



مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

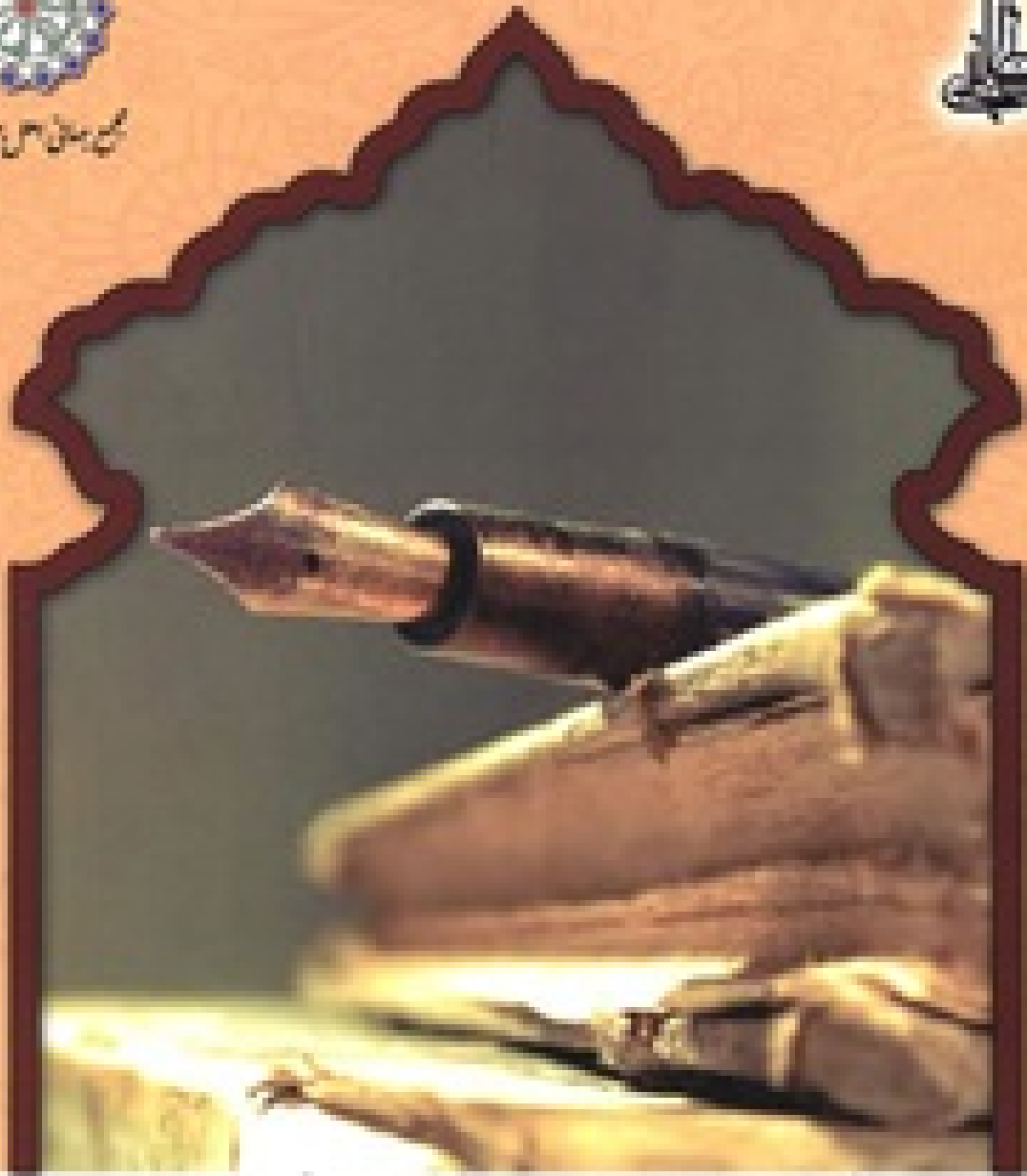


عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir



ملفوظات امام حسن



مجموعہ مقالات ہمایش بین المللی
جلد ۱-۳
سید انیسوی، امام حسن مجتہبی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام)

نویسنده:

جمعی از نویسندگان

ناشر چاپی:

مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

| | |
|-----|---|
| ۵ | فهرست |
| ۵۲ | مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) |
| ۵۲ | مشخصات کتاب |
| ۵۲ | جلد ۱ |
| ۵۲ | اشاره |
| ۶۸ | سخن مجمع |
| ۷۰ | فصل اول: زندگی و زمانه امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) |
| ۷۰ | اشاره |
| ۷۱ | تحلیل زندگانی و حوادث ویژه دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) برگرفته از کتاب انسان ۲۵۰ ساله |
| ۷۱ | اشاره |
| ۷۴ | پرشکوه ترین نرمنش قهرمانانه تاریخ |
| ۱۰۱ | زندگی و احوال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) |
| ۱۰۱ | از تولد تا شهادت |
| ۱۰۱ | اشاره |
| ۱۰۱ | مقدمه |
| ۱۰۲ | ولادت و نام گذاری |
| ۱۰۳ | شمایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) و شباهت |
| ۱۰۴ | امام در عصر رسول خدا (ص) |
| ۱۰۶ | امام حسن پس از پیامبر (ص) |
| ۱۰۸ | امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در دوران خلافت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) |
| ۱۱۰ | عصر امامت و خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) |
| ۱۱۹ | فضایل و مناقب |
| ۱۱۹ | امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از زبان رسول خدا (ص) |
| ۱۲۰ | بخشش ها و بردباری امام |

| | |
|-----|---|
| ۱۲۱ | حج های مکرر |
| ۱۲۲ | همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۲۵ | فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۲۶ | شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۲۹ | منابع |
| ۱۳۷ | زندگی و شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از تولد تا شهادت |
| ۱۳۷ | اشاره |
| ۱۳۷ | چکیده |
| ۱۳۷ | مقدمه |
| ۱۳۹ | ابعاد شخصیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۳۹ | اشاره |
| ۱۳۹ | الف) امام در نگاه پیامبر (ص) |
| ۱۳۹ | اشاره |
| ۱۴۱ | گواه رسالت نبوی (ص) |
| ۱۴۱ | ب) امام در نگاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۴۱ | اشاره |
| ۱۴۲ | ۱. امام حسن و نقل حدیث از پیامبر (ص) |
| ۱۴۴ | ۲. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و تربیت شاگردان |
| ۱۴۵ | حماسه حسنی و در مرتبه دوم حسینی |
| ۱۴۸ | قرآن در نگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۴۸ | اشاره |
| ۱۴۸ | ۱. قرآن، ثقل اکبر |
| ۱۴۸ | ۲. قرآن، امام هدایت |
| ۱۴۸ | ۳. قرآن در قیامت |
| ۱۴۹ | ۴. قرآن؛ شفای سینه ها |
| ۱۴۹ | ۵. قرآن؛ طرف محاسبه و حجت |

۶. شرط آویختن به قرآن ۱۴۹
۷. حرمت تفسیر به رأی ۱۵۰
۸. پیرامون تلاوت قرآن ۱۵۰
- رفتار پر صلابت در مقابل معاویه ۱۵۰
- خلفای بی علم و دانش ۱۵۱
- بیعت با امام ۱۵۲
- هنگام شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سه گروه در عراق به سر می بردند: ۱۵۲
- ماجرای تشییع امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۵۴
- ملاک عقل و جهل از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۵۸
- معیارهایی برای شناخت شخصیت ۱۵۹
- ملاک زیرکی و حماقت اشخاص ۱۶۰
- ارزش تفکر از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۶۳
- چگونگی نگرش درست به دنیا از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۶۶
- محبت همراه با تولی و تبری ۱۶۹
- فلسفه صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۷۲
- زندگی و شرح حال امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۷۴
- اشاره ۱۷۴
- امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ولادت تا امامت ۱۷۴
- اشاره ۱۷۴
- الف) نام گذاری ۱۷۴
- ب) کنیه و القاب ۱۷۵
- ج) محبت پیامبر (ص) به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۷۵
- د) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان پیامبر (ص) ۱۷۶
- ه) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان امیرمؤمنان ۱۷۸
- و) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خلافت ظاهری پدر ۱۸۰
- ز) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال چهارم هجری ۱۸۱

| | |
|--|-----|
| دوران امامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بررسی علل صلح آن حضرت | ۱۸۲ |
| اشاره | ۱۸۲ |
| الف) سیاست خارجی در زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۸۲ |
| ب) سیاست داخلی زمان امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۸۳ |
| ج) خیانت دو فرمانده به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۸۵ |
| د) شورش بر ضد امام و تصمیم بر قتل آن حضرت | ۱۸۶ |
| ه) تحمیل صلح بر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۸۷ |
| و) مواد صلح نامه | ۱۸۸ |
| ز) علل و اسباب صلح به روایت تاریخ | ۱۸۹ |
| ح) سرنوشت مواد صلح نامه و پیمان شکنی معاویه و شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۹۱ |
| منابع | ۱۹۵ |
| فضایل اخلاقی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۹۷ |
| اشاره | ۱۹۷ |
| چکیده | ۱۹۷ |
| مقدمه | ۱۹۸ |
| زندگانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۹۸ |
| فضایل خجسته امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۹۹ |
| اشاره | ۱۹۹ |
| ۱. اصالت پاک | ۱۹۹ |
| ۲. آیات قرآن | ۱۹۹ |
| ۳. روایات نبوی (ص) | ۲۰۰ |
| ویژگی های اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۲۰۱ |
| اشاره | ۲۰۱ |
| ۱. صداقت در خضوع | ۲۰۲ |
| ۲. فروتنی | ۲۰۲ |
| ۳. بخشش به سائل | ۲۰۳ |

۴. برخورد کریمانه با مردم ۲۰۴
۵. بخشندگی و برآوردن نیازهای دیگران ۲۰۴
۶. خوش خلقی ۲۰۶
۷. پاداش دادن به کارها ۲۰۷
۸. حمایت از همسایه ۲۰۸
۹. حق شناسی برای صاحب حق آن ۲۰۹
۱۰. میهمان نوازی ۲۰۹
۱۱. شرم و حیا ۲۱۰
۱۲. عبادت امام ۲۱۱
۱۳. بردباری و صلابت در برخوردها ۲۱۲
۱۴. شجاعت ۲۱۴
۱۵. قناعت و ساده زیستی ۲۱۵
۱۶. موعظه و نصیحت ماندگار ۲۱۵
- رفتار قرآنی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۲۱۷
- اشاره ۲۱۷
- الف) عفو و گذشت ۲۱۷
- ب) موعظه قرآنی ۲۱۷
- ج) توسل قرآنی ۲۱۸
- د) زندگی با آیات قرآنی ۲۱۸
- نتیجه ۲۱۹
- منابع ۲۲۰
- واکاوی جریان های فکری عصر امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۲۲۲
- اشاره ۲۲۲
- چکیده ۲۲۲
- مقدمه ۲۲۳
- جریان فکری - سیاسی عثمانی ۲۲۵

| | |
|-----|--|
| ۲۳۲ | جریان فکری مرجئه، قدریه و جبریه |
| ۲۳۹ | جریان فکری - سیاسی خوارج |
| ۲۴۳ | نتیجه |
| ۲۴۶ | منابع |
| ۲۴۶ | اشاره |
| ۲۴۸ | چکیده |
| ۲۴۸ | مقدمه |
| ۲۴۹ | اوضاع زمانی سال ۴۱ هجری قمری |
| ۲۵۹ | نتیجه |
| ۲۶۰ | منابع |
| ۲۶۲ | نقش بنی امیه در انحراف امت اسلامی |
| ۲۶۲ | اشاره |
| ۲۶۲ | چکیده |
| ۲۶۳ | مقدمه |
| ۲۶۹ | مفهوم شناسی جاهلیت |
| ۲۸۱ | جاهلیت از منظر قرآن |
| ۲۸۹ | سیر تدریجی جایگزینی فرهنگ جاهلیت به جای فرهنگ امامت و ولایت در عصر خلفا |
| ۲۹۱ | بررسی نقش صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تبلور مجدد فرهنگ غدیر و اضمحلال فرهنگ جاهلیت |
| ۲۹۱ | اشاره |
| ۲۹۱ | ۱. حفظ جایگاه امامت و ولایت از آسیب و اضمحلال |
| ۲۹۵ | ۲. حفظ مصالح عمومی جامعه |
| ۲۹۷ | ۳. تبیین شخصیت پلید معاویه برای جامعه |
| ۳۰۵ | ۴. نشر فرهنگ اصیل اسلامی |
| ۳۰۸ | ۵. ناسپاسی مردم نسبت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۳۱۴ | نتیجه |
| ۳۱۶ | منابع |

| | |
|-----|---|
| ۳۲۰ | تشیع مدنیان در عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۳۲۰ | اشاره |
| ۳۲۰ | چکیده |
| ۳۲۱ | مقدمه |
| ۳۲۱ | اشاره |
| ۳۲۱ | الف) گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سقیفه |
| ۳۲۸ | ب) چگونگی گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوره خلفای سه گانه |
| ۳۲۸ | اشاره |
| ۳۲۸ | ۱. بی مهری حکومت قریشی به انصار |
| ۳۳۲ | ۲. کدورت رابطه انصار با خلفا |
| ۳۳۶ | ج) چگونگی گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حکومت علوی |
| ۳۴۰ | د) چگونگی گرایش مدنیان به اهل بیت (علیهم السلام) در دوره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۳۴۰ | اشاره |
| ۳۴۰ | ۱. بررسی گرایش مدنیان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بهره گیری از شواهد تاریخی |
| ۳۴۳ | ۲. بررسی گرایش مدنیان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بهره گیری از روایان حدیث |
| ۳۴۷ | نتیجه |
| ۳۴۸ | منابع |
| ۳۵۳ | منبع شناسی تاریخ زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع کهن |
| ۳۵۳ | اشاره |
| ۳۵۳ | مقدمه |
| ۳۵۳ | اشاره |
| ۳۵۵ | ۱. طبقات الکبری؛ |
| ۳۵۶ | ۲. انساب الاشراف؛ |
| ۳۵۷ | ۳. الاخبار الطوال؛ |
| ۳۵۷ | ۴. تاریخ الرسل و الملوک معروف به تاریخ طبری؛ |
| ۳۵۸ | ۵. مقاتل الطالبیین |

| | |
|-----|---|
| ۳۵۸ | ۶. شرح الاخبار فی فضایل الائمه الاطهار (عليهم السلام)؛ |
| ۳۵۹ | ۷. الارشاد فی معرفه حجج الله على العباد؛ |
| ۳۵۹ | ۸. روضه الواعظین و بصیره المتعلمین؛ |
| ۳۵۹ | ۹. اعلام الوری باعلام الهدی؛ |
| ۳۶۰ | ۱۰. تاریخ مدینه دمشق؛ |
| ۳۶۱ | ۱۱. مناقب آل ابی طالب؛ |
| ۳۶۱ | ۱۲. کشف الغمه فی معرفه الائمه؛ |
| ۳۶۲ | ۱۳. ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی؛ |
| ۳۶۲ | ۱۴. تذکره الخواص من الامه فی ذکر خصائص الائمه؛ |
| ۳۶۳ | ۱۵. روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب؛ |
| ۳۶۴ | ۱۶. تاریخ گزیده (م. ۷۴۰)؛ |
| ۳۶۴ | ۱۷. حبیب السیر؛ |
| ۳۶۴ | ۱۸. احقاق الحق؛ |
| ۳۷۰ | فصل دوم: تبار و خاندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۷۰ | اشاره |
| ۳۷۲ | حیات سیاسی، اجتماعی فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۷۲ | اشاره |
| ۳۷۲ | چکیده |
| ۳۷۳ | مقدمه |
| ۳۷۳ | شخصیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۷۵ | وضعیت سیاسی زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۷۷ | فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۷۷ | فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در غرب |
| ۳۷۷ | فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در شرق |
| ۳۷۸ | نگاهی به حیات فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|
| ۳۸۰ | شمار فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|

- نام گذاری فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۸۲
- مشارکت در واقعه کربلا همراه با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۸۴
- مراقد فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۸۵
- مهدویت ۳۸۶
- اسامی پسران امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۸۷
۱. قاسم ۳۸۷
- اشاره ۳۸۷
- ازدواج حضرت قاسم ۳۸۸
۲. عمرو یا عمر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۹۰
۳. عبدالله یا عبدالله اکبر ۳۹۱
۴. عبدالله اصغر ۳۹۲
۵. ابوبکر ۳۹۴
۵. حسن بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) (حسن مثنی) ۳۹۵
۷. بشر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۹۹
۸. زید بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۳۹۹
- اشاره ۳۹۹
- احادیثی از زید بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۰
۹. عبدالرحمان ۴۰۲
۱۰. حسین بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) معروف به اترم ۴۰۲
۱۱. طلحه بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۲
۱۲. خضر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۲
۱۳. محمد بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۳
- دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۳
- اشاره ۴۰۳
- اسامی دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۴۰۴
۱. فاطمه ۴۰۴

۲. ام الحسن ۴۰۴
۳. ام سلمه ۴۰۴
۴. رقیه ۴۰۴
۵. زکیه ۴۰۵
۶. حنه ۴۰۵
۷. زهرا ۴۰۶
۸. شریفه ۴۰۶
- منابع ۴۰۶
- قیام های حسنین در عصر امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۴۱۲
- اشاره ۴۱۲
- چکیده ۴۱۲
- مقدمه ۴۱۲
- اوضاع سیاسی - اجتماعی دوران امامت حضرت کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۴۱۳
- قیام های علویان ۴۱۹
- قیام شهید فخر ۴۱۹
- عوامل قیام ۴۲۵
- اشاره ۴۲۵
۱. ظلم و ستم عباسیان به علویان ۴۲۵
۲. امر به معروف و نهی از منکر ۴۲۸
۳. عمل به سنت پیامبر (ص) ۴۲۹
۴. تشکیل حکومت ۴۲۹
- پیامدهای قیام ۴۲۹
۱. ترس و کینه دستگاه خلافت از علویان ۴۲۹
۲. انتقام جویی هادی از علویان ۴۳۰
۳. متهم کردن امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۴۳۰
۴. حرکت های بعدی علویان و تشکیل حکومت ۴۳۰

| | |
|-----|--|
| ۴۳۱ | موضع گیری امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۳۱ | اشاره |
| ۴۳۱ | ۱. اهداف قیام |
| ۴۳۱ | ۲. شخصیت رهبر قیام |
| ۴۳۳ | ۳. یاران او |
| ۴۳۳ | ۴. اهتمام رهبر قیام به رأی و نظر امام |
| ۴۳۴ | ۵. شعار قیام |
| ۴۳۴ | ۶. ارادت رهبر قیام به تشیع و احکام آن |
| ۴۳۴ | نتیجه |
| ۴۳۶ | منابع |
| ۴۳۷ | نقش و اهمیت حضرت عبدالعظیم حسنی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۳۷ | اشاره |
| ۴۳۷ | چکیده |
| ۴۳۸ | مقدمه |
| ۴۳۹ | شخصیت نسبی عبدالعظیم حسنی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۴۰ | چگونگی ارتباط عبدالعظیم با ائمه هم عصر خود |
| ۴۴۲ | اهمیت وجودی عبدالعظیم حسنی در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۴۲ | شرح «عرض دین عبدالعظیم حسنی» |
| ۴۴۵ | اوضاع عصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۴۶ | عبدالعظیم حسنی و فعالیت های فرقه زیدیه در عصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۴۴۹ | علت اقرار عبدالعظیم به خارج بودن خداوند از دو حد ابطال و تشبیه |
| ۴۵۰ | تأکید عبدالعظیم بر رسالت پیامبر خاتم (ص) و امامت دوازده امام |
| ۴۵۰ | وکیل امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ری |
| ۴۵۲ | عبدالعظیم حسنی در نگاه کلی |
| ۴۵۲ | نتیجه |
| ۴۵۴ | منابع |

| | |
|-----|---|
| ۴۵۷ | نقش حسینیان در گسترش تشیع در اندلس |
| ۴۵۷ | اشاره |
| ۴۵۷ | چکیده |
| ۴۵۸ | مقدمه |
| ۴۵۹ | شکل گیری حکومت حسینیان در اندلس |
| ۴۶۱ | تشیع در عصر حمودیان |
| ۴۶۳ | شاعران شیعی عصر حمودیان |
| ۴۶۳ | اشاره |
| ۴۶۳ | ۱. ابن حنط |
| ۴۶۴ | ۲. ابن دراج قسطلی |
| ۴۶۵ | ۳. ابن مقنای اشبونی |
| ۴۶۶ | ۴. عباده بن ماء السماء |
| ۴۶۷ | تعالیم شیعی در سخن اندیشه وران عصر حمودی |
| ۴۶۷ | اشاره |
| ۴۶۸ | الف) امامت |
| ۴۶۸ | ب) وصایت |
| ۴۶۹ | ج) شفاعت |
| ۴۷۰ | د) اظهار دوستی با خاندان پیامبر |
| ۴۷۰ | اندیشه های شیعی در اندلس بعد از حمودیان |
| ۴۷۳ | نتیجه |
| ۴۷۵ | منابع |
| ۴۷۶ | جلد ۲ |
| ۴۷۶ | مشخصات کتاب |
| ۴۷۶ | اشاره |
| ۵۰۰ | سخن مجمع |
| ۵۰۲ | فصل سوم: سیره و سبک زندگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (|

| | |
|-----|--|
| ۵۰۲ | اشاره |
| ۵۰۴ | سبک زندگی از منظر امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۵۰۴ | اشاره |
| ۵۰۴ | چکیده |
| ۵۰۵ | مقدمه |
| ۵۰۶ | چارچوب نظری |
| ۵۰۸ | مفهوم سبک زندگی |
| ۵۱۱ | سبک زندگی دینی |
| ۵۱۳ | برگزیده ای از زندگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۵۱۴ | سبک زندگی از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۵۱۴ | اشاره |
| ۵۱۴ | الف (نگرش (بینش)) |
| ۵۱۴ | اشاره |
| ۵۱۴ | ۱. نگرش نسبت به خدا (اعتقاد به توحید) |
| ۵۱۶ | ۲. نگرش به زندگی در پرتو اعتقاد به معاد |
| ۵۱۷ | ۳. نگرش به خود |
| ۵۱۸ | (ب) گرایش (توجه به رفتارهای فردی و خودسازی) |
| ۵۱۸ | اشاره |
| ۵۱۸ | ۱. عبادت |
| ۵۱۹ | الف) تفکر |
| ۵۲۰ | (ب) انس با قرآن |
| ۵۲۱ | (ج) دعا کردن |
| ۵۲۲ | ۲. مدیریت زمان |
| ۵۲۲ | ۳. کنترل خشم |
| ۵۲۳ | ۴. صبر |
| ۵۲۴ | ۵. خودآرایی |

- ۵۲۵ ۶. آداب غذا خوردن
- ۵۲۶ (ج) کنش (رفتارهای اجتماعی)
- ۵۲۶ اشاره
- ۵۲۷ ۱. رسیدگی به امور مردم
- ۵۲۸ ۱ - ۱ - انفاق و صدقه
- ۵۲۹ ۲ - ۱ - حسن معاشرت با دیگران (صلح و دوستی)
- ۵۳۰ ۳ - ۱ - بخشش دیگران
- ۵۳۲ ۴ - ۱ - وفای به عهد
- ۵۳۲ ۵ - ۱ - عیادت از مریض
- ۵۳۳ ۲. آیین دوست یابی
- ۵۳۴ ۳. شرکت در مجالس مذهبی
- ۵۳۵ ۴. مشورت در امور
- ۵۳۶ ۵. راست گویی در زندگی
- ۵۳۶ نتیجه
- ۵۳۸ منابع
- ۵۴۲ سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۵۴۲ اشاره
- ۵۴۲ چکیده
- ۵۴۳ مقدمه
- ۵۴۳ اشاره
- ۵۴۶ ۱. مفهوم شناسی
- ۵۴۶ اشاره
- ۵۴۶ ۱ - ۱ - سیره
- ۵۴۷ ۲ - ۱ - اخلاق
- ۵۴۸ ۲. اخلاق بندگی
- ۵۴۸ اشاره

| | |
|-----|--|
| ۵۴۸ | ۱ - ۲ - خشوع |
| ۵۵۰ | ۲ - ۲ - اهتمام به نماز |
| ۵۵۱ | ۳ - ۲ - عنایت ویژه به مناسک حج |
| ۵۵۲ | ۴ - ۲ - انس با قرآن |
| ۵۵۴ | ۳. اخلاق فردی |
| ۵۵۴ | اشاره |
| ۵۵۴ | ۳ - ۱ - زهد و ساده زیستی |
| ۵۵۶ | ۲ - ۳ - شجاعت |
| ۵۶۰ | ۳ - ۳ - صبر |
| ۵۶۱ | ۳ - ۴ - عفت |
| ۵۶۲ | الف) عفت در رفتار |
| ۵۶۳ | ب) عفت در گفتار |
| ۵۶۶ | ۴. اخلاق اجتماعی |
| ۵۶۶ | اشاره |
| ۵۶۶ | ۱ - ۴ - کرم و سخاوت |
| ۵۶۹ | ۲ - ۴ - مهربانی و عطوفت |
| ۵۷۱ | ۴ - ۳ - عفو و گذشت |
| ۵۷۲ | ۴ - ۴ - تواضع |
| ۵۷۴ | ۴ - ۵ - قدردانی از نیکی و محبت |
| ۵۷۷ | ۴ - ۶ - حلم و بردباری |
| ۵۷۹ | نتیجه |
| ۵۸۱ | منابع |
| ۵۸۵ | سبک زندگی فرهنگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) - |
| ۵۸۵ | اشاره |
| ۵۸۵ | چکیده |
| ۵۸۶ | مقدمه |

۵۸۹ بررسی مفاهیم

۵۸۹ ۱. سیره

۵۸۹ ۲. فرهنگ

۵۸۹ اشاره

۵۹۰ الف) سیره علمی - فرهنگی

۵۹۰ ۱. پاسخ به سؤالات

۵۹۳ ۲. مواعظ

۵۹۶ ۳. خواندن خطبه

۵۹۷ ۴. احتجاج و مناظره

۶۰۰ ب) سیره عملی - فرهنگی

۶۰۱ ۱. زندگی شخصی

۶۰۱ ۱ - ۱ - زهد و ساده زیستی

۶۰۳ ۲ - ۱ - گذشت و بردباری

۶۰۶ ۳ - ۱ - عبادت و بندگی

۶۰۸ ۲. روابط اجتماعی

۶۰۸ ۱ - ۲. اکرام دیگران

۶۱۰ ۲ - ۲ - تواضع در برابر مردم

۶۱۱ ۳ - ۲ - عفت و حیا

۶۱۳ ۴ - ۲ - حضور فعال در اجتماع

۶۱۴ نتیجه

۶۱۵ منابع

۶۱۸ روش های تربیت در سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام)

۶۱۸ اشاره

۶۱۸ چکیده

۶۱۹ مقدمه

۶۱۹ مفهوم شناسی

- ۶۲۰ روش
- ۶۲۱ تربیت
- ۶۲۳ سیره
- ۶۲۵ روش های تربیت در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (عَلَيْهِ السَّلَام)
- ۶۲۵ اشاره
- ۶۲۵ الف) روش بصیرت دهی
- ۶۲۵ اشاره
- ۶۲۸ راه های دست یابی به بصیرت
- ۶۲۸ ۱. خودشناسی
- ۶۳۱ ۲. خودسازی
- ۶۳۴ ب) روش پرورش باورهای دینی
- ۶۳۴ اشاره
- ۶۳۷ پرورش روحیه عبادت و بندگی
- ۶۳۹ ج) روش مهر و محبت به متربی
- ۶۴۲ د) روش دستگیری از نیازمندان
- ۶۴۵ گذشت از خطاکاران
- ۶۴۸ اعتدال و میانه روی
- ۶۵۱ الگوی جامع تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)
- ۶۵۲ نتیجه
- ۶۵۴ منابع
- ۶۵۸ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در آئینه اخلاق
- ۶۵۸ اشاره
- ۶۵۸ چکیده
- ۶۵۸ مقدمه
- ۶۵۹ زندگی و سیمای امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)
- ۶۵۹ ۱. ولادت

۲. نام گذاری ۶۶۰
۳. سیما ۶۶۱
۴. عبادت ۶۶۱
۴. امامت ۶۶۲
- فضایل اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۶۶۳
۱. جود و بخشش ۶۶۳
۲. برآوردن نیاز مردم ۶۶۷
۳. مهرورزی ۶۶۹
۴. صبر و مقاومت ۶۷۰
۵. عفو و گذشت ۶۷۲
۶. تواضع ۶۷۳
۷. حلم ۶۷۴
۸. فصاحت و بلاغت ۶۷۵
۹. شجاعت ۶۷۷
۱۰. وفای به عهد ۶۸۰
۱۱. سفارش های اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۶۸۳
- نتیجه ۶۸۴
- منابع ۶۸۵
- تبیین سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با رویکرد به سیره عبادی و رفتارشناسی ۶۸۷
- اشاره ۶۸۷
- چکیده ۶۸۷
- مقدمه ۶۸۸
- سیره عبادی ۶۸۹
- اشاره ۶۸۹
- الف) زهد و عبادت ۶۸۹
- ب) اقامه نماز ۶۹۰

- ج) اهتمام به روزه ۶۹۱
- د) انس با قرآن ۶۹۱
- ه) دعا ۶۹۲
- و) زیارت ۶۹۳
- سیره اخلاقی ۶۹۳
- اشاره ۶۹۳
۱. اخلاق و رفتار فردی ۶۹۴
۱. ثبات شخصیت و پایداری در عمل ۶۹۴
۲. زهد و پارسایی ۶۹۵
۳. ادب ۶۹۶
۴. سخاوت ۶۹۶
۵. صبر و مقاومت ۶۹۸
۶. تواضع و فروتنی ۶۹۸
- اشاره ۶۹۸
۱. رفتار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با خانواده ۷۰۰
۲. احترام به والدین ۷۰۰
۳. آراستن خود برای همسر ۷۰۱
۴. مشورت با اعضای خانواده ۷۰۱
۵. رفتار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مردم ۷۰۲
۶. یاری نیازمندان ۷۰۳
۷. تبسم با مردم ۷۰۴
۸. عیادت بیماران ۷۰۵
- نتیجه ۷۰۶
- منابع ۷۰۷
- سبک زندگی اقتصادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۷۱۰
- اشاره ۷۱۰

| | |
|-----|---|
| ۷۱۰ | مقدمه |
| ۷۱۱ | زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۱۸ | منابع درآمدی |
| ۷۱۸ | اشاره |
| ۷۱۸ | ۱. موقوفات |
| ۷۱۸ | اشاره |
| ۷۱۸ | ۱ - ۱ - اموال پیامبر (ص) |
| ۷۱۸ | الف) باغ های هفت گانه |
| ۷۱۹ | ب) اموال بنی نضیر؛ |
| ۷۱۹ | ج) اراضی خیبر؛ |
| ۷۱۹ | د) نصف زمین فدک؛ |
| ۷۲۰ | ه) یک سوم از زمین های وادی القری؛ |
| ۷۲۰ | و) موضعی در بازار مدینه به نام مهزور که پیامبر (ص) آن را جزو صدقات قرار داده بودند. |
| ۷۲۱ | ۲ - ۱ - صدقات امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۲۲ | ۲. ارث |
| ۷۲۳ | ۳. کشاورزی |
| ۷۲۴ | ۴. هدایا و مقرری از حکومت |
| ۷۲۷ | هزینه ها |
| ۷۲۷ | اشاره |
| ۷۲۸ | ۱. خانواده |
| ۷۳۰ | ۲. صدقات |
| ۷۳۱ | نتیجه |
| ۷۳۳ | منابع |
| ۷۴۰ | رابطه انفاق و روزی در سیره امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۴۰ | اشاره |
| ۷۴۰ | چکیده |

| | | |
|-----|-------|---|
| ۷۴۱ | | مقدمه |
| ۷۴۲ | | بیان مسأله |
| ۷۴۳ | | پیشینه پژوهش |
| ۷۴۴ | | سؤالات پژوهش |
| ۷۴۴ | | روش پژوهش |
| ۷۴۵ | | اصطلاح شناسی |
| ۷۴۵ | | مفهوم رزق و انفاق |
| ۷۴۵ | | اشاره |
| ۷۴۵ | | الف) روش های انفاق در فرهنگ اسلامی |
| ۷۴۵ | | ۱. فرض الحسنه |
| ۷۴۶ | | ۲. صدقه |
| ۷۴۶ | | ۳. وقف |
| ۷۴۷ | | ۴. رسیدگی به محرومان |
| ۷۴۸ | | ۵. میهمان نوازی |
| ۷۴۸ | | ۶. یاری کردن مؤمن |
| ۷۴۸ | | ۷. زکات |
| ۷۴۹ | | ب) رابطه بین انفاق و روزی حلال از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۴۹ | | ۱. انفاق و افزایش روزی |
| ۷۴۹ | | ۲. شرط پذیرش انفاق، به دست آوردن روزی حلال |
| ۷۴۹ | | ۳. ضرورت واسطه گری در روزی رسانی |
| ۷۵۰ | | ج) آثار انفاق و روزی حلال در فرهنگ اسلامی |
| ۷۵۰ | | ۱. آثار اخلاقی - دینی |
| ۷۵۰ | | - ۱-۱ حفظ ایمان |
| ۷۵۰ | | ۲ - ۱ - پاکي نفس |
| ۷۵۱ | | ۳ - ۱ - آرامش روحی |
| ۷۵۱ | | ۴ - ۱ - آسودگی و بصیرت |

- ۷۵۱ ۵ - ۱ - جاودانگی در خاطره ها
- ۷۵۲ رهایی از عذاب
- ۷۵۲ ۲. آثار اجتماعی
- ۷۵۲ ۱ - ۲ - پیش گیری از فقر و رفع آن
- ۷۵۳ ۲ - ۲ - رفاه عمومی
- ۷۵۳ ۳ - ۲ - برخورداری از کمک دیگران
- ۷۵۳ ۴ - ۲ - دوستی و محبت دیگران
- ۷۵۴ ۳. آثار اقتصادی
- ۷۵۴ ۱ - ۳ - حفظ اموال
- ۷۵۴ ۲ - ۳ - از بین برنده فقر
- ۷۵۴ ۳ - ۳ - افزایش ثروت
- ۷۵۴ ۴ - ۳ - تعدیل اقتصادی
- ۷۵۵ ۴. آثار فرهنگی
- ۷۵۵ ۱ - ۴ - اصلاح دشمنان
- ۷۵۵ ۲ - ۴ - بزرگی
- ۷۵۵ ۳ - ۴ - پوشاندن بدی ها
- ۷۵۶ (د) شرایط بهره مندی از آثار انفاق
- ۷۵۶ اشاره
- ۷۵۶ ۱. رضای خداوند
- ۷۵۷ ۲. پاکیزگی در انفاق
- ۷۵۷ ۳. انفاق بدون منت
- ۷۵۸ (ه) راه های کسب روزی حلال در فرهنگ اسلامی
- ۷۵۸ ۱. روش های دینی
- ۷۵۸ ۱ - ۱ - خدامحوری
- ۷۵۸ ۲ - ۱ - داشتن ایمان و تقوا
- ۷۵۹ ۳ - ۱ - نماز

| | |
|-----|---|
| ۷۵۹ | ۴ - ۱ - یاری در دین |
| ۷۵۹ | ۲. روش های اقتصادی |
| ۷۵۹ | ۱ - ۲ - برنامه ریزی |
| ۷۵۹ | ۲ - ۲ - سخاوت |
| ۷۶۰ | ۳ - ۲ - کمک مالی |
| ۷۶۰ | ۴ - ۲ - پرهیز از اسراف |
| ۷۶۰ | ۳. روش های اجتماعی |
| ۷۶۰ | ۱ - ۳ - اینتارگری |
| ۷۶۱ | ۲ - ۳ - رفع نیاز نیازمندان |
| ۷۶۱ | ۳ - ۳ - پرهیز از سهل انگاری |
| ۷۶۲ | ۴ - ۳ - پرهیز از بخل |
| ۷۶۲ | ۵ - ۳ - احسان |
| ۷۶۲ | ۶ - ۳ - نظافت و پاکیزگی |
| ۷۶۲ | ۷ - ۳ - سحرخیزی |
| ۷۶۳ | ۴. روش های اخلاقی |
| ۷۶۳ | ۱ - ۴ - فریادرسی از محرومان |
| ۷۶۳ | ۲ - ۴ - صله رحم |
| ۷۶۴ | ۴ - ۴ - استغفار |
| ۷۶۴ | ۵ - ۴ - امانت داری |
| ۷۶۵ | ۶ - ۴ - هم نشینی با فقرا |
| ۷۶۵ | روش های کسب روزی حلال در فرهنگ اسلامی |
| ۷۶۵ | نتیجه |
| ۷۶۶ | پیشنهادها |
| ۷۶۷ | منابع |
| ۷۷۱ | فصل چهارم: سیره سیاسی، اجتماعی و مدیریتی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۷۱ | اشاره |

| | |
|-----|---|
| ۷۷۲ | راهبردهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مواجهه با ناهنجاری های سیاسی - اجتماعی زمان |
| ۷۷۲ | اشاره |
| ۷۷۲ | چکیده |
| ۷۷۳ | مقدمه |
| ۷۷۴ | دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۷۶ | امام در جایگاه خلافت |
| ۷۷۸ | کنش گری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقابل مشکلات |
| ۷۸۲ | صلح و پیامدهای آن |
| ۷۸۶ | راهبردهای امام در مواجهه با ناهنجاری ها |
| ۷۸۶ | اشاره |
| ۷۸۶ | الف) اصلاح جامعه انسانی و امت حضرت محمد (ص) |
| ۷۸۸ | ب) احیای سنت نبوی در پرتو وجود اهل بیت (علیهم السلام) |
| ۷۹۰ | ج) حفظ جماعت مسلمانان |
| ۷۹۱ | د) حفظ جان و مال مردم و شیعیان |
| ۷۹۲ | ه) تبیین خط اصول ارزشی و اخلاق |
| ۷۹۴ | نتیجه |
| ۷۹۵ | منابع |
| ۷۹۹ | گذاری بر اخلاق اجتماعی در آموزه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۷۹۹ | اشاره |
| ۷۹۹ | چکیده |
| ۸۰۰ | بیان مسأله |
| ۸۰۳ | مصادیق توجه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فضاها و گروه های اجتماعی |
| ۸۰۳ | اشاره |
| ۸۰۳ | الف) توجه به مسجد |
| ۸۰۴ | ب) توجه به گروه هم سالان |
| ۸۰۵ | مصادیق اخلاق اجتماعی در آموزه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |

| | |
|-----|--|
| ۸۰۵ | اشاره |
| ۸۰۵ | الف) بخشندگی |
| ۸۰۶ | ب) شکیبایی |
| ۸۰۷ | ج) اهتمام به مسئولیت های اجتماعی |
| ۸۰۸ | د) رایزنی و مشورت |
| ۸۰۹ | رفق و مدارا |
| ۸۱۰ | نتیجه |
| ۸۱۲ | منابع |
| ۸۱۴ | اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی در سیره امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) - |
| ۸۱۴ | اشاره |
| ۸۱۴ | چکیده |
| ۸۱۵ | مقدمه |
| ۸۱۷ | بیان مسأله |
| ۸۱۸ | پیشینه پژوهش |
| ۸۱۹ | روش پژوهش |
| ۸۱۹ | جامعه و نمونه و ابزار پژوهش |
| ۸۲۰ | سؤالات پژوهش |
| ۸۲۰ | یافته های پژوهش |
| ۸۲۰ | ۱. معانی و مفاهیم سیره، تربیت، اخلاق، تربیت اخلاقی، اهداف، اصول و روش ها |
| ۸۲۰ | ۱ - ۱ - سیره |
| ۸۲۱ | ۱ - ۲ - تربیت |
| ۸۲۲ | ۱ - ۳ - اخلاق |
| ۸۲۳ | ۱ - ۴ - تربیت اخلاقی |
| ۸۲۳ | ۱ - ۵ - اهداف |
| ۸۲۳ | ۱ - ۶ - اصول |
| ۸۲۴ | ۱ - ۷ - روش |

۲. اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی در سیره و اندیشه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۸۲۴
- اشاره ۸۲۴
- ۱ - ۲ - خدا محوری ۸۲۴
- ۱ - ۱ - ۲ - اصل کمال خواهی ۸۲۵
- ۱ - ۱ - ۱ - ۲ - روش شناساندن الگوهای خوب ۸۲۶
- ۲ - ۱ - ۱ - ۲ - روش حلم و بردباری ۸۲۷
- ۳ - ۱ - ۱ - ۲ - روش فروتنی ۸۲۹
- ۴ - ۱ - ۱ - ۲ - روش معاشرت با دوستان نیک ۸۲۹
- ۵ - ۱ - ۱ - ۲ - روش دقت در دوست یابی ۸۳۰
- ۶ - ۱ - ۱ - ۲ - روش استفاده از حس کمال جویی ۸۳۱
- ۷ - ۱ - ۱ - ۲ - روش استفاده از اسوه های تربیت ۸۳۱
- جدول ۱. اصول و روش های هدف خدامحوری ۸۳۲
- ۲ - ۲ - رضایت الهی ۸۳۳
- ۱ - ۲ - ۲ - اصل احسان ۸۳۳
- ۱ - ۱ - ۲ - ۲ - روش سخاوت ۸۳۴
- ۲ - ۱ - ۲ - ۲ - روش برنامه ریزی ۸۳۴
- ۲ - ۱ - ۲ - ۲ - ۸ - روش ایثار ۸۳۵
- ۳ - ۱ - ۲ - ۲ - روش برآوردن نیازهای دیگران ۸۳۶
- ۲ - ۲ - ۲ - ۲ - اصل عزت ۸۳۷
- ۱ - ۲ - ۲ - ۲ - روش احترام به کودک ۸۳۷
- ۲ - ۲ - ۲ - ۲ - روش هم بازی شدن با کودکان ۸۳۸
- ۳ - ۲ - ۲ - ۲ - شجاعت ۸۳۹
- ۴ - ۲ - ۲ - ۲ - روش انتخاب نام زیبا برای کودک ۸۴۰
- ۵ - ۲ - ۲ - ۲ - روش مشورت با فرزندان ۸۴۱
- ۶ - ۲ - ۲ - ۲ - روش سلام کردن به کودکان ۸۴۱
- ۷ - ۲ - ۲ - ۲ - روش مطابقت رفتار با گفتار ۸۴۲

| | |
|-----|--|
| ۸۴۲ | ۲ - ۲ - ۳ - اصل کرامت |
| ۸۴۳ | ۲ - ۲ - ۳ - ۱ - روش فریادرسی محرومان |
| ۸۴۳ | ۲ - ۲ - ۳ - ۲ - روش گذشت |
| ۸۴۴ | ۲ - ۲ - ۳ - ۳ - روش مهربانی و مهرورزی |
| ۸۴۵ | ۲ - ۲ - ۳ - ۴ - روش میهمان نوازی |
| ۸۴۵ | جدول ۲ - اصول و روش های هدف رضایت الهی |
| ۸۴۶ | نتیجه |
| ۸۴۹ | پیشنهادها |
| ۸۴۹ | ۱. پیشنهادهای کاربردی |
| ۸۵۰ | ۲. پیشنهادهایی برای پژوهش های آتی |
| ۸۵۵ | درآمدی بر سیره سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در روایات |
| ۸۵۵ | اشاره |
| ۸۵۵ | چکیده |
| ۸۵۵ | مقدمه |
| ۸۵۷ | مراد از سیره سیاسی |
| ۸۵۷ | دسته بندی روایات |
| ۸۵۷ | اشاره |
| ۸۵۸ | الف) روایات دوره زمام داری |
| ۸۶۱ | ب) روایات صلح با معاویه |
| ۸۶۶ | ج) روایات روابط با معاویه پس از صلح |
| ۸۶۸ | د) روایات روابط با کارگزاران و طرف داران معاویه |
| ۸۷۰ | ه) روایات روابط با یاران و طرف داران |
| ۸۷۵ | منابع |
| ۸۷۶ | نرمش قهرمانانه استراتژی پیروز امام حسن علیه السلام |
| ۸۷۶ | چکیده |
| ۸۷۶ | نفوذ اموی ها در حاکمیت دین |

- وضعیت بعد از صلح ۸۸۴
- اشاره ۸۸۴
- الف) تکامل با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۸۸۸
۱. پیمان شکنی ۸۸۸
۲. تلاش برای جذب امام ۸۸۸
۳. توهین به امام ۸۸۹
۴. تهمت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۸۹۰
۵. توهین و تهمت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۸۹۰
۶. برکناری یاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۸۹۲
۷. کشتن شخصیت های شیعی ۸۹۲
- ب) تقابل با ارزش ها ۸۹۳
- اشاره ۸۹۳
۱. رویکرد به بدعت ها ۸۹۳
۲. علنی کردن منکرات ۸۹۴
۳. مبارزه با مشروعیت حکومت علوی ۸۹۵
- ۳ - ۱ - مشروعیت بخشی به خلافت خلفای سه گانه ۸۹۵
۴. تلاش برای تشکیل حکومت موروثی ۸۹۸
- نشانه های تعارض از سوی جبهه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۹۰۰
- اشاره ۹۰۰
- الف) فعالیت های دینی و نشر فرهنگ اسلام ۹۰۰
- ب) اقدامات متقابل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۹۰۲
- اشاره ۹۰۲
۱. حمایت از شیعیان ۹۰۳
۲. دفاع از ارزش ها ۹۰۴
- ۲ - ۱ - تبیین چهره پاک و مقدس امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۹۰۵
- ۲ - ۲ - تقبیح حکومت ناشایستگان ۹۰۵

- ۲ - ۳ - اعلام بیزاری از حکومت ناپاکان ۹۰۶
- ۲ - ۴ - تبیین مشروع بودن حکومت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۹۰۷
- ۲ - ۵ - بیان بر حق بودن خود برای حکومت ۹۰۷
- ۲ - ۶ - آمادگی برای نبرد مجدد ۹۰۸
- بررسی صلح نامه حدیبیه و صلح نامه مسکن سابط ۹۱۰
- اشاره ۹۱۰
- چکیده ۹۱۰
- مقدمه ۹۱۱
- صلح در لغت و اصطلاح ۹۱۳
- پیشینه پژوهش ۹۱۴
- پیشینه پیمان نامه صلح در سرزمین حجاز ۹۱۴
- صلح حدیبیه ۹۱۷
- نوشتن صلح نامه ۹۱۹
- دست آوردهای صلح ۹۲۱
- پیمان نامه مسکن سابط ۹۲۲
- پیمان نامه مسکن سابط ۹۲۳
- عوامل شکل گیری پیمان نامه ۹۲۴
۱. واگرایی مردم ۹۲۴
۲. خیانت برخی از فرماندهان و خوارج ۹۲۵
۳. عمل به وظیفه ۹۲۷
۴. بقای دین ۹۲۸
۵. رعایت مصلحت امت و شیعیان ۹۲۸
- مواد صلح نامه ۹۳۱
- پس از صلح نامه ۹۳۲
- وجه مشترک دو صلح نامه ۹۳۲
- حوادث قبل از صلح نامه ۹۳۴

| | | |
|-----|-------|--|
| ۹۳۷ | | حوادث بعد از پیمان |
| ۹۳۷ | | نتیجه |
| ۹۳۹ | | منابع |
| ۹۴۴ | | امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) مدنیت و بدویت |
| ۹۴۴ | | اشاره |
| ۹۴۴ | | نگاه بدوی با ارزش های اساسی تمدن اسلامی |
| ۹۴۸ | | زمینه های تاریخی - سیاسی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) با معاویه |
| ۹۵۲ | | تاکتیک معاویه برای حاکم کردن بدویت بر مدنیت |
| ۹۵۶ | | نتیجه |
| ۹۵۸ | | امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) و ایرانیان |
| ۹۵۸ | | اشاره |
| ۹۵۸ | | چکیده |
| ۹۵۹ | | مقدمه |
| ۹۵۹ | | معرفی ایرانیان |
| ۹۵۹ | | اشاره |
| ۹۶۰ | | الف) مناسبات تا پیش از خلافت |
| ۹۶۰ | | ۱. سفر امام به ایران |
| ۹۶۳ | | ۲. اقامت در عراق |
| ۹۷۰ | | ب) مناسبات در عصر خلافت: |
| ۹۷۰ | | اشاره |
| ۹۷۲ | | خراج فسا و دارابگرد |
| ۹۷۳ | | ج) مناسبات پس از خلافت تا شهادت |
| ۹۷۵ | | عکس العمل ایرانیان در برابر سب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) |
| ۹۷۸ | | نتیجه |
| ۹۷۹ | | منابع |
| ۹۸۲ | | جلد ۳ |

| | |
|---|------|
| مشخصات کتاب | ۹۸۲ |
| اشاره | ۹۸۲ |
| سخن مجمع | ۱۰۰۴ |
| فصل پنجم: میراث علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۰۷ |
| اشاره | ۱۰۰۷ |
| مکتب و میراث علمی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۰۸ |
| اشاره | ۱۰۰۸ |
| دوران طلایی مرجعیت علمی؛ اجتماعی و سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۰۸ |
| اشاره | ۱۰۰۸ |
| ۱. مرجعیت علمی و دینی | ۱۰۱۱ |
| اشاره | ۱۰۱۱ |
| مکتب علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۱۲ |
| ۲. مرجعیت اجتماعی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۱۳ |
| اشاره | ۱۰۱۳ |
| الف) بخشندگی و مهربانی | ۱۰۱۴ |
| ب) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پناهگاه پناهندگان | ۱۰۱۴ |
| ۳. مرجعیت سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۱۵ |
| رد قاطعانه خویشاوندی سببی با امویان | ۱۰۱۶ |
| مناظره های سیاسی و مواضع قاطعانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر معاویه | ۱۰۱۸ |
| الف) مناظره با معاویه در مدینه | ۱۰۱۸ |
| ب) مناظره در دمشق | ۱۰۲۲ |
| نخستین مناظره | ۱۰۲۳ |
| مناظره دوم | ۱۰۲۴ |
| نمونه ای از میراث گران سنگ علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) | ۱۰۳۰ |
| اشاره | ۱۰۳۰ |
| ۱. اصول تحول علمی و روش دانش اندوزی و خردورزی | ۱۰۳۲ |

۲. در عرصه تفسیر و علوم قرآن کریم ۱۰۳۳
۳. در عرصه سیره نبوی و سبک زندگی پیامبر (ص) ۱۰۳۶
۴. در حوزه اصول اعتقادات ۱۰۴۲
- ۴ - ۱ - در عرصه توحید ۱۰۴۲
- ۴ - ۲ - در زمینه ابطال جبر و تفویض ۱۰۴۳
- ۴ - ۳ - در تبیین صفات الهی ۱۰۴۴
۵. در عرصه ولایت الهی اهل بیت: ۱۰۴۴
۶. در عرصه فلسفه فقه و تشریح ولایت ۱۰۴۶
۷. آینده نگری و مزده برجیده شدن ستم با ظهور حضرت مهدی (عج) ۱۰۴۷
۸. در عرصه اخلاق و تربیت الهی ۱۰۴۸
۹. پندهای حکیمانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در مسائل اساسی زندگی ۱۰۵۱
۱۱. دعاها و مناجات امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۱۰۵۵
- هنر خطابه و ادبیات امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۱۰۵۹
- نمونه هایی از شعر نغز امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) ۱۰۶۱
- امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) و تفسیر قرآن ۱۰۶۴
- اشاره ۱۰۶۴
- چکیده ۱۰۶۴
- مقدمه ۱۰۶۵
- نوشتار نخست: شناخت نامه ۱۰۶۵
۱. مفهوم شناسی تفسیر ۱۰۶۵
۲. مفهوم گونه های تفسیری ۱۰۶۶
- ۲ - ۱ - منهج تفسیری ۱۰۶۶
- ۲ - ۲ - اتجاه تفسیری ۱۰۶۷
- ۲ - ۳ - اسلوب تفسیری ۱۰۶۸
۳. عناصر تفسیر ۱۰۶۸
- الف) فاعل ۱۰۶۸

- ب) ابزار ۱۰۶۸
- ج) ماده و موضوع ۱۰۶۸
- د) غایت ۱۰۶۹
۴. تفسیر قرآن در عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۰۶۹
۱. میثم بن یحیی معروف به میثم تمار (۶۰ قمری) ۱۰۷۰
۲. مسروق بن اجدع ۱۰۷۰
۳. علقمه بن قیس ۱۰۷۰
۴. عبدالله بن عباس ۱۰۷۱
۵. عبدالله بن عمر (متوفای ۷۴ ق) ۱۰۷۱
۶. مره بن شراحیل (متوفای ۷۶ ق) ۱۰۷۱
۷. جابر بن عبدالله انصاری (متوفای سال ۷۸ ق) ۱۰۷۲
۸. زُفیع بن مهران معروف به ابوالعالیه (متوفای ۹۰ ق) ۱۰۷۲
۹. سعید بن مسیب مدنی (۱۵-۹۵ ق) ملقب به سیدالتابعین. ۱۰۷۲
۱۰. عامر بن شراحیل شعبی کوفی ۱۰۷۳
۵. شخصیت قرآنی امام مجتبی ۱۰۷۴
- نوشتار دوم: نقش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تفسیر قرآن ۱۰۷۷
- اشاره ۱۰۷۷
- گونه های روایات تفسیری ۱۰۷۸
- امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قرائات قرآن ۱۰۷۸
- سبب نزول ۱۰۷۹
- جریان قرآن از عصر نزول به همه زمان ها ۱۰۸۰
- بیان بطن آیه ۱۰۸۱
- تفسیر به مصداق ۱۰۸۲
- الف) بیان مصداق بارز ۱۰۸۳
- ب) بیان مصداق انحصاری ۱۰۸۴
- ج) بیان مصداق پنهان ۱۰۸۴

| | |
|------|---|
| ۱۰۸۶ | بیان مراد جدی از آیه |
| ۱۰۸۶ | تصحیح برداشت غلط |
| ۱۰۸۷ | گونه های تفسیر روایی |
| ۱۰۸۸ | تفسیر قرآن به قرآن |
| ۱۰۸۹ | تفسیر قرآن به روایت |
| ۱۰۹۰ | تحدیث تفسیر |
| ۱۰۹۱ | تفسیر تاریخی |
| ۱۰۹۲ | تفسیر فقهی و تأسیس قاعده فقهی |
| ۱۰۹۲ | تفسیر عملی قرآنی |
| ۱۰۹۳ | تفسیر اجتماعی |
| ۱۰۹۴ | نتیجه |
| ۱۰۹۵ | منابع |
| ۱۱۰۲ | مبانی و اصول هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق از دیدگاه امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام). |
| ۱۱۰۲ | اشاره |
| ۱۱۰۲ | چکیده |
| ۱۱۰۳ | مقدمه |
| ۱۱۰۶ | اهمیت بررسی رابطه دین و اخلاق |
| ۱۱۰۶ | اشاره |
| ۱۱۰۷ | الف) تباین بین دین و اخلاق |
| ۱۱۰۸ | ب) اتحاد دین و اخلاق |
| ۱۱۰۹ | ج) تعامل دین و اخلاق |
| ۱۱۰۹ | ۱. نیازمندی های دین به اخلاق |
| ۱۱۰۹ | اشاره |
| ۱۱۱۳ | ۱ - ۱ - نیاز خداشناسی به اخلاق |
| ۱۱۱۳ | ۱ - ۲ - نیاز هدف دین به اخلاق |
| ۱۱۱۴ | ۱ - ۳ - نیاز تبلیغ دین به اخلاق |

۲. وابستگی اخلاق به دین ۱۱۱۴
- اشاره ۱۱۱۴
- نیاز اخلاق به دین در مقام ثبوت ۱۱۱۵
- الف) مبادی تصویری یا ایضاح مفهومی ۱۱۱۵
- ب) مبادی تصدیقی ۱۱۱۶
- نیاز اخلاق به دین در مقام اثبات ۱۱۱۸
- یکم. ضمانت اجرا و پاداش و کیفر ۱۱۱۸
- سوم. رابطه ارگانیک دین و اخلاق ۱۱۲۰
- مفهوم تربیت و تربیت دینی ۱۱۲۲
- تأثیر رابطه دین و اخلاق بر تربیت ۱۱۲۶
- مبانی هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق از دیدگاه امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۱۲۶
- اشاره ۱۱۲۶
۱. خداخواهی و خداجویی ۱۱۲۷
۲. خوددوستی (حب ذات) ۱۱۲۸
۳. دنیادوستی ۱۱۳۰
۴. غفلت ۱۱۳۰
۱. اصل کنترل و هدایت ۱۱۳۲
۲. اصل تقوا ۱۱۳۳
۳. اصل بازگشت و تغییر رفتار ۱۱۳۴
۴. اصل تذکر ۱۱۳۵
۵. اصل زهد ۱۱۳۶
۶. اصل عزت ۱۱۳۷
- نتیجه ۱۱۳۹
- بعد تربیت اخلاقی در اندیشه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۱۴۰
- منابع ۱۱۴۲
- گونه‌شناسی روایات امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۱۴۴

| | |
|------|---|
| ۱۱۴۴ | اشاره |
| ۱۱۴۴ | چکیده |
| ۱۱۴۵ | مقدمه |
| ۱۱۴۶ | ۱. گذری بر زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۱۴۷ | ۲. اهمیت قرآن در کلام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۱۴۹ | ۳. گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۱۴۹ | اشاره |
| ۱۱۵۰ | ۳ - ۱ - روایات تفسیری |
| ۱۱۵۰ | الف) تبیین واژگان قرآن |
| ۱۱۵۲ | ب) شرح آیات |
| ۱۱۵۳ | ج) تفسیر قرآن به قرآن |
| ۱۱۵۴ | د) تفسیر قرآن به سنت |
| ۱۱۵۵ | (تفسیر موضوعی قرآن |
| ۱۱۵۶ | ۳ - ۲ - روایات بطنی (تأویلی) |
| ۱۱۵۸ | ۳ - ۳ - روایات جری و تطبیق |
| ۱۱۶۰ | الف) مصداق انحصاری |
| ۱۱۶۱ | ب) مصداق اکمل |
| ۱۱۶۲ | ج) مصداق عام |
| ۱۱۶۲ | ۳ - ۴ - روایات استشهدی |
| ۱۱۶۳ | الف) استشهد به نص آیات به طور صریح |
| ۱۱۶۳ | ۱. استشهد اعتقادی |
| ۱۱۶۳ | جایگاه و ارزش والای امامت |
| ۱۱۶۴ | دعا |
| ۱۱۶۵ | مبارزه با فرقه های انحرافی |
| ۱۱۶۶ | یکم. جبرگرایان |
| ۱۱۶۷ | دوم. مرجئه |

| | |
|------|---|
| ۱۱۶۸ | سوم. غلات |
| ۱۱۶۸ | ۲. استشهاد فقهی |
| ۱۱۶۹ | (ب) استشهاد به مضمون |
| ۱۱۷۱ | (ج) استشهاد ضمنی و تلویحی به آیات |
| ۱۱۷۲ | ۳ - ۵ - روایات مربوط به علوم قرآنی |
| ۱۱۷۳ | الف) بیان سبب نزول |
| ۱۱۷۴ | (ب) بیان خواص و فضایل سوره ها |
| ۱۱۷۶ | نتیجه |
| ۱۱۷۷ | منابع |
| ۱۱۸۱ | چهارده رهنمود از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران |
| ۱۱۸۱ | اشاره |
| ۱۱۸۱ | چکیده |
| ۱۱۸۲ | مقدمه |
| ۱۱۸۴ | مواد و روش ها |
| ۱۱۸۴ | نتایج بحث |
| ۱۱۸۴ | اشاره |
| ۱۱۸۶ | الف) رهنمودهایی با رویکرد ایجابی برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران |
| ۱۱۸۶ | ۱. خوش رفتاری |
| ۱۱۸۶ | ۲. هم دلی کردن |
| ۱۱۸۷ | ۳. دوستی با مردم |
| ۱۱۸۷ | ۴. یاری کردن دیگران |
| ۱۱۸۷ | ۵. تواضع و فروتنی |
| ۱۱۸۷ | ۶. صبر داشتن |
| ۱۱۸۸ | ۷. داشتن روحیه سپاس گزاری |
| ۱۱۸۸ | (ب) رهنمودهایی با رویکرد اجتنابی برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران |
| ۱۱۸۸ | ۱. پرهیز از بخل |

۲. پرهیز از غرور و تکبر ۱۱۸۸
۳. پرهیز از حسد ۱۱۸۹
۴. پرهیز از حرص و طمع ۱۱۸۹
۵. پرهیز از تمنای منجر به پستی ۱۱۸۹
۶. پرهیز از پیمان شکنی ۱۱۹۰
۷. پرهیز از شوخی زیاد و بی جا ۱۱۹۰
- نتیجه ۱۱۹۰
- منابع ۱۱۹۴
- تجلی قدرت و صلابت در مناظره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۱۹۸
- فصل ششم: امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از نگاه اهل سنت و مستشرقان ۱۲۲۰
- اشاره ۱۲۲۰
- امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه اهل سنت ۱۲۲۲
- اشاره ۱۲۲۲
- چکیده ۱۲۲۲
- مقدمه ۱۲۲۲
- اشاره ۱۲۲۲
۱. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نگاه پیامبر (ص) ۱۲۲۳
- اشاره ۱۲۲۳
- ۱ - ۱ - توجه پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کودکی ۱۲۲۴
- ۱ - ۲ - امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ریحانه پیامبر (ص) ۱۲۲۵
- ۱ - ۳ - امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرور جوانان اهل بهشت ۱۲۲۶
- ۱ - ۴ - امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) محبوب پیامبر (ص) ۱۲۲۶
- ۱ - ۵ - دوستی با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملاک دوستی با خدا و پیامبر (ص) ۱۲۲۸
- مکارم و فضایل اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۲۲۹
- ۲ - ۱ - سخاوت و بخشندگی ۱۲۲۹
- اشاره ۱۲۲۹

- ۱۲۳۰ - ۲ - ۲ - زهد و عبادت
- ۱۲۳۱ - ۲ - ۳ - حلم و صبر
- ۱۲۳۲ - نتیجه
- ۱۲۳۲ - منابع
- ۱۲۳۵ - فضایل و مناقب امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) از دیدگاه علمای اهل سنت
- ۱۲۳۵ - اشاره
- ۱۲۳۵ - چکیده
- ۱۲۳۶ - مقدمه
- ۱۲۳۶ - بیان مسأله
- ۱۲۳۷ - روش پژوهش
- ۱۲۳۷ - جامعه و نمونه و ابزار پژوهش
- ۱۲۳۷ - سؤالات پژوهش
- ۱۲۳۷ - اشاره
- ۱۲۳۸ - الف) شاخص های دینی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) از دیدگاه علمای اهل سنت
- ۱۲۳۸ - ۱. انتخاب اسم امام از سوی خداوند
- ۱۲۳۹ - ۲. نزول آیات آسمانی در شأن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام)
- ۱۲۴۰ - ۳. محبوب پیامبر (ص)
- ۱۲۴۰ - ۴. شباهت به پیامبر
- ۱۲۴۱ - ۵. عبادت و خوف از خدا
- ۱۲۴۲ - ۶. زهد
- ۱۲۴۲ - ۷. نماز
- ۱۲۴۳ - ۸. انس با قرآن
- ۱۲۴۴ - ۹. تقوا
- ۱۲۴۴ - ۱۰. حضور همیشگی در مسجد
- ۱۲۴۴ - ۱۱. خدامحوری
- ۱۲۴۵ - ۱۲. تهیه توشه برای آخرت

۱۳. زیارت خانه خدا با پای پیاده ۱۲۴۵
- (ب) شاخص های اجتماعی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) از دیدگاه علمای اهل سنت ۱۲۴۶
۱. اعتبار زیاد در نزد مردم ۱۲۴۶
۲. مهربانی با یتیمان ۱۲۴۶
۳. عفو و گذشت ۱۲۴۷
۴. اینثارگری ۱۲۴۷
۵. وفای به عهد ۱۲۴۷
۶. برآوردن حاجت مردم ۱۲۴۸
۷. اجتناب از شوخی بی جا ۱۲۴۸
۸. مشورت ۱۲۴۸
۹. دقت در دوست یابی و گرامی داشتن دوستان ۱۲۴۸
۱۰. شجاعت و شهامت ۱۲۴۹
۱۱. پرهیز از سهل انگاری ۱۲۵۰
۱۲. آزاد کردن بردگان ۱۲۵۰
۱۳. توجه به روح و روان ۱۲۵۱
- (ج) شاخص های اخلاقی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) از دیدگاه علمای اهل سنت ۱۲۵۱
- اشاره ۱۲۵۱
۱. بردباری و متانت ۱۲۵۲
۲. سخاوت ۱۲۵۳
۳. پرهیز از بخل ۱۲۵۳
۴. پرهیز از تکبر، حرص و حسد ۱۲۵۴
۵. پرهیز از خشم ۱۲۵۴
۶. محبت ۱۲۵۵
۷. هم نشینی با فقرا ۱۲۵۵
۸. رفع حاجت نیازمندان ۱۲۵۵
- (د) شاخص های اقتصادی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) از دیدگاه علمای اهل سنت ۱۲۵۶

۱. پرهیز از اسراف ۱۲۵۶
۲. انفاق ۱۲۵۷
۳. برنامه ریزی ۱۲۵۷
- شاخص های سیاسی فضایل و مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت ۱۲۵۸
- صلح برای پاسداری از کرامت مؤمنان ۱۲۵۸
- شاخص های علمی و فرهنگی جنبه های فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت ۱۲۵۹
۱. بلاغت ۱۲۵۹
۲. تفکر و اندیشه کردن ۱۲۵۹
۳. هم نشینی زیاد با علما ۱۲۶۰
۴. هم نشینی با منتقدان جهت آگاه سازی ۱۲۶۰
۵. فراگیری دانش ۱۲۶۱
۶. برخورداری از علم الهی ۱۲۶۱
- نتیجه ۱۲۶۱
- منابع ۱۲۶۲
- امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ۱۲۶۷
- اشاره ۱۲۶۷
- چکیده ۱۲۶۷
- مقدمه ۱۲۶۸
- معرفی ابن ابی الحدید (۵۸۶-۶۵۶ ق) ۱۲۶۸
- شرح نهج البلاغه و جایگاه علمی آن ۱۲۷۰
- امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ۱۲۷۲
- تولد و نام گذاری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۲۷۳
- مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۱۲۷۵
- ازدواج های امام ۱۲۷۶
- امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دفاع از عثمان ۱۲۷۷
- قصاص ابن ملجم ۱۲۷۹

- ۱۲۷۹ صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ()
- ۱۲۸۳ امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سیاست پس از صلح
- ۱۲۸۷ نقد و بررسی
- ۱۲۸۷ اشاره
- ۱۲۸۷ ۱. استفاده از منابع محدود
- ۱۲۸۷ ۲. قضاوت های ارزشی
- ۱۲۸۹ ۳. نقد نکردن روایات
- ۱۲۹۶ نتیجه
- ۱۲۹۸ منابع
- ۱۳۰۵ امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کتاب طبقات الکبری
- ۱۳۰۵ اشاره
- ۱۳۰۵ چکیده
- ۱۳۰۶ مقدمه
- ۱۳۰۶ معرفی محمد بن سعد (۱۶۸-۲۳۰ ق)
- ۱۳۰۸ کتاب طبقات الکبری و جایگاه علمی آن
- ۱۳۱۰ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طبقات ابن سعد
- ۱۳۱۰ اشاره
- ۱۳۱۱ ۱. نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ()
- ۱۳۱۳ ۲. شباهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیامبر (ص)
- ۱۳۱۴ ۳. محبت پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ()
- ۱۳۱۶ ۴. ازدواج های امام
- ۱۳۱۷ ۵. صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ()
- ۱۳۱۹ ۶. درگذشت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ()
- ۱۳۲۰ بررسی و نقد
- ۱۳۲۰ اشاره
- ۱۳۲۰ الف) توجه به حیات اجتماعی امام

| | |
|--|------|
| ب) غلبه گزارش های مناقبی | ۱۳۲۱ |
| ج) انتخاب ارزش مدارانه گزارش ها | ۱۳۲۲ |
| د) روایات متناقض | ۱۳۲۴ |
| ه) بی توجهی به وقایع مهم زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) (| ۱۳۲۵ |
| نتیجه | ۱۳۲۶ |
| منابع | ۱۳۲۷ |
| سیره اخلاقی و اجتماعی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از نگاه مستشرقان | ۱۳۳۳ |
| اشاره | ۱۳۳۳ |
| چکیده | ۱۳۳۳ |
| مقدمه | ۱۳۳۴ |
| دیدگاه همسوی شرق شناسان | ۱۳۳۵ |
| اشاره | ۱۳۳۵ |
| ۱. توجه ویژه پیامبر (ص) به نوادگان | ۱۳۳۵ |
| ۲. سجایای والای اخلاقی | ۱۳۳۶ |
| دیدگاه غیرهمسوی شرق شناسان | ۱۳۳۷ |
| اشاره | ۱۳۳۷ |
| ۱. زیاده روی در ازدواج و طلاق | ۱۳۳۸ |
| اشاره | ۱۳۳۸ |
| علل نادرستی این اتهام | ۱۳۳۹ |
| ۲. میل به خوش گذرانی | ۱۳۴۵ |
| اشاره | ۱۳۴۵ |
| زهد و عبادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) | ۱۳۴۵ |
| ۳. تشکیک در فضایل | ۱۳۴۸ |
| فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) | ۱۳۴۸ |
| نتیجه | ۱۳۵۳ |
| منابع | ۱۳۵۳ |

| | |
|------|--|
| ۱۳۵۸ | خاورشناسان و جایگاه اجتماعی و سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۳۵۸ | اشاره |
| ۱۳۵۸ | چکیده |
| ۱۳۵۸ | مقدمه |
| ۱۳۵۸ | اشاره |
| ۱۳۵۹ | الف) عقیده الشیعه دونالدسون |
| ۱۳۵۹ | ۱. روی کار آمدن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۳۶۱ | ۲. اقدامات متقابل امام و معاویه |
| ۱۳۶۲ | ۳. شرایط صلح امام |
| ۱۳۶۴ | ۴. مدت خلافت امام |
| ۱۳۶۵ | ۵. لامنس و جایگاه اجتماعی امام |
| ۱۳۶۷ | ۶. جمع بندی دیدگاه دونالدسون |
| ۱۳۶۷ | ب) دایره المعارف اسلام (۲) |
| ۱۳۶۷ | اشاره |
| ۱۳۶۸ | ۱. جایگاه امام نزد پیامبر (ص) |
| ۱۳۶۹ | ۲. امام در دوران خلفا |
| ۱۳۷۱ | ۳. امام در دوران خلافت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) |
| ۱۳۷۱ | ۴. خلافت امام |
| ۱۳۷۲ | ۵. صلح امام |
| ۱۳۷۵ | ۶. شرایط توافقنامه |
| ۱۳۷۷ | ۷. پس از صلح |
| ۱۳۷۸ | ۸. پس از کناره گیری |
| ۱۳۸۰ | ج) دایره المعارف امریکانا |
| ۱۳۸۰ | اشاره |
| ۱۳۸۱ | ۱. معرفی اجمالی امام |
| ۱۳۸۱ | ۲. خلافت امام |

| | |
|--|------|
| نتیجه | ۱۳۸۳ |
| منابع | ۱۳۸۴ |
| فصل هفتم: نقد شبهات درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) | ۱۳۸۶ |
| اشاره | ۱۳۸۶ |
| پاسخ به شبهه مطلق بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) | ۱۳۸۸ |
| اشاره | ۱۳۸۸ |
| چکیده | ۱۳۸۸ |
| مقدمه | ۱۳۸۹ |
| ریشه یابی تاریخی شبهه | ۱۳۹۰ |
| اشاره | ۱۳۹۰ |
| ۱. احادیث معصومان: | ۱۳۹۰ |
| اشاره | ۱۳۹۰ |
| یکم. منابع روایی شیعه | ۱۳۹۰ |
| بررسی سندی حدیث | ۱۳۹۱ |
| بررسی سندی حدیث | ۱۳۹۳ |
| بررسی سندی حدیث | ۱۳۹۵ |
| بررسی سندی حدیث | ۱۳۹۶ |
| بررسی دلالتی احادیث | ۱۳۹۶ |
| دوم. منابع روایی اهل سنت | ۱۳۹۸ |
| ۱. ابن کثیر دمشقی: | ۱۳۹۸ |
| ۲. ابن عساکر: | ۱۳۹۸ |
| ۳. جلال الدین سیوطی: | ۱۳۹۹ |
| ۲. اظهار نظر منصور دوانقی | ۱۴۰۰ |
| اشاره | ۱۴۰۰ |
| صحت انتساب شبهه به منصور | ۱۴۰۰ |
| علت اظهار نظر منصور | ۱۴۰۱ |

- ۱۴۰۴ ----- باطل بودن سخن منصور
- ۱۴۱۴ ----- ۳. قلقلشندی در قلاتالجمان می نویسد:
- ۱۴۱۴ ----- پاسخ به شبهه
- ۱۴۲۲ ----- نتیجه
- ۱۴۲۳ ----- منابع
- ۱۴۲۸ ----- نقش جریان عثمانی در تدوین سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۲۸ ----- اشاره
- ۱۴۲۸ ----- چکیده
- ۱۴۲۹ ----- مقدمه
- ۱۴۳۰ ----- شاخصه های فکری مذهب عثمانی
- ۱۴۳۰ ----- اشاره
- ۱۴۳۱ ----- ۱. مظلومیت عثمان و لزوم قصاص قاتلان وی
- ۱۴۳۲ ----- ۲. نقش مؤثر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قتل عثمان
- ۱۴۳۲ ----- ۳. نامشروع بودن خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۳۳ ----- ۴. افضلیت ابوبکر و عمر در بین صحابه
- ۱۴۳۴ ----- ۵. مقدم بودن عثمان بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۳۴ ----- ۶. حقانیت سران جمل
- ۱۴۳۵ ----- ۷. موضع گیری مثبت نسبت به حکومت اموی
- ۱۴۳۵ ----- ۸. معرفی دوران حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دوران فتنه
- ۱۴۳۵ ----- روایات همسو با شاخصه های عثمانی
- ۱۴۳۵ ----- اشاره
- ۱۴۳۷ ----- ۱. پیش بینی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توسط پیامبر (ص)
- ۱۴۳۹ ----- ۲. پیش قدم بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اقدام به صلح
- ۱۴۴۰ ----- ۳. وجود اختلافات فکری بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۴۱ ----- ۴. وجود اختلاف ظاهری در امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۴۳ ----- ۵. تفاوت اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

- ۱۴۴۴ ۶. ائتلاف و نزدیکی اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با امویان
- ۱۴۴۵ ۷. شخصیت دنیاطلب و بی اعتنای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به حکومت
- ۱۴۴۶ نقش روایات عثمانی در سیره نگاری شرق شناسان
- ۱۴۴۷ نتیجه
- ۱۴۴۸ منابع
- ۱۴۵۴ بررسی شبهات وهابیت و سلفی ها در باره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)
- ۱۴۵۴ اشاره
- ۱۴۵۴ چکیده
- ۱۴۵۵ مقدمه
- ۱۴۵۷ بیان مسأله و ضرورت
- ۱۴۷۰ درباره مرکز

سرشناسه: همایش بین المللی سبط النبی؛ امام حسن مجتبی علیه السلام (۱۳۹۳) : تهران)

عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) [کتاب] / گردآورنده دبیرخانه کمیته علمی همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی؛ به کوشش عباس جعفری و حسین رسولیان.

مشخصات نشر: قم: مجمع جهانی اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳ ج.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۲۹-۸۰۸-۹؛ دوره ۲-۸۰۷-۵۲۹-۹۶۴-۹۷۸

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد سوم، ۱۳۹۳.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام دوم، ۳- ۵۰ ق -- سرگذشتنامه

موضوع: اسلام -- تاریخ -- مقاله ها و خطابه ها

شناسه افزوده: جعفری، عباس، ۱۳۳۲-، ویراستار

شناسه افزوده: رسولیان، حسین، ویراستار

رده بندی کنگره: BP۴۰ / م۸۵ / ۱۳۹۳

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۲

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۹۴۸۹۳

ص: ۱

جلد ۱

اشاره

مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام)

گردآورنده دبیرخانه کمیته علمی همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی

به کوشش عباس جعفری و حسین رسولیان.

ص: ۳

«کار اساسی شما [مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)]... معرفی مکتب اهل بیت (علیهم السلام) است به دنیای اسلام. بلکه به سراسر عالم. چون امروز همه دنیا تشنه معنویت اند و این معنویت در اسلام هست و در اسلامی که در مکتب اهل بیت (علیهم السلام) معرفی می کند به نحو جامع و کاملی وجود دارد».

(از بیانات مقام معظم رهبری، «مد ظله العالی»، ۱۳۸۶/۵/۲۸)

مکتب اهل بیت (علیهم السلام) که تبلور اسلام ناب محمدی (ص) و متکی بر منبع وحیانی است، معارف ژرف و عمیقی دارد که از اتقان، استدلال و منطق قوی برخوردار می باشد و مطابق با فطرت سلیم انسان هاست؛ بر همین اساس است که حضرت امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

«فإنَّ الناسَ لو علموا محاسنَ كلامنا لاتبَعونا» [شیخ صدوق (ره)، عیون اخبار الرضا، ج ۲: ۲۷۵]. این مکتب غنی و نورانی در پرتو عنایات الهی و هدایت ائمه اطهار (علیهم السلام) و نیز مجاهدت هزاران عالم و فقیه، در طی قرون گذشته، بسط و گسترش یافته است.

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (قدس سزه) و تأسیس نظام اسلامی با تکیه بر قوانین اسلامی و با محوریت ولایت فقیه، افق های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جدیدی را برای انسان های آزاده به ویژه مسلمانان و پیروان و محبان اهل بیت (علیهم السلام) گشود و توجه بسیاری از

نخبگان و مستضعفان جهان را به خود معطوف کرد.

مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)، مولود این دگرگونی مبارک است که به ابتکار مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی) در سال ۱۳۶۹ شمسی / ۱۹۹۰ میلادی تأسیس شد و تاکنون خدمات شایانی را در تبلیغ معارف قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) و حمایت از پیروان اهل بیت (علیهم السلام) در سراسر جهان انجام داده است.

معاونت امور فرهنگی مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) در راستای رسالت خود جهت ارتقای شناخت و آگاهی پیروان اهل بیت (علیهم السلام) در موضوعات، سطوح، مخاطبان و عرصه های مختلف، در حوزه های تولید کتاب و مجلات به زبان های متعدد و سائر محصولات فرهنگی به فعالیت پرداخته است.

این اثر به مناسبت برگزاری همایش بین المللی سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با همت مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) و همکاری و مشارکت برخی از مؤسسات فرهنگی داخلی برگزار می شود، حاصل تلاش علمی و پژوهشی نویسندگان ارجمندی می باشد که پیرو فراخوان مقاله از داخل و خارج کشور به دبیرخانه علمی همایش ارسال شده و دارای ارزش علمی قابل قبول بوده اند.

بر خود لازم می دانم، از دبیرکل محترم مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) حجت الاسلام والمسلمین حاج آقای اختری (دام عزه)، معاون محترم امور بین الملل، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای

محمد سالار، معاون محترم امور اجرایی جناب آقای محمدرضا نظام دوست، ستاد برگزاری همایش به ویژه، اعضای محترم کمیته علمی همایش، حضرات آیات و حجج الاسلام والمسلمین آقایان: محمدهادی یوسفی غروی، سیدمنذر حکیم، حمیدرضا مطهری، رمضان محمدی، محمدرضا جباری، محسن الویری، نعمت الله صفری فروشانی، سیدمحمدرضا آل ایوب، عباس جعفری و دبیر گروه مطالعات بنیادی تشکر نمایم. همچنین از نویسندگان و همکاران عزیزی که در پی گیری امور همایش، نگارش، ویرایش، تایپ، مقابله، تصحیح، آماده سازی، نشر و چاپ مجموعه آثار همایش تلاش کرده اند، تشکر می کنم و توفیق همگان را از خداوند متعال مسئلت می کنم.

همچنین از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - دبیرخانه عالی کانون های فرهنگی هنری مساجد، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ستاد نماز جمعه تهران، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، موسسه فرهنگی مذهبی حضرت قاسم بن الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سازمان صدا و سیما، سازمان اوقاف و امور خیریه،

شهرداری تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز رسیدگی به امور مساجد، موسسه اطلاعات و تحقیقات اسلامی، انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم که مجمع را در این حرکت عظیم همراهی کرده اند و نیز حجج الاسلام والمسلمین آقایان: سیدمحمدباقر علم الهدی، سیدیدالله شیرمردی، محمدعلی کمالی دهقان، سیدعلی رضا حسینی عارف، علی محمد یادگاری و برادران گرامی آقایان: عبدالرضا راشد، حسن خاک رند، حسین مهدوی منش، عبدالکریم کرمانی، محمدجواد خرسندی، هادی خوش آمدی، محمد عابدینی، حسین صالحی، قاسم بغدادی، مختار شمس الدینی مطلق، مرتضی قدیری، حسین صمدی و سایر همکارانی که در برپایی هر چه با شکوه تر این همایش نقش داشته اند، تشکر و قدردانی می نمایم.

معاونت امور فرهنگی مجمع در راستای تعمیق و پویایی آثار منتشره در حوزه ی معارف اهل بیت (علیهم السلام) در سراسر جهان، از دیدگاه ها و پیشنهادهای اساتید، فرهیختگان، صاحب نظران و پژوهش گران ارجمند استقبال می کند تا زمینه های بسط و گسترش هرچه بیشتر معارف اهل بیت (علیهم السلام) فراهم گردد.

به امید تعجیل در ظهور و فرج منجی عالم بشریت حضرت مهدی «عجل الله تعالی فرجه الشریف».

نجف لک زایی

معاون امور فرهنگی و دبیر کمیته علمی همایش

ص: ۱۸

مقام معظم رهبری (دام ظلّه)

دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حادثه صلح آن بزرگوار با معاویه، یا آن چیزی که به نام صلح نامیده شد، حادثه سرنوشت ساز و بی نظیری در کل روند انقلاب اسلامی صدر اول بود. دیگر ما نظیر این احادیث را نداشتیم. توضیح کوتاهی راجع به این جمله عرض کنم و بعد وارد اصل مطلب بشوم. انقلاب اسلام، یعنی تفکر اسلام و امانتی که خدای متعال به نام اسلام برای مردم فرستاد، در دوره اول، یک نهضت و یک حرکت بود و در قالب یک مبارزه و یک نهضت عظیم انقلابی، خودش را نشان داد و آن در هنگامی بود که رسول خدا (ص)، این فکر را در مکه اعلام کردند و دشمنان تفکر توحید و اسلام، در مقابل آن صف آرایی نمودند؛ برای این که نگذارند این فکر پیش برود. پیامبر، با نیرو گرفتن از عناصر مؤمن، این نهضت را سازمان دهی کرد و یک مبارزه بسیار هوشمندانه و قوی و پیشرو را در مکه به وجود آورد. این نهضت و مبارزه، سیزده سال طول کشید. این، دوره اول بود. بعد از سیزده سال، با تعلیمات پیامبر، با شعارهایی که داد، با سازمان دهی ای که کرد، با فداکاری که شد، با

مجموع عواملی

که وجود داشت، این تفکر، یک حکومت و یک نظام شد و به یک نظام سیاسی و نظام زندگی یک امت تبدیل گردید و آن هنگامی بود که رسول خدا به مدینه تشریف آوردند و آنجا را پایگاه خودشان قرار دادند و حکومت اسلامی را در آن جا گستراندند و اسلام از شکل یک نهضت، به شکل یک حکومت تبدیل شد. این، دوره دوم بود. این روند، در ده سالی که نبی اکرم حیات داشتند و بعد از ایشان، در دوران خلفای چهارگانه و سپس تا زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خلافت آن بزرگوار که تقریباً

شش ماه طول کشید، ادامه پیدا کرد و اسلام به شکل حکومت، ظاهر شد. همه چیز، شکل یک نظام اجتماعی را هم داشت؛ یعنی حکومت و ارتش و کار سیاسی و کار فرهنگی و کار قضایی و تنظیم روابط اقتصادی مردم را هم داشت و قابل بود که گسترش پیدا کند و اگر به همان شکل پیش می رفت، تمام روی زمین را هم فرا می گرفت؛ یعنی اسلام نشان داد که این قابلیت را هم دارد. در دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، جریان مخالف، آن چنان رشد کرد که توانست به صورت یک مانع ظاهر بشود. البته این جریان مخالف، در زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وجود نیامده بود؛ سال ها قبل به وجود آمده بود. اگر کسی بخواهد قدری دور از ملاحظات اعتقادی و صرفاً متکی به شواهد تاریخی حرف بزند، شاید بتواند ادعا کند که این جریان، حتی در دوران اسلام به وجود نیامده بود؛ بلکه ادامه ای بود از آنچه که در دوران نهضت پیامبر یعنی دوران مکه - وجود داشت. بعد از آنکه خلافت در زمان عثمان - که از بنی امیه بود - به دست این قوم رسید، ابوسفیان - که در آن وقت، نابینا هم شده بود - با دوستانش دورهم نشستند و بودند. پرسید: چه کسانی در جلسه هستند؟ پاسخ شنید فلانی و فلانی و فلانی. وقتی که خاطر جمع شد همه خودی هستند و آدم

بیگانه ای در جلسه نیست، به آن ها خطاب کرد و گفت

: «تَلَقَّوْهُا الْكُزَّه»^(۱) یعنی مثل توپ، حکومت را به هم پاس بدهید و نگذارید از دست شما خارج بشود! این قضیه را تواریخ سنی و شیعه نقل کرده اند. این ها مسائل اعتقادی نیست و ما اصلاً از دیدگاه اعتقادی بحث نمی کنیم؛ یعنی من خوش ندارم که مسائل را از دیدگاه بررسی کنم؛ بلکه فقط جنبه تاریخی آن را مطرح می کنم. البته ابوسفیان در آن وقت، مسلمان بود و اسلام آورده بود؛ منتها اسلام بعد از فتح یا مشرف به فتح؛ اسلام دوران غربت و ضعف نبود، اسلام بعد

ص: ۲۱

۱- (۱). طبرسی، الإحتجاج علی أهل اللّحجاج، ج ۱، ص ۲۳۴.

از قدرت اسلام بود. این جریان، در زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اوج قدرت خودش رسید و همان جریانی بود که به شکل معاویه بن ابی سفیان، در مقابل امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ظاهر شد. این جریان، معارضة را شروع کرد و مشکلاتی فراهم نمود؛ تا آن جایی که عملاً مانع از پیش روی آن جریان حکومت اسلامی شد. در باب صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این مسأله را بارها گفته ایم و در کتاب ها نوشته اند که هر کس حتی خود امیرالمؤمنین هم اگر به جای امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و در آن شرایط قرار می گرفت، ممکن نبود کاری بکند، غیر از آن کاری که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کرد. هیچ کس نمی تواند بگوید که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فلان گوشه کارش سؤال برانگیز است. نه، کار آن بزرگوار، صد در صد بر استدلال منطقی غیرقابل تخلف منطبق بود. در بین آل رسول خدا (ص)، پرشورتر از همه کیست؟ شهادت آمیزترین زندگی را چه کسی داشته است؟ غیرت مندترین آن ها برای حفظ دین در مقابل

دشمن، چه کسی بوده است؟ حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده است. آن حضرت در این صلح، با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شریک بودند. صلح را تنها امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نکرد؛ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این کار را کردند؛ منتها امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جلو بود و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پشت سر او بود. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، جزو مدافعان ایده صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. وقتی که در یک مجلس خصوصی، یکی از یاران نزدیک از این پرشورها و پُرحماسة ها به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اعتراضی کرد، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با او برخورد کردند

: «وَعَمَرَ الْحَيْنِ حُجْرًا (۱) هیچ کس نمی تواند بگوید که اگر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود، این صلح انجام نمی گرفت. نخیر، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و این صلح انجام گرفت و اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم

ص: ۲۲

۱- (۱). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۵، «امام حسین به حجر اشاره ای کرد [و حجر ساکت شد]».

نبود و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تنها بود، در آن شرایط، بازهم همین کار انجام می گرفت و صلح می شد.

پوشکوه ترین نرزش قهرمانانه تاریخ

صلح، عوامل خودش را داشت و هیچ تخلف و گریزی از آن نبود. آن روز، شهادت ممکن نبود. مرحوم شیخ راضی آل یاسین در این کتاب صلح الحسن - که من در سال ۱۳۴۸ آن را ترجمه کردم و چاپ شده است - ثابت می کند که اصلاً جا برای شهادت نبود. هر کشته شدنی که شهادت نیست؛ کشته شدن با شرایطی، شهادت است. آن شرایط، در آن جا نبود و اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در آن روز کشته می شدند، شهید نشده بودند. امکان نداشت که آن روز کسی بتواند در آن شرایط، حرکت

مصلحت آمیزی انجام بدهد که کشته بشود و اسمش شهادت باشد و انتحار^(۱) نکرده باشد. راجع به صلح، از ابعاد مختلف صحبت کرده ایم؛ حالا مسأله این است که بعد از صلح امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کاری به شکلی هوشمندانه و زیرکانه تنظیم شد که اسلام و جریان اسلامی، وارد کانال آلوده ای که به نام خلافت، و در معنا سلطنت، به وجود آمده بود نشود. این، هنر امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کاری کرد که جریان اصیل اسلام - که از مکه شروع شده بود و به حکومت اسلامی و به زمان امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و زمان خود او رسیده بود - در مجرای دیگری، جریان پیدا نکند؛ منتها اگر نه به شکل حکومت، زیرا ممکن نبود، لاقلاً دوباره به شکل نهضت جریان پیدا کند. این، دوره سوم اسلام است. اسلام، دوباره نهضت شد. اسلام ناب، اسلام اصیل، اسلام ظلم ستیز، اسلام سازش ناپذیر، اسلام، دور از تحریق و میز از این که بازبچه دست

ص: ۲۳

۱- (۱). (ن ح ر) خود کشتی کردن.

هواها و هوس ها بشود، باقی ماند؛ یعنی در زمان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تفکر انقلابی اسلامی که دوره ای را طی کرده بود و به قدرت و حکومت رسیده بود؛ دوباره برگشت و یک نهضت شد. البته در این دوره، کار این نهضت، به مراتب مشکل تر از دوره خود پیامبر (ص) بود؛ زیرا شعارها در دست کسانی بود که لباس مذهب را بر تن کرده بودند درحالی که از مذهب نبودند. مشکلی کار ائمه هدی (علیهم السلام) این جا بود. البته من از مجموعه روایات و زندگی ائمه (علیهم السلام) این طور استنباط کرده ام که این بزرگواران، از روز صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا اواخر، دائماً درصدد بوده اند که این نهضت را مجدداً به شکل حکومت علوی و اسلامی در بیاورند و برپا کنند. در این زمینه، روایاتی هم داریم. البته ممکن است بعضی دیگر، این نکته را این طور نبینند و طور دیگری ملاحظه بکنند؛ اما تشخیص من این است. ائمه می خواستند که نهضت، مجدداً به حکومت و جریان اصیل اسلامی تبدیل بشود و آن جریان اسلامی که از آغشته شدن و آمیخته شدن و آلوده شدن به آلودگی های هواهای نفسانی دور است، روی کار بیاید؛ ولی این کار مشکلی است. در دوران نهضت یعنی دوران خلافت خلفای شَیْفِیانی و مروانی و عباسی، مهم ترین چیزی که مردم احتیاج داشتند، این بود که اصالت های اسلام و جرقه های اسلام اصیل و قرآنی را در لایه لای حرف های گوناگون و پراکنده ببینند و بشناسند و اشتباه نکنند. بی خود نیست که ادیان، این همه روی تعقل و تدبر انسان ها تکیه کرده اند. بی خود نیست که در قرآن کریم، این همه روی تفکر و تعقل و تدبر انسان ها تکیه شده است؛ آن هم درباره اصلی ترین موضوعات دین، یعنی توحید است. باطن توحید، اقیانوس بی کرانه ای است که اولیای خدا در آن غرق می شوند. توحید، وادی بسیار با عظمتی است؛ اما در چنین وادی با عظمتی، باز از مؤمنین و مسلمین و موحدین خواسته اند که با تکیه به تفکر و تدبر و تعقل، پیش بروند. واقعاً

هم

عقل و تفکر می تواند انسان را پیش ببرد. البته در مراحل مختلف، عقل به نور وحی و نور معرفت و آموزش های اولیای خدا، تجهیز و تغذیه می شود؛ لیکن بالاخره آنچه پیش می رود، عقل است. بدون عقل، نمی شود هیچ جا رفت. ملت اسلامی، در تمام دوران چند صدساله ای که چیزی به نام خلافت، بر او حکومت می کرد یعنی تا قرن هفتم که خلافت عباسی ادامه داشت، البته بعد از انقراض خلافت عباسی، باز در گوشه و کنار، چیزهایی به نام خلافت وجود داشت؛ مثل

زمان ممالیک در مصر و تا مدت ها بعد هم در بلاد عثمانی و جاهای دیگر آن چیزی که مردم احتیاج داشتند بفهمند، این بوده که عقل را قاضی کنند، تا بدانند آیا نظر اسلام و قرآن و کتاب الهی و احادیث مسلمة راجع به اولیای امور، با واقعیت موجود تطبیق می کند، یا نه. این، چیز خیلی مهمی است..... دوران خلافت مروانی و سفیانی و عباسی، دورانی بود که ارزش های اسلامی از محتوای واقعی خودشان خالی شدند. در صورت هایی باقی ماند؛ ولی محتواها، به محتواهای جاهلی و شیطنانی تبدیل شد. آن دستگاہی که می خواست انسان ها را عاقل، متعبد، مؤمن، آزاد دور از آلائش ها، خاضع عندالله و متکبر در مقابل متکبران تربیت کند و بسازد - که بهترینش، همان دستگاہ مدیریت اسلامی در زمان پیامبر بود - به دستگاہی تبدیل شد که انسان ها را با تدابیر گوناگون، اهل دنیا و هوی و شهوات و تملق و دوری از معنویات و انسان های بی شخصیت و فاسق و فاسدی می ساخت و رشد می داد. متأسفانه، در تمام دوران خلافت اموی و عباسی، این طور بود. در کتاب های تاریخ، چیزهایی نوشتند که اگر بخواهیم آن ها را بگوییم، خیلی طول می کشد. از زمان خود معاویه هم شروع شد. معاویه را معروفش کردند؛ یعنی مورخان نوشتند که او آدمی حلیم و با ظرفیت بوده و به مخالفانش اجازه می داده که در مقابلش حرف بزنند و هر چه می خواهند،

بگویند. البته در برهه ای از زمان و در اوایل کارش، شاید همین طور هم بوده است؛ لیکن در کنار این بُعد، ابعاد دیگر شخصیت او را کمتر نوشته اند. این که او چطور اشخاص و رؤسا و وجوه و رجال را وادار می کرد که از عقاید و ایمان خودشان دست بکشند و حتی در راه مقابله با حق، تجهیز بشوند. این ها را خیلی ها نوشته اند. البته باز هم در تاریخ ثبت است و همین هایی را هم که ما الان می دانیم، باز یک

عده نوشته اند.

مردمانی که در آن دستگاه ها پرورش پیدا می کردند، عادت داده می شدند که هیچ چیزی را برخلاف میل و هوای خلیفه، بر زبان نیاورند. این، چه جامعه ای است؟! این، چطور انسانی است؟! این، چطور اراده الهی و اسلامی در انسان هاست که بخواهند مفساد را اصلاح کنند و از بین ببرند و جامعه را جامعه ای الهی درست کنند؟ آیا چنین چیزی، ممکن است؟!

جاحظ و یا شاید ابوالفرج اصفهانی نقل می کند که معاویه در دوران خلافتش، با اسب به مکه می رفت. یکی از رجال آن روز هم در کنار او بود. معاویه سرگرم صحبت با آن شخص بود. پشت سر این ها هم عده ای می آمدند. معاویه مفاخر اموی و جاهلی خودش را نقل می کرد که در جاهلیت، این جا این طوری بود، آن طوری بود، پدر من ابوسفیان چنین کرد، چنان کرد. بچه ها هم در مسیر، بازی می کردند و ظاهراً سنگ می انداختند. در این بین سنگی به پیشانی کسی که کنار معاویه اسب می راند و حرکت می کرد، خورد و خون جاری شد. او چیزی نگفت و حرف معاویه را قطع نکرد و تحمل کرد. خون، روی صورت و محاسنش ریخت. معاویه همین طور که سرگرم صحبت بود، ناگهان به طرف این مرد برگشت و دید خون روی صورت اوست. گفت: از پیشانی تو خون می ریزد. آن فرد، در جواب معاویه گفت: خون؟! از صورت؟! کو؟ کجا؟ وانمود کرد که از

ص: ۲۶

بس مجذوب معاویه بوده، خوردن این سنگ و مجروح شدن پیشانی و ریختن خون را نفهمیده است! معاویه گفت: عجب، سنگ به پیشانی خورده، ولی تو نفهمیدی؟! گفت: نه من نفهمیدم. دست زد و گفت: عجب، خون؟! بعد به جان معاویه یا به مقدسات قسم خورد که تا

وقتی تو نگفتی، شیرینی کلام تو نگذاشت که بفهمم خون جاری شده است! معاویه پرسید: سهم عطیه ات در بیت المال، چه قدر است؟ مثلاً گفت: فلان قدر، معاویه گفت: به ظلم کرده اند، این را باید سه برابر کنند! این، فرهنگ حاکم بر دستگاه حکومت معاویه بود.

کسانی که در این دوران، تملق رؤسا و خلفا را می گفتند، کارها بر اساس صلاحیت و شایستگی شان واگذار نمی شد. اصولاً عرب، به اصل و نسب خیلی اهمیت می دهد. فلان کس، از کدام خانواده است؟ پدرانش، چه کسانی بودند؟ این ها حتی رعایت اصل و نسب را هم نمی کردند..... در زمان عبدالملک و بعضی پسرهای او، یک نفر به نام یوسف بن عمر ثقفی را مدت های مدید بر عراق گماشتند. او سال ها حاکم و والی عراق بود. این شخص آدم عقده ای بدبختی بود که از عقده ای بودنش، چیزهایی نقل کرده اند. مرد کوچک جثه و کوچک اندامی بود که عقده کوچکی جثه خودش را داشت. وقتی که پارچه ای به خیاط می داد تا بدوزد، از خیاط سؤال می کرد که آیا این پارچه به اندازه تن من است؟ خیاط به این پارچه نگاه می کرد و اگر مثلاً می گفت این پارچه برای اندام شما اندازه است و بلکه زیاد هم می آید، فوراً پارچه را از این خیاط می گرفت و دستور می داد که او را مجازات هم بکنند! خیاطها این قضیه را فهمیده بودند. به همین خاطر، وقتی پارچه ای را به خیاط عرضه می کرد و می گفت برای من بس است یا نه، خیاط نگاه می کرد و می گفت نه، این پارچه ظاهراً برای هیکل و جثه شما باید کم بیاید و باید خیلی زحمت بکشیم، تا آن را مناسب تن شما

دریابوریم! او هم باین که می دانست خیاط دروغ می گوید، ولی خوشش می آمد؛ این قدر احمق بود! او

همان کسی است که زید بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کوفه به شهادت رساند. چنین کسی، سال ها بر جان و مال و عرض (۱) مردم مسلط بود. نه یک اصل و نسب درستی، نه یک سواد درستی، نه یک فهم درستی داشت؛ ولی چون به رأس قدرت وابسته بود، به این سمت گماشته شده بود. این ها آفت است.

این ها برای یک نظام، بزرگ ترین آفت هاست. این جریان، همین طور ادامه پیدا کرد. در کنار این، جریان مسلمانی اصیل، جریان اسلام ارزشی، جریان اسلام قرآنی که هیچ وقت با آن جریان حاکم، اما ضد ارزش ها کنار نمی آمد. نیز ادامه پیدا کرد که مصداق بارز آن، ائمه هدی (علیهم السلام) و بسیاری از مسلمانان همراه آنان بودند. به برکت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، این جریان ارزشی نهضت اسلامی، اسلام را حفظ کرد. اگر امام مجتبی این صلح را انجام نمی داد، آن اسلام ارزشی نهضتی باقی نمی ماند و از بین می رفت؛ چون معاویه بالاخره غلبه پیدا می کرد. وضعیت، وضعیتی نبود که امکان داشته باشد امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غلبه پیدا کند. همه عوامل، در جهت عکس غلبه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. معاویه غلبه پیدا می کرد؛ چون دستگاه تبلیغات در اختیار او بود. چهره او در اسلام، چهره ای نبود که نتواند و متوجه کنند و نشان بدهند. اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح نمی کرد، تمام ارکان خاندان پیامبر (ص) را از بین می بردند و کسی را باقی نمی گذاشتند که حافظ نظام ارزشی اصیل اسلام باشد. همه چیز به کلی از بین می رفت و ذکر اسلام برمی افتاد و نوبت به جریان

عاشورا هم نمی رسید. اگر بنا بود امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، جنگ با معاویه را ادامه بدهد و به شهادت خاندان پیامبر (ص) منتهی بشود، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم باید در همین ماجرا کشته می شد، اصحاب برجسته هم باید کشته می شدند، حجر بن عدی ها هم باید کشته می شدند،

ص: ۲۸

همه باید از بین می رفتند و کسی که بماند و بتوان از فرصت ها استفاده بکند و اسلام را در شکل ارزشی خودش بازهم حفظ کند، دیگر باقی نمی ماند. این، حق عظیمی است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر بقای اسلام دارد. ۱۳۶۹/۱/۲۲.

البته این صلح، تحمیلی بود؛ اما بالاخره صلحی واقع شد. باید گفت حضرت، دل نداد. همین شرایطی که حضرت قرارداد، در واقع پایه کار معاویه را متزلزل کرد. خود این صلح و شرایط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همه اش یک مکر الهی بود. «و مَكْرُو وَ مَكْرَالله» (۱). بود. یعنی اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می جنگید و در این جنگ کشته می شد که به احتمال قوی به دست اصحاب خودش که جاسوسان معاویه آن ها را خریده بودند، کشته می شد - معاویه می گفت من نکشتم، اصحاب خودش کشتند. به عزاداری هم می پرداخت و بعد تمام اصحاب امیرالمؤمنین را تار و مار می کرد. یعنی، دیگر چیزی به نام تشیع باقی نمی ماند تا عده ای در کوفه پیدا شوند و بعد از بیست سال، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دعوت کنند. اصلاً چیزی باقی نمی ماند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شیعه را حفظ کرد، یعنی بنا را حفظ کرد تا بعد از بیست سال، بیست و پنج سال، حکومت به اهل بیت برگردد. ۱۳۷۹/۳/۱۳.

(۲) پس از این که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه صلح کرد، نادانان و ناآگاهان با زبان های مختلف حضرت را نکوهش می کردند؛ گاهی او را ذلیل کننده مؤمنین (۳) می دانستند، و می گفتند شما این مؤمنین پرشور پر حماسه ای که در مقابل معاویه قرار داشتند، با صلح خودتان خوار کردید و تسلیم پرشور پر حماسه ای که در مقابل معاویه قرار داشتند، با صلح خودتان خوار کردید و تسلیم معاویه نمودید، گاهی تعبیرات محترمانه تر و مؤدبانه تری به کار می بردند ولی مضمون یکی بود.

ص: ۲۹

-
- ۱- (۱). سوره مبارکه آل عمران/آیه ۵۴، «آن ها [دشمنان] مکر کردند و خدا هم [در پاسخ آن ها] مکر در میان آورد.»
 - ۲- (۲). سوره مبارکه آل عمران/آیه ۵۴، «آن ها [دشمنان] مکر کردند و خدا هم [در پاسخ آن ها] مکر در میان آورد.»
 - ۳- (۳). تحف العقول، ص ۳۰۸، «یا مُذِلُّ الْمُؤْمِنِينَ».

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر این اعتراض‌ها و ملامت‌ها جمله‌ای را خطاب به آنان می‌گفتند که شاید در سخنان آن حضرت از همه جملات رساتر و بهتر باشد و آن جمله این است:

«مَا تَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَ مَتَاعٌ أَلِي حِينَ» (۱) چه می‌دانی و از کجا می‌دانی، شاید این، یک آزمونی برای شما است؟ و شاید یک متاع و بهره‌ای است برای معاویه تا زمانی محدود، و این جمله اقتباس از آیه قرآن است.

این، به روشنی نشان می‌دهد که حضرت در انتظار آینده‌ای است، و آن آینده چیزی جز این نمی‌تواند باشد که حکومت غیرقابل قبول از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که بر حق نیست باید کنار برود و حکومت مورد نظر سرکار بیاید. لذا به این‌ها می‌گوید که شما از فلسفه کار اطلاع ندارید. چه می‌دانید شاید مصلحتی در این کار وجود دارد؟

در آغاز صلح، دو نفر از سران شیعه - مُتَيْبِ بْنِ نَجْبَةَ و سَلِيمَانَ بْنِ صُرْدٍ با عده‌ای از مسلمانان خدمت امام مجتبی‌مَشْرُوف شدند. گفتند ما نیروی زیادی داریم، از خراسان و از عراق و... و این‌ها را در اختیار شما می‌گذاریم و حاضریم معاویه را تا شام تعقیب کنیم. حضرت آن‌ها را در خلوت به حضور خواستند و مقداری با آنان سخن گفتند. پس از این که بیرون آمدند آرام شده بودند، و نیروهایشان را رها کرده و پاسخ روشنگری هم به عده همراهان خودشان ندادند. طه حسین (۲) مدعی است که این دیدار در حقیقت سنگ‌زیربنای اصلی مبارزات تشیع را گذاشت، یعنی می‌خواهد بگوید امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام

ص: ۳۰

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۵۶، برگرفته از آیه ۱۱۱ سوره مبارکه انبیاء: «و نمی‌دانم، شاید آن برای شما آزمایشی و [مهلت] برخورداری تا زمانی [معین] باشد.»

۲- (۲). نویسنده و مورخ معاصر مصری.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این ها نشستند و مشورت کردند، و در همین دیدار تشکیلات عظیم شیعی را به وجود آوردند.

بنابراین در زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در کلمات این بزرگوار، این معنی واضح است، گر چه در آن دوران زمینه چنین قیامی آماده نبود، زیرا رشد مردم کم و تبلیغات و امکانات مالی دشمن خیلی فراوان بود. دشمن از شیوه هایی استفاده می کرد که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نمی توانست از آن شیوه ها استفاده کند، مثل دادن پول های بی حساب، جمع کردن افراد غیر موجه و ناصالح که امام از این کارها نمی توانست بکند، چراکه دست او باز بود، و دست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسته. پاسدار اسلام، ش ۶

روایتی از حضرت صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که می فرماید:

«وَقَفَّ هَذَا الْأَمْرَ فِي السَّعِينِ»^(۱) در تقدیرات الهی این بوده که فاصله سی سال از

شهادت امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ده سال بعد از شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) امر حکومت به دست اهل بیت برگردد. منتها، نتیجه به این بزرگی، کی حاصل شود؟ وقتی مردم، مقدماتش را بااراده و با تصمیم خودشان فراهم کرده باشند. خدای متعال که با کسی قوم و خویشی ندارد! کاری که به عهده مردم بود، انجام نگرفت. کاری که به عهده امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود، آن ها انجام دادند؛ اما کاری که به عهده خواص بود - از عبدالله جعفر و عبدالله عباس تا بقیه انجام نشد. حتی همان هایی که بعد به کربلا آمدند و همراه با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جنگیدند، در زمان جناب مُسَلِّم، کاری که باید می کردند، نکردند. کوتاهی کردند، و الاً مسلم آن طور نمی شد. باید قضیه را تمام می کردند که نکردند. حُب؛ این نکردن ها، موجب شد که حادثه کربلا پیش آید. بعد حضرت می فرماید:

«فَلَمَّا أَنْ قُتِلَ الْحُسَيْنُ صَلَّوْاُ اللَّهُ عَلَيْهِ اشْتَدَّ غَضَبُ اللَّهِ تَعَالَى

ص: ۳۱

۱- (۱). الکافی، ج ۱، ص ۳۶۸، «همانا خدای متعال، وقت این امر را در سال هفتاد قرار داد.»

عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ فَأَخَّرَهُ إِلَى أَرْبَعِينَ وَ مِائَةٍ»^(۱) یعنی عقب افتاد ظاهراً؛ به نظرم به سال صد و چهل رسید. یعنی هفتادسال عقب افتاد. سال هایی است که بنی عباس بر سر قدرت بودند... یعنی معلوم می شود که صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زمینه ای برای یک کار بزرگ شد، و الا ائمه، این طور نبود که قضیه را رها کنند. قضیه ولایت و حکومت، مگر کوچک بود؟! اساس و محور دین، این بود. منتها دیگر این وضع پیش آمد. ۱۳۷۹/۳/۱۳

درباره این صلح حرف های زیادی زده شده، اما آنچه که می خواهم عرض کنم، برخورد با مسأله صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از یک

دیدگاه تازه است. چون این حادثه یک مقطع تاریخی بسیار حساسی است که اهمیت حادثه را بیش تر می کند از یک حادثه سیاسی در طول تاریخ اسلام. پر است تاریخ اسلام از حوادث گوناگون حوادث زمان پیغمبر، حوادث زمان امیرالمؤمنین، حوادث دوران زندگی ائمه (علیهم السلام) و خلفای بنی امیه و بنی عباس تاریخ اسلام یک تاریخی است پُر از حوادث دوران گوناگون لکن کم تر به کل تاریخ اسلام. یعنی شاید مثل این حادثه صلح امام حسن - در تعیین کنندگی نسبت به کل تاریخ اسلام. یعنی شاید مثل این احادیث، جریان حرکت اسلام و تاریخ اسلام در طول قرن های متمادی. حادثه، بسیار حادثه مهمی است از این نظیر.

خلاصه، این حادثه عبارت است از تبدیل جریان خلافت به سلطنت. جمله، خیلی پرمغز و پر بار است اگر ما در آن تأمل کنیم. خلافت نوعی از حکومت است، سلطنت نوعی دیگر؛ و این ها با هم تمایزشان در یک خصوصیت و دو خصوصیت و پنج خصوصیت نیست. دو جریان جداگانه و به کلی متمایز از یک

ص: ۳۲

۱- (۱). الکافی، ج ۱، ص ۳۶۸، «چون حسین کشته شد، خشم خدای تعالی بر اهل زمین سخت گشت، آن را تا صد و چهل به تأخیر انداخت.»

دیگر در اداره و حکم رانی بر مسلمین و بر کشور و بر جامعه اسلامی وجود دارد، یکی جریان سلطنت و یک جریان خلافت. و در این حادثه قطار عظیم تاریخ اسلام و زندگی اسلامی خط عوض کرد؛ مثل خط عوض کردن هایی که شما می بینید یک جاهایی یک قطاری دارد طرف شمال می رود، در یک نقطه خاصی سوزن بان با جابه جا کردن خطوط صد و هشتاد درجه مسیر حرکت قطار را عوض می کند، قطار را روانه می کند به سمت

جنوب، البته این صد و هشتاد درجه در همان لحظه عوض شدن خط محسوس رسید. نیست، لکن در مآل (۱) وقتی که انسان نگاه می کند، یک چنین چیزی را مشاهده می کند. من حادثه را از این دیدگاه می بینم.

... بعد از صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یک جریان جای خودش را داد به یک جریان دیگر. قدرت از دست یک خط، به تعبیر امروز، افتاد به دست خطی دیگر. ممیزات و مشخصات این دو خط چیست؟ این دو جریانی که جایشان را عوض کردند با هم، خصوصیاتشان چه بود؟ این مطلب اول. مطلب دوم، روش های جریان باطل، که قدرت را به دست گرفت برای کسب قدرت و تسلط بر جامعه چه روش هایی بود؟ مسأله سوم، روش های جریان حق که قدرت را از دست داد - یعنی جریان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) - برای مقاومت در مقابل جریان باطل چه بود؟ او از چه روش ها و شیوه هایی استفاده می کرد؟ چهارم، تحلیل شکست. چه شد که جریان حق در این ماجرا شکست خورد؟ این تحلیلش چیست؟ پنجم، رفتار گروه فاتح با گروه مغلوب چه بود؟ که یکی از آن فصل های بسیار آموزنده و عبرت انگیز، همین فصل است. ششم، رفتار گروه مغلوب در مقابل گروه فاتح

ص: ۳۳

چگونه بود؟ چه سیاستی، چه استراتژی را این ها انتخاب کردند و سرانجام کار چه شد؟ هفتم سرانجام. این هفت مسأله است.

در مورد ممیزات دو جریان خیلی خصوصیات مربوط است به جریان حق و خصوصیات دیگری مربوط است به جریان

باطل. که اگر یکی یکی بشمارم یک فهرست طولانی می شود، من جمع بندی کردم؛ که جریان حق یعنی جریان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) اصالت را می دادند به دین. برایشان اصل، دین بود. دین یعنی چه؟ یعنی هم در ایمان مردم و اعتقاد مردم، دین باقی بماند و مردم به دین معتقد و پایبند بمانند در ایمان و عمل؛ و هم دین در اداره جامعه حاکمیت داشته باشد. اصل برای این ها این بود که جامعه با اداره دین و با قدرت دین و حاکمیت دین حرکت کند و نظامی باشد اسلامی. قدرت داشتن، حکومت داشتن، دست خودشان کار بودن مسأله دوم، سوم و چهارم و هکذا بود، مسائل دیگر، فرعی بود. مسأله اصلی این بود که این نظام و این جامعه با حاکمیت دین اداره بشود و افرادی که در این جامعه هستند، ایمان دینی در دلشان باقی بماند و در دلشان عمق و رسوخ پیدا کند. جریان اول مشخصه اش این بود. جریان دوم برایش اصل این بود که قدرت را به دست بگیرد به هر قیمتی. می خواست حاکم باشد..... این سیاست حاکم بر جریان دوم بود. مسأله برایش این بود که قدرت را به دست بگیرد، حالا با هر قیمتی، با هر شیوه ای، هر جور بشود قدرت را در دست نگه داشت. کما این که این روش سیاسیون معمول دنیاست. ارزش ها و اصول برایشان اصل نیست. اگر توانستند اصولی در ذهنشان بود حفظ بکنند، حُب حفظ می کنند؛ اگر نتوانستند برایشان اصل این است که این قدرت در دست خودشان بماند. این برایشان مهم است. این بسیار مرز حساس و مهمی است. ممکن است هر دو جریان به ظواهر مذهب هم عمل بکنند، کما این که در جنگ بین امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَام)

و معاویه همین جور بود. یک روز عده ای از سپاهیان امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ صفین که معاویه و امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقابل هم می جنگیدند - دچار تردید شدند. یک چند نفری توی

این ها از این آدم های شبهه دار که یک فکری می آید به ذهنشان، نمی توانند خودشان حل کنند، به یک آدم حسابی هم مراجعه نمی کنند، همان را بنا می کنند هی اشاعه دادن، یک مجموعه ای و یک دایره نادرستی درست کردن پیرامون خودشان، یک عده از این افراد دچار تردید شدند. گفتند ما چرا با هم می جنگیم؟ آن ها هم نماز می خوانند، ما هم نماز می خوانیم؛ آن ها هم قرآن می خوانند، ما هم قرآن می خوانیم؛ آن ها اسم پیغمبر را می آورند، ما هم اسم پیغمبر را می آوریم؛ دچار تردید شدند. عمار یاسر که در تاریخ صدر اسلام، من نسبت به عمار یاسر یک نتیجه و توجهی پیدا کردم - این بزرگوار تحلیل گر و روشنگر مسائل بسیار شبهه ناک و دقیقی است که آن روز مورد غفلت و جهالت قرار می گرفته. شأن عمار یاسر این است در تاریخ اسلام. اگر ما مالک اشتر را به شمشیرش و شجاعتش می شناسیم، عمار یاسر را به زبانش و فکرش و بینش صحیحش و روشنگری بسیار کار سازش در تاریخ صدر اسلام باید بشناسیم. من کمتر جایی از آن موارد شبهه را سراغ دارم در دوران امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که پای عمار یاسر آنجا نباشد و او حضور نداشته باشد. یک چیز فوق العاده ای است این بزرگوار. عمار یاسر اطلاع پیدا کرد که یک عده ای دچار این شبهه شدند، خودش را رساند و حقایقی را برای این ها بیان کرد. برایشان روشن کرد که مسأله، مسأله این ظواهر نیست که او هم نماز می خواند، تو هم نماز می خوانی. گفت به خدا قسم من در یک جنگ دیگری، دیدم همین دو پرچم را در مقابل هم. این پرچمی که امروز امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زیر آن قرار گرفته، درست همین پرچم در مقابل آن پرچمی قرار گرفته بود که امروز معاویه زیر آن قرار گرفته، و او جنگ بدر بود. در

جنگ بدر همین دو پرچم - پرچم بنی هاشم و پرچم بنی امیه - در مقابل هم بودند، زیر این پرچم رسول اکرم (ص) بود و زیر آن پرچم همین معاویه و پدرش و زیر این پرچم پیغمبر و همین امیرالمؤمنین حضور داشتند. این ها اختلافشان اختلاف اصولی است. به این ظواهر نگاه نکنید، شبهه را از ذهن این ها برطرف کرد. پس گاهی همان جریانی که اصل برایش قدرت هست، ظواهر اسلامی را هم ملاحظه می کند، این دلیل نیست؛ باید باطن کار را نگاه کرد و هوشیارانه تشخیص داد که کدام جریان منطبق با کجاست، این مطلب اول. مشخص این دو جریان این است؛ قدرت گرایی در یک طرف و اصول گرایی و ارزش های اسلامی را قبول داشتن، برایش تلاش کردن، در راهش مجاهدت کردن. در یک طرف بنیادگرایی است، اصول گرایی است، ارزش های اصیل را حفظ کردن است، در یک جهت نه، قدرت گرایی است، قدرت را می خواهد به دست بگیرد. حالا یک وقت این جور می شود، یک وقت آن جور می شود، هر جور شد می خواهد در اختیارش زمام قدرت را داشته باشد. این مطلب اول. و اما آن جریان باطل از چه روش هایی استفاده می کند؟ این هم خیلی توجه برانگیز است. روش های باطل کلاً آمیزه ای است از چند چیز، یعنی نقشه معاویه یک نقشه ای است که از چند قسمت در کار حفظ قدرت و تعمیق قدرت تشکیل شده، هر کدام از این بخش ها در یک جا عملکرد و کاربرد دارد. آن چند چیز عبارتند: یکی قدرت نمایی. یک جاهایی به شدت قدرت نمایی می کند، سرکوب می کند. یکی پول، که کارسازترین چیز در اختیار عوامل شر آفرین است. دیگری تبلیغ، چهارمی سیاسی کاری؛ یعنی روش های سیاسی و شُل کن سفت کن های سیاسی، این مجموعاً روش های معاویه است. شما یک جا می بینید که معاویه شدت عمل

را به جایی می‌رساند که حجر بن عدی را که از صحابه پیغمبر است و برایش گران هم تمام می‌شود کشتن او، اما می‌کشد. زُشید هجری را تعقیب می‌کند، دنبال می‌کند، بالاخره می‌کشد. زیاد بن ابیه را که یک فرد ظالم و عقده‌ای و بی‌بته و بی‌ریشه‌ای بود و اصلاً هم قدرت طلب و بداخلاق بود، این را حاکم می‌کند بر کوفه یعنی مرکز سلطه تفکر شیعی و تفکر ولایتی و به او اجازه و اختیار می‌دهد که هر کار می‌خواهی بکن؛ که درباره زیاد ابن ابیه مورخین نوشته اند:

«أَخَذَكَ بِالظَّنَّةِ، وَ قَتَلَكَ أَوْلِيَاءَهُ بِالْتَّهْمَةِ»^(۱) هر کسی که مورد کوچک‌ترین سوءظنی قرار می‌گرفت که این گرایش دارد به اهل بیت (علیهم‌السلام)، این را می‌گرفتند زندانی می‌کردند، زیر شکنجه می‌گذاشتند، هر کسی که متهم می‌شد به این که همکاری کرده با خاندان پیغمبر و با آن جریان مغلوب، او را می‌کشتند، از بین می‌بردند. غوغایی بود در کوفه و در عراق که مرکز حاکمیت تشیع و خاندان پیغمبر بود. یک جا این جوری قدرت‌نمایی می‌کرد. همین معاویه در یک مورد دیگر شما می‌بینید که یک پیر زنی مثلاً می‌آید از فلان قبیله، بنا می‌کند به معاویه فحش دادن، بدگویی کردن که تو چنین کردی، چنان کردی، چنان کردی، فلان کردی، می‌خندد، نوازشش می‌کند، محبت بهش می‌کند، هیچ چیز هم نمی‌گوید. عدی بن حاتم می‌آید پیش معاویه درحالی که دو چشمانش نابینا شده بود؛ معاویه می‌گوید: عدی! علی با تو انصاف نکرد، تو دو پسر را در جنگ‌های علی با من از دست دادی، اما علی دو پسر خودش حسن و حسین را نگه

داشت. عدی بن حاتم گریه کرد گفت: معاویه، من با علی انصاف نکردم، که علی به شهادت رسید و به

ص: ۳۸

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۱۴، «گروهی را به گمان و شبهه‌ای دست‌گیر می‌کنی و دوستان خدا را به سبب تهمتی به قتل می‌رسانی!»

لقای خدا پیوست و من هنوز زنده ام. (۱) در مجلس معاویه هر وقت یکی از وابستگان به اهل بیت حضور داشت و در آن کمترین اهانتی به امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَام) می شد او با شجاعت، با صراحت، با قدرت به معاویه و یارانش حمله می کرد و معاویه هم می خندید، تَلَطَّف می کرد، حتی گاهی گریه می کرد، می گفت: بله، راست گفتید..... شاید برای شما باورنکردنی باشد اما این واقعیتی است، تبلیغات همین است. تبلیغات، مسموم ترین و خطرناک ترین ابزارهایی بوده که در طول تاریخ، باطل از او استفاده کند. برای خاطر این که تبلیغ اگر بخواهد به طور کامل ذهن ها را بیوشاند، احتیاج دارد به بازیگری، احتیاج دارد به دروغ و فریب. جریان حق اهل دروغ و فریب نیست. آن جریان باطل است که برایش هیچ چیز مهم نیست. مهم این است که یک حقیقتی به شکل دیگری در چشم مردم وانمود بشود. از تمام ابزارها استفاده می کنند و کردند.

اینی که شما شنیدید از زبان گوناگون که وقتی امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَام) در محراب به شهادت رسید، مردم شام تعجب کردند که علی محراب چه کار می کرده؟ محراب که مال نمازخوان هاست! بعضی باور نمی کنند این راه، این واقعیت دارد. در طول چندین سال حکومت معاویه و قبل از معاویه، برادرش برادر بزرگترش، یزید بن ابن سفیان آن چنان تبلیغات را در شام مُظلم کرده بودند و

غبارآلوده کرده بودند فضای ذهنی را، که کسی غیر از این نمی توانست اصلاً چیزی بفهمد، این همین است. تبلیغ به نفع خاندان بنی امیه و معاویه و علیه خاندان پیغمبر. این واقعیتی است که در جهان اسلام تا حدود صدسال، بعد از هجرت یعنی شاید حدود چهل، پنجاه سال بعد از دوران خود امیرالمؤمنین، امیرالمؤمنین را بر روی متبرها لعنت می کردند این که گفتیم لعنت در دنیای اسلام کار معاویه است و کار اخلاق

ص: ۳۹

معاویه، این همین است. بعضی ها، متهم کردند شیعه را و ملامت کردند که چرا بعضی از صحابه را مورد طعن و لعن قرار می دهند؛ این کاری است که آن ها کردند، این کاری است که معاویه کرد. امیرالمؤمنین را، علی بن ابی طالب را،

«أَفْضَلُ الْقَوْمِ (۱) و أَقْدَمُهُمْ اسلاماً» (۲) را و نزدیک ترین اصحاب پیغمبر را این ها سال ها، ده ها سال در منبرها به بدی و زشتی یاد کردند و او را لعنت کردند تا زمان عمر بن عبدالعزیز. او وقتی که خلیفه شد ممنوع کرد، گفت کسی دیگر حق ندارد این کار را بکند. بعد از عبدالملک بن مروان دو پسرش ولید و سلیمان پشت سر هم حکومت کردند حدود شاید دوازده سال؛ بعد از آن ها عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید و بعد از عمر بن عبدالعزیز که دو سال و اندی هم او خلافت کرد، حدود دو سال دو پسر دیگر عبدالملک یعنی یزید و هشام به حکومت رسیدند. عمر بن عبدالعزیز جلوی ایشان را گرفت. نگذاشت که دیگر

کسی امیرالمؤمنین را لعن کند، تا آن وقت می کردند. یکی از کارها این بود. حُب اول البیت مردم تعجب می کردند، لکن یواش یواش عادت کردند. در تاریخ خواندم که هیچ قاری و محدث و راوی دین در دنیای اسلام باقی نماند مگر این که دستگاه حکومت معاویه و جانشینان معاویه، آن ها را وادار کردند که در مذمت اهل بیت و در مدح دشمنان اهل بیت حدیث درست کنند و آیه تفسیر کنند و امثال این ها. همین سَمْرَه بن جُنْدَب معروف که روایت معروف

«لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ» (۳) مربوط

ص: ۴۰

۱- (۱). الکافی، ج ۱۵، ص ۲۰۱، «كَانَ عَلِيٌّ أَفْضَلَ النَّاسِ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ؛ عَلِيٌّ بَرَّتْ مِنْهُمُ الْمَرْءُ مِنْ بَعْدِ رَسُولِ اللَّهِ».

۲- (۲). عوالم العلوم و المعارف، ج ۱۱، ص ۳۸۳، «..... قَدْ زُوِّجَتْكَ أَقْدَمُهُمْ إِسْلَامًا، وَأَعْظَمُهُمْ جِلْمًا، وَأَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَأَعْلَمُهُمْ بِاللَّهِ عِلْمًا؛ [رَسُولُ اللَّهِ] خَطَابٌ بِهٖ فَرَزَنْدَشَانِ حَضْرَتِ صَدِيقِہٖ كَبْرِي مِي فَرَمَانِد: [قَطْعًا تُو رَا بِهٖ اَزْدَوَاجِ كَسِي دَر آوَرْدَم كِه بَا سَابِقِہٖ تَرِيْنِ مَرْدَمِ دَر اِسْلَام، بَرْدِبَارْتَرِيْنِ اَن هَا، خُوش اِخْلَاقِ تَرِيْنِ اَن هَا وَ دَانَا تَرِيْنِ اَن سَبْتِ بِهٖ خَدَاوَنْد اِسْت.»

۳- (۳). من لا يحضره الفقيه/ج ۴/ ص ۳۳۴، «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْاِسْلَام؛ دَر اِسْلَام نِه زِيَان دِيْدَنِي هِسْت وَ نِه زِيَان رَسَانْدَنِي.»

به اوست که یکی از اصحاب پیغمبر است منتها آن صحابی است که پیغمبر نسبت به او غضب کردند. به خاطر آن داستان معروفی که یک درختی داشت در زمینی متعلق به یک خانواده ای و می رفت مزاحم این ها می شد، وارد آن خانه می شد سر زده، بدون این که خبر بکند، این خانواده نشسته بودند، زن، بچه، بزرگ، یک وقت می دیدند یک مردی وارد این خانه شد، چیه، یک درخت خرما این جا توی این زمینی که خانه این هاست، حریم منزل این هاست ایشان دارد؛ به پیغمبر شکایت کردند. پیغمبر گفت که این درخت خرما را بفروش به این صاحب خانه. گفت که نمی فروشم، درخت خودم است، دلم می خواهد بروم به درختم سر بزنم. فرمودند به من بفروش. قبول نکرد. فرمودند در مقابل فلان مبلغ، قبول نکرد. فرمودند در مقابل یک درخت در بهشت؛ یعنی وعده بهشت در حقیقت به او دادند. گفت نمی خواهم، من همین درخت خودم را می خواهم الا و لا بد (۱) پیغمبر گفتند حُب حالا که این جور

(۲) است پس به آن صاحب خانه گفتند برو درختش را از زمین بکن، بیانداز بیرون، درختش را بردارد ببرد.

«لا ضَرَرٌ وَلَا ضِرَارٌ فِي الْإِسْلَامِ» ضرر زدن به مردم و اذیت کردن مردم، ما در اسلام نداریم. به بهانه این که اینجا ملک من است، مال من است مردم را اذیت کردن مردم، ما چنین چیزی در اسلام نداریم. که این حدیث «لا ضرر» معروف که یکی از اصول و قواعد فقهی ماست مربوط به این آقا است. سمره بن جندب، ایشان زنده ماند تا زمان معاویه. خوش عاقبتی را ببینید، معاویه چون دنبال اصحاب بود. اصحاب پیغمبر نام و عنوان داشتند، که این ها را دور خودش جمع کند. این آقا را هم آورد دور خودش. به این گفتش که مایلم این آیه معروف را [به علی بن ابی طالب نسبت بدهی]

«وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي

ص: ۴۱

۱- (۱). به طور قطعی و لازم.

۲- (۲). من لا يحضره الفقيه/ج ۴/ص ۳۳۴، «لا ضَرَرٌ وَلَا ضِرَارٌ فِي الْإِسْلَامِ؛ در اسلام نه زیان دیدنی هست و نه زیان رساندنی.»

الحياه الدنيا و يُشهد الله على ما في قلبه وَ هُوَ أَلَدُ الْخِصَامِ (۱). یعنی بعضی از مردم هستند که وقتی درباره دنیا حرف می‌زنند در مذمت دنیا، سخن آن‌ها تو را به اعجاب و شگفتی می‌آورد؛ خدا را هم بر آنچه در دلشان هست شاهد می‌آورند اما در واقع این‌ها ریا می‌کنند. معاویه چون در مقابل کلمات امیرالمؤمنین قرار داشت، در مذمت دنیا آن خطبه‌های کوبنده نهج البلاغه که حُب خیلی اثر می‌گذاشت. شما ببینید کلماتی در نهایت زیبایی، فرض کنید امروز کسی یک شعری یا یک کتابی، یک مقاله‌ای بنویسد در نهایت فصاحت و زیبایی و هنرمندانه، یک موضوعی در این باشد. طبیعی است که این موضوع جا می‌افتد، صاحب این اثر هنری هم در

(۲) چشم مردم شیرین می‌شود. حالا کلام امیرالمؤمنین را واقعاً مقایسه نمی‌شود کرد با هیچ کدام از آثار هنری که ماها می‌شناسیم. خیلی بالاتر از این حرف‌هاست. یک آیتی است از زیبایی، این کلمات امیرالمؤمنین در نهج البلاغه، و همه هم در بیان ارزش‌های اسلامی و معارف اسلامی؛ چیزی که برای معاویه اصلاً قابل تحمل و قابل قبول نبود. امیرالمؤمنین را هم در چشم‌ها شیرین می‌کرد. می‌خواست یک علاجی در مقابل این کلمات زهدگرایانه در مذمت دنیا که از امیرالمؤمنین نقل شده باشد. به این گفت بیا این آیه را بگو که درباره علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نازل شده. یعنی علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همان کسی است که درباره آن چنان حرف می‌زند که تو به شگفت می‌آیی، قسم خدا هم می‌خورد، اما لجوج‌ترین دشمنان، دشمنان اسلام و خدا هم اوست. بگو این آیه درباره علی است. آیه دیگری است «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» ۳ از جمله مردم کسانی هستند

ص: ۴۲

۱- (۱). سورة مبارکه بقره/ آیه ۲۰۴، «و از میان مردم کسی است که در زندگی این دنیا سخنش تو را به تعجب و امید دارد، و خدا را بر آنچه در دل دارد گواه می‌گیرد، و حال آنکه او سخت‌ترین دشمنان است.»

۲- (۲). سورة مبارکه بقره/ آیه ۲۰۴، «و از میان مردم کسی است که در زندگی این دنیا سخنش تو را به تعجب و امید دارد، و خدا را بر آنچه در دل دارد گواه می‌گیرد، و حال آنکه او سخت‌ترین دشمنان است.»

که جان خودشان را برای طلب رضایت خدا نثار می کنند. گفت بگو این آیه هم درباره این ملجم نازل شده. خیلی احتیاج داشت، خیلی برایش بُرد تبلیغاتی داشت این کار. یکی از اصحاب پیغمبر که پیغمبر را دیده در جنگ در کنار پیغمبر بوده چون سمره بن جندب از بچگی اش سرباز بود، هنوز مکلف نبود که توی جنگ ها شرکت می کرد، آدم این جورایی هم بود و اصحاب پیغمبر هم بوده، این بیاید آیه را نسبت به امیرالمؤمنین این جور تفسیر کند. بگوید درباره این ها نازل شده. پیشنهاد کرد، سمره بن جندب آدم

(۱) بدی بود شقی بود، اما وجدانش حاضر نشد، گفت نه من این کار را نمی کنم. به کسانی که واسطه این کارها بودند توی دستگاهش، گفت بگویند که حق حساب تو خواهد رسید، نگران پول نباش. پنجاه هزار درهم به تو پول می دهیم. پنجاه هزار درهم آن زمان ها خیلی پول بوده. پنجاه هزار مثقال نقره. یعنی پنج هزار مثقال طلا؛ به حسب قیمت گذاری های آن روز. یک ثروت عظیمی بود. بهش گفتند که پنجاه هزار بهت پول می دهد، گفت که نخیر، من قبول نمی کنم. حالا- بعضی می گویند که خود سمره بن جندب هم بازیگری می کرد، هی می خواست بازار گرمی می کند؛ نه این که وجدانش ناراحت بود. می دانست که معاویه احتیاج دارد، در حقیقت چک و چونه داشت می زد. حالا یا این بود یا وجدانش واقعاً قبول نمی کرد دیگر من نمی دانم، به گردن نمی گیریم ما گناه سمره بن جندب را. وقتی قبول نکرد، قیمت را بالا بردند. صد هزار درهم، باز قبول نکرد صد و پنجاه هزار، یا دویست هزار، باز قبول نکرد. ظاهراً به سیصد، پانصد درست یادم نیست به یک مبلغ عظیمی مثلاً در حدود سیصد هزار یا پانصد هزار یا پانصد هزار درهم رساندند، یک ثروت فوق العاده ای بود. باز هم قبول نکرد. معاویه به آن کسی که واسطه این کار بود گفت این بی عقل نمی داند پانصد هزار را چقدر است؟! بگویند پانصد هزار را بیاورند ببیند چقدر

ص: ۴۳

است بعد ببینیم قبول می کند یا نه؟ معاویه گفت خیلی خوب، دستور داد به آن خزانه دار که پانصد هزار درهم از خزانه برادر بیاورد اینجا. خوب آن وقت ها هم پول ها، پول های نقره ای و توی کیسه ها و سنگین و حجم زیاد و حمال ها بنا کردند هی این پانصد هزار درهم است. حاضری یا نه؟ نگاهی کرد به این پول ها، دید خیلی ثروت عظیمی است، قبول کرد. و آیه را به همین ترتیب تفسیر کرد و این ماند در کتاب ها.

اگرچه که در دنیای اسلام این گونه حرف های چرنید غلط رذالت آمیز غالباً بر چیده شد. غالباً بعدها علما آمدند این ها را انداختند دور؛ اما خوب یک رشحاتی از این ها بالاخره باقی ماند، در ذهن یک عده ای هم اثر گذاشت، این کاری بود که معاویه می کرد، تبلیغ. مجموعه این روش ها، روش های معاویه را تشکیل می دهد برای کسب قدرت. خوب از این بگذریم. روش های جریان حق؛ جریان حق هم بیکار که نشسته بود در مقابل این تهاجم باطل. آن ها هم روش هایی داشتند که به طور خلاصه عبارت است از اول مقاومت و تحرک قدرتمندانه. بعضی خیال می کنند امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ترسید که بجنگد؛ نه. امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قاطعانه عازم به جنگ بود و جزو شجاعان عرب است. من نگاه می کردم توی کتاب، در شرح دلاوری های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قضایای مختلف، دلاوری های آن حضرت در جریانات مختلف خیلی زیاد است. منتها در جنگ های امیرالمؤمنین، آن جایی که میدان جنگیدن بود، خود امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانع شد از جنگیدن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نمی گذاشت این ها بروند در خطر خودشان را قرار بدهند. بعضی گفتند که چرا شما محمد بن حنیفه را می فرستی جلو، آن هم پسر است، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نمی فرستی و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را؟ فرمود می ترسم که نسل رسول اکرم (ص) منقطع بشود. این ها تنها بازماندگان پیغمبرند. و می خواهم نسل پیغمبر (ص) را حفظ کنم. احساس

خطر

می کرد توی میدان جنگ، می خواست این ها را حفظ کند. نه به خاطر علاقه خودش، حُب به فرزندان دیگرش هم علاقه داشت، و خود امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که مرد جنگ و مرد میدان و خطرپذیر و کسی نبود که از خطر واهمه ای داشته باشد. منتها این ها فرزندان پیغمبر بودند و امیرالمؤمنین دلش نمی خواست که آن ها را در خطر بیاندازد. چون در جنگ های امیرالمؤمنین این ها

حضور که داشتند، میدان داری زیادی نکردند، به خاطر همین جهت، است که نام این دو بزرگوار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جزو شجاعان آن دوره ثبت نشده؛ لکن در جنگ های اسلامی با ایران، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حضور داشته، در دفاع از خانه عثمان در مقابل مهاجمین، به دستور امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حضور داشته و در قضایای بسیار مهم، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حضور خودش را اثبات کرده. در همان جنگ جمل و صفین هم نقش های فوق العاده مهمی بر دوش امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده، که من نام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در ماجراهای صفین و جمل این دو تا ماجرا به خصوص زیاد دیدم، نام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را کم تر دیدم. یعنی آن حضرت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در میدان ها و در جریان ها، بیش تر حتی حضور داشته از امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ). نخیر، مرد جنگ، مرد سیاست، مرد تدبیر، مرد زبان آوری، قوی. مباحثات و مجادلات امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را انسان وقتی که می خواند، مو بر بدن انسان راست می ایستد، از بس قوی و قدرت مندانه است. در ماجرای صلح و بعد از صلح آن چنان کلمات قاطع و کوبنده ای از این بزرگ وار نقل شده که از کلمات امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مواردی کوبنده تر و تیزتر به نظر می رسد. من در کلمات امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن جور کوبندگی و قدرت را کم تر دیدم در مقابله با دشمنان؛ شاید به خاطر این بوده که امیرالمؤمنین با آن چنان دشمنانی روبه رو و از نزدیک مواجه نشده بود که این قدر وقیح و خبیث باشند. بنابراین هیچ گونه کمبودی در

کار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیست. کمبود در شرایط زمانه است. قدرت مندانه ایستاده برای دفاع، این یکی از روش هاست، تا آن جایی که ممکن است. یک جاهایی ایستادگی قدرت مندانه به ضرر تمام می شود. تغییر روش و مانور در انتخاب روش ها یک کار اساسی و لازم است. دوم، تبلیغ. کار تبلیغ در دستگاه ها حق اهمیتش بسیار زیاد

است. منتها همان طور که گفتیم جریان حق در تبلیغ دستش بسته است. از هر شیوه ای، از هر روشی نمی تواند استفاده کند. آن چیزی را که حق و واقع هست فقط بیان می کند، یک چیزهایی هست توی ذهن مردم، در ذهن مردم مطلوب است، جریان باطل هیچ ابایی ندارد که آن ها را به همان شکلی که مردم دوست می دارند بیان کند؛ اما جریان حق نخیر، حق را بیان می کند و لو تلخ حرف می زند که انسان تعجب می کند. ماها که با این که دوست می داریم که روش هایمان روش ها باشد، برای ما هم حتی تعجب انگیز است در مواردی. معاویه هیچ وقت این کار را نمی کرد. معاویه تملق مردم را می گفت. معاویه سعی می کرد به هر قیمتی هست حمایت مردم را جلب کند. علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این کار را نمی کند. نه این که بلد نیست؛ بر خلاف تقوی است، برخلاف اصول است و خود علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«لَوْلَا لَتَقَى لَكِنَّتُ ادَهَى الْعَرَبِ» (۱) اگر مسأله تقوا نبود ملاحظیات ارزش ها نبود، من از معاویه زرننگ تر بودم. توی این کارها، واقعهش هم همین است، اصل و ریشه علی و سابقه نزدیکی او با پیغمبر و افتخارات عظیم او و آن ذهن و روح با عظمت او؛ معلوم است که از معاویه واردتر و بلندتر و زرننگ تر است و می تواند خیلی کارها بکند. منتها حق اجازه نمی دهد. ارزش گرای؛ و شیوه دیگر اصرار بر حفظ ارزش ها. آن چیزی که در دستگاه حق خیلی مهم است و در شیوه های آن ها مورد توجه است این است که

ص: ۴۶

(۱) نهایت عقب نشینی تا حدود مرز حراست از بقای مکتب. این را هم توجه داشته باشید؛ یعنی حق اگر دید که ایستادن او موجب می شود که اصل مکتب به خطر بیفتد عقب نشینی می کند، ننگ و عارش نمی آید از عقب نشینی کردن. امام حسین فرمود:

«الْمَوْتُ خَيْرٌ مِنْ رُكُوبِ الْعَارِ وَالْعَارُ خَيْرٌ مِنْ دُخُولِ النَّارِ» (۲) من اگر قرار باشد ننگ را قبول بکنم، قبول می کنم اما داخل آتش جهنم نمی شوم. یک جاهایی هست که بعضی ها برای این که ننگشان می آید یک کاری را انجام بدهند حاضرند عذاب و سَخَطُ (۳) الهی را به خودشان جلب کنند. ننگ چیست؟ اصل این است که انسان رضای خدا را جلب کند. اصل این است که انسان وظیفه اش را انجام بدهد، ولو برگشتن از یک حرفی باشد، برگشتن از یک خطی باشد، عقب نشینی از یک موضعی باشد. هر چه که خدا می خواهد، هر چه که خدا راضی است؛ ببینید این یک اصل است در زندگی ائمه؛ در زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم همین جور، آن وقتی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خاطر ضرورت ها و فشار واقعیت ها ناچار شد صلح با معاویه را قبول بکند، درحالی که تا آن وقت مرتب لشکر می فرستاد، تحریر (۴) بر جنگ می کرد، و نیروها را جلب می کرد و نامه می نوشت و همه کارهایی که برای یک جنگ تمام عیار لازم است امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام می داد، بعد که دید نمی تواند، صلح را قبول کرد. دوستان نزدیکش حتی از او برگشتند. آن

(۵) وقت بعد از آنی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح را قبول کرد خیلی ها خوشحال شدند، ته دلشان از جنگ ناراحت بودند؛ اما همان هایی هم که حتی شاید در دلشان خوشحال شده بودند،

ص: ۴۷

۱- (۱). الکافی / ج ۸ / ص ۲۴

۲- (۲). بحارالانوار / ج ۷۵ / ص ۱۲۸

۳- (۳). (س خ ط) خشم و غضب

۴- (۴). (ح ر ص) برانگیختن

۵- (۵). بحارالانوار / ج ۷۵ / ص ۱۲۸

برگشتند به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنا کردند آن حضرت را ملامت کردن، که آقا! شما چرا از حرفت برگشتی؟ نزدیکان حتی، بزرگانی که من نمی خواهم اسم آن ها را بیاورم، جزو صحابه دارای چهره های تابناک، آن ها آمدند به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تعبیرات ناشایستی را کردند. اما آن بزرگوار، عقب نشینی کرد برای حفظ مکتب مسأله بعدی تحلیل شکست جریان حق است. علت شکست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبارت بود از ضعف بینش عمومی، علت اصلی، و آمیخته شدن ایمان به انگیزه های مادی. در زمینه ضعف بینش عمومی، مردم بسیار ناآگاه بودند انصافاً، و ایمان مذهبی شان هم آمیخته شده بود به انگیزه های مادی. برایشان مادیت شده بود اصل. متزلزل شدن ارزش ها از ده، بیست سال قبل از آن؛ از حدود ده پانزده سال قبل از ماجرای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ارزش ها ذره ذره متزلزل شده بود. یک مقدار تبعیض و یک مقدار این چیزها به وجود آمده بود و همه این ها موجب شد که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نتواند مقاومت کند. و اما رفتار گروه فاتح با گروه مغلوب این بود که به جای این که بیایند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یارانشان را بگیرند در زندان ببندازند یا بکشند، وقتی که مسلط شدند نه خیلی هم، علی الظاهر احترامشان را حفظ کردند؛ و با حضرت دیدار کردند خیلی احترام کردند، اما معاویه و گروه فاتح تصمیم گرفت بر محو شخصیت و تضعیف شخصیت. شخص را حفظ کردند تا شخصیت را نابود نکنند. این روش آن ها بود که همان طور که گفتم در تبلیغات این را اصل قرار دادند. فضای بسیار فتنه آمیز و غبارآلوده و بسیار خطرناک و مسموم، یک جریان را پیش ببرند. حالا که نمی توانیم کل جامعه

را در پوشش تفکر درست اسلامی قرار بدهیم، پس به جای روی آوردن به یک جریان رقیق و روبه زوال که همان جریان عمومی است یک جریان عمیق و اصیل را در اقلیت و در زیر پوشش نگه می داریم تا بماند و تضمین کننده حفظ اصالت های

اسلام باشد. این کار را امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کرد. یک جریان محدودی را به وجود آورد، یا بهتر بگوییم سازماندهی کرد، که این جریان همان جریان یاران و صحابه اهل بیت است، جریان تشیع. که این ها در طول تاریخ اسلام، در طول دوران های سیاه و خفقان آلود، ماندند و موجب شدند و تضمین کردند بقای اسلام را. اگر این ها نبودند به کلی همه چیز دگرگون می شد، جریان امامت و جریان پیش اهل بیت که تضمین کننده اسلام واقعی بود. و اما فرجام؛ فرجام این شد که گروه غالبان و فاتحان و زورمندان شدند محکومان، و مغلوبان و ضعیف شمرده شدگان شدند حاکمان و فاتحان در ذهنیت جهان اسلام. امروز شما اگر نگاه کنید آن ذهنیتی که در دنیای اسلام وجود دارد، کمابیش ذهنیتی است که امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن را ترویج می کردند، نه ذهنیتی که معاویه و بعد از او یزید و بعد از او عبدالملک و مروان و خلفای بنی امیه ترویج می کردند. آن ذهنیت آن ها به کلی شکست خورد و از بین رفت، در تاریخ دیگر نیست. ذهنیت آن ها را اگر بخواهیم ما اسمی رویش بگذاریم همان نواصبند. نواصب که یکی از فِرَق به حساب می آیند که امروز هم در دنیای اسلام بر افتادند، وجود خارجی ندارند ظاهراً. نواصب یعنی کسانی که دشنام می دادند به خاندان پیغمبر و اسلام آن ها را قبول نداشتند، که جریان ذهنی آن ها آن بود. اگر قرار بود که معاویه فاتح و حاکم بشود امروز بایستی آن جریان بر دنیای اسلام حاکم باشد، در حالی که نخیر، امروز به عکس جریان فکری

امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دنیا حاکم است؛ اگر چه در برخی از فروع و پاره ای از عقاید درجه دو و دست دوم عیناً همان ها منتقل نشده، اما مجموع جریان این است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنابراین فاتح شد و جریان او جریان پیروز بود. این یک خلاصه ای از ماجرای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه تأثیر آن در کل تاریخ اسلام بود. ۱۳۶۸/۲/۲

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از جهات متعدد از جمله: ویژگی های شخصی، عنایت ویژه رسول خدا (ص) به ایشان و تأکید مکرر قرآن بر حفظ حرمت پیوندهای خویشاوندی و نیکی به اهل بیت، (۲) نزد مسلمانان جایگاه ممتازی دارد.

نوشته پیش رو، مرور کوتاهی بر زندگانی چهارمین معصوم و سومین امام شیعه، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که ضمن بررسی وقایع عصر آن حضرت، به نقش بسیار مهم و سازنده ایشان در حوادث مختلف اشاره می کند.

تلاش در این نوشته بر آن است تا متنی درخور و مقبول اهل نظر، با استناد به مدارک و منابع معتبر و مستندات متنوع تهیه شود؛ اما هیئات که این نوشته و امثال آن، شایسته آن باشد که بتواند غبار غربت از جمال مظلومیت ثمره قلب علی و فاطمه برگردد و برقع از جمال نورانی صورت و سیرت او برفکند! از این رو، طبیعی می نماید که این نوشته در حد خرده بضاعت و توان این نویسنده مانند بسیاری از نوشته ها، خالی از عیب و نقص نباشد و منتظر راهنمایی مفید صرافان خرده شناس معرفت باشد تا وی را قرین منت خویش سازند.

ص: ۵۰

۱- (۱). استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲- (۲). آیات، ۲۳ شوری؛ ۴۱ انفال؛ ۷ حشر؛ ۳۳ احزاب و ده ها آیه دیگر.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نیمه ماه مبارک رمضان (۱) سال سوم هجری (۲) در خانه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه متولد شدند. برخی تولد آن حضرت را سال دوم هجری دانسته اند (۳) که با توجه به ازدواج حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت فاطمه در رمضان سال دوم هجری

(۴) درست به نظر نمی رسد. رسول خدا (ص) از تولد او شادمان گشتند، کام او را با خرما برداشتند (۵)، و در گوش او اذان گفتند و در روز هفتم ولادت، برای او گوسفندی قربانی کردند و دعایی برای عقیقه خواندند که خواندن آن به هنگام عقیقه سنت شد (۶) سپس او را با الهام الهی «حسن» نامیدند (۷) برخی حسن و حسین را معادل شبر و شبیر و نام گذاری وی را با الهام از نام پسران هارون و وجه این نام گذاری را شباهت هارون و حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در وصایت دانسته اند (۸) در حالی که اولاً پسرانی به این دو نام در تورات برای هارون ذکر نشده و دیگر این که تشبیه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به هارون در وصایت، سال هفتم هجرت بوده و تولد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال سوم هجرت. بر پایه برخی روایات، حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در صدد بودند، نام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حرب بگذارند (۹) این گزارش ضمن ضعف سند، با داده های تاریخی درباره رفتار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در هیچ حالی

ص: ۵۱

-
- ۱- (۱) . تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۴، ص ۵؛ مقتل الحسین، ج ۲، ص ۶.
 - ۲- (۲) . الطبقات ترجمه الامام الحسن، ص ۹۸؛ انساب الاشراف ج ۲، ۳۲؛ اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۰۲.
 - ۳- (۳) . تاریخ، ج ۴، ص ۳۳.
 - ۴- (۴) . تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۴۱۰؛ سبل الهدی، ج ۱۱، ص ۳۷.
 - ۵- (۵) . وسائل الشیعه؛ ج ۱۵، ص ۱۳۷.
 - ۶- (۶) . وسایل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۳۰.
 - ۷- (۷) . الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۳۵۳.
 - ۸- (۸) . زید بن علی، مسند، ص ۴۶۸؛ امالی صدوق، مجلس بیست و هشتم، ص ۱۹۷؛ ترجمه و شرح کشف الغمه، ج ۲، ص ۹۵.
 - ۹- (۹) . الطبقات الکبری، ج ۱۰، ص ۲۳۹.

بر رسول خدا (ص) سبقت نمی گرفتند، (۱) سازگاری ندارد و بیش تر امویان و برای نشان دادن چهره تند و جنگ طلب از حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ساخته اند. به علاوه، خداوند متعالی بعد از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرزندان زیادی به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داد، اگر نام حرب را دوست داشتند نام یکی از فرزندان را حرب می گذاشتند. بر پایه نقلی از

سلمان فارسی از رسول خدا (ص)، نام پنج معصوم اول از نام های خدای تعالی مشتق شده است. (۲) سبطالنبی، سید، زکی، مجتبی، تقی، طیب و ولی از القاب آن حضرت هستند. (۳) برخی تقی را مشهورترین لقب آن حضرت دانسته اند، (۴) اما لقب سید را رسول خدا (ص) به او عطا فرمودند: حدیث

«ان ابني هذا سید» (۵) و

«سیدا شباب اهل الجنة» (۶) مؤید آن است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دلیل بخشش های فراوان به «کریم اهل بیت» نیز مشهور بودند. (۷)

پیامبر (ص) موهای سر حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ستردند و دستور دادند به وزن موهای سرش نقره (۸) صدقه دهند. (۹) رسول خدا (ص) به تأسی از حضرت ابراهیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که برای فرزندش اسحاق و اسماعیل تعویذ خواند، تعویذی مخصوص خواندند.

(۱۰)

شمایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شباهت

در بیش تر منابع، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شبیه ترین افراد به رسول خدا (ص) وصف

ص: ۵۲

۱- (۱) . عیون أخبار الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۲۶.

۲- (۲) . بحارالانوار، ج ۲۵، ص ۶.

۳- (۳) . كشف الغمه، ج ۱، ص: ۴۸۸؛ بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۲۵۵.

۴- (۴) . الفصول المهمه، ج ۲، ص ۶۹۴.

۵- (۵) . أخبار الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۵۳.

۶- (۶) . تذکره الخواص، ص ۸۴؛ الدر النظیم، ص ۳۳۱.

۷- (۷) . الذریعه، ج ۱، ص ۴۹۷؛ عاملی، الانتصار، ج ۸، ص ۱۱.

۸- (۸) . الطبقات الكبرى، ج ۱۰، ص ۲۳۱.

۹- (۹) . مصنف، ج ۴، ص ۳۳۳؛ غایه المرام، ج ۲، ص ۱۱۳.

۱۰- (۱۰) . المصنف، ج ۴، ص ۳۳۶-۳۳۷.

کرده اند. در روایتی پیامبر (ص)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در خوی و خصلت و چهره، شبیه ترین مردم به خود وصف کرده است. (۱) تأکید اهل سنت بر شباهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیامبر (ص)، و بی شباهتی ایشان به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)؛ مبالغه انگیز است و آن را می توان برگرفته از دیدگاه ها و گرایش های فکری - سیاسی آنان دانست. (۲)

آن حضرت در شمایل، دارای رخساره ای سفید متمایل به سرخی، چشمانی سیاه، گونه ای صاف و هموار، ریش هایی انبوه، گیسوانی مجعد و پر، گردنی سیمگون، اندامی متناسب، بین دو کتفش عریض، قامتی میانه، استخوانی درشت، میانی باریک، قدی میانه، نه چندان بلند و نه کوتاه، سیمایی نمکین بودند و از خضاب سیاه استفاده می کردند. و چهره ایشان را در شمار زیباترین چهره ها وصف کرده اند. (۳) افزون بر ویژگی های ظاهری، از نظر نسبی نیز آن حضرت ویژگی هایی دارند که خود آن حضرت در خطبه ای طولانی در حضور معاویه به معرفی آن ها پرداختند. (۴)

(۵)

امام در عصر رسول خدا (ص)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هفت سال از عمر شریفش را در دوران پیامبر (ص) سپری کردند (۶) و بسیاری از اعمال عبادی از جمله نمازهای پنج گانه خود را از شخص حضرت آموختند. (۷) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضمن حفظ برخی آیاتی که بر پیامبر نازل

ص: ۵۳

۱- (۱). الطبقات الکبری، الخامسة، ج ۱، ص ۲۴۵؛ الاستیعاب، ج ۱ / ص ۳۸۴ بر نامه نور.

۲- (۲). مسند احمد، ج ۶، ص ۶۸۳.

۳- (۳). الدر النظیم، ص ۵۱۵؛ تاریخ الخمیس، ج ۱، ص ۴۱۹؛ بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۳۰۳ و ج ۴۴، ص ۱۳۷.

۴- (۴). نک: امالی شیخ صدوق، ص ۱۷۹، مجلس سی و سوم.

۵- (۵). الطبقات الکبری، الخامسة، ج ۱، ص ۲۴۵؛ الاستیعاب، ج ۱ / ص ۳۸۴ بر نامه نور.

۶- (۶). مناقب، ج ۳، ص ۱۸۵.

۷- (۷). أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۲۰.

می شد، روایاتی نیز از آن حضرت نقل کرده اند. روایات زیادی نشستن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر دوش پیامبر (ص) در حال سجده و طولانی شدن سجده آن حضرت را تأیید می کنند. (۱) پیامبر (ص) پس از اتمام نماز حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و برادرش حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر زانوهای خود می نشانند. (۲)

رسول خدا در بیان حقایق در مورد حسنین (علیهما السلام) اصرار داشتند و پیوسته علاقه خود را نسبت به آن دو آشکار کرده؛ سخنان خود را در مورد آن دو جهت می دادند، تا جایگاه واقعی آنان را به مسلمانان نشان دهند.

(۳) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علاوه بر درک محضر پیامبر (ص) در بسیاری از حوادث دوران هجرت همراه ایشان بودند، گرچه اخبار اندکی در این زمینه رسیده است. مانند حادثه مهم میاهله که همه ادیان، نحلّه ها و گروه های سیاسی مدینه حضور داشتند. آن حضرت مشمول حدیث کسا و آیه تطهیر شدند. (۴) که از دلایل مهم بر عصمت آن حضرت است. علاوه بر آن، همراه برادرش حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بیعت رضوان (سال ششم)، حاضر بودند. (۵) وی هنگام رحلت پیامبر (ص) همراه برادرش بالای سر آن حضرت آمدند. به نقل جابر بن عبدالله، در لحظات آخر عمر مبارک پیامبر، فاطمه همراه حسنین بر آن حضرت وارد شدند. دو فرزند خودشان را روی سینه رسول خدا (ص) انداختند. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست آن ها را جدا سازد، پیامبر فرمودند:

ص: ۵۴

۱- (۱). تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص ۲۱۳.

۲- (۲). البدایه و النهایه، ج ۸ ص ۲۰۷؛ تاریخ دمشق، ج ۱۴، ص ۱۵۹.

۳- (۳). مجمع الزوائد، ج ۹ / ص ۱۹۴.

۴- (۴). سوره احزاب، آیه ۳۳.

۵- (۵). غرر الأخبار و درر الآثار، ص ۲۶۸.

«آن دو را رها کن تا من آن دو را ببویم و آن دو نیز مرا ببینند و این چنین بهره مند شویم.»^(۱)

امام حسن پس از پیامبر (ص)

آن حضرت پس از پیامبر (ص) شاهد حوادث و رخدادهای دوران سه خلیفه نخست و شاهد یک تنازع سرد و پنهان بین اهل بیت

و خلفا بودند و تلاش های زیادی برای توسعه و تعمیق آموزه های دینی داشتند. در مسائل سیاسی نیز به رعایت اولویت های سیاسی مورد قبول امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ویژه در دوره خلیفه دوم ملزم بودند. در دوره خلیفه اول، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ابوبکر خواست از منبر جدش پایین بیاید^(۲) و ابوبکر نیز او را تصدیق کرد^(۳). از نارضایتی خلیفه اول از این حرکت و مورد اتهام قرار گرفتن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برمی آید که این حرکت ناشی از نارضایتی اهل بیت از خلیفه اول بوده است.

آن حضرت در زمان خلیفه دوم نیز مانند امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، برای حفظ اصل رسالت و گسترش دعوت اسلامی، نگرشی مداراتی و انفعالی داشتند و تنها پس از مجروح شدن خلیفه دوم، از طرف او به جهت خویشاوندی با رسول خدا (ص) ناظر بر شورای شش نفره شدند.^(۴)

گزارش ها درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا دوره خلافت عثمان، یکسان است، اما گزارش های مربوط با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوره بعد از عثمان متفاوت

ص: ۵۵

۱- (۱). روضه الواعظین، ص ۷۴؛ کشف اللغمه، ج ۲، ص ۱۲؛ بحار الانوار، ج ۲۸ ص ۷۶.

۲- (۲). مناقب، ج ۴، ص ۴۰.

۳- (۳). انساب الاشراف، ج ۳، ۲۷۸؛ السقیفه و فدک، ص ۶۸؛ شرح حدیدی، ج ۲، ص ۱۷؛ علل الشرایع، ج ۱، ص ۱۸۸.

۴- (۴). الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۲۴ و ۲۵.

گردیده و نقش برجسته ای برای ایشان در این دوره گزارش شده و سعی گردیده از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چهره ای ملایم و حتی همسو با خلیفه سوم و در مواردی نیز مخالف حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (نشان داده شود؛ درحالی که خلافت عثمان در واقع پیروزی

طایفه بنی امیه بر بنی هاشم و دیگر صحابه پیامبر (ص) بود و عثمان سهم ویژه ای در قدرت برای بنی امیه قائل شد^(۱) و نقش مؤثری در به قدرت رسیدن آنان داشت. سهم صحابه نیز در این عصر تنها شرکت در فتوحات بود که مطابق نقلی، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز از این سهم بی نصیب نماندند و بر پایه برخی گزارش های تاریخی، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در ابتدای خلافت عثمان تقریباً بیست ساله بودند و در فتح برخی مناطق مانند شمال آفریقا (سال ۲۶)، طبرستان (مازندران) حضور داشتند^(۲) با توجه به تردید جدی که در شرکت امام در فتوحات وجود دارد، برخی برای موجه نشان دادن حضور آن حضرت در فتوحات گفته اند: «جهاد دری از درهای بهشت است.» و یا این که گفته اند شرکت در فتوحات، اولاً گسترش اسلام و دیگر فدا شدن در راه اسلام بود که هر دو مسأله مطلوب اهل بیت است، درحالی که دلایل تاریخی زیادی حاکی از شرکت نکردن اهل بیت در فتوحات است؛^(۳) از جمله، کناره گیری حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از مناصب حکومتی، گذشته از این که فتوحات در زمان خلفا به ویژه خلیفه سوم، کاملاً جنبه کشورگشایی داشت و با فتوحات زمان خلفای پیشین متفاوت بود. دیگر این که یک نوع سیاست تبعیض در سهمیه بندی بیت المال در فتوحات حاکم بود که با روش اهل بیت

مطابقت نمی کرد.^(۴) گذشته از آن که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجهی خاص به حفظ دو سبط رسول خدا (ص) داشتند و در

ص: ۵۶

۱- (۱). تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۰۲.

۲- (۲). الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۶.

۳- (۳). نک: الحیاه السیاسیه للامام الحسن، ص ۱۱۴-۱۳۰.

۴- (۴). تحلیلی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه محمد سپهری، ص ۱۷۰.

جنگ های دوران خویش آن دو را در معرض خطر قرار نمی دادند^(۱) از این رو، هرگز آن دو را همراه یک فرمانده اموی به جنگ نمی فرستادند. احتمالاً شرکت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در فتوحات، در جهت همراهی امام با خلفا ساخته شده و تنها در منابع سنی یافت می شود که با حال هوای فرهنگ حاکم بر شام نوشته شده و طرف داری از امویان در آن ها مشهود است.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام محاصره عثمان، به خواسته پدر بزرگوارشان به خانه عثمان آمد و شد داشتند و همین امر، مستمسک برخی قرار گرفته و آن حضرت را از مدافعان خلیفه سوم دانسته اند.^(۲) طبیعی است که این اخبار ساختگی، درصدد توجیه مشروعیت خلافت عثمان و هماهنگی امام با خلیفه ساخته شده؛ زیرا هرگز سیره مستمر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با سیره عثمان سازگار نبوده و هیچ گاه موضع متفاوتی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به هیچ یک از خلفا نداشتند. وقایع بعد از قتل عثمان ثابت کرد که دفاع حضرت از عثمان، به این جهت بود که ایشان به خوبی این نکته را درک می کردند که اگر عثمان کشته شود، فقط بهانه به دست معاویه و امویان می افتد. بنابراین، دفاع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از عثمان در جهت همان هدفی بود که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می خواستند.

بدرقه ابوذر به همراه پدر به هنگام تبعید^(۳) از وقایع دیگر دوره عثمان است.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوران خلافت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مدت سی سال از عمر مبارک خود را در کنار پدر بزرگوارشان سپری کردند که بخشی از آن، دوران خلافت آن حضرت بود. از مهم ترین

ص: ۵۷

-
- ۱- (۱). تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۴۰؛ تذکره الخواص، ص ۳۲۴؛ المعیار و الموازنه، ص ۱۵۱.
 - ۲- (۲). مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۴۴؛ الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۴۲؛ تاریخ طبری، ج ۳، ص ۴۱۸.
 - ۳- (۳). أنساب الأشراف، ج ۵، ص ۵۴۳؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۷۱.

حوادث سرنوشت ساز دوره حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سه جنگ مهم جمل، صفین و نهروان با ناکثین و قاسطین و مارقین بود که در هر جنگ، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان سبط اکبر رسول خدا (ص) نقش مؤثر و برجسته ای را در حمایت از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ایفا کردند. در آستانه جنگ جمل به عنوان نماینده اعزامی امام برای بسیج کوفیان به کوفه رفتند. (۱) و با خواندن خطبه های گوناگون، آنان را به حمایت از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فراخواندند. علاوه بر بسیج مردم، خود حضرت در این جنگ ها حاضر بودند؛ (۲) به طوری که آن حضرت از ایشان تمجید کردند. (۳) در جنگ خوارج نیز علاوه بر ایراد خطبه های مختلف در حمایت از امام و تشویق مردم به

دفاع از آن حضرت، خود نیز در صحنه های جنگ حضور فعال داشتند. (۴) هر گاه عذری برای حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیش می آمد، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به نیابت خود برای اقامه جماعت به نماز می فرستاد. (۵)

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از جنگ با خوارج، تولیت موقوفاتش را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سپردند. (۶) حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، صدقات فراوانی در مدینه و اطراف آن داشتند که بعد از خود، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سپس امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متولی این صدقات بودند. (۷) اداره صدقات آن حضرت پس از فرزندانش در دست بنوحسن و بنوحسین بود. (۸) حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علاوه بر صدقات، املاک زیادی داشتند که به فرزندانش به ارث

ص: ۵۸

۱- (۱). الجمل، ص ۲۶۵ و ۳۶۱.

۲- (۲). المعیار و الموازنه، ص ۱۵۱؛ تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۴.

۳- (۳). نهج البلاغه، ترجمه شهیدی، نامه ۳۱، ص ۲۹۶.

۴- (۴). حیاه الامام الحسن باقر شریف، ج ۱، ص ۳۹۳.

۵- (۵). مروج الذهب، ج ۳، ص ۹.

۶- (۶). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۴۶/۱۵، نهج البلاغه فیض الاسلام، ج ۱، ص ۲۲۵.

۷- (۷). تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۵-۱۴۸.

۸- (۸). علل الشرائع، ص ۲۳۰؛ الإرشاد، ج ۲، ص ۲۱؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۵۷۶ و ۵۷۸.

رسید. بخشی از این املاک نخلستانی در ینیع بود^(۱) و به طور طبیعی، بخشی از منابع مالی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوران پس از صلح به حساب می آمد. ایشان برای پرداخت قرض پدرش بعضی از املاک امام را فروختند.^(۲) فروش این اموال برای مخارج، دروغ بودن

^(۳)دریافت پول از معاویه را نشان می دهد.

عصر امامت و خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر اساس باورهای شیعی،^(۴) از طریق نص به امامت رسیدند. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بعد از ضربت خوردن فرزندش حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به امامت منصوب کردند^(۵) و آن حضرت زمام امور را به مدت تقریباً شش ماه به دست گرفتند. در منابع اهل سنت در این مورد روایات مختلفی وجود دارد. فاسی گفته است: چون حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضربت خورد، خلافت را به فرزندش حسن سپرد.^(۶) برخی از منابع سنی نیز امام را در شمار خلفای راشدین و وی را آخرین خلیفه راشده دانسته و شرح حوادث دوران خلافت حضرت را در ادامه حوادث آن ها ذکر کرده اند.^(۷)

برخی دیگر برآند که هنگام ضربت خوردن حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ایشان درباره جانشینی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سؤال شد، حضرت نه به آن

امر فرمودند نه از آن نهی نمودند.^(۸) این روایت در حالی است که جانشینی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین حتی

ص: ۵۹

۱- (۱) . وفاء الوفا، ج ۲، ص ۱۳۱۹.

۲- (۲) . کشف المحججه لثمره المهجه، ص ۱۸۳.

۳- (۳) . شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۴۶/۱۵، نهج البلاغه فیض الاسلام، ج ۱، ص ۲۲۵.

۴- (۴) . الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۶۹.

۵- (۵) . کشف اللغمه، ج ۱، ص ۴۰۰؛ مسند الإمام المجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، العطاردی، ص ۳۰.

۶- (۶) . العقد الثمین، ج ۳، ص ۳۹۶؛ الأعلام، ج ۲، ص ۱۹۹.

۷- (۷) . البدء و التاریخ، ج ۵، ص ۲۳۵؛ نهایه الأرب، ج ۲۰، ص ۲۲۴.

۸- (۸) . مناقب خوارزمی، ص، ۳۸۴.

در زمان حیات آن حضرت در بین باران حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) امری قطعی بوده است. اعور شَتّی در این زمینه اشعاری سرود و با خواندن آن در حضور حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مایه خوشحالی ایشان شد. (۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در نامه به معاویه، به تصریح پدرش به جانشینی خود اشاره فرموده است. (۲)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حالی به خلافت رسید که می دانست فرارویش روزهای سختی قرار دارد. امیرمؤمنان پیش تر به او فرموده بود که بنی امیه غالب خواهند شد. (۳) به هرحال، بیعت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روز بیست و یکم ماه مبارک رمضان سال چهارم هجری و بعد از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام گرفت. (۴) آن حضرت پس از بیعت، به رسم خلیفگان پیش از خود خطبه خواندند و امتیازات اهل بیت (علیهم السلام)، حقوق و ویژگی ها، شایستگی ها و فضایل بی همتای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در ایمان و عمل، مجاهدت در رکاب پیامبر (ص) و بی میلی به

دنیا برشمردند. سپس به روابط صمیمی خود با پیامبر (ص) اشاره کردند و آنان را به بیعت عمومی فراخواند. (۵) و از آنان بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) بیعت گرفتند. (۶) وضعیت نشان می دهد امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اول، از تردید و قاطع نبودن مردم در عراق بیمناک بودند لذا از تعهد هرگونه عمل افراطی خودداری کردند. (۷) مردم وقتی متوجه نظر امام شدند،

ص: ۶۰

۱- (۱) . پیکار صفین، ترجمه اتابکی، ص: ۵۸۱.

۲- (۲) . فتوح ابن اعثم، ج ۲، ص ۲۸۶-۳۸۰.

۳- (۳) . ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۱۶.

۴- (۴) . الارشاد؛ ج ۲، ص ۹.

۵- (۵) . العقد الفرید، ج ۳، ص ۱۹۵؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۷۳؛ ذخائر العقبی، ص ۱۳۸.

۶- (۶) . المستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۷۵؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۳؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۲۶۶؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۹۳.

۷- (۷) . تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۶۱.

خواستار بیعت به شرط نبرد با گمراهان شام شدند و با امام بیعت کردند^(۱) در زمان دقیق بیعت اختلاف وجود دارد. مشهور این است که بعد از دفن بدن مطهر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت صورت گرفت و غیر اهل شام، همه مناطق باحضرت بیعت کردند؛ زیرا مردم به ویژه اهل مدینه از سابقه معاویه که تا سال هشتم و فتح مکه ایمان نیاورده بود، آگاه بودند.^(۲) اعلام خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توسط مردم عراق،^(۳) و تأیید ضمنی مردم مکه و مدینه، زنگ خطر بزرگی برای معاویه بود. زیرا شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشکل بزرگی را از جلو راه معاویه در رسیدن به

خلافت برداشته بود،^(۴) لذا معاویه به محض شنیدن این خبر، آن را تقبیح کرد و در سخنان و نامه هایش تصمیم صریح خود را به سرکشی در برابر خلیفه اعلام کرد. سپس تعدادی از جاسوسان خود را به منظور برانگیختن مردم علیه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سوی عراق گسیل داشت.^(۵) امام با آگاهی از حضور این جاسوسان، دستور دادند آنان را یافته، اعدام کنند.^(۶)

سازماندهی لشکر برای جنگ با معاویه نخستین اقدام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از بیعت بود.^(۷) معاویه نیز سرانجام تصمیم به جنگ گرفت و همه فرماندهان خودش را از شام، فلسطین و اردن فراخواند و با شصت هزار نیرو علیه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به راه افتاد. او با نمایش توان نظامی، امیدوار بود امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به کناره گیری

ص: ۶۱

۱- (۱). الامامه و السياسه، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲- (۲). انساب الأشراف، البلاذری، ج ۱، ص ۵۳۲؛ البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۱۱۷.

۳- (۳). ذخائر العقبی، ص ۱۳۸.

۴- (۴). دولت امویان، ص ۲۳.

۵- (۵). اغانی، ج ۲۱، ص ۲۶؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۴؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۳۱، (به نقل از تشیع در مسیر تاریخ).

۶- (۶). صلح الحسن، ترجمه سید علی خامنه ای، ص ۱۱۰.

۷- (۷). المستدرک حاکم نیشابوری، ص ۱۸۰۳.

مجبور کند و اگر موفق نشد، به نیروهای عراقی - قبل از این که فرصت یابند موقعیت خود را تحکیم کنند - حمله نماید. البته در این مدت، نامه های زیادی بین معاویه و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رد و بدل شد.

(۱) در مقابل این حرکت معاویه، فضای سیاسی - اجتماعی عراق به دنبال تبلیغات سوء امویان با شایعه اراده امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر صلح با معاویه و قدرت بلامنازع ارتش شام، به شدت ملتهب، و سوسه انگیز و نگران کننده شد، (۲) به طوری که با شایعه پراکنی بدنه سپاه را متزلزل ساخت و فرماندهان اصلی سپاه را به طمع انداخت. ضمن این که روحیه مردم عراق با عبور از جنگ های بدون غنیمت و طاقت فرسای جمل، صفین و نهروان، شکسته و ناامیدکننده بود و زمینه بیش تری را برای تحمیل صلح، فراهم می کرد. در پی همین شایعات، خیمه گاه آن حضرت را به غارت بردند و در «مظلم ساباط» با پیکانی او را از ناحیه ران زخمی ساختند. امام را به مداین بردند، درحالی که خون بسیاری از او رفته و جراحاتش دشوار شده بود. حضرت در خانه سعد بن مسعود ثقفی بستری و مداوا شدند. (۳) سعد از افراد مورد اعتماد حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و از طرف آن حضرت به استانداری مداین انتخاب گردیده و پس از شهادت آن حضرت از طرف امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ابقا شده بود. گفته اند مختار که تحت سرپرستی عمویش بزرگ شده بود، پیشنهاد داد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تسلیم معاویه بکنند که با مخالفت سعد مواجه شد. (۴) با توجه به دشمنی های بنی امیه و آل زبیر بر ضد مختار، روایاتی علیه او

ص: ۶۲

۱- (۱). فتوح ابن اعثم، ج ۴، ص ۱۵۱؛ مقاتل الطالبین، ص ۵۶؛ شرح حدیدی، ج ۱۶، ص ۲۴ (به نقل از تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۶۳).

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۴.

۳- (۳). أنساب الأشراف، ج ۳، ص: ۳۵؛ ارشاد، ج ۲، ص ۱۲.

۴- (۴). الأخبار الطوال، ص ۲۰۵.

بنابراین، تنهایی آن حضرت و همراهی نکردن مردم، از مهم ترین دلایل صلح آن حضرت بوده است، چنان که این مطلب از گزارش های تاریخی و از سخنان آن حضرت نیز استنباط می شود. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به حجر بن عدی که معترض به صلح بود، علت آن را میل بیش تر مردم به صلح، ناخوشی آنان از جنگ و به ویژه حفظ شیعیان از کشته شدن دانستند. (۲) همراهی نکردن مردم عراق در آخرین نبردهای حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مذمت مکرر مردم عراق توسط آن حضرت، گواه بر این سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگامی که دیدند تعداد اندکی در نخیله برای جنگ با معاویه جمع شده اند، مجدد به کوفه برگشته، خطرهایی را که از جانب حاکمیت بنی امیه، کوفه و مسلمانان را تهدید می کرد، گوشزد نمودند و کوفیان را به جهت همراهی نکردن مذمت کردند. (۳) بنابراین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از بیعت، در جنگ با معاویه کاملاً جدی بودند و مصلحت عراق و مسلمانان را در جنگ با معاویه می دانستند، لذا بیش ترین وجه همت خود را بر جمع آوری نیرو و جنگ با معاویه گذاشتند و برای تشویق آنان، حقوق

جنگجویان را دو برابر کردند. (۴) و افرادی مانند حجر بن عدی را برای تشویق مردم به جنگ به نخیله فرستادند، اما جز اندکی به ندای ایشان پاسخ مثبت ندادند. حضرت در پی سستی و نافرمانی مردم مجدد زبان به ملامت کوفیان گشودند، ولی باز عده ای با شنیدن کلام امام ندای صلح سر دادند. امام فرمود: «شما همان کسانی هستید که حکمیت

۱- (۱) . معجم رجال الحدیث، ج ۱۹، ص ۱۰۵.

۲- (۲) . اخبار الطوال، ص ۲۲۰.

۳- (۳) . بحار الأنوار، ج ۴۴، ص ۳۳.

۴- (۴) . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۸۶.

را در صفین بر پدرم تحمیل کردید.»^(۱) سپس خود نیز به نخيله رفتند و ده روز در آن جا ماندند، اما تنها چهارهزار نفر حاضر شدند؛ لذا امام به کوفه برگشتند و به منبر رفتند و ضمن مذمت اهل کوفه و تحلیل وضعیتی که بعدها بنی امیه نسبت به اهل کوفه خواهند داشت فرمودند: «اگر یارانی داشتم، هرگز امر حکومت را به بنی امیه تسلیم نمی کردم زیرا حکومت بر بنی امیه حرام است.»^(۲) در مجموع همراهی نکردن کوفیان؛^(۳) خیانت فرماندهان سپاه و نیروهای نظامی و خیانت سران قبایل.^(۴) را می توان از علل صلح امام دانست. بنابراین صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنان که برخی پنداشته اند، ظهور معجزه نبوی به دست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نبوده، بلکه این روایت ساختگی است و صلح از

^(۵) ^(۶) روی ناچاری بود و به دنبال آن غلبه امویان و سپس مروانیان را بر سرزمین های اسلامی در پی داشت.^(۷) گذشته از همه این ها، امام با قید شرایطی، حکومت را به معاویه واگذار کردند معاویه نیز از آن جا که می کوشید به هر قیمتی خلافت را به چنگ آورد، حاضر بود با هر شرایطی صلح را امضا کند. از این رو، امام از این فرصت استفاده کردند و شرایطی را در صلح نامه گنجانند که مهم ترین آن ها عبارتند از:

عمل به کتاب، سنت نبوی و سیره خلفای صالحین، عدم تعیین جانشین^(۸) و واگذاری تعیین خلیفه به شورای مسلمانان،^(۹) در امان ماندن مسلمانان از دست و زبان معاویه، ایمنی شیعیان و عدم توطئه بر ضد اهل بیت.^(۱۰)

ص: ۶۴

۱- (۱). انساب الاشراف، ج ۳، ص ۳۳ و ۳۹.

۲- (۲). الخرائج و الجرائع، ج ۲ / ص ۵۷۶؛ بحار الانوار، ج ۳۰۳/۳۶.

۳- (۳). المعیار و الموازنه، ص ۹۹.

۴- (۴). مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳ / ص ۱۹۵.

۵- (۵). الخرائج و الجرائع، ج ۲ / ص ۵۷۶؛ بحار الانوار، ج ۳۰۳/۳۶.

۶- (۶). مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳ / ص ۱۹۵.

۷- (۷). اسد الغابه، ج ۲، ص ۱۸.

۸- (۸). الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۷. (نورالسیره)

۹- (۹). الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۷. (نورالسیره)

۱۰- (۱۰). فتوح ابن اعثم، ج ۴، ص ۲۹۲.

برخی تنها به دو شرط از عهدنامه مبنی بر این که معاویه پاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تحت تعقیب قرار ندهد و بعد از او خلافت از آن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشد.

(۱) جانشینی امام بعد از معاویه، از اساسی ترین و مهم ترین بندهای صلح نامه بود. (۲) گنجاندن این ماده در صلح نامه، معاویه را از حق تعیین جانشین خود خلع ید می کرد و تا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زنده بودند، معاویه زمینه را برای طرح ولی عهدی یزید مساعد نمی دید.

بعد از صلح، عناصر تندرو ضمن مخالفت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تقاضا کردند آن را نادیده بگیرد که با مخالفت شدید آن حضرت روبه رو شدند. (۳) پای بندی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به صلح حتی بعد از شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز ادامه یافت. به همین جهت، از کسانی که او را دعوت به قیام می کردند، خواست تا مادامی که طاغیه بنی امیه (معاویه) زنده است، در خانه های خود بنشینند و به صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پای بند باشند. (۴) واکنش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان صلح و پای بندی حضرت به آن تا زمانی که معاویه زنده بود، (۵) نشانه تأیید ایشان است.

معاویه بعد از صلح وارد کوفه شد و در حضور جمعیت کوفه، اعلام کرد به شرایط صلح عمل نخواهد کرد. سقوط کوفه و تحمیل صلح به امام، از دردناک ترین حوادث تاریخ شیعه است. امام تصمیم گرفتند به مدینه برگردند. با بازگشت امام به مدینه،

(۶) (۷) مرکزیت شیعه در عراق باقی ماند. هنگام خروج امام از

ص: ۶۵

۱- (۱). ذخائر العقبی، ج ۲، ص ۱۱۷.

۲- (۲). الاستیعاب، ج ۱ / ص ۴۳۹.

۳- (۳). تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص. ۲۶۷.

۴- (۴). انساب الاشراف، ج ۳ / ص ۳۶۶.

۵- (۵). انساب الاشراف، ج ۳، ص ۳۶۶.

۶- (۶). الاستیعاب، ج ۱ / ص ۴۳۹.

۷- (۷). انساب الاشراف، ج ۳ / ص ۳۶۶.

کوفه، معاویه از ایشان خواست که در کوفه بماند و به یاری شیعیان خود با خوارج بجنگد، اما آن حضرت در پاسخ معاویه جنگ با او را مقدم بر خوارج دانستند.^(۱) سپس آن حضرت با اهل و عیال خود به مدینه برگشتند و بقیه عمر شریف خود را در آن شهر گذراندند.^(۲)

آن حضرت برای آموزش قرآن اهمیت بسیاری قائل بودند و گاه مبالغ زیادی برای آموزش قرآن می پرداختند.^(۳) و درصدد آموزش و تربیت مهره ها و نیروهای کارآمد و تقویت تشیع بودند. برای این منظور در مسجدالنبی می نشستند و بعد از نماز به بیان احکام و معارف الهی^(۴) و معرفی شخصیت والای اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه به دفاع از حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و آرمان های والای علوی می پرداختند.^(۵)

معاویه پس از به دست آوردن حکومت، به هیچ یک از شروط صلح نامه عمل نکرد و به سخت ترین صورت متعرض جان و

مال شیعیان شد.^(۶)

سیاست کلی معاویه و پس از او بنی امیه، سخت گیری به اهل بیت (علیهم السلام) و شیعیان علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود.^(۷) در بین شهرهای مسلمان نشین، کوفه شیعیان بیش تری داشت، لذا طبیعی بود که سخت گیری نسبت به مردم این شهر از کانون توجه امویان باشد. نخستین بخش نامه سخت گیرانه معاویه برای اهل کوفه چنین صادر شد:

خوب بنگرید اگر ثابت شد کسی علی و خاندانش را دوست می دارد، نام او را از دیوان پاک و عطا و جیره اش را قطع کنید.

ص: ۶۶

۱- (۱) . آ لکامل مبرد، ج ۳، ص ۱۷۲.

۲- (۲) . الارشاد، ص ۱۷۳.

۳- (۳) . مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۶۶.

۴- (۴) . ترجمه الامام الحسن من طبقات ابن سعد، ص ۶۶؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۱.

۵- (۵) . روضات الجنان و جنات الجنان، ج ۲، ص ۴۲۷.

۶- (۶) . الامامه و السياسه، ص ۱۸۴.

۷- (۷) . المحبر، ص ۴۷۹.

او به این بخش نامه اکتفا نکرد و به والیان خود دستور داد تا هر کس را که به دوستی و طرف داری از شیعه متهم ساختند، تنبیه و خانه اش را ویران کنند.^(۱)

معاویه در جهت سیاست سخت گیرانه خود نسبت به شیعیان، کوفه را نخست به مغیره بن شعبه و بعد به زیاد بن ابیه سپرد که شیعیان کوفه را می شناخت. زیاد ضمن هتاکی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تعقیب شیعیان^(۲) پرداخت و بعد از دست یافتن به آنان، عده ای

را کشت^(۳) و عده ای را تبعید و یا آواره کرد^(۴) و تعدادی را با شکنجه نقص عضو نمود؛^(۵) لذا به نفرین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرفتار شد.^(۶)

شدت سخت گیری معاویه بر اهل عراق، آنان را به ستوه آورد. لذا با یاد آوردن دوران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسرت خوردن از کوتاهی در یاری امام، گروه هایی برای گفتگو با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خدمت آن حضرت شرف یاب شدند.^(۷)

برخی شاگردان نام دار و راویان آن حضرت عبارتند از: حسن مثنی، مسیب بن نجبه، سویید بن غفله، علاء بن عبدالرحمان، شعبی، هبیه بن برکم، اصیغ بن نباته، جابر بن خلد، ابوالجواز، عیسی بن مأمون بن زراره، تفاله بن مأموم، ابویحیی عمیر بن سعید نخعی، ابو مریم بن قیس ثقفی، طحرب عجلی، اسحق بن یسار، عبدالرحمان بن عوف، سفین بن لیل و عمر بن قیس که همه از اهل کوفه بودند.^(۸)

(۹)

ص: ۶۷

۱- (۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۵، ص ۱۶؛ سیره الأئمه الاثنا عشر (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۳، ص ۱۴۲.

۲- (۲). انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۹۴.

۳- (۳). المحبر، ص ۴۷۹.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۶.

۵- (۵). الفتوح ابن اعثم، ج ۴، ص ۲۰۳.

۶- (۶). الفتوح ابن اعثم، ج ۴، ص ۳۱۶.

۷- (۷). الفتنه الکبری، طه حسین، ج ۲ / ص ۱۸۸

۸- (۸). تحلیلی از زندگانی امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، باقر شریف قرشی، ترجمه عطائی، ج ۱، ص ۹۰. به نقل از حیات الامام الحسن باقر شریف ج ۲، ص ۲۸۰.

۹- (۹). الفتنه الکبری، طه حسین، ج ۲ / ص ۱۸۸

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از زبان اهل بیت، عابدترین، زاهدترین و با فضیلت ترین مردم زمان خود بودند. (۱)

آن حضرت هرگاه مرگ، قبر و قیامت و عبور از صراط و حساب را به یاد می آوردند؛ می گریستند و هنگام وضو گرفتن و در حال نماز اندامشان به لرزه می افتاد. (۲) آن حضرت خود را در پیشگاه خدای تعالی می دیدند. (۳) از این رو پس از نماز صبح تا طلوع آفتاب، مشغول عبادت بودند و با کسی سخن نمی گفتند. (۴) به نقل ابن اسحاق، پس از رسول خدا (ص) هیچ کس از حیث آبرو و بلندی قدر، به حسن بن علی نرسید. (۵)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از زبان رسول خدا (ص)

مهر و محبت و دلدادگی رسول خدا (ص) به حسنین (علیهما السلام) زبانزد عام و خاص بود و آن دو را فرزندان خود می دانست. (۶) آنان نیز پیامبر (ص) را پدر صدا می زدند. (۷) رسول خدا (ص) با گفتار و کردار آنان را تکریم می فرمودند و دیگران را نیز به تکریم و محبت آن دو سفارش می کردند. (۸) تکریم حضرت از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حدی بود که حتی در کوچه و بازار و (۹) یا در حال نماز نیز به او توجه داشتند. (۱۰)

ص: ۶۸

- ۱- (۱). امالی صدوق، ص ۲۴۴؛ عده الداعی، ص ۱۳۹.
- ۲- (۲). بحار الانوار، ج ۶۷، ص ۴۰۰.
- ۳- (۳). ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۴، ص ۱۴.
- ۴- (۴). ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۳، ص ۱۸۰.
- ۵- (۵). الأئمة الإثنا عشر، ص: ۶۴؛ صلح الحسن، ترجمه سید علی خامنه ای، ص ۴۱.
- ۶- (۶). مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۳۸۴.
- ۷- (۷). شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۵.
- ۸- (۸). مصنف ابن ابی شیبہ، ج ۷، ص ۵۱۱.
- ۹- (۹). بشاره المصطفی، ص ۱۵۶.
- ۱۰- (۱۰). نک: تذکره الخواص، ص ۱۷۸. (موسسه اهل البیت)؛ مناقب آل البیت، ج ۴، ص ۲۵.

از این رو، اخبار فراوانی از رسول خدا (ص) در بزرگداشت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نقل شده است: «حسن و حسین سرور جوانان اهل بهشتند»^(۱) و پدرشان از آنان بهتر است»^(۲). پیامبر آن دو را می‌بوییدند و به سینه می‌چسبانند. چون آن دو به زمین می‌خوردند، از منبر برای ایشان پایین می‌آمدند. و گاه آن دو را بر پشت خود حمل می‌کردند.^(۳) سلمان فارسی به نقل از پیامبر دوستی با آن دو را دوستی با خدا و رسولش و نتیجه آن را ورود به بهشت‌های پر از نعمت، و دشمنی و یا ستم به آن دو را دشمنی با خدا و رسولش و ورود به آتش جهنم و عذاب پایدار دانسته است.^(۴) به صورت متواتر نقل شده که رسول خدا (ص) درباره حسنین (علیهما السلام) فرمود:

«إِنِّي هَذَا أَمَامِنِ، قَامَا أَوْ قَعَدَا»؛ این دو فرزندم پیشوا و امام هستند، چه قیام کنند چه بنشینند.^(۵)

بخشش‌ها و بردباری امام

بخشش‌های زیاد، از فضایل دیگر امام بود؛ به طوری که ایثار،^(۶) بردباری و بخشش^(۷) آن حضرت زبانزد عام و خاص بود.^(۸) لقب «کریم اهل بیت» از بخشش‌های زیاد به ایشان داده شد. آن حضرت در دو و به قولی در سه نوبت،

ص: ۶۹

- ۱- (۱). مسند احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۳۹۵.
- ۲- (۲). قرب الاسناد، ص ۱۱۱؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۳۷.
- ۳- (۳). الجامع الکبیر ترمذی، ج ۶، ص ۱۱۶؛ إحقاق الحق، ج ۲۷، ص ۶۷.
- ۴- (۴). کفایه الطالب، ص ۴۲۳، سبل الهدی و الرشاد، ج ۱۱، ص ۵۷.
- ۵- (۵). مسند احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۴۴۲؛ مصنف ابن ابی شیبہ، ج ۷، ص ۵۱۲.
- ۶- (۶). نک: کاشف اللغمه، ج ۲، ص ۲-۳۷۱؛ نزهه الناظر، ص ۳۶.
- ۷- (۷). الکامل مبرد، ج ۲، ص ۴۶۲.
- ۸- (۸). نک: بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۳۴۴ تا ۳۵۵؛ مناقب آل ابی طالب، ص ۱۸.

تمام دارایی خودش را در راه خدای تعالی نصف کردند و آن را صدقه دادند^(۱) به نقلی دیگر، آن حضرت سه بار تمام اموالش را در راه خدای تعالی تقسیم

کردند^(۲) بنا به روایتی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حین طواف بودند، شخصی ایشان را برای کاری فراخواند. امام طواف را رها کردند و برای قضای حاجت آن مؤمن رهسپار شدند، چون فردی به ایشان اعتراض کرد که چرا طواف را برای کار دیگران رها کرده، فرمودند:

هر کس برای ادای حاجت برادر خویش برود، یک حج و یک عمره در نامه عمل او نوشته می شود. بنابراین، من یک حج و یک عمره به دست آوردم و برگشتم^(۳).

برخوردهای کریمانه امام مانند برخورد با مرد شامی که وی و پدرش را دشنام داده بود و امام در عوض به او احسان کرده بودند. او را محبوب ترین فرد نزد آن شامی کرد^(۴). حاکی از فروتنی امام است. بخشی از بخشش های امام به یاران امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در جنگ های آن حضرت آسیب دیده بودند، از اموال و موقوفات حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود^(۵).

حج های مکرر

منابع شیعه و سنی از حج رفتن های مکرر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با پای پیاده بسیار سخن گفته اند^(۶). آن حضرت ۲۵ بار با پای پیاده حج گزارد^(۷). در حالی که اسب های

ص: ۷۰

۱- (۱). شرح الاخبار، ج ۳، ص ۱۱۳؛ مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۱۸۰.

۲- (۲). أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۹؛ الوافی بالوفیات، ج ۱۲، ص ۱۱۰.

۳- (۳). ترجمه الامام الحسن تاریخ دمشق، ص ۱۵۱.

۴- (۴). مبرد، الکامل، ج ۳، ص ۶۰؛ ربيع الأبرار، ج ۳، ص ۱۹.

۵- (۵). كشف الغمه، ج ۱، ص ۱۵۷؛ كشف اليقين حلی، ص ۲۳۶.

۶- (۶). أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۹؛ الوافی بالوفیات، ج ۱۲، ص ۱۱۰؛ عده الداعی، ص ۱۳۹.

۷- (۷). ترجمه الامام الحسن از تاریخ دمشق، ص ۱۴۳.

نجیب را با او یدک می کشیدند.^(۱) امام علت پیاده حج گزاردن را خضوع بیش تر در پیاده رفتن به خانه خدا عنوان کردند^(۲) با همه اهمیتی که امام برای حج و خانه خدا قائل بودند، برآوردن حاجت مؤمن را بالاتر می دانستند و گاهی طواف خود را برای این منظور قطع می کردند^(۳).

همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

درباره تعداد دفعات ازدواج امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شمار همسران آن حضرت، روایات زیادی بدون این که نام و نشانی از آن ها به میان بیاید ذکر شده است.^(۴) برخی تعداد همسران حضرت را در زمان پدرش هفتصد (۷۰۰)؛^(۵) برخی سیصد (۳۰۰)؛^(۶) برخی

دویست (۲۰۰)؛^(۷) برخی نود (۹۰) و برخی هفتاد (۷۰)^(۸) نفر شمرده اند. این ارقام مبالغه آمیز درباره تعداد همسران آن حضرت با آنچه در منابع معتبر درباره نام همسران و فرزندان ایشان آورده اند، هیچ تناسبی ندارد. نام همسران آن حضرت در منابع تاریخی عبارت اند از: ام الحق دختر طلحه بن عبیدالله، حفصه دختر عبدالرحمان بن ابی بکر، هند دختر سهیل بن عمرو^(۹) و

ص: ۷۱

۱- (۱) . إحقاق الحق، ج ۱۱، ص ۱۲۳.

۲- (۲) . الأئمة الإثنا عشر، ص ۶۴.

۳- (۳) . ترجمه الامام الحسن تاریخ دمشق، ص ۱۵۱.

۴- (۴) . انساب الاشراف، ج ۴، ص ۲۵۳؛ قوت القلوب؛ ج ۲، ص ۴۷۱.

۵- (۵) . الكواكب الدرر فی تراجم الساده الصوفیه

۶- (۶) . مناقب، ج ۳، ص ۱۹۹؛ بحار، ج ۴۴، ص ۱۶۹.

۷- (۷) . البدء و التاريخ، ج ۵، ص ۷۴.

۸- (۸) . بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۱۷۳.

۹- (۹) . أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۲۰.

جعده دختر اشعث بن قیس (۱). شیخ مفید (۲). أم بشیر دختر عقبه بن عمرو بن ثعلبه و خوله دختر منظور الفزاریه را از دیگر همسران آن حضرت دانسته است. تعداد همسران آن حضرت در برخی منابع قدیم تا ده زن (۳) و در برخی منابع تا یازده زن نیز آمده است. (۴).

بنابراین، روایاتی که تعداد همسران آن حضرت را بیش از این نام برده اند، از جهات متعددی محل تردید و در تناقض با

تعداد همسران و فرزندان ذکر شده برای آن حضرت و دلیل براضطراب متن این روایات است. این میزان اختلاف در تعداد همسران طبیعی به نظر نمی رسد.

گذشته از این که روایات مطلق بودن امام، علاوه بر اشکالات متعدد سندی و متنی که بر آن ها وارد است، بیش ترین بخش های آن مبهم است و نام راویان یا جزئیات عینی و واقعی حذف شده است.

ابوطالب مکی مهم ترین اسناد روایات مطلق بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را وارد کرده است. تراجم نگاران وی را متهم به خلط در کلام (۵) و فردی یاد کرده اند که درباره او چیزهای منکر شنیع گفته شده است. (۶) این کثیر نیز درباره کتاب ابوطالب مکی، متذکر شده که برخی احادیث آن اصالت ندارد. (۷)

روایات برساخته از ناحیه امویان و عباسیان درباره مطلق بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با انگیزه سرکوب بنی حسن و جلوگیری از قیام های مکرر آنان انجام شد و

ص: ۷۲

۱- (۱). صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، آل یاسین، ص ۳۸.

۲- (۲). الإرشاد، ج ۲، ص ۲۰.

۳- (۳). الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۲۵.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۲۱.

۵- (۵). تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۳۰۴.

۶- (۶). تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۳۰۳؛ أخبار الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، الطبرانی، ص ۴۳.

۷- (۷). البدایه و النهایه، ج ۱۱، ص ۳۱۹؛ المنتظم، ج ۱۴، ص ۳۸۵.

علی رغم سقوط بنی امیه و بنی عباس و افول تاریخ نگاری شام و بغداد، پایان نیافت. روایات برساخته آنان در قرن های بعدی به کتب تاریخی و روایی اهل سنت منتقل شد و برخی تاریخ نگاران بدون توجه به صحت و

سقم این اخبار، آن ها را رواج دادند.^(۱) متأسفانه این موارد گاهی به منابع شیعه نیز راه یافته^(۲) و دیگران نیز به آن طعنه زده اند.^(۳) تعداد کم فرزندان آن حضرت هرگز با آن همه زنانی که برای آن حضرت یاد کرده اند تناسب ندارد. محمد بن حبيب بغدادی^(۴) برای امام فقط سه داماد ذکر کرده است.^(۵)

ادله زیادی بر کاذب بودن روایات مطلق وجود دارد که از جمله آن ها موارد ذیل را می توان برشمرد:

۱. بنا به تصریح تاریخ نگاران اتهام مطلق بودن امام نخستین بار از طرف منصور عباسی و بعد از قیام عبدالله بن حسن و برای کوییدن اولاد امام صورت گرفته است؛^(۶) اختلاف روایات در آمار و ارقام زنان درحالی است که منابع بیش تر از ده همسر برای آن حضرت ذکر نکرده اند؛

^(۷) ۲. تناقض روایات مطلق با هم دیگر؛^(۸)

۳. ثبت نشدن نام همسران امام در منابع؛

ص: ۷۳

۱- (۱). المبسوط، ج ۶، ص ۳، تاریخ دمشق، ج ۲۷، ص ۲۶۲؛ تهذیب، ج ۶، ص ۲۳۶؛ سیر اعلام، ج ۳، ص ۲۳۵؛ البحر الحقائق، ج ۳، ص ۴۱۲.

۲- (۲). کافی، ج ۶، ص ۵۶؛ وسایل الشیعه، ج ۸، ص ۴۲۷ و ج ۱۵، ص ۲۶۸.

۳- (۳). مصنف ابن ابی شیبه، ج ۴، ص ۱۷۲.

۴- (۴). المحبر، ص ۵۷؛ به نقل از کتاب زندگانی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۵۵۹.

۵- (۵). زندگانی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۵۵۷.

۶- (۶). مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۰۰.

۷- (۷). شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۲۱-۲۲.

۸- (۸). نک: مناقب ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۳۸؛ الاتحاف بحب الأشراف، ص ۱۰۴؛ أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۱۴.

از دلایل روشنی که ساختگی این روایات را ثابت می کند گفتگوها و مجادلاتی است که بین آن حضرت و دشمنانش در دمشق صورت می گرفت؛ زیرا آن ها با توان تمام می کوشیدند تا در زندگی خصوصی امام جست جو کنند و نقطه ضعفی برای حضرتش پیدا کنند و امام را در آن مجالس مجادله بکوبند. ولی هرگز نتوانستند نقصی برای امام بیابند. اگر امام زنان فراوانی می گرفتند و طلاق می دادند، به آن حضرت می گفتند: تو زنان فراوانی می گیری و همیشه سر و کارت با آن هاست و بدین جهت شایستگی خلافت نداری، در صورتی که هرگز چنین اعتراضی به میان نیامده و این بهترین دلیل برای نفی این اتهام است.^(۲)

گذشته از همه این ها، طلاق منفورترین حلال در دین مبین اسلام وصف شده و در باورهای دینی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای عصمت هستند. به لحاظ تاریخی نیز هیچ گونه خطایی از آن حضرت گزارش نشده است. این گزارش ها با زهد آن حضرت که به صورت متواتر نقل شده سازگاری ندارد. بنابراین آن چنان که از اسناد این روایات برمی آید، منبعی جز مدائنی و امثال دروغ گوی او ندارند.^(۳)

فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پانزده دختر و پسر ذکر کرده اند.^(۴) برخی^(۵) ۲۵ نفر و

ص: ۷۴

- ۱- (۱). ارشاد، ج ۲، ص ۲۰؛ مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۱۹۲.
- ۲- (۲). زندگانی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۵۶۱.
- ۳- (۳). زندگانی دوازده امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۱، ص ۶۰۳.
- ۴- (۴). تذکره الخواص، ص ۱۹۴؛ الإرشاد، ج ۲، ص ۲۰.
- ۵- (۵). الطبقات الكبرى، ج ۵، ص ۲۲۵-۲۲۶.

برخی چهار پسر و دو دختر گفته اند. (۱) نام های آنان عبارتند از: زید و خواهرانش: ام الحسن، ام الحسین، حسن، عمرو و دو برادرش: قاسم و عبدالله، عبدالرحمان و حسین که ملقب به اثرم بوده و برادر و خواهری نیز به نام های طلحه و فاطمه داشته است. ام عبدالله، فاطمه، ام سلمه، رقیه، از دیگر فرزندان آن حضرت بوده اند. نسل آن حضرت از طریق دو پسرش (حسن و زید) باقی ماند. همه فرزندان امام مجتبی در روز عاشورا با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همراه بودند و به بهترین وجه ایشان را یاری کردند. (۲) بعدها نیز شاخه حسنی علویان، از رقبای اصلی حکومت عباسیان بودند. قیام محمد (۳) و ابراهیم (۴) فرزندان عبدالله بن حسن، (۵) و حسین بن علی بن حسن (۶) شهید فخ (سال ۱۶۹ ق)، و دو تن از پسران عبدالله بن حسن، ادریس (۷) و یحیی (۸) همه از نوادگان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند که با قیام های خود حکومت عباسی را با چالش های جدی مواجه ساختند.

شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنا به قول مشهور در ۲۸ صفر سال ۵۰ قمری (۹) مسموم شدند و به شهادت رسیدند. برخی سال های (۱۰)۴۷ و (۱۱)۴۹ و

نیز هفت صفر (۱۲) را زمان شهادت

ص: ۷۵

- ۱- (۱) . بحار الانوار، ج ۴، ص ۳۳۱.
- ۲- (۲) . المجدی، ص ۱۱۸؛ مسند الإمام الشهيد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۱۰۷.
- ۳- (۳) . تاریخ الامم و الملوك، ج ۷، ص ۳۶۰.
- ۴- (۴) . طبقات الكبرى، ج ۵، ص ۴۳۹-۴۴۱.
- ۵- (۵) . تاریخ الفخری، ص ۲۲۰.
- ۶- (۶) . تاریخ الامم و الملوك، ج ۸، ص ۱۹۲-۲۰۵.
- ۷- (۷) . مقاتل الطالبین، ص ۴۰۷-۴۰۹؛ العبر، ج ۴، ص ۱۰-۱۱.
- ۸- (۸) . همان، ج ۲، ص ۲۰۰؛ تاریخ گزیده، ص ۷۹۰.
- ۹- (۹) . كشف الغمه، ج ۱، ص ۵۱۶؛ ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ابن سعد، ص ۹۱.
- ۱۰- (۱۰) . البدء و التاریخ، ج ۳، ص ۷۴.
- ۱۱- (۱۱) . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵؛ تاریخ دمشق، ج ۷، ص ۱۲۲.
- ۱۲- (۱۲) . الدروس شهید اول، ج ۲، ص ۷.

امام دانسته اند. بنابه قول مشهور، جعده همسر آن حضرت به تحریک معاویه، ایشان را مسموم کرد.^(۱) معاویه که امام را مانع تحقق اهداف خود در موروثی کردن حکومت می دانست، با وعده ازدواج جعده و یزید و دادن اموال فراوان وی را به این کار ترغیب کرد.^(۲)

اهل بیت بنا به وصیت آن حضرت (ادفونی عند ابی)، خواستند او را در کنار قبر جدش پیامبر به خاک بسپارند، اما بنی امیه به سرکردگی مروان بن حکم حاکم مدینه،^(۳) به همراهی برخی زنان پیامبر^(۴) مانع شدند. آنان که کینه دفن عثمان در حشش کوکب^(۵) (قبرستان یهودیان) را به دل داشتند، سوگند یاد کردند تا مانع دفن ایشان در کنار پیامبر (ص) شوند. بنی هاشم برای مقابله با بنی امیه

آماده گردیدند که امام حسین (عَلَّیهِ السَّلَامُ)، بنابه وصیت برادرش مانع شدند و به ناچار آن حضرت در بقیع به خاک سپرده شد.^(۶) بنا به نقلی، سعید بن عاص اموی بر آن حضرت نماز خواند.^(۷)

برخی مانند ابن عربی (م. ۵۴۳ ق)؛^(۸) ابن تیمیه (م. ۷۲۸ ق)؛^(۹) و تحت تأثیر آن ها ابن جوزی^(۱۰) و ذهبی،^(۱۱) در شهادت آن حضرت به دست معاویه تردید کرده یا

ص: ۷۶

۱- (۱) . کمال الدین، المقصد الاقصى فی ترجمه المستقصى، ص ۵۹۶.

۲- (۲) . حبیب السیره، ج ۲، ص ۳۱.

۳- (۳) . الوافی بالوفیات، ج ۱۲، ص ۱۱۰.

۴- (۴) . تذکره الخواص، ج ۲، ص ۶۵.

۵- (۵) . البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۴۵.

۶- (۶) . بحار الانوار، ج ۴۴ / ص ۱۳۴.

۷- (۷) . تاریخ الخمیس، ج ۲، ص ۲۹۳.

۸- (۸) . العواصم و القواصم، ص ۲۱۳.

۹- (۹) . منهاج السنه، ص ۲۲۵.

۱۰- (۱۰) . صفوه الصفوه، ج ۱، ص ۳۴۳.

۱۱- (۱۱) . تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۴۰.

منکر به شهادت رسیدن امام توسط معاویه شده و گفته اند: امام خود خلافت را تسلیم معاویه کرد. لذا دلیلی بر این مسموم کردن نبوده است. از طرف دیگر نیز مسمومیت امر پنهانی است، لذا اگر مسموم می کرد نباید کسی متوجه می شد. علاوه بر این، دو نفر و به تبع آنان ابن خلدون (۱) نیز بدون هیچ گونه استدلالی و تنها از روی تعصب، منکر شهادت

(۲) (۳) امام شده اند، در حالی که بر شهادت امام مجتبی به دست معاویه اجماع است. (۴) و بسیاری از تاریخ نگاران به دست داشتن او در شهادت آن حضرت تصریح کرده اند. (۵)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قبرستان بقیع و کنار مرقد مادر بزرگش فاطمه بنت اسد و عباس عموی پیامبر (ص) به خاک سپردند. خوارزمی قبه و بارگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بلندترین و عالی ترین عمارت مدینه وصف کرده است. (۶) قبر مطهر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عمویش عباس و هم چنین امام زین العابدین و امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زیر یک قبه بوده است. دیاربکری در شرافت این مکان و قبه می گوید:

«فَلله دَرَه من قبر ما أكرمه و أشرفه و أعلى قدره عند الله.» (۷) فاسی نیز درباره بارگاه آن حضرت گفته است: «امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای بارگاه و قبه عالی بوده به طوری که در مدینه عمارتی بالاتر از آن نبوده است.» (۸) در سال ۹۵ مجدالملک بلاسانی، معماری قمی را برای ساختن گنبدی بالای آرامگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مدینه فرستاد. (۹) گنبد بالای آرامگاه امام

ص: ۷۷

۱- (۱) . تاریخ ابن خلدون، ج ۲ / ص ۴۴۹.

۲- (۲) . بحار الانوار، ج ۴۴ / ص ۱۳۴.

۳- (۳) . تاریخ ابن خلدون، ج ۲ / ص ۴۴۹.

۴- (۴) . البدء و التاريخ، ج ۶، ص ۵.

۵- (۵) . البدء و التاريخ، ج ۵، ص ۲۳۶.

۶- (۶) . کمال الدین، القصد الاقصى، فی ترجمه المستفضی، ص ۵۹۶.

۷- (۷) . تاریخ الخمیس فی أحوال أنفس النفیس، ج ۲، ص ۲۸۷.

۸- (۸) . العقد الثمین، ج ۳، ص ۳۹۶.

۹- (۹) . الکامل، ج ۱۰، ص ۳۵۲.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روز هشتم شوال سال ۱۳۴۳ توسط وهابی های سعودی تخریب شد.

(۱)

منابع

- ابن الجوزی، جمال الدین ابوالفرج، صفه الصفوه، تحقیق عبدالسلام هارون، بیروت: موسسه الکتب الثقافیه، ۴۱۳.
۱. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، تاریخ ابن خلدون، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۸ ق.
 ۲. ابن شهر آشوب (۵۸۸)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق لجنه من أساتذہ النجف الأشرف، النجف الأشرف: مطبعه الحیدریه، سال ۱۹۵۶ م.
 ۳. ابن طولون، شمس الدین محمد (م. ۹۵۳ ق)، الأنمه الاثنا عشر، قم: رضی، بی تا.
 ۴. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسن بن هبه الله الشافعی، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷.
 ۵. ابن فهد الحلی، عده الداع، تحقیق و تصحیح، احمد الموحدی، قم: مکتبه وجدانی.
 ۶. ابن کثیر، ابوالفداء الحافظ، (م ۷۷۴)، البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر، ۱۳۹۸.
 ۷. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، (م ۶۵۶)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت: داراحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸.
 ۸. ابن ابی شیبہ، عبدالله بن احمد (م ۲۳۵)، المصنف، تحقیق سعید محمد لحام، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹.
 ۹. ابن اثیر، عزالدین علی (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۵.

ص: ۷۸

۱- (۱). تاریخ حرم ائمه بقیع (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و آثار دیگر در مدینه منوره، ص ۹۳.

١٠. ابن اعثم، احمد (م ٣١٤)، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفى هروى، تصحيح غلامرضا طباطبائى مجد، تهران: آموزش انقلاب اسلامى، ١٣٧٢ ش.
١١. - الفتوح، تحقيق على شيرى، بيروت: دارالاضواء، ١٤١١.
١٢. ابن جوزى، يوسف بن قزاعلى سبط (م ٦٥٤)، تذكره الخواص، تهران: مكتبه نينوى الحديثه.
١٣. ابن حجر، احمد بن على (م ٨٥٢)، لسان الميزان، بيروت: مؤسسه الأعلمى، ١٣٩٠.
١٤. ابن شهر آشوب، محمد بن على (م ٥٨٨)، مناقب آل أبى طالب، تحقيق لجنه من اساتذه النجف الاشرف، نجف: مكتبه الحيدريه، ١٣٧٦.
١٥. ابن شهر آشوب، محمد بن على، معالم العلماء، (م ٥٨٨)، قم.
١٦. ابن صباغ، على بن محمد (م ٨٥٥)، الفصول المهمه فى معرفه الاثمه، تحقيق سامى الغريرى، قم: دارالحديث، ١٤٢٢.
١٧. ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله، (م ٤٦٣)، الاستيعاب، تحقيق عادل احمد الموجود و ديكران، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥.
١٨. ابن عبدربه، احمد بن محمد (م ٣٢٨)، العقد الفريد، تحقيق مفيد محمد قميحه، بيروت: دارالكتاب العلميه، ١٤٠٦.
١٩. - العقد الفريد، تحقيق احمد امين و ديكران، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٤٠٣.
٢٠. - العقد الفريد، تحقيق عبدالمجيد الترحينى، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٠٧.

٢١. ابن عساکر، علی بن الحسن (م ٥٧١)، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ١٤١٥.
٢٢. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل (م ٧٧٤)، البدايه والنهایه، تحقیق علی شیری، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ١٤٠٨.
٢٣. احمد بن حنبل (م ٢٤١)، مسند احمد، بیروت: دارصادر.
٢٤. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی، کشف الغمّه فی معرفه الأئمّه، بیروت: دارالأضواء، ١٤٠٥ ق.
٢٥. اسکافی، ابوجعفر (م ٢٤٠)، المعیار و الموازنه، تحقیق محمدباقر محمودی، ١٤٠٢.
٢٦. اصفهانی، ابوالفرج (م ٣٥٦)، الاغانی، تحقیق عبدأ. علی مهنا و سمیر جابر، بیروت: دارالفکر، ١٤٠٧.
٢٧. -، مقاتل الطالبیین، نجف: المكتبه الحیدریه، افسر قم: مؤسسه دارالکتاب، ١٣٨٥؛ طبرسی، فضل بن إعلام الوری، علی (م ٥٦٠)، تحقیق مؤسسه آل البيت، قم، ١٤١٧.
٢٨. بغدادی، محمدبن حبيب (م ٢٤٥)، المحبر، تصحیح سید کسروی، قاهره، دارالغد العربی، ١٤٢١.
٢٩. بکری، حسن بن محمد دیار، تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس، بیروت: مؤسسه شعبات، بی تا.
٣٠. بلاذری، احمدبن یحیی، (م ٢٧٩)، أنساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، ١٤١٧.
٣١. تهرانی، آقا بزگ (م ١٣٨٩)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالأضواء، ١٤٠٣.

۳۲. الجزری، عزالدین بن اثیر (م ۶۳۰)، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، تحقیق علی محمد معوض و دیگران، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۳.
۳۳. جعفری، سیدحسین محمد، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه محمدتقی آیت اللهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۳۴. حاکم نیشابوری، ابوعبدالله، تاریخ نیشابور، ترجمه محمدبن حسین خلیفه نیشابوری، مقدمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، آگه، ۱۳۷۵.
۳۵. حر عاملی، وسائل الشیعه تحقیق، قم: مؤسسه آل البیت لإحیاء التراث المشرفه، ۱۴۱۴.
۳۶. حسنی فاسی، محمدبن احمد، (م ۸۳۲)، العقدالتمین، تحقیق محمدعبدالقادر عبدالعطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹.
۳۷. خصیبی، الحسین بن حمدان (م ۳۳۴)، الهدایه الکبری، بیروت: مؤسسه البلاغ للطباعه والنشر، ۱۹۹۱ م.
۳۸. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد او مدینه السلام، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷.
۳۹. خوارزمی، موفق بن احمد (م ۵۶۸) المناقب، تحقیق مالک المحمودی، قم: جماعه المدرسین، ۱۴۱۱.
۴۰. خواندمیر (م ۹۴۲)، تاریخ حبیب السیر، زیر نظر دبیر سیاقی با مقدمه جلال الدین همایی، تهران: انتشارات خیام، ۱۳۸۰.
۴۱. دلمی، شیخ حسن (قرن هشتم)، غرر الأخبار و درر الآثار فی مناقب

أبي الأئمة الأطهار (عليهم السلام)، قم: دليل ما، بي تا.

٤٢. دينورى، ابن قتيبه، الامامه و السياسه، تحقيق الزينى، مؤسسه الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع.
٤٣. ذهبى، محمد بن احمد (م. ٧٤٨)، تاريخ الاسلام، تحقيق عمر عبدالسلام تدمرى، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٤١٢.
٤٤. - ميزان الاعتدال فى نقد الرجال، تحقيق على محمد البجاوى، بيروت: دارالمعرفه، ١٣٨٢.
٤٥. سرخسى، شمس الدين (م ٤٨٣)، المبسوط، تحقيق عده اى، بيروت: دارالمعرفه، ١٤٠٦.
٤٦. سيدمرتضى (م ٤٣٦)، الانتصار، قم: جماعه المدرسين، ١٤١٥.
٤٧. شامى، محمد بن يوسف (م، ٩٤٢)، سبل الهدى و الرشاد فى سيره خير العباد، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و على محمد معوض، بيروت: چاپ اول، دارالكتب العلميه، ١٤١٤.
٤٨. شيرابوى، جمال الدين (م. ١١٧١ ق)، الإتحاف بحب الأشراف، قم: دارالكتاب، ١٤٢٣ ق.
٤٩. شهرستانى، محمد بن عبدالكريم (م ٤٧٩)، الملل و النحل، تخريج محمد فتح الله بدران، قاهره: مكتبه الانجلو المصريه.
٥٠. شهيد الأول، الدروس، تحقيق: مؤسسه النشر الإسلامى، قم: مؤسسه النشر الإسلامى التابعه لجماعه المدرسين.
٥١. شيخ رضى، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه آيت الله خامنه اى، آسيا، ١٣٤٨.
٥٢. صدوق، محمد بن على (م ٣٨١)، عيون اخبارالرضا، تحقيق حسين اعلمى، بيروت: مؤسسه الاعلمى، ١٤٠٤.

٥٣. - الامالي، تحقيق مؤسسه البعته، قم، ١٤١٧.

٥٤. طبراني، سليمان بن احمد (م. ٣٦٠ ق)، أخبارالحسن بن علي (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، كويت: دارالأوراد، ١٤١٢.

٥٥. - المعجم الكبير، تحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، بي تا.

٥٦. طبري، أبوجعفر محمد بن جرير (م ٣١٠)، تاريخ الأمم والملوك، تحقيق محمدأبوالفضل ابراهيم، بيروت: دارالتراث، چاپ دوم، ١٩٦٧.

٥٧. طبري، احمد بن عبدالله (م ٦٩٤)، ذخائر العقبي، قاهره: مكتبه القدسي، ١٣٥٦.

٥٨. طوسي، محمد بن حسن (م ٤٦٠)، مصباح المتهدج، بيروت: مؤسسه فقه الشيعه، ١٤١.

٥٩. طه حسين، علي و بنوه، الفتنة الكبرى، قاهره: دارالمعارف، ١١١٩ م.

٦٠. عاملي، سيد جعفر مرتضي، الحياه السياسيه للإمام الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: جامعه مدرسين، ١٤١٦ ق.

٦١. - تحليلي از زندگانی سياسي امام حسن مجتبي (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مترجم محمد سپهری، دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه.

٦٢. عبدالله ابن عدی جرجانی الكامل فی ضعفاء الرجال، بيروت: دارالفکر، ١٤٠٥.

٦٣. عجلي، احمد بن صالح (م ٢٦١)، معرفه التفات، تحقيق عبدالعليم عبدالعظيم البستوي، مدينه، مكتبه الدار، ١٤٠٥.

٦٤. قاضي نعمان، نعمان بن محمد (م ٣٦٣)، دعائم الاسلام، تحقيق آصف بن علي اصغر فيضي، دارالمعارف، ١٣٨٣.

٦٥. قاضي نورالله الحسيني المرعشي التستري، احقاق الحق و اذهاق الباطل،

با تعليقات آيت الله مرعشى نجفى، قم: مكتبة المرعشى النجفى، بى تا.

٦٦. قرشى، باقر شريف، حياه الإمام الحسن بن على (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بيروت: دارالبلاغه، ١٤١٣ ق.

٦٧. قطب راوندى، الخرائج و الجرائح، قم: مدرسه الإمام المهدي (عج) ١٤٠٩ ق.

٦٨. كلينى (م. ٣٢٩)، الكافى، تصحيح وتعليق: على أكبر الغفارى، تهران: دارالكتب الإسلاميه.

٦٩. لجنه الحديث فى معهد باقرالعلوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، موسوعه كلمات الإمام الحسين (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دارالمعروف للطباعه والنشر، ١٤١٦.

٧٠. مادلونك ويلفرد، جانشينى حضرت محمد، ترجمه احمد نمايى و ديگران، مشهد: بنياد پژوهش هاى آستان قدس رضوى، ١٣٧٧.

٧١. المررد، ابوالعباس محمد بن يزيد، الكامل فى اللغة و الادب، تحقيق محمدابوالفضل ابراهيم، بيروت: مكتبه العصريه، ١٤٢٧.

٧٢. مجلسى، محمدباقر (م ١١١٠)، بحارالانوار، بيروت: مؤسسه الوفاء، ١٤٠٣.

٧٣. محمد بن محمد مفيد (م ٤١٣)، الإرشاد، قم: تحقيق مؤسسه آل البيت، المؤتمر العالمى لألفيه الشيخ المفيد، ١٤١٣.

٧٤. محمد بن سعد (م ٢٣٠)، الطبقات الكبرى، تحقيق محمدعبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٠.

٧٥. مسعودى، على بن الحسين (م ٣٤٦)، مروج الذهب، قم: مؤسسه دارالهجره، ١٤٠٩.

٧٦. معروف الحسنى، هاشم، سيره الأئمه الاثنا عشر (عليهم السلام)، نجف: المكتبه الحيدريه، ١٣٨٢ ق.

٧٧. مفيد، محمد بن محمد (م ٤١٣)، الجمل، تحقيق سيدعلي مير شريفى، قم: المؤتمر العالمى لألفيه الشيخ المفيد، ١٤١٣.
٧٨. مقدسى، مطهر بن طاهر (م. بعد ٣٥٥)، البدء و التاريخ، قاهره: مكتبه الثقافه الدينيه، بى تا.
٧٩. منقرى، نصر بن مزاحم، وقعه صفين، تحقيق عبدالسلام محمّد هارون، قم: مكتبه آيت الله المرعشى النجفى، ١٣٧٦ ش.
٨٠. موصلى، احمد بن على ابويعلى (م ٣٠٧)، مسند، تحقيق، حسين سليم اسد، دارالمامون للتراث.
٨١. ميلانى، سيدعلى، نفحات الأزهار، مهر، ١٤١٤.
٨٢. نميرى، عمر ابن شهبه، (م ٢٦٢)، تاريخ المدينه المنوره، تحقيق حبيب محمود احمد، قم: دارالفكر، ١٤١٠.
٨٣. هيتمى، على بن ابى بكر (م ٨٠٧)، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٠٨.
٨٤. يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب، تاريخ يعقوبى، بيروت: دارصادر، بى تا.

اشاره

رقیه شهبازی النجفی

سید محمد رضوی النجفی

چکیده

دامنه شخصیت بی مانند سبط اکبر پیامبر (ص) امام حسن مجتبی (علیه السلام) آن قدر گسترده است که آثار و نشانه های آن در کتاب های حدیث، تراجم، سیره، تاریخ و مناقب فراوان به چشم می خورد.

امام حسن مجتبی (علیه السلام) با مشاهده خیانت یاران و فراهم نبودن زمینه جنگ با معاویه، خیر و صلاح امت را در این دیدند که از درگیر شدن با معاویه خودداری و با صلح پیشنهادی معاویه، موافقت کنند و با این صلح مسلمانان را از شر هجوم خارجیان نجات دادند و هم از جنگ و خون ریزی جلوگیری کردند. صلح مشروط و معنادار امام مجتبی (علیه السلام) هم چون قیام سرخ امام حسین (علیه السلام) در یک جهت قابل ارزیابی است و آن بیداری امت و مسلمانان و شناخت مسیر اسلام ناب از اسلام اموی و همانند آن است.

واژگان کلیدی: پیامبر (ص)، امام مجتبی (علیه السلام)، امام حسین (علیه السلام)، شیعیان، یاران.

مقدمه

در پانزدهمین شب از ماه مبارک رمضان سال سوم هجری، خانه رسالت پس از انتظار طولانی، به استقبال مولود محبوب خود می شتافت، نوزاد به نی ای خویش، یعنی رسول بزرگ اسلام (ص)، بسیار شباهت داشت، اما حضرت هنگام تولد نوزاد حضور نداشتند تا مژده ولادت را به آن حضرت برسانند. پیامبر (ص) در

سفر بودند و به زودی به مدینه مراجعت می کردند. خانواده با اشتیاقی وافر چشم به راه بازگشت پیامبر (ص) بودند و هیچ یک از آداب و رسوم تولد را برگزار نکرده بودند تا آن که پیامبر (ص) از مسافرت بازگشتند و بنابر عادت همیشگی خویش، نخست به سوی خانه فاطمه (علیها السلام) رهسپار شدند. چون مژده تولد کودک را به پیامبر رساندند، سروری بسیار آن حضرت را فراگرفت و خواستار دیدن کودک شدند. چون کودک را در آغوش گرفتند، بوییدند و بوسیدند و در گوش هایش اذان و اقامه گفتند و پس از آن که از پوشاندن جامه زرد به کودک نهي کردند، فرمودند تا خرقة ای سپید بیاورند و کودک را در آن بپوشانند.

پیامبر (ص) منتظر بودند تا عرض کرد آیا از آسمان خبر تازه ای درباره این کودک فرود می آید یا نه. وحی نازل شد و خطاب به آن حضرت عرض کرد: «نام فرزند هارون، جانشین موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ، شَیْر بوده و علی نیز نسبت به تو به منزله هارون است نسبت به موسی، پس این کودک را «حسن» نام گذاری کن که حسن در عربی مترادف شَیْر است.» در شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشانه های مادرش

هویدا بود و بدین ترتیب خود منعکس کننده صفات پدر بزرگوار آن حضرت یعنی پیامبر (ص) بود. از این رو امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیش تر از آن که شبیه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشد به پیامبر (ص) شباهت بسیار داشت و بدین سبب بارها پیامبر (ص) خود نیز فرموده بود. «حسن از من و حسین از علی است.»

پیامبر اکرم (ص) به این دو برادر علاقه خاصی داشتند و بارها می فرمودند: «که حسن و حسین فرزندان من هستند.» و به پاس همین سخن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سایر فرزندان خود می فرمود: «شما فرزندان من هستید و حسن و حسین فرزندان پیغمبر خدایند.» نام مبارک امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یعنی «حسن»، هدیه خداوند به پیامبرش بود و این نام در دنیا نبوده، بلکه از نام های اهل بهشت است. پیامبر گرامی فرمودند: «حسن، حسن نامیده شد، زیرا احسان خدای تعالی سبب

پایداری آسمان ها و زمین است.» این حدیث شریف، حسن بودن را اشاره به مقام «احسان» می داند. برخی از روایات دیگر نیز ویژگی هایی برای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان کرده اند که دقیقاً بر همان مقام احسان تطبیق می کند. که جزو بالاترین درجات برای سالک الی الله است. از آن جهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را کریم اهل بیت می خوانند زیرا ایشان کریم الوجه بودند و از جهت منظر، پیکر، اخلاق و بزرگواری، شبیه تر از او به رسول اکرم نبود. صورت او چون جدش و سیرت او چون پدرش و در عصمت و عفت چون مادرش بود.

ابعاد شخصیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

دامنه شخصیت بی مانند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن قدر گسترده است که نشانه های آن در کتاب های حدیث، تراجم، سیره، تاریخ و مناقب فراوان به چشم می خورد. فروتنی، خداترسی، روابط حسنه، احترام متقابل و کمک به بینوایان، از ابعاد برجسته زندگی آن سرور جوانان بهشتی است. آن بزرگوار بازویی علمی، قضایی و نیرویی بسیار کارآمد برای حکومت علوی و شخص امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند. امام از جمله کسانی بود که به دفاع از حریم رهبری پرداختند و در جنگ های جمل، صفین و نهروان فعالانه شرکت جستند، بلکه در بسیج نیروها از کوفه برای مقابله با فتنه طلحه و زبیر، گام های مثبت و مؤثری برداشتند. هرچند زندگی پررنج و محنت امام، پر از مسائل و دشواری هاست در این نوشتار، فقط به بُعد جایگاه علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره می کنیم.

الف) امام در نگاه پیامبر (ص)

اشاره

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کودک بودند که پیامبر بزرگوار اسلام (ص) از او به بزرگی یاد می کردند. بی شک این برخوردهای محبت آمیز که هیچ گاه در زمان خاص و یا در

محدوده خاصی ابراز نمی شد، نشان دهنده این بود که آن حضرت می خواستند نقاب از چهره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کنار بزنند و شخصیت والای او را بیش از پیش، به مسلمانان معرفی فرمایند. حدیثی گوید:

روزی صحابه رسول خدا ص در نزدیکی کوه حرا گرد پیامبر جمع شده بودند که حسن در خردسالی با وقار خاصی به جمع آنان پیوست. پیامبر (ص) با نگاه طولانی که بر او داشت، همه را مخاطب قرار دادند و فرمودند: آگاه باشید که او (حسن) بعد از من راهنما و هدایت گر شما خواهد بود. او تحفه ای است از خداوند جهان برای من؛ از من خبر خواهد داد و مردم را با آثار

باقی مانده از من آشنا خواهد ساخت. سنت مرا زنده خواهد کرد و افعال و کردارش، نشان دهنده کارهای من است. خداوند عنایت و رحمتش را بر او فرو فرستد! رحمت و رضوان خداوند بر کسی باد که حق او را بشناسد و به خاطر من به او احترام نموده، نیکی کند!

به نوشته تاریخ نگاران، روزی رسول خدا (ص) ضمن اظهار محبت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

حسن ریحانه من است. این فرزندم سید و بزرگ است و به زودی خداوند به دست او بین دو گروه مسلمان، صلح برقرار خواهد کرد.

این سخن، یک پیش گویی از رسول خدا (ص) بود که در آینده بین دو گروه از مسلمانان جنگ و خون ریزی خواهد شد و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بین آن دو صلح و دوستی برقرار خواهد کرد. طبق نقل تاریخ، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مشاهده خیانت یاران و فراهم نبودن زمینه جنگ با معاویه، خیر و صلاح امت را در این دیدند که از درگیر شدن با معاویه خودداری و با صلح پیشنهادی او، موافقت کنند؛ و در اثر این صلح، هم مسلمانان از شر هجوم خارجیان نجات یافتند و هم از جنگ و خون ریزی جلوگیری شد.

در ادامه روایت حدیقه، آمده است که ناگاه مرد اعرابی، چماق به دست وارد شد و فریاد برآورد: «کدام یک از شما محمد

هستید؟» یاران رسول خدا (ص)، با ناراحتی جلو رفته، گفتند: «چه می خواهی؟» رسول خدا (ص) فرمود: «آرام بگیرید.» مرد عرب خطاب به پیامبر (ص) گفت: «تو را دشمن می داشتم و اکنون دشمنی من نسبت به تو بیش تر شد. تو ادعای پیامبری کرده ای، دلیل و برهانت چیست؟» حضرت فرمود: «اگر مایل باشی، عضوی از اعضای من به تو خبر دهد که برهان و دلیل روشن تر خواهد بود.» مرد عرب گفت: «مگر عضو انسان هم سخن می گوید؟!» پیامبر (ص) فرمود: «آری. حسن جان! برخیز.» مرد عرب که گمان می کرد، پیامبر (ص) او را مسخره می کند، گفت: «خود از عهده پاسخ گویی بر نمی آیی، خردسالی را از جای بلند می کنی تا با من صحبت کند؟!» رسول خدا (ص) فرمود: «به زودی او را آگاه به خواسته های خویش خواهی یافت.»

طبق پیش بینی پیامبر (ص) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جای برخاست و از وضعیت آن مرد عرب و چگونگی رفتاری وی در بین راه سخن گفت؛ به گونه ای که باعث تعجب و حیرت او شده، گفت: «ای پسر! تو این مطالب را از کجا می دانی؟! تو اسرار دل مرا برملا ساختی گویی همراه من بوده ای! مگر تو غیب می دانی؟! آن گاه مسلمان شد. راستی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این سخنان، برهان و دلیل نبوت پیامبر اسلام (ص) بودند، زیرا این عضو کوچک پیامبر آن قدر از خود دانش نشان داد که دشمن را وادار کرد تا اسلام آورد.

(ب) امام در نگاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نگاه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شخصیتی بسیار بزرگ و ممتاز بود. حضرت علی ع از همان دوران کودکی فرزندش که

آیات الهی را برای مادرش

فاطمه زهرا (علیها السلام) می خواند، این گوهر گران بها را شناختند و همواره از فرزند خود تعریف و تمجید می کردند. حتی در برخی از موارد، قضاوت یا پاسخ به سؤالات علمی را به عهده اش می گذاشتند. نمونه های ذیل، بیان گر شخصیت علمی و جایگاه والای آن حضرت در نزد پدر بزرگوارش است:

۱. امام حسن و نقل حدیث از پیامبر (ص)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله افرادی است که نامش جزو راویان و محدثان از رسول خدا (ص) در تاریخ ثبت گردیده است. امام که در حیات پیامبر ص هنوز ده سال نداشت، با دریافت گفته های پیامبر (ص) که گاهی آیات وحی بود و گاهی روایات، آن ها را از سینه پیامبر (ص) به سینه خودش منتقل می کرد و سپس به دیگران انتقال می داد. ایشان با شنیدن آیات وحی که بر رسول خدا (ص) فرود می آمد، بی درنگ به منزل آمده، آن ها را برای مادرش می خواند؛ به گونه ای که هرگاه امیرمؤمنان وارد خانه می شد، ملاحظه می کرد آیات جدیدی که بر پیامبر نازل گردیده، نزد فاطمه (علیها السلام) است. وقتی جویا می شد، که از چه کسی شنیده فاطمه (علیها السلام) می فرمود: «از فرزندت حسن».

بدین جهت، روزی حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زودتر به خانه آمدند و از دید فرزندش پنهان گشتند تا آیات جدید را که بر پیامبر (ص) نازل شده بار دیگر از فرزندش بشنوند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وارد خانه شد؛ همین که خواست آیات قرآن را برای مادرش بخواند، زبانش به لکنت افتاد و از

خواندن سریع بازماند. مادرش شگفت زده شد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «مادر تعجب نکن! گویا شخصیت بزرگی در خانه است که با شنیدن سخنانم، مرا از سخن گفتن باز می دارد!» در این هنگام، امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از محل اختفا بیرون آمده و فرزندش را در آغوش گرفتند و بوسیدند.

یکی از بهترین شواهد و دلایل شخصیت والای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این است که وی از همان دوران کودکی، آنچه را که از زبان پیامبر اسلام (ص) گرفته بود، سخاوتمندانه در اختیار دیگران قرار می داد. ابن صباغ مالکی درباره این کلاس پر خیر و برکت می نویسد:

درباره حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده که در مسجد رسول خدا (ص) می نشست و تشنگان معارف اسلامی گرداگردش می نشستند. او به گونه ای سخن می گفت که تشنگان علم و معرفت را سیراب می کرد و ادله و براهین دشمنان را باطل می ساخت.

علی بن احمد واحدی در تفسیر خود آورده است:

مردی وارد مسجد پیامبر (ص) شد و ملاحظه کرد که شخصی مشغول نقل حدیث از پیامبر است. مردم اطراف او را گرفته، به سخنانش گوش می دادند. پس آن شخص نزد وی آمده، گفت: «مراد از شاهد و مشهود که در آیه شریفه آمده چیست؟» پاسخ داد: «شاهد روز جمعه است و مراد از مشهود، روز عرفه.»

سپس به دیگری برخورد کرد که همانند اولی به نقل حدیث پرداخته بود و سؤال خود را تکرار کرده وی پاسخ داد: «اما شاهد

روز جمعه است و مشهود، روز عید قربان.» آن گاه از کنار آن دو نفر گذشته، به نوجوانی برخورد که چهره اش همانند طلا می درخشید. او در مسجد، کلاس درس تشکیل داده بود. پس از او درباره شاهد و مشهود پرسید. وی در پاسخ گفت: «آری! اما شاهد، حضرت محمد (ص) است و مشهود، روز قیامت.» آن گاه برای گفته خود، این چنین استدلال کرد: «آیا سخن پروردگار را نشنیده ای که می فرماید: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا) ای پیامبر! ما تو را به عنوان شاهد و بشارت دهنده و بیم دهنده فرستادیم. «ذَلِكَ يَوْمَ مَجْمُوعٍ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ» قیامت روزی است که همه مردم برای آن جمع می شوند و آن روز، مشهود همگان است.» سپس از نام شخص اول پرسید، گفتند: «ابن عباس است» و از دومی پرسید، گفتند: «ابن

عمر است» و از شخص سومی پرسید، گفتند: «وی حسن بن علی بن ابی طالب است.»

جالب این جاست که طبق نقل علامه مجلسی در بحارالانوار: «این شخص تفسیر امام را از شاهد و مشهود، بر دیگر تفسیرها که از عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر شنیده بود، ترجیح داده و آن را پسندیده بود.» شاید دلیل این پذیرش، استدلال قوی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دو آیه شریفه بوده است.

۲. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و تربیت شاگردان

امام از دوران کودکی سفره علمی خود را پهن کرده، با نقل آیات شریفه و نقل احادیث از پیامبر بزرگوار اسلام خدمت بزرگی به تشنگان علم و معرفت نمودند، به ویژه در ده سال آخر که حوادث دردناکی به مسلمانان، خاصه پیروان اهل بیت (علیهم السلام) روی آورده بود،

امام با بردباری، صبر و حوصله خویشتن را برای هر نوع پاسخ گویی آماده ساخته بودند. از این روی، گروه ها و شخصیت های زیادی در محضر درس امام می نشستند که تاریخ، نام بسیاری از آن ها را ثبت نکرده است. از جمله بسیاری از صحابه رسول خدا و تابعین از محضر پر فیض امام استفاده کرده اند. برخی از بزرگان شیعه همانند شیخ طوسی در رجال خود، نام برخی از این شخصیت ها را به عنوان اصحاب امام آورده که تعداد آن ها از ۴۱ نفر نمی گذرد.

چگونه آنان ۴۱ نفر بیش تر نبودند درحالی که امام نزدیک پنجاه سال در بین امت اسلامی زندگی می کردند؟ و چرا یک مرتبه تعداد ۴۵۰ یار که برای امیرمؤمنان ع ثبت شده، به ۴۱ نفر می رسد؟ چرا این عدد نسبت به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم به دو برابر، بلکه بیش تر می رسد و چرا با مقایسه با یاران امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یاران ایشان یک چهارم است؟

احتمال دارد شیخ طوسی فقط نام راویان از اصحاب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آورده باشد و یا امام در زمانی می زیسته که بیش تر اصحاب پیامبر (ص) بودند و آن ها به هر دلیلی از حضور در پای درس امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یا نقل روایت از ایشان، خودداری می کردند. نیز محتمل است که تبلیغات سوء معاویه تأثیر خود را گذارده باشد.

حماسه حسنی و در مرتبه دوم حسینی

تمامی ائمه شیعه، راهبرد و هدف مشترکی را بر مبنای اصول اسلامی دنبال می کردند و تنها اقتضائات زمانی و مکانی، بعضاً

روش ها را متفاوت نشان می دهد. و از همین روی، کاری که امامان بر آن اهتمام داشتند، یک سان و دارای مفهوم و مضمون واحد بود. ناگفته پیداست توجه ویژه به این نکته و درک ظرایف هر دوره از سیره و زمام داری ائمه، حقیقتی به نام «شناخت اهل بیت» را در پی خواهد داشت. دوره ده ساله امامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۴۰-۵۰ ق) و مواجهه امام با شخصیت فریب کاری چون معاویه، حاکی از شرایط ویژه ای است که شناخت «عنصر زمان» را می طلبد. شناخت این دوره موقعی ضروری تر و حساس تر است که به تعبیر علامه شرف الدین، شهادت روز عاشورا، نخست حسنی است و در مرتبه دوم حسینی، زیرا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راه به وجود آمدن نهضت حیات بخش عاشورا را هموار کردند و نتایج آن را قابل عرضه ساختند.

به تعبیر دیگر، اگر عاشورا آن پیچ تاریخی سرنوشت سازی است که با احیای اسلام ناب محمدی (ص)، خط مبارزه و جهاد با مستکبران و غارت گران و زیاده خواهان را برای همیشه تاریخ به ارمغان آورد، این خط و تابلوی بزرگ بیداری، در گرو تلاش هایی است که بستر را برای امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وجود آورد تا اسلام،

«محمّدی الحدوث» و «حسینی البقاء» باشد. البته نباید در این میان حماسه حسنی را نادیده گرفت. حماسه بزرگ امام در مصاف با حکومت معاویه رخ نمود. معاویه همان است که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره او می فرماید:

والله ما معاویه بادهی منی و لکنه یغدر و یفجر، ولولا کراهیه الغدر لکنت من ادهی الناس

معاویه از من زیرک تر نیست، بلکه او مردم را می فریبد و فجور می کند، من فریب کاری را دوست ندارم و گرنه از زمره

زیرک ترین مردم بودم.

سخنی کار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر حکومت معاویه که بر پایه فریب افکار عمومی بنا نهاده شده تا جایی است که امام آن را به سلیمان بن صرد خزاعی گوشزد می نمایند:

اگر من به دنیا می اندیشیدم و برای امور دنیوی کار می کردم، نه معاویه از من زیرک تر بود و نه رام ناشدنی تر، و من در برابر او موضع دیگری می داشتم، ولی خدا شاهد است من خواستم خون شمایان را حفظ کنم و...

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جای دیگر، در مذمت سست عنصری یاران و فریب خوردگان تصریح می کنند:

به خدا سوگند! اگر یارانی می یافتم، شب و روز را در جهاد با معاویه می گذراندم.

اما در همین زمانی که حزب فاسد اموی به سرکردگی معاویه، عملیات بزرگ فریب را در دستور کار قرار داده تا بذر سالوس گری، تطمیع و دروغ را پاشد، نشان دادن واقعیت امویان و تمیز میان اسلام ناب از اسلام آلوده به سیاست های اموی، هنر بزرگ و معجزه آسای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. سؤالی که مطرح می شود این است که برملا کردن سیمای پلید اموی و روشن کردن ذهن جامعه در وضعیتی که کمی یاران امام به چشم می آید چگونه باید باشد؟

ص: ۹۵

واکاوی پاسخ به این پرسش مهم و خطیر، درس بزرگ امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دوست داران اسلام ناب است.

سلاح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این وضعیت زمانی چیزی نبود جز تدبیر. این جاست که صلح مشروط امام با معاویه، نقشه های معاویه را نقش بر آب کرد و حتی در ادامه معاویه که ظواهر اسلام را رعایت می کرد، ناگزیر پرده از سیمای دروغین و خیانت کارش

افتاد؛ زیرا ماهیت اصلی او برای همگان روشن شد. وقتی در شهر کوفه بر منبر عمومی رفت و آشکارا و بدون پرده پوشی اذعان کرد:

يا اهل الكوفة، اترانی قاتلتکم علی الصلاه و الزکاه و الحج؟ و قد علمت انکم تصلون و تزکون و تحجون. ولکننی قاتلتکم لاتامر علیکم و علی رقابکم... الا ان کل مال او دم او صیب فی هذه الفتنه فمطلول و کل شرط شرطه فتحت قدمی هاتین

ای مردم کوفه! گمان می کنید من برای نماز و زکات و حج با شما جنگ کردم؟ من که می دانستم شما نماز می خوانید، زکات می دهید و حج می روید. من با شما جنگ کردم (و گروه هایی از شما را کشتم و به کشتن دادم) فقط برای این که بر شما امارت و حکومت کنم و بر گردن های شما سوار شوم... هر مالی یا خونی که در این فتنه و خون ریزی غارت گشت و ریخته شد، هدر است و هر شرطی (از آن شروط که در صلح) کرده ام آن را اکنون زیر پا می گذارم.

بنابراین تدبیر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کارگر افتاد و معاویه، چهره واقعی خودش را روشن ساخت؛ او که سال ها مردمان را با فریب و تدلیس به بیراهه کشانده بود، اینک به انحراف بزرگ خود تن داد که تنها دنبال ریاست و سلطه و زیاده خواهی بوده است! امام در فضای سیاسی آن روز، توانست «حقیقت مغلوب» را بر «فریب غالب» پیروز گرداند. صلح مشروط و معنادار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همچون قیام سرخ امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در یک جهت ارزیابی می شود و آن بیداری امت و مسلمانان و شناخت مسیر اسلام ناب از اسلام اموی آن است.

اشاره

در کنار رفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از دیدگاه های حضرت درباره قرآن هم نباید غافل ماند. ایشان گاه از نقش راهنمایی قرآن سخن می گوید؛ زمانی از تفسیر و شیوه ها و نبایدهایش؛ گاه درباره تأثیر آن در جلای سینه ها، تأثیرش در قیامت و احوال مؤمنان و شرایط تمسک به قرآن و... سخنان گهرباری دارند:

۱. قرآن، نقل اکبر

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از بیعت مردم، فرمود: «ما حزب پیروز خداییم. نزدیک ترین خاندان پیامبریم. اهل بیت پاکیزه و پاک اوییم و یکی از آن دو نقل گران سنگ هستیم که رسول خدا در امت خود به یادگار نهادند و دومی آن، کتاب خداست که در آن بیان هر چیز است و از پیش روی آن و از پشت سرش باطل به سویش نمی آید.»

۲. قرآن، امام هدایت

«در دنیا، غیر از این قرآن چیزی نمانده است. پس آن را امام خود قرار دهید تا شما را به هدایت راهنمایی کند. سزاوارترین مردم به قرآن کسی است که به آن عمل کند، هرچند آن را حفظ نکرده باشد و دورترین فرد از قرآن، کسی است که به آن عمل نکند، هرچند آن را بخواند.»

۳. قرآن در قیامت

«این قرآن در روز قیامت درحالی که راهبر است می آید؛ مردمی را که حلال قرآن را حلال و حرام آن را حرام گرفته اند و به متشابه آن ایمان آورده اند، به

بهشت رهنمون می شوند و مردمی را که حدود و احکامش را ضایع کرده اند و حرام هایش را روا شمرده اند، به آتش می اندازد.»

۴. قرآن؛ شفای سینه ها

«جراغ های نور و شفای سینه ها در این قرآن است. پس سالک باید در نور آن راه ببیماید و با این ویژگی، دل خود را لگام زند؛ زیرا این اندیشیدن حیات دل بیناست، همان گونه که آدمی در تاریکی ها با نور روشنایی می گیرد.»

۵. قرآن؛ طرف محاسبه و حجت

«کسی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تقاضای اندرز کرد؛ امام فرمود: با نعمت های خداوندی، خود را بازدارید و از اندرزها سود برید که خدا برای پناه جویی و یاوری کافی است و قرآن حجت و طرف محاسبه ای تمام است و بهشت برای ثواب و...»

۶. شرط آویختن به قرآن

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ضمن موعظه ای طولانی درباره تمسک به قرآن فرمود: «یقین داشته باشید تا ویژگی هدایت را شناسید، تقوا را نخواهید شناخت و تا آنانی را که قرآن را پشت سر انداختند، شناسید، به پیمان قرآن نتوانید آویختن و تا تحریف کنندگان قرآن را شناسید، آن را چنان که حَقّ تلاوت آن باشد، نخواهید خوانند. پس وقتی این ها را شناختید، بدعت ها و پیرایه ها را نیز خواهید شناخت و افتراها بر خدا و تحریف را می بینید و پی می برید آن کس که سقوط کرد، چگونه سقوط نمود.»

۷. حرمت تفسیر به رأی

از نگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) «تفسیر» باید روشمند باشد. بر این اساس، «تفسیر به رأی» حرام است. من قال فی القرآن برأیه فأصاب فقد أخطأ؛ «هرکسی درباره قرآن با رأی خود سخن گوید و به حق باشد، باز گناه کرده است.»

۸. پیرامون تلاوت قرآن

«هرکس قرآن بخواند، یک دعای مستجاب دارد - دیر یا زود.» و فرمود: «هرکسی هنگام صبح سه آیه آخر سوره حشر را

بخواند، و در آن روز بمیرد، مُهر شهدا خواهد خورد و چون شب شود و بخواند و بمیرد نیز ممهور به مهر شهدا می شود.»

رفتار بر صلابت در مقابل معاویه

داشتن خصلت حلم، یک قانون غالبی است نه دائمی؛ باید موارد را شناخت و بر اساس ضوابط اسلامی با آن برخورد کرد. در بعضی موارد باید سد حلم را شکست و فریاد زد و شدت عمل نشان داد، در آن مواردی که حلم موجب سواستفاده گمراهان گردد؛ زیرا همیشه افرادی هستند که از شیوه حلم بزرگان، سوءاستفاده می کنند. در این گونه موارد باید در برابر آن ها شدت عمل نشان داد تا ایجاد مزاحمت نکنند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عین آن که به حلم معروف بودند، در بعضی از موارد، فریادی چون صاعقه داشتند که تاروپود دشمنان را می سوزانید. برای نمونه، پس از ماجرای صلح تحمیلی، معاویه به کوفه آمد و در میان ازدحام جمعیت بر فراز منبر رفت. او در ضمن گفتارش، بی شرمانه از امیر مؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی نمود. هنوز سخن او به پایان نرسیده بود که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر پله آن منبر ایستاد و خطاب به معاویه فریاد زد:

ای پسر هند جگرخوار! آیا تو از امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی می کنی، با اینکه پیامبر (ص) در شأن او فرمود

: «من سب علیا فقد سبني و من سب الله فقد سب الله و من سب الله ادخل نار جهنم و له عذاب عظیم» هر کس به علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ناسزا گوید، به من ناسزا گفته و کسی که به من ناسزا گوید، به خدا ناسزا گفته و کسی که به خدا ناسزا گوید، خداوند او را برای همیشه وارد دوزخ می کند، و او در آن جا گرفتار عذابی بزرگ است».

آن گاه از منبر پایین آمدند و به عنوان اعتراض از مسجد خارج شدند. برخوردهای پرحساست امام در برابر معاویه و مزدوران او، بسیار است.

خلفای بی علم و دانش

بزرگ ترین ضربه ای که بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وارد شد، درگذشت جدش رسول خدا (ص) بود. اگر تولد حضرت در سال دوم هجری باشد امام نه ساله بودند که جدش رسول اکرم (ص) رحلت کردند و اگر سال سوم باشد هشت ساله. موضوع پیدایش سقیفه و انحراف اصحاب از وصایای پیغمبر و کنار گذاشتن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خلافت را به دست گرفتن برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار ناگوار آمد. از این گذشته چیزی که بیش تر روحیه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را رنجور می ساخت، این بود که خلافت اسلامی به دست کسانی افتاد که از دانش تهی بودند و در هر مرحله از پرسش از مسائل غامض دین درمانده می شدند، ناگزیر به ابوالحسن مراجعه می کردند. قهراً آدمی ناراحت می شود که اشخاص در مصدر امر باشند و نتوانند پاسخ مسائل و درخواست های مردم را بدهند و کسی که دانشمند است در خارج از اجتماع بنشیند و به بی سوادی و گمراهی زعما نظاره کند. ۲۵ سال این جریان سبب کدورت خاطر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که حق را در خارج از جای خود مشاهده می فرمود. شهادت مادرش و نارضایتی او از شیخین و تأثیرات دامنه دار او از غضب

حقیقتش و این که مادر از رنج جملات بداندیشان طومار عمرش چون گل کوتاه به هم پیچیده شد، سخت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از محیط اجتماع متأثر نمود.

بیعت با امام

دسیسه پر نیرنگ ترور امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نوزدهم ماه مبارک رمضان سال چهل هجری به انجام رسید. پس از شهادت امام و فارغ شدن از کفن و دفن، عبدالله بن عباس به مسجد رفت و به مردم کوفه که در آن جا مجتمع بودند روی کرد و با صدای رسا گفت: «همه می دانید که امیرمؤمنان از جهان رخت بریست و به جوار خدای خود رفت. من به شما اطلاع می دهم که پس از خود پسرش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به جانشینی خود برگزیده است؛ حال اگر مایل باشید نزد شما آید و اگر اکراه داشته باشید دیگر خود دانید». مردم برخاستند و بیعت کردند، به جز خوارج که گفتند به شرط جنگ با معاویه با تو بیعت می کنیم. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نپذیرفت و فرمود: «با من بیعت کنید به شرط آن که با هر کس آشتی کنم شما هم آشتی کنید و با هر کس در جنگ باشم شما نیز در جنگ باشید». آن ها نپذیرفتند و نزد امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رفتند که با او بیعت کنند. ولی او نپذیرفت و گفت: «محال است تا برادرم امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قید حیات است بگذارم کسی با من بیعت کند!» این ها چون از طرف امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مأیوس شدند، ناچار با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت کردند.

هنگام شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سه گروه در عراق به سر می بردند:

۱. شیعیان یا پیروان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دوست داران خاندان اهل بیت (علیهم السلام)؛

۲. عثمانیان یا طرف داران بنی امیه؛

۳. خوارج.

ص: ۱۰۱

دسته ای که خلافت را حق مسلم امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می دانستند، شیعه علی نامیده شدند و چون حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ناچار و برای مصلحت عمومی مسلمانان با سه خلیفه پس از پیغمبر هم کاری کردند، شیعیان نیز از ایشان پیروی نمودند و خاموش نشستند. روزی که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کوفه به شهادت رسید، از نو صف شیعه و غیر شیعه مشخص شد. شیعیان گرد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را گرفتند و با وی بیعت کردند؛ درحالی که عثمانیان، از بنی هاشم دلی خوش نداشتند و مسلم بود که بیعت خلیفه تازه را نپذیرند.

قیس بن ماعد بن عباده نخستین کسی بود که با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت کرد. او گفت: «دست خود را پیش بیاور تا با کتاب خدا و سنت پیغمبر و کشتار بدعت آوران با تو بیعت کنم.» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از نخستین روز خلافت با دشواری هایی روبه رو بود. او باید نخست کوفه را آرام می کرد. سپس غیر از شام، که معاویه بر آن حکومت می کرد، برای ایالت های مصر و حجاز و منطقه شرقی (خراسان، آذربایجان و دیگر نقاط ایران) حاکمانی بر می گزید. از همه مهم تر باید کار شام را یکسره می کرد و معاویه را برمی داشت و یا دست او را از عراق کوتاه می کرد. کار شام در زمان حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دشوار شده بود تا چه رسد به این روزها که

معاویه خود را حاکم رسمی سازمان می دانست. این مشکلی نبود که به آسانی حل شود. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با چه نیرویی می توانست با معاویه بجنگد؟ او دید پدرش در واپسین روزهای زندگانی هر چه بیش تر مردم عراق را برای رویارویی با معاویه می خواند، کم تر به ندای وی پاسخ می دهند. از شام که بگذریم، مأموریت های بزرگ را در آن ایالت های پهناور و دوردست چه کسانی بایست عهده دار می شدند؟

برای تصدی این شغل ها مسلمانان باایمان، کاردان، دلیر و از این سه مهم تر بی طمع لازم بود.

بیش تر مردمی که گرد حضرت را گرفته بودند، از ایمان درست بهره نداشتند. بخشش های بی حساب معاویه به اطرافیان دیده های آن ها را خیره کرده بود. اینان همان مردمی بودند که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را خون دل دادند. در این مدت کوتاه، دسته بندی ها مشخص تر شده بود. از بصره و عثمانیان هم نبایست انتظار می داشت، زیرا آنان معاویه را رها نمی کردند. خوارج نیز روی موافق بدو نشان نمی دادند، چه اگر سال پیش سخنی ساده می گفتند و به گمان خود زدودن منکری را می خواستند، اکنون خواهان حکومت و خلافت بودند. تنها شیعیان پشتیبان وی بودند. اما بیش تر آنان هم شیعه نما بودند؛ همان ها که پدرش، را از حجاز به عراق خواندند و سرانجام یا او را ترک گفتند و یا زود در برابر او ایستادند و یا با او به دورویی رفتار کردند.

ماجرای تشیع امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

روایات فراوانی در منابع شیعه و سنی وجود دارد که ثابت می کند عایشه در هنگام تشیع امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دفن آن حضرت جلوگیری کرد و اجازه نداد که آن حضرت را در کنار جدش رسول خدا ص ببرند. روایات در منابع شیعه در این باره فراوان است. کتاب شریف کافی از محمد بن مسلم و از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنین نقل می کند:

هنگامی که حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به حالت احتضار در آمد، به برادرش حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «برادرم! به تو وصیتی می کنم، آن را حفظ کن! زمانی که از دنیا رفته، جنازه ام را آماده دفن کن، سپس مرا به سوی رسول خدا (ص) ببر تا با او تجدید عهدی کنم. آن گاه مرا به جانب مادرم فاطمه (علیهاالسلام) برگردان، سپس

مرا ببر و در بقیع دفن کن و بدان که از طرف حمیرا (عایشه) که مردم از زشت کاری و دشمنی او با خدا و پیغمبر و ما خاندان آگاهند، مصیبتی به من می رسد.» وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وفات کرد و روی تابوتش گذاردند، او را به جایی بردند که پیغمبر (ص) بر جنازه ها نماز می خواند، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر جنازه نماز گزارد و زمانی که نمازش تمام شد، داخل مسجدش بردند هنگامی که بر سر قبر رسول خدا (ص) نگاهش داشتند، به عایشه خبر بردند و به او گفتند: «بنی هاشم جنازه حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آورده اند تا در کنار رسول خدا ص دفن کنند.» عایشه بر استری زین کرده نشست و سریع خود را به آن جا رساند. او نخستین زنی بود که بعد از اسلام بر زین نشست - و ایستاد و گفت: «فرزند خود را از خانه من بیرون برید که نباید در این جا کسی دفن گردد و حجاب پیغمبر (ص) دریده شود!» حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «تو و پدرت از پیش حجاب پیغمبر (ص) را درآوردی که دوست نداشت نزدیک او باشد (مقصود ابوبکر و عمر است) و خدا از این کار، از تو بازخواست می کند. برادرم به من امر کرد که جنازه اش را نزدیک پدرش رسول خدا (ص) ببرم تا با او تجدیدعهد کند و بدان که برادر من از همه مردم به خدا و رسولش و معنای قرآن داناتر بود؛ نیز داناتر از این بود که پرده رسول خدا ص را پاره کند؛ زیرا

خدای تبارک و تعالی می فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید، تا به شما اجازه نداده اند به خانه پیغمبر وارد نشوید» و تو بدون اجازه پیغمبر، مردانی را به خانه او راه دادی. خدای عزوجل فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید! صدای خود را فراتر از صدای پیامبر نکنید!» در صورتی که به جان خودم سوگند که تو به خاطر پدرت و فاروقش (عمر) بغل گوش پیغمبر (ص) کلنگ ها زدی؛ با آنکه خدای عزوجل فرموده: «آن ها که صدای خود را نزد رسول خدا کوتاه می کنند همان کسانی هستند که خداوند دل هایشان را برای تقوا خالص نموده» به جان خودم که پدرت و فاروقش به سبب نزدیک کردن خودشان به پیغمبر (ص) او را آزدند و آن حقی را که خدا با زبان پیغمبرش به آن ها امر کرده بود، رعایت نکردند؛ زیرا خدا مقرر فرموده که آنچه نسبت به مؤمنان در حال

زننده بودنشان حرام است، در حال مرده بودن آن ها هم حرام است. به خدا ای عایشه! اگر دفن کردن حسن نزد پدرش رسول خدا (ص) که تو آن را نمی خواهی، از نظر ما خدا آن را جایز کرده بود، می فهمیدی که او به رغم آنف تو در آن جا دفن می شد.» (ولی افسوس که کلنگ زدن نزد گوش پیغمبر از نظر ما جایز نیست). سپس محمد بن حنفیه رشته سخن را به دست گرفت و فرمود: «ای عایشه! یک روز بر استر می نشینی و یک روز (در جنگ جمل) بر شتر می نشینی؟! تو به علت عداوتی که با بنی هاشم داری، نه مالک نفس خودت هستی و نه در زمین قرار می گیری.» عایشه رو به او کرد و گفت: «پسر حنفیه! این ها فرزندان فاطمه اند که سخن می گویند، تو چه می گویی؟» امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «محمد را از بنی فاطمه به کجا دور می کنی؟ به خدا که او زاده سه فاطمه است: ۱. فاطمه دختر عمران بن عائذ بن عمرو بن مخزوم (مادر ابوطالب)؛ ۲. فاطمه بنت اسد بن هاشم (مادر امیرمؤمنان)؛ ۳. فاطمه دختر زانده بن اصم بن رواحه بن حجر بن عبد معیص بن عامر (مادر عبدالمطلب). عایشه به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «پسر خود را دور کنید و ببریدش که شما مردمی هستید که همواره دنبال دشمنی

کردن هستید!» پس حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جانب قبر مادرش رفت و جنازه او را بیرون آورد و در بقیع دفن کرد. (۱)

دانشمندان اهل سنت نیز نقل کرده اند که عایشه سوار بر قاطر آمد و اجازه نداد که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کنار پیامبر (ص) دفن شود. ابن عبدآلبر قرطبی، دانشمند پرآوازه اهل سنت در کتاب بهجه المجالس می نویسد:

هنگامی که حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دنیا رفت، خواستند که او را در خانه رسول خدا (ص) دفن کنند؛ پس از این کار جلوگیری کرد. سوار بر قاطری شد و مردم را جمع کرد. ابن عباس به او گفت: «تو می خواهی همان کاری را انجام بدهی

ص: ۱۰۵

که در جمل انجام دادی» تا این که مردم بگویند: «روز قاطر» همان طوری که می گویند «روز شتر»

بلاذری در انساب الاشراف و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه نوشته اند:

هنگامی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دنیا رفت، خواستند او را دفن کنند. مروان اجازه نداد و گفت: «نه، عثمان در حش کوب (قبرستان یهودیان در کنار بقیع) دفن شود و حسن در این جا؟» بنی هاشم و بنی امیه برای یاری یک دیگر جمع شدند و اسلحه آوردند. ابوهریره به مروان گفت: «آیا تو از دفن حسن در این جا جلوگیری می کنی؟ درحالی که از رسول خدا شنیدی که به او و برادرش حسین می گفت: «این دو سرور جوانان اهل بهشتند» مروان گفت: «رهایم کن، حدیث رسول خدا ضایع شده، اگر غیر از تو و ابوسعید خدری آن را حفظ نکرده باشند، تو در زمان فتح خیبر اسلام آوردی.» ابوهریره گفت: «راست گفتمی، در زمان فتح خیبر

اسلام آوردم؛ اما همواره ملازم پیامبر بودم و از او جدا نشدم از او سؤال می کردم و به این کار عنایت داشتم تا این که دانستم رسول خدا (ص) چه کسی را دوست دارد و از چه کسی بدش می آید؛ چه کسی به او نزدیک است و چه کسی از او دور، چه کسی را گذاشت در مدینه بماند و چه کسی را تبعید کرد؛ چه کسی را دعا کرد و چه کسی را لعن.» وقتی عایشه اسلحه و مردان را دید، ترسید که شربین آن ها بزرگ تر گردد و خون ریزی شود، گفت: «خانه، خانه من است، اجازه نمی دهم که کسی در آن دفن شود.»

یعقوبی در تاریخ خود می نویسد:

عایشه درحالی که سوار بر قاطر خاکستری شده بود، گفت: «این خانه من است، به هیچ کس اجازه (دفن) نمی دهم.» قاسم بن محمد بن ابی بکر جلو آمد و گفت: «ای عمه، ما هنوز سرهای خود را (از ننگ) بعد از روز شتر

سرخ نشسته ایم، تو می خواهی که مردم بگویند: روز قاطر خاکستری پس عایشه بازگشت.

(امام) حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وصیت کرد که او را در کنار جدش رسول خدا (ص) دفن کنند. وقتی وفات نمود، خواستند به وصیت او عمل کنند، در این زمان مروان از جانب معاویه حاکم مدینه بود. پس او از این کار جلوگیری کرد. نزدیک بود بین بنی امیه و بنی هاشم به علت این مسأله فتنه شود؛ پس عایشه گفت: «خانه، خانه من است، اجازه نمی دهم او در اینجا دفن شود.» پس او را در بقیع دفن

کردند؛ وقتی خبر از دنیا رفتن (امام) حسن به معاویه رسید، (از شادی) سجده کرد. (۱)

طبق اسناد تاریخی، عایشه از دفن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خانه پیامبر (ص) جلوگیری کرد. بنابراین، سؤالات ذیل پیش می آید:

- چرا عایشه از دفن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کنار جدش رسول خدا (ص) جلوگیری کرد؟

- آیا مالکیت این خانه در اختیار عایشه بود؟

- چه کسی این خانه را به او داده بود؟

- اگر او از رسول خدا (ص) ارث برده بود، چرا دختر پیامبر (ص) از این ارث محروم شد؟

- اگر مال عموم مسلمانان و جزء بیت المال بود، چرا اجازه دفن نداد؟

- چرا به ابوبکر و عمر اجازه دفن داد؟

ملاک عقل و جهل از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ما برای تحلیل شخصیت خود و موقعیت آن نسبت به حقایق یعنی همان صراط مستقیم زندگی، باید به معیارهایی مراجعه کنیم که در آموزه های وحیانی از

ص: ۱۰۷

۱- (۱). ابوالفداء عمادالدین إسماعیل بن علی، المختصر فی أخبار البشر، ج ۱، ص ۱۲۷.

طریق پیشوایان بیان شده است. یکی از این پیشوایان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. مراجعه به دیدگاه های

آن حضرت برای کسب معیارها، از جمله معیار زیرکی و حماقت، به ما کمک می کند تا مسیر درست را بشناسیم و بر اساس آن شخصیت خود و دیگران را ارزیابی کرده، اجازه ندهیم تا قضاوت و داوری های نادرست دیگران، مسیر و سبک زندگی ما را دگرگون سازد.

معیارهایی برای شناخت شخصیت

برای شناخت افراد و فلسفه زندگی آنان، بهتر است به سبک زندگی آنان توجه شود؛ زیرا سبک زندگی هر شخص، بیان گر فلسفه زندگی اوست که واقعاً به آن باور دارد و ایمان و عزم او را همراهی می کند. برای شناخت شخصیت هر کسی، باید به سبک زندگی او پرداخت و آن را تحلیل و ارزیابی کرد. از نظر قرآن، هر انسانی نه بر اساس شناخت ها بلکه بر اساس باورهای زندگی و عمل می کند که شخصیت و شاکله وجودی او را می سازد. بنابراین، سبک زندگی هر شخصی گواه روشنی از شخصیت و شاکله وجودی اوست و می توان با تحلیل آن، فلسفه زندگی واقعی او را دریافت هرچند آن را نهان کند و منافقانه طوری دیگر به نمایش گذارد و یا گزارش کند.^(۱) هر انسانی به طور طبیعی، از ویژگی های شخصیتی خود آگاه است و هیچ کسی چون خودش

به حقایق شخصیتی او آگاه تر نیست.^(۲) اما این به تنهایی برای داشتن یک زندگی خوب و سالم کافی نیست؛ بلکه لازم است تا انسان معیارهایی را داشته باشد تا بر اساس آن به ارزیابی موقعیت و وضعیت خود نسبت به زندگی سالم و خوب پردازد.

ص: ۱۰۸

۱- (۱). سوره اسراء، آیه ۸۴؛ سوره محمد، آیه ۳۰.

۲- (۲). سوره قیامت، آیه ۱۴.

عقل و وحی از نظر اسلام، دو کاشف از حقایق است. البته عقل در این جا، مراد عقل کاملی است که از هوا و هوس و غضب و شهوت رهیده باشد؛ و گرنه عقل گرفتار در اوهام شهوت و غضب و خشم انسانی، نمی تواند کاشف حقیقت باشد؛ زیرا خواسته های نفسانی، حقیقتی را می سازد که باطل است. باتوجه به مشکلاتی که برای عقل برای کشف حقیقت وجود دارد، تنها راه باقی مانده، وحی است که از طریق معصومان به جامعه انسانی انتقال می یابد. آن ها معصوم می توانند حقایق را چنان که از خدا گرفته اند (۱) به ما انتقال دهند. آنان می توانند فلسفه راستین زندگی و هدف اصلی آفرینش را تبیین کنند و بر اساس آن، نشان دهند که انسان سالم کیست و چه کسی دارای شخصیت سالم است. آموزه های وحیانی اسلام در حقیقت در پاسخ به این پرسش ها نزول یافته است. قرآن تلاش دارد تا حقیقت فلسفه زندگی را تبیین کند و نشان دهد چه کسی و بر اساس چه معیارهایی دارای تعادل و سلامت شخصیت است و چه کسی این گونه نیست؟

ملاک زیرکی و حماقت اشخاص

عده ای از مردم، خود را عاقل و دیگران را سفیه می دانند. خداوند در قرآن بیان می کند که مخالفان پیامبران همواره خود را عاقل و پیامبران را سفیه می دانستند. در دوره پیامبر (ص)، مشرکان و کافران، مؤمنان اندکی را که پیامون پیامبر (ص) جمع شده بودند نادان می دانستند و آنان را بی خردانی می شمردند که به جای مسیر عقل و عقلانیت و اصلاحات، مسیر باطل را در پیش گرفته اند. (۲)

ص: ۱۰۹

۱- (۱). سوره بقره، آیه ۱۴۷؛ سوره آل عمران، آیه ۶۰.

۲- (۲). سوره بقره، آیه ۱۳.

درحالی که بی‌خرد واقعی خود آن‌ها بودند که از راه حق و عقلانی دور شده، به خرافات و اوهام گرایش پیدا کرده بودند.^(۱)

عادل و احمق از نظر آموزه‌های اسلامی، براساس فلسفه زندگی اسلامی، غیر از عادل و احمقی است که بر اساس فلسفه زندگی غیراسلامی زندگی خود را تعریف کرده و می‌سازد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تبیین عادل و احمق می‌فرماید:

ایها الناس! ان اکیس الکیس، التقی؛ و احمق الحمق، الفجور؛

ای مردم! زیرک‌ترین مردمان، پرهیزگاران و احمق‌ترین آنان، فاجران هستند.

^(۲) در این معیار، اثبات می‌شود که اخلاق و تقوا مهم‌ترین ویژگی انسان است؛ زیرا ایشان عقل و حماقت را به تقوا و فجور ارتباط دادند که در حوزه اخلاق و رفتارهای اجتماعی قرار دارد. از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عقلانیت انسان را باید در رفتارهای هنجاری و اخلاقی جست‌وجو کرد. کسی که رفتارهای نابه‌هنجار دارد و از فضایل اخلاقی دور مانده و گرفتار فجور و بی‌تقوایی است، در حقیقت، انسانی احمق و فاقد عقلانیت است. برای شناخت عادل و احمق، می‌بایست به رفتارهای او توجه داشت و آن را تحلیل و ارزیابی کرد. اگر رفتارهایش بر اصول اخلاقی به ویژه عدالت مبتنی باشد، چنین شخصی به سبب تقوایی که در پیش گرفته، نشان می‌دهد انسانی عادل است. اما اگر رفتاری بد اخلاقی داشته باشد و ظلم و فجور و بی‌تقوایی در زندگی او نمایان شود، چنین شخصی احمق قلمداد می‌گردد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سخنی دیگر می‌فرماید:

اشد من المصیبه سوء الخلق؛

بد اخلاقی از هر مصیبت و بلایی سخت‌تر است.^(۳)

ص: ۱۱۰

۱- (۱). سوره بقره، آیه ۱۳۰.

۲- (۲). فرهنگ سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۴۳۰.

۳- (۳). همان ص ۴۰.

از نظر امام، بداخلاقی بدترین مصیبت انسان است؛ زیرا بداخلاق از هیچ نعمتی سود نمی برد. تنها خوش خوئی حقیقت انسان را معنا می کند و بداخلاقی نشان می دهد که شخص، گرفتار حماقت است و حماقت بدترین مصیبت برای انسان. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

فرمودند: «هیچ تنهایی وحشتناک تر از بدخلقی نیست.»^(۱) فرد بدخلق، از عقلانیت به دور است و همین موجب می شود تا از جامعه انسانی رانده شود و گرفتار وحشت تنهایی شده، نتواند در مسیر تعامل و ارتباط سازنده با مردم قرار گیرد؛ درحالی که عاقل با خوش خوئی خود، هم زندگی را بر خود آسان می کند و هم از دیگران بهره می برد و با انس با ایشان راه پیشرفت و کمال را می پیماید. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «خوش خلقی مایه آسانی امور و موجب شادی در زندگی است.»^(۲) انسان بداخلاق، از حیث روان شناختی در زندگی، افسرده و فاقد آرامش روحی است و از حیث جامعه شناختی، در کارهایش با شکست مواجه شده، پی درپی موجبات ناراحتی خود و اطرافیان و سلب آسایش دیگران را فراهم می سازد.

اگر ز دست بلا بر فلک رود بدخوی ز دست خوی بد خویش در بلا باشد

شخص بداخلاق، بزرگی و عزت را از کف می دهد؛ لذت و شیرینی و طعم زیبای زندگی را به تلخی مبدل می کند؛ دوستان خود را از دست می دهد، به شمار دشمنان خود می افزاید و روزی الهی خود را با بداخلاقی خویش، کاهش

ص: ۱۱۱

۱- (۱). غررالحکم، ج ۱ ص ۳۳۶.

۲- (۲). سنن النبی، ص ۳۳.

می دهد. (۱) از این رو، پیامبر (ص) سرمنشأ بد اخلاقی را در نهایت به نادانی و درک نادرست برمی گرداند.

(۲) خداوند در آیات قرآنی، انسان متعادل از نظر شخصیت را کسی می داند که در زندگی خویش تقوا را مراعات می کند و از فجور می پرهیزد؛ زیرا عقل و وحی به او کمک می کند تا حق و عدالت را بشناسد و به سمت و سوی پسندیده ها و نیکی ها برود و از بدی ها و ظلم و فجور و بی عدالتی و بی تقوایی پرهیزد. انسان کامل و متعادل از نظر شخصیت، همان گونه که خداوند آفریده، انسانی خردمند است اما کسی که عقل خود را با هواهای نفسانی دفع می کند و نورانیت آن را پایین می آورد، به خود ظلم می کند و زمینه شقاوت ابدی خود را با حماقت فراهم می آورد. (۳) بنابراین، اگر بخواهیم عاقل و احق واقعی را بشناسیم، باید به سبک زندگی افراد توجه کنیم تا دریابیم تا چه اندازه بانقوا یا بی تقوا هستند. به هر میزان که شخص تقوا داشته باشد، به همان میزان از عقلانیت و از سلامت شخصیت بهره مند است و نیز به میزان بی تقوایی و گرفتاری در فجور، می توان از سفاقت شخص آگاه شد. از این رو خداوند، ملاک کرامت انسانی را تقوا دانسته که بیان گر میزان عقلانیت شخص و سلامت شخصیت اوست. (۴)

ارزش تفکر از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)

امام در کنار تقوای الهی به ادامه تفکر سفارش می کند. ایشان می فرماید: «تفکر، پدر و مادر هر خیری است.» امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) از قول امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

ص: ۱۱۲

۱- (۱). همان، ص ۳۳۷ و ۳۳۸.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). سوره شمس، آیات ۷ تا ۱۲.

۴- (۴). سوره حجرات، آیه ۱۳.

«التفکر یدعو الی آلبر و العمل به» فکر و اندیشه، انسان را به سوی کارهای نیک و انجام دادن اعمال صالحه دعوت می کند. (۱) چه خوب است در ماه مبارک رمضان بعد از افطار و انجام دادن امور عادی زندگی، گاهی گوشه ای خلوت نمود و تا سحر فکر کرد و این عبادت ارزنده را انجام داد؛ زیرا تفکر در این ماه، ارزش بیش تری دارد و یکی از بهترین عبادت در شب های قدر است، بهترین تعقیبات بعد از نمازهای یومیه است که می فرماید: «تفکر ساعه خیر من عباده ستین سنه»، ساعتی (لحظاتی) فکر کردن، بهتر از شصت سال عبادت است. (۲)

تقلید کار خیر خوب است، ولی ایده آل نیست، چون اگر بدون تفکر و تعقل باشد، ممکن است از کار شر تقلید بکند و این عادت می شود که حجاب عادت، ضخیم ترین حجاب هاست. امام می فرمایند: نگاه به طول رکوع و سجود افراد نکنید، بلکه به معرفتشان نگاه کنید.

خدا به حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

وقتی بنده گناهکار من به حالت تضرع اشکی از گوشه چشم می ریزد و الهی العفو می گوید، من خجالت می کشم او را نبخشم.

و سعدی چه خوب گفته

کرم بین و لطف خداوند گار گنه بنده کرده ست و او شرمسار

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه خوب می فرمایند که تفکر، پدر و مادر هر خیری است؛ یعنی اگر پدر مادر نباشد، فرزندی نخواهد بود و هر خیری فرزند تفکر است. تفکر باید دوام داشته باشد. امام می فرماید:

علیکم بالفکر فانه حياه قلب البصير و مفاتيح ابواب الحکمه؛

بر شما باد اندیشیدن! به درستی که فکر باعث زنده شدن قلب بصیر است و

ص: ۱۱۳

۱- (۱). کلینی، اصول کافی، ج ۱، کتاب عقل و جهل؛ میزان الکلمه، ج ۷، ص ۵۳۸.

۲- (۲). علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۲.

آن کلیدی که درهای حکمت را به سوی شما باز می کند، تفکر است.

انسان همواره به دنبال بزرگی می گردد که او را نصیحت کند. چه کسی بهتر از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. این بزرگواران همه زنده هستند و نور واحدند؛ پس باید گوش جان به نصایح امام بسپاریم. قلب بصیر چیست؟ قلب هم به معنای عقل می آید و هم معنای دل. کسی که دل مرده شد عقلش مرده، است.

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بصیر را این گونه مطرح می فرمایند:

بصیرت کوردل نهایتش دنیاست، هیچ چیز ماوراء دنیا را نمی بیند (فقط چند روز دنیا را می بیند) اما آن که چشم و دلش باز است، دیدش (بصیرتش) نافذ است. (۱)

نفوذ می کند و ماوراء دنیا را می بیند و می داند سرای آخرت غیر از این جاست. بینایی باعث می شود از دنیا کوچ کند، اما کسی که بصیرت ندارد به سوی دنیا کوچ می کند. بصیر از دنیا زیاد یاد می نماید و کوردل برای دنیا یاد می کند. پس بصیر باید اهل تفکر باشد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «فکر، تمرین عقل است.» همان طور که وزنه برداری تمرین جسم و بدن است، باید آن قدر فکر را رشد و پرورش داد تا در امتحان الهی پیروز شد. برخی دعا می کنند: خدایا ما را آزمایش مکن؛ امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: «این دعا غلط است، دعا کنید خدایا یاریم کن تا در آزمایش قبول شوم.» قرآن می فرماید: (۲) «أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ»؛ آیا مردم گمان کرده اند به صرف این که بگویند ایمان آورده ایم رها می شوند و آزمایش نمی شوند؟ یا این که ما کسانی را که قبل از ایشان بودند نیاز مودیم. باید خداوند راست گویان را معلوم کند و باید حتماً دروغ گویان را مشخص سازد.» لذا امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «زندگی و حیات قلب

ص: ۱۱۴

۱- (۱). نهج البلاغه، فیض الاسلام، خطبه ۱۳۳.

۲- (۲). سوره عنکبوت، آیه ۲.

بصیر، تفکر است، حیات دل آگاه، تفکر است.» بعد می فرماید: «مفاتیح ابواب الحکمه». حالا حکمت چیست؟ کلیدی که درهای حکمت را به سوی شما باز می کند تفکر است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جای دیگر می فرماید:

وبالعقل تدرک الداران جميعاً و من حرم من العقل حرمهما جميعاً؛^(۱)

با عقل، دو عنصر دنیا و آخرت جمعاً دریافت می شود. آن کس که از عقل محروم شد از هر دوی این ها محروم می شود.

می خواهی دنیا داشته باشی، اهل عقل باش، آخرت می خواهی با عقل میسر است و کار اصلی عقل، تفکر است. پیامبر (ص) چه زیبا می فرماید: ^(۲)

لو كان العقل رجلاً لكان الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)؛

اگر بنا بود عقل به صورت مردی درآید، به صورت حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درمی آمد.

زیرا امام در وضعیتی حساس بین عقل و احساس قرار داشت و امام عقل را حکم کرد نه احساسات را. بسیاری از نزدیکان وی به او اعتراض کردند: «چرا صلح؟» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

العار اهون من النار؛^(۳)

بگذار مردم بگویند برای من عار و ننگ است، این بهتر است برای من از آتش جهنم.

چگونگی نگرش درست به دنیا از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

الناس في دار سهواً و غفلة يعملون و لا يعملون فاذا اصابوا الي دارالآخرة صاروا الي دار يقين يعملون و لا يعملون؛^(۴)

ص: ۱۱۵

۱- (۱). بحارالانوار، جلد ۷۵، ص ۱۱۱.

۲- (۲). فرائد السبطين، ج ۲، ص ۶۸.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۰۶.

۴- (۴). دعایم الاسلام ج ۱، ص ۱۶۸.

مردم در سرای دنیا در فراموشی و غفلت قرار دارند! عمل می کنند، ولی نمی دانند و وقتی به خانه آخرت رفتند وارد خانه یقین می شوند، می فهمند ولی عمل نیست.

در جای دیگر می فرمایند:

الدنيا دار ممر و الآخرة دار مقر؛(۱)

دنیا جای گذر است، جای سکونت نیست، جای استقرار نیست

لذا هیچ کس در این دنیا دوام نخواهد داشت و آخرت جایگاه همیشگی است. خداوند این طور قرار داده که برای ورود به آخرت از دنیا عبور کنیم و این سنت خداست. همان طور که برای ورود به دنیا باید از رحم مادر عبور نمود و این مسیر را باید طی کرد، با این فرق که رحم مادر اختیاری نیست و رحم دنیا اختیاری است (اعمال و رفتار ما). در رحم مادر باید اعضای بدن

فراهم شود و شرایط زندگی در دنیا ایجاد شود (جبری است) و اگر ابزار لازم برای زندگی در دنیا را نداشته باشیم، زندگی برایمان جهنم می شود لذا باید ابزار لازم برای زندگی برزخ و آخرت یعنی ابدیت را در دنیا فراهم کنیم و گرنه جهنم را خود برای خود می سازیم و آن طرف کاری نمی شود کرد.(۲)

برخی در دنیا چنان زندگی می کنند که فراموش کرده اند کجا بوده اند، کجا هستند و به کجا خواهند رفت. امام می فرماید: «الناس فی دارالسهر و غفله». چرا امام نفرمود مردم در جهالت اند، بلکه فرمود در فراموشی و غفلت هستند؟ چون همه فطرتشان دنبال خلود است (باقی ماندن و فاسد نشدن) و انسان و حیوان ویژگی های مشترکی دارند؛ از جمله غضب، شهوت، رشد نباتی، رشد حیوانی و... به قول شهید مطهری، بینش ها و گرایش ها انسان را از سایر موجودات جدا می کند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بینش و گرایش انسان را این گونه معرفی می فرمایند:

ان ابصر الابصار مانفذنی الخیر مذهبه و اسمع الاسماع ما وعی التذکر و

ص: ۱۱۶

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۱۳۳.

۲- (۲). سوره حج، آیه ۵ و ۱۴؛ سوره نون، آیه ۲۹.

به درستی که بیناترین بینایی، عالی ترین چشم ها، عالی ترین قدرت شناخت و بینش، نفوذ در خیر است و عالی ترین شنوایی آن است که مواعظ را در خود نگه دارد، ظرف تذکر باشد و سالم ترین قلوب، قلبی است که از شبهات و تردیدها پاک باشد.

پس دید خوب این نیست که با آن فاصله و مسافت دور را ببینیم، شنوایی خوب آن نیست که دورترین صدا را بشنویم. این ها مزایای ظاهری است؛ بلکه باید نگرش و بینش خوب داشت و مواعظ را پذیرفت و شبهه را از قلب بیرون برد تا این دیدن و شنیدن بر قلب بنشیند و دائم باشد و بدانیم که خانه دل، دستگیره درونی دارد، می توانیم آن را به روی خدا باز کنیم یا به روی شیطان، باید شک را از بین ببریم و قلب سالم داشته باشیم. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«القلب حرم الله فلا تسكن حرم الله غير الله»(۲) اگر درون آلوده باشد، هر قدر عبادات مستحبی انجام دهیم، اثری که باید ببخشند نمی بخشد. لذا باید شک را از بین برد تا به مقام یقین رسید. ممکن است با عقل خود تمام شبهات را جواب دهیم، ولی به مقام شهود نرسیده باشیم مانند حضرت ابراهیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که می فرماید: «وَ لَكِنْ لِيُطْمِئِنَّ قَلْبِي»۳

امام می فرماید: ما در فراموشی و غفلت هستیم. خواجه عبدالله انصاری شاید از فرمایش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بهره گرفته، می فرماید:

افسوس آن گاه که توانستم، ندانستم و آن گاه که دانستم، نتوانستم.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ای فرزند آدم از وقتی که از شکم مادرت به این عالم آمدی، داری عمرت را از دست می دهی. از آنچه در اختیارداری برای آنچه

پیش روی داری استفاده

ص: ۱۱۷

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۰۹.

۲- (۲) . همان، ج ۶۷، ص ۲۵.

محبت همراه با تولی و تبری

پیامبر (ص) در حدیثی، وعده هم مرتبیتی خود با دوست داران آل کسا را می دهد. این ویژه کسانی است که خالصانه دوست دار ایشان باشند. باید از آن کسانی که مقابل اینان صف آرایی کردند تبری جست و دوست داران و یاوران ایشان را دوست داشت تا بتوان مصداق گفتار پیامبر (ص) شد. البته شاید بتوان با توجه به این حدیث گفت که محبت، آغاز راه است. وعده پیامبر (ص) شاید بیان گر این باشد که ابتدای صراط هدایت با محبت آغاز می شود. باید اول محبت به این خاندان باشد تا پیروی از ایشان نیز صورت بگیرد.

محبت خداوند و اهل بیت (علیهم السلام) به هم متصل است. محبت خداوند و اهل بیت (علیهم السلام) امری جدا از هم نیست تا دوست داشتن یکی، ما را از دوست داشتن دیگری باز دارد. ابن عباس در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل می کند:

خداوند را برای نعمت هایی که به شما داده، دوست داشته باشید و مرا به خاطر حب خداوند و اهل بیتم را به خاطر حب من دوست داشته باشید.

(۲) طبق این حدیث، محبت ایشان سلسله وار در پی محبت خداوند متعالی است. به هر صورت مسأله محبت بین پیامبر (ص) و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بین همگان مشهور بود. از این محبت به عنوان میزانی در شناخت حق و باطل در دوران مختلف استفاده می شد. در تاریخ آورده اند که پس از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خلافت رسید و خطبه ای خواند. پس از خواندن خطبه، مردی از اصحاب پیامبر (ص) برخاست و گفت:

ص: ۱۱۸

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۱۶.

۲- (۲). حاکم نیشابوری، مستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۶۲.

شهادت می‌دهم که رسول خدا را دیدم که حسن را بر دامن خود نشانده بود و می‌فرمود: «هر کس مرا دوست دارد، باید او را نیز دوست داشته باشد؛ شاهد این مسأله (محبت من به حسن) باید خبر را به غایب برساند.»^(۱)

بیش تر مردم با این که حکایت های محبت پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بسیار شنیده بودند، منزلت وی را رعایت نکردند و او را آزرده. بعد از به خلافت رسیدن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عده زیادی از یارانش به وی خیانت کردند. یعقوبی در حوادث دوران خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نوشته است:

حسن بن علی بعد قتل پدرش، با سپاهی دوازده هزار نفری، عبیدالله بن عباس را برای جنگ با معاویه پیشاپیش فرستاد و همراه وی قیس بن سعد بن عبادہ انصاری نیز بود. به عبیدالله امر کرد که به امر و نظر قیس عمل کند. معاویه هزار هزار درهم برای عبیدالله فرستاد و عبیدالله به همراه هشت هزار نفر از یارانش به معاویه پیوست. از طرف دیگر، معاویه در لشکر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

دسیسه چینی کرد که گفته شود قیس بن سعد با معاویه صلح کرده و به وی پیوسته و در لشکر قیس گفت که حسن با معاویه صلح کرده است. معاویه، مغیره بن شعبه و عبیدالله بن عامر و عبدالرحمان بن ام الحکم را نزد حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستاد و ایشان نزد وی در مدائن در خیمه وی آمدند و سپس از نزدش خارج شدند و بلند می‌گفتند: «خداوند به وسیله پسر رسول خدا مانع از خون ریزی شد و فتنه به وسیله وی آرام شد و وی به صلح جواب داد.» پس لشکر مضطرب شدند و مردم گفتار آنان را راست پنداشتند. سرانجام شایعه چینی و دسیسه های معاویه جواب داد. پس مردم به سمت خیمه حسن حمله کردند و خیمه و هر آنچه را در آن بود، غارت نمودند. حسن سوار اسبی شد و به سمت ساباط حرکت کرد و جراح بن سنان اسدی به کمین وی نشست و بر وی حمله کرد و پای وی را زخمی کرد. حسن را به سمت مدائن بردند در حالی که خون زیادی از وی رفته و حالش وخیم شده بود و

ص: ۱۱۹

مردم از گرد وی پراکنده شدند. معاویه به سمت عراق آمد. حسن بسیار بیمار و سخت حال بود و وقتی دید که قدرتی ندارد و یارانش پراکنده شدند و برای وی و به همراهی وی برنخاستند، با معاویه مصالحه کرد و سپس بر منبر رفت و خدا را حمد گفت و فرمود: «ای مردم! خدا شما را با پیامبر (ص) هدایت کرد و خون شما را به وسیله آخرین ما از ریختن بازداشت و من با معاویه صلح کردم.»

(و ان ادري لعله فتنه لكم و متاع الی حین) (۱)

این گونه یارانش، تنه‌ایش گذاشتند و صلح بر وی تحمیل شد. بعد از جریان مصالحه نیز بعضی مردم به ایشان بی احترامی کردند. ترمذی در سنن روایت کرده که مردی به سمت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخاست و گفت: «روی مؤمنان را سیاه کردی» امام

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

مرا سرزنش نکن، خداوند بر تو رحم کند! به پیامبر (ص) نشان داده شد که بنی امیه بر منبر وی هستند؛ پس وی آن را بد دانست و به دنبال آن (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوفَةَ) نازل شد؛ یعنی ای محمد (ص)! نه‌ری از بهشت را به تو اعطا کردیم و هم چنین: (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلِهِ الْقَدْرِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ لَيْلَةُ الْقَدْرِ حَجْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ) نازل شد یعنی ای محمد! بنی امیه به همین میزان حکومت می کنند.

راوی حدیث گوید:

پس آن را محاسبه کردیم و دیدیم که دوران حکومت بنی امیه دقیقاً هزار ماه شد نه روزی بیش تر و نه روزی کمتر. (۲)

غربت و مظلومیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نه تنها در میان یارانش و مردم عوام مشهود بود، بلکه در خانه خود نیز بسیار غریب بودند. قتاده از روایات اهل سنت گفته که دختر اشعث بن قیس که همسر حسن بن علی بود، وی را مسموم کرد و بر این کارش مالی

ص: ۱۲۰

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۴۹.

۲- (۲). سنن ترمذی، ص ۱۲۹۳.

را رشوه گرفت. (۱) غربت امام در بعد از شهادتش نیز بر همگان نمایان شد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پانزده بار پیاده حج گزارد و سه بار، کل مالش را نصف کرد و به انفاق نیمه مالش پرداخت. (۲) کرامتش زبانزد همگان

بود و به کریم اهل بیت (علیهم السلام) معروف شد. این گونه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غریبانه، از خلافت کنار کشیده شد و در شهر جدش به وی توهین کردند و غریبانه در خانه اش به شهادت رسید و غریبانه به خاک سپرده شد و به وصال محبوبش، رسول اکرم (ص) نائل گردید. سلام بر او، آن روز که تولد یافت و آن روز که از دنیا رفت و آن روز که زنده برانگیخته می شود.

فلسفه صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

یکی از یاران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نام «ابوسعید» به آن حضرت عرض کرد: «چرا با این که می دانستی حق با شماست با معاویه گمراه و ستمگر صلح کردی؟»

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دو منظر به ابوسعید پاسخ دادند: ۱. منظر تبعیدی ۲. منظر تعقلی. ایشان فرمودند:

«ای ابوسعید! آیا من حجت خدا بر خلق او و امام و رهبر مردم بعد از پدرم نیستم.» گفت: «بله.» حضرت فرمود: «آیا رسول خدا (ص) درباره من و برادرم حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نفرمود: حسن و حسین هر دو امام هستند چه قیام کنند و چه قعود» گفت: «بله.» فرمود: «پس اکنون امام و رهبرم؛ چه قیام کنم و چه نکنم و خانه نشین باشم. ای ابوسعید، علت مصالحه من با معاویه همان علت مصالحه ای است که پیامبر خدا (ص) با طایفه «بنی زمره» و «بنی اشجع» و مردم مکه در بازگشت از حدیبیه کرد (با فرق این که) آنان به نزول قرآن (و ظاهر صریح آیات قرآن) کافر بودند و معاویه و اصحاب او به تأویل و باطن قرآن کافرند.»

ص: ۱۲۱

۱- (۱). مستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۹۳.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۵۷.

ای اباسعید! وقتی من از جانب خدای تعالی امام هستم نمی توان مرا در کاری که کرده ام چه در صلح و چه در جنگ تخطئه کرد. گرچه بیتر کاری که کرده ام برای دیگران روشن نباشد. آیا حضرت خضر را ندیدی که وقتی کشتی را سوراخ کرد و آن پسر را کشت و آن دیوار را برپا داشت، حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او اعتراض کرد. سر آن کارها را نمی دانست تا وقتی که علت را به او گفت، راضی گشت. همین گونه است کار من که شما به سبب اینکه بیتر کار ما را نمی دانید، مرا هدف اعتراض قرار داده اید. در صورتی که این کار را نمی کردم، هیچ کس از شیعیان ما در روی زمین باقی نمی ماند و همه را می کشتند. (۱)

ص: ۱۲۲

۱- (۱). شیخ صدوق، علل الشرایع، ص ۲۰.

اشاره

رحمت الله فرقانی کوه بیرونی (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ولادت تا امامت

اشاره

پیشوای دوم جهان تشیع، فرزند بزرگ امیرمؤمنان علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و میوه پیوند فرخنده و مبارک (مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ)، ۲ امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با فاطمه اطهر (علیها السلام) دختر گرامی پیامبر (ص) بود که در نیمه ماه مبارک رمضان سال سوم هجرت در شهر مدینه دیده به جهان گشود. (۲)

الف) نام گذاری

در هفتمین روز تولد آن امام برگزیده و یکی از لؤلؤ و مرجان به تعبیر قرآن کریم (يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ) ۴ مادرش او را نزد پیامبر بزرگوار اسلام آورد؛ درحالی که در پارچه ای از حریر بهشتی پیچیده شده که جبرئیل آن پارچه را برای پیامبر اکرم (ص) آورده بود. (۳)

امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ص: ۱۲۳

۱- (۱) . محقق حوزه علمیه، گرایش فقه و اصول در حوزه علمیه.

۲- (۳) . شیخ مفید، ارشاد، ص ۳۰۹.

۳- (۵) . ارشاد، ص ۳۰۹.

چون حضرت فاطمه زهرا (علیهاالسلام)، اولین فرزند نوزاد خود را به دنیا آورد، از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست تا نامی مناسب برای نوزادشان انتخاب نماید. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «من در این امر هرگز بر پیامبر (ص) سبقت نخواهم گرفت». هنگامی که پیامبر (ص) وارد خانه آن ها شدند، قناده نوزاد را که در پارچه ای پیچیده شده بود، به دست جلدش دادند. حضرت رسول اکرم (ص) رو به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نمودند و فرمودند: «آیا اسمی برای نوزاد تعیین کرده اید؟» علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اظهار داشت: «یا رسول الله! ما بر شما سبقت نخواهیم گرفت». پیامبر (ص) فرمود: «و من نیز بر پروردگارم سبقت نمی گیرم». در همین هنگام خداوند تعالی توسط جبرئیل وحی فرستاد: «ای محمد! چون علی بن ابی طالب، برای تو همانند هارون برای موسی است، پس اسم این نوزاد را همانم فرزند هارون قرار ده!» پیامبر (ص) فرمود: «فرزند هارون چه نام داشته

است؟» جبرئیل پاسخ داد: «شُئِر». پیامبر (ص) فرمود: «زبان من عربی است و زبان هارون عبری بوده است» جبرئیل پاسخ داد: «یا رسول الله نام او را حسن بگذارید.»(۱)

ب) کنیه و القاب

خداوند او را حسن نامید و کنیه اش ابو محمد و القابش: سید (آقا و سرور)، سبط(۲) اکبر (نواده نخست پیامبر اسلام)، امین، حجت، بَرّ (نیکوکار)، تقی (پرهیزگار)، اثر (ارجمند، برتر)، زکی (پاک و منزّه)، مجتبی (برگزیده)، زاهد و ولی بود.(۳)

ج) محبت پیامبر (ص) به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مظهر همه زیبایی ها و ارزش های الهی و انسانی، مانند علم، حکمت، حلم، صبر، بخشش، سخاوت، رحمت، عطف، شجاعت و کرامت

ص: ۱۲۴

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۵۷، ح ۲۹.

۲- (۲). در لغت عرب سبط به نوه دختری اطلاق می گردد.

۳- (۳). زینت عرش خدا امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۰.

بودند. پیامبر (ص) درباره ایشان فرمودند:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَحِبُّهُ وَاجِبٌ مَن يَحِبُّهُ»؛ «بارالها! من او را دوست دارم، پس تو هم او را و دوستانش را دوست بدار!»^(۱)

بشاره المصطفی از یعلی بن مره چنین نقل می کند:

پیامبر (ص) را به غذایی (مهمانی) دعوت کرده بودند و ما در خدمت آن بزرگوار برای صرف غذا می رفتیم که ناگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دیدیم که در کوچه بازی می کرد. پیامبر (ص) تا او را دیدند، جلو رفتند و دست خود را گشودند تا آن کودک را بگیرند و کودک نیز به این طرف و آن طرف می دوید، و پیامبر (ص) را می خنداند، تا این که پیامبر (ص) کودک را گرفتند و بیک دست خود را بر چانه اش گذاشتند و دست دیگر را بر بالای سر او نهادند؛ آن گاه صورتشان را نزدیک صورت کودک برده، او را بوسیدند، سپس فرمودند:

«حَسَنٌ مَيِّمٌ وَ أَنَا مِنْهُ أَحَبُّ اللَّهِ مَن أَحَبَّهُ»^(۲). "حسن از من است و من از اویم؛ خدا دوست داران او را دوست دارد".

در جای دیگر آن حضرت می فرماید:

«مَا الْحَسَنُ فَلَهُ تَبَاتِي وَ سُودِي وَ أَمَا الْحَسِينُ فَإِنَّ لَهُ حَرَامِي وَ جُودِي»؛

ثبات و سیادت خود را به حسن بخشیدم و دورانیشی و انضباط و جود و بخشش خود را به حسین به ارث گذاشتم.^(۳)

زمخسری می نویسد که پیامبر (ص) فرمود:

«أَمَا ابْنِي هَذَا فَتَحَلَّتْهُ خُلُقِي وَ هَيْبَتِي»^(۴)؛ "اما به این پسرم خوی و هیبت خود را بخشیدم".

د) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان پیامبر (ص)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از برجسته ترین امتیازات خانوادگی و اصالت نسب و عظمت

ص: ۱۲۵

۱- (۱). تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۹.

۲- (۲). چهره های درخشان چهارده معصوم، ص ۲۲۱.

۳- (۳). مجمع الزوائد و منبع الفوائد، ج ۹، ص ۱۸۵.

۴- (۴). ربیع الابرار و نصوص الاخبار، ص ۵۱۳.

خانندان برخوردار بودند و از همان آغاز کودکی، تحت تربیت و مراقبت جدش به سر می بردند و فوق العاده مورد علاقه پیامبر (ص) بودند و عضوی از اعضای خاندان پیامبر (ص) به شمار می رفتند. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود که روزی پیامبر (ص) از خانه بیرون آمدند و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر شانه راست آن حضرت و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر شانه چپ آن حضرت سوار بودند. اباحفصه (خلیفه دوم) که چنان دید، گفت:

«يَعْمُ الْمُطَيِّهَ لَهُمَا اِنَّتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ!» ای رسول خدا چه خوب مرکبی هستی برای این دو! پیامبر (ص) فرمود:

«وَيَعْمُ الزَّكِيَانَ هُمَا!» و چه خوب سوارانی هستند آن دو.»

(۱) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طول هفت سال دوران کودکی، همراه جد بزرگوارش بودند و در مجلس ایشان حاضر می شدند و آیات قرآن را که نازل می گردید از زبان جد بزرگوارش می شنیدند و به خاطر می سپردند. چون نزد مادر برمی گشتند، آنچه یاد گرفته بود، برای مادر بازگو می کردند. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که از بیرون می آمد، حضرت زهرا (علیهاالسلام) آن را برای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می نمود. روزی امیرمؤمنان از دختر پیامبر (ص) پرسیدند: «که از این آیات چگونه آگاه شده ای؟» گفت: «فرزند خردسالم از پیامبر (ص) می شنود و در منزل برایم نقل می کند.» (۲) آری، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دوران پر عظمت جد بزرگوارش هفت سال را بیش تر درک نکردند. پس از درگذشت آن حضرت، خاطرات شیرین دوران کودکی و نوازش های فوق العاده پیامبر (ص) را به یاد داشتند؛ زیرا او هفت سال بیش نداشتند که پیامبر اسلام بدرود زندگی گفتند و جهان اسلام با بحران بی سابقه ای روبه رو شد. به فاصله کوتاهی نیز حضرت زهرا (علیهاالسلام) دیده از جهان فروبستند و برانده و تأثر او افزوده شد. حسنین (علیهماالسلام) که در اندک زمانی هم جد و هم مادر خودشان را از

ص: ۱۲۶

۱- (۱). چهره های درخشان چهارده معصوم، ص ۲۲۱.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۸.

دست داده بودند، یگانه عامل تسلی بخش و پناهگاهی که داشتند، پدر مهربانشان بود و تنها از آغوش گرم و پر مهر او برخوردار بودند. (۱)

ه) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان امیرمؤمنان

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دوران جوانی را در کنار پدر ارجمند خود سپری کردند که پس از رحلت پیامبر (ص) از صحنه حکومت و زمام داری جامعه اسلامی کنار مانده بود. از این رو امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرصت بیش تری برای رسیدگی به امور شخصی و فرزندان خود داشتند، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این مدت، ناظر گذشته های خارق العاده پدر بودند و درس مبارزه با مشکلات و ایستادگی در برابر سختی ها را در مکتب پدر می آموختند. ایشان از همان دوران جوانی، از لحاظ علم و فضیلت، چهره درخشان و ممتاز به شمار می رفتند و به مناسبت های مختلف، مسائل پیچیده علمی و قضایی را حل می نمودند و به سؤالات مردم، پاسخ می دادند. مرحوم کلینی در فروع کافی و مرحوم مجلسی در بحار نقل می کنند:

روزی جمعی از دوستان حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای حل مشکلی وارد خانه ایشان شدند و آن حضرت را در خانه نیافتند و دیدند فرزندش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جایگاه پدر نشسته است. گفتند: «می خواهیم امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ملاقات کنیم.» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «هدف شما از این ملاقات چیست؟» گفتند: «مشکلی پیش آمده که باید از آن حضرت پرسیم.» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «مشکل شما چیست، ممکن است مطرح کنید؟» آن ها گفتند: «زنی با شوهر خود هم بستر شده و سپس بلافاصله با دختری تماس پیدا کرده و نطفه شوهر را به دختر منتقل نموده و دختر از این راه باردار شده است. اسلام درباره چنین زنی چه حکم می کند؟!» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «واقعاً مسأله پیچیده و مشکلی است و برای حل آن، شخصی مثل پدرم لازم است.»

ص: ۱۲۷

۱- (۱). زندگی امام حسن مجتبی، پرچم دار صلح و آزادی، ص ۱۷.

من جواب آن را می گویم و امیدوارم به فضل الهی در گفتارم اشتباه و مسامحه نکرده باشم.

حکم اسلام در این قضیه از این قرار است:

۱. قبل از هر چیز مهر آن دختر (به اندازه مهر دختران امثال او) توسط حاکم شرع از زن گرفته می شود، زیرا هنگام تولد بچه، خواهی نخواهی او دختر نخواهد بود، لذا معادل مهریه دختر به عهده اوست.

۲. باید زن را کیفری همانند کیفر زناکاران بکنند، چون نتیجه اش با آن یکی است.

۳. منتظر می ماند تا دختر وضع حمل کند، آن گاه نوزاد را به پدر وی یعنی صاحب نطفه تحویل می دهند و سپس مجازات دختر اجرا می گردد.»

پرسش کنندگان پس از شنیدن این سخنان، از حضور امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مرخص شدند و در راه با امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملاقات کردند، حضرت پرسید: «شما به فرزندم حسن چه گفتید و او به شما چه گفت؟»

آن ها نیز عین ماجرا را بازگو کردند. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «اگر این مسأله را از من پرسیده بودید جز آنچه فرزندم گفته است از من نمی شنیدید.»^(۱)

خانه نشینی پدر و به غارت رفتن میراث آن امام مظلوم و مشاهده حوادث دردناک دیگر، سرانجام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر آن داشت که در یکی از روزها خود را به مسجد پیامبر (ص) رسانده، ابوبکر خلیفه وقت را که در جایگاه جدش نشسته بود، مخاطب قرار داده، به او بگوید:

«إِنزِلْ، إِنزِلْ عَنْ مَتْبِعِ أَبِي وَ اذْهَبْ إِلَى مَتْبِعِ أَبِيكَ»^(۲) «فرود آی، فرود آی از منبر پدرم و به سوی منبر پدرت برو!»

این گفتار کوبنده، همه حاضران در مسجد را مبهوت ساخت و چون سرهای خود را برگرداندند با سبط اکبر رسول خدا و نور دیده و محبوب آن حضرت، روبه رو شدند که همه آنچه را که می خواست به صورت مناظره و استدلال بیان دارد، با

ص: ۱۲۸

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

۲- (۲). ریاض النضره، ج ۱، ص ۱۳۹.

همین دو جمله کوتاه و پر معنا بیان فرمود. ابوبکر چنان غافل گیر شد که به ناچار در پاسخ گفت: «صَدَقْتَ أَنَّهُ لَمْ يَتَّبِعْ أَبِيكَ لَا مَتَّبِعُ أَبِي»؛ «راست گفتی! به خدا سوگند که این منبر پدر توست نه منبر پدر من.»

(و) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خلافت ظاهری پدر

پس از مرگ عثمان، مردم برای بیعت با امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به خانه آن حضرت هجوم آوردند. آن حضرت در خطبه شَقِيقِيه می فرماید:

فَقِيَا زَاعِيِي الْأَ وَالنَّاسُ كَعْرِفِ الصَّبِيحِ إِلِي، يَنْتَالُونَ عَلِيَّ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ، حَتَّى لَقَدَ وَطِئَ الْحَمِيَتَانِ وَ شَقَّ عَطْفَايَ، مُجْتَمِعِينَ حَوْلِي كَرِيضَةِ الْعَنَمِ، فَلَمَّا نَهَضْتُ بِالْأَمْرِ نَكَّتَ طَائِفَةٌ وَ مَرَقَتْ أُخْرَى وَ قَسَطَ آخِرُونَ (۱)؛

پس هیچ چیز مرا بیمناک نساخت (یا متوجه نکرد) جز این که مردم مانند یال کفتار (در کثرت و انبوهی) به سوی من شتافتند و بی درپی از هر جانب هجوم آوردند و ازدحام کردند، تا آن حد که به راستی حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پایمال شدند و دو طرف جامه ام از

هم درید. مردم مانند گله گوسفند در اطراف من گرد آمدند (و با من به خلافت بیعت کردند)، اما چون به امر خلافت قیام نمودم، جمعی پیمان شکنی کردند و گروهی از دین بیرون رفتند و طایفه ای هم از جاده حق منحرف گشتند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل، در رکاب پدر بزرگوارش در خط مقدم می جنگیدند و از مدافعان شجاع ایشان بودند. و پس از شروع جنگ به دستور پدر، همراه عمار یاسر، زید بن صوحان و قیس بن سعد بن عباده وارد کوفه شدند و مردم را برای شرکت در جهاد دعوت کردند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توانستند نه هزار نفر از کوفیان را به میدان جهاد گسیل دهند.

ابن شهر آشوب می نویسد:

ص: ۱۲۹

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روز جنگ جمل، نیزه ای را گرفت و به دستور پدر به سوی شتر عایشه حمله کرد و خود را بدان شتر رسانده؛ نیزه اش را به حیوان زد و درحالی که خون آن شتر بر نیزه بود، بازگشت. با پایان گرفتن جنگ، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از یک ماه توقف در بصره، عبدالله بن عباس را در آن شهر به جای خود گماشتند و به سوی کوفه رفتند. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بسیج عمومی نیروها و فرستادن ارتش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جنگ با معاویه، نقش مهمی به عهده داشتند و با سخنان پرشور و مهیج خویش، کوفیان را به سرکوبی دشمنان اسلام دعوت می کردند. (۲) آمادگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جانبازی در راه

حق، به قدری بود که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ صفین از یاران خود خواستند که او و برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از ادامه جنگ با دشمن بازدارند، تا نسل پیامبر (ص) از بین نرود. (۳)

ز) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال چهارم هجری

در صبحدم شبی که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به شهادت رسیدند، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای مردم خطبه خواندند و در آن به فضایل امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معرفی خود پرداختند، پس از خطبه، عبدالله بن عباس مقابل حضرت ایستاد و خطاب به مردم گفت: «این پسر پیامبر شما و وصی امام شماست؛ با او بیعت کنید!» کوفیان به این دعوت پاسخ مثبت دادند و گفتند: «او نزد ما بسیار محبوب است و حق او بر ما واجب»

آن گاه با آن حضرت به عنوان خلیفه مسلمانان بیعت کردند. سپس امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تعیین استانداران و کارگزاران پرداختند و فرماندهان را گماشتند، عبدالله بن عباس را به استانداری بصره منصوب کردند و برنامه های کشور اسلامی

ص: ۱۳۰

۱- (۱) مناقب ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۲۱.

۲- (۲) . واقعه صفین، ص ۱۱۳.

۳- (۳) . حیاة الامام حسن، ج ۱، ص ۴۹۷.

را تنظیم نمودند و زیرنظر گرفتند. آن حضرت در سال چهارم و روز بیعت ۳۷ سال داشتند. چون خبر شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیعت مردم با فرزندش به اطلاع معاویه رسید، وی بلافاصله دو تن را برای جاسوسی به عراق فرستاد تا اوضاع آن جا را بررسی کنند و به اطلاع وی برسانند. اما

جاسوسان دستگیر شدند و یکی در کوفه به دستور امام و دیگری در بصره به دستور عبدالله بن عباس به هلاکت رسیدند به دنبال این ماجرا، امام نامه ای به معاویه نوشت و نامه نگاری هایی بین آن دو رد و بدل شد. معاویه سرانجام به فرستاده امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «باز گردید که بین من و شما چیزی جز شمشیر حکم نخواهد کرد.»^(۱)

دوران امامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بررسی علل صلح آن حضرت

اشاره

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در موقعیتی زمام امور مسلمانان را به عهده گرفتند که دل مبارکش از پیمان شکنی ها، دشمنی ها، سستی ها و خواسته های دنیایی دنیاطلبان نسبت به ساحت مقدس امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تنگ آمده بود. مهم ترین مشکلی که در برابر ایشان و در راه مصالح اسلام و اجتماع قرار داشت، حکومت معاویه در شام بود. او با سیاست های عوام فریبانه خود، همواره سعی می کرد به حکومت خودرنگ شرعی و اسلامی بدهد، ولی در واقع عملاً اسلام را تحریف کرد و حکومت اشرافی اموی را جایگزین خلافت ساده و بی پیرایه اسلامی نمود و جامعه اسلامی را به جامعه ای غیر اسلامی تبدیل کرد.

الف) سیاست خارجی در زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جانب پروردگار، رهبر و پیشوای دینی و سیاسی مسلمانان

ص: ۱۳۱

۱- (۱). چهره های درخشان چهارده معصوم، ص ۲۴۰ و ۲۴۱.

بودند و به تمام جهات و جوانب مصلحت علیای اسلام، بهتر از هر کس دیگری آگاهی داشتند و با دوراندیشی خاص، صلاح جامعه اسلامی آن روز را تشخیص می دادند، وقتی گزارش صف آراییی سپاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه در برابر یک دیگر، به سران روم شرقی رسید، امپراتوری روم شرقی که ضربت های سختی از اسلام خورده و همواره به دنبال فرصت مناسبی بود تا ضربت مؤثر و تلافی جویانه ای بر پیکر اسلام وارد کند و خود را از نفوذ اسلام آسوده گرداند، بهترین فرصت را برای تحقق بخشیدن به هدف های خود به دست آورد. آنان با سپاهی عظیم، عازم کشور اسلامی شدند تا انتقام بگیرند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که رسالت حفظ اسلام را به عهده داشتند، آماده دفع این خطر بزرگ از جهان اسلام بودند، ایشان با تدبیر حکیمانه و الهی خویش و با دوراندیشی، از خاموش شدن چراغ اسلام جلوگیری کردند؛ چون دشمن مشترک مسلمانان (امپراتوری روم شرقی) با استفاده از فرصت پیش آمده، آماده حمله بود و کشور اسلامی در معرض خطری جدی قرار داشت. و اگر جنگ میان نیروهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه، درمی گرفت، امپراتوری روم شرقی پیروز میدان بود. این خطر با گذشت و دوراندیشی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برطرف شد. امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شخصی که نسبت به صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خرده می گرفت، فرمود: «اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح نمی کرد، خطر بزرگ تری به دنبال داشت.»

(۱)

(ب) سیاست داخلی زمان امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

هر زمام دار و فرماندهی اگر بخواهد در میدان جنگ بر دشمن پیروز گردد، باید از نیروی هماهنگ و عناصر قوی برخوردار باشد. شیخ مفید می نویسد:

ص: ۱۳۲

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۰.

در سپاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گروه هایی از مردم با گرایش های متفاوتی همراه آن حضرت بودند که برخی از آن ها شیعیان آن حضرت و پدرش به شمار می آمدند؛ بعضی هم از خوارج بودند که به هر وسیله ای جنگ با معاویه را می خواستند وعده دیگر اهل فتنه و طمع کار بودند که دنبال غنایم آمده و تعدادی از آن ها شکاک بودند و برخی نیز از روی تعصب قبیله ای و به تبع رؤسای قبیله خود آمده و کاری به دین نداشتند. (۱)

شاید هیچ سندی در ترسیم دورنمایی جامعه پراکنده آن روز عراق و نشان دادن انگیزه های عراقیان برای جنگ، گویاتر از گفتار خود امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نباشد. حضرت در مدائن، در آخرین نقطه ای که سپاه امام پیشروی کرد، طی سخنانی رسا فرمودند:

هیچ تردیدی ما را از مقابله با اهل شام باز نمی دارد. ما با نیروی استقامت و تفاهم داخلی شما با اهل شام می جنگیم، ولی امروز بر اثر کینه ها، اتحاد و تفاهم از بین شما رخت بر بسته و استقامت خود را از دست داده اید و زبان به شکوه گشوده اید. عده ای از شما بستگان خود را در جنگ صفین، وعده ای کسان خود را در جنگ نهروان از دست داده اند. گروه اول بر کشتگان خود اشک می ریزند و گروه دوم، خون کشتگان خود را می خواهند، بقیه نیز از پیروی ما سرپیچی می کنند. وقتی به جنگ صفین روانه

می شدید، دین خود را بر منافع دنیا مقدم می داشتید؛ ولی امروزه منافع خود را بر دین خود مقدم می دارید. معاویه پیشنهادی به ما کرده که دور از انصاف، و برخلاف هدف بلند و عزت ماست. اینک اگر آماده کشته شدن در راه خدا هستید، با او به مبارزه برخیزیم و با شمشیر پاسخ او را بدهیم، و اگر طالب زندگی و عافیت هستید، پیشنهاد او را بپذیریم و رضایت او را تأمین کنیم.

ص: ۱۳۳

سخن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که به این جا رسید، مردم از هر طرف فریاد زدند: «الْبَقِيَّةُ الْبَقِيَّةُ...»، "ما زندگی می خواهیم، ما زندگی می خواهیم." (۱)

ج) خیانت دو فرمانده به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مردم عراق دستور دادند تا برای پیکار با معاویه، به نخیله بروند که قرارگاه لشکر معاویه بود. خود آن حضرت نیز به نخیله رفتند و از آن جا سپاه را به دیر عبدالرحمان کوچ دادند و سه روز در آن مکان توقف فرمودند، تا هر کس می خواست به لشکر ایشان ملحق گردد. پس از سه روز، چهل هزار نفر به حضرت ملحق شدند. در این هنگام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چهار هزار نفر را به فرماندهی مردی به نام «حکم» برای مقابله با معاویه به شهر انبار فرستادند. نیمه های شب، معاویه نامه ای برای حکم فرستاد و از او خواست تا از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دست بردارد و به وی ملحق شود تا او در عوض، حکومت ناحیه ای از شام را به

وی واگذارد و پانصد هزار درهم نیز همان شب برای او فرستاد. این نامه اثر کرد و حکم دعوت معاویه را پذیرفت و در دل شب، با جمعی از خویشان نزدیک خود به سوی معاویه شتافت و به لشکر او پیوست. هنگام طلوع آفتاب، سربازان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، که در انتظار حکم بودند دریافتند که آن خیانت کار به سوی معاویه رفته است. خیانت حکم به اطلاع امام رسید. آن حضرت فرد دیگری را برای جانشینی حکم به سوی انبار فرستادند. (۲) ایشان عیبدالله بن عباس را با دوازده هزار نفر، به عنوان طلایه لشکر، گسیل داشتند و «قیس بن سعد» و «سعید بن قیس» را که هر دو از یاران بزرگ آن حضرت بودند، به

ص: ۱۳۴

۱- (۱). اسدالغابه، ج ۲، ص ۱۳؛ کامل ابن اثیر، ج ۳، ص ۲۰۳؛ تذکره ابن جوزی، ص ۱۴۱.

۲- (۲). چهره های درخشان چهارده معصوم، ص ۲۴۴.

عنوان مشاور و جانشین وی تعیین نمودند تا اگر برای یکی از این سه تن حادثه ای پیش آمد، به ترتیب دیگری جانشین وی گردد. یعقوبی در تاریخ خود، از سعید بن قیس نام برده، ولی تاریخ نگاران دیگر به ترتیبی که گفته شد، نوشته اند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خط سیر پیشروی سپاه را تعیین فرمودند و دستور دادند در هر کجا که به سپاه معاویه رسیدند، جلو پیشروی آن ها را بگیرند و جریان را به امام گزارش دهند تا بی درنگ با سپاه اصلی به آن ها ملحق شوند.^(۱) عبدالله بن عباس سپاه تحت فرمانش را حرکت داد. آنان در جایی به نام «مسکن» با لشکر معاویه روبه رو شدند و در آن جا فرود آمدند. معاویه شخصی را نزد وی فرستاد تا او را به پیوستن به خود ترغیب کند و متعهد شد که یک میلیون درهم به او بدهد (نصفی از این مبلغ را پیشاپیش به او دهد و نصف دیگر را هنگام وارد شدن به کوفه). طولی نکشید که به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش رسید که عبدالله با دریافت یک میلیون درهم، شبانه همراه هشت هزار نفر به معاویه پیوسته است. بدیهی است خیانت او در آن لحظه بحرانی و سرنوشت ساز، در تضعیف روحیه سپاه و دگرگون شدن موقعیت نظامی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا چه اندازه مؤثر بود.^(۲) معاویه به خریدن عبدالله هم اکتفا نکرد، بلکه در راه ایجاد شکاف و اختلاف و شایعه سازی در میان ارتش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جاسوسی پرداخت.

د) شورش بر ضد امام و تصمیم بر قتل آن حضرت

کار به جایی رسید که معاویه چند نفر از افراد خوش ظاهر را به حضور امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستاد. این عده در اردوگاه مداین با امام ملاقات کردند و در میان

ص: ۱۳۵

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۴.

۲- (۲). مقاتل الطالبین، ص ۴۱.

مردم فریاد زدند: «خداوند به وسیله فرزند پیامبر (ص) فتنه را خواباند و آتش جنگ را خاموش ساخت؛ حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه بن ابی سفیان صلح کرد و خون مردم را حفظ نمود». مردم که به سخنان آن ها اعتماد داشتند، درصدد تحقیق برنیامدند و سخنان آن ها را باور نمودند و بر ضد امام شورش کردند و به خیمه آن حضرت حمله ور شدند و آنچه در خیمه بود، به غارت بردند و درصدد قتل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برآمدند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن جا روانه سابط شدند. در بین راه یک نفر از خوارج که قبلاً کمین کرده بود، ضربت سختی بر آن حضرت وارد کرد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر اثر جراحات، دچار خون ریزی و ضعف

شدید شدند و به وسیله عده ای از دوستان و پیروان خاص خود، به مداین منتقل گردیدند، و در مداین وضع جسمی حضرت، بر اثر جراحی به وخامت گرایید. پیشوای دوم نیروی نظامی لازم را از دست دادند و تنها ماندند. لذا صلح بر ایشان تحمیل شد.^(۱)

ه) تحمیل صلح بر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در واقع صلح نکردند بلکه صلح بر حضرت تحمیل شد؛ زیرا اوضاع نامساعد و عوامل مختلف، دست به دست هم داده، وضعی را به وجود آورد که این مسأله پیش آمد. از سوی دیگر، زمام داران و رهبران جهان هنگامی که اوضاع را برخلاف اهداف و نظریات خودشان ببینند، در تلاش اند جانی را اختیار کنند که زیان کم تری دربرداشته باشد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز بر اساس همین شیوه، می کوشیدند هدف های عالی خود را تا حد ممکن، به طور نسبی تأمین نمایند، از این رو، ناگزیر شدند با معاویه کنار آیند، زیرا اگر صلح نمی کردند، خطری بزرگ تر امام را تهدید می کرد. از سوی

ص: ۱۳۶

دیگر، پیش‌گویی پیامبر اسلام، در هنگامی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنوز کودکی بیش نبودند، تحقق یافت؛ پیامبر (ص) روزی بر فراز منبر، با مشاهده او فرمودند: «این فرزند من، سرور مسلمانان است. خداوند به وسیله او در بین دو گروه از مسلمانان صلح برقرار خواهد ساخت».

(۱)

(و) مواد صلح نامه

تدبیر فوق‌العاده امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقام مبارزه سیاسی و گرفتن امتیاز از دشمن در متن صلح نامه هویدا است.

ماده اول: حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زمام داری را به معاویه واگذار کرد به شرط آن که معاویه طبق دستور قرآن مجید و روش پیامبر (ص) رفتار کند.

ماده دوم: بعد از معاویه، خلافت از آن حسن بن علی خواهد بود و اگر برای او حادثه‌ای پیش آید، برادرش حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زمام امور مسلمانان را در دست می‌گیرد. نیز معاویه حق ندارد کسی را به جانشینی خود انتخاب کند.

ماده سوم: بدعت ناسزا گفتن و اهانت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و لعن کردن به آن حضرت در حال نماز باید ریشه کن گردد و از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جز به نیکی یاد نشود.

ماده چهارم: مبلغ پنج میلیون درهم موجود در بیت المال کوفه، از تسلیم حکومت مستثناست و باید زیر نظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مصرف شود. نیز معاویه باید در مقرری و بذل مال، بنی هاشم را بر بنی امیه ترجیح بدهد و از خراج «دارابگرد» (دارابگرد) مبلغ

یک میلیون درهم در میان بازماندگان شهدای جمل و صفین تقسیم شود. (۲)

ص: ۱۳۷

۱- (۱). سیره پیشوایان، ص ۱۱۵؛ به نقل از نورالابصار، ص ۱۲۱.

۲- (۲). لغت نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا.

ماده پنجم: معاویه تعهد می کند که تمام مردم، اعم از ساکنان شام و عراق و حجاز - از هر نژاد - از تعقیب و آزار وی در امان باشند و از گذشته آن ها صرف نظر کند و هیچ کس را به واسطه فعالیت های گذشته اش، بر ضد حکومت خود، تعقیب نکند، مخصوصاً اهل عراق را به واسطه کینه های گذشته، آزار نرساند. علاوه بر این معاویه، تمام یاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در هر کجا که هستند، امان می دهد که هیچ یک از آن ها را نیازارد و جان و مال و خانواده شیعیان و پیروان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در امان باشند و به هیچ وجه تعقیب نگردند، و کوچک ترین ناراحتی برای آن ها ایجاد نشود؛ حق هر کسی به وی برسد، و اموالی که از بیت المال در دست شیعیان است، از آن ها پس گرفته نشود. نیز هیچ گونه خطری از ناحیه معاویه متوجه حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و برادرش حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هیچ کدام از افراد خاندان پیامبر (ص) نشود و در هیچ نقطه ای، موجبات ترس آن ها را فراهم نکند. (۱)

علامه مجلسی (ره) در زمینه صلح حضرت می گوید:

بدان که بعد از ثبوت عصمت و جلالت ائمه هدی باید آنچه از ایشان واقع شود، مؤمنان انقیاد نمایند و در مقام شبهه و اعتراض درنیایند؛ زیرا آنچه ایشان می کنند، از جانب خداوند عالمیان است. اعتراض بر ایشان، اعتراض بر خداست. و در روایت است که خداوند صحیفه ای از آسمان برای حضرت رسول فرستاد و بر آن صحیفه دوازده مُهر بود؛ هر امامی مهر خود را برمی داشت،

به آنچه در زیر آن مهر نوشته بود عمل می کرد. چگونه روا باشد به عقل ناقص خود اعتراض کردن بر گروهی که حجت های خداوند جهانیان در زمینند؟ گفته ایشان گفته خداوند و کرده ایشان کرده خداست. (۲)

ز) علل و اسباب صلح به روایت تاریخ

شیخ صدوق به سند خود از ابوسعید عقیص روایت کرده که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۱۳۸

۱- (۱). زندگی امام حسن مجتبی، ص ۸۳.

۲- (۲). جلاء العیون، ص ۲۲۸.

پرسید که چه چیزی سبب صلح آن بزرگوار با معاویه شد. امام در پاسخ فرمودند: «آیا من حجت خدا بر بندگانش و پیشوای آنان پس از پدرم به شمار نمی آیم؟» ابوسعید گفت: «آری، همین گونه است یا بن رسول الله! امام فرمود: «آیا من همان فردی نیستم که جدم پیامبر (ص) درباره من و برادرم فرمود: "حسن و حسین دست به قیام بزنند یا نزنند، امام و پیشوایند؟" عرض کردم: «آری، چنین است یا بن رسول الله!» فرمود: «بنابراین اگر دست به قیام بزنم یا نزنم، از مقام امامت و پیشوایی برخوردارم. ابوسعید! سبب مصالحه من با معاویه دقیقاً همان علت مصالحه جدم با قبایل صُمره و اشجع و مردم مکه در بازگشت از حدیبیه است، با این تفاوت که مردم مکه به قرآن کفر ورزیدند، ولی معاویه و هوادارانش به تأویل و تفسیر قرآن کافرند؛ ابوسعید! اگر من از سوی خداوند تعالی، امام باشم، نباید تشخیص من در صلح یا جنگ بی اهمیت و ناچیز تلقی شود، هرچند راز و حکمت کاری که انجام داده ام، بر مردم پوشیده باشد. نمی بینی حضرت

خضر (زمانی که کشتی را سوراخ کرد و آن نوجوان را به قتل رساند و دیوار را مرمت نمود، مورد خشم حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرار گرفت؟ سببش این بود که راز و حکمت ماجرا بر موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پوشیده بود. ولی زمانی که خضر وی را آگاه کرد، موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن کارها خرسند شد. من نیز چنینم، شما چون از راز و رمز کاری که انجام داده ام بی خبرید، بر من خشم گرفته اید! اگر این کار را انجام نداده بودم شیعه ای روی زمین باقی نمی ماند و همه قتل عام می شدند. (۱)

زیدین وهب جُهنی گوید:

پس از مجروح شدن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مداین، از آن حضرت پرسیدم در این موقعیت، چه موضعی خواهد گرفت؟ امام پاسخ دادند: «به خدا سوگند!

ص: ۱۳۹

۱- (۱). پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۱۹۹؛ به نقل از علل الشرایع، ص ۲۰۰.

معاویه را بهتر از افرادی می دانم که مدعی پیروی از من هستند، ولی درصدد کشتنم برآمدند، زندگی ام را چپاول کردند و اموالم را به غارت بردند؛ به خدا سوگند! اگر با معاویه درگیر شوم، همین افراد گردنم را گرفته، مرا تسلیم وی خواهند کرد؛ به خدا سوگند! اگر با عزت و شرف تن به صلح با معاویه بدهم، بهتر از آن است که مرا به اسارت گرفته، به قتل برسانند و یا بر من منت بنهند، که این کار تا پایان دنیا لکه ننگی بر تارک بنی هاشم بماند و معاویه و دودمانش همواره بر زنده و مرده ما منت داشته باشند. (۱).

سلیم بن قیس هلالی نیز می گوید:

وقتی معاویه به کوفه آمد، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حضور وی بر فراز منبر رفت و پس از حمد خداوند چنین فرمود: «مردم! معاویه مدعی شده که من او را شایسته خلافت دانسته، ولی در خودم چنین شایستگی نمی بینم. معاویه دروغ گفته! من در کتاب الهی (قرآن) و بر زبان پیامبر (ص) از خود مردم به آنان سزاوارترم. به خدا سوگند! اگر مردم به من دست بیعت بدهند و اطاعت کرده، از من پشتیبانی کنند، آسمان باران خویش و زمین برکات خود را بر آنان ارزانی خواهد داشت و تو ای معاویه طمع خلافت در سر نمی پروراندی! پیامبر (ص) فرموده است: "هرگاه امتی زمام امور خود را به مردی بسپارند که برتر از او را میان خود سراغ داشته باشند، امورش همواره رو به تباهی خواهد رفت تا به سرنوشت گوساله پرستان دچار شوند"». (۲).

ج) سرنوشت مواد صلح نامه و پیمان شکنی معاویه و شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، باینکه از ناحیه یاران به شدت زیر فشار بودند، بر سر پیمان خود باقی ماندند. همه تاریخ نگاران، اشاره کرده اند که معاویه به بندهای پنج گانه

ص: ۱۴۰

۱- (۱). احتجاج طبرسی، ج ۲، ص ۱۴۸.

۲- (۲). پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۲۰۱؛ به نقل از بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۲.

قرارداد صلح، هیچ گاه به گونه ای که متعهد شده بود، عمل نکرد. معاویه بندهای قرارداد را نادیده گرفت و پیمان های محکمی را که در عدم نشکستن آن ها با خدا عهد کرده بود، نقض نمود. او کوشید خلافت را سلطنتی فسادانگیز قرار دهد و میان فرزندان او به میراث نهد. وی تمام تلاش خود را به کار گرفت و اموال هنگفتی را در این جهت هزینه

کرد، ولی احساس نمود به خواسته اش نخواهد رسید؛ زیرا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قید حیات بودند و مسلمانان، حکومت دادگر و الطاف گسترده حضرت را انتظار می کشیدند. از این رو، تصمیم به قتل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرفت. معاویه در زمان حضور امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دمشق، چندین بار زهر کشنده نزد حضرت فرستاد، ولی به خواسته اش نرسید؛ تا این که طی نامه ای به پادشاه روم از او زهر کشنده ای درخواست کرد و آن را به دست آورد و از مروان بن حکم خواست تا جعهده، دختر اشعث بن قیس کندی، یکی از همسران امام را در «ماء رومه» (چاه آبی در نزدیکی مدینه) به خوراندن زهر آغشته با عسل به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وادارد. او قول داد اگر امام در اثر این زهر از دنیا رفت، جعهده را به ازدواج یزید درآورد و یک صد هزار درهم بدو پیشکش دهد.

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

اشعث بن قیس در ریختن خون امیرالمؤمنین شرکت داشت و دخترش جعهده به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زهر خوراند و پسرش محمد در ریختن خون امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شرکت جست. (۱)

بدین ترتیب، معاویه به خواسته اش رسید. با افزایش درد ناشی از مسمومیت و وخیم شدن حال امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، آن حضرت برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را خواستند و بدو وصیت کردند و ودایع امامت را به ایشان سپردند.

بخشی از وصیت آن امام از این قرار است:

ص: ۱۴۱

مرا در کنار جدم پیامبر (ص) به خاک بسپار، که از هرکس دیگر به او نزدیک تر و برای دفن در خانه اش سزاوارترم. اگر دشمنان از این کار جلوگیری کردند، تو را به خدا و به مقامی که در نزد او داری و به خویشاوندی نزدیکت به پیامبر (ص) سوگند می دهم اجازه ندهی قطره خونی در این راه ریخته شود، تا خود به دیدار پیامبر (ص) بروی و از آنان شکایت کنی، و او را از آنچه مردم با ما انجام دادند، آگاه سازی! (۱)

بدین ترتیب، بردبارترین مسلمانان و پیشوای جوانان بهشتی و گل خوش بو و نور دیده پیامبر (ص) به شهادت رسیدند و جهان از فقدانش در تاریکی فرو رفت و آخرت به فروغ مقدمش روشنی یافت. این حادثه روز پنج شنبه ۲۸ صفر سال ۵۰ هجری در مدینه واقع شد. سیدالشهداء (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با هم کاری عبدالله بن عباس، عبدالرحمان بن جعفر، علی بن عبدالله بن عباس، و برادران خود محمد حنفیه و ابوالفضل العباس (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تجهیز پیکر نازنین برادر پرداختند و بدن مبارک او را غسل دادند و کفن نمودند. مراسم تشییع با شکوه برگزار گردید. مروان و هم دستان اموی وی تردیدی نداشتند که بنی هاشم، پیکر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در جوار قبر مطهر رسول اکرم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خاک خواهند سپرد. از این رو گرد هم آمدند و مسلح شدند. وقتی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدن مقدس برادر را به سمت مرقد پیامبر (ص) به حرکت درآورد تا با جد بزرگوارش تجدید عهد بنماید، افراد مسلح در برابر آنان صف کشیدند و عایشه نیز سوار بر استری به آنان پیوست و همواره می گفت: «چرا می خواهید کسی را که من دوست ندارم وارد خانه ام کنید.» چیزی نمانده بود که میان بنی هاشم و بنی امیه درگیری ایجاد شود که ابن عباس با پیش دستی خود را به مروان رساند و گفت: «مروان! از همان راهی که آمده ای بازگرد! ما قصد

نداریم پیشوا و سالارمان را در جوار مرقد پیامبر (ص) دفن کنیم، بلکه می خواهیم برای تجدید پیمان، جنازه اش را بر قبر مطهر طواف داده، سپس طبق وصیت آن حضرت به بقیع بازگردانیم و در جوار جده اش فاطمه بنت اسد به خاک بسپاریم.» سپس رو به عایشه کرد و گفت: «وه،

ص: ۱۴۲

چه شرم آور! یک روز بر استر و روزی بر شتر سوار می شوی و تصمیم داری نور خدا را خاموش سازی و با اولیای خدا در آویزی! امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «به خدا سوگند! اگر پیمان برادرم در جلوگیری از خون ریزی نبود و اگر وصیت نکرده بود که قطره خونی برای این کار ریخته نشود، می دانستید که شما را از دم تیغ می گذرانندیم. شما پیمانی را که میان ما و شما بود، نادیده گرفتید و بر شروطی که به عمل به آن ها متعهد شده بودید، خط بطلان کشیدید!»^(۱)

بدین ترتیب، جنازه مطهر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به بقیع انتقال دادند و در جوار جده اش فاطمه بنت اسد به خاک سپردند. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کنار قبر برادر ایستادند و در سوگ آن عزیز زهرا چنین گفتند:

رحمت و درود خدا بر تو ای ابامحمد! تو حقیقت را دیدی و شناختی و در برابر باطل گرایان با روشی نکو و مبارزه پنهانی، راه خدا را برگزیدی؛ دنیا و زیبایی ها و ناگواری هایش را به دیده تحقیر نگرستی و با دستی پاک و خاندانی پیراسته در دنیا زیستی و از آن گذشتی و فریب کاری و خیانت دشمنان را به آسانی رد کردی و پاسخ گفتی و این مایه شگفتی نیست؛ زیرا تو از دودمان رسالتی و از پستان حکمت شیر نوشیده ای! و اکنون به سوی روح و ریحان و بهشت پر از نعمت پر کشیدی؛ خدای

تعالی پاداش تو و ما را در این سوگ و مصیبت، بزرگ دارد و به ما صبر و بردباری عنایت فرماید!^(۲)

ص: ۱۴۳

۱- (۱). پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۲۶۰.

۲- (۲). حیاة الامام الحسن، ص ۵۰۰.

۱. ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد، (۶۳۰ ق)، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، قاهره: دارالشعب.
۲. ابن اثیر، عزالدین علی بن ابی الکریم شیبانی، (۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۲۹۹ ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، (۳۱۱-۳۸۱ ق)، علل الشرایع، ترجمه محمدجواد ذهنی، چاپ پنجم، قم: مؤمنین، ۱۳۸۴.
۴. ابن جوزی، یوسف بن عبدا... بغدادی، (۶۵۴ ق)، تذکره ابن جوزی، تهران: اصدار مکتبه نینوی الحدیثه.
۵. ابن شهر آشوب، ابوجعفر محمد بن علی، (۵۸۸ ق)، مناقب، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین.
۶. پیشوایان هدایت، مترجم عباس جلالی، ج ۴، چاپ اول، قم: اداره ترجمه مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۳۸۵.
۷. پیشوایی، مهدی، زندگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرچمدار صلح و آزادی، قم: نسل جوان، ۱۳۷۱.
۸. - سیره پیشوایان، قم: مؤسسه امام صادق، ۱۳۸۸.
۹. حسینی دشتی، سیدعبدا...، چهره درخشان چهارده معصوم، قم: موعود اسلام، ۱۳۸۴.
۱۰. خراسانی، وحید، زینت عرش خدا امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم، مدرسه الامام باقرالعلوم، ۱۳۸۹.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا.
۱۲. زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر، ربیع الابرار و نصوص الاخبار،

١٤٣٨ ق)، قم: انتشارات شريف رضى، ١٤١٠ ق.

١٣. شبلنجى، شيخ مؤمن بن حسن بن مؤمن، (١٣٠٨)، نورالابصار، بيروت: دارالاجيل.

١٤. شريف رضى، محمد بن حسين، (٤٠٦ ق) نهج البلاغه، مترجم، على اصغر فقيهى قم: ١٣٨٦.

١٥. شيخ مفيد، ارشاد، قم: واحد ترجمه انتشارات سرور، سيدحسن مسوى مجاب، ١٣٨٨.

١٦. طبرى، ابو منصور احمد بن على بن ابيطالب، (٦٢٠)، احتجاج على اهل اللجاج، مترجم بهزاد جعفرى، تهران: چاپ دارالكتب الاسلاميه، ١٣٨١.

١٧. قرشى، باقر شريف، حياه الامام الحسن، چاپ دوم، نجف: ١٣٨٤.

١٨. مجلسى، محمد باقر، (١١١١ هـ -)، بحارالانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الاطهار، بيروت: چاپ سوم.

١٩. -، جلاء العيون.

٢٠. محب طبرى، ابو جعفر احمد بن عبدا... (٦٩٤ ق)، رياض النضره فى مناقب العشره، بيروت: دارالندوه الجديده.

٢١. منقرى، نصر بن مزاحم، (٢١٢ ق)، وقعه صفين، چاپ دوم، قاهره، ١٣٨٢.

٢٢. هيثمى، على بن ابكر (٨٠٧ ق)، مجمع الزوايد و منبع الفوائد، دارالكتب العلميه، ١٤٠٨.

٢٣. يعقوبى، احمد بن اسحاق بن جعفر بن وهب، (٢٩٢ ق)، تاريخ يعقوبى، بيروت: دار صادر.

ص: ١٤٥

اشاره

دکتر مجتبی محمدی مزرعه شاهی (۱)

مهدی شاه ولی اناری (۲)

چکیده

زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دومین امام معصوم، با توجه به زمان های که در آن قرار داشتند در زمینه های اخلاق، فضیلت، کمال، حلم و سیاست درخشندگی خاصی دارد. جامعه بشری برای پیمودن راه درست، به این ویژگی هایی که در سیره امامان معصوم است، نیازمند است. هر امام با توجه به زمان خود، به گونه ای راه را مشخص می نمودند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم در عمل به این

مهم پرداختند و متناسب با زمان و مکان و مخاطب، به شیوه ای برخورد کردند که هر کدام از این برخوردها می تواند از جنبه های مختلف بررسی گردد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین و زاهدترین مردمان زمان خویش بودند و همواره از خوف خدا می لرزیدند. کرم و سخاوتمندان زبان زد همگان بود. در قله عزت بودند و در برابر تهی دستان فروتن؛ شجاعتشان بر دوست و دشمن آشکار بود.

واژه گان کلیدی: امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سیره، اخلاق، فضایل.

ص: ۱۴۶

۱- (۱). عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن.

۲- (۲). دانشجوی دوره کارشناسی رشته تربیت معلم قرآن.

پژوهش درباره زندگی معصومان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضروری است؛ زیرا اقیانوس بی کران فضایل و معارف آنان، مناسب ترین الگو برای همگان، به ویژه مسلمانان است. هم چنین تعالی شخصیت معنوی انسان، از والاترین و مقدس ترین اهداف پیشوایان دین بوده است. «الگوپذیری و قهرمان گرایی»، در وجود انسان نهادینه شده و همه مردم همواره دنبال سمبل ها هستند. امامان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با تحمل مشقت های بسیار در این مسیر، تمامی تلاش خویش را بر آن گذاشتند تا اخلاق نیک را با شیوه های رفتاری و گفتاری خویش به آدمی بیاموزند و او را از زشتی ها به دور داشته، متوجه حقیقت والای انسانی و ارزش سترگش کنند. بی تردید رهبران الهی و امامان به عنوان تندیس همه خوبی ها، قهرمانان موفق برای چگونه بودن، چگونه زیستن و چگونه مردن هستند. همه ابعاد

شخصیت معصومان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بایسته پژوهش است؛ از این رو صاحبان اندیشه، نجبگان و نظریه پردازان، بیش تر، ویژگی های آنان را تحلیل می کنند. در این میان، نقش برجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار چشم گیر جلوه می نماید. از این رو، با تأملی کوتاه در اخلاق و فضایل ایشان دریچه ای به بی کران سجایای اخلاقی آن امام همام می گشاییم.

زندگانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

در تاریخ میلاد خجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اندکی اختلاف وجود دارد. طبق قول مشهور، در پانزدهم ماه مبارک رمضان سال سوم هجری، در شهر مدینه منوره چشم به جهان گشود. پدر گرامی اش امام علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مادر ارجمندش حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)، بودند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دوران جد بزرگوارش چند سال

بیش تر درک نکردند زیرا تقریباً هفت سال پیش نداشتند که پیامبر اسلام (ص) بدرود زندگی گفتند.

آن حضرت پس از رحلت پیامبر (ص) تقریباً سی سال در کنار پدرش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرار داشت و پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (سال ۴۰ ق) به مدت ده سال امامت امت را به عهده گرفت و در سال ۵۰ هجری، با توطئه معاویه بر اثر مسمومیت در ۴۸ سالگی به درجه شهادت رسید و در قبرستان بقیع در مدینه مدفون گشت.

فضایل خجسته امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای فضایل فراوانی بودند که خلاصه آن را با سه عنوان بیان می کنیم:

۱. اصالت پاک

از مهم ترین فضایل آن امام وارسته این بود که پدرش علی مرتضی، دومین شخصیت برجسته جهان اسلام و مادرش فاطمه زهرا، نخستین بانوی نمونه اسلام و نی ای ارجمندش، آخرین پیام آور خدای یکتا بودند. جده فداکارش اولین بانوی مسلمان، حضرت خدیجه بنت خویلد بود؛ بانویی که تا پایان عمر، یار و غمگسار روزهای غربی پیامبر بود و با بخشش اموال خویش، روند و حرکت دین نوپای اسلام را شتاب بیش تری داد.

۲. آیات قرآن

از برجسته ترین فضایل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این است که او جزو اصحاب کسا و آل عبا و از اهل بیت پیامبر (ص) بودند؛ اهل بیته که آیات فراوانی در شأن ایشان نازل شده است؛ از جمله آیه تطهیر.

ص: ۱۴۸

عمر بن ابی سلمه (پسر همسر رسول خدا) می گوید:

پیامبر (ص) در خانه ام سلمه حضور داشتند که این آیه نازل شد: **﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾**؛

خداوند اراده کرده است که از شما اهل بیت، پلیدی را بزدايد و پاکیزگی تان بخشد. (۱) در این هنگام حضرت، دخترش فاطمه و پسرانش حسن و حسین را فراخواندند و عبایی را بر سر آن ها افکندند و درحالی که علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پشت سر ایشان ایستاده بود، فرمودند

: «اللَّهُمَّ هؤُلاءِ اهلُ بیتی فَادَّهَبْ عَنْهُمُ الرِّجْسَ وَ طَهِّرْهُمُ تَطْهِيرًا»؛ پروردگارا! اینان اهل بیت من هستند، پس پلیدی را از آنان دور فرما و آنان را پاکیزه گردان.

حضور امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جریان «مباهله» نیز نشانه اعتبار و اهمیتی است که رسول خدا (ص) برای ایشان قائل بودند. نیز حضور آن حضرت در «بیعت رضوان» و بیعت نمودن پیامبر (ص) با او، جایگاه رفیع آن امام همام را نشان می دهد. (۲)

۳. روایات نبوی (ص)

با توجه به اصالت خانوادگی و تربیت علوی و فاطمی، پیامبر (ص) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و برادر بزرگوارش را با چنین جملاتی می ستودند:

«این ها (حسن و حسین) گل های خوش بوی امت من هستند.»

(۳) «و هما سیدا شباب اهل الجنه»؛ و آن دو سرور جوانان اهل بهشتند. (۴)

در کتاب استیعاب به طرق مختلف از رسول گرامی (ص) روایت شده که درباره حسنین فرمودند:

ص: ۱۴۹

۱- (۱) . سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- (۲) . رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص ۱۲۰، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۷۶.

۳- (۳) . سیدمحسن امین، اعیان الشیعه، ترجمه اداره پژوهش و نگارش، ص ۳۴، چاپ اول، انتشارات شرکت سهامی وزارت ارشاد، ۱۳۶۱.

۴- (۴) . همان

خدایا من این دو را دوست دارم، تو نیز آن‌ها را و هر کس را که دوست دارشان است، دوست بدار. (۱)

و در مورد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«لو كان العقل رجلاً لكان الحسن؛ ۲۳ اگر عقل به شکل مردی مجسم می شد، همانا حسن بود.» (۲)

ویژگی های اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

روش، منش، رفتار و کردار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نمونه روزگار بود. در یک جمع بندی کلی، می توان چنین نتیجه گرفت که تاریخ نویسان مهم ترین برجستگی های اخلاقی آن حضرت را «بخشنده ترین، بزرگ منش ترین، با سخاوت ترین، حلیم ترین، زاهدترین، راست گوترین، پارساترین، عابدترین، گرامی ترین، پرگذشت ترین و دارای گشاده ترین سینه در میان مردم» ثبت و ضبط کرده اند. شیخ صدوق در کتاب امالی از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و آن حضرت از پدراننش چنین نقل می کند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در میان مردم زمان خود، عابدترین، پارساترین و گرامی ترین افراد بود. چون قصد حج می کرد، پیاده می رفت و گاهی پای خود را برهنه می نمود. هیچ گاه دست به کاری نمی زد مگر این که خدا را یاد می نمود. راست گوترین مردم بود و رساترین بیان را داشت. وقتی به درب مسجد می رسید، سر به سوی آسمان بلند می کرد و عرضه می داشت:

«اللّٰهُ صَدِيقُكَ يَا مُحْسِنُ قَدْ اَتَاكَ الْمَسْتَبِيُّ فَتَجَاوَزْ عَنْ قَبِيحِ مَا عِنْدِي بِجَمِيْلٍ مَا عِنْدَكَ يَا كَرِيْمُ»؛ خدایا میهمانت درب خانه ات ایستاده، ای احسان کننده! بنده گنه کار به سوی تو آمد، به خوبی آنچه نزد توست، از بدی آن چه نزد من است در گذر. " (۳)

ص: ۱۵۰

۱- (۱). اعیان الشیعه، ص ۳۶.

۲- (۲). رسول جعفریان، همان، ص ۱۲۱.

۳- (۳). شیخ عباس قمی، منتهی الامال، ص ۳۰۷، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۶.

جابر بن عبدالله انصاری می گوید:

شنیدم که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: مکارم اخلاق ده چیز است: ۱. راست گویی؛ ۲. صداقت در خضوع؛ ۳. بخشش به سائل؛ ۴. خوش خلقی؛ ۵. پاداش دادن به کارها؛ ۶. پیوند با خویشان؛ ۷. حمایت از همسایه؛ ۸. حق شناسی برای صاحب آن؛ ۹. مهمان نوازی؛ ۱۰. سرسلسله همه این ها شرم و حیا است. (۱)

اگر بخواهیم ویژگی های اخلاقی آن حضرت را بررسی کنیم، در ابتدا بهترین ملاک، سخن خود امام است که بعضی از فرمایش های ایشان را بررسی می کنیم.

۱. صداقت در خضوع

گستره گذشت و مهرورزی امام، آن قدر پر دامنه بود که قاتل او را هم در برگرفت. چنان که «عمر بن اسحاق» می گوید:

من و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در لحظه شهادت، نزد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودیم که فرمود: «بارها به من زهر داده اند، ولی این بار تفاوت می کند؛ زیرا این بار جگرم را قطعه قطعه کرده است». حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ناراحتی پرسید: «چه کسی شما را زهر داده است؟» فرمود: «از او چه می خواهی؟ می خواهی او را بکشی؟ اگر آن کسی باشد که من می دانم، خشم و عذاب خداوند بیش تر از تو خواهد بود. اگر هم او نباشد، دوست ندارم که به خاطر من، بی گناهی گرفتار شود». (۲)

۲. فروتنی

امام مانند جدش رسول الله (ص) بدون هیچ تکبری روی زمین می نشستند و با تهی دستان هم سفره می شدند. روزی سواره از محلی می گذشتند که دیدند گروهی

ص: ۱۵۱

۱- (۱). عمادالدین اصفهانی، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۲۵، تهران: انتشارات محمد، بی تا.

۲- (۲). ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۲، ص ۱۵، بیروت: انتشارات داراحیاء التراث العربی، ۱۳۹۳ ق.

از بینوایان روی زمین نشسته اند و مقداری نان را پیش خود گذارده اند و می خورند. آنان وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دیدند، به ایشان تعارف کردند و حضرت را سر سفره خویش خواندند. امام از مرکب خویش پیاده شدند و این آیه را

تلاوت کرد: **إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُشْكِرِينَ**؛ «خداوند خودبزرگ بینان را دوست نمی دارد.»^(۱) سپس سر سفره آنان نشستند و مشغول خوردن گردیدند. وقتی همگی سیر شدند، امام آن ها را به منزل خود فرا خواندند و از آنان پذیرایی نمودند و به آنان پوشاک هدیه کردند.^(۲)

همواره دیگران را بر خود مقدم می داشتند و پیوسته با احترام و فروتنی با مردم برخورد می کردند. روزی ایشان در مکانی نشسته بودند تا برخاستند که بروند، پیرمرد فقیری وارد شد. امام به او خوش آمد گفتند و برای ادای احترام و خضوع، به او، فرمودند: «ای مرد! وقتی وارد شدی که ما می خواستیم برویم. آیا به ما اجازه رفتن می دهی؟» مرد فقیر عرض کرد: «بله، ای پسر رسول خدا!»^(۳)

۳. بخشش به سائل

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از خیل ستارگان پرفروغ است. او به «کریم اهل بیت» شهرت دارد. همت بلند و طبع عالی حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اجازه نمی داد کسی از در خانه او ناامید برگردد و گاه که کمک مستقیم مقدور حضرت نبود، به طور غیرمستقیم در رفع نیازمندی های افراد می کوشیدند و با تدابیر خاصی، گره از مشکلات گرفتاران می گشودند.

ص: ۱۵۲

۱- (۱). سوره نحل، آیه ۲۳.

۲- (۲). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ۲۵۳، بیروت: انتشارات الوفاء ۱۴۰۳ ق.

۳- (۳). ابوالفضل هادی منش، آفتاب حسن رویکردی تحلیلی به زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۴۶، چاپ دوم، قم: انتشارات دفتر عقل، ۱۳۸۷.

ابن شهر آشوب در کتاب مناقب چنین روایت می کند:

مردی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تقاضای کمک مالی نمود. حضرت پنجاه هزار درهم و پانصد دینار به او داد. آن گاه فرمود: «برو باربری بیاور تا این پول ها را برایت حمل کند.» مرد، باربری آورد. حضرت عبای سبزرنگش را به مرد سائل داد و فرمود: «این کرایه باربر است.»

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جود و کرم از همگان سبقت گرفته بودند؛ آن چنان که با بخشش های خداپسندانه، دست از دارایی های خویش می کشیدند و همه را در راه خشنودی خدا تقدیم می کردند. این در واقع بیان گریباعتنایی آن حضرت به مظاهر فریبنده دنیا بود. در همین مورد نوشته اند:

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طول عمر خود، دو بار تمام اموال و دارایی خود را در راه خدا خرج کرد و سه بار ثروت خود را به دو نیم تقسیم نمود و نصف آن را برای خود نگه داشت و نصف دیگر را در راه خدا بخشید.

(۱)

۵. بخشندگی و بر آوردن نیازهای دیگران

می توان گفت که بارزترین ویژگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که بهترین سرمشق برای دوست داران ایشان است، بخشندگی بسیار و دست گیری از دیگران است. ایشان به بهانه های مختلف، همه را از خوان کرم خویش بهره مند می ساختند و آن قدر بخشش می کردند تا شخص نیازمند بی نیاز می شد؛ زیرا طبق تعالیم اسلام، بخشش باید به گونه ای باشد که فرهنگ تکدی گری را ریشه کن سازد و در صورت امکان، شخص را از جرگه نیازمندان بیرون گرداند. روزی حضرت

ص: ۱۵۳

مشغول عبادت بودند فردی در کنار ایشان نشسته بود و به درگاه خدا می گفت: «خدا یا! ده هزار درهم به من ارزانی دار». حضرت به خانه آمد و برای او ده هزار درهم فرستاد. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هیچ گاه سائلی را از خود نمی راندند و هرگز پاسخ «نه» به نیازمندان نمی فرمودند و تمامی جنبه های معنوی بخشش را در نظر می گرفتند. مردی نزد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و ابراز نیازمندی کرد. امام برای این که کمک رود رو نباشد و سبب شرمندگی آن مرد نگردد، فرمود: «آنچه را می خواهی در نامه ای بنویس و برای ما بفرست تا نیازت برآورده شود». آن مرد رفت و

نیازهای خود را در نامه ای برای امام فرستاد. حضرت نیز آن چه را خواسته بود، برایش فرستادند. شخصی که در آن جا حضور داشت، به امام عرض کرد: «به راستی چه نامه پربرکتی برای آن مرد بود!» امام در پاسخ او فرمود: «برکت این کار برای من بیش تر بود که سبب شد شایستگی انجام این کار نیک را بیابم؛ زیرا بخشش راستین آن است که بدون درخواست شخص، نیازش را برآوری، ولی اگر آن چه را خواسته است به او بدهی، در واقع قیمتی است که برای آبرویش پرداخته ای.» (۲)

امام برآوردن نیاز دیگران را در هر حالی در اولویت قرار می دادند. ابن عباس می گوید:

با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسجد الحرام بودم. حضرت در آن جا معتکف و مشغول طواف بودند. نیازمندی نزد ایشان آمد و عرض کرد: «ای فرزند رسول خدا، به فلان شخص مقداری بدهکارم و از عهده قرض او بر نمی آیم. اگر ممکن است [مرا کمک کنید]». امام فرمود: «به صاحب این خانه [و اشاره به کعبه کرد] متأسفانه در حال حاضر، پولی در اختیار ندارم». شخص نیازمند گفت:

ص: ۱۵۴

۱- (۱). ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۷، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۹ ق.

۲- (۲). هادی منش، همان، ص ۴۴.

«ای فرزند رسول خدا! پس از او بخواهید که به من مهلت بدهد؛ چون مرا تهدید کرده است که اگر بدهی خود را نپردازم، مرا به زندان بیندازد». حضرت طواف خود را قطع کردند و همراه آن مرد به راه افتادند تا نزد طلبکارش بروند و از او مهلت بگیرند. عرض کردم: «ای پسر رسول خدا! گویا فراموش کرده اید که در مسجد قصد اعتکاف نموده اید». حضرت فرمود: «نه فراموش نکرده ام؛ ولی از پدرم شنیدم که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «هر کس حاجت برادر مؤمن خود را برآورد، نزد خدا مانند کسی است

که نه هزار سال روزها روزه گرفته و شب ها را به عبادت گذرانیده است» (۱).

۶. خوش خلقی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به فقیرانِ فرهنگی و فریب خوردگان جاهل نیز دل مهربان داشتند. گرچه آن ها بر اثر فریب دشمنان با هتاک و بی حرمتی با امام برخورد می کردند؛ امام هیچ گاه از سخنان بیهوده آنان غضبناک نمی شدند و با لطف و مهربانی آن ها را نوازش می کردند و به رفع نیازهایشان همت می گماشتند. آنان نیز با دیدن برخوردهای خاضعانه امام به حیرت می افتادند و در اندک مدت از گفته های خویش اظهار پشیمانی می کردند. نمونه بارز فروتنی امام با فقرزدگان فرهنگی و دین باختگان بی هویت، ملاقات با آن مرد شامی است که حکایت آن در ادامه خواهد آمد.

هم چنین امام، همواره مهربانی را با مهربانی پاسخ می گفتند. حتی پاسخ او در برابر نامهربانی نیز مهربانی بود. امام گوسفند زیبایی داشتند که به او علاقه نشان می دادند. روزی دیدند گوسفند در گوشه ای افتاده و ناله می کند. جلوتر رفتند و دیدند که پای آن را شکسته اند. امام از غلامش پرسیدند: «چه کسی پای این

ص: ۱۵۵

حیوان را شکسته است؟». غلام گفت: «من شکسته ام». حضرت فرمود: «چرا چنین کردی؟» گفت: «برای این که شما را ناراحت کنم». امام با تبسمی دل نشین فرمودند: «ولی من در عوض، تو را

خشتود می کنم و غلام را آزاد کردند» (۱).

۷. پاداش دادن به کارها

در سفری که آن حضرت به همراه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عبدالله بن جعفر به حج می رفتند، شتری که بار آذوقه بر آن بود، گم شد و آن ها در میانه راه، گرسنه و تشنه ماندند. در این هنگام، متوجه خیمه ای شدند که در آن پیر زنی تنها زندگی می کرد. از او آب و غذا خواستند. پیرزن نیز که انسان مهربان و میهمان نوازی بود، تنها گوسفندی را که داشت دوشید و سپس گفت: «آن را برای غذا ذبح کنید تا برای شما غذایی آماده کنم». امام نیز آن گوسفند را ذبح نمود و زن از آن، غذایی برایشان درست کرد. آنان غذا را خوردند و پس از صرف غذا، از آن زن تشکر کردند و گفتند: «ما افرادی از قریش هستیم که به حج می رویم. اگر به مدینه آمدی، نزد ما بیا تا میهمان نوازی ات را جبران کنیم». سپس از زن خداحافظی کردند و به راه خویش ادامه دادند. شب هنگام، شوهر زن به خیمه اش آمد و او داستان میهمانی را برایش بازگفت. مرد خشمگین شد و گفت: «چگونه در این برهوت، تنها گوسفندی را که همه دارایی مان بود برای کسانی که نمی شناختی کشتی؟» مدت ها از این جریان گذشت تا این که بادیه نشینان به جهت فقر و

خشک سالی به مدینه سرازیر شدند. آن زن نیز به همراه شوهرش به مدینه آمد. در یکی از همین روزها، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیرزن را در کوچه دید و فرمود: «ای کنیز خدا! آیا مرا می شناسی». گفت: «نه»، فرمود: «من همان کسی هستم که مدت ها

ص: ۱۵۶

۱- (۱). باقر شریف قرشی، حیا الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۱، ص ۳۱۴، بیروت: انتشارات دارالبلاغه، ۱۴۱۳ ق.

پیش به همراه دو نفر در خیمه تو شدیم. نامم حسن بن علی است». پیرزن خوشحال شد و عرض کرد: «پدر و مادرم به فدای تو باد!» امام به پاس فداکاری و پذیرایی او، هزار گوسفند و هزار دینار به او بخشیدند و او را نزد برادرش حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستاد. او نیز همان مقدار به او گوسفند و دینار بخشید و وی را نزد عبدالله بن جعفر فرستادند. عبدالله نیز به پیروی از پیشوایان خود، همان مقدار را به آن پیرزن بخشید. (۱)

حضرت با این سپاس‌گزاری، هم پاداش نیک پیرزن را دادند و هم از میهمان غریب پذیرایی کردند. بارها درباره فقیرانی که از ایشان پذیرایی کرده بودند می‌فرمود:

فضیلت با آنان است. اگرچه پذیرایی‌شان اندک است و مالی ندارند، ولی برترند، زیرا آنان غیر از آن چه ما را به آن پذیرایی می‌کنند چیز دیگری ندارند و از همه چیز خود گذشته‌اند، ولی ما بیش از آن چه پیش میهمان می‌گذاریم اموال داریم.

(۲)

۸. حمایت از همسایه

خانواده ای یهودی در همسایگی امام، می‌زیستند. دیوار خانه یهودی شکافی داشت که رطوبت نجاست از منزل او به خانه امام نفوذ می‌کرد. فرد یهودی نیز از این جریان آگاهی نداشت تا این که روزی زن یهودی برای درخواست نیازی به خانه امام آمد و دید که شکاف دیوار، سبب شده که دیوار خانه امام نجس گردد. بی‌درنگ نزد شوهرش رفت و او را آگاه ساخت. مرد یهودی نزد امام آمد و از سهل‌انگاری خود پوزش خواست و از این که در این مدت، امام سکوت کرده و

ص: ۱۵۷

۱- (۱). اعیان الشیعه، ص ۳۹-۴۰.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۵۳.

چیزی نگفته بود، شرمنده شد. امام برای این که او بیش تر شرمنده نشود فرمود: «از جدم رسول خدا (ص) شنیدم که با همسایه مهربانی کنید». یهودی با دیدن گذشت و چشم پوشی و برخورد پسندیده ایشان به خانه اش رفت، دست زن و بچه اش را گرفت و نزد امام آمد و از ایشان خواست تا آنان را به دین اسلام درآورد. (۱)

۹. حق شناسی برای صاحب حق آن

مهربانی با بندگان خدا، از ویژگی های بارز امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بود. انس می گوید:

روزی در محضر امام بودم که یکی از کنیزان ایشان با شاخه گلی در دست وارد شد و آن گل را به امام تقدیم کرد. حضرت گل

را از او گرفتند و با مهربانی به او فرمودند: «برو، تو آزادی!» من که از این رفتار حضرت شگفت زده بودم، گفتم: «ای فرزند رسول خدا! این کنیز تنها یک شاخه گل به شما هدیه کرد. آن گاه شما او را آزاد می کنید؟!» امام در پاسخ فرمود: «خداوند بزرگ و مهربان به ما فرموده است هر کس به شما مهربانی کرد، دو برابر او را پاسخ گوید». (۲) سپس فرمود: «پاداش در برابر مهربانی او نیز آزادی اش بود». (۳)

۱۰. میهمان نوازی

امام همواره در پذیرایی از میهمان، تلاش جدی می کردند. گاه از اشخاصی پذیرایی می نمودند که آنان را نمی شناختند. به ویژه، به پذیرایی از بینوایان علاقه زیادی داشتند. آنان را به خانه خود می بردند و به گرمی پذیرایی می کردند و به آن ها لباس و مال می بخشیدند.

ص: ۱۵۸

۱- (۱) . هادی منش، همان، ص ۳۸.

۲- (۲) . سوره نساء، آیه ۸۶.

۳- (۳) . محمدباقر بهبهانی، کریم اهل بیت، ص ۷۱، چاپ اول، تهران: انتشارات صیام، ۱۳۸۰.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طول زندگی پرپرکشان همواره در راه هدایت مردم گام بر می داشتند و شیوه برخوردشان با عموم مردم - حتی دشمنان - چنان زیبا بود که همه را به خود جذب می کرد.

تاریخ نگاران نوشته اند:

روزی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سواره از راهی می گذشتند. مردی شامی بر سر راه آن حضرت آمد و ناسزا گفت. وقتی که فحش هایش تمام شد، امام رو به او کرده، سلامش کرد! آنگاه خندید و فرمود: «ای مرد! تصور می کنم در این جا غریب هستی... اگر از ما چیزی بخواهی، به تو عطا خواهیم کرد؛ اگر گرسنه ای سیرت می کنیم؛ اگر برهنه ای می پوشانیم؛ اگر نیازی داری، بی نیازت می کنیم؛ اگر از جایی رانده شده ای پناهت می دهیم؛ اگر حاجتی خواسته باشی برآورده می کنیم. هم اینک بیا و مهمان ما باش. تا وقتی این جا هستی مهمان مایی...» مرد شامی که این همه دل جویی و محبت را از امام مشاهده کرد به گریه افتاد و گفت: «شهادت می دهم که تو خلیفه خدا روی زمین هستی و خداوند بهتر می داند که مقام خلافت و رسالت را در کجا قرار دهد. من پیش از این، دشمنی تو و پدرت را به سختی در دل داشتم، اما اکنون تو را محبوب ترین خلق خدا می دانم.» آن مرد از آن پس، از دوستان و پیروان امام به شمار آمد و تا هنگامی که در مدینه بود، هم چنان مهمان آن بزرگوار بود. (۱)

۱۱. شرم و حیا

هم چنین آورده اند، روزی امام مشغول غذا خوردن بودند که سگی آمد و برابر حضرت ایستاد. حضرت هر لقمه ای که می خوردند، یک لقمه نیز جلوی حیوان می انداختند. مردی گفت: «ای پسر رسول خدا! اجازه دهید این حیوان را دور

ص: ۱۵۹

کنم». امام فرمود: «نه، رهائش کنید! من از خدا شرم می‌کنم که جان داری به غذا خوردن من نگاه کند و من به او غذا ندهم» (۱).

۱۲. عبادت امام

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنده خاکسار خدا بودند. در هنگام عبادت، از قفس تنگ دنیا می‌رهیدند و تا شاخ ساران ملکوت پر می‌کشیدند. طعم عبادت، شهد دیگری در کامش می‌نشاند و جوهر جانش را قبضه می‌کرد. همواره در انتظار فرارسیدن ساعات نماز و لحظات عبادت می‌ماندند و چون وقت نماز نزدیک می‌شد، روح و روانش متغیر می‌گشت و رنگ از رخسارش می‌پرید:

أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ إِذَا تَوَضَّأَ ارْتَعَدَتْ مَفَاصِلُهُ، وَاصْفَرَّ لَوْنُهُ، فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ فَقَالَ: حَقَّ عَلَيَّ كُلِّ مَنْ وَقَفَ بَيْنَ يَدَيِ رَبِّ الْعَرْشِ أَنْ يَصْفَرَ لَوْنَهُ وَتَرْتَعَدَ مَفَاصِلُهُ؛

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وقتی وضو می‌ساخت و آماده نماز می‌شد، رنگش دگرگون می‌گردید و بندبند وجودش می‌لرزید. از آن حضرت از علت این حال، سؤال شد، فرمود: «سزاوار است کسی که در پیشگاه خداوند عرش می‌ایستد، رنگش پریده و بندبند اعضایش بلرزد».

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌فرماید:

امام حسن بن علی عابدترین، زاهدترین و برترین مردم زمان خویش بود. هرگاه حجج به جا می‌آورد، پیاده و گاهی پابرهنه بود،

همیشه از یاد مرگ و قبر و قیامت گریه می‌کرد.... " (۲)

هم چنین می‌فرماید:

ص: ۱۶۰

۱- (۱). محمد دشتی، فرهنگ سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۴۳، چاپ اول، قم: انتشارات امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۱۳۸۹.

۲- (۲). منتهی الامال، ص ۳۰۶.

أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ إِذَا قَامَ فِي صَلَاتِهِ تَرْتَعِدُ فَرَائِضُهُ بَيْنَ يَدَي رُبِّيَّ - عَزَّوَجَلَّ - وَكَانَ إِذَا ذَكَرَ الْجَنَّةَ وَالنَّارَ اضْطَرَبَ اضْطِرَابَ السَّلِيمِ؛ ٢٨

حسن بن علی (علیه السلام) وقتی به نماز می ایستاد، تن مبارکش در مقابل پروردگارش می لرزید و هرگاه که یاد بهشت و جهنم می نمود، چون مارگریده مضطرب و پریشان می شد و به خود می پیچید (۱)

با آن که امام مرکب هایی در اختیار داشتند، مسافت ۴۵۰ کیلومتری مدینه تا مکه معظمه را زیر آفتاب حجاز و روی سنگ ریزه های داغ بیابان، پیاده می پیمودند و به این شکل ۲۵ مرتبه پیاده به زیارت کعبه شتافتند تا رضایت خدای خویش را بیش تر فراهم آورد. آن حضرت هیچ گاه خدا را فراموش نکردند و در تمام عمر خویش به یاد محبوب بودند. از دوری دوست و خوف و عظمت او اشک می ریختند. حتی در بستر شهادت گریه اش شدت گرفت. عرض کردند: «ای پسر رسول خدا! گریه می کنی در حالی که محبوب رسول خدا هستی و پیامبر درباره شما بسیار تعریف فرمودند و شما ۲۵ نوبت پیاده به حج مشرف

شدید!» فرمود: «برای دو چیز می گریم: وحشت از آن چه در پیش دارم و جدایی از دوستان.» (۲)

۱۳. بردباری و صلابت در برخوردها

از سخت ترین دوران زندگانی با برکت امام مجتبی (علیه السلام)، دوران پس از صلح با معاویه بود. ایشان سختی این سال های ستم را با بردباری وصف ناشدنی اش سپری می کردند. در این سال ها، از غریبه و آشنا سخنان زشت و گزنده می شنیدند و زخم خدنگ بی وفایی می خوردند. بسیاری از دوستان به ایشان پشت کرده بودند. روزگار برایشان به سختی می گذشت. ناسزا گفتن به امام علی (علیه السلام)، شیوه

ص: ۱۶۱

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۱.

۲- (۲). همان، ۳۳۲.

سخن رانان شهر شده بود. آنان هر گاه امام را می دیدند، می گفتند: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مُدِلُّ الْمُؤْمِنِينَ» سلام بر تو ای خوارکننده مؤمنان.

در حضور ایشان، زبان به هتک و دشنام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می گشودند و امام با بردباری و مظلومیت بسیار آن ها را تحمل می کردند. پرواضح است که داشتن خصلت حلم، یک قانون غالبی است نه همیشگی، باید موارد را شناخت و بر اساس ضوابط اسلامی با آن برخورد کرد. در بعضی از موارد باید سد حلم را شکست و فریاد زد و شدت عمل نشان داد؛ یعنی در آن مواردی که حلم موجب سوءاستفاده گمراهان می گردد؛ زیرا همیشه افرادی هستند که از شیوه حلم بزرگان، سوءاستفاده می کنند و تا مجازات

نشوند، از کردار زشت خود دست برنمی دارند. در این گونه موارد باید در برابر آن ها شدت عمل نشان داد، تا ایجاد مزاحمت نکنند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عین آن که به حلم معروف بودند، در بعضی از موارد، فریادی چون صاعقه داشتند که تاروپود دشمنان را می سوزانید. برای نمونه، پس از ماجرای صلح تحمیلی، معاویه به کوفه آمد و در میان ازدحام جمعیت برفراز منبر رفت در ضمن گفتارش با گستاخی بی شرمانه ای از امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی نمود. هنوز سخن او به پایان نرسیده بود که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر پله منبر ایستاد و خطاب به معاویه فریاد زد:

ای پسر هند جگرخوار! آیا تو از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی می کنی، با این که پیامبر (ص) در شأن او فرمود:

«مَنْ سَبَّ عَلِيًّا فَقَدْ سَبَّ سَيِّبِي، وَمَنْ سَبَّ سَيِّبِي فَقَدْ سَبَّ اللَّهَ، وَمَنْ سَبَّ اللَّهَ، ادْخَلَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا مُخَلَّدًا وَلَهُ عَذَابٌ مُّؤَبَّدٌ»؛ «کسی که به علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ناسزا گوید، به من ناسزا گفته و کسی که به من ناسزا گوید، به خدا ناسزا گفته و کسی که به خدا ناسزا گوید، خداوند او را برای همیشه وارد دوزخ می کند، و او در آن جا همواره گرفتار عذاب الهی است».

آن گاه از منبر پایین آمدند و به عنوان اعتراض از مسجد خارج شدند و دیگر بازنگشتند. (۱)

این بردباری تا جایی بود که مروان بن حکم - دشمن سرسخت امام - با حالتی اندوهگین در تشییع پیکر ایشان شرکت کرد و در پاسخ آنانی که به او می گفتند: «تو تا دیروز با او دشمن بودی»، گفت: «او کسی بود که بردباری اش با کوه ها سنجیده

نمی شده». (۲)

۱۴. شجاعت

شجاعت، میراث ماندگار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) میراث دار آن بزرگوار. در تاریخ آمده است که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تقویت این روحیه در کودکانش، خود به طور مستقیم دخالت می کردند. شمشیرزنی و مهارت های نظامی را از کودکی به آنان می آموختند و پشتیبانی از حق و حقیقت را به آنان درس می دادند. میدان های نبرد، مکتب درس شجاعت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فرزندانش بود.

با آغاز خلافت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کشمکش ها نیز آغاز شد. نخستین فتنه، جنگ جمل بود که به بهانه خون خواهی عثمان برپا گردید. شعله های جنگ زبانه می کشید. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پسرش محمد بن حنفیه را فراخواندند و نیزه خود را به او دادند و فرمودند: «برو شتر عایشه را نحر کن!». او نیزه را گرفت و حمله کرد، ولی کسانی که به سخنی اطراف شتر را گرفته بودند، حمله او را دفع کردند. او چندین بار حمله کرد، ولی نتوانست خود را به شتر برساند. ناچار نزد پدر آمد و اظهار ناتوانی کرد. امام نیزه را گرفته، به حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دادند. او نیزه را گرفت و به

ص: ۱۶۳

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۹۱.

۲- (۲). هادی منش، همان، ص ۴۲.

سوی شتر تاخت و پس از مدتی کوتاه بازگشت، در حالی که از نوک نیزه اش خون می ریخت. محمد حنفیه به شتر نحر شده و نیزه خونین نگریست و شرمند شد. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «شرمنده نشو؛ زیرا او

فرزند پیامبر (ص) است و تو فرزند علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستی» (۱).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دیگر جنگ های آن دوران نیز شرکت کرده، دلاوری های بسیاری از خود نشان دادند. معاویه درباره دلاوری های ایشان می گفت: «او فرزند کسی است که به هر کجا می رفت، مرگ نیز همواره به دنبالش بود».

۱۵. قناعت و ساده زیستی

روزی حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فرزندان عباس به باغ یکی از اراکتمندان رفتند و در باغ گردش نمودند و در گوشه ای نشستند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شخصی به نام مُدِرک بن زیاد فرمود: «ای مرد! آیا غذا و خوردنی پیدا نمی شود تا میل کنیم؟» مُدِرک فوراً مقداری نان و سبزی و نمک آورد و حضرت تناول کردند و فرمودند: «چقدر خوشمزه و پاکیزه بود!» طولی نکشید که غذای بسیار لذیذ و خوشمزه ای آوردند. امام به مُدِرک فرمود: «تمام غلامان و خدمت گزاران را فراخوان تا از این غذا بخورند.» غلامان آمدند و از غذا خوردند، ولی امام خود تناول نفرمود. مُدِرک علت را پرسید. حضرت فرمود: «آن نان و نمک و سبزی غذای محرومان بود و همان غذای محبوب من است».

۱۶. موعظه و نصیحت ماندگار

جناده بن امیه می گوید:

ص: ۱۶۴

در واپسین لحظه های بیماری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به محضر آن حضرت رسیدم، در حالی که در مقابل آن حضرت تشیی قرار داشت که در آن لخته های خون بود. عرض کردم: «چرا خود را درمان نمی کنید؟» حضرت فرمود: «کار از درمان گذشته است». عرض کردم: «ای پسر رسول خدا نصیحتی بفرماید.» فرمود:

«إِشْتَعَدَّ لِيَسْفِرَكَ وَ حَصَلَ زَادَكَ قَبْلَ حُلُولِ اجْلِكَ وَاعْلَمْ أَنَّكَ تَطْلُبُ الدُّنْيَا وَالْمَوْتُ يَطْلُبُكَ وَلَا تَحْمِلُ هَمَّ يَوْمِكَ الَّذِي لَمْ يَأْتِ عَلَى يَوْمِكَ الَّذِي أَنْتَ فِيهِ وَاعْلَمْ أَنَّكَ لَا تَكْسِبُ مِنَ الْمَالِ شَيْئًا فَوْقَ قُوَّتِكَ إِلَّا كُنْتَ خَازِنًا لِعَيْرِكَ وَاعْلَمْ أَنَّ فِي حِلَالِهَا حِسَابٌ وَ فِي حَرَامِهَا عِقَابٌ وَ فِي الشُّبُهَاتِ عِتَابٌ»؛ خود را برای سفر آخرت آماده کن و قبل از فرا رسیدن مرگ، زاد و توشه تهیه کن، و بدان که به راستی تو به دنبال دنیا هستی، در حالی که مرگ به دنبال توست، و غصه روزی را که هنوز نیامده، بر روزی که در آن قرار داری تحمل نکن [بلکه از امروزت استفاده کن]؛ و بدان که آن چه بیش از غذای خود از مال کسب می کنی، خزانه دار و نگهبان [وارثان و] دیگران هستی. بدان که به حقیقت در حلال آن حساب و در حرام آن عقاب و در شبهه ناک آن سرزنش است.»

«فَأَنْزَلَ الدُّنْيَا بِمَنْزِلِهِ الْمَمْتَنَةِ حُدَّ مِنْهَا مَا يَكْفِيكَ ، فَإِنَّ كَانَ ذَلِكَ حَلَالًا قَدْ زَهَدْتَ فِيهَا وَ أَنْ كَانَ حَرَامًا لَمْ يَكُنْ فِيهِ وَزْرٌ، فَأَخَذْتَ كَمَا أَخَذْتَ مِنَ الْمَمْتَنَةِ ، فَإِنَّ كَانَ الْعِتَابُ فَإِنَّ الْعِتَابَ يَسِيرٌ؛ پس دنیا را به منزله مرداری قرار بده و به اندازه کفایت [و در حد ضرورت] از آن بگیر. پس اگر آن [مال] حلال باشد [با مصرف اندک] زهد ورزیده ای و اگر حرام باشد گناهی بر تو نیست؛ [زیرا به اندازه ضرورت و در حال اضطرار از آن استفاده برده ای و] از آن برگرفته ای، چنان که از مردار [در حال اضطرار] بهره

می بری. پس اگر [هم] عتابی باشد، بسیار اندک است.»

«وَاعْمَلْ لِإِمْدَانِكَ كَأَنَّكَ تَعِيشُ أَبَدًا وَاعْمَلْ لِآخِرَتِكَ كَأَنَّكَ تَمُوتُ غَدًا وَ إِذَا ارْتَدَّتْ عِزًّا بِلَا عَشِيرَةٍ وَ هَيْبَةً بِلَا سُلْطَانٍ فَاخْرُجْ مِنْ ذَلِكَ مَعْصِيَةَ اللَّهِ إِلَى عِزِّ طَاعَةِ اللَّهِ؛ برای دنیایت به گونه ای کار کن که گویا همواره زنده هستی، و برای آخرت [نیز] به گونه ای کار کن که گویا فردا می میری [و همواره آماده

باش. و اگر می خواهی بدون عشیره و قبیله عزیز باشی و بدون سلطنت و حکومت داری هیبت و شکوه داشته باشی، پس از ذلت معصیت خدا خارج شود [و] به عزت طاعت الهی [پناه ببر].»

رفتار قرآنی امام حسن (علیه السلام)

اشاره

یکی دیگر از موارد رفتار امام مجتبی (علیه السلام) رفتارهای قرآنی آن حضرت بود که به این شیوه، به تبیین و تبلیغ قرآن می پرداختند. پاره ای از آن ها عبارتند از:

الف) عفو و گذشت

امام مجتبی (علیه السلام) که خود از اهل بیت (علیهم السلام) بودند و در شمار پاکان از رجس قرار داشتند، رفتاری برگرفته از آموزه های قرآنی داشتند، از جمله: صفت عفو و گذشت یکی از کارگران امام حسن (علیه السلام) گناهی کرد که کیفر داشت. وقتی به دستور امام خواستند او را کیفر دهند، گفت: «مولای من! (وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ) فرمود: «تو را بخشیدم.» گفت: (وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ)؛ فرمود: «در راه خدا آزادی

و دو برابر آن چه به تو بخشیدم، نزد من داری.» (۱)

ب) موعظه قرآنی

موعظه های امام حسن (علیه السلام) هم رنگ و بوی قرآنی داشت. از جمله می فرمایند:

ای فرزند آدم! از حرام های خدا خود را بازدار تا عابد باشی و به آن چه خدا قسمت تو کرده، راضی باش تا بی نیاز شوی و همسایگی همسایه خود را نیکو دار تا مسلمان باشی و... ای فرزند آدم! از روزی که زاده شدی، پیوسته در تباه عمر خود بوده ای. اینک باقی مانده اش را برای آخرت خود دریاب که مؤمن توشه بر می دارد و کافر سرگرم بهره کنونی اش است. (وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ

ص: ۱۶۶

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

ج) نوسل قرآنی

شخصی برای بچه دار شدن از امام تقاضای مطلبی کرد. امام فرمود: «بر تو باد به استغفار کردن.» او مشغول انجام دادن این توصیه شد تا جایی که گاه روزی تا هفتصد مرتبه استغفار می کرد. وی به زودی صاحب ده فرزند شد. وقتی از امام دلیل این توصیه را پرسید: فرمود:

آیا سخن خدای سبحان را در قصه هود نشنیده ای؟ (وَ يَرْدُكُمْ قُوَّةً إِلَيْنِ قُوَّتِكُمْ)؛ «و نیرویی بر نیروی شما بیفزاید» و در قصه نوح

نشنیده ای (و یمددکم باموال و بنین)؛ و شما را به اموال و پسران یاری کند. (۲).

د) زندگی با آیات قرآنی

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با آیات الهی زندگی می کردند و در هر موقعیتی، آیات مختلف قرآن کریم را تلاوت می فرمودند. گاه در نماز جمعه، گاه در برخوردهای شخصی، گاه در اجتماعات، گاه در میدان جنگ. شیخ طوسی می نویسد:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مردم سخن گفت: «هر کس مرا شناخت، شناخت؛ هر کسی نمی شناسد، من حسن، فرزند محمد، پیامبر خدا هستم. (وَ اتَّبَعْتُ وَلَهُ آيَاتِي إِبراهيمَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ)؛ و از آیین پدرانم ابراهیم و اسحاق و یعقوب پیروی کردم، (۳) من فرزند آن مژده دهنده و بیم دهنده و دعوت کننده به سوی خدایم، من آن چراغ تابانم، من فرزند آن پیامبر رحمت برای جهانیانم؛ من از آن خاندانم که خدا پلیدی را از ایشان زدود و پاکشان کرد؛ من از آن خاندانم که جبرئیل بر آنان نازل می شد و از خانه ایشان عروج می کرد؛ من از آن خاندانم که خدا محبت و ولایت آنان را

ص: ۱۶۷

۱- (۱). سوره بقره، آیه ۱۹۷.

۲- (۲). سوره بقره، ۱۹۷.

۳- (۳). سوره یوسف، آیه ۳۸.

واجب کرد و در آیه ای که بر محمد (ص) نازل کرد فرمود: (قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسْبَتَهُ)؛ بگو به ازای آن (رسالت) پاداشی از شما نمی خواهم مگر محبت به خویشان و...؛ و به دست آوردن نیکی محبت ماست.»

(۱)

نتیجه

انسان از کرامت والایی برخوردار است ولی گاهی وسوسه های شیطان، باعث می شود این کرامت به دست فراموشی سپرده شود. هرکس خود را نشناسد، به حقیقت بزرگ تر، یعنی خداشناسی دست نخواهد یافت زیرا «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ».

دین مبین اسلام تمام پیچ و خم های زندگی را به انسان های بینا نشان می دهد و آن ها را به سوی کمال هدایت می کند. اگر انسان قلبی تاریک داشته باشد، هیچ گاه هدایت را در نمی یابد. یکی از مصادیق هدایت، ائمه اطهار (علیهم السلام) هستند و نور ائمه در دلی جای می گیرد که جایی برای آن باشد و گرنه هیچ امیدی به هدایت نخواهد بود. کسی که از ویژگی های اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) الگو گیرد، هدایت می شود و هرکس دلش خالی از نور هدایت باشد، راه شقاوت خواهد پیمود. پس باید عقل را پرورش دهیم تا بتوانیم انوار هدایت را درک کنیم. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خود را وقف کردند تا نمونه کامل اخلاق حسنه را نشان دهند و الگویی برای طالبان هدایت باشند و آن ها بتوانند این اخلاق حسنه را در وجود خود پرورش دهند.

ص: ۱۶۸

قرآن کریم.

۱. ابن اثیر، عزالدین، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: انتشارات داراحیاء التراث العربی، ۱۳۹۳ ق.

۲. اصفهانی، عمادالدین حسین، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: انتشارات محمد، بی تا.

۳. امین، سیدمحسن، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (اعیان الشیعہ)، چاپ اول، مترجم، اداره پژوهش و نگارش، بی جا، انتشارات شرکت سهامی چاپخانه (وزارت ارشاد اسلامی)، ۱۳۶۱.

۴. بهبهانی، محمدباقر، کریم اهل بیت (علیهم السلام)، مترجم، ابراهیم سلطانی نسب، مصحح، محمدعلی حسین زاده، چاپ اول، تهران: انتشارات صیام، ۱۳۸۰.

پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، چاپ دوم، قم: انتشارات مؤسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام، ۱۳۷۴.

۵. جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان وابسته به مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۷۶.

۶. دشتی، محمد، فرهنگ سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: انتشارات امیرالمومنین، ۱۳۸۹.

۷. رشیدی، حسین، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (داستان ها و احادیث آموزنده از کریم اهل بیت (علیهم السلام)، چاپ اول، قم: انتشارات بیان الحق، ۱۳۸۹.

۸. شریف قرشی، باقر، حیاة الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، بیروت: انتشارات دارالبلاغه، ۱۴۱۳ ق.

۹. قدیانی، عباس، زندگانی چهارده معصوم، چاپ اول، قم: انتشارات فردابه،

۱۰. قمی، عباس، منتهی الآمال، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۶.
۱۱. مازندرانی، محمد بن علی بن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۹ ق.
۱۲. متوسل، احمد، معجزات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ولادت تا شهادت، چاپ اول، قم: انتشارات دارالفکر، ۱۳۸۶.
۱۳. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: انتشارات الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۱۴. هادی منش، ابوالفضل، آفتاب حسن رویکردی تحلیلی به زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ دوم، قم: انتشارات دفتر عقل، ۱۳۸۷.

جریان شناسی، ابزاری مناسب برای درک بهتر رخدادهای تاریخی عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. عصر امامت و حکومت ایشان، در ادامه عصر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زیر نفوذ جریان های فکری - سیاسی عثمانیه، مرجئه، جبریه و قدریه و خوارج دست خوش تغییرات و تحولاتی شد. امویان در مقابله با آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در جهت دست یابی به قدرت از جریان عثمانی و جریان عقیدتی ارجاء و اعتقاد به جبر و قضا و قدر الهی مورد استفاده می کردند. اعتقاد به ارجاء که سستی و بی رمقی دینی را در پی داشت، نقش بسزایی در این تحولات ایفا می کرد. خوارج نیز که با اعتقاد به کافر بودن مرتکب کبیره، عقیده ای مخالف عقیده ارجائی بنی امیه داشتند، در

برهه ای از زمان برای غلبه بر امویان در کنار سپاهیان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرار گرفتند. اما این حضور، در به هم ریختگی سپاه امام مؤثر شد و در کنار چند عامل دیگر، موجب تحمیل صلح بر امام گردید. این تحقیق بر آن است تا با بررسی جریان های فکری - سیاسی این عصر، به سهم جریان های فکری این دوره و چگونگی نقش آفرینی آن در تحولات عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بپردازد.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عثمانیه، مرجئه، قدریه، جبریه، خوارج.

پدیده اجتماعی، در بستر زمان و مکان ایجاد می شود و توسعه می یابد. محدود بودن این پدیده ها در بستر زمان و مکان، بر دشواری های درک و فهم بهتر و وثیق تر اتفاقات فرازمانی و فرامکانی می افزاید. بنابراین، برای حل این معضل که عمده‌تاً پژوهش گران حوزه تاریخ با آن مواجه هستند، به جریان شناسی توجه شده که از بهترین ابزارها برای رسیدن به اهداف پژوهشی در حوزه مذکور است. جریان شناسی می تواند با ارائه ادله و نشانه هایی، سیر جریان های فکری - سیاسی و یا اجتماعی را تشخیص داده، خطمشی ها، اهداف و مسیر آینده آن را نیز تبیین کند. با مطالعه جریان های مختلف سیاسی - اجتماعی به این نکته مهم می توان دست یافت که پدیده های سیاسی - اجتماعی مؤثر در رفتار جامعه، در واقع بر چارچوب های فکری مبتنی هستند. این چارچوب ها، خاستگاه اولیه آن تفکر است و دیگر پدیده های سیاسی - اجتماعی محل ظهور آن محسوب می شوند و می توان بر اساس همان چارچوب های فکری، ادامه آن جریان ها را پیش بینی نمود. لذا هر پدیده را باید با هدف یافتن لایه های زیرین فکری آن

بررسی نماییم. در همین جهت، شناخت علل و عوامل رخدادها و تحولات صدر اسلام نیز در گرو شناخت جریان های سیاسی، فکری و اجتماعی آن دوره است. جریان های فکری در جامعه مسلمانان صدر اسلام، از اثرگذارترین و مهم ترین زمینه های تغییر و تحول سیاسی اجتماعی بوده و نقش بسزایی در انتقال حاکمیت سیاسی و توسعه آن داشته است.

اگر به پژوهش های حاضر در حوزه تاریخ اسلام و به ویژه تاریخ صدر اسلام توجه و دقت شود می توان دریافت که اغلب این آن ها در پاسخ به سؤالاتی نوشته شده اند که ذهن بسیاری از این پژوهش گران را به خود مشغول ساخته

است. ریشه یابی تحولات و تغییرات جامعه و گردش های سیاسی - فکری جامعه مسلمان آن روزگار، بر اساس پاسخ به پرسش هایی چون: در جامعه بعد از رحلت پیامبر (ص) چه جریان های فکری - سیاسی فعال شدند که جامعه نتوانست خلافت و ولایت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بپذیرد؟ چه بسترهایی در جامعه صدر اسلام وجود داشت که اوضاع سیاسی - اجتماعی و فکری دوره حکومت و امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدین شکل پیچیده گردید و ایشان مجبور شدند تا به صلح با معاویه تن دهند.

این دست پژوهش ها، در واقع دنبال ریشه یابی و یا همان جریان شناسی رخدادهای آن روزگار است که در نهایت خط سیر واقعه عاشورا را در جریان های فکری پس از رحلت پیامبر (ص) تا دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پی می گیرد.

بنابراین مهم، نویسنده بر آن است تا با توجه به بروز رخدادهای مهم دوران امامت و حکومت آن حضرت به بازخوانی جریان های فکری و فرهنگی حاضر در آن دوران بپردازد تا بدین وسیله به این سؤال پاسخ دهد که سهم جریان های فکری -

فرهنگی در بروز رخدادهای سیاسی - اجتماعی عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه بوده و چگونه نقش آفرین بودند. جهت گیری های سیاسی - اجتماعی که به عقیده نویسنده و شاید اغلب مورخان، برخاسته از پشتوانه فکری - عقیدتی جامعه عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که خاستگاه این جریان های فکری را می توان در تقابل بنی امیه با امام دانست در جهت حذف خاندان اهل بیت (علیهم السلام) از تأثیرگذاری و به بیان بهتر رهبری جامعه اسلامی بودند. تحركات متنوع بنی امیه چه به لحاظ فکری و چه به لحاظ سیاسی - اجتماعی و پذیرش گروه های مختلف و سرسپردگی به این جریان ها که در واقع بیان گر نوعی چرخش به عقبه جاهلی خود بود، بر دشواری های رهبری جامعه اسلامی می افزود. تحقیق و بررسی این گونه جریان ها می تواند ابعاد جدیدتری از اوضاع عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

را مشخص سازد و برای تحلیل بهتر و روشن تر از واقعه صلح اجباری امام با معاویه برای پژوهش گران به کار آید.

در این زمینه، با توجه به وجود مباحث مقدماتی و ضرورت جریان شناسی برخی جریان های فکری، لازم است این جریان ها به دقت بررسی گردد و با در نظر گرفتن خاستگاه اولیه آن ها، سهم هر کدام در تحولات و رخداد های عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجه شود.

جریان فکری - سیاسی عثمانی

تفکر عثمانی، یکی از مهم ترین مؤلفه های اثر گذار بر تاریخ صدر اسلام است که پس از قتل عثمان با جبهه گیری بنی امیه آغاز

شد و به تدریج در دوران حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پس از ایشان به وسیله بنی امیه مستمسک قرار گرفت و توسعه یافت. این تفکر، ابزاری مناسب برای پیشبرد اهداف سیاسی بنی امیه به دست می داد لذا با ترویج این عقیده و دامن زدن به آن، توانست در گردش فکری و سیاسی جامعه از مسیر اصلی، نقش بسزایی ایفا کند. تفکر عثمانی به عنوان یکی از اصلی ترین جریان های فکری موجود در جامعه مسلمان صدر اسلام، خاستگاه جریان های فکری سیاسی و اجتماعی متعددی شد که نمود آن را می توان در فاجعه عاشورا مشاهده کرد. تفکر عثمانی در عراق اثر گذاشت و بر اساس گزارش های تاریخی، از دوران امامت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با توجه به وجود بستر مناسب و بافت جمعیتی ویژه، مجال ظهور یافت، به طوری که در جریان مخالفت با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بصره تحت تأثیر تفکر عثمانی قد علم کرد و قامت مخالفت برافراشت.

بافت جمعیتی خاص کوفه و بصره که به صورت لشکر شهر تولد یافته بود، خاستگاه مناسبی برای به هم ریختگی اوضاع فکری - فرهنگی بود. شیخ مفید، به

خوبی اوضاع اجتماعی - فرهنگی عراق را با توجه به دسته بندی یاران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ترسیم می نماید. ایشان گروه بندی اصحاب امام را این گونه معرفی می کند:

گروه اول، شیعیان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند که به امامت ایشان و جانشین منسوبشان ایمان و اعتقاد داشتند؛

گروه دوم، خوارج بودند که علاوه بر انحراف از مسیر آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مخالفت با ایشان و جانشین منسوب ایشان یعنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مخالف شدید سیاست های دستگاه بنی امیه بودند؛

گروه سوم، کسانی بودند که بدون قید و بند سیاسی به دنبال غنیمت آمده بودند؛ گروه چهارم، عوامی بودند که در گیرودارهای سیاسی سرگردان بودند؛

گروه پنجم، مردمی بودند که بر اساس تعصبات قبیله‌گی برجای مانده از دوران گذشته و بدون توجه به آموزه های دینی تابع رئیس قبیله بودند.^(۱)

در این میان، گروه سوم به دلیل اهتمام حاکمیت اسلامی به فتوحات و توسعه جغرافیایی سرزمین های اسلامی، از سایر گروه ها بیش تر بودند. این گروه سرگردان، به تدریج از تبلیغات ضد آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنی امیه اثر پذیرفتند. وجود جمعیت زیاد آنان به ویژه در عراق به همراه اوضاع نابه سامان آن، در نوع رفتار و کردار سیاسی - اجتماعی و فکری مردم اثر گذاشت، به گونه ای که حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دچار چالش های جدی ساخت. زبان گلایه امام از مردم شاهد این اوضاع فکری - سیاسی است که آن را در خطبه های نهج البلاغه^(۲) می توان مشاهده کرد. در چنین فضای غبارآلودی، تفکر عثمانی توانست رشد یابد و در نهایت با ضعف به وجود آمده، امام را به صلح با معاویه مجبور نماید. در واقع جریان صلح را یکی از دستاوردهای تفکر عثمانی می توان دانست. عثمانیه، اصطلاحی

ص: ۱۷۵

۱- (۱). شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۰،

۲- (۲). نک: نهج البلاغه، خطبه های ۷۰، ۱۹۹.

سیاسی و در حقیقت نام فرقه ای است که به ماجرای کشته شدن عثمان و و رخداد‌های پس از آن

منتسب است. بنی امیه که پرچم خون خواهی عثمان را افراشتند، داعیه دار حرکت عثمانی بودند و با این حرکت، کارآمدترین شکاف را بر پیکر جامعه مسلمان وارد آوردند به گونه ای که این جدایی، زمینه ساز درگیریها و وقایع بعدی شد.^(۱)

آن‌ها معتقدند که عثمان مظلومانه کشته شد و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مخفیانه با دیگر متخصصان شورش، هم‌کاری کرده و یا رهبری آن را به عهده داشته است.^(۲) به نظر عثمانیه، تمام کسانی که در واقعه شورش علیه خلیفه سوم دست داشتند، مجرمند و باید قصاص شوند. لذا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز مجرم بوده و خلافت او به دلیل مخالفت و بیعت نکردن گروهی از مسلمانان شام و بصره، مشروعیت نداشته و دوران خلافت او جز دوران فتنه نام دیگری ندارد و عثمان در فضیلت، بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برتری دارد!^(۳) به کسانی که دارای چنین تفکری بودند عثمانی و شیعه عثمان می‌گفتند.

پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرزند بزرگوار ایشان رهبری جهان اسلام را بر عهده گرفت. تلاش‌های اولیه امام در روزهای نخستین حکومت، حل چالش‌های موجود بود که در واقع زاینده تفکر عثمانی اموی بود. ادعای خلافت معاویه در شام بر جامعه اسلامی، در حالی بیان شد که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به حکومت رسیده و باقی مانده انصار و مهاجرین در کوفه، به همراه مردم عراق و

نواحی شرق سرزمین‌های اسلامی، با ایشان بیعت کرده و به حکومت ایشان گردن نهاده و

ص: ۱۷۶

۱- (۱). محمدبن احمد ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۱، ص ۲۳۶.

۲- (۲). محمد بن جریر طبری، تاریخ الطبری، ج ۳، ص ۴۴۹.

۳- (۳). احمدبن عبدالله عجللی، تاریخ الثقات، ج ۱، ص ۱۰۸.

ایشان را به عنوان خلیفه مسلمانان پذیرفته بودند. کوفیان که دوران خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را درک کرده و با توجه به عملکرد خلیفه سوم، مخالف جدی وی به شمار می آمدند، در کنار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرار گرفتند. امام نیز در اولین حرکت، با خطبه های روشن گر خود برای خنثی سازی تفکر عثمانی اقدام کردند. مسعودی خطبه حضرت را این گونه نقل می کند:

ما دسته رستگار خدا و کسان نزدیک پیغمبر خدا (ص) و اهل خاندان پاک و پاکیزه او و یکی از دو وزنه هستیم که پیمبر خدا (ص) به جا گذاشت. وزنه دیگر کتاب خداست که شرح همه چیز در آن هست و باطل از پیش و پس بدان درنیاید و در همه چیز اعتماد بدان است و ما از تأویل آن بی خیر نیستیم بلکه حقایق آن را به یقین می دانیم. پس اطاعت ما کنید که اطاعت ما واجب است که قرین اطاعت خدا و پیغمبر و کارداران است. اگر در چیزی خلاف کردید، آن را به خدا و پیمبر او ارجاء دهید. کسانی که کیفیت آن می جویند اگر به پیغمبر و کارداران خویش رجوع می کردند، مطلب را از آن ها فرا می گرفتند. مبادا به صدای شیطان گوش دهید که او دشمن آشکار شماست و چون دوستان شیطان می شوید که به آن ها گفت: «امروز از این مردم کسی بر شما غالب شدنی نیست و من پناهدار شمایم»، و چون دو گروه با هم برخورد کردند روی گردانید و گفت: «من از شما بیزارم؛ من چیزی می بینم که شما نمی بینید.» آن گاه دست خوش نیزه و شمشیر و گرز و تیر شوید و از آن پس کسی که از پیش ایمان نیاورده و در ایمان خود خیری نیندوخته، ایمانش سودش ندهد و خدا بهتر داند.

(۱) امام با درک درست از اهداف جریان عثمانی به رهبری معاویه در تحریک جامعه اسلامی و تحدید افکار عمومی جامعه به اثرپذیری و تغییر در نوع نگرش به مباحث حاکمیتی و رهبری، نقطه نقل سخنان و فعالیت های خود را در پیش

ص: ۱۷۷

گیری و رفع انحرافات فکری جامعه متمرکز می کند و با یادآوری نسب خود و نزدیکی به رسول خدا (ص)، خلافت را حق فرزندان پیامبر (ص) و خود می داند و آنچه را که پس از رحلت رسول خدا (ص) اتفاق افتاد، ظلم بر خود دانستند. روایاتی که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در موضوع اهل بیت (علیهم السلام) و امامت رسیده است، منعکس کننده مهم ترین مسائل و مباحث در گفتمان فکری است؛ طرح کلیاتی مبتنی بر جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه نقل مستقیم روایات پیامبر (ص) از یک سو و روایاتی که در رویارویی با تبلیغات شدید و سوء، به توصیف ویژه از شخصیت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معرفی منزلت ایشان می پرداخت. و نیز روایاتی را که به طور ویژه، متضمن معرفی ابعادی از جایگاه شخص امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و تبیین مواضع ایشان بود از سوی دیگر، می توان در جهت روشن گری افکار جامعه و تأکید بر بعد صیانت از انحرافات فکری موجود دانست. ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، به گفت گویی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه اشاره می کند که در واقع می توان آن را فصل الخطابی در فعالیت های فکری - فرهنگی امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نگهداری جامعه از فروریختگی فکری و سیاسی و صیانت از جایگاه رهبری و تأکید بر حق خلافت اهل بیت (علیهم السلام) دانست:

به سبب ترسی که از منافقین و احزاب داشتیم تحمل کردیم و چیزی ابراز نکردیم تا این که امروز گرفتار تو شدیم؛ کسی که هیچ سابقه ای در دین ندارد و پدرش بدترین دشمن رسول خدا و کتاب او بوده است.

آن گاه امام از او خواستند تا همراه با دیگر مردم که با او بیعت کردند، بیعت کند. معاویه در پاسخ به برخورد امام با واقعه سقیفه نوشت:

بدین ترتیب تو به صراحت ابوبکر و عمر و ابوعبیده را متهم ساختی، نه تنها آنان که صلحای از مهاجرین و انصار را؛ اکنون ما فضل و سابقه شما را انکار نمی کنیم. آن روز این گروه چنین تشخیص دادند که آنان را برای

حفظ اسلام برگزینند نه شما را؛ امروز نیز اختلاف میان من و تو، همان اختلاف میان ابوبکر و شما پس از وفات رسول خداست. اگر می دانستم که رعیت داری تو، هواداری ات از امت، سیاست خوب، قوت فراهم آوردن مال و برخوردت با دشمن از من قوی تر است، با تو بیعت می کردم؛ اما من حکومتی طولانی داشتم، تجربه بیش تری دارم، از نظر سنی نیز از تو بزرگ ترم. سزاوار است تو حاکمیت مرا بپذیری. اگر چنین کنی، پس از خودم، حکومت را به تو واگذار خواهم کرد و از بیت المال عراق مال فراوانی به تو خواهم بخشید و خراج هر کجای عراق را طلب کنی، در اختیار خواهم گذاشت. (۱)

در گزارشی دیگر آمده است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) فرمود:

روزی رسول خدا (ص) در خطبه خود، پس از ستایش خداوند فرمود: «ای مردم! گویا وفاتم نزدیک است و به سوی خدا فراخوانده می شوم و باید اجابت کنم. من در میان شما دو گوهر گران بها کتاب خدا و اهل بیت - را به جا می گذارم که اگر به آن دو تمسک جویند، هرگز گمراه نشوید. پس، از ایشان بیاموزید و به ایشان یاد مدهید؛ زیرا از شما داناترند. زمین از ایشان خالی نمی ماند؛ و

گرنه زمین اهل خود را فرو خواهد برد.» سپس فرمود: «خدایا می دانم که دانش نابود نمی شود و پایان نمی پذیرد و تو زمین را از حجت بر بندگانت خالی نمی گذاری؛ یا آشکار است و پیروی نمی شود و یا پنهان است و بی نام و نشان؛ تا حجت باطل نگردد و اولیای پس از هدایت گمراه نشوند. که ایشان در شمار، کم ترین، و در منزلت نزد خدا برترین هاند.» چون از منبر پایین آمد عرض کردم: «ای رسول خدا، آیا شما خود حجت خدا بر خلائق نیستید؟» فرمود: «حسن جان خدا می فرماید: "همانا تو بیم دهنده ای و برای هر مردمی هدایت کننده است (رعد: ۷)" من بیم دهنده ام و علی هدایت کننده است. عرض کردم: «ای رسول خدا، فرمودید زمین از حجت خالی نمی ماند؟» فرمود: «آری! علی امام و حجت پس از من است و

ص: ۱۷۹

این اسناد، گویای نکات دقیقی از تفکرات مخرب عثمانی علیه خلافت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. با توجه به نوع ادبیات برجای مانده در گزارش های تاریخی، حضور این تفکرات در دوران حکومت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ادامه همان ادبیات و اندیشه دوران حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توان دانست. نوع را برخورد با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با نوع برخورد با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جانب این جریان فکری کاملاً شبیه هم است. این به دلیل هدف گذاری های فکری و سیاسی بود. تعیین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جانب خلیفه قبلی یعنی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به ادامه روند مبارزاتی فکری این جریان با حکومت علوی انجامید. تفکر عثمانی هم مانند سایر تفکرات سیاسی - مذهبی، شدت و

ضعف داشت. دست کم این بود که خلافت امام را قبول نداشتند. شاید بتوان گفت که حد متوسط آن ناخشنودی از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و نوع افراطی آن در ناصبی ها ظاهر شد که با سب و لعن امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اهل بیت (علیهم السلام) همراه بود. (۲)

همان طور که گفته شد، تفکر عثمانی عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نقش مؤثری در گردش فکری و تغییر مواضع سیاسی جامعه ایفا کرد و علی رغم همه تلاش ها و فعالیت های سازنده امام، متأسفانه با وجود فضای سنگین اجتماعی - نظامی و سیاسی حاکم بر جامعه عراق، پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جامعه، زیر نفوذ این تفکر دوام نیاورد. مردم بار دیگر با دوری جستن از امام و رهبر خویش، برگ تاریک دیگری را در صفحه تاریخ صدر اسلام رقم زدند و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به صلح با معاویه و واگذاری حاکمیت به بنی امیه مجبور نمودند. این تفکر با ایجاد

ص: ۱۸۰

۱- (۱). علی مؤیدی، ترجمه موسوعه کلمات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۱۱.

۲- (۲). هاشم معروف الحسنی، دراسات فی الحدیث و المحدثین، ص ۱۸۶.

فاصله میان گروه های مسلمان، به تدریج زمینه ساز نفوذ عقاید تازه تری در میان گروه های جدا شده از هم گردید. و به تبع این جدایی، تفکرات عقیدتی کلامی به آرامی شکل گرفته است.

علاوه بر جریان فکری - سیاسی عثمانی، جریان های فکری دیگری هم در جامعه عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رواج داشت که امام را در مقام دفع و پاسخ به این جریان ها، و جلوگیری از توسعه آن قرار می داد. از جمله این تفکرات که در ادامه حیات سیاسی بنی امیه از محوری ترین مؤلفه های تأیید و تثبیت حکومت و مشروعیت بخش عملکرد امویان بود، وجود بن مایه های تفکر جبریه و قدریه درباره توحید بوده است.

جریان فکری مرجئه، قدریه و جبریه

عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند عصر پدر بزرگوارش، علی رغم همه رخدادهای سیاسی - اجتماعی، درگیر مباحث عقلی و کلامی نیز بوده است. با مطالعه برخی گزارش ها و احادیث برجای مانده از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به این نکته مهم دست می توان یافت. روایات گویای تلاش امام برای پاسخ به برخی شبهات موجود در حوزه مسائل کلامی و عقیدتی درباره توحید، به خوبی بیان گر وجود بن مایه های تفکر ارجاء، جبرگرایی و قدریه در میان مردم بود. این تفکرات در جهت سیاست های توسعه ای بنی امیه بود. با مطالعه منابع تاریخی، می توان به پیامدهای رشد این تفکر و نقش آن در ایجاد مقبولیت عمومی و مشروعیت بخشی حکومت اموی دست یافت.

حاکمان اموی به مقتضای سیاست و حکومت خود، در ترویج این عقیده در جامعه اسلامی از هیچ تلاشی دریغ نکردند. از این رو، می توان گفت عقیده به جبر و ترویج عقیده ارجائی به تدریج در زمان بنی امیه به صورت مذهب فکری

تولد یافت و بخش زیادی از جامعه مسلمانان را به خود فراخواند. در تقابل بنی امیه با آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر سر حکومت، جامعه آن روز شایستگی فرزندان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به لحاظ انتساب به پیامبر (ص) بیش تر از فرزندان امیه می پذیرفتند. امویان جبرای رسیدن به این مقام، باید از

حربه ها و حيله های ديگري براي حذف رقيب جدی خود بهره می بردند. لذا از عقیده نوظهور مرجئه و جبریه در حوزه سیاسی برای ایجاد پایگاهی محکم برای تثبیت حکومت خود بهره بردند.

اطلاق اسم مرجئه بر گروهی خاص، از آن روست که آنان عمل را از ایمان مؤخر می دانستند و معتقد بودند که عمل از حیث رتبه، بعد از ایمان است و داخل در حقیقت ایمان نیست. اما تعریف دیگر از مرجئه، از آن روست که معتقد بودند معصیت به ایمان ضرر نمی زند، همان گونه که طاعت با وجود کفر، فایده ای ندارد. برخی گفته اند مراد از ارجاء، تأخیر انداختن حکم مرتکب کبیره تا روز قیامت است؛ یعنی در دنیا نباید درباره آنان قضاوت کرد و آن ها را اهل بهشت یا جهنم دانست. برخی دیگر ارجاء را به معنای تأخیر انداختن قضاوت درباره حق با باطل بودن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عثمان و طلحه و زبیر، و به طور کلی گروه هایی که بعد از دو خلیفه اول با یک دیگر درگیر شدند، تا روز قیامت می دانند. امویان با تکیه بر این تفکر، نخست خون خواهی عثمان را پیش کشیدند و سپس برای توجیه مردم، هم درباره اصل حاکمیت و هم رفتار و کردار خود به تحریف و وضع احادیث دست زدند. آنان از راه جعل حدیث، به توجیه شرعی حکومت خود پرداختند و آن را به مقتضای قضا و قدر الهی دانسته، مسلمانان را در مقابل آن به تسلیم وا می داشتند. ترویج جبر توسط بنی امیه به وضع حدیث منحصر نبوده، بلکه آنان از آیات قرآن و روایات قطعی نیز بسیار استفاده می کردند؛ یعنی همان آیات و روایاتی را که درباره قضا و قدر، حاکمیت و فاعلیت خداوند است،

مطرح ساخته، آن را به دلخواه تفسیر می کردند. از این رو، بنی امیه در مقابل مردم کارهای خویش را قضا و امر الهی برای مردم می

دانستند. اثر مستقیم اعتقاد به جبر این بود که می گفتند: اصل حکومت ما و تمام کارهایی که در دایره حکومت ما حل و فصل می شود، به قضا و قدر الهی است و مردم باید بدان راضی باشند و کسی در مقابل آن حق اعتراض ندارد. با این حرکت، هرگونه انگیزه مخالفت در مردم از بین می رفت و به راحتی به هرگونه رفتار و کردار حاکمیت اموی گردن می نهادند. زیرا باید می پذیرفتند که خداوند آنان را برای خلافت برگزیده و ملک و حکومت را به ایشان عطا کرده و آن ها به اراده الهی حکومت می کنند.

نویسنده کتاب العقیده و الشریعه فی الاسلام در این زمینه آورده است:

خلیفه های دمشق با این که به مسائل اعتقادی علاقه ای نداشتند، اما چون فکر قدریه را به زیان خود می دیدند، در مقابل آن به شدت موضع گرفتند. (۱) ناراحتی آن ها از فکر قدریه، به این سبب بود که ترک عقیده جبر را برای سیاست خود خطری جدی می دانستند؛ زیرا نیک می دانستند که خاندان اموی و دولتشان در دل مردم مؤمن و پاک سرشت جایی ندارند؛ نیز می دانستند که بسیاری از مردم آنان را غاصبانی می دانند که با زور و دشمنی با اهل بیت پیامبر و کشتن بی گناهان و هتک حرمت اماکن مقدس به سلطنت رسیده اند. بنابراین، عقیده ای که می توانست امت را آرام کند و از شورش علیه امویان بازدارد، همانا عقیده جبر بود؛ عقیده ای که به مردم می فهماند که حکومت خاندان اموی بر اساس حکم ازلی خداوندی است و گریزی از آن نیست و آن چه

آن ها انجام می دهند، جز نتیجه قدر الهی نیست؛ به همین دلیل، کوشیدند افکار جبری در میان مردم رواج یابد و حتی تمایل و رضایت نشان دادند تا شاعران در اشعارشان، سیادت و سلطنت آن ها را امری مقدر از

ص: ۱۸۳

۱- (۱). قدریه گروهی هستند که می گویند سررشته امور ما به دست خودمان است. طاعت و معصیت و خیر و شر، کار بندگان است، نه به قضا و قدر و نه خواست کس دیگر. معبد و غیلان از سردمداران این فرقه اند. (عبدالکریم شهرستانی، الملل و النحل، ج ۱، ص ۴۳-۳۸؛ محمدجواد مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص ۳۵۶-۳۵۸).

سوی خداوند مطرح کنند و آن را به فضای ازلی بدانند. شاعران نیز به همین نحوه آن ها را در اشعارشان می ستودند.^(۱)

قاضی عبدالجبار معتزلی می گوید:

چون معاویه حکومت را به دست گرفت و دید مردم فرمان او را اجرا نمی کنند و حاجتی بر آن ها ندارد، رأی (عقیده) جبر را پیش کشید و گفت: «اگر پروردگارم مرا برای حکومت شایسته نمی دید، آن را به من وانمی گذاشت و چنانچه این وضعیتی که ما بر آن هستیم، مورد پسند خدا نمی بود، آن را تغییر می داد.»^(۲)

رویکرد جبری و قدری معاویه در سخن وی به روشنی پیداست:

انا خازن من خزان الله اعطی من اعطاه و امنع من منعه الله و لو کره الله امرالغیره؛^(۳)

من نگهدارنده از نگهدارندهان خدا هستم. به کسی که خدا عطا کند، عطا می کنم و کسی را که خدا منع کند، من هم محرومش می کنم و اگر خداوند از کاری بدش بیاید، آن را تغییر خواهد داد.

او تسلط بنی امیه بر جامعه اسلامی را خواست خدا می دانست و این نکته را به جامعه القا می کرد که مخالفت با خلیفه، مخالفت با خداست. او توانست رواج با این تفکر، بر جامعه اسلامی مسلط گردد. دوران رهبری و امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این فضا رقم می خورد و ایشان در چنین فضای فکری، باید کشتی نجات و چراغ هدایت باشند. ترویج عقاید انحرافی، فضای سنگینی را بر جامعه چیره کرد به طوری که برخی از اطرافیان و شیعیان امام نیز تحت تأثیر این شبهات، سؤالاتی را در حوزه های مختلف فکری با امام مطرح می کردند. توحید، به عنوان

ص: ۱۸۴

۱- (۱). ایگناس گلدزیهر، العقیده و الشریعه فی الاسلام، ص ۹۷-۹۸.

۲- (۲). قاضی عبدالجبار همدانی، فضل الاعتزال و طبقات المعتزله و مباحثهم لسان المخالفتین، ص ۱۴۳.

۳- (۳). همان.

اصلی ترین موضوع گفتمان فکری، حول دو مسأله، یعنی تشبیه و رؤیت خداوند و جبر و استطاعت قرار داشت. آن چه با عنوان توحید در این عصر به آن توجه می شد و روایات مأثور که در حکم تلاش های فکری و فرهنگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای پاسخ به اصلی ترین موضوع گفتمان فکری عصر بودند، معطوف به این دو محور کلی بود: یکی مسأله رؤیت و تشبیه خداوند، دیگری مسأله عدل خداوند و به تبع مباحثی در مورد سعادت و شقاوت که در واقع موضوع مباحث جبر و تفویض است.

تشابه عصر امامت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دوره زعامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در ابعاد سیاسی، فکری و اجتماعی می توان از روایات استخراج کرد. فضای فکری عقیدتی جامعه پس از دوران پیامبر (ص) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و طرح مباحث مختلف درباره خداشناسی، بار دیگر غبارآلود شد و بر امام لازم آمد تا با زدودن غبار جهل، مردم را با بیانی روشن هدایت کند. روایت پیش رو، از انحرافات پیچیده در این عصر در موضوع توحید حکایت دارد:

مردی خدمت حضرت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و به آن حضرت عرض کرد: ای پسر پیامبر خدا، پروردگار خود را بر ایم وصف کن که گویا به سوی او می نگرم و او را می بینم. پس حضرت زمانی طولانی چشم در پیش افکند و خاموش بود. سپس سر برداشت و فرمود: «ستایش، خدایی را سزاست که او را اولی نبود که دانسته شود و نه آخری که به پایان رسد و نه پیشی که دریافته شود و نه بعدی که به اندازه درآید و نه غایت مدت و نهایی که در باب آن تا گفته شود که کسی بگوید که تا کی و چه زمان می باشد و نه شخصی تا آن که پاره پاره شود و نه اختلاف صفتی که پایانی به هم رساند. پس نه عقل ها و خیال های آن ها صفتش را دریابند و نه فکرها و خطرات و اندیشه های آن ها که در دل درآید و نه عقل های خالص و ذهن های آن ها تا آن که بگویند که کی و در چه زمان بوده و نه از چه چیز آغاز شده و نه بر

چه ظهور و غلبه دارد و نه در چه پنهان است و نه تاریک است تا بگویند که چرا نکرد. خلق را آفرید پس آغازکننده بود از سر نو پدیدآورنده آغاز کرد. آنچه را خواست اختراع فرمود و آنچه را خواست آغاز کرد و افزود. پروردگار من و پروردگار عالمیان است.» (۱)

توصیف این چنینی خداوند از زبان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در واقع گویای وجود نوعی تفکر ناخالص درباره توحید در میان جامعه اسلامی آن عصر بود. امام با توجه به آسیب های فکری موجود، سؤال را با همه ابعاد اصلی و فرعی اش پاسخ دادند.

در روایتی دیگر که در واقع رد بر مسأله جبر و استطاعت (تفویض) است، امام با پاسخ جامع و برگرفته از قرآن فرمودند:

به راستی خدا به زور اطاعت نشود و به نافرمانی مغلوب نگردد.

نوع تعریض امام در این روایت را به خوبی می توان فهمید. با دقت در این جمله، به شأن صدور این روایت و فضای سیاسی - اجتماعی و فکری آن می توان دست یافت. فضای غبارآلود تحریکات و تحركات بنی امیه در جهت توسعه افکار جبرگرایی، در نوع پاسخ امام پیداست. نامه حسن بصری به امام و پاسخ امام به او نیز در همین زمینه درخور توجه است. او به امام نوشت:

اما بعد؛ همانا شما گروه بنی هاشم، کشتی های روان در دل موج های هراس انگیز دریا و نشانه های تابان نامدار یا همچون کشتی نوح (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستید که مؤمنان در آن نشستند و مسلمانان در آن نجات یافتند. ای فرزند پیامبر خدا (ص) علت نگارش این نامه و تقدیم به حضورت این است که ما در معنای قدر اختلاف داریم و در موضع «استطاعت» حیرانیم. ما را از عقیده خود و پدرانیت در این باره آگاه ساز؛ زیرا سرچشمه دانش شما، دانش خداست و شما حجت و گواه بر مردم هستید و خدا حجت و گواه بر

ص: ۱۸۶

شماست. فرزندان هستید که پی در پی از یک دیگر تولد یافتید و خداوند بسیار شنوا و داناست.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در پاسخ چنین فرمودند:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . نامه شما به دستم رسید و اگر آنچه از سرگردانی خود و سرگردانی کسانی که پیش از تو در گذشتند نمی بود، تو را از آن آگاه نمی کردم. اما بعد، هر کس به قدر - چه نیک و چه بد - ایمان ندارد و معتقد نیست که خداوند آن را می داند به طور قطع کافر است؛ و هر کس گناهان را به خدا نسبت دهد، به طور قطع فاجر است. به راستی خدا به زور اطاعت نشود و به نافرمانی مغلوب نگردد. خدا مردم را به حال خود رها نساخته و از سیطره خویش خارج ننموده، بلکه اوست مالک

آنچه به آن ها ارزانی داشته و قادر بر هر چه آنان را به انجام دادن آن قدرت بخشیده، بلکه به ایشان امر کرده طبق اختیار خودشان آن را بپذیرند و ایشان را نهی کرده تا از گناهان طبق اختیار خودشان دوری نمایند؛ پس اگر سر به فرمان الهی نهند، مانعی نباشد و اگر به گناه گرایش یابند و خدا خواهد که بر ایشان منت گذارد و مانعی بین آنان و گناه ایجاد نماید، می تواند چنین کند ولی اگر چنین نکند، او نیست که آنان را با زور به گناه واداشته و او نیست که آنان را بدون تمایل خودشان به آن مجبور کرده؛ بلکه بر آنان منت نهاده که اهل بصیرت و معرفت ساخته و بر حذر داشته و امر و نهی فرموده است. سرشت آنان را هم چون فرشتگان قرار نداده که مجبور به طاعت باشند و بر آنچه از آن نهی شان کرده اجبار در این کار نگذاشته. حجت رسا از آن خداست که اگر خواهد همه را هدایت نماید. (و السَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى ۱۰)

سؤال های وارد شده در منابع و پاسخ های امام، در واقع گویای وجود رونق جریان های فکری در عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) است. پذیرش این تفکر از سوی جامعه اسلامی به همراه دنیازدگی، سست بنیادی اعتقادی یاران امام را به همراه داشت.

نمود بارز نفوذ این جریان را در بیعت شکنی یاران امام در نبرد با معاویه و سپس تحمیل صلح با معاویه در سال ۵۱ قمری می توان دید. از خطبه معاویه در نخيله گفته بود: «من با شما جنگیدم که سلطه خود را بر شما ثابت کنم و این را خدا (با صلح) به من داد و شما ناراضی بودید.»^(۱) از این خطبه می توان استنباط کرد که رواج تفکر قضا و قدر الهی و این که خواست خدا بوده که سلطه معاویه

بر امام و یارانش ثابت گردد، در جریان مقابله دو سپاه رونق داشته است. به باور نویسنده، بررسی جریان صلح تحمیلی نشان می دهد که تفکر جبرگرایی و اعتقاد به سلطه معاویه به عنوان قضا و قدر الهی، به طور فزاینده ای در حال رونق بود. همین امر را به همراه پیمان شکنی، دنیازدگی و مصمم نبودن در مبارزه، می توان از مهم ترین مؤلفه های زمینه ساز چرخش سیاسی یاران به طرف معاویه دانست که به صلح و تسلط بنی امیه بر جایگاه رهبری جهان اسلام انجامید.

جریان فکری - سیاسی خوارج

خارجی گری از نخستین انشعابات در جامعه اسلامی بود که پس از شکل گیری اولیه و جدایی از صف یاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تدریج با تکیه بر مبانی کلامی توسعه یافت. جدای خاستگاه زمانی و مکانی خوارج که مباحث مفصلی در این مورد موجود است، خاستگاه فکری کلامی این جریان اهمیت به سزایی دارد. بسیاری از تاریخ نگاران خوارج را فرقه ای سیاسی قلمداد کرده اند؛ زیرا این فرقه بر اثر حوادثی که برای حکومت و خلافت پیش آمد و به حکمیت انجامید، پدید

ص: ۱۸۸

۱- (۱). ابن ابی الحدید، همان، ج ۴، ص ۱۶.

آمد و مورد اختلافشان با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) موضوع حکم قرار دادن انسان ها بود.^(۱) شهید مطهری می گوید:

خوارج ابتدا یک فرقه یاغی و سرکش بودند و به همین جهت خوارج نامیده شدند، ولی کم کم برای خود اصول عقایدی تنظیم

کردند و حزبی که در ابتدا فقط رنگ سیاست داشت، تدریجاً به صورت یک فرقه مذهبی درآمد و رنگ مذهب به خود گرفت.^(۲)

مسئله امامت و رهبری از مهم ترین و جدی ترین مسائل مورد مناقشه در صدر اسلام است که به شکل گیری فرقه های مختلفی از جمله خوارج انجامید. موضوع امامت و رهبری در نزد خوارج، مراحلی چند طی کرده است. در حالی که اولین گروه خوارج با شعار «لا حکم الا لله» اصل امامت و لزوم خلافت و زعامت فردی را نفی کردند.^(۳) و در اجتماع «حروراء» در نزدیکی کوفه گفتند: «ما با خداوند بیعت می کنیم!»^(۴) اما دیری نپایید که از رأی خود برگشته، در همان اجتماع، افرادی را به سمت فرماندهی سپاه و امامت نماز برگزیدند. در مسئله رهبری معتقد بودند هر شخصی را که آن ها با رأی خود نصب کنند و او با مردم به طریق عدل رفتار کند و از ظلم و جور بپرهیزد، آن شخص امام است.^(۵) در حالی که همه فرقه های شیعه و اکثر اهل سنت به نوعی امامت را از آن قریش می دانستند.^(۶) در نظر خوارج، امامت به قریش و حتی اعراب منحصر نبود، امام می توانست غیر عرب،

ص: ۱۸۹

۱- (۱) . احمد امین، فجر الاسلام، فجر الاسلام، ص ۲۴۷

۲- (۲) . مرتضی مطهری، جاذبه و دافعه علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۲۲.

۳- (۳) . نهج البلاغه، خطبه ۴۰.

۴- (۴) . محمد بن جریر طبری، تاریخ الامم و الملوک، وقایع سال هشتم قمری.

۵- (۵) . محمد بن عبدالکریم شهرستانی، همان، ج ۱، ص ۱۷۵.

۶- (۶) . ابوالحسن مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۳، ص ۲۷۱.

نبطی و حتی بنده باشد. (۱) یکی از مواردی که خوارج در آن اتفاق نظر داشتند، وجوب خروج علیه امام ستمگر و برخاستن و جنگیدن با پادشاه ستمکار بود. (۲) خوارج همگی معتقد بودند که اگر دفع منکر جز با شمشیر ممکن نباشد، قیام با شمشیر واجب است. (۳)

با این ترکیب فکری، خطمشی سیاسی آنان شکل گرفت و پس از جهت گیری های مختلفی که در زمان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام دادند و امام را به برپایی جنگ نهروان مجبور کردند، در دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به دلیل مخالفت و دشمنی شدید با خاندان بنی امیه، به صف سربازان امام درآمدند. اما پس از چندی در مقابل امام نیز تخری کردند و سر به شورش نهادند. بنی امیه که دنبال استفاده از ابزارهای فکری و کلامی و مشروعیت بخشی به حکومت خویش بودند، هم سویی اهالی ارجاء و یا به تعبیر روشن تر مرجئه را پذیرفتند و بر آن دامن زدند. مرجئه از صحابیونی بودند که از دوره عثمان با گسترش اختلاف عمیق بین گروه های مسلمان، برای یافتن حقیقت، به شبهه افتاده بودند و چون درگیری گروه های متخاصم را نبرد دو گروه مسلمان پنداشتند و حضور خود را در جبهه هر یک از طرفین دعوا، موجب تشدید تفرقه می دانستند، گوشه عزلت اختیار کردند و فارغ از هرگونه فعالیت سیاسی، دیگران را به آرامش فراخواندند. این گروه به ارجاء قائل بودند و در مبانی اندیشه ای خود بر القای این امر تلاش می کردند که

مسلمانان باید از وضع موجود راضی باشند، چون مشیت الهی در امور جاری نهفته است. بنی امیه که دنبال چنین ابزاری برای پیشبرد اهداف خود بودند،

ص: ۱۹۰

۱- (۱) ابوالحسن اشعری، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین، ص ۶۵.

۲- (۲) عبدالقاهر بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۴۲.

۳- (۳) ابوالحسن اشعری، همان.

از آن استقبال نمودند و بر آن دامن زدند. خوارج با بنی امیه و مالکان بزرگ نیز دشمنی می کردند و با مالکیت خاصه مخالف بودند و مرتکب گناه کبیره را کافر قلمداد کرده، خروج بر علیه کفار را همراه با رهبران خود واجب می دانستند.^(۱)

این وجوه اختلاف، موجب می شد تا رویارویی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه، فرصت مناسبی برای اعلام حضور خوارج ایجاد کند تا بنا بر مبنای عقیدتی خود با معاویه به مبارزه پردازند. اما حضور این گروه در میان لشکریان امام، موجب به هم ریختگی می شد. نافرمانی از امام در موقعیت حساس و خودرأیی این گروه، موجب نفاق میان سپاه امام گردید. فتنه گری خوارج در کنار یاران ناهم دل و سست پیمان امام، به هم ریختگی انسجام سپاه را رقم می زد. واقعه ای که در زمان حرکت آغازین نبرد با معاویه رخ داد، نمونه بارزی از بی خردی و کینه توزی خوارج بر مبنای تفکرات افراطی شان است که زمینه ساز آشفتگی سپاه امام شد. امام وقتی به سابط رسیدند و با بی میلی یاران خود برای نبرد مواجه گردیدند فرمودند:

ای مردم، بر هیچ مسلمانی کینه روا نمی دارم و همان طور که خویشتن را می نگرم، شما را هم به همان نظر می نگرم. اینک رأیی دارم، آن را رد نکنید و بدانید هم دستی و اتحاد که به آن توجه ندارید، بهتر از پراکندگی است که به آن علاقه مندید، اکنون می بینم بیش تر

شما از جنگ خودداری و در پیکار سستی می کنید و معتقد نیستم کاری را که دوست نمی دارید بر شما تحمیل کنم.^(۲)

به روایت دینوری، گروهی از خوارج پس از خطبه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفتند: «حسن هم کافر شد همان گونه که پدرش هم پیش از او کافر شده بود!» سپس به سوی ایشان حمله بردند و سجاده از زیر پای مبارک ایشان کشیدند و جامه های

ص: ۱۹۱

۱- (۱). محمدجواد مشکور، موسوعه الفرق الاسلامی، ص ۲۳۹.

۲- (۲). ابوحنیفه احمد بن داود الدینوری، الأخبار الطوال، ص ۲۱۵.

حضرت را غارت کردند حتی ردای ایشان را از دوش برداشتند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اسب خود را خواستند و سوار شدند و فرمودند «افراد قبیله های ربیعه و حمدان کجایند؟» آنان با شتاب آمدند و مردم را از ایشان دور کردند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن جا آهنگ مداین کردند. مردی از خوارج به نام جراح بن قبیصه که از بنی اسد بود، در جای تاریکی در ساباط کمین کرد و وقتی امام مقابل او رسید، از کمین برجست و دشنه ای در ران امام فروبرد. عبدالله بن خطل و عبدالله بن ظبیان بر آن مرد اسدی حمله کردند و او را کشتند.^(۱)

خوارج با این گونه افراطی گری ها، در تحولات عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سهمیم بودند؛ سهمی که نقش آن بر پیشانی تاریخ صدر اسلام به گونه ای تاریک بسته شد.

نتیجه

دوران امامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که پس از دوران پرتلاطم امامت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود، وارث مشکلات و ناهنجاری های سیاسی، اجتماعی و عقیدتی گذشته شد. جریان های سیاسی - فکری، محور تحولات و چرخش های سیاسی - فکری مسلمانان شدند. جریان عثمانیه که پس از قتل عثمان در دوره رهبری امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وجود آمده بود، به تدریج بر دامنه اعتقادی آن افزوده شد و بنی امیه از قبل آن بر سر رهبری جامعه، به نتایج مهمی رسیدند. امویان که رونق هر چه بیش تر دامنه این تفکر به نفع آنان بود، با نیرنگ بر این تفکر دامن می زدند زیرا پشت جریان قتل عثمان، می توانستند مظلومانه به رقابت سیاسی خود ادامه دهند. جریان عثمانیه بستر مناسبی برای رشد تفکر جدید شد. مرجه که در همان فضای متشنج پس از قتل عثمان رخ نمودند، ثمره و نتیجه ترندهای امویان بود.

ص: ۱۹۲

مرحله متشکل از صحابیانی بودند که در جریان های سیاسی عصر، برای یافتن حقیقت، به شبهه افتاده، گوشه عزلت اختیار کردند و ادعا نمودند که حقیقت برایشان مشتبّه شده است. آنان معتقد بودند که همه مردم به ظاهر مسلمانند. لذا در دنیا به ثواب یا گناه مسلمانان حکم نمی کردند و تنها ایمان را برای مسلمانان کافی می دانند. بنی امیه از فرصت پدید آمده توسط مرحله، به جبرگرایی رسیدند. آنان قائل به ارجاء بودند و در میانی اندیشه ای خود بر القای این امر می کوشیدند که مسلمانان باید از وضع موجود راضی باشند، چون مشیت الهی در امور جاری نهفته است. عقیده جبریه اموی این بود که می گفتند اصل حکومت آنان و تمام کارهایی که در دایره این حکومت حل و فصل می شود، به قضا و قدر الهی است و مردم باید بدان راضی باشند و کسی در مقابل آن حق اعتراض ندارد. با این حرکت، هرگونه انگیزه مخالفت در مردم از بین می رفت و به راحتی به

هرگونه رفتار و کردار حاکمیت اموی گردن می نهادند. زیرا باید می پذیرفتند که خداوند آنان را برای خلافت برگزیده و ملوک و حکومت را به ایشان عطا کرده است و آن ها به اراده الهی حکومت می کنند. بنی امیه که دنبال چنین ابزاری برای پیشبرد اهداف خود می گشتند از آن استقبال نمودند و بر آن دامن زدند.

با توجه به فضای سیاسی - اجتماعی حاکم بر عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و نوع رفتار جامعه اسلامی در قبال جریان های مؤثر، به این نتیجه می توان رسید که تبلیغات همه جانبه معاویه جامعه آن روز را فریفت. مسلمانان با اثر پذیری از جریان های فکری در حال ترویج، سستی و رخوت را به جای هم دلی با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پذیرفتند. شاید بتوان تحمیل صلح بر امام از سوی یاران را یکی از نمونه های این اثرپذیری دانست.

خوارج یکی دیگر از جریان های فکری عصر امام در تحولات این دوره سهم بسزایی داشتند. این جریان که خاستگاه اصلی آن مباحث حاکمیتی و سیاسی بود، به تدریج پا در حوزه کلامی و فکری گذاشتند و اعتقاد داشتن به کفر مرتکب گناه کبیره و وجوب خروج علیه امام ستمگر و برخاستن و جنگیدن با پادشاه ستمکار را رواج دادند آنان معتقد بودند که اگر دفع منکر جز با شمشیر ممکن نباشد، قیام با شمشیر واجب است. با این ترکیب فکری، خطمشی سیاسی آنان شکل گرفت و پس از جهت گیری های مختلفی که در زمان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام دادند و امام را به برپایی جنگ نهروان مجبور کردند، در دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به دلیل دشمنی شدید با خاندان بنی امیه، به صف سربازان امام درآمدند. اما پس از چندی در مقابل امام نیز سر به شورش نهادند.

نهج البلاغه

۱. اشعری، ابوالحسن، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین، ترجمه محسن مویدی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۲. امین، احمد، فجرالاسلام، بیروت: لبنان، ۱۹۶۹.
۳. بغدادی، عبدالقاهر، الفرق بین الفرق، ترجمه جواد مشکور، تهران: اشرفی، ۱۳۶۷.
۴. حرانی، ابومحمد، تحف العقول، ترجمه صادق حسن زاده، نشر آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم ۱۳۸۲.
۵. دینوری، احمد بن داوود (۲۸۲ م)، الأخبار الطوال، ابوحنیفه، تحقیق عبدالمنعم عامر مراجعه جمال الدین شیال، قم: منشورات الرضی، ۱۳۶۸ ش.
۶. ذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، تحقیق شعیب الانووط، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۰ ق.
۷. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، مصر: دارالأحیاء الکتب العربیه، ۱۳۸۷ ق.
۸. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و نحلل، تصحیح شیخ احمد فهمی، بیروت: دارالسرور، ۱۳۶۷.
۹. شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: تحقیق مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۳.
۱۰. شیخ صدوق، محمد بن بابویه قمی، التوحید، ترجمه محمدعلی اردکانی، تهران: نشر، علمیه اسلامی.
۱۱. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری؛ تاریخ الامم و الملوک، تحقیق

محمد ابوالفضل ابراهيم، بيروت: دارسويدان، بي تا.

١٢. طبرى، محمد بن جرير، تاريخ الامم والملوك، بيروت: عزالدين، ١٤٠٧ ق.

١٣. عجلى، احمد بن عبدالله، تاريخ الثقات بترتيب نورالدين على بن ابى بكر الهيثمى و تقى الدين السبكي، تحقيق عبدالعليم عبدالعظيم البستوى، المدينه المنوره: مكتبه الدار، ١٤٠٥ ق.

١٤. گلدزيهر، ايگناس (١٩٢١-١٨٥٠) العقيدہ و الشريعة فى الاسلام، بيروت: بغداد: منشورات الجمل، ١٣٨٨.

١٥. مسعودى، ابوالحسن على بن الحسين، مروج الذهب و معادن الجوهر، بيروت: دارالاندلس، الطبعة الأولى، ١٣٥٨ ق.

١٦. مشكور، محمدجواد، موسوعه الفرق الاسلامى، مجمع بحوث اسلامى، بيروت: چاپ اول، ١٤١٥ ق.

١٧. مطهرى، مرتضى، جاذبه و دافعه على (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مجموعه آثار، ج ١٦، تهران: صدرا.

١٨. معروف الحسنى، هاشم، دراسات فى الحديث و المحدثين، بيروت: دارالتعارف، ١٣٩٨ ق.

١٩. مؤيدى، على، ترجمه موسوعه كلمات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تأليف گروه حديث پژوهشكده باقرالعلوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قم: نشر معروف، ١٣٨٢.

٢٠. همدانى، قاضى عبدالجبار، فضل الاعتزال و طبقات المعتزله و مباينتهم لسائر المخالفين، تحقيق فواد سيد، تونس: الدارالتونسيه، ١٤٠٦ ق.

درباره صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پیوسته در طول تاریخ بحث و سؤال وجود داشته، که چرا ایشان با معاویه صلح کردند و حاضر به بیعت با این عنصر معلوم الحال و فاسق شدند. دیگر این که اگر صلح راه حل مناسبی بود، چرا امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال ۶۱ هجری حاضر به صلح با یزید نشدند. این تحقیق، مقایسه ای محدود بین نهضت حسینی و صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام داده است.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امامت، بررسی تطبیقی.

در تحلیل هر حادثه تاریخی، پژوهش گر باید همه جوانب آن را در نظر بگیرد. بنابراین، اگر بخواهیم واقعه صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

را بررسی کنیم، باید خودمان را هر چه می توانیم به فضای حاکم بر آن زمان (سال ۴۱ هجری) نزدیک کنیم و با مطالعه متون تاریخی معتبر کهن و گزارش هایی که از آن سال های پرحادثه وجود دارد، اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و حتی اقتصادی حاکم بر آن زمان را خوب درک کنیم. هم چنین در مورد حادثه عظیم قیام حسینی، باید مقتضیات زمانی و اوضاع خاص اجتماعی سیاسی آن دوره را دقیقاً لحاظ کنیم. پس از بررسی کامل، خواهیم توانست تحلیلی جامع و مطابق با واقع، از این حادثه های

تاریخی داشته باشیم. در غیر این صورت، ممکن است در بررسی متون تاریخی به خطا رفته، عوامل انحراف دیگران را نیز فراهم کنیم. با توجه به این نکته، برای درک بهتر علل صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ابتدا اوضاع و مقتضیات زمان حیات آن امام همام را بررسی نموده، سپس آن را با اوضاع زمانی و مکانی دوران امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مقایسه می کنیم. البته در ضمن این مباحث، به علل صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواهیم پرداخت. گفتنی است تجزیه و تحلیل دقیق این امر، تلاش فراوان و البته نگارش متون گسترده تر، از این مقاله را می طلبد که از وسع این نوشتار خارج است.

نکته دیگری که در این مقام اهمیت دارد، این است که در بررسی علل صلح، بهترین منبع سخنان و خطبه های خود حضرت و پاسخ هایی است که ایشان در عصر خود به مخالفان صلح داده اند. لذا در کنار هر علتی که ممکن است برای صلح بیاوریم، به

کلمات خود حضرت تمسک خواهیم جست. (۱)

اوضاع زمانی سال ۴۱ هجری قمری

در مطالعه تاریخ و اوضاع زمانی سال های بعد از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توان دریافت که گرچه عده زیادی از کوفیان و اهل عراق آن زمان، با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، خلف صالح امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت کردند، وضعیت ویژه ای بر کوفه حاکم بود. مردم از یک طرف، از جنگ های پی در پی (جمل، نهروان و صفین) خسته بودند؛ به طوری که فقط جنگ صفین هجده ماه طول کشید و عده زیادی نیز از دو طرف از بین رفتند. این خود دلیل مهمی بود که اطرافیان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غالباً تمایل به مصالحه و ترک جهاد داشتند و طالب زندگی بودند.

ص: ۱۹۸

۱- (۱). برای مطالعه زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نک: بحار الانوار، ج ۴۴.

از طرف دیگر در عصر حکومت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) حتی در مرکز خلافت یعنی کوفه، دسته‌ها و گروه‌های مختلفی فعال بودند که به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. گروه امویان که در همه کشور نفوذ داشتند و به ظاهر تحت لوای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بودند؛ ولی در درون، اندیشه خود را دنبال می‌کردند.

۲. گروه شکاکان که در حقانیت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) شک داشتند و او را قاتل عثمان و غیرعادل می‌شناختند.

۳. گروه خوارج که هم با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) میانه بدی داشتند هم با معاویه.

۴. گروه بی‌اعتناها که نه با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) کار داشتند و نه معاویه.

۵. گروه شیعیان که خود آن‌ها نیز از لحاظ شدت و ضعف ایمان متفاوت بودند. بر این‌ها باید جمع دیگری را نیز افزود: عده‌ای سالیان دراز در جبهه بودند. (۱) و اینک احساس عقب ماندگی می‌کردند و عده‌ای که در جنگ‌های پیشین عزیزان خود را از دست داده بودند.

۶. گروهی که به روش خلفای پیشین عادت کرده بودند و حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نتوانسته بود آنان را تغییر دهد. بنابراین اگر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بنای جنگی داشتند، باید در چندین جبهه هم زمان می‌جنگیدند، منافقان، شکاکان، خوارج، و حتی شیعیان به ظاهر خیرخواه.

برخی از علل شکل‌گیری این گروه‌های متشطح عبارتند از:

۱. این که برای عده بسیاری از مردم، بی‌خبری از دین و مفاهیم آن مطرح بود. چهره اساسی آن در شام مشهود است؛

به طوری که نماز جمعه را در روز

ص: ۱۹۹

۱- (۱). رجبعلی زمانی، حقایق پنهان، پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ص ۳۷۵.

چهارشنبه خواندند و از مردم کسی دم نزد. (۱) عامل دیگر این که بی دینی، بر بسیاری از سران و سردمداران حکومت داشت و وضع زندگی آن ها پریشان و روحیه و دین آن ها قابل خرید بود.

از طرف دیگر استعمار، ربا، گمراه کردن مردم و مسموم کردن ذهن مردم نسبت به امامت برای پراکنده کردن آن ها فراوان بود. عده زیادی از مردم در اثر تبلیغات و شایعه پراکنی ها، دچار تزلزل و حتی عده ای عثمانی مسلک شده بودند.

از عوامل دیگر این که بسیاری از کارگزاران امام، منتظر فرصتی مناسب برای نیل به مناسب عالیه بودند و روحیه طمع ورزی داشتند. البته نباید فراموش کرد که در جبهه مخالف امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، معاویه حيله گر قرار داشت که از هیچ نیرنگی علیه امام دریغ نمی ورزید. با ذکر این مقدمه اکنون به چند علت از علل صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می پردازیم:

وظیفه و تکلیف الهی، مهم ترین و اولین دلیل است؛ یعنی این که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از ناحیه خدا به صلح و مدارا موظف بودند؛ همان گونه که وظیفه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قیام و جهاد بود. این موضوع را پیوسته باید در نظر داشت، که امام معصوم، مصلحت خود را بهتر از هر کس دیگری می داند و برای هدایت امت اسلامی، حتماً بهترین گزینه را انتخاب خواهد کرد. با توجه به سخنان خود امام

مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، این امر بهتر و بیش تر روش می گردد. ابوسعید عقیصاتی می گوید، به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کردم: «ای پسر پیامبر، چرا با معاویه صلح کردید در حالی که می دانستید که شما بر حقیق نه او و معاویه گمراه و سرکشی بیش نیست؟»

ص: ۲۰۰

۱- (۱). علی قائمی، در مکتب کریم اهل بیت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۶۴.

امام پاسخ فرمودند: «ای ابوسعید، آیا من بعد از پدرم حجت خدا بر آفریدگان و امام آن ها نیستم؟» گفتم: «آری». فرمود: «آیا رسول خدا (ص) درباره من و برادرم نفرمود: «حسن و حسین امام هستند چه نشسته و چه ایستاده؟» گفتم: «آری». فرمود: «پس من امام هستم، اگر ایستاده باشم و امام هستم اگر بنشینم. ای ابوسعید، دلیل قیام من با معاویه همان دلیل صلح پیامبر (ص) با قبیله ضمره و بنی اشجع و صلح با اهل مکه به هنگام بازگشت از حدیبیه است. درحالی که آنان منکر تنزیل بودند و معاویه و اصحاب او منکر تأویل هستند... آیا نمی بینی وقتی حضرت خضر آن کشتی را سوراخ کرد و آن پسر را کشت و دیوار را تعمیر کرد، حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دلیل پوشیدگی حکمت آن ها، به آن حضرت خشمگین شد. ولی وقتی حضرت خضر او را آگاه کرد، رضایت داد. من نیز چنانم؛ شما بر من خشم گرفتید؛ زیرا هم آگاه نیستید و هم راز آن را نمی دانید.» (۱)

ایشان در این حدیث شریف، گرچه می توانستند به دلایل و معاذیر مختلفی تمسک جویند، به نکته مهمی تأکید می کنند و آن تذکر به مقام امام و امامت و جایگاه آن در اسلام است. سپس علت صلح با معاویه را همان علت صلح رسول خدا (ص) با کفار مکه

در صلح حدیبیه می دانند که آثار مبارک آن سال های بعد مشخص شد. بالاترین نکته ای که در حدیث شریف است، تشبیه صلح خود به عمل خضر نبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. همان گونه که در ابتدا حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از حکمت کارهای حضرت خضر سر در نیاورد، مردم نیز ممکن است به ظاهر از حکمت صلح ایشان سر در نیاورند و علل و آثار آن بعدها نمایان گردد.

ص: ۲۰۱

معاویه شخصی مجرب و دارای ریشه بیست ساله بود که از زمان عمر، زمام امور شام را در دست گرفته بود و شخصی حلیه گر و به ظاهر مقدس که هنوز چهره ریا و تزویر او مشخص نشده بود، به طوری که مردم شام و حتی کوفیان، او را کاتب وحی، «خال المؤمنین» و شخصی نابغه می شناختند. لذا قیام در مقابل چنین فردی به ظاهر صالح و صحابی پیامبر (ص) نمی توانست دست و دل یاران را برای درگیری با او به کار اندازد. حتی همین مسأله، یکی از عللی بود که اصحاب و نزدیکان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) به معاویه گرویدند و با امام پیمان گسستند. به عبارت دیگر، در طول حکومت بیست ساله معاویه، هیچ کس ندید که معاویه آشکارا شراب خوری کند یا دست به عمل خلاف شرع بزند. ظاهری بسیار موجه و موثر داشت که کوچک ترین خطایی هم از او

در مألعم سر نمی زد. اگرچه در پشت پرده، از هیچ خلافتی ابایی نداشت. (۱)

یزید بر خلاف معاویه، مستی را علنی کرد. او که به گفته شهید مطهری، مست قدرت و غرور جوانی بود؛ در مألعم شراب می نوشید و سگ بازی و میمون بازی می کرد. (۲) بعد از واقعه عاشورا، مردم مدینه هیأتی را برای تحقیق به شام فرستادند که چرا امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) کشته شد. هیأت پس از بازگشت چنین گزارش دادند:

همین قدر به شما بگویم در آن جا که بودیم دائم می گفتیم خدا نکند از آسمان سنگ ببارد و هلاک شویم. از نزد کسی می آیم که کارش شراب خواری و سگ بازی، یوزبازی و میمون بازی، نواختن تار و لُهو و لعب، زنا بود حتی با محارم. حال تکلیف خود را بدانید!

ص: ۲۰۲

۱- (۱). مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۱۲۶.

۲- (۲). مرتضی مطهری، حماسه حسینی، ج ۲ ص ۸۶.

بر این اساس، مدینه قیامی خونین کردند با اندک تأملی در زمان این دو خلیفه، می توان به درستی، به انتخاب دو روش متفاوت در برخورد با این دو نفر پی برد.

(۱) تبلیغات پرفریب حکومت شام، تطمیع و تهدید فرماندهان ضعیف، و سستی و ازهم گسیختگی نظام و جنبش نیروهای مسلح و شایعات بی اساس میان سربازان، موجب ناامیدی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گردید و ایشان پی بردند که با وضعیت موجود، نمی توان به اهداف نظامی دست یافت. ابن اثیر می گوید:

فرزند رسول خدا (ص) در برابر نیروهای خود ایستاده، فرمود: «بدانید معاویه ما را به امری فراخوانده که در آن نه عزت است و نه انصاف. حال اگر شما برای کشته شدن و مرگ شرافت مندا نه آماده اید، دعوتش را رد می کنم و اگر دنیای خویش را دوست دارید و زندگی با ذلت را ترجیح می دهید، دعوت او را می پذیریم و خشنودی شما را به دست می آورم.» در آن هنگام همگی فریاد برآوردند: «زندگی، زندگی» (باقی ماندن در دنیا) (۲).

یا این که به گفته شیخ طبرسی (ره) در احتجاج امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

سوگند به خدا! من حکومت و خلافت را تسلیم معاویه نمودم جز این که یارانی برای نبرد با او پیدا نکردم. چنان چه همراهانی می داشتم، شب و روزم را به جنگ با او می پرداختم و نبرد علیه او را ادامه می دادم تا خداوند بین من و او حکم کند! اما مردم کوفه را شناختم و آنان را امتحان کردم. افراد فاسد آن ها اصلاح نمی شوند؛ آنان را هیچ گونه وفایی نیست؛ به گفتار و کردار و تعهدات آن ها اعتمادی نخواهد بود. آنان در میان خود چندگانگی دارند؛

ص: ۲۰۳

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) . «الا ان معاویه دعانا لامر ليس فيه عز ولا نصفه، فإن اردتم الموت رددناه عليه و حاكمناه على الله عزوجل بظبي السيف و ان اردتم الحياه قبلناه و اخذنا لكم الرضى. فناده الناس من كل جانب البقيه البقيه» همان.

می گویند: دل های ما با شماسست، درحالی که

شمشیرهایشان را بر روی ما کشیده اند و برای کشتن ما آماده گئی دارند.^(۱)

با توجه به این دو فرمایش تاریخی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و چگونگی برخورد اصحاب با امام، می توان به عمق مظلومیت و غربت امام پی برد که چگونه مجبور به صلح شدند.

این گوشه ای از مصائب و مشکلاتی بود که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسیر زندگی غمبار خویش با آن ها روبه رو بودند؛ در حالی که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یارانی شجاع و از جان گذشته داشتند. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طول مسیر مکه تا کربلا بارها خطاب به اصحابشان این چنین می فرمودند: «که این کاروان، کاروان مرگ و شهادت است! هر کس خواست می تواند از ما جدا شود.» و حتی در بدو حرکت خود از مکه، خطبه بسیار گرایی خواندند و ضمن خطبه چنین فرمودند: «مرگ برای انسان زینت است... هر کس آماده است خون خود را در راه ما بدهد، آماده باشد!»؛ یعنی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از بدو حرکت از مکه، می دانستند به حکومت کوفه نائل نمی شوند.^(۲) و بالاخره به دست کوفیان پیمان شکن به شهادت می رسند.

اوج ابراز وفاداری خاندان و یاران باوفای ایشان را در شب عاشورا می بینیم که عرض ارادت و فداکاری خود را به سرور خود اعلام کردند.

حضرت در شب عاشورا، خطبه مفصلی برای اصحاب خواندند و در ضمن آن فرمودند:

اما بعد، من اصحابی باوفاتر و بهتر از اصحاب خود نمی دانم و اهل بیته نیکوتر از اهل بیت خود نمی شناسم. خداوند شما را جزای خیر دهد. اکنون

ص: ۲۰۴

۱- (۱). «و الله ما سلمت الامر اليه الا اني لم اجد انصاراً و لو وجدت انصاراً لقاتلته ليلي و نهاري حتى يحكم الله بيني و بينه و لکنني عرفت اهل الكوفه و بلوتهم و لا يصلح لي منهم من كان فاسده انهم لاوفاء لهم و لا ذمه في قول و لا فعل انهم مختلفون و يقولون لنا: إن قلوبهم معنا و إن سيوفهم لمشهور علينا». (حقایق پنهان پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۹۷).

۲- (۲). ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۴۰۶.

آگاه باشید! من بیعت خود را از شما برداشتم و شما را به اختیار خود گذاشتم تا هر جانب که خواهید، کوچ کنید. اکنون پرده شب شما را فرو گرفته. شب را مطیبه راهوار خود قرار دهید و هر سو که خواهید بروید؛ چه این جماعت مرا می جویند چون به من دست یابند، به غیر من نپردازند. (۱)

تا سخن به این جا رسید، برادران، فرزندان، برادرزادگان و اصحاب لب به سخن گشودند. اولین آن ها آقا ابوالفضل العباس بود. (۲) در ادامه اصحاب باوفای حضرت سخنانی را در عرض ارادت و وفاداری به حضرت بیان کردند که به طور اختصار چند نمونه را عرض می کنیم:

مسلم بن عوسجه گفت: «آیا دست از تو برداریم و نزد خداوند در ادای حق تو بهانه ما چه باشد. به خدا سوگند این نیزه را در

سینه آن ها فرومی برم و با این شمشیر تا دسته آن در دست من است، بر آن ها بتازم... والله اگر من بدانم که کشته می شوم و جسد مرا می سوزانند و باز زنده می شوم و باز مرا بکوبند و هفتاد بار این کار را بکنند باز از تو جدا نمی شوم تا در نزد تو مرگ را دریابم.» (۳)

زهیر بن قین نیز گفت: «سوگند به خدا! دوست دارم که کشته شوم آن گاه زنده گردم تا هزار دفعه مرا بکشند و زنده کنند و در ازای آن خداوند تو را و جوانان اهل بیت تو را مقتول و مظلوم نگذارد.» (۴)

چنان که می بینیم، اصحاب امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به هیچ وجه قابل مقایسه با یاران امام

ص: ۲۰۵

۱- (۱). شیخ عباس قمی، نفس المهموم، ص ۱۹۵.

۲- (۲). عبدالرزاق، الموسوی المرقم، مقتل الحسين (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

۳- (۳). «نحن نخليك هكذا و نصرف عنك و قد احاط بك هذا العدو، لا والله لا يراني الله ابداً و أنا افعل ذلك حتى اكسر في صدورهم رمحي واضربهم بسيفي... و لم أفارقك او أموات دونك». (سید بن طاووس، لهوف فی قتلی الطفوف، ص ۱۹۶)

۴- (۴). «والله لو ددت اني قتلت ثم نُشرت ثم قُلت حتى اقتل هكذا الف مره و ان الله عزوجل ادفع بذلك القتل عن نفسك و عن انفس هؤلاء الفتيان من اهل بيتك». (علی واعظ تبریزی خیابانی، وقایع الایام در احوال محرم الحرام، ص ۲۸۳)

مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و نیز به هیچ وجه حاضر به پیمان شکنی و ترک حضرت نبودند. این نیز دلیل قاطعی است بر عدم قیام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قیام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

۴. جلوگیری از انقراض شیعه و قتل عام شیعیان خالص و نابودی اسلام

صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به گونه ای بود که در آن روزگار یک ضرورت اجتناب ناپذیر و حتی یک واجب به حساب می آمد و عقلاً و

شراً راهی بهتر از آن متصور نبود. در صورت قیام، یکی از دو صورت زیر پدید می آمد: پیروزی یا شکست. اگر پیروزی به دست می آمد (که با وضع آن روز اصحاب خیلی بعید بود)، پیروزی گوارایی نبود و در آن صورت باز پیراهن های عثمان دیگری بر سر نی برافراشته می شد و نواهایی بر می خاست که در سایه آن بنی امیه قداستی می یافتند. اما در فرض شکست، عواقب بسیار شومی مؤمنان و شیعیان خالص و نیز اسلام را تهدید می کرد. معاویه در موضع قدرت استقرار می یافت و با مردم از موضع قدرت برخورد می کرد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دستگیر می نمود و پس از اهانت ها و اسارت و تحقیر، ایشان را به قتل می رساند؛ به طوری که بعدها بنی امیه با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنین کارهایی کردند.

در مرحله بعدی، پس از پیروزی، برای یک دست کردن لشکریانش، شیعیان را از صحنه روزگار محو می کرد و کسی از آن ها را زنده نمی گذاشت. او حتی پس از صلح، با همه تعهدها و سوگندهای شدید و با همه عرض اخلاص های خود، چه رفتارهای ناشایستی با یاران مخلص امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کرد و حتی به سالخوردگان آن ها هم رحم نکرد و عده زیادی از آن ها را به جرم شیعه بودن به دار آویخت. (۱)

خلاصه، حفظ مکتب تشیع این که یکی از اهداف مهم صلح بود؛ زیرا معاویه با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیعیانش، دشمنی دیرینه ای داشت. اگر او در جنگ غلبه

ص: ۲۰۶

۱- (۱). آل یاسین راضی، صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۳۳.

می یافت، بی شک این مکتب معارض را ریشه کن می کرد و در نتیجه اسلام را از میان برده، حکومتی

سلطنتی را پایه می نهاد همانند آنچه در دیگر نقاط جهان بود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جواب حجر بن عدی علت صلح را بیان می فرماید: هم چنین بُشر که در مدینه با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملاقات می کند، رودرروی امام می ایستد و می گوید: «السلام عليك يا مدل المؤمنین!» حضرت در جواب او می فرماید:

لست مدل المؤمنین ولکنی معزهم ما اردت بمصالحتی معاویه الا أن أدفع عنکم القتل عندما رأیت تباطؤ اصحابی عن الحرب ونکولهم عن القتال؛(۱)

من دلیل کننده مؤمنان نیستم! بلکه عزیز کننده آنانم. من با صلح با معاویه، جز دفع مرگ از شما چیزی نخواستم، زمانی که سستی و سنگینی اصحابم را در مورد جنگ مشاهده کردم.(۲)

درباره صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جوه دیگری را نیز می توان ذکر کرد که برای رعایت اختصار خلاصه وار به آن ها اشاره می گردد:

بنی امیه افراد لجباز، پلید و منافقی به شمار می آمدند که به تعبیر رسول خدا (ص) همان «شجره ملعونه» بودند. بیش از بیست سال از نبوت پیامبر (ص) می گذشت ولی هنوز آن ها اسلام را نپذیرفته و با آن حضرت در جنگ بودند. آنان در سال فتح مکه، چاره ای جز

قبول اسلام نداشتند و پس از آن نیز در تمام مدت، در کفر و نفاق و خراب کاری باقی ماندند و جرأت نشان دادن ماهیت خود را نداشتند؛ چنان که پنجاه سال بعد، یزید در ترانه پیروزی چنین سرود:

لعبت هاشم بالملک فلا خیر جاء ولا وحی نزل

بیست سال قبل نیز معاویه بعد از پیروزی در صلح چنین گفته بود:

ص: ۲۰۷

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۵۷.

۲- (۲) . حیاة الامام حسن بن علی، ج ۲، ص ۲۷۸.

برای آن صلح نکردم که شما نماز بخوانید یا روزه بگیرید.

این ها ثمره صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که پرده از نفاق آن ها برداشت.

۶. تحقق قیام حسینی

از مهم ترین آثار صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زمینه سازی برای قیام حسینی بود. صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قیام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شهادت ایشان، در واقع در یک جهت هستند و یک حقیقت را اعلام می دارند. این دو مکمل یک دیگرند و به گفته تاریخ نگار میرزا، جعفر مرتضی عاملی، ما نمی توانیم بدون مطالعه وضع یکی، دیگری را مطالعه و بررسی کنیم.^(۱)

نتیجه

با توجه به مطالب این نوشتار، اولاً نهایت مظلومیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را می توان تصور کرد. در مرحله بعد شاهد اینارگری یاران

باوفای امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستیم که چگونه مرگ خونین را در راه رسیدن به هدف الهی بر زندگی توأم با خواری ترجیح دادند. با مقایسه و تطبیق این دو رویداد مهم تاریخی که می توان پی برد که هم کار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هم کار امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای احیای مکتب و محکومیت دشمن بود. این دو کار، راه حلی منطقی برای حل مشکلات اسلام به شمار می رفت؛ ولی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عاملی بود که اثر مهمش در روز عاشورا آشکار شد و چشم اندازی نو در زندگی و حرکت اسلامی ایجاد کرد و عظمت و شکوهی برای اسلام پدید آورد. اگر آن صلح نبود، این وضعیت ایجاد نمی شد و اصلاً نهضت حسینی شکل نمی گرفت.

ص: ۲۰۸

۱- (۱). رجعی زمانی، حقایق پنهان پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۹۵.

۱. ابن التیر، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارالفکر، ۱۳۹۸ ق.
۲. ارفع، کاظم، امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: انتشارات فیضی، ۱۳۷۰.
۳. الامینی النجفی، عبدالحسین احمد، الغدیر فی الکتاب و السن هو الادب، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
۴. برقعی قمی، علی اکبر، بامداد روشن در اسرار واگذاری خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به معاویه، قم: مؤسسه مطبوعاتی نوین، بی تا.
۵. دشتی، محمد، فرهنگ سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: انتشارات محدث، ۱۳۸۲.
۶. راضی، آل یاسین، صلح امام حسن پرشکوه ترین نرمش قهرمانانه تاریخ، ترجمه سیدعلی خامنه ای، بی جا، نشر آسیا، ۱۳۶۹.
۷. زمانی، رجبعلی، حقایق پنهان پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.
۸. سعیدی، عباس، ثوره الشیعہ عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۵۸.
۹. سیدبن طاووس، لهوف فی قتلی الطفوف، نجف: مکتبه و الطبعه حیدریه، ۱۳۶۹ ق.
۱۰. شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسه الالبیت لاحیاء تراث، قم: ۱۴۱۳ ق.
۱۱. طبرسی، ابی منصور، احمدین علی بن ابی طالب، الاحتجاج، نجف: منشورات دارالنعمان، ۱۳۸۶ ق.
۱۲. طبری، محمدبن جریر، تاریخ طبری، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: نشر نو، ۱۳۶۸.

۱۳. العاملی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه اداره کل مراکز و روابط فرهنگی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران: ۱۳۶۹
۱۴. عمارزاده اصفهانی، عمادالدین حسین، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: انتشارات اسوه، ۱۳۷۱.
۱۵. قائمی، علی، در مکتب کریم اهل بیت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۷۴.
۱۶. قرشی، باقر شریف، زندگانی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه فخرالدین حجازی، تهران: انتشارات بعثت، بی تا.
۱۷. قرشی، علی اکبر، خاندان وحی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳.
۱۸. موسوی آل اعتماد، مصطفی، الروایع المختاره، سخنان امام حسن مجتبی ع، خطبه ها، نامه ها، کلمات قصار، مترجم محمدحسین اعتماد، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.
۱۹. نظری منفرد، علی، قصه صلح خونین، تاریخ زندگی سیاسی اجتماعی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: انتشارات سرور، ۱۳۸۲.
۲۰. هادی منش، ابوالفضل، آفتاب حسن: رویکردی تحلیلی به زندگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۲.
۲۱. واعظ تبریزی خیابانی، علی، وقایع الایام در احوال محرم الحرام، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۰.

بی تردید، جامعه نبوی شاهد تغییر و تحولاتی بوده اما سمت و سوی این تغییرات، باعث حساسیت اندیشه وران و صاحب نظران شده است. بر اساس شواهد تاریخی، این دگرگونی، پس از رحلت پیامبر (ص)، سیری نزولی داشته است. جامعه ای که با عنایت خداوند و همت محمدی و غیرت علوی و همراهی مهاجران و انصار، بر پایه ارزش های معنوی شکل گرفت، چندی پس از رحلت جان گذار بنیان گذارش، راه سقوط درپیش گرفت؛ به طوری که ارزش های عصر جاهلیت جانشین ارزش های ناب محمدی گردید. پس از رحلت پیامبر شاهد جریان خلافت، در پی این بود تا فرهنگ ناب اسلامی را که در فرهنگ غدیر تجلی داشت، به قهقرا ببرد و فرهنگ جاهلیت منسوخ را در قالبی نو جانشین آن سازد. از این رو، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبب تداوم و استمرار فرهنگ امامت و ولایت در جامعه گردید. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تجسم عالی فضایل انسانی بودند. ایشان مقتدای پاکان و صالحان به شمار می رفتند و واجد هر نوع خصال و فضایل والای اسلامی بودند. عده ای کوتاه بین، مغرض و یا جاهل، به سیره سیاسی ایشان خرده می گیرند که چرا مانند امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قیام نکردند و با معاویه از در سازش وارد گردیدند.

این مقاله در صدد است تا با نگاهی نو به این موضوع، به بررسی ابعاد و دستاوردهای این صلح با شکوه تاریخی از منظر نقش آن در تداوم فرهنگ امامت و ولایت و مقابله با فرهنگ منحط جاهلیت بپردازد.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فرهنگ امامت و ولایت، فرهنگ جاهلیت، صلح.

دعوت همه پیامبران به توحید و نفی هرگونه شرک بوده است. در واقع توحید، سنگ زیرین بنای عظیم ادیان آسمانی محسوب می شود. بر این اساس، بیش تر تلاش پیامبران برای مبارزه با مشرکان بود و در این زمینه، بسیار رنجیدند. لذا آن ها تا آخرین توان و نفس با مشرکان، نبرد کردند؛ زیرا هدف اصلی شان تشکیل جامعه ای بر اساس توحید ناب بود و شرک همواره سد راه آنان به شمار می آمد. شرک شاخه های گوناگونی دارد؛ هم چنان که توحید نیز دارای مراتب مختلف است. اساساً پیامبران، وظیفه داشتند که مسأله توحید را در همه ابعاد، برای مردم شرح دهند. و در ضمن آن، شاخه های شرک را نیز بیان نمایند و از مردم بخواهند که در جاده مستقیم توحید راستین گام بردارند. مردم در زمان دعوت پیامبران بیش تر در تاریکی شرک در عبادت به سر می بردند؛ زیرا به جای پرستش خداوند یکتا، انواع بت ها را می پرستیدند. از این رو، بیش تر مبارزات پیامبران با این نوع شرک بود.

رحلت پیامبر اکرم (ص)، آغاز تحولی ژرف در جامعه اسلامی به شمار می رود. تحولی که در اندک زمانی، تا آن جا پیش رفت که

برخی از نزدیک ترین افراد به آن حضرت به شیوه ای اسفناک قربانی شدند.

به راستی چرا جامعه ای که اساس و حیثیت و هویت خویش را از اسلام یافته بود، بر چنین واقعه هولناکی لب فرو بستند و شریک جرمی بزرگ در تاریخ بشریت شدند؟ با تحلیلی دقیق و عمیق از واقعیات آن روز، می توان پاسخ این پرسش را یافت. دنیازدگی و روی آوردن به زندگی بی دغدغه همراه با آسایش، به همراه اعمال تعبیه های نادرست از دین و سنت، و ایجاد فضای مسموم تبلیغاتی و در پی آن فشار سیاسی به یاوران حق، از علل اصلی آن بود تا جایی که حتی

دشمنان، حرکت اصلاحی و تاریخی امام حسن (علیه السلام) را نیز بد نمایش می دهند. غاصبان و خیانت پیشگان حاکم، با استفاده از ناآگاهی سیاسی - اجتماعی مسلمانان، واقعیت مسلم را تفسیر به رأی می کنند.

بی شک جوامع در طول تاریخ و طی زندگی اجتماعی خود، همواره شاهد دگرگونی در درون و برون خود بوده اند. جهت و سمت و سوی غایی این تحولات بسیار مهم است. اگر سیر صعودی داشته و در جهت تکامل بشر صورت گرفته باشد نه تنها نكوهیده نیست، بلکه پسندیده و مورد استقبال کمال جویان قرار خواهد گرفت. فرهنگ هر جامعه، هسته اصلی آن را تشکیل می دهد و آن قدر از این حیث اعتبار و ارزش دارد که به تعبیر جامعه شناسان، فرهنگ به مثابه هواس است که هیچ جامعه ای بدون آن شکل نخواهد گرفت. لذا نقطه آغازین دگرگونی در هر جامعه ای را باید در تغییر در فرهنگ آن جست و جو کرد. پس اگر گروهی بخواهند جامعه ای را به دلخواه خود تغییر دهند، نقطه شروع تغییرات را در فرهنگ و به خصوص ارزش ها و اندیشه های آن

جامعه قرار می دهند.

در نگاهی کلی، می توان فرهنگ را مجموعه ای از اعتقادات، آداب و رسوم، اندیشه ها و ارزش ها به حساب آورد که افراد به عنوان اعضای گروه یا جامعه، آن ها را کسب کرده و یا پدید آورده اند. (۱) بر این اساس، تغییر در ارزش ها و اندیشه ها، تغییر در سایر بخش های فرهنگ را در پی خواهد داشت؛ زیرا سایر عناصر فرهنگ تحت تأثیر مستقیم اندیشه ها و ارزش ها هستند. بدین سبب، نقطه آغازین تغییر در جامعه را دگرگونی در ارزش های آن می دانند. لذا قدرت مداران نیز برای در دست گرفتن سرنوشت جامعه، ابتدا به سراغ ارزش های آن رفته و سعی در سوق دادن آن ها به سوی اهداف خود داشته اند

ص: ۲۱۳

۱- (۱). تامپسون، ایدئولوژی و فرهنگ مدرن، ص ۱۵۲.

حال که دانستیم فرهنگ، نقطه آغاز تغییر در هر جامعه است و ریشه تغییرات فرهنگی، دگرگونی ارزش هاست، این سؤال به ذهن می آید که مهم ترین عوامل تغییرات فرهنگی چیست؟

اگرچه برای این سؤال می توان جواب های مختلف و گاه متضادی داد، کارگزاران و متولیان امور در تغییرات اجتماعی و فرهنگی، نقشی برجسته دارند؛ زیرا کنش ها و تصمیمات آن سرنوشت جوامع را مشخص می سازد.^(۱) لذا نقش دولت در این میان، از سایر عوامل تأثیرگذار در تغییرات اجتماعی برجسته تر است؛ زیرا خطمشی ها و اهداف کلی دولت ها، می توانند باعث

ایجاد تغییرات وسیعی در سطح جامعه در زمینه های متفاوتی نظیر هنجارها، ارزش ها، گرایش ها و باورها گردند.^(۲)

واقعۀ عاشورا در تاریخ اسلام از وقایع بی نظیر و بس اسفناک است که هر انسان منصفی که حتی آشنایی اندک با اسلام و تاریخ آن داشته باشد، به آن به دیده شگفتی و عبرت می نگرد و این پرسش برایش پیش می آید که چگونه در جامعه اسلامی، در اندک زمانی پس از رحلت بنیان گذار آن، برخی از نزدیک ترین افراد به آن خاندان را به بدترین شیوه قربانی کردند و به تعبیر این طقطقی «به علت ناگواری و هولناکی آن، دوست ندارم سخن را در پیرامونش طولانی کنم؛ زیرا در اسلام، کاری زشت تر از آن به وقوع نپیوسته است. گرچه کشته شدن امیرالمؤمنین مصیبت بسیار بزرگی به شمار می آمد، لیکن سرگذشت حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چندان کشتار فجیع و مثله و اسارت در برداشت که از شنیدن آن پوست بدن انسان به لرزه می افتد. لذا از پرداختن به سخن درباره این سرگذشت،

ص: ۲۱۴

۱- (۱). گئی روشه، تغییرات اجتماعی، ص ۱۴۵.

۲- (۲). دفلور ملوین و دیگران، مبانی جامعه شناسی، ص ۲۴۳.

به شهرتش اکتفا می‌کنم؛ زیرا که مشهورترین مصیبت است. خداوند هر کسی را که در آن دست داشته و بدان فرمان داده و به چیزی از آن خشنود بوده است، لعنت کند و هیچ‌گونه کار خیر و توبه‌ای را از او نپذیرد و او را از جمله (بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا) قرار دهد. (۱) این پرسش اساسی، از دیرباز مطرح

بوده و هر چند گذر زمان، اندکی از ابهام آن را برطرف ساخته، هم چنان پاسخی درخور به آن ضروری می‌نماید. همان طوری که اشاره کردیم، تغییرات در زمینه فرهنگ و ارزش‌ها، می‌تواند سبب تحولات بنیادین گردد ولی به راستی چه تحولی در جامعه اسلامی روی داد که آمادگی پذیرش چنین فاجعه‌ای را یافته بود؟ مردم آن زمان که هنوز خاطره گذشته در اذهانشان بود و پیامبر (ص) را دیده بودند، چگونه در مقابل آنچه پیش روی بود دست بر دست نهادند و شریک جرمی بزرگ در تاریخ بشریت شدند؟ چرا علیه آنان که چنین ظلمی عظیم به پاداشتنده به اعتراض برخاستند؟ چه دگرگونی‌هایی در دنیای آن زمان پیش آمد که خلیفه مسلمین! برای تحکیم موقعیت خویش، دست به کشتار خاندانی زد که در تفکر دینی مردم می‌باید جایگاه والایی داشته باشند؟ چرا آن‌هایی که شنیده بودند که پیامبر (ص) (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را سرور جوانان اهل بهشت معرفی فرموده؛ (۲) صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قتل امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یارانش را دیدند و شنیدند اما لب فرو بستند؟ در این زمینه، آنچه بایسته پژوهش است، بررسی سازوکارهای این تغییر از بعد از رحلت نبی مکرم اسلام است تا معلوم شود که چگونه و چه عواملی در این تغییرات نقش اساسی داشته‌اند. به نظر عامل اصلی در وقوع این واقعه جان‌گداز، روند

ص: ۲۱۵

۱- (۲). ابن طقطقی، لفخری فی الاداب السلطانیة و الدول الاسلامیه، ص ۱۵۵.

۲- (۳). طبرانی، المعجم الکبیر حقه و خرج احادیثه حمدی، ج ۳، ص ۳۸.

تدریجی جایگزینی فرهنگ جاهلیت به جای فرهنگ غدیر (امامت و ولایت) و تهی کردن جامعه از این فرهنگ ناب بود. در این نوشتار بر آنیم که تحولات پیش آمده در جامعه اسلامی را که زمینه ساز صلح

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) شد، به صورت اجمال بیان داریم و نشان دهیم که جامعه بعد از پیامبر (ص) چه ویژگی هایی داشت و سیر صعودی فرهنگ جاهلیت و محو فرهنگ ناب اسلام چگونه بود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در تاریخ تشیع و بلکه جهان اسلام، ارزش و اعتبار خاصی دارند سیوطی درباره ایشان می نویسد:

كَانَ الْحَسَنُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لَهُ مَنَاقِبٌ كَثِيرَةٌ، سَيِّدًا خَلِيمًا، ذَا سَكِينَةٍ وَوَقَارٍ وَحِشْمَةٍ، جَوَادًا، مَمْدُوحًا؛^(۱)

حسن [بن علی] دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان بود. او [شخصیتی] بزرگوار، بردبار، باوقار، متین، سخاوتمند، و ستوده بود.

بخاری از علمای مشهور و صاحب مکتب اهل سنت، از ابی بکر نقل می کند که گفت:

رَأَيْتُ النَّبِيَّ (ص) عَلَى الْمَيْتَرِ وَالْحَسَنُ بِنُ عَالِيٍّ مَعَهُ وَهُوَ يُقْبَلُ عَلَى النَّاسِ مَرَّةً وَيَنْظُرُ إِلَيْهِ مَرَّةً وَيَقُولُ: ابْنِي هَذَا سَيِّدٌ؛^(۲)

پیامبر اکرم (ص) را دیدم که بر فراز منبر بودند و حسن بن علی هم با ایشان بود. آن حضرت گاهی به مردم رو می کرد و گاهی به حسن و می فرمود: «این فرزند من [سید] و آقا است.»

و می فرمود:

مَنْ أَحَبَّ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ فَقَدْ أَحَبَّنِي وَمَنْ أَبْغَضَهُمَا فَقَدْ أَبْغَضَنِي؛

^(۳)

ص: ۲۱۶

۱- (۱). سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۱۸۹.

۲- (۲). بخاری، الجامع الصحيح، ج ۳، ص ۳۱.

۳- (۳). مجلسی، بحار الانوار لدرر الاخبار الائمه الاطهار، ج ۴۳، ص ۲۶۴.

هر که حسن و حسین را دوست بدارد، مرا دوست داشته، و هر که با آن دو دشمنی کند، با من دشمنی کرده است.

نکته بسیار مهمی که درباره این امام همام معروف است، این که چرا امام با این همه فضایل و کرامات، با شخصیت پلیدی چون معاویه صلح کردند؟ چرا مانند برادر بزرگوارشان در مقابل ستم نایستادند؟ آیا صلح ایشان خدای ناکرده از روی ترس بوده است؟

در پاسخ باید گفت: بی تردید امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از پیکار و بذل جان خویش در راه خدا دریغ نمی ورزیدند. ایشان کانون شجاعت و ستم ستیزی بودند. بعضی می پندارند که شجاعت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کم تر از ائمه دیگر بوده است. برای این که نادرستی این پندار روشن شود، به نمونه هایی از شهادت آن حضرت اشاره می شود:

به نقل برخی از تاریخ نگاران مانند ابن اثیر، ابن خلدون، سیدهاشم معروف الحسنی و باقر شریف قرشی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به همراه برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در فتح شمال افریقا با ده هزار رزمنده شرکت کردند.^(۱) هم چنین به نقل از طبری و ابن اثیر، آن دو بزرگوار، در فتح طبرستان در سال سی هجری در کنار دیگر رزمندگان اسلام حضور داشتند.^(۲) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل، در رکاب امام

علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خط مقدم جبهه می جنگیدند و از یاران دلاور آن حضرت سبقت می گرفتند و بر قلب سپاه دشمن حملات سختی می کردند.^(۳) آن حضرت در جنگ صفین، در بسیج عمومی نیروها و گسیل داشتن ارتش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جنگ با معاویه، نقش مهمی به عهده داشتند و با سخنان پرشور و مهیج خویش، کوفیان

ص: ۲۱۷

۱- (۱). هاشم معروف الحسنی، سیره الائمة الاثنی عشر، ج ۲، ص ۱۶.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۲۱.

را به جهاد در رکاب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سرکوبی خائنان و دشمنان اسلام دعوت می نمودند. (۱) آمادگی ایشان برای جانبازی در راه حق، به قدری بود که امیرمؤمنان، در جنگ صفین، از یاران خود خواستند تا حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از پشیمانی در جنگ با دشمن بازدارند، تا نسل پیامبر (ص) با کشته شدن این دو شخصیت از بین نرود. (۲)

این موارد نشان می دهد که علت صلح امام با معاویه این بود که آن حضرت با این کار، تداوم فرهنگ امامت و ولایت و مقابله با فرهنگ منحط جاهلیت را تضمین نمودند. او از حق خود گذشتند تا مبادا در آن دوره حساس، گزندی به اسلام و جامعه مسلمانان وارد شود. امام با در نظر گرفتن مصالح جامعه اسلامی و برای جلوگیری از چنددستگی و حفظ ارکان نظام اسلامی، خود را کنار کشیدند و صلح کردند. از این رو، صلحان حضرت، از هر ستیزی دستاورد بیش تری به همراه داشت.

مفهوم شناسی جاهلیت

جاهلیت از ریشه «ج ل» و جهل در یک تعبیر عام مقابل علم است. جاهلیت برهه محدودی از زمان در خلال مکان نیست، بلکه زمان شمول و مکان شمول است. در واقع حالت و کیفیت خاصی است که در هر زمان و مکان می تواند پدید آید. در یک حالت کلی، می توان گفت که جاهلیت مفهوم است نه زمان. انصاف یک عصر به جاهلیت، به معنای غالب بودن جهل در آن عصر است، به طوری که گروهی از تاریخ نگاران بر همین باور، جهل رایج در این دوران را در مقابل علم و آگاهی می دانند و به ویژه بر تعداد با سوادهای مکه و مدینه، تأکید می ورزند. و تعداد آنان را در مکه مقارن ظهور اسلام، هفده نفر و در مدینه مقارن

ص: ۲۱۸

۱- (۱). نصر بن مزاحم، واقعه صفین، ص ۱۱۳.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۲۵.

هجرت پیامبر (ص) یازده نفر ذکر کرده اند.^(۱) بلاشدر در این زمینه معتقد است که در اسلام، به تمام خصوصیات نفسانی عرب مانند مزاج جنگی، حساسیت و شرافت نسبت به عربیت، قساوت در مورد انتقام، شرب خمر، قماربازی و مانند آن صفت جاهلی اطلاق می شود.^(۲) بسیاری از پژوهش گران اسلامی، بر اساس مفاهیم قرآنی، جاهلیت را دوره جهل به خدای راستین و دین حق دانسته اند. اگرچه در این میان گلدزبهر، ایوتسو و برخی دیگر، جهل را در مقابل عقل، و جاهلیت را در مقابل اسلام قرار داده، معتقدند که چون اعراب در جاهلیت، ارباب داشتند، در اسلام بر اساس بینش توحیدی خود، رو به رب آوردند و به جای وثنی

مذهب بودن، توحید را مطرح کردند. لذا می توان بنا بر یک اصطلاح خاص، عصر جاهلیت را به تاریخ عرب قبل از اسلام تعمیم داد و تمامی ادوار پیش از بعثت رسول اکرم (ص) را بر آن منطبق کرد. اما بر اساس اصطلاحی عام، عصر جاهلیت را بازتر از این دوران می توان در نظر گرفت. بر این اساس، برای پیش از آن نیز دوره یا دوره هایی می توان تصور نمود. برای نمونه، به دوران میان پیام آوری حضرت عیسی (عَلَيْهِ السَّلَام) و نبوت حضرت محمد (ص)، می توان دوران جاهلیت اطلاق کرد و بدین لحاظ، عصر حضرت عیسی (عَلَيْهِ السَّلَام)، را که پیش از جاهلیت بوده، بیرون از چارت قلمداد نمود.^(۳)

در کل می توان گفت: تاریخ جاهلیت، به دوران تاریخی پیش از اسلام اطلاق می شود و در واقع بستری بوده که آیین اسلام در آن ظهور یافته است. بر این اساس، شناخت این بستر تاریخی، خود زمینه شناخت هر چه دقیق تر و بهتر

ص: ۲۱۹

۱- (۱). بلاذری، انساب الاشراف، ص ۴۷۱.

۲- (۲). فروخ، تاریخ الادب العربی، ج ۱، ص ۴۷.

۳- (۳). جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۱، ص ۳۷-۴۱.

تاریخ اسلام را فراهم خواهد ساخت؛ زیرا ظهور اسلام هرگز به معنای محو کامل روش ها و ارزش های دیرینه نبوده و بی گمان، پاره ای از آداب و رسوم غیرجاهلانه پیشین، هم چنان در عصر اسلامی امتداد یافته است. گفتیم که بیش تر صاحب نظران، بر این باورند که در اصطلاح تاریخ اسلامی، جاهلیت عصر پیش از اسلام - از زمان حضرت عیسی (عَلَيْهِ السَّلَام) تا پیامبر خاتم (ص) - است و چون مردمان آن اعرابی بودند که پیش از اسلام در جزیره العرب زندگی می کردند و جاهل به خداوند بودند، به دوران آن ها جاهلیت می گفتند. از

این منظر، قبایلی مانند عدنانیان در حجاز، قحطانیان در یمن، عرب بانده مثل عاد، ثمود و طَسَم و جماعت وثنی مذهب در جزیره العرب، اعراب یهودی در یمن، وادی القری، خیبر و یثرب، مسیحیان در شام و حجاز، صائبیان در حران، و زرتشتیان در بحرین، در حیطه این دوران قرار می گیرند. این واژه دارای بار معنایی وسیعی است و بر تمام این اعراب، عرب جاهلی اطلاق می شود.

در یک تقسیم کلی، تاریخ عرب به سه دوره تقسیم می گردد: دوره اول (دوران سبائی و حمیری)، دوران دوم (دوران جاهلیت)، و دوران سوم (دوران اسلامی) بر این اساس، دوران سبائی و حمیری در اوایل قرن ششم میلادی پایان می پذیرد و پس از آن، دوران جاهلی، شامل یک قرن مانده به ظهور اسلام می گردد. این تقسیم بندی را فیلیپ حتی انجام داده است. وی با ملاحظه این امر که در همان یک قرن مانده به ظهور اسلام، دولت های مهمی چون غسان و آل لخم در میان عرب ها جای داشته اند، بر آن شده تا از گستره عصر جاهلی بکاهد و چتر آن را تنها بر سر قبایل صحراگرد شمالی یک سده مانده به ظهور اسلام بگستراند. (۱)

پس از این توضیحات، به کاربرد اصطلاح جاهلیت و معنای آن می پردازیم.

ص: ۲۲۰

۱- (۱). حتی، تاریخ عرب، ص ۱۰۹-۱۱۰.

جاهلیت را اصطلاحی می دانند که در دوران اسلامی، برای شناسایی عصر پیش از اسلام ابداع گردیده است. (۱) برخی دیگر این واژه را متضمن زشتی و ناپسندی اوضاع آن دوران در بیش تر اوقات در نظر گرفته اند. (۲) و کاربرد کلی آن را مستنبط از آیات قرآن کریم بیان کرده اند. (۳) ابن خلدون معتقد است که اعراب در دوران جاهلیت، بر حسب طبیعت خود، وحشی و یغماگر بودند و آن چنان به این کار اهتمام می ورزیدند که جزء خوی و سرشت آن ها شده بود. لذا از قید فرمان بری حکام سرباز می زدند. (۴) در هر حال، اصطلاح جاهلیت درباره دوران پیش از اسلام، با انگیزه اسلامی به کار رفته و کاربرد آن در حالت کلی، مرتبط با نفی شرک، بت پرستی و گمراهی حاکم بر آن دوران، بوده است. (۵) به اعتقاد طبری قوم عرب در آن دوران خوارترین، بدبخت ترین و گمراه ترین اقوام بودند که در لانه ای کوچک میان بیشه شیر (ایران و روم) زندگی می کردند. او آشکارا به خداوند سوگند می خورد که در سرزمین عرب، چیزی موجود نبود که مورد طمع و یا حسد بیگانگان باشد. به اعتقاد وی، هر کس از اعراب که می مرد، یک سره به

دوزخ می رفت و هر کدام که زندگی می کرد و حیات داشت، گرفتار خواری و مشقت بود، به طوری که دیگران لگدمالاش می کردند. و در سرتاسر زمین، قومی خوارتر و تیره بخت تر از عرب نبودند. (۶)

ص: ۲۲۱

۱- (۱) . آلوسی، بلوغ الارب فی معرفه احوال العرب، ج ۱، ص ۱۵.

۲- (۲) . جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۱، ص ۳۷.

۳- (۳) . تاریخ الادب العربی، ص ۵۲.

۴- (۴) . ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۸۱-۲۸۵.

۵- (۵) . حتی فیلیپ، تاریخ عرب، ص ۱۰۹-۱۱۰.

۶- (۶) . طبری، جامع البیان، ج ۴، ص ۲۵.

البته جاهلیت عرب پیش از اسلام، به جنبه دینی - به لحاظ شرک و بت پرستی - منحصر نبوده و در زمینه های گوناگون اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، نمادهای مشخصی بر جای گذاشت. در این باره، از مسائلی چون اوهام و خرافات، تعصبات ناروا، نزاع های بی حاصل، و کژاندیشی ها^(۱) به عنوان نمادهایی جاهلان می توان یاد کرد. به گمان بسیاری از اندیشمندان و صاحب نظران این نمادها بسی فراتر از آن چیزهایی است که به عنوان جاهلیت می شناسیم. حال آیا جاهلیت به معنای رایج آن یعنی نادانی و بی دانشی است و به واسطه این امر به این دوران جاهلیت می گفتند یا این که مراد از جاهلیت معنای دیگری دارد؟

تفحص درباره واژه جهل و غور در معانی آن، ما را به این مطلب می رساند که جهل، واژه ای است با معناهای گوناگون، مانند نبود دانش گمراهی، نشناختن حق، نادانی، نبود حلم و ظلم. بر این اساس، هر یک از این معانی خود می تواند منشأ یک دیدگاه درباره معنای عصر جاهلیت به شمار آید.^(۲) جواد علی در کتاب ارزشمند المفصل فی التاریخ العرب قبل الاسلام، جاهلیت را به

معنای حماقت، حقارت، سفاهت، خشم و تسلیم ناپذیری در برابر اسلام و احکام آن می داند.^(۳) به اعتقاد احمد امین مصری، جهل در برابر علم نیست، بلکه به معنای سفاهت، خشم، تکبر و افتخارات بی جاست.^(۴)

کتب لغت اصلی ترین و معتبرترین منابع در بیان معنای درست واژه هاست. ابن منظور در این باره اعتقاد دارد که جهل، نقیض علم است. سپس با ذکر نمونه هایی، جهل را در برابر حلم و بردباری به کار می برد، اگرچه در یک مورد آن را تلویحاً

ص: ۲۲۲

۱- (۱). بلوغ الأرب فی معرفه احوال العرب، ج ۲، ص ۲۸۶-۳۶۹ و ج ۳، ص ۳-۷۰.

۲- (۲). تاریخ الادب العربی، ص ۵۲-۵۳.

۳- (۳). جعفریان، همان، ج ۱، ص ۵۱.

۴- (۴). امین، همان، ص ۶۰.

در برابر عقل می داند. او معتقد است که جاهلیت، اگر به معنای نادانی و بی خردی باشد، رذیلت اخلاقی نخواهد بود؛ زیرا هیچ کس به سبب ندانستن مؤاخذه نمی شود؛ هم چنان که طفل نیز مؤاخذه نمی گردد. همه انسان ها نادان متولد می شوند. بهترین دلیل بر این مدعا، خود قرآن کریم است که در معرفی انسان ها آن ها را هنگام تولد نادان معرفی می فرماید (وَاللَّهُ أَخْرَجَكُم مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا...) هم چنین مرحوم طبرسی (ره) در مجمع البیان، ماده جهل را متضاد حلم و مترادف با پرخاش گری معنا می کند. (۱) ابن عباس به نقل از پیامبر (ص) می گوید:

«من استجهل مؤمناً فعلیه اثمه». این مبارک در توضیح این حدیث شریف آورده

است:

من استجهل مؤمناً ای حمله علی شیء لیس من خلقه فیغضبه فانما اثمه علی من احوجه الی ذالک؛ (۲) هر کس مؤمنی را جاهل خواهد، یعنی او را به چیزی وادارد که با خوی او همساز نیست، گناهش بر هموست که او را بر آن واداشته است.

بنابراین، به خوبی آشکار می گردد که ماده جهل در عربی به معنای پرخاش گری، شدت در عمل، ستم کردن به دیگران، عدم بردباری و... معنا شده و این معانی با نادانی فرق دارد. برخی جاهلیت را فقدان دانش فرد درباره چیزی می دانند که قادر به دانستن آن است. بنابر این دیدگاه، جاهلیت نتیجه محدودیت های استعداد های ما یا ناشناخته بودن خود ماده است و در دو قسم مطلق و نسبی می تواند بررسی شود: جاهلیت مطلق آن است که شخص قادر نیست خود را از آن خلاص نماید. چنین جاهلیتی بی شک غیراختیاری است، ولی

ص: ۲۲۳

۱- (۲). طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ذیل آیه ۶۷ سوره بقره.

۲- (۳). ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۱۲۹.

با تلاش اخلاقی می توان از جاهلیت نسبی رهایی یافت. این هم قطعاً جز مصادیق دوران جاهلیت قرار نمی گیرد. برخی دیگر از تاریخ نگاران و نویسندگان عرب نیز بیش تر بر امی بودن اکثریت عرب جاهلی و فقدان قدرت خواندن و نوشتن آن ها تأکید نموده اند.^(۱) ولی این هم نمی تواند دیدگاه کلی و غالبی باشد زیرا جاهلیت به معنای بی دانشی نبوده است. دکتر عباس زریاب خویی به نقل از گلدزبهر، در این زمینه معتقد است که مقصود از جاهلیت، نادانی نیست، بلکه جهالت در برابر حلم است نه علم. وی جاهلیت را در برابر اسلام می داند و اعتقاد دارد که مقصود از آن در قرآن، عصری است که با

تمام موازین و ارزش های اخلاقی، دینی و فرهنگی اسلام در تقابل بوده است.^(۲)

در دوران معاصر به ویژه از آغاز قرن بیستم میلادی، تعدادی از شرق شناسان، نادانی را معنای ثانوی جهل دانسته، می گویند: جهل در دوران قبل از اسلام، نه مقابل علم بلکه مقابل حلم بود و حلم را بردباری، بخشندگی، لیاقت، درایت و نیک اندیشی معنا می کنند و مفهوم جهل را خشونت، ناهنجاری، خودستایی، بی ارادگی و شتاب زدگی می دانند که از اشعار جاهلی نیز استنباط می شود. به اعتقاد آنان چنین نبوده که اعراب در دوران جاهلیت، بهره ای از علوم روز منطقه و فرهنگ رایج در این سرزمین نداشته اند بلکه بالعکس این اعراب، فضایی را می ستودند و به آن افتخار می کردند که بیان گر صفات عالی در آنان است؛ مانند شجاعت در پیکار، بردباری در مصائب، وفاداری به افراد قبیله، سخاوت با نیازمندان و تنگ دستان، مهمان نوازی و پافشاری در انتقام. هر یک از این صفات،

ص: ۲۲۴

۱- (۱). ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۵۲۲.

۲- (۲). خرمشاهی، دایره المعارف تشیع، ج ۵، ص ۲۸۴.

در جای خود دارای ارزش و اعتبار است، ولی از نظر قرآن(۱) مردم این عصر به دو گروه اکثریت و اقلیت تقسیم می شدند که فقط گروه اندکی در زمره عاقلان جای داشتند و بقیه در صف جاهلان بودند. در واقع اکثریت افراد، در خرافات و عقاید کهنه غوطه ور بودند. اطلاق نام جاهلیت بر آنان به مراد اکثریت اعتبار می یابد لذا به این دوران، دوران جاهلیت می گفتند و شعرهای باقی مانده از این عصر، مبین این مدعاست. ویل دورانت این اشعار را بسیار ستوده و آن ها را در زمره

شعرهای شاعران و اندیشمندان معروف این عصر به حساب آورده است.(۲) عمر فروخ نیز اعتقاد دارد که جاهلیت، در واقع نامی است که قرآن کریم به عصر پیش از اسلام اطلاق نموده؛ زیرا اعراب در آن عصر، بت می پرستید و با یک دیگر به نزاع می پرداختند و آن چنان در گمراهی بودند که گاهی فرزندان خود را زنده به گور می کردند و شراب می نوشیدند.(۳) در برخی از متون تاریخی، به روابط تجاری موجود بین اعراب و وجود مظاهر تمدن در پاره ای از نقاط جزیره العرب، به ویژه یمن و به اصطلاح عربستان خوش بخت «Arabia Felix» اشاره شده است. به همین دلیل، غالب تاریخ نویسان جاهلیت را به عنوان نوعی از عقب ماندگی و جهل علمی نمی پذیرند و اصل جاهلیت را بر این مبنا قبول ندارند. افرادی چون دکتر یحیی الجبوری و دکتر گوستاو لوبون فرانسوی از این دسته هستند.(۴)

برخی دیگر، به وجود ساختمان های بلند و مجلل و روابط تجاری گسترده با سایر ملیت ها در این دوران اشاره می کنند. اگرچه ساختمان های مرتفع و روابط تجاری در برخی از نقاط شبه جزیره عربستان نمی تواند دلیل دانش آن مردم باشد و

ص: ۲۲۵

۱- (۱) . سوره مائده، آیه ۱۰۳.

۲- (۲) . دورانت، ج ۱۱، ص ۹.

۳- (۳) . تاریخ الادب العربی، ج ۱، ص ۷۳.

۴- (۴) . لوبون، تمدن اسلام و عرب، ص ۸۷-۱۰۱.

اصل جاهلیت را برای آن‌ها انکار کرد، این هم دلیلی دیگر بر ترادف مفهوم جاهلیت با بی علمی نیست. لذا واژه جاهلیت، از جهلی گرفته شده که در

برابر حلم بوده نه جهلی که متضاد علم است. (۱) جاهلیت تنها مفهومی مقابل علم و تمدن نیست، بلکه در برابر حلم است و مرتبه ای در برابر عقل محسوب می شود. در یک عبارت کلی، می توان گفت که هر چند واژه جاهلیت از ریشه جهل است، از کتب لغت برمی آید که مراد از آن تنها نادانی صرف نیست؛ بلکه نماد و بیان گر دورانی است که از ارزش های معقول اخلاقی و موازین فرهنگ، از باورهای دینی و اسلام تهی بود. (۲) برای روشن شدن مطلب، نیاز است قدری موشکافانه تر با آن برخورد شود. بی شک اعراب در سرزمینی می زیسته اند که عموماً اراده هر کس قانون محسوب می شد و قبایل همواره سرگرم حمله به یک دیگر بودند. لذا دلاوری در پیکار و استقامت در برخورد های قبیله ای و مصائب روزگار، از ضروریات آن ها بوده است. لذا دور از انتظار نیست که اشعار مربوط به جنگ قبایل، بیش از نیمی اشعار جاهلی را که به حماسه مشهور است؛ اشغال کند. این اشعار در ستایش فضایی است که بیش ترین قدر و قیمت را نزد اعراب داشت. به گفته صاحب نظران تاریخ ادبیات عرب، آنچه از شاعران عصر جاهلی بر جای مانده، از غنی ترین میراث ادبی تاریخ این سرزمین است تا جایی که حتی ویل دورانت آن را از گنجینه های بشری آن دوران می داند. در کل شعر و شاعری برای اعراب آن دوران، وسیله فخر و مباحات بود تا جایی که هر قبیله می کوشید پیش از داشتن رئیس، خطیب و شاعری داشته باشد و زمانی که در قبیله شاعری پدید می آمد، برای بزرگداشت او جشن ها برپا می شد و مهمانی ها می دادند. آنان در واقع شاعر قبیله را

ص: ۲۲۶

۱- (۱). تاریخ الادب العربی، ج ۱، ص ۷۳.

۲- (۲). ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۴۰۲.

زبان قبیله می دانستند.^(۱) این نه به دلیل فرهنگ والای مردمان آن دوران است، بلکه بیش تر برای احساسات خویش از هنر گفتاری سود می جستند. این هنر گفتاری، از مهم ترین و نیرومندترین شیوه های تحریض و اقناع بود.^(۲) احمد حسن زیات از دیگر نویسندگان تاریخ ادبیات عرب و از محققین این رشته، درباره وضعیت تمدن در عصر جاهلیت معتقد است که تبایعه در یمن و منازره و غسانه در شمال، به علوم متعددی آشنایی داشتند که سدهای ساخته شده توسط ایشان و شهرسازی و آبادانی شان، گواه بر این امر است. او در ادامه، از عدنانی ها شاهد مثال می آورد که مشغول تجارت با سایر ملل بودند و توانستند به مجموعه ای از علوم دست یابند که بر تجربه، استقرا و وهم استوار بود. آنان در پرتو کوشش خود توانسته بودند طب درمان حیوانات (دامپزشکی)، و شناخت انواع اسب به دلیل ارتباطشان با جنگ، گیاه شناسی، نجوم، شناخت بادها به دلیل ارتباط با انواع علف و باران و یافتن راه در تاریکی های خشکی و دریا را فرا بگیرند.

حنا الفاخوری ضمن وصف هنر عصر جاهلی و برشمردن زمینه های احساسات این قوم و این که این آثار مکتوم مانده اند، اعتقاد دارد که بیش تر آثار منظوم و مثنوی عصر جاهلی از میان رفته است. وی سپس با نقل قول از ابو عمرو بن الصلاء می گوید: «آنچه از سخن اعراب به شما رسیده، بس اندک است. اگر فراوان به دست شما می رسید، به دانش و شعر بسیار دست

می یافتید.»^(۳) او معتقد است که بسیاری از این آثار، به علت این که به حافظه سپرده نشده بود، از

ص: ۲۲۷

۱- (۱). الفاخوری، تاریخ ادبیات زبان عربی، ص ۳۱.

۲- (۲). همان، ص ۳۵.

۳- (۳). تاریخ الادب العربی، ج ۱ ص ۷۳.

بین رفته و آنچه را هم راویان شعر از حفظ کرده بودند، با کشته شدنشان در جنگ ها و فتوحات از میان رفت. (۱).

شوقی ضیف نیز در تاریخ ادب خود، عصر جاهلی را دوره تکامل زبان عربی دانسته و معتقد است از آن هنگام، این زبان ویژگی هایی کنونی را به خود گرفته است. او به نقل از جاحظ می گوید:

شعر عربی نوزادی کم سن و سال است. نخستین کسانی که این راه را پیموده و جاده را همواره کرده اند، امرء القیس بن حجر و مهلهل بن ربیعہ اند و وقتی رشته شعر را رو به عقب دنبال می کنیم، می بینیم که ابتدای آن ۱۵۰ سال پیش از ظهور اسلام است و اگر بخواهیم عقب تر برویم، به دویست سال می کشد. (۲).

بنابراین آشکار می گردد که عصر جاهلیت، دوران رواج ادب و بلکه دوره اوج آن بوده است، نه عصر نادانی و بی خردی؛ نمونه زیر که بیستی از معلقه عمرو بن کلثوم است، می تواند گواه خوبی در کاربرد واژه جهل در معنای ستیزه جویی و خشنوت باشد.

الاولیجهلن احد علینا فنجهل فوق جهل الجاهلینا

فنجهل فوق جهل الجاهلینا فنجهل فوق جهل الجاهلینا

زوزنی از مشهورترین شارحان معلقات، این بیت را چنین شرح می دهد:

مباد! کسی با ما سفاقت کند که در آن صورت ما نیز سفیهانه با او برخورد می کنیم. (۳).

ص: ۲۲۸

۱- (۱). تاریخ ادبیات زبان عربی، ص ۳۵.

۲- (۲). شوقی، ص ۴۶.

۳- (۳). زوزنی، شرح المعلقات السبع، ص ۱۲۷.

اما مروری گذرا بر منظومات شعری صعلالیک و اصحاب معلقات که در این عصر می زیسته اند، به خوبی اوج اقتدار ادبی آن‌ها را نشان می دهد. در این باره سیوطی اعتقاد دارد که از میان همه قصاید قدیم، معلقات سبعة در صف اول جای دارد. تا جایی که به گفته او، داستان‌هایی هر یک از این قصاید، جایزه سالانه بازار عکاظ را می بردند.^(۱) اوج توانایی آن‌ها را در شعر گفتن، می توان در تحدی قرآن با آنان دانست که بیان گر قدرت بالای آن‌ها در سرودن شعر است. البته آنان پس از تلاش‌های بسیاری از آوردن سوره ای همانند یکی از سوره قرآن مجید، عاجز گشتند.^(۲) اگر چه برخی تلاش کرده اند تا در این مورد و اصل انتساب شعر جاهلی به شعرای این دوره، شک نمایند و آن را زاینده اندیشه‌های اسلامی معرفی کنند و زمان انشا و انشاد آن را پس از ظهور اسلام بدانند. لذا با توجه به مطالب یاد شده و نیز مستندات تاریخی و دلایل عقلی و نقلی، نمی توان به طور کلی مردم عصر جاهلی را

فاقد هرگونه آگاهی دانست؛ چنان که نویسنده تاریخ عرب نیز معتقد است که به دشواری می توان جماعتی را که ادبیات و فرهنگی این چنین بالایی داشته اند، به ویژه عرب‌های جنوب شبه جزیره عربستان، جاهل و دور از مدنیت شمرد.^(۳) لذا در یک قالب کلی می توان گفت که جهل آن مردم یعنی این که اقوال، حکم و نصایح آن‌ها با سلوک و رفتارشان منافات داشت؛ مثل تجاوز، توحش، قساوت، اسراف و هم چنین مقدس شمردن آنچه برایشان نه سود داشت و نه ضرری. آنان را جاهل می گویند؛ زیرا سخنی می گفتند که به آن عمل نمی کردند. لذا جاهلیت به این معنا و در وجه عام، بر عرب قبل از بعثت منطبق بوده است.

ص: ۲۲۹

۱- (۱). جلال الدین سیوطی، تاریخ الخلفاء، ج ۲، ص ۲۴۰.

۲- (۲). اشاره به آیات شریفه ۱۱ تا ۲۵ سوره مبارکه مدثر.

۳- (۳). فلیپ حتی، تاریخ عرب، ص ۱۱۰.

بنابراین، جهل به معنای نداشتن حلم، سفاقت، حماقت، تهور و ناتوانی بر ضبط نفس است که در جاهلیت قبل از ظهور اسلام در میان اعراب بسیار رایج بود. تاریخ جاهلیت را از زوایای گوناگونی می توان بررسی کرد. مباحثی هم چون معنا و مفهوم جاهلیت، گستره زمانی و مکانی آن و اخلاق و آداب جاهلی، هر یک پژوهشی جداگانه را می طلبد. اهمیت شناخت جاهلیت، از این حیث مهم است که مقدمه شناخت حیات اسلام محسوب می شود. زیرا تا باورها، فرهنگ، تمدن، آداب و رسوم جوامع جاهلی شناخته نشود، میزان تأثیر آیین جدید آشکار نمی گردد. مهم تر این که شناخت جاهلیت قدیم و نشانه های آن، در شناخت روابط جاهلی دنیای کنونی مفید است؛ زیرا جاهلیت جدید نیز مجموعه ای فشرده از جاهلیت قدیم به اضافه انحرافات تازه است. مخلص کلام

آن که عصر جاهلی، یعنی دوره ای که جوامع بشری بر اثر دور ماندن از عصر انبیا و نفوذ عقاید و عادت های غلط و خرافی، دارای وضعیتی می شوند که مناسب ترین عنوان برای آن، واژه جاهلیت است. این وضعیت نه تنها اعراب ساکن در جزیره العرب پیش از ظهور اسلام را در بر می گیرد، بلکه شامل جوامع مختلفی می شود که در برخی ویژگی ها مشترکند. لذا می توان بنا بر بعضی روایات، دوران مابین ظهور انبیا را به دوره جاهلیت تعبیر کرد.^(۱) دلیل این امر، همان دوری تدریجی از تعالیم انبیای پیشین و کهنه شدن آموزه های وحیانی و نفوذ عقاید خرافی است.

جاهلیت از منظر قرآن

کلمه جاهلیت ریشه در قرآن دارد و برای اولین بار در آیات مدنی مطرح گردید. در قرآن مشتقات اسمی و فعلی آن به صورت های «جاهل»، «جاهلون»،

ص: ۲۳۰

۱- (۱). طبری، جامع البیان، ج ۱۷، ص ۱۴۸.

«جاهلین»، «جهاله»، «یجهلون»، «تجهلون» و «جهول» به کار رفته، ولی کاربرد بیش تر این واژه به صورت جهل است که معانی متفاوتی دارد. واژه جاهلیت در قرآن درباره زندگی مردمان قبل از بعثت به کار رفته است. از این روی، همان طوری که اشاره شد، برخی حدود زمانی روزگار جاهلیت پیش از اسلام را ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال قبل از بعثت و

محدوده مکانی آن را شبه جزیره عربستان دانسته اند؛ ولی این مسأله، با توجه به شیوه برخورد و بیان قرآن و دیگر منابع اسلامی، چندان قابل دفاع نیست. بنابراین، بعید است بتوان جاهلیت را نام زمان، مردم، قبیله یا گروهی خاص دانست. (۱) البته محدوده زمانی و مکانی یاد شده مصداق کامل جاهلیت است.

در کل می توان گفت که در قرآن، جاهلیت به عنوان یک مفهوم تلقی می شود نه یک زمان؛ اگرچه در برخی از متون اسلامی به زمان جاهلیت قبل از اسلام اشاره شده است، این به آن علت است که می خواسته از یک روش مقایسه ای استفاده کند، ولی باز در این موارد نیز به ویژگی های جاهلی تکیه شده نه زمان جاهلی. قرآن کریم به صراحت، عصر قبل از بعثت را عصر گمراهی آشکار معرفی می فرماید، این گمراهی، هم در بینش، هم در رفتار و هم در قضاوت مردم وجود داشت و خداوند آن ها را با وصف جاهلیت مطلق وصف می فرماید. بر این اساس، باید دانست که آیین اسلام، با توصیف جاهلیت درباره دوران پیش از خود، در واقع درصدد برآمده تا در یک نبرد نرم فرهنگی، چنان نمادهایی را از جوامع انسانی بزداورد. البته مسلم است که این سخن، هرگز به معنای آن نیست که اسلام در یک رویارویی نامعقول، هر آنچه را که مربوط به دوران پیش تر بوده، جاهلانه شمرده و همه را انکار کرده است. بلکه اسلام در رویارویی با پدیده های

ص: ۲۳۱

(جاهلان) را نفی کرده و در موارد سره (غیر آگاهانه)، حتی به تأیید و تأکید نیز پرداخته است. بر این اساس، مورخ نام داری چون محمد بن حبيب بغدادی (م ۲۴۵ ق.) در کتاب المَحَبَّر با ذکر مواردی از احکام و باورهای جاهلی، به تفکیک میان مواردی می پردازد که در اسلام با آن موافقت و یا مخالفت شده است.^(۱)

نکته دیگر آن که درباره جاهلیت از منظر قرآن کریم، نه فقط در یک بعد خاص بلکه در محورهای گوناگونی بحث شده است. یکی از این محورها که در آیات قرآن نیز انعکاس یافته، چگونگی انجام دادن مراسم دینی و عبادت های مردم عصر جاهلی، به ویژه اعراب ساکن در جزیره العرب است. از آن جا که بشر به لحاظ نیاز و زمینه فطری نمی تواند فارغ از عبادت باشد، عرب جاهلی نیز مراسم عبادی خاصی داشتند که به صورت فردی یا جمعی انجام می شد. اصل این عبادات، غالباً از تعالیم ادیان آسمانی پیشین، به ویژه دین حنیف ابراهیمی (عَلَيْهِ السَّلَام) سرچشمه می گرفت، اما آنان در چگونگی انجام دادن آن دچار کژی ها و تحریفاتی شده بودند که گاه شکل مضحکی را برای یک عبادت پدید آورده بود. نکته دیگر آن که درباره جاهلیت گاه دو تعبیر جاهلیت «اولی» و «ثانی» هم آمده که هر دو برگرفته از قرآن است که تبرج جاهلیت اولی را نفی کرده است.^(۲) عده ای مانند زمخشری و طبری گفته اند که «اولی» در مقابل «اخری» است. از منظر آنان، کفر پیش از اسلام «جاهلیت اولی» است و فسق و

فجور پس از اسلام «جاهلیت اخری» به شمار می آید. ولی برخی مثل فخر رازی می گویند که «جاهلیت اولی» همان جاهلیت کهن است. البته افرادی نیز در قرن های اخیر، حرف از جاهلیت

ص: ۲۳۲

۱- (۱). محمد بن حبيب بغدادی، المَحَبَّر، ص ۲۳۶.

۲- (۲). سوره احزاب، آیه ۳۳.

جدید زده اند و به نوعی به این نظرها بازگشته اند مانند محمد بن عبدالوهاب در عربستان، سید ابوالاعلیٰ مودودی در پاکستان، سید قطب در مصر و بسیاری از متفکران اسلامی که دوره تجدّد و مدرنیته عصر حاضر را نوعی جاهلیت جدید پنداشته اند و دلیل قابل ذکر برای آن را همان گناهان در حال ظهور و گسترش دانسته اند.^(۱)

درباره واژه «الجاهلیه» در چهار سوره قرآن کریم (آل عمران، آیه ۱۵۴؛ مائده، آیه ۵۰؛ احزاب، آیه ۳۳ و فتح، آیه ۲۶) بحث شده که در ادامه، این سوره ها بررسی می گردند. هم چنین ماده جهل در صیغه های مختلف نیز بیست بار در سوره های مختلف قرآن آمده است.^(۲)

۱. (أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ)؛ «آیا حکم جاهلیت را می جویند؟ برای آن مردمی که اهل یقین هستند چه حکمی از حکم خدا بهتر است». در موردشان نزول این آیه شریفه، برخی از مفسران از جمله نویسنده تفسیر نمونه از

قول ابن عباس آورده اند که جمعی از بزرگان یهود، توطئه کردند و گفتند که نزد پیامبر می رویم، شاید بتوانیم او را از آیین خودش منحرف کنیم. آنان پس از این تبانی، نزد پیامبر (ص) آمدند و به ایشان گفتند: «ما دانشمندان و اشراف یهودیم و اگر از تو پیروی کنیم، بی شک سایر یهودیان به ما اقتدا می کنند؛ ولی در میان ما و گروهی، نزاعی است که اگر در این نزاع به نفع ما دوری کنی، به تو ایمان می آوریم.» پیامبر (ص) از چنین قضاوتی خودداری کردند و آیه فوق نازل شد.^(۳) صاحب تفسیر در مورد این آیه، معتقد است، با توجه به

ص: ۲۳۳

۱- (۱). بهاء الدین خرمشاهی، دایره المعارف تشیع، ج ۵، ص ۳۸۱-۳۸۴.

۲- (۲). محمود روحانی، المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم، ج ۲، ص ۶۱۷-۶۱۳

۳- (۴). مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۴، ص ۴۰۴

این که این احکام و شریعت‌ها بر اساس حق بوده و از جانب خداوند نازل شده، لذا غیر از آن حکم حق دیگری نیست. پس احکام دیگر مانند حکم جاهلیت که از هواپرستی ناشی شده، حق نخواهد بود.^(۱) علامه طباطبایی، افکار و خواسته‌های این گروه جاهلان را نشأت گرفته از نادانی و هواپرستی می‌دانند و آن‌ها را کسانی معرفی می‌کنند که به خدا یقین نداشتند، ایشان معتقد است که چون مردم عصر جاهلیت، خدا را نمی‌شناختند و به او یقین نداشتند، لذا روی به بت پرستی و نظایر آن آورده بودند بر اساس این آیه، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان می‌دارند که حکم دو گونه بیش تر نیست: یا حکم خداست یا حکم جاهلیت. هر کس حکم خدا را رها کند، به حکم جاهلیت تن داده است

(الحکم حکمان: حکم الله و حکم الجاهلیه فمن اخطا حکم الله حکم بحکم الجاهلیه). در مجمع البیان این حکم و خواسته یهودیان را مترادف با حکم بت پرستان و غیر موحدان می‌آورد و جهل آن‌ها

را در مقابل علم می‌داند.^(۲) نویسنده تفسیر کشف الاسرار معتقد است که این یهودیان، حکم غیرخدا را طلب کرده و مانند حکم دوره جاهلیت را از پیامبر (ص) درخواست کردند. آنان در آن دوره، حکم رجم را بر ضعیفان جاری می‌کردند؛ ولی بر قدرتمندان جاری نمی‌کردند و به تحمیم روی می‌آوردند. تحمیم عبارت از این بود که در صورت ارتکاب خطا از طرف اقویای قوم یهود، آن‌ها را به جای رجم، روسپاه می‌کردند و پشت به پشت بر ستوری سوار کرده، در شهر می‌گرداندند. ولی ضعفا را رجم می‌کردند.^(۳) زمخشری نیز به نقل از طاووس، جاهلیت را برابر با غیر عادل بودن می‌داند.^(۴)

ص: ۲۳۴

۱- (۱). طباطبائی، ج ۵، ص ۵۴۲.

۲- (۲). طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۶۸.

۳- (۳). میبدی، ج ۳، ص ۱۳۷.

۴- (۴). زمخشری، الکشاف، ج ۱ ص ۶۳۱.

۲. ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِّنكُمْ وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِن شَيْءٍ ۗ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِم مَّا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَان لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ لَّا قَاتَلْنَا هَاهُنَا قُل لَّو كُنتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِم الْقَتْلُ إِلَيْنَا مَضْجِعِهِمْ وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ لِمَا فِي قُلُوبِكُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ!۱

آن گاه، پس از آن اندوه، خدا به شما ایمنی ارزانی داشت؛ چنان که گروهی را خواب آرام فراگرفت. اما گروهی دیگر که چون

مردم عصر جاهلی به خدا گمانی باطل داشتند، هنوز دستخوش اندوه خویش بودند و می گفتند: «آیا هرگز کار به دست ما خواهد افتاد؟» بگو: «همه کارها به دست خداست.» آنان در دل خود چیزی را پنهان می دارند که نمی خواهند برای تو آشکارش سازند. می گویند: «اگر ما را اختیاری بود این جا کشته نمی شدیم.» بگو: «اگر در خانه های خود هم می بودید، کسانی که کشته شدن بر آن ها مقرر شده است، از خانه به قتلگاهشان بیرون می رفتند.» خدا آنچه را که در سینه دارید می آزماید و دل هایتان را پاک می گرداند و خدا از درون دل ها آگاه است.» این آیه، ماجرای شب بعد از جنگ احد را تشریح می کند. پس از مصیبت و اندوهی که این جنگ بر مسلمانان وارد کرد، خداوند آرامش بر آن ها ارزانی داشت. این آرامش همان خواب سبکی بود که جمعی از مسلمانان را فرا گرفت؛ اما جمع دیگری که تنها به فکر جان خود بودند، از این خواب و آرامش محروم ماندند. قرآن مجید سپس به تشریح گفت گوها و افکار منافقان و افراد سست ایمان پرداخته که در آن شب بیدار مانده بودند، و می فرماید: «آن ها درباره خدا گمان های نادرست همانند دوران جاهلیت و قبل از اسلام داشتند و دروغ بودن وعده های پیامبر (ص) را احتمال می دادند و به

یک دیگر یا به خویشتن می گفتند: «آیا ممکن است با این وضع دل خراشی که می بینیم، پیروزی نصیب ما گردد؟» قرآن در جواب آن ها می فرماید: «آری پیروزی به دست خداست و اگر او بخواهد و شما را شایسته ببیند، نصیب شما خواهد شد.» (۱) علامه

طباطبایی در این باره معتقد است که این گمان و وصف هر چه باشد، چیزی است که مناسب و ملازم با سختی است که آن ها می گفتند. همان امری که خداوند با جمله «هل لنا من الامر شی» به آن اشاره می فرماید، لذا گمان باطل آن ها که از سنخ افکار دوره جاهلیت محسوب می شود، همین بوده است. (۲) «ظن الجاهلیه» در تفسیر خواجه عبدالله انصاری، به ظن های ناسزا و ظن های کافروار تعبیر شده است. او این گروه و معتب بن قشیر و اصحاب او را که غم بر آن ها مستولی شده و همت ایشان همه در کار خویش بود، منافق خوانده است. (۳) مرحوم میرزا فتح الله کاشانی در تفسیر خود درباره این آیه، معتقد است که این خواب مخصوص امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حارث بن صمه و سهل بن حنیف و برخی دیگر از اتباع ایشان بود که ایمان کامل داشتند. (۴) در ادامه بحث در مورد «ظن الجاهلیه» معتقد است، یعنی گمانی که به ملت جاهلیت اختصاص دارد. و در تبیین آن می گوید: هم چنان که گمان اهل شرک بود که رسالت پیامبر (ص) به اتمام نخواهد رسید و وعده و وعیدی که می دهد، غیر واقعی است، گمان این افراد چنین بوده است.

(۵)

ص: ۲۳۶

۱- (۱). تفسیر نمونه ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۳.

۲- (۲). طباطبایی، ج ۴، ص ۸۴.

۳- (۳). هاشمی رفسنجانی، ج ۳، ص ۱۲۷.

۴- (۴). کاشانی، ج ۲، ص ۳۶۷.

۵- (۵). همان

۳. (وَقَدْ فِي بُيُوتِكُمْ وَلَا تَبْرَحْنَ تَبْرِجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَ أُنْفِقْنَ الصَّلَاةَ وَ آتَيْنَ الزَّكَاةَ وَ أَطَعْنَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا)؛ «و در خانه های خود بمانید و چنان که در زمان پیشین جاهلیت می کردند، زینت های خود را آشکار نکنید. و نماز بگزارید و زکات بدهید و از خدا و پیامبرش اطاعت کنید. ای اهل بیت، خدا می خواهد پلیدی را از شما دور کند و شما را پاک دارد.» بیش تر مفسران، بر این عقیده اند که این آیه خطاب به همسران پیامبر (ص) است مبنی بر این که زنان به ماندن در منازل خود ملزم هستند و در هنگام بیرون آمدن از منازل، نباید زیورآلات خود را به نمایش گذارند.^(۱) نویسنده تفسیر المیزان منظور از جاهلیت اولی را به معنای جاهلیت قبل از بعثت می داند و آن را همان جاهلیت قدیم به حساب می آورد که همان پیروی از هوای نفس است.^(۲) نویسنده روضه الجنان پس از این که از اقوال مختلف در مورد عصر جاهلیت بحث می کند، اضافه می نماید که زنان در آن روزگاران حجاب خوبی نداشتند و مثلاً پیراهن های ندرخته می پوشیدند.^(۳) البته این آیه شریفه، ظاهراً به

طور مستقیم به همسران پیامبر (ص) خطاب شده ولی در واقع خطاب به تمام زنان آن روزگار و تمام اعصار است و این را می رساند که زنان باید اهل وقار باشند و خود را در مقابل نامحرمان ظاهر نسازند و از زیبایی های خود محافظت نمایند.

ص: ۲۳۷

۱- (۲). طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۰۸.

۲- (۳). طباطبایی، ج ۱۶ ص ۳۸۳.

۳- (۴). رازی، صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۱۵، ص ۴۱۵-۴۱۶.

جریان قدرت طلبی که پس از پیامبر اسلام (ص) بر سرکار آمد، از همان روز اول با مانعی به نام فرهنگ ناب اسلامی مواجه بود که اوج آن در غدیر تبلیور یافته بود. لذا این جریان فاسد، برای رسیدن به قدرت، نیاز داشت تا فرهنگ ناب غدیر را مضمحل کند و به جای آن فرهنگ جاهلیت جدید را بر سرکار آورد. از این رو، تمام تلاش خود را به کار بست. از روزی که پیامبر (ص) چشم از جهان فرو بستند تا روزی که واقعه عاشورا رخ داد، پنجاه سال گذشته بود و در این دوره شش تن به عنوان خلیفه رسول خدا، به حق و نا به حق رهبری امامت جامعه اسلامی را بر عهده گرفتند. در واقع در گذشت پیامبر (ص) آغاز تحولی جدید در عرصه سیاست نیز بود. هنوز جنازه رسول خدا به خاک سپرده نشده بود که جمعی از انصار و مهاجران در سقیفه بنی ساعده جمع شدند و در نظر داشتند تا با استناد به اصل جاهلی «قبیله محوری»^(۱) فردی را به خلافت برسانند که از نظر شایستگی بهتر از دیگران

نبرد. همین عمل موهوم، قاعده ای را در میان اهل سنت پایه نهاد که بعدها سرآغاز تحولات فراوانی در نسخ ارزش های اصیل اسلامی گردید. اولین روند تدریجی، جانشینی فرهنگ جاهلیت به جای فرهنگ غدیر (امامت و ولایت) و تهی کردن جامعه از فرهنگ ناب غدیر بود. لذا کل ماجرای سقیفه را به عنوان نخستین گام در جهت تغییر ارزش ها می دانیم؛ جریانی که پس از رحلت پیامبر (ص) به جای حضور در خانه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) و دست بیعت دادن با ایشان که منصوب خدا و رسولش بود، در سقیفه بنی ساعده گرد هم آمدند و حاکمیت جامعه نبوی را به برکت رأی خواص مردم به عهده گرفتند. این جریان، فقط برای در دست گرفتن حکومت و قدرت صرف نبود، بلکه برای

ص: ۲۳۸

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۶، ص ۳۸.

استحاله ارزش ها و نفی مکتب و سیره نبوی بود، زیرا اصحاب سقیفه خوب می دانستند که تغییر ارزش ها بدون تسلط اجتماعی که سازوکارش حکومت است، ممکن نیست. لذا اگر دگرگونی جامعه نبوی را تا آن جا در هم نوردید که پس از نیم قرن، مردمی که خود را امت محمد (ص) می دانستند، در سرزمین کربلا مرتکب جنایت شدند. ریشه این تحول را در سقیفه باید جست و جو کرد. در این زمینه، چه خوب مهیار دیلمی چنین سروده است:

فیوم السقیفه یابن النبی و غضب ابیک علی حقه طرق یومک فی کربلا و امک حمن ان تقتلا؛^(۱) ای فرزند مصطفی، این سقیفه بود که راه کربلایت را هموار کرد و آن گاه که حق پدرت علی (علیه السلام) و مادرت [فاطمه (علیها السلام)] را غضب کردند، کشته شدند خوب جلوه کرد.

لذا قاطعانه می توان گفت که سقیفه عامل اصلی پدیدارشدن حادثه خون بار کربلا بود، که خود این پیامد از تغییر در ارزش های جامعه نبوی نشأت می گرفت. پس از این حادثه شوم، عنان حکومت به دست افراد نالایق افتاد و آنان با بهره گیری از این سازوکار بر جامعه مسلط گشتند و هر آنچه توانستند، کردند تا جامعه را به سویی بکشاندند که خود می خواستند. در جامعه ای که در آن آب وضوی پیامبر (ص) آب حیات مردم بود، پس از پنج دهه، کشتن فرزند دل بندش را نه تنها مذموم ندانستند، بلکه حتی پس از شهادت او، به شکرانه این پیروزی جشن گرفتند.

برای روشن شدن این بحث ناچاریم قدری به عقب بازگردیم. پیامبر گرامی اسلام طی ۲۳ سال مجاهدت، از بعثت تا رحلت، مأمور ابلاغ و اجرای اسلام بودند و توانستند در سایه همت و تلاش خود و مسلمانان مخلص، به انقلابی

ص: ۲۳۹

۱- (۱). جامعه شناسی تاریخی اسلام، ص ۲۶۲.

عظیم و تمدن ساز دست یابند و در همه ابعاد و زمینه های فکری، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، حرکتی عدالت گستر و توحیدی برپا کنند که با محتوای اصیل و جامع اسلام، برای همه زمان ها و مکان ها و همه مردم تناسب داشت. ایشان با نفی افکار، آئین ها و ارزش های ظالمانه جاهلی و قبیله ای، خونی و نژادی، مالی و طبقاتی و شرک و بت پرستی، و در هم شکستن ساختارها و مناسبات مبتنی بر آن ها، از اساس نظامی عادلانه، نو و در یک کلام انقلابی را پی ریختند. نهضت ایشان به یک معنا انقلاب تمام عیاری بود که به تغییرات اساسی در ذهنیت ها و عینیت های حاکم انجامید. عمده ترین هدفی را که پیامبر تعقیب می نمودند ترویج عدالت اجتماعی بود.

بررسی نقش صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تبلور مجدد فرهنگ غدیر و اضمحلال فرهنگ جاهلیت

اشاره

صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علی رغم تلخ هایی که برای شیعیان و اهل بیت عصمت و طهارت داشت، در دل خود واجد شیرینی هایی بود که تا حدود زیادی تلخی ها را بر طرف می کرد. این دستاوردها در کم ترین موفقیت خود، سبب تحقق و ایجاد رابطه ای عمیق و پایدار بین مردم و امام گردید که می توان آن را تحقق هم بستگی اجتماعی دانست. دستاوردهای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبارتند از:

۱. حفظ جایگاه امامت و ولایت از آسیب و اضمحلال

مهم ترین دستاورد صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن دوران، مصون نگه داشتن جایگاه رفیع امامت و ولایت از هرگونه گزند بود. معاویه در آن برهه، تلاش های گسترده ای را برای تخریب شخصیت امام کرده بود. او تمام توان خود را برای شوراندن مردم و تشویش فضای سیاسی علیه امام به کار می گرفت. معاویه

درصد بود تا داغ ننگی را که سال‌ها بر پیشانی خاندان امیه خورده بود، پاک کند و شکل زیننده‌ای به حکومت خود دهد و تمام آن خواری‌ها را متوجه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) گرداند و خود را برای مردم، محبوب تر جلوه دهد. از این رو، زمینه‌های چنین فتنه‌ای را به صورت گسترده در میان سپاه امام آماده کرد و منتظر بود تا با اصرار امام بر جنگ، کار را تمام کند و کیان امامت و ولایت را برای همیشه از بیخ برکند. امام که فتنه انگیزی‌های معاویه را به چشم

می‌دیدند، عمق حرکت او را دریافته بودند و می‌دانستند که چه نقشه شومی در سر دارد. امام افقی را می‌دیدند که هیچ یک از یارانش آن را نمی‌دیدند. آنان نگرشی سطحی به جریان داشتند. ولی برای امام حفظ کیان امامت و ولایت مهم تر بود. از این رو امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) چند روز پس از امضای قرارداد صلح با معاویه، مصلحت را در آن دیدند که به همراه بعضی از یاران، از کوفه به مدینه هجرت نمایند. ایشان به همراه خانواده و اطرافیان، راهی مدینه شدند. مردم کوفه با اندوه بسیار به مشایعت آن حضرت شتافتند، درحالی که اشک، چشمان بسیاری را فرا گرفته بود. (۱) امام، تصمیم داشتند تا کشتی اسلام را از غرقاب حتمی حکومت معاویه نجات بخشند و نگذارند حکام بنی امیه با احادیث جعلی و نسبت‌های ناروا به پیامبر (ص) و امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَام) و صحابه بزرگ، چهره واقعی اسلام را عوض کنند و به اسم اسلام، اهداف شیطانی خود را بر امت اسلامی تحمیل نمایند و بدعت‌ها و سنت‌های جاهلیت را دوباره همانند اجدادشان احیا کنند. آن حضرت ده سال در مدینه اقامت کردند و در این مدت هم چون پدر و جد بزرگوارش، طیب و معلمی دلسوز و پناهگاهی مطمئن برای مردم مدینه و مظلومان عالم بودند و مانند خورشید بر همه زوایای تاریخ عالم اسلام می‌تابیدند و با سخنان زیبای علوی و

ص: ۲۴۱

اخلاق نیکوی محمدی و حجب و تقوی فاطمی، مسلمانان را رهبری می کردند ایشان در مقابل جبهه کفر بنی امیه ایستادند که همه چیز را به نفع خود تفسیر و توجیه می کردند. این امر سبب

شد تا پس از حضور آن حضرت در مدینه، محدثان، راویان و دانشمندان بزرگ به سوی آن شهر شتافتند و برای کسب فیض، گرد آن حضرت جمع شدند. در این مدت، بسیاری از افراد که در خواب غفلت به سر می بردند، با روشن گری آن حضرت بیدار گشتند و مبانی اصیل اسلام را آموختند. تاریخ نگاران مسلمان هم چون ابن عساکر و علامه مجلسی^(۱) به برخی از آن ها اشاره کرده اند؛ از جمله:

۱. احنف بن قیس؛

۲. اصیغ بن نباته؛

۳. جابر بن عبدالله انصاری؛

۴. جعید همدانی؛

۵. حبه بن جوین عرفی؛

۶. حبیب بن مظاهر؛

۷. حجر بن عدی بن حاتم کندی کوفی؛

۸. رشید هجری؛

۹. رفاعه بن شداد؛

۱۰. زید بن ارقم؛

۱۱. سلیمان بن صرد خزاعی؛

۱۲. سلیم بن قیس هلالی؛^(۲)

ص: ۲۴۲

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۲، ص ۱۱۰-۱۱۲.

۲- (۲). علامه حلی، رجال، ص ۸۳.

۱۳. عامر بن وائله بن أسقع؛
۱۴. عبايه بن عمرو بن ربعی؛
۱۵. عمرو بن حَمِقْ خزاعی؛
۱۶. قیس بن عباد؛
۱۷. کمیل بن زیاد نخعی؛
۱۸. حارث اعور بن بنان منقری؛
۱۹. مسیب بن نجبه فزاری؛
۲۰. میثم بن یحیی تمّار (میثم تمّار)؛
۲۱. أبوأسود دوئلی؛
۲۲. ابو اسحاق بن کلب سیعی؛
۲۳. ابو جوزی؛
۲۴. ابوصادق (کسان بن کلب)؛
۲۵. ابو مخنف (لوط بن یحیی آزدی)؛
۲۶. ابو یحیی (عمیر بن سعد نخعی)؛
۲۷. اسحاق بن یسار؛
۲۸. اشعث بن سوار؛
۲۹. جابر بن خلد؛
۳۰. جارود بن منذر؛
۳۱. حبابه بنت جعفر.

این شاگردان و یاران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر هجوم فرهنگی معاویه ایستادند و برخی از آنان بعد از شهادت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دست معاویه و برخی دیگر

در سال ۶۱ هجری، در رکاب امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند.^(۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با فراست و زیرکی، در این مدت بی کار ننشستند و جایگاه رفیع امامت ولایت را بیش از پیش تبیین کردند. لذا این امر در تحقق هم بستگی اجتماعی در آن دوران و جلوگیری از گسست اجتماعی ارزش و اهمیت فراوانی داشت.

۲. حفظ مصالح عمومی جامعه

یکی دیگر از دستاوردهای صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جامعه آن روز، حفظ مصالح عمومی جامعه بود. امام با در نظر گرفتن مصالح جامعه اسلامی، و برای جلوگیری از چند دستگی و حفظ ارکان نظام اسلامی، خود را از عرصه سیاست و قدرت کنار کشیدند تا صلح شکل بگیرد؛ زیرا دشمن خود را به درستی شناخته بودند و می دانستند که جنگ با معاویه، نیز سبب جلوگیری از سرپیچی او نخواهد شد. نتیجه جنگ تنها این می شد که عرصه را بر امام تنگ می کرد. امام به فراست دریافته بودند که در بعد داخلی، با ادامه دادن جنگ نابرابر، اسلام دوام چندانی نخواهد آورد. بی تردید سیره امام در این زمینه سیره پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان دین، این بود که

هیچ گاه آغازگر جنگ نبودند و تا حمله ای صورت نمی گرفت، دست به شمشیر نمی بردند. بر این اساس، آنان همواره حجت را تمام می کردند و تا جایی که امکان داشت، می کوشیدند که با نصیحت و خیرخواهی، از خونریزی جلوگیری کنند و در صورت ناامیدی از حق گرایی دشمن، به جنگ دست می زدند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن دوران از جنگ و بذل جان خویش در راه خدا دریغ نمی ورزیدند. بی تردید ایشان کانون شجاعت و ستم ستیزی بود، ولی افکار

ص: ۲۴۴

عمومی جامعه، پذیرای روحیه بلند ایشان نبود. لذا امام از حق خود گذشتند تا مبادا در آن دوره حساس زمانی، گزندی به اسلام و مسلمانان وارد شود. امام به خوبی دشمن حيله گر را می شناختند و می دانستند که چگونه برای رسیدن به قدرت، به هر جنایتی دست می زند از طرف دیگر، امام دریافته بودند که روزه روز از شمار مسلمانان راستین کاسته می شود، لذا خطری سخت تر از دوران خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اسلام را تهدید می کرد؛ برای مثال، عبیدالله بن عباس در زمان امیرمؤمنان چهره درخشانی از خود نشان داده بود و از فرمان داران علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و افراد مطمئن آن زمان به شمار می رفت، او یک شب بیش تر در اردوگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دوام نیاورد و به اردوگاه معاویه پناهنده شد. امام برای خنثی کردن توطئه های معاویه که هر روز خطرناک تر می شد، از صحنه سیاست کنار رفتند زیرا خون مسلمانان بی گناه برای ایشان بیش تر از خلافت بر آن ها ارزش داشت. از این رو، به صلح تن در دادند. بر این اساس، بارها می فرمودند «من جنگ را تنها برای رضای خدا و حفظ خون مسلمانان رها

کردم»^(۱) از سوی دیگر در بعد خارجی، حمله رومیان خطر جدی و بزرگی بود که همواره سرزمین مسلمانان را تهدید می کرد. آن ها از آغاز ظهور اسلام، ضربه های مهلکی از مسلمانان خورده بودند و همواره در پی فرصتی مناسب می گشتند تا تهاجمی تلافی جویانه را آغاز کنند. امام می دانستند که با انتشار خبر بروز فتنه های داخلی در کشور اسلامی، آن ها به سرعت واکنش نشان می دهند و برای عملی کردن آرمان سلطه گرانه خود لشکرکشی می کنند. لذا صلح امام، سبب دفع این خطر بزرگ گردید^(۲). زیرا هدف اصلی امام حفظ نظام اسلامی در سطح کلان بود؛ نه استحکام خلافت خود.

ص: ۲۴۵

۱- (۱). همان، ص ۲۵.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۸.

دستاورد دیگر صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در جهت تحقق هم بستگی اجتماعی در آن دوران بود، تبیین و عیان کردن چهره کربه معاویه برای جامعه بود. امام که پس از شهادت امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، زمام حکومت را در دست گرفته بودند، سخن رانی پرشوری ایراد کردند. مردم درحالی که می گریستند، به سخنانش گوش می دادند. پس از پایان سخن رانی، عبدالله بن عباس برخاست و گفت:

«مردم! این فرزند پیامبران و جانشین امامتان است. پس با او بیعت کنید!» سپس خود جلو آمد و دست امام را در دست فشرد. (۱) مردم نیز به پیروی از او با امام هم پیمان شدند. آن روز، بیست و یکم ماه رمضان سال چهارم هجری بود. (۲) معاویه از ماجرای بیعت آگاهی یافت. برای این که تلاش هایش در به دست گرفتن قدرت، هدر نرود، خیلی زود وارد عمل شد و با استفاده از مشاوران سیاسی خود مانند عمروعاص و قیس بن اشعث در سست کردن پایه های خلافتی کوشید؛ که یک هفته از روی کار آمدن آن نمی گذشت. آن ها به این نتیجه رسیدند که اگر خلافت امام را از میان نبرند، همواره در نگرانی و ناامیدی خواهند بود. (۳) پس از این که معاویه، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از حکومت کنار زد و خود زمام امور جامعه اسلامی را در دست گرفت، کم کم چهره سفاک و دهشتناک خود را آشکار ساخت. معاویه با اتخاذ استراتژی های گوناگون عملاً در مقابل خط اسلام اصیل قرار گرفت. این امر تا آن جا پیش رفت که حتی حدود الهی را تعطیل کرد؛ برای مثال، برای دزدی که سارق بودنش ثابت شده بود - به طوری که بر نه نفر همراه و شریک وی حد جاری کرده بودند - وساطت کرد و جلو اجرای حدود الهی را گرفت. (۴) این عمل

ص: ۲۴۶

۱- (۱). اربلی، کشف الغمه فی معرفه الأئمه، ج ۲، ص ۱۵۶.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۳۰.

۳- (۳). همان، ص ۳۲.

۴- (۴). همان، ج ۱، ص ۴۶۴.

آن قدر شرم آور بود که تاریخ اسلام، اسم او به عنوان اولین فردی ثبت شد که از اجرای حدود الهی جلوگیری کرد.^(۱)

هم چنین بعضی از احکام حج را عملاً تغییر داد تا جایی که برخلاف احکام اولیه حج، هنگام احرام به خود عطر زد و بوی خوش استعمال نمود.^(۲) فاصله چندانی از حکومت او نگذشته بود که او به دیگر احکام الهی نیز بی اعتنائی نمود و هرگونه که می خواست عمل کرد برای مثال، به نماز عید فطر و قربان، اذان و اقامه اضافه کرد، باین که پیامبر (ص) فرموده بود

«لَيْسَ فِي الْعِيدَيْنِ أَذَانٌ وَلَا أَقَامَةٌ»؛ «در نماز عید فطر و قربان اذان و اقامه مشروعیت ندارد.»^(۳) وی حتی خطبه های نماز عید فطر را قبل از نماز خواند و این عمل را بنی امیه برخلاف سنت رسول خدا (ص) ادامه دادند.^(۴) حتی در حرکتی کاملاً بدعت آمیز در ایام خلافتش چهل روز در نماز جمعه، صلوات بر پیامبر (ص) را ترک کرد. وقتی از او پرسیدند: «چرا چنین کردی؟!»، گفت: «نام پیامبر را بر زبان جاری نمی کنم تا اهل بیت او بزرگ نشوند.»

^(۵) او برای دهن کژی به اسلام، آب را در ظرف طلا و نقره می نوشید و در آن ها غذا می خورد، درحالی که پیامبر (ص) آن را نهی فرموده بودند.^(۶) وی حتی معاملات ربوی را تجویز می کرد، به طوری که ابو دردا در برابرش ایستاد و گفت:

«سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ (ص) يَنْهَى عَنْ مِثْلِ هَذَا أَلَا مِثْلًا يَمِثُّلُ»؛ «شنیدم پیامبر خدا (ص) مردم را از معاملات ربوی نهی می کرد، مگر آن که وزن دو جنس با یک دیگر برابر باشد.»

ص: ۲۴۷

۱- (۱) . ابن کثیر، ابوالفدا الحافظ، نهاییه البدایه و النهایه فی الفتن و الملاحم، ج ۸، ص ۱۳۶.

۲- (۲) . النصایح الکافیة، ص ۱۰۰.

۳- (۳) . شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۷۰.

۴- (۴) . همان.

۵- (۵) . محمد بن عقیل، ص ۹۷.

۶- (۶) . شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۷۰.

معاویه اعتنایی نکرد و به کار خود ادامه داد. ابودردا از گستاخی معاویه نسبت به دین خدا به خشم آمد و با این که قاضی دمشق بود، راهی مدینه گردید و گفت: «هیچ گونه عذری برای هم کاری با معاویه برای من باقی نمانده است؛ زیرا او در برابر فرمان پیامبر (ص) به رأی خود عمل می کند.»^(۱) معاویه به صورت علنی لباس حریر و اعتنایی به محرمات الهی نمی کرد.^(۲) بدعت نهاده بود که در یکی از دو خطبه نماز جمعه و عید - به هنگام گوش دادن خطبه ها - می نشستند و در دیگری می ایستادند.^(۳) او تا آن جا به پیش رفت که زیاد بن عبید (ایبه) را به پدر خود ابوسفیان نسبت داد و او را برادر خود خواند! لذا در نامه ای رسمی نوشت: «وَأَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مُعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سُفْيَانَ أَلِيَّ زَيْدِ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ...». جالب این جاست که مادر زیاد از

زن های بدکار و شناخته شده مکه بود. این حرکت زشت سیاسی معاویه، باعث شد که صحابه به او اعتراض کنند و هر کدام به نوعی انزجار خود را از وی و روشی که در پیش گرفته بود اعلام نمایند.^(۴) آنان بیان داشتند که پیامبر (ص) فرمود:

«الْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ وَ لِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ»؛ «فرزند متعلق به مادر است و زناکار باید سنگسار گردد.»^(۵)

اوج ایستادگی معاویه را در برابر اسلام، در سببیت او با خاندان عصمت و طهارت (علیهم السلام) آشکار شد. او برای کاستن از عظمت اهل بیت (علیهم السلام) و زدودن محبت آن ها از دل مردم، دستور داد تا جاعلان حدیث در مدح و منقبت او و عثمان و... احادیثی بسازند تا بدین وسیله زمینه کم رنگ شدن جلوه احادیث نبوی در مورد

ص: ۲۴۸

۱- (۱). محمد بن عقیل، ص ۹۴.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۷۰.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). ابن الاثیر، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، ج ۲، ص ۲۱۵.

۵- (۵). بحارالانوار لدرر الاخبار الائمه الاطهار، ج ۷۳، ص ۳۵۰.

اهل بیت، به ویژه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَام) ایجاد گردد. او برای این کار، به رواج احادیث جعلی در جامعه اقدام کرد. لذا در مرحله اول به والیان شهرها نوشت:

با کمال دقت، راویانی را که طرف دار عثمان اند و در فضایل او سخن می گویند، شناسایی کنید و آن ها را گرامی بدارید، در مجامعشان شرکت کنید و بزرگشان بدارید و نام آنان را به همراه احادیثی که درباره عثمان و پدرش نقل می کنند برای من بفرستید!

(۱) این گویندگان و نویسندگان طماع، با نوشتن احادیث گوناگون درباره او و عثمان، به اموال فراوانی از سوی معاویه دست یافتند. در پی این امر، احادیث جعلی همه جا فراگیر شد.

معاویه این سیاست را تا مدت ها دنبال کرد. در مرحله بعد، چنین دستور داد:

روایات درباره عثمان زیاد شده و همه جا را فراگرفته است. از این پس به گویندگان و نویسندگان بگویید درباره ابوبکر و عمر و دیگر صحابه حدیث بسازند؛ هر حدیثی را که درباره ابوتراب شنیدید، آن را رها نکنید مگر این که حدیثی از صحابه در رد آن برای من نقل کنید؛ چنین روایاتی چشم مرا روشن و ادله و احادیث مربوط به ابوتراب و شیعه او را کم رنگ تر می کند و حجتشان را باطل می نماید. (۲)

از این رو عاملان و کارگزاران معاویه، دست به جعل حدیث زدند. تا جایی که ابوهریره ها، عمروعاص ها و کعب بن أجمارها میدان دار این معرکه ننگین گردیدند. این امر تا جایی پیش رفت که هر کسی حدیثی را از رسول خدا (ص) نقل می کرد، با دیده شک به او نگاه می کردند. درحالی که عاملان معاویه، در همه جا احادیث جعلی درباره فضیلت خلفای راشدین ساختند و خاندان عصمت و طهارت را به زیر بدترین دشنام ها و نسبت های ناروا گرفتند.

ص: ۲۴۹

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵-۱۶.

۲- (۲). همان.

معاویه برای رسیدن به سیاست های فریب کارانه خود، به تناسب، از روش های مختلفی سود می جست. او ابتدا فرد مقابل را با

وعده های توخالی و یا گاه واقعی به طمع وامی داشت. اگر نتیجه نمی داد، با استفاده از قدرت و نفوذش او را از عاقبت کارش می ترسانید و اگر بازهم نتیجه ای نمی گرفت، با زور شکنجه او را از سر راه خود کنار می زد. بیش تر کسانی که دست خوش این سیاست بازی قرار می گرفتند، در همان مرحله اول فریفته معاویه می شدند. به جرأت می توان گفت که او تمامی سیاست هایش را با بهره گیری از همان روش اول به انجام رسانید. به ندرت پیش می آمد که نیاز به زور داشته باشد. مردم و به ویژه شیعیان، این اوضاع را می دیدند و از این که دست یاری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پس زده بودند، پیش خود احساس شرمساری می کردند. سیاست های معاویه نه تنها امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خاندانش را مورد حمله قرار داد بلکه کلیت شیعیان را نیز هدف گرفت. همان شیعیانی که روزی به علت رفاه طلبی از یاری امام سرباز زده بودند، دچار فلاکت و زجری چند برابر از سوی حکومت اموی شدند به نحوی که کوفیان که سردمدار صلح، بیست سال زجر حکومت معاویه را چشیدند و پلیدی های او را دیدند و حتی برنامه های ضد انسانی تهدید و گرسنگی معاویه علیه خود را تحمل نمودند؛ به گونه ای که ابن ابی الحدید معتزلی می گوید:

در زمان معاویه، شیعیان در هرجا که بودند به قتل می رسیدند. بنی امیه دست و پای اشخاص را به احتمال این که از شیعیان هستند بریدند. هر کس که معروف به دوست داری و دل بستگی به خاندان پیامبر بود، زندانی شد و یا مالش به غارت رفت و یا خانه اش را ویران کردند.

(۱)

ص: ۲۵۰

۱- (۱). همان، ص ۴۳.

زیاد بن سمیه که حاکم کوفه و بصره بود و به تناوب شش ماه در هر کدام از این دو شهر حکومت می کرد، سمره بن جندب را به جای خود در بصره گذاشت تا در غیاب وی امور شهر را به عهده بگیرد. سمره در این مدت هشت هزار نفر را به قتل رسانید. (۱) سلیم بن قیس هلالی در مورد رفتار زیاد بن ابیه، حاکم کوفه و بصره با شیعیان عراق می نویسد:

شیعیان را هر کجا که بودند، کشت و بیرون کرد و آنان را ترسانید و دست و پای آنان را قطع کرد و از شاخه های خرما به دار آویخت و چشمانشان را بیرون آورد و آنان را آواره کرد به طوری که از عراق بیرون رفتند و در منطقه عراقین شخص مشهوری از شیعه نماند مگر آن که کشته شد یا بدار آویخته گردید و یا آواره و یا فراری شد. (۲)

او در ادامه می نویسد:

معاویه به قاضیان و والیانش در همه مناطق و شهرها نوشت: «از هیچ یک از شیعیان علی بن ابی طالب و اهل بیتش و اهل ولایتش که قائل به فضیلت او هستند و مناقب او را نقل می کنند، شهادتی قبول نکنید.» (۳)

این حکم، نه تنها درباره شیعیان، بلکه درباره کسانی هم که گمان می رفت گرایش های شیعی دارند، جاری و حاکم بود. (۴) یزید

بن انس، از فرماندهان مختار که می کوشید شیعیان را علیه اشراف کوفه بسیج کند، وضع دهشتناک آنان را در عهد خلافت معاویه چنین تشریح می کند:

ص: ۲۵۱

۱- (۱) . طبری، جامع البیان، ج ۵، ص ۲۳۷.

۲- (۲) . همان، ج ۷، ص ۲۸-۳۳.

۳- (۳) . سلیم بن قیس، ج ۲ ص ۷۸۴.

۴- (۴) . همان، ص ۷۸۶.

ای گروه شیعه، وقتی در خانه هایبان مقیم بودید و اطاعت دشمن می کردید، به سبب دوستی، اهل بیت شما را می کشتند، دست و پاهایتان را می بریدند، چشمانتان را میل می کشیدند و بر تنه های خرما می آویختند.^(۱)

بنا بر اظهارات سلیم بن قیس، پس از شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرصه بر شیعیان تنگ تر گردید.^(۲) به شهادت تاریخ، معاویه به هیچ یک از اصول اخلاقی و انسانی پای بند نبود. او گستاخانه و بدون در نظر گرفتن عواقب سوء آن، در مقابل چشم مردم کوفه، عملاً و علناً مفاد عهدنامه را زیر پا نهاد و گفت: «به هیچ یک از آن ها عمل نخواهم کرد».^(۳)

تمامی این عوامل سبب شده بود که ماهیت پلید او برای همگان روشن گردد. حال دیگر همه چهره پلید او را شناخته بودند، ولی از روی ترس و عجز نمی توانستند اعتراض کنند. لذا در نهم یک اتحاد در میان مردم برای ریشه کنی حکومت معاویه ایجاد شده بود. این ظلم و جورها، واقعاً مردم را بی تاب کرد و دنبال راه چاره بودند. از این رو، حدود هیجده هزار نامه به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

نوشتند و برای هم کاری با آن حضرت اعلام آمادگی کامل نمودند. از نظر تاریخی، اگر امام به آن نامه ها ترتیب اثر نمی دادند، در مقابل تاریخ محکوم بودند و می گفتند زمینه مساعدی را از دست داد. لذا یکی دیگر از دستاوردهای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همین امر بود. زیرا معاویه توانسته بود با نشان دادن چهره مزورانه از خود، در میان مسلمانان برای خود کسب وجهه کند. لذا حتی اگر نفرات برای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فراهم بود، باز آن حضرت نمی توانستند به جنگ با او برخیزند زیرا در این صورت جامعه دچار آشفتگی می شد و امام به آن راضی نبودند.

ص: ۲۵۲

۱- (۱). جامع البیان، ج ۸ ص ۳۰۹.

۲- (۲). سلیم بن قیس، ج ۲ ص ۷۸۸.

۳- (۳). ابن اعثم کوفی، الفتوح، ص ۷۶۹.

معاویه در حل و فصل مشکلات از مهارت خاصی برخوردار بود و به اصطلاح امروزی فردی کهنه کار و آزموده بود. لذا با نیرنگ توانست مردم شام را با خود همراه کند و افکار عمومی را با حکومت خود هماهنگ نماید. او در واقع کفر را در لباس نفاق پوشانده بود اما با همه کینه ای که به اسلام داشت، آن چنان به اسلام و دین داری تظاهر می نمود و ظواهر دینی را رعایت می کرد که نه تنها عوام بلکه خواص را هم به شک انداخت. معاویه نقاب دین به چهره داشت و به گونه ای عمل نمود که مردم را دچار دودلی کرد و همان طور که پیامبر اکرم (ص) خیر داده بودند، دین خدا را مایه فریب کاری و بندگان خدا را بردگانی حلقه به گوش و مال خدا را ملک اختصاصی خویش ساخته بود.^(۱) درعین حال، آن چنان کینه از اسلام و اهل بیت در دل او ریشه دوانده

بود که در پاسخ مغیره بن شعبه که از او خواسته بود تا قدری درباره خاندان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیعیانش به عدالت رفتار کند، گفت: «لَا وَاللَّهِ إِلَّا دَفْنَا دَفْنَا»؛ به خدا قسم هدفم دفن [نام پیامبر و اسلام] است.^(۲) معاویه با همین روش توانست که خلافت را در جهان اسلام به پادشاهی تبدیل کند و موضوع جعل حدیث را در جهان اسلام نهادینه سازد. او حدود الهی را رها ساخت و بیت المال را به خود و خاندانش اختصاص داد. در زمان او فرهنگ منسوخ تبعیض نژادی که در دوره جاهلیت رواج داشت، احیا شد و حتی درصدد محو نام پیامبر (ص) برآمد.^(۳) وی تمام این کارها را با استادی تمام و زیرکی انجام می داد تا جایی که توانست به مردم بقبولاند که هر قدمی که او برمی دارد، در جهت رضایت خداوند و در صراط اسلام است. او پیوسته می کوشید با

ص: ۲۵۳

۱- (۱). صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۱.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۱۲۹-۱۳۰.

۳- (۳). مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲ ص ۴۵۳.

سیاست های عوام فریبانه، واقعیت ها را دیگرگونه جلوه دهد و از ابزارهای پیچیده ای بهره می برد. او با شایعه پراکنی، دروغ پردازی، تطمیع فرماندهان نظامی و سیاسی و معرفی شخصیت های مذهبی و شریعت دوست از خود، توانست فضا را کاملاً مبهم کند. در جریان صلح، او نه تنها به خریدن عبیدالله بن عباس بسنده نکرد، بلکه از خود او برای جلب دیگر افراد بهره گرفت و گروه زیادی از سپاهیان امام را توسط او از لشکر جدا کرد.

وی با شناخت دقیقی که از سپاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشت، توانسته بود دریافت که سپاه ایشان را مشتت عناصر ساده لوح،

دنیا دوست و سست عقیده تشکیل می دهند. لذا با فریب کاری زمینه های اضمحلال سپاه را فراهم آورد. وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این وضعیت را دیدند مجبور به صلح شدند. امام در واقع بینشی ژرف و عملکردی روشن بینانه، صلح را پذیرفتند تا توطئه دشمن را خنثی سازند و اندک مسلمانان واقعی را که در کنارشان مانده بودند، در امان بدارند. روحیه فریب کارانه و مزورانه معاویه، کار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پیچیده تر کرده بود. امام به کیاست دریافته بودند که باید سال ها بگذرد تا چهره مزورانه معاویه برای مردم آشکار شود. صلح ایشان این مهم را به خوبی به انجام رساند و چهره واقعی معاویه و بنی امیه را به مردم نشان داد.

۴. نشر فرهنگ اصیل اسلامی

مؤلفه مهم دیگری که صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پی داشت تبیین جلوه جمال و کمال ملکوتی اسلام برای مردم بود. نشر فرهنگ اصیل اسلام در آن دوره ده ساله، موجب احیای مجدد اسلام و سنت پیامبر (ص) بود. اگر نرمش قهرمانانه ایشان نبود معاویه و عمالش اثری از اسلام و اهل بیت (علیهم السلام) باقی نمی گذاشتند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این برهه مجال یافتند تا سیمای بارز اسلام را به جامعه نشان دهند. این امام بزرگوار، تجسم عالی فضایل انسانی و مقتدای پاکان و صالحان بودند و بهره بسیار از خلق و خوی رسول خدا (ص) داشتند. این صفات بارز، حتی در زمان جوانی آن حضرت نیز ظهور داشت. برای مثال، روزی عثمان در کنار مسجد نشسته بود، مرد فقیری از او کمک مالی خواست. عثمان پنج درهم به وی داد. مرد فقیر گفت: «مرا نزد کسی راهنمایی کن که کمک بیش تری نماید.» عثمان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره کرد. وی پیش آن ها رفت و درخواست کمک نمود. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

إِنَّ الْمَسْأَلَةَ لَا تَجِلُّ إِلَّا فِي اخْتِدَى ثَلَاثٍ دَمٍ مُفْجِعٍ ، أَوْ دَيْنٍ مُفْرِحٍ ، أَوْ فَقْرٍ مُدْفِعٍ : (۱)

درخواست کردن از دیگران جایز نیست مگر در سه مورد: دیه ای به گردن انسان باشد که از پرداخت آن عاجز است، یا بدهی و دینی کمرشکن داشته باشد که توان ادای آن را ندارد، و یا فقیر و درمانده گردد و دستش به جایی نرسد.

کدام یک از این موارد برای تو پیش آمده است؟ عرض کرد: «اتفاقاً گرفتاری من یکی از همین سه چیز است.» آن گاه حضرت پنجاه دینار به وی دادند و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیروی از آن حضرت، ۴۹ دینار به او عطا کردند. فقیر هنگام برگشت از کنار عثمان گذشت. عثمان گفت: «چه کردی؟» جواب داد: «تو کمک کردی ولی هیچ نرسیدی پول را برای چه منظوری می خواهم. اما حسن بن علی در مورد مصرف پول از من سؤال کردند، آن گاه پنجاه دینار عطا فرمودند.» عثمان گفت: «این خاندان، کانون علم و حکمت و سرچشمه نیکی و فضیلت اند. نظیر آن ها را کی می توان یافت؟» (۲) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در بخشش و دست گیری از بیچارگان، سرآمد بودند. امام به حکم امامت، به خوبی آگاه بودند که در آیین

ص: ۲۵۵

۱- (۱). حر عاملی، ج ۹، ص ۴۴۷.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۳-۳۳۲.

اسلام، ثروتمندان، مسئولیت سنگینی در برابر تھی دستان اجتماع دارند، لذا مسلمانان بنابه پیوند عمیق معنوی و برادری دینی، باید همواره در تأمین نیازمندی های محرومان کوشا باشند. آن حضرت به یاد داشتند که پیامبر اکرم (ص) و پدر و مادرش، نه تنها سفارش های مؤکدی در این زمینه نموده اند، بلکه هر کدام در عصر خود، نمونه برجسته ای از انسان دوستی و ضعیف نوازی به شمار می رفتند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای قلبی پاک و پرمهر نسبت به دردمندان و تیره بختان جامعه بودند، و همانند پدرش با خرابه نشینان دردمند و قشرهای مستضعف و کم درآمد. همراه می شدند و درد دل آنان را با جان و دل می شنیدند و به آن ترتیب اثر می دادند. ایشان در این حرکت انسان دوستانه، جز خدا را نمی دیدند و اجرش را جز از او نمی طلبیدند. ایشان بارزترین مصداق آیه شریفه ذیل بودند (الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ)؛ «آنان که اموال خود را شب و روز، پنهانی و آشکارا انفاق می کنند، مزدشان در نزد پروردگارشان خواهد بود؛ نه ترسی دارند و نه اندوهگین می شوند.» از این رو در آن دوران محنت و رنج، امام آرام بخش دل های دردمند و نقطه امید درماندگان بودند. هیچ آزرده دلی نزد آن حضرت شرح پریشانی نمی کرد، جز آن که مرهمی بر دل آزرده او می نهادند و گاهی پیش از آن که مستمندی اظهار احتیاج کند و عرق شرم بریزد، نیاز او را برطرف می ساختند و اجازه نمی دادند مذلت سؤال را بر خود هموار سازد! آن حضرت دوبار، تمامی دارایی خویش را در راه خدا دادند و سه بار تمام اموال

خود را با خدا تقسیم کردند و نصف اموال را به مستمندان بخشیدند (۱) از این رو، هر ناتوان و

ص: ۲۵۶

درمانده ای، در خانه آن حضرت را می‌گویید. چه بسا افرادی از شهرهای دیگر، به امید دست‌گیری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مدینه می‌آمدند و از آن دریای کرم بهره می‌جستند. در میان مستمندان، سادات و غیرسادات و در راه ماندگان و از راه رسیدگان و... دیده می‌شدند. گاه بر اساس خواسته آنان، هزینه سفر، هزینه ازدواج و زندگی، هزینه مداوای مریض و دیگر نیازمندی‌های آنان را می‌پرداختند و گاه بدون هیچ‌گونه پرسش، بر آنان ترحم می‌کردند. کمک ایشان به مستمندان، سالخوردگان و فقرا در دوران حاکمیت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حکومت خود در کوفه و مدینه و بعد از آن انجام می‌گرفت. کمک‌های همیشگی امام که شامل سالمندان، ایتم، خانواده‌های شهدا، اصحاب صغه و... می‌شد، در چارچوب منظمی به صورت ماهیانه انجام می‌گرفت. گویا آنان، حقوق بگیران همیشگی از خاندان اهل بیت (علیهم‌السلام) بودند که بخش عمده‌ای از موقوفات و صدقات رسول خدا (ص) و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فاطمه اطهر (علیهاالسلام) و اموال شخصی حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به این امر اختصاص می‌یافت.

۵. ناسیاسی مردم نسبت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

یکی از عوامل تأثیرگذار در پذیرش صلح ناسیاسی و بی‌اعتنایی اکثریت مردم به دعوت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جهاد با معاویه بود. این عامل، نه تنها به پذیرش صلح انجامید بلکه بحران به قدری گسترده بود که به نوعی گسست اجتماعی در آن دوران منجر گردید. این مقوله را در چند محور می‌توان بررسی کرد: اولاً در بررسی اوضاع جامعه در آن دوران، می‌توان دریافت که وقوع جنگ‌های طولانی در زمان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با گروه‌های مختلف، سبب نوعی خستگی از جنگ و بی‌علاقگی به دفاع از حق در میان سپاهیان امام شده بود. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوران

خلافت خود نیز با این مشکل روبه رو بودند و به سختی مردم را به دفاع از حق و ایستادگی در برابر مهاجمان ترغیب می کردند. ایشان فرمودند:

ملت ها صلح می کنند درحالی که از ستم زمام دارانشان در وحشتند، ولی من صلح می کنم درحالی که از ستم یاران خودم در وحشتم. شما را برای جهاد با دشمن برانگیختم، به پای برنخاستید. حقیقت را به گوش شما خواندم، نشنیدید؛ به مبارزه با سرکشان ترغیبتان کردم، هنوز سخنانم پایان نیافته، مانند قوم «سبأ»، پراکنده شدید و در لباس اندرز، هم دیگر را فریب دادید تا مبدا سخنانم در شما اثر کند... رهبرتان از خدا اطاعت می کند، شما با او مخالفت می کنید، ولی رهبر شامیان (معاویه) از خدا نافرمانی می کند، و از او فرمان بردارید. به خدا سوگند! دوست دارم معاویه شما را با افراد خودش مبادله کند مثل مبادله دینار با درهم؛ ده نفر از شما را برابر یکی از افراد خودش به من بدهد.

(۱) این خط رفاه طلبی که از در زمان خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شکل گرفته بود، در دوران خلافت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز امتداد یافت. لذا ایشان با افرادی به جنگ معاویه رفته بودند که سرزنش های سوزناک امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به راهشان نیاورده بود. از سوی دیگر، افرادی در سپاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با انگیزه های مختلف گرد آمده بودند: گروهی به سبب تعصبات قبیله ای و برخی به طمع غنیمت های جنگی، دسته ای در اثر اندیشه های انحرافی و خوارج برای دست یابی به معاویه و قتل او صف آراسته بودند؛ زیرا پس از قتل امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هدف بعدیشان معاویه بود. (۲) این اختلاف انگیزه ها، سبب شده بود که فرمان برداری لازم را از امام به عمل نیاورند. سپاه امام در رسیدن هدف خود یک پارچه نبود.

مهم تر از این ها امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با یاران بی وفایی روبه رو بودند که عده ای از

ص: ۲۵۸

۱- (۱). شهیدی، خطبه ۹۷.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۰۲.

آن‌ها در مقابل تطمیع معاویه خود را باختند و برق سیم و زرهای فتنه‌گر شام، عقل از سرشان ربود. این یاران خود، وبال جان آن حضرت شدند، به گونه‌ای که در اردوگاه آن حضرت به خیمه ایشان حمله ور کردند و آن را غارت نمودند و با گستاخی سجاده را از زیر پایش و ردا را از دوشش کشیدند. یکی از آن‌ها به نام جراح بن سنان در سابط جلو آمد و با وقاحت تمام، آن حضرت و پدر گرامیش را به شرک متهم نمود و با شمشیر ضربه‌ای به ران آن حضرت زد که گوشت ران را شکافت و به استخوان رسید.^(۱) برخی از آن‌ها نیز به لشکر معاویه

پیوستند و جمعی دیگر، برای معاویه نامه نوشتند که ما حاضریم حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دست بسته تحویل دهیم. از این رو، امام با شناختی که از اطرافیان و روحیه آنان داشتند، کوشیدند تا با نصیحت، آنان را به مبارزه تشویق کنند. بر این اساس، فرمودند:

هیچ چیز نمی‌تواند ما را از رویارویی با سپاه شام باز دارد. ما در گذشته، با تکیه بر پشتوانه استقامت شما با شامیان وارد جنگ شدیم، ولی امروز شایعه پراکنی‌های بیهوده و کینه‌توزی‌ها، استقامت شما را از میان برده و لب به شکوه گشوده‌اید. وقتی به جنگ صفین می‌رفتیم، دین را بر دنیا برگزیده بودید، ولی امروز منافع خود را لحاظ می‌کنید. ما همانیم که در گذشته بودیم، ولی شما مانند گذشته وفادار نیستید. شماری از شما بستگان خود را در جنگ صفین از دست دادید و برخی دیگر نیز در نهروان از دست دادند. گروهی بر آن‌ها اشک می‌ریزند. عده‌ای هم خون بهای آن‌ها را می‌خواهند. دیگران هم از دستوره‌های من سرپیچی می‌کنند. معاویه به ما پیشنهادی دور از انصاف داده که با هدف ما و عزت اسلامی ما منافات دارد. حال اگر برای کشته شدن در راه خدا آماده‌اید برخیزید و با شمشیر پاسخ او را بدهید، ولی اگر خواستار آسایش و رفاه هستید، بگویید تا صلح را بپذیرم.

ص: ۲۵۹

۱- (۱). الارشاد فی حجج الله علی العبادت، ج ۲، ص ۱۲.

سخن امام پایان نیافته بود که همه سپاهیان فریاد زدند: «زندگی! زندگی!» (۱) امام با دیدن سستی سپاهش، به ناچار صلح را پذیرفتند، گذشته از این که شماری از آنان نیز پیش تر با نامه نگاری هایشان با معاویه، به استقبال صلح رفته و حتی برخی نیز آمادگی خود را برای تسلیم امام به معاویه و یا ترور ایشان اعلام کرده بودند. از این رو، وقتی از امام علت صلح را پرسیدند، پاسخ دادند:

به خدا اگر با معاویه می جنگیدم، مرا دست بسته به او تحویل می دادند! (۲)

از این رو امام در خطبه ای که معاویه هم در آن مجلس حضور داشت فرمودند:

وَقَدْ هَرَبَ رَسُولُ اللَّهِ مِنْ قَوْمِهِ وَهُوَ يَدْعُوهُمْ إِلَى اللَّهِ حَتَّى فَرَّ إِلَى الْغَارِ وَلَوْ وَجَدَ عَلَيْهِمُ اِغْوَانًا مَا هَرَبَ مِنْهُمْ وَلَوْ وَجَدْتُ اَنَا اِغْوَانًا مَا بَايَعْتُكَ يَا مُعَاوِيَةَ! (۳)

پیامبر (ص) با این که قومش را به سوی خدا دعوت می نمود، مجبور شد از دست آن ها فرار کند و به غار پناه آورد و اگر یارانی داشت، هرگز از آن ها فرار نمی کرد. من هم اگر یارانی داشتم، هرگز با تو ای معاویه بیعت نمی کردم.

آن حضرت در بیانی دیگر نیز علت صلحش را نداشتن یار و یاور بیان می فرماید:

وَاللَّهِ مَا سَلَّمْتُ الْأَمْرَ إِلَيْهِ إِلَّا أَنِّي لَمْ أَجِدْ أَنْصَارًا وَلَوْ وَجَدْتُ أَنْصَارًا لَقَاتَلْتُهُ لَيْلِي وَنَهَارِي حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَهُ! (۴)

به خدا سوگند! حکومت را به معاویه واگذار نکردم مگر به خاطر نداشتن یاران. اگر یارانی می داشتم، شبانه روز با او می جنگیدم تا این که خداوند بین من و او حکم کند.

این دگرگونی در احوال مردم، فقط به پذیرش صلح از سوی امام نینجامید،

ص: ۲۶۰

۱- (۱) . بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۲۱.

۲- (۲) . همان.

۳- (۳) . همان، ص ۲۳.

۴- (۴) . الاحتجاج، ج ۲، ص ۷۱.

بلکه پس از پذیرش صلح، این جماعتی که تا دیروز ندای صلح داده بودند، اکنون امام را به جنگ و جهاد ترغیب می کردند. لذا مرتب به امام مراجعه می کردند و آن حضرت را به جنگ تشویق می کردند. امام که مردم کوفه را آزموده بودند، به خوبی می دانستند که اگر امروز احساسات، آن ها را به جنگ مجدد با معاویه برانگیخته است و هنگامی که فردا صحنه عمل پیش آید، آن ها از بار نخست بهتر عمل نخواهند کرد. لذا او در این مورد فرمودند:

من مردم کوفه را چنان دیدم که هر کس به آن ها اعتماد کند، مغلوب گردد. هیچ یک با دیگری هم رأی نیست و همیشه در اختلاف و کشاکشند. تصمیمی در خوب و بد هم ندارند. پدرم از آن ها رنج و سختی بسیار کشید. ای کاش می دانستم بعد از من درخور چه کاری خواهند بود. شهر کوفه بیش تر شایسته ویرانی است، نه آبادانی. (۱)

از این رو، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تلاش می کردند احساسات کوفیان را مهار کنند. لذا تلویحاً به آن ها گوشزد کردند که همراهی نکردن آن ها با امام ایشان را مجبور ساخته که عهدنامه را بپذیرند. آن حضرت در پاسخ اعتراض حجر چنین فرمودند:

من دیدم رغبت بیش تر مردم بر صلح است و جنگ را خوش نمی دارند. دوست ندارم آنان را به کاری که ناخوش دارند مجبور کنم. و برای این صلح کردم که شیعیان مخصوص ما از کشته شدن محفوظ بمانند و مصلحت دیدم، این جنگ ها را به زمان

دیگری موکول کنم. (۲)

این سخنان، بیان گر این است که اولاً، ایشان با تمام وجود، می کوشید شیعیان را حفظ کنند. (۳) ثانیاً امام، عهدنامه نقض شده از جانب معاویه را مانعی برای از سرگیری جنگ علیه او نمی دیدند و این کاملاً طبیعی به نظر می رسید؛ زیرا

ص: ۲۶۱

۱- (۱). الکامل فی التاریخ، ج ۴، ص ۲۴۸.

۲- (۲). دینوری، ص ۲۶۷.

۳- (۳). الفتوح، ص ۷۱۵؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۴، ص ۱۹۶-۱۹۵.

پیامبر (ص) نیز هنگامی که قریش یکی از مفاد عهدنامه حدیبیه را نقض کردند، همین کار را انجام دادند.^(۱) اگر امام اگر بر خلاف اصرار شیعیان کوفه، نبرد با معاویه را آغاز نکردند، بدان سبب نبود که نسبت به عهدنامه نقض شده از سوی معاویه پای بند بودند. زیرا اصولاً پای بندی امام به مفاد عهدنامه که فاقد نیروی نظامی بوده چه اعتباری می توانست داشته باشد؟ از این رو، بزرگان کوفه که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای از سرگیری جنگ با معاویه ناامید شدند، کوشیدند که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را همراه خویش سازند و به رهبری وی با معاویه نبرد کنند. دینوری در این باره مطلب قابل تأملی را نقل می کند:

حُجْر از حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیرون آمد و با عبیده بن عمرو نزد امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رفتند و گفتند: «ای اباعبدالله، خواری را در برابر عزت خریدید و چیز اندک را پذیرفتند و چیز فراوان را رها کردید. فقط امروز پیشنهاد ما را بپذیر و سپس تمام روزگار را با ما

مخالفت کن. حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عقیده اش را درباره صلح رها نما، شیعیان خود را از کوفه و دیگر نواحی جمع کن و من و این دوستم را به سرپرستی مقدمه لشکر بگمار تا بدون این که پسر هند متوجه باشد، ناگاه او را با شمشیرها فرو کوبیم.»^(۲)

به گفته دینوری، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو پاسخ به مردم کوفه دادند که تا حدی با هم متفاوت است. او اظهار می دارد که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «ما بیعت کرده و پیمان بسته ایم و راهی برای شکستن بیعت ما نیست.»^(۳) لذا امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن دوران با نوعی از گسستگی اجتماعی مواجه بودند که چاره راه در قبول صلح و پای ندی به مفاد آن بود.

ص: ۲۶۲

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲ ص ۴۱۷.

۲- (۲). دینوری، ص ۲۶۸-۲۶۷.

۳- (۳). همان، ص ۲۶۸.

تحولات پیش آمده پس از رحلت رسول اکرم (ص) به ویژه در عصر فتوحات، زندگی کردن بی دغدغه و همراه با آرامش را برای اعراب مسلمان به ارمغان آورد و تن پروری حاصل از این وضع، مجال هرگونه قیام و اعتراض را از آنان گرفت. هم چنین تفسیرهای نادرست از دین و سنت، از آغازین روزهای رحلت رسول خدا (ص) فهم درست دین را برای افراد جامعه مشکل ساخت. از این رو، هر نوع رفتار و قانونی در جامعه، گاه در نظرشان دینی و ارزشی جلوه می کرد.

اصلی ترین انحراف سیاسی امت اسلامی در این دوران و در طول تاریخ، از ماجرای سقیفه آغاز می شود که در خلال آن، پس از تمرد از دستور و نص صریح نبوی مبنی بر اولویت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (برای جانشینی، امامت و ولایت در عرصه ظاهری و دنیوی از ایشان گرفته شد. پس از آن با احیای ریشه های ارتجاعی زندگی سیاسی - اجتماعی جاهلی و قبیله ای، روند برگشت به این دوران تیره آغاز و به شدت دنبال گردید. فضای مسموم و تبلیغاتی پیش آمده در جامعه اسلامی، به ویژه پس از قتل عثمان و تقابل مسلمانان با یک دیگر، بسیاری را به کنج خلوت و عبادت کشاند و از صحنه های سیاسی بیرون برد. تبدیل خلافت به ملوکیت و تبعات منفی بعدی آن، انحراف برخاسته از قضیه سقیفه را کامل ساخت و با افزایش گمراهی مردم و هواپرستی و هوس زدگی آن ها توسط سیاست های وقت به ویژه به وسیله معاویه، آن دو امام به تدریج مساعدت مردمی را از دست دادند و با تحمیل جنگ های عدیده به آن ها و توقف عملیات اصلاحی شان، سرانجام در نهایت مظلومیت به شهادت رسیدند. از این رو، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تداوم فرهنگ امامت و ولایت و مقابله با فرهنگ منحط جاهلیت نقش مهمی داشت زیرا این صلح سبب آشکار شدن بسیاری از مسائل شد.

اگر از لحاظ اعتقادی به حجت الهی بودن ائمه معتقد باشیم و هر حرکتی را که از آن ها صادر شده الهی بدانیم، هر روشی که آن بزرگواران در پیش گرفته اند - اعم از صلح و جنگ - قابل توجیه و مورد قبول واقع خواهد شد. ائمه اطهار (علیهم السلام) از آن جایی که همگی نور واحد و معصومند، مرتکب گناه نمی شوند. بر این اساس، هدف آنان نیز همواره عزت و اعتلا و حفظ دین مبین اسلام بوده، چنانکه پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

«لَا يَزَالُ الْإِسْلَامُ عَزِيزًا إِلَىٰ أُمَّتِي عَشْرَ خَلِيفَةٍ»؛ (۱) «اسلام مادام که در سایه وجود دوازده امام و خلیفه است، عزیز و مقتدر است».

از این رو، امامان به مقتضای عصمت و علمی که دارند، همیشه بهترین راه را برای حفظ اسلام و اعتلای کلمه حق در پیش می گیرند و نهایت تلاش خود را در جهت رسیدن به این هدف مصروف می دارند. تمام دغدغه شان حفظ دین است؛ چه با شمشیر و چه با تدبیر. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح نکردند بلکه صلح را بر ایشان تحمیل نمودند. این امام همام، در مقابل گروه باغی و یاغی شام ابتدا قیام کردند اما ناچار تغییر سنگر دادند و صلح را برگزیدند. تمام اهدافی که امام در تداوم فرهنگ امامت و ولایت و مقابله با فرهنگ منحط جاهلیت در جامعه در نظر داشتند، با این صلح شکل گرفت. امام با انتخاب صلح، توانستند جامعه اسلامی را از خطر گسستگی نجات دهند و چهره زشت حکومت اموی را نمایان سازند و زمینه را برای قیام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فراهم کنند.

ص: ۲۶۴

۱- (۱) . محمد محمدی ری شهری، اهل البيت في القرآن والسنة، ص ۷۴.

۱. ابن ابی الحدید، عزالدین ابوحامد هبه الله بن محمد بن محمد، شرح نهج البلاغه، قاهره: داراحیاء الکتب العربیه، ۱۹۶۱ م.
۲. ابن اثیر، عزالدین ابی الحسین علی بن کرم شیبانی، الکامل فی التاریخ، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۸۸ ق.
۳. -، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۴. ابن اعثم کوفی، محمد بن علی، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۲ ش.
۵. ابن منظور، لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق.
۶. ابن سعد، محمد بن سعد الطبقات الکبری، بیروت: دارصادر، ۱۹۶۸ م.
۷. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، قم: مؤسسه انتشارات علامه.
۸. ابن طقطقی، لفخری فی الاداب السلطانیه و الدول الاسلامیه، مترجم محمدوحید گلپایگانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
۹. ابن کثیر، ابوالفدا الحافظ، نهایه البدایه و النهایه فی الفتن و الملاحم، ریاض: مکتبه النصر الحدیثه، ۱۹۶۸ م.
۱۰. ادیانی حسینی، سید ابوالحسن، پژوهشی در تاریخ پیامبر اسلام، بی نا، بی جا، بی تا.
۱۱. اربلی، ابی الحسن علی بن عیسی؛ کشف الغمه فی معرفه الائمه؛ تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، بیروت.

۱۲. آلوسی، سیدمحمد شکری، بلوغ العرب فی معرفه احوال العرب، مصر: ۱۳۴۲ ق.

۱۳. امین، احمد، بیروت: فجرالاسلام، ۱۶۹۶ م.

۱۴. بخاری، محمدبن اسماعیل، الجامع الصحیح، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.

۱۵. بغدادی، محمدبن حبیب؛ الْمُحَبَّر، بیروت: دارالآفاق الجدیده، بی تا.

۱۶. بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق محمدباقر محمودی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۱۷. تامپسون جان. ب. ایدئولوژی و فرهنگ مدرن، ترجمه مسعود اوحدی، تهران: مؤسسه فرهنگ آینه پژوهان، ۱۳۵۸.

۱۸. تنهایی ابوالحسن، جامعه شناسی تاریخی اسلام، تهران: نشر روزگار، ۱۳۷۸ ش.

۱۹. جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بغداد: مکتبه النهضه، ۱۹۷۶ م.

۲۰. حتی فیلیپ، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۴۴ ش.

۲۱. خرماهی، بهاءالدین، دایره المعارف تشیع، تهران: محبی.

۲۲. دفلور ملوین و دیگران، مبانی جامعه شناسی، شیراز: دانشگاه شیراز، ۱۳۷۰.

۲۳. راضی، آل یاسین، صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه سیدعلی خامنه ای، انتشارات آسیا، ۱۳۴۸.

۲۴. روحانی، محمود، المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۵. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف، بی نا، بی جا، بی تا.
۲۶. زوزنی، شرح المعلقات السبع، قم: منشورات ارومیه، ۱۴۰۵ ق.
۲۷. سیوطی، جلال الدین تاریخ الخلفاء، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.
۲۸. -، المزهر، قاهره: بی جا، ۱۲۸۲ ق.
۲۹. طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر حقه و خرج احادیثه حمدی، عبدالمجید السلفی، بیروت: داراحیا التراث العربی، بی تا.
۳۰. طبرسی، ابی منصور احمد بن علی؛ الاحتجاج؛ به تحقیق: ابراهیم بهادری و محمدهادی به، تهران: اسوه، ۱۴۱۳ ق.
۳۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ترجمه علی کرمی، ۱۳۸۰.
۳۲. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، بیروت: ۱۴۰۸ ق.
۳۳. الفاخوری، حنا، تاریخ ادبیات زبان عربی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۶۱.
۳۴. فروخ، عمر، تاریخ الادب العربی، بیروت: ۱۹۶۴ م.
۳۵. گی روشه، تغییرات اجتماعی، ترجمه منصور وثوقی، چاپ دوم، تهران: نشر نی، ۱۳۶۸.
۳۶. لوبون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب، ترجمه سیدهاشم حسینی، تهران: بی جا، ۱۳۵۸.
۳۷. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحارالانوار لدرر الاخبار الاثمه الاطهار، بیروت: داراحیا التراث، بی تا.

۳۸. محمدی ری شهری، محمد، اهل البيت في القرآن والسنة، چاپ دوم، دارالحدیث، ۱۳۷۹.
۳۹. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
۴۰. مطهری، مرتضی بیست گفتار، چاپ ششم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.
۴۱. معروف الحسنی، هاشم، سیره الائمه الاثنی عشر، قم: منشورات الشریف الرضی، بی تا.
۴۲. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی حجج الله علی العبادت، مترجم سیدهاشم رسولی محلاتی تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۴۴. نصرین مزاحم، واقعه صفین، قم: مکتبه بصیرتی، ۱۳۸۲ ق.
۴۵. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب جعفر بن وهب بن واضح، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

مدنیان پس از رحلت پیامبر (ص)، شاهد و یا به عبارت درست تر از ارکان انشعاب مسلمانان به دو دسته شیعه و سنی بودند. این تقسیم بندی که به تصمیم گیری درباره رهبری جهان اسلام مربوط می شد. دو نظریه خلافت خلفا و امامت ائمه اهل بیت (علیهم السلام) از همان روز نخست پس از رحلت پیامبر (ص) مطرح گردید. بررسی گرایش مدنیان به اهل بیت (علیهم السلام) و مذهب تشیع، از آن رو اهمیت دارد که آنان صرف نظر از مشاهده سفارش های پیامبر (ص) و نزول قرآن درباره جایگاه بلند اهل بیت (علیهم السلام)، به لحاظ جغرافیایی، نزدیک ترین افراد به اهل بیت (علیهم السلام) و شاهد فضل و کمال ایشان بودند. در میان بازه های زمانی مختلف که می توان گرایش مذکور را بررسی کرد، عصر

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن رو اهمیت دارد که پس از خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قبل از آغاز سلطنت اموی است. شواهد تاریخی گویای آنند که در این دوره زمانی، گرایش زیاد مدنیان، به دلایل سیاسی، اجتماعی و... به گونه ناامیدکننده ای افول می کند.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تشیع، مدینه، مدنیان، امویان.

مقاله حاضر، تصویری از گرایش مدنیان به تشیع در دوره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و چگونگی و کم و کیف آن را نشان می دهد. هر چند تمرکز اصلی بحث روی سال های امامت سبط اکبر (۴۰-۵۱ ق) است، برای ارائه تصویری کامل و شفاف، لازم است گرایش مذکور در سال های قبل از دوره موردنظر (۱۱-۴۰ ق) نیز بررسی شود. از آن جا که این گرایش، در گرویدن به اهل بیت (علیهم السلام) ظهور می یابد، ما نیز گرایش به اهل بیت (علیهم السلام) را می کاویم اما باید توجه داشت که برای قضاوت درباره اهل مدینه و صدور یک حکم عام و شامل، نمی توان به هر گزارشی دست یازید. برای چنین کاری، باید باکاری طاقت فرسا، از میان متون منابع نخستین، گزارش هایی را یافت که درباره گرایش جمع زیادی از اهل مدینه، اطلاعاتی نسبی به دست دهند. همان طور که گذشت، ابتدا گرایش به اهل بیت (علیهم السلام) را در سال های ۱۱-۴۰ قمری از نظر می گذرانیم. عظمت اهل بیت (علیهم السلام) در این سال ها، در وجود امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متبلور بود. به نظر می رسد، بررسی گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سه بازه زمانی سقیفه، دوران خلفای سه گانه و دوره حکومت علوی، بهترین

ساختار در این قسمت باشد.

الف) گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سقیفه

منابع در این برهه از تاریخ مدینه، مدنیان را به دو دسته تقسیم می کنند. انصار و بخشی از قریش که در برابر انصار قرار گرفتند. هیچ حرف وحدیثی از کس دیگری در میان نیست. در برابر این سکوت منابع تاریخی در قبال دیگر مدنیان، چاره ای نیست جز این که برای دست یابی به گرایش آن ها، گرایش انصار را بجوییم. درباره حادثه سقیفه، گفت و گوهای فراوانی صورت گرفته که می توان از آن به برخی گرایش ها پی برد. این که چرا سقیفه شکل گرفت و

این که چرا انصار پیش قدم در تشکیل سقیفه شدند، بی ربط به موضوع این پژوهش نیست. ایا می توان از این پیش قدمی، گرایش نداشتن به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را برداشت کرد. دیدگاه های مختلفی در این باره وجود دارد. نظر درست تر آن است که انصار در اختصاص جانشینی به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شک نداشتند.^(۱) اما از فضای سیاسی آن زمان، قصد قریش، مبنی بر به دست گیری خلافت را استشمام کرده و برای پیش دستی بر

قریش، در سقیفه جمع شده بودند^(۲) و با این کار می خواستند خلافت را ابتدا برای خودشان و اگر نتوانستند برای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تثبیت کنند و با انتفای هر دو فرض، حداقل مدیریت شهر خود را به دست گیرند.^(۳) دلایلی این مدعا را تأیید می کند:

دلیل اول تصریح انصار در سقیفه است. سعد بن عباده خطاب به انصار می گوید: «این امر (خلافت) را در اختیار بگیرید که آن برای شما و نه دیگران است.»^(۴)

حباب بن منذر نیز به انصار هشدار می دهد که امر خودتان را خودتان به دست گیرید.^(۵) گزارش دیگر سخن رفاعه بن رافع انصاری است که می گوید: «زمانی که پیامبر (ص) درگذشتند ما گمان می کردیم که با توجه به موقعیت ما نسبت به اسلام، سزاوارترین مردم به خلافت هستیم.»^(۶)

دلیل دوم این است که انصار در سقیفه، پس از این که نقشه خود را نقش بر

ص: ۲۷۱

۱- (۱) . احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۴؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۶، ص ۲۱. در گزارش اخیر که زبیر بن بکار از محمد بن اسحاق نقل کرده، بیان شده عموم مهاجران نیز همین اعتقاد را داشتند.

۲- (۲) . ابن ابی الحدید، همان، ج ۱، ص ۲۱۹.

۳- (۳) . سیدحسین محمدجعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۶۰؛ ویلفرد، مادلونگ، جانشینی حضرت محمد (ص) پژوهشی پیرامون خلافت نخستین، ص ۵۱-۵۲؛ حسین مونس، تاریخ قریش، ص ۵۹۸-۵۹۹ و ۶۸۸.

۴- (۴) . أبوجعفر محمد بن جریر طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۲۱۸.

۵- (۵) . همان، ص ۲۲۰.

۶- (۶) . ابن عبدآلبر، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، ج ۲، ص ۴۹۸.

به مهاجران پیشنهاد دادند.^(۱) که بی اعتمادیشان به قریش و مهاجران در اداره مدینه حکایت می کرد. حباب بن منذر در برابر مقاومت قریش و نپذیرفتن پیشنهاد اخیر انصار، راه کار اخراج قریش از مدینه را مطرح کرد،^(۲) اما اگر چاره ای جز تسلیم در برابر خواست قریش نبود، حمایت از خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان آخرین راه، می توانست در دستور کار انصار قرار داشته باشد. این نیز در گفت و گوهای سقیفه موجود است. انصار یا برخی از آن ها، پس از بیعت عمر با ابوبکر و بیعت مردم به تبع عمر، از بیعت نکردن جز با حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخن راندند.^(۳) فردای بیعت، «سهیل بن عمرو» در جلسه ای یادآور این نکته می شود که انصار، مردم را ابتدا به خود و سپس به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواندند.^(۴) ابوسفیان نیز در همان جلسه، اذعان می کند که علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهلیت سروری قریش و خلافت را دارد و انصار از او اطاعت می کنند.^(۵) یکی از پژوهش گران معاصر نیز معتقد است که انصار در زمان سقیفه، از میان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ابوبکر، حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را انتخاب می کردند و چه قرینه ای بالاتر از این که شمار زیادی از آنان با ابوبکر بیعت

نکردند. وی می گوید:

این امر که شمار زیادی از انصار حاضر در سقیفه با ابوبکر بیعت نکردند، در پایان روایتی از ابراهیم نخعی کوفی تأیید قرار می گردد.^(۶)

وی سپس یادآور می شود که برخی پژوهش های جهت دار، این گزارش را به

ص: ۲۷۲

۱- (۱) . ابن هشام حمیری معافری، السیره النبویه، ج ۴، ص ۱۰۷۴.

۲- (۲) . طبری، همان، ج ۳، ص ۲۲۰.

۳- (۳) . همان، ص ۲۰۲.

۴- (۴) . زبیر بن بکار، الاخبار الموفقیات، ص ۵۸۴.

۵- (۵) . همان.

۶- (۶) . مادلونگ، همان، ص ۵۶.

دلیل «ماهیت شیعی راوی» رد کرده اند، اما یادآور می شود که تمایل ابراهیم نخعی به تشیع نامعلوم و مفاد روایت پیش گفته با مواضع اهل سنت سازگاری دارد.^(۱) البته بآید اضافه کرد، گزارش های دیگری نیز در تأیید بیعت نکردن تعدادی از انصار وجود دارد.^(۲)

دلیل سوم این است که بیعت «بشیر بن سعد» پسرعموی «سعد بن عباد» با ابوبکر که از روی حسد و رقابت های درون قبیله ای بود،^(۳) باعث شکاف در خزرج و سخنان «اسید بن حضیر» از نقیبان اوس، در میان اوسیان بر ضد خزرج، باعث بیعت اوس شد.

^(۴) می توان چنین گفت که اگر بیعت «بشیر بن سعد» و سخنان اسید نبود، اوس و خزرج بیعت نمی کردند و خلافت ابوبکر شکل نمی گرفت. بعدها در جنگ صفین، قیس بن سعد به نعمان پسر بشیر بن سعد یادآوری کرد که پدر تو علیه انصار فتنه انگیزی کرد.^(۵)

دلیل چهارم این است که عبدالرحمان بن عوف خطاب به انصار درباره فضل قریش، از نبود کسانی چون ابوبکر، عمر، حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ابو عبیده در میان انصار یاد کرد. «زید بن ارقم» در جواب او، پس از ذکر فضایل انصار، یادآور شد که در میان کسانی که از قریش نام بردی، کسی هست که اگر خلافت را مطالبه

ص: ۲۷۳

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۴.

۳- (۳) . طبری، همان، ج ۲، ص ۴۵۸؛ ابوبکر احمد بن عبدالعزیز، جوهری بصری بغدادی، السقیفه و الفدک، ص ۶۰. بشیر پدر «ام خارجه» همسر ابوبکر از بنی حارثه بود که ابوبکر در محله آنان به نام «سُح» می زیست (حسین مونس، همان، ص ۶۰۱)؛ ابن سعد نام همسر خزرجی ساکن سُح ابوبکر را حبیبه دختر خارجه بن زید ذکر می کند. «ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۳، ص ۱۲۶).

۴- (۴) . طبری، همان، ج ۲، ص ۴۵۸.

۵- (۵) . نصر بن مزاحم، وقعه صفین، ص ۴۴۹.

می کرد، کسی با او مخالفت نمی کرد: علی بن ابی طالب. (۱)

دلیل پنجم را می توان سخن برخی چون «عویم بن ساعده انصاری» در حمایت از بیعت با اهل بیت (علیهم السلام) قبل از ورود مهاجران به سقیفه (۲) و پشیمانی انصار از بیعت با ابوبکر و کناره گیری از وی پس از بیعت دانست. (۳) با این کناره گیری، خشم قریش برانگیخته

شد و خطبای آنان، به ویژه عمرو عاص، انصار را هجو کردند. در مقابل، بنی هاشم مخصوصاً امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) و فضل بن عباس، در حمایت از انصار سخن راندند. (۴) که نشان از هماهنگی مواضع و دلیل دیگری است. بی مهری حکومت به انصار که در سطور آینده خواهد آمد نیز مهر تأییدی بر یکسانی مواضع انصار و بنی هاشم است.

دلیل ششم که حباب بن منذر در سقیفه بدان اشاره کرده، ترس انصار از روی کار آمدن قریش و مهاجران و انتقام آنان از انصار در آینده بود؛ زیرا انصار در جنگ ها، مقابل پدران و برادران مشرک آنان صف آرایی کرده و در کشتار آنان شریک بودند. (۵) این نکته با توجه به عصبیت های دودمانی در عرب، بسیار طبیعی است.

آخرین دلیل آن که پس از پایان بیعت در سقیفه، عده ای به همراه ابوبکر از

ص: ۲۷۴

۱- (۱). زبیر بن بکار، ص ۵۷۹؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۳. با این تفاوت که روایت یعقوبی این جریان را در وقایع سقیفه آورده و اشکال آن این است که عبدالرحمان بن عوف در سقیفه حضور نداشته ولی زبیر بن بکار، در ادامه وقایع سقیفه و در مسجدالنبی آورده زمانی که مردم پس از ازدحام برای بیعت، متفرق شده بودند نه آن که به زعم برخی محققان معاصر (رسول جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ج ۲، تاریخ خلفا)، ص ۱۸) فردای بیعت باشد. تفاوت دیگر روایت یعقوبی و زبیر بن بکار این است که در اولی منذر بن ارقم و در دومی زید بن ارقم جواب عبدالرحمان بن عوف را می دهد.

۲- (۲). محمد بن عمر، واقدی، الرده مع نیده من فتوح العراق و ذکر المثنی بن حارثه الشیبانی، ص ۳۴؛ ابن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۱، ص ۷.

۳- (۳). زبیر بن بکار، همان، ص ۵۸۳؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۸.

۴- (۴). زبیر بن بکار، همان، ص ۵۹۵-۵۹۹؛ یعقوبی، همان.

۵- (۵). أحمد بن یحیی بن جابر، بلاذری، انساب الأشراف، ج ۱، ص ۵۸۰.

سقیفه خارج شدند و هر کسی را که در کوچه ها می دیدند، می گرفتند و دستش را به معنای بیعت به دست ابوبکر می مالیدند.^(۱) این مطلب، نشان می دهد که بسیاری هنوز بیعت نکرده بودند. زیرا اگر فضای عمومی عادی، شفاف و بدون تنش بود، نیازی به شتاب، شانتاژ و ایجاد فشار برای بیعت نبود.

دلایل زیادی می توان برای این عدم بیعت برشمرد که وضوح جانشینی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از پیامبر (ص) با توجه به سفارش های ایشان، اطلاع مردم از اختلاف بزرگان بر سر جانشینی و انتظار عاقبت امر و نارضایتی از بیعت با ابوبکر^(۲) می تواند از آن جمله باشد.

ایا تجمع انصار در سقیفه قابل نکوهش است ؟

در این جا دو دیدگاه مطرح می گردد:

دیدگاه اول انصار را مستحق نکوهش نمی داند؛ زیرا انصار با آگاهی از تصمیم قریش مبنی بر غضب خلافت، به راستی نگران آینده و شهر خود بودند. بی شک از اصلی ترین دلایل اسلام آوردن مدنی ها و پناه دادن به پیامبر (ص) و تشکیل حزب انصار، اختلاف اوس و خزرج بود. سخنان ابوالهیثم بن تیهان در بیعت دوم عقبه، دلیلی بر این است که انصار از ابتدا نگران زمانی بودند که پیامبر (ص) پس از موفقیت، مدینه را ترک کنند و اختلاف دوباره سربرآورد.^(۲) حضور پیامبر (ص) و آرامش در اداره مدینه، برای انصار چندان اهمیت داشت که آنان یک بار دیگر پس از فتح مکه، نگرانی خود را از کوچ احتمالی پیامبر (ص) از مدینه به مکه بروز دادند.^(۳) لذا هم چنان که در سطور پیشین گذشت، انصار که از قصد قریش مبنی بر دست اندازی بر خلافت آگاه و از تحقق خواسته پیامبر (ص) مبنی بر جانشینی

ص: ۲۷۵

۱- (۱). جوهری، همان، ص ۴۸.

۲- (۲). ابن هشام، همان، ج ۱، ص ۴۴۲؛ ابن حنبل، المسند، ج ۳، ص ۴۶۲؛ طبری، همان، ج ۲، ص ۳۶۳.

۳- (۳). ابن هشام، همان، ج ۲، ص ۴۱۶؛ المعارف، ص ۱۶۳.

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مایوس بودند، برای اداره امور خویش در سقیفه گرد هم آمدند. پژوهش گر معاصر، حسین مونس نیز

اجتماع سقیفه را از سوی انصار طبیعی می داند؛ زیرا سرزمین، سرزمین آنان و شهر، شهر آنان بوده که اکنون مرکز امت اسلامی شده است. انصار نگران این بودند که تکلیف آنان که تاکنون در امان اسلام و پیامبر (ص) می زیسته اند، پس از رحلت ایشان چه می شود. آیا مسلمانان هر یک به بلاد خویش بازمی گردند و هر یک در شهر خویش به اداره امور می پردازند و یا اتفاق دیگری می افتد؟ اما ابوبکر و مخصوصاً عمر از ابتدا در پی به دست گیری امور همه مسلمانان بودند. (۱)

دیدگاه دوم آن است که انصار به دلیل عهدی که در بیعت عقبه دوم با پیامبر (ص) بسته بودند، می بایست همان گونه که از خود و خانواده خود حمایت می کردند، از پیامبر (ص) و اهل بیت نیز دفاع می نمودند؛ اما آنان پس از پیامبر (ص) در این امر کوتاهی کردند. این دیدگاه به فرمایشی از امام صادق (اشاره می کند. در این گزارش، امام پس از دیدن بنی الحسن از جمله عبدالله بن حسن که به شکلی رقت بار و در کسوت اسارت به دستور منصور دوانیقی از مدینه به سوی عراق در حرکت بود، گریستند و فرمودند:

والله لا تحفظ لله حرمة بعد هذا والله ما وقت الانصار، ولا ابناء الانصار لرسول الله (ص) بما اعطوه من البيعة من العقبه؛ (۲)

به خدا سوگند، زین پس حرمتی نگاه داشته نخواهد شد! به خدا سوگند انصار و فرزندانشان به عهدی که در عقبه با رسول خدا (ص) بسته بودند، وفا نکردند!

سپس فرمودند:

رسول خدا (به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توصیه کردند که:

«خذ عليهم البيعة بالعقبه»؛ «از

ص: ۲۷۶

۱- (۱). حسین مونس، همان، ص ۵۹۷ و ۵۹۹.

۲- (۲). ابوالفرج، اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۱۹۶.

انصار به سبک و سیاق عقبه، بیعت بگير» امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «چگونه؟» رسول خدا (ص) فرمودند: این گونه: (بیایعون الله و رسوله).

این عبارت، همان عبارتی است که انصار در بیعت عقبه دوم با پیامبر (ص) بیعت کردند. این گزارش در برخی منابع بدون اشاره امام صادق (به «عدم وفای انصار به عهدشان» آمده است. (۱).

ب) چگونگی گرایش مدنیان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوره خلفای سه گانه

اشاره

پس از سقیفه و در زمان خلفای سه گانه، بررسی رابطه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اهل مدینه مشکل است؛ زیرا ایشان در سکوت خبری و یا شاید بایکوت خبری به سر می بردند. اما گزارش هایی که برای بررسی رابطه انصار و خلفا وجود دارد، به حل این مشکل کمک می کند. رابطه انصار و خلفا یک سکه دوروست که یک روی آن، بی مهربی حکومت قریشی به انصار و روی دیگر آن کدورت رابطه انصار با خلفاست. با بررسی این دو محور از سویی و با توجه به شناسایی سه حزب قریش، انصار و بنی هاشم در صدر اسلام از سوی دیگر و با توجه به اشتراک انصار و بنی هاشم در تقابل با قریش، بایستی به صورت طبیعی گرایش انصار را به

سوی اهل بیت (علیهم السلام) با محوریت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دانست. اینک اثبات دو محور مذکور در پی می آید:

۱. بی مهربی حکومت قریشی به انصار

با کاوش در حوادث دوره خلفای سه گانه، درمی یابیم که حکومت وقت به دلایلی هم چون تبارگرایی، کینه و انتقام جنگ های صدر اسلام و مواضع انصار در سقیفه، به آنان بی مهربی می کرد.

ص: ۲۷۷

سقیفه یکی از محورهایی بود که خلافت تازه تاسیس پس از پیامبر (ص) در سپردن مناصب، بر اساس آن حرکت می کرد. کسانی که در سقیفه و یا پس از آن با بیعت شدگان سقیفه دچار چالش بودند، بعدها حکومت به آنان بی مهری کرد. برای اثبات این ادعا، می توان به داستان خالد بن سعید بن عاص اشاره کرد. او پس از واقعه سقیفه، وارد مدینه شد و از آن جا که از خلافت ابوبکر ناراضی بود، در بیعت با او تاخیر کرد.^(۱) پس از آن، ابوبکر او را به فرماندهی جنگ با شامیان برگزید اما عمر با یادآوری تاخیر او در بیعت، ابوبکر را به پس گیری حکم فرماندهی اش راهنمایی کرد.^(۲) او با این که قریشی بود، مشمول این مجازات شد. منطقی است که انصار به دلیل مواضع شدیدترشان در سقیفه و تبارشان، بیش تر دچار بی مهری شوند. از جمله این فرمان ها، نسپردن

فرماندهی به انصار در یازده پست فرماندهی در جنگ های رده و چهار پست فرماندهی در فتوحات شام است.^(۳) البته در جنگ با طلیحه،^(۴) با اعتراض «ثابت بن قیس بن شماس خزرجی» و «حسان بن ثابت» و در ادامه پشیمانی ابوبکر، فرماندهی انصار به «ثابت بن قیس» و فرماندهی مهاجرین به «خالد بن ولید» سپرده شد.^(۵) نوع عباراتی که ثابت در اعتراض خود آورده، اشاره بدان دارد که گل الود شدن این اب، از سرچشمه سقیفه بوده است.^(۶)

ص: ۲۷۸

-
- ۱- (۱). بلاذری، همان، ج ۱، ص ۵۸۸.
 - ۲- (۲). ابن سعد، همان، ج ۴، ص ۷۳؛ ابن عبدالبر، همان، ج ۳، ص ۹۷۵.
 - ۳- (۳). حسین مونس، همان، ص ۶۰۰.
 - ۴- (۴). طلیحه بن خویلد اسدی، در پایان دوره نبوی ادعای نبوت کرد. جنگ با او با خبر ارتحال رسول خدا (ص) ناتمام ماند و در زمان حکومت ابوبکر انجام شد. این جنگ در کنار آب گیری به نام بزازه در منطقه طایفه بنو اسد بن خزیمه روی داد.
 - ۵- (۵). یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۹.
 - ۶- (۶). همان.

این سیر را می توان در نصب کارگزاران نیز ره گیری کرد. از مجموع کارگزاران ابوبکر، سه تن انصاری هستند که از سوی رسول اکرم (ص) منصب گرفته بودند.^(۱) از آن جا که شعار ابوبکر، تبعیت محض از پیامبر (ص) بود،^(۲) دست به تغییر آنان دست نزد، ولی

شخص جدیدی را نیز از انصار نصب نکرد. این جریان ها به دلیل این که بلافاصله پس از سقیفه روی داده، به احتمال قریب به یقین، ناشی از حوادث سقیفه بوده است.

خبری درباره ساعت های پایانی زندگانی ابوبکر، تأیید می کند که حزب قریشی به تعهد «ما الامراء و منکم الوزراء»^(۳) روز سقیفه عمل نکردند و انصار را تا آن جا که توانسته و به شدیدترین وجه ممکن از امور حکومتی محروم ساختند. این خبر، تأیید می کند که ابوبکر به هنگام احتضار، ارزو می کرد که کاش سه کار را انجام داده بود؛ سه کار را انجام نداده بود و سه سؤال را از پیامبر (ص) پرسیده بود. یکی از آن سؤال ها این که «هل للانصار فی هذا الامر نصیب»^(۴) «ایا انصار از

ص: ۲۷۹

۱- (۱). برای کارگزاران ابوبکر، نک: الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۴۲۰-۴۲۱؛ برای آن سه تن انصاری و نصب آنان توسط پیامبر (ص)، نک: ابن عبدالبر، زیاد بن لیبید انصاری، ج ۲، ص ۵۳۳، علاء بن حضرمی خزرجی: همان، ج ۳، ص ۱۰۸۶ و معاذ بن جبل خزرجی: همان، ص ۱۴۰۳.

۲- (۲). برای نمونه نک: خطبه ابوبکر پس از بیعت: «من تابعم نه مبدع»: طبری، همان، ج ۳، ص ۲۲۴؛ در داستان پس ندادن فدک از سوی ابوبکر به استناد «لا نورث، ما ترکنا فهو صدقه» ابوبکر می گوید: «انی و الله لا ادع امرا رایت رسول الله یصنعه الا صنعه»: طبری، همان، ج ۳، ص ۲۰۸؛ در اصرار ابوبکر برای فرستادن سپاه اسامه، با وجود حکومت نوپای او و خطر مردان، با این استدلال که «و الذی نفس ابی بکر یدیه، لو ظننت ان السباع تخطفنی لانفذت بعث اسامه کما امر به رسول الله (ولو لم یبق فی القرى غیری لانفذته!»: همان، ص ۲۲۵؛ «و الله لا أحل رایه عقدها رسول الله»: ابن کنثر دمشقی، البدایه و النهایه، ج ۵، ص ۳۱۱ و یا «و الذی لا إله غیره لو جرت الکلاب بأرجل أزواج رسول الله، ما رددت جیشا وجهه رسول الله، و لا حلت لواء عقده پیامبر (ص)»: (همان، ج ۶، ص ۳۰۵).

۳- (۳). طبری، همان، ج ۳، ص ۲۰۲؛ ابن اثیر، الکامل، ج ۲، ص ۳۲۵.

۴- (۴). طبری، همان، ج ۳، ص ۴۳۱.

این امر (خلافت) سهمی دارند؟» با توجه به این که ابوبکر خود راوی «الائمة من قریش(۱)» از پیامبر اکرم (ص) در روز سقیفه بود و با توجه به کاربرد کلمه «نصیب»،

واضح است که سؤالش نه درباره اصل خلافت بلکه درباره شئون مختلف حکومتی بوده است. از این جا، ابعاد محرومیت انصار از سطوح مختلف مدیریتی در زمان ابوبکر مشخص می شود. (۲) اگر این گونه برداشت نکنیم، باید بپذیریم که ابوبکر دچار تناقض گویی شده است؛ یعنی در سقیفه، «الائمة من قریش» را روایت می کند و دو سال بعد از آن می نماید که کاش از پیامبر درباره خلافت انصار سؤال کرده بود. این احتمال با توجه به این که خلافت هنوز باید از سوی عمر ادامه می یافت، بعید به نظر می رسد.

محرومیت انصار از مناصب حکومتی، در زمان حکومت عمر نیز ادامه یافت. بدین صورت که از مجموع انصار، سلمه بن سلامه که بعدها با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت نکرد، والی یمامه گردید، (۳) عبدالرحمان سهل بن زید کارگزار بصره (۴) و عمیر بن سعد نیز والی حمص شدند. (۵)

در زمان عثمان نیز به دلیل گرایش وی به امویان، حتی قریشیان غیراموی نیز از بسیاری مواهب و مناصب محروم ماندند، چه

رسد به انصار که عذرشان از قبل خواسته شده بود.

ص: ۲۸۰

۱- (۱). بلاذری، همان، ج ۱، ص ۵۸۲.

۲- (۲). درباره تفصیل خبر مذکور، نک: محمد الله اکبری، «حدیث پشیمانی»، فصلنامه علوم حدیث، دوره ۱، ش ۶۲، ص ۱۷۵-۱۹۸.

۳- (۳). ابن عبدالبر، همان، ج ۲، ص ۶۴۱.

۴- (۴). عزالدین علی، ابن اثیر جزری، أسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۳، ص ۳۵۴.

۵- (۵). ابن عبدالبر، همان، ج ۳، ص ۱۲۱۶.

اولین شاهدهی که می توان برای این کدورت آورد، بیعت نکردن برخی از انصار در سقیفه است. از جمله آن ها می توان به سعد بن عباده اشاره کرد که یک سال بعد، در حوران شام به طرز مشکوکی کشته شد. (۱) قیس پسر سعد، (۲) براء بن عازب و ابی بن کعب، (۳) شمار دیگری از همین افراد بودند.

پشیمانی برخی از انصار بیعت کننده با ابوبکر و رجوع آنان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان شاهد بعدی در گزارش رجال کثیسی موجود است. در این گزارش، نام ابوهیثم بن تیهان، ابویوب انصاری، خزیمه بن ثابت، جابر بن عبدالله، زید بن ارقم، ابوسعید خدری، سهل بن حنیف، براء بن مالک، عثمان بن حنیف، عباد بن صامت، قیس بن سعد بن عباده، عدی بن حاتم، عمرو بن حمق، عمران بن حصین، بریده اسلمی و بشر بن کثیر به چشم می خورد. (۴) یعقوبی نیز به کناره گیری انصار از قریش اشاره می کند. (۵) زمان بین بیعت و سه

عکس العمل «پشیمانی»، «بازگشت به امام علی» و «کناره گیری از قریش»، در این دست از گزارش ها دقیقاً مشخص نیست، اما گرایش افراد شاخص انصار و فضای کدر سیاسی را ترسیم می کند. در گزارش دیگری، ابوبکر پس از بیعت، مالی را بین مردم تقسیم کرد. سؤال یک پیرزن مدنی از مامور تقسیم مال، مبنی بر توزیع مال به دلیل ترس آنان از بازپس گیری بیعت، علی رغم پاسخ منفی مامور، نشان می دهد که اوضاع سیاسی

ص: ۲۸۱

۱- (۱) بلاذری، همان، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲- (۲) ابوجعفر محمد بن حسن، طوسی، رجال، ص ۷۹.

۳- (۳) برای این دو نفر، نک: یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۱۲۴.

۴- (۴) ابوجعفر محمد بن حسن، طوسی، اختیار معرفة الرجال (رجال کثی)، ص ۶۷.

۵- (۵) تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۸.

موجود در مدینه برای حزب حاکم، شفاف و مطمئن نبوده است.^(۱)

امتناع برخی انصار از هم کاری با خلفا، شاهد دیگری بر تیرگی روابط انصار با خلفاست. برای نمونه، ابوهیثم بن تیهان در زمان پیامبر (ص) مسئول محاسبه خرمای خیبر بود ولی پیشنهاد این شغل را از سوی ابوبکر رد کرد.^(۲)

نگارنده تاکنون گزارشی درباره موضع منفی انصار در برابر خلیفه دوم نیافته است. این می تواند به دلیل مشی خشن و قاطع وی باشد.^(۳) اما دوره عثمان نیز مملو از این دست گزارش هاست. بیش تر این شواهد ذیل عنوان نقش مدنیان در شورش علیه عثمان قابل جمع اوری است. در تاریخ نگاری اهل سنت، راوی قصه پردازی به نام «سیف بن عمر»، تمام گناه شورش علیه عثمان را به

گردن «عبدالله بن سبا»، شخصیت یهودی تازه مسلمان شده یمنی می اندازد.^(۴) اما منابع از گزارش همراهی مدنیان با شورشیان مصری و کوفی سرشارند. گزارش سعید بن مسیب یک نمونه کارساز است؛ زیرا او اعتقاد دارد که عثمان مظلومانه کشته شد. وی گزارش کرده، پس از آن که مردم مصر متوجه شدند که به رغم توافق آنان با عثمان بر سر امارت محمد بن ابی بکر، پیکی حامل دستور حبس و شکنجه آنان از سوی دارالخلافه به سوی مصر روانه است، به سوی عثمان بازگشته، او را محاصره کردند. سپس سعید اذعان می کند که در این زمان، کسی

ص: ۲۸۲

۱- (۱) . ابن سعد، همان، ج ۳، ص ۱۳۶.

۲- (۲) . پیشین، ص ۳۴۲.

۳- (۳) . برای خشونت عمر، نک: عبدالرزاق صنعانی، المصنف، ج ۴، ص ۳۷۳-۳۷۴؛ ابن سعد، همان، ج ۳، ص ۲۱۷-۲۱۸، ۲۵۹؛ احمد بن علی ابویعلی موصلی، مسند ابی یعلی، ج ۷، ص ۴۴۹-۴۵۰؛ ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۱۷۴.

۴- (۴) . طبری، همان، ج ۴، ص ۳۴۰-۳۴۱. درباره عبدالله ابن سبا، نک: مرتضی، عسکری، عبدالله بن سبا و اساطیر اخری؛ طه حسین، الفتنه الکبری؛ برنارد لوییس، تاریخ اسماعیلیان، ترجمه فریدون بدره ای.

در مدینه نبود که از عثمان کینه و دشمنی شدیدی نداشته باشد. او به طور مشخص از قبایل هذیل، بنی زهره، بنی غفار، بنی مخزوم، بنی تمیم و از شخصیت هایی هم چون عایشه، طلحه، زبیر، محمد بن ابی بکر، حذیفه و به طور کلی از اصحاب پیامبر (ص) نام می برد. (۱) در گزارش دیگری، ابوسعید خدری از همراهی هشتصد تن از صحابه در جریان قتل عثمان یاد می کند. (۲) بزرگی عدد و توجه به وقوع حادثه در سال ۳۵ هجری که بسیاری از اصحاب در گذشته اند، به راحتی پژوهش گر را به همراهی قریب به اتفاق اصحاب مدنی و غیرمدنی پیامبر (ص) رهنمون می سازد. پیش از شورش نیز اولین اعتراض شدید بر عثمان از

سوی اهل مدینه صورت گرفت. پس از ابوذر و عمار یاسر، می توان به جمله بن عمرو ساعدی اشاره کرد. او به عنوان «أول من اجترأ علی عثمان و تجهّم بالمنطق الغلیظ» (۳) شناخته شده است. از جمله کارهای او توهین، تهدید به قتل، اسارت و پایین کشیدن از منبر، جلو گیری از برگزاری نماز بر جنازه خلیفه و اجبار بر دفن عثمان در خارج از قبرستان بقیع بود. (۴) جلو گیری از دفن عثمان تا بیعت مسلمانان با خلیفه جدید، به حجاج بن عمرو بن غزیه انصاری نیز نسبت داده شده است. (۵) او در «یوم الدار» (۶) مصریان را به حمله ترغیب نمود (۷) و با شمشیر

ص: ۲۸۳

۱- (۱). ابوزید عمر بن شبه، نمیری بصری، تاریخ المدینه المنوره، ج ۴، ص ۱۱۵۷-۱۱۶۱.

۲- (۲). پیشین، ص ۱۱۷۵.

۳- (۳). اولین کسی که جرأت کرد و بر عثمان با گفت و گوی تند حمله کرد. در برخی منابع عبارت «بالمنطق السییء» آمده است. (طبری، همان، ج ۴، ص ۳۶۵).

۴- (۴). بلاذری، همان، ج ۵، ص ۵۳۶؛ طبری، همان، ج ۴، ص ۳۶۵؛ ابن اثیر، الکامل، ج ۳، ص ۱۶۸؛ ابن کثیر دمشقی، البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۱۷۶.

۵- (۵). ابن اعثم، همان، ج ۲، ص ۴۳۱-۴۳۲.

۶- (۶). روز حمله به خانه عثمان، «یوم الدار» لقب گرفته است.

۷- (۷). پیشین، ص ۴۲۴.

ضربه ای به گردن مروان وارد کرد.^(۱) او در جواب زیدبن ثابت که انصار را به انصراف از شرکت در فتنه و یاری رساندن به عثمان فرامی خواند، ایهِ (إِنَّا أَطَعْنَا لِسَادَتِنَا وَ كَثِيرًا مِّنَّا فَأَصْلَحْنَا السَّبِيلَ) را تلاوت نمود.^(۲) البته رفاعه

بن رافع انصاری نیز به زدن مروان و کشتن مغیره بن اخنس منسوب است.^(۳) معاویه نیز در نامه ای خطاب به قیس بن سعد انصاری، او را از جمله کسانی می داند که مردم را بر ضد عثمان شوراند.^(۴) محمدبن ابی حذیفه نیز از جمله مدنیان متهم به اباحه خون عثمان است.^(۵) او و محمدبن ابی بکر مردم مصر را از کارهای عثمان آگاه کردند.^(۶) این دو به همراه محمدبن عمرو بن حزم انصاری، سه محمد نامی هستند که شدیدترین افراد علیه عثمان شناخته شده اند.^(۷) منزل ابن حزم به دلیل همسایگی، محل حمله به عثمان و مدافعانش بود.^(۸) عبدالله بن عبد الرحمان از جمله این مدافعان بود که به دست عبد الرحمان بن حنبل جمحی به قتل رسید.^(۹) در یک کلام، در یوم الدار همه مدینه

ص: ۲۸۴

-
- ۱- (۱) . ابن عبدالبر، همان، ص ۳۲۷؛ ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۱، ص ۴۵۸.
 - ۲- (۳) . ابن اعثم، پیشین؛ ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۱، ص ۴۵۸؛ دینوری نیز این گزارش را آورده ولی حجاج را «ابن عدی» ذکر کرده است. (ابن قتیبه دینوری، الإمامه و السیاسة معروف به تاریخ الخلفاء، ج ۱، ص ۱۰۳).
 - ۳- (۴) . طبری، همان، ج ۴، ۳۸۲؛ ابن اعثم، همان، ج ۲، ص ۴۲۷.
 - ۴- (۵) . بلاذری، همان، ج ۲، ص ۳۹۰؛ ابواسحاق ابراهیم بن محمد، ثقفی کوفی، الغارات، ج ۴، ص ۵۵۰.
 - ۵- (۶) . طبری، همان، ج ۴، ص ۲۹۲.
 - ۶- (۷) . پیشین، ص ۳۵۷.
 - ۷- (۸) . «كان أشد الناس على عثمان المحدثون؛ محمد بن أبي بكر، محمد بن أبي حذيفة و محمد بن عمرو بن حزم» (ابن عبدالبر، همان، ج ۳، ص ۱۳۷۵).
 - ۸- (۹) . طبری، همان، ج ۴، ص ۳۷۹.
 - ۹- (۱۰) . بلاذری، همان، ج ۵، ص ۵۷۱؛ ابن اعثم، همان، ج ۲، ص ۴۲۸. در منبع نخست او «بن العوام بن خويلد» و در دیگری «بن مروان بن العوام» ذکر شده است.

جز اندکی، علیه عثمان برخاسته بودند. تلاش عده ای برای تبرئه برخی از انصار، خللی به نکته مذکور وارد نمی کند. (۱).

ج) جگونگی گرایش مدنیان به امام علی (علیه السلام) در حکومت علوی

پس از مقطع زمانی خلفای سه گانه، زمانی که نوبت به خلافت امام علی (علیه السلام) رسید، همه مدنیان به جز برخی امویان و همه انصار به جز چند نفر، از جمله حسان بن ثابت شاعر، کعب بن مالک، مسئول زکات طایفه مزینه، مسلمه بن مخلد، ابوسعید خدری، محمد بن مسلمه، نعمان بن بشیر، زید بن ثابت، مسئول بیت المال عثمان، رافع بن خدیج، فضاله بن عبید و کعب بن عجره که عثمانی بودند، با امام علی (علیه السلام) بیعت کردند. (۲) گزارش دیگری، تمام انصار را بیعت کننده (۳) و تنها سعد بن ابی وقاص، ابن عمر، صهیب،

زید بن ثابت، محمد بن مسلمه، سلمه بن وقش و اسامه بن زید را از مهاجران بدون بیعت می داند. (۴) البته راوی از انصاری بودن زید بن ثابت و محمد بن مسلمه غفلت ورزیده است. گزارش دیگری نیز به خوشحالی مصریان از اجماع مدنیان (۵) اشاره کرده است. نکته دارای اهمیت آن که

ص: ۲۸۵

- ۱- (۱). برای نمونه، نک به تلاش برای تبرئه فروه بن عمرو انصاری از کمک در قتل عثمان. ابن عبدالبر، همان، ج ۳، ص ۱۲۶۰؛ زید بن ثابت از معدود مدنیان هوادار عثمان، در شعری همه انصار را به خوار کردن عثمان و یاری ندادن او نكوهیده است. (احمد بن محمد، ابن عبدربه، العقد الفرید، ج ۵، ص ۴۷).
- ۲- (۲). طبری، همان، ج ۴، ص ۴۲۹-۴۳۰.
- ۳- (۳). پیشین، ص ۴۳۵.
- ۴- (۴). طبری، همان، ج ۴، ص ۴۳۱؛ گزارش دیگری سعد بن مالک، عبدالله بن عمر، محمد بن مسلمه و اسامه بن زید را از بیعت نکردگان معروف می داند: ابن عبدالبر، همان، ج ۱، ص ۷۷؛ برای اطلاعات نک: مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الجمل، ص ۹۱؛ شرح ابن ابی الحدید، ج ۴، ص ۸.
- ۵- (۵). طبری، همان، ج ۴، ص ۴۳۴.

در گزارش دیگری آمده که «صار الامر اهل المدینه، و كانوا کما كانوا فیه»^(۱) «کار به دست مدنیان افتاده بود و آنان همان شدند که بودند.» از این جا می توان گرایش آنان به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در آن زمان و قبل از آن نتیجه گرفت.

کمی پس از بیعت، نوبت به جنگ جمل رسید. بررسی جنگ جمل از این حیث اهمیت دارد که معلوم می کند، بیعت مدنیان و به خصوص انصار، چه میزان اثر داشته و چه میزان موج سواری و فرصت طلبی بوده است. بعضی از منابع، رقم مدنی های موجود در سپاه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل را چهارهزار نفر از ده هزار نفر می دانند که از این میان، هشتصد نفر انصاری بوده اند و چهارصد نفرشان در بیعت رضوان حضور داشته اند.^(۲) هرچند جمعیت تقریبی مدینه در منابع یافت نشد، با توجه به کوچکی این

شهر و گسیل جنگاوران از همه مناطق به جبهه ها با شروع فتوحات، نباید جمعیت نسبت به دوره پیامبر (ص) افزایش محسوسی داشته باشد. بنابراین رقم مذکور درشت و نشان از شرکت پررنگ انصار و اهل مدینه در آن برهه دارد. برخی پژوهش گران معاصر نیز با ذکر حمایت حداکثری انصار از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل، غایبان انصاری جمل را معدودی چون محمد بن مسلمه دانسته اند.^(۳) هرچند اگر گزارش های حداقلی را هم چون گزارش طبری نیز بنگریم که همه سپاه امام از مدینه را به همراه برخی غیرمدنیان هفتصد تن برمی شمرد،^(۴) خرده ای بر اهل مدینه روا نیست، زیرا مدینه شهر جنگاوری نبوده است و در آن زمان، کوفه مرکز سپاهیان و پایگاه نظامی به شمار می آمد. به

ص: ۲۸۶

۱- (۱). پیشین، ص ۴۳۵؛ ابن اثیر، الکامل، ج ۳، ص ۱۹۴.

۲- (۲). أبو عمرو ابن خیاط بن ابی هبیره لثی عصفری خلیفه، مشهور به شهاب، تاریخ خلیفه بن خیاط، ص ۱۱۰؛ ابن عبدربه، ج ۵، ص ۶۴.

۳- (۳). مادلونگ، همان، ص ۱۵۸.

۴- (۴). طبری، همان، ج ۴، ص ۴۵۵.

ویژه آن که در همان گزارش، امام سپاه هفتصد نفری را برای مبارزه با شام تهیه دیده بودند و واضح است که چشم امید ایشان به سپاهیان کوفی بود و با یک سپاه هفتصد نفری قصد رویارویی با سپاه شام را نداشته اند.

پس از جنگ جمل، به بررسی گرایش انصار در جنگ صفین می پردازیم. در گزارش های تاریخی مربوط به این مقطع زمانی، حمایت انصار و اهل مدینه مقدم تر از حمایت اهل کوفه ذکر شده است. سهل بن حنیف به نمایندگی از همه انصار به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اطمینان داد که آنان در جنگ و صلح با ایشان خواهند بود و به حضرت توصیه کرد که حمایت مردم کوفه را جلب فرماید؛ زیرا جلب حمایت آنان برای امام بسیار حیاتی است.^(۱) اما بهترین مؤید بر این حمایت مستمر، سخن معاویه خطاب به انصار است:

ای گروه انصار!... به خدا با من اندک و بر ضد من بسیار بوده آید. روز صفین چنان کار را بر من تنگ کردید که مرگ را در نوک نیزه های شما دیدم و چنان هجو من گفتید که از تیزی نیزه ها سخت تر بود.^(۲)

قیس بن سعد نیز در جواب بدو یادآور شد که آنان به خلافت معاویه راضی نبودند و دلیل جنگ آن ها با او در روز صفین، همراهی مردی بوده که اطاعت او را اطاعت خدا می دانسته اند.^(۳) این نکته فوق العاده اهمیت دارد. زیرا مشخص می کند حمایت انصار از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از سر حب و بغض نبوده بلکه یک وظیفه دینی و یک تبعیت اعتقادی بوده است. قیس بن سعد در روز صفین نیز در جواب

ص: ۲۸۷

۱- (۱). منقری، همان، ص ۹۳-۹۴؛ ابن اعثم، همان، ج ۲، ص ۵۴۰.

۲- (۲). بلاذری، همان، ج ۵، ص ۵۵؛ أبو الحسن علی بن الحسین بن علی مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۳، ص ۱۷؛ ابن عبدربه، همان، ج ۴، ص ۱۲۰-۱۲۱.

۳- (۳). همان.

نعمان بن بشیر، یکی از تنها دو مدنی موجود در سپاه معاویه،^(۱) گفته بود که انصار آن گونه از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حمایت می کنند که از پیامبر (ص) حمایت کردند.^(۲)

جنگ نهروان نیز با همراهی مدنیان و انصار در کنار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پایان رسید. در این جنگ فرمانده اهل مدینه که هفتصد نفر

بودند، قیس بن سعد بن عباده، فرمانده سواره نظام، ابویوب انصاری و فرمانده پیاده نظام ابوقتاده انصاری بودند.^(۳) از سوی دیگر، هیچ یک از انصار در میان خوارج نبودند. این نکته را می توان از مفهوم گفته ابن عباس به خوارج استنباط کرد که هیچ یک از اصحاب پیامبر (ص) را در میان شما نمی بینم.^(۴)

در خلال مدت پس از جنگ صفین تا شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش هایی از حمله های ایدایی سپاهیان معاویه به مناطق مختلف از جمله مدینه در دست است. در پی این حمله ها و ورود بُسر بن ابی ارقطه، فرمانده لشکر معاویه به مدینه، ابویوب انصاری، عامل امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه، به کوفه گریخت. بُسر بدون هیچ مقاومتی وارد شهر شد. بُسر ضمن خطبه ای، از عثمان یاد کرد و انصار را سرزنش و تهدید به قتل نمود و سپس بیعت با آنان را از جابر بن عبدالله شروع کرد.^(۵) این گزارش که مربوط به سال چهارم است، هواداری مستمر مدنیان از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا پایان خلافت ایشان را نشان می دهد. با توجه به گزارش ها، مدنیان در دوره حکومت علوی به سه دسته تقسیم می شوند:

۱. هواداران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ): اهل مدینه که بیش تر انصار بودند؛

ص: ۲۸۸

۱- (۱). دومین این دو، مَسْلَمَه بن مَخْلَد است. (تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۸۸).

۲- (۲). منقری، همان، ص ۴۴۹.

۳- (۳). ابن اثیر، الکامل، همان، ج ۳، ص ۳۴۵؛ ابن کثیر، همان، ج ۷، ص ۲۸۸.

۴- (۴). شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، ج ۳، ص ۵۸۹.

۵- (۵). طبری، همان، ج ۵، ص ۱۳۹.

۲. عثمانیان: که یا به سوی شام رفتند و یا به او وفادار ماندند؛

۳. قریشیان: کسانی چون طلحه، زبیر و... که جدا شدن آن‌ها در کوتاه‌ترین زمان ممکن، نشان از سیاسی بودن اغراضشان در بیعت داشت.

گفتنی است رابطه مدنیان با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو سویه بود. آن حضرت از ابتدا نسبت به مدنیان نگرش مثبتی داشتند. این مطلب از دفاع ایشان از مدنیان در برابر قریش، در جریان سقیفه قابل برداشت است. (۱) هم چنین در طول خلافت، امیر مدینه از سوی ایشان همیشه یک فرد انصاری بود. (۲) اهمیت این نکته در مقایسه با عملکرد خلفای اموی و عباسی مشخص می‌شود. این کار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تاثیر مثبتی در جامعه مدینه ایجاد می‌کرد و بیان گر نوع نگاه خلیفه نیز بود.

د) چگونگی گرایش مدنیان به اهل بیت (علیهم السلام) در دوره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرایش مدنیان را به اهل بیت (علیهم السلام) بایستی در تمایل آنان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جست وجو کرد. این کاوش را از دو طریق و با استفاده از دو علم تاریخ و حدیث انجام می‌دهیم:

۱. بررسی گرایش مدنیان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بهره گیری از شواهد تاریخی

بر پایه گزارش های تاریخی، عموم کوفیان، پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرویدند و با ایشان بیعت کردند. اما ایا مدنیان نیز در صحنه بیعت در مدینه حضور داشتند و اگر اری، به چه میزان و تا چه زمانی در صحنه بوده اند؟

تاریخ بیعت مدنیان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به زمانی بازمی‌گردد که جاریه بن قدامه به دنبال تجاوز بُسرین ابی اراطه به سرزمین های تحت امر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از سوی

ص: ۲۸۹

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۸.

۲- (۲). ابویوب انصاری و به قولی سهل بن حنیف. (طبری، همان، ج ۵، ص ۱۵۶).

ایشان به سوی نجران، مکه و سپس مدینه گسیل شد. در بین راه از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با خبر شد. پس از ورود به مدینه و اعلام خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مدنیان بدون گفت و گو بیعت کردند.^(۱)

در مقطع زمانی پس از صلح نیز وجود گرایش و پیروی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه را می توان ثابت کرد. کلام سلیمان بن صیرد خطاب به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از صلح گویای همین نکته است:

مَا يَنْقُضِي تَعْجِبًا مِنْ بَيْعَتِكَ مُعَاوِيَةَ وَ مَعَكَ اِزْبُعُونَ الْفَ مَقَاتِلٍ مِنْ اَهْلِ الْكُوفَةِ كُلُّهُمْ يَأْخُذُ الْعَطَاءَ وَ هُمْ عَلَيَّ اِبْوَابِ مَنَازِلِهِمْ وَ مَعَهُمْ مِثْلُهُمْ مِنْ اِبْنَائِهِمْ وَ اَتْبَاعِهِمْ سِوَى شِيعَتِكَ مِنْ اَهْلِ الْبُصْرَةِ وَ الْحِجَازِ^(۲)؛

ما از بیعت تو با معاویه تعجب می کنیم درحالی که همراه تو به غیر از شیعیان بصری و حجازی ات، چهل هزار جنگجوی کوفی

است که همگی آنان ماهیانه دریافت کرده و همراه فرزندان و پیروانشان بر در منازلشان هستند.

در این عبارت به شیعیان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حجاز اشاره شده که بر وجود گرایش در مکه و مدینه دلالت می کند. مگر این که حجاز را به مکه تعبیر کنیم که البته این برداشت به لحاظ جغرافیایی درست نیست؛ به علاوه، همیشه گرایش مردم مکه به اهل بیت (ص) از اهل مدینه کمتر بوده است. برای نمونه، در همان بیعت گیری جاریه بن قدامه، اهل مکه به سختی بیعت کردند.^(۳)

این گزارش، به وجود علاقه مندانه به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه اشاره دارد، اما کمیت پیروان و نوع گرایش آنان مشخص نیست. ایا تعداد آنان زیاد و گرایش آنان به حضرت، در امور دینی، سیاسی و اجتماعی بود یا به اصطلاح گرایش اعتقادی داشتند؟

ص: ۲۹۰

۱- (۱). طبری، همان، ج ۵، ص ۱۴۰.

۲- (۲). بلاذری، همان، ج ۳، ص ۴۸.

۳- (۳). طبری، همان، ج ۵، ص ۱۴۰؛ این خود بحث مستقلی است که این مجال را نمی گنجد.

برای پاسخ به این سؤال، و به زمان شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجه می‌کنیم. بنا بر اخبار فراوان، هنگام شهادت ایشان مدینه یک پارچه غرق در عزا شد و هیچ یک از مدنیان در خانه نماندند. به تصریح منابع، سوزنی در بقیع رها نمی‌شد، مگر آن که بر انسانی فرود می‌آمد، بازارها بسته شد و مدنیان هفت روز بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سوگواری کردند.^(۱)

اما همین گزارش‌های فراوان، حاکی از وصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مبنی بر دفن ایشان در کنار مضجع شریف پیامبر (ص) از سوی و

موفقیت مروان، بنی امیه و برخی دیگر در جلوگیری از دفن ایشان کنار پیامبر (ص) از سوی دیگر است.^(۲) در حالی که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اعضای پیمان «حلف الفضول»^(۳) را به یاری طلبیده بودند،^(۴) به دلیل سفارش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مبنی بر عدم خون‌ریزی، منصرف شدند و ایشان را در بقیع به خاک سپردند.^(۵)

آن چه ذهن پژوهنده را می‌کاود این است که در حالی که امیر مدینه سعید بن عاص به عنوان نماینده حاکمیت، رسماً ساکت بود، چگونه سیل عظیم مدنیان، حرکتی برای تحقق بخشیدن به آرزوی فرزند پیامبر (ص) در برابر بنی امیه، انجام ندادند؟ چگونه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در این دوره زمانی به جای اهل

ص: ۲۹۱

۱- (۱). برای اخبار وفات، دفن و نماز بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نک: ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، من القسم غیر المطبوع من کتاب الطبقات الکبیر لابن سعد.

۲- (۲). ابن سعد، همان، ج ۱، ص ۳۴۰.

۳- (۳). پیمانی که بیست سال قبل از بعثت و پس از جنگ فُجَّار، بین اقوامی از بنی هاشم، بنی مطلب، أسد بن عبدالعزی، زهره و تیم در خانه عبدالله بن جُدعان تیمی بسته شد. به موجب این پیمان، اگر محرومی یاری طلبید، یاریش می‌دادند. پیامبر (ص) در این پیمان حضور داشتند و از آن به نیکی یاد می‌کردند و می‌فرمودند: «اگر در اسلام نیز خوانده شوم، اجابت می‌کنم.» (ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۳۳؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۱۱-۱۲).

۴- (۴). ابن سعد، همان، ج ۱، ص ۳۴۲.

۵- (۵). پیشین، ص ۳۴۰.

مدینه، اعضای پیمان «حلف الفضول» را به یاری طلبیدند؛ درحالی که پیامبر (ص) در مواقع

خطر مانند جنگ حنین و... «یا لانصار» سر می دادند. (۱) چه اتفاقی در مدینه افتاده بود؟ تکرار این داستان در زمان امارت ولید بن عتبّه (۵۷ یا ۶۱ ق) در پی اختلاف وی با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، (۲) روشن می سازد که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با شیرایش فریاد «یا حلف الفضول» ناامیدی از یاری مدنیان را سر دادند. خروج شبانه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از مدینه هنگام بیعت خواهی امیر مدینه از ایشان برای یزید، (۳) بدون آن که از مدنیان یاری جویند، خود گواه دیگری بر ناامیدی ایشان از اهل مدینه است. به روشنی مشخص می شود که مدنیان تنها به گرایش حبی بسنده کرده بودند.

۲. بررسی گرایش مدنیان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بهره گیری از روایان حدیث

یکی از راه های بررسی این گرایش، بررسی روایان احادیث امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. برای این کار کتاب رجال شیخ طوسی را مبنای کار قرار می دهیم. در نگاه اول با اطلاع از تعداد چهل عددی روایان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۴) و مقایسه آن با ۴۴۸ روای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۵) متوجه

تفاوت آشکار و سؤال برانگیز آن خواهیم شد. به روشنی می توان گفت که مردم، درک درستی از جایگاه رفیع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نداشتند و به حضرتش اقبال کمی نشان می دادند. باید توجه داشت که بسیاری از روایان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کوفی بودند و در زمان خلافت امیرمؤمنان (در کوفه، از ایشان روایت کرده اند. به همین منظور، روایان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بررسی گردیدند و مشخص

ص: ۲۹۲

۱- (۱) . محمد بن عمر واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۸۰۹ و ۸۹۹؛ ابن هشام، همان، ج ۲، ص ۴۴۵؛ یعقوبی، ص ۶۲؛ طبری، همان، ج ۳، ص ۷۵؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۲، ص ۵۹۹؛ ابن کثیر، همان، ج ۴، ص ۳۵۵.

۲- (۲) . ابن هشام، همان، ج ۱، ص ۱۳۴-۱۳۵؛ ابن اثیر، همان، ج ۲، ص ۴۲؛ ابن کثیر، همان، ج ۲، ص ۲۹۳.

۳- (۳) . طبری، همان، ج ۵، ص ۳۴۱.

۴- (۴) . طوسی، همان، رجال، ص ۹۳-۹۶.

۵- (۵) . همان، ص ۵۷-۸۹.

شد که نیمی از این روایان اهل مدینه و یا مدت زیادی ساکن مدینه بوده اند که هم چنان وجود اختلاف اشکار و سؤال برانگیز مذکور را تأیید می کند. این تعداد، زمانی سؤال برانگیزتر خواهد شد که عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مقارن با تأسیس حوزه علمی مدینه است و به صورت طبیعی بایستی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که صحابی صغیر و نواده رسول خدا (ص) و فرزند امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و از اصحاب ایشان بوده، در این حوزه تاثیر مشهودتری نسبت به دیگران داشته باشند. یادآوری این نکته لازم است که هر چند همه شیعیان راوی نبودند و همه روایان هم شیعی به شمار نمی آمدند، روایان به عنوان یک جمعیت اماری برای اطلاع نسبی از افول گرایش مدنیان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) واجد صلاحیت لازم هستند. سیاست بنی امیه، مهم ترین عامل این افول به شمار می آید.

پس از صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه و تبدیل خلافت به سلطنت اموی، به صورت طبیعی حکم رانان از حزب اموی انتخاب می شدند.^(۱) حکومت در این مقطع، سیاست تغییر گرایش مدنیان نسبت به اهل بیت (علیهم السلام) را در پیش گرفت. برای پیشبرد همین سیاست

که فایده آن دور کردن اهل بیت (علیهم السلام) از حکومت و تثبیت حکم رانی بنی امیه بود مروان بن حکم، منصب دار امارت مدینه از سوی معاویه (۴۲ و ۵۴)، هر هفته امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در خطبه های نماز جمعه، سب و لعن می کرد!^(۲) مروان گاهی این کار را نسبت به همه اهل بیت (علیهم السلام) انجام می داد.^(۳) باور مشهور بر آن است که این رویداد زشت، تنها تا زمان عمر بن عبدالعزیز (حک: ۹۹-۱۰۱ ق)

ص: ۲۹۳

۱- (۱). برای اطلاع از حکام مدینه، نک: احمد عبدالغنی، عارف، امراء المدینه المنوره.

۲- (۲). ابن سعد، همان، ج ۱، ص ۳۹۹-۴۰۰.

۳- (۳). پیشین، ص ۴۰۳.

ادامه داشت؛^(۱) اما برخی پژوهش گران معاصر، در توقف لعن تردید روا داشته اند.^(۲) شواهد نشان می دهد که تردید آنان درست و آن توقف موقتی بوده و پس از آن تا پایان دوره امویان، این عمل زشت ادامه داشته است. از جمله شواهد این که در سفر هشام بن عبدالملک به حج (۱۰۶ ق)، سعید نواده خلیفه سوم، به وی گفت:

ای امیرمؤمنین! خداوند هم چنان به خاندان ما نعمت می دهد و خلیفه ستمدیده خویش (عثمان) را یاری می کند و هنوز ابوتراب را در مکان های شایسته لعنت می گویند. شایسته است که امیرالمؤمنین نیز چنین کنند.

البته هشام در این مورد، سعید را ناکام گذاشت.^(۳) نمونه دیگر آن که یوسف بن عمر، والی عراق (حک: ۱۲۰-۱۲۶ ق)،

هنگامی که زیدبن علی را به دارالاماره خویش فراخوانده، به وی گفت که خالدبن عبدالملک امیر مدینه (حک: ۱۱۴-۱۱۸ ق) گمان می کند که مالی پیش او به امانت گذاشته است. زید با اشاره به این که خالد بر منبر، پدران او را دشنام می دهد، تعجبش را از این ادعای زید ابراز می کند.^(۴) گزارش های فراوانی از فحاشی خالد نسبت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دست است. در خبری، بانو سکینه دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و کنیزانش که در مجلس حضور داشتند، خالد را متقابلاً لعن می کنند و مأموران حکومتی را مضروب و مجروح می سازند.^(۵)

از آن جا که نفس توهین، شاید به تنهایی قادر به تغییر باور مردم درباره کسی نباشد، این توهین ها در بسیاری موارد، صرف اسائه ادب نبود، بلکه همراه با

ص: ۲۹۴

۱- (۱). ابن سعد، همان، ج ۵، ص ۳۰۷؛ بلاذری، همان، ج ۸، ص ۱۶۱؛ عزالدین علی، ابن اثیر جزری، الکامل فی التاریخ، ج ۵، ص ۴۲.

۲- (۲). ولهاوزن، یولوس، تاریخ الدوله العربیه منذ ظهور الاسلام الی نهایه الدوله الامویه، ص ۲۹۹.

۳- (۳). طبری، همان، ج ۷، ص ۳۶؛ مقایسه کنید با بلاذری، همان، ج ۵، ص ۶۱۳.

۴- (۴). طبری، پیشین، ص ۱۶۶.

۵- (۵). اصفهانی، الاغانی، ج ۱۶، ص ۳۶۳.

اشاعه دروغ و تبلیغ منفی بود تا شخصیت، توانایی، مقام و منزلت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را زیر سؤال برد. برای نمونه، خالد در سخن رانی خود، توانایی های امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در سطوح نظامی، مدیریتی و... زیر سؤال می برد و واگذاری آن مناصب را از سوی پیامبر (ص) به ایشان، به دلیل وساطت حضرت زهرا (علیهاالسلام) می دانست. (۱). این دستگاه دروغ پراکنی، بسیاری از تهمت ها را در قالب حدیث به خورد مردم می داد. در قسمتی از یک بیان مفصل، امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این نقشه را چنین افشا می فرماید:

دروغ گویان و منکران حق اهل بیت (علیهم السلام) در سراسر کشور اسلامی، دروغ هایی را در مورد اهل بیت (علیهم السلام) رواج دادند. آنان که هدفشان تقرب به سردمداران بود، با این کار می خواستند ما را میان مردم منفور کنند و تخم عداوت و کینه ما را در دل آنان بکارند. به دنبال این تبلیغات مسموم، در همه جا با کوچک ترین سوءظنی به حبس، شکنجه، مصادره و تخریب اموال، تبعید و کشتار شیعیان پرداختند. (۲).

از سویی دیگر، به موازات ناسزا، لعن، تبلیغات منفی و احادیث دروغین، ذکر فضایل و مناقب اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ممنوع بود. معاویه در دستوری حکومتی اعلام کرد، نسبت به کسی که فضیلتی از فضایل امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نقل کند مسئولیتی ندارد. (۳) این بدان معناست که شخص مذکور از تمام حقوق شهروندی از جمله امنیت، محروم است. حتی دوست داشتن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبب حذف اسم شخص از دفتر مقررهای سالیانه بود؛ (۴) در حالی که سهم دریافتی افراد از بیت المال از دفتر مذکور موسوم به دیوان عطا، معیارهای متفاوتی داشت. از جمله

ص: ۲۹۵

۱- (۱). ابن سعد، همان، ج ۵، ص ۴۵۲.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، همان، ج ۱۱، ص ۴۴.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). پیشین، ص ۴۵.

این معیارها در زمان خلیفه دوم، قرابت با پیامبر (ص)، بود. (۱) مشاهده می شود که به فاصله

حدود سی سال، مدنیان که با استفاده از معیارهای دیگری هم چون سابقه تشریف به اسلام و شرکت در جنگ ها (۲) از سهم زیادی برخوردار بودند، در معرض از دست دادن امتیازهای خود قرار گرفتند و حتی دوستی آنان با اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبب نابودی خانه و کاشانه شان شد. (۳)

نتیجه

مجموع گزارش ها و مستندهای تاریخی که عرضه شد، پژوهش گر را به این نتیجه رهنمون می سازد که مدنیان، در خلال سال های پس از رحلت پیامبر (ص) تا پایان سال ۴۱ قمری، نسبت به اهل بیت (علیهم السلام) گرایش داشتند. از این گرایش می توان به عنوان تشیع عام یاد کرد. گردهمایی سؤال برانگیز آنان پس از رحلت پیامبر (ص) در سقیفه، بدان دلیل بود تا حداقل امور خویش را خود به دست گیرند. گرایش آنان به اهل بیت (علیهم السلام)، از صحبت هایشان در سقیفه به نفع امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اصطکاک بین حکومت و انصار در دوره خلفای سه گانه و همراهی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوره حکومت علوی قابل برداشت است. این گرایش پس از رحلت پیامبر (ص) به حدی نبود که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بتواند از آن برای احقاق حق مسلم خویش در جانشینی بلافصل پیامبر (ص) کمک بگیرد اما تا آن اندازه بود که مدنیان را از

مواهب حکومتی محروم کند. البته با توجه به اوضاع آن روزهای مدینه، نمی توان انتظار حمایت عملی از انصار داشت، زیرا اقدام عملی و پیش گیرانه آنان برای

ص: ۲۹۶

۱- (۱). طبری، همان، ج ۳، ص ۶۱۳.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). ابن ابی الحدید، پیشین.

دست یابی به امتیازهای حداقلی حاکمیت، ره به جایی نبرد و سال ها تاوان آن را باز پس دادند. اما همین گرایش در دوره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به افول گرایید تا آن جا که تعداد راویان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به پدر بزرگوارش با کاهش حداکثری روبه رو شد. یاری نشدن امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از سوی مدنیان، هنگام دفن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کنار مضعج شریف پیامبر (ص) از دیگر نشانه های افول گرایش می توان برشمرد. درصد بالایی از این افول گرایش، پیامد سیاست های تشیع زدایانه امویان بود.

منابع

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۶۵۵ق)، شرح نهج البلاغه، پژوهش محمدابوالفضل ابراهیم، قاهره: ۱۳۷۸ ق.
۲. ابن اثیر جوزی، عزالدین علی، (۶۳۰ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۵ ق.
۳. - اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.
۴. ابن اعثم کوفی، ابومحمد احمد (۳۱۴ق)، الفتوح، پژوهش علی شیری، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۱ ق.
۵. ابن سعد بن منیع هاشمی بصری، محمد (۲۳۰ق)، الطبقات الکبری، پژوهش محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ ق.
۶. ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد (۴۶۳ق)، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، پژوهش علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجلیل، ۱۴۱۲ ق.
۷. ابن عبدربه، احمد بن محمد (۳۲۸ق)، العقد الفرید، ج ۵، ص ۴۷، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۳ ق.
۸. ابن قتیبه دینوری، ابومحمد عبدالله بن مسلم (۲۷۶ق)، المعارف، پژوهش ثروت عکاشه، چاپ دوم، قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب، ۱۹۹۲.

٩. - الامامه و السياسه معروف به تاريخ الخلفاء، پژوهش على شيرى، بيروت: دارالاضواء، ١٤١٠ ق.
١٠. ابن كثير دمشقى، ابوالفداء اسماعيل بن عمر (٧٧٤ ق)، البدايه و النهايه، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٧ ق.
١١. ابن هشام حميرى معافرى، عبدالملك (٢١٨ ق)، السيره النبويه، پژوهش مصطفى السقا و ابراهيم الايبارى و عبدالحفيظ شلى، بيروت: دارالمعرفه، بى تا.
١٢. الله اكبرى، محمد، «مقاله حديث پشيماني»، فصلنامه علوم حديث، دوره ١، شماره ٦٢، زمستان ١٣٩٠.
١٣. ابويعلی موصلى، احمد بن على (٣٠٧ ق)، مسند ابى يعلى، پژوهش حسين سليم اسد، دارالمأمون للتراث، ١٤٠٨ ق.
١٤. احمد عبدالغنى، عارف، امراء المدينه المنوره، ايران: اقليم، ١٤١٨ ق.
١٥. اصفهاني، ابوالفرج، (٣٥٦)، مقاتل الطالبين پژوهش سيداحمد صقر، بيروت: دارالمعرفه، بى تا.
١٦. بلاذرى، احمد بن يحيى بن جابر (٢٧٩ ق)، انساب الاشراف، ج ٢، پژوهش محمد باقر المحمودى، بيروت: مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، ١٣٩٤ ق.
١٧. - انساب الاشراف، ج ٣، پژوهش محمدباقر محمودى، بيروت: دارالتعارف للمطبوعات، ١٣٩٧ ق.
١٨. - انساب الاشراف، ج ٤، پژوهش عبدالعزيزالدورى، بيروت: جمعيه المستشرقين الالمانيه، ١٣٩٨ ق.
١٩. - انساب الاشراف، ج ٥، پژوهش احسان عباس، بيروت: جمعيه المستشرقين الالمانيه، ١٤٠٠ ق.
٢٠. - انساب الاشراف، ج ٦-١٣، پژوهش سهيل زكار و رياض زركلى، بيروت: دار الفكر، ١٤١٧ ق.

۲۱. - انساب الاشراف، ج ۱، پژوهش محمد حمیدالله، مصر: دارالمعارف، ۱۹۵۹.
۲۲. تقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۲۸۳ ق)، الغارات، پژوهش جلال الدین حسینی ارموی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳ ش.
۲۳. جعفری، سیدحسین محمد، تشیع در مسیر تاریخ، مترجم سیدمحمدتقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ یازدهم، ۱۳۸۲ ش.
۲۴. جعفریان رسول، تاریخ سیاسی اسلام، ج ۲ (تاریخ خلفا)، قم: انتشارات دلیل، ۱۳۸۰ ش.
۲۵. جوهری بصری بغدادی، ابوبکر احمد بن عبدالعزیز (۳۲۳ ق)، السقیفه و الفدک، پژوهش محمدهادی الامینی، چاپ دوم، ۲۶.
- بیروت: شرکه الکتبی للطباعه والنشر، ۱۴۱۳ ق.
۲۷. حسین مونس، تاریخ قریش، بی جا، دارالمناهل و العصر الحدیث، ۱۴۲۳ ق.
۲۸. خلیفه، ابوعمرو ابن خیاط بن ابی هبیره لیبی عصفری مشهور به شباب، (۲۴۰ ق)، تاریخ خلیفه بن خیاط، پژوهش فواز، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۲۹. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۷۴۸ ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، پژوهش: عمر عبدالسلام تدمری، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۳ ق.
۳۰. زبیر بن بکار (۲۵۶ ق)، الاخبار الموفقیات، پژوهش سامی مکی العانی، بغداد: مطبعه العانی، ۱۳۹۲ ق.
۳۱. صنعانی، عبد الرزاق (۲۱۱ ق)، المصنف، پژوهش حبیب الرحمن الاعظمی، بی جا، مجلس الاعلمی، بی تا.
۳۲. طباطبایی، عبدالعزیز، ترجمه الامام الحسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ)، من القسم غیر المطبوع من

کتاب الطبقات الكبير لابن سعد، قم: موسسه ال البيت (عليهم السلام) لاحياء التراث، ۱۴۱۶ ق.

۳۳. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۳۱۰ ق)، تاریخ الامم و الملوك، پژوهش محمدابوالفضل ابراهيم، بيروت: دارالتراث، چاپ دوم، ۱۳۸۷ ق.

۳۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۴۶۰ ق)، رجال، پژوهش جواد قیومی اصفهانی، چاپ پنجم، قم: مؤسسه نشر اسلامی

۳۵.

وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۳۰ ق.

۳۶. - اختیار معرفه الرجال معروف به رجال کشی، پژوهش علامه مصطفوی، هفتم، بی جا، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، چاپ ۱۴۳۰ ق.

۳۷. مادلونگ، ویلفرد، جانشینی حضرت محمد (ص): پژوهشی درباره خلافت نخستین، مترجم احمد نمایی، بنیاد پژوهش های اسلامی استان قدس رضوی، ۱۳۷۷ ش.

۳۸. مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین بن علی (۳۴۶ ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، پژوهش اسعد داغر، چاپ دوم، قم: دارالهجره، ۱۴۰۹ ق.

۳۹. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۴۱۳ ق)، الجمل، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

۴۰. منقری، نصر بن مزاحم (۲۱۲ ق)، وقعه صفین، پژوهش عبدالسلام محمدهارون، چاپ دوم، قاهره، المؤسسة العربیه الحدیثه، ۱۳۸۲ ق.

۴۱. نعیمی بصری، ابوزید عمر بن شیه (۲۶۲ ق)، تاریخ المدینه المنوره، قم: دارالفکر، ۱۳۶۸ ش.

۴۲. واقدی - الرده مع نبذه من فتوح العراق و ذکر المثنی بن حارثه الشیبانی، پژوهش یحیی الجبوری، بيروت: دارالغرب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.

ص: ۳۰۰

٤٣. واقدى، محمد بن عمر (٢٠٧ ق)، المغازى، پژوهش مارسدن جونس، چاپ سوم، بيروت: مؤسسه الاعلمى، ١٤٠٩ ق.

٤٤. ولهاوزن، يوليوس، تاريخ الدوله العربيه منذ ظهور الاسلام الى نهايه الدوله الامويه، مترجم و مصحح ابوريده محمد عبدالهادى، مقدمه نويس عبدالرحمان بدوى، ص ٢٩٩، دار بيبليون، ٢٠٠٨ م.

٤٥. يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب (٢٨٤ ق)، تاريخ يعقوبى، بيروت: دار صادر، بى تا.

ص: ٣٠١

مطالب نقل شده در منابع تاریخی و حدیثی درباره اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه امام اول، دوم و سوم، به سه دسته کلی: نقل فضایل و مناقب، گزارش‌های تاریخی و نقل روایت از آنان، تقسیم می‌شود؛ با این توضیح که بخشی از فضایل ذکر شده درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که از زبان رسول خدا (ص) نقل شده است، مشترک (۲) و بخش‌هایی نیز اختصاصی است. بنابراین، منابع حاوی گزارش‌های مربوط به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سه دسته کلی: تاریخی، تراجم و حدیثی تقسیم پذیر است.

بیش‌تر منابع حدیثی، به نقل فضایل و اکثر منابع تاریخی به گزارش‌های تاریخی درباره ائمه پرداخته‌اند و منابعی نیز مانند مسندنویسی‌ها به نقل روایت از آنان اکتفا کرده‌اند؛ (۳) البته برخی منابع نیز به هر سه دسته از گزارش‌ها (فضایل، گزارش تاریخی، و نقل حدیث) عنایت داشته و مباحثی را به صورت اجمال در هر بخش طرح کرده‌اند. منابعی نیز مانند تراجم‌نگاران، علاوه بر نقل گزارش‌های مختصر از

ص: ۳۰۲

۱- (۱). استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲- (۲). نک: صحیح بخاری، ج ۳، ص ۹۲؛ محب‌الدین طبری، ذخائرالعقبی، ج ۲، ص ۱۴۲.

۳- (۳). مثلاً مسند ابویعلی، ج ۶، ص ۲۸، شانزده حدیث از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده است.

تاریخ آنان، به قیافه ظاهری و پوشش امام به صورت ویژه توجه کرده اند.^(۱) این نکته درخور دقت است که منابع سنی و شیعه، هرکدام در نقل فضایل و گزارش های تاریخی جهت گیری و گرایش خاصی دارند که از مبانی تاریخ نگاری این دو گروه نشأت می گیرد و طبیعی است که این گرایش ها، دارای سطح و عمق یکسانی نیستند. از این رو، برداشت این دو گروه از حوادث تاریخی متفاوت است. این تفاوت امکان دارد تحلیل های متفاوتی برای پژوهش گر داشته باشد.

در بین تواریخ عمومی مربوط به مسلمانان، کم تر کتاب تاریخی یا تراجم یافت می شود که از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت صدیقه طاهره فاطمه زهرا (علیها السلام)، یاد نکرده باشند؛ گرچه برخی به مناسبت موضوع کتابشان، به صورت اشاره ای و مختصر از آنان یاد کرده اند؛ برای مثال، کتاب طبقات خلیفه بن خیاط اما به مناسبت های مختلف - مانند این که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از صحابه ساکن کوفه و یا در شمار فقها و محدثان مدینه بوده - بسیار مختصر از ایشان یاد کرده است.

وجه عنایت منابع سنی به این سه امام و حضرت صدیقه طاهره (علیها السلام)، صحابی بودن ایشان است، کما این که وجه توجه شیعیان امامان، به جهت وجوه مختلفی است که از آن جمله توجه خاص به اهل بیت (علیهم السلام) و قول به عصمت و وصایت آنان است.

رویکرد توجه به امامان شیعه، بعد از قرن ششم عمومی تر شده و بسیاری از نویسندگان اهل سنت، به طور خاص یا در منابعی که به صورت تاریخ عمومی نوشته اند، علاوه بر توجه به سه امام نخست به عنوان صحابه، شرح حال امامان دوازده گانه را به تفصیل یا اجمال به عنوان اهل بیت گرامی پیامبر (ص) یا عالمانی از خاندان آن حضرت آورده اند.

ص: ۳۰۳

۱- (۱). نک: ابونعیم اصفهانی، معرفه الصحابه، ج ۲، ص ۳.

بی تردید گسترش توجه به شرح حال امامان به مرور زمان در منابع سنی و شیعی، می تواند نشان از رشد تشیع در دوره های مختلف تاریخی و یا ناشی از روی کار آمدن دولت های مستقل شیعی و توجه آنان به اهل بیت (علیهم السلام) و تشویق علما به شرح زندگانی آنان باشد. به هر حال، منابع زیادی از کتب تاریخی و حدیثی وجود دارد که پژوهش گران توجه جدی به آن ها نداشته اند. امید است این بضاعت کم، قدمی برای معرفی منابعی باشد که در شرح حال ائمه کم تر به آن ها توجه شده است. در این نوشته کوتاه، پرداختن به همه منابع آسان نیست، لذا در ادامه، به منابعی پرداخته می شود که به شرح حال آن امام به عنوان یک مقوله تاریخی حاوی اطلاعات مهمی درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستند. از مهم ترین این منابع عبارت اند از:

۱. طبقات الکبری؛

این کتاب نوشته محمد بن سعد بن منیع زهری کاتب و اقدی (م. ۲۳۰ ق) و از مهم ترین منابع درباره صحابه و تابعین است. جلد هشتم آن به زنان صحابی اختصاص دارد. چاپ طبقات تا سال ۱۴۰۸ ناقص بود تا این که بخش مربوط به شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی در کتابخانه طاهریه دمشق شناسایی و در مجله تراننا (شماره ۱۰ و ۱۱) چاپ کرد. محمد صامل سلیمی در سال ۱۴۱۴ قسمت دیگری از بخش چاپ نشده را که شامل شرح حال طبقه پنجم صحابه بود، در دو مجلد به چاپ رساند و جلد اول، شرح حال اولاد عباس و حسنین (علیهما السلام) بود. (۱)

ص: ۳۰۴

ابن سعد ضمن پرداختن به شرح حال و فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در طبقه پنجم که مختص صغار صحابه است، اخبار فراوان و گاه منحصر به فردی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده و ۱۸۶ روایت در شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده است. بیش تر روایات وی همسو با روایاتی است که در منابع شیعی آمده و تنها بخش هایی از اخبار مانند روایات مبنی بر مطلق بودن امام، مخالفت او با پدر، پذیرش اموالی از معاویه به عنوان جایزه و... با آنچه در منابع شیعی آمده سازگار نیست. هم چنین ابن سعد از نقل هر گونه خبری که نشان از اختلاف بین امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه باشد، پرهیز کرده است.

۲. انساب الاشراف؛

این کتاب نوشته احمد بن یحیی بن جابر بلاذری بغدادی کاتب (م. ۲۷۹ ق) است و چنان که از نامش پیداست، بر اساس نسب اشراف نوشته شده و یک دوره تاریخ اسلام در قالب نسب شناسی و خاندانی است. بلاذری از برجسته ترین شاگردان ابن سعد نویسنده کتاب طبقات است. وی بحث از انساب را با بیان نسب عدنانی ها و ابتدا از بنی هاشم و پس از آن از بنی عبدشمس آغاز نموده که حجم بیش تری را به خود اختصاص داده و پس از اتمام اخبار قریش به قبایل دیگر پرداخته است. (۱) سهیل زکار و ریاض زرکی جدیدترین و کامل ترین چاپ آن را در سیزده جلد انجام داده اند که شرح حال امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اخبار مربوط به آن در جلد سوم آن است. بلاذری در نقل اخبار آن حضرت، گشاده دست تر از استادش ابن سعد است و به اخباری می پردازد که گویای اختلاف بین آن حضرت و معاویه است.

ص: ۳۰۵

کتاب اخبارالطوال نوشته دینوری (م. ۲۸۲ ق) گرچه از تواریخ عمومی محسوب می شود، اما بخش سوم آن به دوران اسلامی مربوط است که نویسنده در وقایع این دوران، به زندگانی امام اول، دوم و سوم پرداخته؛ از جمله مطالب او درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در بخش سوم، بیعت مردم با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مجروح شدن آن حضرت، شرایط صلح نامه و اعتراض برخی از یاران امام به صلح ایشان با معاویه است که همراه با حوادث مربوط به عراق ذکر شده است. دینوری با این که مانند یعقوبی، مروری کوتاه بر

حوادث تاریخی دارد. مشهورترین روایات مربوط به وقایع صلح و بیش تر از آن اخبار مربوط به رویدادهای قیام عاشورا را به تفصیل آورده است.

۴. تاریخ الرسل و الملوك معروف به تاریخ طبری؛

این کتاب نوشته محمد بن جریر طبری (م. ۳۱۰ ق) است. تاریخ طبری در یازده جلد، حوادث را بر اساس سال های وقوع، پشت سرهم آورده و سعی نموده تمام اخبار موجود درباره یک واقعه را جمع آوری کند. طبری در این کتاب، از خلقت حضرت آدم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آغاز نموده و تا وقایع سال ۳۰۲ قمری را ثبت کرده؛ ولی مطالب مربوط به زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در ضمن حوادث مربوط به سال چهارم هجری (جلد پنجم) به اختصار آورده است؛ نقل های طبری جامعیت دارد و سبک او آوردن گزارش های مختلف درباره یک موضوع است اما مطالب وی در مورد صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نه تنها چنین نیست بلکه فاقد توالی دقیق وقایع نیز هست. او دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بسیار مختصر ذکر کرده و هیچ اشاره ای به اوضاع محیط امام و وضعیت اجباری قبول صلح نکرده است. طبری واقعه صلح را از دو شرح مستقل از یک دیگر، زهری و عوانه، روایت می کند: زهری در خبر خود تا حد زیادی از وضعیت معاویه، به قیمت پایمال کردن حق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جانب داری می کند و یا

حداقل از شرح جزئیاتی که به تضعیف موقعیت خلافت اموی انجامیده، با سرعت می‌گذرد. خبر عوانه بن حکم در بیان موقعیت و محیطی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن از خلافت کناره‌گیری کردند،

نسبت به خبر زهری بهتر است. (۱)

۵. مقاتل الطالبین

این کتاب بعد از کتاب اغانی، از مهم‌ترین آثار ابوالفرج اصفهانی (م. ۳۵۶ ق) است. او با این که از نوادگان مروان بن حکم اموی بوده، ظاهراً گرایش زیدی داشته و در کتاب مقاتل، به شهدای آل ابی طالب پرداخته که از جمله آنان شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فرزندان ایشان است. ابوالفرج توجه ویژه به نقل مکاتبات بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه دارد و حجم زیادی از نامه‌های ردوبدل شده را در کتاب خویش آورده است.

۶. شرح الاخبار فی فضائل الانمه الاطهار (علیهم السلام)؛

قاضی نعمان بن محمد تمیمی مغربی مکنی به ابوحنیفه (م. ۳۶۳ ق) از ملازمان دربار خلافت فاطمی بود که گفته‌اند در اواخر عمر، مفتخر به پذیرفتن مذهب شیعه گردید. دعائم الاسلام و شرح الاخبار، از مهم‌ترین کتاب‌های اوست. شرح الاخبار در شانزده جزء نگاشته شده که به خلاف نامش، یک دوره کامل در تاریخ ائمه‌البتّه تا پایان دوره امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. قاضی به جهت این که شیعه اسماعیلیه است، فقط تا امام ششم بحث کرده، اما با توجه به اشتراک عقیده نویسنده تا امام ششم، مباحثی که در آن آمده، کاملاً با روایات شیعه امامیه مطابق است. بیش‌ترین حجم کتاب در فضایل مولی‌الموحدین علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جزء سیزدهم نیز درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است.

ص: ۳۰۷

۱- (۱). محمد حسین جعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۶۸.

۷. الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد؛

محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق) از بزرگترین علمای امامیه در فقه و کلام و تاریخ در اوایل قرن پنجم است. وی در مناظرات و مجاب کردن مخالفان بسیار توانا بود. سید مرتضی و برادرش سید رضی از شاگردان شیخ بودند. شیخ مفید آثار زیادی در فقه و کلام و تاریخ از خود به جای گذاشته که مجموعه مصنفات او امروزه در پانزده جلد به چاپ رسیده؛ از جمله الارشاد که آخرین بار آقای رسولی محلاتی آن را ترجمه و همراه متن عربی آن در دو جلد چاپ کرده است. شرح حال امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اوایل جلد دوم شروع می شود که متشکل از یک دوره کامل تاریخ زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فضایل و مناقب آن حضرت است.

۸. روضه الواعظین و بصیره المتعلمین؛

محمد بن حسن بن علی با کنیه ابوعلی معروف به فتال نیشابوری (م. ۵۰۸ ق) از جمله علمای امامیه به شمار می آید و کتاب وی روضه از کتاب های مشهور است و مانند کتاب ارشاد شیخ مفید، از منابع مهم درباره زندگانی ائمه و حاوی مجموعه گسترده ای

از فضایل، مناقب، مواعظ، اخلاقیات و تاریخ ایشان است. این کتاب مانند امالی به صورت مجلس بوده و در ۹۷ مجلس تنظیم شده است. مجلس هفدهم تا سی و یکم، شرح حال و مناقب ائمه اطهار و مجلس هیجدهم، به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص دارد. مهم ترین مطالب نقل شده در این مجلس، فضایل و مناقب آن دو امام و بخش های تاریخ زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره صلح آن حضرت است. نیشابوری در مجلس نوزدهم شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مطرح کرده است.

۹. اعلام الوری باعلام الهدی؛

ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی (م. ۵۴۸ ق) نویسنده یکی از مهم ترین

تفاسیر قرآن به نام مجمع البیان و از علمای بنام شیعه است؛ کتاب اعلام الوری از منابع مهم تاریخ ائمه (علیهم السلام) از اوست. او ضمن اشاره به مصادر و منابع، کتابش را در چهار بخش تنظیم کرده و در بخش سوم، به زندگانی ائمه بعد از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته است. اعلام الوری را عزیزالله عطاردی با عنوان زندگانی چهارده معصوم به فارسی ترجمه کرده است.

۱۰. تاریخ مدینه دمشق؛

این کتاب نوشته علی بن حسن بن هبه الله شیبانی دمشقی مشهور به ابن عساکر (م. ۵۷۱ ق) است. مجموع مجلدات این کتاب هشتاد جلد است و در آن ها به شرح حال بزرگان و علمایی پرداخته که به شام رفته اند؛ از جمله پنج تن از ائمه شیعه که امام

مجتبی و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در شمار آنان هستند. نویسنده برای هر کدام یک جلد و جلد سیزدهم را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص داده است.

ابن منظور مجموع مجلدات کتاب ابن عساکر را در ۲۹ جلد و با عنوان مختصر تاریخ دمشق خلاصه نموده است. ابن عساکر احادیث ضعیف زیادی را جمع کرده و در شرح حال امام اول، دوم و سوم، سعی کرده هیچ گونه روایتی را نقل نکند که حاکی از اختلاف بین آنان و خلفا باشد. از مفصل ترین شرح حال های تاریخ دمشق، شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. وی درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ضمن نقل فضایل زیادی از ایشان سعی دارد روابط امام را با معاویه حسنه جلوه دهد. از این رو، گزارش هایی را مبنی بر رابطه امام و معاویه و جایزه گرفتن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از معاویه نقل می کند. هم چنین ابن عساکر، می کوشد در کنار پرداختن به شرح حال امام برخی باورهای شیعی مانند رجعت را نیز از زبان امام نفی کند. سپس به گزارش مطلق بودن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می پردازد و ضمن تأیید آن، تعداد همسران امام را نود زن گزارش می کند. از موارد حساس گزارش های ابن عساکر،

نقل اختلافات بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که روایات را بدون پالایش و با اسناد ضعیف و مرسل نقل کرده است.

۱۱. مناقب آل ابی طالب؛

ابن شهر آشوب (۴۸۹-۵۸۸ ق) دارای آثار ارزشمند بسیاری است؛ از جمله، کتاب وزین و مشهور مناقب که جلد آخر آن به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و برادر بزرگوارش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مربوط می شود. او در مجلد مورد نظر، به معجزات و فضایل این دو امام همام و از

جمله به صلح امام دوم و شهادت امام سوم پرداخته است. فضائل الصحابه احمد بن حنبل، صحیح بخاری، صحیح مسلم و سنن ترمذی، از جمله منابع ابن شهر آشوب در مناقب به شمار می آیند.

۱۲. کشف الغمه فی معرفه الائمه؛

این کتاب نوشته علی بن عیسی بن ابو الفتح اربلی (م. ۶۹۳ ق) است. کشف الغمه کتابی کم نظیر و از مهم ترین آثار درباره زندگانی معصومان (علیهم السلام) است که شیعه و سنی به جهت اعتدال آن به این کتاب توجه داشته اند. اربلی کتاب را با اشاره مختصر به سیره پیامبر (ص) آغاز نموده، سپس درباره ائمه دوازده گانه به ترتیب مطالبی را آورده است. وی تأکید کرده که کتابش جدلی نیست؛ ضمن آن که بسیار کوشیده تا ولایت ائمه را با بحث های ادبی - تاریخی اثبات کند. مجمع جهانی اهل بیت درباره این کتاب تحقیق کرده و در چهار مجلد به چاپ رسانده است. اواخر جلد اول کشف الغمه، درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که در دوازده باب یا بخش به احوال آن حضرت پرداخته است. علی بن حسین زواره ای این کتاب را در قرن دهم به فارسی برگرداند این کتاب در سال های اخیر با تحقیق در چهار جلد منتشر شده است.

ص: ۳۱۰

کتاب محب الدین طبری (م. ۶۹۴ ق)، چنان که از نامش هویدا است، درباره فضایل و مناقب اهل بیت (علیهم السلام) است. لذا ابتدا درباره فضل قرابت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بحث کرده و احادیثی را در این باره آورده است. وی اهل بیت (علیهم السلام) را کسانی معرفی می کند که صدقه بر ایشان حرام است و با این تعریف، عده ای را از شمار اهل بیت - از جمله زنان پیامبر (ص) - خارج می کند. سپس به شرح حال بستگان پیامبر (ص) مانند عموها، عموزادگان، فرزندان و نوادگان آن حضرت می پردازد. نویسنده در مقدمه، گفته که اسناد روایات را حذف کرده تا بر خوانندگان راحت باشد. بخش مهم کتاب درباره حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فرزندان ایشان است که در جلد دوم آن، مفصل به شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته و بعد از ذکر فضایل مشترک ایشان با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مقامات ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بیان نموده و در پی آن درباره صلح آن حضرت و شهادت ایشان به دست جعده، مطالبی را آورده است.

۱۴. تذکره الخواص من الامه فی ذکر خصائص الانمه؛

شمس الدین ابوالمظفر یوسف بن قزواغلی بغدادی مشهور به سبط ابن جوزی (م. ۶۵۴ ق)، کتاب خود را برای تیمن و تبرک به نیت دوازده امام، در دوازده فصل تنظیم کرده است. سپس به ترتیب، مناقب انمه (علیهم السلام) از امام اول تا حضرت حجت (عج) و حوادث دوران ایشان را نقل می کند. البته بخش بیش تر کتاب، در شرح زندگانی و فضایل امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسنین (علیهم السلام) است.

او فصل هشتم و نهم را به حسنین (علیهم السلام) اختصاص داده است. ابن جوزی ضمن نقل فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مطالبی درباره صلح آن حضرت، به مطالبی اشاره می کند که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به معاویه و یاران او مانند عمرو عاص و دیگران نسبت

دادند. وی لعن ابوسفیان و معاویه را از زبان رسول خدا (ص) نقل نموده و در ادامه، به ازدواج های آن حضرت اشاره نموده و از رفتار نیکوی وی با همسرانش یاد کرده است. ابن جوزی پس از بیان نحوه شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، درباره فرزندان ایشان و شخصیت های شاخص آنان سخن گفته است. وی در مطالب مربوط به هنگام شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از قول آن حضرت، ادعا کرده که خداوند هرگز نبوت و خلافت را در میان اهل بیت (علیهم السلام) قرار نداده و بر همین مبنا امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از اجابت دعوت مردم کوفه بر حذر فرموده است. این کتاب در سال های اخیر با تحقیق در چهار جلد منتشر شده است.

۱۵. روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب؛

این کتاب، نوشته فخرالدین ابوسلیمان داوودبن ابی الفضل محمد (۷۳۰ ق) شاعر و تاریخ نویس ایرانی است او و کتابش به تاریخ بناکتی معروف است. (۱) این کتاب را دکتر جعفر شعار تصحیح کرده است. بناکتی دارای مذهب سنی و کتاب او از منابع

عصر مغول است. البته موضوع کتاب، تاریخ عمومی جهان است که در زمان ابوسعید ایلخانی نگارش یافت. کتاب در نه باب است که باب سوم آن درباره رسول خدا (ص)، خلفای راشدین و مختصری درباره ائمه شیعه است. وی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با عنوان «امیرالمؤمنین» و خلیفه پنجم نام می برد. سپس به فرزندان امام می پردازد و شهادت امام را به دستور معاویه توسط جعهده می داند.

ص: ۳۱۲

۱- (۱). آقابزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۹، ص ۸۱۰ و ج ۱۱، ص ۲۹۰.

۱۶. تاریخ‌گزیده (م. ۷۴۰):

این کتاب نوشته حمد الله بن ابی بکر بن احمد بن نصر، مشهور به مستوفی قزوینی است. او با این که خود از اهل سنت است، ائمه شیعه را «معصوم»، «حجه الحق علی الخلق» و مستحق خلافت دانسته و درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنین تعبیر کرده «امیرالمومنین، امام المجتبی حسن بن علی المرتضی»، سپس ضمن شرح حال امام، شهادت ایشان را به دسیسه معاویه و به دست جعده می‌داند. درباره دفن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفته که عایشه مانع از دفن حضرت در حجره رسول خدا ص شد.

۱۷. حیب السیر:

این کتاب نوشته غیاث الدین بن همام الدین محمد مشهور به خواند میر (م. ۹۴۱ ق)، نوه دختری میرخواند نویسنده روضه الصفا است. روضه الصفا نیز با این که تاریخ عمومی ایران و جهان است، مانند ماثرالملوک، به شرح حال امامان شیعه پرداخته است.

خواندمیر بعد از ذکر حوادث مربوط به احوال شخصی مانند تولد و برخی فضایل و مناقب آن حضرت، عنوانی را به خلافت و امامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص داده، سپس مفصل به مسایل بعد از خلافت مانند صلح امام، شروطی که در صلح گنجانده شد و کیفیت شهادت آن حضرت پرداخته و ضمن این که شهادت آن حضرت را از دسیسه های معاویه دانسته، مروان را مقصر اصلی از دفن شدن امام در کنار جدش رسول خدا (ص) می‌داند و عایشه را تبرئه می‌کند.

۱۸. احقاق الحق:

این کتاب نوشته سیدقاضی نورالله شوشتی (شهادت. ۱۰۱۹ ق) است.

ص: ۳۱۳

این اثر در رد کتاب ابطال نهج الباطل و اهمال كشف العاقل فضل الله امين فرزند روزبهان بن فضل الله خنجی شافعی نوشته شده است. فضل الله مطالب ناروایی در رد کتاب نهج الحق و كشف الصدق علامه حلی نگاشته که علامه قاضی در احقاق الحق در رد کتاب فضل الله، مباحث بسیار مهمی درباره موضوع امامت و مجادلات بین شیعه و سنی در مباحث الهیات و امامت مطرح کرده و با آوردن مطالب کتاب روزبهان و نقد و ارزیابی آن، به دفاع از کتاب علامه و معارف شیعه پرداخته است.

علمای شیعه، تعلیقه های مهمی بر احقاق الحق زده اند؛ از جمله تعلیقه سی جلدی گروهی زیر نظر مرحوم مرعشی نجفی که با عنوان ملحقات احقاق الحق چاپ شده و جلد چهارم تا یازدهم آن حاوی مناقب امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فاطمه زهرا (عليها السلام) و حسنین (عليهما السلام) است. جلد یازدهم آن در ۲۵۴ صفحه، به مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص دارد که از رسول خدا (ص) و بزرگان صحابه نقل شده است.

علاوه بر کتب یاد شده، منابع زیاد دیگری از شیعه و سنی وجود دارد که شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بیان کرده اند که ذکر آن ها در این مقام میسر نبوده و موجب اطاله کلام است؛ برای مثال، حموی در فرائد السمطين در سمط دوم، به شرح حال ائمه بعد از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) - پرداخته یا ابن خلکان در وفيات الاعيان شرح حال ائمه را آورده و نقل های وی دست مایه نقل های بسیاری از تاریخ نگاران بعد از او گردیده است. به گفته ابن مغزلی، ابن خلکان آن اندازه که مایه و توان داشته، در جمع فضایل اهل بیت کوشیده است.^(۱)

ص: ۳۱۴

۱- (۱). «فجمعت فی فضائلهم ما انتهیت الیه معرفتی.» (ابن مغزلی، مناقب اهل بیت، ص ۵۲).

منابع زیادی از شیعه و سنی نیز به صورت مختصر و فشرده به صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) اشاره کرده و یا تنها مروری کوتاه بر وقایع دوران آن حضرت داشته اند؛ که از جمله دو کتاب مهم تاریخ یعقوبی و مروج الذهب مسعودی.

ابن ابی الحدید نیز گرچه نویسنده متأخری بوده، در عین حال یکی از بهترین مخبران واقعه صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) است او موادش را عمدتاً از مدایبی گرفته و گزارش خود را از طریق ابومخنف تکمیل کرده است. (۱) از منابع جدید که شرح حال کاملی درباره ائمه آورده اند، می توان به کتاب پیشوایان هدایت اشاره نمود که جمعی از نویسندگان نگاشته و به واسطه مجمع جهانی اهل بیت چاپ کرده اند و عباس جلالی جمله ای از اجزای آن را به فارسی ترجمه کرده است. جلد دوم این مجموعه چهارده جلدی مربوط به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) است.

از کتاب های دیگر موسوعه اهل بیت (علیهم السلام) در چهل جلد است که جلد دهم و یازدهم این مجموعه به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) اختصاص دارد. نویسنده این مجموعه باقر شریف قریشی و دارالمعروف آن را چاپ کرده است. بخشی از مطالب قریشی در جواب طه حسین مصری است که با طرح شبهاتی، به محضر مقدس امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) اسائه ادب کرده و ایشان را عافیت طلب معرفی نموده بود. نخستین بار فخرالدین حجازی این کتاب را قبل از انقلاب ترجمه کرد.

موسوعه تاریخ الاسلامی نیز از محمدهادی یوسفی غروی است. این کتاب با سیره نبوی شروع می شود و تا انتهای غیبت صغرا، مشتمل بر شرح حال چهارده معصوم است. این کتاب برخلاف سایر آثار نوشته شده درباره ائمه، با تولد آنان شروع

نمی شود، بلکه شرح حال هر امامی با عهد امامت او شروع می گردد و حوادث قبل از امامت در سررسید تاریخ خود و در شرح زندگانی امام می آید. در

ص: ۳۱۵

۱- (۱). محمد جعفری؛ تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۶۶.

این کتاب مباحث مربوط به امامت، با مناقب و فضایل آمیخته نشده و حوادث مربوط به هر امامی، به عنوان یک مقوله تاریخی بررسی شده و بیشترین تکیه این کتاب بر منابع کهن شیعه است.

بدین ترتیب، بدیهی است آثار پرشماری به زبان های مختلف در قالب کتاب، مقاله، پایان نامه های تحصیلی با گرایش های گوناگون عقلی، نقلی، اخلاقی و... درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نگاشته شده و برخی از این آثار مهم، از عربی به فارسی یا به زبان های دیگر نیز ترجمه شده اند. شماری از این آثار، چنان که از عنوان آن ها پیداست، به صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) اختصاص دارد و برخی نیز با این که به این نام نیست، مطالب آن تنها درباره صلح است؛ مانند: صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَام) شیخ احمد محمد اسماعیل (بیروت: دارالمهادی، ۱۴۲۴). این کتاب در ۲۲۳ صفحه حاوی هشت فصل است که ضمن معرفی شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام)، درباره علل صلح ایشان به تفصیل سخن گفته است. دیگر کتاب صلح الحسن شیخ راضی آل یاسین که آیت الله خامنه ای قبل از انقلاب به زبان فارسی ترجمه کرده است. کتاب دیگر صلح الحسن محمدجواد فضل الله است. چنان که گفته شد، کتاب هایی نیز مانند الفتنه الکبری از طه حسین یا الحسن بن علی و عام الجماعه از عبدالوهاب عبدالسلام طویل - نویسنده سعودی - تنها در مورد صلح امام نگاشته شده ولی در عنوان کتاب کلمه صلح درج نشده است. مواردی تک نگاری نیز مانند القول الحسن فی عدد زوجات الحسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از شیخ وسام

البلداوی، تنها درباره ازدواج های نسبت داده شده به آن حضرت نوشته گردیده است. علاوه بر موارد یادشده، صدها مقاله در بخش های مختلف زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نگاشته شده که ذکر آن ها خارج از حوصله این مقاله است.

عمده مطالبی که درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع آمده است عبارتند از: ولادت، اذان رسول خدا (ص) در گوش آن حضرت، نام گذاری، عقیقه، شباهت ظاهری به پیامبر (ص)، محبت رسول خدا (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، آرایش و پوشش ظاهری امام، اخلاق و ادب امام، جانشینی امام به وصیت پدرش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیعت مردم، ازدواج های امام، صلح، شرایط صلح، اخباری در روابط نامناسب امام با معاویه، حج رفتن امام با پای پیاده، گشاده دستی و کمک به مستمندان، حلم و بردباری آن حضرت، شهادت و جلوگیری از دفن امام در کنار حجره جدش و مرثی شهادت و فرزندان آن حضرت.

علاوه بر این موارد، در منابع اهل سنت مواردی مانند مخالفت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیعت با معاویه بر اساس شروط مالی، این که امام از اول قصد جنگ نداشتند، وصیت ایشان به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بستر مرگ مبنی بر این که دنبال خلافت نباشد زیرا نبوت و خلافت در یک خاندان جمع نمی شود، وصیت به برادر به این مضمون که دنبال عراقی ها نرو، در جنگ جمل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از خون ریزی پرهیز داشتند، به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز سفارش می کردند، جنگ را ترک کند و شبهاتی از این قبیل طرح شده که بر اساس تاریخ نگاری شام و در فضای حاکم افکار اموی تدوین شده اند.

منابع بسیار دیگری نیز در تاریخ عمومی جهان و یا تاریخ عمومی اسلام وجود دارد که محدود و مختصر، به شرح حال ائمه به ویژه سه امام نخست پرداخته اند. برخی از این منابع عبارت اند از: البصائر و الذخائر، نوشته علی بن محمد بن عباس مشهور به ابوحیان توحیدی (تولد حدود ۳۱۰ق)؛ مُجْمَل التواریخ والقصص، نوشته ابن شادی (م. بعد ۵۲۰ق)؛ ربیع الابرار، ابوالقاسم محمود بن عمر بن محمد خوارزمی زمخشری (م. ۵۳۰ق)؛ حدیقه الحقیقه و شریعه

الطريقه، ابوالمجد مجدود بن آدم سنایی غزنوی (م. ۵۴۵ ق)؛ العقد الثمين في تاريخ البلدا لامين، نوشته فاسی مکی (م. ۸۳۲ ق)؛ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، حسين بن محمد بن حسن دياربكري (م. ۹۶۶ ق)، اخبار الدول و آثار الأول في التاريخ، نوشته احمد بن يوسف بن احمد دمشقي مشهور به قرمانی (م ۱۰۱۹ ق). گاهی نوشته های این آثار به ویژه درباره امامان بعد از امام حسن (علیه السلام) به يك صفحه هم نمی رسد. البته گاهی اطلاعات بسیار مهمی در این منابع یافت می شود که در منابع دیگر ممکن است نباشد. اطلاعات این منابع اولاً درباره همه ائمه نیست و ثانياً بسیار مختصر و محدود است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در یکی از سخت ترین اوضاع و فشار سیاسی و خفقان دستگاہ اموی زندگی می کردند و برخی مقامات و فضایل آن امام همام طبق روایات و نقل تاریخی بر کسی پوشیده نیست. فرزندان ایشان افرادی باتقوا و زاهد بودند. منابع درباره حیات سیاسی - اجتماعی فرزندان امام اطلاعات کمی را در اختیار می گذارند. تعداد و اسامی فرزندان امام، در منابع مختلف است و در بعضی منابع، برای امام فرزند دختر در نظر نگرفته اند. باین حال، پژوهشی دقیق و تحقیقی جامع در این زمینه صورت نگرفته است جز درباره آن تعداد از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که همراه عموی بزرگوار خود امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نهضت حسینی شرکت کردند و به شهادت رسیدند. طبق اقوال تاریخی، امام فقط از طریق دو فرزند خود یعنی حسن مثنی و زید بن حسن دارای نسل و عقبه هستند. درباره دختران امام اطلاعات بسی کم تر و نادرتر است، زیرا در جامعه آن روز زنان به فعالیت های سیاسی - اجتماعی

کم تری می پرداختند. در مورد مرقد فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اطلاعات کم است و یا اگر در منابع قدیم آثاری بوده یا از بین رفته اند. یا به آن ها توجه نشده است.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فرزندان بلافضل، زندگی اجتماعی - سیاسی.

فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند سایر شخصیت های فکری - سیاسی در موقعیت ویژه خانوادگی و محیطی زاده شده و رشد یافته اند. آنان هر چند مانند سایر انسان ها دارای امتیاز مهم انسانی بودند که توان انتخاب و قدرت گزینش داشتند، عنصر اثرگذار خانواده و محیط را در شکل دهی شخصیت، افکار، باورها و فعالیت های آنان را نمی توان نادیده گرفت و سهم این عناصر را در شناسایی آنان از نظر دور داشت.

کاوش در مورد تعداد، حیات و ویژگی های فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشان می دهد که همه ابعاد زندگی آنان نیز مانند سایر شخصیت های اسلامی و تاریخی روشن نیست و منابع موجود اعم از تراجم، تاریخ، انساب و مناقب درباره جزئیات زندگانی، ابعاد شخصیتی و ویژگی های مهم آنان، اطلاعات کافی عرضه نمی کنند. با توجه به زمان حیات فرزندان امام و فشار و خفقان موجود در آن زمان، شواهد تاریخی در مورد فرزندان امام ناچیز است.

شخصیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای پاک ترین، شریف ترین و خالص ترین نسب و نژاد بشری از طایفه خوش نام و اصیل بنی هاشم بودند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خطبه ای، خاندان خود را چنین معرفی می فرماید: «ما اهل بیت رسول خداییم و هیچ کس را نمی توان با ما قیاس کرد...»^(۱)

حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) مادر گرامی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دختر آخرین پیامبر، حضرت محمد (ص) هستند.

ص: ۳۲۲

۱- (۱). علی بن عیسی، اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۴۳.

شیخ مفید می گوید: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کنیه اش ابومحمد است و در پانزده رمضان سال سوم هجرت در شهر مدینه دیده به جهان گشود. روز هفتم ولادت آن جناب، مادرش او را در پارچه ای از جنس حریر بهشتی پیچید که جبرئیل برای پیامبر (ص) آورده بود و آن حضرت را نزد پیامبر (ص) آورد. پیامبر (ص) عزیز دل خود را در دست گرفت و نام او را حسن نامید و گوسفندی برایش قربانی کرد. او شبیه ترین مردم از جهت اخلاقی - کرداری به پیامبر (ص) بود. مالک بن انس می گوید: «هیچ کس به اندازه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شباهت به رسول خدا (ص) نداشت». در حدیثی پیامبر (ص) فرمودند: «بزرگی و شرافت را به حسن دادم و بخشش و شجاعت را به حسین».

(۱) براء بن عازب می گوید: روزی پیامبر (ص) را دیدم درحالی که حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر پشت گردن او بود و می فرمود: بار خدایا! من او را دوست دارم، تو نیز او را دوست داشته باش. (۲)

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره جدشان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

خَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَبِيهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ أُعْجِبَ النَّاسَ فِي زَمَانِهِ وَأَزْهَدَهُمْ وَأَفْضَلَهُمْ وَكَانَ إِذَا حَجَّ حَجَّ مَأْتِيًّا وَرُبَّمَا مَشَى خَافِيًّا وَكَانَ إِذَا ذَكَرَ الْمَوْتَ بَكَى وَ إِذَا ذَكَرَ الْفَقْرَ بَكَى: (۳)

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین و زاهدترین فرد در عصر خویش بود. او هنگامی که حج به جا می آورد، با پای پیاده از مدینه به مکه حرکت می کرد و چه بسا با پای برهنه بود... هنگام نماز در برابر پروردگار عضلات و تمام بدنش می لرزید...

محمد بن اسحاق معروف به ابن ندیم (متوفای ۳۴۸ ق) می نویسد: هیچ کس در

ص: ۳۲۳

۱- (۱). شیخ مفید، ارشاد، ص ۳۹۶.

۲- (۲). کشف الغمه، ج ۲، ص ۸۸؛ متقی هندی، کنز العمال، ج ۳، ص ۶۵۰، ح ۳۷۶۴۴.

۳- (۳). محمد باقر، مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۱.

فضل و شرافت بعد از پیامبر (ص) همانند حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نبود. (۱) پیامبر (ص) می فرمود: «حسن را دوست دارم و نیز کسی را که او را دوست بدارد دوست دارم». (۲)

ابن شهر آشوب نوشته که پیامبر (ص) فرمود:

حسن و حسین دو امام و پیشوای امتند؛ چه پیکار و جهاد کنند و یا به طور علنی در گیر نشوند و به صورت مخفی و تقیه عمل کنند. (۳)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال چهل هجری بعد از شهادت پدر بزرگوارشان رهبری جامعه نوپای اسلامی را در مدینه به دست گرفتند. سن امام در آن زمان حدود ۳۷ و یا ۳۸ سال بود. در مورد شهادت آن حضرت قول مشهور روز بیست و هشتم ماه صفر است گرچه مرحوم کلینی شهادت آن امام را در روز آخر صفر گفته. و سال شهادت بنا بر قول مشهور سال پنجاه هجری است. (۴)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنا بر نقل مشهور به وسیله غذای مسموم که جعده برای امام تهیه کرده بود، به شهادت رسیدند. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از مسموم شدن، دو روز بیش تر زنده نماند و به شهادت رسید». (۵) آن حضرت در سن ۴۸ سالگی به شهادت رسیدند و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ایشان را در کنار قبر جدّه اش فاطمه بنت اسد در بقیع به خاک سپردند. (۶)

وضعیت سیاسی زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

درباره اوضاع زمان ابوبکر، اطلاعات اندکی درباره تعامل امام با خلیفه اول

ص: ۳۲۴

۱- (۱) . ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۰.

۲- (۲) . ابن سعد، ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۳۴.

۳- (۳) . ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۶۸.

۴- (۴) . کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۱؛ ابن حجر عسقلانی، التهذیب، ج ۶، ص ۳۹.

۵- (۵) . بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۱۵۴.

۶- (۶) . شیخ مفید، ارشاد، ص ۴۰۷.

آمده است. نقل شده که روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مسجد آمدند و دیدند که ابوبکر بر منبر پیامبر (ص) نشسته، سخنرانی می کند؛ بی درنگ عکس العمل نشان دادند و بدون کمترین ترس و تردید به ابوبکر فرمودند: «از منبر جدم پایین بیا...» و ابوبکر گفت: «راست گفتمی» (۱).

در زمان عمر هم وضع به همین منوال بود. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روزی دیدند که عمر بر منبر پدرش نشسته، سخن رانی می کند. ایشان همان جمله را تکرار کردند. در این دوران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ده ساله دوم از عمر خود بودند. حضرت در این مدت می دیدند که چگونه منبر پیامبر (ص) و پدرش در اختیار آنان است و به سنت و سیره جدش عمل نمی شود، پدر خود را می دیدند که چگونه خانه نشین شده و طبق رهنمود پیامبر (ص) صبر را پیشه کرده است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شاهد برکناری صحابه بزرگ پیامبر (ص) از حکومت شهرها و مسئولیت های اجتماعی بود. عمر حتی بخش نامه کرد که «لازم نیست صحابه پیامبر (ص) در جنگ ها و کارهای این چنینی شرکت کنند» و بعضی از آنان را نام برد. (۲)

در زمان عثمان فتوحات دوران خلیفه دوم ادامه یافت و مسلمانان مناطق متعددی را تصرف نمودند. بنابر نقل ابن اثیر،

ابن خلدون، سیدهاشم معروف الحسنی، و علامه باقر شریف قرشی، حسنین (علیهما السلام) در هیچ فتوحی شرکت نکردند. (۳)

ص: ۳۲۵

۱- (۱) . شهاب الدین احمد بن حجر، الهیتمی، الصواعق المحرقة، ص ۱۷۵.

۲- (۲) . هاشم معروف حسنی، سیره الائمة الاثنی عشر، ج ۱، ص ۳۱۷

۳- (۳) . جعفر مرتضی، عاملی، الحیاه السیاسه للامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۱۵.

فرزندان امام مجتبی (علیه السلام)

از حیث تاریخی، به فرزندان امام حسن (علیه السلام) «حسنیان» گفته می شود تا فرقی بین فرزندان امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) باشد. همان طور که روشن است، نسب فرزندان امام حسن (علیه السلام) به دو فرزندش یعنی زید و حسن مثنی می رسد. ولی از لحاظ تاریخی لفظ حسنیان عمدتاً به فرزندان حسن مثنی اطلاق می شود. زیرا فرزندان حسن مثنی مثل عبدالله محض، نفس زکیه و ابن طباطبا در رویدادهای تاریخی و سیاسی و قیام علیه عباسیان شرکت داشتند و خودشان مؤسس این شورش ها بودند.

فرزندان امام حسن (علیه السلام) در غرب

در مغرب افریقا هم حسنیان فعال بودند. ادریس بن عبدالله محض که به مغرب گریخته بود، به کمک بربرها حکومتی به نام ادرسیان تشکیل داد. او سرانجام به دست هارون مسموم شد و درگذشت. حکومت هایی نیز مانند بنی حمود در الجزیره و مالقه در اندلس تشکیل شد.

فرزندان امام حسن (علیه السلام) در شرق

ابن طباطبا از فرزندان حسن مثنی در کوفه علیه مأمون قیام کرد ولی به علت نامعلومی ناگهان درگذشت. پس از وی سلسله مهم «زیدیان» در سال ۲۴۶ هجری در یمن تشکیل شد که حسین بن طباطبا کار زیدیان را مستحکم تر کرد.

علویان طبرستان، از دیگر حکومت های معروف حسنی است که در سال ۲۵۰ هجری شکل گرفت. حسن بن زید بن حسن بن زید معروف به داعی کبیر این حکومت را تأسیس کرد که تا سال ۳۱۶ هجری ادامه یافت. «بنی اخضر» یکی دیگر از حکومت های حسنی است. حسین بن علی بن عبدالله بن حسن معروف به

اخضر، مؤسس این سلسله است. او در سال ۲۵۱ هجری بر خلیفه المستعین بالله عباسی غلبه کرد. این سلسله در نهایت در سال ۳۰۵ هجری با هجوم قرامطه به حجاز از بین رفتند. «بنی قتاده» نیز از حسنیان بودند که در عربستان حکومت تشکیل دادند. شریف حسین آخرین نفر از این سلسله، در سال ۱۳۴۳ هجری مکه را به آل سعود واگذاشت و فرار کرد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنابر مشهور و گفته شیخ مفید در ارشاد، پانزده فرزند (هشت پسر و هفت دختر) داشتند. در آن زمان معمولاً

زنان و دختران دارای فعالیت کمی بودند و پیش تر به خانه داری و شوهرداری و تربیت بچه می پرداختند، لذا تاریخ نگاران و نسابه ها دنبال ثبت و ضبط زندگی نامه زنان و دختران نمی رفتند مگر این که زنی یا دختری منشأ یک حرکت سیاسی یا فرهنگی بزرگ و یا یک اندیشه بود. در مورد تعداد فرزندان اختلاف بسیار است و کتب انساب هر کدام عددی آورده اند؛ برای مثال عیبدلی در الانساب و نهاییه الاعقاب می گوید: امام دارای شانزده فرزند (یازده پسر و پنج دختر) بودند.

نگاهی به حیات فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

تاکنون در مورد فرزندان بلافضل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پژوهش جامعی صورت نگرفته و در مواردی به مناسبت مسائل سیاسی و قیام های علویان بررسی شده است. اما در مورد نوادگان ایشان کارهای زیادی انجام داده اند. در این پژوهش، فقط فرزندان بلافضل ایشان بررسی شده است.

نام گذاری فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشان می دهد که پیش تر آن ها به نام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند که نشان دهنده علاقه فراوان آنان به پدرشان و یا سایر اهل بیت (علیهم السلام) است.

وقتی یزید از امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید: «که چرا پدرت اسم بیش تر فرزندانش را علی گذاشته است؟» فرمودند: «پدرم علاقه بسیار زیادی به پدرش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشت؛ لذا اسم فرزندانش را علی گذاشته است». بر این اساس نوه های آن حضرت حسن نام

داشته اند؛ مانند حسن مثنی و حسن مثلث پدر نام خود را روی فرزند می گذاشت و این به دلیل شدت علاقه به نام مبارک حسن بود. در میان نام گذاری دختران نیز نام فاطمه بسیار اهمیت داشت؛ برای مثال، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نام یکی از دختران خود را فاطمه گذاشتند که پس از خواستگاری حسن مثنی از عموی خود، حضرت این دختر را پیشنهاد می کند و می فرماید: «این دخترم خیلی شبیه مادرم فاطمه (علیها السلام) است». لذا او را به همسری حسن مثنی درآوردند. این بانو یکی از بانوان متقی و صالحه روزگار خود بوده است (۱).

نیز فاطمه دختر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، افتخار همسری امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پیدا کرد و مادر امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شد. امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درجایی از مادر خود تعریف و تمجید می کنند (۲). و امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جده خودشان یعنی فاطمه بنت الحسن (علیها السلام) افتخار کرده و فرموده اند که وی صدیقه بوده است (۳). یک یا دو تن از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خیلی شبیه پیامبر (ص) بودند، مانند حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم چنین از نکات برجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تربیت فرزندان انقلابی، ظلم ستیز و متعهد بود که همواره یار پدر بزرگوار خویش در کوفه و مدینه بودند و بعد از شهادت آن بزرگوار، یار باوفای عموی خود حضرت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شدند. آنان پدر را برترین الگوی تربیتی خویش می دانستند.

بسیاری از آنان پرهیزگار و شجاع و از یاران مخلص و فداکار

ص: ۳۲۸

۱- (۱). مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۴۱۹.

۲- (۲). بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۶۶.

۳- (۳). نجم الدین ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن محمد عمری، المجدی، ص ۱۹.

حضرت سیدالشهداء (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند؛ مانند حسن بن حسن معروف به «حسن مثنی» که در زمان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مسئول موقوفات و صدقات امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شد^(۱) و زید بن حسن که موقوفات پیامبر خدا (ص) را عهده دار گشت.^(۲)

منابع انساب بیش تر به کتاب المجدی و منابع تاریخی و رجالی بیش تر به کتاب الارشاد استناد قرار کرده اند.

شمار فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

تعداد، حیات و ویژگی های فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مانند سایر شخصیت های اسلامی و تاریخی کاملاً روشن هست موجود اعم از تراجم، تاریخ، انساب و مناقب، درباره جزئیات زندگانی و ابعاد شخصیتی و ویژگی های مهم آنان، اطلاعات کافی عرضه نمی کنند. این مهم، به منابع اولیه اختصاص ندارد بلکه مآخذ مختلف که از قرن سوم تا قرن دهم در این باره گزارش و سند ارائه کرده اند، تفاوتی نکرده و هم چنان درباره مسائل مهم و اولیه حیات آنان (مانند تعداد فرزندان و یا جنسیت آنان) اختلاف فراوان دارند. هم چنین تفاوتی در ارائه اطلاعات متفاوت و بسا متناقض بین کتب انساب، تاریخ، تراجم و مناقب وجود ندارد و باید

اذعان کرد که راهی برای دریافت روایات درست و تمایز آن ها از روایات سقیم وجود ندارد. تنها راه برای درمان نسبی این معضل روی آوردن به روایت های مشهور و بازشناسی آن ها از روایات نامشهور در این زمینه است. تقسیم آرای طرح شده درباره این فرزندان بر طبق مذاهب گوناگون نیز می تواند راه دیگری برای رسیدن به گزارش های قابل اطمینان محسوب گردد.

ص: ۳۲۹

۱- (۱). شیخ مفید، ارشاد، ص ۴۱۷.

۲- (۲). همان، ص ۴۱۳.

در نگاهی کلی، روایاتی که شمار فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) را پانزده نفر گزارش کرده، از طرف داران بیش تری برخوردارند.^(۱) هر چند این گزارش ها نیز از لحاظ تفکیک جنسیت با هم متفاوت اند و حتی در میان راویان شیعه یا اهل سنت نیز اتفاق نظر وجود ندارد. شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) تعداد فرزندان را پانزده نفر (هشت پسر و هفت دختر) می داند،^(۲) در حالی که اربلی ضمن تأیید گزارش مفید، تعداد پسران را چهارده نفر می داند و تنها یک دختر گزارش می کند.^(۳)

از میان دانشمندان اهل سنت، ابن حزم اندلسی و ابوعبدالله مصعب زبیری با عالمان یاد شده، در تعداد فرزندان موافق هستند، اولی همه فرزندان را پسر معرفی کرده^(۴) و دومی به نه پسر و شش دختر اشاره نموده است.^(۵) تعداد آنان را شانزده نفر می داند. این

روایت در میان شیعیان بیش از روایت نخست مشهور است و به شیعه اختصاص دارد. عمری در اثر انسابی خود در قرن پنجم بر آن تصریح کرده، سپس امین الاسلام طبرسی بر آن اصرار نموده است. نسب نگاران قرن نهم از جمله ابن عنبه و ابن طباطبا حسنی آن را تأیید کرده. از این رو می توان گفت که این روایت، از انسجام و شهرت بیش تری بهره مند است و در مورد جنسیت فرزندان نیز تفاوت چندانی در میان آن ها دیده نمی شود، به طوری که ابن عنبه و ابن طباطبا هر دو تعداد پسران را یازده نفر و دختران را پنج نفر دانسته اند و گفته نویسنده المجدی را تأیید کرده اند. در این میان نویسنده اعلام الوری، تعداد

ص: ۳۳۰

-
- ۱- (۱) . الارشاد، ج ۲، ص ۴۱۳؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۴۰۴-۴۰۵؛ ابن حزم اندلسی، جمهره الانساب العرب، ص ۳۸؛ ابوعبدالله زبیری، نسبقریش، ص ۴۶.
 - ۲- (۲) . ارشاد، ج ۲، ص ۴۱۳.
 - ۳- (۳) . کشف الغمه، ج ۲، ص ۴۰۴-۴۰۵.
 - ۴- (۴) . جمهره انساب العرب، ص ۳۸.
 - ۵- (۵) . نسب قریش، ص ۴۶.

پسران را ده نفر و دختران را شش نفر معرفی کرده است (۱).

برخی نویسندگان شمار فرزندان حضرت را نوزده نفر شمرده اند. ابونصر بخاری در صدر آن ها قرار دارد و سپس فخر رازی آن را تأیید کرده و در قرن های بعد، کاظم یمانی آن را برگزیده است. دو نفر اول برای امام سیزده پسر و شش دختر و نفر آخر پانزده پسر و چهار دختر شمرده اند. تعدادی فرزندان را دوازده نفر بیان کرده اند، مانند نصر بن علی جهضمی، ابن صباغ مالکی و شبلنجی، این سه نفر، تعدد پسران را یازده نفر و فقط یک دختر برای حضرت نوشته اند (۲). بیهقی در لباب الانساب نیز تعداد را به

۲۳ نفر رسانده است (چهارده پسر و نه دختر). این گزارش از لحاظ عدد، بیش ترین اولاد را برای امام نقل کرده است (۳). گزارش های دیگر نیز در برخی منابع آمده که تعداد فرزندان هیجده، چهارده، و یازده نفر دانسته اند که از لحاظ شمار پسران و دختران نیز هماهنگی لازم را ندارند (۴).

نام گذاری فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)

درباره اسامی فرزندان نیز در میان منابع مربوطه اتفاق نظر وجود ندارد. با این همه، از مطالب موجود به دست می آید که فرزندان ائمه دارای اسامی مختلف بوده اند که در میان عرب های مسلمان آن روز رواج داشته است. در گذشته

ص: ۳۳۱

۱- (۱). المجدی، ص ۱۹؛ ابن عنبه، عمده الطالب، ص ۱۰۹؛ ابن طباطبا حسنی، تهذیب الانساب، ص ۳۳؛ امین الاسلام طبرسی، اعلام الوری، ص ۳۰۶

۲- (۲). نصر بن علی جهضمی، تاریخ اهل البیت، ص ۱۱۴-۱۱۵؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ص ۷۴۴-۷۴۷؛ شبلنجی، نورالابصار، ص ۶۴-۴.

۳- (۳). علی بن زید، بیهقی، لباب الانساب، ج ۲، ص ۳۴۲-۳۴۴.

۴- (۴). حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، ص ۱۹۴-۱۹۵؛ مناقب آل ابی طالب، ص ۳۴؛ ابن خشاب، تاریخ الائمة و وفیاتهم، ص ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۵ و ۱۱۶.

نام گذاری فرزندان به نام های بزرگان فامیل و وابستگان به ویژه در میان بنی هاشم از طرف داران زیادی داشته اما هیچ گاه مقید نبودند فرزند خود را به نام پیامبر (ص) یا امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یا بستگان خویش بگذارند. بلکه از نام های مرسوم در میان مسلمانان به خصوص قریش استفاده می کردند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز چنین عمل کردند. از این رو حدود ۲۳ نام برای فرزندان پسری ایشان آمده است که دو نفر از آنان به نام های حسن و علی (علی اکبر و علی اصغر) خوانده شده اند. بقیه عبارت بودند از: زید، قاسم، ابوبکر، طلحه، حسین اثرم،

عبدالرحمان، عبدالله، احمد، اسماعیل، عقیل، یعقوب، عبیدالله، حمزه، جعفر، عمر، عمرو، و بشر. (۱)

شیخ مفید در ارشاد، هشت پسر آورده به نام های حسن، زید، قاسم، ابوبکر، طلحه، حسین اثرم، عبدالرحمان، و عبدالله؛ درحالی که نصرین جهضمی به جای ابوبکر و طلحه و حسین اثرم از احمد، اسماعیل، عبیدالله، عمر و بشر یاد کرده است. سبطابن جوزی از نویسندگان اهل سنت، ابوبکر و طلحه را نیاورده و به جای آنان از احمد، اسماعیل و عقیل نام برده است. ابن شهر آشوب بین اسامی شیخ مفید در ارشاد و سبطابن جوزی در تذکره الخواص جمع کرده و عمر و حسن اصغر را نیز به آن ها افزوده است.

عمری در المجدی فی الانساب، همان نام های مورد نظر ابن شهر آشوب را تأیید کرده جز آن که به جای عقیل، یعقوب آورده و به جای حسن اصغر، حمزه گزارش کرده است. ابن خشاب، نظر ابن شهر آشوب را تأیید کرده جز آن که ابوبکر و طلحه را به رسمیت نمی شناسد؛ از این رو، از آوردن اسامی آنان خودداری کرده است.

ص: ۳۳۲

فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا زمان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تابع مواضع آن بزرگوار و بخشی از شیعیان ایشان بودند. هیچ گونه خبری از اقدامات و تلاش های مغایر آنان با خطمشی و سیاست های سیدالشهداء (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش نشده است. از این نظر با قاطعیت می توان آنان در امور دینی و سیاسی، از عموی شان پیروی کردند. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز آنان را به عنوان پاره ای از اهل بیت (علیهم السلام) در زیر چتر گفتمان حسینی و سیاست های کلان و هدایت های دینی و سیاسی خود به حساب آورد. در واقعه کربلا شمار زیادی از فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که بالغ بودند و توان حمل سلاح داشتند، شرکت کرده، برخی جان خود را با اخلاص مثال زدنی در رکاب امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در راه آرمان های ایشان فدا نمودند. برخی مجروح شده تا آخر عمر معلولیت را هدیه گرفتند. حضرت قاسم معروف ترین شهید کربلا از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. که همراه مادرش در صحنه کربلا حضور یافت و در روز عاشورا به دست سپاه یزیدی به شهادت رسید. پس از او عبدالله بن حسن؛ که توفیق شهادت در راه خدا و راه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به دست آورد(۱).

برخی منابع، شمار شهیدان عاشورایی فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بیش از این دانسته و از ابوبکر، عمرو و علی نیز یاد نموده اند(۲). در این صورت باید پذیرفت که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در انقلاب کربلا بیش از امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قربانی داده اند؛ زیرا امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو فرزندش به نام های علی اکبر و علی اصغر یا عبدالله صغیر را در راه خدا فدا نمودند، ولی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا پنج پسرش را فدای راه حسینی کرد. شیخ مفید نقل می کند که ابوبکر بن حسن با تیری که عبدالله بن عقبه غنوی پرتاب

ص: ۳۳۳

۱- (۱). ارشاد، ترجمه سیدهاشم محلاتی، ج ۲، ص ۱۶۰-۱۶۴.

۲- (۲) - همان، ص ۱۶۲.

کرد، به شهادت رسید و به عبدالله بن حسن نیز اشاره می کند.

شماری از نویسندگان وجود یک دختر را برای آن بزرگوار آورده اند، اما دانشمندان شیعه به ویژه شیخ مفید و حسن قمی هفت دختر گزارش نموده اند.^(۱) مرحوم طبرسی، در اعلام الموریه شش نفر اشاره کرده است و برخی از دانشمندان دیگر چون فخررازی و ابوعبدالله مصعب زبیری آن را تأیید کرده اند.^(۲) سبطابن جوزی عدد دختران را به هشت نفر ارتقا داده و بیهقی به نه نفر رسانیده است. قول مشهور که برخی از شیعیان نیز آن را نقل نموده اند همان یک دختر است.^(۳)

نام های گوناگونی برای دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع آمده است. شیخ مفید مهم ترین آن ها را ام الحسن، ام عبدالله، امسلمه، رقیه و فاطمه می داند. منابع دیگر به ام الخیر و رمله نیز اشاره کرده اند.

مراقد فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

مراقد امامان و امام زادگان یکی از عوامل مهم استمرار تفکر رهبران دینی به ویژه بزرگان شیعی است که جایگاه مهمی را در شیعه پژوهی و تاریخ تشیع به خود اختصاص می دهد، این مراقد، زمینه گردهمایی و اقامت دائم یا فصلی را برای پیروان آنان در جوارشان فراهم نموده و منبع الهامی برای درک بهتر و برقراری ارتباط معنوی و فکری بیش تر برای شیعیان به شمار می آید که از طریق زیارت، سرودن شعر، ایراد خطابه و تحقیقات علمی و دینی صورت می گیرد.

مراقد معروفی که برای دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود دارند به نام های حسنه،

ص: ۳۳۴

۱- (۱). شیخ مفید، پیشین؛ حسن قمی، همان.

۲- (۲). امین الاسلام طبرسی، همان؛ فخر رازی همان؛ ابوعبدالله زبیری، همان.

۳- (۳). نصر بن علی جهضمی، همان؛ ابن شهر آشوب، همان؛ ابن خشاب، همان؛ اربلی، همان؛ ابن صباغ همان؛ شبلنجی، همان.

رقیه، زکیه، شریفه و امثال آن مشهورند و در میان مردم احترام زیادی دارند، در حالی که دختران آن حضرت به نام های دیگر هستند و عمدتاً با کنیه ام الحسن، ام الخیر، ام الحسین و امسلمه یاد شده اند.

مهدویت

یکی از ویژگی های فکری که درباره فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفته شده، باور ویژه به موضوع مهدویت است. فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از این لحاظ به دو دسته تقسیم می شوند: که برخی در روز عاشورا در رکاب امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند. آنان افکار ویژه درباره مهدویت نداشتند و الگوی آن ها سیدالشهدا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اما عقیده برخی از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله عبدالله بن حسن پدر نفس زکیه، بدین باور بود که پسرش مهدی، همان نجات بخش بشر و مهدی صاحب الزمان است که جهان را

پراز عدل و داد خواهد نمود پس از آن که مملو از جور و ظلم شده باشد.^(۱)

عنوان «مهدی»، در قرن نخست اسلامی به معنای لغوی آن که (هدایت یافته و راست اندیشه) باشد، فراوان به کار رفته است ولی در مورد برخی از فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله عبدالله، این عنوان معنای اصطلاحی خود را داشته و به همان مفهوم شیعی آن که نجات بخش، مصلح کل و عدل گستر جهان باشد، استفاده شده است. این مهم در سال ۱۲۷ هجری در جلسه ابواء به کار رفت. که برای خلیفه بنی هاشم پس از سقوط امویان بحث می شد.^(۲) اما از همان دوران کودکی نیز محمد نفس زکیه به عنوان مهدی شناخته شد و برخی علایم ظاهری حضرت مهدی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)؛ که در روایات اسلامی به ویژه شیعی وارد شده، در او مشاهده گردید.

ص: ۳۳۵

۱- (۱). ابوالفرج، اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۵۴، ۲۰۶ و ۲۰۷.

۲- (۲). همان.

همین ویژگی ها و علایم باعث می شد تا برخی از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تصور کنند که وی همان مهدی موعود (عج) است که پیامبر اکرم (ص) بشارت داده اند.

گفته شده که نفس زکبه دارای علانمی بود از جمله داشتن خال بین دو کتف که با خال پیامبر (ص) شباهت داشت و نام پدرش چون پدر رسول خدا (ص) عبدالله بود و نسب پدرش از دو طرف (پدری و مادری) به حضرت فاطمه (علیهاالسلام) می رسید و نام خودش هم محمد و از نام رسول خدا (ص) بود.

ازاین رو خانواده عبدالله بن حسن حتی پیش از تولدش او را انتظار کشیده و تولد او را به عنوان تولد مهدی موعود (عج) پنداشته و در جریان تولد و دوران کودکی وی نیز ذهنیت اطرافیان و خانواده نسبت به مهدویت وی جدی بود(۱). و اشعاری که به مناسبت تولد وی سروده شده نیز مؤید همین تلقی می باشد و در ایام کودکی و نوجوانی از انتظار دور نگه داشته می شد، تلاش می گردید که از او حفاظت صورت گرفته و از معرض حوادث و دشمنان مصون نگه داشته شود(۲).

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخلاف چنین باور، بود و با صراحت تمام اعلام کرد که محمد بن عبدالله بن حسن برخلاف تصور مردم، مهدی موعود نیست(۳).

اسامی پسران امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

۱. قاسم

اشاره

طبق نقل کتب تاریخی مادر قاسم ام ولد بود. زمانی که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند، قاسم کودکی سه ساله بود. او همراه دیگر برادرانش، (حسن بن

ص: ۳۳۶

۱- (۱) . همان، ص ۲۳۷.

۲- (۲) . همان، ص ۲۴۰.

۳- (۳) . همان، ص ۲۰۸.

حسن، عبدالله، عمر و... تحت پرورش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرار گرفت و از مکتب آن حضرت درس های زیادی آموخت. طبق نقلی نام مادر حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نرجس بود. (۱) تاریخ طبری هم او را ام ولد می داند. لباب الانساب سن حضرت قاسم را در روز عاشورا شانزده سال معرفی کرده است. (۲) به نقلی تاریخ سال ولادت ایشان سال ۴۸ هجری بوده است. (۳) او در دو سالگی پدر بزرگوارش را از دست داد. (۴)

ازدواج حضرت قاسم

داستان ازدواج حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به این صورت آمده است:

قاسم با عمویش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در واقعه کربلا حضور داشت. و از عمویش اجازه مبارزه گرفت. امام به وی فرمود: «ای پسر برادرم، تو یادگار برادرم هستی. می خواهم باقی بمانی تا به وسیله تو تسلی یابم.» پس حضرت قاسم نشست و ناراحت شد و سرش را بین دوزانویش گذاشت و گریه کرد. پس یادش آمد پدرش که دعایی را بر روی دست راستش بسته و به او فرموده

بود: «پسرم، زمانی که به تو درد یا غمی رسید، این دعا را باز کن و بخوان. معنایش را بفهم و به آنچه که در آن نوشته است عمل کن.» پس حضرت قاسم آن را باز کرد و خواند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این چنین نوشته بود: «ای پسرم قاسم، تو را به تقوای الهی سفارش می کنم. پس وقتی عمویت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کربلا دیدی که دشمن او را احاطه کرده پس از وی اجازه مبارزه بخواه و جهاد با دشمنان خدا و رسول و دشمنان عمویت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ترک مکن.» پس حضرت قاسم برخاست و نزد عمویش رفت و این تعویذ را به عمویش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داد. پس امام نفس بلندی کشید و به قاسم فرمود: «ای پسرم این وصیت پدرت برای توست. من وصیت

ص: ۳۳۷

۱- (۱) . محمد ری شهری، دانشنامه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۷، ص ۱۲۳، (لباب الانساب، ج ۱، ص ۳۴۲).

۲- (۲) . همان، ج ۷، ص ۱۲۵.

۳- (۳) . محمدعلی، نایینی اردستانی قمی، انوار المشعشعین، ج ۲، ص ۵۴.

۴- (۴) . ابراهیم الموسوی، زنجانی، وسیله الدارین، ص ۲۵۳.

دیگری برایت دارم پس آن را اجرا کن.» سپس امام دست قاسم را گرفت و وارد خیمه شد و دستش را به دست عون و عباس داد و او را داخل خیمه برد و به خواهرش زینب (علیها السلام) امر کرد که صندوق را بیاورد. آن را باز کردند. از آن قبا و عمامه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بیرون آورد. سپس لباس ها را به تن قاسم کرد و او را با دخترش به عقد هم درآورد و آن دو را تنها گذاردند. پس حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نگاه می کرد و می گریست. پس شنید که قوم مبارز می طلبند... پس سریع بلند شد و گفت: «الآن وقت مبارزه است نه وقت عروسی.»

کاشفی (متوفای ۹۱۰ ق) (۱) و طریحی (متوفای ۱۰۸۵ ق) (۲) به این داستان اشاره کرده اند که قابل استناد و صحیح نیست. و در منابع قدیم در این باره مطلبی دیده نشده است. محدث قمی در منتهی الآمال و نفس المهموم می گوید:

نویسندگان و روایان نام حسن را با قاسم اشتباه کردند. به نظر می رسد ملاحسین کاشفی مؤلف کتاب روضه الشهداء اولین بار داستان ازدواج قاسم بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آورده است. طبق نقل کتب معتبر تاریخی قصه ازدواج حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صحت ندارد.

در زیارت رجبیه و زیارت ناحیه مقدسه نام حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده است. (۳)

قاسم همراه عموی بزرگوار خود از مدینه به مکه و از مکه به کربلا حرکت کرد. او در روز عاشورا حدوداً سیزده ساله و هنوز به سن بلوغ نرسیده بود. (۴) حضرت قاسم بینش سیاسی و معرفت بسیار بالایی نسبت به امام زمان خود داشت با این که نوجوان بود، برخلاف یاران کهن سال امام که مخفی شده بودند، همراه امام به کربلا آمد. در شب عاشورا که امام برای شفاف سازی یاران خود با

ص: ۳۳۸

۱- (۱). ملأ حسین واعظ، کاشفی، روضه الشهداء، ص ۲۵۶.

۲- (۲). شیخ فخرالدین النجفی، الطریحی، المنتخب طریحی، ص ۳۶۵-۳۶۶.

۳- (۳). همان، ج ۷، ص ۱۲۶.

۴- (۴). سید محسن، امین، اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۱۲۸.

آن‌ها صحبت می‌فرمود که «هرکس می‌خواهد می‌تواند بیعت خود را پس بگیرد و از تاریکی استفاده کند و کربلا را ترک نماید.» این نوجوان خود را به عمو رساند و پرسید: «آیا من هم فردا کشته خواهم شد؟» امام از وی پرسید: «مرگ برای تو چگونه است؟» پاسخ داد: «مرگ در راه خدا برایم از غسل شیرین تر است.» (الموت احلی من العسل) (۱). در روز

عاشورا قاسم از امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اجازه میدان خواست و رجزخوانی کرد او برادر پدر و مادری ابوبکر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که قبل از حضرت قاسم به میدان رفت و به شهادت رسید. حمید بن مسلم (۲) می‌گوید: «پسر جوانی برای مبارزه از سپاه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جدا شد که رخسارش همچون ماه می‌درخشید. عمر سعد گفت: "به خدا قسم که الان به او حمله خواهم کرد." وقتی قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به زمین افتاد عمویش را صدا زد و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همچون باز شکاری ظاهر شد و مانند شیری خشمناک حمله آورد و قاتل قاسم را مجروح کرد و قاتلش زیر اسب‌ها شد و به هلاکت رسید.»

در اخبار الطوال (۳) آمده که: قاتل او عمرو بن سعد بن مقبل اسدی بود. حمید گوید: «من پرسیدم: «او که بود؟» گفتند: «او قاسم فرزند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود.» (۴).

۲. عمرو یا عمر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

او را عمر بن حسن معرفی می‌کنند. او حدود یازده سال داشت که در سفر کربلا عمویش را همراهی کرد. بیش تر مورخان اتفاق نظر دارند که او به اسارت در آمده و شهید نشده است. (۵). بعد از واقعه کربلا با دیگر اسیران به شام رفت.

ص: ۳۳۹

- ۱- (۱). حسین بن حمدان الخضیبی؛ الهدایه الکبری، ص ۲۰۴
- ۲- (۲). وی از سپاهیان عمر سعد بود که اخبار کربلا از وی زیاد نقل شده است.
- ۳- (۳). ترجمه اخبار الطوال، ص ۲۸۰.
- ۴- (۴). محمد جواد، فاضل، ترجمه مقاتل الطالبیین، ص ۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹.
- ۵- (۵). منابع (الطبقات الکبری، اللهوف، مقاتل الطالبیین).

روزی یزید در شام، عمرو بن حسن را طلبید. و به او گفت: «حاضری با پسر خاله کشتی بگیری؟» عمرو جواب داد: «نیروی که با او کشتی بگیرم در من نیست؛ خنجری به من بده و کاردی به پسر تا باهم بجنگیم یا او مرا بکشد و به جدم پیامبر خدا (ص) و پدرم علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملحق شوم و یا این که من او را بکشم و به جدش ابوسفیان و پدرش معاویه ملحق نمایم.» سپس یزید گفت: «بنگرید آیا او بالغ شده یا هنوز کودک است؟» جواب دادند: «او هنوز کودک است.» یزید دست از مجازات او برداشت. سپس او را همراه دیگر اسیران روانه مدینه کرد. (۱) خوارزمی می گوید:

عمر بن حسن برادرزاده امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پسر خردسال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که با تیری که دشمن به طرف او افکند، به شهادت رسید. (۲)

۳. عبدالله یا عبدالله اکبر

ظاهراً عبدالله اکبر، مکنی به ابوبکر بوده است. (۳) در کتاب المجدی آمده که وی شوهر سکینه دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. (۴) او در

کربلا در سنین نوجوانی و یا جوانی در رکاب عموی بزرگوار خود به شهادت رسید. (۵) در انساب الاشراف آمده که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبدالله را با دختر خود سکینه به ازدواج شرعی درآورد و قبل از آمیزش به شهادت رسید. (۶)

ص: ۳۴۰

-
- ۱- (۱). شریف الجوهری، مثير الاحزان، ص ۱۰۵.
 - ۲- (۲). لوط بن یحیی، ابومخنف، مقتل الحسين، الجزء الثاني، ص ۵۳؛ آیت الله خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۳، ص ۲۵؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۴۶۹.
 - ۳- (۳). میرزا محمدتقی، سپهر، ناسخ التواریخ، ج ۲، ص ۳۲۹ و ج ۲، ص ۲۲۷.
 - ۴- (۴). المجدی، ص ۱۹.
 - ۵- (۵). تاریخ قم، ص ۲۸۱-۲۸۰.
 - ۶- (۶). انساب الاشراف، ج ۲، ص ۱۹۵؛ اعلام الوری، ص ۲۱۴.

طبق نقلی وی پس از قاسم بن حسن به میدان رفت. (۱) واقعه شهادت عبدالله این طور نقل شده که مردی کوفی عبدالله را بر روی اسب دید. عبدالله از زیباترین آفریدگان خدا بود. آن کوفی گفت: «من حتماً این جوان را می کشم!» مردی به او گفت: «وای بر تو! از این جوان چه می خواهی؟ او را واگذار!» ولی او نپذیرفت و به عبدالله حمله کرد و وی را به شهادت رساند. هنگامی که ضربه به عبدالله اصابت کرد فریاد زد: «ای عموجان!» امام فرمود: «جانم، ای صدایی که یاور آن کم و دشمن آن بسیار است. و قاتلش را به هلاکت رساند. (۲)

نام وی در زیارت ناحیه مقدسه آورده شده است. به نظر می رسد که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای دو فرزند به نام های عبدالله بودند: عبدالله اکبر دارای کنیه ابوبکر بوده و با دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نام سکینه ازدواج کرده و عبدالله اصغر یازده سال داشته و در خیمه زنان نگه

داری می شده است. طبق نقل المجدی عبدالله اکبر با سکینه دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ازدواج کرد که به شهادت رسید. (۳) و عبدالله اصغر که خردسال بود، در آخرین ساعات روز عاشورا در دامان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسید. (۴) مرقد وی به نقل از جمهره الانساب العرب در کربلا همراه دیگر شهداست. (۵)

۴. عبدالله اصغر

او فرزند دیگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و کودک نابلغ بود. طبق گزارشی، وی پس از

ص: ۳۴۱

۱- (۱) . ناسخ التواریخ، ج ۲، ص ۳۳۰.

۲- (۲) . ابوالعرب، تمیمی، المحن، ص ۱۴۷.

۳- (۳) . المجدی، ص ۱۹.

۴- (۴) . دانشنامه امام حسین، ج ۷، ص ۱۴۰.

۵- (۵) . جمهره الانساب العرب، ص ۳۹.

علی اصغر، کم سن ترین شهید کربلاست. (۱) هنگامی که سپاه کوفه امام را محاصره کردند، این کودک تلاش کرد تا خود را به امام برساند. حضرت زینب (علیها السلام) خواست تا مانع او شود ولی نتوانست. او شتابان خود را به امام رساند. شمر با پیاده های سپاه، امام را محاصره کرد و امام آن ها را پراکنده ساخت. در این هنگام بحر بن کعب بن عیدالله با شمشیر به سوی امام حمله کرد. عبدالله به او گفت: «ای مادر خبیث! آیا عمویم را می کشی!» آن

مرد شمشیر را پایین آورد و دست پسر بچه را قطع کرد. (۲) و وی در کنار امام شهید شد. برخی آورده اند که ناگهان حمله بن کاهل تیری به سوی عبدالله اصغر پرتاب کرد و او را در دامن عمویش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رساند. (۳) در زیارت ناحیه مقدسه و زیارت رجبیه نام این شهید نیز آمده است. (۴)

حضرت زینب (علیها السلام) وقتی دیدند عبدالله اصغر را روی دامن امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شهید کردند فرمود: «کاش مرده بودم و این روز را نمی دیدم! کاش آسمان بر سرزمین خراب و کوه ها پاره پاره می شد!» (۵) به نقل از مقاتل الطالبيين مادر عبدالله به نام ام ولد، دختر سليل بن عبدالله، برادر جرير بن عبدالله بجلی بوده است. امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: «قاتل عبدالله بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حمله بن کاهل اسدی بوده است.» (۶) العمری می گوید: «عبدالله بن حسن همان ابوبکر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که در کربلا شهید شد.» او یازده

ص: ۳۴۲

-
- ۱- (۱). الکامل للبهائی، ج ۲، ص ۳۰۳، ح ۱۸۵۰.
 - ۲- (۲). تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۵۰؛ مقاتل الطالبيين، ص ۱۱۶.
 - ۳- (۳). تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۶۸.
 - ۴- (۴). الاقبال بالاعمال، ص ۷۵. (السلام علی عبدالله بن الحسن بن علی الزکی لعن الله قاتله و رامیه حمله بن کاهل الاسدی)
 - ۵- (۵). ذبیح الله، محلاتی، فرسان الهیجا، ج ۱، ص ۲۴۰.
 - ۶- (۶). مقاتل الطالبيين، ص ۹۳؛ بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۳۶.

۵. ابوبکر

وی از جمله شهدای حسنی است که در روز عاشورا با تیر عبدالله بن عقبه غنوی به شهادت رسید. (۲) او را عبدالله هم نامیده اند. (۳) به نقلی ابوبکر کتبه عبدالله بوده است. (۴) او در سال ۴۵ هجری متولد شد. نام او احمد و کتبه اش ابوبکر و مادرش رمله یا ام ولد بود. او در سال ۶۱ هـ - ق در شانزده سالگی در واقعه کربلا بعد از شهادت برادرش حضرت قاسم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسید. در بعضی از منابع آمده که وی ۳۵ ساله بوده است. (۵) عبدالله بن عقبه غنوی قاتلش بود. مدفن ابوبکر در جوار امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقام الشهداء کربلاست.

مادر وی کتیزی به نام رمله بود که به همسری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درآمده بود. فرزندانش به همراه عموی خود به کربلا آمدند. وی در کنار عموی خود ایستاده بود که عبدالله بن عقبه غنوی از سوی لشکر یزید تیراندازی کرد و ابوبکر به شهادت رسید. (۶) ابوالفرج اصفهانی نیز به نقل از امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبدالله بن عقبه غنوی را قاتل ابوبکر معرفی کرده است. وی شهادت ابوبکر را قبل از

حضرت قاسم دانسته است. (۷) ولی برخی دیگر از منابع، شهادت وی را بعد از حضرت قاسم گزارش نموده اند. (۸) در زیارت رجبیه به او نیز سلام داده شده است. «السلام

ص: ۳۴۳

۱- (۱) .المجدی، ص ۱۹؛ تاریخ طبری، ج ۶، ص ۲۵۹.

۲- (۲) .الارشاد، ج ۲، ص ۱۶۲.

۳- (۳) .المجدی فی انساب الطالبین، ص ۱۹.

۴- (۴) .المجدی، ص ۱۹.

۵- (۵) .مروج الذهب، ج ۳، ص ۷۱؛ نسب قریش، ص ۵۰.

۶- (۶) .اعلام الوری، ص ۲۴۳؛ مقتل الحسین مرقم، ص ۳۳۰.

۷- (۷) .مقاتل الطالبین، ص ۸۶.

۸- (۸) .الارشاد، ج ۲، ص ۱۰۸-۱۰۹.

علی ابی بکر بن الحسن، شیخ مفید نیز عبدالله بن عقبه غنوی را قاتل او معرفی می کند.^(۱) هم چنین از تیر سه شعبه ای یاد کرده اند که بر بدن او وارد گردیده و قاتلش نفرین شده است.^(۲)

۵. حسن بن حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) (حسن مثنی)

حسن مثنی یکی از فرزندان امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) بود که در کربلا همراه عمویش حضور داشت، اما به جای شهادت به فیض معلولیت و مجروحیت نائل آمد. وی مانند برادرش قاسم، از همان آغاز نهضت حسینی در آن سهم فعال داشت و در روز عاشورا نیز در رکاب امام حسین (عَلِيهِ السَّلَامُ) پایداری نمود. کنیه اش ابومحمد و به پیامبر (ص) شباهت داشت و سیدی شریف و رئیس بود. او دارای منزلت و مقامی بالا و عالم، عامل، فاضل، صالح، عابد و باتقوا بود.

حسن مثنی طبق نقلی در سال ۴۴ هجری متولد شد.^(۳) وی بر اثر تربیت پدر بزرگوارش به کسب کمالات آسمانی و فضایل

معنوی نایل گردید و همانند برادرش متولی صدقات و موقوفات امام علی (عَلِيهِ السَّلَامُ) گردید. حسن مثنی جوانی باتقوا و نیکو صورت بود. ازدواج وی با دختر امام حسین (عَلِيهِ السَّلَامُ)، با صلاحدید آن حضرت انجام گردید، و بعد همراه عموی بزرگوار خود راهی کربلا شد تا عموی خود را یاری کند و در این راه مجروح شد و همراه اسیران به کوفه و شام رفت و در افشاگری های کاروان اسرا فعال بود.

مادرش خوله بنت منظور بن ریان بود. منقول است که عموی وی به نام «عمر اطرف» با حسن مثنی درباره تولیت صدقات امیرمؤمنان (عَلِيهِ السَّلَامُ) اختلاف داشت. وی از

ص: ۳۴۴

۱- (۱). همان، ج ۲، ص ۱۰۹.

۲- (۲). اقبال بالأعمال، ج ۳، ص ۷۵ و ۳۴۳.

۳- (۳). عمده الطالب فی انساب الطالبین، ص ۹۱-۹۲.

حسن مثنی می خواست که او را هم شریک کند ولی حسن مثنی قبول نکرد. (۱) عمر اطرف به حجاج بن یوسف ثقفی شکایت کرد. حجاج به حسن مثنی گفت: «ای ابامحمد، عمویت عمر از آل ابی طالب و رئیس آنان است. من واسطه می شوم که او را در تولیت صدقات جدت شریک کنی.» حسن مثنی گفت: «نمی توانم شرطی را که با جدم امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسته ام تغییر دهم.» حجاج گفت: «شرطت چیست؟» حسن مثنی گفت: «شرط این است که متولی صدقات باید از اولاد امام حسن و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشند.» حجاج گفت: «این شرط را کنار بگذار! عمر اطرف عمویت است و او را من وساطت می کنم. اگر قبول نکنی من با اجبار او را داخل در تولیت صدقات می کنم.» (۲) حسن مثنی موضوع را نزد عبدالملک مروان برد و

عبدالملک نامه ای به حسن مثنی داد تا به حجاج برساند تا مشککش حل شود. (۳) زید بن علی بن حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم با زید بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر سر تولیت موقوفات رسول الله (ص) اختلاف داشت. (۴)

در نقلی نیز آمده که امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با حسن مثنی بر سر تولیت صدقات امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختلاف داشتند. حسن مثنی قسمتی از صدقات را که سهم امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. به امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داد؛ چون هم امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هم حسن بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اولاد حضرت فاطمه (علیها السلام) بودند و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وصیت کرده بود که فرزندان فاطمه (علیها السلام) متولی صدقات او باشند. (۵)

ابن طفطقی می گوید: «حسن مثنی روز عاشورا در کربلا زخمی شد و به

ص: ۳۴۵

۱- (۱). مصعب زبیری، الجزء الثانی، نسب قریش، ص ۴۶.

۲- (۲). همان، ص ۴۷.

۳- (۳). مصعب زبیری، ص ۴۹.

۴- (۴). ترجمه فرزندان آل ابی طالب، ج ۱، ص ۲۰۵.

۵- (۵). احمد، کیای گیلانی، سراج الانساب، ص ۳۵ ۳۴.

خواب رفت. در خواب دید که قبل از وفاتش بین دو چشمش نوشته شده بود: «قل هو الله احد» و این خواب را برای خانواده اش تعریف کرد. آن ها وی را بشارت دادند.^(۱) حسن مثنی با همسرش به همراه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کربلا رفت و در روز عاشورا با لشکر کوفیان جنگید و به سختی مجروح شد. یکی از سربازان عمر بن سعد به نام ابی حسان اسماء بن خارجه فزاری که از بستگان مادرش نیز بود، او را از اسارت دشمن نجات داد. و

در کوفه به مداوای وی مشغول شد و پس از بهبود، او را به مدینه بازگرداند. بعد از بازگشت اسرای کربلا به مدینه، حسن مثنی هم چنان با همسرش فاطمه بنت الحسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زندگی می کرد تا اینکه به دستور ولید بن عبدالملک و یا سلیمان بن عبدالملک (از خلفای اموی) مسموم گردیده و در ۵۳ سالگی به شهادت رسید و در قبرستان بقیع مدفون شد. همسر وی خیمه ای بر سر قبر همسرش زد و روزها گریه می کرد. در نقلی دیگر است که حسن مثنی مدتی را در زندان مدینه بود و ولید بن عبدالملک به صالح بن عبدالله نامه نوشت که او را از زندان بیرون بیاورد. و در مسجد پانصد تازیانه بزند وقتی خواستند به حسن مثنی تازیانه بزنند، امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کنار حسن مثنی آمد و فرمود: «دعای کرب و فرج را بخوان».

سید بن طاووس خود از نوادگان حسن مثنی است، در مورد عظمت جدش می نویسد:

در میان یاران پیامبر اکرم (ص) هیچ کس به اندازه علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرزندان شریف و بزرگواری نداشت و اولاد هیچ کدام در فضایل و مناقب به درجه او نمی رسد. بعد از اینکه از مقام حسنین که سرور جوانان اهل بهشتند بگذریم، در میان اولاد حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) افراد باشرافتی هم چون: حسن مثنی، حسن مثلث، عبدالله بن مثنی و محمد نفس زکیه وجود دارند و در میان اولاد امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)،

ص: ۳۴۶

۱- (۱). شریف محمد، طقطقی، الاصلی فی انساب الطالبین، ص ۶۱-۶۲-۶۳.

بزرگوارانی هم چون: امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و... دیده می شوند که هر انسان باانصافی به فضایل و مناقب والای آنان معترف است تا آن جایی که عارفان برجسته ای هم چون: ابویزید بسطامی، به سقایی منزل امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) افتخار می کردند و معروف کرخی به درباری حضرت رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر خود می بالید. این چنین فرزندان کجا برای سایر اصحاب یافت

می شوند. (۱)

شیخ مفید، درباره حسن مثنی، می گوید:

حسن مثنی شخصیتی جلیل القدر، سرآمد خوبان روزگار، اهل فضل و پارسایی و متولی صدقات و امور خیریه جدش امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عصر خود بود.

آنگاه به نقل حکایت وی با حجاج بن یوسف اشاره کرده، حضور وی را در حماسه کربلا می ستاید و در ادامه می گوید:

او با دختر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ازدواج کرد و در ۳۵ سالگی از دنیا رفت. (۲)

امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره همسر حسام مثنی می فرماید: «چون هنگام شهادت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرا رسید، دختر بزرگ خود فاطمه را طلبید و نامه ای به او داد و وصیت های ظاهری و باطنی خود را به او کرد (این در حالی بود که علی بن الحسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخت بیمار بود). فاطمه بعد از بهبود برادرش امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، آن نامه را به وی تقدیم کرد».

هنگامی که حسن مثنی می خواست ازدواج کند، برای خواستگاری، نزد عمویش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و خواسته اش را به حضرت اظهار داشت. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «پسرم! من از تو چنین انتظاری را داشتم. هر کدام از دخترانم را که می خواهی بگو.» ولی

حسن مثنی سرش را پایین انداخت و امام

ص: ۳۴۷

۱- (۱). رضی الدین ابی القاسم، الحسینی، الطرائف، ص ۵۲۰.

۲- (۲). الارشاد، ج ۲، ص ۴۱۹.

حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: دخترم فاطمه را برایت انتخاب می‌کنم که بسیار شبیه مادرم حضرت فاطمه (علیها السلام) است. سپس دخترشان فاطمه را به همسری او در آورد. ثمره این ازدواج پنج فرزند بود به نام‌های: عبدالله محض، ابراهیم غمر، حسن مثلث، زینب، ام کلثوم. (۱)

طبق شواهد تاریخی، به نظر می‌رسد که حسن مثنی و عبدالله بن حسن روابط نسبتاً گرم با خلفای اموی و مخصوصاً با خلفای عباسی داشتند. حسن مثنی در نهایت در سال ۹۷ هجری به وسیله ولید بن عبدالملک یا سلیمان بن عبدالملک مسموم شد و به شهادت رسید.

۷. بشر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

سیدمحسن امین در اعیان الشیعه به بشر اشاره می‌کند که در رکاب عمویش به شهادت رسید. (۲) نام این فرزند از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کتب انساب نیامده فقط در اعیان الشیعه ایشان را جزوه شهدای کربلا آورده است. ابن شهر آشوب هم در کتاب مناقب، (۳) ایشان را در شمار شهیدان کربلا قلمداد کرده، ولی پیش از او کسی ایشان را از شهیدان کربلا ندانسته است؛ زیرا اولاً برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

فرزندی به نام بشر ثبت نشده و ثانیاً از نحوه شهادت او هم در هیچ منبعی سخن به میان نیامده است.

۸. زید بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

زید بن حسن را «ابلیج» می‌گفتند ابلیج یعنی درخندگی رخسار. او با بنی امیه با رفق و مدارا رفتار می‌کرد و مخالفت چندانی نداشت. (۴) او با عبدالملک مروان

ص: ۳۴۸

۱- (۱). ابی الحسن العبدلی النسابة، تهذیب الانساب و نهایه الاعقاب، ص ۳۳، ۳۴، ۳۵.

۲- (۲). امین، سیدمحسن، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۱۰.

۳- (۳). مناقب ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۱۲۲.

۴- (۴). محمدعلی، نایینی اردستانی قمی، انوار المشعشعین، ج ۲، ص ۹۱.

چندبار بر خورد داشت اما عبدالملک با او برخورد تند نکرد.

زید از نظر سنی از همه فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بزرگ تر و مردی باتقوا بود. وی مسئولیت صدقات پیامبر (ص) را بر عهده داشت. او در زمان عبدالملک مروان و سلیمان بن عبدالملک می زیست. محمد بن بشیر خارجی در مدح زید گفته است:

وقتی فرزند رسول خدا (ص) به سرزمین خشکی برسد، چوب های خشک آن سرزمین سرسبز می شود.

زید در حدود صدسالگی از دنیا رفت و بسیاری از شعرا در مدح او اشعاری گفتند. زید به حرف های بیچارگان و فقیران خوب گوش می داد. آن هایی را که نمی شناخت به در خانه هایشان می رفت. او از پدر و جدش روایت نقل می کرد.^(۱) در کتاب عمده الطالب آمده که قبرش در منطقه حاجر در شش مایلی مدینه به مکه واقع شده است.

^(۲) زید معتقد بود که باید در کارها تقلید کرد و با دشمنان با نرمی رفتار نمود. ولید بن عبدالملک در نامه ای از وی خواست با پسرش عبدالعزیز برای ولایت عهدی بیعت کند، درحالی که عهد رسمی سلیمان بن عبدالملک بود. زید هم پذیرفت و این کار را کرد.^(۳)

مراقدی از اعقاب زید در قم وجود دارد.^(۴)

احادیثی از زید بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

زید از پدرش (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنین نقل می کند:

لما آخی رسول الله (ص) بین اصحابه آخی بین ابوبکر و عمر، و بین طلحه و زبیر، و بین حمزه و زید بن حارثه و بین عبدالله بن مسعود و بین مقداد. پس

ص: ۳۴۹

۱- (۱) . اربلی علی بن عیسی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۷۵.

۲- (۲) . عمده الطالب فی انساب آل ابیطالب، ص ۶۹.

۳- (۳) . ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ص ۶۶.

۴- (۴) . انوار المشعشعین، ج ۲.

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیامبر (ص) عرض کرد:

«أخيت بين اصحابك و آخرتني» فقال رسول الله (ص): «ما أخرجتك إلا لنفسي» (۱)

در حدیث دوم، از پدرش چنین نقل می کند:

قال رسول الله (ص) «انی من واجب المغفرة ادخالک السرور علی اخیک المسلم» (۲)

بعد از رحلت زید، پیکر او را به خانه اش در محله بنی حدیله بردند و غسل دادند و سپس بر سریر نهادند و در بقیع دفن کردند (۳). در عمده الطالب آمده که زید به دعوت عمویش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جواب رد داد و به کربلا نرفت و با عبدالله بن زبیر بیعت کرد. خواهر زید همسر عبدالله بن زبیر بود. وقتی عبدالله کشته شد، زید خواهرش را با خود به مدینه برد.

مادر زید فاطمه دختر ابی مسعود انصاری بود. زید پسری به نام حسن داشت که در زمان منصور امیر مدینه بود. وی اولین کسی بود که لباس مشکی پوشید که در زمان عباسیان رسم بود درحالی که از علویان بود. او در سال ۱۶۸ هجری فوت کرد (۴).

ظاهر آ زید با بنی امیه رفتار مسالمت آمیز داشته و از آن ها تقلید می نموده و با دشمنانش تقیه می کرده است (۵). نفیسه بنت زید نوه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که در سال ۲۰۸ هجری در مصر فوت کرد. این زن با ولید بن عبدالملک یا عبدالملک مروان ازدواج کرد. قبرش در مصر مشهور است و زیارتگاهی بزرگ همراه با قبه و بارگاه عظیم دارد.

(۶)

ص: ۳۵۰

۱- (۱). کشف الغمه، ج ۲، ص ۴۰۴-۴۰۵.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان، ج ۶، ص ۷.

۴- (۴). عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب، ص ۱۱۰-۱۰۹.

۵- (۵). الفصول المهمه فی معرفة الاثمه، ص ۷۴۶-۷۴۵-۷۴۴.

۶- (۶). حسین ابوسعیده، موسوی، تاریخ المشاهد المشرفه، ج ۲، ص ۲۹۳.

درباره ایشان اطلاعات بسیار کمی وجود دارد و تاریخ تولد و وفات ایشان نامعلوم است. العمری می گوید:

وی در حال احرام در ابواء در گذشت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) او را کفن کرد و کفنش دوخته نشده بود و چهره اش را نپوشانیده بودند.

شیخ مفید نیز می گوید که وی همراه عمویش برای حج به مکه رفت و در ابواء در لباس احرام از دنیا رفت.

۱۰. حسین بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) معروف به ائرم

اطلاع اندکی از ایشان در دست است و درباره تاریخ تولد و وفات، محل تولد و مرقد ایشان اطلاعات دقیقی در دست نیست، ولی بنا به نقلی، قبر وی در وادی فح است. بدین جهت به وی «ائرم» می گفتند که دندان جلو وی شکسته شده بود. وی دارای اولاد بود، ولی منقرض شدند. (۱) کتب قدیمی اعقاب و انساب مطلبی درباره او ندارند. و معلوم نیست که دارای فرزند بوده یا خیر. از فعالیت های سیاسی - فرهنگی وی در کتب انساب و مناقب و غیره نیز خبری نیست.

شیخ مفید می گوید: «وی شخصی فاضل بوده است» ولی کسی احوالات شخصی وی را نقل نکرده است. (۲)

۱۱. طلحه بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

در مورد بارگاه، تاریخ تولد و وفات وی خبری در دست نیست. فقط شیخ مفید می نویسد: «طلحه بن حسن مردی جوانمرد و

بخشنده بود.» (۳)

۱۲. خضر بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ظاهراً نام این فرزند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فقط در کتاب تاریخ المشاهد المشرفه

ص: ۳۵۱

۱- (۱). انوار المشعشعین، ج ۲، ص ۷۵.

۲- (۲). الارشاد، ص ۴۱۹.

۳- (۳). همان.

۱۳. محمد بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

طبق نقل نویسنده کتاب تاریخ المشاهد المشرفه، قبری در طویریج در منطقه دعوم شهر مقدس کربلا وجود دارد که به نام محمد بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. خود نویسنده در مورد درست بودن آن تردید دارد.(۲) قبر دیگری به همین نام در منطقه سعدیه در پانزده کیلومتری شهر کربلا وجود دارد.(۴)

دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در صحنه های مهم اجتماعی و سیاسی چندان نام و آوازه ای نداشتند اما در پشت صحنه نقش بسیار مهمی داشتند. برخی آنان منشأ آثار فراوان از طریق مشاوره با امامان یا تولید و تربیت رهبران معصوم (علیهم السلام) به شمار می روند مانند بانو فاطمه که به عقد امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درآمدند و حضرت امام محمدباقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به دنیا آوردند. ایشان در کربلا در کنار فرزندش امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و همسرش امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حضور داشتند و جزو یاران و همراهان سیدالشهدا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این سفر تاریخی بودند.

در بیش تر کتب انساب و تراجم و تاریخی، اطلاعاتی درباره دختران امام نیامده و اگر مطالبی به چشم آید، بر اساس مناسبت یا همسر این دختران آمده که آن هم به صورت گذرا و خلاصه است. لذا کاوش در این باره مشکل است.

ص: ۳۵۲

۱- (۱) . منطقه خضریات: منطقه ای در چهارده کیلومتری از شوملی از مناطق شهر نجف قدیم.

۲- (۲) . تاریخ المشاهد المشرفه، ج ۲، ص ۱۴۱.

۳- (۳) . همان، ج ۲، ص ۲۹۱.

۴- (۴) . همان.

۱. فاطمه

نامش فاطمه و کنیه اش ام عبدالله بود که با امام سجاد (علیه السلام) ازدواج کرد. حاصل این ازدواج امام باقر (علیه السلام) بودند و لذا امام باقر (علیه السلام) مفتخر به این هستند که مادرشان دارای دو شرف است؛ یعنی هم پدر علوی است و هم مادر علوی. طبق نقل منابع، فاطمه با فضیلت ترین و مشهورترین همسر امام سجاد (علیه السلام) بود.

امام باقر (علیه السلام) می فرماید:

روزی مادرم کنار دیواری نشسته بود. ناگاه صدایی از دیوار بلند شد و دیوار از جا کنده شد. مادرم با دست به دیوار اشاره کرد و فرمود: «به اذن خدا و حق مصطفی فرود میا که خدایت چنین اذن نمی دهد.» پس آن دیوار بین زمین و آسمان معلق باقی ماند تا آن که مادرم از آن جا گذاشت. پدرم امام سجاد (علیه السلام) به شکرانه رفع این خطر، صد دینار صدقه داد. (۱)

این بانو دارای مقامات معنوی بالا و عقیقه و باتقوا بودند. امام صادق (علیه السلام) فرمود: «جده ام فاطمه بنت الحسن صدیقه بود.» قبر وی به نقلی در هاشمیه بابل یکی از شهرهای عراق است. محل وفاتش مدینه بود. (۲)

۲. ام الحسن

شوهرش عبدالله بن زبیر بوده، همان که زید بن حسن برادر این زن با وی بیعت کرد و از رفتن به کربلا همراه امام حسین (علیه السلام) سرباز زد.

۳. ام سلمه

شوهرش عمر بن زین العابدین (علیه السلام) بود.

۴. رقیه

شوهرش عمرو بن منذر بن زبیر بود. به نقلی، شوهرش عبیدالله بن عباس از

ص: ۳۵۳

۱- (۱). بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۶۶.

۲- (۲). المجدی، ص ۱۹؛ عمده الطالب فی انساب آل ابیطالب، ص ۶۸.

شهادای کربلا بوده است. (۱) گفته شده که در نجف

اشرف محله ای به نام «محله البراق» (۲) است که ضریحی از چوب دارد که منسوب به وی است این محله در شهر نجف قدیم بوده است. (۳) نویسنده کتاب تاریخ المشاهد المشرفه می گوید که بنده دلیلی بر این قبر ندیدم که به رقیه بنت الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) منسوب باشد. (۴) قبر دیگری منسوب به رقیه در منطقه ابوحصیوه از توابع مقدادیه کنار رود امهروت در روستای جلالی در شهر دیاله است. وی می افزاید که قبرهای دیگری هم منسوب به رقیه یافت شده است. (۵)

۵. زکیه

در منطقه رهیمة از توابع شهر نجف، قبری است که روی آن نوشته شده «زکیه بنت الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)». نویسنده تاریخ المشاهد المشرفه می گوید: «قبل از ما سید کریم بن سید شریف ابوسعیده این قبر را پیدا کرده بود. ولی با تحقیقی که ما انجام دادیم، دختری به این نام از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیدا نکردیم.»

(۶)

۶. حنه

دلیلی بر این که وی از دختران امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشد وجود ندارد ظاهراً فقط در کتاب تاریخ المشاهد المشرفه آمده است. در این کتاب آمده که قبر این بانو در منطقه کویخات در هاشمیه بابل عراق وجود دارد که روی قبر نوشته شده این قبر دختر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. (۷)

ص: ۳۵۴

-
- ۱- (۱) . تاریخ المشاهد المشرفه، ج ۲، ص ۱۵۲.
 - ۲- (۲) . محله البراق: یکی از محلات شهر نجف در قدیم بوده است که دارای سکنه و منازل زیادی بوده است که بعدها این منطقه طرد می شود و مردم برای زندگی به محله الغری که نزدیک حرم حضرت امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است می روند.
 - ۳- (۳) . میرعبداللطیف خان، شوشتری، تحفه العالم، ج ۱، ص ۲۹۶.
 - ۴- (۴) . تاریخ المشاهد المشرفه، ج ۲، ص ۱۵۲.
 - ۵- (۵) . همان.
 - ۶- (۶) . تاریخ المشاهد المشرفه، ج ۲، ص ۱۵۷.
 - ۷- (۷) . همان، ص ۱۳۵..

نقل شده است که قبر وی در منطقه غرب براق در شهر نجف اشرف و سمت چپ منزل نویسنده و حدود پانزده متر از وسط حصار براق قدیمه واقع شده است. ظاهراً دختری به این نام برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود نداشته باشد.^(۱)

نقل شده است که سه قبر به همین نام برای این بانو در نواحی از اطراف بابل وجود دارد، مانند هاشمیه بابل در مسیر حله دیوانیه و یاسیه هاشمیه در بابل.^(۲) ظاهراً در کتب انساب چنین نامی برای دختران امام ذکر نشده است.

منابع

۱. ابن سعد، محمد، ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مؤسسه آل البيت، لاهياء التراث، ۱۴۱۶ ق.

۲. ابن شهر آشوب، ابی جعفر محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، تصحیح رسول محلاتی، قم: مؤسسه انتشارات علامه، بی تا.

۳. الهیتمی، شهاب الدین احمد بن حجر، الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع و الزندقه، بی تا.

۴. الدینوری، ابن قتیبه، ابی محمد عبدالله بن مسلم، الامامه و السیاسه، تحقیق طه محمد الزینی، مؤسسه الحلبي و شرکاء.

۵. احمد زمانی، حقایق پنهان، مقدمه جعفر سبحانی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.

۶. حسنی، هاشم معروف، سیره الائمة الاثنی عشر، ج ۱، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۶ ق.

ص: ۳۵۵

۱- (۱). همان، ج ۲، ص ۱۵۷.

۲- (۲). همان، ص ۱۷۱.

٧. ابن حزم الاندلسي، ابي محمد على بن احمد بن سعيد، جمهره الانساب العرب، چاپ سوم، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٢٤ ق.
٨. عاملی، جعفر مرتضى، الحياه السياسه للامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بيروت: دارالسيره، ١٤١٤ ق.
٩. عمری، نجم الدين ابي الحسن على بن محمد بن محمد بن محمد، المجدى فى انساب الطالبين، تحقيق احمد المهديوى الدامغانى، چاپ دوم، قم: كتابخانه آيت الله المرعشى، ١٤٢٢ ق.
١٠. اربلى، على بن عيسى، كشف الغمه، قم: المجمع العالمى لاهل البيت (عليهم السلام)، مصحح كوثر، على آل، مركز الطباعه و النشر.
١١. علاء الدين على المتقى بن حسام الدين الهندي، كنز العمال فى سنن الاقوال و الافعال، بيروت: مؤسسه الرساله، ١٤١٣ ق.
١٢. كلينى، محمد بن يعقوب، الاصول من الكافى، ج ١، شارح غفارى، على اكبر، تهران: دارالكتب الاسلاميه.
١٣. ابن حجر عسقلانى، شهاب الدين احمد بن على، تهذيب التهذيب، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٥ ق.
١٤. مجلسى، محمد باقر، بحار الانوار لدرر اخبار الائمه الاطهار، بيروت: دارالتعارف، ١٤٢٣ ق.
١٥. ابن جوزى، سبط، تذكره الخواص، بيروت: مؤسسه اهل البيت (عليهم السلام) ١٤٠١ ق.
١٦. ابن صباغ، على بن محمد بن احمد، الفصول المهمه فى معرفت احوال الائمه (عليهم السلام)، چاپ اول، بيروت: مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، ١٤٠٨.
١٧. ابن عساكر، مختصر تاريخ دمشق، محقق نحاس روجيه، دمشق: دارالفكر، ١٣٦٧ ش.

١٨. ابن عنيه، جمال الدين احمد، عمدہ الطالب في انساب آل ابي طالب، قم: رضى، ١٣٦٢ ش.
١٩. الزبيرى، ابي عبدالله مصعب بن عبدالله بن مصعب، نسب قريش، قم: مكتبة الحيدريه، ١٤٢٧ ق.
٢٠. ابومخنف، لوط بن يحيى، مقتل الحسين، الجزء الثانى، تعليقه نويس، غفارى، حسن، قم: چاپخانه علميه، ١٣٩٨ ق.
٢١. ابوالقاسم الموسوى الخوئى، معجم رجال الحديث، قم: منشورات مدينه العلم.
٢٢. طبرى، محمد بن جرير، تاريخ طبرى، تاريخ الامم والملوك، چاپ دوم، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٠٨.
٢٣. ابي الحسن العبيدلى النسابة، تهذيب الانساب و نهايه الاعقاب، بى جا، بى نا، بى تا.
٢٤. الاصفهانى، ابوالفرج، مقاتل الطالبين، تحقيق سيداحمد صقر، بيروت: دارالمعرفه، بى تا.
٢٥. امين، سيدمحسن، اعيان الشيعه، مطبعه الانصاف، چاپ دوم، بيروت: ١٣٨٠ ق.
٢٦. بلاذرى، احمد بن يحيى، انساب الاشراف، محقق محمد فردوس عظم، محمداقرا محمودى، دارالتعارف للمطبوعات، مكتبه اليقظه العربيه، بيروت: ١٣٨٠ ش.
٢٧. ابن حزم الاندلسى، ابي محمد على بن احمد بن سعيد، جمهره الانساب العرب، چاپ سوم، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٢٤ ق.
٢٨. الدينورى، ابي حنيفه احمد بن داوود، اخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر، الطبقة الاولى، قاهره: داراحياء الكتب العربيه، ١٩٦٠ م.
٢٩. ترجمه فرزندان آل ابي طالب، ج ١، ص ٢٠٥.
٣٠. تميمى، ابوالعرب، المحن، بيروت: دارالغرب الاسلامى.

٣١. الجواهرى، شريف، مثير الاحزان، بيروت: دارالمحججه البيضاء، ١٣٨١ ش.
٣٢. الحسينى، رضى الدين ابى القاسم، على بن موسى، بن طاووس الحسنى، الطوائف فى معرفه مذاهب الطوائف، قم: مطبعه الخيام، ١٤٠٠ ق.
٣٣. رى شهرى، محمد، دانشنامه امام حسين (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ١٣٨٩ ش.
٣٤. ابن فندق، ابى الحسن على بن ابى القاسم بن زيد البيهقى مشهور به ابن فندق، لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب، تحقيق سيدمهدى رجاى، قم: مكتبه آيت الله مرعشى، ١٤١٠ ق.
٣٥. الزنجانى، ابراهيم الموسوى، وسيله الدارين، مؤسسه الاعلمى، بيروت: ١٤٠٢ ق.
٣٦. سپهر، ميرزا محمدتقى، ناسخ التواريخ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: كتابفروشى اسلاميه، ١٣٤٣ ش.
٣٧. سيدبن طاووس، السيد رضى الدين على بن موسى بن جعفر، الاقبال بالاعمال الحسنه فى ما يعمل مره فى السنه، تحقيق جواد القيوى الاصفهانى، مركز النشر التابع لمكتب الاعلام الإسلامى، الطبقة الثانيه، قم: مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه، ١٤١٨ ق.
٣٨. شوشترى، ميرعبداللطيف خان، تحفه العالم، تهران: گلشن، ١٣٦٣ ش.
٣٩. مفيد، محمد بن محمد، الارشاد فى معرفه حجج الله على العباد، ترجمه امير خان بلوكى، قم: انتشارات تهذيب، ١٣٨٨ ش.
٤٠. ضامن بن شدم الحسينى المدنى، تحفه لب اللباب، تحقيق سيدمهدى رجاى، مكتبه آيت الله مرعشى نجفى، قم: طبع حافظه، ١٤١٨ ق.
٤١. طبرسى، الشيخ ابى على الفضل بن الحسن، اعلام الورى باعلام الهدى، قم: موسسه آل البيت، ١٤١٧ ق.

۴۲. ابن طقطقی الحسینی، صفراالدين محمد بن تاج الدين، علی، الاصيلی انساب الطالبین، مهدی رجایی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۱۸ ق.
۴۳. ابن فندق، لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب، تحقیق سید مهدی رجایی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۰ ق.
۴۴. ابن عنیه، جمال الدين احمد، عمدہ الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم: رضی، ۱۳۶۲ ش.
۴۵. ابی الحسن العبدلی النسابة، تهذیب الانساب و نهايه الاعقاب.
۴۶. طبرسی، الشیخ ابی علی الفضل بن الحسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۱۷ ق.
۴۷. فاضل محمد جواد، ترجمه مقاتل الطالبین، تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی، ۱۳۳۹ ش.
۴۸. حسن بن محمد بن حسن، تاریخ قم، ترجمه حسن قمی تحقیق سیدجلال الدین تهرانی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۶۱ ش.
۴۹. ابن الخشاب البغدادی، تاریخ الموالید الاثمه و وفیاتهم، «مجموعه نفیسه فی التاریخ الاثمه» بیروت: دارالقاری، اول، ۱۴۲۲ ق.
۵۰. قمی، شیخ عباس، نفس المهموم، تحقیق رضا استادی، قم: مکتبه بصیرتی، ۱۳۶۴ ش.
۵۱. کیای گیلانی، احمد، سراج الانساب، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
۵۲. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، مترجم، ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰ ش مصعب زبیری، الجزء الثاني،
۵۳. موسوی، حسین ابوسعیده، تاریخ المشاهد المشرفه، مؤسسه البلاغ، دار سلونی، بیروت، دمشق، ۱۴۲۶ ق.

٥٤. نايینی اردستانی قمی، محمدعلی، انوار المشعشعین، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ١٣٨١ ش.

٥٥. جهضمی، نصر بن علی، تاریخ اهل البيت نقلا عن الائمة الباقر والصادق والرضا والعسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عن آباءهم، روایت الکبار المحدثین والمورخین، تحقیق سید محمد رضا حسینی، قم، موسسه آل البيت، اول، ١٤١٠ ق.

٥٦. ابن صباغ، علی بن محمد بن احمد، الفصول المهمه فی معرفت احوال الائمة (عليهم السلام)، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، اول، ١٤٠٨.

ص: ٣٦٠

اشاره

خدیجه کیهانی

چکیده

عصر امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دلیل خفقان سیاسی - اجتماعی حاکم بر جامعه و وجود جریان های فکری و عقیدتی، از حساسیت خاصی داشت. در این دوران، علویان و شیعیان که بی عدالتی های عباسیان را شاهد بودند و در گذشته نیز حرکت هایی علیه ستم حاکمان وقت داشتند، قیام هایی هم چون قیام فخ را در نقاط مختلف به راه انداختند. نوع رفتار رهبر قیام و انگیزه او در موضع گیری حضرت مؤثر بود. امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با توجه به جو حاکم بر جامعه و پیامدهای ناگوار این قیام ها، موضع خود را آشکارا اعلام نکردند، اما نوع رفتار ایشان در برابر این قیام ها، بیان گر موضع آن حضرت بود. این نوشتار، درصدد است تا با رویکرد تحلیلی و با استناد به منابع و گزارش های تاریخی، ضمن اشاره به اوضاع سیاسی - اجتماعی دوران امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معرفی قیام، چگونگی موضع گیری آن حضرت در برابر این قیام را بررسی کند.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قیام شهید فخ، علویان، شیعیان، حسنین.

مقدمه

عصر امامت حضرت کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، معاصر با خلافت چهار تن از خلفای عباسی (منصور، مهدی، هادی و هارون) و اوج اقتدار حکومت بنی عباس بود. در این

دوران، علویان و شیعیان که دشمن اصلی دستگاه حاکم به شمار می آمدند، بیش از همه در فشار و محدودیت بودند. سرانجام این فشارهای شدید اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، آنان را به ستوه آورد و حرکت های متعددی بانگیزه های مختلف، علیه خلافت عباسی صورت گرفت. اگرچه امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آشکارا با این قیام ها همراهی نکردند؛ با توجه به جایگاه ایشان در بین مسلمانان و به ویژه شیعیان، سخنان و رفتار آن حضرت و نوع واکنشی که در برابر این حرکت و رهبر آنان داشتند، اهمیت زیادی دارد. در این نوشتار، بر آنیم تا ضمن اشاره به اوضاع سیاسی - اجتماعی دوران امامت حضرت کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قیام های آن دوره، عملکرد و موضع آن حضرت در برابر این قیام ها و علل این موضع گیری را بررسی نماییم.

با بررسی آثار تاریخی، اثری با این عنوان دیده نشد، لذا این موضوع، باهدف الگوگیری از این گونه حرکت ها انتخاب گردید.

اوضاع سیاسی - اجتماعی دوران امامت حضرت کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال ۱۴۸ قمری عهده دار مقام امامت شدند. دوران ۳۵ ساله امامت آن حضرت، از نظر سیاسی - اجتماعی، از مهم ترین و حساس ترین مقاطع زندگی سیاسی امامان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شمار می رود. در این مقطع که هم زمان با حکم رانی چهار تن از خلفای بنی عباس بود، قیام ها و شورش هایی هم چون قیام شهید فخر (در مدینه و مکه) و ادامه همان قیام، قیام ادریس در شمال افریقا و قیام یحیی بن عبدالله در دیلمان علیه حکومت وقت شکل گرفت. خلفای عباسی این دوران، با سرکوبی شورش ها و قیام های مخالفان در سرزمین های اسلامی بر اوضاع کشور مسلط بودند؛ به گونه ای که تهدیدی جدی پایه های حکومت آنان را نمی لرزاند. همین مسأله، این امکان را به آنان داد تا بیش از پیش مردم، به ویژه مخالفان خود

را زیر شدیدترین فشارهای سیاسی - اقتصادی قرار دهند. اختناق و فشار منصور در دوره امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شدیدتر از عصر امامت حضرت صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. این امر از لحن روایات و احادیثی که از آن بزرگوار نقل شده، معلوم می گردد. روایان نمی توانستند آشکارا، نام آن بزرگوار را بیاورند، بلکه عناوین و کنایه هایی از قبیل عبدالصالح و عالم برای ایشان به کار می بردند. منصور شمار زیادی از علویان را به شهادت رساند و عده زیادی از آنان هم در زندان های او درگذشتند. (۱) پس از مرگ منصور و آغاز خلافت مهدی (۱۵۸ ق)، سیاست حکومت عباسی نسبت به علویان تغییر کرد. مهدی سیاست آسان گیری و آشتی جویانه نسبت به علویان در پیش گرفت: زندانیان را آزاد کرد، به آن ها

هدایایی داد و برایشان مستمری تعیین نمود. حسن بن زید را از زندان آزاد کرد. (۲) او با وساطت یعقوب بن داوود، حسن بن ابراهیم را امان داد و به او ملک و مال بخشید. (۳) مهدی که می دید حجاز به مرکز اصلی شیعی تبدیل شده، در سال ۱۶۰ قمری که برای حج به حجاز رفته بود، سعی کرد سخت گیری هایی را که منصور برای اهل حجاز اعمال کرده بود، حذف کند. لذا اموالی به حجازیان بخشید؛ راه تجاری حجاز به مصر را باز کرد که برخی از نیازهای مردم حجاز از آن طریق تأمین می شد و از زمان نفس زکیه (۱۴۵ ق) بسته شده بود. پانصد نفر از انصار را به عنوان نگهبان خود به عراق فرستاد و علاوه بر حقوقشان، درآمد دیگری برایشان در نظر گرفت. (۴) از این رو، در دوران یازده ساله خلافت مهدی، تنش میان علویان و حکومت عباسیان کاهش یافت. البته بهبود ظاهری روابط میان علویان و عباسیان، بیان گر انصراف علویان

ص: ۳۶۳

۱- (۱). ابن طباطبا، تاریخ فخری، ص ۲۲۱-۲۲۲.

۲- (۲). محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۸ ص ۱۱۰؛ عزالدین ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۳۳.

۳- (۳). طبری، همان، ص ۱۳۳؛ ابن اثیر، همان، ج ۶، ص ۴۹.

۴- (۴). طبری، همان ج ۶، ص ۳۶۶.

از فعالیت نیست، چنان که دو خبر در مورد تلاش برخی از علویان علیه حکومت عباسی در دوران خلافت مهدی وجود دارد: یکی مربوط به فعالیت عیسی بن زید و دیگری مربوط به فعالیت علی بن عباس بن حسن مثنی است. مهدی از ناحیه حسینیان و عیسی بن زید احساس خطر می کرد، لذا در سال ۱۵۸ قمری، منصور به پسرش مهدی گفت: «پسرکم چندان مال و غلام برای تو فراهم آورده ام که هیچ خلیفه ای پیش از من فراهم نیاورده و

برای تو شهری بنیان نهاده ام که در اسلام همانند آن نبوده. تنها از یکی از دو کس بر تو بیمناکم: عیسی بن موسی و عیسی بن زید» (۱). از این رو، مهدی، یعقوب بن داوود را که از یاران نزدیک ابراهیم بن عبد الله به حساب می آمد و برای او در شهرهای عراق تبلیغ می کرد، به وزارت برگزید تا به واسطه او، از فعالیت های عیسی بن زید و حسینیان آگاه شود. (۲) آل حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از یعقوب دوری می جستند و از ارتباط او با خلافت عباسی و تلاشش برای نزدیکی به آن ها هراسان بودند. (۳) مهدی با وجود نگرانی که از ارتباط شیعیان و پیروان اهل بیت (علیهم السلام) با امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشت سعی می کرد رفتار شایسته ای با امام داشته باشد؛ لذا شبی که در اتاق جلو خانه خویش نماز می خواند، به آیه (فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَ تَقَطُّعُوا اَرْحَامَكُمْ) رسید. وقتی از نماز فارغ شد، به ربیع دستور داد تا موسی بن جعفر را پیش او بیاورد. وقتی امام حاضر شدند به ایشان عرض کرد: «ای موسی، من این آیه را خواندم و بیم دارم رعایت خویشاوندی شما را نکرده باشم. به من اطمینان بدهید که بر ضد من قیام نمی کنید»، امام فرمودند: «اطمینان می دهم!» سپس ایشان را آزاد ساخت.

(۴)

ص: ۳۶۴

۱- (۱). طبری، همان ج ۱۱، ص ۵۰۵۱-۵۰۵۲.

۲- (۲). همان، ج ۸، ص ۱۱۹.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). طبری، همان، ج ۱۲، ص ۵۱۵۳.

سال ۱۶۹ هجری، آغاز خلافت هادی، سالی پرحادثه و بحرانی برای شیعیان بود. او که جوانی خوش گذران و بی بندوبار بود، پس از رسیدن به خلافت، آزادانه به عیاشی پرداخت و اموال عمومی مسلمانان را صرف بزم های شبانه و شب نشینی های آلوده خود کرد. او ابراهیم موصلی را به دربار خلافت دعوت می کرد و ساعت ها به آواز او گوش می داد و به حدی به او وابسته بود که اموال زیادی به او بخشید؛ به طوری که یک روز مبلغ دریافتی او از خلیفه به پنجاه هزار دینار بالغ گردید. (۱) جوایز و هدایای هادی به شاعران و نوازندگان، به حدی شهرت یافت که یکی از نوازندگان آن روز در این باره می گوید: «اگر هادی مدتی در میان ما نوازندگان بود، ما دیوارهای ساختمان های خود را از طلا و نقره بنا می کردیم.» (۲) در حالی که او در برخورد با مخالفان حکومت به ویژه علویان و شیعیان، از همان ابتدای خلافت سیاست تندی را در پیش گرفت و آنان را زیر فشار و شکنجه قرار داد. وی حتی حقوق و مستمری ناچیزی که پدرش (مهدی) از بیت المال به سادات و بنی هاشم می داد، قطع کرد و جاسوسانی بر آنان گماشت و به کارگزاران دستور داد تا تحرکات ایشان را زیر نظر بگیرند و بر آنان سخت گیری کنند. (۳) لذا در پی این فشارها و

بی عدالتی های دستگاه حاکم عباسی، شیعیان به خصوص علویان، سکوت را جایز ندانستند و اعتراضات خود را علیه تبعیضات حاکم وقت آغاز کردند.

اولین برخورد میان هادی خلیفه وقت و خاندان علی بن ابی طالب (عَلِيهِ السَّلَامُ) از این جا شروع شد که گفت و گویی در مجلس عبدالعزیز عمری والی مدینه بین او و

ص: ۳۶۵

۱- (۱). ابن اثیر، همان، ج ۵، ص ۸۰.

۲- (۲). اصفهانی، الاغانی، ج ۵، ص ۲۴۱.

۳- (۳). احمد بن واضح یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۳۴۸-۳۴۹.

حسین بن علی (شهید فخر) در گرفت و جرقه انقلاب فخر را زد. (۱) در ادامه همین قیام و از درون این حرکت، دو قیام دیگر در شمال ایران و شمال آفریقا توسط یحیی و ادیس فرزندان عبدالله بن حسن شکل گرفت. هارون، آخرین خلیفه عباسی در آغاز حکومت خواست سیاست خشن هادی در برابر علویان را با همراهی کردن با آنان جبران کند. از این رو، در برخورد با آنان از خود ملایمت و هم دردی نشان داد؛ علویانی که در زندان بودند، به جز حسن بن عبدالله بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آزاد ساخت و استاندار مدینه، شکنجه گر ایشان را برکنار کرد. (۲) وی در اوایل حکومت خود چندین مزاحم امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیعیان نمی شد، اگرچه بارها آن حضرت را احضار کرد. در یک مورد، وقتی مأمور هارون برای بردن ایشان آمده بود، امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند که اجابت دعوت هارون، با استناد به حدیثی از رسول خدا (ص) از روی تقیه است. (۳) علویان که خلافت را حق مسلم خود

و حاکمان وقت را غاصبان این حق می دانستند، برای رسیدن به آن، از مبارزه مسلحانه علیه آنان، دست برنداشتند. لذا طولی نکشید که صلح و صفای موجود، به درگیریهای شدید بین نیروهای حکومت عباسی و علویان تبدیل شد. هارون هم مانند خلفای دیگر عباسی، بیشترین فشار و محرومیت ها را بر علویان و شیعیان و پیشوای آنان وارد می کرد. امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مدتی دور از چشم عمال حکومت زندگی می کردند. از آن جاکه دستگاه حکومتی هارون در تعقیب آن حضرت بود و ایشان را پیدا نکرده بود، به دستور خلیفه، افرادی را برای پیدا شدن آن حضرت شکنجه می کردند. ابن شهر آشوب نقل می کند: «دخل موسى بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعض قری الشام

ص: ۳۶۶

۱- (۱). یعقوبی، همان، ج ۳، ص ۱۳۷.

۲- (۲). طبری، همان، ج ۸، ص ۲۳۵.

۳- (۳). شیخ صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۷۶.

منتکرا هاربا»^۱ موسی بن جعفر به طور ناشناس به بعضی از روستاهای شام وارد می شدند.^(۱) لذا در این دوران، علویان روزهای بسیار دشوار و طاقت فرسایی را سپری می کردند. هارون که از تحرکات شیعیان خصوصاً علویان در هراس بود، تمام کوشش و امکانات خود را برای نابود ساختن و بدنام کردن آنان به کار برد. وی در جواب یکی از وزیرانش که چرا در تقسیم بیت المال به امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَام) سهم کم تری اختصاص می دهد گفت: «اگر آنچه تو می گویی به آن ها بدهم، چه تضمینی داری که فردا صد شمشیرزن از شیعیان و عموزادگان خود را همراه نداشته باشد. فقر و تنگ دستی آنان، سالم ترین راه است که حکومت را از تهدید محفوظ می دارد و مرا راحت و آسوده می کند.»^(۲) وی ثروت ها و پول های کلانی را به تعدادی از شاعران داد تا علویان را

سرزنش کنند؛ مانند مروان بن ابی حفصه که هارون در مقابل قصیده ای که علیه علویان سروده بود، پنج هزار دینار به وی داد و خلعتی بر او پوشاند و دستور داد تا ده برده از بزرگان رومی را که به اسارت گرفته بودند در اختیار او گذاشتند. و علاوه بر این ها، او را بر یکی از اسب های ترکی مخصوص خودش سوار کرده، سپس اجازه رفتن داد.^(۳) از این رو علویان و شیعیان، در تقیه به سر می بردند و در وضعیتی دشوار به کمک یک دیگر می شتافتند؛ حتی بانفوذ در دربار خلفا از جمله هارون، از سختی و ناراحتی طرف داران امام می کاستند و درعین حال ارتباط خود را با امام حفظ می کردند. جعفر بن محمد بن اشعث شیعه امام هفتم، با چنین روشی توانست به معلمی ولیعهد هارون یعنی امین برسد. علی بن یقظین نیز در دربار هارون، از نقش مؤثر و نفوذی

ص: ۳۶۷

۱- (۱). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۱۱.

۲- (۲) طبری، همان، ج ۳، ص ۴۷۲.

۳- (۳). همان، ج ۳، ص ۴۷۳.

ویژه برخوردار بود و در عین حال ارتباط خود را با امام حفظ می کرد و از ایشان برای زندگی اعتقادی خود دستور می گرفت و از خشونت دستگاه حاکمه نسبت به شیعیان می کاست. (۱) از طرفی، گروهی از علویان و شیعیان که خود شاهد بی عدالتی ها و فشارهای اقتصادی و سیاسی عباسیان علیه مردم بودند، نتوانستند در برابر این جو اختناق و ارباب نظام حاکم، سر تسلیم فرود آورند و روانه زندان های مخوف بنی عباس می شدند و زیر شکنجه های گوناگون قرار می گرفتند. بسیاری نیز در رویارویی مستقیم با عباسیان و یا در زندان های آنان جان باختند.

قیام های علویان

علویانی که در این دوران قیام کردند، عمدتاً فرزندان و نوادگان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بودند. مهم ترین این قیام ها عبارت اند از:

۱. قیام حسین بن علی (شهید فخر)؛

۲. قیام یحیی بن عبدالله؛

۳. قیام ادريس بن عبدالله.

قیام شهید فخر

حسین بن علی بن حسن بن حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَام) (شهید فخر)، رهبر قیام، از رجال برجسته و با فضیلت بنی هاشم بود. مادرش زینب دختر عبدالله بن حسن بود. بدین ترتیب او خواهرزاده محمد و ابراهیم پسران عبدالله بوده است. پدر و مادر او در مرتبه ای از وارستگی و نیکوکاری قرار داشتند و به زوج صالح مشهور بودند؛ زیرا هر دو در عفاف و زهد و عبادت، در عصر خود نمونه بودند. ابوجعفر

ص: ۳۶۸

منصور در حق این زن بیش از حد ظلم کرد، زیرا پدرش، برادرانش، شوهر، عموها و پسرعموهایش را به قتل

رسانید.^(۱) حسین با پرورش در دامن چنین پدر و مادری، مدارج عالی انسانی را طی کرد و در فضایل اخلاقی و کمالات نفسانی هم چون عبادت، زهد، جود و بخشش و... به مرتبه ای والا دست یافت. حسین که در مدینه زندگی می کرد، محبت مردم این شهر را به سبب احسان و بخشش خود جلب نمود. حسین یکی از خانه های خود را به چهل هزار دینار فروخت و تمام آن مبلغ را پیش از بازگشت به خانه، بین فقرای مدینه تقسیم کرد. زمانی نیز هزار درهم قرض کرد و همه آن را به نیازمندان بخشید. حسین می گفت: «طلا و نقره و خاک در نظر من یکسان است.»^(۲) از جمله صفات برجسته او طبق نقل بیش تر علمای رجال و مورخان، شجاعت و شهامت است. ابن اثیر می گوید: «... کان الحسین شجاعاً». او در برخورد با حاکمان فاسد عباسی، با جرأت و شهامت سخن می گفت و هیچ گاه از روبرو شدن با آنان ترسی نداشت.^(۳) خانواده حسین در راه مبارزه با دشمنان، قربانیان زیادی داده بودند. پدر، دایی، جد و عده ای دیگر از خویشان نزدیک حسین به دست حکم رانان عباسی به شهادت رسیده بودند.

^(۴) حسین در سال ۱۶۹ قمری، پرچم قیام علیه هادی عباسی برافراشت. وی که از کودکی، شاهد ستم خلفای عباسی بر مردم، به ویژه علویان و شیعیان بود، مبارزه مسلحانه را بهترین راه پایان دادن به این وضعیت و رسیدن به اهداف بلندی همچون عمل کردن به سنت و سیره پیامبر (ص) و تشکیل حکومت اسلامی می دانست. او با مشاهده فشارهای رو به افزایش دستگاه حکومتی در برابر

ص: ۳۶۹

۱- (۱). ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۶۴.

۲- (۲). اصفهانی، همان، ص ۴۳۹ و ۲۹۴.

۳- (۳). ابن اثیر، همان، ج ۶، ص ۹۴ و ۹۰.

۴- (۴). اصفهانی، همان، ص ۳۶۴.

علویان، تصمیم گرفت زمان قیام را جلو بیندازد. وی زمان قیام را در سحرگاه روز سیزدهم ذی القعدة اعلام کرد. شمار زیادی از مردم به نیروهای حسین پیوستند.^(۱) وی مسجد نبوی را مرکز حرکت خود قرار داد و برخی از مردم مدینه با وی بیعت کردند، اما پاسخی مثبت از سوی بسیاری از آنان دریافت نکرد. وی خطاب به آنان گفت: «هر که به شمشیر پناه برد، فرصتی شگفت انگیز به دست آورد: یا مرگ به سراغش آید و یا زندگی با عزت را درک کند. شما به راحتی و آسایش نپردازید زیرا آسودگی شما را تباه می سازد. تا گردنی نزنید به بزرگی نمی رسید.»^(۲) از طرفی در ایام حج نزدیک به هفتاد نفر از شیعیان به مدینه آمده و در بقیع مهمان «ابن افلح» شده بودند. این گروه با حسین بن علی محرمانه دیداری داشتند. وی وضعیت دشوار علویان را

برای آنان شرح داد. آنان با او بیعت نموده، وعده کردند که در موسم حج سال آینده قیام کنند و توافق کردند که شعار آن ها «کسی که شتر قرمز رادید» باشد.^(۳)

گزارش این ملاقات، به گوش والی مدینه «عبدالعزیز عمری» رسید و سخت برآشفته، زیرا این ملاقات را خلاف مقتضیات حکومت خود می دانست و درصدد مقابله با آنان برآمد. انقلابیون از علویان و غیرعلویان، درحالی که شعار «احد احد» سر می دادند، وارد مسجد پیامبر (ص) شدند و مؤذن را وادار کردند که در اذان خویش «حی علی خیر العمل» را بیفزاید. حاکم که برای نماز به مسجد آمده بود، با شنیدن این دستور، احساس خطر کرد و از مسجد گریخت و در محل امنی پنهان شد. حسین نماز را با مردم خواند و پس از نماز، خطبه ای ایراد

ص: ۳۷۰

۱- (۱). ابن طباطبا، همان، ص ۱۷۲.

۲- (۲). طبری، همان، ج ۸، ص ۱۹۵، ابن اثیر، همان، ج ۵، ص ۷۵.

۳- (۳). یعقوبی، همان، ج ۲، ص ۴۰۴، «من رأی الجمل الاحمر».

کرد. او ضمن معرفی خود مردم، را به احیای کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) و رضای آل محمد (ص) دعوت نمود و به استثنای عده معدودی، همه حاضران با او بیعت کردند. حسین پس از پانزده روز نبرد و تسخیر مدینه و سپردن حکومت به دینار خزاعی، با یاران خود که حدود سیصد مرد مسلح می شدند، در چهاردهم ذی قعدة سال ۱۶۹ قمری، رهسپار مکه شد تا با استفاده از اجتماع مسلمانان در ایام حج، دامنه نهضت را گسترش دهد. هدف آنان از این حرکت، نجات مردم و دفاع از اسلام مظلوم بود و شهر مکه را بهترین مرکز برای اعلام براءت از سردمداران جنایت کار و ضداسلامی بنی عباس

می دیدند. فریاد آنان در میان حاجیان بلند بود که می گفتند: «به سوی آزادی و آزادگی بشتابید! هر بنده ای که به ما بپیوندد آزاد است.»^(۱) خبر تصرف مدینه به دست نیروهای انقلابی و حرکت آنان به سوی مکه، به اطلاع هادی عباسی رسید. او به شدت نگران شد و با کمک جاسوسان خود، گزارش های لازم را از وضعیت روحی و نظامی سپاه حسین به دست آورد. آنان که خوب می دانستند هدف حسین آزاد کردن مکه و مرکز قیام آنان همان جاست، نیروهای خود را در آن شهر مستقر کردند. طبری می گوید: «در همان سال، سلیمان بن ابی جعفر از طرف هادی خلیفه عباسی، به عنوان سرپرست حجاج منصوب شده بود.»^(۲) هادی پس از اطلاع از قیام علویان، نامه ای برای سلیمان نوشت که فرزندش محمد بن سلیمان را مأمور سرکوبی نهضت کند. محمد با تعدادی نیروی مسلح، آماده نبرد شد؛ این در حالی که حسین برای جنگ آمادگی کامل نداشت و لازم بود تا مدتی در مکه به تهیه نیرو بپردازد. هنگامی که خبر به حسین رسید، با یاران و بستگان خود آماده حرکت شد. در آن هنگام

ص: ۳۷۱

۱- (۱). طبری، همان، ج ۸، ص ۱۹۵.

۲- (۲). طبری، ص. ۱۶۹.

موسی بن عیسی با خانواده اش در منطقه «بطن نخل» در چند فرسنگی مدینه به سر می برد و عباس بن محمد بن سلیمان خیر را به او نوشت و آنان به طرف مکه حرکت کردند. آنان هنگامی به مکه رسیدند که محمد بن سلیمان و همراهانش برای عمره احرام بسته بودند و پس از انجام دادن اعمال عمره، با همراهانش به منطقه «ذی طوی» در نزدیکی مکه رفتند و در آن جا اردو زدند و هواداران عباسی به آنان

ملحق شدند. محمد بن سلیمان روز هشتم ذی الحجه سال ۱۶۹ قمری، یک گروه بیست و چند نفری را به فرماندهی ابوکامل به طرف محل استقرار نیروهای حسین بن علی به منظور کسب اطلاعات از وضعیت آنان و جذب نیرو در بین راه و کشاندن هواداران عباسی به اردوگاه آنان فرستاد. تعداد نیروهای دشمن در جریان جنگ فح به چهار هزار سوار می رسید و فرماندهی کل، به عهده موسی بن عیسی پسرعموی خلیفه بود.^(۱) این دو سپاه حدود شش میلی مکه، در محلی به نام فح با یک دیگر برخورد کردند و جنگ سختی در گرفت.^(۲) هنگامی که حسین بن علی چشمش به نیروهای دشمن افتاد، به یکی از یاران خود دستور داد تا بر شتری سوار شود و شمشیر خود را در دست بگرداند و سخنان وی را جمله به جمله به گوش دشمن برساند و به آنان بگوید: «ای گروه سیه جامگان! این حسین بن علی فرزند رسول خدا (ص) و فرزند علی امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پسرعموی رسول اکرم (ص) است که شما را به سوی کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) دعوت می کند.»^(۳) در اولین برخورد، عباس بن محمد یکی از فرماندهان لشکر بنی عباس، به حسین امان داد و وعده کرد به او جایزه دهد و از عملکرد گذشته او برایش عفو بگیرد. اما حسین

ص: ۳۷۲

۱- (۱). علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۳۸.

۲- (۲). ابن طباطبا، همان، ص ۱۸۸، ۱۹۰؛ ابن اثیر، همان، ج ۱۶، ص ۳۸؛ طبری، همان.

۳- (۳). اصفهانی، همان، ص ۲۹۹.

با خشونت این پیشنهاد را رد کرد.^(۱) سرانجام دو طرف به نبرد با یک دیگر پرداختند. در جریان این نبرد نابرابر، حسین و عده زیادی از یاران او به شهادت رسیدند و بقیه، اسیر یا پراکنده شدند.^(۲) دو تن از رهبران علوی که از واقعه فسخ نجات یافته بودند، یکی ادریس بن عبد الله بن حسن بود که به افریقیه رفت و دیگری برادرش یحیی بود که به سوی سرزمین دیلم در شرق رفت. پس از پایان نبرد، وقتی اسرا را به حضور هادی عباسی بردند، دستور داد گردن آنان را زدند و بدنشان را در «باب الجسر» به دار آویختند.^(۳) اما موقعی که چشمش به سر بریده حسین رهبر فسخ افتاد متأثر شد و با لحنی توأم با تهدید و ناراحتی خطاب به حاضران گفت: «طوری فاتحانه سر او را برآیم آورده اید که گویا سر یکی از طاغوت هاست! برخیزید بروید؛ کمترین جزای شما نزد من از این جنایت، آن است که حقوق و مزایای شما را قطع کنم.» او به عهد خود عمل کرد: آنان را از جوایز مخصوص محروم نمود و هم چنین اموال موسی بن عیسی را ضبط کرد.

^(۴) علویان این فاجعه را پس از حادثه کربلا، غمبارترین حادثه تاریخ به شمار آوردند و در سوگ شهیدان آن قیام مرثیه سرایی کردند.^(۵) فاجعه فسخ در تاریخ اسلام، شبیه ترین و نزدیک ترین رویداد به حادثه کربلا بود. امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این دو صحنه را چنین مقایسه فرموده اند، «بعد از کشتار کربلا، کشتاری بزرگ تر از فسخ

ص: ۳۷۳

۱- (۱). همان.

۲- (۲). مسعودی، همان، ج ۳، ص ۳۳۶.

۳- (۳). اصفهانی، همان، ص ۳۰۲.

۴- (۴). طبری، همان، ج ۸، ص ۲۰۳؛ مسعودی، همان، ج ۲، ص ۳۳۲.

۵- (۵). مسعودی، همان، ج ۳، ص ۳۳۷.

برای ما اهل بیت نبود.^(۱) فرمانده مدینه که پنهان شده بود با شنیدن خبر شهادت او دستور داد تا خانه حسین و بستگانش را به آتش کشیدند.^(۲)

عوامل قیام

اشاره

تاریخ نگاران درباره فلسفه و انگیزه قیام، اختلاف نظر دارند. ستم عباسیان به مردم به ویژه علویان و امر به معروف و نهی از منکر، از مهم ترین انگیزه های قیام بیان شده اند.

۱. ظلم و ستم عباسیان به علویان

تحریم ها و فشارها بر حسینیان از دوران خلافت منصور به بدترین شیوه اعمال می شد. منصور در یک شب، شصت نفر از سادات را به قتل رسانید و همگی آن ها را در چاه انداخت.^(۳) همه علویان را از مدینه تبعید کرد و گروهی بی شمار از آنان را کشت یا مسموم کرد. او املاک مصادره شده برخی از علویان از جمله امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) را هرگز برنگردانید.^(۴)

سخت گیری های هادی و کارگزاران حکومتی او نسبت به خاندان پیامبر (ص) منشأ و علت اساسی قیام بود. اگرچه وضعیت علویان در عصر مهدی اندکی بهتر شده بود، در زمان هادی به وضعیت سابق بازگشت. هادی یکی از نوادگان عمرین خطاب به نام عمرین عبدالعزیز بن عبد الله را که مردی خشن و بدخوی بود و دشمنی خاصی با علویان داشت، به فرمان داری مدینه منصوب کرد. با این انتصاب، خشونت و خفقان نسبت به مردم مدینه خصوصاً علویان شدت یافت.

ص: ۳۷۴

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۸، ص ۱۶۵.

۲- (۲). اصفهانی، همان، ص ۳۸۲.

۳- (۳). عیون اخبارالرضا، ج ۱، باب نهم، ص ۷۰.

۴- (۴). اصفهانی، همان، ص ۳۰۸، طبری، همان، ج ۴، ص ۵۱۰.

حاکم وقت در این سیاست خشن، توجه خود را بیش تر متوجه دو شخصیت بارز علویان، امام موسی بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسین بن علی رهبر قیام فنج، کرده بود.^(۱) این مرد عمری نسبت به آل ابی طالب دشمنی و کینه ای شدید داشت. او به دنبال بهانه ای بود تا بنی هاشم، مخصوصاً آل ابی طالب را در چشم مردم کوچک سازد. لذا همه روزه دستور می داد که آل ابی طالب در مقصوره مسجد به حضورش برسند. او خود در مسجد

می نشست و فرزندان ابوطالب را در برابر خودش می دید و با این حرکت آنان را تحقیر می کرد.^(۲) عمر بن عبدالعزیز در دوران فرمانروایی خود بر مدینه، حسن بن محمد طالبی، مسلم بن جندب هذلی شاعر و عمر بن سلام وابسته خاندان عمر را به هنگام نوشیدن شراب گرفت و دستور داد تا همه را تازیانه زده، سپس طناب به گردنشان اندازند و در مدینه بگردانند. بعضی درباره آن ها با عمر بن عبدالعزیز صحبت کردند. حسین بن علی بن حسن پیش وی رفت و گفت: «این برخورد بر آن ها روا نیست! به آن ها تازیانه زده ای، در صورتی که حق زندانشان را نداشتی؛ زیرا مردم عراق در این امر مانعی نمی بینند، دیگر چرا آن ها را می گردانی؟» لذا حاکم دستور داد تا آن ها را که به محل سنگفرش رسیده بودند، برگردانند و به زندان ببرند. آنان یک شبانه روز در زندان بودند. آن گاه حسین بن علی درباره شان با وی سخن گفت. حسین بن علی و یحیی بن عبدالله هر دو حسن بن محمد را ضمانت کردند و عمری او را آزاد کرد به شرط آن که هر روز به حضور او برسند. حسن بن محمد روز چهارشنبه، پنجشنبه و جمعه غایب بود. شامگاه جمعه جانشین عمری به بازدید رفت. حسین بن علی و یحیی بن عبدالله را گرفت و درباره حسن بن محمد با خشونت از آنان سؤال کرد. آن گاه

ص: ۳۷۵

۱- (۱). طبری، همان، ج ۸، ص ۱۹۳.

۲- (۲). اصفهانی، همان، ج ۲، ص ۱۶۲.

پیش عمری بازگشت و خبر آن‌ها را به وی داد و گفت: «خدایت امور را اصلاح کند! حسن بن محمد از سه روز پیش غایب است». عمری گفت: «حسین و یحیی را پیش من بیاور.» جانشین عمری آن‌ها را بخواند و چون پیش وی رفتند

گفت: «حسن بن محمد کجاست؟» گفتند: «به خدا قسم نمی‌دانیم! روز چهارشنبه غایب بود؛ روز پنجشنبه شنیدیم بیمار است. گمان کردیم در این روز بازدید نیست و اگر تو مرد باانصافی هستی، همان طور که مجلس حضور و غیاب برای ما علویان ترتیب داده ای، برای بستگان عمرین خطاب نیز همین کار را انجام بده و یکی یکی آن‌ها را بخوان. اگر دیدی در میان آنان کسی نیست که غیبتش به اندازه حسن بن محمد طول کشیده باشد. آن وقت حق با توست و از روی انصاف با ما رفتار کرده ای.» فرماندار وقتی این سخن منطقی را از یحیی شنید، رو به حسین بن علی کرد و با تندگی گفت: «همسرم مطلقه و بندگان آزاد باشند که من دست از او بردارم مگر آن که تا پایان امروز او را نزد من بیاورید» و سوگند خورد که اگر او را نیاوردند، خودش شخصاً به محله «سویقه»^(۱) برود و خانه هایشان را با خاک یکسان کند و حسین بن علی را یک هزار تازیانه بزند. نیز سوگند خورد که اگر دستش به حسن بن محمد برسد، او را به قتل برساند.^(۲) یحیی که این سوگند را از فرماندار شنید، سخت عصبانی شد و قسم یاد کرد که به خواب نرود تا او را بیاورد. چون بیرون رفتند، حسین بن علی بدو گفت: «سبحان الله! چرا چنین کردی؟ حسن را از کجا می‌یابی؟ درباره چیزی قسم یاد کردی که قدرت آن را نداری.» یحیی گفت: «به خدا قسم نمی‌خواهم تا در خانه او را با شمشیر بزنم.» حسین گفت: «تو کار عاقلانه ای نمی‌کنی! چون با این کارت، جلو تصمیم ما را می‌گیری؛

ص: ۳۷۶

۱- (۱). «سویقه» همان محله بنی هاشم بود که اکثر خاندان حسینی در آن جا سکونت داشتند.

۲- (۲). طبری، همان، ج ۸، ص ۱۹۳؛ اصفهانی، همان، ص ۲۹۵-۲۹۶.

زیرا آنان تصمیم گرفته بودند که در موسم حج در مکه قیام کنند. در این وقت حسین برای حسن بن محمد پیغام داد و او را در جریان گذاشت. او هم در پاسخ گفت: «کنون نزد شما می آیم تا مرا نزد او ببرید.» حسین جواب فرستاد: «هیچ گاه چنین نخواهد شد که خدای تعالی مرا در حالی مشاهده کند و به نزد پیامبرش محمد (ص) بروم که خون تو به گردن من باشد. من هر طور شده از تو محافظت می کنم. شاید خداوند مرا هم از آتش جهنم حفظ کند.» حسین ناگزیر به نزد جمعی از شیعیان کوفه که با وی بیعت کرده و در خانه ای مخفی بودند، رفت و آخر شب قیام کردند. (۱) یحیی بن عبدالله آمد و در خانه مروان را زد و چون عمری را نیافت، سوی منزل عبدالله بن عمر رفت که در آن جا پنهان شده بود ولی او را نیافت. پس آمدند تا مسجد را تصرف کنند. (۲)

گروهی بر این عقیده اند که حسین بن علی «شهید فح» که خود از دوران کودکی، شاهد ستم عباسیان به توده مردم به ویژه بنی هاشم بود، قصد خروج داشت و پیش از گفت و گوی وی با عمر بن عبدالعزیز والی مدینه، به قیام علیه سیاست ظالمانه هادی می اندیشید و آن حادثه و نزاع صرفاً بر شتاب قیام افزود.

۲. امریه معروف و نهی از منکر

از آن جا که هدف اصلی شهید فح از بین بردن حکومت ظالمانه عباسی و احقاق حق مردم، به ویژه شیعیان و در صورت پیروزی تشکیل حکومت بود، در فرصت های مناسب به انتقاد علیه عملکرد خلیفه وقت و کارگزاران آن می پرداخت؛ چنان که در اعتراض به برخورد عمری فرمانده مدینه، با علویان گفت: «اگر تو مرد باانصافی هستی، همان طور که مجلس حضور و غیاب برای ما علویان ترتیب داده ای. برای بستگان عمر بن خطاب این کار را انجام بده و یکی یکی آن ها را بخوان. اگر

ص: ۳۷۷

۱- (۱). ابن اثیر، همان، ترجمه ج ۱۶ ص ۳۶ و ۳۵؛ طبری، همان، اصفهانی، همان.

۲- (۲). طبری، همان ج ۱۲، ص ۵۱۷۶؛ اصفهانی، همان، ص ۲۹۴.

دیدی در میان آنان کسی نیست که غیبتش به اندازه حسن بن محمد طول کشیده باشد، آن وقت حق با توست و از روی انصاف با ما رفتار کرده ای.» لذا حسین بن علی که خود شاهد فشارهای روزافزون حکومت بر شیعیان و علویان بود، چاره ای جز مبارزه مسلحانه علیه سیاست حاکمان وقت ندید.

۳. عمل به سنت پیامبر (ص)

یکی دیگر از اهداف مهم حسین بن علی، احیای کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) بود لذا ایشان در آغاز نبرد، پس از اقامه نماز در مسجد پیامبر (ص)، خطبه ای ایراد کردند و ضمن معرفی خود، مردم را به احیای کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) و رضای آل محمد (ص) دعوت نمودند. (۱)

۴. تشکیل حکومت

در مورد این مطلب، می توان به خطبه حسین بن علی در هنگام بیعت مردم مدینه با او اشاره کرد. او در خطبه اش می گوید: «منم فرزند رسول الله (ص) بر منبر رسول الله (ص) و در مسجد رسول الله (ص)، شما را به سنت رسول الله (ص) دعوت می کنم. ای مردم! آیا آثار رسول الله (ص) را در سنگ و چوب می جوئید درحالی که فرزند عزیز او را ضایع و رها می کنید؟» (۲)

پیامدهای قیام

۱. ترس و کینه دستگاه خلافت از علویان

هادی خلیفه وقت پس از جریان فحش، کینه ای که از علویون داشت شدیدتر کرد. او از هر زن و مرد علوی وحشت داشت، به طوری که گفت: «کی شود خواهر حسین بن علی دست یابم؟ به خدا قسم اگر او را به چنگ آورم زیردست و پای حیوانات می افکنم تا نابود شود!»

ص: ۳۷۸

۱- (۱). اصفهانی، همان، ص ۲۹۹.

۲- (۲). همان، ص ۳۷۶.

۲. انتقام جویی هادی از علویان

مفضل بن سلیمان می گوید:

وقتی عمری که در مدینه بود، از کشته شدن حسین در فح اطلاع یافت، به خانه حسین و جمعی از اقوام وی و دیگر انقلابیون، تاخت و آن را ویران کرد و نخل ها را سوزاند و آنچه را که باقی مانده بود، تصرف کرد و جزو اموال ضبطشده قرار داد. هادی بر

«مبارک» خشمگین شد به سبب آن که پس از نزدیک شدن به مدینه، از مقابله با حسین سرباز زده بود. لذا دستور داد تا اموالش را بگیرند و او را جزو تیمارگران اسبان درآرند و تا زمان درگذشت هادی، وضع او چنین بود. گروهی از کسانی را که در قیام فح اسیر شده بودند، پیش وی آوردند، مانند عذافرصیری و علی بن سابق پیشیزی کوفی؛ هادی دستور داد تا گردنشان را بزنند و در بغداد بر سر پل بیاویزند. موسی مهرویه وابسته خود را به کوفه فرستاد تا آن ها زیر فشار قرار دهد به دلیل این که گروهی از آنان در قیام فح شرکت داشتند. (۱)

۳. منتهم کردن امام کاظم (علیه السلام)

در جلسه ای که سرهای شهدا و تعدادی از اسرا حضور داشتند، هادی با عصبانیت رو به حاضران کرد و گفت: «به خدا قسم! حسین قیام نکرد مگر به دستور او (موسی بن جعفر) و پیروی نکرد مگر محبت و دوستی او را؛ چون او صاحب وصیت (امامت) در این خانواده است.» آنگاه با حالتی انتقام جویانه گفت: «خدا مرا بکشد اگر او را نکشم.» (۲)

۴. حرکت های بعدی علویان و تشکیل حکومت

از مهم ترین حرکت هایی که علویان در ادامه مبارزه خود علیه خلافت عباسی به راه انداختند، می توان به قیام های یحیی در دیلمان و ادریس در شمال افریقا اشاره کرد.

ص: ۳۷۹

۱- (۱). طبری، همان ص ۱۹۹.

۲- (۲). مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۸، ص ۱۵۱.

برای فهم موضع امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره این قیام، لازم است تا اموری چون اهداف و انگیزه ها، عملکرد و شخصیت قیام کنندگان ارزیابی شود:

۱. اهداف قیام

مهم ترین و اصلی ترین هدف حسین بن علی (شهید فخر)، مبارزه با خفقان سیاسی - اجتماعی دستگاه حاکمه وقت و بی عدالتی های آنان علیه علویان و شیعیان و تشکیل حکومت بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) با رهبری شایسته ترین فرد زمان خود، یعنی امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. این مطلب را از قسمتی از سخن او می توان برداشت کرد که گفت: «با شما بیعت می کنم بر کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) و شما را به سوی برگزیده ای از آل محمد (ص) فرا می خوانم و تعهد می کنیم که با مردم بر اساس عدل و انصاف رفتار کنیم و عطایا را به طور مساوی تقسیم نماییم. شما همه جا با ما باشید و بر ضد دشمنان ما بجنگید و اگر از ما انحراف دیدید، بیعت خود را بردارید.»^(۱)

۲. شخصیت رهبر قیام

حسین بن علی از مادری پاک دامن و پدری عابد و عالم و پرهیزکار به دنیا آمده بود. ابن کثیر می گوید: «او مردی کریم و از سخاوتمندترین مردم بود.»^(۲) یوسف برم وابسته خاندان حسن که مادرش کنیز فاطمه دختر حسن بود می گوید: «در آن ایام، حسین نزد مهدی آمد. با وی بودم، چهل هزار دینار به او داد که در بغداد و کوفه میان کسان پخش کند. به خدا وقتی از کوفه بیرون شد، چیزی نداشت که بپوشد به جز یک جبه پوستی که پیراهنی زیر آن نبود،

ص: ۳۸۰

۱- (۱). اصفهانی، همان، ص ۳۷۸.

۲- (۲). ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۱۰، ص ۱۵۷.

با یک جامه خواب در راه تا مدینه. وقتی وارد مدینه شد، از غلامان خویش مبلغی پول برای مخارج آن روزشان قرض گرفت. (۱) نویسنده تاریخ فخری، درباره شخصیت حسین می گوید: «حسین بن علی، از مردان نامی و از بزرگان و فضیلتی بنی هاشم بود.» (۲)

راجع به قیام فسخ و شخصیت رهبر قیام و هم رزمان او و جریان شهادت آنان، روایات متعددی در دست است که می توان به شخصیت و مقام عالی آنان پی برد. برای نمونه، چند روایت ذکر می شود: امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَام) نقل می کند:

روزی پیامبر (ص) از سرزمین فسخ عبور می کردند، هنگامی که به موضع فسخ رسیدند، از مرکب پیاده شدند و دو رکعت نماز خواندند، در رکعت دوم بی اختیار به گریه افتادند و اصحاب هم از گریه حضرت گریستند. پس از نماز، پیامبر (ص) رو به اصحاب کردند و

پرسیدند: «شما دیگر چرا گریه کردید؟» عرض کردند: «ای رسول خدا (ص) گریه شما ما را به گریه انداخت.» سپس پیامبر (ص) علت گریه خود را چنین شرح دادند: «در رکعت دوم نماز بودم که جبرئیل بر من نازل شد و خبر داد: "ای محمد، مردی از فرزندان تو در همین مکان کشته خواهد شد و اجر هر کسی که در رکاب او به شهادت رسد، پاداش دو شهید است."» (۳)

هم چنین امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) در یکی از سفرهای خود به مکه، در مسیر راه وقتی به سرزمین فسخ رسیدند، بعد از خواندن نماز فرمودند:

در این مکان مردی از خاندان من با گروهی از یارانش به شهادت می رسند که روح آن ها از جسمشان به سوی بهشت سبقت می گیرد. (۴)

ص: ۳۸۱

۱- (۱) طبری، همان، ص ۲۰۰.

۲- (۲) ابن عنبه، عمده الطالب، ص ۲۶۰.

۳- (۳) اصفهانی، همان، ص ۲۹۰.

۴- (۴) همان، ص ۴۳۶، مامقانی، تنقیح المقال، ج ۱، ص ۱۶۵.

امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وقتی چشمش به سر بریده حسین بن علی افتاد، با حالتی متأثر چنین از ایشان تجلیل فرمودند:

انالله وانا اليه راجعون! او از میان ما رفت درحالی که مسلمانی شایسته بود. روزها را روزه می گرفت و برنامه او امر به معرف و نهی از منکر بود. همانند او در خاندانش یافت نمی شود. (۱)

۳. یاران او

همراهان شهید فخر، علویان و چند تن از فرزندان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله سلیمان بن عبد الله بن حسن بن حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اسحاق بن ابراهیم بن حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند. (۲)

(۳) در بین یاران او افراد برجسته ای هم چون یحیی بن عبدالله و برادرش ادريس دیده می شود. یحیی نزد امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تربیت شده بود. وی از روایان حدیث به خصوص از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. (۴) امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام شهادت، یحیی را وصی خودشان در سرپرستی فرزندان و اموال قرار دادند. (۵) ادريس هم که از فرماندهان قیام فخر بود، امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره شخصیت او فرمودند:

ادريس از شجاعان خاندان پیامبر (ص) بود! به خدا سوگند، همانند او در بین ما نیامده است. (۶)

۴. اهتمام رهبر قیام به رأی و نظر امام

شهید فخر و یحیی بن عبدالله آشکارا اظهار کردند که در جریان قیام، با امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشورت کرده اند و حضرت آنان را به خروج و قیام امر فرمودند. (۷) حتی

ص: ۳۸۲

۱- (۱). اصفهانی، همان، ص ۳۰۲.

۲- (۲). مروج الذهب، ترجمه ج ۲، ص ۳۳۲.

۳- (۳). ابن عنبه، عمده الطالب، ص ۲۶۰.

۴- (۴). اصفهانی، همان، ص ۴۲۸.

۵- (۵). مامقانی، همان ج ۳، ص ۳۱۹.

۶- (۶). اصفهانی، همان ص ۴۸۷، طبری، همان، ج ۱۰، ص ۲۹.

۷- (۷). اصفهانی، همان، ص ۳۸۳.

هادی عباسی نیز به این مسأله توجه داشت که پس از شهادت حسین گفت: «به خدا، حسین قیام نکرد مگر به امر او (موسی بن جعفر)» (۱).

۵. شعار قیام

شعار حسین (شهید فخر) و یارانش همچون شعار پیامبر (ص) و دایی هایش «احد، احد» بود. (۲)

۶. ارادت رهبر قیام به تشیع و احکام آن

تاریخ نگاران نقل کرده اند که وقتی بنی هاشم و شیعیان، قیام خود را علنی کردند و به مسجد رفتند، یکی از یاران حسین به مؤذن دستور داد تا جمله «حی علی خیر العمل» را به زبان بیاورد. همین جمله، باعث وحشت عمری حاکم مدینه شد به نحوی که گریخت و شهر به دست انقلابیون افتاد.

(۳)

نتیجه

در این جا با بررسی ویژگی های مذکور می توان گفت: اگر چه امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ظاهر دعوت رهبر قیام فخر را نپذیرفتند و در این قیام شرکت نکردند و از او خواستند که امام را به شرکت در این قیام فرخوانند، دل سوزی و دعای خیر آن حضرت برای حسین و یارانش و اظهار تأسف از شهادت آنان و تعریف و تمجید از حسین بن علی و دعا برای او، با توجه به شخصیت و اهداف مقدس وی، بیان گر این نکته است که ایشان از روی تقیه دعوت را نپذیرفتند و برای جلوگیری از شرارت بنی عباس، ناگزیر دعوت را رد کردند تا بعدها ارتباط امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قیام کنندگان فاش نشود. و زمانی که حسین بن علی قبل از قیام با امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۳۸۳

۱- (۱). مامقانی، همان ج ۱، ص ۳۳۷؛ مجلسی، همان، ج ۴۸، ص ۱۵۱.

۲- (۲). اصفهانی، ص ۲۹۹.

۳- (۳). همان، ۲۹۹.

مشورت کرد، ایشان در جواب فرمودند: «بلی تو کشته خواهی شد! پس احتیاط کن و هوشیار باش، چون این مردم، فاسقانی دو چهره اند، که به ظاهر خود را مؤمن جلوه می دهند، اما باطن آنان نفاق و شرک است. پس بازگشت ما به سوی خداست! توفیق شما گروه قیام کننده را از خداوند خواستارم.»

(۱)

ص: ۳۸۴

۱- (۱). اصول کافی.

۱. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، بیروت: ۱۳۸۵.
۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب آل ابی طالب، قم: نشر علامه، ۱۳۷۹ ق.
۳. ابن عنبه، عمدہ الطالب، قم: صدرا، ۱۴۱۷ ق.
۴. ابن کثیر دمشقی، البدایه والنہایه، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
۵. ابن طباطبای، تاریخ فخری، بیروت: دارالعربی، بی تا.
۶. ابوالفرج اصفهانی، الاغانی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴
۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
۸. احمد بن واضح یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصار، بی تا.
۹. شیخ صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۰. شیخ کلینی، اصول کافی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۴.
۱۱. شیخ مفید، ارشاد، قم: نشر کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. علامه مجلسی، بحارالانوار الجامعه لدرراخبار الائمه، تهران: نشر اسلامیه، ۱۳۶۳.
۱۳. علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب، بیروت: بی نا، بی تا.
۱۴. مامقانی، تنقیح المقال، چاپ جدید، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۵. محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، چاپ دوم، بیروت: دارالتراث، ۱۳۸۷.

اشاره

مریم ابراهیم زاده (۱)

چکیده

نسب عبدالعظیم با پنج واسطه، به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می رسد. بنابر ظرایفی، لقب حسنی عنوانی جداناپذیر از اسم عبدالعظیم می گردد. تا زمانی که ایشان در مدینه بودند، در محضر امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، درس هایی از غیبت و قیام مهدی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فراگرفتند، بنابراین راوی مهم ترین احادیث غیبت هستند که در کتب الغیبه و کمال الدین و غیره ثبت است.

مهم ترین بخش زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی در سامرا بود. در این که چگونه وارد آن شهر می شوند و چرا خارج می گردند، اقوال مختلفی وجود دارد.

در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جامعه شیعه، با تشقت آرا، فرقه ها و انحرافات عقیدتی متعدد مواجه بود و از طرفی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این زمان، مصمم به گسترش سازمان و کالت بودند. تنی چند از صحابه و وکلای حضرت، منحرف و غالی شدند، دانشمندان فرقه زیدیه که مبنای فکری شان بر ادامه امامت در نسل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود می خواستند بیش ترین آسیب را به امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیعیان وارد نمایند. فرقه های مجسمه و مشبهه، عقاید و تصورات نابه جایی را در مورد خداوند به مردم القا می نمودند. در این اوضاع و احوال، عبدالعظیم حسنی در محضر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باورهای خود را بیان می دارد که حضرت مهر تایید بر آن می زند. آیا بین این ابراز عقیده و

ص: ۳۸۶

حوادث و اوضاع زمانی ارتباطی وجود داشت؟ مشایخ و راویان حدیث، عبدالعظیم را بسیار تجلیل نموده اند که بزرگی و جلالت او را نمایان می سازد. وی در ری مدفون گردید.

واژگان کلیدی: امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عرض دین، المحاسن، مجسمه، مشبهه.

مقدمه

از بین سادات حسنی تعداد کمی پس از شهادت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مطیع امامان شیعه بودند؛ اما حضرت عبدالعظیم ثابت نمود که هم شاگرد نمونه ای از کلاس ائمه (علیهم السلام) است و هم می تواند راوی و اثبات گر مهم ترین اندیشه شیعی (مهدویت) باشد. عبدالعظیم بزرگ ترین شاگردانی را تربیت نمود که توانستند مهم ترین کتب حدیثی شیعه را بنویسند که امروزه تأثیرگذار در عقاید شیعه

هستند. عبدالعظیم با این که در تاریخ چندان شناخته شده نیست، بسیاری از ائمه اطهار و بزرگان شیعه او را که همین تجلیل، راز اهمیت او را برای تشیع هویدا می سازد.

عبدالعظیم از مشایخ حدیث، و از زهاد و عباد زمان خویش بود. محضر سه تن از امامان را درک نمود و از آنان حدیث نقل کرد. مهم ترین بخش زندگی عبدالعظیم، هم عصر بودن با امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. این زمان از مهم ترین دوران حیات شیعه به شمار می آید.

امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این هنگام با حکومت قلدراغه و حدیث گرای متوکل عباسی مواجه گشتند. حضرت به سبب نزدیکی به عصر غیبت، به زمینه سازی در این مورد و گسترش سازمان و کالت مصمم بودند؛ و اما عقاید انحرافی و فرقه های متعدد درون شیعه، و کلا و صحابه غالی و منحرف، تهدیدی برای جامعه شیعی بودند. از همه مهم تر، فرقه زیدیه بود که مبنای فکریش بر امامت در نسل سادات حسنی استوار بود. آنان در این زمان، بیش از پیش به کمک اندیشه ورائی، به گسترش فرقه و خطوط اندیشه ای خود، در برابر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداختند.

در این زمان که امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از هر سو، با خطری روبه رو بودند و برای زدودن جامعه از تشمت و عقاید منحرف می کوشیدند، عبدالعظیم توانست صحابه ای صدیق و شایسته باشد. او در حضور امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باورهای خود را بیان کرد که به حدیث «عرض دین عبدالعظیم حسنی» مشهور گشت.

کتاب و مقالات نوشته شده درباره حضرت عبدالعظیم حسنی، هریک بخش هایی از زندگانی و ویژگی های اخلاقی و عرفانی و یا سندیت روایات را مطرح می کنند. در این مقاله، به سه بخش زندگانی عبدالعظیم، خلاصه وار توجه می شود: قبل از تولد تا زمانی که در مدینه هستند؛ در سامرا نزد امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که بخش اصلی است و زمانی که در ری وکیل امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند، همراه با آثار وجودی که پس از رحلت به جای گذاشتند.

شخصیت نسبی عبدالعظیم حسنی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن الحسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب،^(۱) از ناحیه زید به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می رسید. زید دارای جلالت قدر و بزرگی منزلت فراوان بود.

(۲) عبدالعظیم در سال ۱۳ هـ - در شهر مقدس مدینه متولد شدند. در مدت ۹ سال، از عمر بابرکتش، با دوران امامت چهار امام معصوم امام موسی کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام

ص: ۳۸۸

۱- (۱). برای مطالعه بیش تر نک: سیدمحمدحسین صادقی، درباره شاه عبدالعظیم، مقالات و بررسی ها، دفتر ۶۹، تابستان ۸۰، ص ۲۴-۳۱.

۲- (۲). محمد رازی، حضرت عبدالعظیم حسنی، از شناخت نامه عبدالعظیم حسنی، (۱۳۶ ق)، ص ۶۱، سازمان نشر دارالحدیث، ۸۲ و محمدکاظم رحمان ستایش، بررسی کلی روایات حضرت عبدالعظیم حسنی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، علوم حدیث، ص ۴-۵.

رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام محمدتقی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام علی التّقی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مقارن بود و احادیث فراوانی از سه امام اخیر روایت کرده است (۱).

چگونگی ارتباط عبدالعظیم با ائمه هم عصر خود

گفته شد عبدالعظیم از زمان امام موسی بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قید حیات بوده ولی درک حضور حضرت را نداشته ولی با اصحاب آن جناب معاشرت داشت اما ایشان زمان امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده اند، زیرا روایات مؤید این مطلب است؛ مانند حدیثی که در کتاب اختصاص است که نشان می دهد حضرت عبدالعظیم محضر مبارک امام را درک نموده و از ایشان روایت نقل کرده و از حدیث پیداست که حضرت به او احترام می گذاشتند. هم چنین چون از هشام بن حکم روایت نقل کرده و هشام هم در سال ۱۹۸ - قبل از حضرت رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وفات نمود مؤید آن است که عبدالعظیم در زمان امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متولد شده و در شمار راویان حدیث و مشایخ او بوده است.

هم چنین عبدالعظیم در مدینه، از حضور امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بهره برده و روایات فراوانی از آن حضرت نقل کرده است؛ به خصوص روایاتی درباره غیبت امام عصر که در الغیبه و کمال الدین آمده است. ایشان حدیث معراج را از امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده است. از اخبار و روایات امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشخص می گردد که حضرت به او علاقه داشتند و بسیار احترام می گذاشتند و به او اعتماد و اطمینان داشتند (۲).

در زمان حضرت هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز تا آن زمان که ایشان در مدینه حضور داشتند، منزل آن حضرت یگانه پایگاه عبدالعظیم بود. گفته شده عبدالعظیم برای ارتباط با امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۳۸۹

۱- (۱). عزیرالله عطاردی، زندگانی حضرت عبدالعظیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۳۴، تهران، کتابخانه صدر.

۲- (۲). محمدباقر پورامینی، آفتاب ری؛ عبدالعظیم حسنی، ص ۴۹-۵۳، معاونت فرهنگی آستان مقدس عبدالعظیم، (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

مدینه را ترک کرد و به سامرا رفت. (۱) با توجه به کلاس درسی که عبدالعظیم در مدینه در حضور امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشتند، پذیرفتنی است که برای دیدار و ارتباط با امام زمان خود و با توجه به اعتقادات راسخ عبدالعظیم و ادامه بهره بری از نسل امامت، چنین هجرتی را انجام داده باشند. وکالت عبدالعظیم در ری نیز خواست امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود.

(۲) حضرت عبدالعظیم در سامرا خدمت امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسید عقاید مذهبی خود را محضر مقدس ایشان عرضه داشت و آن جناب هم معتقدات او را تأیید کردند. (۳) امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبدالعظیم را بر تمام سادات زمانش مقدم می داشتند و سبب آن، علم، تقوا و ورع او بود. زمانی که این احترام زیادی رشک اطرافیان به خصوص سادات حسینی را برمی انگیخت، امام با درایت، در حضور دیگران عملاً علم و ادب عبدالعظیم را نشان می دادند. (۴) و ابراز می داشتند که: «اگر عبدالعظیم را ارج می نهم، به دلیل مقام علمی اوست.» (۵)

عبدالعظیم معروف ترین روایات درباره فضیلت زیارت امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کند به خصوص که فرمودند: «مردم قم و آبه (آوه کنونی از توابع شهر ساوه) آمرزیده اند؛ زیرا قبرجدم علی بن موسی الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را زیارت می کنند، هان! هرکس به زیارت مرقدش برود و در راه، قطره ای از آسمان بر او برسد، خداوند بدنش را بر آتش دوزخ حرام می کند.» (۶)

ص: ۳۹۰

۱- (۱) . اختران فروزان ری و تهران؛ عبدالعظیم حسنی، ص ۵۰-۵۱.

۲- (۲) . محمد باقر پورامینی، آفتاب ری، ص ۱۱۹.

۳- (۳) ۶. عزیرالله عطاردی، مسند عبدالعظیم، ص ۳۶-۳۸

۴- (۴) . محمدرازی، زندگانی عبدالعظیم حسنی و امام زادگان مجاور، ص ۴.

۵- (۵) . ستارگان ری، ص ۳۴-۳۶، محمدرازی، زندگانی حضرت عبدالعظیم و امام زادگان، ص ۴.

۶- (۶) . مجلسی، بحارالانوار، بیروت، دارالاحیاء، ج ۶۰، ص ۲۳۱.

بررسی هر دوره از عمر عبدالعظیم، با آن امامی که هم عصر بودند، ویژگی خاصی در زندگی عبدالعظیم به وجود آورد، اما دوره مورد بحث زمانی است که ایشان با امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سامرا هم دوره بودند.

پس از هجرت اجباری امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهر سامرا (۱) و محدودیت در شهر مدینه، حضور در آن جا برای سادات علوی، بخصوص عبدالعظیم سخت گردید، عبدالعظیم برای ارتباط با امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مدینه را ترک گفت و به سامرا رفت. در آن جا مدتی از محفل امام استفاده کرد تا این که حضورش در آن شهر خطر ساز شد و مجبور گردید شهر را ترک و ری را انتخاب کند. (۲)

از مهم ترین بخش های حضور عبدالعظیم در سامرا، زمانی است که خدمت امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشرف می شوند و عقاید خود را اظهار می نمایند. امام پس از دیدن او می فرمایند: «تو از دوستان حقیقی ما هستی.» (۳) اهمیت عقایدی که عبدالعظیم مطرح می کنند، با توجه به اوضاع خاص سیاسی - فرهنگی سنجیده می شود که امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سامرا با آن مواجه بودند.

شرح «عرض دین عبدالعظیم حسنی»

اصول عقایدی که عبدالعظیم به عنوان دینش به امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرضه کرد بدین قرار بود که گفت: «ای پسر پیامبر خدا، می خواهم دینم را به محضر شما عرضه کنم، اگر مورد رضایت شما بود بر آن استوار باشم.» امام با لبخند از پیشنهاد او

ص: ۳۹۱

۱- (۱). مفید، ارشاد، هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، ص ۳۱۱-۳۰۹، جامعه مدرسین قم.

۲- (۲). ستارگان ری، ص ۱۹.

۳- (۳). همان، ص ۲۴.

استقبال کردند و فرمودند: «ای ابوالقاسم بگو!» عبدالعظیم گفت: معتقدم که خدای تبارک و تعالی بی نظیر است و چیزی همانند او نیست. از دو حد ابطال و تشبیه بیرون است و او جسم، صورت، عرض و جوهر نیست، بلکه ایجادکننده اجسام و صورت بخش صورت ها و آفریدگار اعراض و جواهر و پروردگار و مالک و جاعل و پدیدآورنده همه چیز است.

و محمد (ص) بنده و فرستاده او و خاتم پیامبران است و هیچ پیامبری پس از وی تا روز قیامت نیست؛ و شریعت او، آخرین شرایع است و پس از آن تا روز قیامت شریعتی نخواهد آمد. معتقدم که امام و خلیفه و ولی امر بعد از پیامبر، امیرمؤمنان علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سپس حسن و بعد حسین و بعد علی بن حسین و پس از او محمد بن علی و بعد جعفر بن محمد، سپس موسی بن جعفر و بعد از او علی بن موسی و بعد محمد بن علی هستند و سپس شما مولای من هستید.»

پس از آن امام می فرمایند: «و پس از من، پسر من، حسن و حال مردم پس از وی نسبت به جانشین او چگونه خواهد بود؟»

حضرت عبدالعظیم از حجت بعد از آن حضرت پرسید و گفت: «مولای من! وضع آن حضرت چگونه است؟»

فرمود: «چنان است که شخص آن امام دیده نمی شود و روا نیست نام او برده شود. تا این که قیام کند و زمین را پر از عدل و داد نماید، چنان که پر از ظلم و جور گشته است.»

حضرت عبدالعظیم ایمان خود را به آن چه حضرت هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده بود، اظهار کرد و گفت: اقرار می کنم و معتقدم که دوست دار ایشان، دوست دار خدا و دشمن ایشان، دشمن خداست و طاعت ایشان، طاعت خدا و نافرمانی از ایشان، نافرمانی از

خداست. معتقدم که معراج پیامبر حق و سؤال در قبر حق است و

بهشت و دوزخ، صراط و میزان حق است و روز قیامت بی تردید خواهد بود و خداوند تمام کسانی را که در دل قبر آرمیده اند مبعوث می گرداند.

و معتقدم که پس از ولایت (ولایت ائمه واجبات عبارتند از: نماز، زکات، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر...». امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضمن آفرین گفتن و تأیید عقیده او چنین فرمودند: «پس بر همین روش استوار باش! خداوند تو را در دنیا بر این عقیده استوار و در آخرت ثابت قدم و پابرجا بدارد!»^(۱)

این حدیث متواتر است؛ زیرا در زیارت نامه ایشان هم گفته شده است.^(۲) شروح مختلفی بر حدیث «عرض دین عبدالعظیم»، از جنبه های عقیدتی و عرفانی نوشته اند.^(۳) البته می توان این حدیث را از جنبه های مختلفی بررسی کرد مثل این که بگوییم این سخنان را عبدالعظیم برای دلگرمی و اطمینان خاطر بیش تر امام گفته باشند. اما حقیقت و اهمیت این گفتار را باید با توجه به اوضاع اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بررسی نمود. زیرا زمان ایشان بحرانی ترین دوران برای شیعه به شمار می آمد، عصری که عقاید انحرافی و افراطی گوناگون در بین شیعیان رواج داشت و فرقه های متعدد خطری عمده برای کیان شیعه بودند.

گروهی از مردم به جبر و تفویض گرایش یافته^(۴) و علاوه بر صوفیان، گروهی به تجسیم و تشبیه خداوند پرداخته بودند،^(۵) عده ای توقف در امامی نمودند و

ص: ۳۹۳

-
- ۱- (۱). باقر شریف قرشی، تحلیلی از زندگانی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، محمد رضا عطایی، گنگره جهانی حضرت رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قدس رضوی، به نقل از امالی صدوق و وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۱۳.
- ۲- (۲). محمد رازی، شرح حدیث، ص ۸۱.
- ۳- (۳). صافی گلپایگانی، شرح حدیث عرض دین عبدالعظیم، قم: دلیل ما.
- ۴- (۴). ابن شعبه حرانی، تحف العقول، صادق حسن زاده، ص ۸۲۲، انتشارات آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم، ۱۳۸۲.
- ۵- (۵). محمد علی سلطانی، فضای اجتماعی شیعیان در عصر عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث ۹۸.

اسماعیلیه و زیدیه، دو فرقه منتسب به شیعه و اهل بیت خطرناک بودند، اگرچه متوکل یکی از شریرترین خلفای عباسی نسبت به مردم، شیعیان و ائمه بود.^(۱)

هر بند گفتار عبدالعظیم، یکی از اندیشه های باطل و انحرافات رایج زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را رد می نماید و شبههاتی را که در مورد عقاید دینی به وجود آمده بود، پاسخ می دهد. عبدالعظیم با این حدیث نشان می دهد که جمیع اعتقادات یک شیعه راستین را دربردارد.^(۲)

اوضاع عصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پانزده سال از مدت عمر امامت خود با متوکل عباسی مواجه بودند. متوکل که حدیث گرا بود، امام را از مدینه به سامرا آورد که یک شهر نظامی بود و امام را تحت کنترل شدید داشت و لحظه ای از فکر آزار و اذیت امام و شیعیان به ویژه

سادات علوی غافل نبود. باین حال، امام با آرامش خاصی با او رفتار می نمودند به طوری که توانستند در دل کاخ او نفوذ نمایند تا اندکی از آزار متوکل در امان باشند و به وظایف خود بپردازند.^(۳)

در این عصر، امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، با فرقه های انحرافی زیادی چون صوفیه، زیدیه، مجسمه و مشبهه و از طرفی با وکلای منحرف و صحابه غالی مواجه بودند و می بایست نبض جامعه شیعی را در دست داشته باشند و به نحوی امور را کنترل می کردند که بدنه اصلی شیعه منحرف نشود. لذا حضرت به صحابه و دوستانی صادق نیاز داشتند که در این امر ایشان را یاری برسانند. عبدالعظیم یکی از این افراد بود.

امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایتی بلند خطاب به عبدالعظیم می فرمایند:

ص: ۳۹۴

۱- (۱). ابن اثیر، الکامل، ج ۴، ص ۳۱۹-۳۱۸؛ مقاتل الطالیین، ابوالفرج اصفهانی، هاشم رسولی محلاتی، دفتر نشر اسلامی، چاپ سوم، ۸۹، ص ۵۶۶.

۲- (۲). محمد کاظم رحمان ستایش، بررسی کلی روایات عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث، ۶، ص ۲۰-۱۶.

۳- (۳). قریشی، تحلیلی از زندگانی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، محمدرضا عطایی، آستان قدس رضوی، ص ۳۳۴؛ رسول جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، انصاریان، قم، ص ۵۰۱.

ای عبدالعظیم! به دوستانم سلام برسان و به آنان بگو که برای شیطان راهی در دل های خود باز نکنند. آنان را به راست گویی در سخن و ادای امانت و ترک جدال و مخاصمه در مسائل بی اهمیت و به رویکرد به یک دیگر و زیارت هم دیگر دستور ده؛ چون این کار، موجب نزدیکی به من می شود. به تخریب شخصیت یکدیگر مشغول نباشند. (۱)

حضرت در ادامه، مردم را از شرک و رزوی به خدا و کینه و رزوی نسبت به هم دیگر برحذر می دارند.

این گزارش گویای آن است که چقدر مناظرات یا مناظرات بیهوده و انحرافی در بین مردم بوده که باعث کینه و رزوی بین مردم می شده است. (۲)

عبدالعظیم حسنی و فعالیت های فرقه زیدیه در عصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

سازمان و کالت در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گسترش نهایی یافت. از وظایف و کلاهی امام در آن دوره، پر کردن خلأ عدم دست رسی به امام، برای شیعیانی بود که در اقصی نقاط شهرهای اسلامی پراکنده بودند. آنان علاوه بر دفاع از اندیشه های شیعی و حل مشکلات فقهی، نامه های مردم را به امام و بالعکس و نیز وجوهات شرعی و هدایای مردم را به امام می رساندند و به حل مشکلات شخصی مردم می پرداختند. (۳)

عبدالعظیم حسنی از وکلا و صحابه حضرت هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بود و تمام وظایف یک وکیل را بر عهده داشت، با این تفاوت که عنوان یا لقب حسنی، معروفیتی بیش تر، به او داد.

ص: ۳۹۵

۱- (۱). عزیزالله عطاردی، عبدالعظیم حسنی حیات و مسنده، ص ۱۳.

۲- (۲). محمدعلی سلطانی، فضای اجتماعی شیعیان در عصر عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث، ش ۹۸، ص ۱۰۳.

۳- (۳). فرج الله عباسی، راویان و اصحاب امام هادی و امام عسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از کتاب شکوه سامراء، ص ۳۹۸.

زیدیه از فرقه های درون شیعه در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود، مبنای شکل گیری این فرقه بر اساس قیام زید بن علی علیه حاکم اموی بود. قیام او که سرانجام با شهادتش پایان یافت، در سال ۱۲۱ یا ۱۲۲ قمری رخ داد. قیام زید ابتدا یک حرکت سیاسی و اعتراضی بود، ولی بعدها به یک مکتب اعتقادی تبدیل گردید. از اعتقادات زید بن علی، پذیرش و مشروعیت داشتن خلافت ابوبکر و عمر بود. هم چنین به امامت مفضل بر فاضل اعتقاد داشت.^(۱)

شاخه زیدی مکتب تشیع، در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان یک مذهب با تعالیم و معارف خاص خودسر افراشته بود و ی رقیب عمده برای تشیع امامی به شمار می رفت. قاسم رسی نویسنده زیدی معاصر امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این زمان، به تدوین اندیشه هایی برای زیدیان اهتمام می نمود. نویسنده الرد علی الروافض من اهل الغلو، امام را به سبب دستور پرداخت خمس در آمد، در وضعیت آن روز، این که ایشان در سراسر شهرها و کلای برای این امر نصب کرده اند، به شدت انتقاد می نمود. مشابه نویسندگان زیدی دیگر نیز تا پایان قرن سوم چنین انتقادات و حملاتی داشتند که دانشمندان شیعه به آن ها پاسخ دادند.^(۲)

یکی از آفاتی که جامعه شیعی در آن زمان تهدید می نمود، غلو برخی از اصحاب و کلای امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حق آنان بود. آن ها با هدف منافع مادی، برای امامان شیعه ادعای الوهیت یا نبوت می نمودند.

قاسم رسی در کتاب الرد علی الروافض من اهل الغلو، بر شیعیان می تازد. منظور او از غلو چیزی جز اعتقادات تشیع امامی در آن عصر نیست. وی به استثنای زیدیه، تمام گروه های شیعی، از جمله معتقدان به امامت دهمین پیشوای

ص: ۳۹۶

۱- (۱). حسین صابری، تاریخ فرق اسلامی، ج ۲، ص ۸۰.

۲- (۲). مدرسی طباطبایی، مکتب در فرایند تکامل، هاشم ایزدپناه، سایت سرای اسلام، ص ۲۹.

شیعیان امامی را از رافضیان اهل غلو به حساب آورده است. هم چنین اعتقاد به علم غیب و منصوص بودن امامت آنان و از همه بیش تر امامت غیر بالغ را به استهزا گرفته و کوشید تا برتری امامت نسل حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر نسل حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اثبات برساند. او نیز مانند دیگر زیدیان، ظلم ستیزی و قیام آشکار امام را از شرایط اصلی مقبولیت و مشروعیت امام می داند. (۱)

از مهم ترین باورهای زیدیه این است که امامت را پس از امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در اولاد حسنین می دانند و هر کس از آنان قیام کرد و مردم را به خود خواند، امام دانسته، اطاعت او از جانب خدا را بر همه مردم و هم چنین بر همه آل علی واجب می شمارند. زیدیه هم چنین معتقدند، هر کس از اولاد حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قیام نکند و درعین حال خود را امام بداند، و نیز هر کس چنین شخصی را امام بداند، کافر و مشرک است. (۲)

اما عبدالعظیم حسنی با پیروی مطلق از امامان شیعه به ویژه امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، خط بطلان بر این اعتقادات زیدی می گذارد. علت علاقه و محبت ائمه معصومین به او، به این جهت بوده که عبدالعظیم در مقابل حضرات از خود رأی و عقیده ای نداشته و در

تمام مسائل تابع نظریات و اوامر آن ها بوده است. (۳) به گفته عطاردی، عبدالعظیم از سادات حسنی بود که آبا و اجداد او - چه در زمان بنی امیه و چه در زمان بنی عباس - با آن ها با مماشات زندگی می کردند؛ برای مثال، جد او زید بن حسن از طرف منصور خلیفه عباسی حاکم مدینه بود. (۴) اما سادات حسنی همواره

ص: ۳۹۷

۱- (۱). علی آقانوری، خاستگاه تشیع: پیدایش فرقه های شیعی در عصر امامان، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل البیت، چاپ دوم، ۸۶، ص ۲۰۴-۲۰۵.

۲- (۲). سیدحسن خمینی، فرهنگ جامع فرق اسلامی، ص ۱۶.

۳- (۳). عزیرالله عطاردی، زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی، کتابخانه صدر، تهران، ص ۳۹.

۴- (۴). همان، ص ۳۹.

با امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختلاف داشتند. آن ها می خواستند قیام کنند و خلافت را در دست گیرند اما ائمه با آن ها موافق نبودند. (۱)

علت اقرار عبدالعظیم به خارج بودن خداوند از دو حد ابطال و تشبیه

از جمله باورهای انحرافی که در میان مسلمانان وجود داشت و حتی گاه میان شیعیان نفوذ می کرد و در زمان امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) موجب دودستگی در میان شیعه شده بود، باور به جسم بودن و یا دیدن خداوند بود. وجود این باور، موجب افترا و تهمت به

اصل شیعه شده بود حتی شیخ صدوق در مقدمه کتاب التوحید به آن اشاره می کرده و هدف از نوشتن آن را همین اعتقادات تشبیه و جبر دانسته است. (۲)

طرفداران فرقه مجسمه برای خداوند جسم قائل بودند. و در عقیده خود، به آیاتی از قرآن استناد می نمودند. آن ها چنان عقیده خود را در بین مردم گسترش می دادند که باعث نگرانی برخی شد. لذا به امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نامه نوشتند و از حضرت تقاضای تکلیف می کردند. حضرت در جواب نوشتند: «منزه است خدایی که هیچ حدودمرزی ندارد! و هرگز این گونه وصف نمی شود؛ هیچ مانندی ندارد و او شنوای بیناست.» (۳)

اما مشبیه، خداوند را به اموری قابل لمس تشبیه می نمودند. این فرقه که به یونسیه هم شهرت داشتند، پیروان یونس بن عبدالرحمان قمی بودند. آنان این گونه القا می نمودند که ملائکه، عرش را حمل می کنند و عرش هم خداوند را حمل می نماید. (۴)

ص: ۳۹۸

۱- (۱). همان، ص ۴۰.

۲- (۲). ابن بابویه، التوحید، ص ۱/۱۸، طوسی.

۳- (۳). ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، قم: جامعه مدرسین، ص ۱۰۰.

۴- (۴). احمد شهرستانی، الملل و النحلل، ص ۲۲۰.

(۱) اسماعیلیه (۲) و واقفه، (۳) از مهم ترین فرقه هایی آن زمان بودند که در روند طبیعی شیعه اخلاص می نمودند: کلاس درس عبدالعظیم در محضر امام جواد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه، آموزه های مهدویت بود؛ به خصوص احادیث مهدویت عبدالعظیم در کتب کمال الدین والغیبه موجود است. حسنی بودن عبدالعظیم، عظمت روایاتی را می رساند که او درباره مهدی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت می کند. یکی دیگر از رموز حسنی بودن عبدالعظیم همین جاست. «حضرت عبدالعظیم با آن که از سادات حسنی است و کسانی از این نسل به جهت حسادت هایی، امامت در اولاد حسین را بر نمی تابیدند، اما روایات جامعی را در موضع مهدویت و امام مهدی نقل کرده است؛ روایاتی که هنوز مهدی زاده نشده است، اما برخی از روایاتی که در معرفی امام مهدی و وعده تولد ایشان است و برخی وعده به قیام ایشان و خصوصیات آن و دعوت به انتظار فرج آن است.» (۴)

وکیل امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ری

نام عبدالعظیم در کتب رجالی، از اصحاب و وکلای امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ذکر شده است، (۵) آن گونه که از احادیث برمی آید ایشان وکیل امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ری بودند امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به یکی از صحابه خود به نام اباحماد فرمود: «زمانی که مشکلی از مسائل دینی برایت پیش آمد، از عبدالعظیم حسنی بپرس و سلام مرا به او

ص: ۳۹۹

۱- (۱) ابن بابویه، التوحید، ص ۱/۱۸، طوسی.

۲- (۲) حسین صابری، تاریخ فرق اسلامی و فرق منتسب به شیعه، سمت، ۸۶ ج ۲، ص ۱۰۵.

۳- (۳) سیدحسن خمینی، فرهنگ جامع فرق اسلامی، ج ۲، ص ۱۴۸۹ و حسن بن موسی نویختی، فرق شیعه، ص ۹۶.

۴- (۴) محمدکاظم رحمان ستایش، بررسی کلی روایات حضرت عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث ۶، ص ۳۲-۳۱.

۵- (۵) احمد بن علی النجاشی، رجال نجاشی، محمد جواد نائینی، دارالاصواء، بیروت، چاپ اول، ج ۲، ص ۶۶، ۱۹۸۸.

برسان» (۱) از حدیث ابوحماد برمی آید که عبدالعظیم در ری، مصدر امور شرعی بوده و از امام اجازه داشته است. (۲) مهم تر آن که مردم ری در آن زمان دارای مذاهب مختلف بودند؛ مانند سنی حنفی، سنی شافعی و شیعی. وجود عبدالعظیم در آن شهر به عنوان وکیل امام اهمیت خاص خود را داشت. درباره چگونگی رفتن عبدالعظیم به ری نقل های متفاوتی وجود دارد: به فرار او از دست متوکل به ری اشاره کرده می گویند: در حالت خوف وارد ری شد و مدتی مخفیانه زندگی می کرد تا مردم او را شناسایی کردند. (۳)

امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن دوران حداقل ۱۷۸ راوی حدیث و صحابه داشتند. (۴) طبیعی است که از این تعداد، برخی منحرف و فاسد باشند. کتب رجالی نام این افراد را ذکر کرده اند که بیش تر غالی بودند. (۵) و چند نفر علاوه بر غلو، فساد اخلاقی نیز داشتند.

فارس بن حاتم قزوینی از معروف ترین علمای رجال و اخبار است که او را مذمت و تکفیر کرده اند. (۶) اما عبدالعظیم باعرضه عقاید راستین و شیعه ناب بودن خود را ثابت کرد و نشان داد، که از علم و درایت و پاکی نفس و تقوا برخوردار بوده است.

ص: ۴۰۰

۱- (۱) . نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۶۱۴.

۲- (۲) . عزیرالله عطاردی، زندگانی عبدالعظیم حسنی، ص ۵۲.

۳- (۳) . احمد بن علی النجاشی، رجال نجاشی، محمد جواد نائینی، دارالاصواء، بیروت، چاپ اول، ج ۲، ص ۶۶ و عطاردی، زندگانی عبدالعظیم، ص ۲۹، ۱۹۸۸.

۴- (۴) . باقر شریف قریشی، تحلیلی از زندگانی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۳۱.

۵- (۵) . طوسی، اختیار معرفه رجال کنشی، مصطفوی، ص ۴۳۳-۴۳۰.

۶- (۶) . طوسی، رجال طوسی، چاپخانه حیدریه، چاپ اول، نجف اشرف، ۸۰ هـ -، ص ۴۲۱، باقر شریف قریشی، تحلیلی از زندگانی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۹۶.

عبدالعظیم علاوه بر نسب و شخصیت حقیقی و جدای از هم نشینی با ائمه، از مقامات بالای علمی و تقوایی بالا برخوردار بوده، به خصوص در شهرری، پیوسته به نماز و روزه مشغول بود و جدای از داشتن مقام تقیه،^(۱) چندان بزرگ منش بود که بعد از رحلت شهادت گونه، شجره نامه اش در جیب لباسش پیدا شد و مردم از نسبش اطلاع یافتند. همین که او عارف به قبر یکی از فرزندان موسی بن جعفر در ری بود و هرروز به زیارت آن می رفت، از درایت و کرامت او حکایت می نماید. از تألیفات مهم وی

خطب امیرمؤمنان^(۲) و کتاب یوم و لیل^(۳) است. او در زمان خود دارای موقعیتی عظیم بود و با بزرگان شیعه و راویان درجه اول ارتباط داشت و با عده کثیری از اصحاب حضرت صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) محشور بوده، اشخاصی چون هشام بن حکم، ابن ابی عمیر، علی بن جعفر، حسین بن محبوب، از مشایخ او هستند.^(۴) علمای بزرگی چون شیخ طوسی، نجاشی، علامه حلی، احمد بن محمد بن خالد برقی و شیخ صدوق، درباره او سخن فراوان گفته اند.^(۵) از راویان حدیث او تا پانزده مورد نام برده شده که از معروف ترین آن ها می توان از احمد بن محمد خالد برقی نام برد. او اهل کوفه و از شخصیت های فرهیخته شیعه بود که در قم اقامت داشت. از آثار او می توان به

ص: ۴۰۱

۱- (۱). محمدرازی، زندگانی حضرت عبدالعظیم و امام زادگان مجاور، ص ۶۹.

۲- (۲). احمد بن علی نجاشی، رجال نجاشی، ص ۶۶.

۳- (۳). نوری، مستدرک الوسایل، ج ۳، ص ۶۱۴.

۴- (۴). عزیرالله عطاردی، زندگانی حضرت عبدالعظیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کتابخانه صدر، تهران، ص ۲۳.

۵- (۵). همان، ص ۲۹؛ سیدجعفر شهیدی، عظمت شخصیت عبدالعظیم در نظر امامان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، علوم حدیث، ص ۱۰۰

کتاب المحاسن اشاره کرد. عبدالعظیم در ۲۲ سند از روایت های کتب اربعه، قرار دارد و با احتساب کتب روایی دیگر، این رقم تا حدود ۱۱۵ مورد می رسد.

(۱) در مورد این که عبدالعظیم شهید شده یا به مرگ طبیعی از دنیا رفته تنها دو قول وجود دارد؛ در مُنتخب طریحی (ص ۸) آمده: «قیل و ممن دفن حنیاً من الطالبيين عبدالعظیم الحسنی بالری» زنده در قبر گذاشته شده است. در کتاب شجره المبارکه (ص ۴۶) آمده: عبدالعظیم... قتل بالری ومشهده بها معروف ومشهور... اما نجاشی در ظاهر گفتارش به وفات وی معتقد است و لاهوتی در بدائع الانساب بعد از نقل طریحی می گوید: «لکن تمام علمای انساب وفات او را [نه شهادت] نوشته اند». (۲) روایتی از امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَام) منقول است که ثواب زیارت قبر عبدالعظیم را معادل زیارت قبر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) دانسته اند. (۳)

نتیجه

درباره شخصیت عبدالعظیم پژوهش های متعددی انجام گرفته که زندگانی حضرتش را از جنبه های گوناگون بررسی نموده اند و مانند دیگر بزرگان شیعه، همه بخش های زندگانی او آشکار نیست. آنچه در تمامی نوشته ها می درخشد، عنوان حسنی است و این بی حکمت نبود.

او به عبدالعظیم حسنی معروف گشت، زیرا در مهم ترین و بحرانی ترین دوران عمر شیعه، هم عصر با امام دهم شیعیان بود؛ دورانی که بیش ترین و منحرف ترین فرقه های شیعه شکل گرفت و اندیشه های نادرست و غیراسلامی در درون شیعیان

ص: ۴۰۲

۱- (۱) . محمد سروش محلاتی، عبدالعظیم از نگاهی دیگر، مجله علوم حدیث، ص ۱۹۵.

۲- (۲) . شناخت نامه حضرت عبدالعظیم حسنی، پاسخ به سؤالات.

۳- (۳) . ابن بابویه محمد بن علی، ثواب الاعمال، ص ۱۲۴، ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۳۲۴، مستدرک، ج ۳، ص ۶۱۶.

شیوع یافت که هر یک می توانست انسجام شیعه را از هم بپاشد. صحابه و وکلای فاسد و غالی، هر یک با افکار افراطی و انحرافی، سعی در جذب بیش تر جامعه داشتند؛ اما وکلا و صحابه مخلص چون عبدالعظیم حسنی، برخلاف بعضی از اخلاف و برخی هواداران، شاگردی ممتاز و مطیع برای اهل بیت (علیهم السلام) از تأثیر گذاران در مکتب شیعه بودند.

منابع

۱. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، دارالصادر لطباعه، بیروت.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، قم: جامعه مدرسین.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الاعمال، دارالشریف قم: رضی.
۴. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، صادق حسن زاده، قم: انتشارات آل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۵. ابن قولویه، کامل الزیارت، ذهنی تهرانی، انتشارات پیام حق.
۶. ابوالفرج، اصفهانی، مقاتل الطالبیین، هاشم رسولی محلاتی، دفتر نشر اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۷. آقائوری، علی، خاستگاه تشیع پیدایش فرقه های شیعی در عصر امامان، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل البیت، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۸. پورامینی، محمدباقر، آفتاب ری؛ عبدالعظیم حسنی، معاونت فرهنگی آستان مقدس عبدالعظیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)،
۹. جعفریان، رسول، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، انصاریان، قم.
۱۰. خمینی، سیدحسن، فرهنگ جامع فرق اسلامی، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۹۰.
۱۱. خویی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحدیث؛ قم، الرابعه، ۱۴۱۰ ق.

۱۲. رحمان ستایش، محمد کاظم، بررسی کلی روایات حضرت عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث ۶.
۱۳. سروش محلاتی، محمد، عبدالعظیم از نگاهی دیگر، مجله علوم حدیث، ص ۱۹۵.
۱۴. سلطانی، محمد علی، فضای اجتماعی شیعیان در عصر عبدالعظیم حسنی، علوم حدیث ۹۸.
۱۵. شناخت نامه حضرت عبدالعظیم، مجموعه مقالات، دارالحدیث، ۸۲.
۱۶. شهرستانی، ابی بکراحمد، الملل و النحل، عبدالامیر علی منها، دارالمعرفه، بیروت، ۱۹۹۰.
۱۷. شهیدی، سیدجعفر، عظمت شخصیت عبدالعظیم در نظر امامان (علیهم السلام)، علوم حدیث.
۱۸. شیخ طوسی، اختیار معرفه رجال کشی، قم: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۶.
۱۹. شیخ طوسی، رجال طوسی نجف اشرف: چاپخانه حیدریه، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۲۰. شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، سیدهاشم رسولی محلاتی، علمیه اسلامیة.
۲۱. صابری، حسین، تاریخ فرق اسلامی و فرق منتسب به شیعه، سمت، ۱۳۸۶.
۲۲. صادقی، سیدمحمدحسین، درباره شاه عبدالعظیم، مقالات و بررسی ها، دفتر ۶۹، تابستان.
۲۳. صافی گلپایگانی، شرح حدیث عرض دین عبدالعظیم، قم: دلیل ما.

۲۴. عباسی، فرج الله، راویان و اصحاب امام هادی و امام عسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از کتاب شکوه سامراء.
۲۵. عطاردی، عزیرالله، زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی، کتابخانه صدر، تهران: ص ۳۹.
۲۶. قرشی، باقرشریف، تحلیلی از زندگانی امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، محمدرضا عطایی، گنگره جهانی حضرت رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ).
۲۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر، اخبار الائمه الاطهار؛ بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۲۸. محمدرازی، زندگانی حضرت عبدالعظیم و امام زادگان مجاور.
۲۹. مدرسی، مکتب در فرایند تکامل، هاشم ایزدیناه، سایت سرای اسلام.
۳۰. نجاشی، رجال نجاشی، محمدجواد نائینی، دارالاصواء، بیروت، چاپ اول، ۱۹۸۸.
۳۱. نوبختی، حسن بن موسی، فرق شیعه، مطبعه حیدریه، نجف، ۱۳۱۴.
۳۲. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت.

اندیشه‌های شیعی هم‌زمان با فتوحات اسلامی به اندلس راه یافت؛ اما به دلیل مواجه شدن با مخالفت‌های سیاسی و مذهبی یعنی حاکمیت امویان اندلس و سلطه مذهب مالکی در آن جا، نشو و نما نیافت. در آغاز قرن چهارم هجری و با سقوط امویان، خاندانی از تبار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نام «حمودیان» قدرت گرفتند که با حمایت آنان، تشیع رشد بسیاری یافت و تعالیم و اعتقادات شیعی به صورت گسترده در جامعه منتشر شد. مهم‌ترین باورهای شیعه همانند امامت، وصایت، شفاعت، و اظهار دوستی با اهل بیت (علیهم السلام) در کلام اندیشه‌وران منعکس گردید. گرایش به خاندان نبوی و تعالیم شیعی، پس از حمودیان هم ادامه یافت و در جامعه ماندگار گردید. در

این نوشتار برآنیم تا با اشاره به اوضاع سیاسی - مذهبی اندلس پیش از حمودیان، وضعیت تشیع در عصر آنان و دوره‌های بعد را بررسی و عرضه نماییم.

واژگان کلیدی: اندیشه‌های شیعی، اهل بیت، حسینیان، حمودیان، اندلس.

اندلس از دورافتاده ترین سرزمین های اسلامی بود که به دلایل مختلف، از جمله حضور امویان و مقابله آنان با تشیع و نیز نشر مذهب مالکی، مذهب تشیع در آن جا گسترش نیافت. این سرزمین در عصر امویان فتح شد و حاکمانی از طرف آنان اداره اندلس را بر عهده گرفتند. با فروپاشی حکومت امویان دمشق (۱۳۲ ق) و روی کار آمدن عباسیان، این منطقه بر خلاف سرزمین های دیگر از زیر سیطره امویان خارج نشد. بلکه یکی از خاندان اموی به نام عبدالرحمان بن معاویه بن هشام بن عبدالملک از دست عباسیان گریخت و به اندلس رفت و در سال ۱۳۸ هجری، حکومت امویان را در آن جا بنا نهاد. بنابراین اندلس هم چنان زیر سیطره امویان باقی ماند.

از طرفی، اندکی پس از استقرار امویان، مذهب مالکی نیز در اندلس نفوذ کرد و پیوند مستحکمی با حاکمیت یافت. ارتباط و پیوند سیاست اموی و مذهب مالکی در اندلس، راه را بر ورود اندیشه ها و مذاهب و مکاتب دیگر بست؛ به طوری که حتی مذاهب اهل سنت نیز اجازه حضور در اندلس نیافتند. به گفته مقدسی، آن ها غیر از کتاب خدا و موطأ مالک کتاب دیگری را نمی شناختند و پیروان هیچ کدام از فرقه های اسلامی حتی اهل سنت غیر مالکی، اجازه حضور در اندلس و فعالیت در آن جا را

نداشتند، به طوری که اگر بر فردی حنفی یا شافعی دست می یافتند، او را تبعید می کردند.^(۱) این سخت گیری نسبت به تشیع بیش تر بود، چنان که مقدسی در این باره می گوید: «اندلسی ها هر گاه بر یک نفر شیعی دست می یافتند چه بسا او را می کشتند.»^(۲)

ص: ۴۰۷

۱- (۱). مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۲۳۶.

۲- (۲). همان.

این وضعیت با شدت و ضعف تا پایان حکومت امویان اندلس ادامه یافت تا آن که در سال ۴۰۷ هجری، یکی از نوادگان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اندلس قدرت گرفت و با شکل گیری حکومت علوی، زمینه برای نشر افکار شیعی فراهم شد. این فرد، علی بن حمود^(۱) نام داشت که از بازماندگان ادریس بن عبدالله بن حسن بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شمار می رفت. او پایه گذار حکومتی شد که در تاریخ با نام «حمودیان» شناخته می شود. به دنبال شکل گیری این حکومت، تشیع و اندیشه های شیعی که تا این زمان مجال بروز نیافته بود و در لایه های پنهان جامعه وجود داشت، خود را نشان داد و در سخنان و اشعار آن زمان منعکس گردید و در دوره های بعد و پس از سقوط حمودیان هم فشارهای سیاسی - مذهبی نتوانست آن را از بین ببرد و هم چنان به حیات خود در آن سرزمین ادامه داد.

در این نوشتار با اشاره به شکل گیری حکومت حمودیان، فرهنگ تشیع در عصر آنان را از لابلای زندگی نامه شاعران و نیز با توجه به تعالیم شیعی مطرح در آن عصر بررسی کرده، اشاره ای نیز به دوران پس از آنان خواهیم داشت.

شکل گیری حکومت حسینیان در اندلس

علی بن حمود در دوران جوانی، به دستگاه امویان اندلس پیوست و با توانایی هایی که از خود نشان داد، اعتماد سلیمان (د ۴۰۷) را به دست آورد.

ص: ۴۰۸

۱- (۱). ابن بسام نسب او را چنین معرفی کرده است: علی بن حمود بن میمون بن حمود بن علی بن عبیدالله بن عمر بن ادریس بن ادریس بن عبدالله بن حسن بن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بن ابی طالب. (نک. ابن بسام، الذخیره فی محاسن اهل الجزیره، تحقیق احسان عباس، چاپ اول، بیروت: دارالتقافه، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۹۶.

سلیمان او را حاکم شهر سبته کرد و برادرش قاسم را بر طنجه در ساحل آفریقایی جبل الطارق گمارد. (۱)

علی بن حمود از همان ابتدای حاکمیت بر سبته، در اندیشه استقلال بود. مسأله ای که خلیفه با فرستادن جاسوسان خود از آن آگاه شد و در عین حال ناراضی بود.

در این زمان، ناراضی‌هایی ساکنان اندلس از امویان، حکومت آن‌ها را دچار بحران کرده بود. اختلاف درونی میان آنان هم بر این بحران و ضعف آنان می‌افزود. سلیمان با کنار زدن و زندانی کردن هشام دوم به قدرت رسیده بود. هشام نامه ای از زندان برای علی بن حمود فرستاد و از او تقاضای کمک کرد و به او وعده داد تا اگر وی را نجات دهد و به حکومت بازگرداند، ولایت عهدی او از آن وی باشد.

(۲) علی بن حمود با توجه به این دو نکته و با انگیزه دست یابی به خلافت، حرکت خود را آغاز کرد. او در نخستین اقدام، جاسوسان سلیمان را دستگیر و اعدام کرد. (۳) وی برادرش قاسم را از تصمیم خود آگاه نمود و به بهانه کمک به خلیفه معزول یعنی هشام، به سوی «قرطبه» حرکت کرد. این بهانه سبب شد تا اندلسی‌ها با او همراه شوند. او پس از تصرف «مالقه» به سوی قرطبه حرکت کرد و در روز بیست و سوم محرم سال ۴۰۷ هجری، آن شهر را که پایتخت و مرکز اندلس بود تصرف نمود و قدرت را به دست گرفت. (۴) همراهان علی که با او به عنوان نایب و حامی هشام دوم همراه شده بودند، پس از ورود به قرطبه در پی یافتن هشام برآمدند اما

ص: ۴۰۹

۱- (۱). ابن عذاری، البیان المغرب فی اخبار الاندلس والمغرب، ج ۳، ص ۱۱۳، چاپ دوم، بیروت: دارالثقافه، ۱۹۸۰؛ ابن بسام، همان؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۱۴.

۲- (۲). ابن عذاری، همان، ص ۱۱۶.

۳- (۳). البیان المغرب، ج ۳، ص ۱۱۵.

۴- (۴). همان، ص ۱۱۷؛ ابن بسام، همان، ج ۱، ص ۹۷.

او را نیافتند. علی مدعی شد که جسد هشام را پیدا کرده و با نشان دادن آن، سلیمان، برادر و پدرش را به جرم کشتن هشام به قتل رساند و خودش حکومت را به دست گرفت و با او به عنوان «الناصر لدین الله» بیعت کردند.^(۱)

بدین سان حکومت به خاندانی از تبار رسول خدا (ص) و از نوادگان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) رسید و حکومت علویان پس از سال‌ها یک‌بار دیگر در یکی از سرزمین‌های دوردست غرب جهان اسلام (اندلس) و این بار به نام حمودیان احیا شد. اگرچه حکومت علی بن

حمود دولت مستعجل بود و او در ذیقعد ۴۰۸ هجری کشته شد^(۲) برادرش قاسم به جای او به خلافت برگزیده شد و لقب «مأمون» یافت^(۳) و به دنبال او، افرادی از این خاندان نزدیک به نیم قرن بر قسمت‌هایی از اندلس حکم راندند.

اگرچه این حکومت کم‌تر از نیم قرن دوام داشت، در همین مدت کوتاه و پرآشوب، اندیشه‌های شیعی نمودار شد و خود را در افکار، نوشته‌ها و اشعار آن خطه از سرزمین‌های اسلامی نشان داد. پس از آن گرایش به سوی اندیشه‌های شیعی در جامعه و در میان دانشمندان وجود داشت و در آثار دانشمندان هم منعکس گردید.

تشیع در عصر حمودیان

در آغاز اشاره به این نکته لازم است که حمودیان حسنی نسب، برآمده از فضای مذهبی شمال آفریقا و تربیت یافته چنان موقعیتی بودند؛ از این رو، آشنایی

ص: ۴۱۰

۱- (۱). ابن عذاری، همان، ص ۱۱۷؛ ابن بسام، همان، ج ۱، ص ۹۷.

۲- (۲). ابن بسام، همان، ص ۱۰۱، مقرئ، نفع الطیب من غصن الاندلس الرطیب، ج ۱، ص ۴۳۱.

۳- (۳). ابن عذاری، همان، ص ۱۲۴.

آنان با افکار و اندیشه های شیعی همانند شیعیان سرزمین های شرقی نبود و حتی به طور کامل بر زبان عربی همتسلط نداشتند.

حمودیان اعتقادات کلی مذهب تشیع را باور داشتند؛ از جمله: اعتقاد به اصل امامت و نیز شایستگی امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای خلافت و غاصب بودن کسانی که این حق را از آن حضرت گرفتند. (۱)

اما در عین حال از تعصب مذهبی به دور بودند و کسی را بر پذیرش یا رد مذهب خاصی مجبور نمی کردند.

عصر حمودیان، دوران جدید و مهمی از جهت سیاسی، مذهبی و فرهنگی در تاریخ اندلس به شمار می رود. در سایه حکومت حمودیان و در پی سیاست های مذهبی آنان و نیز حمایت این خاندان از اندیشه ویران و شاعران شیعه، رواج افکار و اندیشه های شیعی رونق گرفت. برداشته شدن فشار از شیعیان در سایه حکومت حمودیان و پیدایش فضای آزاد برای نشر عقاید مختلف، باعث شد تا به تدریج افکار و اندیشه های شیعی که تا این زمان در مخفی گاه ذهن باورمندان به حقانیت اهل بیت (علیهم السلام) وجود داشت ظهور یابد و به اشکال مختلف به ویژه در قالب شعر رخ نماید. از این رو در عصر حمودیان، شاعران برجسته فراوانی به دربار آن ها راه یافتند و اشعاری در وصف آنان و اجدادشان سرودند که علاوه بر مدح شاهان حمودی، دربردارنده معارف و باورهای شیعی بود. در حالی که در دوران پیش از حمودیان یعنی عصر حکومت امویان، کسی در اندلس جرأت نام بردن از عقاید شیعی نداشت چه رسد به آن که برای نشر آن تلاش کند.

نوادگان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عصر حاکمیت خود بر اندلس، به صورت رسمی از مذهب خاصی حمایت نکردند، اما آثار تدوین شده در آن دوره به ویژه اشعار

ص: ۴۱۱

شاعرانی که در حمایت آن ها بودند و اقدامات آنان، بیان گر تلاش این دسته از حاکمان علوی نسب برای نشر تشیع است.

شاعران متعددی در دربار بودند که با حمایت حمودیان، به بیان افکار و اندیشه های شیعی و نشر مناقب اهل بیت (علیهم السلام) می پرداختند، از جمله: ابن ماء السماء (د. ۴۲۱ ق)، ابن حنّاط (د. ۴۳۷)، ابن دراج (د. ۴۲۱) و ابن مقانای اشبونی آن ها حاکمان حمودی را با القابی چون فاطمی، طالبی، هاشمی، و از همه مهم تر به عنوان فرزند رسول خدا (ص) «ابن الرسول» خطاب می کردند. هم چنین در این دوره، علاوه بر دوستی اهل بیت (علیهم السلام)، اعتقادات اصلی تشیع همانند امامت، وصایت، شفاعت و عصمت مطرح گردید.

در ادامه، ضمن معرفی برخی شاعران عصر حمودیان، تعالیم شیعی مطرح شده در آن دوران را بررسی خواهیم کرد و اشاره ای به وضعیت تشیع و اندیشه های شیعی پس از آنان خواهیم داشت.

شاعران شیعی عصر حمودیان

اشاره

عصر حمودیان، شاهد حضور شاعران و اندیشه وران برجسته ای بود که اعتقادات شیعی خود را بی پروا بیان می کردند. این شاعران عبارتند از:

۱. ابن حنّاط

ابوعبدالله محمد بن سلیمان قرطبی معروف به ابن حنّاط (م ۴۳۷ ق) یکی از شاعران عصر حمودیان بود. این کاتب و شاعر نابینای قرطبی، به دلیل شغل پدرش که گندم فروش بود بدین نام مشهور شد. وی در قرطبه پرورش یافت و در دانش های زمان خود به ویژه منطق، سرآمد گشت. زمانی که رقیبان و دشمنانش او را به بددینی متهم کردند به جزیره خضرا و دربار حمودیان پناه برد.

ابن حنّاط خطاب به قاسم بن حمود دومین حاکم حمودی چنین سرود:

ص: ۴۱۲

لَكَ الْخَيْرَ انْ مَضَى لِسَبِيلِهِ وَاصْبِحْ مَلِكًا فِي ابْنِ رَسُولِهِ

وَفَرَّقَ جَمْعَ الْكُفْرِ وَاجْتَمَعَ الْوَرَى عَلَى ابْنِ حَبِيبِ اللَّهِ بَعْدَ خَلِيلِهِ

وَيَ أَشْكَارًا بِهٖ دَوْسْتِي أَهْلَ بَيْتِ إِشَارَهٗ كَرَدَهٗ، مِي كَوَيْد:

إِنْ كَانَ حُبُّ آلِ مُحَمَّدٍ دُثْبًا فَأَيُّ لَسْتُ مِنْهُ أُتُوبُ (١)

اگر دوستی و عشق خاندان محمد (ص) گناه است، پس من از آن توبه نمی کنم.

او برخی تعالیم شیعی را در شعرهای خود گنجانده است؛ چنان که امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را با عنوان وصی ستوده؛ می گوید:

إِمَامٌ وَصِي الْمُصْطَفَى وَ ابْنُ عَمَّةِ أَبُوهُ فَتَمَّ الْمَجْدُ بَيْنَ أَبِي وَ ابْنِ (٢)

او امام، جانشین مصطفی و پسرعمویش است؛ مجد و بزرگی بین پدر و پسر تمام و کامل شده است.

٢. ابن دراج قسطلی

ابو عمر احمد بن دراج قسطلی؛ از شاعران دربار حمودیان بود که برخی از مفاهیم شیعی در اشعار او نمایان است. قصیده معروف او با عنوان «هاشمیات» از اشعاری است که ابن بسام آن را نمونه کاملی از شعر شیعی و بنای آن را از عطر و دُر دانسته و ضمن مقایسه آن با شعر شاعران شیعه در شرق جهان اسلام می گوید: «اگر دعبل خزاعی و کمیت اسدی این شعر را می شنیدند، ساکت می شدند و اگر سید حمیری و کثیر خزاعی آن را می دیدند، آن را نشانه ای بر ادعای خود دانسته، به عنوان نشانه ای از خروج اسب سوار (ظهور مهدی) از کوه رضوی مطرح می کردند.» (٣) این شعر که مناقب اهل بیت (علیهم السلام) را در اسلوبی حزن آور

ص: ٤١٣

١- (١). همان، ص ٣٤٩.

٢- (٢). همان، ص ٤٥١.

٣- (٣). ابن بسام، همان، ص ٩٠.

سروده سرآغاز قصاید اندلسی ها در رثای اهل بیت (علیهم السلام) است. این دراج در این ابیات درباره علی بن حمود (۴۰۷-۴۰۸ ق) می گوید:

إِلَى الْهَاشِمِيِّ إِلَى الطَّالِبِيِّ إِلَى الْفَاطِمِيِّ الْعَطُوفِ الْمُضُولِ

إِلَى ابْنِ الْوَصِيِّ إِلَى ابْنِ النَّبِيِّ إِلَى ابْنِ الدُّبَيْحِ إِلَى ابْنِ الْخَلِيلِ

در ادامه به اجداد او اشاره کرده، می گوید:

فَسَمَى جَدَّكَ عَمْرُو الْكَرَامِ بِهَشْمِ التَّرِيدِ زَمَانَ الْمَحُولِ

و ضَيْفَ حَتَّى وَحَوْشِ الْفَلَاهِ وَ أَهْدَى الْقَرَى لِهَضَابِ الْوُغُولِ

وَ إِنَّ أَبَا طَالِبٍ لِلضِّيُوفِ لِأَطْلَبِ مَنْ ضَيْفَهُ لِلنُّزُولِ

يُرُوحُ عَلَيْهِمْ بَعْرُ الْجَفَانِ وَ يَغْدُو لَهُمْ بِالْغَرِيضِ التَّشِيلِ

فَأَنْتُمْ هِدَاهِ حَيَاهِ وَ مَوْتِ وَ أَنْتُمْ أْتَمَّهُ فَعَلَ وَ قِيلِ

وَ سَادَاتِ مَنْ حَلَّ جَنَاتِ عَدَنِ جَمِيعِ شِبَابِهِمْ وَ الْكُهُولِ

وَ أَنْتُمْ خَلَانِفِ دُنْيَا وَ دِينِ بِحَكْمِ الْكِتَابِ وَ حَكْمِ الْعُقُولِ

وَ وَالِدِكُمْ خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ لَكُمْ مِنْهُ مَجْدٌ حَقَّى كَفِيلِ

در این اشعار، علاوه بر آن که به اقدامات جد آنان یعنی هاشم در پذیرایی از حاجیان و مهمان دوستی ابوطالب اشاره کرده، آنان را به عنوان امام و رهبران دین و دنیا معرفی نموده و از ایشان با عنوان فرزندان پیامبر (ص) و فرزندان وصی آن حضرت و نیز فرزند ابراهیم و اسماعیل یاد کرده است. (۱)

۳- ابن مقانای اشبونی

وی از دیگر شاعران عصر حمودیان است که مضامین والای شیعی را در

ص: ۴۱۴

اشعار خود آورده است. او در اشعار خود، به بیان حق علویان در امر خلافت پرداخته و آنان را فرزند رسول خدا (ص) و از خاندان وحی معرفی کرده است وی در شعری خطاب به ادریس بن علی بن حمود (۴۳۴-۴۳۸ ق) چنین سرود:

يا بَنِي أَحْمَدَ يا خَيْرَ الوَرَى لأبيكم كانَ وَ فِدَ المُسْلِمِينَ

نَزَلَ الوَحْيَ عَلَيهِ فَأَخْتَبِي فِي الدُّجَى فَوْقَهُم الرُّوحَ الأَمِينِ

خُلِقُوا مِنْ مَاءٍ عَدَلٍ وَ تَقَى وَ جَمِيعُ النَّاسِ مِنْ مَاءٍ وَ طِينِ

انظرونا نقتبس من نوركم انه من نور رب العالمين

ای فرزند احمد! ای بهترین مردم، پدر شما، پیشوا و سرور مسلمانان است؛

وحی بر او نازل شده و او را در آن گمراهی زمانه، به واسطه فرشته امین برگزید؛

آنان از آب عدالت و پرهیزگاری خلق شدند؛ در حالی که همه مردم از آب و گل خلق شدند؛

به ما بنگرید تا از نور شما خوشه برچینیم که آن از نور خداوند متعالی است.

۴. عبادہ بن ماء السماء

از شاعران شیعی دربار حمودیان از نوادگان سعد بن عبدالله انصاری بود. او ضمن اظهار تشیع خود، با افتخار از دشمنی اجدادش با بنی امیه یاد می کرد. ابن بسام شرح حال و برخی اشعار او را آورده که به دلیل گرایش های فکری و نیز هم زمانی او و حضورش در دربار حمودیان و مدح آنان، دربر دارنده اشاراتی به اهل بیت (علیهم السلام) است؛ چنان که در یکی از اشعار خود خطاب به علی بن حمود می گوید:

صَلَّى عَلَيْكَ اللَّهُ يا ابنِ رسولِهِ و وليهِ المَخْتَصَّ بعدِ خَليلِهِ(۱)

ص: ۴۱۵

۱- (۱). ابن بسام، همان، ص ۴۷۶.

وی در شعری دیگر، او را باقی مانده عصمت الهی معرفی کرده، می گوید:

و هل ضَرَك الباغی بسهم مکیده و أنت بواقی عصمه الله دارع؟ (۱)

ابن بسام در ادامه، شعر دیگری از عبادہ آورده که در آن ضمن اظهار تشیع خود، به سابقه جدش قیس بن سعد در همراهی با امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و کینه معاویه از قیس به دلیل این وفاداری، اشاره کرده و چنین سروده است:

فها أنا ذا يا ابن النبوّه نافت من القول أريا غير ما ينفث الضلّ

و عندی صریح فی ولانک معرق تشیعه محض و بیعتہ بتل

و والی اُبی قیس اُباک علی العلا فخیم فی قلب ابن هند له غل

در ادامه به نسبت علی بن حمود با پیامبر (ص) اشاره نموده و آن را مایه فخر او معرفی کرده، می گوید:

فإن قال الفخور اُبی فلان فحسبک أن تقول اُبی النبی (۲)

تعالیم شیعی در سخن اندیشه و ران عصر حمودی

اشاره

سخن از ظهور تعالیم شیعی در میان شیعیان، در ابتدای امر، ضروری و بدیهی به نظر می رسد؛ اما این نکته در منطقه ای مانند اندلس که تشیع در آن جا تا ابتدای قرن پنجم هجری با مخالفت سیاسی و مذهبی و سرکوب شدید مواجه بودند نه تنها بدیهی نیست که تا حدودی عجیب می نماید. علی رغم تلاش امویان برای جلوگیری از نشر فرهنگ شیعی و نیز ضدیت و مقابله پیروان مذهب مالکی با آن، فرهنگ تشیع در آن منطقه به حیات خود ادامه داد و هرگاه موقعیت مناسبی برای آن فراهم می شد، در جامعه منتشر می گردید. در عصر حمودیان و با برداشته

ص: ۴۱۶

۱- (۱). همان، ص ۴۵۱.

۲- (۲). همان.

شدن محدودیت ها، به یک باره مهم ترین تعالیم شیعی در اندلس نمودار شد و در اندیشه و سخن دانشمندان و شاعران منعکس گردید. مفاهیمی چون اعتقاد به امامت و وصایت، عصمت، شفاعت، اظهار دوستی با اهل بیت (علیهم السلام) و بیان مصائب آنان و ضدیت با دشمنان اهل بیت (علیهم السلام) و تبری از آنان، در آثار عصر حمودیان به خوبی دیده می شود.

در ادامه به این مفاهیم اشاره می گردد:

الف) امامت

امامت در اندیشه شیعی، دارای جایگاه والایی بوده، شیعیان آن را منصبی الهی و با نص صریح بر شخص امام می دانند و معتقدند که امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با وصیت و نص صریح پیامبر (ص) به عنوان جانشین آن حضرت معرفی شدند.

طبیعی است در سرزمینی مانند اندلس با ویژگی های فکری، عقیدتی و سیاسی خاص که از یک طرف پیروان مذهب مالکی با تعصب شدید مذهبی نسبت به فرقه های دیگر به ویژه تشیع، حضور داشتند و از طرف دیگر، غلبه و حاکمیت از آن خاندان اموی بود، چنین اندیشه و باوری مجال نشو و نما نمی یابد. اما این به معنای حذف کامل فرهنگ شیعی نبود و گاه در قالب های مختلف به ویژه در زبان شاعران خود را نشان می داد؛ چنان که در اشعار این دراج قسطلی دیده می شود:

فأنتم هداه حياه و موت و أنتم أئمه فعل و قیل

و سادات من حل جنات عدن جمیع شباہم و الکھول

و أنتم خلانف دنیا و دین بحکم الکتاب و حکم العقول

ب) وصایت

اعتقاد به جانشینی امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از مهم ترین تعالیم و آموزه های شیعی است.

ص: ۴۱۷

این نکته در آثار عصر حمودیان و دوران پس از آنان در اندلس به ویژه در اشعار شاعران فراوان دیده می شود. این دراج در یکی از اشعار خود چنین سروده است:

إلى ابن الوصي إلى ابن النبي إلى ابن الدَّبِيحِ إلى ابن الخليل

(۱) ابن حنط نیز به این نکته اشاره کرده، می گوید:

إمام وصي المصطفى و ابن عمه (۲)

اندیشه وران در دوره های بعد از حمودیان نیز به این واژه توجه داشتند، چنان که ابن ابار واژه وصی را درباره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کار برده و در توصیف حضرت زهرا (علیها السلام)، آن حضرت را ام ابیها و جگر گوشه پدر و همسر وصی معرفی می کند. (۳) وی هنگام بحث درباره شهادت امیرمؤمنان از آن حضرت با عنوان سیدالاصیاء یاد می کند (۴) و درباره حسنین (علیهمالسلام) می گوید:

اقتسم السبطان، علی رغم انف الشيطان، خلق جدهما النبي و خلق ابیها الوصي فردی اکبرهما بما اذی به الاکبر ولقی اصغرهما الموت الاحمر. (۵)

ج) شفاعت

شفاعت نیز اگرچه اختصاص به شیعیان ندارد، در اندیشه های شیعی از جایگاه والایی برخوردار است و چگونگی انعکاس آن در ادبیات عصر حمودیان، می تواند بیان گر دیدگاه شیعی آنان باشد. ابن دراج قسطلی در قصیده معروف خود خطاب به علی بن حمود بحث شفاعت را مطرح کرده، می گوید:

لعلک یا شمس عندالاصیل شجیت لشجور العریب الذلیل

ص: ۴۱۸

۱- (۱) . همان، ص ۷۹.

۲- (۲) . ابن بسام، همان، ۴۵۱.

۳- (۳) . حافظ ابو عبدالله محمد بن ابی بکر ابن ابار بلنسی قضاعی، مأساه الحسين المسمی در السمط فی خبر السبط، تحقیق عبدالسلام الهراس و سعید اعراب، چاپ اول، قاهره، دارالسلام، ۱۴۳۱، ص ۸۱-

۸۲

۴- (۴) . همان، ص ۱۰۳

۵- (۵) . همان، ص ۱۰۹.

شفیع اول به ممدوح او علی بن حمود و شفیع دوم اشاره به جد او پیامبر خدا (ص) اشاره می کند.

د) اظهار دوستی با خاندان پیامبر

در نقطه ای که حکومت و مذهب علیه اهل بیت (علیهم السلام) بود، اظهار دوستی با آنان دشوار می نمود. اگرچه برافتادن امویان و شکل گیری حکومت علوی تا حدودی این مشکل را برطرف کرد، باید پذیرفت که با توجه به اقدامات سیاسی - مذهبی امویان، حتی در

دوران پس از آنان نیز اظهار محبت به اهل بیت (علیهم السلام) دشواری هایی را در پی داشت. با وجود این، برخی افراد بی واهمه به اظهار عقاید خود در این باره می پرداختند. ابن حنطاط ضمن تصریح بر باور خود به دوستی خاندان نبوی بر آن پای فشرده و می گوید:

إِنْ كَانَ حُبُّ آلِ مُحَمَّدٍ دُبًّا فَأَيُّ لَسْتُ مِنْهُ أَوْ تُوِّبُ (۱)

این سخن، نشان می دهد که در آن دوره علی رغم برافتادن امویان، هنوز افرادی با اهل بیت (علیهم السلام) مخالفت می کردند که ابن حنطاط در برابر آنان چنین از عقیده خود دفاع می کند.

اندیشه های شیعی در اندلس بعد از حمودیان

در پی برافتادن امویان اندلس و در سایه حکومت نوادگان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در آن منطقه، سخت گیری بر شیعیان و مقابله با تشیع کاهش یافت و تشیع به تدریج در آن جا رشد کرد و دوستی اهل بیت (علیهم السلام) جای خود را باز کرد. در دوره های بعد، شاعران و دانشمندانی با افکار و گرایش های شیعی از اندلس برخاستند که اگرچه معاصر حمودیان نبودند، بی تردید حمودیان نقش مهمی در شکل گیری افکار مذهبی آنان داشتند؛ مانند ابوالبحر صفوان بن ادريس تجیبی. او یکی از شاعران

ص: ۴۱۹

برجسته شیعی اندلس بود که در قرن ششم هجری می زیست. صفوان که به مرثیه سرایی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شهرت دارد، در قصیده مشهور خود قیام حسینی را به زیبایی به تصویر کشیده و چنین سروده است:

سَلَامٌ كَأَزَارِ الرَّبِّي يَنْسَمُ عَلَي مَنزِلٍ مِنْهُ الْهُدَى يَتَعَلَّمُ

سلامی همچون شکوفه هایی که بر بلندای تپه ها نفس می کشند، بر منزلی که هدایت از آن آموخته می شود!

عَلَي مَضْرَعٍ لِلْفَاطِمِيِّينَ غُيِبَتْ لِأَوْجُهِهِمْ فِيهِ بُدُورٌ وَ أَنْجُمٌ

بر قنلگاه فاطمیان که از چهره های آن ها، ماه ها و ستارگان درخشانی پنهان شده است؛

عَلَي مَشْهَدٍ لَوْ كُنْتُ حَاضِرٌ أَلَيْهِ لَعَايَنْتَ أَعْضَاءَ النَّبِيِّ تُقَسِّمُ

بر صحنه ای که اگر تو در آن جا حاضر بودی، اعضای بیکر پیامبر (ص) را می دیدی که از هم جدا می شدند؛

عَلَي كَرِبَلَا لَا أَخْلَفَ الْغَيْثُ كَرِبَلَا وَ إِلَّا فَإِنَّ الدَّمَاعَ أَنْدَى وَ أَكْرَمُ

بر کربلا که باران در بارش، بر آن کوتاهی نکند؛ و گرنه اشک ها بر آن بخشنده تر هستند.

او در ادامه، مصیبت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آن قدر سوزناک می داند که سبب گریه و عزای مدینه، مکه، زمزم، صفا و روضه نبوی شده و کعبه و پرده های آن و رکن و مقام و صفا. در رثای حضرت نوحه سر می دهند و غمناکند، به گونه ای که نزدیک است از شدت حزن و اندوه دگرگون شده، شکاف بردارند:

مَصَارِعُ صَنَجَتْ بِتُرْبٍ لِمَصَابِهَا وَ نَاحٍ عَلَيْهِنَّ الْحَطِيمُ وَ زَمَزَمُ

وَ مَكَّةُ وَ الْأَشْتَارُ وَ الرُّكْنُ وَ الصَّفَا وَ مَوْفِقُ جَمْعِ الْمَقَامِ الْمُعْظَمِ

قتلگاهی است که یثرب برای مصیبت هایش ناله می کند و دیوار کعبه و زمزم، مکه و پرده ها و رکن و صفا و محل جمع شدن و آن جایگاه بزرگ بر آن ها نوحه سر می دهند.

و رَوْضَهُ مَوْلَانَا النَّبِيِّ مُحَمَّدَ تَبَدَّى عَلَيْهَا الشُّكْلُ يَوْمَ تَحْزَمٍ

و قبر مولایمان پیامبر، حضرت محمد (ص)، از آن روز دچار دگرگونی شده است.

صفوان بن ادریس شهادت مظلومانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را یادآوری کرده، می گوید:

سَقَوْا حَسَنًا بِالسَّمِّ كَأَسَأَ رَوِيهِ وَ لَمْ يَفْرَعُوا سِنًا وَ لَمْ يَتَنَدَّمُوا

به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کاسه سم را نوشاندند، در حالی که نه دندان خود را گاز گرفتند و نه پشیمان شدند.

در سال های بعد، افراد دیگری نیز از اندلس برخاستند که مبلغان و مروجان اندیشه های شیعی بودند. از مهم ترین آن ها به ابن زیدون اندلسی، ناهض الوادی الآشی و سرآمد آنان ابن ابار قضاعی اندلسی می توان اشاره کرد که برخی از تعالیم شیعی را در اشعار و گفتار خود به تصویر کشیده اند. شاید بتوان گفت شهادت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مظلومیت خاندان آن حضرت، مهم ترین موضوع مورد توجه اندلسی ها بوده و بیش ترین حجم را به خود اختصاص داده است؛ در حالی که بنی امیه جایگاه خود را از دست دادند؛ به طوری که در دوران بعد حتی بازماندگان آن ها از معرفی خود به عنوان فرزندان امیه اکراه داشتند و به عنوان قرشی خود را معرفی می کردند. ابن سعید مغربی در این باره می گوید:

الآن بنی امیه در اندلس به قرشی معروف هستند و در اواخر دوره شان، نسب خود را به امیه انکار یا پنهان می کردند؛ چون مردم از آن ها فاصله گرفته،

بدی آن‌ها را در حق اهل بیت (علیهم السلام) و به ویژه در حق حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خاندان او یادآوری می‌کنند.^(۱)

ابن باجه از دانشمندان و وزیران عصر مرابطون، ایوب بن سلیمان سهیلی شاعر را که از خاندان اموی بود نصیحت می‌کرد که نسب خود را انکار کند و نام خود را تغییر دهد و جلای وطن کند. جالب آن که او نیز این نصیحت را پذیرفت و راه فرار در پیش گرفت. در بین راه مردی بیابان نشین از او پذیرایی کرد اما وقتی فهمید که او از امویان است، قسم خورد که با او در یک جا و زیر یک سقف یا خیمه هم‌نشین نشود و حتی علیه او شمشیر کشید. ابن سعید پس از اشاره به این موضوع، به انکار نسب و حتی انکار اسلام توسط ایوب اشاره می‌کند و می‌گوید:

ایوب بن سلیمان سهیلی به غلامش گفت: اگر کسی از من پرسید بگو: یهودی است. این به حال ما مناسب تر است.^(۲)

اگرچه عوامل متعددی در این گرایش به سوی خاندان پیامبر و اندیشه‌های شیعی و دوری جستن از امویان، مؤثر بودند بی‌تردید حمودیان نقش مهمی در این جریان داشتند.

نتیجه

تشیع از سال‌های آغازین ورود مسلمانان به اندلس و هم‌زمان با فتوحات اسلامی، وارد آن ناحیه شد، اما با مخالفت‌های سیاسی - مذهبی مواجه گردید؛ امویان که ضدیت دیرینه‌ای با تشیع و علویان داشتند، به شدت با هرگونه اندیشه متمایل به اهل بیت (علیهم السلام) برخورد می‌کردند. آن‌ها برای تقویت جایگاه خود از مذهب مالکی حمایت نمودند و رسمیت دادند و با حمایت فقهای مالکی،

ص: ۴۲۲

۱- (۱). ابن سعید مغربی، همان، ج ۱، ص ۶۱.

۲- (۲). همان.

هرگونه فکر مخالف به ویژه تشیع را سرکوب کردند. اما باورهای شیعی و دوستی اهل بیت (علیهم السلام) در لایه های پنهان جامعه وجود داشت و با برآمدن حکومت حمودیان علوی نسب بروز کرد و به سرعت منتشر شد. در این دوره، علاوه بر اظهار دوستی با خاندان نبوت، به مهم ترین باورهای شیعی مانند امامت، وصایت و شفاعت نیز توجه شد و در آثار دانشمندان منعکس گردید.

حمودیان علاوه بر نقشی که در نشر اندیشه های شیعی در عصر خود داشتند، تأثیر مهمی در نهادینه شدن این باورها در اندلس در ادوار پس از خود گذاشتند، به طوری که از قرن پنجم به بعد، گرایش فراوانی به اهل بیت (علیهم السلام) و ضدیت با امویان در آن ناحیه شکل گرفت و دانشمندانی متمایل به اهل بیت (علیهم السلام) پا به عرصه وجود گذاشتند که آثار آنان در بردارنده اندیشه های شیعی بود.

- ابن بسام، ابوالحسن على، الذخيره فى محاسن اهل الجزيره، تحقيق احسان عباس، چاپ اول: بيروت دارالثقافه، ١٩٩٧.
١. ابن عذارى، ابوالعباس احمد بن محمد، البيان المغرب فى اخبار الأندلس و المغرب، چاپ دوم، بيروت: دارالثقافه، ١٩٨٠.
٢. ابن ابار بلنسى قضاعى، حافظ ابوعبدالله محمد بن ابى بكر، مأساه الحسين المسمى درر السمط فى خبر السبط، تحقيق عبدالسلام الهراس و سعيد اعراب، چاپ اول، قاهره: دارالسلام، ١٤٣١.
٣. ابن سعيد مغربى، على بن موسى، المغرب فى حلى المغرب، تحقيق خليل المنصورى، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٩٩٧.
٤. شتير، جواد، ادب الطّف أو شعراء الحسين، كامل سليمان حسين، بيروت: دارالمرتضى، ١٤٠٩ ق.
٥. قسطلی، ابن دراج، ديوان، تحقيق محمود على مكى، چاپ اول، دمشق: منشورات المكتب الاسلامى، ١٣٨١ ق.
٦. مقدسى، أبوعبدالله محمد بن أحمد، احسن التقاسيم فى معرفه الأقاليم، چاپ سوم، قاهره، مكتبه مدبولى، ١٤١١ ق.
- مقرى التلمسانى، احمد، نفع الطيب من غصن الأندلس الرطيب، تحقيق احسان عباس، بيروت: دارصادر، ١٩٦٨ م.

سرشناسه: همایش بین المللی سبط النبی؛ امام حسن مجتبی علیه السلام (۱۳۹۳) : تهران)

عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) [کتاب] / گردآورنده دبیرخانه کمیته علمی همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی؛ به کوشش عباس جعفری و حسین رسولیان.

مشخصات نشر: قم: مجمع جهانی اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳ ج.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۲۹-۸۰۸-۹؛ دوره ۲-۸۰۷-۵۲۹-۹۶۴-۹۷۸:

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد سوم، ۱۳۹۳.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام دوم، ۳-۵۰ ق -- سرگذشتنامه

موضوع: اسلام -- تاریخ -- مقاله ها و خطابه ها

شناسه افزوده: جعفری، عباس، ۱۳۳۲-، ویراستار

شناسه افزوده: رسولیان، حسین، ویراستار

رده بندی کنگره: BP۴۰ / م۸۵ ۱۳۹۳

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۲

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۹۴۸۹۳

ص: ۱

اشاره

مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام)

گردآورنده دبیرخانه کمیته علمی همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی

به کوشش عباس جعفری و حسین رسولیان.

ص: ۲

«کار اساسی شما [مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)]... معرفی مکتب اهل بیت (علیهم السلام) است به دنیای اسلام. بلکه به سراسر عالم. چون امروز همه دنیا تشنه معنویت اند و این معنویت در اسلام هست و در اسلامی که در مکتب اهل بیت (علیهم السلام) معرفی می کند به نحو جامع و کاملی وجود دارد».

(از بیانات مقام معظم رهبری، «مد ظله العالی»، ۱۳۸۶/۵/۲۸)

مکتب اهل بیت (علیهم السلام) که تبلور اسلام ناب محمدی (ص) و متکی بر منبع وحیانی است، معارف ژرف و عمیقی دارد که از اتقان، استدلال و منطق قوی برخوردار می باشد و مطابق با فطرت سلیم انسان هاست؛ بر همین اساس است که حضرت امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

«فَيَأْتِ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا» [شیخ صدوق (ره)، عیون اخبار الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)]، ج ۲: ۲۷۵. این مکتب غنی و نورانی در پرتو عنایات الهی و هدایت ائمه اطهار (علیهم السلام) و نیز مجاهدت هزاران عالم و فقیه، در طی قرون گذشته، بسط و گسترش یافته است.

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (قدس سره) و تأسیس نظام اسلامی با تکیه بر قوانین اسلامی و با محوریت ولایت فقیه، افق های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جدیدی را برای انسان های آزاده به ویژه مسلمانان و پیروان و محبان اهل بیت (علیهم السلام) گشود و توجه بسیاری از نخبگان و مستضعفان جهان را به خود معطوف کرد.

مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)، مولود این دگرگونی مبارک است که به ابتکار مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی) در سال ۱۳۶۹ شمسی / ۱۹۹۰ میلادی تأسیس شد و تاکنون خدمات شایانی را در تبلیغ معارف قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) و حمایت از پیروان اهل بیت (علیهم السلام) در سراسر جهان انجام داده است.

معاونت امور فرهنگی مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) در راستای رسالت خود جهت ارتقای شناخت و آگاهی پیروان اهل بیت (علیهم السلام) در موضوعات، سطوح، مخاطبان و عرصه های مختلف، در حوزه های تولید کتاب و مجلات به زبان های متعدد و سائر محصولات فرهنگی به فعالیت پرداخته است.

این اثر به مناسبت برگزاری همایش بین المللی سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با همت مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) و همکاری و مشارکت برخی از مؤسسات فرهنگی داخلی برگزار می شود، حاصل تلاش علمی و پژوهشی نویسندگان ارجمندی می باشد که پیرو فراخوان مقاله از داخل و خارج کشور به دبیرخانه علمی همایش ارسال شده و دارای ارزش علمی قابل قبول بوده اند.

بر خود لازم می دانم، از دبیرکل محترم مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) حجت الاسلام والمسلمین حاج آقای اختری (دام عزه)، معاون محترم امور بین الملل، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای

محمد سالار، معاون محترم امور اجرایی جناب آقای محمدرضا نظام دوست، ستاد برگزاری همایش به ویژه، اعضای محترم کمیته علمی همایش، حضرات آیات و حجج الاسلام والمسلمین آقایان: محمدهادی یوسفی غروی، سیدمنذر حکیم، حمیدرضا مطهری، رمضان محمدی، محمدرضا جباری، محسن الویری، نعمت الله صفری فروشانی، سیدمحمدرضا آل ایوب، عباس جعفری و دبیر گروه مطالعات بنیادی تشکر نمایم. همچنین از نویسندگان و همکاران عزیزی که در پی گیری امور همایش، نگارش، ویرایش، تایپ، مقابله، تصحیح، آماده سازی، نشر و چاپ مجموعه آثار همایش تلاش کرده اند، تشکر می کنم و توفیق همگان را از خداوند متعال مسئلت می کنم.

همچنین از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - دبیرخانه عالی کانون های فرهنگی هنری مساجد، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ستاد نماز جمعه تهران، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، موسسه فرهنگی مذهبی حضرت قاسم بن الحسن (علیه السلام)، سازمان صدا و سیما، سازمان اوقاف و امور خیریه، شهرداری تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز رسیدگی به امور مساجد، موسسه اطلاعات و تحقیقات اسلامی، انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم که مجمع را در این حرکت عظیم همراهی کرده اند و نیز حجج الاسلام والمسلمین آقایان: سیدمحمدباقر علم الهدی، سیدیدالله شیرمردی، سیدعلی رضا حسینی عارف و برادران گرامی آقایان: عبدالرضا راشد، حسن خاک رند، حسین مهدوی منش، عبدالکریم کرمانی، محمدجواد خرسندی، هادی خوش آمدی، محمد عابدینی، حسین صالحی، قاسم بغدادی، مختار شمس الدینی مطلق، مرتضی قدیری، حسین صمدی و سایر همکارانی که در برپایی هر چه با شکوه تر این همایش نقش داشته اند، تشکر و قدردانی می نمایم.

معاونت امور فرهنگی مجمع در راستای تعمیق و پویایی آثار منتشره در حوزه ی معارف اهل بیت (علیهم السلام) در سراسر جهان، از دیدگاه ها و پیشنهادهای اساتید، فرهیختگان، صاحب نظران و پژوهش گران ارجمند استقبال می کند تا زمینه های بسط و گسترش هرچه بیشتر معارف اهل بیت (علیهم السلام) فراهم گردد.

به امید تعجیل در ظهور و فرج منجی عالم بشریت حضرت مهدی «عجل الله تعالی فرجه الشریف».

نجف لک زایی

معاون امور فرهنگی و دبیر کمیته علمی همایش

ص: ۲۶

چکیده

سبک زندگی، مجموعه‌ای از الگوهای نظام مند در حوزه رفتار است که باورها و ارزش‌های شکل گرفته در یک فرهنگ یا خرده فرهنگ، خاستگاه آن است. از آن جا که فرهنگ نیز متأثر از دین بوده، می‌توان ادعا نمود که آموزه‌های دینی مخصوصاً سبک و سیره زندگی اولیای الهی، در شکل‌گیری یک سبک زندگی اثرگذار باشند. پژوهش حاضر، درصدد است تا به روش توصیفی - تحلیلی براساس الگوی وبر در جامعه‌شناسی، ضمن بررسی آموزه‌های اعتقادی و رفتاری دومین امام شیعیان، به استخراج الگوی سبک زندگی ایشان پردازد. به همین دلیل پس از مفهوم‌شناسی واژگان و معرفی اجمالی این آموزگار الهی، در سه سطح نگرش، گرایش و کنش، به بررسی و توصیف سیره و رفتار فردی و اجتماعی ایشان می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که تبلیغ و ترویج سیره و نحوه زیست این الگوهای جاودان، به عنوان میزان ارزیابی باورها و رفتارهای آدمی، نقش بسیار مؤثری در نهادینه کردن ارزش‌های دینی در درون آدمی دارد. بنابراین، برای داشتن یک

ص: ۲۹

۱- (۱). دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان.

۲- (۲). استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان.

سبک زندگی دینی، ابتدا باید به ترسیم هویت خویش براساس مجموعه ای نظام مند از باورهای دینی پرداخت و پس از اصلاح نگرش، رفتارهای فردی و اجتماعی را به سمتی سوق داد که موجبات نزدیکی آدمی را به خداوند فراهم سازد و در نتیجه سعادت اخروی او را تضمین نماید. تنها در این صورت حیات طیبه دنیوی و اخروی برای آدمی رقم می خورد.

واژگان کلیدی: اسلام، اهل بیت (علیهم السلام)، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سبک زندگی، بینش، کنش، گرایش.

مقدمه

سبک زندگی، از جمله مکانیسم های تمایزبخش در جامعه امروز است که توجه بسیاری از اندیشه وران علوم مختلف از جمله دانشمندان علوم انسانی و اجتماعی را به خود جلب کرده است. اهمیت معنای سبک زندگی و نوع آن میان افراد، موجب توجه دوچندان به انتخاب سبک زندگی براساس ذوق و سلیقه شخصی افراد می گردد؛ مخصوصاً در دنیای مدرن امروزی و سبک های مختلف موجود در آن که هریک، سهم آدمی را در مناسبات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، برای رسیدن به اهداف موردنظر وی، مشخص می نمایند. از این رو، تمامی افراد جامعه باید تلاش کنند تا سبکی از زندگی را برای خویش برگزینند که ضمن برخورداری از منافع فردی و اجتماعی، در مبادلات و تعاملات اجتماعی نیز عقب نمانند.

از دیگر سو، در حدیثی از امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده است: «خدا بیامرزد بنده ای که امر ما را احیا می کند!» وقتی پرسیدند: «چگونه؟» فرمودند: «علوم ما را می آموزد و آن ها را به مردم تعلیم می دهد؛ زیرا اگر مردم، زیبایی های سخن ما را بدانند بی شک از ما پیروی می کنند.»^(۱)

پژوهش حاضر در همین جهت و به منظور ارج

ص: ۳۰

۱- (۱). محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۳۰، بیروت: دارالاحیاء، ۱۴۰۳ ق.

نهادن به سخن امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، درصدد است تا به فراخور بضاعت و گنجایش خویش، با تفحص در زندگی و سیره یکی از امامان شیعه یعنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به استخراج الگویی برای سبک زندگی بر اساس سنت و شیوه زندگی این امام همام بپردازد؛ زیرا تاریخ، یعنی سیره و سرگذشت ایشان و طرق برخورد حضرت با حوادث و ناملازمات زندگی، یکی از مهم ترین و بهترین مآخذ برای بهبود سبک زندگی و ارتقای کیفیت آن است. به همین دلیل، پس از ارائه چارچوب نظری بحث و مفهوم شناسی واژگان، سبک و سیره زندگی از منظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بررسی و بایسته های آن معرفی شده اند. امید است پژوهش حاضر راه را برای سایر تحقیقات در این حوزه بگشاید.

چارچوب نظری

برخلاف نگرش توصیف گرایانه دانشمندان جامعه شناسی به مسائل مختلف از جمله سبک زندگی، نگارنده معتقد است می توان با تکیه بر آموزه ها و اصول ثابت موجود در تعالیم اسلام، گامی فراتر از توصیف برداشت و با نگاهی ارزشی و تجویزی، ضمن پرداختن به مجموعه ای از باورها و حاکم نمودن آن ها بر زندگی، به شکل دهی سبک خاصی از زندگی یعنی سبک زندگی دینی و اسلامی کمک نمود. اما این رویکرد که متن هدایت الهی نیز آن را تأیید می کند (۱).

بر سه پیش فرض اساسی مبتنی است: اول آن که اسلام و آموزه های آن، نوعی سیستم مفهومی کامل است. دوم، پس از باور به حقانیت اسلام، میزان تعهد به آموزه های آن می تواند حالت تشکیکی و سلسله مراتبی داشته باشد. سوم، جامعیت دین

ص: ۳۱

اسلام، همه جنبه های زندگی آدمی را دربر می گیرد و او را همواره در گزینش مسیر درست زندگی یاری می نماید.

به این نکته نیز باید توجه داشت که لزوماً سبک زندگی دینی، در یک نظام الگویی و رفتاری منحصر نیست؛ بلکه در محدوده چارچوبی برگرفته از اصول اسلامی، سبک های متعددی را می توان پذیرفت. سیره عملی پیامبر گرامی اسلام و اهل بیت (علیهم السلام) در صحنه های مختلف، این مهم را تأیید می کند.^(۱)

بنابراین، ارزش ها و نگرش های همسان، لزوماً به سبک زندگی یکسان نمی انجامد. هم چنین برخورداری از سبک زندگی یکسان نیز لزوماً به معنای بهره مندی از باورها و ارزش های همسان و همانند نیست؛ اما با توجه به ویژگی انتخاب گری موجود در سبک زندگی، می توان هر مجموعه منسجمی از الگوهای رفتاری برآمده از آموزه های دینی را که در چارچوب معین شده از طرف دین قرار داشته باشد، نوعی سبک زندگی دینی به شمار آورد. بدین ترتیب، برای تأمین هدف در رسیدن به سبک زندگی دینی به ویژه به عنوان استنتاج چارچوب کلان و استنباط الگوهای کلی، از نظر روشی باید از امور کلی به امور جزئی و از امور ثابت به سوی امور متغیر و زمان مند حرکت نمود. بر این اساس، خطوط کلی و باورهای اصلی زندگی آدمی مثل نگرش به خداوند، هستی، زندگی، خویشتن و به نوع انسانی که همان اصول اساسی دین اسلام (توحید، نبوت و معاد) را شکل می دهند، در رده های اول و اولین مراحل بررسی جای می گیرند اگر این امور بر اساس نگرش اسلامی شکل گیرد، آن گاه در مراتب بعدی تصمیم گیری درباره بسیاری از موارد عینی و رفتارهای جزئی آسان خواهد بود.

ص: ۳۲

۱- (۱). شیخ صدوق، معانی الاخبار، ج ۱، ص ۱۵، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ ق.

پس از استخراج الگوهای زیست مؤمنانه از آموزه های دینی، باید ذابیه و سلایق اجتماعی افراد را به سوی الگوهای هنجاری و تجویزی هدایت نمود. این نیز زمانی میسر است که افراد و گروه های اجتماعی، مطلوبیت این الگوها را ادراک و جامعیت آن ها را به خوبی فهم کنند. این مهم نیازمند امکانات و تجهیزات تبلیغی مناسب و سازگار با اقتضائات عصری و اجتماعی، همانند رسانه است که با تصرف نمودن در حس زیبایی شناختی مخاطب، او را به مرحله ای برساند که وی در درون خویش، مقبولیت این الگوها را با فطرت و نیازهای خود درک کند.

برای تبیین جایگاه دین در فرایند ایجاد سبک زندگی، می توان از الگوی «وبر» به عنوان الگوی کنش، به معنای عام آن بهره برد. براساس این الگو، تعامل تمایلات و منابع می تواند انتخاب های فردی و گروهی یا همان کنش را فراهم آورد. مجموع این کنش ها، الگوهای را ترسیم می کند که سبک زندگی نام دارد. ترجیحات و تمایلات فردی و جمعی، جهت کنش را تعیین می کند و منابع در دست رس که در پیوند با عوامل ساختاری، فرصت زندگی را پدید می آورند، بستر بروز کنش را فراهم می سازند.^(۱)

مفهوم سبک زندگی

سبک زندگی از نظر مفهومی، ارتباطی نزدیک و مستقیم با مجموعه ای از مفاهیم مانند فرهنگ، رفتار و معنا (نگرش، ارزش و هنجار)، اخلاق، ایدئولوژی، شخصیت، هویت، خلاقیت، طبقه اجتماعی، سلیقه و نیاز دارد که درک درست مفهوم سبک زندگی و نظریه های مربوط به آن، نیازمند شناخت این روابط است.

ص: ۳۳

۱- (۱). محمدسعید مهدوی کنی، «مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی»، فصل نامه پژوهشی تحقیقات فرهنگی، ش ۱، ۱۳۸۶، ص ۲۱۹.

سبک زندگی در کتب لغت به معنای روش خاصی از زندگی و فعالیت شخص یا گروهی آمده است. (۱) روان شناسان سبک زندگی را تجلی رفتاری سازوکار روحی، عادات فکری و معرفی انسان قلمداد می کنند. (۲) از نظر آدلر نیز سبک زندگی، شیوه ای است که فرد اهداف خود را از طریق آن دنبال می کند، یعنی راهی است برای رسیدن به اهداف. (۳)

آلفرد آدلر، روان شناس اجتماعی مفهوم سبک زندگی (۴) را اولین بار در سال ۱۹۲۹ میلادی مطرح کرد و پس از یک دوره افول، بار دیگر دانشمندان به خصوص جامعه شناسان از سال ۱۹۶۱ میلادی به آن توجه کردند.

به طور کلی پی گیری تاریخی مفهوم سبک زندگی، ما را به مواردی از به کارگیری آن در متون جامعه شناختی سال های آغازین قرن بیستم رهنمون می سازد. از آثار وبر، می توان دریافت که مفهوم سبک زندگی نزد او ذیل مقوله «منزلت» تعریف گردیده و تقریباً معنایی مترادف با فرهنگ داشته است. اما سبک زندگی در ادبیات جدید جامعه شناسی فرهنگ و مطالعات فرهنگی، اساساً امری متفاوت از فرهنگ و مرتبط با آن تعریف می شود: «مجموعه رفتارها، مدل ها و الگوهای کنش های هر فرد که معطوف به ابعاد هنجاری، رفتاری و معنایی زندگی اجتماعی اوست»

(۵)

ص: ۳۴

۱- (۱) قربانعلی ابراهیمی و عباس بهنویی، «سبک زندگی جوانان: بررسی جامعه شناختی سبک زندگی و مؤلفه های آن در بین دختران و پسران شهر بابلسر»، فصل نامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال ششم، ش ۸۱، ص ۴۲-۱۳۸۹.

۲- (۲) محمد کاویانی، طرح نظریه سبک زندگی بر اساس دیدگاه اسلام و ساخت آزمون سبک زندگی اسلامی و بررسی ویژگی های روان سنجی آن، ص ۳۴، پایان نامه دکتری روان شناسی عمومی، اصفهان: دانشگاه اصفهان. ۱۳۹۱،

۳- (۳) همان، ص ۶۷.

۴- (۴) Life Style

۵- (۵) حمید فاضل قانع، «سبک زندگی دینی و نقش آن در کار و فعالیت جوانان» فصل نامه مطالعات جوان و رسانه، ص ۴۰، ۱۳۹۰.

این تفکیک بیش از هر چیز، به سبب نسبی است که میان مفهوم سبک زندگی با گسترش فردیت و اخلاق فردگرایانه در جامعه جدید برقرار می شود. البته نباید انکار کرد که در عین حال، سبک زندگی، امری اجتماعی نیز هست که اجزای به کار رفته در آن از متن زندگی اجتماعی فراهم می آید اما نوع تلفیق و ترکیب آن، چیزی است که براساس باورها و ارزش های فرد و هنجارهای فرهنگی جامعه شکل می گیرد.

شاخص هایی مانند الگوی مصرف، شیوه گذران اوقات فراغت، الگوهای مربوط به شیوه تمرکز بر علاقه مندی ها، آداب معاشرت، الگوهای زندگی خانوادگی و بهداشت و سلامت، نشان می دهند که دانشمندان در مطالعات خود درباره سبک زندگی، به محوری عمومی توجه کرده اند که می توان از آن با عنوان کلی «سلیقه» یاد کرد.^(۱) سپس به مرور زمان و در فرایند تاریخی، توجه اندیشه ویران از تمرکز محض بر رفتارهای مصرفی و تکیه بر رفتارهای عینی، به سوی جنبه های ذهنی تر مانند روابط انسانی، گرایش ها و نگرش ها سوق یافته است.^(۲)

بنابراین سبک زندگی، هم از فرهنگ زاده می شود و در پرتو سه نظام در هم تنیده بینش، گرایش و کنش برخاسته از فرهنگ رشد می کند و هم در توسعه و نفوذ فرهنگ در بخش های گوناگون جامعه اثرگذار خواهد بود اما بدیهی است که فرهنگ نیز از عوامل متعددی تأثیر می پذیرد که دین و آموزه های وحیانی، مهم ترین آن هاست.

ص: ۳۵

۱- (۱). مهدوی کنی، همان، ص ۲۱۶.

۲- (۲). آنتونی گیدنز، تجدد و تشخیص، ترجمه ناصر موفقیان، ص ۱۲۰، چاپ دوم، تهران: نشرنی، ۱۳۸۲.

اگر دین عامل سعادت بشر در همه شئون فردی، اجتماعی و تاریخی باشد، لازمه آن، حاکمیت آموزه های دینی بر شکل گیری تمامی باورها، برای جهت دهی و الگویی به رفتارها و کنش های انسانی است. درحقیقت زمان مند نکردن دین، باور به تکامل پدیده فرهنگ بشری و سهم بودن اراده انسان ها در آن، هم چنین تبیین درست میان فرهنگ متغیر و دین ثابت، آدمی را به این دیدگاه رهنمون می سازد که دین و آموزه های وحیانی آن می تواند منشأ شکل گیری فرهنگ باشد.

دین به عنوان نوعی از هدایت الهی، آثار عمیقی را در اندیشه و روح انسان ها پدید می آورد که در پرتو آن، نظام شناخت ها و باورها، ارزش ها، گرایش ها، رفتارها و کردارهای انسان تغییر می کند و استعدادهای درونی و فطری او شکوفا می شوند و درنهایت در مسیری ویژه به تکامل می رسند. در این جهت، اگر دینی گرایش های جهانی بیش تری داشته باشد و بتواند معیارهایش را بر شمار بیش تری از افراد با فرهنگ های مختلف تطبیق دهد، فرهنگ سازتر خواهد بود. البته همواره اثرگذاری دین به معنای تغییر در فرهنگ گذشته یا تأسیس فرهنگی کاملاً متفاوت نیست؛ بلکه دین می تواند با خدمت گرفتن شاخص های مناسب فرهنگ گذشته - البته در صورت مغایر نبودن با آموزه های دینی - آن را تأیید و تکمیل کند. پس دین در رابطه ای طولی، فرهنگ جامعه را شکل می دهد. فرهنگ نیز نظام معنایی خاصی را برای زندگی فردی و اجتماعی تعریف می کند و این نظام معنایی، سرچشمه و خاستگاه مجموعه در هم تنیده ای از الگوهای خاص برای زندگی است که کل منسجم و متمایزی را در قالب سبک زندگی پدید می آورد.

بر این اساس، اگر بخواهیم وجوه گوناگون سبک زندگی را در چارچوب آموزه های دین اسلام، مطالعه و وضعیت هنجاری و شایستگی آن را از این

آموزه‌ها استنتاج کنیم، باید به بررسی جنبه‌های متعدد و متنوع سبک زندگی در سه دسته کلی نگرش، گرایش و کنش بپردازیم.

از طرف دیگر، طبق نظر دانشمندان جامعه‌شناسی، معرفی گروه‌های مرجع (۱) نیز نقش بسیار مؤثری بر شکل دهی سه دسته فوق دارند؛ زیرا این گروه‌ها، دو کارکرد اصلی دارند: اول آن‌ها که هنجارها، رویه‌ها، ارزش‌ها و باورهایی را به دیگران القا می‌کنند. دوم، معیارهایی را در اختیار کنش‌گران قرار می‌دهند تا کنش و نگرش خود را براساس آن محک‌زنند. (۲) در این جهت با توجه به آموزه‌های متن هدایت الهی، توجه به پیامبر گرامی اسلام به عنوان اسوه حسنه (۳) و پیروی از سیره و سنت اهل بیت (علیهم السلام) از جمله امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که به فضیلت اذهاب رجس و کرامت تطهیر در قرآن معرفی شده‌اند. (۴)

از برترین و والاترین گروه‌های مرجع در جامعه اسلامی به شمار می‌روند که در پرتو واکاوی ابعاد مختلف زندگی ایشان و واشکافی رفتارها و کردارهای ایشان در قالب روایات و حکایات فراوان، می‌توان به شکل دهی سه دسته فوق پرداخت و مصادیق عینی و ملموس تری از شیوه‌ها و الگوهای زندگی مبتنی بر آموزه‌های دینی را تبیین و معرفی نمود. بدین ترتیب، می‌توان میراث‌گران قدری را که درباره معرفی سبک زندگی مبتنی بر آموزه‌ها و رفتارهای عملی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اختیار است، در قالب سه گروه اصلی

ص: ۳۷

-
- ۱- (۱). در اصطلاح جامعه‌شناسی، به مجموعه‌های انسانی برخوردار از ویژگی‌های خاص از حیث پایگاه، هنجار و نقش اطلاق می‌شود که افراد برای داوری یا ارزیابی خود، به آن‌ها به عنوان معیار و میزان توجه می‌کنند و بر اساس آن، بینش، نگرش و کنش خود را شکل می‌دهند. (کوئن، مبانی جامعه‌شناختی، ترجمه غلام عباس توسلی و رضا فاضل، ص ۱۳۸، تهران: سمت، ۱۳۸۰)
 - ۲- (۲). رحمت‌الله صدیق سروسنتانی و سیدضیاء هاشمی، «گروه‌های مرجع در جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی با تأکید بر نظریه‌های مرتن و فسنیگر»، ص ۱۵۰، نامه علوم اجتماعی، ۱۳۸۱.
 - ۳- (۳). سوره احزاب، آیه ۲۱.
 - ۴- (۴). سوره احزاب، آیه ۳۳.

بینش، گرایش و کنش دسته بندی نمود. طبیعت کار در این گونه پژوهش ها که می کوشد با واکاوی در آموزه های دینی و در چارچوب های پذیرفته شده علمی و منطقی، به استخراج و استنتاج مفاهیم، شاخص ها و الگوها بپردازد، آن را خارج و فراتر از چارچوب های نظری متداول و متعارف قرار می دهد. بنابراین، ماهیت استقرایی این پژوهش، اقتضا می کند برای تحقیق از روش توصیفی استفاده شود؛ هرچند در مواردی به تحلیل و تبیین نیز می پردازد. امید است همین ورود ناقص به مبحث اساسی سبک زندگی، صاحب نظران و اندیشه وران علاقه مند به این عرصه را با پشتکار بیش تری به تلاش روزافزون و اقدامات عملی تشویق کند.

در ادامه پس از معرفی مختصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به بیان آموزه ها و سیره ایشان پرداخته می شود.

برگزیده ای از زندگی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

نخستین مولود امامت در نیمه ماه رمضان سال سوم هجری در مدینه چشم به جهان گشود. کنیه ایشان «ابومحمد» و مشهورترین القابش مجتبی، سبط و سید است که به بخشندگی وی اشاره دارد. حدود هفت سال از زندگی ایشان با پیامبر (ص) سپری شد و بعد از رحلت ایشان، حدود سی سال از عمر شریف خود را در محضر پدر بزرگوارش گذراند. در ۲۱ رمضان سال چهارم هجری با بیعت عمومی و اختیاری مردم، به ویژه بزرگان و زیدگان مهاجر و انصار، بر کرسی خلافت الهی تکیه زد و عهده دار امامت مسلمانان گردید.^(۱)

جریان صلح معاویه، مهم ترین حادثه در زندگی ایشان است که تحلیل آن، خارج از هدف این پژوهش است. تلاش موفق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای به کرسی نشاندن اهداف صلح، باعث شد

ص: ۳۸

۱- (۱). سیدهاشم رسولی محلاتی، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۲۰-۱۲۷، تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.

که معاویه طرح قتل حضرت را پی گیری نماید تا بتواند به خواسته دیرین خود یعنی تبدیل خلافت اسلامی به سلطنت موروثی، جامه عمل بپوشاند. به این ترتیب ستمی مهلک تهیه کرد و آن را توسط همسر آن حضرت به او خوراند. حضرت پس از مدتی درد و رنج، در روز ۲۸ صفر سال ۵۰ هجری به لقاءالله پیوست. برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، جنازه او را پس از تغسیل و نماز برای دفن به سوی مسجد و روضه پیامبر (ص) برد ولی سرانجام بر اثر جلوگیری بنی امیه، ایشان را در بقیع به خاک سپرد.

سبک زندگی از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

سبک و سیره زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از طرق زیر قابل پی گیری است:

الف) نگرش (بینش)

اشاره

منظور از نگرش، مجموعه ای نظام مند از باورهای دینی با اصول اعتقادی است که هویت انسان بر اساس آن تعریف و ترسیم می شود. به طور کلی انسان سالم و کامل، دارای شخصیتی است که خود را در زندگی فردی و اجتماعی به طور طبیعی نشان می دهد. به همین دلیل، اگر از نظر اعتقادات خویش سالم و الهی نباشد، به طور طبیعی، رفتاری بیرون از عرف طبیعت انسانی از خود بروز می دهد که در کیفیت زندگی فردی و نیز سلامت زندگی اجتماعی وی بی تأثیر نخواهد بود. مهم ترین این موارد عبارت اند از:

۱. نگرش نسبت به خدا (اعتقاد به توحید)

بی شک نوع نگرش انسان نسبت به خداوند (اعتقاد به توحید) و نقش او در زندگی آدمی، یکی از مهم ترین عوامل برای بهبود سبک زندگی آدمی و اصلاح کیفیت آن است. هیچ نمی توان حال مؤمنان را در برخورد با تلخ کامی های زندگی،

باحال افراد مادی و بی دین مقایسه کرد. کسی که از سرمایه ایمان بهره ای ندارد، در برابر عوامل نامساعد طبیعت به سختی آسیب پذیر بوده، خود را اسیر طبیعت و محکوم قوای قهار آن می داند. و اگر در نخستین صحنه نبرد با مصائب و دشواری ها، عقب نشینی نکند، سرانجام در نقطه مخوف حمله امواج خروشان حوادث روزگار، در گرداب عمیقی فرو خواهد رفت. اما آن که به منطق دین متکی است، در نظام آفرینش، هیچ چیز را جز اراده خداوند مؤثر نمی شناسد. او معتقد است که رنج های خارج از اختیار انسان، از جانب پروردگار مهربان و برای تطهیر قلب و تهذیب روحش مقدر گردیده، به همین دلیل هرگز اجازه نمی دهد که مشکلات، قدرت روحی او را فلج کنند، بلکه در هر وضعیتی متانت خود را هم چنان حفظ می کند و حتی با سنگینی بار رنج ها، لذت های روحی اش افزایش می یابد. (۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ندر تفسیر واژه «الله» خداوند را چنین توصیف فرموده اند:

او کسی است که در وقت نیازمندی و سختی، موقعی که انسان امیدش از همه قدرت های غیرخدا ناامید می شود و از تمام اسباب از آنچه غیرخداست، دستش بریده می شود به او پناه می برد... از او هرگاه یاری بخواهم یاری رسان است. در وقت دعا پاسخ گوست. بخشنده ای است که می بخشد؛ مهربانی است که در دین و دنیا و آخرت ما بر ما رحم می کند. (۲)

در روایت دیگری نقل شده:

روزی مردی حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسید و به آن حضرت عرض کرد: «یابن رسول الله، پروردگار را برایم وصف کن طوری که گویا او را می بینم. پس حضرت زمانی طولانی چشم در پیش افکند و خاموش بود بعد از آن سر برداشت و فرمود: «سپاس و ستایش خدایی را سزااست که نه آغازش معلوم

است و نه پایانی دارد، نه از قبل قابل درک است و نه از بعد محدودیتی

ص: ۴۰

۱- (۱). معجتی موسوی لاری، رسالت اخلاق در تکامل انسان، ص ۱۷۵، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶.

۲- (۲). عزیزالله عطاردی، مسند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه محمدرضا عطایی، ج ۲، ص ۶۴۸-۶۴۷، خراسان: عطارد، ۱۳۸۶.

دارد.... در عقل ها و وهم ها ننگجد، در فکر و خطور انسان ها در نیاید؛ نه مغزها و ذهن ها صفت او را درک کنند تا بگویند: کی و در چه زمان بوده ؟ و نه از چیزی پدیده است، نه بر چیزی پیداست و نه در چیزی ناپیداست و نه از عالم هستی رها و جداست. خلق را آفرید پس آغازکننده بود. آنچه را که آغاز کرد، بدون سابقه بود و هرچه اراده فرمود، انجام داد. این است خدای شما که پروردگار من و پروردگار عالمیان است. (۱)

بدیهی است کم ترین تأثیر چنین نگرشی، انسجام و تعادل بین شناخت ها، عواطف و اعمال در بسیاری از بخش های زندگی است.

۲. نگرش به زندگی در پرتو اعتقاد به معاد

گاه انسان، زندگی دنیوی را مطلوب و آرمان خویش قرار می دهد و به واسطه آرزوها و امیدهای دور و دراز، چنان غرق در عالمی از تخیلات می شود که از زندگی و هدف نهایی خویش بکلی بیگانه شده، بدین ترتیب موجبات اختلال در زندگی خویش را فراهم می نماید، درحالی که اگر با یاد مرگ، آرزوهای خویش را تعدیل کند و زندگی دنیوی را معبری برای حیات جاودان خویش در نظر گیرد، زندگی برای او رنگ دیگری می یابد و با کوشش روزافزون و بهره مندی درست و کامل از داشته های خویش، کیفیت زندگی خود را بهبود می بخشد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در این زمینه می فرماید:

ای پسر آدم.... اگر به آن چه خدا بهره تو قرار داده خشنود باشی، ثروتمند هستی... در مقابل شما گروهی بودند که بسیار اندوختند و ساختمان های محکم ساختند و آرزوهای دراز داشتند. همه هلاک شدند و کارشان فریب بود و خانه های آن ها قبرستان شد. ای پسر آدم، از روزی که از مادر متولد شدی، پیوسته در راه نابودی عمر خویش هستی. از آنچه در

ص: ۴۱

۱- (۱). شیخ صدوق، توحید، ص ۴۵، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۸۹؛ عطاردی، ج ۲، همان، ج ۲، ص ۶۴۵، ۱۳۸۶.

اختیارداری (سرمایه های زندگی) برای آینده ات بهره برداری کن. مؤمن توشه برمی دارد و کافر در دنیا برخوردار است؛ (و تَزُوذُوا فَإِنَّ خَيْرَ الرَّادِّ التَّقْوَى) ۱

در حدیث دیگری نیز می فرمایند:

برای دنیایت چنان کار کن که گویا همیشه زندگی می کنی، و برای آخرت به گونه ای کارکن که گویا فردا خواهی مرد(۱)

هم چنین ایشان، مردانگی و فتوت را بر حرص ورزی نسبت به دین و توشه گیری برای آخرت معرفی کرده اند نه شیفته دارایی های دنیوی و غرق در لذات آن شدن:

«و سُئِلَ عَنِ الْمُرُوَّةِ فَقَالَ ع شُحُّ الرُّجُلِ عَلَى دِينِهِ وَ إِضْلَاحُهُ مَالَهُ وَ قِيَامُهُ بِالْحَقُّوقِ» (۲)

۳. نگرش به خود

احساس بی ارزشی یکی از هیجان های منفی است که گاه در زندگی آدمی ایجاد می شود. نرسیدن به اهداف یا کمبود انگیزه برای ادامه زندگی، می تواند در این احساس نقش داشته باشد. وقتی فرد به این باور می رسد که حتی برای انجام دادن مهم ترین تکالیف زندگی اش، نمی تواند خود را برانگیزد، دچار احساس بی ارزشی شده، زندگی را پوچ، هدف را گم، و آینده را تهی از نشاط و طراوت بلکه سرتاسر خسته کننده می پندارد. افکار خودکشی و اقدام بدان، اساساً از این احساس ناشی است. امام به چنین افرادی هشدار می دهند که هیچ گاه اصلیت و خود خویش را فراموش نکنند و همواره هدف خلقت خویش را در نظر داشته باشند:

به یقین بدانید که خداوند شما را بیهود نیافریده و به حال خود رهایتان نساخته، سرآمد عمرتان را ثبت کرده، قوت و روزی شما را در میانتان پخش

ص: ۴۲

۱- (۲) . یوسف بحرانی، حدائق الناضره، ص ۶۳، بی جا: دارالاضواء، ۱۴۰۵ ق.

۲- (۳) . ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۳۵، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۳۹۴ ق.

نموده؛ برای آن که هر خردمندی جایگاه خود را بشناسد و بداند که آنچه در تقدیر اوست، به او خواهد رسید و آنچه از او دریغ داشته شده، هرگز به او نمی رسد، شما را از روزی دنیا کفایت فرموده و برای عبادت و پرستش خود، خاطرتان را آسوده ساخته و بر سپاس گذاری تشویق نموده و یادآوری خود را بر شما مقرر داشته و به پرهیزگاری - که نهایت خشنودی اوست - سفارش کرده است. (۱)

تنها در این صورت می توان از سرمایه های وجودی و استعدادهای درونی خویش، بهترین بهره ها را برد و سبک و کیفیت زندگی خویش را ارتقا داد.

ب) گرایش (توجه به رفتارهای فردی و خودسازی)

اشاره

منظور از گرایش، ارزش ها و اخلاقیاتی است که به سلیقه و توانایی افراد در زندگی فردی شان جهت می دهد و ضمن شکل دهی به اخلاقیات و رفتارهای آنان، بر سبک زندگی آن ها نیز تأثیر می گذارد. در حقیقت در این سطح، مطلوب بودن هر چیزی در فرهنگ اسلامی، بر اساس نقشی تعریف می شود که در سعادت انسان و نزدیکی او به خداوند تأثیر دارد. بر این اساس، رفتارهای فردی هر شخص را - چه در حوزه عبادت و چه در حوزه غیر عبادت - می توان به عنوان گرایش های او معرفی نمود. در ادامه به برخی از این امور اشاره می شود:

۱. عبادت

به یاد خداوند بودن و او را عبادت کردن، راه و رسم خوشایندی در جهت سلامت نفس و بهبود سبک زندگی آدمی است، زیرا عبادت، پیوند استواری است که آدمی را با خالقش مربوط می سازد و او را به سوی خیر و فضیلت در دنیا و آخرت سوق می دهد و در نهایت او را به جایی می رساند که تمامی هستی، به اذن خداوند، مطیع او خواهند شد. امام حسن (علیه السلام) می فرماید:

«مَنْ عَبَدَ اللَّهَ عَبَدَ اللَّهُ لَهُ»

ص: ۴۳

کَلَّ شَيْءٌ» (۱). بنابراین طبق سخن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ): «هر کس که طالب عبادت است، خود را برای آن [از هر گناهی] پاکیزه سازد، حتی اگر مستحبات به واجبات زیان می رساند، مستحب ها را ترک می کند» (۲).

عبادت مصادیق متعددی دارد که در ادامه، به برخی از آن ها اشاره می شود. البته گرچه تمامی امور انسان اگر با نیت الهی و اخلاص و انگیزه پاک انجام شوند، حکم عبادت پیدا می کنند، ظهور موارد زیر به عنوان مصادیق شناخته شده عبادت، بیش تر نمایان است.

الف) تفکر

تفکر و اندیشیدن به عنوان شعار دعوت پیامبر بزرگوار اسلام (۳) در شمار برترین عبادات قرار دارد: زیرا تمامی عبادات و اعمال پسندیده آدمی، متوقف بر تفکر است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره فرموده اند:

بر شما باد به اندیشیدن! زیرا تفکر مایه حیات دل شخص بینادل و کلید درهای حکمت است» (۴).

در حدیث دیگری نیز اصحاب خویش را به این امر مهم تشویق نموده اند:

شما را به تقوا و اندیشه مداوم سفارش می کنم؛ زیرا اندیشیدن، پدر و مادر هر خیری است (۵).

تفکر نیز به اعتبار متعلقش (آنچه بدان فکر می کنند)، دارای مراتب و مراحل است که بالاترین آن، بر پایه آموزه های قرآن کریم، تفکر برای شناخت حضرت

ص: ۴۴

۱- (۱). ورام، ج ۲، ص ۱۰۸.

۲- (۲). تحف العقول، ص ۲۳۶.

۳- (۳). سوره یوسف، آیه ۱۰۸.

۴- (۴). فضل بن محمد طبرسی، اعلام الوری، ص ۲۴۱، تهران: ۱۳۳۸ ق.

۵- (۵). محمدرضا عطایی، مجموعه ورام، آداب و اخلاق در اسلام، ج ۱، ص ۱۵۲، مشهد: استان قدس ۱۳۸۶.

حق و اندیشه در معارف اوست. (۱) سفارش ویژه ائمه به چنین تفکری است که به واسطه زنده نمودن روح و دل، انسان را به مراتب قرب خداوند می رساند؛ اما متأسفانه برخی انسان ها، تنها درباره نیازهای مادی بشر می اندیشد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خطاب به این گونه افراد می فرماید:

شگفتا بر کسی که درباره خوراک خود می اندیشد، چگونه در امور عقلی و معنوی خویش اندیشه نمی کند؟ (۲)

ب) انس با قرآن

مطمئن ترین و بهترین راه برای بهبود و اصلاح سبک زندگی آدمی، مراجعه به قرآن کریم و الگوگیری از سبک های زندگی ارائه شده در آن است. طبق فرمایش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ):

در این قرآن چراغ های هدایت و صفای دل هاست. پس باید هر کس می خواهد دلش را جلا دهد، به وسیله روشنایی آن جلا دهد و این صفت را در خود نگه دارد (۳).

در حقیقت تفکر در قصه های قرآن، ما را به این هدف رهنمون می سازد که یکی از اهداف بیان آن ها، توجه آدمی به گوشه ای از سبک و سیره زندگی انبیا و اولیای الهی است. خداوند سبحان از این طریق، به اصلاح و ارتقای کیفیت زندگی آدمی می پردازد. برخورد کریمانه حضرت یعقوب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقابل خطای برادران یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۴) یا تلاش حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای برآوردن نیازهای خانواده (۵) احترام به حقوق یک دیگر (۶)

و... راه کارهایی برای بهبود و اصلاح سبک زندگی

ص: ۴۵

۱- (۱) .سوره سبأ، آیه ۴۶.

۲- (۲) . ابن راوندی، سلوه الحزین، ص ۳۴۴، بی جا، مدرسه امام مهدی (عج)، ۱۳۹۴ ق.

۳- (۳) . بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۴.

۴- (۴) .سوره یوسف، آیه ۹۸-۹۷.

۵- (۵) .سوره قصص، آیه ۲۹.

۶- (۶) .سوره بقره، آیه ۲۳۳.

هستند. به همین دلیل، انس با قرآن و عمل بر طبق تعالیم آن، تأثیر بسیار زیادی در نحوه زندگی آدمی دارد. امام حسن (علیه السلام) در این باره فرموده اند:

قرآن را پیش روی خود قرار دهید تا شما را به راه هدایت راهنمایی کند. به راستی سزاوارتر از همه کس به قرآن، کسی است که بدان عمل نماید، دورترین فرد نیز از قرآن، کسی است که بدان عمل نکند هر چند آن را به طور پیوسته بخواند^(۱).

بنابراین الگوگیری از تعالیم قرآن، تأثیر بسیار زیادی در کیفیت زندگی آدمی دارد.

ج) دعا کردن

دعا ارتباطی میان بنده و پروردگار و کلامی است که به سوی او بالا-می رود، چنان که قرآن نیز کلامی است که از سوی همو فرود آمده است. در کلام امام حسن (علیه السلام) عبارات و تأکیدات فراوانی درباره ترغیب به دعا وجود دارد. برای نمونه، ایشان می فرمایند:

خدای عزوجل در درخواست را به روی کسی نگشوده است که در اجابت را به روی او بسته باشد و برای کسی در عمل را باز نگشوده است که در قبول را از او باز داشته باشد^(۲).

به طور کلی، با بررسی متون تاریخی برگرفته از زندگی این امام بزرگوار، ادعیه فراوانی موجود است که در حالات مختلف و حالات متفاوت از ایشان صادر شده است. بی شک توجه و اهتمام به هر یک از این ادعیه، تأثیر بسزایی در رفع مشکلات و از آن جا بهبود سبک زندگی آدمی دارد. به دلیل جلوگیری از اطاله کلام، تنها به ذکر عناوین این ادعیه اکتفا می گردد: دعای رفع اندوه، دعا در شب

ص: ۴۶

۱- (۱). عطاردی، همان، ج ۲، ص ۷۳۵.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

قدر، دعا در وقت افطار، دعا در قنوت نماز وتر، دعا برای مؤمن، دعای درخواست فرزند و دعای طلب باران. (۱)

۲. مدیریت زمان

مدیریت زمان و غنیمت شمردن فرصت ها، یکی از شاخصه های اصلی زندگی ایده آل است. تفحص در زندگی افراد موفق، نشان می دهد که استفاده بهینه از فرصت ها، یکی از راهکارهای اولیه بهتر زندگی کردن است که موجبات افزایش میزان رضایت از زندگی و ارتقای کیفیت آن را نیز فراهم می کند. امام حسن (علیه السلام) در طول دوران عمر مبارک خویش، به این مهم توجه داشته و فرموده اند:

فرصت زود می گذرد، و دیر باز می گردد. (۲)

در حدیث دیگری نیز فرموده اند:

ای فرزند آدم! تو همواره از آغاز به دنیا آمدن در حال از دست دادن عمر خویشتی. بنابراین از آنچه در دست داری برای آینده ات بگیر؛ زیرا مؤمن توشه می گیرد و کافر لذت موقت می برد. (۳)

بنابراین مدیریت زمان و بهره مندی از فرصت ها، از موارد بااهمیت در سیره زندگی امام حسن (علیه السلام) است.

۳. کنترل خشم

کنترل خشم، مهارت بسیار سختی است که به آموزش نیاز دارد. برای داشتن سبک زندگی دینی، باید قدرت کظم غیظ را در جامعه و محیط تربیتی تمرین و تقویت نمود. البته مدیریت بر خشم به معنای بروز ندادن آن نیست؛ بلکه به معنای ابراز هدفمند خشم، متناسب با اهمیت موضوع و بدون آسیب به خود و یا

ص: ۴۷

۱- (۱). عطاردی، همان، ج ۱، ص ۸-۹.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

۳- (۳). حسن دیلمی، اعلام الدین، ص ۲۹۷، بی جا، مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۴ ق.

دیگری است. شاید به همین دلیل، از نظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توانایی انسان در کنترل خشم، از نشانه های تدبیر و قدرت عقل اوست. ایشان می فرمایند:

اندیشه و تدبیر شناخته نمی شود مگر در وقت خشمگینی. (۱)

هم چنین در جواب کسی که معنای «حلم» را از ایشان پرسیده بودند، فرمودند:

قَالَ كَظْمُ الْعَيْظِ وَ مَلَكُ النَّفْسِ؛ (۲)

فروبردن خشم و کنترل خویشتن، همان حلم است.

۴. صبر

تلاش فرد برای بروز علاقه و استعدادش، در سایه سار بردباری بالا می رود. در آموزه های قرآن کریم و روایت های پیشوایان دینی، از جمله امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از فضایل صبر و ثمره های آن بسیار سخن به میان آمده است؛ برای نمونه، ابن ابی الحدید از قول امام می گوید:

ما آزمودیم و آزمایش گران نیز آزمودند، وجود چیزی را سودمندتر از صبر و فقدان چیزی را پرزبان تر از پایداری ندیدیم؛ زیرا همه چیز با صبر مداوا می شود ولی آن را به چیزی نمی توان مدارا کرد. (۳)

در حدیث دیگری نیز صبر کردن بر هر بلا و مصیبت را از موارد خیری دانسته اند که خالی از هر شری است:

«الْخَيْرُ الَّذِي لَا شَرَّ فِيهِ الصَّبْرُ عَلَى النَّازِلِ» (۴)

هم چنین ارزش صبر در مصائب را این گونه بیان می فرمایند:

الحمد لله الذي لو كلف الجزع على المصيبة لصرنا الى معصيته و آجرنا على الصبر الذي لا بد من الرجوع اليه

ص: ۴۸

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۴.

۲- (۲). همان، ص ۱۰۲.

۳- (۳). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۱۹، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ ق.

۴- (۴). تحف العقول، ص ۲۳۴.

سپاس خدایی را که اگر بی تایی بر مصیبت را تکلیف می کرد، به سوی معصیت وی رهسپار می شدیم، بلکه ما را بر صبری پادش داده که چاره ای جز بازگشت به آن نیست.

بنابراین برای افزایش آرامش و ارتقای کیفیت زندگی خویش باید صبور بود و تمرین صبر را در زندگی سرلوحه خویش قرار داد.

۵. خود آرابی

با نگاهی به سیره عملی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برخورد با دیگران، می توان دریافت که ایشان در عین ساده زیستن و پرهیز از اسراف و تجمل گرایی، همواره به زیبایی و آراستگی ظاهر اهمیت می دادند و با رفتار خویش، همواره دیگران را به این مهم راهنمایی می کردند. این ابی شبیه در روایتی از عربات نقل کرده:

بر تن حسن بن علی پیراهن نازک و عمامه نازکی را دیدم که از نازکی، کمربند (یا زیر پوشش) دیده می شد. (۱)

عمیر بن مأمون که دخترش همسر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود نیز نقل می کند:

پسر زبیر امام را به مهمانی دعوت کرد و آن حضرت علی رغم روزه بودن، دعوت را پذیرفت. منتها قبل از حرکت، به محاسنش روغن مالید و لباس هایش را معطر نمود. (۲)

عبدالله به بریده نیز از پدرش نقل می کند:

روزی رسول خدا (ص) برای ما خطبه می خواند، حسن و حسین آمدند در حالی که پیراهن سرخی بر تن داشتند. (۳)

امام در حدیث دیگری نیز فرمودند

شایسته است که زن شانه کند و جامه اش را معطر نماید.

(۴)

ص: ۴۹

۱- (۱). ابن ابی شبیه، المصنف، ج ۸، ص ۱۷۶، هند، ۱۴۰۰ ق.

۲- (۲). عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۱۲.

۳- (۳). همان، ص ۹۱۵.

۴- (۴). شیخ طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۴۵، چاپ چهارم، قم: انتشارات شریف رضی، ۱۳۷۰ ق.

هم چنین احادیث بسیاری نیز درباره سیره امام در خضاب و رنگ کردن مو وجود دارد که به دلیل اختصار کلام، تنها به ذکر آدرس آن ها اکتفا می گردد. (۱)

بنابراین شایسته است انسان مؤمن و متعهد، در هر وضعیت مالی که قرار دارد، در عین حفظ ساده زیستی، به ظاهر و سر و وضع خود برسد و بکوشد تا بین سیرت و صورت زیبا جمع کند و آراستگی معنوی و باطنی را با آراستگی ظاهری و پاکیزگی درهم آمیزد و در اجتماع با ظاهر آراسته حاضر شود تا ذهنیتی خوشایند در بین افراد جامعه نسبت به مؤمنان ایجاد گردد و خود، الگویی برای دیگر افراد در این زمینه باشد.

۶. آداب غذا خوردن

رعایت آداب غذا خوردن، بر زندگی انسان و سلامت او تأثیر بسیار زیادی دارد. علوم جدید و یافته های دانشمندان علم تغذیه و بهداشت نیز بسیاری از فواید این ادب را بیان نموده اند. برقی در حدیث مرفوعی از حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کند:

دوازده ویژگی است که شایسته است هر کس آن ها برای صرف غذا بیاموزد، چهارتای آن ها واجب، چهار مورد سنت و چهار مورد واجب عبارت است از: معرفت، نام خدا را بردن، شکر خدا و راضی بودن به رضای او. آن چهار مورد سنت عبارت است از: نشستن روی پای چپ و با سه انگشت خوردن، (۲)

خوردن آنچه دم دست است و مکیدن

ص: ۵۰

۱- (۱). المصنف، ج ۸، ص ۲۴۸؛ عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۱۵.

۲- (۲). گفتنی است که استحباب خوردن با دست، آن هم با سه انگشت، همراه با شستن دست است. هنوز آفتابه لگن های قدیمی در برخی منازل وجود دارد؛ چون در همه جا دست رسی به آب روان نبود، دست ها را کامل می شستند، سپس غذا را با سه انگشت، نه همانند کودکان با مشت، می خوردند و چنان پاکیزه می خوردند که مکیدن انگشتان نیز با رغبت انجام می گرفت. بدیهی است امروزه که قاشق و چنگال در اختیار است، توصیه به غذا خوردن با دست نمی شود.

انگشتان. اما آن چهار مورد ادب عبارت است: شستن دست ها، کوچک برداشتن لقمه، به طور کامل جویدن، کم تر نگاه کردن به دیگران. (۱)

در برخی روایات نیز به طور ویژه، به فواید یا ضررهای برخی غذاها اشاره نموده اند. از جمله:

هرگاه شیر می خورید، مضمضه کنید (در دهانتان بچرخانید) چون دارای چربی است. (۲)

البته رهنمودهای اسلام در مورد تغذیه، تنها سلامت جسم را تضمین نمی کند، بلکه تضمین کننده سلامت جان نیز هست. هم چنین از آن جا که عقل و علم، بر همه رازهای آفرینش احاطه ندارند، چه بسا حکمت برخی از رهنمودهای اسلام برای دانش امروز مجهول باشد؛ ولی بی تردید این به معنای بی دلیل بودن آن رهنمودها نیست؛ چنان که فلسفه شماری از احکام اسلام، در گذشته مجهول بود و امروزه علم به راز آن ها پی برده است.

ج) کنش (رفتارهای اجتماعی)

اشاره

کنش مشتمل بر شیوه رفتارهای عینی برگرفته از آموزه های اسلامی در سطح اجتماع و در ارتباط با سایر انسان هاست. بر اساس مطالعات تاریخی، زندگی بشر از دیرباز به صورت اجتماعی بوده و بدون زندگی اجتماعی، امکان دست یابی به نیازمندی های متنوع انسانی و سپس بهبود سبک زندگی و ارتقای کیفیت آن ممکن نیست. بررسی های متعدد، نشان می دهد که در طول تاریخ، موفق ترین جوامع آن هایی بوده اند که حس همکاری و خدمت به هم نوع و پای بندی به انجام دادن وظایف در آن ها بیش تر بوده است. به همین دلیل اسلام، جامعه را یک

ص: ۵۱

۱- (۱). برقی، المحاسن، ص ۴۵۹، عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۱۷.

۲- (۲). شیخ طبرسی، همان، ص ۲۲.

خانواده بزرگ می داند که در آن تمامی افراد در برابر یک دیگر دارای وظایفی هستند. در این جهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز یکی از مهم ترین تکالیف خویش را ضرورت توجه و اهتمام به امور مسلمانان قرار داده و در قالب رفتار و گفتار خویش، بارها به این موضوع پرداخته اند. در ادامه به دلیل گنجایش پژوهش، تنها به گوشه ای از این رفتارها اشاره می شود که تأثیر بسیار زیادی نیز در سبک زندگی آدمی و بهبود کیفیت آن دارند:

۱. رسیدگی به امور مردم

اهتمام به امور مسلمانان و سفارش به تأمین نیازهای ایشان، همواره مورد توجه اسلام و سیره ائمه (علیهم السلام) مخصوصاً امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده است. روزی فردی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید: «چه کسی از همه مردم خوش گذران تر است؟» فرمود: «کسی که دیگران را در زندگی خود شریک سازد.»^(۱) در حدیث دیگری از ایشان پرسیدند: «زندگی چه کس از همه بدتر است؟» فرمود: «کسی که هیچ کس در زندگی او زندگی نکند.»^(۲)

هم چنین ایشان از قول رسول خدا (ص) فرمودند:

شنیدم از پدرم و از رسول خدا (ص) که فرمود: «کسی که برای برآوردن حاجت برادر مسلمانی، تلاش کند مانند آن است که نه هزار سال خدا را عبادت کرده که روزها روزه دار و شب ها در حال قیام و عبادت بوده است.»^(۳)

این حدیث و فرمایش امام، فضیلت و ثواب قضای حوایج مردم را روشن می سازد که برترین ثواب و بالاترین ارزش است. هم چنین ایشان یکی از اهداف

ص: ۵۲

۱- (۱). یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵، بی جا، بی تا.

۲- (۲). عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۵۵.

۳- (۳). محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۶، ص ۴۴۳، تهران: دارالحدیث، ۱۴۱۶ ق.

صلح خویش با دستگاه خلافت معاویه را رسیدگی به امور مردم، حفظ خون ایشان(۱) و نیز خیرخواهی و بقای عمر جامعه معرفی کرده اند.(۲)

بنابراین، یکی از رموز افزایش رفاه و حس لذت از زندگی، در نظر داشتن مشکلات زندگی دیگران و تلاش برای رفع نیازهای ایشان است. البته این امر مصادیق مختلفی دارد که در ادامه به برخی از آن ها اشاره می شود:

۱-۱- انفاق و صدقه

تشویق و ترغیب افراد به انفاق و بخشش مال به دیگران، یکی از مهم ترین مصادیق اهتمام به امور مسلمانان است که به عنوان تجارت پایدار در قرآن معرفی شده(۳) و تأثیر بسیار زیادی در بهبود سبک زندگی اقتصادی جامعه و ارتقای کیفیت آن دارد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز، به این مهم پرداخته و دادن مال در حالت سختی و گشایش را یکی از نشانه های بخشندگی معرفی کرده اند(۴). در حقیقت وجود روح انفاق در میان تک افراد جامعه و بذل مال در حالت آسانی و تنگی، علاوه بر این که موجبات تطهیر و تزکیه نفس را فراهم می آورد(۵).

موجب از بین رفتن تنش های اجتماعی و افسردگی های ناشی از فقر و فاصله طبقاتی نیز می گردد زیرا یکی از مشکلات بزرگ اجتماعی که به موازات پیشرفت های صنعتی و مادی، موجبات اخلال در سبک زندگی انسان ها را فراهم می سازد، مشکل فاصله طبقاتی میان قشرهای مختلف جامعه است. به همین دلیل تعالیم اسلام و ائمه (علیهم السلام) از طریق تشویق افراد به اموری هم چون انفاق، صدقه، زکات و... سعی در بیدار نمودن و

ص: ۵۳

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۵-۱۵.

۲- (۲) . رسولی مجلاتی، همان، ص ۲۴۰.

۳- (۳) . سوره فاطر، آیه ۲۹.

۴- (۴) . معانی الاخبار، ص ۲۵۷.

۵- (۵) . سوره توبه، آیه ۱۰۳.

زنده کردن روح ایمان و برادری میان مسلمانان دارد که از این طریق، سبک زندگی افراد نیز بهبود خواهد یافت. هم چنین از دیگر سو، مطابق فرمایش امام، بذل مال در راه خدا، شوق آدمی را برای لقای الهی و بهره مندی از نعم اخروی افزایش می دهد و موجبات سعادت دنیوی و اخروی را فراهم می کند. از این رو، ایشان برای رهایی انسان از ترس پس از مرگ، انفاق در راه خدا را سفارش نموده اند. مردی به امام عرض کرد: «من از مرگ می ترسم!» ایشان فرمودند:

این بدان جهت است که تو مال خود را پس از خود گذاشته ای درحالی که اگر جلوتر فرستاده بودی، خوش حال می شدی که با مردن بدان می رسی. (۱)

۲-۱- حسن معاشرت با دیگران (صلح و دوستی)

از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ارتباط پسندیده همراه با مهر و محبت با انسان ها، از اموری است که باید در روابط اجتماعی به آن توجه کرد. از نظر ایشان، مصاحبت خوب با مردم و رعایت آداب همسایه داری، از نشانه های ایمان فرد و نشان دهنده میزان عدالت شخص است. ایشان در ضمن کلامی خطاب به یکی از اصحاب فرمودند:

وَ أَخْبِينِ جَوَارِ مَنْ جَاوَزَكَ تَكُنْ مُشْلِماً - وَ صَاحِبِ النَّاسِ بِمِثْلِ مَا تُحِبُّ أَنْ يَصَاحِبُوكَ بِه تَكُنْ عَدْلًا

نیکو همسایه داری کن که در این صورت مسلمان خواهی بود. با مردم مصاحبت کن به نوعی که مایلی با تو مصاحبت کنند، در این صورت عادل خواهی بود. (۲)

در حدیث دیگری نیز حسن معاشرت با دیگران را از نشانه های عقل معرفی فرموده اند.

(۳)

ص: ۵۴

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵.

۲- (۲). اعلام الوری، ص ۲۴۱.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۰۲.

به طور کلی سیره امام در برخورد با دستگاه خلافت و در رأس آن معاویه، نمونه بارزی از نحوه معاشرت ایشان با همه حتی دشمنان است. ایشان بارها طی نامه ها و سخن رانی های متعدد، به منظور حفظ مصلحت مسلمانان، حسن معاشرت و دوستی خویش را ثابت نمودند:

بدان که اگر دست از مخالفت با من برداری، بهره و نصیب بزرگی خواهی داشت و مصلحت مسلمانان نیز مراعات شده و از این رو به تو پیشنهاد می کنم که بیش از این در ماندن در باطل خویش اصرار نوری و دست بازداری و مانند سایر مردم که با من بیعت کرده اند تو نیز بیعت کنی... پس راه مسالمت پیش گیر و سر تسلیم فرود آر و درباره خلافت با کسی که شایستگی آن را دارد و از تو سزاوارتر است، سزیه مجوی تا بدین وسیله خداوند آتش جنگ و اختلاف را فرونشاند و تیرگی برداشته و وحدت کلمه پیدا شود و میانه مردمان اصلاح و سازش پدید آید. (۱)

همان گونه که مشاهده می شود، امام در برخورد با دشمن خویش و دشمن اسلام، مطابق (قَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَيْتًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْتَشِي) (۲)

از طریق گفت گوی صمیمانه و لطیف سخن گفته اند بدان امید که وی از مخالفت و لجاجت خویش دست بردارد.

۳-۱- بخشش دیگران

بزرگ ترین فایده گذشت، ایجاد تعادل در زندگی فردی و اجتماعی آدمی است؛ زیرا تعادل اجتماعی موجب بهبود روابط با دیگران و کاستن روش های نامطلوب تخلیه هیجانی مانند انتقام جویی، بدگویی از دیگران و افترا و حسد می گردد. که همگی موجب به هم خوردن ارتباط افراد با دیگران است. تعادل فردی نیز موجب جلوگیری از اضطراب، افسردگی، بدبینی به دیگران و محفوظ

ص: ۵۵

۱- (۱). ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۷، عراق: نجف، ۱۳۸۵ ق.

ماندن از عوارض برهم خوردن سلامت روان می شود. (۱) بنابراین توجه به این رفتار، تأثیر بسزایی در بهبود کیفیت و سبک زندگی آدمی دارد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این زمینه فرمودند:

در مجازات گناه کسی شتاب نکن بلکه در آن بین، فرصتی نیز برای معذرت خواهی بگذار. (۲)

یا در حدیث دیگری فرموده اند:

بهترین موقعی که کریم باید چشم پوشی کند، هنگامی است که برای گناه کار پوزش خواستن دشوار است. (۳)

هم چنین روزی یکی از خدمت کاران حضرت، مرتکب **خلافی** گردید که می بایست تنبیه می شد. امام دستور دادند او را تنبیه کنند. خدمت کار گفت: «مولای من! (وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ) ۴. امام فرمودند: «تو را بخشیدم.» خدمتکار دنباله آیه را خواند: «وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» . امام فرمود: «تو در راه خدا آزادی و دو برابر حقوقت را به تو خواهم پرداخت.» (۴)

این نوع دوستی میان افراد که از طریف بخشش منتشر می گردد، سرانجام قلب را به صورت چراغی تابان و نوری عاری از تاریکی و آرامشی رهیده از پریشانی درآورده، بدان جا می رساند که به جای بدی، نیکی می کند و به جای خودمحموری و به خود رسیدن، به دیگران می رسد و آنان را مشمول عطایای خود می سازد، چنان که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، این الگوی صدیق الهی، به چنین مرحله ای راه یافته بودند.

ص: ۵۶

۱- (۱) . مهدی نیلی پور، بهشت اخلاق، ج ۱، ص ۱۳۰، قم: مؤسسه حضرت ولی عصر (عج)، ۱۳۵۸.

۲- (۲) . بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

۳- (۳) . همان، ج ۷۵، ص ۱۱۶.

۴- (۴) . بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

۴-۱- وفای به عهد

وفای به عهد، یکی از امور بسیار مهم برای بهبود سبک زندگی آدمی و افزایش کیفیت زندگی اجتماعی اوست. از نظر امام حسن (علیه السلام) «شخص مسئول، آزاد است تا وقتی که به کسی وعده دهد و چون وعده داد، برده است تا هنگامی که وفا کند.»^(۱) بنابراین وعده گذاشتن و پیمان بستن با دیگران، مسئولیت آور است و بدون توجه بدان، زندگی مردم متلاشی شده، در اثر هرج و مرج، مردم از یک دیگر سلب اعتماد خواهند کرد، در نتیجه زیربنای روابط اجتماعی سست شده، سلامت زندگی افراد از بین خواهد رفت. به همین دلیل بارها سفارش شده که مسلمانان به پیمان های خود وفا کنند.^(۲) و اگر عهد خود را بشکنند، از صف نیکان و مؤمنان رستگار خارج می شوند.^(۳) ایشان در جای دیگر، وفای به پیمان را دوام بزرگواری شخص دانسته اند.^(۴) یا در حدیث دیگری عمل به آن را دوی بخشندگی معرفی نموده اند.^(۵)

به طور کلی وفای به وعده و پیمان، همچون شیرازه ای است که روابط اجتماعی، سیاسی و... را محکم نگه می دارد و از ایجاد شکاف در جامعه و بروز نارضایتی های مختلف و اختلال در سبک زندگی جلوگیری می کند. بنابراین، انسان ها می توانند با عمل به وعده های خویش، سبک زندگی خویش را بازسازی کنند.

۵-۱- عبادت از مریض

در مکتب انسان ساز اسلام، عبادت از مریض و دیدار او، اهمیت و ارزش ویژه ای دارد؛ زیرا این رفتار نیک، مورد رضایت خداوند بوده، نقش

ص: ۵۷

۱- (۱). همان، ج ۷۸، ص ۱۱۴.

۲- (۲). سوره نحل، آیه ۹۱.

۳- (۳). سوره مؤمنون، آیه ۸.

۴- (۴). بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۴۱۷.

۵- (۵). عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۵۱.

بسزایی در تحکیم روابط انسانی، صمیمیت و اخوت و سپس بهبود و اصلاح سبک زندگی آدمی ایفا می کند. شیخ طوسی از عبدالله بن نافع از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده:

هیچ کس به عیادت مرضی نمی رود مگر روز را به شب می رساند با او هفتاد هزار فرشته هستند که تا صبح برای او طلب مغفرت می کنند و برایش میوه تازه ای در بهشت مهیا می شود. (۱)

در حدیث دیگری فرمودند:

عیادت کننده وقتی از خانه اش به قصد عیادت از مریض بیرون می شود، در رحمت خدا غوطه ور است! و چون به نزد مریض آمد و نشست، در دریای رحمت الهی غوطه ور می شود تا وقتی که از نزد مریض برمی گردد، هفتاد هزار فرشته او را بدرقه می کنند و تمام روز برای او طلب آمرزش می نمایند و اگر هم شب باشد، در آن جایگاه خواهد بود تا صبح و برای او میوه تازه ای است در بهشت. (۲)

۲. آیین دوست یابی

با توجه به اجتماعی بودن انسان و این که برای تداوم حیات خویش، به برقراری ارتباطات با جامعه نیاز دارد، بنابراین نیازمند دوستی با دیگران است. انسان ها نه تنها با هم انس می گیرند و با هم نشینی، وسایل شادمانی و شادی یک دیگر را فراهم می سازند، بلکه هر دوستی، به میزان ارتباط و هم نشینی، در روح و روان رفیق خویش نفوذ می کند و بر عقاید، اخلاق، گفتار و کردار او اثر می گذارد. اهمیت دوست در زندگی، به اندازه ای است که بر طبق سخنان بزرگان دانش و فرزانش، آدمی با صفات هم نشینان و دوستان صمیمی اش شناخته

ص: ۵۸

۱- (۱). شیخ طوسی، همان، ج ۲، ص ۱۷؛ عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۲۷.

۲- (۲). سنن نسائی، ج ۴، ص ۴۷، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۳۴۸ ق.

می شود. (۱) در این زمینه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهمیت این امر را به یکی از فرزندانشان، گوش زد نموده و آیین دوست یابی را چنین فرموده اند:

يَا بُنَيَّ لَا تُؤَاخِ أَحَدًا حَتَّى تَعْرِفَ مَوَارِدَهُ وَ مَصَادِرَهُ فَإِذَا اسْتَبْتَبْتَ الْخَيْرَةَ وَ رَضَيْتَ الْعِشْرَةَ فَأَخِيهِ عَلَيَّ إِقَالَهِ الْعُتْرَةَ وَ الْمُؤَاثَاهُ فِي الْعُشْرَةِ؛

پسر من! با هیچ کس دوستی و برادری مکن تا آمدوشد و راه و روش و منشأ و اصل او را دریابی، پس چون به تجربه یافتی و آن معاشرت را پسندیدی، با او بر اساس گذشت از لغزش و برادری در مشکلات، دوستی کن. (۲)

ایشان در حدیثی دیگر، با بیان ویژگی های یک دوست واقعی، به تفکیک دوست از خویشاوند پرداخته، می فرمایند:

خویشاوند کسی است که دوستی و محبتش نزدیک باشد هرچند از نظر نسبت از شما دور باشد، و بیگانه آن است که دوستی و محبتش دور باشد، هرچند از نظر فامیل به شخص نزدیک باشد. هیچ چیزی از دست انسان به تنش نزدیک تر نیست درحالی که همین دست اگر معیوب شود، می برند و جدا می کنند. (۳)

هم چنین ایشان، هم نشینی با فرومایگان را بدنامی و معاشرت با تبهکاران را باعث ایجاد شک و بدگمانی معرفی کرده اند. (۴) از نظر ایشان، دوست خوب را می توان در مساجد و جاهایی یافت که اجتماع مسلمانان است. (۵)

۳. شرکت در مجالس مذهبی

شرکت در مجالس مذهبی، حضور در جلسات دینی و هم نشینی با مسلمانان، در اصلاح سبک زندگی و ارتقای کیفیت معنوی آن تأثیر بسزایی دارد. امام

ص: ۵۹

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۹۴.

۲- (۲) . تحف العقول، ص ۲۳۳.

۳- (۳) . همان، ص ۱۶۹.

۴- (۴) . عطاردی، همان، ج ۲، ص ۹۶۱.

۵- (۵) . تحف العقول، ص ۲۳۵.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

مَنْ أَدَامَ الْإِحْتِيَافَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِعْدَى تَمَانٍ آيَهُ مُحْكَمَةً وَ أَحَا مُشْتَقَاداً وَ عَلِماً مُشْتَظَافاً وَ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً وَ كَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى الْهُدَى أَوْ تَزُدُّهُ عَن رَدَى وَ تَزَكِّ الدُّنُوبَ حَيَاءً أَوْ حَشْيَةً؛

هر کس پیوسته در وقت نماز به مسجد رود، یکی از این هشت چیز را بهره خواهد برد: نشانه محکمی [که او را در راه حق استوار سازد]، یا برادری که از او استفاده کند، یا دانش تازه ای [که از زبده های علم باشد]، یا رحمتی [از طرف حق] که در انتظار آن بوده، یا کلمه و سخنی که او را به راه خیر و نجات راهنمایی کند، یا او را از بدی بازدارد، یا گناه را از روی حیا ترک گوید و یا از سر ترس وانهد(۱) بنابراین برای ارتقای کیفیت زیست خویش، از هم نشینی با مؤمنین نباید غافل بود.

۴. مشورت در امور

مسأله مشورت و مشاوره در اسلام و در منطق عملی پیشوایان حق، از اهمیت بسیاری برخوردار است. در سیره پیامبر اکرم (ص) و ائمه (علیهم السلام) نوشته اند که با اصحاب خود بسیار مشورت می کردند. در حقیقت ایشان با وجود آن که معصوم بودند و به مشورت نیازی نداشتند و حتی قطع نظر از وحی و مقام خلیفه الهی، دارای چنان اندیشه کامل و نیرومندی بودند که از مشورت بی نیازشان می نمود، با این حال مشورت می کردند و اصحاب خود را نیز به این مهم تشویق می نمودند تا جایی که رشد و پیشرفت امور هر فرد و یا ملتی را معلول مشورت می دانند:

مَا تَشَاوَرَ قَوْمٌ إِلَّا هُدُوا إِلَى رُشْدِهِمْ؛

هیچ جمعیتی مشورت و نظرخواهی نکردند جز این که به خرد و شعور خویش راه یافتند و رسیدند.

(۲)

ص: ۶۰

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) . همان، ص ۲۳۳.

بنابراین مشورت کردن، موجبات تکامل عقل آدمی است و از آن جا افزایش کیفیت زندگی او را تضمین می کند.

۵. راست گویی در زندگی

راست گویی از اعمال نیکوی انسانی و نزد دین و خرد از جایگاه ویژه ای برخوردار است. فطرت پاک انسان ایجاب می کند که آدم سالم و متعادل، دل و زبانش هماهنگ، و ظاهر و باطنش یکی باشد و آنچه را باور دارد بر زبان جاری کند. از دیگر سو، اسلام دینی فطری و راستی نیز خواست فطرت است، پس این دو پیوندی ناگسسته دارند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) با تعابیر گوناگونی بر راست گویی مسلمانان تأکید کرده و آن را موجب اطمینان نسبت به دیگران و آرامش دل شمرده اند. ایشان می فرمایند:

از رسول خدا شنیدم که: «آنچه را که باعث شک تو می شود در برابر آنچه تو را به تردید و انمی دارد، واگذار!» زیرا راست گویی موجب اطمینان و آرامش است ولی دروغ گویی، تردید و دودلی می آورد.^(۱)

بنابراین برای ارتقای کیفیت و سبک زندگی خویش، باید دروغ گویی را کنار گذاشت و بر اساس صداقت و یک رنگی با دیگران معاشرت نمود.

نتیجه

ترویج و تبلیغ سبک زندگی پیشوایان دینی، به عنوان قرآن ناطق و مصادیق عینی و ملموس، علاوه بر تدریس و پالایش نگرش و باورهای آدمی، می تواند رفتارها و سلیق او را به سوی گزینش سبک زندگی اسلامی کشاند و تا جایی سوق دهد که حتی استراحت و تفریح را نیز به زمینه ای مناسب برای تلاش و تقرب به سوی خداوند تبدیل کند.

ص: ۶۱

پژوهش حاضر، برای بین جایگاه اسوه های دینی در فرایند ایجاد سبک زندگی اسلامی، از الگوی وبر بهره برده و ضمن واکاوی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تبیین سبک زندگی ایشان در قالب سه دسته کلی نگرش، گرایش و کنش پرداخت. یافته های پژوهش، حاکی از آن است که از نظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نوع نگرش و بینش آدمی و به طور کلی اعتقادات او به خداوند، خویشتن و زندگی، نقش مؤثری در شکل گیری هویت و از آن جا گرایش های فردی و کنش های اجتماعی او دارد. دین داری، مدیریت جسم، زمان مندی، اهتمام به امور مسلمانان، صداقت و حسن معاشرت در برخورد با دیگران، از گرایش ها و کنش هایی است که در سبک زندگی انسان تأثیر به سزایی داشته و در پرتو اعتقاد به یکتایی معبود، ضمن تقرب انسان به بارگاه الهی، سعادت دنیوی و اخروی او را تضمین می کنند.

بنابراین برای داشتن سبک زندگی دینی، باید با توجه به الگوهای معرفی شده در دین، به اصلاح بینش، نگرش و کنش های خویش پرداخت و بر این اساس کیفیت زندگی خویش را بازسازی و غنی نمود. تنها در این صورت است که سعادت دنیوی و اخروی تضمین و حیات طیبه رقم می خورد.

۱. ابراهیمی، قربانعلی و بهنوئی گدنه، عباس، «سبک زندگی جوانان: بررسی جامعه شناختی سبک زندگی و مؤلفه های آن در بین دختران و پسران شهر بابلسر»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال ششم، شماره ۸۱، ۱۳۸۹.
۲. ابن ابی الحدید، ابو حامد. شرح نهج البلاغه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ ق.
۳. ابن ابی شیبه، المصنف، هند: ۱۴۰۰ ق.
۴. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، عراق: نجف، ۱۳۸۵ ق.
۵. بحرانی، یوسف بن احمد، حدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، دارالاضواء، ۱۴۰۵ ق.
۶. برقی، احمد بن محمد خالد برقی، المحاسن، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۰۷ ق.
۷. حرانی، ابن شعبه، العقول عن آل الرسول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ ق.
۸. خلیلی، محمدعلی، زندگانی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: چاپخانه ملی، ۱۳۱۹ ق.
۹. دیلمی، حسن، اعلام الدین فی صفات المومنین، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. -، ارشادالقلوب، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۳۶۸ ق.
۱۱. رسولی محلاتی، سیدهاشم، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.

۱۲. عطاردی، عزیزالله، مسند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه محمدرضا عطائی، خراسان: عطارد، ۱۳۸۶.

۱۳. عطایی، محمدرضا، مجموعه ورام، آداب و اخلاق در اسلام، مشهد: آستان قدس، ۱۳۸۶.

۱۴. فاضل قانع، حمید، سبک زندگی و رسانه، تهران.

۱۵. صدوق، معانی الاخبار، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ ق.

۱۶. -، التوحید، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.

۱۷. صدیق سروسستانی، رحمت الله و سیدضیاء هاشمی، «گروه های مرجع در جامعه شناسی و روان شناسی اجتماعی با تأکید بر نظریه های مرتن و فستینگر»، نامه علوم اجتماعی، ش ۱، ص ۱۶۷-۱۴۹، ۱۳۸۱.

۱۸. صنعانی، ابن عبدالرزاق، المصنف، بیروت: ۱۴۹۲ ق.

۱۹. طبرسی، فضل بن محمد، اعلام الوری، تهران: ۱۳۳۸ ق.

۲۰. طبرسی، شیخ حسن، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی، چاپ چهارم، ۱۳۷۰ ق.

۲۱. طوسی، محمد بن حسن، امالی، ترجمه محمدصادق بحر العلوم، مکتبه الاهلیه، ۱۳۸۴ ق.

۲۲. فارابی، محمدعلی و یعسوب عباسی علی کمر، آداب معاشرت از دیدگاه معصومان (علیهم السلام)، چاپ پنجم، مشهد: آستان قدس، ۱۳۸۰.

۲۳. فاضل قانع، حمید، «سبک زندگی دینی و نقش آن در کار و فعالیت جوانان»، فصلنامه مطالعات جوان و رسانه، ص ۶۳-۳۶، ۱۳۹۰.

۲۴. فاضلی، محمد، مصرف و سبک زندگی، قم: انتشارات صبح صادق، ۱۳۸۲.

۲۵. قطب راوندی، سعید بن هبه الله، سلوه الحزین العلیل المعروف الدعوات، مدرسه امام مهدی عج، ۱۳۹۴ ق.

۲۶. کاویانی ارانی، محمد، طرح نظریه سبک زندگی بر اساس دیدگاه اسلام و ساخت آزمون سبک زندگی اسلامی و بررسی ویژگی های روان سنجی آن، پایان نامه دکتری روان شناسی عمومی، اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۸.

۲۷. کاویانی، محمد، «تربیت اسلامی گذر از اهداف کلی به اهداف رفتاری»، مجله پژوهش های میان رشته ای قرآن کریم، ش ۲، ص ۹۲-۷۹، ۱۳۸۸.

۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۱۸ ق.

۲۹. کوئن، بروس، مبانی جامعه شناسی، ترجمه غلام عباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سمت، ۱۳۸۰.

۳۰. گیدنز، آنتونی، تجدد و تشخیص، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نشر نی، چاپ دوم، ۱۳۸۲.

۳۱. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، تهران: دارالحدیث، ۱۴۱۶ ق.

۳۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الأطهار، بیروت: دارالاحیاء، ۱۴۰۳ ق.

۳۳. مرتضی عاملی، جعفر، تحلیلی از زندگی سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه محمد سپهری، سازمان تبلیغات اسلامی.

۳۴. مهدوی کنی، محمدسعید، «مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی»، فصلنامه پژوهشی تحقیقات فرهنگی، ش ۱، ص ۳۳۰-۲۹۱، ۱۳۸۶.

۳۵. - دین و سبک زندگی، تهران: دانشگاه امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۱۳۸۷.

۳۶. موسوی لاری، مجتبی، رسالت اخلاق در تکامل انسان، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶.

۳. نسائی، احمد بن علی، السنن النسائی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۴۸ ق.

۳۸. نیلی پور، مهدی، بهشت اخلاق، قم: مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر (عج) ۱۳۸۵.

۳۹. نیشاپوری، حاکم، المستدرک علی الدرستین، تحقیق یوسف عبدالرحمان.

۴۰. ویر، مارکس، اخلاق پروتستان و روح سرمایه داری، ترجمه عبدالمعین انصاری، تهران: سمت، ۱۳۷۴.

۴۱. یعقوبی، أحمد بن أبی یعقوب بن جعفر بن وهب، تاریخ یعقوبی، بی جا: موقع الوراق، بی تا.

اخلاق نقش مهمی در ارتقاء سطح زندگی انسان و دست یابی به کمال حقیقی بشر ایفا می کند. ولی اغلب افراد، بر این گمانند که سبک زندگی اخلاقی، نیاز به دوری از دنیا و گوشه نشینی دارد. یکی از مؤثرترین راه کارها برای از بین بردن این ذهنیت نادرست، بیان سبک زندگی توأم با اخلاق کسانی است که رفتار و منش خود را در تمام سطوح زندگی بر پایه کسب فضایل و دوری از رذایل بنا نهاده اند. معصومان (علیهم السلام) از آن جا که نمونه های عینی کمال انسانی هستند، بهترین الگو در این زمینه خواهند بود. از میان ایشان، بررسی زندگی و سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان سبط اکبر پیامبر (ص) و سرور جوانان اهل بهشت که رسول خدا (ص) به شناخت و پیروی از ایشان توصیه فرموده اند، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در این زمینه، پژوهش حاضر از روش توصیفی - تحلیلی برای بررسی داده ها بهره جست. آنچه به دست آمد، نشان می دهد که سیره ایشان در سطوح مختلف اخلاق یعنی اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی، دارای نمونه های عینی و ملموسی است که می تواند الگوی مناسبی برای دست یابی به سبک زندگی اخلاقی و اسلامی گردد.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سیره اخلاقی، اخلاق بندگی، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، سبک زندگی.

اخلاق از ضروریات زندگی بشر است و انسان برای رسیدن به کمال، می باید ابتدا به فضایل آراسته گردد و از رذایل دوری نماید. تمام ابعاد زندگی، دارای شئون اخلاقی خاصی است که تنها در سایه رعایت آن ها به سعادت دنیا و آخرت می توان دست یافت. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

لَوْ كُنَّا لَا نَرْجُو جَنَّةَ وَلَا نَخْشَى ناراً وَلَا نُؤَاباً وَلَا عِقَاباً، لَكَانَ يَتَّبِعِي لَنَا أَنْ نَطْلُبَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ، فَأَنهَا تَدُلُّ عَلَي سَبِيلِ النَّجَاحِ؛ (۱)

اگر امیدی به بهشت و ثواب و بیمی از دوزخ و عقاب نداشته باشیم، باز شایسته است که در پی کسب مکارم اخلاق باشیم؛ چون آن ها راهنمای راه نجاتند.

پیامبران الهی و معصومان (عَلَيْهِمُ السَّلَامُ) از جانب خداوند، دستورهای اخلاقی لازم برای تمام سطوح زندگی را به بشر رسانده اند. اما در حقیقت، به رغم اهمیتی که اخلاق برای سعادت انسان دارد، کم تر به آن توجه می شود. به نظر می رسد یکی از دلایل اصلی، آن باشد که مردم اجرای دستورهای اخلاقی را در زندگی روزمره خود، سخت و انطباق ناپذیر می پندارند و گمان می کنند کسی که بخواهد به فضایل اخلاقی آراسته گردد، باید گوشه عزلت گزیند و با دوری از مردم، دائم در حال تزکیه نفس برای رسیدن به کمالات اخلاقی باشد. این تصور غلط، سبب می شود که افراد، برای شناخت دستورهای اخلاقی دین، رغبت کم تری نشان دهند و در پی کسب آن ها بر نیایند. بنابراین، ضروری است پیش از هر چیز، این ذهنیت نادرست اصلاح گردد. یکی از بهترین راه ها برای رسیدن به این هدف، بیان سیره و رفتار بزرگان دین است تا مردم از طریق آشنایی با زندگی توأم با اخلاق آن بزرگواران، چگونگی به کارگیری رفتار شایسته را در ابعاد مختلف زندگی به

ص: ۶۸

صورت عینی و جزئی پیام‌زند و اجرای دستورهای اخلاقی را ناممکن و دور از دسترس ندانند.

معرفی سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) الگویی مناسبی برای رسیدن به این هدف خواهد بود؛ زیرا پیامبر (ص) در مورد ایشان فرموده اند:

این حسن از من خبر می‌دهد؛ آثار و دین مرا به مردم معرفی می‌نماید؛ سنت مرا زنده می‌کند؛ در رفتار خود متصدی امور من خواهد شد؛ خدا به وی نظر رحمت می‌افکند؛ پس خدا رحمت کند کسی را که این مقام را برای او بشناسد!^(۱)

پس، زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در واقع جلوه‌ای دیگر از اخلاق و رفتار پیامبر (ص) است؛ به طوری که رسول خدا (ص) بر شناخت جایگاه ایشان به عنوان الگو و تبیین‌کننده دین و رفتار خویش تأکید داشتند. از این رو، مطالعه سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، راهی برای آشنایی بیش‌تر با سیره نبوی و ارزش‌های ناب اسلامی است.

باید توجه داشت، بررسی سیره حضرت می‌تواند یک الگوی عملی اخلاق در سطوح مختلف زندگی را به مردم معرفی نماید و این حقیقت را آشکار سازد که مقام شامخ و جایگاه عصمت ائمه (علیهم السلام) مانعی برای الگوگیری از ایشان و دلیلی برای در دست‌رس نداشتن سبک زندگی آن بزرگواران نیست.

متأسفانه به اخلاق در مقایسه با سایر حوزه‌های علمی همچون فقه، فلسفه، کلام و تفسیر، در میان پژوهش‌گران کم‌تر توجه گردیده و میزان آثار نگاشته شده در این رشته، نسبت به سایر رشته‌ها در رتبه پایین‌تری قرار دارد. از طرفی، بررسی سیره اخلاقی بزرگان دین به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز موضوعی است که آثار چندانی در زمینه آن نگاشته نشده است. هرچند کتاب‌هایی درباره زندگی نامه

ص: ۶۹

۱- (۱). «يَبَيِّنُ عَنِّي وَيَعْرِفُ النَّاسَ آثَارِي وَيُحْيِي سُنَّتِي وَيَتَوَلَّى أُمُورِي فِي فَعَلِهِ يَنْظُرُ اللَّهُ إِلَيْهِ فَيَرْحَمُهُ رَحِمَ اللَّهِ مَنْ عَرَفَ لَهُ ذَلِكَ». (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۳۳۴).

آن بزرگوار به رشته تحریر درآمده؛ نگارشی یافت نشد که زندگی ایشان را باهدف دست یابی به سیره اخلاقی حضرت بررسی کرده باشد. البته در برخی کتاب ها مانند حیاة الامام حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نوشته باقر شریف قرشی و مسند الامام المجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اثر عزیزالله عطاردی، در ضمن بررسی زندگی نامه و روایات امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به گوشه ای از سیره اخلاقی حضرت اشاره شده است؛ ولی آنچه این مقاله بر آن نظر دارد، تفکیک و نمایاندن سیره اخلاقی ایشان در سه بُعد اصلی زندگی یعنی در نوع رابطه انسان با خدا، رابطه انسان با خود و رابطه او با دیگران می باشد تا به صورت جزیی و عینی، الگوی اخلاقی کاملی برای تمام شئون زندگی انسان ها معرفی نماید.

ازاین رو، پژوهش حاضر درصدد برآمد تا گامی هرچند کوچک، در برطرف ساختن خلأ موجود بردارد و در پاسخ به این سؤال که «سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چیست؟» به بررسی سبک رفتار و منش حضرت در سه بُعد اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی بپردازد.

باید در نظر داشت، آنچه در این مقاله به عنوان سیره حضرت معرفی می شود، تنها قطره ای از دریای فضایل آن جناب است و با توجه به ظرفیت محدود پژوهش، در هر بُعد اخلاقی، تنها چند اصل برای نمونه بیان می شود؛ بنابراین نباید فضایل اخلاقی ایشان را به موارد ذکر شده منحصر دانست یا گمان برد در زمینه سایر فضایل ایشان، روایتی که بیان گر سیره حضرت باشد، نقل نشده است.

نکته دیگر آن که درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تفکیک سیره حضرت و قراردادن آن ها با عنوانی خاص، کار بسیار مشکلی است؛ زیرا ایشان به تمام فضایل اخلاقی متخلق بودند و رعایت شئون اخلاقی را در همه ابعاد به طور هم زمان در نظر داشتند. برای مثال، وقتی سیره ای برای بیان تواضع ایشان انتخاب

می گردد، ملاحظه می شود که در آن جلوه ای از مهربانی و سخاوت که از اخلاق اجتماعی به شمار می روند و زهد که از اخلاق فردی محسوب می شود و خشوع در برابر پروردگار که جزو اخلاق بندگی است به چشم می خورد و این سیره به تنهایی می تواند تحت هر یک از عناوین یاد شده قرار گیرد. با این توضیح، باید به خاطر داشت مشاهده هر سیره با عنوانی خاص، موجب غفلت از سایر نکات اخلاقی آن نگردد.

در ادامه، ابتدا به بررسی مفاهیم اصلی پژوهش پرداخته می شود و بعد، سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان می گردد.

۱. مفهوم شناسی

اشاره

به منظور آشنایی با مفهوم «سیره اخلاقی»، ابتدا باید دو واژه «سیره» و «اخلاق» به طور جداگانه بررسی گردد تا از خلال آن، به معنای موردنظر دست یافت.

۱-۱- سیره

«سیره» بر وزن «فَعَلَهُ» از ماده «سَير» گرفته شده و سیر به معنای حرکت و راه رفتن است. (۱) و سیره به حالتی گفته می شود که انسان و سایر جان داران، نهاد و وجودشان بر آن قرار دارد - خواه غریزی باشد و خواه اکتسابی؛ چنان که گفته می شود: فلانی سیره و روشی نیکو یا قبیح دارد. (۲) هم چنین سیره به معنای روش، سنت، هیأت و حالت هم آمده است. (۳)

با توجه به تعریفی که از سیره شد، انسان از طریق اعمالش شناخته می شود و اگر با زبان، چیزی درباره خود بیان نکند، اعمالش ترجمان ذات و صفاتش

ص: ۷۱

۱- (۱) ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۳۸۹.

۲- (۲) . راغب اصفهانی، المفردات، ج ۱، ص ۴۳۳.

۳- (۳) . زبیدی، تاج العروس، ج ۶، ص ۵۵۹.

خواهد بود. بنابراین، سیره هم شامل رفتارهای خاص در موقعیت های ویژه می شود و هم هر عملی که از شخص سر می زند - چه یک بار و چه مکرر؛ چون همگی جلوه های مختلف از اندیشه درونی و خطمشی ای است که فرد به آن اعتقاد دارد. به عبارت دیگر، آنچه فرد در عمل نشان می دهد، نمایی از سبک زندگی است که برای خود برگزیده.

البته معانی خاص تری از سیره نیز وجود دارد؛^(۱) اما از آن جا که هدف این پژوهش، نشان دادن نمونه هایی از رفتار اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زندگی روزمره به منظور ارائه الگویی عینی و عملی است، همین معنا مقصود را حاصل می نماید.

۲-۱- اخلاق

اخلاق، جمع «خُلُق» یا «خُلُق» به معنای صورت باطنی و ناپیدای انسان است که سرشت و سیرت نیز نامیده می شود؛ چنان که «خُلُق» بر صورت ظاهری و دیدنی انسان دلالت دارد.^(۲)

«خُلُق» در اصطلاح، ملکه و حالت نفسانی پایداری است که با وجود آن، فعل و عمل اخلاقی به سهولت و بدون نیاز به فکر کردن از انسان صادر می شود.^(۳)

با این تعریف، روشن می گردد که واژه اخلاق، به خودی خود بار ارزشی مثبت یا منفی ندارد؛ بلکه بر اساس نوع رفتاری که از انسان سر می زند، به خوب یا بد تقسیم می شود. پس اگر کسی دارای صفات و ملکات خوب باشد، متناسب با آن ها اعمال نیکو انجام می دهد؛ لذا دارای اخلاق پسندیده است و اگر دارای

ص: ۷۲

۱- (۱). برای مطالعه بیش تر نک: «سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۹ تا ۱۱، تربیت فرزندان، اثر سیدعلی حسینی زاده، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲- (۲). ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۷؛ قرشی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۲۹؛ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۲۹۷.

۳- (۳). ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق، ص ۱۱۵.

ملکات زشت و پلید باشد، رفتار نکوهیده ای دارد، پس دارای اخلاق ناپسند خواهد بود. هرچند به طور کلی، وقتی خُلق یا اخلاق به صورت مطلق و بدون صفت یا قیدی به کار می رود، به معنای خُلق پسندیده است.

با توجه به تعاریفی که از دو واژه «سیره» و «اخلاق» گفته شد، منظور از «سیره اخلاقی» در این پژوهش، حالات و ملکات نفسانی پسندیده ای است که در موقعیت های مختلف زندگی و در شئون متفاوت از انسان سر می زند و بیان گر رفتارهای ممدوح و شایسته فرد در برابر خدا، خود و دیگران است.

طبق یک تقسیم بندی، گستره علم اخلاق اسلامی، بر حوزه های اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی مشتمل است. ما نیز به منظور دست یابی به سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، این سه سطح را به طور جداگانه بررسی می کنیم.

۲. اخلاق بندگی

اشاره

مراد از اخلاق بندگی، فضایل و رذایلی است که به رابطه انسان با خدا مربوط می شود. به عبارت دیگر، رفتاری که شخص در برابر خداوند و اوامر او از خود نشان می دهد، بیان گر میزان ادب او به عنوان یک بنده در برابر پروردگار خویش است. باید توجه داشت، تنها اجرای دستورهای الهی، نشان دهنده اخلاق بندگی نیست؛ بلکه نحوه رفتار فرد در برخورد با این فرامین و چگونگی اجرای آن ها اخلاقی بودن یا نبودن آن ها را نشان می دهد.

۱-۲-۲-۱- خشوع

طبق آیه شریفه (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) ۱

اظهار کوچکی و تواضع در برابر خداوند، با بینش توحیدی افراد ارتباط مستقیم دارد، به طوری که هراندازه

این بینش بیش تر شود، تواضع در برابر پروردگار افزون تر می گردد. از آن جا که معصومان (علیهم السلام)، به نهایت درجه خدانشناسی نایل گشته و عظمت الهی را با عمق وجود درک کرده اند، نوع ابراز بندگی و خاک ساری آن بزرگواران بر آستان حضرت حق، از جنس دیگری است، چنان که اوج ادب و خضوع را که با عشقی سرشار عجین است، در عبادات ایشان می توان مشاهده کرد. معصومان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این خشوع و تذلل را مایه سربلندی خود می دانستند و به آن افتخار می کردند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«عَزَّ الدِّينَ يَعْرِفُونَ مَا جَلَّ اللهُ أَنْ يَنْدَلُّوا لَهُ»؛^(۱) "عزت آنان که جلال خدا را درک کنند، به افتادگی در برابر اوست."

ایشان به عنوان انسانی کامل، در نهایت یقین و معرفت به عظمت الهی، چنان سلوکی خاشعانه و بنده وار در برابر پروردگار داشتند که همچون قطره ای محو در دریای وجود الهی بوده، همواره به درگاه خداوند اظهار کوچکی و خضوع می کردند.

در بیان حالات ایشان آمده که هنگام گرفتن وضو، اعضایشان می لرزید و رنگ مبارکشان زرد می گشت. وقتی علت را از آن حضرت جویا می شدند در جواب می فرمودند:

«حَقَّ عَلَيَّ كُلُّ مَنْ وَقَفَ بَيْنَ يَدَي رَبِّ الْعَرْشِ أَنْ يَضْفَرَّ لَوْثُهُ وَتَرْتَعِدَ مَفَاصِلُهُ»؛^(۲) «جا دارد هر کسی که در مقابل پروردگار عرش قرار می گیرد، رنگش زرد و مفصل هایش دچار رعشه شود.» هنگامی که از وضو فارغ می شدند و به درب مسجد می رسیدند؛ سرشان را بلند می کردند و می گفتند:

إِلَهِي ضَيْفُكَ بَيْتِكَ يَا مُحْسِنٌ قَدْ أَتَاكَ الْمَسِيءُ فَتَجَاوَزَ عَنِّي فَيَحِمْ مَا عِنْدِي بِجَمِيلٍ مَا عِنْدَكَ يَا كَرِيمٌ؛

(۳)

ص: ۷۴

۱- (۱). حرانی، تحف العقول، ص ۲۲۷.

۲- (۲). ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۴، ص ۱۴.

۳- (۳). مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۳۳۹.

بار خدایا! مهمان تو بر در خانه ات قرار گرفته است؛ ای خدای نیکوکار! شخص گنه کار نزد تو آمده؛ ای پروردگار کریم! از گناهان من به دلیل آن نیکویی هایی که داری در گذر!

۲-۲-۲ - اهتمام به نماز

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همچون سایر معصومان (علیهم السلام) در زمره بهترین نمازگزاران قرار داشتند. ایشان با آگاهی کامل از احکام، آداب و اسرار نماز، کامل ترین نماز را به جای می آوردند و در هنگام اقامه نماز، خود را در محضر حق می یافتند. با تمام وجودشان در برابر او خضوع و خشوع می کردند و هرگز به چیزی جز خدا توجه نداشتند. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از پدران بزرگوار خویش چنین نقل می کنند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگامی که به نماز می ایستاد، بندهای بدنش می لرزید؛ به جهت آن که خود را در مقابل پروردگار خویش می دید. (۱)

به نقل یکی از شیعیان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ایشان هر شب هنگامی که نیمه شب فرا می رسید، به مسجد می رفتند و نماز گزارده، دعا می خواندند و به درگاه الهی تضرع می نمودند. (۲)

روزی معاویه از فردی که اهل مدینه بود، خواست تا از کارهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او اطلاعاتی دهد. آن شخص پاسخ داد:

ایشان بعد از خواندن نماز صبح در جایگاه نمازش می نشیند تا خورشید طلوع کند. سپس به پشت تکیه می دهد و در مسجد رسول خدا (ص) مرد شریفی باقی نمی ماند مگر این که به نزد حضرت می آید و ایشان تا بالا آمدن روز با یکدیگر سخن می گویند. بعد، امام دو به نزد حضرت می آید و ایشان تا بالا آمدن روز با یکدیگر سخن می گویند. بعد دو رکعت نماز می خواند. سپس از جای خود بر می خیزد و بعد، همسران پیامبر (ص) به نزد حضرت می آیند. حضرت به آنها سلام می دهد و آن ها حضرت را بسیار گرمی

ص: ۷۵

۱- (۱). «وَكَانَ إِذَا قَامَ فِي صَلَاتِهِ تَدْبَعُ فَرَائِضَهُ بَيْنَ يَدَيْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ». (شیخ صدوق، الأملی، ص ۱۷۹).

۲- (۲). شامی، الدرالنظیم، ص ۴۹۶.

می دارند. پس از آن، به منزل خود باز می گردد، استراحت می کند و باز همین کارها را انجام می دهد.

معاویه با شنیدن این سخنان گفت: «ما در هیچ یک از این کارها مانند او نیستیم.»^(۱)

همان طور که ملاحظه می شود، آن حضرت با مقید بودن به حضور در مسجد و محل نماز خود هنگام رسیدگی به امور مردم و شنیدن سخنان ایشان، محوریت نماز و مسجد را در جامعه اسلامی نهادینه می کردند و این خود نوعی ارج نهادن به نماز و پر خیروبرکت دانستن مکان آن است.

۳ - ۲ - عنایت ویژه به مناسک حج

مراسم باشکوه حج، آثار و برکات فراوانی به دنبال دارد که ابعاد مختلف زندگی افراد را در بر می گیرد، به طوری که علاوه بر تقویت جنبه عبادی، موجب می شود انسان به عمق معنویت، خودسازی، تحرک و امید رهنمون گردد. طبق تعبیری از امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حاجی با ورود به مکه مکرمه، ملاقات خدا را قصد می کند و با طواف گرد خانه او و تقدیس ارکان کعبه، در پناه خدا قرار می گیرد.^(۲)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با درک عظمت این فریضه الهی، چنان عاشقانه آن را به جا می آوردند که از نظر کمیت و کیفیت در تاریخ کم نظیر است. نقل شده که آن حضرت بیست بار و بنا به نقل دیگر ۲۵ بار پیاده از مدینه به مکه برای انجام دادن مناسک حج رهسپار شدند؛ درحالی که شتران سواری به همراه ایشان برده می شد و به فرمان آن حضرت افراد پیاده ای را که مرکبی نداشتند، بر آن ها سوار می کردند.^(۳) هم چنین در تاریخ آمده که گاهی حضرت با پای برهنه این راه را می پیمودند.^(۴)

ایشان در بیان علت این کار خود می فرمودند:

«إِنِّي لَأَسْتَحْيِي مِنْ رَبِّي

ص: ۷۶

۱- (۱). ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۱.

۲- (۲). نکت: نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۱۶۷.

۳- (۳). ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۳۷.

۴- (۴). امین، أعيان الشیعه، ج ۱، ص ۵۶۳.

أَنْ أَلْقَاهُ وَ لَمْ أَمْسِ إِلَى بَيْتِهِ»؛ (۱) «من شرم دارم خداوند را ملاقات کنم درحالی که پیاده به خانه او نرفته باشم.» این بیان حضرت، برخاسته از ادب و اخلاق فوق العاده ایشان در برابر پروردگار است که از خداشناسی عمیقی نشأت می گیرد.

باید توجه داشت که رفتن به سفر حج با پای پیاده، کار بسیار طاقت فرسایی است و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در این راه، رنج های زیادی متحمل می شدند؛ چنان که گاهی در این سفرها، پاهای ایشان متورم می شد و نیاز به درمان پیدا می کرد. (۲) کار به قدری مشکل بود که بسیاری از افراد، از همراهی با ایشان باز می ماندند. ابراهیم رافعی از پدربزرگش چنین نقل می کند:

امام حسن و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دیدم که برای حج پیاده می رفتند. هر کس ایشان را می دید، از مرکب خود پایین می آمد و پیاده راه می پیمود. اما عده ای برایشان پیاده روی سخت بود، لذا به سعد بن ابی وقاص گفتند: «پیاده رفتن برای ما دشوار است، از طرفی نمی توانیم راضی شویم که سواره باشیم و این دو بزرگوار پیاده حرکت کنند.» پس سعد این مطلب را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کرد و التماس نمود که ادامه راه را سوار مرکب شوند. آن حضرت در پاسخ فرمودند: «ما نذر کرده ایم که پیاده برویم و سوار نمی شویم؛ ولی از راه دور می رویم تا بر مردم دشوار نباشد.» (۳)

چنین حج گزاردنی آن هم برای چندین بار، نشان از عشق سرشار آن حضرت به پروردگار خود و نهایت تلاش برای ابراز فروتنی در برابر عظمت الهی دارد.

۴-۲- انس با قرآن

قرآن مجید، تنها سند ارتباط خدا با بشر در چارچوب وحی است. بنا بر سخن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قرآن، چراغ های نورانی و شفای دل ها وجود دارد که باید در

ص: ۷۷

۱- (۱). حرانی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۵۶.

۲- (۲). نک: راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۲۳۹.

۳- (۳). مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۱۲۸.

پرتو نور آن حرکت کرد. (۱) از آن جا که معصومان (علیهم السلام) عاشقان حقیقی خداوند بودند و قرآن را کلام معشوق خود می دانستند، به خواندن قرآن بسیار علاقه داشتند و به تلاوت آن انس گرفته بودند. ایشان قرآن را مظهر تجلی یار می دانستند و بر این اعتقاد بودند که: «فَتَجَلَّى لَهُمْ سُبحَانَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونُوا رَأَوْهُ» (۲) «خدای سبحان در کتاب خویش [قرآن] بی آن که او را ببینند، برای بندگان تجلی نمود.» از این رو، به مردم سفارش می فرمودند که قرآن را با توجه بخوانند و در آیات آن تدبر کنند و تنها به تلاوت آن اکتفا ننمایند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در توصیه ای می فرماید:

وَ اعْقَلُوهُ إِذَا سَمِعْتُمُوهُ عَقْلٌ رَعَايَهُ وَ لَا تَعْقَلُوهُ عَقْلٌ رَوَاهُ فَإِنَّ رِوَاةَ الْكِتَابِ كَثِيرٌ وَ رِعَايَتَهُ قَلِيلٌ؛ (۳)

این سخنان را برای فهم و درایت بشنوید، نه برای نقل و روایت که راویان کتاب بسیارند و فهم کنانش اندک!

آنچه بیان شد، در سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خوبی مشهود است. در حالات ایشان آمده که حضرت، قرآن را با دقت و تأمل فراوان تلاوت می نمودند و هرگاه به آیه ای می رسیدند که در آن مؤمنان مخاطب بودند، می فرمودند: «لَيْتِكَ اللَّهُمَّ لَيْتِكَ» (۴) هم چنین هر شب سوره کهف را پیش از خواب تلاوت می نمودند. (۵)

همان طور که در بررسی حالات عبادی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملاحظه شد، چیزی که بیش از همه جلوه گری می کند، ادب فوق العاده ایشان در برابر پروردگار است که

ص: ۷۸

۱- (۱) . «أَنَّ هَذَا الْقُرْآنَ فِيهِ مَصَابِيحُ النُّورِ شِفَاءُ الصُّدُورِ فَلْيَجْلُ جَالِ بِصَوْتِهِ» . (ابن محمد، نزهه الناظر و تنبيه الخاطر، ص ۷۳).

۲- (۲) . نهج البلاغه، خطبه ۱۴۷، ص ۴۴۶.

۳- (۳) . کلینی، کافی، ج ۸، ص ۳۹۱.

۴- (۴) . شیخ صدوق، امالی، ص ۱۷۹.

۵- (۵) . ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۴.

از عشقی سرشار سرچشمه گرفته و رابطه خالق و مخلوق را به رابطه عاشق و معشوق تبدیل کرده است. آن حضرت، در جزئی ترین اعمال عبادی، سعی داشتند نهایت اخلاق بندگی را رعایت کنند و خشوع و تذلل خود را به زیباترین وجه به پروردگار خویش اظهار نمایند.

۳. اخلاق فردی

اشاره

منظور از اخلاق فردی، فضایل و رذایل مربوط به حیات فردی انسان است و او را فارغ از رابطه اش با دیگران در نظر می گیرد. انسان به صَرف انسان بودنش، باید از برخی رذایل همچون پرخوری، تنبلی، شتاب زدگی و... دوری کند و شایسته است به همین حکم، به فضایی آراسته باشد. از جمله فضایل بی شماری که امام دوم شیعیان در بُعد اخلاق فردی بدان ها متصف بودند، می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۳-۱- زهد و ساده زیستی

زهد از مفاهیمی است که در فرهنگ و اخلاق اسلامی بسیار آن را ستوده اند و معصومان (علیهم السلام) آن را روش و اخلاق همه پیامبران، کلید هر خیر، موجب درک شیرینی ایمان و راه به دست آوردن حکمت معرفی کرده اند.^(۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به عنوان بزرگ ترین معلم اخلاق و عرفان و نمونه عملی انسان کمال یافته، در پاسخ به این سؤال که: «زهد چیست؟» می فرماید:

«الرَّغْبَةُ فِي التَّقْوَى وَالرَّهَادَةُ فِي الدُّنْيَا»^(۲)

«زهد، دل بستن به پرهیزگاری و بی میلی به دنیا است.»

آن حضرت در سیره عملی، همواره ساده و بی آرایش می زیستند و از پرداختن به مادی گرایی و تجمل و جمع آوری ثروت به شدت پرهیز داشتند و بدون هیچ

ص: ۷۹

۱- (۱). نک: کلینی، کافی، ج ۳، ص ۱۹۳.

۲- (۲). حرانی، تحف العقول، ص ۲۲۵.

دل بستگی به مال دنیا، به راحتی از آن چشم می پوشیدند. ایشان دو بار تمام ایشان اموال و دارایی های خود را در راه خدا انفاق کردند و سه بار هر آنچه در تملک خویش داشتند، به طور مساوی با فقرا قسمت نمودند.^(۱)

با توجه به سخاوت بی نظیر ایشان که در بحث اخلاق اجتماعی بدان پرداخته خواهد شد، به دست می آید که حضرت، اموال بسیاری در اختیار داشتند و این طور نبود که تهی دست باشند؛ ولی زهد بالا و بی رغبتی شدید ایشان به دنیا، سبب شده بود تا زندگی بسیار بی آلائی در حد فقیرترین افراد جامعه برگزینند تا جایی که امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حضرت را به عنوان زاهدترین فرد روزگار خویش معرفی فرموده اند.^(۲) نمونه ای از زهد و پارسایی ایشان، روایتی است که «مدرک بن زیاد»^(۳)

نقل می کند و می گوید:

روزی در باغ ابن عباس بودیم که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پسران عباس وارد شدند و قدری در باغ گردش کردند و بعد در کنار نهری نشستند. حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «مدرک! غذایی داری؟! گفتیم: «بلی!» و بعد مقداری نان و قدری نمک و کمی سبزی آوردم. امام آن غذای ساده را میل کردند و فرمودند: «ای مدرک! چه غذای خوب و پاکیزه ای بود.» در این وقت غذاهای خوب و مفصلی برای امام آوردند. حضرت فرمود: «مدرک! غلامان را صدا بزن تا بیایند و بخورند.» غلامان همگی آمدند و غذا خوردند؛ ولی امام چیزی تناول نفرمودند. گفتیم: «آقای من! چرا شما صرف نکردید؟» امام فرمودند:

«إِنَّ دَاك

ص: ۸۰

۱- (۱). ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۸ ص ۳۷؛ سبط ابن جوزی، المنتظم، ج ۵، ص ۱۶۵؛ هاشمی، طبقات الکبری، خامسه ۱، ص ۳۰۰.

۲- (۲). «أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ أَعْبَدَ النَّاسِ فِي زَمَانِهِ وَأَزْهَدَهُمْ وَأَفْضَلَهُمْ». (حلی، عده الداعی و نجاح الساعی، ص ۱۵۱).

۳- (۳). مدرک بن زیاد یکی از یاران پیغمبر (ص) است که در دهکده روایه از نواحی دمشق وفات کرد و اولین مسلمانی است که در آن جا دفن شد. (عسقلانی، الإصابه، ج ۶، ص ۴۸).

الطَّعَامُ أَحَبُّ عِنْدِي لِأَنَّهُ طَعَامُ الْفُقَرَاءِ وَ الْمَحْرُومِينَ؛ «من همان غذای ساده را دوست داشتم، زیرا غذای صالحان و مستمندان است.» (۱)

۲-۳- شجاعت

بی شک شجاعت از شریف ترین ملکات نفسانی است. عالم بزرگ اخلاق، مرحوم نراقی، درباره آن می نویسد:

شجاعت، اطاعتِ قُوَّةِ غَضَبِ انسان از عقل اوست در اقدام بر کارهای خطرناک و عدم نگرانی آن قوه، در ارتکاب آنچه مقتضای خواست عقل است. بدون تردید شجاعت از ملکه های گران قدر و عالی ترین صفت کمال است و کسی که فاقد شجاعت است، در واقع از مردانگی بویی نبرده است. (۲)

بنابر آنچه بیان شد، وجود این فضیلت اخلاقی، زینده هر انسانی است و ضرورت برخورداری از آن، به میزان مسئولیت افراد تفاوت می یابد، به گونه ای که هر چه مسئولیت بیش تر و خطیرتر باشد، نیاز به دریادلی بیش تر احساس می شود. به همین مناسبت، رهبر جامعه باید شجاع ترین و دلیرترین باشد؛ چنان که در متون اسلامی نیز شجاعت همانند دانش یکی از ویژگی های امامت و رهبری شمرده شده است. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمایند:

«وَالْإِمَامُ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ عَالِمًا لَا يَجْهَلُ وَ شُجَاعًا لَا يَنْكُلُ» (۳) «امام باید عالمی باشد که جاهل بر او راه نیابد و شجاعی که ترسی او را فرا نگیرد.»

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به در حد کمال، از این ویژگی برخوردار بودند؛ اما برخی مخالفان اهل بیت (علیهم السلام) برای مخدوش کردن شخصیت ایشان، گفته اند که ایشان از جنگیدن کراهت داشتند. (۴)

هرچند این تهمت های ناروا به طرق نامعتبر و نادرست

ص: ۸۱

۱- (۱). ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص ۲۳۸.

۲- (۲). نراقی، معراج السعاده، ج ۲، ص ۱۶۹.

۳- (۳). مجلسی، بحارالانوار، ج ۲۵، ص ۱۷۲.

۴- (۴). نک: باعونی، جواهرالمطالب، ج ۲، ص ۲۰۷.

نقل شده است، همین اندک هم نشان از عمق کینه دشمنان ایشان دارد؛ زیرا به رغم شهادت تاریخ بر حضور شجاعانه حضرت در میدان مختلف جنگ، باز هم کینه توزان تلاش داشتند این حقیقت آشکار را مخفی نمایند و صلح ایشان را به چنین دلیل بی اساسی استناد دهند. در برابر تهمت های نادرستی از این دست، به قدری دلایل محکم وجود دارد که بیان آن ها از توان این نوشتار خارج است، لذا در ادامه تنها به بیان دو دلیل اکتفا می گردد:

دلیل اول آن که آن امام بزرگوار، از خاندان عصمت و طهارت هستند و این خاندان همگی در رأس قله کمالات قرار دارند. در حدیثی از امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده است:

«نَحْنُ فِي الْعِلْمِ وَالشَّجَاعَةِ سَوَاءٌ وَفِي الْعَطَايَا عَلَيَّ قَدْرٌ مَا نُؤْمَرُ»^(۱) «ما اهل بیت (علیهم السلام) در علم و شجاعت برابریم و در بخشیدن (علم و مال به مردم) به هر اندازه که دستور داریم، می بخشیم.» با این وصف، در خاندان عصمت و طهارت، شجاعت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با معاویه صلح کردند و شجاعت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با یزید جنگیدند، به یک اندازه است. نیز با استناد به این حدیث، می توان گفت کلام امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در وصف شجاعت خود که فرمودند:

«وَاللَّهِ لَوْ تَطَاهَرَتِ الْعَرَبُ عَلَيَّ قِتَالِي لَمَّا وَلَّيْتُ عَنْهَا»^(۲)

«به خدا قسم اگر همه عرب برای جنگ با من پشت به پشت یک دیگر دهند (و به من یورش آورند)، به هیچ وجه از آن ها روی بر نمی گردانم.» برای تمام ائمه صادق است.

دلیل دوم، نقل های تاریخی از سیره حضرت در صحنه های نبرد است که شجاعت و بیستازی ایشان در میدان جنگ را نشان می دهد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خلافت پدر بزرگوارشان، در جنگ های جمل، صفین و نهروان حضور

ص: ۸۲

۱- (۱). کلینی، کافی، ج ۱، ص ۲۷۵.

۲- (۲). نهج البلاغه، نامه ۴۵، ص ۹۷۱.

داشتند و نقش های مؤثری در این جنگ ها ایفا می کردند. برای مثال، در جنگ صفین، مردم را بر ضد سپاه قاسطین بر می انگیزتند و ایشان را تشجیع می نمودند. آن حضرت در یکی از سخنان فرمودند:

فَاخْتَشِدُوا فِي قِتَالِ عَدُوِّكُمْ مُعَاوِيَةَ وَ جُنُودَهُ فَإِنَّهُ قَدْ خَضِرَ وَ لَا تَخَازِلُوا فَإِنَّ الْيَحْدَلَانَ يَقَطَعُ نِيَابَ الْقُلُوبِ وَ إِنَّ الْأَقْدَامَ عَلَى الْأَسِنَّةِ نَجْدَةٌ وَ عِصْمَةٌ؛ (۱)

پس برای نبرد با دشمن خود، معاویه و سپاهش، بسیج شوید، زیرا او اینک آماده شده است و (روحیه) پیکارجویی را رها نکنید (و یک دیگر را تنها نگذارید)، که ترک آن (روحیه) رشته پیوند دل ها را بگسلد و پایمردی (با جولان) تیغ و ستان، ضامن همیاری و جلوگیری (از شکست) است.

هم چنین ایشان مسئولیت جناح راست سپاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در جنگ صفین (۲) و هدایت سپاهیان را از کوفه تا منطقه «ذی قار» برای ملحق شدن به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل (۳) بر عهده داشتند.

هرچند امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سعی می کردند برای محافظت از نسل پیامبر (ص)، ایشان و برادر ارجمندشان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از صحنه های پرخطر جنگ دور نگه دارند، آن حضرات همیشه برای رفتن به کارزار پیش قدم بودند (۴).

و گاه با اصرار اطرافیان دست از نبرد می کشیدند.

ص: ۸۳

۱- (۱) . منقری، وقعه صفین، ص ۱۱۴.

۲- (۲) . ابن أعمش، الفتوح، ج ۳، ص ۲۴.

۳- (۳) . بلاذری، أنساب الأشراف، ج ۲، ص ۲۳۷.

۴- (۴) . امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از بازگشت از صفین و در بیان جریانی که بین ایشان و معاویه رخ داد، برای عبدالله بن ودیعه انصاری به این مطلب اشاره کرده، در بخشی از سخنان خود می فرماید: «... هر چند من درباره خود بخشنده ام و در نظر من مرگ گواراست و تصمیم هم گرفتم که همین گونه اقدام کنم، به این دو (حسن و حسین) نگرستم و دیدم پیش از من آهنگ جنگ دارند و دانستم که اگر این دو کشته شوند، نسب حضرت محمد (ص) در این امت از میان می رود و این را خوش نداشتم...». (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۳۲، ص ۵۵۲).

گویند در جنگ صفین، مردی به نام «زبرقان بن حکم» که از بزرگان مردم شام بود، به میدان آمد و هم آورد خواست. حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نبرد او شتافتند. زبرقان از او پرسید: «تو کیستی؟» حضرت فرمود: «من حسن بن علی ام» زبرقان گفت: «پسرم برگرد! به خدا سوگند که روزی به پیامبر (ص) نگریم که سوار بر ناقه خود از ناحیه قبا برمی گشت و تو در آن روز جلوی آن حضرت بودی. من کسی نیستم که رسول خدا (ص) را دیدار کنم و خون تو بر گردنم باشد» و زبرقان برگشت. وقتی این خبر به امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسید - که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به رویارویی زبرقان رفته است - به یاران خود فرمود: «این جوان را برای من نگه دارید که مبادا فقدان او مرا درهم شکنند!» گروهی از سواران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شتابان خود را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رساندند و ایشان را برگرداندند. (۱)

به رغم مراقبت های حضرت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، صحنه هایی پرشور از شجاعت کم نظیر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در میدان جنگ به ثبت رسیده است. روایت کرده اند حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روز جنگ جمل، محمد بن حنفیه را طلبیدند و نیزه خود را به او دادند و فرمودند: «برو این نیزه را بر شتر عایشه بزن!» او چون نزدیک شتر رسید، قبیله بنی خبیبه راه را بر او سد کردند. چون به نزد حضرت برگشت، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیزه را از دست او گرفت و به جانب شتر عایشه تاخت و نیزه را بر شتر فرو برد و با نیزه خون آلود به سوی حضرت برگشت. پس چهره محمد بن حنفیه از خجالت سرخ شد. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«لَا تَأْتِفُ فَإِنَّهُ ابْنُ النَّبِيِّ وَ أَنْتَ ابْنُ عَلِيٍّ» (۲)

«خجالت زده نشو (از این که تو توانستی و حسن توانست)؛ زیرا او فرزند پیغمبر (ص) است و تو فرزند علی هستی.»

ص: ۸۴

۱- (۱). اسکافی، المعیار و الموازنه، ص ۱۵۰.

۲- (۲). ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۴، ص ۲۱.

آری، آن حضرت چنان شجاعتی داشتند که تلاش های مذبوحانه دشمنان، برای خدشه دار کردن شخصیت ایشان، راه به جایی نبرد و نام حضرت هم چنان در صف اول شجاعان تاریخ می درخشد.

۳-۳- صبر

صبر در لغت به معنای خویشتن داری و بازداشتن نفس از بی تابی هنگام مصائب و پیشامدهای ناگوار است؛^(۱) به این معنا که انسان هنگام مصیبت، مانع اضطراب درونش گردد و زبانش را از شکایت بازدارد و اعضایش را از حرکات غیر معمول نگاه دارد.

صبر بر مشکلات و مصائب، در نتیجه رضا و تسلیم در برابر امر پروردگار حاصل می شود؛ یعنی وقتی بنده ای به مقام رضا رسید، بر آنچه از جانب پروردگار مقدر شده، صبر می کند و آن را می پذیرد. این همان صبر جمیل است.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کوهی از شکیبایی بودند و تحمل در برابر ناملازمات را خیر مطلق می دانستند و می فرمودند:

«الْخَيْرُ الَّذِي لَا شَرَّ فِيهِ الشُّكْرُ مَعَ النُّعْمَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى النَّازِلَةِ»^(۲)

«خیری که با شر آمیخته نباشد، شکر در برابر نعمت، و صبر در برابر ناگواری هاست.»

تاریخ صحنه های متعددی از صبر و استقامت وصف ناپذیر ایشان در برابر مشکلات به ثبت رسانده که در ادامه به نمونه ای از آن ها اشاره می گردد:

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت کرده اند که دختری از حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وفات کرد. گروهی از اصحاب آن حضرت، نامه ای برای تسلیت به ایشان فرستادند. پس حضرت در جواب آن ها نوشتند:

ص: ۸۵

۱- (۱). طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۵.

۲- (۲). اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۸۹.

أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ بَلَغَنِي كِتَابُكُمْ تُعْرَوْنِي بِفُلَانَةٍ، فَعِنْدَ اللَّهِ أَحْسَبُهَا تَسْلِيمًا لِقَضَائِهِ، وَ صَبْرًا عَلَى بَلَائِهِ... وَ كَانَتْ أُمَّةً مَمْلُوكَةً، سَلَكَتْ سَبِيلًا مَمْلُوكَةً، صَارَ إِلَيْهَا الْأَوَّلُونَ، وَ سَيَصِيرُ إِلَيْهَا الْآخِرُونَ، وَ السَّلَامُ؛ (١)

اما بعد، نامه شما به من رسید که مرا در مرگ فلان دخترم تسلی داده بودید. اجر مصیبت او را از خدا می طلبم و تسلیم قضای الهی گشته ام و صابرم بر بلای او!... این دختر من کنیزی بود مملوک پروردگار و به راهی پیموده شده رفت که پیشینیان به آن راه رفته اند و آیندگان به آن راه خواهند رفت - والسلام!

چنان که مشاهده می شود، کلام حضرت سرشار از رضایت و تسلیم در برابر امر پروردگار است و گرچه مصیبت ایشان بزرگ بود، ذره ای شکایت و ناشکری در کلام امام به چشم نمی خورد. این درسی است برای همه تا چگونه در برابر مصائب رفتار نمایند.

٣-٤- عفت

عفت یکی از ارزش های والای معنوی است و معصومان (علیهم السلام) به حفظ آن بسیار سفارش کرده اند. مراد از عفت، خویشتن داری از محرمان، دوری از کارهای زشت و حالتی است که از غلبه شهوت جلوگیری می کند. (٢) امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عفت را برترین فضیلت اخلاقی معرفی کرده، می فرماید:

«عَلَيْكَ بِالْعِفَافِ، فَإِنَّهُ أَفْضَلُ شَيْءٍ الْأَشْرَافِ»؛ (٣)

بر تو باد رعایت عفت که برترین ویژگی اخلاقی انسان های شریف است!

ص: ٨٦

١- (١). طوسی، أمالی، ص ٢٠٢.

٢- (٢). راغب اصفهانی، مفردات، ج ١، ص ٥٧٣؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ٥، ص ١٠٣.

٣- (٣). تمیمی آمدی، غررالحکم، ص ٤٤٥.

عفت و خودداری از گناه، ابعاد مختلفی دارد که در ادامه به ذکر سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دو بُعد بارز آن یعنی عفت در رفتار و عفت در گفتار پرداخته می شود:

الف) عفت در رفتار

مراد از عفت در رفتار، خودداری از انجام دادن خواسته های غیرعاقلانه، نادرست و نامشروع جنسی است. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«الصَّبْرُ عَنِ الشَّهْوَةِ عَفَّةٌ» (۱) «عفت، پایداری در برابر شهوت است.»

طبق توصیفاتى که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تاریخ ثبت شده، ایشان چهره ای بسیار زیبا و دل نشین داشتند و هر بیننده ای را مجذوب خود می کردند. (۲)

لذا گاه همچون حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در معرض برخی پیشنهادهای نادرست قرار می گرفتند؛ ولی مانند آن پیامبر پاک دامن، به این مسائل ذره ای تمایل نشان نمی دادند و با برخوردی شایسته و مناسب، از آن موقعیت ها دوری می جستند. روزی ایشان در منزل «ابواء» در میان مکه و مدینه در خیمه خود نماز می خواندند. ناگاه زن بادیه نشین بسیار خوش رویی آن حضرت را دید و عاشق جمال ایشان شد و بی تابانه به خیمه آن حضرت آمد. پس امام نماز را مختصر کردند. چون فارغ شدند پرسیدند: «چه حاجت داری؟» گفت: «برخیز و مراد مرا حاصل کن؛ زیرا من بر تو وارد شدم و شوهری ندارم». امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «به تو اخطار می کنم که مرا با خودت دچار آتش جهنم نمایی!!» ولی آن زن هم چنان آن حضرت را تحریک می نمود و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درحالی که گریه می کرد می فرمود: «وای بر تو!

ص: ۸۷

۱- (۱). همان، ص ۱۰۶.

۲- (۲). ابن عایشه روایت می کند که مردی از اهل شام به مدینه آمد؛ پس دید مردی زیبا بر شتر خوش رفتاری سوار است که مثل او به حُسن و جمال ندیده بود. گفت: «دل من به جانب وی مایل شد. پرسیدم که این چه کسی است؟» گفتند: «حسن بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ...» (إربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۲۵).

به تو اخطار می کنم که مرا با خودت دچار آتش جهنم نمایی!!» آن زن هم از شدت گریه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شروع به گریه کرد. لحظاتی بعد، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داخل شدند و دیدند که ایشان گریانند. آن بزرگوار نیز گریستند. یاران آن حضرت به تدریج وارد شدند و از گریه ایشان شروع به گریه کردند تا این که صداها به گریه بلند شد و آن زن آن جا را ترک کرد. سپس مردم برخاستند و پراکنده شدند. پس از این جریان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدت عمر خود به دلیل احترام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن حضرت سؤالی نکردند در یکی از شب ها که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواب بودند ناگهان بیدار شدند و شروع به گریه نمودند. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ایشان فرمود: «برای چه گریان شدی؟!» حضرت پاسخ دادند: «برای خوابی که امشب دیدم.» فرمودند: «چه خوابی؟» پاسخ دادند: «به آن شرط می گویم که تا زنده ام برای کسی بازگو نکنی!» امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «نمی گویم!» حضرت ادامه دادند: «حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در عالم خواب دیدم. وقتی من هم نظیر دیگران به حُسن و جمال وی نگاه کردم، گریان شدم. آن حضرت به من نظر کرد و گفت: «پدر و مادرم فدای تو! برای چه گریه می کنی؟» گفتم: «به یاد یوسف و همسر عزیز مصر افتادم و آن بلاهایی که تو به آن ها مبتلا شدی و آن زندانی که تو رفتی و آن فراقی که یعقوب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دید به خاطر آمد؛ لذا گریان و دچار تعجب شدم.» حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به من گفتند: «پس چرا از آن زن بادیه نشین که در ابواء مزاحم تو شد تعجب نمی کنی؟» (۱)

ب) عفت در گفتار

عفت در گفتار، یکی از مباحث مهم در اخلاق عملی، است و مراد از آن، نگاه داشتن زبان از ناسزا و سخنان ناشایست است. مسأله به قدری مهم است که

ص: ۸۸

خداوند در قرآن بدان تذکر داده و فرموده است: (وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا)؛ (۱) «بندگان خدا کسانی هستند که در روی زمین با فروتنی گام برمی دارند و هرگاه مردم جاهل آنان را (به زشتی) صدا کنند، با سخن مسالمت آمیز (و زبان خوش) پاسخ می دهند».

شاید اهمیت عفت زبان که حتی رعایت آن در مقابل جاهلان هم سفارش شده، بدان دلیل باشد که کنترل زبان بسیار دشوار است و اراده و خویشتن داری بالایی می طلبد. اغلب افراد در تعارضاتی که با دیگران پیدا می کنند، اولین و راحت ترین عکس العملی که نشان می دهند ناسزاگویی است. از این رو، هر اندازه انسانی بتواند زبان خود را از سخن ناشایست باز دارد، میزان اراده و خداترسی او را نشان می دهد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سیره عملی، متخلق ترین فرد به این فضیلت اخلاقی بودند و به رغم زندگی در زمانی که دشنام دادن به پدر گرامیشان آزاد و مرسوم بود، نمونه های متعددی یافت می شود که حضرت در مقابل هتاکی افراد نادان، حتی کلمه ای به دور از ادب و نزاکت بر زبان جاری نساختند.

نقل شده که مروان در مدینه حاکم بود و حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را هر جمعه بر سر منبر دشنام می داد و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می شنیدند و هیچ نمی گفتند. سپس مردی را فرستاد تا به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و به او دشنامی بسیار زشت داد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمودند:

برو به مروان بگو:

إِنِّي وَاللَّهِ لَا أَمْحُو عَنْكَ شَيْئًا مِمَّا قُلْتَ بَأْنِ أُسْبُوكَ، وَلَكِنْ مَوْعِدِي وَ مَوْعِدِكَ اللَّهُ، فَإِنْ كُنْتَ صَادِقًا جَزَاكَ اللَّهُ بِصِدْقِكَ، وَإِنْ كُنْتَ كَاذِبًا فَاللَّهُ أَشَدُّ نَقْمَةً؛

(۲)

ص: ۸۹

۱- (۱). سوره فرقان، آیه ۶۳.

۲- (۲). امینی، الغدير، ج ۱۰، ص ۳۷۰.

من با دشنام دادن به تو، چیزی از حرف های تو را محو و بی کیفر نمی سازم، بلکه می گذارم خدا حقم را از تو بگیرد و میان ما داوری فرماید تا اگر راست گفته بودی، پاداش خیرت دهد و اگر دروغ گفته بودی، خدا کیفری سهمگین تر از ما می دهد!

همان طور که ملاحظه می شود، ایشان در موقعیتی قرار گرفتند که خون هر انسانی را به جوش می آورد و حداقل عکس العملی که اغلب افراد در این مواقع نشان می دهند، معامله به مثل در گفتار است؛ ولی ایشان به جای زبان گشودن در برابر چنان سخنان ناروایی، با خویشتن داری، شأن و جایگاهشان را حفظ نمودند و دشمن را در رسیدن به مقصودی که داشت، یعنی عصبانی کردن حضرت و وادار ساختن ایشان به عکس العملی که بهانه به دست حکومت دهد، ناکام ساختند.

عمیر بن اسحاق درباره با این ویژگی حضرت می گوید:

در نظر من هیچ کس از حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیکوتر سخن نمی گفت؛ طوری که دوست داشتم سکوت نکند. هرگز از او دشنامی نشنیدم جز یک بار که میان حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عمرو بن عثمان بن عفان خصومتی درباره زمینی رخ داد. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیشنهادی فرمود که عمرو بن عثمان نپذیرفت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«لَيْسَ لَهُ عِنْدَنَا إِلَّا مَا أَرْعَمَ أَنْفُهُ»؛ "بر خلاف انتظار او پیشنهاد دیگری نداریم، بینی او به خاک مالیده باد!" هرگز دشنامی تندتر از این از حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشنیده ام. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عفت و خویشتن داری - چه در رفتار و چه در گفتار - سرآمد روزگار خویش بودند و سرچشمه چنین اراده و عزمی، در بازدارندگی نفس از شهوت و گناه چیزی جز خداترسی و اعتقاد حقیقی به حضور پروردگار نمی تواند باشد. لذا هر کس بخواهد به فضیلت پاکی آراسته گردد، ابتدا ایمان و تقوای خود را باید تقویت نماید.

ص: ۹۰

اشاره

مراد از اخلاق اجتماعی، فضایل و ردائیل ناظر به رابطه فرد با سایر انسان هاست. به عبارت دیگر، رفتاری که فرد در برخوردهای اجتماعی و معاشرت با دیگران از خود نشان می دهد، بیان گر نوع اخلاقی اجتماعی اوست.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) معتقد بودند:

«رَأْسُ الْعَقْلِ مُعَاشَرَةُ النَّاسِ بِالْحَبِيلِ»^(۱)

«اصل خردمندی، معاشرت نیکو با مردم است.» این اعتقاد، سبب گشته بود تا رفتار اجتماعی ایشان، در اوج حسن خلق باشد و نمونه های بی نظیری از برخورد شایسته با مردم حتی با دشمنانشان در تاریخ به ثبت رسد.

۱- ۴- کرم و سخاوت

محرومیت مالی و فقر، بیش از سایر محرومیت ها در جامعه نمایان می شود و فشار سنگینی را بر اشخاص گرفتار و فقیر وارد می سازد. اسلام به منظور فقرزدایی از جوامع، راه کارهایی همچون وجوب پرداخت خمس و زکات و کفاره و استجباب صدقه و انفاق به مستمندان را مقدر کرده است. از میان این راه کارها، صدقه و انفاق، بدان سبب که واجب نبوده و انجام دادن آن کاملاً به اختیار و رضایت شخص است، ارزش و جایگاه بالایی نزد خداوند دارد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در باب سخاوت، چنان در اوج بودند که به کریم اهل بیت (علیهم السلام) شهرت یافتند. نمونه های نقل شده از سیره ایشان در زمینه انفاق و احسان، به قدری زیاد است که در این مختصر نمی گنجد و بسیار مشکل است که از بین نمونه های خارق العاده کرم حضرت بتوان برخی را انتخاب کرد؛ اما برای تبیین گوشه ای از اخلاقی کریمانه ایشان به ذکر دو نمونه اکتفا می شود:

- مردی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حاجتی خواست. امام به او فرمودند:

ص: ۹۱

ای فلان! حق سؤال تو نزد من عظیم است و معرفت من به آنچه از برای تو لازم است، پیش من بزرگ است و دست من به برآوردن آنچه تو سزاوار آنی عاجز است و بسیار، در راه باری تعالی اندک است و در ملک من آن مقدار که برای تشکر از تو کفایت کند، موجود نیست. پس اگر قبول کنی آن مقدار را که در توان من است و رفع کنی از من سختی جمع آوری و اهتمام به آنچه از حق تو بر من واجب است، آن را به جای آورم!

مرد گفت: «ای پسر پیامبر خدا (ص) اندک را قبول دارم و شکر آن عطیه را می گویم و عذر بر منع آن را می پذیرم.» آن حضرت وکیل خود را طلب فرمودند و اموال خود را به طور کامل محاسبه نمودند و فرمودند: «فاضل! سیصد هزار درهم را حاضر کن!» او پنجاه هزار درهم را حاضر ساخت. امام فرمود: «آن پانصد دینار اشرفی را چه کردی؟» گفت: «آن نزد من است.» فرمود: «آن را نیز حاضر ساز!» آن حضرت تمام آن درهم و دینارها را به آن مرد دادند و فرمودند: «کسی را بیاور تا این ها را بردارد.» او دو حمال را آورده، آن سکه ها را بر پشت ایشان نهاد. سپس آن حضرت ردای مبارک خود را به عنوان کرایه حملان به آن مرد دادند. یکی از ملازمانش عرض کرد: «والله نزد ما یک درهم نمانده!» آن حضرت فرمود:

«لَكُنِّي أَدْجُو أَنْ يَكُونَ لِي عِنْدَ اللَّهِ أَجْرٌ عَظِيمٌ» (۱)

«لیکن از حق تعالی امید اجر عظیم دارم.»

هم چنین عرب بادیه نشینی به خدمت آن حضرت آمد. حضرت پیش از آن که درخواستی کند فرمود: «هرآنچه در خزانه موجود است به او دهید!» پس بیست هزار درهم به او دادند. اعرابی گفت: «ای مولای من! چرا نگذاشتی مدح شما گویم و حاجت خود را اظهار کنم؟» حضرت چند بیت انشا فرمودند که مضمون بعضی از آن ها این است: «ما اهل بیت، عطا می کنیم بی آنکه کسی از ما امید و

ص: ۹۲

آرزو داشته باشد؛ و بخشش می نمایم پیش از آن که آبروی سائل ریخته شود. اگر دریا کثرت عطاها را بداند، هرآینه در عرق خجالت خود غرق شود!»^(۱)

سیره حضرت تفسیر عینی کلام ایشان در بیان معنای جود و کرم است. حضرت در پاسخ به این سؤال که: «جود و کرم چیست؟» فرمودند:

«الْبَيْدَاءُ بِالْعَطِيَّةِ قَبْلَ الْمَسْأَلَةِ وَ إِطْعَامُ الطَّعَامِ فِي الْمَحَلِّ»^(۲)

«بخشیدن قبل از درخواست و اطعام در هنگام تنگ دستی و سختی.»

بخشش های کریمانه حضرت به سبک معاویه و سایر حکام اموی و عباسی نبود که یا برای شنیدن ثنا باشد یا برای ارضای حس خودبرتری و لذت بردن از قدرت و ثروتی که در اختیار داشتند و یا برای رسیدن به موقعیتی در نظر مردم. بلکه تنها انگیزه ایشان، کمک به مستمندان و دست گیری از نیازمندان برای جلب رضایت پروردگار بود. لذا هنگام بخشش با شخص محتاج چنان برخورد می کردند که گویی در حال پرداخت دین خود به او هستند و از او به دلیل قبول احسان، تشکر می نمودند. ایشان در انفاق های خود، به حفظ آبروی درخواست کننده توجه می کردند و دوست نداشتند که افراد هنگام ابراز نیاز، احساس حقارت کنند؛ لذا طوری رفتار می نمودند که گویی در حال انجام دادن وظیفه شان هستند و مبالغ هنگفتی را که انفاق می نمودند، را ناچیز می شمردند. چنین اخلاق کریمانه ای، نشأت گرفته از روح بزرگ و شخصیت والای آن امام بزرگوار و دلیل دیگری بر زهد آن حضرت است که دنیا را محل عبور و متاع آن را موجب فریب و غرور می دانستند و به راحتی اموال خود را در راه خدا انفاق می نمودند؛ بدون آن که ذره ای به آن دل بسته و یا در فکر گردآوری آن باشند.

ص: ۹۳

۱- (۱). امین، أعيان الشيعة، ج ۱، ص ۵۷۸.

۲- (۲). فیض کاشانی، الوافی، ج ۲۶، ص ۲۴۲.

از دیدگاه اسلام، مهربانی و محبت، مایه قوام و برپایی جامعه انسانی است. دین مقدس اسلام، همواره پیروان خود را به مهربانی و مهرورزی به یک دیگر سفارش می کند. (۱) در قرآن کریم، مهرورزان جزو اصحاب میمنه یعنی سعادت مندان و کسانی معرفی شده اند. که وجودشان سرشار از یمن و برکت است. (۲) امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توصیه می کنند:

«تَوَاصَلُوا وَ تَبَارَّوْا وَ تَرَاحَمُوا وَ تَعَاطَفُوا»؛ (۳) به یکدیگر متصل شوید و پیوند محبت را محکم کنید و به هم نیکی نمایید و نسبت به هم مهربان باشید!

مهربانی یکی از ویژگی های شاخص امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود؛ به طوری که در سیره های مختلف امام، می توان نشانی از محبت و لطافت را مشاهده کرد. دریای محبت ایشان به قدری گسترده و جوشان بود که غریبه و آشنا را دربر می گرفت و حتی کسانی که یک بار با ایشان برخورد داشتند، از لطف و محبت حضرت بهره مند می شدند. برای مثال، نقل شده است که ایشان در مکانی نشسته بودند. هنگامی که خواستند از آن جا برخیزند، مرد فقیری سر رسید. امام در کمال بزرگواری به آن تازه وارد خوش آمد گفتند و به او لطف کرده، فرمودند:

«إِنَّكَ جَلَسْتَ عَلَيَّ جِئْتَنِي قِيَامًا مِمَّا أَفْتَأَدُّنُ لِي بِالْإِنْصِرَافِ؟»؛ (۴)

"شما هنگامی در مجلس نشستید که ما می خواستیم برخیزیم؛ آیا اجازه می دهید مجلس را ترک کنم؟" آن مرد هم اجازه داد.

ص: ۹۴

-
- ۱- (۱) . مقدس نیا، آداب معاشرت، ص ۱۶۵.
 ۲- (۲) . سوره بلد، آیه ۱۷ و ۱۸: «ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَ تَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ؛ «سپس از کسانی باشد که ایمان آورده و یک دیگر را به صبر و استقامت و مهربانی و عطف توصیه می کنند. اینان اصحاب یمن هستند.»
 ۳- (۳) . حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۱۶.
 ۴- (۴) . هاشمی، الطبقات الکبری، خامسه ۱، ص ۲۸۱.

آنچه امام در این سیره به جا آوردند، مراعات حق هم نشین است که از آداب اجتماعی به شمار می رود و یکی از آثار مهم و قطعی آن، ایجاد محبت و الفت میان افراد است که اسلام به آن تشویق می کند.

هم چنین امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

موقعی که شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نزدیک شد، ایشان گریستند. به آن بزرگوار گفته شد: «آیا گریه می کنید در صورتی که چنین مقام و منزلتی نزد پیغمبر خدا (ص) دارید و آن بزرگوار درباره شما فرموده آنچه را که باید بفرماید. شما بیست حج با پای پیاده به جای آورده اید و سه مرتبه مال خود، حتی نعلینتان را با خدا تقسیم نموده اید!» حضرت فرمود:

«إِنَّمَا أَبْكِي لِخَصْلَتَيْنِ لِهَوْلِ الْمُطَلِّعِ وَ فِرَاقِ الْأَجْبِيهِ» (۱) "من برای دو موضوع گریه می کنم: یکی وحشت هنگام حساب و دیگری فراق دوستان."

آری! محبت دوستان به قدری در دل حضرت جای داشت که در هنگام مرگ، غم فراق ایشان اشک بر چهره مبارک حضرت جاری ساخت.

لطف سرشار آن امام رؤوف، همچون باران، همه حتی حیوانات را در برمی گرفت. روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشسته بودند و طعامی تناول می نمودند. سگی در پیش ایشان ایستاده بود و حضرت هر لقمه ای که تناول می فرمودند لقمه ای پیش سگ می افکندند. مردی گفت: «ای پسر پیامبر (ص) آیا می خواهید این سگ را از شما دور کنم؟» حضرت فرمود:

«دَعْنِي لَأَسْتَجِي مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَكُونَ ذُو رُوحٍ يَنْظُرُ فِي وَجْهِی وَ أَنَا أَكَلْتُ مِنْ لَأُطْعِمُهُ» (۲)

«آن را رها کن! زیرا از خدا شرم دارم در حالی غذا بخورم که جان داری به من نگاه کند و من آن را طعام ندهم و برانم.»

ص: ۹۵

۱- (۱). طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۳۱۶.

۲- (۲). نوری، مستدرک الوسائل، ج ۷، ص ۱۹۲.

خداوند رحمان در آیات بسیاری از قرآن کریم، مؤمنان را به عفو کردن تشویق می‌کند (۱) و از ایشان می‌خواهد در روابط اجتماعی خود، بخشش را سرلوحه کارشان قرار دهند تا کدورت‌ها، سبب سردی روابط و ایجاد کینه و خشونت و تفرقه نگردد. در مقابل، خداوند پاداش کسی را که از انتقام بگذرد، خود بر عهده گرفته، می‌فرماید: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ» (۲) «کیفر بدی، مجازاتی است همانند آن؛ و هر کس عفو و اصلاح کند، پاداش او با خداست؛ خداوند ظالمان را دوست ندارد».

پیامبر (ص) می‌فرماید:

«إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ مُرُوءَةٍ تَبَا الْعَفْوُ عَمَّنْ ظَلَمْنَا» (۲) «مروت ما اهل بیت، در عفو و گذشت از کسی است که بر ما ظلم کرد.» گذشت در خاندان رسول خدا (ص) یکی از ویژگی‌های بارز و ملکات اخلاقی شاخص به شمار می‌رود که به شهادت تاریخ، مصادیق آن در این خاندان، بی‌نظیر است.

برخی از این نمونه‌های حیرت‌انگیز را در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) می‌توان یافت. روزی مردی به حضور ایشان آمد و گفت: «فلانی درباره شما چنین و چنان گفت (یعنی از شما بدگویی نمود)». امام به وی فرمودند:

«الْقِيَّتِي فِي تَعَبٍ أُرِيدُ الْآنَ أَنْ أَسْتَغْفِرَ اللَّهَ لِي وَ لَهُ» (۳)

«زحمت مرا زیاد کردی؛ الان تصمیم گرفتم که برای خودم و او استغفار نمایم.»

ص: ۹۶

۱- (۱). سوره مؤمنون، آیه ۹۶؛ سوره فصلت، آیه ۳۴ و ۳۵؛ سوره بقره، آیه ۱۷۸؛ سوره تغابن، آیه ۱۴؛ سوره نساء، آیه ۱۴۹؛ سوره مزمل؛ آیه ۱۰.

۲- (۲). شیخ صدوق، خصال، ج ۱، ص ۱۰.

۳- (۳). حلوانی، نزهه الناظر و تنبيه الخاطر، ص ۷۶.

چنان که مشاهده می شود، حضرت از مرحله گذشت نیز بالاتر رفته، بدی را با نیکی پاسخ دادند؛ کاری که تحمل آن برای هر کس ممکن نیست و طبق فرمایش قرآن کریم، به این مرحله نمی رسند جز کسانی که دارای صبر و استقامت اند و کسانی که بهره عظیمی از ایمان و تقوا دارند. (۱)

اوج گذشت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در نحوه برخورد با قاتلش می توان مشاهده کرد. عمر بن اسحاق که پس از مسمومیت ایشان همراه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به منزل ایشان رفته بود، نقل می کند که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از حضرت پرسیدند: «چه کسی تو را زهر داده؟» ایشان پاسخ دادند:

وَمَا تُرِيدُ مِنْهُ أَتُرِيدُ قَتْلَهُ إِنْ يَكُنْ هُوَ فَاللَّهُ أَشَدُّ نِقْمَةً مِنْكَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ هُوَ فَمَا أَجِبُ أَنْ يُؤَخَذَ بِي بَرِي؟ (۲)

از آن کس چه می خواهی؟ آیا می خواهی او را بکشی؟ اگر آن کسی باشد که من می دانم، خشم و عذاب خداوند بر او بیش از توست و اگر او نباشد، من دوست ندارم بی گناهی به خاطر من گرفتار شود.

نحوه برخورد حضرت در برابر ظلم عظیمی که در حقش روا داشته شد، نشان از روح بزرگواری و بخشندگی ایشان دارد که حتی راضی به مؤاخذه و انتقام از قاتل خویش نبودند و از حق خود برای مجازات او گذشتند.

۴-۴- تواضع

خداوند در قرآن کریم، فروتنی در برابر مؤمنان را مدح کرده و آن را از صفات انسان هایی بر شمرده که محبوب درگاه الهی هستند. (۳)

مراد از تواضع، آن است که

ص: ۹۷

۱- (۱). سوره فصلت، آیه ۳۵: «وَمَا يَلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يَلْقَاهَا إِلَّا ذُو حُظٍّ عَظِيمٍ».

۲- (۲). مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۱۶.

۳- (۳). سوره مائده، آیه ۵۴: «فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ»؛ «خداوند جمعیتی را می آورد که آن ها را دوست دارد و آنان (نیز) او را دوست

شخص در روابط اجتماعی، خود را از دیگران بهتر نداند(۱) و به سبب شأن و حریم قائل شدن برای خود، هرچند واقعیت داشته باشد، از مردم فاصله نگیرد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به رغم داشتن جایگاه عظیم دینی و علمی و اجتماعی، در میان مردم و همراه آنان بی تکلف زندگی می کردند و با فروتنی، چنان رفتار می نمودند که گویی هیچ برتری نسبت به آن ها ندارند. ایشان خود را از مردم جدا نمی دانستند و از آن ها توقع احترام و خدمت نداشتند و دیگران را کوچک نمی پنداشتند. سیره عملی ایشان به خوبی گویای این فضیلت اخلاقی عظیم است.

ابن شهر آشوب روایت کرده که روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر جمعی از گدایان گذشتند که چند تکه نان خشک روی زمین گذاشته، می خوردند. وقتی نگاه آن ها بر آن حضرت افتاد، به ایشان تعارف کردند تا هم غذایشان شود. حضرت از اسب پیاده شدند و فرمودند: *إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ*؛ «خدا متکبران را دوست نمی دارد.» با آن ها نشستند و از طعامشان تناول فرمودند تا همه سیر شدند و به برکت وجود آن حضرت، چیزی از طعام کم نشد. سپس امام آن گدایان را به مهمانی خویش دعوت کردند و طعام های نیکو برای ایشان حاضر نمودند و آنان را به خلعت های فاخر مزین گردانیدند.(۲)

چنان که ملاحظه می شود، حضرت بدون هیچ تکبری با گدایان هم سفره شدند و از غذای حقیرانه ایشان با خوش رویی تناول نمودند، بدون آن که ذره ای اظهار ناخرسندی کنند و به هیچ وجه روا ندانستند به دلیل رعایت شأن و مقام خود، دل آن تهی دستان را بشکنند. نشان دادن تواضعی در این حد از آن بزرگواری که

ص: ۹۸

۱- (۱). ملاحمد نراقی، معراج السعاده، ج ۲، ص ۳۰۱.

۲- (۲). مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

صاحب جایگاه امامت و عزت ملکوتی است، نشأت گرفته از ایمان بلند به خداوند تعالی و درک عظمت الهی است؛ زیرا اعتقاد داشتند و می فرمودند:

«فَإِنَّ رَفْعَهُ الَّذِينَ يَعْلَمُونَ عَظَمَةَ اللَّهِ أَنْ يَتَوَاضَعُوا»؛^(۱) «سربلندی کسانی که بزرگی خدا را بشناسند در فروتنی است.»

۴-۵ - قدردانی از نیکی و محبت

آدمی با راهنمایی فطرت و دین و خرد، درمی یابد که سپاس گزاری از کسانی که به او نیکی کرده اند، ضروری است؛ به طوری که تا شکر آن ها را به جا نیاورد، شکر خالق خود را به جا نیاورده است.^(۲) امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

روز قیامت، خداوند از بنده ای می پرسد: «آیا سپاس فلانی را گفتی؟» پاسخ می دهد: «خدایا من سپاس تو را به جای آوردم.» خداوند می فرماید: «چون شکر او را به جا نیاوردی، سپاس مرا نیز نگفته ای!»

سپس می فرماید:

«اشْكُرْكُمْ لِّئَلَّا اشْكُرْكُمْ لِلنَّاسِ»^(۳) «شکر گزارترین شما نسبت به خدا کسی است که نسبت به مردم بیش تر سپاس گزار باشد.»

به رغم اهمیت این مسأله، مشاهده می شود همه افراد بدان عنایت ندارند؛ بلکه میزان توجه به محبت و احسان دیگران و سپاس گزاری از آن ها به میزان کرم و بزرگ منشی کسی است که به او محبت می شود. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

«الْكُرِيمُ بِشُكْرِ الْقَلِيلِ وَاللَّيْمُ بِكُفْرِ الْجَزِيلِ»^(۴)

«انسان گرامی و کریم، کوچک ترین محبت را شکر می گوید و انسان پست، در برابر محبت های عظیم ناسپاسی می کند.» امام

ص: ۹۹

۱- (۱) . کلینی، کافی، ج ۸، ص ۳۹۰.

۲- (۲) . امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَام) فرمودند: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُتَعِمِّ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ»؛ «هر کس که سپاس گزار نعمت خویش از مخلوق نباشد، خداوند عزوجل را شکر نکرده است.»
«شیخ صدوق، عیون أخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۴».

۳- (۳) . حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۳۱۰.

۴- (۴) . تمیمی آمدی، غررالحکم، ص ۶۵.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به این سخن اعتقاد داشته، می فرماید:

«اللُّؤْمُ أَنْ لَا تَشْكُرَ النِّعْمَةَ» (۱)

«پستی، آن است که در برابر نعمت سپاس به جای نیاوری.»

با بررسی سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مشاهده می شود که لقب «کریم اهل بیت» از این جهت نیز به حق شایسته ایشان است؛ زیرا ذره ای ابراز محبت را بی پاسخ نگذاشته، آن را به بهترین وجه جبران می نمودند.

نقل است امام حسن و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عبدالله بن جعفر به حج می رفتند. در یکی از منازل، شتر آذوقه ایشان گم شد. تشنه و گرسنه ماندند؛ پس نظرشان به خیمه ای افتاد. وقتی به نزدیک آن خیمه رفتند، پیرزنی در خیمه بود؛ از او پرسیدند: «آیا آبی برای نوشیدن داری؟» گفت: «بله!» وارد خیمه شدند و در پیش خیمه او گوسفندی بود. گفت: «از این بدوشید و از شیر او بیاشامید». چنین کردند. باز گفتند: «آیا طعامی داری؟» گفت: «غیر از این گوسفند چیزی دیگر ندارم. اگر می خواهید این گوسفند را بکشید تا برای شما طعامی مهیا سازم.» یکی از ایشان گوسفند را کشت و پوست کند و پیرزن با آن طعامی بخت و ایشان خوردند و استراحتی کردند تا خنک شدند. هنگامی که خواستند حرکت کنند، به آن زن گفتند: «ما از قبیله قریشیم و اراده حج داریم؛ چون به مدینه بازگشتیم به نزد ما بیا تا احسان تو را جبران کنیم.» وقتی شوهر آن زن به خیمه برگشت و از جریان آگاه شد، به او گفت: «وای بر تو! گوسفند مرا برای کسانی ذبح کردی که آن ها را نمی شناسی، بعد می گویی عده ای از قریش بودند؟» بعد از مدتی ایشان برای کاری به مدینه آمدند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه آن زن را دیدند و شناختند. غلامی را فرستادند و او را طلب کردند و به او فرمودند: «ای بنده خدا مرا می شناسی؟» گفت: «نه!» فرمود: «من مهمان تو بودم در فلان روز.» زن گفت: «پدر

ص: ۱۰۰

و مادرم به فدایتان! آن حضرت هزار گوسفند برای او خریدند و هزار دینار طلا به وی دادند و شخصی را با او همراه کردند و او را نزد امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستادند. آن جناب نیز هزار گوسفند و هزار دینار طلا به او بخشیدند و او را نزد عبدالله بن جعفر فرستادند، او نیز این مقدار به او عطا فرمود. (۱)

در نقل دیگری آمده که کنیز آن حضرت به حضور آن بزرگوار آمد و سلام گفت و یک شاخه گل تقدیم نمود. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وی فرمود: «من تو را در راه خدا آزاد کردم.» به آن حضرت اعتراض شد که: «کنیزی را برای یک شاخه گل آزاد نمودید؟» ایشان فرمودند:

«أَدْبَتَا اللَّهُ تَعَالَى فَقَالَ (إِذَا مُحِبُّكُمْ بِتَجِيهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا) ۲

وَ كَانَ أَحْسَنَ مِنْهَا إِعْتِاقُهَا» (۲) «خدا ما را این طور پرورش داده است؛ زیرا می فرماید: هرگاه به شما درودی گفته شد، نیکوتر از آن جبران نمایید. جزای نیکوی این زن آن بود که او را در راه خدا آزاد نمایم.»

ایشان چنان به مسأله قدردانی از محبت دیگران اهمیت می دادند که حتی با مشاهده محبتی در حق حیوانات، آن را ارج می نهادند و بی پاسخ نمی گذاشتند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غلام سیاهی را دیدند که از نان نازکی یک لقمه خودش می خورد و یک لقمه به سگی که آن جا بود می داد. حضرت پرسیدند: «چه چیز باعث شد که چنین کنی؟» غلام جواب داد: «من شرم دارم از این سگ که خودم غذا بخورم و به او چیزی ندهم.» حضرت به او فرمودند: «جایی نرو تا برگردم.» سپس نزد صاحب او رفتند و غلام و باغی را که غلام در آن بود خریدند. بعد غلام را آزاد کردند و باغ را به او بخشیدند.

(۳)

ص: ۱۰۱

۱- (۱). ثقفی، الغارات، ج ۲، ص ۶۹۶.

۲- (۳). فیض کاشانی، تفسیر صافی، ج ۱، ص ۴۷۶.

۳- (۴). ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۳۸.

چنین رفتارهایی، علاوه بر آن که نمودی از اوج کرامت امام است، اهتمام حضرت برای تربیت عاطفی مردم را نیز نشان می دهد؛ زیرا ایشان از طریق چنین رفتارهایی، ارزش و اهمیت محبت را گوشزد می کردند و با برخوردهای کریمانه ای که در برابر مهربانی ها از خود نشان می دادند، دیگران را به ابراز محبت حتی در حق حیوانات تشویق می نمودند.

۴ - ۶ - حلم و بردباری

«حلم» ضد غضب، و عبارت است از: آرامش نفس، به طوری که قوه غضب به آسانی آن را تحریک نکند. (۱) به عبارت دیگر، کسی که آراسته به این فضیلت باشد، خویشتن دار بوده، به آسانی خشمگین نمی شود و پرخاش گری نمی کند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تعریف حلم می فرماید:

«[الْحِلْمُ] كَطَمِّ الْغَيْظِ وَ مَلَكِ النَّفْسِ»؛ (۲)

"حلم، فرو خوردن خشم و تسلط بر نفس است."

باید توجه داشت، فضیلت حلم با فضیلت صبر متفاوت است. چنان که پیش تر نیز اشاره شد صبر، تحمل مصائب و مشکلات و خودداری از شکایت به سبب آن هاست، لذا جزو اخلاق فردی محسوب می شود؛ اما حلم، جلوگیری از خشم در برابر نادانی و رفتار نادرست دیگران است؛ از این رو از اخلاق اجتماعی به شمار می رود.

امام دوم شیعیان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حلم و بردباری نیز الگویی بی نظیر بودند. ایشان در برابر نادانی و رفتار ناشایست دیگران، نه تنها خشمگین نمی شدند؛ بلکه با ملایمت و نرمی، شخص را شرمنده خود می ساختند. روزی ایشان سوار بر اسب بودند. مردی از اهل شام بر سر راه آن حضرت آمد و دشنام بسیار به ایشان گفت.

ص: ۱۰۲

۱- (۱). نراقی، معراج السعاده، ج ۲، ص ۲۴۳.

۲- (۲) فیض کاشانی، وافی، ج ۲۶، ص ۲۴۱.

آن جناب جواب او را ندادند تا از سخن خود فارغ شد. پس روی مبارک خود را به سوی او گردانیدند؛ بر او سلام کردند و به روی او خندیدند و فرمودند: «ای مرد، گمان می‌کنم تو غریبی و گویا امر بر تو مشتبه شده باشد؛ اگر از ما درخواست کنی، عطا می‌کنیم؛ اگر از ما طلب هدایت کنی، تو را ارشاد می‌کنیم؛ اگر از ما یاری طلبی، یاری می‌کنیم؛ اگر گرسنه‌ای، تو را سیر می‌کنیم؛ اگر عریانی، تو را می‌پوشانیم؛ اگر محتاجی، بی‌نیازت می‌گردانیم؛ اگر رانده شده‌ای، تو را پناه می‌دهیم؛ اگر حاجتی داری، برای تو برمی‌آوریم؛ اگر بار خود را بیاوری و به خانه ما فرود آوری و تا وقت رفتن میهمان ما باشی، برای تو بهتر خواهد بود؛ زیرا ما خانه‌ای بزرگ داریم و آنچه خواهی نزد ما میسر است.» وقتی آن مرد سخن حضرت را شنید، گریست و گفت: «گواهی می‌دهم که تویی خلیفه خدا در زمین و خدا بهتر می‌داند که خلافت و رسالت را در کجا قرار دهد. پیش از این، تو و پدرت را از همه کس دشمن تر می‌داشتم، اکنون محبوب ترین خلق نزد من هستی.» پس بار خود را به خانه آن حضرت فرود آورد و تا زمانی که در مدینه حضور داشت، میهمان آن حضرت بود و از محبان و معتقدان اهل بیت گردید. (۱)

ملاحظه شد که چگونه بردباری و رفتار کریمانه حضرت در برابر نادانی و سخنان ناشایست آن مرد، سبب گردید که وی نه تنها از کرده خود پشیمان شود، بلکه یکی از دوست داران حقیقی ایشان گردد. این رفتار حضرت، تفسیر عینی کلام خداوند است که می‌فرماید: (ادْفَعْ بِالَّذِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ)؛ (۲)

«همیشه بدی خلق را به بهترین عمل، پاداش ده تا همان کس که با تو سر دشمنی دارد، گویا دوست صمیمی تو گردد.»

ص: ۱۰۳

۱- (۱). قمی، منتهی الامال، ج ۱، ص ۵۳۰

۲- (۲). سوره فصلت، آیه ۳۴.

حلم و شکیبایی حضرت به قدری بود که حتی کینه توثرترین دشمنان به آن اعتراف داشتند. زمانی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند و ایشان را تشیع می نمودند، مروان بن حکم در تشیع جنازه آن حضرت حضور یافت و زیر تابوت آن جناب را گرفت. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود:

«تَحْمِيلُ الْيَوْمِ جَنَازَتَهُ وَ كُنْتُ بِالْأُمْسِ تُجْرَعُهُ الْعَيْظُ»؛ «امروز جنازه اش را حمل می کنی درحالی که تا دیروز، کینه و نفرت و خشم را به او می نوشاندی!» مروان پاسخ داد: «این کار را با کسی می کردم که تحمل و بردباریش، با کوه ها برابر بود!» (۱)

آنچه از بررسی اخلاق اجتماعی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دست می آید، بیان گراوج مردم داری و انسان دوستی ایشان است. حضرت در میان مردمی زندگی می کردند که اغلب عظمت جایگاه ایشان را نمی شناختند و آن را گرامی نمی داشتند. باین حال همواره با حسن معاشرت و رفتار نیکویی که زبانزد روزگار خویش بود، با آن ها برخورد می کردند و این نشان از اخلاق برجسته و بی همتای ایشان دارد.

نتیجه

طبق تعالیم اسلام، اخلاق نقش مهمی در سعادت انسان دارد و ارایه الگویی عینی، می تواند افراد را برای عمل به دستورهای اخلاقی دین ترغیب نماید. سیره اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرشار از نمونه های جزیی و ملموس از چگونگی رعایت اخلاق در شئون مختلف زندگی است که با معرفی آن، می توان الگوی مناسبی برای سبک زندگی اخلاقی و اسلامی عرضه کرد. ایشان در بُعد اخلاق بندگی، با رعایت اصولی همچون خشوع، اهتمام به نماز و انس با قرآن، ادب بندگی را به زیبایی نشان می دهند. هم چنین در سطح اخلاق فردی، با نشان دادن رفتارهایی همچون زهد، صبر، شجاعت و عفت نمونه ای از منش درست انسانی را در زندگی فردی به

ص: ۱۰۴

تصویر می‌کشند. در روابط اجتماعی نیز با تأکید و عمل به اصولی مانند سخاوت، مهربانی با دیگران، گذشت، تواضع، قدردانی از محبت دیگران و بردباری، نحوه رفتار شایسته در جامعه را به دیگران می‌آموزند. بدین ترتیب سیره اخلاقی ایشان الگوی مناسبی برای تمام شئون زندگی انسان خواهد بود.

هم‌چنین حرف و عمل آن بزرگوار یکی بود و آنچه را به دیگران توصیه می‌کردند، ابتدا خود به آن عمل می‌نمودند. این تطابق گفتار و رفتار، گواه دیگری بر کمالات اخلاقی آن امام همام است و یکی از معیارهای مهم برای انتخاب اسوه به شمار می‌آید.

نکته دیگر آن که فضایل اخلاقی در ابعاد مختلف، چنان در زندگی و رفتار حضرت ظهور دارد که یک سیره، می‌تواند هم‌زمان بیان‌گر چندین فضیلت اخلاقی باشد. این دلیل دیگری است که ایشان را الگویی بی‌نظیر در مکارم اخلاقی به شمار می‌آورد.

مقاله حاضر در چارچوب فعلی، گوشه‌ای از سیره و منش اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) را در سه حوزه مختلف به تصویر کشید؛ ولی به جهت ادامه و توسعه بحث، می‌توان افق‌های تحقیقاتی دیگری در این زمینه مطرح نمود. برای مثال، از آن‌جا که فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در هر یک از حوزه‌های اخلاقی بندگی، فردی و اجتماعی، بیش‌تر از موارد یاد شده در این مقاله است، می‌توان با اضافه کردن نمونه‌های دیگر از سیره حضرت، این موضوع را به شکل غنی‌تری نمایان کرد و یا می‌توان به بررسی تأثیر تربیتی سیره‌های اخلاقی حضرت در ابعاد ذکر شده پرداخت.

١. ابن اعثم كوفى، أبو محمد أحمد، كتاب الفتوح؛ چاپ اول، بيروت: دارالأضواء، ١٤١١ ق.
٢. ابن بابويه، محمد بن على (شيخ صدوق)، الأمالى، چاپ ششم، تهران: كتابچى، ١٣٧٦.
٣. ابن جوزى، عبدالرحمان بن على، المنتظم فى تاريخ الأمم و الملوك، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٢ ق.
٤. ابن عساکر، ابوالقاسم على بن حسن، تاريخ مدينه دمشق، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٥ ق.
٥. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البدايه و النهايه، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٧ ق.
٦. ابن مسكويه، احمد بن محمد، تهذيب الاخلاق و تطهير الاعراق، چاپ اول، قم: طليعه نور، ١٤٢٦ ق.
٧. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، چاپ سوم، بيروت: دار صادر، ١٤١٤ ق.
٨. ابن نعمان، محمد بن محمد (شيخ مفيد)، الإرشاد فى معرفه حجج الله على العباد، چاپ اول، قم: كنگره شيخ مفيد، ١٤١٣ ق.
٩. اربلى، على بن عيسى، كشف الغمه فى معرفه الأئمه، چاپ اول، تبريز، بنى هاشمى، ١٣٨١ ق.

١٠. اسكافي، ابو جعفر محمد بن عبدالله، المعيار و الموازنه في فضائل الإمام امير مؤمنان علي بن أبي طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بي نا، چاپ اول، بيروت: ١٤٠٢ ق.
١١. اصفهاني، ابوالفرج، مقاتل الطالبين، بيروت: دارالمعرفه، بي تا.
١٢. امين عاملي، سيد محسن، أعيان الشيعة، بيروت: دارالتعارف، ١٤٠٣ ق.
١٣. اميني، عبدالحسين، الغدير في الكتاب و السنه و الأدب، چاپ اول، قم: مركز الغدير للدراسات الاسلاميه، ١٤١٦ ق.
١٤. باعوني، شمس الدين، جواهرالمطالب في مناقب الإمام علي بن أبي طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: مجمع إحياء الثقافه الإسلاميه، ١٤١٥ ق.
١٥. بلاذري، احمد بن يحيى، أنساب الأشراف، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٧ ق.
١٦. تفسير الصافي، ج دوم، تهران: مكتبه الصدر، ١٤١٥ ق.
١٧. تميمي آمدی، عبدالواحد، غررالحكم و دررالكلم، چاپ دوم، قم: دارالكتب الاسلامي، ١٤١٠ ق.
١٨. ثقفی، ابراهيم بن محمد، الغارات، چاپ اول، قم: دارالكتاب، ١٤١٠ ق.
١٩. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصيل وسائل الشيعة، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت لاحياء التراث، ١٤١٤ ق.
٢٠. حراني، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول (ص)، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسين، ١٤٠٤ ق.
٢١. حسيني زبيدي، سيدمرتضى، تاج العروس من جواهر القاموس، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٤ ق.
٢٢. حلواني، حسين بن محمد، نزاه الناظر و تنبيه الخاطر، چاپ اول، قم: مدرسه الإمام المهدي (عج)، ١٤٠٨ ق.

٢٣. حلى، ابن فهد، عده الداعى و نجاح الساعى، چاپ اول، قم: دارالكتب الإسلامى، ١٤٠٧ ق.
٢٤. خصال، جامعه مدرسين، چاپ اول، قم، ١٣٦٢.
٢٥. راغب اصفهانى، حسين بن محمد، المفردات فى غريب القرآن، چاپ اول، بيروت: دارالعلم الدارالشاميه، ١٤١٢ ق.
٢٦. راوندى، قطب الدين، الخرائج و الجرائح، چاپ اول، قم: مدرسه الإمام المهدي (عج)، ١٤٠٩ ق.
٢٧. شامى، جمال الدين يوسف بن حاتم، الدر النظيم فى مناقب الأئمه اللهميم، چاپ اول، قم: جامعه مدرسين، ١٤٢٠ ق.
٢٨. طبرى، حسن، مكارم الاخلاق، چاپ چهارم، قم: انتشارات شريف رضى، ١٣٧٠.
٢٩. طريحي، فخرالدين، مجمع البحرين، تهران: كتابفروشى مرتضوى، ١٣٧٥.
٣٠. طوسى، محمد بن حسن، الأمالى، چاپ اول، قم: دارالثقافه، ١٤١٤ ق.
٣١. عسقلانى، ابن حجر، الإصابه فى تمييز الصحابه، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥ ق.
٣٢. عيون أخبار الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، تهران: نشر جهان، ١٣٧٨ ق.
٣٣. فيض كاشانى، محمد بن شاه مرتضى، الوافى، چاپ اول، اصفهان: كتابخانه امام اميرمؤمنان على (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ١٤٠٦ ق.
٣٤. قرشى، سيدعلى اكبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دارالكتب الإسلاميه، ١٣٧١.
٣٥. قمى، عباس، منتهى الآمال فى تواريخ النبى و الآل، چاپ اول، قم: دليل ما، ١٣٧٩.

٣٦. كليني، يعقوب، الكافي، چاپ دوم، تهران: اسلاميه، ١٣٦٢.
٣٧. مازندراني، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابي طالب، چاپ اول، قم: علامه، ١٣٧٩ ق.
٣٨. مجلسي، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، چاپ دوم، تهران: اسلاميه، ١٣٦٣.
٣٩. مقدس نيا، محمد، آداب معاشرت، چاپ پنجم، قم: زمزم هدايت، ١٣٨٧.
٤٠. منقري، نصر بن مزاحم، وقعه صفين، چاپ دوم، قم: مكتبه آيت الله المرعشي النجفي، ١٤٠٣ ق.
٤١. نراقي، ملأ احمد، معراج السعاده، انتشارات هجرت، چاپ پنجم، بی جا، ١٣٧٧.
٤٢. نوري، حسين، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت لاحياء التراث، ١٤٠٨ ق.
٤٣. هاشمي بصري، محمد بن سعد بن منيع، الطبقات الكبرى، چاپ اول، بيروت: دارالکتب العلميه، ١٤١٠ ق.

پیامبر (ص) توسط فرهنگ اسلامی را با پشتوانه الهی، پایه گذاری کردند و هریک از معصومان (علیهم السلام) به تناسب مخاطبان و ظرفیت فکری مردم زمان خود، به تبیین و گسترش آن پرداختند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دلیل نزدیکی به عصر پیامبر (ص) جایگاه ویژه ای داشتند. ایشان تحت تربیت مستقیم سه معصوم بودند که خود از بنیان گذاران فرهنگ اسلام به شمار می رفتند. این ویژگی علاوه بر عصمت، ایشان را منشأ اثر قرار داده و اقدامات فرهنگ سازشان را متمایز کرده است. در این پژوهش که به صورت تحلیلی - توصیفی انجام گردیده، با استفاده از کتب روایی و تاریخی، به بررسی فعالیت های فرهنگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته شده است. این نوشتار به توجه همیشگی امام به مسأله فرهنگ و فرهنگ سازی اشاره می کند که تحت هیچ موقعیت سیاسی و اجتماعی از آن دست برنداشتند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم در رفتارهای علمی خود فرهنگ ساز بودند و هم در عمل برای مردم الگو و فرهنگ ساز به شمار می آمدند. این سبک زندگی و رفتار در امور فرهنگی برای مسلمانان اعم از عالمان دینی و عموم مردم، راه روشنی را تبیین می کند که در هر موقعیتی می توان به تبلیغ فرهنگ اسلام پرداخت.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فرهنگ، سبک زندگی.

فرهنگ هر اجتماع از شناسه های اصلی آن به شمار می رود. تکیه و افتخار بسیاری از کشورها و ملت ها، به فرهنگ غنی و پرمایه شان است. داشتن همین پشتوانه قوی باعث اعتماد به نفس در آن ها شده در برخورد های سیاسی - اجتماعی و تقابل های فرهنگی، ملت ها را در برابر آسیب ها و شکست ها ایمن می کند. البته کشورهایی هم پیدا می شوند که به سبب احساس خلأ فرهنگی، فرهنگ های سایر ملت ها و کشورها را به نام خود ثبت می کنند و می خواهند از قبیل این تقلب فرهنگی برای خود، شأن و منزلتی به دست آورند.

اسلام به عنوان یک دین فرهنگی و یک فرهنگ دینی، در جامعه انسانی ظهور یافت و از آن زمان تاکنون با گذشت سالیان متمادی و عبور از نسل ها هم چنان به عنوان فرهنگی غنی و باارزش در میان سایر مذاهب، فرهنگ ها و آیین ها خودنمایی می کند. آن ها که قدر این گوهر گران قدر را می دانند، با تلاش سعی دارند غبار نادانی ها را از روی آن بشویند و آن ها که کینه ای از آن به دل دارند، دنبال لکه دار کردن این تابلوی اثرگذار و ماندگار هستند. البته افرادی نیز با زیرکی، آنچه را که آیین پاک احمدی به عنوان فرهنگ اسلامی به بشریت عرضه داشته است، به نام ملت و کشور و مذهب خود اعلام می کنند و با سوء استفاده از غفلت مسلمانان، به کسب شأن منزلت برای خود می پردازند.

حال باید دید فرهنگی که ملت ها از آن به افتخار یاد می کنند، چگونه شکل یافته است و سرچشمه های آن از کجا آغاز می شود و چگونه می توان به غنا و ارزش آن افزود؟ فرهنگی که از سرچشمه های پاک خدایی نشأت گرفته، اگر به صورت درست به آن پرداخته شود، می تواند نسل ها را یکی پس از دیگری، با استواری به رشد برساند.

اسلام از ابتدای ظهور، در میان محیطی رخ نشان داد که از فرهنگ و تمدن، نشان چندانی نداشت. از آن جا که اسلام دین جاویدان است، فرهنگ و تمدن خود را از نو بنا نهاد و از ریشه به ساختن فرهنگ اسلامی پرداخت. برای رشد این فرهنگ تازه مولود، پیامبر اسلام (ص) و معصومان (علیهم السلام) بنا بر اقتضای محیط و موقعیت خود، به تلاش هایی در این زمینه پرداختند تا بتوانند آنچه را که اسلام به عنوان یک دین کامل برای بشر هدیه آورده، به صورت نظری و عملی به تصویر بکشند و آن را به صورت فرهنگ اسلام در میان مسلمانان گسترش دهند.

قدرت و عظمت فرهنگ اسلامی چنان گیرا و فراگیر است که در هر کجا به صورت درست رونمایی شود، از آن استقبال می شود و جای خود را در میان سایر فرهنگ ها باز می کند و بر آن ها اثر می گذارد. به همین دلیل، قدرت های سلطه گر برای این که مانع نفوذ فرهنگ اسلامی شوند که با منافع دنیایی و استعماری شان در تضاد است، به تخریب چهره اسلام و فرهنگ غنی آن پرداخته اند. از این رو، مهم ترین وظیفه مسلمانان این است که فرهنگ اسلام را خوب درک کنند و به صورت درست به گسترش آن بپردازند. برای رسیدن به نتیجه مطلوب در این زمینه، بررسی سیره معصومان (علیهم السلام) بهترین راه است؛ زیرا ایشان نه تنها تمام رفتار و کردارشان مطابق فرهنگ اسلام بود، بلکه خود به فرهنگ سازی در این زمینه می پرداختند؛ یعنی با روش های مناسب، فرهنگ اسلام را در جامعه اجرا می کردند و به دیگران آموزش می دادند. شناسایی سبک و روش فرهنگی ائمه (علیهم السلام) این امکان را به مسلمانان می دهد که هر یک از آن ها علاوه بر مقابله با تهاجم فرهنگی، خود نیرویی برای دفاع از فرهنگ اسلام و سربازان دلیر جنگ نرم در رویارویی با دشمنان فرهنگی باشند.

در این مقاله، تلاش شده است تا با کمک از تاریخ و روایات، به نقش فرهنگی و فعالیت های فرهنگ ساز امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ساختن فرهنگ غنی اسلام اشاره گردد و گوشه هایی از فعالیت های فرهنگی ایشان بیان شود. از آن جا که ایشان در آغازین مراتب سلسله امامت قرار دارند، نقش حضرت نیز اثرگذارتر و پررنگ تر و سیره و سبک زندگی فرهنگی ایشان ناب و زلال تر خواهد بود. امام در دوران صدر اسلام می زیستند و تحت تربیت و تعلیم سه معصوم قرار داشتند: پیامبر اسلام (ص) حضرت زهرا (س) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که از بنیان گذاران فرهنگ اسلام بودند. داشتن این جایگاه و منزلت فرهنگی، این امکان را به ایشان داده بود که به صورت مستقیم، فرهنگ ناب اسلام را از پیامبر (ص) که با وحی مرتبط بودند، دریافت کنند و هم چنین با روش های درست تربیتی اسلام پرورش یابند. به این ترتیب هم روش درست تربیت و هم فرهنگ ناب اسلام را مشاهده کردند و هم در محیطی رشد یافتند که همه به فکر گسترش فرهنگ اسلام بودند. با توجه به این موارد، بررسی سبک زندگی فرهنگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مفید است.

در کتاب های تاریخی و سیره که به زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته اند، هر چند از جهت تعداد و محتوا مظلومیت امام مشهود است، ولی بیش ترین موضوعی که در این کتب مشاهده می شود، توجه به مسائل سیاسی زمان امام است و به امور فرهنگی و اقدامات ایشان در این زمینه به صورت اختصاصی توجه نشده است. برای رسیدن به سبک زندگی فرهنگی ایشان باید به این سؤال ها پاسخ داد:

۱. روش فرهنگ ساز امام چه بوده است ؟

۲. ایشان برای فرهنگ سازی چه اقداماتی انجام می دادند؟

برای پاسخ به این سؤالات، مطالب در دو قسمت آمده است: اقدامات علمی و فرهنگی.

۱. سیره

سیره در لغت از سیر آمده و به معنای رفتن است. معانی درگیر آن عبارتند از: حالت و وضع طبیعی،^(۱) سنت و روش و هیأت،^(۲) مذهب، روش و کردار.^(۳) نکته ای که در مورد سیره باید به آن اشاره کرد این است که وزن فعله در زبان عرب، بر نوع دلالت دارد به این معنا که سیره بر نوع رفتار اشاره می کند.

سیرت در فارسی نیز به معنای سیره و خلق و خو و عادت نیز آمده است.^(۴) در اصطلاح، سیره را چنین معنا کرده اند: این واژه، نوع رفتار و سبک و متد و معیار «سیر» را بیان می کند.^(۵) سیره عبارت است از: سبک و اسلوب و متد خاصی که افراد صاحب اسلوب و سبک و منطق در سیر خودشان به کار می برند.^(۶) سیر یعنی رفتن، رفتار، ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار.^(۷)

از آنچه در معنای لغوی و اصطلاحی آمده، می توان گفت: سیره یعنی روش و نوع رفتار که به صورت اصول کلی بر زندگی افراد حاکم است. البته به اعتقاد شهید مطهری بسیاری از مردم هیچ سبکی در زندگی خود ندارند.

۲. فرهنگ

اشاره

مفهوم دیگری که در اینجا لازم است در مورد آن بحث شود، فرهنگ به معنای علم تربیت و تربیت و عقل، تدبیر و چاره و^(۸) همچنین به معنای آداب و رسوم است.^(۹)

ص: ۱۱۴

۱- (۱). قرشی، قاموس قران، ذیل واژه سیر.

۲- (۲). ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه سیر.

۳- (۳). بستانی و مهیار، فرهنگ أبجدی عربی - فارسی، ذیل واژه سیر.

۴- (۴). معین، فرهنگ فارسی معین، ذیل واژه سیرت.

۵- (۵). الهامی نیا، سیره اخلاقی تربیتی امام خمینی (ره)، ص ۱۱.

۶- (۶). مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۶، ص ۵۹.

۷- (۷). همان، ص ۵۰.

۸- (۸). فرهنگ فارسی معین و نیز دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل واژه فرهنگ.

۹- (۹). دشتی، معارف و معاریف، ذیل واژه فرهنگ.

برای فرهنگ تا آن جا که جست و جو شد معنای اصطلاحی خاصی نیامده، گویا معنای لغوی و اصطلاحی آن یکی است. منظور از سیره فرهنگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، رفتارهایی است که ایشان برای رشد و ارتقای تربیت اسلامی انجام دادند و به عنوان سیره ایشان ثبت شده که در ادامه به آن پرداخته می شود.

الف) سیره علمی - فرهنگی

همان طور که در تعریف فرهنگ آمده، منظور علم و تعلیم و تربیت است. با این تفسیر هر کاری که برای رشد علمی و گسترش تعلیم و تربیت در جامعه صورت بگیرد، به ارتقا و رشد فرهنگی آن جامعه کمک کرده است.

در زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) موارد بسیار دیده می شود که به روش های مختلف، به گسترش علم و تعلیم و تربیت در جامعه می پرداختند. روش های علمی ایشان عبارت بودند از:

۱. پاسخ به سؤالات

یکی از بهترین روش های تعلیم و تربیت، پاسخ دادن به پرسش هایی است که در جامعه وجود دارد. به این صورت که پاسخ هایی درست به شبهات و پرسش ها داده شود و سطح علم و فرهنگ در میان عموم مردم بالا رود. اگر به سؤالات پاسخ درست داده نشود، افکار عمومی با شبهات و پرسش های بی پاسخ درگیر می شود و از فعالیت درست خود و حرکت به سمت کمال بازمی ماند. فرقی نمی کند که سؤال در چه زمینه ای باشد: اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و غیره. مهم

این است که پاسخی برای پرسش خود داشته باشند؛ در غیر این صورت دین را پاسخ گوی نیازهای خود نمی دانند.

بر پایه بسیاری از روایات، امام حسن (علیه السلام) به سؤالات مختلف مردم پاسخ می دادند. برای نمونه، شخصی وارد مسجد شد و افرادی را دید که از پیامبر اسلام (ص) روایت نقل می کنند. جلو رفت و پرسید:

«أَخْبِرْنِي عَنْ شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ؟» فَقَالَ نَعَمْ أَمَّا الشَّاهِدُ فَيَوْمُ الْجُمُعَةِ وَ أَمَّا الْمَشْهُودُ فَيَوْمُ النَّحْرِ فَجَزَيْتُهُمَا إِلَى غَلَامٍ كَأَنَّ وَجْهَهُ الدِّينَارُ وَ هُوَ يَخْدُتُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص فَقُلْتُ أَخْبِرْنِي عَنْ شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ فَقَالَ نَعَمْ أَمَّا الشَّاهِدُ فَمُحَمَّدٌ (ص) وَ أَمَّا الْمَشْهُودُ فَيَوْمُ الْقِيَامَةِ أَمَّا سَمِعْتَهُ يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا ۱

وَ قَالَ تَعَالَى «ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ» ۲

سَأَلْتُ عَنِ الْأَوَّلِ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَ سَأَلْتُ عَنِ الثَّانِي فَقَالُوا ابْنُ عَمْرٍ وَ سَأَلْتُ عَنِ الثَّلَاثِ فَقَالُوا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بِنِ أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وَ كَانَ قَوْلُ الْحَسَنِ أَحْسَنَ: (۱)

«مرا از شاهد و مشهود خبر می دهی؟» گفت: «بلی اما شاهد پس روز جمعه است و مشهود روز عرفة.» از آن جا گذشتم و آمدم پیش دیگری که او نیز حدیث نقل می کرد. گفتم: «مرا از شاهد و مشهود با خبر می کنی؟» گفت: «بلی اما شاهد روز جمعه است و مشهود روز نحر»، از آن جا نیز عبور کردم و آمدم نزد جوانی که گویا روی او طلای سرخ بود و از رسول الله (ص) روایت می فرمود. پیش رفتم و گفتم: «مرا از شاهد و مشهود خبر می دهی؟» گفت: «بلی اما شاهد پس محمد (ص) است و مشهود روز قیامت. آیا نشنیده ای که حق تعالی فرموده (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا) ای پیامبر! ما تو را گواه فرستادیم و بشارت دهنده و اندازکننده؛ و دیگر فرمود (ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ) همان روزی است که مردم

ص: ۱۱۶

در آن جمع می شوند، و روزی که همه آن را مشاهده می کنند.» بعد درباره اولی سؤال کردم گفتند: «ابن عباس است»، و از دومی پرسیدم گفتند: «ابن عمر است»، و درباره سومی سؤال کردم گفتند: «حسن بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است و گفتار حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) احسن بود.» در این ماجرا نقش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پاسخ گویی درست به خوبی مشاهده می شود. بیانی که با دلیل همراه است و استواری کلامش دل نشین، نشان از آن دارد که علم امام به علم الهی متصل است و ایشان به اسرار دین و دنیا آگاه هستند و هر آن چه که بیان می کنند، از سرچشمه علم لدنی است، از این رو بر دل ها اثر می گذارد و زمینه رشد فکری را در جامعه فراهم می کند.

در جای دیگر از امام در مورد سکوت سؤال شد فرمودند:

هُوَ سِتْرُ الْعَمَى وَ زَيْنُ الْعُرْضِ وَ فَاعِلُهُ فِي زَاخِهِ وَ جَلِيسُهُ آمِينَ؛ (۱)

پرده ایست بر کوری و نادانی و آرایشی است برای آبرو. شخص خاموش آسوده است و هم نشین او از او در امان.

امام در این جا فواید اجتماعی سکوت را بیان می کنند. که باعث حفظ آبرو و آسایش مردم است.

در نمونه دیگر، مردی از اهل شام از امام سؤال می کند و ایشان جواب می دهند:

كَمْ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ وَ كَمْ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَ كَمْ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَ... فَقَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ أَرْبَعُ أَصَابِعٍ فَمَا رَأَيْتُهُ بَعَيْنِكَ فَهُوَ الْحَقُّ وَ قَدْ تَسْمَعُ بِأَذْنِكَ بِاطِلًا كَثِيرًا فَقَالَ الشَّامِيُّ صَدَقْتَ قَالَ وَ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ دَعْوَةُ الْمُظْلُومِ وَ مَدُّ الْبَصْرِ فَمَنْ قَالَ لَكَ غَيْرَ هَذَا فَكُذِّبُهُ قَالَ صَدَقْتَ يَا بَنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ وَ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ مَسِيرَةٌ يَوْمٍ لِلشَّمْسِ تَنْظُرُ إِلَيْهَا حِينَ تَطْلُعُ مِنْ مَشْرِقِهَا وَ تَنْظُرُ إِلَيْهَا حَتَّى تَغِيبَ فِي مَغْرِبِهَا قَالَ الشَّامِيُّ صَدَقْتَ وَ... فَقَالَ الشَّامِيُّ أَشْهَدُ أَنَّكَ ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ؛ (۲)

ص: ۱۱۷

۱- (۱) . همان، ص ۵۶۸.

۲- (۲) . ابن حمزه طوسی، الثاقب فی المناقب، ص ۳۱۹.

شامی پرسید: «میان حق و باطل چقدر است و فاصله میان آسمان و زمین چه میزان است و چقدر میان مشرق و مغرب فاصله دارد؟...» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «فاصله بین حق و باطل به اندازه چهار انگشت است؛ پس آنچه با دو دیده ات مشاهده کردی همان حق است و آنچه با دو گوش خود می شنوی بسیارش باطل است.» شامی گفت: «راست گفتی.» فرمود: «و فاصله بین آسمان و زمین به اندازه مد بصر (طول نگاه) و دعای مظلوم مضطر است. پس هر کس پاسخی جز این به تو داد تکذیبش کن.» گفت: «راست گفتی ای زاده رسول خدا.» فرمود: «و فاصله بین مشرق و مغرب مسیر یک روزه خورشید از طلوع تا غروب است.» مرد شامی گفت: «راست فرمودی... شهادت می دهم که تو به حق زاده رسول خدایی.»

تنوع سؤال ها از امام و پاسخ های درست و گیرای ایشان، از گستره علم الهی حضرت حکایت می کند. علمی که در تمام عرصه ها به نحو اکمل در نزد ایشان حاضر بود. البته علم و دانایی، علاوه بر بالا بردن سطح دانش و آگاهی مردم، تأییدی بر صلاحیت و شایستگی امام برای امامت و رهبری است که دوست و دشمن را به اقرار وامی دارد.

۲. مواظف

موعظه کردن یکی دیگر از راه های گسترش فرهنگ اسلامی است. اگر از این فرصت به خوبی استفاده شود، رشد چشم گیری در فرهنگ جامعه پدید می آید. در روایت آمده:

«المواظف حیوه القلوب»؛^(۱)

"اندرزها، موجب زندگی دل هاست." اگر در جامعه موعظه کردن به صورت مستمر و مناسب صورت بگیرد، نتیجه ای

که به جا می ماند، زنده ماندن روح و جان و حیات واقعی در آن جامعه است. نصیحت مانند آب روان، در میان قشرهای جامعه در حرکت است و در مسیر خود هر آن کس که قابلیت پندپذیری داشته باشد، تطهیر می کند و موجب پاکی

ص: ۱۱۸

۱- (۱). تیمیمی آمدی، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۲۴.

درون او می شود. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«المواعظ صقال النفوس و جلاء القلوب»؛^(۱) "اندرزها زداینده چرکی از جان ها و جلادهنده دل هاست." با توجه به خاصیت غفلت زدایی و بیدارگری موعظه می توان از آن به عنوان عاملی برای بالندگی فرهنگی استفاده کرد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«بالمواعظ تنجلي الغفله»؛^(۲) "به وسیله اندرزها زنگار غفلت و بی خبری از دل ها زدوده شود." وقتی با موعظه، غفلت و بی خبری از جامعه دور گردد آگاهی جای آن را می گیرد که همان رشد فرهنگی جامعه است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز از این فرصت استفاده می کردند و به فراخور حال و موقعیت افراد، به موعظه می پرداختند. گاهی موعظه را با سرزنش همراه می کردند و گاهی با ملایمت به نکات اخلاقی اشاره داشتند و گاهی نیز درباره امور اجتماعی مواردی را تذکر می دادند؛ اما در تمامی موارد خیرخواهی امام نسبت به مخاطبان مشترک است. در یکی از این موارد امام خطاب به معاویه که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در مسجد سب می کرد، چنین می فرماید:

ويلك يا معاوية أنت الذي تسب أمير المؤمنين عليا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)!

أما والله لئن رأيته يوم القيامة وما إن أظنك تراه لتريته كاشفاً عن ساقٍ يضربُ وُجوهَ المُنافقينَ ضَرْبَ غَرِيْبِهِ الْإِبِلِ؛^(۳)

وای بر تو ای معاویه! تو امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را سب می کنی؟ به خدا سوگند اگر روز قیامت بشود، او را خواهی دید - هرچند گمان ندارم

که تو را لیاقت آن باشد که دیده ات بر او افتد - که دامن بر کمر زده و بر روی منافقان می زند آن سان که اشتران غریب را از آب دور کنند.

ص: ۱۱۹

۱- (۱). همان.

۲- (۲). لیثی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۱۸۷.

۳- (۳). هاشمی، الغارات (چاپ جدید)، ج ۱، ص ۲۸۵.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تناسب رفتار ناشایست معاویه، با شدت به موعظه پرداختند و از این طریق علاوه بر نهی از این کار، افکار عمومی را هم نسبت به جایگاه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آگاه کردند.

در جای دیگر می فرماید:

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْلُقْكُمْ عَبَثًا وَ لَيْسَ بِتَارِكِكُمْ شَيْءٌ كَتَبَ آجَالَكُمْ وَ قَسَمَ بَيْنَكُمْ مَعَايِشَكُمْ لِيَعْرِفَ كُلُّ ذِي لُبٍّ مَنزِلَتَهُ وَ أَنَّ مَا قُدِّرَ لَهُ أَصَابُهُ وَ مَا صُرِفَ عَنْهُ فَلَنْ يَصِيبَهُ قَدْ كَفَاكُمْ مَثُونَهُ الدُّنْيَا وَ فَرَعَكُمْ لِعِبَادَتِهِ وَ حَكَمَكُمْ عَلَى الشُّكْرِ وَ افْتَرَضَ عَلَيْكُمْ الذِّكْرَ وَ أَوْصَاكُمْ بِالتَّقْوَى وَ جَعَلَ التَّقْوَى مُنْتَهَى رِضَاهُ (۱)

بدانید که خدا شما را بیهوده نیافریده، و خودسر رها ننموده، اجلها (و عمرها) تان را مقدر کرده، روزیها را میانتان قسمت فرموده، تا هر خردمندی مقام خود را بشناسد و بداند هر آسیبی مقدر شده، به او خواهد رسید و هر چه تقدیر نشده، نخواهد رسید. خداوند معاش شما را به عهده گرفته تا برای عبادت آسوده خاطر باشید؛ به شکر و حق شناسی ترغیب فرموده، یاد خود را واجب کرده، شما را به پرهیزگاری سفارش نموده که تقوا نهایت خوشنودی اوست.

در این جا امام به نکاتی اشاره می کنند که در بردارنده مفاهیم بلند اعتقادی و اخلاقی است. بیان و گسترش این گونه مطالب، روح دینی و اخلاقی را در جامعه به حرکت درمی آورد و باعث ارتقای آگاهی های مردم می شود که امید می رود علاوه بر آگاهی، افراد جامعه به آن پای بند نیز باشند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کلام دیگر چنین می فرماید:

لَا أَدَبَ لِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ وَ لَا مَرْؤَةَ لِمَنْ لَا هِمَّةَ لَهُ وَ لَا حَيَاءَ لِمَنْ لَا دِينَ لَهُ وَ رَأْسَ الْعَقْلِ مُعَاشَرَةُ النَّاسِ بِالْجَبِيلِ وَ بِالْعَقْلِ تُدْرِكُ الدَّارَانَ جَمِيعًا وَ مَنْ حَزَمَ مِنَ الْعَقْلِ حَزْمَهُمَا جَمِيعًا (۲)

ص: ۱۲۰

۱- (۱). ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۳۲.

۲- (۲). کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۷۱.

ای مردم! هر کس مرا شناخته که شناخته و هر کس مرا نمی شناسد پس بداند که من حسن فرزند علی، فرزند بانوی زنان عالم فاطمه دختر رسول خدا، فرزند رسول خدا، فرزند سراج منیر، فرزند بشیر نذیر، فرزند رحمه للعالمین، فرزند کسی که بر جن و انس برانگیخته شده، فرزند بهترین مردمان بعد از رسول خدا، فرزند صاحب فضایل، فرزند صاحب معجزات و دلایل، فرزند امیرمؤمنان هستم؛ و من کسی هستم که از حقم باز داشته شده ام. من و برادرم، دو آقای جوانان اهل بهشت هستیم، و من زاده رکن و مقامم، و من زاده مکه و منی، مشعر و عرفاتم.

حضرت در این خطبه، به معرفی خود می پردازد، البته نه از باب این که کسی ایشان را نمی شناسد؛ بلکه با بیان مطالب فضایل خاندان نبوت را مرور می کنند تا این فضایل در تاریکی حیلہ گیری معاویه به فراموشی سپرده نشود، زیرا معاویه چنان گستاخانه به جایگاه پیامبر (ص) تکیه زده بود که گویا این منصب از جانب خدا برای او مهیا شده یا این که میراث پدری او بوده است. از طرفی با جسارت تمام، دستور داده بود به صورت رسمی، بر سر منابر به ساحت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهانت کنند. در چنین فضایی، لازم بود که امام به توصیف خاندان پاک خویش بپردازند تا با یادآوری آن، مردم از غفلت و گمراهی خارج شوند و با زنده نگه داشتن یاد و خاطره پدر و جد بزرگوار خویش، مانع این شوند که چهره اصلی اسلام از یادها برود و نگذارند اسلامی که معاویه به مردم معرفی کرده، به اسم اسلام اصیل برای نسل های بعدی باقی بماند.

با توجه به منابع تاریخی و روایی، می توان گفت امام از این فرصت نیز برای آگاهی بخشی به عامه مردم استفاده کردند و کوشیدند با گفتار خود، تأثیر فرهنگی لازم را بر جامعه داشته باشند.

۴. احتجاج و مناظره

مناظره از روش هایی است که برای کشف حقایق و بالا بردن آگاهی از آن

استفاده می شود. در سیره معصومان استفاده از این روش به صورت فراوان مشاهده می گردد که از آن ها با عنوان احتجاجات یاد شده است. در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز این روش وجود داشته و در مواردی که ایشان موقعیت را مناسب و این روش را تاثیرگذار می دیدند، از آن استفاده می کردند.

در یکی از این بحث ها که بین معاویه و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) رخ داد، معاویه بر منبر رفت و بر امام علی و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ناسزا گفت. امام در جواب او چنین پاسخ دادند:

أَيُّهَا الذَّاكِرُ عَلِيًّا أَنَا الْحَسَنُ وَ أَبِي عَلِيٌّ وَ أَنْتَ مُعَاوِيَةُ وَ أَبُوكَ صَيِّحْرٌ وَ أُمِّي فَاطِمَةُ وَ أُمُّكَ هِنْدٌ وَ جَدِّي رَسُولُ اللَّهِ وَ جَدُّكَ حَرْبٌ وَ جَدَّتِي خَدِيجَةُ وَ جَدَّتُكَ قُبَيْلَةُ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَيَّ أَخْمَلُنَا ذِكْرًا وَ الْأُمَّنَا حَسِيْبًا وَ شَرُّنَا قَوْمًا وَ أَقْدَمِنَا كُفْرًا وَ نِفَاقًا؛(۱)

ای یادکننده علی، منم حسن و پدرم علی است و تویی معاویه و پدر تو صخر مادر من فاطمه بود و مادر تو هند جد من رسول الله است، جد تو حرب، و جد من خدیجه است و جد تو قبیله لعنت خدای تعالی بر هر کدام از ما که نامش گمنام تر و حسب و نسبش پست تر و قوم و قبیله اش بدتر و مقدم در کفر و نفاق است.

امام در این مناظره، علاوه بر این که آداب مناظره را رعایت کرده اند، با بیان جایگاه هر دو طرف بدون هیچ پیش داوری و قضاوتی، به اذهان عمومی یادآور

می شوند که ناسزا شایسته کسی است که بد باشد و بدیش ریشه در خاندان و اصل و نسبش داشته باشد.

در مناظره دیگر، در برابر گزاره گویی های برخی، امام به گونه ای رفتار می کنند که در نهایت، آنچه حاصل می شود به ضرر مدعیان است. ماجرا چنین بود:

صعد عمرو المنبر فذكر عليا و وقع فيه، ثم صعد المغيرة بن شعبه فحمد الله و أثنى عليه وقع في علي. ثم قيل للحسن بن علي: اصعد. فقال: لا أصعد و لا

ص: ۱۲۳

أَتَكَلِّمُ حَتَّى تَعْطُونِي إِنْ قُلْتَ حَقًّا أَنْ تَصَدَّقُونِي وَإِنْ قُلْتَ بَاطِلًا- أَنْ تَكْذِبُونِي. فَأَعْطَوْهُ. فَصَعِدَ الْمَنبِرَ، فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، فَقَالَ: يَا عَمْرُو وَأَنْتَ يَا مَغِيرَةَ، تَعْلَمَانِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: لَعْنُ الشَّائِقِ وَالزَّوَاكِبِ؟ أَحَدُهُمَا فَلَانٌ؟ قَالَا: اللَّهُمَّ نَعَمْ، بَلَى. قَالَ: أَنْشُدْكَ اللَّهَ يَا مَعَاوِيَةَ وَيَا مَغِيرَةَ، أَعْلَمَانِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) لَعْنُ عَمْرٍأُ بِكُلِّ قَافِيَةٍ قَالَ لَعْنَهُ؟ قَالَا: اللَّهُمَّ بَلَى. قَالَ: أَنْشُدْكَ اللَّهَ يَا عَمْرُو وَأَنْتَ يَا مَعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سَفْيَانَ، أَعْلَمَانِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) لَعْنُ قَوْمِ هَذَا؟ قَالَا: بَلَى. قَالَ الْحَسَنُ: فَإِنِّي أَحْمَدُ اللَّهَ الَّذِي وَقَعْتُمْ فِيهِمْ تَبْرَأُ مِنْ هَذَا؛(۱)

عمرو عاص بر منبر رفت و از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی کرد؛ سپس مغیره منبر رفت و حمد و ثنای خدا به جا آورد و از علی بدگویی کرد سپس به حسن بن علی گفته شد که منبر برو. آن حضرت فرمود: «من منبر نمی روم و سخن نمی گویم تا به من قول دهید که اگر حق گفتم، تصدیقم کنید و اگر باطل گفتم، تکذیبم کنید.» قول دادند. پس بر منبر رفت و ثنای خداوند به جا آورد و فرمود: «تو را به خدا سوگند، ای عمرو و ای مغیره! آیا می دانید که رسول خدا (ص) آن را که از پی شتر بود، (معاویه) و آن را که بر شتر سوار بود (ابوسفیان) لعن فرمود که یک نفرشان فلانی است؟» گفتند: «آری به خدا» فرمود: «ای معاویه ای مغیره! شما را به خدا سوگند می دهم، آیا می دانید که رسول عمروعاص را در بیتی که سرود یک لعنت فرستاد؟» گفتند: «آری به خدا.» فرمود ای عمروعاص و تو ای معاویه فرزند ابوسفیان! شما را به خدا سوگند می دهم، آیا می دانید که رسول خدا قوم این (مغیره) را لعنت کرد.»

گفتند: «آری.» فرمود: «پس سپاس می گویم خدا را که شما از کسی بدگفتید که از همه این ها مبرا است.»

در این مناظره امام از خصم و طرف مقابل، بر راستی گفتار خود اقرار می گیرند و از این طریق حقایقی را بازگو می کنند که حاکی از منفور و ناحق بودن دشمنان ایشان است که خود را محق و دارای جایگاه و منزلت می دانستند.

ص: ۱۲۴

۱- (۱). طبرانی، أخبار الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۱۸.

آنچه تا این جا مطرح شد، رفتارهای علمی امام برای بالا بردن سطح فرهنگی جامعه بود که می توان از آن به عنوان سبک زندگی علمی - فرهنگی امام یاد کرد. ایشان با پاسخ گویی مناسب، خطبه، موعظه و مناظره، از طریق علمی بر افکار عمومی تأثیر می گذاشتند و بنابر ظرفیت افراد و موقعیت مکانی و زمانی و هم چنین میزان آگاهی های طرف مقابل و جایگاه اجتماعی و فرهنگی آن ها، از روش مناسب با او استفاده می کردند. این سبک زندگی، الگویی است تا متخصصان جامعه، با آگاهی و تخصص با استفاده از روش های گوناگون و مناسب، با هر کسی به زبان خودش و متناسب با فهم و درکش گفت و گو نمایند و از هر راهی برای بالا بردن آگاهی افراد استفاده کنند و خود را بدون مسئولیت در قبال وضعیت فرهنگی جامعه ندانند.

(ب) سیره عملی - فرهنگی

زمانی که گفتار جامه عمل می پوشد و به رفتار تبدیل می شود، تأثیر گذارتر است و آن را تأیید می کند.

این تأثیر گذاری در امور فرهنگی بیش تر و رفتار بسیار بااهمیت تر از گفتار است. بر همین اساس، هر فرهنگی که بزرگاننش خود عامل به آن باشند، فراگیرتر و ماندگارتر به ثمر می نشیند. در برخی موارد شاید هیچ گفتاری وجود نداشته باشد و فقط رفتار رهبران، به عنوان سندی برای برقراری یک فرهنگ کافی بوده

است. از این رو، می توان رفتارهای فرهنگی را به نوعی فرهنگ نانوشته دانست که در روان انسان ها ثبت می شود و ثبات بیش تری نیز دارد. در فرهنگ اسلامی نیز این مطلب صادق است. رفتارهای فرهنگی ائمه اطهار که تماماً بر اساس دین و بر اوامر الهی مبتنی است، سند معتبری برای فرهنگ اسلامی به شمار می آیند که با گذشت قرن های متمادی هم چون شاخص بر تارک تاریخ می درخشند و گذر

زمان نمی تواند بر آن ها خدشه ای وارد کند. سیره عملی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز از این ویژگی برخوردار بود. این مبحث در دو قسمت مطرح می شود.

۱. زندگی شخصی

منظور از زندگی شخصی، رفتارهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زندگی شخصی ایشان است که به عنوان رفتار تأثیرگذار و فرهنگ ساز در تاریخ ثبت شده است؛ از جمله:

۱-۱- زهد و ساده زیستی

بی رغبتی به دنیا از شاخصه های اصلی فرهنگ اسلام است. زیرا محبت و علاقه به دنیا، سرمنشأ تمام بدی ها و گناهان است. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمایند:

«حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» (۱) محبت دنیا سرمنشأ تمام خطاهاست. «معصومان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردم را به زهد ورزیدن ترغیب می کردند و در سیره ایشان هم مشاهده می شود که نخست خود به آن عامل بودند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز طبق فرهنگ اسلامی در زندگی خود زاهدانه رفتار می کردند و به دنیا دل بستگی نداشتند. این اعتقاد ایشان در رفتارشان به خوبی مشهود بود. در روایات چنین آمده است:

خَرَجَ مِنْ مَالِهِ مَوْتِينَ وَ قَاسَمَ اللَّهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ؛

(۲) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو نوبت مال خود را در راه خدای تعالی صرف کرد و سه بار مال خود را با خدا قسمت نموده بود.

این سیره امام، مصداق کلام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که فرمودند:

يَتَّبِعِي لِمَنْ عَرَفَ الدُّنْيَا أَنْ يَرْهَدَ فِيهَا وَيَعْرِفَ عَنْهَا؛ (۳)

برای کسی که دنیا را شناخته، شایسته است که در آن زهد ورزد و از آن دوری گزیند.

ص: ۱۲۶

۱- (۱) . شیخ صدوق، خصال، ج ۱؛ ص ۲۵.

۲- (۲) . حلی، العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه، ص ۲۹.

۳- (۳) . عیون الحکم و المواعظ، ص ۵۵۵.

ماهیت دنیا به گونه ای است که شایسته دل بستگی نیست و هر کس به این ویژگی دنیا آگاه باشد، به آن بی رغبت می شود.

علاوه بر این موارد، صدقات و انفاق های بی شماری در سیره ایشان وجود دارد که نشان از بی رغبتی به دنیا دارد؛ زیرا کسی که قلباً به دنیا متمایل باشد، اگر با زبان از آن دوری گزیند، در رفتار نمی تواند بخشنده باشد و به آسانی از مال دنیا چشم ببوشد.

دست بخشنده و سخاوتمند امام در بین همگان شهره بود؛ از جمله مردی نزد امام آمد و امام به او فرمودند:

اكتب حاجتك في رقعه و ارفعها إلينا. قال: فرفعها إليه فأضعفها له، فقال له بعض جلسائه: «ما كان أعظم برکه الرقعه عليه يا بن رسول الله!». فقال: «بركتها علينا أعظم، حين جعلنا للمعروف اهلاً. أما علمتان المعروف ما كان ابتداء من غير مسألة، فاما من أعطيته بعد مسألة، فانما أعطيته بما بذل لك من وجهه. و عسى ان يكون بات ليلته متململاً أرقاً، يميل بين اليأس و الرجاء، لا يعلم بما يرجع من حاجته أ بكآبه الرد، أم بسرور النجح، فيأتيك و فرائضه ترعد و قلبه خائف يخفق، فان قضيت له حاجته فيما بذل من وجهه، فان ذلك أعظم مما نال من معروفك»؛

(۱) مردی نزد امام اظهار حاجت کرد. حضرت فرمود: «حاجت را بنویس و به ما بده.» او چنان کرد. امام نامه اش را خواندند و دو برابر خواسته اش بدو بخشیدند. یکی از حاضران گفت: «ای پسر رسول خدا! این نامه چقدر برای او پربرکت بود؟» فرمود: «برکت آن برای ما بیش تر بود؛ زیرا ما را اهل معروف ساخت. مگر نمی دانی که نیکی آن است که بدون درخواست، به کسی چیزی بدهی؛ اما آنچه پس از درخواست می دهی، در برابر آبروی خواهش کننده، بهای ناچیزی است. چه بسا وی، شب را با اضطراب و میان بیم و امید به سر برده و نمی دانسته که در برابر عرض نیازش دست رد بر

ص: ۱۲۷

سینه او خواهی زد یا با شادمانی خواهشش را برآورده می کنی و اکنون با تن لرزان و دل ترسان و پریشان نزد تو آمده است. اگر تو فقط به قدرخواسته اش به او ببخشی، در برابر آبرویی که نزد تو ریخته، بهای اندکی به او داده ای.»

امام با این رفتار، به مردم نشان می دهند که برای کسب رضای خداوند باید صادقانه به سوی او رو آورد و از دل بستن به دنیا چشم پوشید. این رفتار امام تصدیقی بر گفتارها و آموزه هایی بود که برای مردم بازگو می کردند و شاید اگر رفتار ایشان نبود، در حد آموزه باقی می ماند.

۲-۱- گذشت و بردباری

گذشت و بردباری از دیگر صفات بارز امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. این خصلت پسندیده در تمام زندگی ایشان دیده می شد؛ به این معنا که هم با دوستان و نزدیکان خود با گذشت و بردباری رفتار می کردند و هم در برخورد با دشمنان و بدخواهان از رأفت و گذشت اسلامی استفاده می نمودند. شواهد بسیاری در تاریخ برای هر دو مورد وجود دارد که این صفت را برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تصدیق می کند. داستان مرد شامی از بارزترین این موارد است که امام با دشمن خود چنان رفتار کردند که او را به یکی از محبان اهل بیت تبدیل نمودند.

أَنْ شَامِيًّا رَأَى زَاكِبًا فَجَعَلَ يَلْعَنُهُ وَالْحَسَنُ لَمَّا بَرَدُ فَلَمَّا فَرَّغَ أَقْبَلَ الْحَسَنُ عَلَيْهِ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ وَضَجَّكَ وَقَالَ أَيُّهَا الشَّيْخُ أَطْنُكَ غَرِيبًا وَ لَعَلَّكَ سُبِّهْتَ فَلَوْ اسْتَعْتَبْتَنَا أَعْتَبْنَاكَ وَ لَوْ سَأَلْتَنَا أَعْطَيْنَاكَ وَ لَوْ اسْتَوْشَدْتَنَا أَرْشَدْنَاكَ وَ لَوْ اسْتَيْحَمَلْتَنَا حَمَلْنَاكَ وَ إِِنْ كُنْتَ جَانِعًا أَشْبِعْنَاكَ وَ إِِنْ كُنْتَ غُرْبَانًا كَسَوْنَاكَ وَ إِِنْ كُنْتَ مُخْتَاَجًا أَعْنَيْنَاكَ وَ إِِنْ كُنْتَ طَرِيدًا آوَيْنَاكَ وَ إِِنْ كَانَ لَكَ حَاجَةٌ فَصَبَّأْنَا لَكَ فَلَوْ حَوَّكَتَ رَحْلَكَ إِلَيْنَا وَ كُنْتَ ضَيْفِنَا إِلَى وَقْتِ ارْتِحَالِكَ كَانَ أَعُوذَ عَلَيْكَ لِأَنَّ لَنَا مَوْضِعًا رَجْبًا وَ جَاهًا غَرِيضًا وَ مَالًا كَبِيرًا فَلَمَّا سَمِعَ الرَّجُلُ كَلَامَهُ بَكَى ثُمَّ قَالَ أَشْهَدُ أَنَّكَ خَلِيفَةُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ اللَّهُ أَغْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتِيهِ وَ

كُنْتُ أَنْتَ وَ أُوْبُوكَ أُبْعَضَ خَلْقِ اللَّهِ إِلَيَّ وَ الْآنَ أَنْتَ أَحَبُّ خَلْقِ اللَّهِ إِلَيَّ وَ حَوْلَ رَحْلِهِ إِلَيْهِ وَ كَانَ ضَيْفَهُ إِلَيَّ أَنْ اِزْتَحَلَ وَ صَارَ مُعْتَقِدًا لِمَحَبَّتِهِمْ. (۱)

مردی از اهل شام با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که سوار بود مصادف شد. آن شخص شروع به لعن امام نمود، ولی آن بزرگوار جواب به وی نمی دادند. هنگامی که آن مرد ساکت شد، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وی سلام کرد و خندید و به او فرمود: «گمان می کنم غریب باشی؛ شاید امر بر تو مشتبه شده باشد؟ اگر از ما رضایت بخواهی، رضایت می دهیم؛ اگر چیزی بخواهی، به تو عطا خواهیم نمود، اگر از ما راهنمایی بخواهی، تو را هدایت می نمایم؛ اگر حاجتی داشته باشی، روا می کنیم؛ اگر گرسنه باشی، تو را غذا می دهیم، اگر برهنه باشی، لباس به تو می پوشانیم؛ اگر محتاج باشی، تو را بی نیاز خواهیم کرد؛ اگر رانده شده باشی، تو را پناه می دهیم؛ چنان چه احتیاجی داشته باشی، به داد تو می رسیم؛ اگر اثاث مسافرت خود را بیاری و مهمان ما باشی تا موقعی که بخواهی بروی، برای تو بهتر است؛ زیرا ما مهمانخانه، جایگاه وسیع و ثروت فراوانی داریم.» مرد شامی که این سخنان را از ایشان شنید، گریان شد و گفت: «شهادت می دهم که تو در روی زمین خلیفه خدایی، "خدا بهتر می داند که مقام رسالت را کجا قرار دهد!" تو و پدرت نزد من دشمن ترین خلق خدا بودید، ولی اکنون تو نزد من محبوب ترین خلق

خدایی.» آن گاه اثاث خود را برداشت و نزد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برد و مهمان آن بزرگوار بود تا موقعی که حرکت کرد و رفت و دوستی این خاندان را از اعتقادات خویشان قرار داد.

اگر امام با تندی به سخنان ناحق این مرد پاسخ می دادند، فقط درگیری به دست می آمد که در اذهان باقی می ماند و جنبه شخصی آن بیش تر در خاطره ها می ماند. ولی این رفتار امام، باعث هدایت آن فرد شد. از طرفی برای دیگران و کسانی که شاهد ماجرا بودند، نکاتی داشت که از نظرها پنهان نماند. اول این که

ص: ۱۲۹

امام تندی سخن شامی را با محبت و مهربانی پاسخ دادند و این رفتار نشان می دهد که لازم نیست حتماً جواب بدی را با بدی داد. دیگر این که با آرامش و محبت می توان کدورت ها را از بین برد. خوش بین بودن به همه، نکته دیگری است که در این ماجرا وجود دارد. همان طور که امام در ابتدا می فرمایند که گمانم امر بر تو مشتبه شده باشد؛ البته اگر دشمنی فرد مسجل و حتمی باشد، قطعاً دیگر جای خوش بین بودن نیست که این مورد از بحث ما خارج است.

رفتار امام با نزدیکان و اطرافیان خود از این هم نرم تر بود. به یک نمونه در این زمینه اشاره می شود.

وَرُوِيَ أَنَّ غُلَامًا لَهُ عَجَبِيٌّ جَنَابِيَهُ تُوَجِّبُ الْعُقَابَ فَأَمَرَ بِهِ أَنْ يَضْرِبَ فَقَالَ يَا مَوْلَايَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ قَالَ عَفْوْتُ عَنْكَ قَالَ يَا مَوْلَايَ (وَ اللَّهُ يَجِبُ الْمُحِبِّينَ) قَالَ أَنْتَ حُرٌّ لَوْ جِهِ اللَّهُ وَ لَكَ ضِعْفٌ مَا كُنْتُ أُغْطِيكَ؛ (۱)

روایت شده یکی از غلامان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عملی انجام داد که مستوجب عقاب شد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دستور داد تا او را بزنند. آن غلام گفت: «ای مولای من! مؤمن باید از خطای مردم درگذرد.» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «من از تو درگذشتم.» غلام گفت: «ای مولای من! خدا نیکوکاران را دوست

می دارد.» امام فرمود: «تو را در راه خدا آزاد نمودم و مستمری تو را دو برابر کردم.»

این عکس العمل ها در مواردی بوده که طرف مقابل رفتارهای بسیار ناپسندی انجام داده و بدترین عقاب ها را در پی داشته ولی امام با قلب ملکوتی خود هیچ کدورتی به دل نمی گرفتند و دنبال انتقام جویی نبودند. اساس رفتار امام برای راهنمایی بود و هر جا که ضرورت داشت، دست به تنبیه و توبیخ می زدند و قصدشان آرام کردن دل خودشان نبود. به همین دلیل، وقتی روش دیگری را مؤثر تر می دیدند، از تنبیه صرف نظر می کردند. در برخورد با غلام اگر به تنبیه

ص: ۱۳۰

ادامه می دادند، به سبب آسیبی که به او رسیده بود، اثرگذاری لازم را نداشت و حتی غلام کینه امام را نیز به دل می گرفت، اما با رفتار امام، آزادی خود را مدیون قرآن و امام دید و این نتیجه قطعاً بسیار بارزش تر و پربارتر است.

امام از موارد ساده تر نیز به راحتی عبور می کردند؛ برای مثال، به امام خبر دادند:

إِنَّ فُلَانًا يَقَعُ فِيكَ فَقَالَ أَلْقَيْتَنِي فِي تَعَبٍ أُرِيدُ الْآنَ أَنْ أَسْتَغْفِرَ اللَّهَ لِي وَ لَهُ: (۱)

فلانی درباره شما چنین و چنان گفت (از شما بدگویی نمود). امام به وی فرمود: «زحمت مرا زیاد کردی، الآن تصمیم گرفتم که برای خودم و او استغفار نمایم.»

البته در مواردی که توهین و بدگویی از امام به اصل ولایت برمی گشت، امام حتماً پاسخ می گفتند و از آن نمی گذشتند، زیرا اصول، خط قرمز هستند و قابل اغماض نیستند؛ ولی در مواردی که این رفتار نشان از نادانی یا دشمنی شخصی بود، امام چشم پوشی می کردند.

مواردی که اشاره شد، نمونه هایی بود که مردم بارها آن را از امام مشاهده می کردند. امام در حالت ها و موقعیت های متفاوت و با افراد گوناگون این گذشت

و بردباری را از خود نشان می دادند تا به عنوان یک اصل اساسی از دین اسلام، در میان مردم به صورت یک فرهنگ درآید و همه به این روش پای بند شوند.

۳-۱- عبادت و بندگی

بندگی در برابر خداوند از موارد دیگر بود که در زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود داشت و به عنوان فرهنگ عملی ایشان به چشم می خورد. در روایات آمده که ایشان هنگام وضو گرفتن و آماده شدن برای عبادت، حالشان تغییر می یافت:

ص: ۱۳۱

أَنَّ الْحَسَنَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ إِذَا تَوَضَّأَ ارْتَعَدَتْ مَفَاصِلُهُ، وَاصْفَرَّ لَوْنُهُ، فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ: فَقَالَ: حَقَّ عَلَيَّ كُلُّ مَنْ وَقَفَ بَيْنَ يَدَيِ رَبِّ الْعَرْشِ أَنْ يَصْفَرَ لَوْنُهُ، وَ تَرْتَعِدُ مَفَاصِلُهُ. (١)

هرگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشغول وضو می شد، اعضایش می لرزید و رنگ مبارکش زرد می شد. وقتی راجع به این موضوع از آن حضرت جویا می شدند، می فرمود: «جا دارد هرکسی که در مقابل پروردگار عرش قرار می گیرد، رنگش زرد و مفصل هایش دچار رعشه شود.»

هنگام حاضر شدن در مقابل در مسجد چنین می گفتند:

إِلَهِي ضَيْفُكَ بِنَابِكَ يَا مُخْسِرٌ قَدْ أَتَاكَ الْمَسِيُّ فَتَجَاوَزَ عَنْ قَبِيحِ مَا عِنْدِي بِجَمِيلِ مَا عِنْدَكَ يَا كَرِيمٌ؛ (٢)

بارخدایا! مهمان تو بر در خانه ات قرار گرفته است؛ ای خدای نیکوکار! شخص گنه کار نزد تو آمده، ای پروردگار کریم! از گناهان من به خاطر آن نیکویی هایی که داری درگذر.

این رفتارها که در زندگی روزمره حضرت وجود داشته و سیره ایشان محسوب می شد، برای مردم به صورت آموزش عملی بوده و آن ها را با روح و حقیقت عبادات آشنا می کرد. حضرت با زبان رفتار، به آن ها یادآوری می کردند که اگر عبادتی

بخواهد به حقیقت و اصل خود نزدیک باشد، باید چنین باشد. در روایت دیگر، به الگو بودن حضرت در رفتار عبادی اشاره شده است. که راوی می گوید:

لَقَدْ رَأَيْتُهُ فِي طَرِيقِ مَكَّةَ مَاشِيًا فَمَا مِنْ خُلُقٍ اللَّهُ أَحَدُ رَأَاهُ إِلَّا نَزَلَ إِلَيْهَا نَزْلًا وَمَشَى حَتَّى رَأَيْتُ سَعْدَ بْنَ أَبِي وَقَّاصٍ يَمْشِي؛ (٣)

من امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پیاده در راه مکه دیدم؛ کسی از مردم نبود که ایشان را پیاده می دید مگر این که پیاده می شد و با آن حضرت به راه می افتاد، حتی سعد بن ابی وقاص.

ص: ۱۳۲

۱- (۱). کرکی حایری، تسلیه المجالس، ج ۲، ص ۱۷.

۲- (۲). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۴، ص ۱۴.

۳- (۳). طبرسی، إعلام الوری، ص ۲۱۱.

علت این که رفتارهای عبادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای مردم الگو بود، به سبب نزدیکی به پیامبر و نیز تدین و موثق بودن ایشان در دین بود؛ یعنی به دلیل داشتن جایگاه دینی معتبر در نزد مردم، رفتارهای ایشان از جمله رفتارهای عبادیشان به دقت زیر نظر گرفته می شد. این نکته برای افرادی که در جامعه معتبر هستند باید نصب العین قرار گیرد؛ زیرا آن ها به راحتی نمی توانند خود را از مسئولیت نانوشته ای که در جامعه دارند، معاف کنند. مردم آن ها را به عنوان پرچم دار دین و مذهب می دانند و رفتارهای آن ها را مواضع دین می شمارند.

۲. روابط اجتماعی

منظور از روابط اجتماعی، تعاملات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مردم است که در حوزه اجتماع صورت می گرفت و از آن جا که باعث رشد و تربیت مردم می شد، بر فرهنگ آن ها نیز اثر داشت.

۱- ۲. اکرام دیگران

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بزرگوار بودند و در برخورد با دیگران نیز با اکرام و احترام رفتار می کردند. رفتار کریمانه امام با مردم از این جهت قابل توجه است که به مردم یادآور می شوند که انسان نه فقط به عزت نفس خود باید توجه داشته باشد؛

بلکه دیگران را هم باید به دلیل انسان بودن دارای کرامت بداند و صرف نظر از داشتن هر مرتبه و جایگاه اجتماعی و فرهنگی احترام و تکریم کند. ترویج روح کرامت و بزرگواری در جامعه، مانع بسیاری از گناهان می شود و راهی برای رشد و سعادت انسان هاست. کرامت نفس در اسلام جایگاه بالایی دارد و روایات نیز بر آن تأکید می کند. علت تأکید و سفارش، به دلیل آثاری است که این روحیه به دنبال دارد. دوری از گناهان یکی از آثاری است که برای کرامت نفس

«مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ لَمْ يَهْنَأْ بِالْمَعْصِيَةِ»؛ (۱) کسی که جاننش نزد او گرامی باشد، با گناه و معصیت آن را پست نمی‌کند. «سازگاری با مردم نیز از دیگر فواید کرامت نفس است:

«مَنْ كَرُمَتْ نَفْسُهُ قَلَّ شِقَاقُهُ وَ خِلَافُهُ»؛ (۲)

"کسی که نفس او گرامی و بزرگوار باشد، جدایی و ناسازگاریش با مردم کم باشد." دوری از شهوات و دنیا نیز از سایر آثار کرامت نفس است. (۳)

اگر کرامت نفس فقط همین چند فایده را به دنبال داشته باشد، برای سعادت و هدایت انسان ها کافی است. به همین دلیل، برای گسترش این فضیلت اخلاقی باید تلاش های لازم صورت بگیرد و از فرصت های به وجود آمده بهترین بهره را برد. عزت و احترام به خود و دیگران یکی از این راه هاست. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این احترام و اکرام را خیلی ساده و در حالت عادی زندگی رعایت می کردند و به دیگران هم می آموختند که به راحتی می توان با مردم رفتار سالم داشت و با این کار هم به دیگران محبت کرد و هم ادب و احترام دیگران را جلب کرد. روزی امام در مجلسی نشستند؛ مردی وارد شد و نشست. امام فرمودند:

«إنك جلست إلينا

علی حین قیام منا أفتأذن؟» (۴) "تو زمانی نشستی که ما قصد رفتن داشتیم آیا اجازه می دهی ما برویم؟" در این رفتار امام، شخصیت طرف مقابل و جایگاه اجتماعی و یا مال و ثروتش مهم نبوده بلکه آن حضرت به عنوان فردی مسلمان به او توجه و احترام کرده است. رواج چنین تفکر و رفتارهایی در جامعه، میزان کرامت انسان ها را افزایش می دهد و به تبع، فرهنگ سالمی در جامعه حاکم می شود که

ص: ۱۳۴

۱- (۱) . عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۳۹.

۲- (۲) . همان، ص ۴۶۴.

۳- (۳) . «من کرمت نفسه صغرت الدنيا في عينه.» (غرر الحکم و درر الکلم، ص ۶۶۴، «مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ [شَهْوَاتُهُ] شَهْوَاتُهُ» نهج البلاغه (للصباحی صالح)، ص ۵۵۵).

۴- (۴) . ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۱۰، ص ۲۷۴.

در آن همه به واسطه انسان بودن دارای احترام و جایگاه اجتماعی هستند. این خود باعث احساس امنیت اجتماعی می شود.

۲-۲- تواضع در برابر مردم

از دیگر رفتارهای اجتماعی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توان به تواضع ایشان در برخوردهای اجتماع اشاره کرد. گسترش فرهنگ تواضع نیز در جامعه و در برخوردهای اجتماعی، باعث نزدیکی دل ها به هم می شود و محبت و دل بستگی را افزایش می دهد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«نمره التواضع المحبّه»؛^(۱) "میوه تواضع، دوستی مردم است." تواضع امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برخورد با مردم، قلب ها را به سوی ایشان متمایل می کرد و بذریه محبت اهل بیت (علیهم السلام) را در جان آن ها می نشانید. در سیره امام چنین آمده است:

ان الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مر علی فقراء و قد وضعوا كسيرات على الأرض و هم قعود يلتقطونها و يأكلونها فقالوا له هلم يا ابن بنت رسول الله إلى الغداء فنزل و قال فان الله لا يحب المتكبرين و جعل يأكل معهم ثم دعاهم إلى ضيافته و أطعمهم و كساهم؛^(۲)

روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر جمعی از فقرا گذشتند که تکه هایی از نان را بر زمین گذاشته و مشغول خوردن بودند. آنان به حضرت گفتند: ای پسر دختر پیامبر

خدا، بیا با ما ناشتایی کن! امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از این که فرمود: «خدا متکبران را دوست ندارد» پیاده شدند و با ایشان مشغول غذا خوردن گردیدند. وقتی همه غذا خوردند و سیر شدند، آن غذا به برکت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم چنان به حال خود بود. سپس امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آنان را دعوت نمودند و غذا داد و لباس پوشانیدند.

ص: ۱۳۵

۱- (۱). تیمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۳۲۷.

۲- (۲). امین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۶۵.

این گونه رفتار در اجتماع، به مردم می آموزد که فردی مانند امام با این که از جایگاه بالایی برخوردار است، خود را برتر از دیگران نمی شمارد و هم نشینی با زیردستان را دوشان خود نمی داند. فراگیر شدن این رفتارها در جامعه، باعث گسترش برادری در میان مردم می شود و در تعاملات از اختلاف دوری می نمایند و با یک رنگی در کنار هم زندگی می کنند.

۳-۲- عفت و حیا

وجود عفت و حیا در جامعه از مهم ترین اموری است که در جامعه باعث ایجاد امنیت اجتماعی می شود. اگر عفاف و حیا از جانب زنان رعایت گردد، مردان دچار لغزش نمی شوند و اگر از جانب مردان رعایت گردد، زنان دچار ناامنی و وحشت نمی شوند. از این رو، یکی از مهم ترین آثار عفت، ایجاد امنیت اخلاقی در جامعه است. برای رسیدن به این مرحله باید فرهنگ پاک دامنی در جامعه گسترش یابد. امام حسن (علیه السلام) نیز با رعایت عفاف، عملاً به ترویج این فرهنگ می پرداختند و پای بندی خود را به اصول نشان می دادند. در این زمینه از سیره امام حسن (علیه السلام) چنین آمده است:

هُوَ فِي صَلَاتِهِ فَأَوْجَزَ فِي صَلَاتِهِ ثُمَّ قَالَ لَهَا أَلَيْكَ حَاجَةٌ قَالَتْ نَعَمْ قَالَ وَ مَا هِيَ قَالَتْ قُمْ فَأَصِْبْ مِنِّي فَإِنِّي وَفَدْتُ وَ لَا بَقُلْ لِي قَالَ إِلَيْكَ عَنِّي لَا تُحْرِقِينِي بِالنَّارِ وَ نَفْسِكَ فَجَعَلَتْ تُرَاوِدُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَ هُوَ يَبْكِي وَ يَقُولُ وَيَحْكُ إِلَيْكَ عَنِّي وَ اشْتَدَّ بُكَاءُهُ فَلَمَّا رَأَتْ ذَلِكَ بَكَتْ لِبُكَائِهِ؛

(۱) امام حسن (علیه السلام) مشغول نماز بودند، در آن بین زن زیبایی نزد آن حضرت آمد. امام نماز را مختصر نمود و به وی فرمود: «حاجتی داری؟» گفت: «آری.» فرمود: «چه حاجتی؟» گفت: «برخیز و مراد مرا حاصل کن، زیرا من بر تو وارد شدم و شوهری ندارم.» امام مجتبی (علیه السلام) فرمود: «به تو اخطار می کنم که مرا با خودت دچار آتش جهنم منمایی!» ولی آن زن هم چنان آن حضرت را

ص: ۱۳۶

تحریک می نمود و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درحالی که گریه می کرد، فرمود: «وای بر تو! به تو اخطار می کنم که مرا با خودت دچار آتش جهنم نمایی!» آن زن هم از شدت گریه امام شروع به گریه کرد.

امام با رعایت عفت، در برابر بی عفتی آن زن به او هشدار می دهند که ورود در آتش جهنم عاقبت قدم برداشتن در این راه است. امام با آگاهی از خطر این لغزشگاه، با معصومیتی که داشتند، از وحشت ابتلا به بی عفتی، به گریه افتادند و به طرف مقابل هم گوشزد کردند که از رفتار ناشایست خود دست بردارند. حال جا دارد به افرادی که به راحتی خود را در معرض گناهانی از این قبیل قرار می دهند، یادآور شد که امام با وجود معصوم بودن، از شدت ترس به گریه افتادند، آن ها با چه اطمینانی خود را با نگاه، کلام و یا رفتار در تیررس شیطان قرار می دهند و به ناامنی اخلاقی در اجتماع دامن می زنند. همان طور که در ابتدا هم آمد، رعایت عفت به زن یا مرد اختصاص ندارد و جامعه باید دارای این فرهنگ باشد تا آرامش اخلاقی بر جامعه حاکم شود.

باید دانست که باحیا بودن و دوری از بی عفتی در تمام شئون زندگی باید رعایت شود و به یک جنبه و یک جا اختصاص ندارد. عفت در کلام، عفت در نگاه، عفت در رفتار، در خانه، در اجتماع، در خلوت، در بازی، و... در همه جا و در همه حالت باید رعایت شود. به دلیل فراگیری و اهمیت این امر، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

می فرماید:

«الایمان و الحیاء مقرونان فی قرن و لا یفترقان»^(۱) "ایمان و حیا هر دو به یک ریسمان بسته و با یک دیگر هستند و از هم جدا نشوند." گویا کسی که

ص: ۱۳۷

۱- (۱). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۵۶.

حیا ندارد ایمان ندارد. با توجه به اهمیت حیا، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با رفتار خود به ترویج این فرهنگ در جامعه می پرداختند. (۱)

۴-۲- حضور فعال در اجتماع

حضور فعالانه در اجتماع و پرهیز از انزواطلبی، یکی دیگر از روش های عملی فرهنگ سازی است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن پای بند بودند. بیش ترین زمان حیات حضرت در دورانی سپری شد که جریان اجتماع با ایشان همسو نبود. ایشان زمان حیات پیامبر (ص) خردسال بودند و در دوران پدر نیز ۲۵ سال را در سکوت گذراندند و بعد از دوران کوتاه خلافت پدر، خود نیز با ماجرای صلح کنار گذاشته شدند، ولی در تمام این دوران ها، از فعالیت فرهنگی - چه به صورت علمی و چه به صورت عملی - دست برنداشتند. ایشان با استفاده از موقعیت مناسب، با روش هایی که به آن ها اشاره شد، در اجتماع به فعالیت می پرداختند و روی گردانی مردم را دلیلی برای عدم فعالیت فرهنگی خود نمی دانستند. به این معنا که استیلائی دشمن و یا جریان مخالف، باعث نشد که ایشان خود را کنار کشیده، صحنه فرهنگی را خالی کنند؛ بلکه با استفاده از ابزار فرهنگ، به هدایت و روشن گری مردم می پرداختند. این رفتار امام نیز به دین مداران، متذکر می شود که در هر فضای سیاسی و فرهنگی نباید منفعلانه عمل کرد و ساکت ماند، بلکه با

هر ابزاری و در هر فرصتی باید به گسترش فرهنگ اسلامی پرداخت و در هیچ وضعیتی مسئولیت فرهنگی از مسلمان سلب نمی شود و کم ترین فعالیت فرهنگی مسلمان، عامل بودن به آموزه های اسلامی است.

ص: ۱۳۸

۱- (۱). در روایت دیگری چنین آمده است: «دَخَلَ الْحَسَنُ بُنَى عَلِيٍّ الْفُرَاتِ فِي بُؤَدِهِ كَانَتْ عَلَيْهِ قَالَ فَقُلْتُ لَهُ لَوْ نَزَعْتَ ثَوْبَكَ فَقَالَ لِي يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ إِنَّ لِمَاءِ شَيْكَانَا؛ مناقب آل أبي طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۴، ص ۱۵. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با لباس وارد فرات شدند و فردی از ایشان پرسید: «چرا لباستان را در نیاوردید؟» ایشان پاسخ دادند که آب هم ساکنانی دارد. (یعنی امام به خاطر رعایت عفت و حیا از موجودات درون آب این کار را کرده اند).

سبک فرهنگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) می تواند سرمشق افرادی قرار گیرد که به فرهنگ دینی دل بستگی دارند و خود را به گسترش و اشاعه فرهنگ اسلام موظف می دانند. جامعیت سبک زندگی فرهنگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) به گونه ای بود که هم می تواند برای خواص و هم برای عامه مردم الگو باشد. به این معنا که امام با روش علمی و عملی به گسترش فرهنگ اسلامی می پرداختند و از روش های مختلفی استفاده می کردند. که با سلاقی مختلف مخاطبان متناسب بود. این قسم از تبلیغ فرهنگی می تواند توجه خواص را جلب کند تا با استفاده از تخصص خود و الگوگیری از امام، این وظیفه را انجام دهند؛ یعنی هر جا مخاطب پذیرش دارد باید از موعظه یا سخن رانی و یا پاسخ به سؤالات استفاده نمایند تا فرهنگ اسلام ناب را برای مردم تبیین کنند و آن جایی که روش علمی اثرگذار نیست، با رفتارهای اسلامی که پشتوانه فرهنگی دارند، مردم را به سمت فرهنگ اصیل اسلام هدایت کنند. متدینان و دین مداران که از تخصص برخوردار نیستند نیز می توانند با پیروی از حضرت در رفتارهای فرهنگی در این زمینه مؤثر باشند. گفتنی است که ترویج فرهنگ اسلام از طریق رفتار، در مورد خواص بااهمیت تر و اثرگذارتر است. با این رویکرد تمام افراد جامعه اسلامی می توانند برای غنای فرهنگ اسلامی قدم بردارند و همه مسلمانان به عنوان سربازان فرهنگی، به دفاع از کیان فرهنگی اسلام بپردازند و نه تنها خود را از حمله فرهنگی دشمن ایمن سازند؛ بلکه دیگران را با عمل، به سمت این فرهنگ غنی دعوت کنند.

۱. آل یاسین، شیخ راضی، صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، بیروت: اعلمی، ۱۴۱۲ ق. ۲.
۲. ابن حمزه طوسی، محمد بن علی، الثاقب فی المناقب، چاپ سوم، قم: انصاریان، ایران، ۱۴۱۹ ق. ۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: علامه، ۱۳۷۹ ق.
۵. ابن منظور، محمد، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ ق.
۶. الهامی نیا، علی اصغر، سیره اخلاقی تربیتی امام خمینی (ره)، بی نا، بی جا، بی تا.
۷. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الأئمه، چاپ اول، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۸. امین عاملی، سیدمحسن، أعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳ ق.
۹. بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان، حلیه الأبرار فی أحوال محمّد و آلہ الأطهار (علیهم السلام)، ۵ جلد، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۱ ق.
۱۰. بستانی، فؤاد افرام و مهیار، رضا، فرهنگ ابجدی، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ش.
۱۲. ثقفی، ابراهیم بن محمد، الغارات أو الإستفار و الغارات، چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۹۵ ق.

١٣. جزائري، نعمت الله، رياض الأبرار في مناقب الأئمة الأطهار، چاپ اول، بيروت: مؤسسه التاريخ العربي، ١٤٢٧ ق.

١٤. حسيني دشتي، سيدمصطفى، معارف و معاريف، چاپ اول، قم: اسماعيليان، ١٣٦٩.

١٥. حلي، رضی الدين علي، العدد القويہ لدفع المخاوف اليوميہ، چاپ اول، قم: كتاب خانه آيت الله مرعشي نجفي، ١٤٠٨ ق.

١٦. دهخدا، علي اكبر، لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران ١٣٤٢ ش.

١٧. شريف الرضي، محمد بن حسين، نهج البلاغه، چاپ اول، قم: هجرت، ١٤١٤ ق.

١٨. صدوق، محمد بن علي، الخصال، چاپ اول، قم: جامعه مدرسين، ١٣٦٢ ش.

١٩. طبراني، سليمان بن احمد، أخبار الحسن بن علي (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، كويت: دارالأوراد، ١٤١٢ ق.

٢٠. طبرسي، فضل بن حسن، إعلام الوري بأعلام الهدى، چاپ سوم، تهران: اسلاميه، ١٣٩٠ ق.

٢١. فتال نيشابوري، محمد بن احمد، روضه الواعظين و بصيره المتعظين، چاپ اول، قم: انتشارات رضی، ١٣٧٥ ش.

٢٢. قرشي، سيدعلي اكبر، قاموس قرآن، تهران: دارالكتب الإسلاميه، ١٣٧١.

٢٣. قطب الدين راوندي، سعيدبن هبه الله، الخرائج و الجرائح، چاپ اول، قم: مؤسسه امام مهدي (عج)، ١٤٠٩ ق.

٢٤. كركي حايري، سيدمحمد، تسليه المجالس و زينه المجالس، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، ١٤١٨ ق.

٢٥. كاتب واقدي، ابن سعد، الطبقات الكبرى، چاپ دوم، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٨ ق.

٢٦. ليثي واسطلي، علي بن محمد، عيون الحكم و المواعظ، چاپ اول، قم: دارالحدیث، ١٣٧٦ ش.

٢٧. مجلسي، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، دار إحياء التراث العربي، چاپ دوم، بيروت: ١٤٠٣ ق.

٢٨. مطهري، مرتضى، مجموعه آثار استاد شهيد مطهري، قم: انتشارات صدرا، ی تا.

٢٩. معین، محمد، فرهنگ فارسی، چاپ پانزدهم، تهران: امیرکبیر، ١٣٧٩.

٣٠. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ١٤١٣ ق.

پژوهش حاضر، در موضوع روش تربیت در سیره سبطاکبر پیامبر (ص) که با شیوه مطالعات متون روایی و تاریخی در فضای کتاب خانه و استفاده از نرم افزارهای مربوط با موضوع نگاشته شده است. در این نوشتار، سعی شده روش های تربیتی امام مجتبی (علیه السلام) با استفاده از سخنان و سیره عملی آن بزرگوار استخراج شود و به صورت ساده و قابل فهم به نسل جوان عرضه گردد. بصیرت عمیق دینی و اجتماعی، به عنوان اساسی ترین روش تربیت و پرورش باورهای دینی متریبان در سیره امام مشهود است. پس از شکل گیری نظام فکری، هدایت عواطف و گرایش های متریبی، در رفتار او تأثیر دارد که از سیره امام مجتبی (علیه السلام) به خوبی قابل دریافت و بازشناسی است. سعی شده این شیوه هم به عنوان یک روش تربیتی معرفی گردد. هم چنین اصلاح رفتار و عملکرد در عرصه اجتماع به لحاظ تربیتی اهمیت دارد که این جنبه نیز در سیره ایشان جلوه گر است. در این مقاله با عنوان اعتدال و میانه روی و خدمت به محرومان و گذشت از متخلفان و مخالفان نگاشته شده است. در نهایت یک الگوی جامع تربیتی مبتنی بر سیره امام حسن (علیه السلام) به علاقه مندان معرفی شده که تمسک به آن و استفاده از این الگوی حسنی، بی شک موجب سعادت دنیا و آخرت پیروان آن بزرگوار خواهد بود.

واژگان کلیدی: تربیت، سیره، روش، اعتدال، بصیرت، خودسازی، الگوی تربیتی، امام مجتبی (علیه السلام).

وجود مقدس هریک از معصومان (علیهم السلام) و صفات و رفتار آن بزرگواران، هر کدام منبع بسیار مهم و تأثیرگذاری در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان است؛ به نحوی که می توان در تمام زوایای زندگی، از ابعاد بی پایان حیات پر بار آن ها درس آموخت و نحوه زیستن و هم زیستی مسالمت آمیز با دیگران را همراه با عزت و معنویت فراگرفت. سیره و روش رفتاری سبط اکبر پیامبر (ص) با مردم، خانواده، بستگان، دوستان و حتی مخالفان و دشمنان، شیوه برخورد با دیگران را به مسلمانان می آموزد که این رفتارها و روابط انسانی، در مجموع سیره تربیتی و اجتماعی آن حضرت را شکل می دهند.

سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بخش هایی مختلفی دارد که هر بخش آن به حوزه خاصی از گفتارها و رفتارهای آن حضرت مربوط است. اگر بخواهیم سیره ایشان را حوزه شناسی کنیم، باید ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان را در نظر بگیریم و بر اساس آن، حوزه های گوناگون سیره حسنی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بازشناسی و معرفی نماییم. در این مقاله به بررسی سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با هدف استخراج روش های تربیتی آن حضرت می پردازیم. این روش ها، که از متن گفتار و رفتار امام در عرصه های گوناگون زندگی به دست می آید و قابل استنباط است. در مجموع شاید بتوان الگوی جامع تربیتی از سیره ایشان به دست آورد و به نسل جوان تربیت پذیر عرضه کرد.

مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به موضوع اصلی و تبیین آن، تعریف واژگان کلیدی مناسب به نظر می رسد؛ زیرا شناخت مفاهیم و کلمات اصلی و درک معانی آن ها، دید روشنی به پژوهش گر می دهد تا او بتواند با نگاه دقیق تر و عمیق تر به پژوهش

بپردازد. هم چنین تبیین مفاهیم، به مخاطبان کمک می کند تا آن ها ضمن آشنایی با موضوع و مفاهیم کلیدی، برداشت درستی از مباحث داشته باشند. به هر صورت، مفهوم شناسی، از کارهای مهم و تأثیرگذار در اجرای فرایند، تدوین و عرضه مطالب در ارتباط با موضوع پژوهش است که باید بررسی شوند.

روش

واژه «روش» در زبان های مختلف لاتین،^(۱) عربی،^(۲) و فارسی، کاربرد پرشمار دارد و در مجموع، تفاوت اساسی میان آن ها دیده نمی شود؛ بلکه می توان گفت همه آن ها با تجزیه و تحلیل، در نهایت به مفهوم یکسانی برمی گردند. «روش»^(۳) در زبان فارسی، اسم مصدر از فعل رفتن، در منابع واژه شناسی به معنای راه، طرز، طریقه، سبک، شیوه، و امثال آن^(۴) آمده است. هدف از انتخاب روش در هر نوشته ای، دست یابی به ضوابطی است که پژوهش گر را در مسیر راه یاری دهد و براساس آن روش خاص، نظم و برنامه منطقی در کار خود ایجاد کند و از هر گونه دوباره کاری، خطا و اسراف در وقت و هزینه مصون بماند. از این نظر روش، به مجموعه قوانینی گفته می شود که به صورت دستورالعمل درآمده و برای آسان کردن پژوهش و زودتر و درست تر به نتیجه رسیدن آن به کار می رود.

(۵)

ص: ۱۴۵

Method. (۱) - ۱

۲- (۲) . الطریقه، المنهج و الاسلوب.

۳- (۳) . نکته توجه درباره روش این که روش، نسبت به اصطلاحات دیگر مانند شیوه در زبان فارسی، اسلوب و منهج در زبان عربی و Proceed و نیز Technique در زبان لاتین که کاربرد وسیع دارند، جنبه راهبردی دارد و از عمومیت برخوردار است. هر کدام از این واژگان از روش جزئی تر و در موارد خاصی به کار می روند. (بهرروز رفیعی، آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، جلد سوم، امام غزالی، ص ۲۶۷)

۴- (۴) . علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، واژه «روش».

۵- (۵) . کریمی، روش های مطالعه و تحقیق با تأکید بر کتابخانه، ص ۱۴، قم: مکتب القرآن، امور تربیتی آموزش و پرورش، ۱۳۷۵.

وجه مشترک و نکته محوری در همه تعاریفی که تاکنون از روش آورده شده، جنبه راهبردی و راهنمایی آن است که فعالان عرصه دانش و هر حوزه کاری را به سوی هدف موردنظر هدایت می‌کند، فعالیت آن‌ها را نظام مند ساخته، از هدر رفتن نیرو و انرژی جلوگیری می‌نماید. منظور از روش در این نوشتار، شیوه تدوین مقاله به نحو توصیفی - تحلیلی است که با مطالعه متون دینی، روایی و تاریخی در فضای کتاب‌خانه به سامان می‌رسد.

تربیت

واژه «تربیت»^(۱) از نظر لغت‌شناسی، مصدر باب «تفعیل» از ریشه «رَبَّبَ» یا «رَبَّوْ» است. «رَبَّبَ» به معنای تدبیر، سرپرستی، نگه‌داری و اصلاح چیزی و «رَبَّو» به مفهوم رشد، نمو، زیادتى و فزونی به کار رفته است؛ چنان‌که این منظور، تربیت از ریشه «رَبَّو» را به معنای زیادتى، رشد و نمو^(۲) و راغب اصفهانی، تربیت از ریشه «رَبَّبَ» را به معنای ایجاد تغییر در چیزی به صورت تدریجی - به نحوی که آن چیز به حد تمام برسد - دانسته‌اند.^(۳)

بر این اساس، ریشه «رَبَّبَ» به تربیت کیفی و «رَبَّو» به پرورش کمی نظر دارد.

تربیت در اصطلاح، تعریف یکسانی ندارد، بلکه دانشمندان هرکدام بر اساس دیدگاه خود درباره هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و به طور کل فلسفه تربیتی خویش، تعریفی از تربیت آورده‌اند. شهید مطهری، تربیت را

ص: ۱۴۶

۱- (۱) «Education» این واژه از ریشه «Educar» به معنای تغذیه، رشد و نمو یا «Educacere» به معنای بیرون کشیدن، به چیزی رهنمون کردن و پرورش دادن است. (آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ج ۳ (امام غزالی)، بهروز رفیعی، ص ۲۶۷.

۲- (۲) «الزیاذه و النشاء و التغذیه و المحافظه و النماء». (ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۶ ق (ماده رب)).

۳- (۳) «انشاء الشیء حالاً فحالاً الی حدالتمام» (محمد، الراغب، المفردات فی غرایب القرآن، تحقیق عدنان داوودی، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۶ ق) (ماده رب).

پرورش استعداد‌های درونی بالقوه و به فعلیت رسانیدن آن دانسته است. (۱) برخی دیگر، تربیت را پرورش استعداد‌های مادی و معنوی و هدایت آن به سوی کمالاتی تعریف کرده اند که خداوند در وجود آدمی قرار داده است. (۲) تعریفی نسبتاً جامع و کامل از تربیت، در کتاب فقه تربیتی این گونه آمده است:

فرایند کمک و یاری رسانی به مربی برای ایجاد تغییر تدریجی، در گستره زمان در یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری اوست که به واسطه عامل انسانی دیگر، به منظور دست‌یابی وی به کمال انسانی و شکوفاسازی استعداد‌های او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهای اوست. (۳)

تعریف اخیر از تربیت، نسبت به دو تعریف پیشین جامع‌تر و به جنبه‌های گوناگون تربیت توجه کرده است، ولی چون به اراده و تصمیم مربی تصریح نشده و هم‌چنین فرایند تربیت را در مقام اجرا به یکی از ساحت‌های آن منوط کرده، از این روی تعریف زیر برای تربیت مناسب‌تر است. با نظر به آیات و روایات و یافته‌های اندیشمندان مسلمان می‌توان گفت که تربیت عبارت است از: «فرایند منظم و هدفمند که به منظور فراهم ساختن زمینه رشد فطری و همه‌جانبه‌مربی در ساحت‌های مختلف انجام می‌گیرد؛ به نحوی که خود وی با اراده و اختیار خویش در مسیر تکامل مادی و معنوی گام بردارد و به هدف نهایی که همان تقرب به خداست نایل گردد.»

(۴)

ص: ۱۴۷

۱- (۱) مرتضی، مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۶، تهران: صدرا، ۱۳۷۱.

۲- (۲) مهدی، صانعی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۱۱، تهران: انتشارات سناباد، ۱۳۷۸.

۳- (۳) علی رضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۲۸، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تحقیق سیدنقی موسوی و همکاران، ۱۳۸۷.

۴- (۴) محمد احسانی، سیره اخلاقی و تربیتی معصومین، ص ۲۳، قم: انتشارات بین‌المللی جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۰.

واژه شناسان معانی متعددی برای کلمه «سیره» آورده اند، مانند: روش، طریقه، سنت، (۱) سبک و نحوه انجام دادن کار، حرکت در روز، حرکت در شب و مطلق حرکت کردن و راه رفتن. نیز سیره را مثل فطره بر وزن «فَعَلَةٌ» گرفته اند که بر نوع و سبک رفتار دلالت می کند. (۲) راغب اصفهانی می گوید: «سیره به معنای حالتی است که انسان یا غیر او بر آن حالت زندگی می کند؛ چه آن حالت غریزی باشد و چه اکتسابی». (۳) چنان که سیره در قرآن به همین معنا به کار رفته است: (سَيُجِئُهُمْ سِيرَتَهَا الْأُولَى) (۴) «ما آن (ازدها) را به حالت اولش (عصا) بر می گردانیم.» به نظر اهل لغت، یک نوع سیر و حرکت در قالب راه رفتن یا فعالیت های دیگر در مفهوم سیره نهفته است. همان گونه که مشتقات آن مانند «سار، سیر، یسیر و سیروا» به نوعی متضمن معنای رفتار و حرکت هستند. هم چنین کاربرد مشتقات سیره در قرآن کریم به شکل امر: (سِيرُوا فِي الْأَرْضِ)؛ «در زمین سیر کنید» و فعل مضارع: (أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ)؛ «آیا در زمین گردش نکردید»، ناظر به همین معناست.

سیره در اصطلاح به معنایی متفاوت به کار رفته و تعریف یکسانی که مورد وفاق همه دانشمندان باشد، تاکنون درباره آن نیاورده اند. برخی از سیره شناسان آن را به معنای طریقه و حالت دانسته اند که برگرفته از مفهوم

ص: ۱۴۸

۱- (۱). المصباح المنیر، ج ۱، ص ۳۶۱. «السیره الطریقه فی الشیء و السنه». (معجم مقایس اللغه، ج ۳، ص ۶۱).

۲- (۲). لغت نامه دهخدا، واژه «سیره» ص ۱۲۲۴۲ ۱۲۲۴۱؛ فرهنگ بزرگ جامع نوین، ج ۱ و ۲، ص ۶۹۰؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ص ۳۳۵-۳۳۶ ماده سیر؛ مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۴۰؛ معجم مقایس اللغه، ج ۳، ص ۶۱، لسان العرب، ج ۶، ص ۴۵۴.

۳- (۳). مفردات الفاظ القرآن، واژه سار، ص ۴۳۳.

۴- (۴). سوره طه، آیه ۲۱.

لغوی آن است. (۱) بعضی دیگر سیره را برابر با تاریخ و ثبت وقایع تاریخی قرار داده اند که دامنه وسیعی همانند تاریخ پیدا می کند. (۲) چنان که عرف تاریخ نویسان، همین معنا را تأیید می کند و برداشت عمومی آن ها از سیره، ذکر حوادث و سرگذشت افراد است که سیره های تدوین یافته به وسیله آنان، بر این امر گواه می باشد. (۳) هم چنین سیره را بر چگونگی رفتار انسان نیز اطلاق کرده اند که همه فعالیت های فرد را شامل می شود. (۴)

شهید مطهری بیش از دیگران در مفهوم شناسی سیره سخن گفته است. ایشان هم وزن بودن سیره با شکل «فعله» را دلیل بر این قرار داده که این هیأت معنای خاصی به آن می بخشد و آن معنا عبارت از نوع و سبک خاص رفتار است. به نظر ایشان، هر رفتاری را نمی توان اصطلاحاً سیره نامید، بلکه رفتاری که دارای روش و سبک ویژه باشد، مصداق سیره خواهد بود؛ (۵) زیرا هیأت مذکور در لغت عرب، بر نوع و روش خاص دلالت دارد؛ چنان که اگر گفته شود: «جَلَسْتُ «جلسه» نوع مخصوص نشستن را می رساند؛ بر عکس اگر بگوییم «جَلَسْتُ «جلسه» به مطلق نشستن دلالت دارد. (۶) برخی دیگر از سیره نویسان بر همین اساس، «سبک و قاعده رفتار» را معنای سیره دانسته اند که بنابراین قواعد حاکم بر رفتار فرد را باید جست و جو کرد.

(۷)

ص: ۱۴۹

-
- ۱- (۱). تفسیرالمیزان، ج ۱۴، ص ۱۹۹.
 - ۲- (۲). سیره سیاسی معصومان:، ص ۲۱.
 - ۳- (۳). نک: سیره های نوشته شده به وسیله تاریخ نگاران مانند سیره ابن هشام، سیره حلبی، سیره نبوی از ابن عساکر و امثال آن.
 - ۴- (۴). سیره پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۱۰.
 - ۵- (۵). سیره نبوی، ص ۴۵.
 - ۶- (۶). همان، ص ۴۶.
 - ۷- (۷). سیره پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۱۰.

در مجموع دو معنا از تعریف های پیش گفته، به دست می آید: یکی معنای عام سیره که عبارت است از ثبت وقایع تاریخی و سرگذشت افراد؛ دوم، معنایی خاص که سبک و قاعده رفتار است. تفاوت این دو معنا علاوه بر میزان فراگیری، در این جهت نیز ظاهر می شود که سیره به معنای اول یکی از مصادر سیره به معنای دوم است؛ یعنی از بررسی عملکرد فرد در طول زندگی او، به سبک و روش رفتاری وی می توان دست یافت.^(۱) منظور از سیره در این نوشتار نزدیک به معنای دوم، رفتارهای نسبتاً ثابت، روشمند و ضابطه محوری است که از مجموع عملکرد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عرصه های مختلف زندگی ایشان به ظهور رسیده و می توان روش ها و در نهایت الگوی جامع تربیت را از آن ها استخراج و عرضه نمود.

روش های تربیت در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

هر چند روش های تربیت در ابعاد مختلف از سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قابل استخراج و عرضه به مخاطبان است، در این مقاله، برای پرهیز از اطاله نوشتار، به مهم ترین آن ها اشاره می شود که به نظر در تربیت نسل جوان تأثیر بیش تر دارند. روش هایی بررسی می شوند که به نحوی، مرتب بر یک دیگر هستند؛ به گونه ای که با تبیین آن روش ها، در نهایت به یک مدل و الگوی جامع تربیتی در سیره آن حضرت دست خواهیم یافت.

الف) روش بصیرت دهی

اشاره

واژه «بصیرت» از ریشه «بصر» در منابع واژه شناسی به معنای دانایی، بینایی، بینایی دل، هوشیاری، زیرکی و یقین آمده است.^(۲)

علامه مصطفوی می گوید:

ص: ۱۵۰

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) .. دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۵۴۶.

اصل کلمه «بصر» به معنای بینایی است و «بصیرت»، بار معنایی بیش تر از دیدن ظاهری دارد و بر بینایی باطنی و درونی اطلاق می شود که با دید عمیق و تأمل و تدبیر حاصل می گردد.^(۱)

بر این اساس، آنچه مفهوم بصیرت را از بصر جدا می سازد، آن است که بصر به بینایی ظاهری اطلاق می شود و بصیرت به نیروی نهانی و قوای قلبی که در شناخت حقایق تا عمق وجود و باطن ذات آن نفوذ می کند و صاحب بصیرت، از پرتو آن، حقایق و بواطن اشیا را درمی یابد. بنابراین، بصیرت به مثابه بَصِير (چشم) است برای نفس انسان.^(۲) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این معنا را قبل از هر چیز در مردم تقویت می کردند و آن را پرورش می دادند تا از ظاهری بیرون آمده، به حقیقت برسند. زیرا بینش باطنی، پایه کارهای درست است؛ اگر بصیرت نباشد، احتمال اشتباه و در نتیجه میزان انحراف بسیار زیاد خواهد بود، چنان که معصومان (علیهم السلام) عموماً و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خصوصاً از این جهت آسیب دیدند و متضرر شدند؛ زیرا طرف داران آن بزرگواران در اثر تبلیغات دشمن فریب خوردند و در مقابل معاویه مقاومت نکردند؛ به همین علت، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در صفین ناگزیر به پذیرش حکمیت شدند و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به صلح با معاویه تن دادند.^(۳)

ریشه بصر با شکل های مختلف در قرآن کریم به کار رفته و اغلب به معنای بینش باطنی است. افزون بر این نکته ای که به نظر مهم می رسد، این است که قرآن علاوه بر استعمال بصیرت به درک عمیق و حقیقت بین، راه های رسیدن به

ص: ۱۵۱

۱- (۱). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۲۷.

۲- (۲). جمعی از محققان، دائره المعارف تشیع، ج ۳، ص ۲۷۱.

۳- (۳). شیخ مفید، الجمل، ص ۶۹، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

آن را هم نشان داده و می فرماید: (وَ فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ)؛^۱ «در وجود خود شما نیز نشانه های خدا فراوان است آیا چشم باز نمی کنید و این همه آیات و نشانه های بارز حق را نمی بینید.» آنچه در انسان از اندام ظاهری، ترکیبات شیمیایی، نفس، قوای نفسانی، ساختار نظام مند و مانند آن از ابتدا تا انتها وجود دارند، در واقع هر کدام راه های بصیرت و شناخت درونی به خدای تعالی است.^(۱) در حقیقت اگر نگاه کنیم، هر یک از این قوا و اعضای بدن انسان مثل قوه بینایی، دارای نظام مستقل هستند که تأمل در آن ها، راه بصیرت به آفریدگار را نشان می دهد.^(۲)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سیره قولی و عملی، به بصیرت دهی و آگاهی بخشی به مردم پرداختند و تا حد امکان، در این زمینه کوشیدند. ایشان در موضوع بصیرت می فرماید:

إِنَّ أَبْصَرَ الْأَبْصَارِ مَا نَفَذَ فِي الْحَيْرِ مَذْهَبُهُ ، وَ أَسْمَعُ الْأَسْمَاعِ مَا وَعَى التَّدَكِيرَ وَ اتَّقَعَ بِهِ ، أَسَلَّمَ الْقُلُوبَ مَا طَهَّرَ مِنَ الشُّبُهَاتِ ؛^(۳)

بیناترین دیده ها آن است که در طریق خیر نفوذ کند و شنواترین گوش ها آن است که اندرز را در خود فراگیرد و از آن سود برد، سالم ترین دل ها آن است که از شبهه ها پاک باشد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این روایت، هم به بصیرت و بینایی حقیقت بین اشاره کرده و هم راه های دست یابی به آن را بیان فرموده اند. آن حضرت می فرماید: «بیناترین دیدگان و چشم بصیر آن است که خیر و شر را درک کند و به حقیقت آن برسد.» چشم در واقع ابزار مهم بصیرت است و اگر از ظاهر اشیا به باطن آن ها راه یابد، بینش و درک باطنی حاصل می شود. هم چنین قوه شنوایی

ص: ۱۵۲

۱- (۲) . سیوطی، جلال الدین، تفسیر الجلالین، ج ۱، ص ۵۳۴، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات، ۱۴۱۶ ق.

۲- (۳) . سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۳۷۴، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۳- (۴) . ابن شعبه حرانی، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۱۷۰، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ ق.

وسیله بصیرت است در صورتی که پندآموز و اندرزپذیر باشد؛ یعنی عوامل پند و اندرز را بشناسد و از آن ها درس آموزد و به نفع خود به کار برد. در جمله اخیر فرمود: «سالم ترین دل که مرکز بصیرت است، آن است که شبهات در آن نفوذ نکرده باشد.» اگر این سه ابزار و وسیله با آنچه ایشان فرموده اند، به کار رود، بی تردید بصیرت واقعی و درونی برای انسان حاصل می شود. طبق این حدیث، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به بصیرت و آگاهی مردم اهتمام ویژه ای داشته و راه های نیل به آن را برای مردم معرفی فرموده اند. بینایی و شنوایی، دو وسیله ای هستند که اطلاعات را به مرکز تعقل و تفکر، یعنی قلب وارد می سازند و اگر این داده ها تصفیه شده و خالص بود و قلب نیز راهی به شبهات نداشت، با ورود اطلاعات ناب، دل جلا و صفا گرفته، مرکز بینایی باطنی قرار می گیرد.

راه های دست یابی به بصیرت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راه تحصیل بصیرت را هم به خوبی بیان فرموده که با استفاده از آن راه ها، به بینایی باطنی می توان دست یافت. راه های زیادی بدین منظور در سخنان آن حضرت وجود دارند و از سیره و رفتار آن بزرگوار قابل استخراج است. در ادامه به علت رعایت اختصار، فقط به دو مورد اشاره می شود:

۱. خودشناسی

نخستین وظیفه انسان در برابر خود، شناخت درست از خویش است و این که خود را آن گونه که هست بشناسد و درک کند که چه موجودی است و از چه استعدادها و توانایی هایی برخوردار است: از کجا آمده و به کجا رهسپار است؛ زیرا شناخت درست فرد از خود و آگاهی از استعدادها و ظرفیت های نهفته در وجودش، این امکان را به او می دهد که اولاً ارزش واقعی خود را درک کند و بداند چه موجود ارزشمندی است؛ ثانیاً شناخت استعدادها، زمینه

برنامه ریزی درست را برای وی فراهم می سازد تا برای آینده، تصمیم گیری مناسب داشته باشد؛ ثالثاً با برنامه ریزی درست، می تواند توانایی های خود را به کار اندازد و در عرصه های مختلف زندگی مادی و معنوی، به پیشرفت های چشم گیری دست یابد. سرانجام بصیرت باطنی و درک عمیق از خود و خدا و دنیای بیرون از خود پیدا می کند. رسول خدا (ص) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هر دو فرمودند: «من عرف نفسه فقد عرف ربه»؛^(۱) «هرکس خود را شناخت خدا را شناسد.» عرف به معنای بصیرت واقعی و درک باطنی از خود است که شناخت و بصیرت خداوند تعالی را به دنبال دارد.

خودشناسی و در نتیجه بصیرت عمیق، از جمله صفات یاران امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که آن حضرت در توصیف آن ها فرمود:

اما بعدُ فإني لا أعلم أصحاباً أولى ولاخيراً من أصحابي؛

من اصحابی بهتر و باوفا تر از اصحاب خود سراغ ندارم.^(۲)

این سخن امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توصیف عام از اصحاب است که صفت بصیرت درونی آن ها را نیز شامل می شود و نشان می دهد که آن یاران باوفا، از چنان درجه بالای بینایی عمیق برخوردار بودند که هیچ نقطه ضعفی در فکر و اندیشه آنان وجود نداشت. همان گونه که امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره ابا الفضل العباس (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

كَانَ عَمَّنَا الْعَبَّاسُ بْنُ عَلِيٍّ نَافِذَ الْبَصِيرَةِ صُلْبَ الْإِيمَانِ؛

عموی ما، عباس، دارای بینشی ژرف و ایمانی راسخ بود.^(۳)

این بینش حضرت عباس (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یاران عاشورا، برخاسته از آن شناخت ژرف و خودشناسی آنان بود که در صحنه کربلا خود را نشان داد.

ص: ۱۵۴

۱- (۱). عبدالواحد تمیمی آمدی، غرر الحکم، ص ۲۳۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا؛ بحار الانوار، ج ۲، ص ۳۲.

۲- (۲). فرهنگ جامع سخنان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۴۴۷.

۳- (۳). دانش نامه امیرالمؤمنین، ج ۱، ص ۱۹۰، ح ۱۰۶.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از بصیرت بخشی به مخاطبان به عنوان یک روش تربیتی استفاده می کردند و همواره آن را در جامعه ترویج می دادند. ایشان در توصیه به فرزندش می فرماید:

يَا بُنَيَّ! لَا تُؤَاخِ أَحَدًا حَتَّى تَعْرِفَ مَوَادَّةَ وَ مَصَادِرَهُ ، فَإِذَا اسْتَنْبَطْتَ الْخَيْرَ ، وَ رَضَيْتَ الْعَيْشَ ، فَآخِهِ عَلَى إِقَالَةِ الْعَتْرَةِ ، وَ الْمُؤَاسَاهِ فِي الْعَيْشَةِ: (۱)

ای پسر من! با کسی دوستی و برادری برقرار نکن، مگر آن که او را از هر جهت بشناسی و مطمئن باشی! پس هنگامی که چنین فردی را یافتی، در همه امور با او باش.

این دستورالعمل، یک روش تربیتی است که در تربیت اولاد به کار می رود و یک شیوه دوست یابی و رفیق گزینی است که فرمودند: «قبل از برقراری پیوند دوستی، باید بصیرت به فرد داشته باشی و اگر از همه جهات او را شناختی، آن گاه باید وی را همراهی کنی؛ زیرا نقش دوست در تربیت و شکل دهی شخصیت و هویت انسان تأثیر بسزا دارد.

به همین دلیل امام خود را به کسانی معرفی نموده که او را نمی شناختند و می فرماید:

أنا الحسن ابن رسول الله، أنابن البشير النذير، أنابن المصطفى بالرسالة و... (۲)

من حسن فرزند رسول الله (ص)، فرزند بشیر و نذیر و فرزند کسی هستم که به رسالت برگزیده شد.

امام در این جملات، در حقیقت خود را برای مخاطبان معرفی فرموده تا اگر کسی شناختی از ایشان ندارد آگاهی به حضرت پیدا نموده، بر اساس معرفت تصمیم بگیرد. از این رو، سخن را این گونه آغاز می فرماید:

من عرفنی فقد عرفنی و من لم يعرفنی...؛

(۳)

ص: ۱۵۵

۱- (۱). تحف العقول، ص ۱۶۸؛ بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۱۰۵، ح ۳.

۲- (۲). تحف العقول، ص ۱۶۷.

۳- (۳). همان.

هر کس مرا می شناسد که می شناسد و نیاز به معرفی ندارد و هر کسی نمی شناسد خود را به او معرفی می کنم.

هدف حضرت بصیرت دهی به مخاطبان است تا او را بشناسند و هر رفتار یا موضع گیری که نسبت به ایشان از خود نشان می دهند، با بینایی و شناخت باشد، نه نادانی.

۲. خودسازی

اصطلاح «خودسازی»، ترکیبی از دو کلمه «خود» و «سازی» است که فهم آن مستلزم درک معنای کلمه اول، یعنی خود است. ابتدا باید تصور درستی از خود داشته باشیم تا بتوانیم به ساختن آن پردازیم. انسان در یک تصویر کلی، مجموعه ای از توانایی ها و استعدادهای فراوان است که در طول زندگی باید به شکوفایی برسند. بنابراین، خودسازی یعنی فراهم آوردن زمینه برای پرورش استعدادهای درونی خود و به فعلیت رساندن امکانات بالقوه ای که خداوند تعالی در فطرت انسان قرار داده است. (۱) این کار همان طور که بر خودشناسی مبتنی است، خود نیز مقدمه ای برای بصیرت دینی است؛ یعنی هراندازه انسان از نظر تقوا و تهذیب نفس رشد کند، به همان اندازه بر بینش او افزوده می شود.

آیات و روایات به این موضوع توجه کرده و تهذیب نفس و تقوا را عامل بصیرت معرفی نموده اند. قرآن کریم می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾؛ ۲

«ای کسانی که ایمان آورده اید! اگر از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید، برای شما وسیله ای برای جدا ساختن حق از باطل قرار می دهد (روشن بینی خاصی که در پرتو آن، حق را از باطل خواهید شناخت)». کلمه «فرقان» صیغه

ص: ۱۵۶

۱- (۱). محمدتقی مصباح یزدی، به سوی خودسازی، ص ۲۱، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.

مبالغه از ماده «فَرَقَ» و در این جا به معنای چیزی است که به خوبی حق را از باطل جدا می کند. (۱) آن چیز همان نیروی درونی و بصیرت حقیقی است که در اثر تقوا و خودسازی برای انسان حاصل می شود.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در یک راهنمایی تربیتی، در توصیه به همه متریان می فرماید:

أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ إِدَامَةِ التَّفَكُّرِ فَإِنَّ التَّفَكُّرَ أَبُو كُلِّ خَيْرٍ وَ أُمُّهُ ؛

شما را به تقوای الهی و استمرار اندیشه سفارش می کنم، زیرا تفکر، ریشه همه نیکی ها و مرجع اصلی آن است. (۲)

از این ترتیب بیان شده در کلام امام، استفاده می شود که اندیشه درست و دست یابی به بصیرت، نتیجه تقوا و ترکیه نفس است؛ زیرا سفارش نخست به تقوا و سپس به تفکر و ذکر اثر اندیشه ورزی درست تعلق گرفته است. بنابراین، خودسازی و پاک سازی درون، از راه های دست یابی به بصیرت دینی و اجتماعی است. تفکر و خردورزی، عامل پیدایش بصیرت است که خود ارتباط مستقیم با تقوا و تهذیب نفس دارد. در مواضع امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده است:

اوصاكم بالتقوى و جعل التقوى منتهى رضاه و التقوى باب كل توبه و رأس كل حكمة و بالتقوى فاز من فاز من المتقين؛ (۳)

خداوند شما را به پرهیزگاری توصیه کرده و تقوا را نهایت رضایت خود قرار داده است. پرهیزگاری راه هر توبه و رأس هر حکمتی است. پرهیزگاران به وسیله تقوا به رستگاری رسیدند.

براین اساس، خودسازی و تقوا از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند خودشناسی، از راه های مهم نیل به بصیرت درونی و بینش حقیقی است. هر کس خود را شناخت و خویشتن را ساخت، به بصیرت دینی و به تعبیر قرآن به «فرقان» و

ص: ۱۵۷

۱- (۱) . تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۱۴۰.

۲- (۲) . مجموعه ورام، ج ۱، باب الظن، ص ۵۳.

۳- (۳) . تحف العقول، ص ۱۶۷.

بیش باطنی دست می یابد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در همه عرصه های زندگی بر این نکته تأکید داشتند. ایشان در تبیین آثار صلح با معاویه و نفع آن برای شیعیان، برای بصیرت بخشی به مخالفان صلح فرمودند:

وَإِنَّ مُعَاوِيَةَ نَازَعَنِي حَقًّا هُوَ لِي فَتَرَكْتُهُ لِصَلَاحِ الْأُمَّةِ وَحَقِّنْ دِمَائِهَا؛(۱)

معاویه درباره حقی که متعلق به من بود، با من نزاع داشت و آن را برای مصلحت امت و حفظ خون آن ها به او واگذار کردم.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایت دیگر فرمود:

إِنَّمَا هَادَتْ حَقْنًا لِلدَّمَاءِ وَصِبَانَتِهَا وَ إِشْفَاقًا عَلَى نَفْسِي وَ أَهْلِي وَ الْمُخْلِصِينَ مِنْ أَصْحَابِي؛(۲)

این کار را فقط برای حفظ خون و خوف بر نفس، خانواده و اصحاب مخلص انجام دادم.

کسانی که تندروی می کردند و به آن حضرت اسانه ادب روا می داشتند، در واقع نادان بودند و از فلسفه صلح اطلاع نداشتند. به همین علت، حضرت این جملات را برای آگاهی بخشی به آنان بیان فرمودند. اوضاعی در زمان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حاکم بود که جان شیعیان در خطر نابودی قرار داشت و اگر صلح آن حضرت نبود، شاید شیعیان قتل عام می شدند و مذهب جعفری شکل نمی گرفت. از این جا صلح ناعادلانه با معاویه را پذیرفتند تا پیروان تشیع سرخ علوی باقی بمانند و مذهب جعفری برای نجات اسلام از تحریف و خرافه گرایی شکل گیرد. بسیاری از اصحاب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با روشن گری و بصیرت دهی آن حضرت، حقیقت را درک کردند و در صراط مستقیم پایدار باقی ماندند.

ص: ۱۵۸

۱- (۱). بحار الأنوار، ج ۴۴، ص ۲۳.

۲- (۲). همان، ص ۵۵.

اشاره

پس از کسب بصیرت به وسیله خودشناسی و خودسازی، پرورش باورهای دینی در متریان اهمیت خاصی دارد؛ زیرا باور درست، بعد از بینایی، انسان را در برابر شبهات و افکار انحرافی، شکست ناپذیر می‌سازد. عقیده به اصول دین و باورهای اسلامی، از سیره قولی و عملی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دست می‌آید. اصلی‌ترین باور از منظر اسلام و قرآن، عقیده به مبدأ و معاد است که قرآن و روایات اسلامی به آن تأکید کرده‌اند. ایمان به مبدأ، یعنی باور به وجود خداوند متعالی و یگانگی او که آفریدگاری غیر از خدا در جهان وجود ندارد. نظام هستی با توحید آغاز می‌شود و به سوی توحید باز می‌گردد. بازگشت به خداوند متعال در واپسین زندگی و حشر اکبر، معاد گفته می‌شود که همه انسان‌ها از اولین و آخرین، در روز قیامت یک جا محشور می‌گردند. آیه معروف به استرجاع (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) ۱

به مبدأ و معاد دلالت دارد. ایمان به این دو اصل مهم اسلامی، به انسان هویت می‌بخشد و آغاز و انجام حیات او را روشن می‌سازد. بر این اساس، انسان موجودی است هدفمند و با آینده روشن که باید برای ورود به عرصه زندگی و نیل به هدف نهایی آماده گردد. باورهای دینی، هر اندازه مستدل و منطقی باشد و انسان یقین به آن‌ها تحصیل کند، اثرش در زندگی بیش‌تر است. هویت و شخصیت شکل گرفته در اثر باورهای درست و برآمده از متون دینی، عامل عزتمندی فرد است.

قرآن کریم در زمینه اثربخشی باورهای دینی می فرماید: (يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ)؛ «خدا کسانی را که ایمان آورده اند، در زندگی دنیا و در آخرت با قول استوار پابرجا می کند.» به معنی خداوند کسانی را که ایمان آورده اند، به سبب گفتار و اعتقاد ثابت و پایدارشان، ثابت قدم می دارد هم در این جهان و هم در جهان آخرت؛ زیرا ایمان قوی و مستحکم، به منزله شجره طیبه ای می ماند که ریشه اش ثابت و شاخه هایش همراه با میوه های گوناگون است که در آسمان برافراشته اند. این مؤمنان راستین و ثابت قدم، با تکیه بر لطف خداوند، در برابر هرگونه حادثه ای چون کوه استوارند. لغزشگاهی که در زندگی هرکس اجتناب ناپذیر است، بر سر راه آن ها نمایان می شود، اما آن ها با تأیید خداوند خود را حفظ می نمایند. این حفظ و ثبات قدمی که در واقع عنایت الهی است، سراسر زندگی مؤمنان را دربرمی گیرد هم زندگی این جهان و هم زندگی آن جهان را. آن ها در دنیا با ایمان و پاکی، ثابت قدم می مانند و دامانشان از ننگ آلودگی ها مبرا است و در آخرت نیز در نعمت های بی پایان خدا، جاودان خواهند بود.^(۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با صبر و حلم و پایداری در برابر مشکلات سیاسی و اجتماعی زمان خود، شیوه باورمندی به عقاید و ارزش های دینی را به مردم درس دادند. یاران نادان و بی وفا، به خیمه حضرت هجوم بردند و اسباب و اثاثیه را به یغما برده، به امام اهانت کردند. حتی زخمی به بدن مبارک ایشان وارد ساختند و حضرت با جسم مجروح، مدتی در مداین تحت درمان قرار گرفتند. باین حال، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صبر پیشه کردند و از تقویت باورهای دینی مردم دست برنداشتند

ص: ۱۶۰

و از ایجاد بینش توحیدی به همراهان بازماندند. (۱) ایشان در زمینه باور به خدا و قیامت، خطاب به مردم می فرماید:

إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْلُقْكُمْ عَبَثًا، وَ لَيْسَ بِنَارِكُمْ سُدَى، كَتَبَ آجَالَكُمْ، وَ قَسَمَ بَيْنَكُمْ مَعَائِشَكُمْ، لِيَعْرِفَ كُلُّ ذِي لُبٍّ مَنزِلَتَهُ، وَأَنَّ مَا قَدَرَ لَهُ أَصَابَهُ، وَ مَا صُرِفَ عَنْهُ فَلَنْ يَصِيْبَهُ؛ (۲)

خداوند شما انسان ها را بیهوده و بدون غرض نیافریده و شما را آزاد، رها نکرده است. لحظات آخر عمر هر یک معین و ثبت شده است، نیازمندی ها و روزی هر کس سهمیه بندی و تقسیم شده تا موقعیت و منزلت شعور و درک اشخاص شناخته گردد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این فرمایش، هدفمندی نظام هستی، تقدیر اجل، معین بودن روزی و تعیین سرنوشت انسان را به روشنی تبیین کرده اند. ایشان هدف از این موضوع را آگاهی انسان به نحوه زندگی و بهره برداری درست از سرمایه عمر و امکانات موجود بیان فرموده اند. افزون بر آن، بصیرت بخشی آدمی و بینایی او در زمینه ارزشمندی، عزت و شخصیت خود است تا بفهمد که چگونه خداوند برای حیات او برنامه ریزی کرده و نباید خود را بدون هدف به زحمت بیندازد و بین حلال و حرام فرقی نگذارد؛ زیرا بسیاری از آدمیان، ارزش و منزلت خود را درک نمی کنند و به همین علت، به خواری تن می دهند. اگر کسی به این مسائل باورمند باشد، زندگی مادی و معنوی خود را تنظیم کرده، دچار مشکل و انحراف فکری و رفتاری نخواهد شد. بنابراین، تقویت باورهای دینی، از روش های مؤثر در تربیت و اصلاح رفتار است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سیره قولی و عملی به آن تأکید می فرمایند.

ص: ۱۶۱

۱- (۱). بحار الأنوار، ج ۴۴، ص ۶۱.

۲- (۲). تحف العقول، ص ۲۳۲؛ بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۱۱۰.

کلمه عبادت از ریشه «عَبَدَ» به معنای پرستش، تعظیم، اظهار بندگی، احترام گزاردن و پرستیدن آمده است. (۱) راغب اصفهانی می گوید: «عبودیت به معنای اظهار تذلل در برابر معبود و عبادت غایت تذلل و خضوع در مقابل اوست که فقط خداوند شایسته آن است». (۲) این واژه در زبان علما و فقهای مسلمان، به معنای پرستش خداوند متعالی به کار می رود که از اوصاف مؤمنان و متدینان شمرده شده است. عبادت از منظر اسلام و قرآن، در متن زندگی قرار دارد و با انجام دادن به موقع و درست آن، می توان پاره ای از امور لازم مانند نظم، برنامه ریزی، احترام به حقوق دیگران و نظایر آن را آموخت؛ زیرا عبادت نظیر حج و روزه و نماز، هر کدام دارای برنامه ریزی دقیق، زمان مشخص و اجزا و شرایط معین هستند که در وقت خاص خود باید انجام گیرند، و گرنه درست و مجزی نخواهند بود. (۳) قرآن کریم آفرینش بشر را برای عبادت دانسته، می فرماید: ﴿لَمَّا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيُعْبُدُونِ﴾؛ «ما جن و بشر را نیافریدیم، مگر برای عبادت».

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبادت را در همه ابعاد آن به کمال و تمام انجام دادند و برای مستحبات اهتمام ویژه قائل بودند. در سیره عبادی آن حضرت نقل شده که ۲۵ مرتبه با پای پیاده به حج رفتند و طواف خانه خدا کردند. (۴)

در مورد نماز هم روایت شده هرگاه وقت نماز فرامی رسید، چون وضو می گرفتند، بندهای

ص: ۱۶۲

۱- (۱) . آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر، ص ۴۱۷.

۲- (۲) . مفردات قرآن، واژه «عبد»، ص ۵۴۲.

۳- (۳) . طهارت روح، ص ۴۵.

۴- (۴) . بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۱.

استخوانش به هم می خورد و رنگش زرد می گشت و چون سببش را پرسیدند فرمود: «هر کس که در پیشگاه پروردگار بزرگ می ایستد، باید این گونه باشد که بندهایش به هم بخورد و رنگش زرد شود»^(۱). هر وقت به درب مسجد می رسیدند، سر را به آسمان بلند نموده، عرض می کردند:

الهی ضیفک ببابک یا محسن قد اتاک المسیء فتجاوز عن قبیح ما عندی بیجیل ما عندک یا کریم؛^(۲)

خدایا میهمانت بر در خانه توست، ای نیکوکار! بدکار به درب خانه ات آمده، پس از زشتی هایی که نزد من است، به خوبی هایی که نزد توست درگذر، ای بزرگوار!

آن حضرت برای تشویق مسلمانان به مسجد رفتن و خواندن نماز جماعت می فرماید:

مَنْ أَدَامَ الْأَخْيَالَفَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِخْدَى ثَمَانٍ: آیه مُحْكَمَه وَ أَخَا مُشْتَفَاذًا وَ عَلِمًا مُشْتَطِرًا وَ رَحْمَه مُنْتَظَرَه وَ كَلِمَه تَدُلُّه عَلَى الْهُدَى أَوْ تَرُدُّه عَنْ رَدَى وَ تَزُكُّ الدُّنُوبَ حَيَاءً أَوْ خَشْيَه؛^(۳)

هر کس پیوسته به مسجد رود به یکی از این هشت فایده می رسد: ۱. نشانه ای استوار (فهم آیات الهی)؛ ۲. دوستی قابل استفاده؛ ۳. دانشی تازه؛ ۴. رحمتی مورد انتظار؛ ۵. سخنی که به راه راستش کشد؛ ۶. سخنی که او را از پستی برهاند؛ ۷. ترک گناهان به سبب شرم از خدا؛ ۸. یا ترک گناهان به سبب خوف از خدا.

ذکر این آثار، برای حضور در مسجد جنبه تربیتی دارد. ایشان از روش تشویق استفاده کردند تا مردم را به نماز خواندن و رفتن به مسجد علاقه مند سازند. آثاری

ص: ۱۶۳

۱- (۱). «ان الحسن بن علی کان اذا توحا ارتعدت مفاصله و اصفر لونه، فقيل له في ذلك فقال: حق على كل من وقف بين يدي رب العرش ان يصفر لونه و ترتعد مفاصله» (سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی (علیه السلام)، ص ۴۱).

۲- (۲). مناقب آل ابیطالب، ج ۴، ص ۷.

۳- (۳). تحف العقول، ص ۱۶۹.

که همه به نفع نماز گزار است و بسیاری از آن ها در دنیا نصیب فرد می شود. فهم آیات الهی و دانش تازه، در واقع همان بصیرت دینی است که به وسیله نماز نصیب انسان می شود. دوستی و رحمت، جنبه عاطفی انسان است که با خواندن نماز تقویت می گردد؛ هم رحمت و محبت خدا به انسان افزایش می یابد و خداوند به او عنایت می کند و محبت انسان به دیگران بیش تر و هدفمندتر می گردد. نماز گزار گناه و نافرمانی خدا را هم انجام نمی دهد. این نتایج که در کلام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده، در عمل و زندگی هم عملی است و انسان می تواند هم در دیگران مطالعه کند و هم در خود امتحان نماید. امام، در سخن دیگر می فرماید:

«مَنْ عَبَدَ اللَّهَ عَبَدَ اللَّهَ لَهُ كُلُّ شَيْءٍ»^(۱) «کسی که خدا را اطاعت و عبادت کند، خداوند همه چیز را مطیع او گرداند». یعنی عابد و نماز گزار واقعی، قدرتی الهی می یابد و در همه چیز تأثیر می گذارد. در کلام دیگر، عبادت را عامل تزکیه نفس دانسته، می فرماید:

«إِنَّ مَنْ طَلَبَ الْعِبَادَةَ تَزَكَّى لَهَا»^(۲)

هر کس عبادت را برای عبادت طلب کند، خود را تزکیه نموده است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همان گونه که خود عاشق عبادت بودند و با علاقه خاصی به حج می رفتند و نماز به جا می آوردند و در حقیقت طاعت خدا را عامل رشد و تکامل انسان می دانستند، دیگران را نیز به این موضوع دعوت می فرمودند و روحیه بندگی را در آنان پرورش می دادند. سیره و گفتار آن حضرت، نشان دهنده این روش است و بیان آثار نماز، در واقع به همین منظور بوده تا روحیه بندگی کردن را در انسان تقویت کنند.

ج) روش مهر و محبت به منبری

انسان ذاتاً به محبت گرایش دارد و علاقه مند است که مورد مهرورزی و

ص: ۱۶۴

۱- (۱). مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۹، ح ۳۷۷۸.

۲- (۲). تحف العقول، ص ۱۷۰.

احترام دیگران قرار گیرد؛ زیرا محبت به عنوان یک نیاز اساسی در نهاد آدمی نهفته شده و تا پایان عمر ادامه دارد. این نیاز فطری، در رفتار انسان و برخورد او با دیگران ظهور می یابد؛ گاه به شکل ارتباط کلامی و گفتار محبت آمیز و گاه در قالب رفتار و عمل و ایجاد دوستی و رفت و آمد با همسالان و همسایگان متجلی می شود. قرآن کریم به این نیاز نوجوان، در قالب ابراز محبت به حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پاسخ گفته و به وی به عنوان مربی و فرد قابل تربیت لطف و محبت کرده تا الگویی باشد برای همه اولیا و مربیان که به این نیاز فطری نسل جوان توجه کنند. (۱) خداوند به او فرمود: (أَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَ لِيُضَيِّعَ عَلَيَّ غَيِّبِي)؛ «محبتی از خودم بر تو افکندم تا در برابر دیدگان من ساخته شوی.» اظهار محبت خداوند به حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در واقع وی را برای انجام دادن وظیفه نبوت آماده کرد و روحیه پایداری را در او تقویت نمود. ایستادگی و مبارزه وی در برابر طاغوت زمانش (فرعون)، گواه بر این امر است. از این داستان قرآنی می توان استفاده کرد که پرورش عواطف و روحیه محبت خواهی نسل جوان و به ویژه فرزندان، در رسیدن به اهداف عالی زندگی و اسلامی تأثیر بسزا دارد.

از رسول خدا (ص) سؤال کردند که از میان زنان و مردان، چه کسانی نزد شما محبوب ترند؟ فرمود: «فاطمه (س) و زوج ها؛» (۲) «فاطمه زهرا (س) و همسرش علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)». هم چنین از عایشه نقل شده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از پیامبر (ص) سؤال کرد:

«أنا أحب اليك أنا او هي؟» «کدام یک نزد شما محبوب تر هستیم، من یا فاطمه؟» فرمود:

«هي أحب الي و أنت أعزُّ إلي» (۳)

«فاطمه نزد من محبوب تر است و تو

ص: ۱۶۵

۱- (۱) . حکمت نامه جوان، ص ۳۳۳.

۲- (۳) . بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۸.

۳- (۴) . همان.

برایم عزیزتر هستی. همان گونه که پیامبر (ص) به دخترش فاطمه (س) محبت می ورزیدند و او را پاره تنش می خواندند، نسبت به حسنین (علیهما السلام) نیز همان رفتار را داشتند. پیامبر (ص) افزون بر آن که خود محبت فوق العاده به آن دو بزرگوار داشتند، دیگران را نیز به دوستی آنان فرامی خواندند و می فرمودند:

من أحب الحسن و الحسين فقد أحبني و من ابغضهما فقد ابغضني؛^(۱)

هر کس حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دوست بدارد، مرا دوست داشته و هر کس آن ها را دشمن بدارد مرا دشمن داشته است.

مهر و محبت به تربی، از روش های مؤثر در تربیت اولاد است که در سیره همه معصومان (علیهم السلام) وجود داشته و آن بزرگواران از این شیوه در جذب و تربیت انسان ها استفاده می کردند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که این روش تربیتی را از پیامبر (ص) و از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت فاطمه (س) آموخته بودند، در تربیت دیگران به خوبی از آن بهره بردند و به کار بستند. انس بن مالک می گوید:

یکی از کنیزان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شاخه گلی را به حضور آن حضرت هدیه نمود. آن حضرت آن شاخه گل را با کمال میل پذیرفتند و به او فرمودند: «تو را در راه خدا آزاد کردم.» من به عنوان اعتراض گفتم: «در مقابل اهداء یک شاخه گل او را آزاد کردی؟» امام فرمود: «خداوند در قرآن به ما چنین یاد داده و فرموده است: (وَ إِذَا حُيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا)؛^(۲) هر گاه کسی به شما تحیت گوید، پاسخ آن را بهتر از آن بدهید. سپس فرمود: «پاسخ بهتر همان آزاد کردن اوست.»^(۳)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روزی غلام جوانی را دیدند که ظرف غذایی در پیش دارد، لقمه ای از آن می خورد و لقمه دیگر را به سگی می دهد که نزدیک او نشسته بود. امام

ص: ۱۶۶

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۰۴؛ پرتوی از عظمت حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۴۵.

۲- (۳). جلوه هایی از نور قرآن، ص ۲۷.

از جوان پرسیدند: «چرا چنین می کنی؟» پاسخ داد: «خجالت می کشم که خودم غذا بخورم و این سنگ گرسنه بماند.» حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواستند به این غلام مهربان پاداشی نیکو عطا فرمایند، به این جهت او را به خاطر این عمل نیک، از مولایش خریدند و آزاد کردند و باغی را که در آن کار می کرد، خریده به او بخشیدند.^(۱)

این موارد نمونه هایی از محبت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و روش تربیتی آن حضرت است که ترویج شیوه مهرورزی در تربیت متربی را نشان می دهد. آن حضرت به این روش، به دلیل تأثیرگذاری آن در فرایند پرورش نسل جوان بیش تر توجه داشتند به عنوان یک دستورالعمل کلی می فرمایند:

أَلْقَرِيبُ مَنْ قَرَّبْتَهُ الْمَوَدَّةَ وَإِنْ بَعَدَ نَسَبُهُ ، وَ الْبَعِيدُ مَنْ بَاعَدْتَهُ الْمَوَدَّةَ وَإِنْ قَرَّبَ نَسَبُهُ؛^(۲)

خویشاوند کسی است که دوستی و محبت، او را نزدیک کرده باشد، اگر چه نزادش دور باشد و بیگانه کسی است که از دوستی و محبت به دور است، گرچه نزادش نزدیک باشد.

در این روایت، مهر و محبت را معیار قرابت و دوری قرار داده اند که مهرورزی انسان های دور را به لحاظ نسبی نزدیک و فقیدان محبت، افراد را از هم دور می سازد، گرچه نسبت فامیلی نزدیکی با هم داشته باشند. از این رفتارهای عملی و توصیه های گفتاری، به روشنی استفاده می شود که آن حضرت از مهر و محبت به عنوان یک روش مفید در تربیت روحی و اخلاقی مخاطبان و متربیان بهره گرفته و به مسلمانان نیز سفارش فرموده اند.

د) روش دستگیری از نیازمندان

یاری رسانی به نیازمندان جامعه، از روش های مفید و اثربخش در تربیت

ص: ۱۶۷

۱- (۱) . البدایه و النهایه، ج ۸ ص ۳۸.

۲- (۲) . تحف العقول، ص ۱۶۸.

اسلامی است که از آغاز بعثت پیامبر (ص) تاکنون رواج داشته و اینک نیز کاربرد وسیع در جوامع مسلمان دارد. این شیوه در سیره معصومان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهمیت داشته و اینک هم رهبران دینی و اسلامی توجه ویژه به این موضوع دارند و حتی در خارج از مرزهای جغرافیایی آن را اجرا می نمایند. زیرا اسلام و قرآن به این امر دستور اکید داده و همه مسلمانان را در واقع یک خانواده معرفی فرموده که باید به رفع نیازهای هم دیگر اقدام کنند. خداوند می فرماید: (وَ الَّذِينَ فِي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِلنَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ)؛ ۱ و آن ها که در اموالشان حق معلومی است، برای تقاضاکننده و محروم. این آیه در توصیف نمازگزاران ذکر شده که دست گیری از نیازمندان، بهترین عمل بعد از نماز است. حتی معلوم، چیزی غیر از زکات واجب است که در اموال ثروتمندان قرار داده شده تا به محرومان کمک کنند. (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر اساس دستورهای خداوند متعالی چند بار دارایی خود را در راه خدا انفاق و میان نیازمندان مدینه تقسیم کردند. تاریخ نگاران نوشته اند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دوبار، تمام ثروت خود را در راه خدا خرج کردند و سه بار، دارایی شان را نصف کرده، نیمی را برای خود و فرزندان گذاشتند و نصف دیگر را در راه خدا انفاق نمودند. (۲)

محمد بن یوسف زرنندی، از دانشمندان اهل سنت، در کتاب نظم در السمطين روايت کرده که مردی نامه ای به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داد که در آن حاجت خود را نوشته بود. امام بدون آن که نامه را بخواند به او فرمود: «حاجتک مقضيه»؛ حاجتت رواست! شخصی عرض کرد: «ای فرزند رسول خدا، خوب بود نامه اش

ص: ۱۶۸

۱- (۲). تفسیر نمونه، ج ۲۵، ص ۳۱.

۲- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵؛ اسدالغابه، ج ۲ ص ۱۳.

را می خواندی و می دیدی حاجتش چیست و آنگاه بر طبق حاجتش پاسخ می دادی؟» امام پاسخی عجیب و خواندنی دادند و فرمودند:

اخشى ان يسئلى الله عن ذل مقامه حتى اقرء رقعته؛(۱)

بیم آن دارم که خدای تعالی تا بدین مقدار که من نامه اش را می خوانم از خواری مقامش مرا مواخذه فرماید.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علاوه بر اصل حمایت از نیازمندان، نحوه کمک رسانی به آن ها را نیز معرفی فرمودند. به این طریق که امداد به فقرا، باید به گونه ای باشد که عزت و شخصیت فقیر لکه دار نشود. براین اساس، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سائل دستور دادند تا خواسته اش را در کاغذی نوشته، به آن حضرت بدهد. وقتی نامه نوشته شد، ایشان بدون خواندن فرمود: «حاجتت برآورده است.» علت این امر را چنین بیان داشتند که مبدا در زمان خواندن نامه، آثار شرمندگی در چهره سائل نمودار گردد و خدا حضرت را به علت آن مواخذه نماید. این روش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درس و الگو برای همه سرمایه داران و کمک کنندگان به نیازمندان است که نباید با کمک هایشان بر فقرا منت گذارند یا آن ها را شرمنده سازند. زیرا خداوند از این کار به شدت نهی کرده، می فرماید: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى (۲)

«ای کسانی که ایمان آورده اید! بخشش های خود را با منت و آزار، باطل نسازید.»

بنابراین، کمک به نیازمندان از روش های تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده و آن حضرت همیشه باور آن ها بودند. ایشان هیچ گاه تهی دستی را ناامید نمی کردند. آن حضرت فرمودند:

ص: ۱۶۹

من سائل در گاه خدا و راغب در پیشگاه اویم و شرم دارم که خود درخواست کننده باشم و سائلی را رد کنم. خداوند مرا به عادتی معتادم کرده که نعمت های خود را بر من فرو ریزد، و من نیز در برابر او معتاد شده ام که نعمتش را به مردم بدهم، و می ترسم اگر عادت را ترک کنم، اصل آن نعمت را از من دریغ دارد. (۱)

آنچه در روش امداد رسانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) مهم به نظر می رسد، شیوه بخشش ایشان است که به هیچ وجه راضی نبودند، عزتمندی و آبروی انسان نیازمند تضعیف گردد. به همین دلیل، گاه با دریافت نامه و گاه از پشت در به نیازمند کمک می کردند تا با او مستقیماً روبه رو نشوند.

گذشت از خطاکاران

عفو و گذشت، صفت برجسته و شایسته ای است که شخصیت های دینی و صاحبان روحیه بزرگ، هنگام مشاهده رفتار نادرست دیگران از خود نشان می دهند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در زمره پیش گامان عرصه عفو قرار داشتند. یکی از خادمان آن حضرت کاری انجام داد که باید مجازات می شد و امام دستور دادند تا او را تنبیه نمایند. خادم خطاکار در آن لحظه پیش دستی کرد و خطاب به ایشان این آیه را قرائت نمود: (وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ)؛ «همان ها که از خطای مردم درمی گذرند.» حضرت به غلام فرمودند: «تو را بخشیدم.» سپس خادم ادامه داد: (وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ)؛ امام فرمودند:

«أنت حرٌّ لوجه الله ولك ضعف ما كنت اعطيك»؛ (۲) «تو را در راه خدا آزاد کردم و برای توست دو برابر آنچه دادم.»

(۳)

ص: ۱۷۰

۱- (۱). جلال الدین سیوطی، کنزالمدفون، (چاپ بولاق)، ص ۲۳۴؛ نورالابصار شبلنجی، ص ۱۱۱.

۲- (۳). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

۳- (۴). همان، ص ۳۴۲.

هم چنین روایت شده است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گوسفند زیبایی در خانه نگه داری می کردند. روزی دیدند که پای گوسفند، شکسته است. به غلامش فرمودند: «چه کسی پای گوسفند را شکسته است؟» غلام گفت: «من شکستم.» فرمود: «چرا این کار را کردی؟» گفت: «می خواستم شما را ناراحت کنم.» امام لبخندی زدند و فرمودند:

«لَأَفْرَحَنَّكَ ، أَنْتَ حُرٌّ لَوْجَهَ اللَّهِ!»^(۱) من هم در عوض تو را خوش حال می کنم، تو در راه خدا آزاد هستی!»

سفیان ثوری یکی از شاگردان امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می گوید:

روزی بر آن حضرت وارد شدم، دیدم رنگ چهره اش دگرگون است. سبب را پرسیدم، فرمود: «من اهل خانه را از این که بالای بام بروند، منع کرده بودم. از قضا امروز که وارد منزل شدم، دیدم یکی از کنیزان که مسئول تربیت فرزندم است، با آن کودک از نردبان بالا رفته است. او تا مرا دید، بکه خورد و کودک از دست او رها شده بر زمین افتاد و از دنیا رفت. اما من به جهت مرگ کودک برافروخته نیستم، بلکه از این ناراحتم که چرا این کنیز از من وحشت کرده است! آن گاه حضرت رو به کنیز کردند و دو بار فرمودند: «بر تو عیبی نیست، تو را آزاد کردم.»^(۲)

روزی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سوار بر مرکب، در یکی از معابر مدینه عبور می کردند. مردی از اهل شام تا حضرت را شناخت، بی درنگ به لعن و نفرین امام پرداخت و سخنان ناشایستی را نثار امام کرد. آن حضرت در همان حال با کمال خون سردی و بردباری تمام، سخنان زشت و دشنام های ناروای او را با سکوت و صبر تحمل کردند و خشم خود را فرو بردند. تا این که مرد شامی عقده دل را خالی کرده، خاموش شد. در آن لحظه حضرت با سلام بر آن مرد و با لبخندی که حاکی از صفای دل بود، فرمودند: «ای مرد! گمان می کنم که در این شهر غریب

ص: ۱۷۱

۱- (۱). مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۱۲۷.

۲- (۲). سیره معصومین:، ص ۱۸۵ (به نقل از بحارالانوار، ج ۴۶، ص ۹۹).

باشی و شاید هم مرا به اشتباه گرفته ای؟ حالا اگر از ما رضایت بطلبی از تو راضی می شویم و اگر چیزی از ما بخواهی، به تو می بخشیم؛ اگر راه گم کرده ای، راهنمایی ات می کنیم، اگر گرسنه ای، تو را سیر می نمایم، اگر لباس نداری، تو را می پوشانیم، اگر نیازمندی، تو را غنی می سازیم، اگر از جایی رانده شده یا فراری هستی، تو را پناه می دهیم، اگر خواسته ای داری برمی آوریم، اگر توشه سفر را پیش ما آوری و مهمان ما باشی برای تو بهتر است و تا هنگام رفتن، از تو پذیرایی می کنیم. چون که خانه ما وسیع و امکانات مهمان نوازی مان فراهم است.»

آن مرد وقتی با این برخورد کریمانه حضرت مواجه شد و سخنان شیوا و دلنشین آن بزرگوار را شنید، آرام آرام احساس کرد که ناراحتی خاصی در درون وجدانش او را می آزارد. آثار حیا بر صورتش ظاهر شد و پیش از آن که سخنی بگوید، اشک ندامت بر گونه هایش لغزید و با لحنی خاضعانه و مؤدبانه عرضه داشت: «شهادت می دهم که تو خلیفه خداوند بر روی زمین هستی! خداوند دانایتر است که رسالتش را در کدام خانواده قرار دهد. (۱) تا این لحظه شما و پدرتان منفورترین خلق خدا نزد من بودید و اکنون شما را محبوب ترین فرد روی زمین می دانم.» آن گاه به همراه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راهی خانه آن حضرت شد و تا روزی که در مدینه بود در مهمان سرای حضرت پذیرایی می شد. بعد از آن واقعه در ردیف دوستان و ارادتمندان خاص اهل بیت (علیهم السلام) قرار گرفت. (۲)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این گونه رفتارهای بزرگ منشانه، از گناه خطاکاران می گذشتند و آن ها را با وجود استحقاق مجازات، کیفر نمی کردند، بلکه در عوض عنایت خاص به آن ها داشته، اگر برده بودند، آزاد می نمودند. این برخوردهای

ص: ۱۷۲

۱- (۱). «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (سوره انعام، آیه ۲۳۴).

۲- (۲). مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۹.

حضرت با زبردستان و حتی مخالفان، جنبه تربیتی داشت و در حقیقت روش تربیت را به مردم یاد می داد که چگونه با افراد خلاف کار برخورد کنند و آن ها را جذب اسلام نمایند. مرد شامی که در اثر تبلیغات بنی امیه کینه و دشمنی خاندان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در دل داشت، با مهر و محبت و گذشت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هدایت شد و در زمره محبان اهل بیت (علیهم السلام) قرار گرفت. این روش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشان دهنده سیره رسول خدا (ص) است که رفتار کریمانه و خلق عظیم آن حضرت، عامل جذب نومسلمانان شد و موجب پیروزی اسلام گردید.

اعتدال و میانه روی

واژه «اعتدال» از ریشه «عدل» است و «عدالت» به راه میانه و معتدل اطلاق می گردد که مفهوم عامی دارد و حوزه های مختلف فکری و رفتاری را شامل می شود. به عبارت دیگر اعتدال، دوری از افراط و تفریط و انتخاب حد وسط در اندیشه و عمل است که به منزله راه رفتن از وسط مسیر و جاده است. خطمشی اعتدال گرایانه آثار مثبت فراوانی دارد که در فرد و اجتماع ظهور می یابد. زیرا به فرموده نراقیان (ملا مهدی و ملا احمد)، اعتدال و حد وسط دارای فضیلت و اطراف آن، همه رذیلت هستند. در برابر یک فضیلت، رذایل بی شماری وجود دارند. به عقیده آنان، یافتن حد وسط بسیار مشکل و باقی ماندن بر آن به مراتب مشکل تر است. اگر کسی موفق به این کار شود، و حد وسط را پیدا کند و بقای بر آن را نیز ادامه دهد، چنین فردی بی گمان هنگام عبور از صراط استوار و در جهان آخرت رستگار خواهد بود.

(۱)

ص: ۱۷۳

۱- (۱). ملا مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۵۵-۵۶؛ ملا احمد نراقی، معراج السعادات، ص ۳۴-۳۵.

موضوع عدالت اجتماعی، ارتباط نزدیکی با بحث میانه روی دارد؛ زیرا افراط و تفریط معمولاً همراه با ظلم و بی عدالتی و تجاوز به حقوق دیگران است. از این رو، دو فاضل نراقی، بر عدالت سیاست مداران تأکید فراوان دارند. به گفته آنان: «کسی که قوا و صفات خود را تعدیل کند و از افراط و تفریط بپرهیزد و بر جاده وسط و صراط مستقیم ثابت قدم باشد، او خلیفه خداوند بر زمین است و اگر بین مردم حاکم شود و زمام مصالح آنان را در دست گیرد، شهرها برای اهل آنان نورانی و درخشان خواهد شد و امور بندگان به صلاح خواهد آمد و حرث و نسل افزون و برکات آسمان و زمین دوام خواهد یافت» (۱).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دقیقاً مصداق کامل میانه روی در تاریخ اسلام بودند و زندگی پر بار آن حضرت، گواه بر این ادعاست. ایشان با توجه به روحیه فردی و اجتماعی و بردباری و هم چنین اوضاع خاصی سیاسی عصر خود، اعتدال را سیره و محور خطمشی خویش قرار دادند. ایشان در آن برهه خاص، موفق شدند میان مسلمانان متخاصم آشتی برقرار کنند و به کشتار آنان و به خصوص شیعیان پایان دهند. خود آن حضرت در تبیین فلسفه و آثار صلح می فرماید:

لولا ما اتيتُ لما ترك من شيعتنا على وجه الارض احداً الا قُتل؛ (۲)

اگر صلح نمی کردم، روی زمین از شیعیان ما کسی نمی ماند، مگر این که کشته می شد.

هم چنین وقتی معاویه از ایشان خواست با حوثره اسدی - که علیه معاویه شورش کرده بود - بجنگد، فرمود:

والله لقد كففتُ عنك لحقن دماء المسلمين و ما احب ذلك يسعني أن اقاتل عنك قوماً، انت والله اولي بقتالي منهم؛

(۳)

ص: ۱۷۴

۱- (۱). جامع السعادات، طبع نجف، ص ۸۵.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۴۱؛ نورالثقلین، ج ۳، ص ۲۹۰؛ الامامه و السياسه، ص ۱۶۳.

۳- (۳). كشف الغمّه، ج ۱، ص ۵۷۳؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۰۶.

سوگند به خدا! از تو دست کشیدم تا خون مسلمانان مصون بماند. گمان نمی کردم اینک چنین شود که از جانب تو به جنگ افرادی بروم که جنگ با تو یقیناً بهتر از جنگ با آنان است.

آن حضرت حتی در دعاهایشان هم این حکمت را آشکار می سازد و به خداوند عرض می کنند:

اللَّهُمَّ فَقَدْ تَعَلَّمْتُ أَنِّي مَا ذَخَرْتُ جَهْدِي وَلَا مَنَعْتُ وَجْدِي وَتَسْكِينِ الطَّاعِيَةِ عَنْ دِمَاءِ أَهْلِ الْمَشَايِعَةِ وَحِرْسَتُ مَا حَرَسَهُ أَوْلِيَائِي مِنْ أَمْرِ آخِرْتِي وَدُنْيَايَ؛(۱)

خدایا! تو می دانی که تلاشم را نیندوختم و از توانم دریغ نورزیدم تا حرمت شکسته شد و تنها ماندم. پس راه پیشینیان خود را پیمودم که بازداشتن از شر تجاوزگران و آرام کردن طغیان گران از ریختن خون شیعیان باشد، و امر آخرت و دنیای خود را چون اولیایم نگاهبانی کردم.

هرچند مخالفان، به ویژه کسانی که از طرف معاویه تطمیع شده بودند، به مخالفت با امام برخاستند و نسبت های ناروا به آن حضرت دادند، واقعیت این است که آن افراد از فلسفه صلح بی خیر بودند. از این رو، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همواره کوشیدند تا فلسفه صلح را برای مردم تبیین کنند. امام در واقع با میانه روی، جلو بسیاری از خطرهای متوجه پیروان و خاندانش بود، گرفتند و اسلام ناب را بیمه کردند. اگر معاویه به مفاد پیمان نامه و بندهای آن عمل می کرد، مشکلات جهان اسلام حل و حق فردی و اجتماعی مردم رعایت می شد. به هر صورت، میانه روی از روش های شناخته شده در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و پیروان آن حضرت می باید از ایشان الگو گیرند و از افراط و تفریط در رفتارهای فردی و اجتماعی دوری کنند. امروزه هر چه اسلام و مسلمانان ضربه خورده و آسیب دیدند، به جهت افراط و تفریط در جوامع اسلامی است.

ص: ۱۷۵

الگوسازی از روش های کارساز در فرایند تربیت است که متربی سعی می کند خود را در گفتار و رفتار با کسی که از جهتی او را برتر می داند، منطبق سازد. الگوپذیری در واقع بر اساس کمال طلبی انسان صورت می گیرد و یک گرایش فطری در نهاد بشر است که هر قدر الگوی مورد نظر از کمالات بیش تری برخوردار باشد، متربی بیش تر سعی می کند خود را با او هماهنگ سازد. چون ساختار وجودی انسان به گونه ای آفریده شده که همواره تحت تأثیر عوامل بیرونی قرار می گیرد و به نوعی از آن ها متأثر می شود. این تأثیرپذیری انسان، امری ذاتی و فطری است که به اصل سرشت و شالوده وجودی او برمی گردد. شاید نتوان آدمی را پیدا کرد که صددرصد نفوذ ناپذیر باشد و هرگز چیزی بر او اثر نکند؛ زیرا انسان در هر وضعیتی، با یک سری عواملی بیرون از وجودش روبه روست که خواه ناخواه بر جسم و روح او اثر می گذارند. الگوپذیری انسان از محیط خانواده آغاز می گردد، سپس در مدرسه و اجتماع ادامه می یابد و فرد در اجتماع بیش از همه تحت تأثیر الگوهای سیاسی - اجتماعی قرار می گیرد. چنان که روی آوردن انسان به الگوها و همانند سازی با آنان از دوره کودکی آغاز می شود و در دوره های نوجوانی و جوانی به بالاترین سطح خود می رسد. الگوپذیری در تمام ابعاد زندگی انسان نمود می یابد، از نوع لباس و اصلاح موهای سر گرفته تا مسایل فکری و اعتقادی.

آنچه از سیره عملی و گفتاری امام مجتبی (علیه السلام) گفته شد، در جهت الگودهی به جامعه و به ویژه نسل جوان بود. با توجه به جامعیت روش های تربیتی موجود در سیره آن حضرت، می توان ادعا کرد که با دقت و تفکر در ابعاد رفتاری ایشان، جای ارائه یک الگوی جامع تربیتی برای پرورش نسل جوان از عملکرد فردی و اجتماعی امام حسن (علیه السلام) امکان پذیر است.

روش های یاد شده در این نوشتار، در واقع ترسیم کننده یک الگوی جامع تربیتی برای امت مسلمان و به ویژه نسل جوان است؛ زیرا این روش ها، سه جنبه مهم انسان، (جنبه شناختی، عاطفی و رفتاری) را شامل می شود که در تربیت آدمی نقش بسزا دارند؛ زیرا بخش های اصلی وجود انسان به همین سه بخش تقسیم می شود و فرایند تربیت یا مربوط به شناخت اوست یا گرایش و عواطف و یا رفتار او. روش های یاد شده، همه این سه بخش را پوشش می دهند. دو روش نخست، جنبه شناختی دارند که بصیرت و باورهای دینی را تقویت می کنند. تقویت روحیه بندگی و هم چنین مهر و محبت به مرتبی، جنبه عاطفی و گرایشی دارند که در شکل دهی رفتار فرد مؤثرند. سه روش دیگر در مورد تنظیم و اصلاح رفتار تربیت جویان است؛ چه اینکه بعد از پرورش جنبه شناختی و عاطفی، نیاز است که رفتار و عملکرد مرتبیان نیز اصلاح گردد. میانه روی، دست گیری از نیازمندان و گذشت، از جمله روش هایی هستند که دقیقاً در جهت پرورش و اصلاح رفتار فرد عرضه شده اند.

نتیجه

مدل به دست آمده از سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یک الگوی جامع تربیتی را به امت اسلامی نشان می دهد که به کارگیری آن، عامل سعادت دنیا و آخرت انسان است. با توجه به مطالب پیش گفته در سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نتایج زیر به دست می آید:

۱. سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم به لحاظ گستردگی و دامنه و هم به لحاظ عمق و ژرفا، بی نهایت است و همه حوزه های رفتاری را شامل می شود.
۲. سیره ان حضرت به بررسی و تحلیل همه جانبه نیاز دارد؛ به نحوی که تمام ابعاد باید تجزیه و پردازش شوند تا نکات دقیق کاربردی آن استخراج و به علاقه مندان عرضه گردد.

۳. سیره تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عصر حاضر، نیاز جامعه اسلامی است تا با تأسی به آن حضرت، از افراط و تفریط رهایی یافت.

۴. بصیرت دهی و اعطای بینش درست به متریان و پرورش باورهای دینی آنان از نظر سیره و گفتار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در درجه اول از اهمیت قرار دارد که باید به آن توجه شود.

۵. رشد بعد گرایشی و عاطفی تربیت جوانان از منظر عمل و سخن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اهمیت فوق العاده در تربیت آن ها دارد و باید با استفاده از شیوه های مفید و کارساز، به پرورش آن اقدام کرد.

۶. دست گیری از نیازمندان جامعه و رفع نیازهای آنان و نیز گذشت از متخلفان، در شکل گیری جامعه دینی رو به رشد دارای اهمیت است.

۷. میانه روی در جامعه امروز که از آتش افراطگرایی و تفریط پذیری می سوزد، نیاز درجه یک امت اسلامی است تا با روش معتدل به زندگی فردی و اجتماعی بپردازند.

۸. در نهایت الگوی جامع تربیتی برآمده از سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قابل استخراج و عرضه به نسل جوان است.

قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.

نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه امیرالمؤمنین، ۱۳۷۸.

۱. ابن ابی الحدید، نهج البلاغه، چاپ دوم، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۸۵ ق.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن، تحف العقول عن آل الرسول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ ق.
۳. ابن شهر آشوب، محمد، مناقب آل ابی طالب، قم: مؤسسه انتشارات علامه، ۱۳۷۹.
۴. ابن طاووس، سیدعلی بن موسی، مهج الدعوات، قم: انتشارات دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
۵. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق و ضبط: عبدالسلام محمد هارون، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۶. ابن مغزلی، مناقب علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تحقیق محمدباقر بهودی، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۹۴ ق.
۷. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ ق.
۸. احسانی، محمد، سیره اخلاقی و تربیتی معصومان (علیهم السلام)، قم: انتشارات بین المللی جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۰.
۹. آذرنوش، فرهنگ معاصر، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.
۱۰. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، بیروت: درالاضواء، ۱۴۰۵ ق.
۱۱. اسماعیل بن کثیر، البدایه والنهایه، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
۱۲. اعرافی، علی رضا، فقه تربیتی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تحقیق سیدنقی موسوی و همکاران، ۱۳۸۷.

۱۳. امین، سیدمحسن، سیره معصومان (علیهم السلام)، ترجمه علی حجتی کرمانی، تهران: سروش، ۱۳۷۳.
۱۴. انیس، ابراهیم و دیگران، المعجم الوسيط، چاپ دوم، بیروت: بی تا.
۱۵. بهروز رفیعی، آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ج ۳ (امام غزالی).
۱۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.
۱۷. جمعی از محققان، دائره المعارف تشیع.
۱۸. حسینی زاده، سیدعلی، سیره پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰.
۱۹. حکیم سیدمنذر و همکاران، سبطاکبر حضرت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه عباس جلالی، قم: مجمع جهانی اهلیت، ۱۳۸۵.
۲۰. خوارزمی، الموفق، المناقب، تحقیق مالک محمودی، قم: مؤسسه النشر اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
۲۱. خوارزمی، مقتل، قم: مکتب مفید، بی تا.
۲۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۲۳. رشاد، علی اکبر، دانشنامه علوی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۴. زابلی، علی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، ترجمه علی زواری، قم: نشر ادب حوزه، ۱۳۶۴.
۲۵. سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین، تهران: کتاب فروشی اسلامی، بی تا.
۲۶. سیوطی، جلال الدین، تفسیر الجلالین، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات، ۱۴۱۶ ق.

۲۷. شیخ مفید، الجمل، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۲۸. صافی، لطف الله، پرتوی از عظمت حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: مدرسه الامام المهدي (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بی تا.
۲۹. صانعی، مهدی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: انتشارات سناباد، ۱۳۷۸.
۳۰. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۳۱. الطریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، چاپ دوم، تهران: المکتبه المرتضویه، ۱۳۶۲.
۳۲. عروسی حویزی، عبدعلی، تفسیر نورالثقلین، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۳۳. فرهنگ جامع سخنان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پژوهشکده باقر العلوم، قم: نشر معروف، ۱۳۸۵.
۳۴. قیومی، احمد، المصباح المنیر.
۳۵. کریمی، روش های مطالعه و تحقیق با تأکید بر کتابخانه، قم، مکتب القرآن، امور تربیتی آموزش و پرورش، ۱۳۷۵.
۳۶. کلینی، محمد، اصول کافی، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۳ ق.
۳۷. لسان الملک (سپهر)، میرزامحمدتقی، ناسخ التواریخ، تهران، کتابچی، ۱۳۷۹.
۳۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، چاپ دوم، بیروت: داراحیاء التراث، ۱۴۰۳ ق.
۳۹. محمد، الراغب، المفردات فی غرایب القرآن، تحقیق عدنان داودی، دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۶ ق.
۴۰. محمدی ری شهری، محمد، حکمت جوان، ترجمه مهدی مهریزی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۴.

۴۱. مسعود بن عیسی، مجموعه ورام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶ ق.
۴۲. مصباح یزدی، محمدتقی، به سوی خودسازی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.
۴۳. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، وزاره الثقافه و الارشاد الاسلامی، ۱۳۷۱.
۴۴. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ نوزدهم، تهران: صدرا، ۱۳۷۱.
۴۵. -، سیره نبوی، چاپ سی و سوم، تهران: صدرا، ۱۳۸۵.
۴۶. -، طهارت روح، تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۱.
۴۷. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۰.
۴۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ یازدهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳.
۴۹. ملک زاده، محمد، سیره سیاسی معصومان (علیهم السلام)، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۵.
۵۰. الموسوی المقرم، عبدالرزاق، مقتل الحسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیروت: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۹ ق.
۵۱. نجفی یزدی، سیدجلیل، مناقب اهل البیت، تحقیق و تدرست: سیدمحمد نجفی یزدی، قم: نصابیح، ۱۳۸۴.
۵۲. نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، قم: هجرت، ۱۳۸۱.
۵۳. نراقی، ملا مهدی، جامع السعادات، قم: دارالتفسیر، ۱۳۸۱.
۵۴. نوری، میرزا، حسین، مستدرک الوسائل، بیروت: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸ ق.
۵۵. یعقوبی، احمد بن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه: ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، بی تا.

اخلاق یکی از مسائلی است که در میان همه جوامع، ارزش والا و هست و در نزد دانشمندان جایگاه فاخری دارد. مسائل اخلاقی، مهم ترین هدف بعثت انبیای الهی است.

در این مقاله، فضایل اخلاقی، یکی از پیشوایان عالی مقام جهان اسلام، سبط اکبر رسول خدا (ص) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بررسی می شود. ایشان در کانون وحی الهی متولد و تربیت شدند، کانونی که در آن مهر و محبت، شجاعت، بزرگ منشی و دیگر صفات والایی انسانی موج می زد. اخلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نمونه ای از اخلاق رسول خدا (ص)، امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت زهرا (س) بود.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای کمالات انسانی فراوان و نمونه بارزی از تکامل انسانی و دارای فضایل اخلاقی بی شماری مانند بخشش، فروتنی، گذشت، شجاعت، پایداری و استقامت و... بودند که در این نوشتار، به اندکی از آن ها اشاره می شود.

واژگان کلیدی: اخلاق، فضایل اخلاقی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

پای بندی به اخلاق، از عوامل مهمی به شمار می آید که قوام زندگی انسان ها بر آن بنیان گذاری شده است. به همین جهت، رسول اکرم (ص) درباره هدف بعثتش

«إِنِّي بَعَثْتُ لَاتِمَمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»؛ «من برای تکمیل اخلاق نیک برگزیده شده ام.» و قرآن کریم هم در تجلیل از پیامبر (ص) می فرماید: (إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ) ۱؛ «راستی تو را اخلاق والاست.»

اخلاق حسنه پیامبر (ص)، یکی از عوامل عمده پیشرفت سریع و همه جانبه اسلام بود. این اخلاق عالی و بی نظیر پیامبر (ص) و نیز اخلاق ممتاز امیرمؤمنان به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسید و ایشان ضمن بهره مندی از شخصیت آن دو، در مکتب تربیتی حضرت زهرا (س) رشد و تکامل یافتند.

زندگی و سیمای امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

۱. ولادت

بسیاری از تاریخ نویسان، تاریخ تولد نخستین فرزند حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت زهرا (س) را نیمه ماه مبارک رمضان سال سوم هجری دانسته اند. (۱) برخی تولد او را سال دوم هجری می دانند که به نظر درست نمی آید. هیچ گونه اختلافی در ماه و روز تولد آن حضرت گزارش نشده است. (۲)

از ام فضل، همسر عباس بن عبدالمطلب نقل شده که گفت: «من به رسول خدا عرض کردم که در خواب دیدم عضوی از اعضای شما در خانه من است.» حضرت فرمود: «خیر است! به زودی فاطمه فرزندی به دنیا می آورد و تو او را شیر می دهی.» زمانی نگذشت که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متولد شدند و ام الفضل او را شیر داد.

(۳)

ص: ۱۸۴

۱- (۲) . راضی آل یاسین، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه سیدعلی خامنه ای، ص ۲۷، چاپ اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۲۸؛ شیخ مفید، ارشاد، ص ۱۸۷، قم: مکتبه بصیرتی، بی تا؛ اسدالغابه، ج ۴، ص ۱۰.

۲- (۳) . رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص ۱۱۹، چاپ یازدهم، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۷.

۳- (۴) . محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۳۸.

پیامبر (ص) پس از ولادتش او را گرفتند و در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه گفتند. سپس برای او گوسفندی قربانی کردند.^(۱)

۲. نام گذاری

پس از تولد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حضرت فاطمه (س) به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفتند: «او را نام بگذار!» فرمود: در نام گذاری او، از پیامبر (ص) پیشی نمی گیرم! پس او را در جامه زردی پیچیدند و به خدمت پیامبر (ص) آوردند. آن حضرت فرمود: «مگر شما را نهی نکردم که او را در جامه زرد نیچید؟» آن جامه زرد را انداختند و ایشان را در جامه سفیدی پیچیدند. از حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «نام او را چه گذاشته ای؟» گفت: «یا رسول الله از شما در نام گذاری سبقت نخواهم گرفت.» رسول اکرم (ص) فرمود: «من نیز بر پروردگارم سبقت نخواهم گرفت.» خداوند به جبرئیل امر کرد: «برای حضرت محمد (ص) پسری متولد شده؛ برو و سلام مرا به او برسان و تهنیت و مبارک باد عرض کن و بگو که علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به تو به منزله هارون نسبت به موسی است. پس نام او را به اسم پسر هارون بگذار.» وقتی جبرئیل آمد و فرمان حق تعالی را رساند، پیامبر فرمود: «نام پسر هارون چه بوده است؟» گفت: «شیر که در عربی می شود حسن.»^(۲)

آن حضرت حدود هفت سال در محضر جد گرامی اش و سپس حدود سی سال همراه امیرمؤمنان بودند.

ص: ۱۸۵

۱- (۱) . صلح امام حسن، ص ۲۷..

۲- (۲) . شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، ج ۱، ص ۳۵۰، چاپ شانزدهم، قم: مؤسسه انتشارات هجرت، ۱۳۸۴.

پیامبر (ص) علاقه فراوانی به حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشتند و در تمجید از آن جناب، سخنان فراوانی فرموده اند؛ از جمله

«لو كان العقل رجلاً لكان حسن»^(۱) "اگر عقل در فردی مجسم می شد، آن فرد حسن بود."

۳. سیما

درباره آن حضرت گفته اند: هیچ کس از جهت منظر، اخلاق، پیکر، روش و مجد و بزرگواری، به پیامبر (ص) شبیه تر از ایشان نبود. وصف کنندگانش او را این چنین ستوده اند: دارای رخساره ای سفید آمیخته به سرخی، چشمانی سیاه، گونه ای هموار، محاسنی انبوه، گیسوانی مجعد و پر، گردنی سیمگون، اندامی متناسب، شانه ای عریض، استخوانی درشت، قدی میانه (نه بلند و نه کوتاه)، سیمایی نمکین و چهره ای در شمار زیباترین چهره ها بود.^(۲)

۴. عبادت

عبادت و زهد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خود، از همه مردمان بیش تر بود و بر مردم برتری داشت. هرگاه سفر حج می کرد، پیاده می رفت و گاهی با پای برهنه راه می پیمود. چون به نماز می ایستاد، بندهای بدنش می لرزید، به جهت این که خود را در برابر پروردگارش می دید. هرگاه قرآن تلاوت می کرد و به «بِأَنَّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» * می رسید می گفت: «لبيك اللهم لبيك». و در هیچ حالی کسی او را ملاقات نکرد مگر آن که می دید مشغول ذکر خداست و زبانش از همه مردم راست گوتر و بیانش از همه کس فصیح تر بود.

(۳)

ص: ۱۸۶

۱- (۱). فراید السمطين، ج ۲، ص ۶۸.

۲- (۲). صلح امام حسن، ص ۲۹.

۳- (۳). مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۰؛ منتهی الآمال، ج ۱، ص ۳۵۲.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمود:

من از پروردگارم شرمنده خواهم شد، اگر او را ملاقات کنم درحالی که پیاده برای زیارت خانه اش نرفته باشم. از این رو، بیست مرتبه با پای پیاده از مدینه به مکه رفت. (۱)

هرگاه از مرگ و قبر یاد می کرد می گریست و چون به یاد بهشت و دوزخ می افتاد، هم چون مار گزیده به خود می پیچید؛ از خدا طلب بهشت می کرد و به او از آتش پناه می برد. در سرشت و طینت او برترین نشانه انسانیت وجود داشت. هرکس او را می دید، به دیده اش بزرگ می آمد. (۲)

هرگاه وضو می گرفت، بندهای بدنش می لرزید و رنگ مبارکش زرد می شد. وقتی علتش را می پرسیدند، می فرمود:

حقّ علی کل من وقف بین یدی ربّ العرش أن یصفر لونه و ترتعد مفاصله؛

سزاوار است هرکس که در پیشگاه الهی حضور می یابد، لرزه بر اندامش افتد و رنگش زرد گردد. (۳)

۴. امامت

مدت امامت آن بزرگوار ده سال بود. آن حضرت در سال پنجاهم هجری به وسیله زهر به شهادت رسیدند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نخستین فردی است که نور نبوت و امامت در وجود گران مایه اش جمع شده و چهره تابناک از آن حضرت در تاریخ پرافتخار اسلام ساخته است. با صلح فهرمانانه اش، اسلام را از بحرانی نجات بخشید که توسط

ص: ۱۸۷

۱- (۱). ملا محسن فیض کاشانی، راه روشن، ترجمه محمدرضا عطایی، ج ۴، ص ۲۵۸، چاپ چهارم، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۹.

۲- (۲). همان، ص ۳۰.

۳- (۳). مناقب ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۱۴.

ناپاکان دامن آن را گرفته بود؛ بی شک اگر صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قیام جاودانه برادر ارجمندش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نبود، از آن همه مجاهدت های رسول خدا (ص) و امیرمؤمنان برای تحقق و پیشرفت آیین توحیدی، چیزی باقی نمی ماند و دستگاه جبار حکومت معاویه و یزید، جاهلیت جدید را برقرار می ساخت.

صلح با معاویه، ماهیت پلید حکومت شام را هویدا ساخت و به مردم فهماند که کاخ نشینان شام، جز نیرنگ چیز دیگری را نمی طلبند. آنان در حقیقت در هوای زمان جاهلی به سر می بردند و برای فریب افکار عمومی، آن را آشکارا بیان نمی کردند. سخنان معاویه در کوفه بعد از صلح با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سخنان یزید در شام بعد از شهادت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گویای این مطلب است.

حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرور جوانان بهشت و یکی از چهار نفری است که رسول خدا (ص) آنان را برای مباحله با مسیحیان نجران با خود بردند و یکی از اعضای اهل بیت هستند که خداوند آنان را از هر پلیدی منزّه دانسته و مودت آنان مزد رسالت نبی اکرم (ص) به حساب آمده است.

فضایل اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

۱. جود و بخشش

بخشش یکی از صفات پسندیده انسانی و یکی از ویژگی های بارز و ممتاز پیشوایان معصوم است و این مهم باید الگو برای پیروان آن بزرگواران باشد. اهمیت بخشش و برآوردن نیاز دیگران، در این است که در زندگی انسان ها فراز و فرودهای فراوانی رخ می دهد؛ گاهی برای فردی وضعیتی پیش می آید که نمی تواند کوچک ترین نیازش را برآورده سازد. در این جا، وظیفه دیگران است که با او هم دردی کرده، به رفع حاجت وی بکوشند.

ص: ۱۸۸

اهل بیت (علیهم السلام) در کنار فضیلت‌های بی‌شمار، در این ویژگی مهم الهی و انسانی پیشگام بوده‌اند؛ به گونه‌ای که خداوند درباره آن بزرگ و اران فرموده است: (وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَيَّ حَيِّهِ مَشْكِينًا وَيَتِيمًا وَ أَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا)؛ «و به [پاس] دوستی [خدا]، بینوا و یتیم و اسیر را خوراک می‌دادند. [و می‌گفتند:] ما برای خشنودی خداست که اطعام می‌دهیم و پاداش از شما نمی‌خواهیم.»

جود و بخشش یکی از ویژگی‌های برجسته امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. به گونه‌ای که آن بزرگوار به «کریم اهل بیت (علیهم السلام)» معروف شدند. آن حضرت به مناسبت‌های مختلف، دیگران را از خوان کرم خویش برخوردار می‌کردند و تا حد ممکن دیگران را ناامید نمی‌ساختند. به ایشان گفتند: «چرا هیچ‌گاه فقیری را مأیوس بر نمی‌گردانید؟» در پاسخ فرمودند:

من خود دست‌نیاز بر درگاه خدا دارم و به الطافش امیدوارم؛ به همین دلیل، شرم دارم از این که خود فقیر باشم و فقیری را مأیوس برگردانم. خدای بزرگ مرا عادت داده که نعمت‌های فراوانش را بر من ارزانی دارد و من نیز او را عادت داده‌ام که نعمت‌هایش را به مردم ببخشم. می‌ترسم اگر از عادت دست بردارم، خداوند نیز عادتش را از من بازدارد و از نعمت‌هایش محروم گرداند. (۱)

بخشش‌های امام به گونه‌ای نبود که دیگران از گرفتن مال احساس حقارت کنند؛ بلکه همواره می‌کوشیدند تا احترام سائل و کرامت انسانی وی محفوظ بماند. این خود حکایت از روح بزرگ و همت بلند آن پیشوای عالی‌مقام دارد.

ص: ۱۸۹

۱- (۲). مهدی پیشوایی، پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۴۷، چاپ بیست و یکم، قم: مؤسسه امام صادق ۷۱۳۸۸؛ به نقل از حیات‌الامام حسن، ج ۱، ص ۳۱۶؛ انساب‌الاشراف، ج ۱، ص ۳۱۹؛ طبقات‌الکبری، ج ۱، ص ۲۳.

شخصی نزد آن حضرت آمد و نیازمندی اش را بیان کرد. امام برای این که وی از کمک آن حضرت احساس شرمندگی نکند، به او فرمود: «آنچه می خواهی در نامه ای بنویس و برای ما بفرست تا نیازت برآورده شود». آن مرد رفت و نیازهای خود را در نامه ای به امام نوشت. حضرت نیز آن چه را خواسته بود، برایش فرستادند. شخصی که در آنجا حضور داشت، به امام عرض کرد: «به راستی چه نامه پربهرکتی برای آن مرد بود!» امام در پاسخ او فرمودند: «برکت این کار برای من بیش تر بود که سبب شد، شایستگی انجام دادن این کار نیک را بیابم؛ زیرا بخشش راستین آن است که بدون درخواست شخص، نیازش را برآورد؛ ولی اگر آن چه را خواسته است، به او بدهی، در واقع قیمتی است که برای آبرویش پرداخته ای»^(۱).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گاهی مبالغ چشم گیری را یک جا به مستمندان می بخشیدند؛ به طوری که مایه شگفت واقع می شد. آن حضرت با این کار، برای همیشه فقیر را بی نیاز می ساختند و او می توانست با این مبلغ، تمام نیازهای خود را برطرف نماید.^(۲)

سیوطی از دانشمندان مشهور اهل سنت، درباره بخشندگی و فضایل بی شمار اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

حسن بن علی دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان بود؛ او شخصیتی بزرگوار، بردبار، باوقار، متین، بخشنده و ستوده مردم بود.^(۳)

روزی غلام سیاهی را دیدند که گرده نانی را در پیش نهاده، یک لقمه می خورد و یک لقمه به سگی می دهد که در آن جاست. از او پرسیدند: «چه چیز تو را به این کار وامی دارد؟» گفت: «شرم می کنم که خودم بخورم و به او ندهم». امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «از این جا حرکت نکن تا من برگردم.» و نزد صاحب آن

ص: ۱۹۰

۱- (۱). المحاسن و المساوی، ص ۵۵.

۲- (۲). سیره پیشوایان، ص ۸۹.

۳- (۳). تاریخ خلفاء، ص ۱۸۹.

غلام رفتند و او را خریدند و باغی را هم که در آن زندگی می کرد، خریدند و غلام را آزاد کردند و باغ را به او بخشیدند.^(۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این کار خود، درس تربیتی و اخلاقی بزرگی دادند و آن تشویق به کار نیک است. وقتی در جامعه ای، از کار نیک افراد قدردانی گردد، دیگران هم به نیکوکاری تشویق خواهند شد و نیک خواهی و اعمال نیک در آن جامعه گسترش می یابد و بدی ها کم می گردد.

در شعری که از آن حضرت نقل شده در مورد بخشش چنین آمده است:

إِنَّ السَّخَاءَ عَلَى الْعِبَادِ فَرِيضَةٌ لَّهِ يَقْرَأُ فِي كِتَابِ مُحْكَمِ

وَعَدَ الْعِبَادَ الْأَسْخِيَاءَ جَنَانَهُ وَأَعَدَّ لِلْبَخْلَاءِ نَارَ جَهَنَّمَ

مَنْ كَانَ لَا تَنْدَى يَدَاهُ بِنَائِلٍ لِلرَّاغِبِينَ فَلَيْسَ ذَاكَ بِمُسْلِمٍ

«بخشندگی بر بندگان، دستور الهی است که در قرآن از آن یاد شده است. خدا به بندگان بخشنده اش وعده بهشت و به بندگان بخیلش وعده آتش جهنم داده است. آن کس که دست بخشندگی خود به سوی نیازمندان دراز نکند، او را مسلمان واقعی نباید دانست.»

مردی به محضر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و نیازش را بیان داشت. امام به او فرمودند: «من به انجام وظیفه ام در برابر تو آگاهی یافتم و هرگز نمی توانم به میزان شایستگی ات به تو ببخشم. هر چیز زیادی در برابر ذات پروردگار اندک است. اگر هرچه دارم به تو بدهم وفا به سپاس گزاری توست. اگر این اندک را از من بپذیری و بار سنگین مسئولیت را از دوشم برداری، آن چه دارم به تو می بخشم.»

ص: ۱۹۱

مرد گفت: «ای پسر رسول خدا (ص)! عطایت را می پذیرم و سپاس گزارت هستم.» امام نماینده اش را خواست و فرمود: «آن چه باقی مانده داری بیاور.» موجودی پنجاه هزار درهم بود. امام همه را به مرد محتاج داد و بعد فرمود: «آن پانصد دینار را چه کردی؟» جواب داد: «حاضر است.» فرمود: «آن را هم بیاور.» و آن را نیز به آن مرد نیازمند داد و عذر خواست. (۱)

کرم امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار بیش تر از آن است که در این جا بیان گردد و در حقیقت، قطره ای است از دریاهاى کرم و جود آن بزرگوار. در یک کلام آن حضرت در این ویژگی خداپسند و انسانی، سرآمد زمان خود و الگوی نیکی برای دیگران بودند.

۲. برآوردن نیاز مردم

برآوردن نیاز برادر مؤمن جزء وظایف هر مسلمان و مؤمن است. امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

برادر مسلمان خود را دوست بدار؛ و دوست بدار برای او هرچه را برای خود دوست داری و مکروه بدار برای او هرچه را برای خودت مکروه می داری. هرگاه نیازمند شدی، از او بخواه و اگر از تو خواست، به او عطا کن و هیچ خیری را از او بازمدار. برای او پشتیبان باش؛ زیرا او هم تو را پشتیبان است. (۲)

شخص معتكف، نمی تواند از مسجد خارج شود؛ اما حل مشکلات برادر مؤمن به اندازه ای مهم است که به او اجازه داده شده تا از اعتكاف خارج شود. این در حقیقت اهمیت این موضوع را می رساند.

میمون بن مهران می گوید:

ص: ۱۹۲

۱- (۱). باقر شریف قرشی، زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۳۱.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۲۲۲.

با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسجد الحرام بودم. حضرت در آن جا معتکف و مشغول طواف بودند. نیازمندی نزد ایشان آمد و عرض کرد: «ای فرزند رسول خدا، به فلان شخص مقداری بدهکارم و از عهده قرض او بر نمی آیم. اگر ممکن است [مرا کمک کنید]». امام فرمود: «به صاحب این خانه! [و اشاره به کعبه کردند] متأسفانه در حال حاضر، پولی در اختیار ندارم». شخص نیازمند گفت: «ای فرزند رسول خدا! پس از او بخواهید که به من مهلت بدهد؛ چون مرا تهدید کرده است که اگر بدهی خود را نپردازم، مرا به زندان بیندازد». حضرت طواف خود را قطع کردند و همراه آن مرد به راه افتادند تا نزد طلب کارش بروند و از او مهلت بگیرند.

عرض کردم: «ای فرزند رسول خدا! گویا فراموش کرده اید که در مسجد قصد اعتکاف کرده اید». حضرت فرمود: «نه فراموش نکرده ام؛ ولی از پدرم شنیدم که پیامبر اکرم (ص) فرمود: هر کس حاجت برادر مؤمن خود را بر آورد، نزد خدا مانند کسی است که نه هزار سال روزها روزه گرفته و شب ها را به عبادت گذرانیده است» (۱).

بی تردید این عمل امام، درس مهمی برای مسلمانان است که با توجه به چنین آموزه ها، بدانند که چه کاری مهم و چه کاری اهم است. تشخیص کار نیک و زشت، برای خیلی ها مقدور است، مهم این است که انسان در تشخیص خوب و خوب تر اشتباه نکند و خوب را از خوب تر تشخیص دهد و بدان عمل کند. سوگمندها روش اغلب کسانی که امروزه ادعای دین دارند، این گونه نیست. اهمیت ارزش ها به ترتیب مراتب خود فهم و عمل نمی گردد. ممکن است کاری ارزش درجه چندم و احیاناً آخر را داشته باشد، اول به حساب آید و برعکس عمل درجه اول، دسته چندم و آخر دانسته شود. صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انتخابی بین

ص: ۱۹۳

۱- (۱). شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۵۵۰، ح ۴.

بد و بدتر بود و عملی که گفته شد، انتخاب بین خوب (اعتکاف) و خوب تر (برآوردن حاجت مؤمن).

۳. مهرورزی

مهرورزی یکی از ویژگی های نیک انسانی است. مهرورزی از شاخصه های بارز سیره و اخلاق رسول خدا به شمار می رود. قرآن کریم در ترسیم سیمای رسول خدا (ص) می فرماید:

(فبما رحمه من الله لنت لهم ولو كنت فظاً غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم في الامر فإذا عزمت فتوكل على الله إن الله يحب المتوكلين)؛ «پس به برکت رحمت الهی، با آنان نرم خو و پرمهر شدی، و اگر تندخو و سخت دل بودی، قطعاً از پیرامون تو دور می شدند. پس، از آنان درگذر و برایشان آموزش بخواه، و در کار [ها] با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن؛ زیرا خداوند توکل کنندگان را دوست می دارد.»

این آیه مبارکه، پیامبر (ص) را مظهر رحمت و مهربانی معرفی می کند و این ویژگی را علت گرایش مردم به آن حضرت و نفوذ و محبوبیت آن حضرت در میان مردم برمی شمارد.

هدف از بعثت آن است که پیامبر (ص) تکالیف الهی را به مردم برساند؛ این هدف برآورده نمی شود جز آن که دل ها به سوی پیامبر (ص) متمایل شوند. این مهم در صورتی محقق می شود که ایشان مهربان باشد و از خطاها و اعمال ناشایست مردم بگذرد و با آنان با انواع نیکی و مهربانی برخورد کند.

در جای دیگر قرآن کریم می فرماید: (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ) ؛ «قطعاً، برای شما پیامبری از [جنس] خودتان آمد که بر او دشوار است شما در رنج بیفتید، به [هدایت] شما حریص و نسبت به مؤمنان دلسوز و مهربان است.»

مهرورزی و مهربانی به دیگران، یکی از ویژگی های بارز امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود؛ زیرا آن حضرت در مکتب تربیتی و اخلاقی رسول خدا (ص) بزرگ شدند و در سال های نخست زندگی که دوران شکل گیری شخصیت انسان است، در محضر پرفیض ایشان زندگی کرده اند. یکی یاران حضرت می گوید:

روزی در محضر امام بودم که یکی از کنیزان ایشان با شاخه گلی در دست، وارد شد و آن گل را به امام تقدیم کرد. حضرت گل را از او گرفتند و با مهربانی به او فرمودند: «برو، تو آزادی!» من که از این رفتار حضرت شگفت زده بودم، گفتم: «ای فرزند رسول خدا! این کنیز تنها یک شاخه گل به شما هدیه کرد. آن گاه شما او را آزاد می کنید؟!» امام در پاسخ فرمود: «خداوند بزرگ و مهربان به ما فرموده: "هرکس به شما مهربانی کرد، دو برابر او را پاسخ گوید" (۱) پادشاه در برابر مهربانی او نیز آزادی اش بود» (۲).

۴. صبر و مقاومت

صبر به معنای پایداری و استقامت در برابر حوادث و مشکلات، یکی از فضایل مهم اخلاقی به شمار می آید. صبر یکی از مسائلی است که در قرآن و روایات، فراوان درباره آن صحبت شده است. صبر در زندگانی رسولان الهی چهره ای آشکار داشت و توانست آن بزرگواران را از بیچ وخم حوادث دردناک و مشکل آفرین عبور دهد. صبر حضرت ایوب آن گاه که همه امکانات مادی، فرزندان و سلامت خود را از دست داد؛ صبر حضرت یعقوب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در فراق حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و صبر رسول خاتم (ص) در برابر تمام کارشکنی ها و دشمنی های مخالفانش و تسلیم نشدن در برابر هیچ یک از خواست های نامشروع آنان، از نمونه های والا و بارز صبر است.

ص: ۱۹۵

۱- (۱). سوره نساء، آیه ۸۶.

۲- (۲). المناقب، ج ۴، ص ۱۸.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در زندگی پربار خود، ناملايمات فراوانی دیدند: خانه نشینی پدر بزرگوارش و شهادت مادر گرامی اش و به ویژه پس از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) که آن حضرت بی وفایی ها و خیانت های برخی از یارانش را شاهد بودند؛ ولی همه آن ها را تحمل کردند. آن حضرت هیچ گاه ناشکیبایی نکردند و همواره شکر خدا را در قبال آن همه ناملايمات به جا می آوردند و زبان به ناسپاسی نمی گشودند.

«آن حضرت همه ناملايمات را با صبری که کوه ها با آن برابری نمی توان کرد، متحمل شد و شرایط نامساعدی را که از همه سو احاطه اش کرده بود، با حکمت سرشار و پختگی و کارآزمودگی تمام طی کرد... در برابر حوادث خود را نابخشودنی و از شداید در اضطراب نیفتاد و هیچ عاملی جز یاری دین و برافراشتن پرچم قرآن و بلندآوازه کردن دعوت اسلام، نتوانست او را برانگیزد.»^(۱)

آن حضرت راضی شدند که برای زنده نگه داشتن هدف های خود، زندگی دردناکی را تحمل کنند که مرگ از آلام آن بسی کوچک تر و سبک تر بود. ایشان پذیرفتند که با تمام وجود، ابزاری برای خیر و صلاح دیگران باشد، بی آن که کوچک ترین بهره ای نصیبشان شود؛ فقط همین میزان، بالاترین مقام و مرتبتي است که مصلحان کم نظیر و طراز اول تاریخ توانسته اند به آن نائل آیند.^(۲)

کریم اهل بیت (علیهم السلام) با صبر و پایداری دوراندیشانه، توانستند زمینه را برای قیام برادرش مهیا سازند، با صلح ایشان، ماهیت مزورانه حکومت شام معلوم گشت و در پرتو آن، قیام جاویدان حسینی رخ داد. این دو حرکت، مشترکاً باعث پیروزی حق و زوال حکومت دودمان ابوسفیان گردید و به مردم و تاریخ فهماند که

ص: ۱۹۶

۱- (۱). صلح امام حسن، ص ۲۳۱.

۲- (۲). همان، ص ۱۲۴۰..

حکومت شام در امتداد خیره سری های ابوسفیان علیه رسول خدا (ص) در طول سال های اقامت آن حضرت در مکه و جنگ های بدر، احد و احزاب و جگرخواری هند قرار دارد که در احد اتفاق افتاد.

۵. عفو و گذشت

دین مقدس اسلام، برای عفو و گذشت ارزش والایی قائل شده است. خداوند در قرآن کریم می فرماید: ﴿فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ﴾^۱ «پس هرکس عفو کند و درگذرد و نیکوکاری کند، پادشاه او بر عهده خداست.» پیامبر (ص) می فرماید:

بر شما باد به عفو و گذشت! زیرا گذشت باعث می شود تا عزت فرد افزایش یابد، پس از هم دیگر بگذرید و بیک دیگر را عفو نمایید تا خداوند شما را عزیز گرداند.^(۱)

عفو و گذشت یکی از ویژگی های اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. درباره این ویژگی حضرت آمده است:

خادمی از خادمان حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کاری انجام داد که باید به مجازات می رسید. امام دستور دادند تا او را مجازات کنند. خادم عرض کرد: «مولای من! آن ها که مردم را عفو کنند.» حضرت فرمود: «از تو گذشتم.» وی گفت: «مولای من! خداوند نیکوکاران را دوست دارد.» حضرت فرمودند:

«أنت حر لوجه الله و لك ضعف ما كنت اعطيك»؛ تو را در راه خدا آزاد کردم و برای توست دو برابر آن چه دادم.

(۲)

ص: ۱۹۷

۱- (۲). شیخ کلینی، کافی، ج ۲، باب عفو، ح ۵.

۲- (۳). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خانه گوسفند زیبایی داشتند. روزی دیدند که پای گوسفند شکسته است. به خادمش فرمودند: «چه کسی پای گوسفند را شکسته است؟» گفت: «من.» امام فرمودند: «چرا این کار را کردی؟» گفت: «می خواستم شما را ناراحت کنم.» امام لبخندی زد و فرمود: «لافرحک أنت حر لوجه الله!» «من در عوض تو را خوشحال می کنم؛ در راه خدا آزادی.» (۱)

۶. تواضع

فروتنی از کمالات مهم انسانی و دلیل بر بزرگی روح فرد است. «تواضع عبارت است از شکسته نفسی که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازمه آن، کردار و گفتار چندی است که دلالت بر تعظیم دیگران و اکرام ایشان می کند.» (۲)

از امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره تواضع پرسیدند، آن حضرت در جواب فرمود:

تواضع درجات و مراحلی دارد: یکی از مراحل آن این است که انسان قدر و موقعیت نفس خویش را بداند و در همان جایگاه با قلب سلیم و پذیرش درونی جای دهد. دوست نداشته باشد کاری درباره کسی انجام دهد مگر همانند کارهایی که درباره او انجام می دهند. (۳)

سخن فراوان در متون دینی درباره اهمیت این فضیلت ارزشمند اخلاقی به میان آمده است. امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

تواضع ریشه هر کاری نیک و بارزش است. هر کس برای خدا تواضع کند، خداوند او را بر بسیاری از بندگانش شرافت می بخشد. هیچ عبادتی برای خدا مورد رضا و قبول نخواهد بود مگر این که باب آن تواضع است و

ص: ۱۹۸

۱- (۱). مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۱۲۷.

۲- (۲). نراقی، معراج السعاده، ص ۳۰۰.

۳- (۳). کافی، ج ۲، ص ۱۲۴.

حقیقت تواضع را درک نمی کنند جز مقربانی که مستقل در وحدانیت خداوندند. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با داشتن جایگاه بسیار والا و فاخر در میان مردم، بسیار متواضع بودند. «روزی بر عده ای از مستمندان می گذشت و آنان پاره های نان را بر زمین نهاده و خود روی زمین نشسته بودند و می خوردند. چون حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دیدند گفتند: «ای فرزند رسول خدا (ص) بیا با ما هم غذا شو.» فوراً از مرکب فرود آمد و گفت: «خدا متکبران را دوست نمی دارد.» و با آنان به غذا خوردن مشغول شد. آن گاه آن ها را به میهمانی دعوت کرد و هم غذا به آنان داد و هم پوشاک.» (۲)

روزی می خواستند از مجلسی برخیزند که فقیری وارد شد و امام به احترام او مجلس را ترک نکردند. پس از آن که فقیر در برابرش نشست، فرمود: «می خواستم بروم و به احترام تو نشستم؛ حال اجازه می دهی بروم؟» فقیر گفت: «آری ای فرزند رسول خدا.» (۳)

۷. حلم

دوستان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بی مهری های فراوانی به ایشان کردند و محنت زیادی از آنان دیدند که دیگران نمی توانند آن را تحمل کنند اما آن حضرت با بردباری، سربلند از پس آن برآمدند دوستان حضرت مشی صلح طلبانه آن حضرت را بر نمی تافتند و آن را مخالف اسلام و سیره پدرش می پنداشتند. دشمنانش نیز انواع

ص: ۱۹۹

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۱۲۱.

۲- (۲) . صلح امام حسن، ص ۳۱.

۳- (۳) . زندگانی امام حسن، ص ۱۲۷.

توطئه ها و نامردمی ها علیه ایشان انجام دادند؛ ولی حضرت در برابر آن ها با بردباری بی نظیری مقاومت کردند.

درباره حلم امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخن زیاد گفته شده از جمله:

روزی آن حضرت سوار بر اسب بود که مرد شامی وی را ملاقات کرد و تا توانست آن حضرت را لعن و ناسزا گفت و جناب ایشان هیچ نفرمود تا مرد شامی از فحش فارغ شد. آن گاه آن حضرت رو به مرد شامی کرد و فرمود: «ای شیخ، گمان می کنم که غریب می باشی و گویا امری چند بر تو مشتبّه شده است. اگر از ما رضایت بطلبی، از تو راضی و خشنود می شویم و اگر چیزی بخواهی، به تو عطا می کنیم. اگر از ما طلب ارشاد و هدایت کنی، تو را ارشاد می کنیم و اگر گرسنه باشی، تو را سیر می کنیم و اگر برهنه باشی، تو را می پوشانیم و اگر محتاج باشی، بی نیازت می کنیم و اگر رانده شده ای، تو را پناه می دهیم و اگر حاجتی داری، حاجتت را بر می آوریم و اگر بار خود را به خانه ما فرود می آوری و میهمان ما باشی، تا وقت رفتن برای تو بهتر خواهد بود؛ زیرا ما خانه گشاده داریم؛ جاه و مال فراوان است.» مرد شامی این سخنان را که از حضرت شنید گریست و گفت: «شهادت می دهم که تویی خلیفه الله در زمین و خدا بهتر می داند که رسالت و خلافت را در کجا قرار دهد. پیش از آن که تو را ملاقات کنم، تو و پدرت، دشمن ترین خلق نزد من بودید؛ اکنون محبوب ترین خلق خدا نزد من هستید.»^(۱)

۸. فصاحت و بلاغت

فصاحت و بلاغت بی نظیر یکی از ویژگی های اهل بیت (علیهم السلام) است. این ویژگی ممتاز و کمال بزرگ انسانی از رسول خدا که فصیح ترین فرد عرب بودند و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که سردار سخن وران به شمار می آمدند، به آنان به ارث رسیده

ص: ۲۰۰

است. سخنان فاخر امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به گونه ای که بشر چنین سخنانی از کسی نشنیده و به حق درباره آن گفته: «فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق». خطبه ها و سخنان فرزندان بزرگوار آن حضرت نیز چنین است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در مکتب محمدی و علوی درس آموخته بودند، از این فضیلت انسانی بهره شایانی داشتند. درباره آن حضرت گفته شده است:

امام از ورزیده ترین بلیغان در سخن و رعایت مناسب در بیان بود و گفتارش ایجاز و اعجاز داشت و باید چنین باشد؛ زیرا او پرورده خاندان سخن وری و فصاحت و اعجاز کلام بود. (۱)

در غایله ای که اصحاب جمل پس از به خلافت رسیدن حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وجود آوردند، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از سوی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مأمور بسیج کوفیان شدند. باینکه حاکم کوفه (ابوموسی اشعری) مردم را از شرکت منع می کرد و رضایت به جنگ با ناکثین نداشت، وقتی مردم سخنان آن حضرت را شنیدند، جمعیت انبوهی برای نبرد آماده شدند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جمع کوفیان فرمود:

مردم! دعوت پیشوای خود را پاسخ مثبت دهید و به یاری برادران خود بشتابید! البته در این راستا کسانی هستند که به یاری وی کمر همت بندند. به خدا سوگند، اگر زمام امور را خردمندان و فرزندان برعهده گیرند، برای حال و آینده بهتر و سرانجام نیک خواهد داشت. بنابراین دعوت ما را بپذیرید در گرفتاری های که برای ما و شما پیش آمده ما را یاری دهید. (۲)

امام پس از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جمع مردم آمدند و سخنان بی نظیری در وصف حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان داشتند:

ص: ۲۰۱

۱- (۱). زندگانی امام حسن، ص ۱۴۲.

۲- (۲). پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۱۱۵-۱۱۶.

همانا در این شب آن چنان کسی وفات یافت که گذشتگان بر او سبقت نگرفته اند و آیندگان به او نخواهند رسید. همان کسی که در کنار رسول خدا (ص) جهاد می کرد و جان خود را سپهر بالای او می ساخت. رسول خدا (ص) پرچم بدو می سپرد و او را به میدان می فرستاد. آن گاه جبرئیل از سوی راست و میکائیل از چپ، او را در میان می گرفتند و از میدان بازنمی گشت مگر این که خدا پیروزی را نصیب او کرده بود. در شبی وفات یافت که موسی در آن شب جان سپرد و عیسی در آن شب به آسمان ها رخت برپست و قرآن در آن شب نازل گشت. (۱).

به راستی آن حضرت در این سخنان وزین و ارزشمند، چنان در وصف مولای پارسایان سخن گفته که دیگران را توان سخن گفتن در آن باره نیست. بی شک مردم بعد از آن، چنین سخنانی از آن حضرت در طول حیاتش، به ویژه در مدت کوتاهی حکومتش فراوان شنیده اند.

۹. شجاعت

شجاعت از صفات برجسته انسانی است و کلید پیروزی انسان ها در صحنه های دشوار زندگی به حساب می آید؛ به گونه ای که آن را یکی از ارکان چهارگانه اخلاقی به شمار آورده اند.

حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بخشی از نامه تاریخی و ماندگارش به مالک اشتر چنین می نگارد:

رابطه خود را با افراد باشخصیت و اصیل و خاندان های صالح و خوش سابقه برقرار ساز! سپس با افراد شجاع و باشهامت و سخاوت مند و بزرگوار هم کاری داشته باش؛ زیرا آنان بزرگوار و مرکز نیکی هستند.

(۲)

ص: ۲۰۲

۱- (۱). صلح امام حسن، ص ۶۷.

۲- (۲). نهج البلاغه، نامه ۵۳.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در کانون شجاعت و مردانگی بزرگ شده و حماسه های بی نظیر رسول خدا (ص) و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شاهد بودند، مظاهر و نمادهای شجاعت در زندگی آن بزرگوار به خوبی نمایان بود و ترس در آن حضرت وجود نداشت و در راه پیشرفت و ترویج اسلام، از هیچ گونه کوشش و جان فشانی دریغ نمی کردند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در هنگام خلافت عثمان، روزهای توان مندی و جوانی خود را می گذراند که وقت مبارزه و تلاش برای دین خدا بود. برخی از تاریخ نویسان نوشته اند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دید مجاهدان اسلامی پرچم پیروزی برافراشته و برای فتح سرزمین های جدید شمال آفریقا آماده شده اند؛ به صف مجاهدان پیوست و عازم شمال آفریقا شد و این در سال بیست و هشتم هجری اتفاق افتاده است. رزمندگان اسلام در این سفر بیش تر از پیش به شخصیت ممتاز فرزند رسول خدا (ص) پی بردند و عظمت روح و قدرت ایمان حضرتش را میزان توان عقلی خویش دریافتند و خداوند به خجستگی حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مسلمانان نصرت بخشید و شمال آفریقا به تصرف مجاهدان اسلامی درآمد.

در سال سی ام هجری مجاهدان مسلمان متوجه طبرستان گردیدند و پرچم پیروزی به آن سوی گشودند و باز هم حضرت حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به منظور توسعه نفوذ و قلمرو اسلامی به صف مجاهدان پیوست و برکت وجود او، خداوند به سپاهیان اسلامی پیروزی بخشید.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به منظور مصالح عمومی اسلام و گسترش آیین حق و هدایت مردمان به سوی ایمان، با رشادت در معرکه های نبرد شمال ایران حضور یافت در راه حق جهاد کرد. (۱)

هم چنین نوشته اند:

ص: ۲۰۳

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل حضور داشت، در رکاب پدر خود امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خط مقدم جبهه می جنگید و از یاران دلاور و شجاع امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبقت می گرفت و بر قلب سپاه دشمن حملات سختی می کرد. (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نبرد صفین، مردم را علیه قاسطین تحریک کرده، می فرمود:

فاحتشدوا فی قتال عدوكم معاویه و جنوده فَإِنَّهُ قَدْ حَضَرَ و لا تَخَاضِلُوا فَإِنَّ الخِذْلَانَ يَقَطَعُ نِيطَ القُلُوبِ؛ (۲)

در جنگ با دشمنان معاویه و سپاهش متحد شوید و سستی نکنید؛ زیرا سستی عصب قلب را قطع می کند.

آن حضرت در این مبارزه سخت که در آن سپاهیان باطل برای جنگ فراهم آمده بودند، توانست ب شجاعتی بی نظیر، نقش برجسته ای را بیافریند و در تلاش برای شکست دشمن مردانگی های فراوانی را به بار آورد. آمادگی ایشان برای جانبازی در راه حق، به قدری بود که امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ صفین از یاران خود خواستند تا او و برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از ادامه جنگ با دشمن بازدارند تا نسل پیامبر (ص) با کشته شدن این دو شخصیت از بین نرود. (۳)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اوضاع دشوار عراق و بی اعتنایی مردم به درخواست های ایشان برای جنگ، در هنگام اصرار معاویه برای کناره گیری حضرت، ضمن سخنانی به بیان موضع خود پرداخته، می فرماید:

والله لا يثينا عن اهل الشام شكك و لاندم و إنما نقاتل اهل الشام بالصبر و السلامه؛ (۴)

شک و پشیمانی ما را از جنگ با شامیان بازنمی دارد؛ بلکه ما با بردباری و آرامش با آنان می جنگیم.

ص: ۲۰۴

۱- (۱) . سیره پیشوایان، ص ۹۳.

۲- (۲) . وقعه صفین، ص ۱۱۴.

۳- (۳) . شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۲۵.

۴- (۴) . تذکره الخواص، ص ۱۹۹.

وقتی عبدالله بن زبیر به صلح امام را با معاویه اعتراض کرد و امام به ترس متهم نمود، امام فرمود:

گمان می کنی به دلیل ترس و زبونی با معاویه صلح کردم؟ وای بر تو چه می گویی! من از که ترسیدم؟ من پسر دلیر مردان عربم و فاطمه پیشوای زنان جهان مرا به دنیا آورده است. وای بر تو! هرگز ترس به من راه ندارد؛ ولی علت صلح من داشتن یارانی چون تو بود که ادعای دوستی مرا می کنیدی و در دل نابودی مرا می خواهید؛ پس چگونه می توانم به اشخاصی مثل تو اطمینان داشته باشم. (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) بزرگ ترین تجسم خواستن و نتوانستن بود. سربازی که در جنگ ها، یکه تازیش حیرت ها می آفرید و خلفی که در مکتب رشادت تا شهادت پدر، از ارث و آموزش بهره برده بود، آن جا که رسالت را در میدان امامت، تنها در صلح، ممکن دید، چه بزرگوارانه و پرشکيب آن را پذیرفت و تحمل کرد. (۲)

آن حضرت صلح را انتخاب کردند نه برای حفظ جان که برای نجات اسلام و امت رسول اکرم (ص) و در این انتخاب سخت، توهین ها و شماتت ها را خریدار گشتند.

۱۰. وفای به عهد

وفای به عهد یکی از ارزش های اخلاقی مورد سفارش دین است؛ زیرا وفای به هم بستگی اجتماعی که از سرمایه های مهم بشری است، کمک می کند. در مقابل هر اندازه پیمان شکنی در جامعه رشد یابد، پیمان های هم بستگی جامعه سست شده، نابه سامانی و فروپاشی دامن گیر آن جامعه خواهد شد.

ص: ۲۰۵

۱- (۱). زندگانی امام حسن، ص ۵۰۵ و ۵۰۶.

۲- (۲). سیره پیشوایان، ص ۱۳۸.

به این جهت، سفارش های فراوانی در متون دین به این مهم شده است و همه مردم با تعدد اندیشه و دین و مذهبی که دارند، وفای به تعهدها را محترم می شمارند و پیمان شکنی را نکوهش می کنند. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نامه به مالک اشتر می فرماید:

فانه ليس من فرائض الله شئ الناس عليه اجماعا مع تفرق احوالهم و تشتت آرائهم من تعظيم الوفاء بالعهود و قد لزم ذلك المشركون فيما بينهم دون المسلمين لما استوبلوا من عواقب الغدر اياك ان تعدهم فتنيع موعدك بخلفك والخلف يوجب المقت عند الله و الناس. قال الله تعالى: (كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ) (۱)

در میان واجبات الهی، هیچ موضوعی همانند وفای به عهد در میان مردم جهان با تمام اختلافی که دارند - مورد اتفاق نیست؛ به همین جهت، بت پرستان زمان جاهلیت نیز پیمان ها را در میان خود محترم می شمردند؛ زیرا عواقب دردناک پیمان شکنی را دریافته بودند. از این که به مردم وعده بدهی و تخلف کنی بپرهیزی؛ زیرا این (پیمان شکنی)، موجب خشم عظیم در نزد خدا و مردم خواهد شد. قرآن می فرماید: «نزد خدا سخت ناپسند است که چیزی را بگویی و انجام ندهی!»

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضمن این که از دیگران - چه دوستان و چه دشمنان - پیمان شکنی های زیادی دیدند و شاهد نامردی ها و نامردمی های فراوان بودند و حتی نزدیک ترین یاران آن حضرت در عهد خود با آن جناب وفادار نماندند و این پیمان شکنی ها باعث شد تا آن حضرت به صلح با معاویه تن دهند. درعین حال خود آن حضرت سخت به پیمانش وفادار ماندند و اندکی از آن تخطی نورزیدند.

ص: ۲۰۶

در پیمان صلحی که بین امام و معاویه به امضا رسید، معاویه به شروطی که در قرارداد بود پای بند نماند. او فرزند نابه کار و فاسدش یزید را به سلطنت بعد از خودش برگزید و از مردم بلاد برای او بیعت ستاند و امنیت را از پیروان حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرفت و برخی از دوستان مخلص حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به شهادت رساند. وقتی او به کوفه آمد، در جمع مردم گفت:

ألا إني شرطت شروطا أردت بها الألفه و وضع الحرب، ألا و إنها تحت قدمي؛(۱)

من این شروط را به خاطر خاموش کردن آتش فتنه و مدارای با مردم و ایجاد الفت پذیرفتم؛ اما اکنون همه آن ها را زیر پایم می گذارم!

معاویه خطاب به مردم عراق چنین اظهار داشت:

ای اهل عراق! به خدا سوگند که به خاطر نماز، روزه، زکات و حج با شما نجنگیدم؛ جنگ من با شما فقط برای حکومت بود و خدا مرا به مقصودم رسانید، با آنکه شما نمی خواستید؛ اینک بدانید، تمام امتیازاتی که به حسن بن علی داده ام، از هم اکنون زیر پای من است.(۲)

بعد از این که مردم فهمیدند معاویه به تعهدهایش پای بند نیست، افراد بسیاری از امام خواستند که در مقابل معاویه قیام کند و آنان از وی پشتیبانی خواهند کرد. امام در پاسخ فرمودند:

تا معاویه زنده است هیچ مردی از شما پناهگاه خود را از دست ندهد. اگر معاویه مرد و ما و شما زنده بودیم، از خدا مسئلت می کنیم که ما را راهنمایی کند و در کارمان ما را کمک دهد و به خویشمان و انگذارد. به یقین خدا با مردمی است که تقوا پیشه کنند و نیکوکار باشند.

(۳)

ص: ۲۰۷

۱- (۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۴۶.

۲- (۲). صلح امام حسن، ص ۱۱.

۳- (۳). الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۱۵۲؛ به نقل از صلح امام حسن، ص ۳۵۴.

ویژگی‌ها و صفات پسندیده و فضایل اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار بیش‌تر از آن است که بتوان آن را در چند سطر و یا چند صفحه و حتی چندین جلد کتاب بیان داشت. آنچه به صورت فشرده و کوتاه مطرح گردیده، بخشی اندک از دریای ناپیدا کرانه فضایل اخلاقی آن حضرت بود.

۱۱. سفارش‌های اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سفارش‌های اخلاقی بسیاری داشته‌اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

از آن حضرت پرسیدند: «بردباری چیست؟» فرمود: «فروبردن خشم و مالکیت بر نفس و خویشتن داری.» پرسیدند: «مروت چیست؟» فرمود: «حفظ کردن دین و عزت نفس و نرم رفتاری و تداوم نیکویی و ادا کردن حقوق و اظهار محبت به مردم.» پرسیدند: «پس جوانمردی و بخشندگی چیست؟» فرمود: «آغاز کردن به بخشش قبل از درخواست و طعام دادن در هنگام بخشش و خشک سالی.» پرسیدند: «بزرگ منشی چیست؟» فرمود: «بخشیدن در راحتی و سختی.» پرسیدند: «کرم و بزرگی چیست؟» فرمود: «وفای به عهد در سختی و راحتی.» پرسیدند: «شرافت چیست؟» فرمود: «همراهی با برادران و نگه داشتن همسایگان.» (۱)

آن حضرت می‌فرمایند:

ای مردم! هرکس برای خداوند اخلاص ورزد و فرمایش او را رهنمای خود قرار دهد، به سوی استوارترین راه هدایت شده. و خدا او را به راه هدایت توفیق دهد و برای عاقبت به خیر شدنش استوار گرداند... با پرهیزگاری از خدا پروا داشته باشید و با بندگی و فرمان برداری به خدا نزدیک شوید!

(۲)

ص: ۲۰۸

۱- (۱). تحف العقول، ص ۳۷۹-۳۸۰.

۲- (۲). همان، ص ۳۸۲.

حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در وصیتی به برادرش محمد حنفیه فرمودند:

علم را در نهان جان خویش قرار دهید و برای شب های ظلمانی مشعل های روشنی بخش باشید؛ زیرا روشنایی پرتو برخی از روزها، درخشنده تر از برخی دیگر است. آیا نمی دانی که خدای بزرگ فرزندان ابراهیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را پیشوای مردم قرارداد و برخی را بر برخی برتری بخشید و بر داوود (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نازل کرد؟ تو به خوبی آگاهی که خداوند حضرت محمد (ص) را از میان فرزندان ابراهیم مخصوص رسالت خوش ساخت. ای محمد بن علی! بیم دارم که به حسد مبتلا شوی، ولی حسد صفت کافران است. خداوند تعالی فرمود: «کافران پس از آن که حقیقت برایشان روشن شد، حسد ورزیدند» خداوند شیطان را بر تو مسلط نسازد. (۱)

هم چنین فرمودند:

بیناترین دیده آن است که در خوبی نفوذ کند و خوبی ها را ببیند و شنواترین گوش آن است که پند را بشنود و از آن سود ببرد و سالم ترین دل ها آن است که از شک و شبهه پاک باشد. (۲)

جابر می گوید:

از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شنیدم که فرمود: «مکارم اخلاق ده تا است: راست گویی، درست کاری، نیک خوئی، پاداش خیر، پیوند با خویشاوندان، حمایت از همسایگان، حق شناسی، میهمان نوازی و سرآمد همه آن ها حیاست. (۳)

نتیجه

در این مقاله، نخست مقدمه کوتاهی درباره اهمیت اخلاق آورده شد. سپس شناخت نامه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مختصر بیان گردید و در آن مطالبی مانند تاریخ تولد،

ص: ۲۰۹

۱- (۱). حیات الامام حسن، ج ۲، ص ۴۸۷؛ پیشوایان هدایت، ج ۴، ص ۲۵۶.

۲- (۲). بحار الانوار، ج ۷۸، ص ۱۰۸۹.

۳- (۳). زندگانی امام حسن، ص ۱۴۴-۱۴۵.

نحوه نام گذاری و این که، نام مبارک «حسن» را خدا برگزید و به رسول اکرم (ص) بیان فرمود. ذکری از سیمای آن حضرت به میان آمده که وی شبیه ترین مردم به رسول خداست. یاد از عبادت های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شد که ایشان عابدترین و زاهدترین فرد زمان خود بودند.

هم چنین از فضایل اخلاقی حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخن به میان آمد؛ از جمله: جود و بخشش، مهرورزی، بردباری، صبر، شجاعت و وفای به عهد. مورد اخیر در صلح امام با معاویه مشهود بود و ایشان از عهدی که بستند، تخطی نکردند و به پیمان با معاویه تا آخر وفادار ماندند.

منابع

قرآن مجید.

نهج البلاغه.

۱. آل یاسین، راضی، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه سیدعلی حسینی خامنه ای، چاپ اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹.

۲. استعلامی، محمود، سیره معصومان (علیهم السلام)، تحقیق و نگارش، عباس قاسمیان، چاپ اول، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸.

۳. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، چاپ ۲۱، قم: مؤسسه امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بهار ۱۳۸۸.

۴. جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ج ۱۱، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۷.

۵. جوادی آملی، عبدالله، حکمت عبادات، چاپ ۴، قم: مرکز نشر اسراء، پاییز ۱۳۸۴.

ص: ۲۱۰

۶. حرانی، الحسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه ح. مروتی، چاپ اول، قم، طلیعه سبز، ۱۳۸۹.
۷. حکیم، سیدمنذر و بغدادی، سام، پیشوایان هدایت، جلد ۴ (حضرت امام حسن مجتبیٰ)، ترجمه عباس جلالی، چاپ اول، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۳۸۵.
۸. شریف قرشی، باقر، زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه و نگارش، فخرالدین حجازی، چاپ اول، تهران: مؤسسه انتشارات بعثت، ۱۳۷۶.
۹. شیخ مفید، ارشاد، قم: مکتبه بصیرتی، بی جا، بی تا.
۱۰. فیض کاشانی، محسن، راه روشن، ترجمه، محمدرضا عطایی، چاپ چهارم، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۱. قمی، شیخ عباس، منتهی الآمال، چاپ شانزدهم، قم: مؤسسه انتشارات هجرت، ۱۳۸۴.
۱۲. مستنبط، سیداحمد، قطره ای از دریای فضایل اهل بیت (علیهم السلام)، مترجم، محمد ظریف، چاپ اول، قم: نشر الماس، ۱۳۸۱.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، اخلاق در قرآن، چاپ اول، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۳۷۸.
۱۴. نراقی، احمد، معراج السعاده، قم: انتشارات هجرت، چاپ هشتم با تجدیدنظر و اصلاحات، تابستان ۱۳۸۱.

اشاره

متیزه اسداللهی

چکیده

پیمودن راه کمال و سعادت، بدون داشتن الگو و راهنما ممکن نیست و انسان به هدف نخواهد رسید. لذا خداوند تعالی از همان آغاز خلقت، انسان را در وادی جهان هستی، بدون راهنما رها نکرده و با تعیین پیشوایانی شایسته که دستورهای الهی را به بندگان هدیه کنند، او را از عالم سرگردانی نجات داده است. بی شک دانستن و به کار بستن اصول اخلاقی و عبادی، انسان را به سعادت و کمال می‌رساند که اگر روش درست آن را بدانیم، زودتر به مقصد می‌رسیم. این مقاله، جستاری است درباره اصول اخلاقی امام حسن (علیه السلام) با رویکردی به سیره عبادی و رفتارشناسی آن حضرت. نوشتار حاضر، ابتدا به بیان سیره عبادی و دینی آن حضرت می‌پردازد که عبارت اند از: عبادت و زهد، اقامه نماز، اهتمام به روزه، انس با قرآن، دعا و زیارت؛ سپس به سیره اخلاقی رفتاری اشاره می‌کند که عبارت اند از: اخلاق و رفتار فردی، شامل اثبات شخصیت و پایداری در عمل، زهد و پارسایی، ادب، سخاوت، صبر و مقاومت، فروتنی، اخلاق و رفتار اجتماعی. مورد اخیر شامل رفتار امام حسن (علیه السلام) با خانواده و مردم، احترام به پدر و مادر، آراستن خود برای همسر و مشورت با اعضای خانواده، است.

واژگان کلیدی: امام حسن (علیه السلام)، سیره، اخلاق، عبادت، رفتارشناسی.

خداوند تعالی انسان را آفرید و مقدمات به سعادت رسیدن او را فراهم نمود و در این زمینه، نیاز اولیه او به الگو را پاسخ گفت. در این زمینه، انبیای عظام و امامان معصوم را تعیین و معرفی نمود، که خصوصاً از نگاه شیعه بهترین الگو به شمار می آیند. از این رو، گفتار و کردار آن بزرگواران دلیل و برهان شرعی است. بدین جهت نجات تنها در پیروی از آنان منحصر می گردد. در این وادی، اخلاق، یکی از عناصر مهم شخصیت انسان و دلیل رسیدن به کمال و کیفیت درون است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اخلاقی عالی و ممتاز، آراسته بودند و بدین سبب، دوستی عام و خاص را به خود جلب کردند؛ هم چنین انسانیت آن حضرت، یگانه بود و در حقیقت تجلی روح نبوت و مصداق رسالتی بود که خود آن حضرت، یکی از نگهبانان، امانت داران و وارثان اسرار آن به شمار می رفتند.

سبط اکبر رسول خدا (ص) که مظهر فضایل و کمالات و مصداق (لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ... وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا) ۱

بودند، برتری آشکار بر همه مردم عصر خود داشتند. عصمت اعجاز، علم و ویژگی های وراثتی ایشان را همانند جد بزرگوار و پدر گرامی اش منحصر به فرد نموده بود. فضایل و برتری های دیگرش، هم چون زهد، تقوا، بندگی، وقار، فروتنی، شیرینی کلام، صبر و تحمل و... ایشان را حسن اشتقاقی یافته از محسنت پروردگار نمود و بدان جهت خدایش وی را حسن نامید.

فنایش در حق سبب شد که از مدینه منوره ۲۵ سفر، پیاده به زیارت خانه معشوق بشتابد و حج به جا آورد. آن گاه که اعتراض می کردند: «چرا این همه زحمت، و رنج را تحمل می کنی؟» می فرمود:

«إِنِّي لَأَسْتَحِي مِنْ رَبِّي أَنْ أَلْقَاهُ وَ

لَمْ أَمْشِ أَلَى نَبِيَّةٍ»^(۱) از پروردگرم خجالت می کشم که او را زیارت کنم و با پای پیاده به سوی خانه اش نرفته باشم.» به هنگام نماز چهره ملکوتیش زرد می شد.

سیره عبادی

اشاره

آقای مدرسی در مورد سیره عبادی ائمه اطهار (علیهم السلام) می نویسد:

عبادت، فروتنی در مقابل خداوند است. انسان کامل هر اندازه به خدا نزدیک تر باشد، به همان اندازه خشوع و بندگی اش در مقابل خدا بیش تر می گردد. چنین کسانی هدفشان در عبادت، فقط سپاس نعمت های خداوند و نظرشان قرب به پیشگاه ابدیت می باشد. این بزرگ ترین امتیاز مردان الهی در ارتباط با خداست. محور اصلی زندگی آن ها، خدای تعالی و عشق به خداست. شدت توجه به خدا، موجب شده بود که آن ها لحظه ای از حق غافل نشوند؛ به طوری که اگر گاهی حالت غفلت در خواب یا بیداری به آن ها دست می داد، آن را برای خود گناه به حساب می آوردند.^(۲)

از مظاهر عبادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، می توانیم مختصراً به این موارد اشاره کنیم.

الف) زهد و عبادت

در سیره عبادی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این نکته جالب است که ایشان به عبادت و اطاعت پروردگار بسیار شوق داشتند و نیمه شب را به مناجات پروردگار اختصاص می دادند و هیچ گاه این فرصت ارزنده را از دست نمی دادند.

آقای کراجکی از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت کرده که فرمود:

پدرم از پدر خود خیر داد که عبادت و زهد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خود از همه مردمان، بیش تر بود. پیاده به سفر حج می رفت و گاهی با پای برهنه راه می پیمود. هر گاه از مرگ و نشور و گذشتن بر صراط یاد می کرد، می

ص: ۲۱۴

۱- (۱). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴.

۲- (۲). نک: مدرسی، هدایت گران راه نور، ج ۴، ص ۷۶.

گریست و چون عرض اعمال را بر حق تعالی یاد می کرد، ناله سر می داد و بی هوش می گشت؛ چون به نماز می ایستاد، بندهای بدنش می لرزید به جهت این که خود را در مقابل پروردگار خود می دید؛ چون بهشت و دوزخ را یاد می کرد، اضطراب می نمود؛ مانند اضطراب کسی که او را مار یا عقرب گزیده باشد و از خدا بهشت را مسئلت می کرد و از آتش جهنم به خدا پناه می برد؛ هنگام تلاوت قرآن به آیه «یا ایها الذین آمنوا» می رسید، «لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ» می گفت و در هیچ حالی کسی او را ملاقات نکرد مگر آن که می دید مشغول به ذکر خداوند است. زبانش از تمام مردم راست گوتر و بیانش از همه فصیح تر بود. (۱)

ب) اقامه نماز

به سبب اهمیت نماز، پیشوایان ما در طول حیات معنوی خود، به آن توجهی خاص داشته اند. شیخ طوسی به سند خود از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده است:

من صلی فجلس فی مصلاه الی طلوع الشمس کان له سترٌ من النار؛ (۲)

هر کس نماز بخواند و در مصلاهی خود تا طلوع صبح بنشیند، برای او حجابی از آتش خواهد بود.

شیخ حر عاملی روایت کرده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اهتمام به نماز اول وقت سفارش فراوانی نموده و فرموده اند:

«امتحنوا شیعتنا عند مواقیب الصلاه کیف محافظتهم علیها...»؛ (۳)

"شیعیان ما را در اوقات نماز، آزمایش کنید که چگونه نماز را در اول وقت حفظ می کنند."

ص: ۲۱۵

۱- (۱). نک: نزه النواظر، ص ۲۰.

۲- (۲). شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۲۱، ح ۱۳۱۰.

۳- (۳). نک: وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۱۱۲.

در حدیث قدسی آمده است

: «الصوم لی و أنا اجزی به»؛^(۱) "روزه برای من است و من خود پاداش آن را می‌دهم." این حدیث بیانگر ارزش و اهمیت روزه نسبت به عبادات دیگر است؛ زیرا روزه امری پنهانی بوده، ریاپرداز نیست.

امام حسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) نه تنها روزه را واجب بلکه برای آن اهمیت زیادی قائل بودند. شیخ صدوق از محمد بن حسن کرخی نقل کرده است:

سمعت حسن بن علی (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) یقول لرجل فی داره یا ابا هارون من صام عشره اشهر رمضان متوالی ات دخل الجنة؛^(۲)

از حسن بن علی (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) شنیدم که در خانه خود، به مردی می‌فرمود: «ای اباهارون! هر کس ده ماه رمضان پی‌درپی روزه بگیرد؛ داخل بهشت می‌شود.»

د) انس با قرآن

امامان ما به قرآن بسیار اهمیت می‌دادند و نه تنها خود با این کتاب آسمانی مأنوس بودند و مرتب قرآن می‌خواندند، بلکه مردم را نیز به این عبادت والا دعوت می‌کردند. در کتاب تعالیم امام مجتبی (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) روایت شده که آن حضرت مانند سایر اهل بیت (علیهم السلام)، با گفتار و روش عملی خود، عظمت قرآن را به پیروان آن گوشزد می‌فرمودند:

من قراء القرآن فکانما استدرجت النبوه بین جنبیه غیر أنه لا یوحی الیه؛^(۳)

هر کس قرآن بخواند، یک نبوت جلوروی اوست، فقط به او وحی نشده است.

چون در تلاوت قرآن به آیاتی می‌رسیدند که در آن وصف بهشت بود، شادمانی توأم با امید و حسرتی برای حضرت به وجود می‌آمد، چنان که گویی

ص: ۲۱۶

۱- (۱). نک: مجلسی، روضه المتقین، ج ۳، ص ۲۲۵.

۲- (۲). نک: خصال، ج ۲، ص ۴۴۵.

۳- (۳). کافی، تعالیم امام مجتبی (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) به زبان دعا و حدیث، ص ۳۰۰.

روحش شوق پرواز به آن سرای را دارد؛ و هنگامی که به آیات عذاب می رسیدند و سخن از دوزخ به میان می آمد، رنگ می باختند و حالشان چنان متغیر می شد که گویی عذاب جهنم را با همه افراد معذب می بینند که در آن زجر می کشند و ناراحتی می بینند؛ لذا می گریستند و از گرفتاری عذاب به خدا پناه می بردند. هرگاه قرآن می خواند، دچار چنین احوالی می شدند. (۱)

ه) دعا

از آن جا که میل به ترقی در نهاد انسان وجود دارد، دعا یکی از عواملی است که در تکامل انسان نقش بسزایی دارد و آدمی را به مبدأ کمال متصل می کند. به همین منظور، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره ارزش و اهمیت دعا می فرماید:

ما فتح الله عزوجل علی احد باب مسألة فخرن عندالباب الاجابه و لا فتح علی رجل باب عمل فخرن عند باب القبول، و لا فتح لعبد باب شکر فخرن عنه باب المزید؛ (۲)

خدای عزوجل باب سؤال و درخواست را به روی کسی نگشوده که در اجابت را به رویش ببندد و در عمل را به روی مردی نگشوده که در قبول آن را به روی او ببندد، و در شکر را بر بنده ای نگشوده که در فزونی آن را بر او ببندد.

آقای نجفی در ستارگان درخشان می نویسد:

آن حضرت که نیک به نقش دعا در سازندگی انسان آگاه بود، همواره ذکر خدا را بر لب داشت. هیچ کس در هیچ حالی او را ملاقات نکرد، مگر آن که می دیدند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ذکر خدا مشغول است.

(۳)

ص: ۲۱۷

۱- (۱). قائمی، در مکتب کریم اهل بیت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ص ۳۷۳.

۲- (۲). ابن اشعث، الجعفریات، ص ۲۲۲.

۳- (۳). ص ۳۸.

ایشان بسیاری از مشکلات خویش را با دعا حل می کردند. آقای کافی در کتاب تعالیم امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

هنگام خشک سالی، به همراه برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای استسقا و طلب باران، دست به دعا برداشتند که با تمام شدن دعای آن دو بزرگوار، باران آمد که همه جا را شاداب کرد و مردم از شدت و سختی خشک سالی نجات یافتند. آری تأثیر دعا که از زبان و دل بنده خالص خدا، به ویژه امام معصوم (علیهم السلام) برای دفع بلا و گشایش و سختی ها برخیزد، قابل هیچ گونه تردیدی نیست. (۱)

و) زیارت

زیارت در سیره عبادی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جایگاه ویژه ای برخوردار بود در این مورد منابع تاریخی، آن حضرت را پرهیزکاری می دانند که مکرر به زیارت جد بزرگوارش و خانه خدا برای انجام دادن مناسک حج و عمره می رفتند. ابن شهر آشوب در کتاب مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سند خود از عبدالله بن عمر روایت کرده که می گوید:

لقد حج الحسن بن علی خمس و عشرين حجه ماشياً و إن النجائب لتقاد معه (۲)

حسن بن علی ۲۵ سفر پیاده به حج رفت و مرکب های راهوار را بدون سوار همراهش می کشیدند.

سیره اخلاقی

اشاره

اخلاق در شکل گیری شخصیت انسان مؤثر است و حقیقت و درون او را به نمایش می گذارد. اخلاق اگرچه حالات شخصی فرد محسوب می شود، از آن جا

ص: ۲۱۸

۱- (۱). ص ۹۲.

۲- (۲). ج ۴، ص ۱۴.

که در عمل، جایگاهی جز اجتماع و مردم ندارد و راه ظهور آن برخورد با مردم است، می توان اخلاق را از مظاهر شخصیتی در اجتماع معرفی کرد.

در این نوشتار، به سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دو بعد فردی و اجتماعی می پردازیم. طبق این دسته بندی، آنچه از رفتار ایشان که بیش تر جنبه شخصی دارد، جزء اخلاق و رفتار فردی می آوریم و آنچه به نوع ارتباط و نحوه برخورد ایشان با دیگران مربوط است، جزء اخلاق و رفتار اجتماعی ذکر می کنیم.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آئینه تمام نمای اخلاقیات حسنه بودند. ایشان هرگونه خلق و خوی پسندیده ای را در خود جمع کرده و هر نوع خلق و خوی ناپسند را از خود دور کرده بودند؛ به طوری که هم چون جد بزرگوار و پدر و مادرش، تجلی دهنده روح آن ها و مهم ترین هدف و بعثت نبوی، یعنی ترویج مکارم اخلاق در میان جامعه به شمار می آمدند.

۱. اخلاق و رفتار فردی

حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند سایر معصومان آئینه تمام نما و جلوه گاه صفات جمال و کمال خداوندی بودند. بی شک نمی توان تمام کمالات عالی آن حضرت را به قلم آورد، ولی به چند مورد از سجایای اخلاقی و رفتار فردی ایشان اشاره می کنیم:

۱. ثبات شخصیت و پایداری در عمل

وحدت در شخصیت از جمله ویژگی هایی است که آن حضرت را از دیگران ممتاز می سازد؛ یعنی واکنش های حضرت در موقعیت های ناهمسان یکسان بود و در مواقع متفاوت، از سازگاری رفتار برخوردار بودند. معصومان (علیهم السلام) به دلیل برخورداری از تربیت الهی، وحدت شخصیت داشتند. آن ها چه پیش از امامت و چه در زمان امامت، چه در حال آسودگی و شادی و چه در زمان مصیبت و

ص: ۲۱۹

تلخی، جز به حق، سخن نمی گفتند و جز بر طبق موازین دینی قدم بر نمی داشتند. آن ها همیشه طرف دار عدالت بودند. در برخورد با دیگران، با اصول انسانی رفتار می کردند و فقط به معروف فرمان می دادند.

ثبات شخصیت کریم اهل بیت تجلی خاص داشت. از این رو، آن حضرت چه پیش از امامت و چه در زمان امامت، به حق سخن می گفتند و از اصول اسلام دفاع می کردند. ایشان در رفتار با دوستان و مخالفان، از اصول و ضوابط انسانی غفلت نمی ورزید و همیشه به یاد محبوب و معشوق خود (خالق عالم) بودند.

۲- زهد و پارسایی

آقای استاد ولی در کتاب حسن بن علی بیدارترین سردار، درباره این صفت ایشان می نویسد:

زهد و بی رغبتی در دنیا، در سیره اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متبلور است. آن حضرت از طلا به داران این صفت بود. او به خاطر خدا، بر همه چیز دنیا پشت پا زد و برای اجرای فرمان حق و حفظ خون مسلمانان در رعایت آزادی اجتماعی و سیاسی آنان، ریاست و حکومت چندروزه دنیا را پشت گوش افکند و هزاران تیر جانکاه از زخم زبان ها و اتهام ها را به جان خرید. آن حضرت هرگز دل بسته مال و ثروت نبود و اموال خود را بارها میان فقرا تقسیم کرد. با این وصف سرو وضعی مرتب و مناسب داشت: پاکیزه و آراسته بود؛ لباس خوب و جذاب می پوشید. تجمل افراطی نداشت، ولی همان را که دوست داشت، به وضعی زیبا می آراست. آن حضرت مردی عقیف و پاک دامن بود. نمونه ای از آزمایشی که برای یوسف پیامبر (ص) پیش آمده، برای او رخ داد و او پیروزمند و سرافراز از این آزمایش الهی بیرون آمد.

(۱)

ص: ۲۲۰

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند جد بزرگوارش، الگوی کامل بر همه مردم محسوب می شود. یکی از جنبه های الگویی آن حضرت، رعایت ادب ایشان بود، به گونه ای که هیچ کس در مقابل ایشان احساس ناراحتی، رنج و حقارت نمی کرد. کافی در کتاب تعالیم امام حسن مجتبی به زبان دعا و حدیث، می نویسد:

روزی کنیزی از کنیزان آن حضرت، دسته گلی خوش بو به آن بزرگوار تحفه داد. امام او را آزاد کرد. گفتند: «در برابر یک دسته گل چرا او را آزاد کردی؟» فرمود: «خدا ما را چنین ادب و تربیت کرده» (۱) و این آیه را خواند:

﴿وَ إِذَا حُيْتُمْ بِتَحِيَةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا﴾ «چون به شما هدیه دادند به نیکویی پاسخ دهید» (۲)

یکی از نمونه های کامل ادب در روش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این است که امام در مکانی نشسته بودند؛ چون خواستند بلند شوند و بروند، فقیری وارد شد. امام به آن فقیر خوش آمد گفت و به او ملاحظت کرد و سپس فرمود:

«اینک جلست علی حین قیامنا افتادن لی بالانصراف»؛ «تو وقتی آمدی و نشستی که ما برای رفتن برخاستیم، آیا به رفتن ما اجازه می دهی؟» «مرد فقیر عرض کرد: "آری ای پسر رسول خدا (ص)"» (۳)

۴. سخاوت

آقای مکارم شیرازی در کتاب اخلاق در قرآن، درباره سخاوت می نویسد:

از اصول اخلاقی که در زندگی همه معصومان فراوان دیده شده است، جود و سخاوت است. سخاوت در مقابل بخل قرار دارد؛ یعنی انسان از امکانات مادی و معنوی که در اختیارش است، فقط خودش استفاده نکند؛ بلکه با بخشش به دیگران، قسمتی از مشکلات آن ها را حل کند و دیگران را از

ص: ۲۲۱

۱- (۱). ص ۳۲.

۲- (۲). سوره نساء، آیه ۸۶.

۳- (۳). عطاردی، مسند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۸۵ ح ۸۸.

نعمت هایی که خداوند به او داده، چه نعمت مادی و چه معنوی مانند علم برخوردار کند. (۱)

ابن منظور در لسان العرب بیان کرده:

سخاوت در لغت: از «سخا» گرفته شده است و «سخا» از «یسخواها»، یعنی این که اگر خاکسار آتش را از آتش پاک کنیم، بهتر می سوزد و روشنایی بیش تر می شود. (۲)

بنابر این تعریف، سخاوت که از همین ریشه است، موجب روشنایی و گرم کردن کانون خانواده های فقیر می شود. (۳) درباره سخاوت از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سؤال شد، فرمود: «بذل و بخشش آنچه را که انسان می تواند». (۴) درباره سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ویژگی بذل و بخشش بسیار به چشم می خورد.

آقای رسولی محلاتی در کتاب زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حدیثی به این مضمون آورده:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هیچ گاه سائلی را رد نکرد و در برابر درخواست او «نه» نگفت. چون به آن حضرت عرض شد: «چگونه است که هیچ گاه سائلی را رد نمی کنید؟» پاسخ داد:

«إني لله سائل وفيه رغب و أنا أستحي أن أكون سائلا و آرد سائلا و إن الله تعالى عودني عادة، عودني أن يفيض نعمه على الناس؛ فإخشي أن قطعت العاده أن يمنعني الماده»؛ (۵)

«من سائل درگاه خدا و رغب در پیشگاه اویم؛ من شرم دارم که خود درخواست کننده باشم و سائلی را رد کنم؛ خداوند مرا به عادتی معتاد کرده؛ معتادم کرده که نعمت های خود را بر من فروریزد؛ من نیز در برابر او معتاد شده ام که نعمتش را به مردم بدهم. ترس آن دارم که اگر عادتتم را ترک کنم، اصل آن نعمت را از من دریغ دارد.»

ص: ۲۲۲

۱- (۱) ج ۲، ص ۲۹۸.

۲- (۲) ج ۱۴، ص ۳۷۴.

۳- (۳) هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۱۶، ص ۳۰۴.

۴- (۴) مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۰۳. (قيل له (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مالجود؟ قال (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بذل الموجود)

۵- (۵) ج ۲، ص ۳۳۵.

۵. صبر و مقاومت

یکی از اصول مشترک در زندگی ائمه اطهار (علیهم السلام) که همواره در زندگی آن‌ها مشاهده گردیده، صبر و مقاومت است. این بزرگواران، الگوی بزرگ صبر و قهرمان مقاومت بودند. در بررسی زندگی کریم اهل بیت (علیهم السلام) می‌بینیم ایشان نیز هم چون سایر اهل بیت (علیهم السلام) نمونه کامل این صفت اخلاقی بودند.

طبرسی به سند خود از ابوسعید عقیقی روایت کرده، می‌گوید:

شاید از موقعیت‌های دشواری که ایشان با آن روبه‌رو شدند، زمانی که معاویه صلح را بر ایشان تحمیل کرد و حوادث ناگواری یکی پس از دیگری به وجود آمد؛ بسیاری از یاران دور و نزدیک و دیگر افراد، آن حضرت را سرزنش کردند. آن بزرگوار در جواب آنان با صبر و تحمل می‌فرمود:

«و یحکم ما تدرن ما عملت، و الله للذی عملت شیعتی غیر مما طلعت الشمس أو غربت، أو تعلمون إنی أمامکم و مفترض الطاعه علیکم و أحد سیدی الشباب اهل الجنه بنص من رسول الله علی؟» فقالوا: «بلی»؛^(۱)

"وای بر شما! آیا می‌دانید من چه کردم؟ قسم به خدا آنچه من برای مصالح مسلمانان و حفظ شیعیان و پیروانم انجام داده‌ام، بهتر است از آنچه که خورشید از حین طلوع تا زمان غروب بر آن می‌تابد. آیا توجه دارید که من امام شمایم و اطاعت من بر شما واجب است و من یکی از دو سرور و آقای بهشتم، طبق آنچه رسول خدا (ص) درباره من تصریح کرده است؟ در جواب گفتند: بلی"

۶. تواضع و فروتنی

اشاره

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این که به عنوان پیشوای مسلمانان در مدینه، موقعیت سیاسی - اجتماعی داشتند، فروتنی شان در حدی بود که الگوی بزرگی برای مسلمانان زمان خود و آیندگان گردیدند. آقای جزایری در کتاب ریاض الابرار می‌نویسد:

روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر جمعی از فقرا عبور کردند که روی زمین نشسته، تکه‌های نانی در پیش خود گذارده و می‌خورند. چون آن حضرت را دیدند،

ص: ۲۲۳

۱- (۱). نک: اعلام الوری، ج ۳، ص ۲۳۰.

تعارف کرده، گفتند:

«هلم یابن بنت رسول الله الی الغدا!»؛ «ای پسر رسول خدا بفرما صبحانه!» امام پیاده شدند و این آیه را خواندند: (إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ)؛ «به راستی که خدا مستکبران را دوست نمی دارد.» سپس شروع کردند به خوردن غذای آنان و چون سیر شدند، امام آن ها را به میهمانی خود دعوت کردند و از آن ها پذیرایی و اطعام نموده، جامه نیز بر تن آنان پوشانیدند، و چون فراغت یافتند فرمودند:

«افضل لهم لأنهم لم یجدوا غیر ما اطعمونی، و نحن نجد اکثر منه»؛ «با همه این ها، فضیلت و برتری از آن هاست؛ زیرا آن ها به غیر از آنچه ما را بدان پذیرایی و اطعام کردند، چیز دیگری نداشتند، ولی ما بیش از آنچه داریم باز هم داریم.»^(۱)

(ب) اخلاق و رفتار اجتماعی

یکی دیگر از زوایای سیره شناسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سیره اجتماعی یا اخلاق اجتماعی آن حضرت است. در توجه به کرامت و حقوق انسان سیره اجتماعی آن حضرت مهم است، لذا وقتی مواردی از جمله احترام به خانواده، احترام به والدین، کمک به دیگران و... را بررسی می کنیم، می بینیم تمام این مسائل تحت الشعاع کرامت و حقوق انسانی است و از نمادهای آن محسوب می گردد. لذا به طور مختصر، به کرامت و حقوق انسان از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره می شود.

در دیدگاه کریم اهل بیت (علیهم السلام)، به انسان موجودی الهی و عنصری خدایی محسوب می گردد که کانون برتری ها و فضایل اخلاقی و دربردارنده روحی الهی و جاودانی است که در نهایت به سوی خدا باز می گردد. هر انسانی برای انسان دیگر به منزله پلی برای رسیدن به خداوند است.

ص: ۲۲۴

۱. رفتار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با خانواده

سراسر زندگی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با حوادث و فراز و نشیب های سیاسی - اجتماعی آمیخته بود. نیمی از عمر ایشان در خانه نشینی گذشت و تمام مدتی که حضرت از حق زمام داری خویش برکنار ماندند لحظه ای از تمشیت امور مردم غفلت نمی ورزید و به هدایت و نصیحت و گاهی انتقاد شدید خلفا می پرداختند و از نابسامانی هایی که به دایره زمام داری اسلامی رخنه کرده بود، ناراحت بودند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تمامی مدتی که پدرش دوران سکوت و انزوا را می گذرانید، در کنارش بودند و هنگامی که پدرش بعد از ۲۵ سال خلافت را به دست گرفتند، همراه و هماهنگ پدر بودند و از بیدادگران انتقاد و از ستمدیدگان حمایت می کردند. (۱)

۲. احترام به والدین

پدر و مادر در سیره کریم اهل بیت (علیهم السلام) از جایگاه ویژه ای برخوردار بودند؛ همان گونه که قرآن مجید نیز در این زمینه بسیار تأکید نموده و سپاس پدر و مادر را در کنار سپاس خداوند آورده است: (أَنْ أَشْكُرُ لِي وَ لِوَالِدَيْكَ إِيَّيَّ الْمَصِيرُ) ۲

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از شهادت مادر بزرگوارش، در دوران زندگی پدر فقط از او اطاعت می نمودند، یعنی در کوچک ترین مسأله ای باهم اختلاف نداشتند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پدر بزرگوارش را امام و پیشوای خود از جانب خداوند می دانستند و لذا در تمام کارها، از آن حضرت اطاعت می نمودند. (۲)

زمانی که در مورد عاق والدین سؤال کردند، حضرت فرمود:

ص: ۲۲۵

۱- (۱). هیئت تحریریه مؤسسه اصول دین، پیشوای دوم، ص ۵.

۲- (۳). ابیطحی، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۶.

عاق والدین این است که پدر و مادر را [از احسان خود] بی بهره کنی و از ایشان دوری گزینی. (۱)

۳. آراستن خود برای همسر

آقای مؤیدی در کتاب فرهنگ جامع سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حدیثی از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به این مضمون آورده:

إن الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کان یخضب بالسود؛

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با رنگ سیاه موهایش را خضاب می نمود. (۲)

۴. مشورت با اعضای خانواده

از دیگر رفتارهای اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منزل، مشورت با اعضای خانواده، حتی بعضی از غلامان و خدمت کاران بوده است. مؤیدی روایت کرده که معاویه بن حدیج می گوید:

معاویه بن ابی سفیان مرا نزد حسن بن علی - که خدا از آن خشنود باد - فرستاد تا از دختر یا خواهر آن حضرت، برای یزید خواستگاری کنم؛ من خدمت او رسیدم و خواستگاری یزید را گفتم. فرمود: «ما کسانی هستیم که زنانمان ازدواج نمی کنند تا با آنان مشورت کنیم و خود راضی باشند. اینک نزد او برو ببین چه می گوید». من نزد او رفتم و از خواستگاری یزید گفتم، او گفت: «سوگند به خدا! این نخواهد شد مگر آن که معاویه در میان ما هم چون فرعون در بنی اسرائیل رفتار کند که پسرانشان را سر برید و زنانشان را باقی گذاشت.» من نزد آن حضرت برگشتم و عرض کردم: «مرا نزد یکی از تیزهوشان فرستادی که امیرالمؤمنین [معاویه] را فرعون می نامد. حضرت فرمود: «ای معاویه [ابن حدیج]، از کینه های ما برحذر باش؛ زیرا رسول خدا (ص) فرمود: کسی با ما دشمنی نمی کند و بر ما حسد نمی ورزد مگر آنکه در قیامت بر تازیانه های آتشینش افزوده شود.»

(۳)

ص: ۲۲۶

۱- (۱). دشتی، فرهنگ سخنان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۴۱۶.

۲- (۲). ص ۳۰۴.

۳- (۳). همان، ص ۲۸۲.

۵. رفتار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مردم

امامان با مردم نشست و برخاست داشتند و در تعاملات، اجتماعی به نیکوترین صورت با آنان برخورد می نمودند. این سیره چنان نیکو بود که با الگو قرار دادن آنان، می توانیم روش درست برخورد اسلامی با افراد گوناگون را بیاموزیم. با بررسی آیات الهی، درمی یابیم که برخورد با انسان های مختلف باید هماهنگ و متناسب با روحیه آنان باشد. خداوند تعالی در قرآن کریم می فرماید: (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ)؛ ۱

«محمد فرستاده خداست و کسانی که با او هستند، در برابر کفار سخت و شدید و در میان خود مهربان اند». این آیه نشان می دهد که برخورد قرآن و اسلام، با انسان های مختلف فرق می کند. در بعضی جاها دستور به برخورد نیک و پرمحبت می دهد و می گوید با مردم سخن نیک بگویید و در جایی دیگر دستور به برخورد میانه می دهد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کانون مهر و عاطفه نسبت به بندگان خدا بودند. ایشان بهترین محبت و مهربانی را نسبت به مردم، اهل خانه و خدمت کارانشان داشتند. ایشان در جایی که مربوط به خودشان بود، بزرگ ترین گذشت ها، عالی ترین ایثارها و بیش ترین محبت را نسبت به دیگران داشتند. رفتارهای عملی امام، نشانه انسانی کامل و نمونه است که هیچ علاقه ای به دنیا و ظواهر آن ندارد.

آن حضرت به مستمندان و گرفتاران توجه خاصی می کردند. اگر آن ها گرفتاری و ناراحتی داشتند، سعی می کردند مشکل آنان را حل نمایند. افراد زیادی که در سایه یاری رسانی امام به خیر دست یافتند.

در ادامه، به نمونه هایی از شیوه اخلاقی آن حضرت در برخورد با دیگران اشاره می شود:

آن حضرت بسیار بردبار و حلیم بودند و در برابر آزار دشمنان تحمل می کردند. روزی یکی از اهالی شام در راه به آن حضرت برخورد و چون تربیت شده معاویه بود، نسبت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پدر بزرگوارش کینه و بغض داشت، لذا شروع به بدگویی حضرت کرد؛ ولی امام چیزی در جوابش نگفتند. هنگامی که آن شخص حرف هایش را زد، حضرت به او فرمود: «برادر شما از کجا آمده اید؟» گفت: «شام.» فرمودند: «شما تقصیر ندارید؛ به شما اشتباه فهماندند. برویم منزل من میهمان باش؛ هر چند روزی که در این شهر هستید. اگر قرضی داری، پول می دهم تا قرضت را ادا کنی؛ اگر لباس می خواهی، لباس می دهم؛ اگر مرکب می خواهی، آن را در اختیارت می گذارم.» مرد شامی وقتی چنین بزرگواری و اخلاق را در مقابل زشت گویی های خود مشاهده کرد، بسیار شرمند شد و عرض کرد: «باین رسول الله! تاکنون روی زمین کسی دشمن تر از شما و پدرت نزد من نبود، ولی اکنون کسی محبوب تر از شما و پدرت نزد من نیست. حاضر بودم از خجالت زمین دهن باز کند و مرا در خود فرو برد.» (۱)

۶. یاری نیازمندان

یکی از ویژگی های اخلاقی اجتماعی پیشوایان ما، کمک به محرومان است. آن حضرت همانند پدرش عمل می کردند. و از نظر دست گیری بیچارگان و درماندگان و تأمین احتیاجات محرومان بسیار کوشا بودند. روش آن حضرت در این جهت، زبانزد خاص و عام بود و وجود آن بزرگوار آرام بخش دل های دردمندان و پناهگاه بینوایان بود. هیچ فقیری از در خانه او دست خالی باز نمی گشت؛ هیچ آزرده دلی شرح پریشانی خود را نزد آن حضرت بازگو نمی کرد، جز آن که مرهمی بر دل آزرده او می نهاد.

ص: ۲۲۸

از تمام امکانات خود برای رفع نیاز حاجتمندان استفاده می کرد. گاهی که مستقیم مقدر نبود، غیرمستقیم در رفع نیاز آنان تلاش می کرد و گره از مشکلات گرفتاران می گشود. آقای کافی می نویسد:

روزی مرد فقیری درخواستی از آن بزرگوار کرد. آن روز امام چیزی در دست نداشت و از یک طرف نمی خواست فرد بینوایی از در خانه اش ناامید برگردد؛ لذا فرمود: «آیا حاضری تو را به کاری راهنمایی کنم که به مقصودت برسی و آن این است که امروز دختر خلیفه از دنیا رفته و خلیفه عزادار است؛ ولی هنوز کسی به او تسلیت نگفته است. نزد خلیفه برو و با سخنانی که به تو یاد می دهم، به وی تسلیت بگو؛ از این راه به هدفت می رسی.» گفت: «چگونه تسلیت گویم.» فرمود: «وقتی نزد خلیفه رفتی بگو:

"الحمد لله الذي سترها بجلوسك علي قبرها ولاهتكها بجلوسها علي قبرك؛" شکر خدا را که دخترت پیش از تو از دنیا رفت و در زیر خاک پنهان شد و زیر سایه پدر بود، ولی اگر خلیفه پیش از او از دنیا می رفت، دخترت پس از مرگ تو در به در می شد، ممکن بود مورد هتک قرار گیرد. آن فقیر چنین تسلیتی را به خلیفه گفت و این جمله های پر عاطفه در روحیه خلیفه اثر گذارد و از حزن و اندوه او کاست و دستور داد به او جایزه دهند. آن گاه خلیفه پرسید: «این سخن از تو بود؟» گفت: «نه، حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن را به من آموخت.» خلیفه گفت: راست گفتی! او کانون سخنان فصیح و شیرین است.» با این تدبیر خردمندانه امام، گره از کار آن مرد فقیر گشود و مشکل او را حل کرد. (۱)

۷. تبسم با مردم

مهر و محبت در دل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان ولی خدا نهادینه شده بود تا جایی که همواره می کوشید در کنار مردم باشد. به همین علت آنان را با لبخند، مهربانی و محبت می پذیرفت و همیشه در ملاقات ها لبخند با مردم برخورد می کرد؛ بدین گونه به مردم روحیه می داد و آن ها را به خودش نزدیک می کرد.

ص: ۲۲۹

همین امر، سبب می شد تا مردم احساس نزدیکی کنند و خواسته های خویش را با امام در میان بگذارند.

آقای ارفع در کتاب سیره عملی اهل بیت حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده:

روزی عربی بدشکل و بسیار زشت میهمان حضرت شد و بر سر سفره نشست. از روی حرص و اشتهای فراوانی مشغول غذا خوردن شد. از آنجا که خوی امام و این خانواده، کرم و لطف است، آن جناب از غذا خوردن او خوش حال شد و تبسم نمود. در بین صرف غذا پرسید: «ای عرب زن گرفته ای یا مجردی؟» عرض کرد: «زن دارم.» فرمود: «چند فرزند داری؟» گفت: «هشت دختر دارم که من از همه آن ها زیباترم، اما آن ها از من پرخورترند.» حضرت تبسمی کرد و به او ده هزار درهم بخشید و گفت: «این سهم تو و زوجه و هشت دخترت.» (۱)

۸. عیادت بیماران

دیدار از مریضان در فقه اسلامی بسیار توصیه شده است. یکی دیگر از رهنمودهای اخلاقی - اجتماعی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رعایت همین دستور اکید اسلام بود. نمونه های فراوانی در تاریخ در این زمینه ذکر شده است. آقای قائمی در کتاب در مکتب کریم اهل بیت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده است:

آن حضرت فردی بلندنظر بود، کینه احدی را در دل نداشت؛ از بدکاران حتی آن ها که بر ساحت مقدس او جسارت کرده بودند می گذشت و این درست در مورد امامی است که انقلابی ای بزرگ است و آن جا که لازم باشد بر می آشوبد. ولیدبن عقبه، آن ناپاکی که آن همه به امام ستم کرده بود، بیمار شد. امام به عیادت او رفت. او درعین حال از بزرگواری امام شرمند شده و به او گفت: «آنچه درباره مردم انجام دادم توبه می کنم و اما آنچه درباره پدرت انجام داده ام و گفته ام پشیمان نیستم و توبه نمی کنم» و امام حرفی نزد.

(۲)

ص: ۲۳۰

۱- (۱) . ص ۱۳.

۲- (۲) . همان، ص ۲۹۳.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از زمره اهل بیت (علیهم السلام) است که اندیشه، رفتار و موضع گیری هایش، اسوه برای دیگران است. اندیشه های تابناک و رفتار وی همانند دیگر معصومان (علیهم السلام)، الگوست نکته قابل توجه در روش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) موضع گیری مهم اجتماعی ایشان است که در برابر طاغوت زمان خویش پدیدار شد.

حاصل نوشتار این که:

۱. سیره شناسی امامان، نتایج ارزشمندی در پی دارد که در این باره می توان به این موارد اشاره نمود: توجه پیدا کردن به اصول و کرامت انسانی و آشنایی با معارف الهی از طریق گفتار و رفتار عملی آن حضرت؛ زیرا سیره عملی آنان بهترین الگو برای مردمان هر زمان است.

۲. آموزه های قرآنی و اسلامی آن حضرت که نه تنها خود بهترین قاری و عامل به قرآن کریم بودند، بلکه شیعیان را ترغیب می کردند تا با مفاهیم این کتاب ارزشمند آشنا شده، عامل به آن باشند.

۳. از مهم ترین مظاهر عبادی آن حضرت زهد و عبادت بود که در عین بی رغبتی به دنیا، از زندگی عادی خود غافل نبودند و همیشه عمر خود را صرف خدمت به خانواده، محرومان و بینوایان می کردند و سخاوتی بی نظیر داشتند که هیچ سائلی از در خانه اش دست خالی بر نمی گشت.

۴. سیره عبادی آن حضرت در دو بعد فردی و اجتماعی قابل بحث و بررسی است. در سیره فردی امام آنچه مهم جلوه گر می کند، این موارد است: ثبات شخصیت و پایداری در عمل، زهد و پارسایی، ادب، سخاوت، بردباری و فروتنی.

اصول اخلاقی امام در بعد اجتماعی در برخورد ایشان با خانواده و دوستان و مردم دیگر قابل کاوش است؛ از جمله: احترام به پدر و مادر، آراستن برای همسر و مشورت با اعضای خانواده. آن حضرت بعد از شهادت مادر، همیشه همراه و هماهنگ پدر بودند و ایشان را به عنوان امام و ولی امر خود و اطاعت او را واجب می دانستند.

منابع

۱. ابطحی، سیدحسن، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: نشر بطحاء، ۱۳۸۱.
۲. ابن اشعث، محمدبن محمد، الجعفریات (الأشعثیات)، چاپ اول، تهران: مکتبه التینوی الحدیثه، بی تا.
۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمدبن علی، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: نشر علامه، ۱۳۷۹ ق.
۴. ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، جمال الدین میردامادی، چاپ سوم، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر و التوزیع، ۱۴۱۴.
۵. ابن بابویه، محمدبن علی، خصال، یعقوب جعفری، چاپ اول، قم، نسیم کوثر، ۱۳۸۲.
۶. ارفع، سیدکاظم، سیره عملی اهل بیت: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ دوم، تهران، تربت، بی تا.
۷. الهی قمشه ای، مهدی، قرآن، بی جا، بی نا، بی تا.
۸. استادولی، حسین، حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیدارترین سردار، چاپ اول، تهران: نشر شیر، بی تا.

۹. جزایری نعمت الله بن عبدالله، ریاض الابرار فی مناقب الأئمة الأطهار، چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی، ۱۴۲۷ ق.
۱۰. دشتی، محمد، فرهنگ سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳.
۱۱. رسولی محلاتی، سیدهاشم، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، ۱۳۶۶.
۱۲. شیخ حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.
۱۳. شیخ طوسی، محمدبن حسن، تهذیب الأحکام، حسن الموسوی خراسان، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، چاپ سوم، قم: آل البيت، ۱۴۱۷ ق.
۱۵. عطاردی، عزیزالله، مسند امام المجتبی ابی محمد الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، تهران: نشر عطارد، ۱۳۷۳.
۱۶. قائمی امیری، علی، در مکتب کریم اهل بیت: امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۷۴.
۱۷. قمی، شیخ عباس، منتهی الآمال، کاظم عابدینی مطلق، چاپ دوم، قم: نشر بقیه الله (عج)، ۱۳۷۷.
۱۸. کافی، حسن، تعالیم امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به زبان دعا و حدیث، چاپ اول، انتشارات روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶.
۱۹. کراجکی، محمدبن علی، نزهه النواظر، چاپ اول، تهران: اسلامی، بی تا.

۲۰. مؤیدی، علی، فرهنگ جامع سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۲.
۲۱. مجلسی، محمدباقر، بحارالأنوار، ابوالحسن موسوی همدانی، چاپ اول، تهران: کتابخانه مسجد ولی عصر، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. مجلسی، محمدتقی، روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، حسین، موسوی کرمانی، چاپ دوم، مؤسسه فرهنگی، اسلامی کوشان پور، ۱۴۰۶ ق.
۲۳. مدرسی، سیدمحمدتقی، هدایت گران راه نور، چاپ اول، تهران: محبان الحسین، بی تا.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، چاپ اول، قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب، ۱۳۷۷.
۲۵. نجفی، محمدجواد، ستارگان درخشان، چاپ پنجم، تهران: کتاب فروشی اسلامیة، ۱۳۶۲.
۲۶. هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، فرهنگ قرآن، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳.
۲۷. هیئت تحریریه مؤسسه راه حق، پیشوای دوم، چاپ اول، قم: مؤسسه راه حق، ۱۳۷۹.

دکتر نعمت الله صفری فروشانی^(۱)

معصومه اخلاقی^(۲)

مقدمه

زندگی امامان شیعه، از جنبه های مختلف از جمله حیات اقتصادی ایشان مهم و قابل مطالعه است. با وجود اهمیت شناخت حیات امامان شیعه، به عنوان الگوی جامعه شیعی، کار شایسته ای در زمینه ابعاد مختلف زندگانی ایشان انجام نگرفته و مطالعه و تحقیق در این زمینه، از عرصه هایی است که کم ترین مطالعات روشمند در آن ها انجام گرفته و اقتضای کارهای پژوهشی بسیار وسیعی را دارد.

اگر بتوان امامان را به دو دسته - امامانی که خلافت را در دست داشتند و امامانی که خلیفه نبودند - تقسیم کرد، امام حسن (علیه السلام) در هر دو دسته جای می گیرند. کنار رفتن امام از خلافت را می توان نقطه عطفی در ابعاد مختلف حیات امامان از جمله در زندگی اقتصادی ایشان دانست. امام حسن (علیه السلام) در دوران خلافت، به عنوان خلیفه مسلمانان عمل کردند و زندگی اقتصادی ایشان نیز تحت تأثیر آن بود که بررسی آن روشی متفاوت می طلبد. این مقاله، در پی مطالعه سبک زندگی ایشان پس از صلح با معاویه است.

ص: ۲۳۵

۱- (۱). عضو هیأت علمی جامعه المصطفی العالمیه.

۲- (۲). کارشناسی ارشد تاریخ.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از پذیرش صلح و اقامت در مدینه، از سویی چون سایر مردم در زندگی شخصی خود، مصارف، مخارج و منابع درآمدی داشتند و از سوی دیگر، رهبری جامعه شیعی در دست ایشان بود. گمان می رود درآمدهای امام از منابعی چون وجوهات شیعیان، صدقات و فعالیت های شخصی امام تأمین می شده و امام در بخش هزینه ها نیز علاوه بر تأمین نیازهای شخصی موظف بودند نیازهای مالی نهاد امامت را تأمین کنند. هم چنین گمان می رود برخی از اموال نیز صرف هزینه های تبلیغی و دعوت می شد.

هدف از این پژوهش، تبیین حیات اقتصادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، است که می تواند باعث ارتقای سطح معرفتی جامعه شیعی نسبت به ابعاد مختلف زندگانی ایشان و الگوگیری از سیره اقتصادی امامان و ترویج تعالیم ایشان گردد.

زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پانزده رمضان سوم هجری در مدینه به دنیا آمدند.^(۱) مادر ایشان حضرت فاطمه زهرا (س) و پدرش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند. گزارش هایی که از دوران کودکی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) موجود است، عموماً به علاقه زیاد پیامبر گرامی اسلام (ص) و مهرورزی ایشان نسبت به امام اشاره می کنند. پیامبر (ص) در مورد ایشان می فرمودند

: «الله انی احبه فاحبه و احب من یحبه یقولها ثلاث مرات» «پروردگارا! من حسن را دوست دارم، پس تو هم او را دوست بدار و هر کس را که او را دوست دارد دوست بدار».^(۲)

ابن عباس می گوید:

ص: ۲۳۶

۱- (۱). مروج الذهب، ج ۲، ص ۲۸۸.

۲- (۲). طبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۵۵.

روزی پیامبر (ص) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر گردن خود سوار کرده بودند. مردی گفت: «ای پسر چه مرکب نیکویی را سوار شده ای!» پیامبر (ص) در پاسخ او فرمود: «او چه نیکو سواری است.»^(۱)

پیامبر (ص) ایشان را سرور جوانان بهشت خواندند.^(۲)

در سال ششم هجری در مباحله میان پیامبر (ص) و گروهی از مسیحیان نجران، پیامبر (ص) نزدیک ترین افراد خانواده اش یعنی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دخترش حضرت فاطمه (س) و نیز دو فرزند ایشان حسنین (علیهما السلام) را به همراه بردند.^(۳) به گفته برخی روایات، حسنین (علیهما السلام) در بیعت رضوان شرکت داشتند و پیامبر (ص) با ایشان بیعت کردند.^(۴)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ جمل، برای بسیج مردم کوفه علیه دشمنان، تلاش فراوانی نمودند و با خطبه هایی که ایراد کردند، توانستند نه هزار نفر را برای یاری پدر بسیج کنند.^(۵) وظیفه تحریک و تحریض مردم کوفه در جنگ صفین نیز به عهده امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. این بار نیز امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ایراد خطبه، مردم را برای پیوستن به جبهه امام تشویق کردند.^(۶) هم چنین در جنگ صفین در کنار پدر و برادرانش جنگیدند و به اندازه ای جان فشانی از خود نشان دادند که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از یاران خود خواستند تا او را از ادامه نبرد بازدارند.^(۷)

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمود: «من در مرگ این دو (حسنین (علیهما السلام)) بخل می ورزم؛ زیرا می ترسم با مرگ آن ها نسل

ص: ۲۳۷

۱- (۱). همان، ص ۲۵۳.

۲- (۲). الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۹۱.

۳- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۸۲.

۴- (۴). الحیاه السیاسیه لامام المجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ص ۲۳.

۵- (۵). تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۵.

۶- (۶). وقعه الصفین، ص ۱۱۳-۱۱۴.

۷- (۷). شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۴۴ و ج ۱۱، ص ۲۵.

رسول خدا (ص) قطع گرد. (۱) امام در دوران خلافت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، برای انجام دادن برخی امور مأموریت می یافتند. به گفته مسعودی، هرگاه عذری برای امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیش می آمد و نمی توانستند برای اقامه نماز جمعه در مسجد کوفه حضور یابند، طی حکمی فرزند خود را بر این کار می گماردند. (۲) امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برخی موارد، وظیفه رسیدگی به شکایت ها را به فرزند خود محول می کردند. از قضاوت های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان پدر هم گزارش هایی وجود دارد. (۳)

سرپرستی موقوفات امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیگر مسئولیت های ایشان بود. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از بازگشت از صفین، سرپرستی موقوفات و صدقات را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سپردند تا ایشان ضمن نگاه داری و رسیدگی به امور موقوفات و صدقات، عایدات آن ها را بین مستمندان تقسیم کند. (۴)

پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردم برای بیعت به سوی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بزرگ ترین فرزند او، آمدند. چهل هزار نفر از مردم کوفه با امام بیعت کردند. مردم مدینه و مکه نیز بدون مخالفتی از بیعت با امام استقبال نمودند. (۵)

امام از همان ابتدا از تردید مردم کوفه در جنگ با معاویه آگاه بودند و سعی کردند همه جوانب را سنجیده، با مردم بیعت کنند با این شرط که با هر کس او در جنگ است، بجنگند و با هر کس او صلاح می داند، صلح کنند.

معاویه که از بیعت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) احساس خطر کرده بود، برای مقابله با امام آماده شد. از این روی، جاسوسانی به کوفه و بصره فرستاد و خود نیز با

ص: ۲۳۸

۱- (۱). تاریخ طبری، ج ۵، ص ۶۱.

۲- (۲). مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۳۱.

۳- (۳). الکافی، ج ۷، ص ۲۸۹.

۴- (۴). تاریخ مدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۵.

۵- (۵). تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۱۷.

سپاهی به سوی کوفه رهسپار شد. امام پس از آگاه شدن از حضور جاسوسان، دستور داد ایشان را بیايند؛ سپس دستور قتل آن ها را صادر فرمود. امام به دنبال اين واقعه، نامه تهديدآمیزی به معاويه نوشت و به او اخطار فرمود برای جنگیدن با او آماده شده است.^(۱)

افزایش عطای سپاهیان، اقدام دیگری بود که امام برای بهبود اوضاع برای نبرد با معاويه انجام دادند. امام در نامه های خود به معاويه، ضمن توييخ او در فرستادن جاسوسان، حقانیت اهل بیت (علیهم السلام) در جانشینی پیامبر (ص)، غاصب بودن دیگرانی که در این جایگاه قرار گرفتند و ناشایستگی معاويه برای احراز این مقام را بیان کردند. امام از معاويه خواستند از راه باطل بازگشته، با او بیعت کند، در غیر این صورت با او خواهند جنگید.^(۲)

امام پس از اطلاع از حرکت معاويه به سوی کوفه، بر بالای منبر رفته، طی خطبه ای از مردم خواستند تا ایشان را در نبرد با معاويه یاری دهند و آنان را به صبر و پایداری در جهاد دعوت کردند و پیروزی را فقط در سایه استقامت و تحمل مشقت ها برای ایشان ممکن دانستند؛ سپس از آن ها خواستند تا دعوت ایشان را بپذیرند و به سوی اردوگاه نخیله حرکت کنند؛ ولی کوفیان هیچ پاسخی ندادند،^(۳)

مگر بر اثر فشار روانی ناشی از پیش قدم شدن اشراف و بزرگانی چون عدی بن حاتم، قیس بن سعد، معقل بن قیس و زیاد بن صعصعه تمیمی که ضمن پیوستن به امام، با سخنانی توييخ آمیز سکوت کوفیان را شکستند. امام خشنودی

ص: ۲۳۹

۱- (۱). مقاتل الطالبیین، ص ۶۲-۶۳.

۲- (۲). مقاتل الطالبیین، ص ۶۴-۶۵.

۳- (۳). انساب الاشراف، ج ۲، ص ۳۸۰؛ مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۲؛ مقاتل الطالبیین، ص ۶۹-۷۰.

خود را از ایشان ابراز کردند؛^(۱) ولی بر شکننده بودن این اتحاد و بی میلی کوفیان از شرکت در این جنگ بیش از پیش آگاه گردیدند.

به گفته شیخ مفید، گروه های مختلف حاضر در سپاه امام عبارت بودند از: شیعیان امام و پدرش، خوارج، مردمی که به طمع غنایم جنگی آمده بودند، شکاکان که عقیده و ایمان محکمی به امام نداشتند و کسانی که از روی غیرت و عصبیت قومی و پیروی از سران قوم خود آمده بودند.^(۲) سپاه امام در ابتدای نبرد دچار تزلزل شد و برخی فرماندهان سپاه و سرشناسان کوفه به معاویه پیوستند.^(۳) و امام چاره ای جز صلح با معاویه در پیش روی خود ندیدند و امید خود را از ادامه جنگی بی همراه که فقط به کشته یا اسیر شدن خود و یارانش می انجامید، از دست دادند و با معاویه صلح کردند.^(۴)

شرایطی که امام برای صلح با معاویه اعلام داشتند، در منابع با اختلافاتی بیان شده است. طبق گفته بلاذری، معاویه نامه ای به سوی امام فرستاد و در آن متعهد شد که خلافت پس از وی از آن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشد؛ یاران امام را تعقیب نکند و در هر سال یک میلیون درهم از بیت المال و نیز خراج فسا و دارابگرد را به امام بدهد. وقتی نامه به امام رسید، آن را رد کردند و تنها «امان» را شرط بیعت خود دانستند. پیش از آن که پاسخ امام به معاویه برسد، او نامه سفیدی برای امام فرستاد تا شرایط خود را بنویسد؛ امام نیز در آن شرایطی را ذکر کردند و خواستار امنیت برای اصحاب و شیعیان خود شدند و خواستند تا معاویه به کتاب و سنت پیامبر (ص)

ص: ۲۴۰

۱- (۱). مقاتل الطالبیین، ص ۷۰.

۲- (۲) الارشاد، ج ۲، ص ۱۰.

۳- (۳). الارشاد، ج ۲، ص ۱۲؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۳؛ کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۴۰.

۴- (۴). مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۷ و ۳۹.

عمل کند و انتخاب خلیفه بعدی به شورا واگذار شود.^(۱) شرایطی که شیخ مفید برای صلح ذکر کرده، ترک لعن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امنیت شیعیان و احقاق حق ایشان است.^(۲) برخی منابع شرایط مالی از جمله خراج دارابگرد^(۳) و پرداخت سالیانه مبالغی به شکل سالیانه به حسنین (علیهما السلام) را به عنوان شرایط صلح امام ذکر کرده اند.^(۴)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از انعقاد صلح با معاویه، همراه اهل بیت (علیهم السلام) به مدینه بازگشتند و تا پایان عمر در آن جا به سر بردند. گزارش های چندانی از زندگی امام در مدینه پس از صلح موجود نیست. آن حضرت در مدینه، به پرورش جامعه شیعی و حفظ حیات و انسجام ایشان پرداختند. امام با پرورش شاگردانی چون ابوالاسود دوتلی، ابومخنف بن لوط، اسحاق بن یسار و عبدالله بن عباس و نیز افرادی چون احنف بن قیس، اصیغ بن نباته و جابر بن عبدالله انصاری که از اصحاب علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز بودند، به ترویج تعالیم اهل بیت (علیهم السلام) پرداختند. به گفته ابن صباغ، روزها مردم گرداگردش حلقه می زدند و حضرت برایشان معارف و احکام الهی را بازگو می نمودند. بیانشان حجت قاطع بود، به طوری که جای احتجاج و مجادله باقی نمی گذاشت.^(۵)

کمک به فقرا از دیگر فعالیت های امام در مدینه بود. بخش عمده ای از موقوفات و صدقات پیامبر (ص) و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت فاطمه (س) و اموال شخصی وی به این امر اختصاص می یافت.

ص: ۲۴۱

۱- (۱). انساب الاشراف، ج ۲، ص ۳۸۵-۳۸۶.

۲- (۲). الارشاد، ج ۲، ص ۱۴؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۵؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۴۶.

۳- (۳). طبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۲۲.

۴- (۴). اخبار الطوال، ص ۲۱۸.

۵- (۵). الفصول المهمه، ج ۲، ص ۷۰۲.

احتجاجات امام با معاویه و سایر امویان و رسوا ساختن ایشان در دفاع از حقوق اهل بیت (علیهم السلام) در شناساندن معاویه و اطرافیان به دیگران نقش مهمی داشت. (۱) گزارش هایی در منابع از مناظرات امام با امویان هم چون معاویه بن خدیج؛ (۲) حبیب بن مسلمه (۳) و عمرو عاص (۴) وجود دارد. امام تا جایی که می توانستند از حقوق شیعیان دفاع می کردند. (۵)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ۲۸ صفر سال ۵۱ هجری بر اثر سم به شهادت رسیدند. برخی منابع مسمومیت ایشان را به دست همسرش جعه و به دستور معاویه عنوان کرده اند. (۶) امام در روزهای پایان عمر خود فرمودند که بارها مسموم شداند. ایشان به برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وصیت کردند در صورتی که منعی نباشد و موجب خون ریزی نگردد پیکرشان را در کنار قبر پیامبر (ص) دفن کنند. (۷) اما امویان با همراهی عایشه از این کار خودداری کردند. (۸) عاقبت امام در بقیع دفن شدند.

(۹)

ص: ۲۴۲

-
- ۱- (۱). الاحتجاج، ج ۱، ص ۲۷۰-۲۹۲.
 - ۲- (۲). الغارات، ج ۱، ص ۲۸۵؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۸.
 - ۳- (۳). انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲؛ الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۲۱.
 - ۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۷.
 - ۵- (۵). طبق گزارشی، امام در اعتراض به آزار و اذیت زیاد نسبت به یکی از شیعیان به نام سعید بن سرح، نامه ای به او نوشت و خواستار توقف آن شد. زیاد در پاسخ، نامه گستاخانه برای امام فرستاد. امام نیز طی نامه ای به معاویه، جریان را بازگو کردند. معاویه ضمن سرزنش زیاد، برتری امام و خاندانش را به او یاد آور شد و دستور داد اموال و خانواده سعید را به او بازگردانده، خواسته امام را عملی کند. (شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۹۵).
 - ۶- (۶). مقاتل الطالبيين، ص ۶۰؛ البدء و التاريخ، ج ۶، ص ۵.
 - ۷- (۷). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵.
 - ۸- (۸). طبقات الکبری، جلد ۵، ص ۳۵۶؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵، الارشاد، ج ۲، ص ۱۹.
 - ۹- (۹). مقاتل الطالبيين، ص ۸۲.

از منابع تأمین کننده درآمد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توان موقوفات، ارث، هدایا و کشاورزی را نام برد.

۱. موقوفات

اشاره

انمه از جمله پیامبر (ص)، حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت زهرا (س) بخشی از اموال خود را برای رسیدگی به امور نیازمندان خصوصاً فقراى بنی هاشم، وقف می کردند و تولیت آن را پس از خود به دست افرادی از خاندان خویش می سپردند تا سود آن را به مصرف مستمندان برسانند. تولیت این صدقات پس از شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در دست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سپس در دست امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فرزندانشان بوده است. این موقوفات عبارت بودند از:

۱-۱ - اموال پیامبر (ص)

آنچه از پیامبر (ص) به جای ماند، اموال و املاکی بود که منابع مختلف به شکل های متفاوت دسته بندی کرده اند.^(۱) به طور کلی این اموال عبارت بودند از:

الف) باغ های هفت گانه

این بستان ها را مخیرق یهودی^(۲) به پیامبر (ص) هدیه کرد و عمدتاً صدقات حضرت رسول (ص) از این اموال بود.^(۳) این باغ ها شامل عواف، صافیه، دلال، میثب، برعه، حسنی و مشربه ام ابراهیم^(۴) بود.^(۵)

در محله بنی نضیر قرار داشت. عمده

ص: ۲۴۳

۱- (۱) . الاحکام السلطانیة، ص ۲۱۷.

۲- (۲) . مخیرق از علمای یهود بنی قینقاع، و یا بنی نضیر بود. که اسلام آورد و در جنگ احد در کنار مسلمانان جنگید تا به شهادت رسید. او قبل از مرگ، اموال خود را به پیامبر (ص) بخشید. (إمتاع الأسماع، ج ۱۴، ص ۳۹۶؛ فتوح البلدان، ص ۲۷؛ الإصابه، ج ۶، ص ۴۷).

۳- (۳) . المغازی، ج ۱، ص ۳۵۷؛ السیره النبویه، ج ۱، ص ۵۱۸.

۴- (۴) . بستانی که ماریه، یکی از همسران پیامبر (ص)، ابراهیم را در آن جا به دنیا آورد. از این پس این مکان به این نام خوانده شد. (تاریخ مدینه المنوره، ج ۱، ص ۱۷۳).

۵- (۵) . المغازی، ج ۱، ص ۳۷۶؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۹۸۸.

صدقات پیامبر (ص) از این اموال بود. (۱) این باغ ها را پر درخت با نهرها و چشمه های فراوان و محصول بسیار گفته اند. (۲) ابوبکر پس از رحلت پیامبر (ص) این زمین ها را همراه با فدک و خیبر به بیت المال اختصاص داد. اما به گفته برخی منابع، تولیت این صدقات را به حضرت فاطمه (س) بازگرداند. (۳) طبق وصیت حضرت زهرا (س) صدقات پیامبر (ص) در اختیار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پس از او امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سپس به بزرگ ترین فرد از اولادش می رسید. (۴) ایشان اموالی را نیز برای فقراى بنی هاشم، بنی عبدالمطلب و نفقه همسران پیامبر (ص) وصیت کردند. (۵)

ب) اموال بنی نضیر؛

(۶)

ج) اراضی خیبر؛

(۷)

د) نصف زمین فدک؛

(۸)

ص: ۲۴۴

- ۱- (۱) . السیره النبویه، ج ۱، ص ۵۱۸، المغازی، ج ۱، ص ۲۶۳.
- ۲- (۲) . فدک و العوالی و الحوائط السبع، ص ۳۱.
- ۳- (۳) . التهذیب، ج ۹، ص ۱۴۵.
- ۴- (۴) . من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۲۴۵.
- ۵- (۵) . مستدرک الوسائل، ج ۱۴، ص ۵۴.
- ۶- (۶) . این زمین ها در سال چهارم هجری پس از کوچ یهود بنی نضیر به پیامبر (ص) اختصاص یافت. آن حضرت درآمد غنایم بنی نضیر را که ویژه خودشان بود، بین خویشان خود تقسیم کردند و از همین اموال، صدقه هم می دادند. در میان نخلستان های بنی نضیر به میزان زیادی زراعت می شد که معمولاً پیامبر (ص) مصرف سالیانه جو و خرمای همسران خود و فرزندان عبدالمطلب را از آن جا تأمین می فرمودند و اضافه آن هم صرف خرید اسلحه و اسب برای جنگ می شد، چنان که از آن اسلحه و اسب ها که در روزگار پیامبر (ص) تهیه شده بود، در عهد خلافت ابوبکر و عمر هم استفاده می شد. پیامبر (ص) ابورافع وابسته خود را بر اموال بنی نضیر گماشته بودند. (المغازی، ج ۱، ص ۳۵۷)
- ۷- (۷) . در فتح هفت قلعه خیبر، سه قلعه به پیامبر (ص) اختصاص یافت. پنج قلعه به جنگ فتح شد که یکی از آن ها به نام کتیبه به عنوان خمس به حضرت تعلق گرفت و دو دژ دیگر به نام های وطیح و سلالم به صلح فتح شد و به ایشان اختصاص یافت. (وفاء الوفا، ج ۴، ص ۱۲۱۰)
- ۸- (۸) . پس از فتح خیبر، یهودیان فدک از ترس حمله مسلمانان با پیامبر (ص) قرارداد صلح منعقد کردند و نصف اراضی و باغستان های فدک را به ایشان واگذار کردند. از آن جا که این منطقه بدون جنگ به تصرف مسلمانان درآمد، جزو املاک خاصه پیامبر (ص) شد. (تاریخ طبری، ج ۳، ص ۱۹) فدک قریه ای بود که به اندازه دو سه روز راه پیمایی از مدینه فاصله داشت. قسمتی از اراضی آن کشاورزی و حاصل خیز و بقیه به صورت باغستان های خرما درآمده بود که چشمه فورانی در وسط آن وجود داشت (معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۳۹). مجموع عایدات آن از ۲۴ تا هفتاد هزار دینار در سال نقل شده است. گفته شده درختان خرمای آن در قرن شش هجری معادل درختان خرمای کوفه بوده است. گرچه این گفته اغراق آمیز به نظر می رسد. می توان از آن به اهمیت و وسعت این اراضی پی برد (فدک، ص ۱۵). در سال هفتم هجری، پس از آن که با پیمان شکنی یهود، مسلمانان این منطقه را فتح کردند، پیامبر (ص) شخصی را به فدک فرستادند تا یهود این منطقه را به اسلام دعوت کند، آنان نپذیرفتند، ولی قرارداد گذاشتند که نصف اراضی و باغستان های فدک را به پیامبر (ص) واگذارند (تاریخ طبری، ج ۳، ص ۱۹). به عقیده شیعه، حضرت رسول (ص) فدک را به حضرت زهرا (س) هبه کردند و تا رحلت پیامبر (ص)، و خلافت ابوبکر، در دست وی بود. با به خلافت رسیدن ابوبکر فدک به بیت المال اختصاص یافت (شرح نهج البلاغه، ج ۸، ص ۲۰۸). معاویه پس از شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فدک را به مروان بن حکم بخشید (وفاء الوفا، ص ۱۰۰۰؛ معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۴۰) و او همه ساله محصول فدک را به ده هزار دینار می فروخت (طبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۰۲). به قولی معاویه فدک را سه قسمت کرد و به مروان بن حکم، عمرو بن عثمان و فرزند خود، یزید داد (الطرائف، ص ۲۰۲). پس از آن، این اراضی به دفعات دست به دست شد و هر کس آن را به دیگری بخشید.

(۱)

و) موضعی در بازار مدینه به نام مهزور که پیامبر (ص) آن را جزو صدقات قرار داده بودند.

(۲)

حضرت زهرا (س) پس از رحلت پیامبر (ص) از ابوبکر اموال پدر در مدینه، فدک و بقیه خمس خبیر و هرچه پس از اختصاص بخش هایی از آن به مسلمانان توسط پیامبر (ص)، باقی مانده بود، مطالبه کردند، (۳)

اما خلیفه با استناد به این حدیث جعلی از پیامبر (ص) که «لا نورث، ما ترکنا فهو صدقه» (پیامبر از خود ارثی به جای

ص: ۲۴۵

-
- ۱- (۱). دره ای بین مدینه و شام و از بخش های تابع مدینه بود که به علت روستاهای پراکنده و زیادی که داشت، به این نام مشهور بود. (معجم البلدان، ج ۵، ص ۳۴۵). این منطقه از مناطق یهودی نشین بود که در سال هفتم هجری پس از فتح خبیر به تصرف مسلمانان درآمد (فتوح البلدان، ص ۴۳؛ التنبیه و الإشراف، ص ۲۲۴).
- ۲- (۲). منطقه ای متعلق به یهودیان بنی قریظه و واقع در عالیه بود و احتمالاً پس از توسعه مدینه در قسمت بازار آن واقع شده است (فدک و العوالی و الحوائط السبعه، ص ۲۸).
- ۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۱۷؛ الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۲۴۲؛ بحار الأنوار، ج ۲۹، ص ۱۱۱.

نگذاشته است)، از باز پس دادن این اموال خودداری کرد^(۱). اما بعد تولیت باغ های هفت گانه را به حضرت فاطمه (س) بازگرداند و فدک نیز سرنوشت پر فراز و نشیبی داشت، اما در زمان حیات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اهل بیت (علیهم السلام) بازگردانده نشد.

۲-۱ - صدقات امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

از جمله اموال امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) املاک و زمین های کشاورزی ایشان در یثیع^(۲) بود که حضرت جزو صدقات قرار دادند^(۳). این منطقه، روستایی بود که در زمان پیامبر (ص) از یهود مدینه گرفته شد و همراه روستای عرینه و فدک، به عنوان «فیء»^(۴) در اختیار پیامبر قرار گرفت^(۵). ابن شبه این منطقه را خلیجی از نخل و چشمه توصیف کرده و از جمله چشمه های آن «بغیغات»، «خیف لیلی» و «خیف بسطاس» می داند. او می گوید: پیامبر این ملک را به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داد. ایشان نیز قطعه ای دیگر خریدند و چشمه ای در آن حفر کردند و آن را جزو صدقات برای فقرا در راه ماندگان قرار دادند^(۶). هزینه زندگی امام از غله این زمین ها تأمین می شد^(۷). ابن اثیر نقل می کند که می گفتند: علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آجری و خشتی بر خشتی نهاد و حال آن که هدایا و پرداخت هایش که از درآمد صدقات و اوقافش بود، در انبان برایش از مدینه می رسید^(۸).

به گفته خود امام، درآمد موقوفاتش بالغ بر چهار هزار

ص: ۲۴۶

-
- ۱- (۱) . شرح نهج البلاغه، ج ۶، ص ۴۶.
 - ۲- (۲) . منطقه ای بین مکه و مدینه که دارای نخلستان، زراعت و چشمه آب بوده و بیش تر موقوفات امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن قرار داشت (معجم البلدان، ج ۵، ص ۴۵۰؛ تاریخ المدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۱).
 - ۳- (۳) . تاریخ مدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۱.
 - ۴- (۴) . تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۶.
 - ۵- (۵) . اصول کافی، ترجمه کمره ای، ج ۲، ص ۵۴۵.
 - ۶- (۶) . تاریخ مدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۱.
 - ۷- (۷) . الغارات، ص ۴۷؛ فضائل الخمسه من الصحاح الستة، ج ۳، ص ۲۱.
 - ۸- (۸) . الکامل، ج ۳، ص ۴۰۱.

و به روایتی چهل هزار دینار (در سال) می شد. (۱) برپایه روایات، گاو و گوسفند هم در آن پرورش می داده اند. (۲)

امام علاوه بر این آنچه را در «اذینه»، «فقیرین» و «بدعه» (برعه) داشتند، نیز جزو اموال صدقه قرار دادند. (۳) منابع صدقات دیگری نیز برای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برشمرده اند. (۴)

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) امور مربوط به صدقات خود را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پس از او به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سپس به صالح ترین فرزند خود و در نبود چنین فردی، به صالح ترین فرد از فرزندان فاطمه (س) واگذار نمودند. (۵) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از صلح، برخی از صدقاتی را که به شیعیان می دادند از این اموال بود. همان طور که خانه و زمینی از املاک ینیع را به ابورافع، کاتب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بخشیدند. او از شیعیان و یاران حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و خانه و ملکش را در مدینه به سبب شرکت در جنگ جمل فروخته و به کوفه رفته بود و بعدها با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مدینه بازگشت. (۶)

۲.۲ ارث

اموال و املاک دیگری از پیامبر (ص) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان ارث باقی ماند.

پیامبر (ص) اموالی از پدرش عبدالله، مادرش آمنه و همسرش خدیجه به ارث بردند. (۷)

و به گفته امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای پیامبر (ص) غیر از فدک، اموالی دیگر نیز وجود

ص: ۲۴۷

۱- (۱). أسد الغابه، ج ۳، ص ۵۹۹.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۶۳، ص ۵۶ و ۱۰۳.

۳- (۳). تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۶.

۴- (۴). تاریخ مدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۴-۲۲۵؛ حقایق پنهان، ص ۱۳۴-۱۳۵.

۵- (۵). تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۵-۱۴۸.

۶- (۶). کشف الغمه، ج ۱، ص ۱۴۷.

۷- (۷). احکام السلطانیه، ص ۲۲۰.

داشت، (۱) مثل باغی در مدینه، چهل شتر، شش اسب و اموالی دیگر که به حضرت زهرا (س) رسید، (۲) اما معلوم نیست پس از او در اختیار فرزندانش قرار گرفت یا نه. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در وصیت خود به اموالی اشاره کرده که از پیامبر به فاطمه (س) رسیده و باید در اختیار فرزندانش قرار بگیرد. (۳)

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در وادی القری، املاکی داشتند که به فرزندان حضرت زهرا (س) هبه کردند، (۴) اما از اموال نقدی تنها هفتصد درهم به جای گذاشتند. هنگامی که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خطبه ای بیان کردند که وی از مال سفید و سرخ دنیا (کنایه از نقره و طلا)، جز هفتصد درهم که آن هم از عطایش زیاد آمده بود، باقی نگذاشتند و می خواستند با آن پول، خدمت کاری برای خانواده اش بخرند. (۵) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای پرداخت قرض پدر که هشتصد درهم بود، بعضی از املاک ایشان را فروخت. (۶)

۳. کشاورزی

همان گونه که کشاورزی یکی از منابع درآمدی مهم مردم گذشته محسوب می شد، از راه های درآمدزای امامان شیعه نیز بود. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) املاکی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ارث بردند. مزرعه و نخلستانی نیز در دره صدر نخلی واقع در ینبع،

ص: ۲۴۸

- ۱- (۱) . گرچه در بسیاری از منابع تاریخی، روایاتی وجود دارد مبنی بر این که پیامبر (ص) در هنگام وفات چیزی از مال دنیا از خود به جای نگذاشتند، که راوی اغلب آن ها عایشه و عمرو بن حارث برادر جویری، همسر پیامبر (ص) است (الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۲۹۴؛ الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۱۷۲؛ البدایه و النهایه، ج ۵، ص ۲۸۲).
- ۲- (۲) . کشف الغمه، ج ۱، ص ۴۹۶.
- ۳- (۳) . مستدرک الوسائل، ج ۱۴، ص ۵۲.
- ۴- (۴) . تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۵ ۱۴۸؛ الکافی، ج ۷، ص ۴۹.
- ۵- (۵) . بصائر الدرجات، ص ۱۶۰؛ الکافی، ج ۱، ص ۴۵۷؛ الأمالی، ص ۲۶۹؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۶۶؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۸.
- ۶- (۶) . کشف المحجه لثمره المهجه، ص ۱۸۳.

داشتند. (۱) پس طبیعتاً خود یا غلامانش در این زمین ها به کشاورزی مشغول بوده اند. خصوصاً پس از صلح که امام از مشغله های سیاسی کناره گرفتند.

۴. هدایا و مقرری از حکومت

منظور از هدایا، هدایای مردمی و مقرری و هدایای حکومتی است. گزارش های زیادی از رسیدن هدایای شیعیان به دست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود ندارد که می توان برای آن دلایلی مثل شکل نگرفتن جامعه شیعه اعتقادی، محدود بودن تعداد شیعیان و متمکن بودن امام را حدس زد. امام حسن عسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده اند که کسی هدیه ای برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورد، امام بیست برابر آن را که معادل بیست هزار درهم می شد به وی بازگرداند. (۲)

گزارش های نسبتاً زیادی از تقدیم هدایای حکومتی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود دارد. برخی منابع ذیل شرایط صلح امام با معاویه، شرایط مالی را نیز به عنوان شروط پذیرش صلح از سوی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ذکر کرده اند که عبارت اند از:

۱. پنج میلیون درهم که در بیت المال کوفه موجود است به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) واگذار شود؛

۲. سالانه دو میلیون درهم به حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تعلق گیرد؛

۳. بنی هاشم در مستمری ها بر بنی عبدالشمس مقدم باشند؛ (۳)

۴. یک میلیون درهم بین اولاد کسانی که در جنگ های جمل و صفین، در رکاب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیده اند، توزیع شود. (۴) و این از محل خراج دارابگرد (۵) باشد.

(۶)

ص: ۲۴۹

۱- (۱). وفاء الوفا، ص ۱۳۱۹.

۲- (۲). الاحتجاج، ج ۱، ص ۱۹.

۳- (۳). الاخبار الطوال، ص ۲۱۷.

۴- (۴). علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۱۱.

۵- (۵). دارابگرد یا دارابگرد، روستایی از نواحی اصطخر فارس است (معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۱۹). گرد به زبان فارسی قدیم به معنای شهر است و دارابگرد یعنی شهر داراب (صلح امام حسن، ص ۳۵۶، باورقی). در علت انتخاب شدن دارابگرد توسط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفته شده این سرزمین با مصالحه بین عثمان بن ابوالعاص و رییس دارابگرد به تصرف مسلمانان درآمد، پس چنین شهری مالیات و خراجش در اختیار پیامبر (ص) و امام مسلمانان است، و هرگونه بخواهند مصرف می کنند. امام می خواستند بازماندگان شهدا از این اموال که به امام اختصاص دارد بهره مند شوند (علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۱۱).

۶- (۶). مفاد این قرارداد به صورت پراکنده در الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۴۰۵؛ تجارب الأمم، ص ۵۷۱؛ العبر، ج ۲، ص ۶۴۸؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۱۱ و ۲۱۶ آمده است.

مفاد قرارداد به ویژه بندهای مالی آن، به روشنی در منابع نیامده و مغشوش است. به نظر می رسد علت آن این باشد که پیش از صلح، دو طرف چندین بار شروطی به صورت شفاهی و کتبی اعلام کرده اند، و احتمالاً تاریخ نگاران، هر کدام پاره ای از این مفاد را گزینش و ثبت نموده اند. به همین دلیل، گزارش های مختلفی وجود دارد. در برخی منابع، ردوبدل شدن بیش از یک نامه بین امام و معاویه و مشاجره آن ها بر سر مفاد صلح نامه آمده است.^(۱) در هر حال، برخی احتمال پیشنهاد شروط مالی از سوی امام را با استناد به برخی منابع کاملاً رد کرده اند.^(۲) ابن اعثم نیز آوردن شروط مالی را از سوی پیک امام دانسته و نه خود امام.^(۳) در هر حال، برخی منابعی که تعهدات مالی بین امام و معاویه را آورده اند، عدم وفاداری معاویه را نسبت به تعهداتش بیان کرده اند؛^(۴) خراج دارابگرد به امام پرداخت نشد؛ چون مردم بصره که از نظر اداری دارابگرد را در تابعیت خود داشتند، به تحریک معاویه، حاضر به دادن خراج به امام نشدند.^(۵)

تنها برخی از منابع به پرداخت پنج هزار درهم از بیت المال کوفه به امام که آن را هزینه سفر

ص: ۲۵۰

۱- (۱). تجارب الامم، ص ۵۷۱.

۲- (۲). تاریخ سیاسی اسلام از رحلت پیامبر (ص) تا زوال امویان، ص ۳۹۳-۳۹۴.

۳- (۳). الفتوح، ص ۲۸۴.

۴- (۴). تجارب الامم، ص ۵۷۱.

۵- (۵). الکامل، ج ۳، ص ۴۰۵؛ تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۶۰.

همراهان و خانواده خود و پدرش به مدینه نمودند،^(۱) و تعلق گرفتن سالانه یک میلیون درهم به آن حضرت اشاره کرده اند.^(۲)

طبق برخی گزارش ها، حسنین (علیهما السلام) با وجود خصومتی که با معاویه داشتند، هدایای او را می پذیرفتند.^(۳) امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید: «یک بار که معاویه هدیه ای به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) و عبدالله بن جعفر داد، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) آن را برای ادای قرض خود به مصرف رساند که مقدار آن هم زیاد بود و بقیه را در میان خانواده و غلامانش تقسیم کرد. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز آن را برای امور خانواده اش مصرف نمود.»^(۴)

آنچه امامان به عنوان صلّه و جایزه از حکومت دریافت می کردند، غیر از مقرری آن ها از بیت المال بود. ائمه مانند دیگر مردم از این حقوق برخوردار بودند.^(۵) به گفته ابن سعد، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) (سالیانه یک میلیون درهم به عنوان مقرری دریافت می کردند).^(۶)

امامان از این اموال را برای کمک به مستمندان استفاده می نمودند، به خصوص که در بعضی دوره ها، محروم کردن شیعیان از حقوق بیت المال و فشارهای سیاسی و اقتصادی در سیاست خلفا و امرا گنجانده می شد. در این مواقع، شیعیان مستمند برای کمک خواهی به سوی امامان می آمدند.

ص: ۲۵۱

۱- (۱) . طبقات الکبری، ج ۵ ص ۳۱۸.

۲- (۲) . همان.

۳- (۳) . قرب الإسناد، ص ۴۴.

۴- (۴) . الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۲۳۸.

۵- (۵) . علامه مجلسی پذیرش این هدایا را توسط امامان، از حکومت های نامشروع جایز دانسته، می گوید: «پذیرفتن بخشش از شخص ستمکاری که غالب شده باشد جایز است، زیرا هر مالی که در دست شخصی که از راه ظلم بر امت اسلام غالب شده، موجود باشد، بر امام و عموم مسلمانان واجب است به هر نحوی که ممکن باشد، آن را از دست وی بگیرند، خواه به طور رضا و رغبت و خواه به نحو اکراه، آن گاه آن را در راهی که صلاح است مصرف کنند (بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۳۱).

۶- (۶) . طبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۳.

با این احوال، بعید به نظر نمی‌رسد کسانی که سعی داشته‌اند صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به نوعی معامله‌ای سودجویانه از سوی امام جلوه بدهند، تعدادی از روایات اغراق آمیز در هدایای هنگفت از سوی معاویه به حسنین (علیهما السلام) را به عنوان مستندات ادعای خود ساخته و یا نقل کرده باشند تا به شکلی، نیاز مالی امام و طمع حضرت به دنیا را نشان دهند. از جمله، گزارش هایی مربوط به ملاقات های امام با معاویه، شرکت امام در مجلس معاویه و دریافت هدایا از اوست. (۱) باید گفت: پس از صلح و بازگشت امام به مدینه، در هیچ منبع تاریخی از سفر امام به عراق و شام و سفر معاویه به مدینه در زمان حیات امام، سخنی وجود ندارد. امام پس از بازگشت به مدینه، تا آخر عمر در همان جا سکونت داشتند. ظاهراً این گونه روایات، ساخته ذهن کسانی است که خواسته‌اند به نوعی به تحقیر شخصیت امام در مقابل معاویه پردازند. در طول تاریخ خصوصاً در زمان امویان و عباسیان، امام در معرض هجمه تهمت های ایشان بودند و افرادی چون زهری، سعی نمودند تا کناره گیری امام از حکومت را به نوعی برای آسایش طلبی و به طمع مال و ثروت معرفی کنند. (۲)

از این رو، این گونه روایات که از آن تخریب چهره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در مقابل بالا بردن مقام معاویه به دست می‌آید، پذیرفتنی نیست.

هزینه‌ها

اشاره

برپایه گزارش های موجود، هزینه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را می‌توان در دودسته قرارداد: هزینه های شخصی و مربوط به خانواده و صدقات و هدایای ایشان به پیروان خود.

ص: ۲۵۲

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۲.

۲- (۲). تاریخ الطبری، ج ۴، ص ۱۲۱.

هزینه ای که ائمه صرف امور خانواده خود می کردند، هزینه های شخصی به شمار می آمد و طبیعتاً از درآمدهای شخصی آنان تأمین می شد. موارد این هزینه ها را می توان زنان و فرزندان امام، هزینه های خود امام، غلامان و خدمتکاران ایشان دانست.

نفقه و مهریه زنان ائمه و نیز نفقه فرزندان آنان، مخارج تحصیل و غیره، از موارد هزینه امامان بوده است. آنان انسان های بزرگواری بودند که بی تردید به رفع نیازهای خانواده خود و تأمین رفاه آنان اهمیت زیادی می دادند. در گزارشی از ابی اسحاق، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام ازدواج با جعده دختر اشعث هزار دینار به او دادند. (۱) روایاتی نیز از هدیه هزار کنیز و هزار درهم به همراه هر کنیز، توسط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به یکی از زنانش خبر می دهد. (۲) البته این ارقام اغراق آمیز به نظر می رسد. در روزگاری که امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تأکید می کنند مهریه دختران و زنان اهل بیت طبق سنت پیامبر (ص) ۴۸۰ درهم است، (۳) ارسال چنین مبالغی از سوی امام را نمی توان به آسانی پذیرفت.

درباره دفعات ازدواج امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایاتی وجود دارد که گاه تعداد همسران وی را به هفتاد، (۴) نود (۵)

و حتی سیصد و چهارصد زن رسانده اند. برخی منابع هنگام بیان فرزندان امام، از مادران ایشان نیز یاد کرده اند. از جمله این منابع طبقات الکبری، انساب الاشراف، الارشاد و مناقب آل ابی طالب است که به ترتیب

ص: ۲۵۳

۱- (۱) مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۷.

۲- (۲) کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۶۱؛ بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۰.

۳- (۳) مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۹.

۴- (۴) بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۱۷۳.

۵- (۵) انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۵.

هر کدام ۲۵ فرزند و ده همسر و ام ولد، ده فرزند و هفت همسر و ام ولد، پانزده فرزند و نه همسر و ام ولد و شانزده فرزند و شش همسر و ام ولد را به امام نسبت می دهند. ابن سعد تعداد فرزندان امام را ۲۵ تن می داند که بیشترین تعداد است. وی فرزندان را نیز ذکر می کند که در کودکی درگذشته اند.

ویلفرد مادلونگ در پژوهشی کوتاه که درباره ازدواج های امام انجام داده، همسران آن حضرت را به ترتیب زینب دختر امرؤالقیس، جعده دختر اشعث، ام بشیر دختر ابی مسعود، خوله دختر منظور، حفصه دختر عبدالرحمان بن ابی بکر، ام اسحاق دختر طلحه و هند دختر سهیل بن عمرو می شمارد. وی دیگر روایات مربوط به ازدواج های امام را مبهم و نامطمئن می داند. (۱) تعداد فرزندان امام، که حتی با قبول بیشترین تعداد ذکر شده، ۲۳ نفر است. (۲) به عقیده برخی جعل این اتهامات به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مربوط به دوره منصور عباسی، به علت قیام های فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علیه عباسیان، و برای تخریب چهره امام بوده است. (۳)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بارها پیاده به حج رفتند، اما مرکب های زیادی داشتند. لباس های زیبا می پوشیدند، عطر می زدند و سوار بر مرکب درحالی که غلامان در اطرافش بودند، از کوچه های مدینه عبور می کردند. (۴)

احتمالاً اوضاع خاص زمان ایجاب می کرد امام با وجود زهد و بی رغبتی به دنیا، در ظاهر تجمل را رعایت فرمایند تا

ص: ۲۵۴

۱- (۱). جانشینی حضرت محمد (ص)، ص ۵۰۵-۵۱۱.

۲- (۲). تذکره الخواص، ص ۲۳۱

۳- (۳). برای مطالعه نقد روایات تعدد زوجات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نک: وسام برهان البلداوی، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)؛ ویلفرد مادلونگ، جانشینی حضرت محمد (ص)؛ فضل الله کمپانی، حسن کیست، ص ۲۸۹-۲۹۷؛ پژوهشی پیرامون فرزندان و همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حسین ایمانی، مجله کوثر، شماره ۵۵، ۱۳۸۲، ص ۱۰۶-۱۱۹؛ نعمت الله صفری و معصومه اخلاقی، نقد و بررسی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه دونالدسن، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹، ص ۳۱-۳۳.

۴- (۴). بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۱۷۳

مورد طعن و کنایه مردم قرار نگیردند.^(۱) و یا هنگامی که شنیدند گروهی از مردم مدینه وی را فقیر و بی چیز می دانند، اموالی را قرض کرد و به مردم نشان دادند^(۲) تا این ذهنیت را در میان آنان از بین ببرند. در انتظار قرار گرفتن زندگی زاهدانه امام و در کنار آن سلطنت متجملانه معاویه و حاکمان او، تنها شیعیان معتقد و راستین را در اطراف حضرت باقی می گذاشت.

۲. صدقات

صدقات ائمه عمدتاً به سه چیز تعلق می گرفت:

۱. افراد فقیر و بی چیز؛

۲. برای ادای قرضی که توان پرداخت آن را نداشتند؛

۳. پرداخت دیه افرادی که قادر به پرداخت آن نبودند.

امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز درخواست کمک مالی را تنها در این موارد جایز می دانستند.^(۳)

عمده کمک های ائمه در دسته اول قرار می گرفت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو بار نیمی از ثروت خود را صدقه دادند.^(۴) او و برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دست گیری از بینوایان معروف بودند. وقتی فردی از عثمان خواست او را به سوی کسی راهنمایی کند تا از او کمک بخواهد، عثمان او را نزد حسنین (علیهما السلام) فرستاد و آن ها هر کدام به ترتیب پنجاه و ۴۹ دینار به او دادند.

(۵)

ص: ۲۵۵

۱- (۱). طبق قولی، عمر وقتی از ابوبکر خواست فدک را از حضرت فاطمه (س) پس گیرد، با این استدلال او را به این کار ترغیب کرد که وقتی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مال و ثروتی نداشته باشد، مردم از گرد او پراکنده می شوند (مستدرک الوسایل، ج ۷، ص ۲۹۰).

۲- (۲). الکافی، ج ۶، ص ۴۴۰؛ وسایل الشیعه، ج ۵، ص ۹؛ مستدرک الوسایل، ج ۱۳، ص ۳۸۹.

۳- (۳). بحار الانوار، ج ۸۵، ص ۱۱۸.

۴- (۴). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۶۶.

۵- (۵). الخصال، ج ۱، ص ۱۳۵.

ابوالحسن مدائنی نقل کرده که روزی حسنین (علیهما السلام) و عبدالله بن جعفر در راه حج به علت مرگ شترشان گرسنه و تشنه ماندند. آنان به پیرزنی برخورد کردند و پیرزن آب و غذا در اختیارشان قرار داد. پس از مدتی که پیرزن به مدینه آمد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) او را شناختند و برای جبران لطف او، هر یک هزار گوسفند و هزار دینار به او بخشیدند. (۱) مدائنی هم چنین نقل کرده است: «امام به کسی که از او درخواست کمک کرده بود، سیصد هزار درهم و پانصد دینار پرداختند. (۲) در گزارشی از بخاری آمده است: «روزی مردی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کمک خواست، امام در سه نوبت مبلغ چهار هزار دینار و هشت هزار درهم به وی دادند. گاه که از فقر کسی آگاه می شدند، بدون آن که او درخواست کند، خود طبق نیازش به او اموالی می دادند.» (۳) در روایتی به نقل از بخاری، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخت دیه مردی را به عهده گرفتند. (۴)

نتیجه

سبک زندگی اقتصادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را می توان از منظر منابع درآمدی و هزینه های ایشان مطالعه کرد. منابع درآمدی امام، شامل موقوفات و صدقات، ارث، کشاورزی، هدایای مردمی و حکومتی و مقرری از بیت المال بود. گزارش های مربوط به هزینه های زندگی امام، عمدتاً مربوط به خانواده و کمک های ایشان به مستمندان است.

ص: ۲۵۶

۱- (۱). کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۶۰؛ الخصال، ج ۱، ص ۱۳۵

۲- (۲). کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۵۹؛ العدد القویه، ص ۲۹

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۴۲

۴- (۴). همان.

پس از صلح و خارج شدن خلافت از دست حضرت در آمد ایشان بیش تر بر درآمدهای شخصی متکی بود. میراثی که از پیامبر (ص)، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت فاطمه (س) باقی مانده بود و هم چنین فعالیت های اقتصادی ایشان مثل کشاورزی، سهم مهمی از درآمدها را تشکیل می داد. هدایای حکومتی و مردمی نیز بخشی از درآمدها بودند.

اما برای وجوهات شیعیان نمی توان نقش چندانی قائل بود. گزارشی مبنی بر گرفتن خمس یا زکات از سوی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یافت نشد. در این دوره، شیعیان اعتقادی اندک بودند و جامعه شیعه نوپا بود. هنوز فقه خاصی شکل نگرفته بود. بر اساس فقه پیامبر (ص) عموماً خمس از غنایم گرفته می شد که خمس غنایم جنگی و زکات در اختیار حکومت قرار می گرفت.

مواردی چون موقوفات، کشاورزی، هدایا و مقرری از بیت المال را می توان جزو درآمدهای شخصی و هزینه هایی چون مخارج خود امام، خانواده، کنیزان و غلامان و کمک به خویشاوندان را نیز جزو مخارج شخصی محسوب کرد. پاره ای از هدایا و تولیت بخشی از صدقات و موقوفات را نیز می توان به سبب تصدی جایگاه امامت از سوی ایشان دانست.

وضعیت روشنی از سبک زندگی اقتصادی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ویژه در بخش هزینه ها نمی توان ترسیم کرد. گزارش های باقی مانده از هزینه های امام، عمدتاً حول صدقات ایشان است که به نظر می رسد فضایل نگاران به ثبت آن همت گمارده اند و گزارش زیادی از دیگر فعالیت های اقتصادی ایشان موجود نیست. می توان گفت: تقیه امام، حضور ایشان در مدینه و دور بودن از کوفه که بیش ترین پیروانشان در آن جا بودند و عدم احساس ضرورت در ثبت این گونه گزارش ها، در کم بودن تعداد آن ها دخیل بوده است.

١. ابن طاووس، سيدعلی بن موسى، الطرائف، قم: چاپخانه خيام، ١٤٠٠ ق.
٢. ابن ابی جمهور احسائي، عوالی اللاکلی، قم: انتشارات سيدالشهداء (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ١٤٠٥ ق.
٣. ابن اعثم کوفی، ابومحمد احمد (م ٣١٤)، کتاب الفتح، تحقيق علی شيری، چاپ اول، بيروت: دارالأضواء، ١٤١١ ق.
٤. ابن جوزی، سبط، تذکره الخواص، تهران: مکتبه نينوی الحديثه، بی تا.
٥. ابن حجر عسقلانی (م ٨٥٢)، احمد بن علی، الإصابه فی تمييز الصحابه، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، چاپ اول، بيروت: دارالکتب العلميه، ١٤١٥ ق.
٦. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، ديوان المبتدأ و الخير فی تاريخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر، تحقيق خليل شحاده، چاپ دوم، بيروت: دارالفکر، ١٤٠٨ ق.
٧. ابن شهر آشوب؛ محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، به کوشش محمدحسين دانش آشتيانی و سيدهاشم رسولي محلاتی، قم: انتشارات علامه، بی تا.
٨. ابن طاووس، سيدعلی بن موسى، كشف المحججه لثمره المهججه، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ١٣٧٥ ش.
٩. ابن فقيه، ابوعبدالله احمد بن محمد بن اسحاق همدانی (م ٣٦٥)، کتاب البلدان، تحقيق يوسف هادی، بيروت: عالم الکتب، ١٤١٦ ق.
١٠. ابن کنير، ابوالفداء اسماعيل بن عمر دمشقی (م ٧٧٤)، البدايه و النهايه، بيروت: دارالفکر، ١٤٠٧ ق.
١١. ابن مزاحم منقری، نصر، وقعه الصفين، تحقيق عبدالسلام محمدهارون، چاپ دوم، قاهره: المؤسسة العربيه الحديثه، ١٣٨٢.

١٢. ابواسحاق ابراهيم بن محمد ثقفى كوفى (م ٢٨٣)، الغارات، تحقيق جلال الدين حسيني ارموى، تهران: انجمن آثار ملي، ١٣٥٣ ش.
١٣. ابوحنيفه احمد بن داود دينورى (م ٢٨٣)، الاخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات الرضى، ١٣٦٨.
١٤. ابوزيد عمر بن شبه نميرى بصرى (م ٢٦٢)، تاريخ المدينه المنوره، دارالفكر، قم: ١٣٦٨ ش.
١٥. اربلى، على بن عيسى، كشف الغمه، تبريز: چاپ مکتبه بنى هاشمى، ١٣٨١ ق.
١٦. اصفهاني، ابوالفرج على بن الحسين، (م ٣٥٦)، مقاتل الطالبين، تحقيق سيداحمد صقر، بيروت: دارالمعرفه، بي تا.
١٧. ايماني، حسين، «پژوهشى پيرامون فرزندان و همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، مجله كوثر، شماره ٥٥، ١٣٨٢.
١٨. آل ياسين، شيخ راضى، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه سيدعلى خامنه اى، تهران: نشر فرهنگ اسلامى، ١٣٧٩.
١٩. برهان البلداوى، وسام، القول الحسن فى عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، كربلا: عتبه الحسينيه المقدسه، ٢٠٠٨ م.
٢٠. بلاذرى، ابوالحسن احمد بن يحيى، فتوح البلدان، بيروت: دار و مکتبه الهلال، ١٩٨٨.
٢١. بلاذرى، احمد بن يحيى بن جابر، (م ٢٧٩)، كتاب جمل من انساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار و رياض زرکلى، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٧ ق.
٢٢. ثقفى كوفى، ابواسحاق ابراهيم بن محمد، الغارات، تحقيق جلال الدين حسيني ارموى، تهران: انجمن آثار ملي، ١٣٥٣.
٢٣. جزرى، عزالدين بن اثير ابوالحسن على بن محمد، الكامل فى التاريخ، بيروت: دارصادر، داربيروت، ١٣٨٥ ش.

۲۴. جزری، عزالدین بن الأثیر أبو الحسن علی بن محمد، أسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.
۲۵. جعفری، سید حسین، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه سید محمد تقی آیت اللهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ ش.
۲۶. جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام، چاپ دوم، قم: دلیل ما، ۱۳۸۲.
۲۷. -، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ چهارم، قم: انصاریان، ۱۳۸۰ ش.
۲۸. جلالی، محمد باقر، فدک و العوالی و الحوائط السبعه، قم: دبیرخانه کتاب سال ولایت، ۱۳۸۴.
۲۹. حافظ، علی، فصول من تاریخ المدینه المنوره، چاپ دوم، جده: شرکت المدینه المنوره، للطباعه و النشر، ۱۴۱۷ ق.
۳۰. حموی، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله، (م ۶۲۶)، معجم البلدان، چاپ دوم، بیروت: دارصادر، ۱۹۹۵ م.
۳۱. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر، قرب الإسناد، ص ۴۴، تهران: انتشارات کتابخانه نینوی، بی تا.
۳۲. حمیری معافری، عبدالملک بن هشام، السیره النبویه، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
۳۳. خواجویان، محمد کاظم، تاریخ تشیع، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۹ ش.
۳۴. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود، (م ۲۸۲)، الأخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات الرضی، ۱۳۶۸ ش.
۳۵. دینوری، أبو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه، الإمامه و السیاسه معروف تاریخ الخلفاء، تحقیق علی شیری، بیروت: چاپ اول، دارالأضواء، ۱۴۱۰ ق.

٣٦. ذهبى (م ٧٤٨)، شمس الدين محمد بن احمد، تاريخ الاسلام و وفیات المشاهير و الأعلام، تحقيق عمر عبدالسلام تدمرى، چاپ دوم، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٤١٣ ق.

٣٧. رازى، ابوعلی مسكويه، تجارب الأمم، تحقيق ابوالقاسم امامى، چاپ دوم، تهران: سروش، ١٣٧٩ ش.

٣٨. راوندی، قطب الدين، الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدي (عج)، ١٤٠٩ ق.

٣٩.

-، فقه القرآن، قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى، ١٤٠٥ ق. ٤٠. رضى الدين على بن يوسف حلى، العدد القويه، قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى ١٤٠٨ ق.

٤١. زمانى، احمد، حقايق پنهان، چاپ اول، قم: دفتر تبليغات اسلامى، ١٣٧٥.

٤٢. سمهودى، على بن عبدالله، وفاء الوفا باخبار دارالمصطفى، تحقيق قاسم سامرائى، بى جا: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى، ١٤٢٢ ق.

٤٣. سيدالوكيل، محمد، المدينه المنوره، معالم و الحضاره، دمشق: دارالقلم، ١٤١٧ ق.

٤٤. صدوق، محمد بن على بن حسين، من لا يحضره الفقيه، قم: انتشارات جامعه مدرسين ١٤١٣، ق.

٤٥. -، الخصال، قم: انتشارات جامعه مدرسين، ١٤٠٣ ق.

٤٦. -، علل الشرائع، قم: انتشارات مكتبه الداورى.

٤٧. صفار، محمد بن حسن بن فروخ، بصائر الدرجات، قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى، ١٤٠٤ ق.

ص: ٢٤١

۴۸. صفری، نعمت الله و معصومه اخلاقی، «نقد و بررسی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه دونالدسن، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹.
۴۹. طبرسی، ابومنصور احمد بن علی، الإحتجاج، مشهد: نشر مرتضی ۱۴۰۳ ق.
۵۰. طبری (م ۳۱۰)، ابوجعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دارالتراث، ۱۳۸۷ ق.
۵۱. طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، قم: انتشارات دارالثقافه، ۱۴۱۴ ق.
۵۲. -، التهذیب، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۶۵.
۵۳. -، الغیبه، قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
۵۴. عاملی، جعفر مرتضی، الحیاه السیاسیه للإمام المجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیروت: دارالسیره، ۱۴۱۴ ق.
۵۵. عاملی، حر، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۹ ق.
۵۶. علیدوست خراسانی، نورالله، منابع مالی اهل بیت، تهران: دفتر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹ ش.
۵۷. فیروزآبادی، سیدمرتضی، فضایل الخمسه من الصحاح الستة، چاپ دوم، تهران: اسلامی، ۱۳۹۲ ق.
۵۸. قرشی، باقر شریف، زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه فخرالدین حجازی، چاپ اول، تهران: مؤسسه انتشارات بعثت، ۱۳۷۶ ش.
۵۹. قرطبی، ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالر (۴۶۳)، الاستیعاب فی معرفه الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، چاپ اول، بیروت: دارالجلیل، ۱۴۱۲ ق.
۶۰. قزوینی، سیدمحمدحسن، فدک، ترجمه سیداحمد علم الهدی، بی جا: ناشر حسن سعید، بی تا.

٦١. كليني، اصول كافي، ترجمه كمره اي، ج ٢، چاپ سوم، قم: انتشارات اسوه، ١٣٧٥ ش.
٦٢. كمپاني، فضل الله، حسن كيست، بي جا: فراهاني، ١٣٥٤ ش.
٦٣. مادلونگ، ويلفرد، جانشيني حضرت محمد، ترجمه احمد نمائي، جواد قاسمي، محمد جواد مهدوي و حميدرضا ضابط، مشهد: آستان قدس رضوي، ١٣٨٥.
٦٤. مالكي، ابن صباغ، الفصول المهمه، نجف: دارالكتب التجاربه، ١٩٥٠ م.
٦٥. مجلسي، بحار الأنوار، بيروت: لبنان، مؤسسه الوفاء، ١٤٠٤ ق.
٦٦. مسعودي ابوالحسن علي بن الحسين بن علي، (م ٣٤٦)، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقيق اسعد داغر، چاپ دوم، قم: دارالهجره، ١٤٠٩ ق.
٦٧. -، (م ٣٤٥)، التنبيه و الإشراف، ترجمه ابوالقاسم پاينده، چاپ دوم، تهران: شركت انتشارات علمي و فرهنگي، ١٣٦٥ ش.
٦٨. -، التنبيه و الإشراف، تصحيح عبدالله اسماعيل صاوي، القاهره: دارالصاوي، بي تا.
٦٩. معتزلي، ابن ابي الحديد، شرح نهج البلاغه، قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشي، ١٤٠٤ ق.
٧٠. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، ارشاد، قم: انتشارات كنگره جهاني شيخ مفيد، ١٤١٣ ق.
٧١. -، الإختصاص، قم: انتشارات كنگره جهاني شيخ مفيد، ١٤١٣ ق.
٧٢. مقدسي، مطهر بن طاهر، (م ٥٠٧)، البدء و التاريخ، مكتبه الثقافه الدينيه، بي تا.
٧٣. مقرزي تقي الدين احمد بن علي (م ٨٤٥)، امتاع الأسماع بما للنبى من الأحوال و الأموال و الحفده و المتاع، تحقيق محمد عبدالحميد النميسي، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، بي تا.

٧٤. نمیری، ابن شبه، تاریخ مدینہ المنورہ، قم: دارالفکر، ١٣٦٨.

٧٥. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، چاپ اول، بیروت: مؤسسہ آل البیت لاحیاء التراث، ١٤٠٨ ق.

٧٦. نیاوردی، ابوالحسن، علی بن محمد، احکام السلطانیہ و الولايات الدینیہ، کویت: ١٤٠٩ ق.

٧٧. واقدی، محمد بن عمر (م ٢٠٧)، کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونز، چاپ سوم، بیروت: مؤسسہ الأعلمی، ق.

٧٨. ہاشمی بصری، محمد بن سعد، طبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ١٤١٠ ق.

٧٩. ہمدانی، احمد بن محمد (معروف بہ ابن الفقیہ)، کتاب البلدان، تحقیق یوسف الہادی، چاپ اول، بیروت: عالم الکتب، ١٤١٦ ق.

٨٠. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ١٤٢٢ ق.

٨١. -، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا

بررسی رابطه انفاق و روزی حلال و آثار آن از دیدگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار اهمیت دارد. روش پژوهش حاضر به شیوه توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی انجام شده است. بدین ترتیب که اسناد و مدارک مربوط به موضوع گردآوری شد و به شیوه کیفی به ارائه یافته های پژوهش پرداخته گردید. در این نوشتار، پس از تعریف اصطلاحات روزی حلال و انفاق، روش های انفاق در آموزه های اسلام، رابطه انفاق و روزی حلال از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و آثار اخلاقی - دینی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این دو در فرهنگ اسلامی به ویژه آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شرایط بهره مندی از آثار انفاق، راه کارهای اخلاقی، دینی، اجتماعی، اقتصادی کسب روزی حلال در فرهنگ اسلامی به ویژه از دیدگاه آن حضرت بررسی شد و به این نتیجه رسیدیم که ارتباط زیادی بین انفاق و روزی حلال وجود دارد. انفاق تنها به مادیات مختص نیست، بلکه امور معنوی را نیز شامل می شود. هم چنین انفاق باید از روزی حلال باشد تا پذیرفته شود و از طریق انفاق روزی افراد افزایش می یابد. در پایان نیز پیشنهادهایی به منظور کاربردی کردن پژوهش داده شده است.

واژگان کلیدی: انفاق، روزی حلال، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، رابطه، آثار.

پیشوایان اسلام، سفارش و تأکید زیادی به کسب روزی حلال و انفاق کرده اند. از آن جا که روزی حلال و انفاق، تأثیر فوق العاده ای در تربیت درست افراد جامعه دارد، هر فردی موظف است که در مورد درآمد و به دست آوردن روزی خودش، دقت و حساسیت لازم را به عمل آورد تا تأمین مخارج زندگی اش از طریق حلال باشد و بخشی از آن را انفاق نماید.

انفاق از یک سو، راه کاری برای برطرف کردن فاصله طبقاتی و از بین بردن فقر از جامعه و از سوی دیگر، دستوری برای خودسازی و تزکیه نفس در راه تکامل روح آدمی است. مقوله انفاق، از جمله مفاهیم ارزشمندی است که در آموزه های دینی به ویژه قرآن کریم، به آن توجه ویژه ای شده است. اگر این اصل ارزشمند رعایت و به آن عمل شود، کارکردهای زیادی در عرصه های اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... دارد و یکی از اسباب تعدیل ثروت و کاهش فاصله های طبقاتی در جامعه است. قرآن کریم با تعابیر گوناگون مؤمنان و پرهیزگاران را به انفاق و رسیدگی به امور فقیران و مستضعفان، سفارش نموده است.

ضمن این که انفاق برای فرد نیازمند مفید است و از تنگ دستی و فقر او می کاهد، برای انفاق کننده نیز افزایش روزی را به همراه می آورد.

بسیاری از کارها مانند ایثار و انفاق که در دنیا به خودی خود ارزش محسوب می شوند، در قرآن کریم در صورتی ارزش به حساب می آیند که همراه با ایمان باشند. قرآن کریم، انفاق کافران را ارزشمند نمی داند:

(... وَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَنْ يَكُنِ

الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا) ۱ و همانان که اموال خود را برای نمایاندن به مردم انفاق

می کنند و به خدا و روز واپسین ایمان ندارند؛ و کسی که شیطان هم نشین او باشد، چه بد هم نشینی است.

انفاق در صورتی پذیرفته می شود که از راه حلال به دست و از حلال ترین چیزهایی باشد که روزی انسان شده است. انفاق، خاص مال نیست، بلکه از هر چیزی که خداوند به انسان روزی داده، باید قدری را انفاق کند و به دیگران برساند.

یکی از صفات برجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، انفاق و بخشش بی سابقه ایشان بود. ابوهشام قنَاد می گوید:

من از بصره برای حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کالا می بردم. هنگام خرید با من چانه می زد و متاع را خریداری می کرد ولی گاه من هنوز نشسته بودم که تمام آن را در راه خدا می بخشید و «می گفت: پدرم از پیامبر (ص) نقل کرده است که فرمود: المغبون لا محمود و لا مأجور؛ فریب خورده نه ستوده است و نه دارای پاداش» (۱).

بیان مسأله

در بیش تر انفاق مکاتب، معیار و ملاک ارزشمندی رفتار و گفتار، تنها عمل و نتایج آن است و به انگیزه و نیت فرد در انجام دادن آن عمل توجهی نمی شود. اما در قرآن کریم، و سیره عملی معصومان (علیهم السلام) نیت و انگیزه فرد، اهمیت کلیدی در ارزش دادن دارد. مراد از نیت در این جا اراده و انگیزه ای است که انسان بر اساس آن دست به انجام دادن عملی می زند.

در سیره امامان (علیهم السلام) به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کسب روزی حلال و حل مشکلات و تأمین نیازمندی های دیگران، جایگاه ویژه ای دارد و بارها به آن تأکید فرموده اند،

ص: ۲۶۷

۱- (۱). محمود شریفی و همکاران، فرهنگ جامع سخنان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه علی مؤیدی، ص ۲۶۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۵.

به گونه ای که با اندک جست و جو در کتب تاریخ و سیره، به موارد فراوانی برمی خوریم که آنان از طریق نماز، دعا و کمک های مالی، گره از مشکلات مردم گشوده و نیازمندی های آن ها را تأمین نموده اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی درباره انفاق و روزی حلال از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) انجام نشده که به خوبی رابطه بین آن ها را نشان دهد. ولی به جهت ارتباط با موضوع، به ذکر چند مورد اشاره می شود که ارتباط بیش تری با بحث ما دارند.

فیض (۱۳۷۹) در پژوهش خود با عنوان بررسی آیات الاحکام انفاق فی سبیل الله، آیات مربوط به انفاق در راه خدا را گردآوری و شرح داده که خلاصه مطالب آن به این قرار است: در قرآن از انفاق به عنوان راهی برای تثبیت نفس و احراز شخصیت مستقل، روشی برای حل مشکل فاصله طبقاتی، مانعی برای هلاکت اجتماعی، تکیه گاهی برای پیمودن راه خدا و تجارتی نابودنشدنی یاد شده است. انفاق در صورتی که دور از منت و ریا و از اموال بارزش باشد، یکی از صفات بارز مؤمنان و مایه تقرب به خداوند است. انفاق می تواند به دو صورت آشکار و پنهان انجام گیرد و دارای آثار زیادی است؛ از جمله این که تنها شخص گیرنده از آن بهره مند نمی شود؛ بلکه انفاق کننده به مراتب بیش تر سود می برد. در انفاق شروطی وجود دارد که از جمله آن ها رعایت اعتدال و ملاحظه مراتب خویشاوندی است. پاداش و آینده انفاق کنندگان نیز تضمین شده است؛ زیرا در قرآن از انفاق به عنوان وامی نیکو یاد گردیده که انفاق کنندگان به خداوند می دهند و خداوند پاداشی عظیم در برابر آن به آن ها اعطا می کند.

عزیزی ابرقویی (۱۳۸۳) بر اساس یافته های پژوهش خود، انفاق را یکی از وظایف مهم الهی دانسته که بر عهده مسلمانان و مؤمنان راستین نهاده شده و

جنبه های مادی در انفاق مطرح نیست، بلکه نزدیکی به خداوند مهم است. ترویج فرهنگ انفاق نیز از دیدگاه قرآن، با تهذیب فکر و اصلاح اندیشه صورت می گیرد که قرآن از شیوه های گوناگون در جهت نیل به این هدف استفاده کرده است. انفاق در راه خدا، آثار بسیار ارزنده ای به دنبال دارد که برای زندگی دنیوی و اخروی شخص سودمند است، موانع و آفت هایی در مسیر انفاق وجود دارد که هر انفاق پیشه راستینی از آن ها میراست و به طور کلی انفاق شخصی، می تواند بیان گر رشد یا عدم رشد فردی و اجتماعی انسان ها باشد.

سؤالات پژوهشی

سؤالاتی که در این پژوهش بدان ها پاسخ داده خواهد شد، عبارت اند از:

۱. روش های انفاق در آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کدامند؟
۲. از منظر ایشان، چه رابطه ای بین انفاق و روزی حلال وجود دارد؟
۳. آثار اخلاقی - دینی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی انفاق و روزی حلال در فرهنگ و آموزه های اسلام به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کدامند؟
۴. شرایط بهره مندی از آثار انفاق چیست؟
۵. راه کارهای اخلاقی - دینی و اجتماعی و اقتصادی کسب انفاق و روزی حلال در فرهنگ و آموزه های اسلام به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کدامند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی است که به توصیف روزی حلال و انفاق با بهره گیری از آیات و روایات معصومان (علیهم السلام) به ویژه اندیشه ها و سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته و سپس اهمیت انفاق و روزی حلال، رابطه آن ها با یکدیگر و تأثیر آن در زندگی.... و آثار کسب روزی حلال و انفاق استخراج و عرضه شده است.

ص: ۲۶۹

رزق همانند واژه خیر، در فرهنگ قرآنی، دارای معنا و مفهومی گسترده است و به رزق مادی و دنیوی اختصاص ندارد. راغب اصفهانی با توجه به فرهنگ قرآنی، رزق را به عطایای جاری دنیا و آخرت معنا می کند (۱). البته این واژه در کاربردهای متعارف و معمول، به معنای طعام، قوت روزانه و ضروریات زندگی (۲) و نیز هر آنچه وارد شکم می شود، به کار می رود (۳).

نفق نیز در لغت به معنای گذشتن هر چیزی و از بین رفتن آن یا تمام شدن آن چیز است (۴). انفاق در اصطلاح بیرون کردن مال از ملک و قرار دادن آن در ملک دیگری است که از طریق صدقه یا بخشش مال در راه دین باشد و هر آنچه خدا به آن فرمان داده است (۵).

الف) روش های انفاق در فرهنگ اسلامی

۱. قرض الحسنه

خداوند برای ترغیب مؤمنان به انفاق، تعبیر قرض دادن را به کار برده که همه این موارد را در برمی گیرد: انفاقات واجب و مستحب مانند زکات، خمس، نفقه واجب النفق، صدقه مستحب، صلح رحم، احسان به فقرا و ایتم و سادات، اعتلای کلمه دین، مصارف حج و زیارت و سوگواری برای اهل بیت (علیهم السلام)، کمک به اهل

علم و نشر کتب علمیه و سایر مصارف خیریه که هر یک در حد خود، عبادتی بزرگ و دارای ثواب بسیار است (۶).

ص: ۲۷۰

۱- (۱). راغب اصفهانی، مفردات، ص ۳۵۱، ذیل واژه رزق، دمشق، دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.

۲- (۲). علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۸، ص ۱۰۸۹۴، ذیل واژه روزی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.

۳- (۳). مفردات، همان، ص ۳۵۱.

۴- (۴). همان، ص ۵۰۲.

۵- (۵). شیخ طبرسی، مجمع البیان، تحقیق محمدجواد بلاغی، ص ۵۱۵، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.

۶- (۶). سیدعبدالحسین طیب، اطیب البیان، ج ۲، ص ۴۹۸، تهران: اسلام، ۱۳۷۸.

سر تعبیر به قرض از انفاق، آن است که کار خیر نزد خداوند ضایع نمی شود و همان گونه که ادای قرض لازم است، خداوند در برابر انفاق و کارهای خیر، پاداش عنایت می فرماید. (۱)

۲. صدقه

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همه اموال خود حتی کفش های خود را در راه خدا صدقه دادند. ابن عساکر به سندش از عامر نقل کرده که گفت:

أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ قَاسَمَ اللَّهُ تَعَالَى مَالَهُ مَرَّتَيْنِ حَتَّى تَصَدَّقَ بِفَرْدٍ نَعْلَهُ (۲)

حسن بن علی اموالش را دوبار با خدا تقسیم نمود، حتی این که به یک عدد از نعلینش صدقه داد.

۳. وقف

وقف از دیگر روش های انفاق است. وقف یعنی حبس ثروت و قرار دادن منافع آن برای شخص، اشخاص، عناوین یا جهات (۳)

وقف به دو صورت انجام می شود: وقف خاص و وقف عام. در وقف خاص، موقوف علیهم اشخاص معین و محدودی هستند که در عرض یک دیگر یا در طول هم به ترتیب، از منافع عین استفاده می کنند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده اند: «برای آخرت خود چنان عمل کن که فردا خواهی مرد و برای دنیای خود چنان عمل کن که گویا همیشه زنده هستی». اگر مردم به این حدیث توجه داشته باشند و آن را درک کنند، دل کندن از دنیا برای آن ها

آسان می شود. درک این حدیث دل کندن از دنیا و توجه به عمل وقف را برای انسان ها آسان می کند و آن وقت توجه به عمل وقف افزایش خواهد یافت.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حدیثی دیگر فرموده اند: «برای توسعه آخرت خود قبل از

ص: ۲۷۱

۱- (۱) . فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۶، ص ۱۴۲، چاپ چهارم، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.

۲- (۲) . ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ص ۱۴۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.

۳- (۳) . امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۲، قم: مؤسسه مطبوعات، اسماعیلیان، ۱۴۱۰ ق.

مرگ تلاش کنید.» توجه و درک این حدیث نیز در تلاش برای وقف مؤثر است.

۴. رسیدگی به محرومان

رسیدگی به محرومان، یکی دیگر از روش های انفاق است که در سیره معصومان (علیهم السلام) زیاد به آن سفارش شده است.

ابن مسعود از پیامبر (ص) نقل می کند:

در شب معراج، دیدم بر سومین در دوزخ نوشته شده: «هر کس می خواهد در روز قیامت عریان نباشد، باید بدن های عریان را بپوشاند و هر کس می خواهد در آن روز، تشنه نماند، باید تشنگان را در دنیا سیراب کند و هر کس مایل است در روز قیامت گرسنه نباشد، باید گرسنگان را در این دنیا غذا دهد.» (۱)

روزی مردی فقیر از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درخواست کمک کرد. آن حضرت چیزی در دست نداشتند و چون نمی خواستند آن فرد را ناامید بر گردانند، او را به سوی بارگاه خلیفه راهنمایی کردند تا خلیفه را در سوگ دخترش تسلیت بدهد و بدین وسیله، صله ای دریافت دارد. آن حضرت همدرد محرومان، همراه ضعیفان، هم نوای فرشتگان و هم آوای کروییان بود.

به حضرت عرض شد: چرا هرگز نیازمندی را ناامید بر نمی گردانید، اگرچه سوار بر شتر باشید؟ فرمود:

خود من هم نیازمند درگاه خداوند هستم و دوست دارم که خداوند مرا محروم نگرداند و شرم دارم درحالی که نیازمند هستم، نیازمندان را ناامید کنم. عادت خداوند این است که نعمت هایش را بر من ارزانی بدارد و عادت من

هم این است که نعمت هایش را به بندگانش عطا کنم، می ترسم که اگر از این عادت خود دست بردارم، خداوند هم دست از عادت خود بردارد. (۲)

ص: ۲۷۲

۱- (۱) . محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۱۷، بیروت: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲) . جمعی از علماء، کنز المدفون، ص ۱۲۳، قم: نشر شریف رضی، ۱۳۷۹.

۵. میهمان نوازی

میهمان نوازی، یکی از خصلت های خوب انسانی است که در مکتب اسلام به آن سفارش زیادی شده است. پیشوایان دینی ما نیز با برخورد انسانی و عاطفی با میهمانان خود، به ما می آموزند که باید میهمانان را گرمی داشت.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همواره از مهمانان پذیرایی می کرد، حتی اگر آنان را نمی شناخت. امام به پذیرایی از بینوایان علاقه زیادی داشت. ایشان تهی دستان را به خانه خود می برد و به گرمی از آنان پذیرایی می کرد و به آن ها لباس و پول می بخشید. (۱)

۶. یاری کردن مؤمن

اتفاق به مادیات محدود نمی شود، بلکه هر چیزی را در بر می گیرد. که بتواند برای دیگران سودمند باشد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره اتفاق دانش می فرماید:

دانش خویش را به مردم بیاموز و علم دیگران را یاد بگیر؛ زیرا در این صورت، دانش خود را پایدار کرده ای و آنچه را نمی دانستی، فرا گرفته ای (۲)

۷. زکات

زکات یکی از واجبات دین مبین اسلام است که در واقع آزمونی مالی و وسیله ای برای طهارت مادی و معنوی مسلمانان و ابزاری در جهت ریشه کن کردن فقر در جامعه اسلامی محسوب می شود.

در روایات متعددی، بر این نکته تأکید کرده اند که مسیر بی نیازی معیشتی مردم از زکات می گذرد و یکی از علت های اصلی تشریح زکات آن است که رفع نیاز از تهی دستان شود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

زکات دادن هرگز موجب کم شدن مال نمی شود. (۳)

ص: ۲۷۳

۱- (۱). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۶-۱۷، قم: مؤسسه العلامه للنشر، ۱۳۷۹ ق.

۲- (۲). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۱۱، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۹۶ ق.

۳- (۳). قاضی نعمان، دعائم الاسلام، ترجمه سیدمنصور نادری، ج ۱، ص ۲۴۶-۲۶۴، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۳۷۲.

۱. انفاق و افزایش روزی

صدقه اولین مرتبه انفاق، است که افراد به دلخواه، بخشی از مال خود را به تهی دستان و سائلان می بخشند. صدقه موجب زیاد شدن روزی است. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

استنزلوا الرزق بالصدقه (۱)

به وسیله صدقه، طلب نزول روزی کنید!

پیغمبر گرامی اسلام فرمودند:

مَنْ يَقْرَنَ بِالْخَلْفِ سَخَتْ نَفْسُهُ بِالْفَقْهِ!

کسی که یقین به عوض و جانشین داشته باشد، در انفاق کردن سخاوتمند خواهد بود (۲).

۲. شرط پذیرش انفاق، به دست آوردن روزی حلال

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمایند:

اصل الامور فی الانفاق، طلب الحلال لما ینفق؛

از شرایط اساسی پذیرش انفاق، به دست آوردن مال حلال برای انفاق است (۳).

۳. ضرورت واسطه گری در روزی رسانی

کمک به دیگران و بهره مندسازی آن ها از نعمت های خدادادی، مانند پناه دادن

به مؤمنان و مهاجران (انفال: ۷۲) و یاری کردن دین و دین داران سبب بهره مندی از روزی آسان و فراوان می شود.

ص: ۲۷۴

۱- (۱). عبدالواحد آمدی، شرح غررالحکم، ص ۳۹۵، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.

۲- (۲). عروسی حویزی، تفسیر نورالثقلین، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، ج ۴، ص ۳۴۰، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.

۳- (۳). محمدرضا حکیمی و دیگران، الحیاء، ج ۴، ص ۴۳، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.

در کنار این عوامل، خودسازی و تقوای الهی داشتن (۱) توبه از گناه و خطا، (۲) یاد خدا در همه احوال (۳) و برپایی نماز (۴) نیز بسیار مؤثر است؛ زیرا در جهت تقویت باورهای توحیدی است که خود عامل جلب روزی بی حساب و آسان است.

ج) آثار انفاق و روزی حلال در فرهنگ اسلامی

۱. آثار اخلاقی - دینی

از آثار انفاق و روزی حلال در جامعه، آثار اخلاقی و دینی است که به چند مورد از آن ها اشاره می شود:

۱-۱- حفظ ایمان

حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

«سوسا ایمانکم بالصدقه» (۵). ایمانتان را با دادن صدقه، اداره و سرپرستی کنید!

۱-۲- پاکي نفس

انفاق موجب پاک شدن نفس از بسیاری از رذایل اخلاقی است؛ چنان که وجود این ویژگی برای زکات دادن - که خود یکی از روش ها و مصادیق انفاق به شمار می رود، تصریح شده است: (تُحَدِّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلَّ عَلَیْهِمْ ...) از اموال آن ها صدقه ای (به عنوان زکات) بگیر تا به وسیله آن، آن ها را پاک سازی و پرورش دهی! و (به هنگام گرفتن زکات) به آن ها دعا کن؛

(۶) دنیادوستی، مال دوستی و بخل، از جمله رذایلی است که با انفاق کردن از انسان دور می شود.

ص: ۲۷۵

۱- (۱) . سوره بقره، آیه ۲۱۲؛ سوره مائده، آیه ۸۸؛ سوره یونس، آیه ۳۱؛ سوره طلاق، آیه ۲ و ۳.

۲- (۲) . سوره مریم، آیه ۶۰ و ۶۲.

۳- (۳) . سوره نور، آیه ۳۷ و ۳۸.

۴- (۴) . سوره انفال، آیه ۳ و ۴؛ سوره نور، آیه ۳۷ و ۳۸.

۵- (۵) . آمدی، همان، ص ۳۹۵.

۶- (۶) . سوره توبه، آیه ۱۰۳.

۳-۱- آرامش روحی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمینه ضرورت تربیت معنوی انسان و تغذیه روان او می فرماید:

عجبت لمن يتفكر في ماكوله كيف لا يتفكر في معقوله، فيجنب بطنه ما يؤذيه و يودع صدره ما يرديه؛^(۱)

تعجب می کنم از فردی که در غذای جسمانی خود فکر می کند (که سالم و بهداشتی باشد) اما در غذای روح و جان خویش نمی اندیشد، در نتیجه شکم خود را از غذاهای زیان بخش حفظ می کند، ولی سینه اش را در مقابل آنچه آن را پست می گرداند رها می کند.

۴-۱- آسودگی و بصیرت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

در طلب روزی، تقلاً ممکن، همانند کسی که برای چیره شدن [بر حریف] تقلاً می کند، و به تقدیر نیز چندان تکیه ممکن که از کار و کوشش دست کشی؛ زیرا در جست و جوی فضل [و روزی] خدا رفتن، از سنت است و آرام بودن در طلب روزی، از خویشتن داری و مناعت طبع. نه خویشتن داری و مناعت طبع، روزی را از انسان دور می سازد و نه حرص، روزی را زیاد می کند؛ چه روزی قسمت شده و حرص زدن، موجب افتادن در ورطه گناهان است.^(۲)

۵-۱- جاودانگی در خاطره ها

یکی دیگر از آثار دینی انفاق این است که انسان الهی از خود، چهره ای ماندگار می سازد و همواره کار نیکش با یاد نیک زنده می ماند. کار نیک به ویژه

اگر اثرش طولانی باشد و دیگران نیز بهره مند شوند، علاوه بر پاداش اخروی، موجب زنده ماندن نام و یاد صاحب آن در خاطره ها می شود. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۲۷۶

۱- (۱). راوندی، همان، ص ۱۴۴-۱۴۵.

۲- (۲). محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۴، ص ۴۳۲، قم: مکتبه اعلام الاسلامی، ۱۳۶۲ ش.

می فرمایند: «شخص نیکوکار زنده است، اگرچه به جایگاه مردگان برده شود»^(۱).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حدیثی می فرمایند:

به خدا سوگند اگر پرده برگیرند، معلوم می شود که نیکوکار مشغول کار نیک خود است و بدکار گرفتار بدکرداری خود!^(۲)

رهایی از عذاب

از جمله آثاری که برای انفاق می توان در زندگی دنیوی برشمرد، رهایی از عذاب های الهی است که به سبب گناهان بر انسان و یا جامعه سرازیر می شود. هرکس گناهی را مرتکب شود. باید خود را آماده پیامدهای طبیعی دنیوی آن کند. انس بن مالک می گوید:

روزی که رسول خدا (ص) از غزوه تبوک بازمی گشت، سوربن معاذ انصاری، (یا سعد انصاری) به استقبال آن حضرت شتافت و با پیامبر (ص) دست داد. حضرت فرمود: «چه باعث شده که دست هایت این گونه سفت و پینه بسته باشد؟» جواب داد: «با بیل برای کسب نفقه خانواده ام کار می کنم» حضرت دست وی را بوسید و فرمود: «این دست هرگز آتش جهنم را حس نمی کند.»^(۳)

۲. آثار اجتماعی

در ادامه به تعدادی از آثار اجتماعی انفاق اشاره می شود:

۱- ۲- پیش گیری از فقر و رفع آن

انسان ها می توانند با انفاق کردن و صدقه دادن، از گرفتار شدن در دام فقر پیش گیری کنند و حتی اگر دچار فقر هستند، بدین وسیله فقر خود را برطرف

سازند. در این باره امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

آلبر و الصدقه ینفیان الفقر؛

ص: ۲۷۷

۱- (۱). آمدی، همان، ج ۱، ص ۳۹۳.

۲- (۲). ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۴۰، تهران: مکتب الصدوق، ۱۳۷۶ ق.

۳- (۳). خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۷، ص ۳۴۲، بیروت: دارالفکر، بی تا.

نیکی کردن و صدقه دادن فقر را از بین می برد. (۱)

۲-۲- رفاه عمومی

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

من لم يستحي من طلب المعاش خَفَّتْ مَوْتُهُ وَرُخِيَ بَالُهُ وَتُعَمَّ عِيَالُهُ؛

کسی که از طلب حلال شرم نکند، بارش سبک، سختی هایش آسان و خانواده اش در رفاه قرار می گیرند. (۲)

در روایات تأکید شده است که ثروتمندان در خرج کردن برای خانواده سخت گیر نباشند و از تأمین رفاه و آسایش آنان خودداری نکنند.

۲-۳- برخورداری از کمک دیگران

کسی که به دیگران نیکی می کند، آنان را مدیون خود کرده، در نتیجه هر گاه به آنان احتیاج داشته باشد، به کمک او می شتابند. اما کسی که به دیگران بدی کرده، همیشه در معرض انتقام است و هر گاه فرصتی به دست آید، دیگران آزارش می رسانند.

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «از نیکوکار حمایت می شود و به بدکار مورد اهانت!» (۳)

۲-۴- دوستی و محبت دیگران

امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: با احسان، دل دیگران به دست می آید... احسان و نیکی به دیگران، سبب محبت است... آن که احسانش زیاد شود، مردم او را

دوست می دارند. (۴)

ص: ۲۷۸

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۹۶، ص ۱۱۹.

۲- (۲) . همان، ج ۶۷، ص ۳۱۳.

۳- (۳) . آمدی، همان، ج ۱، ص ۵۳.

۴- (۴) . همان، ص ۳۸۵.

پیامبر اکرم (ص) در جمله کوتاهی به این حقیقت اشاره نموده، می فرماید: «اموال خویش را با دادن زکات حفظ کنید!»^(۱)

۲-۳ - از بین برنده فقر

امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

الْبِرُّ وَالصَّدَقَةُ يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَيَزِيدَانِ فِي الْعُمْرِ وَيُدْفَعَانِ عَنِ صَاحِبَيْهِمَا سَبْعِينَ مِثْقَالَ سَوْءٍ (۲)

کار خیر و صدقه، فقر را می بزدند، بر عمر می افزاید و هفتاد مرگ بد را از صاحب خود دور می کند.

۳-۳ - افزایش ثروت

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

ثَلَاثَةٌ اقْسِمُ بِاللَّهِ أَنَّهَا الْحَقُّ مَا نَقَصَ مَالٌ مِنْ صَدَقَةٍ وَلَا زَكَاةٍ وَلَا ظُلْمٍ أَحَدٌ بِظُلْمَتِهِ فَقَدَرُ أَنْ يَكْفِيَ بِهَا فَكُظْمَتِهَا إِلَّا أَبَدَ لَهُ اللَّهُ مَكَانَ هَا عِزًّا وَلَا فَتَحَ عَبْدٌ عَلَى نَفْسِهِ بَابَ مَسْأَلَةٍ إِلَّا فَتَحَ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ (۳)

به خدا قسم سه چیز حق است: هیچ ثروتی بر اثر پرداخت صدقه و زکات کم نشد، در حق هیچ کس ستمی نشد که بتواند تلافی کند، اما خویشتن داری نمود مگر این که خداوند به جای آن به او عزت بخشید و هیچ بنده ای در خواهشی را به روی خود نگشود مگر این که دری از فقر به رویش باز شد.

۴-۳ - تعدیل اقتصادی

انفاق به طور کلی، سبب نجات از مفساد کشنده اجتماعی می شود. اگر انفاق به فراموشی سپرده شود و ثروت ها در دست گروهی محدود جمع گردد و در برابر

ص: ۲۷۹

۱- (۱). راوندی، همان.

۲- (۲). شیخ صدوق، علل الشرایع، ص ۱۴۱، نجف، مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۵ ق.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۲۰۹.

آنان، اکثریتی محروم و بینوا وجود داشته باشد، دیری نخواهد گذشت که انفجار عظیمی در جامعه به وجود آمده، اموال ثروتمندان نیز در آتش آن خواهد سوخت. بنابراین انفاق، قبل از آن که به حال محرومان مفید باشد، به نفع ثروتمندان خواهد بود؛ زیرا تعدیل ثروت حافظ ثروت است.^(۱)

۴. آثار فرهنگی

۱- ۴- اصلاح دشمنان

امام مجتبی (علیه السلام) در برابر فقیران فرهنگی و فریب خوردگان جاهل نیز قلب مهربان داشتند. گرچه آن‌ها بر اثر فریب دشمنان با هتاک و بی حرمتی با امام برخورد می کردند؛ امام هیچ گاه از سخنان بیهوده آنان غضبناک نمی شدند و با لطف و مهربانی آن‌ها را می نواختند و به رفع نیازهایشان همت می گماشتند. آنان نیز با دیدن برخوردهای خاضعانه امام به حیرت می افتادند و در اندک مدت از گفته های خویش اظهار پشیمانی می کردند. نمونه بارز فروتنی امام با فقر زدگان فرهنگی و دین باختگان بی هویت، ملاقات با آن مرد شامی است که داستانش در متون تاریخی بیان شده است.^(۲)

۲- ۴- بزرگی

حضرت علی (علیه السلام) می فرماید:

نیکی عین آقایی است... به مردم نیکی کن تا ارج و قدرت افزون گردد... هرگاه نیکی ها افزون و تحمل زیاد شود، جلالت و بزرگی محقق می شود...

بزرگی و بلندی مرتبه، با احسان است.^(۳)

۳- ۴- پوشاندن بدی ها

ص: ۲۸۰

۱- (۱). ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۴۸، بیروت: انتشارات مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲). محمدی ری شهری، منتخب میزان الحکمه، ص ۴۳، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۴.

۳- (۳). آمدی، همان، ص ۳۸۵.

هیچ انسانی جز معصومان از لغزش و اشتباه مصون نیست. نیکی به دیگران، لغزش‌ها را پوشانده، مورد طعن واقع نمی‌شود. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌فرمایند: «نیکی بدی را می‌پوشاند» (۱).

آثار اخلاقی دینی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی انفاق و روزی حلال در فرهنگ اسلامی به ویژه از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

د) شرایط بهره‌مندی از آثار انفاق

اشاره

برای بهره‌مندی از آثار ارزشمند انفاق، رعایت چند نکته ضروری است:

۱. رضای خداوند

اولین اصلی که در موضوع انفاق باید رعایت شود، توجه به رضای خداوند است. جلب رضایت خداوند در هر کاری، فرع بر چند مسأله از جمله ایمان و اعتقاد به خدا، پیامبر (ص) و ائمه (علیهم السلام) و رعایت احکام و قوانین الهی است.

اگر انسان در کارهای خیر مثل انفاق، توجه به رضای خداوند نداشته باشد، جز زحمت، چیز دیگری نصیب او نخواهد شد، امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌فرماید:

اگر مردم از راهی که خداوند به آنان فرمان داده است، کسب درآمد کنند و آن‌ها را در راهی که خداوند از آن بازشان داشته است انفاق کنند، آن را از ایشان نمی‌پذیرد و اگر از راهی که آن‌ها را از آن نهی کرده، درآمد به دست

ص: ۲۸۱

آوردند و آن درآمد را در راهی که خداوند بدان فرمانشان داده، به مصرف رسانند، باز هم از آنان نمی پذیرد، مگر این که از راه درست و حلال به دست آورند و در راه درست (و حلال) انفاق کنند(۱).

۲. پاکیزگی در انفاق

دومین اصلی که در موضوع انفاق، باید رعایت شود، این است که انسان اشیا و اموالی را که پاکیزه و دوست داشتنی است، در راه خدا انفاق کند. خداوند در قرآن می فرماید:

لن تنالو آبر حتی تنفقوا مما تحبون و ما تنفقوا من شیء فان الله به علیم؛(۲)

هرگز به (حقیقت) نیکوکاری نمی رسید مگر این که از آنچه دوست می دارید (در راه خدا) انفاق کنید، و آنچه انفاق می کنید خداوند از آن باخبر است.

امام صادق (علیه السلام) در پاسخ سؤالی از آیه (وَلَا تَيَّمُّوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ)؛^۳ و برای انفاق به سراغ قسمت هایی که ناپاک است نروید می فرمایند:

مردم زمانی که اسلام آوردند، درآمدهایی از ربا و اموال حرام در اختیار داشتند و افراد به سراغ این درآمدها در بین دارایی های خود می رفتند و آن ها را صدقه می دادند، اما خداوند آنان را از این کار

نهی فرمود. صدقه دادن جز از درآمد پاک و حلال درست نیست(۳).

۳. انفاق بدون منت

سومین اصلی که در موضوع انفاق باید در نظر گرفته شود، دوری از منت گذاری و پرهیز از آزار و اذیت است. انفاق اگر با اذیت و منت همراه باشد،

هیچ سودی به حال انسان نخواهد داشت. خدای سبحان می فرماید: (لَا يَأْتِيهَا الَّذِينَ

ص: ۲۸۲

۱- (۱). کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۳۳، بیروت: دارالتعاریف للمطبوعات، ۱۶۱۴ ق.

۲- (۲). سوره آل عمران، آیه ۹۲.

۳- (۳). شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۷۶۴، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۲ ق.

آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى...^۱ ای کسانی که ایمان آورده اید! بخشش های خود را با منت و آزار، باطل نسازید!

از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

هر کس به مؤمنی خوبی کند، پس از آن او را با سخن ناهنجار خود برنجاند و یا بر او منت گذارد، صدقه خود را باطل کرده است^(۱).

ه) راه های کسب روزی حلال در فرهنگ اسلامی

۱. روش های دینی

۱ - ۱ - خدامحوری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که خود خدامحور و سراپا اخلاص بودند، از امت اسلامی و شیعیان خویش انتظار دارند که رضایت الهی را محور فعالیت خویش قرار دهند. این توقع را نگاه با بیان زیان مردم محوری و خارج شدن از محور رضایت الهی ابراز می داشتند، آن جا که فرمودند:

من طلب رضی الله بسخط الناس كفاه الله امور الناس و من طلب رضی الناس بسخط الله و كله الله الى الناس؛

هر کس رضایت خدا را بخواهد هرچند با خشم مردم همراه شود؛ خداوند او را از امور مردم کفایت می کند و هر کس با به خشم آوردن خداوند، دنبال رضایت مردم باشد، خدا او را به مردم وا می گذارد^(۲).

۲ - ۱ - داشتن ایمان و تقوا

داشتن ایمان و تقوا (عمل به واجبات و ترک محرمات)، از مهم ترین عوامل برکت در روزی، است. امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

خدای عزوجل به یکی از پیامبران خود وحی فرمود که: «هرگاه اطاعت شوم

ص: ۲۸۳

۱- (۲). علامه طباطبایی، المیزان، ترجمه غلامرضا خسروی، ج ۲، ص ۸۱۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.

۲- (۳). میزان الحکمه، ج ۴، ص ۱۵۳.

خشنود گردم و چون خشنود گردم، برکت دهم و برکت من بی پایان است»(۱)

۳-۱- نماز

نماز از آیین های دین است و رضای پروردگار در آن. نماز راه پیامبران است. برای نمازگزار، محبت فرشتگان، هدایت، ایمان، نور معرفت و برکت در روزی است.(۲)

۴-۱- یاری در دین

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید: «از طلب روزی حلال دست مکش؛ زیرا طلب روزی حلال تو را در دینت یاری می رساند.»(۳)

۲. روش های اقتصادی

۱-۲- برنامه ریزی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

واعمل لدنیاک کأنک تعيش ابدأ و اعمل لآخرتك کأنک تموت غدا؛

در دنیا [از نظر اقتصاد و صرفه جویی و...] چنان برنامه ریزی کن، مثل آنکه می خواهی همیشه باشی و برای آخرت به نوعی حرکت و کار کن مثل این که فردا خواهی مرد.(۴)

۲-۲- سخاوت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) دوبار تمامی دارایی خویش را در راه خدا دادند، و سه بار تمام اموال خود را با خدا تقسیم کردند و آن را به مستمندان بخشیدند.(۵)

ابن صباغ

مالکی در این باره می نویسد:

«الکرم والجود عزیزه مغروسه فیه»؛ کرم و جود

ص: ۲۸۴

۱- (۱). منتخب میزان الحکمه، ج ۱، ح ۱۷۰۰.

۲- (۲). شیخ صدوق، خصال، ص ۵۲۲، ح ۱۱، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.

۳- (۳). شیخ مفید، امالی، تصحیح حسین استادولی و علی اکبر، غفاری، ح ۱۱۷۲، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۰۳ ق.

۴- (۴). آیت الله مرعشی نجفی، ملحقات احقاق الحق، ج ۱۱، ص ۲۰، قم: کتبخانه آیت الله نجفی، ۱۴۰۹.

۵- (۵). ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵، نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۴ ق.

غریزه ای بود که در آن حضرت کاشته شده بود. (۱)

۳-۲- کمک مالی

کمک مالی به برادران دینی و نیازمندان از راه هایی است که روزی انسان را افزایش می دهد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمایند: «کمک مالی کردن به برادر دینی، روزی را زیاد می کند.» (۲)

۴-۲- پرهیز از اسراف

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

سمعت جدی (ص) یقول:

من وجد لقمه ملقاہ فمسحها او غسلها ثم اکلها اعتقه الله تعالی من النار. (۳)

از جدم، پیامبر (ص) شنیدم که فرمود: «هر کس یک لقمه نان را که روی زمین افتاده، بردارد و آن را پاک کند و یا بشوید و سپس آن را بخورد، خداوند تعالی او را از آتش جهنم نجات خواهد داد.

۳. روش های اجتماعی

۱-۳- اینارگری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملجأ درماندگان، آرام بخش دل های دردمندان و امید تھی دستان بودند، هیچ گاه نشد فقیری به حضور آن بزرگوار برسد و دست خالی برگردد. در همین مورد نقل کرده اند:

مردی به حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و اظهار فقر و حاجت کرد. حضرت دستور دادند تا پنجاه هزار درهم، به اضافه پانصد دینار به او بدهند. سائل حمالی را صدا زد که پول هایش را برایش ببرد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پوستین خود

ص: ۲۸۵

۱- (۱). ابن مالکی، فصول المهمه، ص ۱۵۷، چاپ اول بیروت، مؤسسه اعلمی، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲). بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۳۹۵.

۳- (۳). آیت الله مرعشی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۱۵۳.

را هم به آن مرد داد و فرمود: «این را هم به جای کرایه به آن مرد بده!» (۱)

۲-۳- رفع نیاز مندگان

ابراهیم بیهقی، یکی از دانشمندان اهل سنت، (۲)

روایت کرده که مردی نزد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و اظهار نیاز کرد. امام به او فرمود:

اذهب فاكتب حاجتك في رقعه و ارفعها الينا نقضيها لك

برو و حاجت خود را در نامه ای بنویس و برای ما بفرست ما حاجتت را برمی آوریم! آن مرد رفت و حاجت خود را در نامه ای نوشته، برای امام ارسال داشت و آن حضرت دو برابر آنچه را خواسته بود، به او فرمود. شخصی که در آن جا نشسته بود عرض کرد:

ما كان اعظم برکه الرقعه عليه يابن رسول الله!

به راستی چه پر برکت بود این نامه برای این مرد ای پسر رسول خدا! امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«برکت ها علینا اعظم حین جعلنا للمعروف اهلا، اما علمتان المعروف ما كان ابتداء من غير مسئله، فاما من اعطيته بعد مسئله فانما اعطيته بما بذل لك من وجهه»

برکت او زیادتر بود که ما را شایسته این کار خیر و بخشش قرار داد؛ مگر ندانسته ای که بخشش و خیر واقعی، آن است که بدون درخواست باشد، اما آنچه را پس از درخواست بدهی که آن را در برابر آبرویش پرداخته ای!

۳-۳- پرهیز از سهل انگاری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ان الله جعل شهر رمضان مضمراً لخلقه فيستبقون فيه بطاعته الى مرضاته، فسبق قوم ففازوا، و قصر آخرون فخابوا؛

خداوند متعال ماه رمضان را برای بندگان خود میدان مسابقه قرار داد. پس

ص: ۲۸۶

۱- (۱). ابن سعد، ترجمه الامام الحسن من طبقات، تحقیق سیدعبدالعزیز طباطبایی، ص ۱۸۲، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲). ابراهیم بیهقی، المحاسن والمساوی، ص ۵۵، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.

عده ای در آن ماه با اطاعت و عبادت به سعادت و خوشنودی الهی از یک دیگر سبقت خواهند گرفت و گروهی از روی بی توجهی و سهل انگاری خسارت و ضرر می بینند(۱).

۴-۳- پرهیز از بخل

از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره بخل سؤال شد؟ در جواب فرمود:

معنای آن چنین است که انسان آنچه را به دیگری کمک و انفاق کند، فکر نماید که از دست داده و تلف شده است و آنچه را ذخیره کرده و نگه داشته است، خیال کند برایش می ماند و موجب شخصیت و شرافت او خواهد بود(۲).

۵-۳- احسان

اگر به زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر اساس گزارش های قرآنی، روایی و تاریخی نگاه گذرا شود، به خوبی می توان دریافت که آن امام همام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) الگوی کامل انفاق بودند. آن حضرت می فرماید:

با همسایگان، دوستان و هم نشینان خود نیکی و احسان نما تا مسلمان محسوب شوی(۳).

۶-۳- نظافت و پاکیزگی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

جاروب و نظافت کردن راهرو و درب منزل، و شستن ظروف، سبب رفاه و بی نیازی می گردد(۴).

۷-۳- سحر خیزی

پیامبر اکرم (ص) می فرماید:

ص: ۲۸۷

۱- (۱). شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۱۱، ح ۱۴۷۹، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.

۲- (۲). سیدمحسن امین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۷۷، بیروت: دارالتعاریف، ۱۴۰۶ ق.

۳- (۳). ورام، مجموعه ورام (تنبیه الخواطر) ص ۷۹، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۸.

۴- (۴). حسن شیرازی، کلمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه علی رضا میرزا محمد، ج ۷۳، ص ۳۱۸، ح ۶، تهران: نور، ۱۳۵۸.

صبحگاهان در جست و جوی روزی و تأمین نیازمندی های زندگی به پاخیزید؛ زیرا برکت و موفقیت در صبحگاه نهفته است.

۴. روش های اخلاقی

۱- ۴- فریادرسی از محرومان

در آیین اسلام، ثروتمندان، مسئولیت سنگینی در برابر تهیدستان اجتماع دارند و به حکم پیوند عمیق معنوی و برادری دینی، باید همواره در تأمین نیازمندی های محرومان کوشا باشند. پیامبر اکرم و پیشوایان دینی ما، نه تنها سفارش های مؤکدی در این زمینه نموده اند، بلکه هرکدام در عصر خود، نمونه برجسته ای از انسان دوستی و ضعیف نوازی به شمار می رفتند. پیشوای دوم شیعیان، در بخشش و دست گیری از بیچارگان، سرآمد روزگار خویش و آرام بخش دل های دردمند و نقطه امید درماندگان بودند. هیچ آزرده دلی نزد آن حضرت شرح پریشانی نمی کرد، جز آن که مرهمی بر دل آزرده او می نهادند و گاهی پیش از آن که مستمندی اظهار احتیاج کند و عرق شرم بریزد، احتیاج او را برطرف می ساختند و اجازه نمی دادند رنج و مذلت درخواست را بر خود هموار سازد! آن حضرت دو بار تمامی دارایی خویش را در راه خدا دادند و سه بار تمام اموال خود را با خدا تقسیم کردند و به مستمندان بخشیدند.(۲)

۲- ۴- صله رحم

پیامبر گرامی اسلام (ص) صله رحم را یکی از روش های کسب روزی معرفی کرده اند. ایشان می فرمایند:

ص: ۲۸۸

۱- (۱). متقی هندی، کنز العمال، ج ۴، ص ۴۸، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.

۲- (۲). احمد یعقوبی، تاریخ یعقوبی، تصحیح محمدابراهیم آیتی، ج ۲، ص ۲۱۵، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْأَلَ فِي عُمْرِهِ وَ يَوْسَعَ لَهُ فِي رِزْقِهِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ وَ لِيَصِلْ رَحْمَتَهُ (۱)

هر کس دوست دارد که عمرش طولانی و روزی اش زیاد شود، تقوای الهی پیشه کند و صله رحم نماید.

۳-۴- حسن خلق

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

حُسْنُ الْخُلُقِ يَدْرُ الرِّزَاقَ وَيُوَسِّسُ الرِّفَاقَ (۲)

خوش اخلاقی روزی ها را زیاد می کند و میان دوستان، انس و الفت پدید می آورد.

هم چنین فرمودند:

لَا غِنَىٰ أَكْبَرَ مِنَ الْعَقْلِ وَلَا فَقْرَ مِثْلَ الْجَهْلِ وَلَا وَحْشَةَ أَشَدَّ مِنَ الْعُجْبِ ، وَلَا عَيْشَ أَلَدُّ مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ ؛

هیچ بی نیازی بزرگ تر از عقل و هیچ فقری مانند جهل و هیچ وحشتی سخت تر از خودپسندی و هیچ عیشی لذت بخش تر از خوش اخلاقی نیست.

۴-۴- استغفار

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) استغفار را یکی از راه های کسب روزی و افزایش آن می دانند.

أَلَا سَتَغْفَارُ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ (۳)

استغفار روزی را زیاد می کند.

۵-۴- امانت داری

حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) امانت داری را یکی دیگر از راه های کسب روزی دانسته اند:

أَلْمَانَةُ تُجْرُ الرِّزْقَ ، وَالْخِيَانَةُ تُجْرُ الْفَقْرَ؛ (۴)

امانت داری روزی می آورد و خیانت در امانت فقر.

ص: ۲۸۹

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۷۴ و ۱۰۲، ح ۵۶، تهران: ۱۳۹۶ ق.

۲- (۲) . ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، ح ۷۸۱، تهران: انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳.

۳- (۳) . بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۳۱.

۴- (۴) . همان، ج ۷۸، ص ۶۰، ح ۱۳۸.

سیوطی چنین روایت می کند: هنگامی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مکانی نشسته بودند و چون خواستند از آن جا بروند، فقیری وارد شد. امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن مرد فقیر خوشآمد گفته، با او ملاطفت کردند و سپس به او فرمودند:

آنک جِلست علی حین قیام منا افتادن بالانصراف؟ ای مرد تو وقتی نشستی که ما برای رفتن برخاستیم، آیا اجازه رفتن به من می دهی؟

مرد فقیر عرض کرد: «نعم یا بن رسول الله»؛ آری ای پسر رسول خدا. (۱)

روش های کسب روزی حلال در فرهنگ اسلامی

نتیجه

۱. انفاق یکی از عواملی است که اسلام و قرآن مؤکداً عمل به آن را برای زنده ماندن امت اسلامی، جوان نمودن و پیشرفت و ارتقادات آن ضروری می دانند. انفاق است. دین اسلام اهمیت زیادی برای انفاق قائل شده و بدین منظور، آیات و روایات بسیاری در فضیلت و ترغیب به آن وارد گردیده است

۲. مهم ترین راه کار افزایش انفاق در جامعه، از بین بردن بی توجهی به انفاق به عنوان عمل صالحی است که اگر مطابق آموزه های اسلام به ویژه سنت امام

ص: ۲۹۰

۱- (۱). جلال الدین سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۷۳، بغداد، مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.

مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام پذیرد، باعث درونی شدن هر چه بهتر فرهنگ و ارزش های اقتصادی اسلامی در نهاد افراد می گردد.

۳. بحث انفاق فقط به مسأله مالی ختم نمی شود؛ افرادی که بتوانند دانش خود را به دیگران عرضه کنند و باعث ارتقاء سطح علمی افراد شوند در واقع از علم خود انفاق کرده اند و باعث بالا رفتن سطح دانش در جامعه شده اند. نادانی بزرگ ترین عاملی است که باعث بی توجهی و عمل نکردن به انفاق می شود، چون فرد شناخت خوبی از این عمل ندارد، به طور حتم دیدگاه خوبی نیز نمی تواند داشته باشد. اگر فرد اطلاعات کافی در بحث انفاق داشته باشد و دانسته عمل کند به طور یقین پاداش کار خود را خواهد دید، چون کار خود را با هدف انجام داده است و کارهایی که با درک و فهم انجام شود، نتیجه بهتری دارد.

۴. ائمه اطهار (علیهم السلام) به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای از بین بردن اختلاف طبقاتی غیر عادلانه ای که بر اثر بی عدالتی های اجتماعی در میان طبقه غنی و ضعیف پیدا شده، راه کارهای زیادی نشان دادند؛ از جمله: وجوب پرداخت زکات و خمس و صدقات و مانند آن ها و تشویق به انفاق، وقف و قرض الحسنه.

۵. بین انفاق و روزی حلال، ارتباط نزدیکی وجود دارد. انفاق باید از بین روزی های حلال باشد. انفاق خود نیز موجب افزایش روزی حلال می شود.

پیشنهادها

۱. دستگاه های ذی ربط و متولی، ضمن بهره گیری از نتایج این پژوهش، زمینه را برای ترویج آن در جامعه فراهم آورند.

۲. برنامه ریزان آموزش و پرورش، این مهم را برای شناخت هر چه بیش تر کودکان و نوجوانان در کتب درسی و متناسب با شرایط سنی و دوره های تحصیلی مختلف منعکس نمایند.

۳. صداوسیما از طریق تهیه فیلم هایی در این زمینه، اهمیت و آثار انفاق و روزی حلال را به جامعه منتقل سازند.

۴. هر یک از روش های اخلاقی، دینی، اجتماعی و اقتصادی، به صورت مجزا بررسی گردد تا با محدودیت در نشان دادن تمام راه کارها که کاستی هایی را به همراه خواهد داشت، مواجه نگردیم.

۵. طرح پژوهشی در این زمینه انجام گردد، زیرا یک مقاله نمی تواند تمام روش ها و آثار را به خوبی نشان داد.

منابع

قرآن کریم.

۱. آمدی، عبدالواحد بن محمد، شرح غررالحکم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.

۲. ابن سعد، محمد، «ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) من كتاب الطبقات»، پژوهش سیدعبدالعزیز طباطبایی معروف به «محقق طباطبایی»، تراثنا، شماره ۱۱، قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، ۱۴۰۸ ق.

۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوعبدالله محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، قم: مؤسسه علامه للنشر، ۱۳۷۹ ق.

۴. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.

۵. ابن واضح، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، نجف: المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۴ ق.

۶. امین، سیدمحسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.

۷. بیهقی، ابراهیم بن محمد، المحاسن و المساوی، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.

ص: ۲۹۲

۸. پاینده، ابولقاسم، نهج الفصاحه، تهران: انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳.
۹. جمعی از علماء، کنزالمدفون، قم: نشر شریف رضی، ۱۳۷۹.
۱۰. حرانی، حسن بن علی بن الحسن بن شعبه، تحف العقول، تهران: مکتب الصدوق، ۱۳۷۶ ق.
۱۱. حرعاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۲ ق.
۱۲. حکیمی، محمدرضا و دیگران، الحیاه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.
۱۳. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، بیروت: دارالفکر، بی تا.
۱۴. خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، قم، مؤسسه مطبوعات اسماعیلیان، ۱۴۱۰ ق.
۱۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۶. رازی، فخرالدین، تفسیر کبیر، بیروت: داراحیاء التراث العربی، چاپ چهارم، ۱۴۲۲.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی غریب القرآن، دمشق، دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.
۱۸. سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، بغداد، مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.
۱۹. شریفی، محمود و همکاران، فرهنگ جامع سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) [ترجمه کتاب موسوعه کلمات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)]، مترجم، علی مؤیدی، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۵.
۲۰. شیرازی، حسن، کلمه الإمام الْحَسَنِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه علیرضا میرزامحمد، تهران: نور، ۱۳۵۸.
۲۱. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لایحضره الفقیه، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
۲۲. -، علل الشرایع، نجف: المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۵ ق.
۲۳. -، خصال، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.

۲۴. طباطبائی، علامه محمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، ۱۳۶۳.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، پژوهش محمدجواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲.
۲۶. طب، سیدعبدالحسین، أظیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام، ۱۳۷۸.
۲۷. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، پژوهش سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۲۸. عزیزی ابرقویی، ابوالفتح، فرهنگ انفاق در قرآن با تأکید بر جنبه های اخلاقی، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۱۳۸۳.
۲۹. فیض، علیرضا، بررسی آیات الاحکام انفاق فی سبیل اللّٰه، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرکزی، ۱۳۷۹.
۳۰. قاضی نعمان، أبوحنیفه، دعائم الاسلام، مترجم سیدمنصور نادری، قم: مؤسسه آل بیت، ۱۳۷۲.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۴ ق.
۳۲. مالکی، علی بن محمد بن احمد (معروف به ابن الصباغ)، الفصول المهمه فی معرفه احوال الائمه، بیروت: مؤسسه الاعلمی، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.
۳۳. متقی الہندی، علاءالدین بن حسام الدین، کنز العمال فی أحادیث الأقوال و الفعال، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.
۳۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۳۵. محمدی ری شهری، محمد، منتخب میزان الحکمه، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۴.
۳۶. -، میزان الحکمه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی،

۳۷. مرعشی نجفی، شهاب الدین، ملحقات احقاق الحق، قم: مکتبه آیت الله المرعشی، ۱۴۰۹ ق.

۳۸. مفید، محمد بن محمد، الامالی، تصحیح حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه، ۱۴۰۳ ق.

۳۹. مکارم شیرزای، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳.

۴۰. نوری، محمدحسین، مستدرک الوسائل، بیروت: انتشارات مؤسسه آل بیت، ۱۴۰۸ ق.

۴۱. ورام، ابن ابی فراس و مایکل اشتری، مجموعه وزام (تنبيه الخواطر و نزهه التواظ)، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۸.

۴۲. یعقوبی، احمد بن یعقوب، تاریخ یعقوبی، تصحیح محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.

چکیده

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمان خویش، با دسته ای از ناهنجاری های سیاسی - اجتماعی مواجه بودند که برخی از آن ها، برآمده از سنت های پیشین، دسته ای زاده سیاست ها و رویکردهای دستگاه حاکمه و پاره ای ناشی از اوضاع جامعه اسلامی بود که در مجموع رفتاری مدبرانه و هوشیارانه، از سوی رهبری مذهبی چون امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را اقتضا می کرد. امام در رویارویی با آنچه در جامعه زمانش بروز داشت، بر اساس راهبردهایی اقدام کردند؛ راهبردهایی که دست کشیدن از آن ها هرگز در قاموس امامت نمی گنجید، چنان که دیگر پیشوایان مذهبی، به پیروی از سنت نبوی چنین بوده اند. سه راهبرد مهم امام؛ یعنی اصلاح جامعه بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) و به بیان دیگر دینی سازی جامعه، حفظ خون مردم و تأمین امنیت اجتماعی و سه دیگر ترویج اخلاق و سنت های متعالی انسانی در رأس همه قرار داشت. این نوشتار، بر آن است تا بر اساس منابع تاریخی و روایی، مهم ترین ناهنجاری های سیاسی - اجتماعی دوره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و راهبردهای آن حضرت در تقابل با آن ها را نشان دهد. بنابراین، فرضیه نوشتار آن است که

ص: ۲۹۷

پرداخته، نه این که به حکم ضرورت‌های مقطعی (تاکتیکی) اقداماتی را انجام داده باشند. بدیهی است در این نوشتار، درباره روش‌ها و شیوه‌های کاربست آن‌ها توسط امام، به طور خاص بحث و گفت‌وگو نمی‌شود.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کتاب خدا، سنت پیامبر (ص)، ناهنجاری‌ها، راهبردها، معاویه.

مقدمه

دوران فعالیت‌های اجتماعی - سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیش‌تر به بعد از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص دارد. ایشان گرچه در دوره‌های پیش‌تر، از این عرصه‌ها به دور نبودند، اما به دو دلیل عمده، چندان نقش برجسته‌ای از حضرت در اختیار نیست: یکی آن‌که با حضور پدر بزرگوارشان که راهبری امت اسلامی را بر دوش داشته‌اند، یا خود به طور مستقیم نقشی نمی‌آفرید یا اساساً مسلمانان و به طور خاص شیعیان به ایشان مراجعه نمی‌کردند. دیگر آن‌که سیاست‌های حاکمه، کم‌تر به ثبت و ضبط فعالیت‌های ایشان معطوف بوده است. از این رو، منابع کهن تاریخی جز از زیست‌عادی و همگون با دیگران، مطالب درخوری را انعکاس نمی‌دهد. البته ایشان از فعالیت‌های زمانه خویش به عنوان یک انسان وابسته به خاندان نبوی و دارای جایگاه دینی، سیاسی و اجتماعی به دور نبودند، چنان‌که در برخی از کارزارها، حضور داشتند و در جریان شورش علیه عثمان، نقش حمایتی بالایی ایفا کردند و در همراهی با امیرمؤمنان، سخت کوشیدند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز ایشان را به عنوان کسی که ادامه‌دهنده راه اوست، آشکارا طرف‌مشورت و توصیه‌قرار می‌دادند.

اولین حضور چشم گیر و استقلالی آن حضرت به پس از شهادت پدر برمی گردد که در برابر قاتل آن امام وارد صحنه تصمیم گیری شدند که خود الگویی برای دیگران شمرده می شود. از آن مهم تر واکنش ایشان در جریان بیعت است که از همان آغاز، تدبیرهای سختی را می طلبید. تأثیرگذارترین و ماندگارترین نقش ایشان در جریان صلح با معاویه و واگذاری خلافت به اوست که گفت و گوهای بسیاری را در تاریخ و کلام موجب شده است. پس از آن نیز با اینکه دوره ده ساله ای را در مدینه پشت سر نهادند، به فعالیت مشهود و پر صدایی روی نیاوردند، همان گونه که فشارها و محدودیت های دستگاه حاکمه اقتضا می کرد، اما با همه این ها کنش گری های حضرت در عرصه فرهنگ سازی و تدبیر امور سیاسی و واکنش هایی که در مقابل حاکمیت داشتند، حاکی از سیطره راهبردهای بنیادین بر تعاملات سیاسی - اجتماعی ایشان است که به خوبی می تواند الگویی برای امروزیان باشد.

این نوشتار، در تبیین کنش های امام، بیش از هر چیز بر تعاملات زمان خلافت هفت ماهه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مکاتباتش با معاویه و نیز خطبه های ایشان تکیه دارد، زیرا که استراتژی تلاش ها و اساسی ترین رویکردهای امام در این مقطع زمانی به خوبی تبلور یافته است؛ چون انحراف ها، بی ثباتی ها و ناهنجاری های سیاسی - اجتماعی که در این زمان بروز یافته، مقتضی تدبیرهای دقیق و اصولی بود که امام نیز بر اساس آن پیش می رفتند.

دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ارائه تصویری اجمالی از عهد زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای نشان دادن بهتر راهبردهای آن حضرت لازم به نظر می رسد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که متولد عهد نبوی

داشتند.(۲) گفته اند او سروری بخشنده، بردبار، خطیب و به شدت موردعلاقه و احترام رسول گرامی بود، چنان که روزی مسابقه ای میان او و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ترتیب داد، چون برنده شد، پیامبر او را بران راست خویش نشانده و حسین را بران چپ خویش. وقتی پرسیدند: «کدام یک را بیش تر دوست دارید؟» فرمودند: «همان را می گویم که پدرم ابراهیم فرمود آن گاه که بدو گفتند: «کدام از یک دو پسر را بیش تر دوست می داری؟» گفت: «بزرگ تر را» از زید بن ارقم نقل است روزی آن حضرت خطبه می خواندند، حسن که طفلی خردسال بود و لباس بلندی به تن داشت، وارد مسجد شد و پس از لغزش، بر زمین افتاد. با آن که مردم او را بلند کردند، رسول خدا (ص) سخن خود را قطع کردند و شتابان فرود آمدند و او را بر دوش خویش نهادند و فرمودند: «فرزند فتنه است، نفهمیدم چگونه خود را به او رساندم!» سپس به منبر رفتند و خطبه را تمام کردند.(۳) آنان که درباره شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخن می رانند، چنین تعامل هایی را دارای پیامی اجتماعی و فراتر از تعلقات خویشاوندی می دانند که در داوری نسبت به جایگاه امام نمی تواند نادیده انگاشته شود.

از دوره های جوانی آن حضرت و فعالیت هایش در دوره خلفا - چنان که گفته شد - اطلاعات پراکنده ای وجود دارد. در واقعه شورش علیه عثمان، آن جا که خلیفه به تندی با شورشیان سخن گفت و آنان را ملعون در زبان پیامبر (ص) دانست و در نتیجه، مردم به طرفش سنگ پرازدند، تنی چند از مردم مدینه آماده شدند تا

ص: ۳۰۰

۱- (۱). برابر نقل مشهور وی در نیمه رمضان سال سوم هجری متولد شد (تاریخ طبری، ۲، ص ۲۱۳) و در ربیع الاول سال چهل و نه درگذشت. (تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵؛ التنبیه و الاشراف، ص ۲۶۰).

۲- (۲). المصنف، ج ۷، ص ۵۱۳؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۱۵؛ ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۹۰.

۳- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۶؛ تهذیب الکمال، ج ۶، ص ۲۳۳؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۲۶۷.

به نفع عثمان به مبارزه پردازند که یکی از آنان، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود،^(۱)

بدان سبب که نمی خواست حرمت شکنی و خون ریزی باب شود. پس از قتل عثمان نیز به

همراهی چند نفر به بردن جنازه و دفن آن اقدام کردند،^(۲) چون شورشیان به حرمت حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که وابسته به خاندان نبوی و از شخصیت های شناخته شده دینی بود، از تعرض به جنازه خودداری می کردند.

دوره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عهد تجربه امامت و رهبری و فعالیت سیاسی - اجتماعی شمرده می شود. او در این دوره، چنان که درخور شأن و شخصیتش بود، بزرگوارانه زیست و کوشید. همین امر او را در ذهنیت مردم زمانه اش چندان بزرگ نمود که پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بی هیچ گفت گویی به سوی او رفتند و بر کرسی خلافت نشاندند.^(۳)

امام در جایگاه خلافت

روایات مربوط به خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا حد بالایی از هم گرایی عمومی مردم با آن حضرت حکایت دارد. ابوالفرج اصفهانی چنین آورده که آن حضرت پس از شهادت پدر، به میان مردم آمدند و خطبه ای ایراد کردند و فرمودند:

در شب گذشته مردی قبض روح شد که پیشینیان در عمل او پیشی نگرفتند و متأخران به او نرسیدند. او همراه پیامبر (ص) می جنگید و همواره خود را سپر بالای آن حضرت قرار می داد. رسول خدا (ص) او را با رایت خویش می فرستاد و...

آن گاه عقده گلویش را فشرده و گریست و مردم نیز با او گریستند. سپس فرمود:

ص: ۳۰۱

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۵۵.

۲- (۲). تاریخ طبری، ج ۳، ص ۴۳۸؛ بحارالانوار، ج ۳۱، ص ۱۶۷.

۳- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۴؛ تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۰۷.

ای مردم هر کس مرا می شناسد و هر کس نمی شناسد، من پسر محمد رسول خدایم، پسر بشیر و نذیرم، پسر داعی به سوی خدا و فرزند چراغ فروزانم؛ من از خاندانی ام که خداوند پلیدی را از آنان زدود و پاکشان گردانید، من از

آنانی ام که خداوند دوستی آنان را در کتاب خویش واجب کرد و دوستی ما را کار پسندیده قرار داد. (۱)

او در ادامه می نویسد که وقتی سخن امام به این جا رسید، عبدالله بن عباس برخاست و مردم را به بیعت با حضرت فراخواند. همگی پذیرفتند و به او اظهار دوستی کردند و ایشان را برای خلافت، از همگان سزاوارتر دانسته، و با امام بیعت کردند. (۲)

مدائنی با اندک تفاوت، به نقل جریان بیعت می پردازد و نقل می کند که وقتی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رحلت فرمود، عبدالله بن عباس پیش مردم آمد و گفت: «امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درگذشت و جانشینی برای خویش باقی گذاشته که اگر می پسندید پیش شما بیاید و گرنه بر کسی چیزی نیست.» مردم اندوهگین شده، با گریه و شیون خواستند تا امام پیش آنان بیاید. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درحالی که جامه سیاه به تن داشتند، بیرون آمدند و برای آنان خطبه خواندند و از آنان خواستند تا از خدا بترسند. آن گاه فرمودند:

ما امیران و اولیای شما و همان اهل بیتیم که خداوند درباره ما چنین فرمود: (۳) «جز این نیست که خداوند می خواهد پلیدی را از خاندان شما بزاید و شما را پاک کند، پاک کردنی.» (۴)

ص: ۳۰۲

۱- (۱). مقاتل الطالبيين، ص ۳۴-۳۳؛ الامالی، ص ۲۷۰؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۷۸؛ كشف الغمه، ج ۲، ص ۱۶۹.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). اشاره به بخشی از آیه ۲۳ سور شورا.

۴- (۴). ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۳، ص ۲۷۲-۲۶۷؛ همان، ترجمه الامام الحسن، ص ۱۸۰؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۲۷۰.

پس از این خطبه، مردم با آن حضرت بیعت کردند.

بیعت مردم با امام که برابر داده های تاریخی، رغبت همگان را با خود داشت، عملاً دگردیسی جامعه به سوی حقیقت سرکوب شده ای بود که در کوران آزمون های پیش آمده بازهم دوام چندانی نیافت. امام با این بیعت، عملاً و رسماً در جایگاه رهبری امت قرار گرفت و طبعاً مسیر جدیدی برایش پیش آمد، اما دو مشکل بزرگ سیاسی - اجتماعی فراروی ایشان خودنمایی کرد که عمده ترین ناهنجاری آن دوره شمرده می شود، و امام با راهبردهایی به رویارویی با آن ها برخاستند: یکی جریان انحراف حاکمیت سیاسی بود که با سردمداری معاویه دنبال می شد. دیگر مسأله مطالبات عمومی بود که از پس رحلت نبی اکرم (ص)، آهسته آهسته خط سیری دیگر یافته بود.

کنش گری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقابل مشکلات

امام پس از تصدی خلافت، برای رویارویی با دو مشکل پیش گفته می بایست چاره اندیشی می کردند، به این منظور کوشیدند تا از یک طرف، توده مردم را از این قصد خویش آگاه سازند که پذیرش مسئولیت رهبری امت، برای توسعه قدرت و سرکوبی رقیب سیاسی - اجتماعی نیست، بلکه وظیفه الهی و هدایت مردم است که امام را به پذیرش آن کشانده است. از طرف دیگر، طی نامه های متعدد، اصول و ضرورت های حکومت گری را برای معاویه بیان فرمود تا شاید آب از جوی رفته را بازگرداند.

وقتی امام زمام داری جامعه اسلامی را بر عهده گرفتند، معاویه که در طبقه بندی مسلمانان، تا آخرین سال های حیات نبوی، در ردیف دشمنان سرسخت پیامبر (ص) قرار داشت و تنها در موقع فتح مکه از سر ناچاری به جرگه مسلمانان پیوسته بود، بر بخشی از سرزمین اسلامی حکم می راند و بالاتر از آن

داعیه به دست گیری رهبری تمام جامعه اسلامی را در سر داشت، چنان که از

همین منظر به مقابله با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخاسته بود. او از سال هیجده هجری و پس از مرگ برادرش یزید، ولایت شامات را از سوی خلیفه وقت در دست گرفته و حمایت های خاص خلیفه ها، به ویژه عثمان، به وی موقعیت و قدرتی متفاوت با دیگر کارگزاران بخشیده و اساساً اسلام در بخش اعظم آن دیار، توسط وی محقق شده بود. همین امر به وی جرأت داد تا بتواند در مقابل خلیفه مشروع و قانونی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بایستد و جمعی را به سوی خود بکشد. البته تقابل با خلیفه، از دوره عثمان آغاز شده بود، چنان که امکان کشتن او حتی پیش تر از این (زمان عمر) خودنمایی کرده بود. همه این ها از سنگ کجی نشأت می گرفت که در سقیفه بنی ساعده بنا گذاشته شده بود.

معاویه علاوه بر برخورداری از پشتوانه قومی و حکومتی، از توانایی ذهنی و تجربه تاریخی نیز بهره داشت. او را از زیرکان، تیزهوشان و فریب کاران دانسته اند^(۱). در عرصه سیاست گری نیز از هر وسیله ای بهره می گرفت و چیزی را برای رسیدن به اغراض خود نامشروع نمی شمرد، چنان که پس از انعقاد صلح با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، رسماً و در پیش چشم انبوهی از مسلمانان، صلح نامه را زیر پای خود نهاد^(۲).

تا بی اعتباری و عدم پای بندی خویش به آن را نشان دهد، بی آنکه حتی کوچک ترین اعتراضی بیند.

امام پس از بیعت مردم، برای معاویه نامه نوشتند و در آن پس از ثنای خداوند و درود بر پیامبر (ص)، به جایگاه خویش نسبت به پیامبر (ص) و تعامل قریش با این خاندان اشاره کردند و فرمودند که «قریش به بهانه عشیره پیامبر بودن، به

ص: ۳۰۴

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۶۲؛ نک: صلح امام حسن، ص ۲۰۷ به بعد.

۲- (۲). نک: شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۵.

حکومت روی کردند و ما را از آن محروم ساختند، بی آن که شایسته آن باشند.»

سپس فرمود: «اکنون خداوند، روزگار علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به سر آورد و مسلمانان پس از او مرا به حکومت برگزیدند. پس ای معاویه، از خدا بترس و کاری کن که خون های امت محمد (ص) حفظ و کارشان قرین صلاح گردد.» این نامه با پاسخ تند و درعین حال سیاست مدارانه معاویه مواجه شد. چون وی در پاسخ، ادعای امام را زیرکانه به متهم سازی خلفای پیشین تفسیر کرد و بر تجربه و شایستگی خویش برای امر خلافت پا فشرد. (۱) و سپس با شصت هزار سپاهی به سوی عراق حرکت کرد و ضحاک بن قیس فهری را به جای خویش در شام گماشت. (۲) اقدامی که در نهایت واکنش امام را برانگیخت. (۳)

امام در جریان این مقابله، از موضعی برتر و فعال با معاویه برخورد کردند، اما سیاست های فریب کارانه معاویه در پراکنده سازی اطرافیان و همراهان امام، با تطمیع، تهدید و نیز انجام دادن تبلیغات مؤثر، توانست وضعیت را دگرگون سازد. او از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست تا با او بیعت کند و معاویه در برابر، متعهد می شود که به تمام وعده های خود، وفا می کند و خلافت را پس از خود به امام واگذارد که سزاوارترین مردم نسبت به آن است. (۴) امام در پاسخ، از این که آغازگر ستم باشد، پرهیز کرده، از معاویه خواستند تا از حق پیروی کند. (۵)

امام به دنبال این جریان ها، به سازش با معاویه روی کردند و آن را تنها راه حفظ اسلام و امت اسلامی دانستند. اما در این جا مشکل دیگری نیز وجود

ص: ۳۰۵

-
- ۱- (۱) . مقاتل الطالبيين، ص ۳۷؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۸-۲۷؛ تنزیه الانبياء، ص ۲۲۲.
 - ۲- (۲) . معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۰۵؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵؛ مقاتل الطالبيين، ص ۴۱-۴۰؛ الاخبار الطوال، ص ۲۱۷؛ تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۴۱-۴۴۰؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۴۶.
 - ۳- (۳) . مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۹۴ به بعد؛ الاربعین، ص ۱۸۰ به بعد؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۵۴-۵۵.
 - ۴- (۴) . تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۲؛ فتح الباری، ج ۱۳، ص ۵۲.
 - ۵- (۵) . مقاتل الطالبيين، ص ۳۹-۳۸؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۵۰.

داشت که خود در تصمیم امام سخت تأثیرگذار بود و آن خواسته های مردم همراه

آن حضرت بود. اینان به دنبال مجادله های تاریخی و وقایع پیش آمده، بیش از آن که به ارزش ها و سنت های دینی اندیشه کنند، سرکوبی رقیب و رسیدن به قدرت را در ذهن می پروردند و همین مسأله آنان را به مطالبه های ناخوشایند از امام، اعتراض به رفتار ایشان و حتی تعرض به ایشان سوق داد. در آغاز بیعت، برخی به شرط عمل به کتاب خدا، سنت پیامبر (ص) و قتال ملحدان به آن حضرت روی کردند، اما امام فرمود: «بر کتاب خدا، سنت پیامبر او و هر شرطی که تابع آنچه آن ها آورده اند.» سپس از آنان خواست تا مطیعش باشند و با هر کس مسالمت کرد، مسالمت کنند و با هر کس جنگید، بجنگند. برخی با این شرط و سخن به تردید افتادند که او نمی خواهد بجنگد و طبعاً آن کسی نیست که در انتظارش بودند. (۱) این اولین مطالبه دسته ای از همراهان امام بود که می خواستند از آن هایی که در نظر دارند، انتقام بگیرند و گذاشتن شرط توسط آن حضرت آنان را نگران ساخت. این رویکرد در منطقه نخيله هنگامی که امام به سخن رانی پرداختند و در آن، جهاد را امری سخت و ناگوار خواندند و مردم را به شکیبایی در برابر دشواری ها دعوت کردند و فرمودند: «به من خیر رسید که معاویه از تصمیم ما به جنگ آگاهی یافته و به حرکت درآمده است. اینک به لشکرگاه خود در نخيله بروید تا بنگریم و بنگرید و چاره ای بیندیشیم»، به بروز شکاف و حتی اعتراض انجامید؛ به نحوی که دسته ای از اجرای فرمان امام سرباز زدند و چه بسا فرجام ناخوشایندی می یافت. اگر نهیب عدی بن حاتم نبود که کارشان را زشت خواند

ص: ۳۰۶

۱- (۱). تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ق ۲، ص ۱۸۶.

و از آنان خواست تا واکنشی از خویش نشان دهند. عدی خود به سخن گویی پرداخت و اعلام آمادگی کرد و او اول کسی بود که به نخیله رفت.

(۱)

صلح و پیامدهای آن

پیشامدهای غیرمنتظره که تابع بروز سستی و ناهمراهی در سپاه امام و نفوذ جاسوسان معاویه بود، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به سوی صلح کشاند، اما همین که زمزمه آن بلند شد، برخی شوریدند و در ساباط، به آن حضرت حمله کردند و عده ای به غارت بار و بنه اش پرداختند؛ رفتاری که زمینه سودجویی و تبلیغات گسترده ای را برای معاویه فراهم کرد. او توانست در سایه آن، افراد سرشناسی را به سوی خود بکشاند. (۲) این پیش آمد مایه خشم امام شد و حضرت ضمن سخن رانی، به سرزنش افراد خویش پرداختند و فرمودند: «با پدرم چندان ستیز کردید که به اجبار تن به حکمیت داد.» پس از آن شما را به جنگ با شامیان دعوت کرد، سرباز زدید تا به خدا پیوست و با من بدان شرط بیعت کردید که در صلح و جنگ با من باشید. اینک به من خبر رسیده که گروهی از سرشناسان شما، نزد معاویه رفته و با او بیعت کرده اند. مرا از شما همین بس است و بیش از این در دین و جانم فرییم ندهید. (۳) امام به دنبال این جریان، عبدالله بن حارث را برای صلح، پیش معاویه فرستادند و شرط کردند که معاویه به کتاب خدا و سنت پیامبر عمل کند و پس از خود نیز کار خلافت را به شورایی واگذارد و خود برای کسی بیعت نگیرد و همه مردم نیز در امان باشند.

ص: ۳۰۷

۱- (۱). مقاتل الطالبیین، ص ۴۰ به بعد؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۳۷؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۵۱.

۲- (۲). مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۹۶؛ تنزیه الانبیاء، ص ۲۲۴؛ کشف الغمّه فی معرفه الائمه، ج ۲، ص ۱۹۴-۱۹۳؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۳۰.

۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۲-۲۳.

به نوشته مدائنی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره صلح نامه، با برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مکاتبه کرد که در آغاز، پذیرش آن برای ایشان دشوار بود، اما پس از گفت و گو راضی شد و بدین طریق معاویه به کوفه آمد.^(۱)

مفاد صلح نامه این بود که هیچ کس

به کارهای گذشته تعقیب نشود، علیه هیچ یک از شیعیان رفتاری ناخوشایند صورت نگیرد؛ از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جز به نیکی یاد نشود.^(۲) امام پس از آن به کوفه بازگشتند. برخی بزرگان کوفه، نزد امام آمده، با اندوه به نکوهش ایشان پرداختند. برخی پا را از این فراتر نهاده، امام را خوارکننده مؤمنان خواندند؛^(۳) ولی امام در پاسخ به آنان، به نرمی و همراه با بیان دلایل پذیرش، سخن می گفتند، ایشان در پاسخ سفیان بن ابی لیلی که گفته بود: «تو با بیعت با این ستم گر و تسلیم کردن حکومت به او، ما را زبون ساختی، درحالی که صدهزار تن با تو بودند» فرمود: «ای سفیان! ما چون حق را بدانیم بدان متمسک می شویم.»^(۴) مسیب بن نجبه به امام گفت: «شگفتی من از تو پایان نمی پذیرد؛ زیرا درحالی که چهل هزار سپاهی با تو بودند با معاویه بیعت کردی، بی آنکه پیمان استوار و تعهدی محکم بگیری؟» امام در پاسخ، به مصلحت آنان و جلوگیری از خون ریزی اشاره کردند. حجر بن عدی نیز اعتراض گونه ای به امام داشت که امام بدو نیز فرمود: «ای حجر! همه، آنچه را تو دوست می داری، دوست ندارند و عقیده آنان چون عقیده تو نیست و من از آن رو چنین کردم که تو و امثال تو باقی بمانید.»^(۵)

بدیهی است که صلح امام، به حکم ضرورت های پیش آمده و به اقتضای راهبردهای مشخص بود نه تأیید

ص: ۳۰۸

۱- (۱). تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۲۲؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۵.

۲- (۲). مقاتل الطالبیین، ص ۴۴؛ الاخبار الطوال، ص ۲۲۱؛ تاریخ بغداد، ج ۱۰، ص ۳۰۵؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۷۹ و ج ۵۹، ص ۱۵۱؛ البدایه والنهایه، ج ۸، ص ۲۱.

۳- (۳). مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۹۷؛ الیقین، ص ۲۶.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۵-۱۴.

۵- (۵). همان؛ الکامل، ج ۳، ص ۱۷۷.

معاویه به عنوان خلیفه مسلمین. به همین سبب وقتی معاویه پس از صلح، از آن حضرت خواست تا فرماندهی مبارزه با خوارج را به عهده گیرد، امام با شگفتی پاسخ فرمود: سبحان الله! من جنگ با تو را که برای من حلال است، برای صلح

امت و الفت میان ایشان رها کردم؛ اینک چنین می پنداری که حاضرم با تو و برای خاطر تو با کسی بجنگم؟ (۱)

نیز در نامه ای به معاویه نوشتند: اگر بر آن شوم که با یکی از اهل قبله بجنگم، به قتل با تو آغاز می کنم، اما به راستی تو را برای صلح امت و حفظ خون آنان رها کردم. (۲)

معاویه پس از سازش، در کوفه سخن رانی کرد و انگیزه جنگ خویش را نه به پای داری نماز و پرداخت زکات و انجام دادن حج، بلکه فرمان روایی بر آنان ذکر کرد و تمام شرایطی را که در صلح نامه با امام متعهد شده بود، زیر پا نهاد. (۳)

جاحظ تصویری از شخصیت او را نشان می دهد و می نویسد:

معاویه زمام مملکت را به دست گرفت و با بازماندگان اهل شورا و گروهی از مسلمانان مهاجر و انصار در سالی که آن را سال اجتماع نامیدند، مستبدانه رفتار کرد، در صورتی که امامت به صورت سلطنت کسرا درآمد و خلافت اسلامی غصب شد و شکل قیصری به خود گرفت و انگهی معصیت در پی معصیت از نوع معاصی که نقل کردیم و به ترتیبی که آوردیم انجام می شد تا بدان حد که آشکارا به روش پیامبر (ص) پشت پا زد و احکام آن بزرگوار را انکار کرد و حکومت تبهکاران را به حکومت کافران مبدل ساخت. قتل حجر بن عدی، بخشیدن خراج مصر به عمرو عاص، بیعت برای یزید

ص: ۳۰۹

۱- (۱). مقاتل الطالبین، ص ۴۶-۴۵؛ شرح الاخبار، ج ۲، ص ۱۵۷؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۴؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۵۲، ص ۳۸۰ و ج ۵۹، ص ۱۵۰؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۴۷-۱۴۶؛ البدایه والنهایه، ج ۸، ص ۱۴۰.

۲- (۲). الغدیر، ج ۱۰، ص ۱۷۳.

۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۷.

بی بندوبار، تصرف در اموال عمومی از روی هوای نفس و بخشیدن آن به کارگزاران حکومت و تعطیل اجرای حدود الهی به دلیل وساطت و خویشاوندی، هیچ کدام از سنخ احکام منصوصه و آداب و سنن مشهور و مسلم نبود. حال، معاویه چه قرآن را انکار کرده و چه به سنت پشت پا زده

باشد، در صورتی که سنت در ظهور و شهرت با قرآن هماهنگ باشد، تفاوتی ندارد، جز آن که یکی بزرگ تر و عقاب اخرویش سخت تر است. (۱)

امام پس از صلح، چند روزی در کوفه ماندند و سپس به سوی مدینه حرکت کردند و با این که عده ای از شیعیان، از آن حضرت خواستند تا در همان جا بماند، نپذیرفتند و تا آخر عمر در مدینه زیستند. معاویه به هیچ یک از عهدهایش خویش وفا نکرد. حجر بن عدی و یارانش را کشت، برای پسرش یزید بیعت گرفت و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نیز مسموم ساخت. (۲)

نقل است که معاویه چهار کار کرد که اگر تنها یکی از آن ها را کرده بود، باز مایه هلاک وی بود: یکی آن که بی خردان را بر امت اسلامی مسلط کرد و خلافت را بدون مشورت و رأی کسانی ربود که باقی مانده اصحاب و اهل فضیلت بودند. دوم آن که فرزند شراب خوار، خزیوش و تنبورزن خویش را به عنوان خلیفه بر کرده مردم سوار کرد. سوم آن که زیاد بن ابیه، فرزند زن بدکاره را به خود منسوب کرد درحالی که پیامبر (ص) فرموده بود: «فرزند از آن بستر (شوهر رسمی) است و برای زناکار سنگ است» و چهارم آن که حجر بن عدی و یارانش را به ناحق کشت. (۳)

به هر روی، پای مندی امام بر اصول و ارزش های اسلامی - اجتماعی، چندان به سود حضرتش خاتمه نیافت، چون رقیبان سیاسی و جاهلان اجتماعی، وقتی از

ص: ۳۱۰

۱- (۱) . رسائل جاحظ، ص ۲۹۴

۲- (۲) . شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۹.

۳- (۳) . تاریخ طبری، ج ۴، ص ۲۰۸.

همراه سازی او ناامید شدند، به کشتنش روی کردند. آورده اند میان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و همسرش جعدده، اختلافی بود؛ از همین رو، می خواست تا او را طلاق دهد. معاویه از این فرصت بهره گرفت و با دادن صد هزار درهم و نیز وعده ازدواج

با یزید، او را به کشتن امام ترغیب کرد.^(۱) وی نیز چنین کرد. مدائنی می نویسد: «چهار بار به امام زهر نوشانده شد.» امام هم فرمود: «مکرر مسموم شده ام، اما هیچ یک به سختی این بار نبود.»^(۲) گفته اند: از وقتی امام شهید شدند، مردم به زبونی درافتادند^(۳)

و به راستی نیز چنین بود.

راهبردهای امام در مواجهه با ناهنجاری ها

اشاره

در ضمن آنچه گفته آمد، عملاً راهبردهای امام نیز تا حدی روشن گردید، درعین حال برخی از مهم ترین آن ها چنین است:

الف) اصلاح جامعه انسانی و امت حضرت محمد (ص)

مهم ترین راهبرد امام را می توان در این نکته جست جو کرد؛ چنان که دیگر پیشوایان مذهبی از چنین راهبردی پیروی می کردند. وظیفه امام جز آنچه برای پیامبر (ص) تعریف شده نیست و پیامبر به حکم آیات قرآنی، دنبال ساختن انسان متعالی و آگاه سازی او و ساختن جامعه سالم بودند. اگر برای امام تحقق چنین امری با داشتن حکومت حاصل شود، آن را در اختیار می گیرد و اگر با واگذاری آن، جامعه صلاح یابد، بی گمان به آن روی می کند.

ص: ۳۱۱

۱- (۱). اسدالغابه، ج ۲، ص ۱۵؛ تهذیب الکمال، ج ۶، ص ۲۵۳-۲۵۲؛ اعلام الوری باعلام الهدی، ج ۱، ص ۴۰۳-۴۰۴؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۶-۱۵؛ الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۳-۱۲.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۴-۱۳.

۳- (۳). همان، ص ۵۱-۵۰.

جامعه مدنظر امام، جامعه ای مبتنی بر ارزش های توحیدی و بارزترین وجه آن عدالت و برابری همگان در برخورداری از مزایای اجتماعی، حرمت انسانی، آزادی و امنیت بود. از این رو، برای تحقق چنین جامعه ای می کوشیدند اگر اقتدار

آن حضرت به فاصله گیری از چنین جامعه ای می انجامید، دیگر چه اعتباری برای آن می توانست قائل شود؟ امام در گفت و گوی آغازین خویش با بیعت کنندگان، وقتی با شرط جنگ با دشمن مواجه شدند، آشکارا نظر خویش را به ملاحظات مذهبی و دینی، نه لزوماً سیاسی معطوف کردند، بدین جهت، شرط قتال با کسانی را که حلال خدا را حرام کرده اند، از ذهنیت آنان می زدایند. البته در این شرط به ظاهر عام، مصادیق معینی در نظر داشتند که چه بسا افراد خاصی در آینده به این منظور به سپاه امام بپیوندند.^(۱) همین امر امام را از پذیرش آن بر حذر می داشت. روشن است که برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، خلافت به معنای حاکمیت مستبدانه و رفتار خشونت بار با مخالفان خویش تعریف نشده بود، بلکه حضرت امامت مردم را که هدایت به سوی صلاح و درستی بود، در نظر داشتند و چه بسا این هدف با ملایمت و مسالمت به دست آمدنی بود؛ از این رو در شرط بیعت، به جای قتال، مسالمت با هر کس که حسن با او در صلح باشد، گنجانده شد.^(۲) هم چنین در نامه خویش به معاویه، بر چند نکته اساسی پای فشردند که از رویکرد دینی و استراتژی آسمانی آن حضرت حکایت می کند؛ بیان جایگاه و ویژگی پیامبر (ص) که رحمت عالمیان است. دو دیگر آشکارسازی حق به دست او و از بین بردن شرک و بت پرستی و سوم اصرار آن حضرت بر شایسته سالاری که در جامعه دینی

ص: ۳۱۲

۱- (۱). نک: صلح امام حسن، ص ۱۷۵.

۲- (۲). الفتوح، ج ۴، ص ۱۴۸؛ تاریخ طبری، ۲، ص ۵.

حرف اول را می زند. ایشان معاویه را از آن جهت که نه فضیلتی در دین دارد و نه اثری در دین پدید آورده، از شایستگی بر جامعه بی بهره می دانستند.

(۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با تأکید بر این که پذیرش صلح برای اصلاح امت محمد (ص) و حفظ خون آنان است، (۲) دیگران را به همراهی با خویش خواندند. اصلاح جامعه اسلامی همه دغدغه حضرت بود. لذا حتی حاضر نبودند خیانتی را - هرچند منافعی در آن باشد - پذیرا شوند، چنان که وقتی پیگ معاویه نزد ایشان آمد و ضمن سخنان خود گفت: «از خدا می خواهم شما را حفظ کند و این قوم را هلاک سازد»، می فرماید: «آرام! به کسی که تو را امین خود دانسته، خیانت نکن. برای تو همین بس که مرا به خاطر پیامبر و پدر و مادرم دوست بداری، اما در خیانت کاری تو همین بس است که جمعی به تو اطمینان کنند و تو دشمن آنان باشی و آنان را نفرین کنی.» (۳)

(ب) احیای سنت نبوی در پرتو وجود اهل بیت (علیهم السلام)

آموزه های آسمانی که در قالب وحی الهی بر پیامبر (ص) نازل شده و در قالب کتاب قرآن لباس وجود یافته، برای راهنمایی مسلمانان کافی نیست؛ نه از آن رو که همه نیازمندی های آدمیان را در خود جای نداده، بلکه بدان سبب که درک و دریافت تام و تمام آن از عهده آدمیان عادی خارج است و گشایش این مشکل به دست نبی مکرم اسلام و سنت ایشان در باور شیعی، توسط امامان معصوم امکان پذیر شده است. خداوند خود در قرآن، مسلمانان را به پیروی از اوامر و

ص: ۳۱۳

۱- (۱) . مقاتل الطالبيين، ص ۵۵.

۲- (۲) . الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۹؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۴۰.

۳- (۳) . صلح امام حسن، ص ۳۱۵ به نقل از الملاحم و الفتن، ص ۱۴۳.

نواهی آن حضرت فراخوانده (۱) و زندگی ایشان را به عنوان الگوی کامل معرفی فرموده (۲) و مسلمانی را با در نظر داشت آن معنا کرده است. (۳)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) با این

رویکرد، به مثابه استراتژی کلان به طراحی و تدبیر امور روی آوردند. ایشان هم در زمان بیعت با مردم (۴) و هم در زمانی که با معاویه مکاتبه داشتند، بر این اصل اساسی تأکید می کردند. (۵) اما آنچه موجب تمایز رویکرد آن حضرت در مقام سردمدار تفکر شیعی با دیگر رویکردهاست، شناسایی اهل بیت (علیهم السلام) به مثابه کانال ورود به سنت نبوی است.

امام در مواقع مختلفی، بر موقعیت خانوادگی خویش و انتسابش به خاندان وحی تأکید می کردند. بدیهی است که ایشان هم چون دیگر امامان، در پی فضیلت انگاری این انتساب و جلب توجه دیگران از این طریق نبودند؛ این موضوع بر آن حضرت و جامعه عهد ایشان پوشیده نبود که در تفکر اسلامی، شرف و فضیلت به ارث و خاندان حاصل نمی شود؛ بلکه تنها فضیلت های اکتسابی و ارج مندی های اختیاری می تواند برای مسلمان اعتبار بیافریند، (۶)

اما دو نکته اصولی، علاوه بر جنبه های روانی و تربیتی تأثیرگذار، موجب چنین رویکردی بود: یکی آگاهی اهل بیت (علیهم السلام) از سنت و سیره نبوی، به حکم آن که در خلوت و جلوت او را همراه بوده اند. دیگر تصریح و نصی که از سوی خداوند

ص: ۳۱۴

۱- (۱) . سوره حشر، آیه ۷.

۲- (۲) . سوره احزاب، آیه ۲۲.

۳- (۳) . سوره آل عمران، آیه ۳۱.

۴- (۴) . در زمان بیعت، امام پیروی از کتاب خدا و سنت رسول را به عنوان شرط اساسی ذکر می کند. (نک: تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ق ۲، ص ۱۸۶).

۵- (۵) . الفتح، ج ۴، ص ۲۹۱.

۶- (۶) . خداوند در قرآن می فرماید: ان اکرمکم عند الله اتقیکم. (سوره حجرات، آیه ۱۳؛ الغارات، ج ۲، ص ۸۲۳؛ الاختصاص، ص ۳۴۱).

در پاکی و والایی آنان رسیده بود و عملاً آنان را بهترین طریق برای بیان سنت معرفی می کرد. بنابراین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر این اصل به شدت پافشاری داشتند تا

خود را از اهل بیت (علیهم السلام) و از کسانی معرفی نمایند که خداوند ناپاکی را از آنان زدوده است.^(۱)

ج) حفظ جماعت مسلمانان

گرچه رویکرد به حکومت، همیشه و در طول تاریخ به عنوان اکتساب قدرت مورد توجه بوده، افرادی بودند که به راستی آن را وسیله ای در جهت اهداف والا و تحکیم هویت مسلمانی و استحکام جامعه اسلامی می دیدند.^(۲) و اگر دست یابی به آن ها به طریق دیگری ممکن می شد یا اختیار حکومت موجب تضعیف آن ها می گردید، به حکم ارزش های دینی از آن دست کشیده، مسیر دیگری را می پیمودند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) الگویی در این میان بودند که به دنبال حضرتش، دیگر پیشوایان نیز همان راه را پیمودند. ایشان اصل حکومت را از ضرورت های زندگی جمعی آدمیان می دانستند و فرمودند:

مردم به زمام داری نیک یا بد، نیازمندند تا مؤمنان در سایه حکومت، به کار خود مشغول و کافران هم بهره مند شوند و مردم در استقرار حکومت، زندگی کنند. به وسیله حکومت بیت المال جمع آوری می گردد و به کمک آن با دشمنان می توان مبارزه کرد؛ جاده ها امن و امان، و حق ضعیفان از نیرومندان گرفته می شود، نیکوکاران در رفاه و از دست بدکاران، در امان هستند،^(۳)

اما وقتی حصول اهداف والا را از این طریق میسر ندیدند، با تأکید فرمودند:

ص: ۳۱۵

۱- (۱). المستدرک، ج ۳، ص ۱۷۳.

۲- (۲). همان، ص ۱۷۶.

۳- (۳). نهج البلاغه، خطبه ۴۰.

ما را کنید و به دیگری چسبید! اگر برای شما وزیر باشم بهتر از آن است که بر شما امیر باشم. (۱)

نیز زمام داری غیر مسئولانه را با پست ترین چیزها برابر می دانستند. (۲) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز با این رویکرد به مقوله حکومت می نگریستند، از این رو، چون در معرض تفرق جماعت مسلمانان قرار گرفتند، دست از حق قانونی خویش برداشتند و آن را به معاویه واگذارند، بدان شرط که به کتاب خدا و سنت رسول او پای بند باشد. (۳) و وقتی با اعتراض تند و بی ادبانه برخی از همراهان خود مواجه شدند، فرمودند:

آگاه باشید! آنچه شما با وجود جماعت، بد می شمارید بهتر از آن چیزی است که در جدایی و تفرق خوب می انگارید. (۴)

د) حفظ جان و مال مردم و شیعیان

امنیت اجتماعی از مسائل بنیادین حیات انسانی است و بدون آن، نه تنها رشد تمدنی حاصل نمی شود، بلکه حیات عادی و ابتدایی نیز دچار مخاطره می گردد. گذشته از نوع رفتاری که معاویه با اهل بیت (علیهم السلام) و شیعیان در پیش گرفته بود، دغدغه ای دوجندانی برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پدید آورده بود. بدین جهت آن حضرت می کوشیدند تا به هر طریقی امنیت عمومی فراهم گردد. گنجاندن بندی در صلح نامه با این مضمون که مردم بر جان، مال، فرزندان و زنان خویش در امان

ص: ۳۱۶

۱- (۱) . همان، خطبه ۹۲.

۲- (۲) . همان، خطبه ۳.

۳- (۳) . فتح الباری، ج ۱۳، ص ۵۴.

۴- (۴) . شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۴۰.

باشند،^(۱) زاده چنین رویکردی بود. چنان که تأکید بر امنیت اصحاب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیعیانش به طور خاص، از ذهنیت و آگاهی امام نسبت به معاویه حکایت می کرد.^(۲)

امام هم در مفاد صلح نامه، به این اصل بنیادین توجه داشتند و هم در خطابه های خویش، آن را به مردم همراه خود یادآور شدند که «من برای حفظ خون شما و اصلاح مسلمانان به چنین کاری دست زدم و می دانم که این آزمون و متاعی است برای شما تا زمان معلوم.»^(۳)

گر چه امام می دانستند چنین احساس مسئولیتی را دوستان و دشمنان نخواهد پذیرفت: دشمنان آن را حمل بر توانایی خویش تفسیر کرده و دوستان بر ناتوانی یا ترس امام اما برای آن حضرت هیچ بگ از این ها نمی توانست در مقابل جان مسلمانان کار گر افتد.

ه) تبیین خط اصول ارزشی و اخلاق

شناخت ارزش از ضد ارزش و اخلاق از بی اخلاقی، در کوران زندگی اجتماعی برای بسیاری از آدمیان ناممکن می شود و به آسانی نمی توان نشان داد چه چیز بر پایه اخلاق و فضیلت پیش می رود و چه کسی از ارزش ها و اصول انسانی اسلام سودجویی می کند. کار پیشوایان دین، تبیین خطمشی زندگی و شناسایی راه درست از کژی و از آن بالاتر تعیین شاخص هایی برای اندازه گیری آدمیان است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این راهبرد توانستند از یک سو شیعیان واقعی را از ریاکاران دنیا طلب باز شناسند و از دیگر سو، نقاب از چهره مدعیان دیانت و شیفتگان قدرت بردارند. چنان که تاریخ بیان می دارد، شمار آنانی که برای بیعت با امام گرد آمده بودند زیاد بود، اما چه تعداد از اینان در همراهی خویش صادق

ص: ۳۱۷

۱- (۱). الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۰.

۲- (۲). همان، ص ۲۹۱.

۳- (۳). المصنف، ج ۷، ص ۲۷۷؛ السنن الکبری، ج ۸، ص ۱۷۳.

بودند و چه بخشی به آسانی از گرد حضرت پراکنده شدند. (۱) رفتار حساب شده امام نقاب از چهره ها برداشت. دسته ای از امویان، برخی از خوارج و گروهی از شکاکان که در میان اصحاب جای گرفته بودند، شناسانده شدند. (۲) اصحاب واقعی آن حضرت دریافتند که در میانشان چه کسانی نفوذ کرده اند. حمله جراح بن سنان اسدی به امام و مجروح ساختن آن حضرت، (۳) غارت چادر ایشان و بیرون کشیدن سجاده از زیر پای حضرت، (۴) توسط کسانی سر زد که تا این زمان در میان یاران آن حضرت بودند. علاوه بر این ها روشن سازی چهره معاویه که خود را به عنوان مسلمانی دردمند و شایسته خلافت معرفی کرده بود، در پس این راهبرد تحقق یافت. گر چه او برای امام و خواص ناشناخته نبود، چنان که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در توصیه اش به یکی از امیران فرموده بود: «معاویه از پیش رو، پشت سر، طرف راست و طرف چپ انسان پیش می آید، پس هوشیار باش و از او غافل مباش»، (۵) اما افرادی هم چنان وی را به عنوان صحابی و خلیفه پیامبر (ص)، دارای دغدغه دینی می انگاشتند. راهبرد امام، اسرار معاویه را فاش و اهداف او را برای بسیاری آشکار کرد و نشان داد که خون خواهی عثمان که به پشتوانه آن نبرد با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، را برای خود مشروع ساخته بود، برای وی اساساً بهانه ای بیش نبود، چون در صلح نامه عدم تعقیب آنان را پذیرا شده بود. (۶) امام هم چنین نشان دادند که وی نه تنها پای بند به تعهدات خویش نیست، (۷)

بلکه به دیانت مردم نیز کاری

ص: ۳۱۸

- ۱- (۱) . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۶.
- ۲- (۲) . نک: صلح امام حسن، ص ۱۰۰ به بعد.
- ۳- (۳) . تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۳.
- ۴- (۴) . تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۲۲؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۴۲.
- ۵- (۵) . الکامل فی التاریخ، ج ۵، ص ۱۷۶.
- ۶- (۶) . الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۱؛ تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۸۳.
- ۷- (۷) . تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۲؛ فتح الباری، ج ۱۳، ص ۵۲؛ تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۸۹.

ندارد و تنها امارت و حکم رانی بر مردم برای وی اهمیت دارد؛ چنان که در جمع کوفیان اعلام کرد: من با شما برای نماز و زکات و حج نجاتیم - که خود چنین می کنید - بلکه برای امارت بر شما جنگیدم» (۱).

نتیجه

راهبردهای امام در تقابل با دستگاه منحرف سیاسی که به هر وسیله ای برای کسب قدرت تمسک می جست؛ (از تطمیع (۲) و تهدید، (۳) تا تحریف واقعیت ها)، (۴) و نیز در اصلاح جامعه دور شده از مسیر حقیقت، آن چنان مؤثر واقع شد که باگذشت اندک زمانی، بسیاری از مردم به اهمیت آن پی بردند. سال مصالحه را «سال جماعت» نامیدند (۵) و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از زبان پیامبر (ص) به وصف اصلاح دهنده میان مسلمین شناساندند. (۶)

به رغم گفت گوهایی که درباره این حدیث میان شیعه وجود دارد، از این حیث که اقدام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را کاری به صلاح جامعه اسلامی و جماعت مسلمانان دانسته اند، اهمیت دارد و از تسلیم همگان در مقابل تدبیر دوراندیشانه امام حکایت می کند. هم چنین اندوهی که با شهادت امام دامن گیر مردم مدینه شد، نشان دیگری از تعظیم بیش از حد مردم در پیشگاه آن بزرگ تاریخ دارد. آورده اند که زنان بنی هاشم تا یک ماه برای حضرت نوحه می کردند و می گریستند و مردم در سوگ وی تا مدتی گریان بودند و بازارهای مدینه را باز نمی کردند و در تشییع جنازه ایشان آن قدر جمعیت گرد هم آمده

ص: ۳۱۹

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۵.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۹۱.

۳- (۳). الکامل، ج ۵، ص ۱۷۶.

۴- (۴). نک، صلح امام حسن، ص ۳۱۳ به بعد.

۵- (۵). الصحيح لابن حبان، ج ۱۵، ص ۳۸؛ تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۲۲۲.

۶- (۶). المستدرک، ج ۳، ص ۱۷۵.

بودند که اگر چیزی از آسمان می افتاد جز بر سرهای مردم قرار نمی گرفت. (۱).

همه این تغییر جهت ها، از تدبیر امام و پای بندی ایشان به راهبردهای متعالی سرچشمه می گرفت که شکوهی در تاریخ آفرید.

منابع

۱. ابن ابی الحدید مدائنی، عزالدین ابوحماد بن هبه الله بن محمد (۶۵۶ هـ)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: داراحیاء الکتب العربیه، ۱۳۸۷ ق.
۲. ابن ابی شیبہ کوفی (۲۳۵ هـ)، المصنف، سعید اللحام، چاپ اول، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۴۰۹ ق.
۳. ابن اثیر جزیری، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد (م ۶۳۰)، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۴۰۹ ق.
۴. ابن اعثم کوفی (۳۱۴ هـ)، الفتوح، تحقیق علی شیری، چاپ اول، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۱۱ ق.
۵. ابن الأثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکریم (۶۳۰ ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر، ۱۳۸۵ ق.
۶. ابن جریر طبری، أبوجعفر محمد (۳۱۰ هـ)، تاریخ طبری (تاریخ الأمم و الملوک)، تحقیق محمدأبوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دارالتراث، ۱۳۸۷ ق.
۷. ابن حبان، صحیح ابن حبان (۳۵۴ هـ)، شعب الاریث، چاپ دوم، مؤسسه الرساله، بی تا.

ص: ۳۲۰

٨. ابن حجر عسقلاني، شهاب الدين (٨٥٢هـ)، فتح الباري به شرح صحيح بخارى، چاپ اول، بيروت: داراحياء التراث العربى، ١٤٠٨ ق.
٩. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (٨٠٨ ق)، تاريخ ابن خلدون (العبر و ديوان المبتدأ و الخبر فى ايام العرب و العجم و البربر و من عاصروهم من ذوى السلطان الاكبر)، بيروت: دار احياء التراث العربى، بى تا.
١٠. ابن شهر آشوب سروي (٥٨٨ هـ)، مناقب آل ابوطالب، لجنه من اساتذه النجف الاشرف، نجف اشرف: مطبعه الحيدريه، ١٣٧٦.
١١. ابن عبدآلبر، ابوعمر يوسف احمد بن عبدالله نمرى (٤٦٣ ق)، الاستيعاب، تحقيق: على محمد بجاوى، چاپ اول، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ ق.
١٢. ابن عساكر، ابوالقاسم على بن حسن بن هبه الله شافعى (٥٧١ ق)، ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تحقيق محمدباقر محمودى، لبنان: مؤسسه المحمودى للطباعه و النشر، ١٤٠٠ ق.
١٣. ابن عساكر، ابوالقاسم على بن حسن بن هبه الله شافعى (٥٧١ ق)، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق على شيرى، بيروت: دارالفكر للطباعه و النشر و التوزيع، ١٤١٥ ق.
١٤. ابن كثير الدمشقى، أبى الفداء اسماعيل (٧٧٤ ق)، البدايه و النهايه، تحقيق على شيرى، چاپ اول، بيروت: داراحياء التراث العربى، ١٤٠٨ ق.
١٥. ابن واضح يعقوبى، احمد بن أبى يعقوب بن جعفر كاتب عباسى (٢٨٤ ق)، تاريخ يعقوبى، دارصادر، بيروت: بى تا.
١٦. ابوحنيفه احمد بن داود (٢٨٢ ق)، دينورى، اخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات رضى، ١٣٦٨.
١٧. اربلى، ابى الحسن على بن عيسى ابن ابى الفتح (٦٩٣ هـ)، كشف الغمه فى معرفه الائمه، چاپ دوم، بيروت: دارالاضواء، ١٤٠٥ ق.

١٨. اصفهانی، علی بن حسین بن محمد ابوالفرج (٣٥٦هـ)، مقاتل الطالبیین، تقدیم و تصحیح: کاظم مظفر، چاپ دوم، قم: موسسه دارالکتاب للطباعه و النشر، ١٣٨٥ ق.
١٩. امینی، عبدالحسین احمد (١٣٩٢هـ)، الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب، چاپ چهارم، بیروت: دارالکتاب العربی، ١٣٩٧ ق.
٢٠. آل یاسین، شیخ راضی، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه سیدعلی خامنه ای، چاپ پانزدهم، تهران: انتشارات آسیا، ١٣٦٥ ش.
٢١. بحرانی، سلیمان عبدالله ماحوزی (١١٢١ ق)، الاربعین، تحقیق سیدمهدی رجایی، چاپ اول، قم: امیر، ١٤١٧ ق.
٢٢. حاکم نیشابوری، ابوعبدالله (٤٠٥هـ)، المستدرک، یوسف عبدالرحم مرعشلی، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
٢٣. خطیب بغدادی، ابی بکر احمد بن علی (٤٦٣ ق)، تاریخ بغداد او مدینه السلام، تحقق مصطفی عبدالقادر عطا، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤١٧ ق.
٢٤. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (٧٤٨هـ)، سیر اعلام النبلاء، تحقیق شعیب الارنؤوط، چاپ نهم، بیروت: موسسه الرساله، ١٤١٣ ق.
٢٥. شریف مرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین موسوی (٤٣٦ ق)، تنزیه الانبیاء، چاپ دوم، لبنان: دارالاضواء، ١٤٠٩ ق.
٢٦. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (٤٦٠هـ)، امالی، قم: دارالتقافه للطباعه و النشر و التوزیع، چاپ اول، ١٤١٤ ق.
٢٧. شیخ مفید (٤١٣هـ)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق موسسه آل البیت لتحقیق التراث، بیروت: دارالمفید، ١٤١٤ ق.

۲۸. طاووس حلی، سیدرضی الدین علی (۶۶۴ق)، الیقین، چاپ اول، قم: مؤسسه الثقلمین لاحیاء التراث الاسلامی، ۱۴۱۳ق.
۲۹. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۵۴۸ه)، اعلام الوری بأعلام الهدی، قم: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.
۳۰. طبرسی، ابو منصور احمد بن ابی طالب (قرن ۶ه)، الاحتجاج علی اهل اللجاج، تحقیق محمدباقر خراسان، چاپ اول، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۳۱. قاضی نعمان مغربی (۳۶۳ه)، شرح الاخبار، سیدمحمدحسین حسینی میلانی، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۱۴ق.
۳۲. مجلسی، محمدباقر (۱۱۱۱ه)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار ائمه الاطهار (علیهم السلام)، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ق.
۳۳. محمدجعفری، سیدحسین، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه سیدمحمد تقی آیت اللهی، چاپ چهارم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶ش.
۳۴. المزی، جمال الدین ابی الحجاج یوسف (۷۴۲ق)، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، تحقیق دکتر بشار عواد معروف، چاپ چهارم، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق.
۳۵. نسایی، ابو عبدالرحمان احمد بن شعیب بن علی (۳۰۳ه)، السنن الکبری، عبدالغفار سلیمان بنداری و سیدکسروی حسن، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق.
۳۶. یاقوت حموی، شهاب الدین ابو عبدالله (۶۲۶ه)، معجم البلدان، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ق.

اهتمام به فضایل، راهبردهایی اصیل در مسیر صعود مادی و معنوی بشر محسوب می شود و آرمان اخلاق مند کردن اعضای جامعه، از دغدغه های دیرین متفکران در حوزه اجتماعی دین بوده است. امروزه تغییر الگوهای جدید زندگی اجتماعی و بروز مشکلات متعدد در حوزه اخلاق اجتماعی، زمینه اهتمام فزون تر به این مقوله را فراهم آورده است. در این بررسی، از ره گذر استقصاء آموزه های امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ابتدا نگرش حضرت به فضاهاى اجتماعى اشاره گردیده و سپس مصادیق ارزش های اخلاقی در حوزه اجتماع، استخراج و تبیین شده است. بخشندگی، شکیبایی، اهتمام به مسئولیت های اجتماعی، رازنی، رفق و مدارا، از مهم ترین ویژگی های اخلاقی به شمار می آیند که بایسته است در حوزه اخلاق اجتماعی بیش تر به آن توجه شود.

واژگان کلیدی: ارزش های اخلاقی، اجتماع، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

مطالعه پیشینه جوامع بشری، گویای این امر است که وضع قوانین حقوقی در اجتماع بدون برخورداری از پشتوانه اخلاقی، نمی تواند ضامن پیشرفت و سعادت افراد باشد. از دیگر سو تاریخ دانش بشری، تبدیل پراکندگی ها به انسجام و انتظام را یکی از وجوه شکلی بلوغ اندیشه ها برشمرده است. امروزه این سیر در بسیاری از منابع اصیل آموزه های وحیانی (قرآن کریم و سنت معصومان (علیهم السلام)) نیز تحقق یافته و تدوین موضوعی مباحث مطرح شده در این میراث گران سنگ، در قالب های متعدد و رویکردهای متنوعی سامان یافته است. در این میان، آموزه های اهل بیت (علیهم السلام) به عنوان یکی از تجلی گاه های بی بدیل مکتب اسلام، قابلیت ارائه برنامه جامع و سعادت مندانه زندگی بشر را اثبات نموده است.

آرمان اخلاق مندکردن اعضای جامعه، پیش از آن که به عنوان دغدغه ای مشترک میان متفکران دوره های مختلف مطرح گردد، همواره در کتب و اسناد دینی اسلامی به انحاء گوناگون به آن توجه شده و می توان اذعان داشت که از ارکان بنیادین در حوزه اجتماعی دین محسوب شده است.^(۱)

در این ساختار، ارزش های اخلاقی از فطرت انسان سرچشمه می گیرد و از آن جا که فطرت در همه انسان ها مشترک است، ارزش های اخلاقی نیز در همه زمان ها و مکان ها یک سان است. وجه تمایز این نظام بر دیگر نظام های اخلاقی برون دینی، توجه خاص بر دوی بعدی بودن ساحت وجودی انسان و تنظیم هماهنگ نیازهای فردی و اجتماعی اوست.

ص: ۳۲۵

۱- (۱). فرشته آهنگری، «پیشینه و بنیادهای اخلاقی در ایران و جهان» فصل نامه علم اخلاق در علوم و فناوری، ش ۳ و ۴، سال ۱۳۸۶، ص ۱۲.

با توجه به چندگانگی مفهوم «اخلاق»، قلمرو اخلاق در پژوهش حاضر، اعم از فضیلت‌ها، منش‌ها، ملکات نفسانی و حوزه‌های رفتاری است.^(۱)

بنابراین در این نوشتار، ضمن بررسی برخی آموزه‌های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، صفات نفسانی خوب و رفتارهای پسندیده در حوزه اجتماع که بسامد بیش‌تری در کلام ایشان داشته، بازشناسی می‌گردد.

اخلاق به عنوان مجموعه‌ای از ملکات و صفات، یکی از قلمروهای پویای زندگی اجتماعی محسوب می‌شود. می‌توان گفت: مجموعه‌ای از مفاهیم و اندیشه‌ها که به تبیین کارکردها و سازمان‌دهی اهداف در جهت نیل به کمال و سعادت انسان در حوزه اجتماع می‌پردازد، نظام ارزش‌های اخلاقی اطلاق می‌شود. هر نظام اخلاقی، دربردارنده اصول و قواعدی اساسی است و بر مبنای دیدگاه خاصی سامان می‌یابد که درباره مقوله‌هایی هم چون خدا، انسان، جهان و جامعه ارائه داده است. به طور کلی، اخلاق اجتماعی، به بررسی ارزش‌های اخلاق در حوزه رابطه انسان با انسان‌های دیگر می‌پردازد.

ارزش‌ها عاملی مؤثر بر ثبات شخصیتی افراد و حیات اجتماعی به شمار می‌آیند و پای‌بندی به ارزش‌ها، عاملی تعالی بخش در دگرگونی جوامع محسوب می‌شوند؛ زیرا کیفیت زندگی و چگونگی مناسبات و روابط افراد با یکدیگر را شکل می‌دهند. ارزش‌ها اعتباراتی هستند که ملاک التزام و پای‌بندی افراد در مقام عمل محسوب می‌شوند و زیرساخت‌های مهم تربیت به شمار می‌آیند. «ارزش‌ها در حقیقت عبارت‌اند از: عمل‌گزینشی که آدمی در اوضاع مختلف زندگی به آن تکیه می‌کند و جهت‌گیری‌های اساسی و میل‌های عمیق و

ص: ۳۲۶

۱- (۱). ملامهدی نراقی، علم اخلاق اسلامی، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتوبی، ج ۱، ص ۲۶-۲۷؛ نشر حکمت، ۱۳۷۷؛ ملاصدرا، اسفار اربعه، ج ۴، ص ۱۱۶-۱۱۷، قم: مکتبه المصطفی، بی تا.

ریشه دار او و اشیایی که نزد او از احترام و تقدس بهره مند هستند را دربرمی گیرد. (۱) «سعادت و سلامت جامعه در گرو تحقق انسانیت واقعی و انسانیت واقعی در گرو شناخت و عمل به ارزش های اصیل انسانی، به ویژه ارزش های اخلاقی و دینی است.» (۲)

تغییر الگوهای جدید زندگی اجتماعی و بروز مشکلات متعدد در حوزه اخلاق اجتماعی، زمینه اهتمام بیش تر به این مقوله را موجب گردیده است. در عصر حاضر، فراوانی انگیزه های فساد و انحراف، موضوعی بسیار مهم محسوب می گردد و بشر ناگزیر است برای تحقق جامعه سالم و ایجاد تعادل روانی در افراد، به حاکمیت اخلاق روی آورد.

آن چه در آموزه های اهل بیت (علیهم السلام) اهمیت دارد، طرح اسلام به عنوان یک فقه عملی و اجتهادی مبتنی بر نصوص دینی و آموزش اخلاق اسلامی در قالب احادیثی است که انسان را در متن جامعه انسانی می بیند و می کوشد تا او را جزئی از یک مجموعه بزرگ و متعامل با آنان تربیت کند و درعین حال، هویت او را در چارچوب اسلام حفظ نماید. در این زمینه، نوشتار حاضر بررسی آموزه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در بعد اخلاق اجتماعی رصد می کند. بر این اساس، به پرسش های پژوهشی ذیل پاسخ می دهد:

۱. در روایات حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کدام یک از فضاهاهی اجتماعی پرداخته شده است ؟

۲. مصادیق اخلاق اجتماعی در آموزه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کدام است ؟

ص: ۳۲۷

۱- (۱). سیدحسین سیدی، بررسی روان شناختی تحول ارزش ها، ص ۶۲، تهران: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸.

۲- (۲). احمد رهنمایی، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۴۹-۵۰، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی، ۱۳۸۳.

دین مبین اسلام، در تمامی ابعاد زندگی به ویژه بعد اجتماعی برای کسب شناخت درست، اهمیت بسیاری قائل شده و راه های نیل به تعالی انسانی را یادآور گردیده است. برقراری روابط اجتماعی مطلوب، از جمله این راه ها محسوب می شود. در این زمینه، بررسی حیطه توجه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فضاها و گروه های اجتماعی، موضوعی شایان توجه است.

الف) توجه به مسجد

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از مسجد به عنوان محیطی اجتماعی یاد کرده که آثار شگرفی بر ساحت وجودی انسان برجای می گذارد. ایشان می فرماید:

هر کس پیوسته به مسجد رود، قطعاً به یکی از این هشت فایده خواهد رسید: نشانه محکمی برای ایمان؛ دوستی که از تجربیات او بهره گیرد؛ کسب دانش و آگاهی عمومی بیش تر؛ جذب رحمت الهی و شنیدن مفاهیمی که رهنمون کننده او به هدایت الهی و دورکننده او از انواع امور نکوهیده است؛ هم چنین در اثر اجتماعی شدن با به دلیل نگرش مردم از گناه دوری می کند و یا بر اثر تقویت ایمان، به سوی گناه نرود. (۱)

بر مبنای این روایت، می توان گفت: توجه خاص حضرت به مسجد به عنوان یکی از نمادهای اجتماعی مسلمانان و برشمردن آثار این حضور اجتماعی، شاهدی بر ترغیب پیروان به توجه به این موضوع است. این استنتاج، با مطالعه دیگر سخنان ایشان قوت بیش تری می یابد. روزی امیر مومنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) معنای کلمه «سدید» را در آیه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا) را پرسیدند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کردند: «یعنی سخنی که به واسطه آن بتوانیم باعث

ص: ۳۲۸

۱- (۱). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۰۸، بیروت: مؤسسه الوفاء ۱۴۰۴؛ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، تصحیح علی اکبر غفاری، ص ۲۳۵، بی جا، کتاب فروشی اسلامیة، ۱۳۶۶.

از بین رفتن منکر و ناشایستی بشویم.» همان طور که ملاحظه می شود، در این تعبیر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تفسیری کاملاً اجتماعی از واژه سدید بیان فرموده اند.

(ب) توجه به گروه هم سالان

از آن جا که کیفیت روابط اجتماعی، از ماهیت روابط افراد با یک دیگر سرچشمه می گیرد، آموزه های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، الگویی ایمنی بخش برای انتخاب دوست و برقراری روابط پایدار را نشان می دهد. ایشان می فرمایند:

با کسی دوستی کن که وفاقت او شایسته شخصیت تو باشد و هرگاه از او یاری طلبیدی، مساعدت نماید و هرگاه سخنی گفتی، تو را تصدیق نماید؛ اگر به او نزدیک شدی، جایگاهت را گرامی دارد و اگر نیازی داشتی، دریغ ننماید؛ اگر از تو نیکی ببیند، آن را فراموش نکند؛ اگر سکوت کردی، او سخن را آغاز نماید؛ اگر گرفتار شدی، با تو هم دردی نماید؛ از جانب وی متحمل گزند نشوی و تو را بر خود مقدم شمارد. (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجه به ویژگی های اخلاقی و رفتاری را عاملی تعیین کننده در گزینش و استمرار ارتباطات دوستانه در عرصه اجتماع محسوب می نمایند. آن حضرت همگان را از برقراری روابط اجتماعی با انسان های نادان و موقعیت نشناس و ناتوان در گرفتن تصمیم های درست برحذر داشته اند؛ زیرا هم نشینی با این افراد، سوق دهنده به این ویژگی هاست. ایشان می فرمایند:

پیروی از افراد پست و حقیر و هم نشینی با گمراهان، موجب سفاهت و فرومایگی است. (۲)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایتی دیگر، همگان را از دوستی با افراد دروغ گو، چاپلوس و اهل غیبت، بر حذر می دارند.

(۳)

ص: ۳۲۹

۱- (۱) . میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۱۱، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸.

۲- (۲) . بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۵.

۳- (۳) . تحف العقول، ص ۴۰۸.

درباره فضایل امام حسن (علیه السلام) روایات فراوانی از محدثان شیعه و سنی نقل شده است. (۱) حضور آن حضرت در میان اصحاب کسا، بیعت رضوان و روایات متعدد نبوی در مناقب امام حسن (علیه السلام)، گویای جایگاه منبع ایشان در تاریخ فکری و اجتماعی تشیع است. رسول اکرم (ص) می فرماید:

اگر عقل در مردی مجسم می شد، همانا حسن بود. (۲)

از آموزه های امام مجتبی (علیه السلام) در حوزه اخلاق اجتماعی موضوعاتی برداشت می شود از جمله:

الف) بخشندگی

فرآیند نزاع تمایلات عالی انسانی و غرایز سرشستی، در صحنه زندگی اجتماعی بشر، غالباً به وقوع لغزش هایی می انجامد. در چنین عرصه ای، روحیه بخشش یکی از مکارم اخلاقی ستودنی محسوب می گردد. این خوی پسندیده، پرتوی از احساسات انسان دوستانه را در دل ها ایجاد می کند و دشمنی ها را می زداید. به این موضوع نه تنها در آموزه های دینی توجه شده بلکه به عنوان متغیری مهم و اثرگذار بر سلامت روانی افراد در اجتماع، تحقیقات و مطالعات متعددی در عرصه علوم زیستی و اجتماعی را به خود اختصاص داده است. طرح مدون مفهوم بخشش، از اواخر دهه ۱۹۸۰ میلادی آغاز گشت. از این منظر، فرآیند بخشش نوعی مهربانی غیرقابل استحقاق و ملایمت نسبت به فرد خاطی است و

ص: ۳۳۰

۱- (۱). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۶؛ ابن سعد، طبقات الکبری تصحیح محمد شبلنجی، نورالابصار، ص ۱۲۰-۱۱۹، مصر: المطبعة الیوسفیه، بی تا؛ تحف العقول، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۲۴.

۲- (۲). ابراهیم جوینی خراسانی، فرائدالسمطین، تحقیق محمدباقر محمودی، ج ۲، ص ۶۸، بی تا.

نقش به سزایی در تسکین هیجان منفی، افزایش اعتماد به نفس و کاهش خشم و اضطراب ایفا می نماید و از بروز رفتارهای ناسازگارانه اجتماعی پیش گیری می کند و به ارتقای سلامت اجتماعی منجر می نجامد.^(۱)

فرهنگ دینی از قرن ها پیش، بخشش را یکی از مکارم اخلاقی در روابط میان فردی معرفی نموده است. می توان گفت: از ملزومات اصلی تخلق به بخشندگی در حوزه اجتماع، خویشن داری یا تسلط بر نفس از طغیان، و مهار خشم است که در فرهنگ دینی با واژه «حلم» تداعی می گردد. بروز این ویژگی اخلاقی در اجتماع، به صورت وقار، پرهیز از شتاب زدگی و ثبات رفتاری تجلی می یابد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز بدین موضوع توجه خاصی نموده اند و از آن با عنوان پیش در آمد بلنهدمتی یاد نموده^(۲) و فرموده اند که هیچ عزتی همتای آن نیست^(۳) و هر فردی متصف بدان گردد، در ساحت اجتماع همواره با خوش نامی زندگی می کند.^(۴)

سفارش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اتخاذ این سیره در برخوردهای اجتماعی، جالب توجه است. ایشان می فرمایند:

در مجازات گناه عجله نکن و میان آن دو زمانی را برای عذرخواهی باقی بگذار.^(۵)

(ب) شکیبایی

مفهوم شکیبایی در اصطلاح علمای اخلاق به ثبات، آرامش نفس، پایداری در سختی ها و صبر تعبیر شده است.^(۶)

این ویژگی اخلاقی در عرصه اجتماع، به

ص: ۳۳۱

۱- (۱) . Worthington El. Dimension of forgiveness: psychological research and theoretical perspective, Templeton foundation press; ۱۹۹۷

۲- (۲) . نهج البلاغه، کلمات قصار: ۴۵۲.

۳- (۳) . همان، ۱۱۳.

۴- (۴) . همان، ۳۰.

۵- (۵) . ابن حمدون، تذکره الحمدونیه، بیروت، ج ۴، ص ۱۰۴، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۷.

۶- (۶) . نراقی، همان، ج ۴، ص ۳۵۵.

سازگاری، بهزیستی و شکوفایی استعداد‌های فردی می‌انجامد. (۱) امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پدر بزرگ وار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مقاومت در برابر ناملازمات اجتماعی را یکی از ارکان بنیادین ایمان برشمرده اند. (۲)

بررسی موضوع شکیبایی به عنوان اخلاقی اجتماعی در سال‌های حیات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گویای این امر است که میان مفهوم شکیبایی با صلابت و استقامت، پیوندی وثیق وجود دارد. به عبارت دیگر شکیبایی در سیره ایشان هرگز به معنای استیلائی روحیه انفعالی در برخورد‌های اجتماعی نیست، بلکه مقاومتی مقطعی با هدف نیل به اهداف کلان است. مطالعه کتب تاریخی، بهترین شاهد بر غلبه روحیه شکیبایی بر وجود نورانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. عصر ایشان در یک بررسی کلی به دو مرحله تقسیم می‌شود: مرحله نخست، عصر حکومت ایشان است و تداوم بالندگی تشیع به شمار می‌رود؛ اما به دلیل کارشکنی‌های معاویه و تبلیغات گسترده مخالفان، چندان دوام نیافت و مرحله دوم یعنی عصر مشقت و دشواری آغاز گردید. ستیز دولت اموی با تشیع حتی در کتب تاریخی اهل سنت پوشیده نیست. (۳)

این سیر به شهادت شیعیان راستینی هم چون حجر بن عدی کندی و یارانش و در نهایت مسموم ساختن خود امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجامید. بی تردید هدایت جامعه اسلامی در چنین برهه‌ای از تاریخ، مستلزم شکیبایی فراوان در حوزه مسایل اجتماعی بوده است.

ج) اهتمام به مسئولیت‌های اجتماعی

تعالیم اسلام نه تنها فرد را در مقابل رفتارهای شخصی مسئول می‌داند،

ص: ۳۳۲

۱- (۱). بهروز میلانی فر، بهداشت روانی، ج ۴، ص ۱۶، تهران: نشر قومس، ۱۳۸۶.

۲- (۲). نهج البلاغه، کلمات قصار: ۳۰.

۳- (۳). هندوشاه نخجوانی، تجارب السلف، ص ۵۴، اصفهان: نشر نفائس المخطوطات، ۱۳۶۱؛ مقدسی، البداء والتاریخ، ج ۶، ص ۵، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷.

بلکه در برابر گروه های مختلف اجتماعی از خانواده(۱)، خویشاوندان(۲)، همشهری ها(۳)، هم کیشان(۴) و حتی نسبت به تمامی انسان ها مسئول می داند. ایفای این گونه مسئولیت های اجتماعی، در هر عصر به اقتضای موقعیت های مختلف، تنوع می یابد.

بررسی حیات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، گویای این امر است که ایشان در چندین برهه از زندگانی خویش، توجه حداکثری به مسئولیت های اجتماعی داشتند. بنا بر روایات مختلف تاریخی، ایشان دو بار در طول زندگی، تمام اموال خود را در راه خدا به فقرا بخشیدند و سه بار نیمی از دارایی خویش را به مستمندان اختصاص دادند(۵).

د) رایزنی و مشورت

فعالیت های گروهی به بعد اجتماعی زندگی بشر بازمی گردد و منشأ آن تا حدی با علل و انگیزه های زندگی اجتماعی مشترک است. در این ساختار، تفاوت استعدادها و توانایی های عقلی و جسمانی، عاملی مهم در گرایش بشر به پیوند با دیگر افراد محسوب می شود. بر این اساس، تعالیم اسلامی در بعد ارزش های اخلاقی، نگرشی مثبت به فعالیت های گروهی دارد و به نحو الزامی یا ترجیحی، وظایف متعددی را در قالب گروهی تعریف نموده است. در آیات قرآنی، آموزه رایزنی یا مشورت، یکی از نمادهای بارز رویکرد اجتماعی دین به اجتماع

ص: ۳۳۳

۱- (۱) . سوره تحریم، آیه ۹.

۲- (۲) . سوره نساء، آیه ۲.

۳- (۳) . نهج البلاغه: خطبه ۱۶۷.

۴- (۴) . بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۳۳۹.

۵- (۵) . ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۵، بیروت: دارصادر، ۱۳۷۳.

محسوب می شود. (۱) امام حسن (علیه السلام) نیز به اهمیت مشورت اشاره داشته و التزام به انجام دادن مشورت در امور مختلف را منجر به راه یابی به هدف برشمرده اند. ایشان می فرمایند:

هیچ جماعتی با هم در کارهایشان به مشورت نیرداختند، مگر آن که به نتیجه مطلوب دست یافتند. (۲)

در این تعبیر گران قدر، تصمیم گیری گروهی بر تصمیم گیری فردی رجحان داده شده و پیروان به اتخاذ تصمیم درست از طریق تعامل پویا با دیگران فرا خوانده شده اند.

(رفق و مدارا)

رفق به معنای لطافت و نرم خوئی (۳) و دقت در انجام دادن کارها در عین آسان گیری (۴) است. مدارا نیز به معنای احتیاط کردن و معاشرت نیکو با مردم، (۵) همدمی نیکو و تحمل دیگران (۶)

آمده است. از معانی ذکر شده، چنین برداشت می شود که رفق و مدارا حاکی از ظلم پذیری نیست، بلکه به معنای برخورداری از درک متقابل، تطبیق خود با شرایط و روحیات مخاطب، پیش گیری از برخوردهای تدافعی و ایجاد پیوند بیش تر با دیگران است.

امام حسن (علیه السلام) رفق و مدارا را رمز موفقیت و تعالی پیشوایان الهی برشمرده اند. ایشان می فرمایند:

ص: ۳۳۴

۱- (۱) . سوره شوری، آیه ۳۸.

۲- (۲) . تحف العقول، ص ۳۳۲.

۳- (۳) . خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۵، ص ۱۷۱، قم: هجرت، ۱۴۱۰ ق.

۴- (۴) . فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۱۰، ص ۱۱۸، تهران: کتاب فروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.

۵- (۵) . ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۲۵۵، قم: ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق.

۶- (۶) . علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل مدارا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.

خداوند متعالی پیامبران خویش را به سبب رفق و مدارای بسیار با دشمنان دین، بر دیگر مخلوقات برتری داده است. (۱)

ایشان در کلامی دیگر می فرمایند:

بزرگواری و شرافت در این است که با برادران دینی خود مدارا نماید. (۲)

بررسی سیره ایشان نیز مؤید همین معناست. علامه مجلسی می نویسد:

مردی شامی به تحریک معاویه به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ناسزاگویی کرد. امام صبر کردند تا سخن او به پایان رسد؛ آن گاه متبسمانه سلام کردند و فرمودند: «پیرمرد گویا غریب هستی و شاید در اشتباه افتادی! اگر به چیزی نیاز داری، برآورده کنیم؛ اگر راهنمایی لازم داری، راهنمایی کنیم؛ اگر گرسنه ای سیرت کنیم؛ اگر مکان نداری، مسکنت دهیم و...» مرد با این رفتار مشحون از لطافت و حسن معاشرت امام گریست و گفت: «گواهی می دهم که تو جانشین خدا در زمین هستی؛ تو و پدرت مبعوض ترین افراد نزد من بودید ولی اکنون محبوب ترین افراد هستید.» (۳)

نتیجه

در عصر حاضر، تغییر الگوهای جدید زندگی اجتماعی و بروز مشکلات متعدد در حوزه اخلاق اجتماعی، زمینه اهتمام بیش تر به این مقوله را موجب گردیده و بشر ناگزیر است برای تحقق جامعه سالم و ایجاد تعادل روانی در افراد به حاکمیت اخلاق روی آورد.

آن چه در آموزه های اهل بیت (علیهم السلام) اهمیت دارد، طرح اسلام به عنوان یک فقه عملی و اجتهادی مبتنی بر نصوص دینی و آموزش اخلاق اسلامی در قالب احادیثی است که انسان را در متن جامعه انسانی می بیند و می کوشد تا او را

ص: ۳۳۵

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۴۰۱.

۲- (۲). تحف العقول، ص ۳۹۰.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۴؛ تحف العقول، ج ۳، ص ۱۹.

جزیی از یک مجموعه بزرگ و متعامل با آنان تربیت کند و درعین حال هویت آنان را در چارچوب اسلام حفظ نماید.

از ره گذر استقصاء آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ابتدا نگرش حضرت به فضاهای اجتماعی بررسی گردید و چنین دریافت شد که ایشان از یک سو مسجد را محیطی اجتماعی و دارای آثاری شگرف بر ساحت وجودی انسان یاد کرده اند و از سوی دیگر، الگویی ایمنی بخش برای انتخاب دوست و برقراری روابط پایدار ارائه نموده اند.

از این ره گذر، مصادیق ارزش های اخلاقی در حوزه اجتماع و از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز استخراج و تبیین شد. بخشندگی، شکیبایی، اهتمام به مسئولیت های اجتماعی، ریزنی و رفق و مدارا، از مهم ترین ویژگی های اخلاقی به شمار می آیند که در حوزه اخلاق اجتماعی باید بیش تر به آن توجه کرد.

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

۱. ابن حمدون، محمد بن حسن، التذکره الحمدونیه، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۷.

۲. ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، تدرست محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۰.۳. ابن شعبه الحرانی، ابی محمد الحسن بن علی بن الحسین، تحف العقول عن آل الرسول (ص)، تدرست علی اکبر غفاری، بی جا: کتاب فروشی اسلامیة، ۱۳۶۶.۴. ابن شهر آشوب، مناقب، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۹.۵. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسن، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۶.۶. ابن واضح الیعقوبی، احمد بن محمد، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۳.۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم: ادب الحوزه، ۱۴۰۵.۸. آهنگری، فرشته، «پیشینه و بنیادهای اخلاق در ایران و جهان»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، شماره ۳ و ۴، ۱۳۸۶.۹. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.۱۰. رهنمایی، احمد، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی، ۱۳۸۳.۱۱. سیدی، سیدحسین، بررسی روان شناختی تحول ارزش ها، تهران: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸.

۱۲. شبلنجی، محمد مؤمن، نورالابصار، مصر: المطبعة الیوسفیه، بی تا.

۱۳. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: کتاب فروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.۱۴. علی بن محمد المالکی معروف به ابن صباغ، الفصول المهمه، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۱.۱۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: هجرت، ۱۴۱۰.۱۶. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴.۱۷. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷.۱۸. ملاصدرا، الاسفارالاربعه، قم: مکتبه المصطفی، بی تا. ۱۹. میلانی فر، بهروز، بهداشت روانی، تهران: نشر قومس، ۱۳۸۶.۲۰. نخجوانی، هندوشاه، تجارب السلف، اصفهان: نشر نفائس المخطوطات، ۱۳۶۱.۲۱. نراقی، ملامهدی، علم اخلاق اسلامی، ترجمه سیدجلال الدین مجتبی، نشر حکمت، ۱۳۷۷.۲۲. الجوینی الخراسانی، ابراهیم بن محمد، فرائدالسمطین، تحقیق محمدباقر محمودی، بیروت: مؤسسه المحمودی، بی تا.

۲۳. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، قم: اسماعیلیان، ۱۳۸۳.۲۴. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸. ۲۵. - Worthington El. Dimension of forgiveness: psychological research and theoretical perspective, Templeton foundation press; ۱۹۹۷.

پیشوایان معصوم (علیهم السلام) انسان های کامل و برگزیده ای هستند که خداوند آنان را به عنوان الگوهای رفتاری و مشعل های فروزان برای هدایت جامعه تعیین کرده است. گفتار و رفتار و خوی و منش آنان، ترسیم «حیات طیبه» انسانی و وجودشان تبلور تمامی ارزش های الهی است. امام مجتبی (علیه السلام) نیز نمونه انسانی کامل و مجموعه سترگی از اخلاق اسلامی بودند. نظام تربیتی مورد نظر آن حضرت متأثر از ویژگی های انسان کامل است؛ انسان کاملی که مطلوب نظر دین مبین اسلام و جلوه ای از تمام صفات الهی و جلوه گاه نور مقدس حق تعالی است. این مسأله خود بیش از پیش، اهمیت تربیت اخلاقی را می نمایاند.

از این رو هدف پژوهش حاضر بررسی اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی از منظر امام مجتبی (علیه السلام) است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی انجام شده؛ بدین ترتیب که اسناد و مدارک مربوط به موضوع گردآمده و به شیوه کیفی به ارائه یافته های پژوهش پرداخته شده است.

در این پژوهش، اهداف خدامحوری و رضایت الهی استخراج گردید. برای این اهداف چهار اصل کمال خواهی، عزت، احسان و کرامت استخراج شد.

برای این اهداف و اصول، ۲۱ روش در زمینه تربیت اخلاقی از منظر سیره و اندیشه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) استخراج و سپس بررسی و تحلیل گردید.

نتیجه پژوهش نشان می دهد که ارائه کامل ترین و سالم ترین روش های اطمینان بخش تربیتی، انسان را به سعادت حقیقی و زندگی جاودانه و رضای پروردگار متعالی نزدیک می کند. این شیوه ها را می توان از زندگی و رفتار و گفتار اسوه های حقیقی دین اسلام و پیشوایان راستین به دست آورد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) همانند سایر معصومان، برترین سرمشق های اخلاقی بشریت بودند. هر کس بخواهد در حوزه خودسازی و تزکیه نفس گام بردارد و فضایل اخلاقی را در خود ایجاد یا تقویت نماید، باید از روش ایشان پیروی کند، چنان که برای تربیت دیگران نیز از رفتارهای آموزشی و پرورشی آن حضرت باید سود جست.

واژه گان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)، تربیت اخلاقی، اهداف، اصول، روش ها.

مقدمه

انسان گل سرسبد جهان آفرینش به شمار می آید که در نیکوترین صورت آفریده شده است: (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) ۱

او دارای ابعاد وجودی متنوع است که برای شکوفا شدن این ابعاد و استعدادهای نهانی، احتیاج به تربیت دارد. در این بیان، پرورش فضایل اخلاقی از مهم ترین و در عین حال مشکل ترین کارهاست و انجام دادن آن از هدف های مهم و والای رسالت پیامبران خدا بوده تا انسان را که علت غایی آفرینش است در مسیر کمال قرار دهند، چنان که رسول گرامی اسلام (ص) فرموده اند، فلسفه بعثت

ص: ۳۴۰

خود را تکمیل مکارم اخلاقی می‌دانند و قرآن کریم، راز بعثت تمام انبیا را تعلیم و تربیت و تزکیه بشر یاد کرده است.^(۱)

بعد از انبیا و اوصیای الهی، فلاسفه و اندیشه‌وران مختلف اعم از پیروان مکاتب الهی و پیروان مکاتب مادی، هر یک با بینش و اهداف خاص خود، از تربیت و اخلاق سخن گفته و اصول و روش‌هایی را برای آن ارائه داده‌اند، گرچه عده‌ای دیگر نیز به طرح سؤال تردیدآمیز نسبت به ضرورت تربیت اخلاقی و ارزشی می‌پردازند و عده‌ای دیگر امکان تربیت اخلاقی و ارزشی را منتهی می‌دانند.

از دیدگاه اسلام، پرورش فضایل اخلاقی، از مهم‌ترین اهداف والای رسالت پیامبران است تا انسان در مسیر کمال قرار گیرد. فلسفه شریعت اسلام و آداب و احکام الهی، همان تکامل انسان و جاودانگی اوست که جز با تخلق به اخلاق فاضله میسر نیست. اسلام مکتبی است جامع و واقع‌گرا که در آن به همه جوانب نیازهای بشری اعم از دنیایی و آخرتی، جسمی و روحی، فردی و اجتماعی و غیره توجه شده و دارای اصول و معیارهایی محکم و مشخص است و برای تمام امور زندگی بشر برنامه دارد.

در این دیدگاه، اصول اولیه اخلاق و معیارهای اولیه انسانیت به هیچ وجه نسبی نیست. پیامبر (ص) تا امام حسن عسکری (عَلَيْهِ السَّلَام) اصولی را طرد و اصول دیگری را تأیید کرده‌اند که معلوم می‌شود این‌ها معیارهایی قطعی و جزمی هستند که در هیچ حال نسبت بردار نیستند. بنابراین، امامان بزرگوار اسوه‌های فکری، اعتقادی، عملی و اخلاقی هستند. از این رو، گفتار، رفتار و کردار آن بزرگواران دلیل و برهان شرعی است. بدین جهت نجات تنها در پیروی کردن از آنان منحصر گردیده است.

ص: ۳۴۱

۱- (۱). سوره جمعه، آیه ۲.

بر این اساس، سیره تربیتی اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) می تواند چراغی برای پیمودن راه های زندگی باشد. به کار بردن سیره انبیا و اولیای الهی، نه تنها موجب هدایت فرد در رسیدن به تکامل وی می شود، بلکه می تواند جامعه را از هلاکت و انحطاط نجات بخشد زیرا آنان قرآن ناطقند و قرآن نیز صفحه صفحه زندگی انسان را ورق زده و هر ورقش، راهنمایی برای بهتر زیستن و زودتر به مراتب کمال رسیدن است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به عنوان الگویی کامل، چه در دوران زندگی و حیات و چه برای مردمان پس از خود، دارای سرشت هایی بودند که همگان را به شگفتی وامی داشت و دوست و دشمن را فریفته و شیفته خود می ساخت. در این باره شیخ صدوق از امام جعفر صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کند:

حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین مردم روزگار خویش بود و زاهدترین و برترین. وقتی وضو می گرفت، تمام بدنش می لرزید و رنگ چهره آسمانیش به زردی می گرایید. وقتی از راز این حالت پرسیدند، فرمود: «کسی که در برابر پروردگار عرش می ایستد، شایسته است که از دلهره رنگش زرد شود و اندامش بلرزد»^(۱)

آن حضرت در طول زندگی پربرکتش، همواره در راه هدایت مردم گام برمی داشت و شیوه برخوردش با عموم مردم (حتی دشمنان) چنان زیبا بود که همه را به خود جذب می کرد. سیره تربیتی آن حضرت به ویژه تربیت اخلاقی نیز متأثر از ویژگی های انسان کامل است.

بیان مسأله

بعد اخلاقی انسان یکی از مهم ترین ابعاد وجودی اوست. بر اساس آیات قرآن کریم و احادیث، یکی از اهداف مهم انبیا مخصوصاً خاتم آنان، تهذیب اخلاق و

ص: ۳۴۲

۱- (۱). شیخ صدوق، عیون اخبارالرضا، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، ج ۲، ص ۵۰۶، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۷۲ ش.

ترکیه ارواح بشری از پلیدی‌ها و گناهان بوده است. یعنی آنان از طریق بیان دستورها و قوانین زندگی ساز و اخلاقی و در سایه به کار بستن آن توسط مردم، خوشبختی را برای جامعه‌های انسانی به ارمغان آورده اند.^(۱)

در این میان، تأکیدات و سفارش‌های معصومان به مسأله تربیت اخلاقی، زمینه را برای سعادت فرد و در نتیجه سعادت جامعه فراهم خواهد ساخت. از این رو بررسی اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه هر یک از امامان، جایگاه خاص خود را دارد. در پژوهش حاضر، این مسأله از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) بررسی و تحلیل شده است. بنابراین مسأله اصلی پژوهش، پاسخ به این سؤال است که اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از منظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) چیست؟

پیشینه پژوهش

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در پژوهش‌ها هم مظلوم واقع شده‌اند و پژوهشی شایسته آن حضرت انجام نشده است. هیچ پژوهشی درباره تربیت اخلاقی آن حضرت وجود ندارد. ولی در زمینه تربیت از دیدگاه معصومان (علیهم السلام) که در آن به صورت مختصر نظریات تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز آورده شده، پژوهش‌هایی وجود دارد که به چند مورد اشاره می‌کنیم که بیش تر با موضوع تحقیق مرتبط است.

مروجی (۱۳۷۵) در پژوهشی با عنوان: «نگاهی به ابعاد تربیتی قرآن از دیدگاه معصومین (علیهم السلام)»، به این نتیجه رسیده که در تربیت، باید از روش‌های قرآنی و اسلامی استفاده نمود و این روش‌ها باید با توجه به اهداف تربیتی مربوط به زمان مورد نظر و موقعیت مکانی استخراج شود.

ص: ۳۴۳

۱- (۱). علی رضا محمودنیا، «تعلیم و تربیت از دیدگاه امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَام)»، مجله تربیت، شماره ۸، سال ۱۳۶۵، ص ۵۳.

نارونی (۱۳۷۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی روش های تربیتی در قرآن و سنت»، روش های دعوتی، روش های آگاهی بخش، روش های عادت آفرین، روش های سهل گیرانه، روش های درس آموز، روش های جهت دهنده، و روش های بازدارنده را نشان داده است. وی تمام این موارد را از قرآن و سنت به شکل مستند بیان کرده و آن ها را به عنوان روش های خوبی برای تربیت شناسانده است.

ذوالفقارپور (۱۳۸۰) نیز در تحقیق خود به این نتیجه رسیده که با تأسی از روش های تربیتی ارائه شده از منابع وحی، قرآن، نهج البلاغه، احادیث و سیره پیامبر (ص) و معصومان (علیهم السلام) می توان گامی مثبت برای اعتلای تعلیم و تربیت اسلامی برداشت و انسان هایی تربیت کرد که با داشتن اندیشه های پاک و زلال، نقش سازنده ای را در اجتماعات انسانی ایفا نمایند.

روش پژوهش

روش پژوهش، تلفیقی از دو روش تحلیلی و توصیفی است. تلاش بر آن است تا با مطالعه و بازنگری متون و منابع دینی و سیره و آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ضمن توصیف و جمع بندی روایات آن امام بزرگوار درباره تربیت اخلاقی، به تبیین اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه آن حضرت پرداخته شود.

جامعه و نمونه و ابزار پژوهش

پژوهش جامعه شامل همه منابع دست اول (آثار مربوط و منتسب به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) و منابع غنی اسلامی و احادیث و روایات منقول از آن حضرت) است که در کتاب ها، نشریات و پژوهش ها مرتبط با موضوع تحقیق موجود است.

ص: ۳۴۴

نمونه گیری به شیوه هدفمند انجام شده و بر این اساس، ابتدا منابع دست اول انتخاب گردیده و سپس به سایر منابع مرتبط با موضوع، توجه و از آن ها استفاده شده است. ابزار مورد استفاده نیز در این پژوهش برای گردآوری داده ها، فیش برداری است.

سؤالات پژوهش

۱. معانی و مفاهیم تربیت، اخلاق، تربیت اخلاقی، اهداف، اصول و روش ها چیست؟

۲. بر مبنای سیره و اندیشه های امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تربیت اخلاقی چه اهدافی را دنبال می کند؟ هر یک از اهداف دارای چه اصولی است؟ هر یک از اصول، از طریق کدام روش های تربیت اخلاقی تحقق می یابد؟

یافته های پژوهش

۱. معانی و مفاهیم سیره، تربیت، اخلاق، تربیت اخلاقی، اهداف، اصول و روش ها

۱-۱- سیره

با نگاهی اجمالی به لغت سیره و موارد کاربرد آن در متون دینی، روایی، تاریخی، اخلاقی و ادبی درمی یابیم سیره در معانی و مواردی مانند روش و رفتار، کار و کردار، راه و رسم، حالت و هیأت، شکل و صورت، طریقه و عادت، خوی و خصلت، تاریخ و حکایت و شرح حال و سرگذشت به کار رفته است. راغب اصفهانی، سیره را به معنای حالتی دانسته که انسان یا غیرانسان بر آن حالت باشد چه آن حالت غریزی (غیراکتسابی) باشد یا اکتسابی. (۱)

«سیره» ریشه ای است که بر گذشتن، روان شدن و حرکت کردن دلالت می کند؛ به معنای رفتن و سیر کردن در زمین. سیر هم به معنای حرکت در روز هم حرکت

ص: ۳۴۵

۱- (۱). راغب اصفهانی، مفردات، ص ۲۴۷، بی جا، ۱۳۷۸.

در شب است، اما «سری» تنها حرکت در شب را می‌رساند. «سیره» بر وزن فعله بر نوع عمل دلالت می‌کند یعنی نوع حرکت به معنای طریقه و هیأت و حالت. (۱).

ابن منظور در لسان العرب می‌گوید: «سیره از کلمه سیر به معنای رفتن است و خود کلمه سیره، یعنی روش و رفتار و سنت و طریقت و هیأت. (۲)

پس سیره عملی معصومان (علیهم السلام) عبارت است از: هر رفتاری که معصوم (علیهم السلام) برای اثرگذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار دیگران، اعم از مسلمان و غیرمسلمان، اصحاب و غیراصحاب، کودک و بزرگسال و فرزند یا خانواده خود و دیگران، در هر جایی انجام می‌داده است. (۳).

۱-۲- تربیت

«تربیت» به مفهوم عام آن، شامل جنبه‌های گوناگون جسمانی، روانی، عاطفی، عقلانی، اجتماعی، اخلاقی و دینی است. هر یک از این ابعاد به لحاظ روان شناختی و تربیتی، در زندگی انسان اهمیت فراوان دارد. آنچه در دوره نخست زندگی توجه بدان لازم است، پرورش و رشد هماهنگ و منظم ابعاد وجودی کودک است؛ به گونه‌ای که اگر در بعضی آن‌ها، دچار نارسایی گردد و یا احیاناً رشد مطلوب نیابد، در آینده دچار مشکل خواهد شد. تحقق این امر، مسئولیت بزرگی است که بر دوش مربیان کودک و نوجوان، اعم از والدین، آموزگاران و مجریان امور تربیتی مدارس، گذاشته شده است.

تربیت از دیدگاه اسلام عبارت است از: فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه جانبه انسان و هدایت مسیر تکاملی او به سوی وجود کامل مطلق با

ص: ۳۴۶

۱- (۱). سیدعلی حسینی زاده، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت، تربیت فرزند، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴ ش.

۲- (۲). ابن منظور، لسان العرب، ص ۳۹۹، چاپ اول، بیروت: دارالحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.

۳- (۳). حسینی زاده، همان.

برنامه ای منظم و سنجیده مبتنی بر اصول و محتوای از پیش تعیین شده. بنابراین تربیت، فرایندی پیوسته است که در تمام مراحل زندگی انسان مؤثر است.^(۱)

به طور کلی، تربیت امری متناظر بر اهدافی از پیش تعیین شده است و مجموعه فعالیت هایی را شامل می شود که با طرح و برنامه و خط مشی هایی معین، محتوایی که مطلوب و متناسب با حال و وضع تربی باشد و آثار مطلوبی بر رفتار، کردار، اخلاق، شناخت و نگرش وی پدید آورد، از طرف افرادی که مربی نامیده می شوند، به صورت رسمی یا غیر رسمی ابراز می شود.

۱-۳- اخلاق

خُلُق، عبارت است از سیمای باطنی و هیأت راسخ نفسانی که به موجب آن، افعال نیک و بد، اختیاری و بدون تکلف و تأمل از انسان صادر می شود این حالت بر اثر تعلیم و تربیت و تمرین برای نفس پدید می آید؛ به گونه ای که رفتارهای پسندیده و یا ناپسند به طور طبیعی و بدون آن که به فکر کردن، نیاز باشد از انسان سر می زند.^(۲)

کلمه اخلاق (ethics) از کلمه یونانی «ethos» می آید که معنای اولیه آن عادت و معانی دیگر آن شخصیت و حالات است. ارسطو عمدتاً این کلمه را به معنای دوم آن یعنی شخصیت به کار می گرفت. شخصیت یعنی آنچه نشان می دهد یک نفر واقعاً کیست. به اعتقاد او انسان موجودی است که از طریق عمل نشان می دهد و این که چگونه عملکردهای انسان، بودنش را نشان می دهد.^(۳)

گاهی اخلاق به معنای خلق و خوی، رفتار عادت شده و مزاج به کار می رود. همان گونه که در دو واژه انگلیسی یاد شده کاربرد دارد، گاهی به معنای سنجیه و

ص: ۳۴۷

۱- (۱). عیسی ابراهیم زاده، فلسفه تربیت، ص ۳۵، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۳ ش.

۲- (۲). شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۳۳۳، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.

۳- (۳). باربارا جانکار، فلسفه ارسطو، ترجمه مهرداد ایرانی طلب، ص ۲۰۹، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۵ ش.

عادت (Custom) به کار می رود. معنای دیگر این واژه ها دانشی است که از حسن و قبح و خوبی و بدی رفتار بحث می کند. اخلاق حرفه ای نیز به دو معنا اطلاق می شود: خلق و خوی حرفه ای و دانشی که از مسائل اخلاق حرفه ای در کسب و کار بحث می کند. (۱)

۱-۴- تربیت اخلاقی

تربیت اخلاقی بعدی از تربیت است که هر فرد برای خود و شاید بیش از آن برای فرزندان خود می طلبد و هر کس جویای روشی است که این مهم را میسر سازد، ولی انجام دادن آن با مشکلات زیادی همراه است. کسی که در این راه قدم نهاده باشد، به یقین پی برده که راهی پر پیچ و خم در پیش دارد. این نوع تربیت خواسته و یا ناخواسته، جریان دارد و آن را به مکان خاص نمی توان محدود کرد. فضایل اخلاقی عبارت است از: رسیدن خیر به شخص و این ممکن نیست مگر آن که انسان ابتدا خیر را برای دیگران بخواهد. (۲)

۱-۵- اهداف

هدف ((goal نقطه ای است که قصد رسیدن به آن را داریم. منظور از اهداف تربیتی، مجموعه ای از اعمال آموزشی است که ما را قادر می سازد به آن نقطه برسیم. (۳) هدف آموزش و پرورش عبارت است از: تزکیه اخلاقی، تعلیم ذهن و روان و کشف و اشاعه حقیقت (۴)

۱-۶- اصول

اصل مفهومی کلی است و ملاک و معیار واقع می شود؛ بنابراین نمی تواند امری جزئی و دارای یک مصداق معین باشد.

(۵)

ص: ۳۴۸

۱- (۱). فرامرز قراملکی، اخلاق حرفه ای، ص ۵۶، قم: مجنون، ۱۳۸۲.

۲- (۲). محمدحسن میرزا محمدی، فارابی و تعلیم و تربیت، ص ۴۷، تهران: انتشارات یسپرون، ۱۳۸۴ ش.

۳- (۳). محسن فرمیپنی فراهانی، فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، ص ۳۸۷، تهران: انتشارات اسرار دانش، ۱۳۷۸ ش.

۴- (۴). فاطمه زیباکلام مفرد، مکتب فلسفی لیبرالیسم آموزش و اسلام، ص ۱۱۲، تفرش: انتشارات دانشگاه تفرش، ۱۳۸۴ ش.

۵- (۵). ژان شاتو، مریبان بزرگ، ترجمه غلامحسین شکوهی، ص ۱۹۴، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹ ش.

اصول به دستور العمل های کلی گفته می شود که بر مبنای مثبتی اند.

بنابراین اصل، سلسله قواعد و معیارهای کلی (بایدها) است که متناسب با ظرفیت های انسان انتخاب می شود و به منظور تعیین روش ها برای دست یابی به اهداف، به آن توجه گردد.

۱-۷- روش

روش ((method به مجموعه شیوه ها و تدابیری گفته می شود که برای شناخت حقیقت و برکناری از لغزش به کار برده می شود. (۱) روش تربیت: راه به کارگیری قواعد شیوه ها و فنون آموزشی است که آموزگار برای رسیدن به اهداف آموزشی خود از آن ها بهره می گیرد. (۲)

۲. اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی در سیره و اندیشه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)

اشاره

در ادامه ابتدا هدف و سپس برای شناخت و درک ارتباط هر یک از اصول با اهداف، آن ها را در ذیل هدف می آوریم. هم چنین برای شناخت ارتباط هر یک از روش ها با اصول، هر یک از روش ها را ذیل اصل مرتبط با آن می آوریم.

۲-۱- خدا محوری

از مهم ترین انتظاراتی که تمام انبیا و اولیا از بندگان خدا داشته اند، این است که مردم در کارها و رفتارها خدامحور باشند و رضایت خداوندی را در تمام امور محور قرار دهند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز که خود خدا محور بودند، از امت اسلامی و شیعیان خویش انتظار دارند که رضایت الهی را محور فعالیت خویش قرار دهند. این توقع را گاه با بیان زیان مردم محوری و خارج شدن از محور رضایت الهی ابراز می داشتند، آن جا که فرمودند:

ص: ۳۴۹

۱- (۱). فرمی، فراهانی، همان، ص ۲۱۴.

۲- (۲). حسینی زاده، همان، ص ۸۷.

مَنْ طَلَبَ رِضَى اللَّهِ بِسَخَطِ النَّاسِ كَفَاهُ اللَّهُ أُمُورَ النَّاسِ وَ مَنْ طَلَبَ رِضَى النَّاسِ بِسَخَطِ اللَّهِ وَ كَلَّهُ اللَّهُ إِلَى النَّاسِ (۱)

هر کس رضایت خدا را بخواهد - هر چند با خشم مردم همراه شود - خداوند او را از امور مردم کفایت می کند و هر کس با به خشم آوردن خداوند دنبال رضایت مردم باشد، خدا او را به مردم وا می گذارد.

و گاه فواید خدامحوری و در نظر گرفتن رضایت الهی را به زبان می آورد و می فرماید:

أَنَا الضَّامِنُ لِمَنْ لَمْ يَهْجُسْ فِي قَلْبِهِ إِلَّا الرِّضَا أَنْ يَدْعُو اللَّهَ فَيَسْتَجَابَ لَهُ (۲)

من ضمانت می کنم برای کسی که در قلب او چیزی نگذرد جز رضا (خداوند)، که خداوند دعای او را مستجاب فرماید.

مخصوصاً در ماه رمضان که ماه تمرین اخلاص و دست یابی به رضایت الهی است، این توقع دو چندان می شود؛ زیرا هدف اصلی از ماه مبارک، این است که امت اسلامی و شیعیان برای فتح قله رضایت الهی مسابقه دهند و در پایان ماه، همه بر آن قله صعود کنند. راوی از ایشان این مهم را چنین نقل می کند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روز عید فطر بر گروهی از مردم گذر کرد که مشغول بازی و خنده بودند. حضرت بالای سر آن ها ایستاد و فرمود:

«إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ شَهْرَ رَمَضَانَ مِضْمَارًا لِيُخَلِّقَ فِيهِ بَطَاعِيَهُ إِلَى مَرْضَاتِهِ فَسَبَقَ قَوْمٌ فَفَارُوا وَ قَصُرَ آخَرُونَ فَخَابُوا» (۳)

خداوند ماه رمضان را میدان مسابقه برای خلق خود قرار داده تا به وسیله طاعت او برای جلب رضایت خداوند بر یک دیگر سبقت گیرند. مردمی سبقت گرفتند و کامیاب گشتند، دیگران کوتاهی کردند و ناکام ماندند.

۲-۱-۱- اصل کمال خواهی

ص: ۳۵۰

۱- (۱). محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۴، ص ۱۵۳، قم: مکتب الاعلام السلامی، ۱۳۶۲ ش.

۲- (۲). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۵۱، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

۳- (۳). حسن بن علی حرانی، تحف القبول، ص ۴۱۰، ش ۲۲، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.

انسان ذاتاً شخصیت خود را دوست دارد و سعی می کند که با کسب کمالات، محبوبیت و عزت خود را تقویت کند. مریبان می توانند با استفاده از این ویژگی و تحریک حس برتری طلبی، کودکان را به سوی اهداف درست تربیتی هدایت کنند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از این شیوه در تربیت فرزندان استفاده می کردند. آن حضرت روزی فرزندان خود و فرزندان برادرش را دعوت نموده و در ضمن گفت گوی صمیمی به آنان فرمود:

أَنْكُمْ صِغَارٌ قَوْمٌ وَيُوشِكُ أَنْ تَكُونُوا كِبَارَ قَوْمٍ آخِرِينَ فَتَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ أَنْ يَحْفَظَهُ فَلْيَكْتَبْهُ وَ لِيَضَعَهُ فِي بَيْتِهِ؛(۱)

همه شما کودکان اجتماع امروز هستید و امید است که بزرگان جامعه فردا باشید. پس تحصیل دانش کنید و علم بیاموزید. هر کس از شما توانایی حفظ دانش را ندارد، آن را بنویسد و در منزلش نگه داری نماید.

۲-۱-۱-۱- روش شناساندن الگوهای خوب

انسان در دوران نوجوانی، شدیداً دنبال الگو می گردد و حس تقلید، او را وادار می کند تا از الگوهای دل خواهش تقلید نماید. این خواسته درونی، وسیله مناسبی است که مریبان و والدین در امر تربیت از آن بهره گیرند و الگوهای خوب را به فرزندان معرفی نمایند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در سیره و سخن خویش، به الگوی نیکو اشاره کرده، آن را به پیروانش می شناساند. آن حضرت بعد از شهادت پدر بزرگوارش، به معرفی شخصیت ممتاز تاریخ، حضرت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) پرداختند و آن گرامی را به عنوان سرمشق خوبان عالم معرفی کرده، فرمودند:

ای مردم! در این شب مردی از دنیا رفت که پیشینیان در هیچ کار نیکی، بر او سبقت نگرفتند و بندگان خدا در هیچ سعادتتی به او نمی توانند برسند. او به همراه پیامبر (ص) جهاد می کرد و جان خود را فدای او می نمود.

(۲)

ص: ۳۵۱

۱- (۱). ابن عساکر، ترجمه الامام الحسن من تاریخ مدینه دمشق، ص ۱۶۷، بیروت: مؤسسه المحمودی، ۱۴۰۰ ق.

۲- (۲). ابن حنبل، مسند احمد، ج ۱، ص ۲۰۰، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۴ ق.

آن حضرت در سخن دیگری، حضرت فاطمه زهرا (س) را مقتدای نیایش گران به شمار آورده، در مورد آن بانوی وارسته فرمودند: «ما کان اعبد من فاطمه کانت تقوم حتّی تتورّم قدماء» در دنیا شخصی عابدتر از فاطمه (س) نبود، آن بزرگوار در حالت مناجات و عبادت آن قدر روی پاهای خود ایستاد تا آن که پاهای مبارکش ورم کرد.^(۱)

۲-۱-۱-۲- روش حلم و بردباری

واژه «حلم» پانزده بار در قرآن بیان گردیده که در یازده مورد از اوصاف خداوندی برشمرده شده است و...^(۲) بنابراین «حلم» از ارزش های مهم اخلاقی و اسلامی است و انسان های برجسته مانند پیامبران چنین صفتی دارند. انسان هایی که دارای صفت حلم به طور کامل هستند، مظهر یکی از صفات الهی به شمار می آیند.

شخصی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید: «حلم چیست؟» فرمود: «كظم الغيظ و ملك النفس» فرو بردن خشم، و تسلط بر خویشتن است.^(۳)

بنابراین، آنچه در ترجمه حلم معروف شده و از آن به عنوان «بردباری» یاد می کنند، صحیح به نظر نمی رسد، زیرا حلم به معنای تحمل بار دیگران نیست، بلکه به معنای خویشتن داری پربلا، و نرمش قهرمانانه است که پایه استوار برای حفظ اخلاق و ارزش های اسلامی است. بر همین اساس، امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «لا حلم كالصبر والصمت» هیچ حلمی مانند استقامت و سکوت نیست.^(۴)

بنابراین، استقامت و کنترل زبان، از شاخه های مهم حلم است، پس حلم مفهومی ضد عجز و تسلیم دارد.

ص: ۳۵۲

۱- (۱). مجلسی، همان، ج ۴، ص ۷۵.

۲- (۲). سوره بقره، آیه ۲۲۵، ۲۳۵ و ۲۳۶؛ سوره آل عمران.

۳- (۳). مجلسی، همان، ج ۷۸، ص ۱۰۲.

۴- (۴). همان، ج ۷۷، ص ۷۸.

یکی از روش های تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حلم و بردباری آن حضرت است. این صفت حضرت در حدی بود که مروان، از دشمنان پر کینه خاندان رسالت که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بسیار آزرده، گفت: «این کارها را با کسی انجام دادم که خویشان داری او با کوه ها برابری می کند.» (۱)

هنگامی که در حضور ایشان، زبان به هتک و دشنام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می گشودند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بردباری و مظلومیت بسیار تحمل می کردند. روزی ایشان وارد مجلس معاویه شدند. مجلسی شلوغ بود. امام جای خالی نیافتند و ناگزیر نزدیک پای معاویه که بالای منبر بود، نشستند. معاویه با دشنام به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخنش را آغاز کرد و درباره خلافت خودش سخن راند و گفت: «من از عایشه در شگفتم که مرا درخور خلافت ندیده است و تصور می کند که این جایگاه، حق من نیست.» سپس با حالتی تمسخرآمیز گفت: «زن را به این سخنان چه کار؟! خدا از گناهش بگذرد. آری! پدر این مرد (اشاره به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) در کار خلافت با من سر ستیز داشت، خدا هم جانش را گرفت.» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: «ای معاویه! آیا از سخنان عایشه تعجب می کنی؟» معاویه گفت: «بله به خدا!» فرمود: «می خواهی عجیب تر از آن را برایت بگویم؟» گفت: «بگو.» امام پاسخ دادند: «عجیب تر از این که عایشه تو را قبول ندارد، این است که من پای منبر تو و نزد پای تو بنشینم.» (۲)

بردباری مریبان در ارتباط با متریبان حساسیت خاصی دارد؛ زیرا نوجوانان و کودکان در اثر بازی گوشی ممکن است دچار لغزش هایی شوند و موجبات ناراحتی بزرگ ترها را فراهم آورند اما استفاده از این شیوه، مریبان را بیش تر یاری خواهد کرد و طعم شیرین مدارا و گذشت را در آینده نزدیک خواهند چشید.

ص: ۳۵۳

۱- (۱). شیخ عباس قمی، منتهی الامال، ج ۱، ص ۱۷۱، چاپ پنجم، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۲ ق.

۲- (۲). محمدتقی سپهر کاشانی، ناسخ التواریخ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۲۹۳، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳ ق.

فروتنی در برخورد با فقرا و محرومان، یکی دیگر از روش های تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. روزی بر جمعی از فقرا عبور کرد که روی زمین نشسته، تکه های نانی در پیش روی خود گذارده، می خوردند. و چون آن حضرت را دیدند تعارف کرده، گفتند:

«هلم یابن بنت رسول الله الی الغداء!» ای پسر دختر رسول خدا بفرما! به صبحانه! حضرت پیاده شدند و این آیه را خواندند: (إِنَّهُ لَا يُجِبُّ الْمُشْكِرِينَ)؛ خدا مستکبران را دوست نمی دارد! سپس شروع کردند به خوردن غذای آنان و چون سیر شدند آن ها را به مهمانی خود دعوت کردند و از آن ها پذیرایی و اطعام کرده، جامه نیز بر تن آن ها پوشانیدند، و چون فراغت یافتند فرمودند:

الفضل لهم لانهم لم یجدوا غیر ما اطعمونی، و نحن نجد اکثر منه» (۱)

با همه این ها فضیلت و برتری از آن هاست، زیرا آن ها به غیر از آنچه ما را بدان پذیرایی و اطعام کردند چیز دیگری نداشتند، ولی ما بیش از آنچه دادیم باز هم داریم!

سیوطی روایت کرده که هنگامی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مکانی نشسته بودند و چون خواستند از آن جا بروند، فقیری وارد شد. امام به آن مرد فقیر خوش آمد گفته، با او ملاطفت کردند و سپس به او فرمودند:

انک جلست علی حین قیام منا افتاذن بالانصراف؟

ای مرد، وقتی نشستی که ما برای رفتن برخاستیم، آیا اجازه رفتن به من می دهی؟

مرد فقیر عرض کرد: «آری ای پسر رسول خدا!» (۲)

بعد از خانواده مهم ترین عاملی که در خلق و خوی فرزند تأثیر می گذارد، دوستان وی هستند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تربیت فرزندان خویش به نقش مهم

ص: ۳۵۴

۱- (۱). مجلسی، همان، ج ۴۳، ص ۳۵۲.

۲- (۲). جلال الدین سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۷۳، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.

دوست و به داشتن دوستانی سالم عنایت ویژه می‌ذول کرده‌اند. آن حضرت به فرزندش چنین سفارش می‌کنند:

فرزندم! با هیچ کس دوستی مکن مگر این که از رفت و آمد (ویژگی های روحی، اخلاقی و رفتاری) وی آگاه گردی. هنگامی که دقیقاً بررسی و تحقیق نمودی و معاشرت و دوستی با او را برگزیدی، آن گاه با او بر اساس گذشت و چشم پوشی از لغزش ها و یاری کردن در سختی ها همراه باش!^(۱)

۲-۱-۱-۵- روش دقت در دوست یابی

بعد از خانواده، دوستان و هم بازی ها و هم کلاس های کودک می توانند به عنوان یک عامل محیطی در تربیت و خلق و خوی او تأثیرگذار باشند. کودک و نوجوان، گرایش زیادی به دوستان هم سن خود دارد و بی تردید این هم نشینی و هم گرایی دوستان در یک دیگر مؤثر خواهد بود. البته معاشرت با دوستان صمیمی، یک نیاز طبیعی است و لذت بخش ترین ساعات زندگی برای کودک و نوجوان، لحظاتی است که با دوستان سپری می‌کند.

پیشوایان معصوم ما ضمن بیان اثرهای مثبت و منفی رفاقت و هم نشینی، پیروان خود را به مصاحبت با افراد شایسته سوق داده‌اند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره به فرزندش می‌فرماید:

یا بنی لا تواخ احدا حتی تعرف موارد و مصادره فاذا استنبطت الخبره و رضیت العشره فآخه علی اقاله العثره و المواساه فی العسره^(۲)

فرزندم! با هیچ کس دوستی نکن مگر این که از رفت و آمد (و ویژگی های روحی و اخلاقی) او آگاه گردی. هنگامی که دقیقاً بررسی نمودی و معاشرت با او را برگزیدی، آن گاه با او بر اساس گذشت و چشم پوشی از لغزش ها و یاری کردن در سختی ها دوستی کن.

ص: ۳۵۵

۱- (۱). حرانی، همان، ص ۲۳۳.

۲- (۲). همان.

دوست عمیق ترین تأثیر را بر زندگی و رفتار انسان دارد. به این علت در قرآن و روایات، سخت بر آیین دوست یابی سفارش شده است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز از شیعیان انتظار دارند که در انتخاب دوست دقت کنند.

۲-۱-۱-۶- روش استفاده از حس کمال جویی

کودکان و نوجوانان فطرتاً کمالات و صفات زیبای انسانی را دوست دارند. مربی می تواند از طریق ارضاء درست تفوق خواهی، متریبان خود را به سوی اهداف مورد نظر خویش هدایت کند و آنان را با دلگرمی و نشاط، به کسب کمالات وادار سازد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روزی فرزندان خود و فرزندان برادر خود را دعوت کرده، به آنان فرمود: «همه شما کودکان اجتماع امروز هستید و امید می رود که بزرگان جامعه فردا باشید. دانش بیاموزید و در کسب علم کوشش کنید. هر کدام نمی توانید در مجلس درس مطالب استاد را حفظ کنید، آن ها را بنویسید و نوشته ها را در منزل نگه داری نمایید تا در موقع لزوم مراجعه کنید.»^(۱)

آن حضرت با این روش تربیتی، فرزندان را به فراگیری دانش و درس خواندن ترغیب و تشویق می کردند و آنان به این طریق با عشق و علاقه، دنبال کسب دانش و سایر کمالات بشری می رفتند در این شیوه، نیازی به تهدید و مجازات نیست.

۲-۱-۱-۷- روش استفاده از اسوه های تربیت

کودک و نوجوان فطرتاً دنبال الگو می گردد و این خواسته درونی او در حس تقلید وی جلوه می کند. والدین و مربیان باید با معرفی الگوهای درست، حس تقلید او را جهت دهند. آنچه در این میان اهمیت ویژه دارد، شناساندن الگوهای راستین و نمونه های کامل در به وجود آوردن صفات پسندیده در نهاد فرزندان است. این شیوه در قرآن کریم فراوان دیده می شود. قرآن کریم با معرفی الگوهای

ص: ۳۵۶

۱- (۱). شهید ثانی، منیه المرید، ترجمه محمدباقر حجتی، ص ۳۴۰، تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ ش.

کامل، در آموزش خوبی ها و کمالات و فضایل انسانی بهره می گیرد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به پیروی از قرآن، در سیره تربیتی خویش این روش را دنبال می کردند. (۱)

آن حضرت گاه به معرفی الگوهای عینی و دوستانی می پرداختند که خود بر اساس معیارهای مطلوب انتخاب کرده بودند. ایشان درباره یکی از دوستان خود چنین می فرماید:

او از دیدگاه من از همه مردم بزرگ تر بود و اساس بزرگی او به دیده من، کوچکی دنیا در دیده او بود، از سلطه جهالت برون بود. دست دراز نمی کرد، مگر نزد کسی که مورد اعتماد بود و سودی در آن وجود داشت، نه شکایتی می کرد و نه خشمگین و ناخشنود بود؛ بیش تر روزگارش را خاموش بود، هنگامی که سخن می گفت بر گویندگان و زبان آوران غلبه می یافت. مردی افتاده بود و مردم ناتوانش می انگاشتند؛ اما همین که زمان تلاش و جدیت فرا می رسید، شیر بیشه را می ماند!

حضرت در ادامه بیان اوصاف دوست خویش می فرماید:

چون با دانشمندان جمع می شد، به شنیدن بیش تر شیفته بود تا به گفتن. اگر در سخن مغلوب می شد، در خاموشی مغلوب نمی گشت. آنچه را انجام نمی داد نمی گفت، ولی کارهایی انجام می داد که آن را به زبان نمی آورد. اگر در مقابل دو کار قرار می گرفت که نمی دانست کدام یک از آن دو خداپسندانه تر است، آن را که نفسش می پسندید انجام نمی داد، هیچ کس را به کاری که زمینه عذر در آن بود، سرزنش نمی کرد.

(۲)

جدول ۱-۱ اصول و روش های هدف خدامحوری

ص: ۳۵۷

۱- (۱). شیخ عباس قمی، همان، ج ۱، ص ۲۲۵.

۲- (۲). حرانی، همان، ص ۴۰۶، ش ۱۳.

رسیدن به رضایت الهی، آرزوی تمام انبیا بوده است. لذا در روایت آمده که حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کرد:

«خدایا! مرا به عملی راهنمایی کن که با انجام دادن آن به رضایت تو دست یابم.» خداوند وحی کرد: «ای فرزند عمران! رضایت من در سختی و گرفتاری توست که طاقت آن را نداری.» موسی به سجده افتاد و گریست. سرانجام وحی شد: «ای موسی! رضایت من در رضایت تو به قضا و تقدیرات من است.» (۱)

۲-۲-۱- اصل احسان

اگر نگاهی گذرا به سیره تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) براساس گزارش های قرآنی، روایی و تاریخی شود، به خوبی می توان دریافت که آن امام همام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) الگوی کامل احسان بوده است. در روایات بسیاری، از احسان و ایثارگری امام سخن به میان آمده است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دو بار از همه مال خود دست کشیدند، و سه بار اموالشان را در راه خدا تقسیم کردند، حتی کفشی را می بخشیدند و کفشی دیگر را نگاه می داشتند. (۲)

این کار از بسیاری بر نمی آید و کم تر کسی به خود چنین جرأت می دهد که از همه اندوخته ها و مالی که به زحمت به دست آورده دست بکشد و به دیگران بخشد. تنها خاندان اهل بیت (علیهم السلام) و پیروان صدیق ایشان از چنین منش و خوبی بهره مندند. آنان تربیت شده مکتب قرآن بودند. در روایت آمده:

ص: ۳۵۸

۱- (۱). محمدی ری شهری، همان، ص ۲۲۱، ش ۲۶۲۸.

۲- (۲). محمدرضا حکیمی، الحیاه، ج ۳، ص ۲۹۹، تهران: نقافه الاسلامیه، ۱۴۱۰ ق.

برنامه ریزی در زندگی از دیگر روش هایی بود که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سیره تربیتی خود به کار می بردند و دیگران را بدان تشویق می کردند. دخل و خرج امام روی برنامه و نظام بود و هرج و مرج و اسراف و تبذیر در کار ایشان راه نداشت. امام هم بر مبادی ورود درآمد خویش نظارت داشتند و هم بر موارد خروج آن.

ابوهاشم قتاد گوید:

از بصره برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کالا می آوردم و او تجارت مرا به دقت محاسبه می کرد و می فرمود: «پدرم به من گفت که رسول خدا (ص) فرمود:

«المغبون لا محمود ولا مأجور»^(۱) فریب خورده (در معامله) نه ستایش می شود و نه اجر می برد.

اگر در نزد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چیزی نبود که به نیازمند پردازد، با زبانی خوش و کریمانه، او را خشنود می ساخت و ظریفانه، آبروی او را نگه می داشت. او رفتار جدش با نیازمندان را از نزدیک دیده بود و آن را برای مردم باز می گفت:

کان رسول الله (ص) اذا سأله احد حاجه لم يرده الا بها و يميسود من القول؛^(۲)

پیامبر (ص) همواره وقتی کسی از او حاجتی می خواست، کمک خود را با گفتار خوش همراه می کردند.

این روش تربیتی در زمان حاضر نیز کاربردهای فراوان دارد. برنامه ریزی برای اداره زندگی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... آثار مثبت بسیاری به همراه دارد.

۸-۲-۲-۱-۲- روش اینار

اینار و گذشت یکی از روش های تربیت اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که در سرتاسر زندگی آن حضرت نمودهای فراوانی داشت. امام بسیار بزرگوار بودند و از ستم دیگران چشم پوشی می کردند. بارها پیش می آمد که واکنش حضرت به رفتار ناشایست دیگران، سبب تغییر روش فرد خطاکار می شد.

ص: ۳۶۰

۱- (۱). ابن عساکر، ج ۴، ص ۲۱۴.

۲- (۲). ابن یعقوبی، تاریخ یعقوبی، تصحیح محمدابراهیم آیتی، ج ۲، ص ۲۲۷، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴ ق.

در همسایگی امام، خانواده ای یهودی می زیستند. دیوار خانه یهودی شکافی داشت که از آن رطوبت نجاست به خانه امام نفوذ می کرد فرد یهودی نیز از این موضوع آگاهی نداشت تا این که روزی زن او برای درخواست نیازی به خانه امام آمد و دید که شکاف دیوار سبب شده که دیوار خانه امام نجس گردد. بی درنگ نزد شوهرش رفت و او را آگاه ساخت. مرد یهودی نزد امام آمد و از سهل انگاری خود پوزش خواست و از این که در این مدت، امام سکوت کرده و چیزی نگفته بود، شرمند شد. امام برای این که او بیش تر شرمند نشود فرمود: «از جدم رسول خدا (ص) شنیدم که با همسایه مهربانی کنید». یهودی با دیدن گذشت و چشم پوشی و برخورد پسندیده ایشان به خانه اش رفت، دست زن و بچه اش را گرفت و نزد امام آمد و از ایشان خواست تا آنان را به دین اسلام درآورد. (۱)

گستره گذشت و مهرورزی امام، آن قدر پدیده بود که قاتل او را هم دربرگرفت، چنان که «عمر بن اسحاق» می گوید:

من و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در لحظه شهادت، نزد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودیم که فرمود: «بارها به من زهر داده اند، ولی این بار تفاوت می کند؛ زیرا این بار جگرم را قطعه قطعه کرده است». امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ناراحتی پرسید: «چه کسی شما را زهر داده است؟» فرمود: «از او چه می خواهی؟ می خواهی او را بکشی؟ اگر آن کسی باشد که من می دانم، خشم و عذاب خداوند بیش تر از تو خواهد بود. اگر هم او نباشد، دوست ندارم که به خاطر من، بی گناهی گرفتار شود». (۲)

۲-۱-۳- روش بر آوردن نیازهای دیگران

امام بر آوردن نیاز دیگران را در هر حالی در اولویت قرار می دادند. ابن عباس می گوید:

با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسجدالحرام بودم. حضرت در آن جا معتکف و مشغول طواف بودند. نیازمندی نزد ایشان آمد و عرض کرد: «ای فرزند رسول خدا،

ص: ۳۶۱

۱- (۱). محمدحسین شهیدایی، روضه تحفه الواعظین، ج ۲، ص ۱۰۶، قم: انتشارات شهیدایی، ۱۳۴۲ ش.

۲- (۲). ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۲، ص ۱۵، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.

به فلائن شخص مقداری بدهکارم و از عهده قرض او بر نمی آیم. اگر ممکن است (مرا کمک کنید). امام فرمود: «به صاحب این خانه (و اشاره به کعبه کرد) متأسفانه در حال حاضر، پولی در اختیار ندارم». شخص نیازمند گفت: «ای فرزند رسول خدا! پس از او بخواهید که به من مهلت بدهد؛ چون مرا تهدید کرده است که اگر بدهی خود را نپردازم، مرا به زندان بیندازد». حضرت طواف خود را قطع کردند و همراه آن مرد به راه افتادند تا نزد طلب کارش بروند و از او مهلت بگیرند. عرض کردم: «یا بن رسول الله! گویا فراموش کرده اید که در مسجد قصد اعتکاف داشتند». حضرت فرمود: «نه فراموش نکرده ام؛ ولی از پدرم شنیدم که پیامبر اکرم (ص) فرمود: "هر کس حاجت برادر مؤمن خود را برآورد، نزد خدا مانند کسی است که نه هزار سال روزها روزه گرفته و شب ها را به عبادت گذرانیده است"» (۱).

۲-۲-۲- اصل عزت

به وجود آوردن خودباوری و عزت نفس، انسان را در زندگی آینده موفق تر خواهد نمود. این صفت زیبا را می توان از همان دوران کودکی و با شیوه های مختلف پرورش داد. امام به کرامت و عزت نفس مردم توجه داشتند. ارزش آبروی مردم را بیش از داده های خود می شمردند. درماندگان را صاحب اصلی آن می دانستند و کرم و بخشش را پیش از پرسش، معنا می کردند:

والکرم العطیه قبل السؤال و التبرع بالمعروف و الاطعام فی المحل (۲)

کرم عبارت است از بخشش پیش از پرسیدن، نیکی از روی میل و اطعام به جا.

برخی از آن شیوه ها عبارتند از:

۲-۲-۲-۱- روش احترام به کودک

پیامبر اسلام (ص) بارها امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در ایام کودکی احترام می نمودند. روزی حضرت نشسته بودند که آن دو کودک وارد شدند. پیامبر (ص) به

ص: ۳۶۲

۱- (۱). شیخ عباس قمی، همان، باب الحاء

۲- (۲). یعقوبی، همان، ج ۲، ص ۲۲۶.

احترام آن‌ها از جای برخاسته، به انتظار ایستادند، لحظاتی طول کشید، آن‌ها نرسیدند. رسول اکرم (ص) به طرف کودکان پیش رفتند و از آنان استقبال نمودند و بغل باز کردند و هر دو را بر دوش خود سوار نمودند و به راه افتادند و به آنان فرمودند: «فرزندان عزیز، مرکب شما چه خوب مرکبی است و شما چه سواران خوبی هستید!»^(۱)

در روایت دیگری عبدالله بن عباس می‌گوید:

با پیامبر (ص) به خانه فاطمه (س) رفتم. حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) [که کودکی بیش نبود] صورتش را شسته و تمیز و پاکیزه از منزل بیرون آمد. رسول خدا (ص) او را در آغوش گرفته، بوسیدند و سپس فرمودند: «این پسر من آقا است»^(۲).

۲-۲-۲-۲- روش هم بازی شدن با کودکان

کودکان و نوجوانان از بازی و ورزش لذت می‌برند و به این وسیله، ضمن آشنایی بیش تر با جهانی که در آن زندگی می‌کنند، رشد یافته، در عین حال فرصت‌های خوبی را برای بیان احساسات و عواطف خود می‌یابند. هم بازی شدن والدین و بزرگ ترها با آنان، در ایجاد خودباوری در وجودشان نقش مهمی دارد. ابورافع، از یاران پیامبر (ص) روزی با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که کودک خردسالی بود، هم بازی شد. آنان با قرار گرفتن روی دوش یک دیگر بازی می‌کردند. هنگامی که نوبت سواری به ابورافع می‌رسید، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او می‌فرمود: «عجب دارم از تو که می‌خواهی بر دوش کسی سوار شوی که پیامبر (ص) او را بر دوش خود سوار می‌کند.» وقتی نوبت سواری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌شد، ابورافع می‌گفت: «همان طوری که تو به من سواری ندادی من هم تو را سوار نمی‌کنم.» حضرت به او

ص: ۳۶۳

۱- (۱). محمدتقی فلسفی، کودک از نظر وراثت و تربیت، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ پانزدهم، تهران: نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۲.

۲- (۲). شیخ طبرسی، همان، ص ۲۱۱.

فرمود: «آیا میل نداری کسی را که پیامبر (ص) بر دوش خود می نشاند بر دوشت سوار کنی؟» ناچار ابورافع طفل را بر دوش خود سوار می کرد.

شخصیت روحی این کودک از خلال گفتار و کیفیت استدلالش پیداست. طفلی را که پیامبر اسلام (ص) در آغوش خود پرورش داده و شخصیت روانی او را احیا نموده است، بزرگی خود را باور دارد و هرگز با زبونی سخن نمی گوید. (۱)

۲-۲-۲-۳ - شجاعت

شجاعت میراث ماندگار امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) میراث دار آن بزرگوار. در کتاب های تاریخی آمده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تقویت این روحیه در کودکان، خود به طور مستقیم دخالت می کردند، شمشیرزنی و مهارت های نظامی را از کودکی به آنان می آموختند و پشتیبانی از حق و حقیقت را به آنان درس می دادند. میدان های نبرد، مکتب درس شجاعت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فرزندانش بود.

با آغاز خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، کشمکش ها نیز آغاز شد. نخستین فتنه، جنگ جمل بود که به بهانه خون خواهی عثمان برپا گردید. شعله های جنگ زبانه می کشید. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پسرش «محمد بن حنفیه» را فراخواندند و نیزه خود را به او داده، فرمودند: «برو شتر عایشه را نحر کن». محمد بن حنفیه نیزه را گرفت و حمله کرد، ولی کسانی که به سختی اطراف شتر عایشه را گرفته بودند، حمله او را دفع کردند. او چندین بار حمله کرد، ولی نمی توانست خود را به شتر برساند. ناچار نزد پدر آمد و اظهار ناتوانی کرد. امام نیزه را پس گرفته، به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دادند. او نیزه را گرفت و به سوی شتر تاخت و پس از مدتی کوتاه، بازگشت، در حالی که از نوک نیزه اش خون می ریخت. محمد حنفیه به شتر نحر شده و نیزه

ص: ۳۶۴

خونین نگریست و شرمند شد. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «شرمنده نشو؛ زیرا او فرزند پیامبر (ص) است و تو فرزند علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستی» (۱).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دیگر جنگ های آن دوران نیز شرکت کردند و دلاوری های بسیاری از خود نشان دادند. معاویه درباره دلاوری های حضرت می گفت: «او فرزند کسی است که به هر کجا می رفت، مرگ نیز همواره به دنبالش بود (کنایه از این که ترس بود و از مرگ نمی هراسید)» (۲).

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمینه ضرورت تربیت معنوی انسان و تغذیه روان او می فرماید:

عجبت لمن يتفكر في ماكوله كيف لا يتفكر في معقوله، فيجنب بطنه ما يؤذيه و يودع صدره ما يرديه؛ (۳)

تعجب می کنم از فردی که در غذای جسمانی خود فکر می کند (که سالم و بهداشتی باشد) اما در غذای روح خویش نمی اندیشد، در نتیجه شکم خود را از غذاهای زیان بخش حفظ می کند ولی سینه اش را در مقابل آنچه آن را پست می گرداند رها می کند.

۲-۲-۴- روش انتخاب نام زیبا برای کودک

نام کودک، نقش مهمی در شخصیت او ایفا می کند. باید برای طفل نامی را انتخاب کرد که بعدها به خاطر آن استهزا و تحقیر نشود و در آینده احساس حقارت نکند، نامی که یادآور وابستگی او به خداوند متعالی و نشان دهنده فرهنگ و مکتب او باشد. سیره عملی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نام گذاری فرزندان خویش، گواه روشنی بر توجه آن حضرت به این مهم است. نام فرزندان پسر آن حضرت عبارتند از: حسن، زید، قاسم، عمرو، عبدالله، عبدالرحمان، حسین،

ص: ۳۶۵

۱- (۱). ابن شهر آشوب، همان، ج ۴، ص ۲۱.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۷۳، چاپ اول، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۷۸ ق.

۳- (۳). قطب الدین راوندی، الدعوات، ص ۱۴۴-۱۴۵، قم: مدرسه الامام المهدی، ۱۴۰۷ ق.

طلحه. نام فرزندان دختر ایشان عبارتند از: ام الحسن، ام الحسین، فاطمه، ام عبدالله، ام سلمه، رقیه. (۱)

۲-۲-۵- روش مشورت با فرزندان

یکی از شیوه های شخصیت دادن به فرزندان، مشورت کردن با آن هاست. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ضمن توصیه به این کار پسندیده، با فرزندان خویش در موارد مختلف مشورت می کردند و بدین وسیله شخصیت آنان را پرورش داده، در آن ها عزت نفس ایجاد می نمودند. روزی معاویه بن خدیج به عنوان خواستگار به منزل آن حضرت آمد. حضرت به او فرمود:

انا قوم لا نزوج نساءنا حتی نستامرهن؛ (۲)

ما قومی هستیم که دختران خود را بدون نظرخواهی و مشورت با خودشان، شوهر نمی دهیم.

۲-۲-۶- روش سلام کردن به کودکان

یکی از روش های تربیت اخلاقی که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سیره عملی خود به کار می بردند و دیگران را بدان سفارش می کردند، سلام کردن حتی به کودکان بود. حضرت در این باره می فرماید:

هر کس قبل از سلام کردن سخن آغاز کند، او را جواب ندهید. (۳)

این سخن در مورد معاشرت والدین با کودکان اهمیت ویژه ای می یابد، زیرا کودکی که به او سلام داده شود و بدین وسیله از وی احترام نمایند، شایستگی خود را باور می کند و از همان دوران کودکی، احساس می نماید که دیگران برای او اهمیت و ارزش قائل هستند.

ص: ۳۶۶

۱- (۱). شیخ مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۱۶، تهران: کتاب فروشی اسلامی، ۱۳۶۴ ش.

۲- (۲). باقر شریف قرشی، حیاة الامام الحسن بن علی، ج ۱، ص ۳۲۹، نجف: مطبعه الآداب، ۱۳۸۵ ق.

۳- (۳). عزیزالله عطاردی، مسندالامام المجتبی، الحسن بن علی، ص ۶۸۸، تهران: عطارد، ۱۳۷۳ ش.

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «پنج چیز را تا لحظه مرگ ترک نمی‌کنم: ... یکی از آن‌ها سلام دادن به کودکان است» (۱).

۲-۲-۷- روش مطابقت رفتار با گفتار

والدین و مربیان اگر به گفته‌های خویش جامه عمل بپوشانند، بهترین، مؤثرترین و پرثمرترین شیوه را در تربیت به کار گرفته‌اند و به طور غیرمستقیم و ناخودآگاه، بر متربیان تأثیر می‌گذارند. نصیحت‌های مربیان و والدین زمانی بر فرزندان مؤثر واقع خواهد شد که آنان هر یک نمونه‌ای عملی از آن توصیه باشند و گفتار خویش را با عمل هماهنگ سازند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از دوستان خود را که شایسته تمجید بود، با صفات زیبایی معرفی کردند و در ضمن خصلت‌های پسندیده او فرمودند:

«کان لا یقول ما لا یفعل و یفعل ما لا یقول» (۲).

او آنچه را که عمل نمی‌کرد، نمی‌گفت و کارهایی را که نگفته بود انجام می‌داد.

۲-۲-۳- اصل کرامت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از خیل ستارگان پرفروغ است. او به «کریم اهل بیت» شهرت دارد. رفتار کریمانه او در سینه تاریخ موج می‌زند و جهانیان سرگشته درهم و دینار را به تحیر وامی دارد. در بین مردمی که در چاه دنیاخواهی سقوط کرده‌اند و برای دست یابی به دنیا، تن به هر نوع خواری می‌دهند، مطالعه بخشش‌های کریمانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواندنی و شنیدنی است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به فقیران فرهنگی و فریب خوردگان جاهل نیز قلب رئوف داشتند. گرچه آن‌ها بر اثر فریب دشمنان با هتاک‌ی و بی‌حرمتی با امام برخورد می‌کردند، امام هیچ‌گاه از سخنان بیهوده آنان غضبناک نمی‌شدند و با

ص: ۳۶۷

۱- (۱). شیخ صدوق، همان، ج ۱، ص ۲۷۱.

۲- (۲). حرانی، همان، ص ۲۳۴.

لطف و مهربانی آن‌ها را نوازش می‌کردند و به رفع نیازهایشان همت می‌گماشتند. آنان نیز با دیدن برخورد‌های خاضعانه امام، به حیرت می‌افتادند و در اندک مدت از گفته‌های خویش پشیمان می‌شدند. نمونه بارز فروتنی امام با فقرزدگان فرهنگی و دین‌باختگان بی‌هویت، ملاقات با آن مرد شامی است که حکایتش در متون تاریخی معروف است.^(۱)

۲-۲-۳-۱- روش فریادرسی محرومان

در آیین اسلام، ثروتمندان، مسئولیت سنگینی در برابر مستمندان و تهی‌دستان اجتماع دارند و به حکم پیوند عمیق معنوی و برادری دینی، باید همواره در تامین نیازمندی‌های محرومان کوشا باشند. پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان دینی ما، نه تنها سفارش‌های مؤکدی در این زمینه نموده‌اند، بلکه هر کدام در عصر خود، نمونه برجسته‌ای از انسان دوستی و ضعیف‌نوازی به شمار می‌رفتند.

پیشوای دوم شیعیان، در بخشش و دست‌گیری از بیچارگان، سرآمد روزگار خویش و آرام‌بخش دل‌های دردمند و نقطه امید درماندگان بودند. هیچ آزرده‌دلی نزد آن حضرت شرح‌پریشانی نمی‌کرد، جز آن‌که مرهمی بر دل آزرده‌او می‌نهادند و گاهی پیش از آن‌که مستمندی اظهار احتیاج کند و عرق شرم بریزد، احتیاج او را برطرف می‌ساختند و اجازه نمی‌دادند رنج و مذلت سؤال را بر خود هموار سازد.

۲-۲-۳-۲- روش گذشت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) مظهر گذشت بودند. حضرت در برابر کزاندیشان و دشمنانی چون فاسقان بنی‌امیه چونان کوه می‌ایستادند و در برابر تجاوزات آنان از قانون و فسق و فجورشان، مدافعه نمی‌کردند و خطرهای راه را به جان می‌خریدند.

ص: ۳۶۸

۱- (۱). محمدی ری‌شهری، همان، ج ۷، ص ۴۳.

سعید بن ابی سرح از شیعیان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. چون زیاد به کوفه آمد، وی را طلب کرد و او را ترساند. سعید به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پناه آورد. زیاد برادران، فرزندان و همسرش را زندانی کرد، اموالش را مصادره و خانه اش را خراب نمود. امام نامه ای به زیاد نوشت و خواستار آزادی زندانیان سعید و رد اموال و بنای خآن هاشم گردید. زیاد پاسخی تند و تهدیدآمیز به امام داد و چون نامه اش به امام رسید، در نامه دوم به او نوشت:

من الحسن بن فاطمه الی زیاد بن سمیه، اما بعد فان رسول الله (ص) قال: الولد للفراش وللعاهر الحجر. (۱)

از حسن فرزند فاطمه به زیاد فرزند سمیه! اما بعد، رسول خدا (ص) فرمود: فرزند از آن فراش (ازدواج شرعی) است و سهم زناکار سنگ است.

ماجرای مناظره امام حسن و پاسخ های دندان شکن حضرت به عمرو بن عاص و ولید بن عقبه و عتبه بن ابی سفیان و مغیره بن شعبه، مشهور است؛ (۲) ولی حضرت در برابر خطای نادانان و زخم زبان جاهلان، بردبار بودند و از ظلم به شخص خود که از روی تعصب کور و جهالت نادانان به ایشان می رسید، مهربانانه و کریمانه درمی گذشتند و این آیه فراروی ایشان بود:

(... والذین لا یشهدون الزور و اذا مڑوا باللغو مڑوا کراماً)؛ (۳)

بندگان (خاص خداوند) رحمان کسانی هستند که شهادت به باطل نمی دهند و هنگامی که با لغو و بیهودگی رو به رو می شوند، بزرگوارانه از آن می گذرند.

۲-۲-۳ - روش مهربانی و مهرورزی

مهربانی با بندگان خدا، از ویژگی های بارز امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و از روش های اساسی در تربیت اخلاقی در سیره و اندیشه های آن حضرت بود. امام همواره

ص: ۳۶۹

۱- (۱). سیدمحسن امین، فی رحاب ائمه اهل بیت، ج ۱، ص ۱۸۲، بیروت: دارالتعاریف للمطبوعات، ۱۴۰۰ ق.

۲- (۲). ابن جوزی، تذکره الخواص، ص ۱۸۲، تهران: مکتبه نینوی الحدیثه، ۱۴۰۱ ق.

۳- (۳). سوره فرقان، آیه ۷۳.

مهربانی را با مهربانی پاسخ می گفتند. حتی پاسخ او در برابر نامهربانی نیز مهربانی بود. نوشته اند امام گوسفند زیبایی داشتند که به او علاقه نشان می دادند. روزی دیدند گوسفند در گوشه ای افتاده و ناله می کند. جلوتر رفتند و دیدند که پای آن را شکسته اند. امام از غلامش پرسیدند: «چه کسی پای این حیوان را شکسته است؟» غلام گفت: «من شکسته ام». حضرت فرمود: «چرا چنین کردی؟» گفت: «برای این که شما را ناراحت کنم». امام با تبسمی دلنشین فرمودند: «ولی من در عوض، تو را خوشنود می کنم و غلام را آزاد کرد». (۱)

۲-۲-۳-۴ - روش میهمان نوازی

امام همواره در پذیرایی از میهمان تلاش جدی می کردند. گاه از اشخاصی پذیرایی می کردند که حتی آنان را نمی شناختند. به ویژه، به پذیرایی از بینوایان علاقه زیادی داشتند. آنان را به خانه خود می بردند و به گرمی پذیرایی می کردند و به آن ها لباس و مال می بخشیدند. (۲)

حضرت با این سپاس گزاری، هم از میهمان غریبی پذیرایی می کردند و هم جایگاه و ارزش میزبانی او را به جهت عمل نیکویش، پاس می داشتند. بارها درباره فقیرانی که از ایشان پذیرایی کرده بودند می فرمود:

فضیلت با آنان است. اگرچه پذیرایی شان اندک است و مالی ندارند، برترند؛ زیرا آنان غیر از آنچه ما را به آن پذیرایی می کنند چیز دیگری ندارند و از همه چیز خود گذشته اند، ولی ما بیش از آنچه پیش میهمان می گذاریم اموال داریم.

(۳)

جدول ۲- اصول و روش های هدف رضایت الهی

ص: ۳۷۰

۱- (۱). قرشی، همان، ج ۱، ص ۳۱۴.

۲- (۲). ابن شهر آشوب، همان، ج ۴، ص ۱۶.

۳- (۳). مجلسی، همان، ج ۴۳، ص ۲۵۳.

محور اصلی و هدف نهایی همه آموزه ها و معارف دینی، تربیت «انسان کامل» با ویژگی ها و مشخصاتی است که در منابع اصیل دینی بدان تصریح شده است. اگر در اسلام، احکام و دستورهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی هم وجود دارد، همه مقدمه و به «تربیت انسان» ناظر است، یعنی اسلام به تمام ابعاد تربیت توجه داشته و در قرآن کریم و روایات معصومان (علیهم السلام) آشکارا به آن اشاره شده است.

از آن جا که نظام حاکم بر کشور ما نظامی اسلامی است و تعالیم و اهداف آموزش و پرورش آن بر پایه اسلام پی ریزی شده، استخراج و استنتاج نظریات تربیتی مکتب اسلام خصوصاً پیشوایان دینی و کسانی که نظریات ارزشمندی درباره آن عرصه کردند و در ارائه آن به مسلمانان کوشیدند، از جمله فعالیت های پر اهمیت فلسفه تعلیم و تربیت در طول تاریخ تفکرات تربیتی به شمار می رود و از سنت های معتبر این حوزه معرفتی است.

معصومان الگوهای ممتاز انسانی و کامل ترین مروجان معارف الهی در سطح جهان هستند. به همین جهت، خداوند متعالی در کنار اطاعت از خدا و رسولش، پیروی از اولی الامر (یعنی امامان) را بر همگان واجب گردانیده است. کم ترین اثر این همبستگی، دفع خصومت ها و کینه های دیرینه است.

حاکم شدن ارزش های دروغین و غیرانسانی و رذایل در جامعه یکی از موانع انسجام اسلامی است. بی شک پیوند روابط انسانی و نزدیک شدن دل های افراد جامعه به هم دیگر، در اثر اعتماد و علاقه قلبی آنان به یک دیگر است. اگر معاشرت درست بر اساس موازین اخلاقی و کمالات انسانی در جامعه صورت گیرد، اتحاد مردم روز به روز بیش تر می شود و اگر ارزش های اخلاقی از میان رود، مردم در ظاهر به هم دیگر احترام نفاق آمیز خواهند داشت؛ اما در باطن دشمن یک دیگر خواهند بود؛ برای مثال، اگر عدالت در جامعه جای خود را به تبعیض و بی عدالتی بدهد و مردم از هم دیگر و مسئولان ناراضی باشند، وحدت در آن جامعه معنا نخواهد داشت؛ زیرا کینه ها با کوچک ترین بحرانی بروز می کند، آتش اختلاف شعله می کشد و ناراحتی های درونی افراد آشکار می شود. اما اگر آموزه هایی همانند احسان، ایثار، گذشت و... که در این پژوهش بدان ها اشاره شد، رواج داشته باشد، اعتماد متقابل تحقق می یابد و پایه های وحدت اسلامی منسجم تر می شود.

اگر بخواهیم شاهد یک تربیت درست و ایده آل و پر بازده در جامعه اسلامی باشیم، باید از شیوه ها و روش های تربیتی مناسبی بهره جویم که مطابق با موازین و راه کارهای عقلی و شرعی است. بهترین و کلیدی ترین شیوه های تربیتی را می توان در اقوال و افعال شایسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) پی جویی کرد؛ زیرا آن حضرت همانند سایر معصومان و پیشوایان، یکی از بالاترین و برترین مربیان تربیتی بشر به

حساب می آیند و تمامی مکاتب تربیتی عالم، چاره ای جز تسلیم و ره جویی از مکتب تربیتی اسلام و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ندارند؛ چنان که قرآن کریم، همه را به پیروی کامل از آن بزرگواران فراخوانده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ ۱

از خدا و رسول و صاحبان امر خود پیروی کنید.

از آن جایی که رسیدن به نیک بختی، غایت تربیت از نظر اکثر مکاتب و دیدگاه های تربیتی است و در اسلام نیز پرورش عبد صالح مدنظر است؛ از نظر اسلام در تربیت اخلاقی نیز مانند سایر انواع تربیت غرض رشد انسان ها به سوی کمال واقعی آن ها یعنی قرب الی الله و هدف در تمام انواع تربیت، یکی است. از این بابت که اخلاق در تمام شئون زندگی انسان حاکمیت دارد و مشرف بر تمام انواع تربیت هاست، نوعی ملازمت با تربیت های دیگر دارد؛ بطوری که وقتی بحث از تربیت اجتماعی می شود، نمی توان تربیت اخلاقی را از نظر دور داشت. چون بر هر اجتماعی بالاخره نوعی تربیت اخلاقی چه خوب و چه بد حکم فرماست و هیچ فعلی از افعال انسان نمی تواند از حیطه انسان خارج شود. از طرف دیگر، چون هدف تمام انواع تربیت در اسلام و سیره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی است، لذا مایه تعجب نخواهد بود اگر اهداف، اصول و روش های تربیت در همه آن ها یکسان باشد.

در مکتب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اهداف، اصول و روش های تربیت از محتوای آن جدا نبوده و در همگی آن ها، جهت تقرب به خدا هویداست. ممکن است در جداول مذکور در یافته های پژوهشی، از روشی نام برده شده باشد که آن روش خود هدف تربیت باشد و یا هدفی جزئی در قالب روش ارائه شده باشد، چون در همه موارد یاد شده جهت یکی است، به نظر رسیدن روش به عنوان هدف و یا هدفی به عنوان روش اصل مسأله را لوٹ نمی کند.

نکته دیگری که در این زمینه بایستی به آن توجه کرد این است که اهداف، اصول و روش های تدوین شده در این پژوهش، صرفاً استنباط پژوهش گر است که چنانچه توانا تر و با فراغت بال بیش تری، به آن پردازد، قطعاً نوع دریافت و دسته بندی آن ها متفاوت خواهد بود، گرچه به هر صورت که تدوین گردند همگی آن ها یک هدف را دنبال خواهند کرد و آن هم رسانیدن انسان به کمال است.

پیشنها

۱. پیشنهادهای کاربردی

۱ - ۱ - از آن جا که اولاً پژوهش حاضر درباره یکی از مهم ترین مسائل زندگی بشر، یعنی تربیت او و از میان انواع تربیت مهم ترین قسم آن، یعنی تربیت اخلاقی است و ثانیاً نسخه پیچیده شده محقق از خودش نبوده و از کلام گهربار مردی گرفته شده که از سلاله پاکان و زاهدان روزگار و مرتبط با وحی الهی است و ثالثاً: جامعه اسلامی به خصوص ایران اسلامی که ادعا دارد شیعه آن بزرگوار به شمار می آید، لازم است که با گفتار و کردار آن امام آشنا باشند. لذا برای به سعادت رسیدن جامعه اسلامی، راهی جز تربیت نسل حاضر و آینده مطابق با دستورهای ائمه (علیهم السلام) وجود ندارد و پیشنهاد می گردد کسانی که دلشان برای فرزندان امت اسلامی می تپد، با روش های تربیتی ایشان آشنا شوند و فرزندان این مرز و بوم را با آن روش ها به سوی سعادت رهنمون گردند.

۱ - ۲ - مسئولان و برنامه ریزان تربیتی در سطوح مختلف، با عنایت به نتایج پژوهش حاضر و کاوش در سایر موارد تربیتی، نسبت به تهیه مقررات، کتاب ها، روش های آموزش و پرورش دانش آموزان و استفاده از هر وسیله کمکی که بتوان از آموزه های تربیتی آن امام عزیز بهره گرفت، بکوشند.

ص: ۳۷۴

۱- ۳- دستگاه های ذیربط و متولی، ضمن بهره گیری از نتایج این پژوهش، زمینه را برای ترویج آن در جامعه فراهم آورند.

۱- ۴- مربیان، معلمان و مجریان تعلیم و تربیت، می توانند از پیام های این پژوهش در باروری و پرورش جنبه های تربیتی و اخلاقی شاگردان، استفاده کنند.

۲. پیشنهادهایی برای پژوهش های آتی

۲- ۱- از آن جا که پژوهش حاضر بیش تر به تربیت اخلاقی تأکید نموده است، می طلبد که در فرصت های دیگر و یا سایر پژوهش گران در زمینه انواع دیگر تربیت از جمله: تربیت سیاسی، اجتماعی و حرفه ای، با استفاده از دیدگاه آن امام اقدام نمایند.

۲- ۲- روش های تربیتی استنتاج و تدوین شده در این تحقیق، تنها گوشه و شمه ای از روش های وسیع تربیتی است که در متن سخنان و سیره و روش تربیتی کریم اهل بیت نهفته است و می طلبد که پژوهش تحقیق در زمینه موضوع مورد نظر، بررسی گسترده تری انجام دهند.

ص: ۳۷۵

۱. ابراهیم زاده، عیسی، فلسفه تربیت (رشته علوم تربیتی)، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۳ ش.
۲. ابن ابی الحدید، عزالدین ابوحامد عبدالحمید بن هبه الله بن محمد، شرح نهج البلاغه، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۸ ق.
۳. ابن جوزی، یوسف بن قُرْنُلی. تذکره الخواص، تهران: مکتبه نینوی الحدیثه، ۱۴۰۱ ق.
۴. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۹ ق.
۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوعبدالله محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (عَلَّیْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، قم: مؤسسه علامه، ۱۳۸۰ ق.
۶. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، ترجمه الامام الحسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) من تاریخ مدینه دمشق، بیروت: مؤسسه المحمودی، ۱۴۰۰ ق.
۷. ابن منظور، محمد ابن مکرم، لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.
۸. امین، علامه سیدمحسن، فی رحاب ائمه اهل البیت (علیهم السلام)، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۰ ق.
۹. جانکار، باربارا، فلسفه ارسطو، مترجم مهرداد ایرانی طلب، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۵ ش.
۱۰. جزری، عزالدین بن الاثیر، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.

۱۱. حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل رسول، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۲. حسینی زاده، سیدعلی، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)، تربیت فرزند، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴ ش.
۱۳. حکیمی، محمدرضا، الحیاه، تهران: ثقافه الاسلامیه، ۱۴۱۰ ق.
۱۴. خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۶ ش.
۱۵. ذوالفقاریور، ابراهیم، تربیت اخلاقی کودک و نوجوان از دیدگاه اسلام، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران: تهران، ۱۳۸۰ ش.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بی جا، ۱۳۷۸ ش.
۱۷. راوندی، قطب الدین، الدعوات، قم: مدرسه الامام المهدی، ۱۴۰۷ ق.
۱۸. زیباکلام مفرد، فاطمه، مکتب فلسفی لیبرالیسم آموزشی و اسلام، تفرش: انتشارات دانشگاه تفرش، ۱۳۸۴ ش.
۱۹. سپهرکاشانی، محمدتقی، ناسخ التواریخ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳ ق.
۲۰. سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.
۲۱. شاتو، ژان. مریان بزرگ، ترجمه غلامحسین شکوهی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹ ش.
۲۲. شریعتمداری، علی، اصول تعلیم و تربیت، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۴ ش.
۲۳. -، روان شناسی تربیتی، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۴ ش.

۲۴. شهیدائی، محمدحسین، روضه تحفه الواعظین، قم: انتشارات شهیدائی، ۱۳۴۲ ش.
۲۵. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، معانی الأخبار، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲ ش.
۲۶. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه قمی، عیون اخبارالرضا، چاپ اول، ترجمه حمیدرضا مستفید، علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۷۲ ش.
۲۷. طبرسی، حسن بن فضل. اعلام الوری بالاعلام الهدی، قم: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ ق.
۲۸. طبرسی، فضل بن حسین، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۹. عاملی (شهید ثانی)، شیخ زین الدین بن علی، منیه المرید، ترجمه محمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ ش.
۳۰. عبدالباقی، محمدفؤاد. المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، قاهره: دار الکتب المصریه، ۱۳۶۴ ش.
۳۱. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام المجتبی الحسن بن علی، تهران: عطارد، ۱۳۷۳ ش.
۳۲. فرمهبنی فراهانی، محسن، فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، تهران: انتشارات اسرار دانش، ۱۳۷۸ ش.
۳۳. فلسفی، محمدتقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، چاپ پانزدهم، تهران: نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۲ ش.
۳۴. قراملکی، احد فرامرز، اخلاق حرفه ای، قم: مجنون، ۱۳۸۲ ش.
۳۵. قرشی، باقر شریف، حیاہ الامام الحسن بن علی، نجف: مطبعه الآداب، ۱۳۸۵ ق.

۳۶. قمی، شیخ عباس، منتهی الامال، چاپ پنجم، قم: هجرت، ۱۴۱۲ ق.
۳۷. -، سفینه البحار، قم: انتشارات اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۳۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: داراحیا التراث العربی الثالثه، ۱۴۰۳ ق.
۳۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۲ ش.
۴۰. محمودنیا، علی رضا. تعلیم و تربیت از دیدگاه امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مجله تربیت، شماره ۸، ۱۳۶۵ ش.
۴۱. مروجی، سعید، نگاهی به ابعاد تربیتی قرآن از دیدگاه معصومین (علیهم السلام)، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۴۲. مفید، محمدبن نعمان، ارشاد، تهران: کتاب فروشی اسلامیه، ۱۳۶۴ ش.
۴۳. میرزا محمدی، محمدحسن، فارابی و تعلیم و تربیت، تهران: انتشارات یسظرون، ۱۳۸۴ ش.
۴۴. نارونی، قاسم، بررسی روش های تربیتی در قرآن و سنت، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۴۵. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: نشر آل البيت، ۱۴۰۸ ق.
۴۶. یعقوبی، احمد بن یعقوب، تاریخ یعقوبی، تصحیح محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴ ش.

دوره امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به جز مدت کوتاه زمام داری، دوره شکل گیری و پیدایش سیره ای است که عملاً امامان معصوم (علیهم السلام) تا پایان غیبت صغرا، به جز مقطع حادثه کربلا، در پیش گرفتند. از این رو، ضرورت تدوین سیره سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) افزون می گردد. جوامع روایی، یکی از منابع مهم تدوین سیره سیاسی آن حضرت است. روایات این موضوع، به پنج دسته اصلی تقسیم می شود: روایات دوره زمام داری، روایات صلح با معاویه، روایات روابط حضرت با معاویه پس از صلح، روایات روابط با کارگزاران و طرف داران معاویه و روایات روابط با کسانی که یار یا هواخواه حضرت محسوب می شدند.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امامت، سیره سیاسی امامان، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، روایات سیاسی.

در دوره امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فصلی سرنوشت ساز از تاریخ سیاسی اسلام و اهل بیت (علیهم السلام) رقم خورده است. درس های فراوانی از این فصل در حوزه های

مختلف کلامی، فقهی، سیاسی، اخلاقی و تاریخ تحلیلی، می توان آموخت. از این فراتر، می توان سیره سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دربردارنده اصولی دانست که عملاً در سیره امامان پس از ایشان رعایت شده است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نخستین امام معصومی است که در جایگاه زاده پیامبر اکرم (ص)، سیره سیاسی اهل بیت (علیهم السلام) را همچون نوری واحد و متصل به نور نبوی (ص) نشان می دهد. پیش از ایشان، از همین سرچشمه هدایت، سیره های پیامبر اکرم (ص)، حضرت زهرا (س) و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به تناسب حوادث و اقتضانات خود، پایه های استوار سیاست جامع نگر اسلام را نهاده اند. اما موقعیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پس از دوره کوتاه زمام داری، موقعیتی است که سایر امامان، به جز مقطع قیام حضرت سیدالشهدا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دوره ظهور حضرت صاحب الامر (عج)، کم و بیش، در شبیه آن موقعیت به سر برده اند. این شباهت باعث شده که امامان، پس از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به جز در مقطع قیام کربلا، در سیاست، به شیوه آن حضرت عمل کنند. بنابراین، شناخت سیره سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می تواند شناخت پایه ها و سابقه تاریخی سیره سیاسی سایر امامان را هم فراهم آورد. از این رو، ضرورت شناخت این سیره، از دو جهت خواهد بود: هم بهره مندی از آن به عنوان سیره امام معصوم و هم بهره مندی برای شناخت بهتر سیره سیاسی سایر امامان.

شناخت همه جانبه و قابل اعتماد سیره هر یک از امامان، در گرو تحقیق در همه منابع تاریخی و روایات مرتبط است. این کار باید با تأمل کافی در دلالت و سند روایات و نیز به کارگیری روش های معتبر فهم و تحلیل تاریخی صورت گیرد. بدیهی است به انجام رساندن این مهم، در قالب یک مقاله کوتاه نمی گنجد. اما برای برداشتن گامی در مسیر پاسخ به ضرورت فوق، در این مقاله تلاش می کنیم نگاهی روشمند به روایات قابل استفاده در تدوین سیره سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیندازیم.

جوامع روایی شیعه منبع اصلی نوشتار حاضر است. بر اساس تقسیم سیره سیاسی حضرت در دوره امامت، روایات مربوطه را به چند بخش اصلی دسته بندی می کنیم که ممکن است شامل چند بخش فرعی گردد. با مروری بر مفاد هر دسته، می کوشیم در نهایت، به یک جمع بندی از سیره سیاسی حضرت از نگاه این روایات دست یابیم. در این جا فرصت بررسی سندی وجود ندارد. بنابراین نمی توان جمع بندی مزبور را لزوماً در استنباط احکام شرعی، به کار برد.

مراد از سیره سیاسی

برای این که بدانیم در سیره سیاسی دقیقاً دنبال چه نوع روایاتی هستیم، باید تا حد امکان، مراد خود را از سیره سیاسی بیان کنیم. سیره سیاسی از جنس رفتارهایی شامل کنش ها و واکنش های شخص در حوزه سیاست است. سیاست با فرض حکومت و جامعه، معنا و تحقق می یابد. با وجود این، حوزه سیاست با هیچ یک از حوزه های حکومت و جامعه نسبت مساوی ندارد.

در حوزه سیاست، قدرت محوریت دارد. هر گونه اعمال قدرت، تلاش برای به دست گرفتن یا فروریختن آن، نقد قدرت، تثبیت یا تبلیغ آن، کناره گیری از قدرت یا مشارکت در آن و مانند این ها، در حوزه سیاست می گنجد. از این توضیح، می توان فهمید که مراد از رفتار در جنس سیره سیاسی، رفتار در مقابل گفتار نیست؛ بلکه گفتار را هم شامل می شود. کارهایی که حول محور قدرت اشاره کردیم با رفتار و گفتار هر دو انجام می گردد. حتی تأیید و رد هم در این جا رفتار محسوب می شود.

دسته بندی روایات

اشاره

روایات سیره سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در دوره امامت ایشان، به پنج دسته اصلی می توان تقسیم کرد:

دسته اول: روایات دوران زمام داری چندماهه حضرت است که دوران امامت ایشان نیز با آن آغاز می شود.

دسته دوم: روایاتی را شامل می گردد که درباره چگونگی و علت صلح حضرت با معاویه است.

دسته سوم: روایاتی است که به روابط آن حضرت با معاویه پس از صلح و کناره گیری از قدرت، تا پایان دوره امامت می پردازد.

دسته چهارم: روایات روابط ایشان با کارگزاران، اطرافیان و طرف داران معاویه را شامل می شود.

دسته پنجم: روایات روابط حضرت با یاران و طرف داران خود در مقابل یاران معاویه را پوشش می دهد. این دسته شامل طرف داران منتقد صلح با معاویه هم می شود.

هریک از این دسته ها، می تواند شامل دسته های فرعی تری هم باشد. برای هر دسته، دست کم یک نمونه از روایات نقل می شود.

الف) روایات دوره زمام داری

جهاد با معاویه، مهم ترین مسأله در دوره زمام داری کوتاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. این مسأله، سایر موضوعاتی را تحت الشعاع قرار داده که ممکن است در سیره سیاسی یک زمام دار موضوع تحقیق و بررسی باشد. از این رو، روایات دوره زمام داری حضرت نیز درباره همین مسأله یا پیرامون آن است. بر اساس روایات، پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیعت کوفیان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، گفتار و رفتار حضرت در جهت ادامه جنگ با معاویه و تشویق و تهییج مردم به جهاد با او قرار داشت. در روایتی از این دسته، چنین می خوانیم:

ص: ۳۸۳

فخرج الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فصعد المنبر فحمد الله و اثنى عليه ثم قال: اما بعد، فإن الله كتب الجهاد على خلقه و سماه كرها، ثم قال لاهل الجهاد من المؤمنين (واصبروا إن الله مع الصابرين) فلستم أيها الناس نائلين ماتحبون الا بالصبر على ما تكروهون، إنه بلغني ان معاويه بلغه ما كنا از معنا على المسير اليه فتحرك لذللك، فاخرجوا رحمكم الله معسكركم بالنخيله حتى نظر و تنظروا و نروا و تروا؛(۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به منبر رفتند و پس از ستایش خداوند فرمودند: «خداوند جهاد را بر خلق خود واجب کرد و آن را سختی نامید. سپس به مؤمنان اهل جهاد فرمود: "صبور باشید! همانا خداوند با صابران است" پس ای مردم، هرگز به آنچه می خواهید نمی رسید، مگر با صبر بر آنچه بر شما سخت است. به من خبر رسیده که معاویه از تصمیم ما برای گسیل به سوی او آگاه شده و برای همین به جنبش درآمده است. پس به لشکرگاه خود در نخيله بشتابید رحمت خدا بر شما باد تا بیندیشیم و بیندیشید و ببینیم و ببینید [که چه پیش آید]».

در این روایت، علی رغم تشویق حضرت به جهاد، همان طور که راوی متن اشاره می کند،(۲)

نشانه خوف از سستی و ناهمراهی مردم در جمله اخیر آن آشکار است. بنابراین باید رفتار سیاسی حضرت را در موضوع جهاد با مدعی نامشروع حکومت، در حالی در نظر گرفت که اعتماد کافی به همراهی اطرافیان وجود ندارد. بر اساس روایات، شیوه ای که ایشان در پیش می گیرند، رفتن به جهاد با همین اطرافیان، اما همراه با اتمام حجت و گوشزد کردن بی وفایی آنان است؛ برای نمونه، مردم پیش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمدند و گفتند: «شما جانشین پدرتان هستید. ما گوش به فرمان شما هستیم. به ما دستور بدهید [تا فرمان بریم]». حضرت فرمود:

ص: ۳۸۴

۱- (۱). ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۹، قم: دارالکتاب، ۱۳۸۵.

۲- (۲). همان.

به خدا قسم دروغ می گوئید! شما به کسی که از من بهتر بود وفا نکردید! چگونه به من وفادار خواهید بود؟ چگونه می توانم به شما اعتماد کنم، درحالی که به راست گویی شما باور ندارم؟ اگر راست می گوئید، وعده ما با شما لشکرگاه مداین باشد؛ آن جا پیش من آید.

پس از این، حضرت سوار بر مرکب، عازم شدند و همراه او کسانی که قصد عزیمت داشتند رفتند. ولی عده زیادی از همراهی حضرت باز ایستادند و به آنچه گفتند و وعده دادند، وفا نکردند. (۱) در روایات آمده:

فقام خطیباً و قال: غررتمونی کما غررتم من کان من قبلی، مع ای امام تقاتلون بعدی؟ مع الکافر الظالم الذی لم یؤمن بالله ولا برسوله قط، و لا اظهارالاسلام هو و بنی امیه، الا فرقا من السیف؟ (۲)

پس از این، بپا خاستند و خطاب به مردم فرمودند: «مرا فریفتید چنان که پیش از مرا فریفتید؛ پس از من همراه کدام پیشوا می خواهید نبرد کنید؟ آیا همراه کافر ظالمی که هرگز به خدا و رسول ایمان نیاورد و او و بنی امیه، تنها از ترس شمشیر، اظهار اسلام کردند؟

باوجود این وضعیت، ظاهر روایات این است که حضرت هنوز امید خود را برای جهاد با معاویه از دست نداده اند؛ زیرا از میان همین مردم و پس از این بی وفایی، سپاهیان را برای نبرد با معاویه گسیل می دارند. هر چند با خیانت فرماندهان، بیش از پیش عدم امکان ادامه جنگ با معاویه روشن می شود. (۳)

اوج بی وفایی اطرافیان حضرت را می توان زمانی دانست که بزرگانی از کوفه نزد معاویه رفتند و ارادت خود را به او اظهار کردند. لذا دیگر امیدی برای حضرت باقی نماند و فرمودند:

ص: ۳۸۵

۱- (۱) . محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴ ص ۴۳، تهران: اسلامیه ۱۳۸۵ ق.

۲- (۲) . همان.

۳- (۳) . نک. قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۵۷۷ ۵۷۴.

خالفتم أبي حتى حكم و هو كاره، ثم دعاكم إلى قتال أهل الشام بعد التحكيم، فأبىتم حتى صار إلى كرامه الله، ثم بايعتموني عليان تسالموا من سالمى، و تحاربوا من حاربنى، و قد اتانيان أهل الشر فمَنكم قد اتوا معاويه، و بايعوه، فحسبى منكم، لا تغرونى من دىنى و نفسى؛(۱)

با پدرم مخالفت ورزیدید تا این که به ناچار حکمیت را پذیرفت. پس از ماجرای حکمیت، شما را به نبرد با معاویه فراخواند، ولی سرپیچی کردید تا این که به کرامت خداوند رحلت کرد. سپس با من بیعت کردید، با این شرط که با هر کس مسالمت ورزم، شما هم مسالمت کنید و با هر کس ستیز کنم، شما هم ستیز کنید. درحالی که باخبر شدم بزرگان شما نزد معاویه رفته و با او بیعت کرده اند. دیگر مرا از شما بس است. مرا در دین و جانم نفریبید!

می توان از این روایت و مانند آن، زمینه پایان جنگ با معاویه را در سیره سیاسی حضرت مشاهده کرد. البته سایر روایات، درباره صدمات و ستم های روحی و جسمی که از ناحیه اطرافیان - در همین دوره کوتاه زمام داری - به ایشان(۲)

نیز در این دسته از روایات قرار می گیرد.

(ب) روایات صلح با معاویه

روایات صلح با معاویه را به دودسته فرعی تر می توان تقسیم کرد: دسته اول، روایات چگونگی رخداد صلح و دسته دوم، روایات توجیه و علت صلح. در نمونه ای از دسته اول، فرآیند صلح از این جا آغاز می شود که وقتی تلاش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای تشویق مردم به جهاد و مقاومت مؤثر در برابر هجوم معاویه، با سستی آنان روبه رو شد، به سبب رفتند و در آن جا یک شب ماندند. صبحگاهان برای آن که اصحاب خود را بیازمایند و میزان اطاعت آنان را مشخص کنند و

ص: ۳۸۶

۱- (۱). شیخ جواد قیومی، صحیفه الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۵۹.

۲- (۲). نک: بحارالانوار، ج ۴۴ ص ۲۰، ۲۳، ۲۷، ۳۳.

دوستان را از دشمنان بازشناسند تا حساب شده با معاویه روبه رو شوند، مردم را به مسجد فراخوانند. وقتی مردم گرد آمدند، به منبر رفتند و پس از شهادت به توحید و رسالت پیامبر (ص)، چنین فرمودند:

فوالله انى لأرجوا ان أكون قد أصبحت بحمدالله و منه، و انا انصح خلق الله لخلقه، و ما أصبحت محتملا على امر مسلم ضغينه و لا مریدا له بسوء و لا غائله، و انما تكره و نفى الجماعه خير لكم مما تجبون فى الفرقة، و ان يناظر لكم خيرا من نظرکم لانفسکم، فلا تخالفوا أمرى و لا تردوا على رأیى... (۱)

سوگند به خدا! امیدوارم به حمد و منت خدای سبحان، همواره خیرخواه ترین مردم برای مردم باشم و با خود کینه ای بر هیچ رفتار مسلمانی همراه نداشته باشم و خواهان هیچ گزند و دردسری برای مسلمانی نباشم. ناخوشایندی با جماعت بودن، از خوشایندی تک روی، برای شما بهتر است. من خیر شما را بیش تر از خودتان برای شما می خواهم؛ پس فرمان مرا سرپیچی نکنید و نظر مرا رد نکنید...

عکس العمل مردم مخاطب این سخنان یا دست کم بخش زیاد و مؤثر آنان، در مقابل خیرخواهی و صداقت آن حضرت، تند، بی ادبانه و خشن گزارش شده است. (۲) حتی حمله به محل سکونت حضرت و غارت اموال و نیز ترور منجر به جراحات ایشان هم نقل شده است. (۳)

با وجود این، سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این وضعیت، گزینه صلح با معاویه است. دو محور اصلی که باید استنباط سیره سیاسی امام در آن وضعیت، با عنایت کافی به این دو محور، صورت گیرد: یکی بی وفایی و ملحق شدن عده زیادی از لشکریان حتی سرداران عمده لشکر به معاویه است؛ دوم کسانی که خواهان جنگ با معاویه بودند، اما نه از سر اطاعت

ص: ۳۸۷

۱- (۱). ارشاد، ج ۲، ص ۱۰.

۲- (۲). همان، ص ۱۷ به بعد.

۳- (۳). همان.

امام و بر اساس بهترین مصلحت مسلمانان، بلکه با تک روی و به قیمت شمشیر کشیدن در مقابل حضرت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این وضعیت، صلح را برمی گزینند. متن صلح نامه که ظاهراً توسط خود حضرت انشا شده چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما صالح عليه الحسن بن علي بن ابي طالب معاوية بن ابي سفيان صالحه علي أن يسلم إليه ولاية أمر المسلمين على أن يعمل فيهم بكتاب الله تعالى و سنه رسول الله صلى الله عليه وآله و سلمو سيره الخلفاء الراشدين و ليس لمعاوية بن ابي سفيان أن يعهد إلى أحد من بعده عهدا بل يكون الأمر من بعده شوري بين المسلمين و على أن الناس آمنون حيث كانوا من أرض الله شامهم و عراقهم و حجازهم و يمنهم و على أن أصحاب علي و شيعة آمنون على أنفسهم و أموالهم و نسائهم و أولادهم و على معاوية بن ابي سفيان بذلك عهد الله و ميثاقه و ما أخذ الله على أحد من خلقه بالوفاء بما أعطى الله من نفسه و عليان لا يبغي للحسن ابن علي و لا لأخيه الحسين و لا لأحد من أهليته رسول الله صلى الله عليه وآله و سلم غائله سرا ولا جهرا و لا يخيف أحدا منهم في أفقنا لآفاق شهد عليه بذلك و كفى بالله شهيدا فلان و فلان والسلام؛(۱)

بنام خداوند بخشنده مهربان! این متن مصالحه حسن بن علی بن ابی طالب با معاویه بن ابی سفیان است: با او مصالحه می کند به این که حکومت بر مسلمانان را به او تسلیم نماید، به شرط این که درباره آن ها به کتاب خدای تعالی و سنت پیامبر (ص) و سیره خلفای نیک سیرت رفتار کند. نیز معاویه حق نداشته باشد برای پس از خود کسی را ولی عهد قرار دهد. پس از او شورای مسلمانان، صاحب ولایت را تعیین می کنند. هم چنین شرط است که مردم در هر جا که باشند - چه در شام چه در عراق چه در حجاز و چه در یمن - در امنیت باشند. هم چنین شرط است که یاران و پیروان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جان و مال و زن و فرزند در امنیت باشند. در این مورد عهد و ذمه الهی و آنچه خداوند

ص: ۳۸۸

۱- (۱). اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۹۳؛ متن صلح نامه را می توان در این منابع هم دید: (الغدیر، ج ۷، ص ۶؛ اعیان الشیعه، ج ۱ ص ۵۷؛ مطالب السؤل، ص ۳۵۷؛ ینابیع الموده، ج ۲، ص ۴۲۵.

بر گردن بندگانش می گذارد، بر دوش معاویه است که به آن بین خود و خدا تا می تواند وفا کند. هم چنین شرط است که علیه حسن بن علی و برادرش حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هیچ یک از اهل بیت رسول خدا (ص)، پنهان یا آشکار، هیچ توطئه ای نکنند و نگرانی هیچ یک از آنان را در هر جا که باشند موجب نگردد. به این موارد فلانی و فلانی گواهی می دهند و گواهی خداوند کافی است. والسلام.

نگرانی های امام از بدعهدی معاویه را در این متن می توان حدس زد. با وجود این، امضای آن را برمی گزینند. صلحی که حداقل فایده آن، آشکار شدن بدعهدی و نفاق معاویه بود. این صلح، از جنگ بیهوده و بدون عده و عده کافی بهتر، بلکه نسبت به آن متعین است.

نمونه دسته دوم روایات صلح که به توجیه آن می پردازد، در ادامه نقل برخی از روایات رخداد صلح هم آمده است. در ادامه روایت اخیر، آمده که پس از امضای صلح، معاویه از حضرت می خواهد که به منبر رود و در جمع مردم، بیعت با معاویه و واگذاری حکومت به او را اعلام فرماید. حضرت به منبر می روند و در اجتماع بزرگ مردم، پس از حمد الهی و صلوات و سلام بر پیامبر و آل او، می فرمایند:

أيها الناس ان اكيس الكيس التقى و احمق الحمق الفجور و انكم لو طلبتم ما بين جابلق و جابرس رجلا جده رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ما وجدتموه غيري و غير أخي الحسين و قد علمتم ان الله هداكم بجدى محمد فأنفذكم به من الضلاله و رفعكم به من الجهاله و أعزكم به بعد الذله و كثركم به بعد القله ان معاويه نازعنى حقا هو لى دونه فنظرت لصلاح الأمة و قطع الفتنة و قد كنتم بايعتمونى على أن تسالمون من سالمت و تحاربون من حاربت فرأيت أن أسالم معاويه واضع الحرب بينى وبينه و قد بايعته ورأيت

حقن الدماء خیر من سفکها ولم أورد بذلك إلا صلاحکم وبقاء کم وان أدری لعله فتنه لکم ومتاع إلی حین: (۱).

ای مردم، زیرک ترین زیرکی ها تقوا و احمق ترین حماقت ها، پرده دری است. اگر شرق و غرب عالم را بگردید، به جز من و برادرم حسین، مردی را نخواهید یافت که جد او پیامبر خدا (ص) باشد. بی تردید آگاهید که خداوند شما را توسط جدم محمد (ص) راهنمایی فرمود و شما را به واسطه او از گمراهی نجات داد و از ورطه جهالت بالا کشید و پس از ذلت، عزت بخشید و پس از کمی، فزونی داد. معاویه برای تصاحب حقی که از آن من است نه او، با من درافتاد. من در مصلحت امت و از بین بردن فتنه اندیشیدم. با توجه به این که شرط بیعت شما با من، این بود که با هر کس مسالمت کنم، شما هم با او مسالمت کنید و با هر کس جنگ را اختیار کنم، شما هم با او بجنگید، اکنون نظر من بر مسالمت با معاویه و رها کردن جنگ با اوست. من با او بیعت کردم؛ زیرا جلوگیری از خون ریزی را بر ریختن خون ترجیح دادم. من تنها برای مصلحت و ماندگاری شما، به این اقدام دست زدم. نمی دانم شاید این، آزمایشی برای شما و برخورداری تا زمانی معین باشد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ابتدا اشاره می کنند که مصالحه با معاویه، به معنای قبول حقانیت او در حکومت بر مسلمانان نیست، بلکه ولایت مسلمین هم چنان حق خود ایشان است. سپس به علت مصالحه می پردازند و آن را به تعبیر این قلم، در دو بخش شکلی و محتوایی توضیح می دهند: در بخش شکلی، به این نکته توجه می دهند که «مردم با من بیعت کرده اند که در صلح و جنگ تابع من باشند و من اکنون صلح را برگزیده ام»؛ در بخش محتوایی، مصلحت مردم را علت صلح اعلام می فرمایند که از میان برداشتن فتنه، جلوگیری از خون ریزی و حفظ شیعه و... همه زیرمجموعه و بیان همان مصلحت است.

ص: ۳۹۰

۱- (۱) . همان.

روایات دیگری نیز با همین مضمون، با بیانات گوناگون در این دسته وجود دارد که رعایت اختصار، مانع از نقل و توضیح آن هاست. (۱)

ج) روایات روابط با معاویه پس از صلح

پس از صلح با معاویه، سالیانی تا زمان شهادت، روابط با معاویه بخش مهمی از زندگی سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) را تشکیل می دهد. برای تحقیق در سیره سیاسی حضرت، عنایت به روایات این بخش ضروری است. در یک نمونه از این دست می خوانیم:

قال معاویه للحسن بن علي: أنا خير منك يا حسن، قال: وكيف ذاك يا ابن هند قال: لأن الناس قد أجمعوا علي ولم يجمعوا عليك، قال: هيئات هيئات لشر ما علوت يا ابن آكله الأكباد المجتمع و نعليك رجلا بين مطيع و مكره، فالطابع لك عاص لله، و المكروه معذور بكتاب الله و حاشي لله أن أقول أنا خير منك فلا خير فيك و لكن الله برأني من الرذائل كما برأك من الفضائل: (۲)

معاویه به حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَام) عرض کرد: «من از تو بهترم.» فرمود: «چرا ای پسر هند؟» عرض کرد: «زیرا مردم بر من اجماع کردند و بر تو اجماع نکردند.» فرمود: «چه بیراه و گزاف برتری جوئی می کنی ای پسر زن جگرخوار! کسانی که گرد تو جمعند، برخی فرمان بردار تو و برخی ناچارند. آن ها که تو را فرمان برند، نافرمان خدای سبحان هستند و آن ها که ناچارند، طبق قرآن، معذورند. از پسند خدا به دور است که من بگویم از تو بهترم، زیرا تو اصلاً حسنی نیست. خداوند مرا از هر بدی مصون کرد، همان طور که همه خوبی ها را از تو گرفت.»

آن حضرت با وجودی که در بیعت ظاهری معاویه هستند، از جایگاه حقیقی خود دفاع می کنند. در این دفاع، به رفعت جایگاه خود اشاره می فرمایند که

ص: ۳۹۱

۱- (۱). نک: بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱، به بعد: «باب العله آلتی من اجلها صالح الحسن بن علی صلوات الله علیهما».

۲- (۲). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۶.

شخصیتی مانند معاویه، اساساً با ایشان قابل مقایسه نیست. نکته محوری که در سیره سیاسی حضرت از این گونه روایات قابل برداشت است، این که بیعت مصلحتی با ظالم فاسد و باطلی که شایسته جایگاه ولایت نیست، به معنای کنار گذاشتن تبلیغ حق و مبارزه با او نیست. چنین تبلیغ و مبارزه ای، با استفاده خردمندانه از فرصت ها و با رعایت بیعت ظاهری امکان پذیر است.

نمونه ای دیگر، شجاعت و قدرت روحی حضرت در تبلیغ حق و مبارزه آرام با باطل را بیش تر نشان می دهد. حضرت در جلسه ای، به تنهایی در حضور معاویه، مقابل سخن پراکنی های تند و بی ادبانه عده ای از طرف داران سرشناس و پرنفوذ او، به هر یک، پاسخ های متناسب و قاطع می دهند. این پاسخ ها، به لحاظ تقسیم بندی ما در این نوشتار، در دسته چهارم قرار می گیرند، اما مواجهه امام با معاویه در ابتدای این جلسه، در بخش سیره سیاسی آن حضرت در نحوه برخورد با او، محسوب می شود. ماجرا از این جا شروع می گردد که این عده در حضور معاویه، از نفوذ و جایگاه روزافزون امام در بین مردم اظهار نگرانی می کنند و از او می خواهند حضرت را به مجلس دعوت کند تا علیه ایشان و برای شکستن موقعیت و وجاهت حضرت، هر چند با توهین و افترا، سخن گویند. معاویه ابتدا آنان را به خاطر عاقبت رسوایی خودشان در مواجهه با منطلق کلام امام بر حذر می دارد. ولی اندکی بعد، امام را دعوت می کند. وقتی حضرت وارد می شوند، معاویه، فریب کارانه خوشآمد می گوید و با ایشان دست می دهد. حضرت از این حرکت معاویه، سند سلامت و امنیت خود را بر گردن او می گذارند تا نتواند آسیبی برساند. سپس معاویه تنش و برخورد بین حضرت و معاندان گرد آمده اطراف خود را در جلسه، پیش بینی می کند. از این رو، سعی می کوشد با گفتن

سخنانی به حضرت، خود را پیشاپیش کنار بکشد و بی تقصیر نشان دهد.^(۱) حضرت در واکنش به این رفتار سیاسی معاویه، می فرماید:

فسبحان الله البيت بيتك والإذن فيه إليك! والله لئن أجتبهم إلی ما أَرَادُوا إني لأستحيي لك من الفحش، و إن كانوا غلبوك علی م اترید، إني لأستحيي لك من الضعف، فأیهما تقر، و من أيهما تعتذر، و أما إني لو علمت بمكانهم و اجتماعهم، لجننت بعدتهم من بنی هاشم مع أني مع وحدتهم أوحش منی من جمعهم، فإن الله عزوجل لولی الیوم و فیما بعد الیوم، فمرهم فلیقولوا فأسمع، و لا حول و لا قوة إلا بالله العلی العظيم.^(۲)

سبحان الله! خانه خانه توست و اجازه هر رفتاری در آن با تو. به خدا سوگند! اگر تو به آنچه این عده قصد انجام دادن آن را دارند، از روی رغبت اجازه داده باشی، باید از فحاشی تو شرم کرد و اگر برخلاف نظرت بر تو چیره شده باشند، باید از ضعف تو شرمگین بود. به کدام یک از این دو اقرار می کنی و بر کدام یک عذر می آوری؟ اگر می دانستم آنان در این جا گرد آمده اند، به تعداد آن ها از بنی هاشم با خود می آوردم. البته دلهره آنان از من، با وجود اجتماعی که با هم کرده اند، بیش از دلهره من به تنهایی از اجتماع آن هاست. خداوند عزوجل، امروز و بعد از امروز یاور من است. دستور بده سخن بگویند تا بشنوم.

(د) روایات روابط با کارگزاران و طرف داران معاویه

دسته ای از روایات، سیره سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره روابط و ماجراهای ایشان با گروه هواخواه معاویه است. متن اصلی روایت اخیر، نمونه ای از این دسته است. در این نمونه، عده ای از دشمنان حضرت، می کوشند با لفاظی، دروغ پراکنی و اهانت، موقعیت حضرت را تضعیف کنند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شجاعانه،

ص: ۳۹۳

۱- (۱). شیخ طبرسی، احتجاج، ج ۱، ص ۴۰۲.

۲- (۲). همان، ص ۴۰۳.

با یادآوری فضایل انکارناپذیر امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از یک سو و باز کردن پرونده سیاه هر یک از آن‌ها از جمله شخص معاویه از سوی دیگر، پاسخ آن‌ها را به تفصیل می‌دهند. (۱) از این پاسخ‌ها، نامشروع بودن حکومت و ولایت معاویه و کارگزاری اطرافیان او به روشنی قابل برداشت است؛ زیرا ذکر بدی‌ها و جرایم سنگین کسانی که پست‌های حکومتی را اشغال کرده‌اند، چنین لازمه‌ای را در بردارد. بنابراین باید چنین خطابه‌هایی را حرکت سیاسی دانست که می‌توان از روی آن، به جوانب سیره سیاسی حضرت پی برد.

در نمونه‌ای دیگر از روایات دسته چهارم می‌خوانیم:

.... عن الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انه مر فی مسجد رسول الله یحلقه فیها قوم من بنی أمیه، فتغامزوا به، و ذلک عند ما تغلب معاویه علی ظاهر أمره فرأهم و تغامزهم به، فصلی رکعتین فقال: قد رأیت تغامزکم أما والله لا تملکون یوم إلا ملکنا یومین و لا شهرا إلا ملکنا شهرین و لا سنه إلا ملکنا سنتین و انا لنأکل فی سلطانکم و نشرب و نلبس و نرکب و ننکح و أنتم لاترکبون فی سلطاننا و لاتشربون و لاتأکلون و لاتنکحون، فقال له رجل: فکیف یکون ذلک یا أبا محمد و أنتم أجود الناس و أرفهم و أرحمهم تأمنون فی سلطان القوم و لایأمنون فی سلطانکم، فقال: لأنهم عادون ابکید الشیطان و هو ضعیف و عادیناهم بکید الله و کید الله شدید؛ (۲)

... از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده که در مسجدالنبی (ص) از مقابل عده‌ای از بنی‌امیه که گرد هم نشسته بودند، گذشتند. آنان دست به دست هم به عیب‌گویی حضرت پرداختند. این ماجرا وقتی بود که معاویه حکومت را تصاحب کرده بود. امام دو رکعت نماز به جا آوردند. سپس فرمودند: «عیب‌گویی شما را دیدم؛ شما یک روز حکومت ندارید، مگر این که ما دو روز حکومت داریم و یک ماه ندارید، مگر این که ما دو ماه داریم و یک سال ندارید، مگر این که ما

ص: ۳۹۴

۱- (۱). همان، ص ۴۰۵ به بعد.

۲- (۲). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۷۵.

دو سال داریم؛ در حالی که ما در حکومت شما می خوریم و می آشامیم و می پوشیم و ازدواج می کنیم و سواره می رویم، ولی شما در حکومت ما نمی خورید و نمی آشامید و ازدواج نمی کنید.» مردی از حضرت پرسید: «ای ابامحمد، چگونه این طور می شود که شما در حکومت آنان ایمن باشید ولی آنان در حکومت شما ایمن نباشند، درحالی که شما دست و دل بازرترین، مهربان ترین و با گذشت ترین مردمان هستید؟» فرمود: «به این دلیل که آنان با نیرنگ شیطان دشمنی ما کردند و نیرنگ او ضعیف است، ولی ما به تدبیر الهی با آنان دشمنی کرده ایم و تدبیر الهی شدید است.»

گرچه در این روایت پرسش هایی وجود دارد، مانند این که مراد از حکومتی که حضرت برای خودشان با ضمیر «ما» یاد می کنند کدام حکومت است؟ شاید مراد حکومت حضرت صاحب الامر (عج) باشد. در این صورت آیا می توان پذیرفت که عمر حکومت آن حضرت دو برابر عمر حکومت بنی امیه (۱۳۲ ق)، یعنی حدود ۱۸۰ سال باشد؟ این پرسش ها، مانع از این نیست که از این روایت و مانند آن سیره سیاسی حضرت را در مقابل معاندان طرف دار معاویه به دست آوریم درحالی که حکومت در جنگال او و طرف دارانش قرار دارد. معاندان حاکم، می کوشند با وجود غصب حاکمیت، صاحب حق مشروع آن را با تحقیر، عیب جویی و اتهام زدن های ناجوانمردانه، هرچه بیش تر از صحنه دور کنند. روش حضرت این است که حقیقت را مبنی بر نامشروعیت پایه حکومت و سیاست دشمن بازگویند. این پایه، همان «کید شیطان» و پایه که پایه رفتار مجرمانه معاندان اهل بیت (علیهم السلام) است، نه تنها نامشروعیت حکومت آنان را رقم می زند، بلکه آنان را دست کم از برخی حقوق شهروندی در حاکمیت مشروع هم محروم می سازد.

ه) روایات روابط با یاران و طرف داران

آخرین دسته از روایاتی که در این جا اشاره می شود، روایات رابطه با کسانی

است که از یاران و طرف داران حضرت محسوب می شوند. این روایات شامل کسانی می گردد که ناقد یا حتی معترض صلح با معاویه و واگذاری حکومت به او هستند. در ضمن روایات دسته اول و دوم، می توان ناخشنودی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از اکثریت غالب و تأثیرگذار کسانی به دست آورد که خود را در مقابل معاویه و طرف دار امام می دانسته اند. جالب است در روایتی، یاران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در مقایسه با یاران امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که او را تا شهادت در کربلا همراهی کردند و امام خود را تنها نگذاشتند، تنها دو نفر معرفی می کند که البته با توجه به نوع مقایسه، شامل اقوام نزدیک و وفادار به حضرت، مانند امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضرت ابوالفضل (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نمی شود. به روایت توجه کنید:

قال أبو الحسن موسى ابن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) إذا كان يوم القيامة..... ينادى المنادى أين حواری الحسن بن علی و ابن فاطمه بنت محمد رسول الله (ص)؟ فيقوم سفیان بن أبي لیلی الهمدانی و حذیفه بن أسيد الغفاری. قال: ثم ينادی أين حواری الحسين بن علی؟ فيقوم كل من استشهد معه و لم يتخلف عنه (۱).

.....

امام موسی بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «در روز قیامت، صدا زنده ای با صدای بلند، می گوید: "یاران نزدیک حسن پسر علی و فاطمه دختر محمد رسول خدا (ص) کجایند؟" در پاسخ، سفیان بن ابی لیلی همدانی و حذیفه بن اسید غفاری برمی خیزند.» فرمود: «سپس صدا می زند: "یاران نزدیک حسین بن علی کجایند؟" در پاسخ، همه کسانی که با او شهید شدند و او را تنها نگذاشتند برمی خیزند.»

در این روایت، تنها از دو نفر در میان انبوه کسانی که پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرد آمدند، به عنوان یاران نزدیک حضرت نام برده شده که در صداقت، با یاران وفادار امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قابل مقایسه هستند. گرچه تعداد یاران کربلایی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از غیر خویشان آن حضرت را نمی دانیم،

ص: ۳۹۶

قطعاً بسیار بیش تر از دو نفر بوده اند. از این روایت و مانند آن، می توان به یکی از دلایل مهم تفاوت عملکرد سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پی برد. این تفاوت در کم و کیف یاران است.

باوجود چنین وضعیتی در یاران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، برخورد حضرت با آنان دلجویانه و محبت آمیز بود. در نمونه زیر، عتاب جاهلانه یکی از یاران - ظاهراً همان سفیان که در روایت پیش از او یاد شد - و برخورد امام نقل شده است:

عن أبي جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قال: جاء رجل من أصحاب الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هو محتب في فناء داره فقال له: السلام عليك يا مذل المؤمنين، فقال له الحسن: أنزل و لاتعجل، فنزل فعقل راحلته في الدار، ثم أقبل يمشى حتى انتهى إليه قال: فقال له الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ): ما قلت؟ قال قلت: السلام عليك يا مذل المؤمنين، قالو ما علمك بذلك؟ قال: عمدت إلى أمر الأمة فحللتها من عنقك و قلدته هذه الطاغية يحكم بغير ما أنزل الله، قال: فقال الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ): سأخبرك لمفعلت ذلك سمعت أبي يقول: قال رسول الله (ص) لتذهب الأيام و الليالي حتى يلي على أمتي رجل واسع البلعوم رحب الصدر يأكلو لا يشبع و هو معاويه، فلذلك فعلت. ما جاء بك؟ قال: حبك قال: الله؟ قال: الله، قال: فقال الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ): والله لا يحبنا عبد أبدا "ولو كان أسيراً" بالديلم إلا نفعه الله بحبنا وإن حبنا ليساقط الذنوب من ابن آدم كما يساقط لريح الورق من الشجر؛(1)

از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل است که فرمودند: «مردی از اصحاب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نام سفیان بن لیلی، سوار بر مرکب خود، در حالی بر حضرت وارد شد که ایشان دستان خود را گرد ساقه ای پازده، در آستانه منزل خود نشسته بودند. در این حال رو به حضرت، گفت: «درود بر تو ای ذلیل کننده مؤمنان!» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «فروود آی و شتاب نکن!» مرد فرود آمد و مرکب خود را در خانه بست و قدم زنان رفت تا به حضرت رسید. حضرت به او فرمود: «چه

ص: ۳۹۷

گفتی؟» عرض کرد: «گفتم درود بر تو ای ذلیل کننده مؤمنان.» فرمود: «از چه روی چنین می گویی؟» عرض کرد: «دست به امر امت بردی و آن را از دوش خود برداشتی و به این سرکش سپردی که به غیر خواست خدا حکم می راند.» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «به تو خواهم گفت چرا چنین کردم. از پدرم شنیدم که رسول خدا (ص) فرمودند: دیری نباید که مردی پرخور و سینه پهن، بر این امت فرمان روا گردد، هرچه می خورد سیر نمی شود، و او معاویه است. برای این بود که چنین کردم.» [آن گاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خطاب به آن مرد فرمود: «چه چیزی تو را به این جا کشانده است؟» عرض کرد: «دوستی تو.» فرمود: «خدا [گواه باشد راست می گویی]؟» عرض کرد: «خدا [گواه است راست می گویم].» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «به خدا قسم هرگز هیچ بنده ای، هرچند اسیر دیلم باشد، ما را دوست ندارد مگر این که خداوند به واسطه دوستی ما به او نفع رساند. دوستی ما گناهان را از بنی آدم می ریزد هم چون ریزش برگ از درختان توسط باد.»

اجمالی که در توجیه صلح در این روایت به چشم می خورد، مانع از استفاده ای نیست که برای آن روایت را در این جا نقل کردیم. مورد استفاده روایت در این جا به نحوه رابطه حضرت با یاران خود در مسأله سیاسی صلح مربوط می شود. برخورد صمیمانه و صبورانه همراه با روشن گری عالمانه در برابر نادانی دوستان، روشی است که می توان از این گونه روایات به دست آورد. این روش را تا آخرین لحظات زندگی حضرت می توان به دست آورد. در روایت زیر، ضمن گزارشی از ماجرای مسمومیت حضرت - که ظاهراً همان مسمومیت به شهادت انجامید - سؤال جوابی مشابه آن چه اخیراً نقل شد آمده است:

رجل منا قال: أتيت الحسن بن علي (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فقلت: يابن رسول الله أذلت رقابنا، وجعلتنا معشر الشيعة عبيدا، مابقي معك رجل قال: و ممذاك؟ قال: قلت: بتسليمك الأمر لهذا الطاغية. قال: والله ماسلمت الأمر إليه إلا أني لم أجد

أنصارا، و لو وجدت أنصار القاتله ليلي و نهاري حتى يحكم الله بيني و بينه.... قال: و هو يكلمني إذ تنخع الدم، فدعا بطست...؛(۱)

مردی شیعه می گوید: خدمت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسیدم و عرض کردم: «ای فرزند رسول خدا، ما را به خواری کشانیدید و همه ما شیعیان را بنده ساختید، هیچ کس همراه شما باقی نماند.» حضرت فرمودند: «چرا؟» عرض کردم: «زیرا حکومت را تسلیم این سرکش کردید!» فرمود: «به خدا سوگند! حکومت را تسلیم او نکردم مگر از آن رو که یارانی نیافتم؛ اگر یارانی داشتم، شب و روز با او می جنگیدم تا خداوند بین من و او حکم کند.» مرد می گوید: «حضرت در حالی که با من سخن می گفتند خون بالا آوردند و تشتی خواستند...».

بی تردید می توان بسیار بیش از آنچه در این مختصر گنجید، از روایات مربوط به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در جوامع روایی پراکنده است، درباره سیره سیاسی آن حضرت مطلب به دست آورد. امید است مطالب گفته شده در پنج دسته یاد شده از روایات، کمکی به تدوین جامع سیره سیاسی آن حضرت باشد. از مفاد اصلی هریک از این دسته ها بعدی از ابعاد سیره سیاسی حضرت را می توان به دست آورد.

ص: ۳۹۹

١. ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، نجف اشرف: مطبعه الحيدريه، ١٣٧٦ ق.
٢. اربلي، ابن أبي الفتح، كشف الغمه، بيروت: دارالأضواء ١٤٠٥ ق.
٣. اصفهاني، ابوالفرج، مقاتل الطالبين، قم: دارالكتاب، ١٣٨٥ ق.
٤. امين، سيدمحسن، أعيان الشيعة، بيروت: دارالتعارف للمطبوعات بي تا.
٥. راوندي، قطب الدين، الخرائج والجرائح، قم: مؤسسه الإمام المهدي ١٤٠٩.
٦. شافعي، محمد بن طلحه، مطالب السؤل في مناقب آل الرسول (عليهم السلام)، تحقيق، ماجد بن أحمد العطيه، بي نا، بي تا.
٧. شيخ طبرسي، الاحتجاج، نجف اشرف: دارالنعمان ١٣٨٦ ق.
٨. شيخ مفيد، الاختصاص، بيروت: دارالمفيد للطباعه و النشر و التوزيع، ١٤١٤ ق.
٩. شيخ مفيد، الإرشاد، بيروت: دارالمفيد للطباعه و النشر و التوزيع، ١٤١٤ ق.
١٠. علامه اميني، الغدير، بيروت: دارالكتاب العربي ١٣٩٧ ق.
١١. قندوزي، يبايع الموده لذوى القربى، بي جا دارالأسوه للطباعه و النشر ١٤١٦ ق.
١٢. قيومي، شيخ جواد، صحيفه الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: مؤسسه النشر الإسلامى التابعه لجماعه المدرسين، ١٣٧٥.
١٣. مجلسي، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: اسلاميه، ١٣٨٥ ق.

چکیده

ابعاد صلح شجاعانه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه که یگانه راه بقای اقلیت شیعه در آن عصر بود، چنان با عظمت است که تاکنون پژوهش گران زیادی را به تحلیل و تبیین آن واداشته است. بدون اغراق می توان گفت که بیش تر مقالات و تحقیقات درباره آن حضرت، در اطراف این رویداد دور می زند. این نوع نگرش، هر چند بیان گر عمق و عظمت صلح آن حضرت است، در دوره دیگر (قبل از امامت و بعد از صلح) کم تر به آن توجه شده است و به تبع آن میزان آگاهی مردم نیز از این دوره ها اندک است. بر این اساس، در این مقاله سعی بر آن است تا با این بخش از تاریخ آن بزرگوار بیش تر آشنا شویم.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، صلح، نرمش قهرمانانه، شیعیان.

نقوذ اموی ها در حاکمیت دین

مهم ترین چالشی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طول دوره امامت و بلکه حیات خود با آن روبه رو شدند، نقوذ اموی ها در حاکمیت دینی دوره های قبل و بروز آثار آن در این دوره است. نقوذی که از زمان رحلت پیامبر (ص) شروع شد و در دوران خلافت عثمان به اوج خود رسید. طبیعی است که باید سابقه نقوذ اموی ها را از

دوره فراگیری حکومت اسلامی (فتح مکه) پی گرفت؛ زیرا به موازات گسترش اسلام، گروه های مختلفی به علل گوناگون به اسلام رو آوردند. منافقان نیز از روی ناچاری نتوانستند در مقابل این سیل خروشان قرار بگیرند و به ناچار با آن بنای هم سویی گذاشتند. این هم سویی، نه از روی میل که از باب اضطرار و بی نتیجه بودن مقاومت بود. آن ها تنها زمانی که پرچم «لا اله الا الله» را بر فراز شهر دیدند، لب به شهادتین گشودند و به این ترتیب، دوران حیات خود را با تاکتیک هم سویی موقت ادامه دادند. پیامبر (ص) با درایت کامل متوجه این حرکت خزنده بودند؛ لذا اهداف پلید آنان را این گونه افشا می کردند:

إذا بلغ بنو العاص ثلاثين اتخذوا مال الله دولا و عباد الله خولا و دين الله دخلا؛(۱)

زمانی که فرزندان عاص (بنی امیه)(۲)

به سی برسند، مال خدا را میان خود دست به دست می کنند، بندگان خدا را بنده خود و دین خدا را معشوش می نمایند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز از سابقه این گروه کاملاً آگاه بودند. لذا در مجلس معاویه به او خطاب کردند:

معاویه! فراموش کرده ای که وقتی پدرت تصمیم گرفت اسلام بیاورد، تو اشعاری خواندی و او را از اسلام بازداشتی، و شما ای گروه (حامیان معاویه)، به خدا سوگندتان می دهم آیا به یاد نمی آورید که رسول خدا (ص) در هفت جا ابوسفیان را لعنت کرد. کسی از شما می تواند آن را انکار کند؟

آن ها عبارت اند از:

ص: ۴۰۲

۱- (۱) . شرح ابن ابی الحدید بر نهج البلاغه، خطبه ۱۲۸.

۲- (۲) . جد مروان حکم و بیش تر خلفای اموی. نسب معاویه نیز چنین است: معاویه بن ابی سفیان بن حرب بن امیه بن عبدالشمس و مادرش هند دختر عتبه بن ربیع و جدش با عثمان برادر بود. معاویه بعد از فتح مکه (با دیرتر) مسلمان شد. او از مؤلفه القلوب هاست. در پانزدهم یا بیستم قمری از طرف عمر امیر شام شد و عمر او را کسرای عرب نامید. ذهبی، دول الاسلام، ص ۲۷، چاپ لبنان.

۱. روزی که در خارج مکه نزدیکی طائف درحالی که پیامبر (ص) قبیله بنی نقیف را به اسلام دعوت می کرد، پدرت پیش آمد و به پیامبر ناسزا گفت و او را دیوانه و دروغ گو خواند...

۲. زمانی که کاروان قریش از شام می آمد و پیامبر (ص) می خواست در برابر اموالی که از مسلمانان گرفته بودند، کاروان را توقیف کند. ابوسفیان کاروان را از بی راهه به سوی مکه برد و جنگ بدر را به راه انداخت...

۳. روز جنگ احد آن گاه که پیامبر (ص) بر فراز کوه بود و فریاد می زد:

«الله مولانا ولا مولی لکم!»؛ ابوسفیان هم نعره می زد:

«اعل هبل. ان لنا العزی ولا عزی لکم؛ برافراشته باد بت هبل! ما بت عزی داریم و شما چنین بت عظیمی ندارید!»

۴. در جنگ احزاب نیز پیامبر (ص) بر او لعنت کرد...

۵. روز صلح حدیبیه که ابوسفیان به همراه قریش راه را بر مسلمانان بست و آنان را از انجام دادن فریضه حج محروم نمود. پیامبر (ص) به رهبر مشرکان و پیروانش لعنت کرد. به آن حضرت گفتند: «آیا امید اسلام به هیچ یک از آنان نداری؟» فرمود: «این لعنت بر مؤمنان از فرزندان آن ها نمی رسد، اما زمام دارانشان هرگز رستگار نخواهند شد.»

۶. ابوسفیان در جنگ حنین، کفار قریش و هوازن را جمع کرد و عینیه قبیله غطفان و عده ای از یهود را گرد آورد. خداوند شر ایشان را دفع کرد. ای معاویه! تو مشرک بودی. پدرت را یاری می کردی و علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر دین پیامبر (ص) ثابت قدم بود.

۷. روز ثیه که یازده نفر به همراهی ابوسفیان کمر به قتل پیامبر (ص) بسته بودند (شش نفر از بنی امیه و پنج نفر از دیگر افراد قریش).

(۱)

ص: ۴۰۳

۱- (۱). شرح ابن ابی الحدید، ج ۱۴، ص ۷۵؛ ابن جوزی، تذکره الخواص، ص ۱۸۳؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۷۰-۸۶.

پیامبر (ص) با نفرین و لعن خویش، چهره معاند و حق ستیز آنان را معرفی می ساخت ولی انحراف در مسیر حاکمیت دینی (انحراف داخلی) زمینه های رویش مجدد آن ها را فراهم کرد و به محض خروج حاکمیت از دست زمام داران صالح، فضای باز برای حزب نفاق فراهم شد و آنان را از انزوا و مرگ تدریجی رهایی داد.

در دوره حکومت عمر، نفوذ حزب ابی سفیان چنان شد که فرزندش معاویه، ولایت شام و سوریه را ربود و چنان بر آن مسلط شد که علی رغم عزل و نصب های متوالی کارگزاران توسط عمر، او همیشه در منصب خود باقی ماند و به این ترتیب پایگاهی ثابت و مطمئن برای بالندگی حزب منسجم ابی سفیان فراهم شد.

در دوران زمام داری عثمان، به دلایل متعدد مخصوصاً ارتباط نسبی معاویه و عثمان، شاخه های شجره ملعونه بنی امیه توانست بخش های عمده حاکمیت دینی را تسخیر کند و در هر مرکز قدرتی، ریشه ای بدواند. به این ترتیب، در این دوره حتی مروان و پدرش که رانده شده پیامبر (ص) بودند و دو خلیفه قبل، شفاعت عثمان را برای بازگرداندن آن ها به مدینه نپذیرفته بودند، خود عثمان آنان را برگرداند و صاحب پست های کلیدی شدند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در این باره نیز به یاران معاویه (در مجلس معاویه) فرمود:

شما را به خدا سوگند! آیا می دانید که ابوسفیان بعد از بیعت مردم با عثمان به خانه وی رفت و گفت: «برادرزاده! آیا غیر از بنی امیه کسی دیگر در اینجا حضور دارد؟» عثمان جواب داد: «نه.» او گفت: «ای جوانان بنی امیه! خلافت را مالک شوید و همه پست های اساسی آن را به دست بگیرید. سوگند به کسی که جانم در دست اوست نه بهشتی وجود دارد و نه جهنمی!»

ای مردم! آیا نمی دانید بعد از بیعت مردم با عثمان ابوسفیان دست برادرم حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) را گرفت و به سوی قبرستان بقیع غرقد(۱) برد و در آنجا با صدای بلند فریاد

ص: ۴۰۴

۱- (۱). نوعی درخت خاردار در قبرستان می روید که غرقد نام داشت.

زد: «ای اهل قبرستان! شما با ما سر حکومت و خلافت جنگیدید و امروز بدنتان زیرخاک پوسیده و کار حکومت در دست ماست.» حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خطاب به او فرمود:

«ای ابوسفیان! عمری بر تو گذشته است. صورتت زشت باد!» سپس دست خود را کشید و به سوی مدینه آمد. اگر لقمان بن بشر نبود، چه بسا ابوسفیان، حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نابود کرده بود. ای معاویه! این است کارنامه ننگین زندگی تو و پدرت... عمر تو را والی شام کرد و تو خیانت کردی. در پی آن عثمان آن حکم را تنفیذ کرد، باز تو او را در دهان مرگ انداختی. از این هر دو بالاتر این که به خود جرأت دادی و با جسارت در برابر خدا ایستادی و با علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مخالفت کردی... تو مردم نادان را برانگیختی و آنان را به معرکه جنگ آوردی و با حيله خونشان را بر زمین ریختی و این ها ثمره تلخ بی ایمانی تو به معاد و نترسیدن از عقاب الهی است. (۱)

به این ترتیب حزب بنی امیه در همان اوایل زمام داری عثمان، توانست به طور شگفت آوری به دو رکن حکومت (ثروت و منصب) نزدیک شده، آن ها را قبضه کند و در انتظار دست یابی به رکن سوم حاکمیت یعنی دین بنشیند.

این موقعیت نیز با قتل عثمان پیش آمد و معاویه با ادعای خون خواهی خلیفه شهید، در مدتی اندک توانست عواطف دینی مردم را منحرف سازد و سپاه دین را بر ضد دین (به زعم خود علویان) به خیزش درآورد. به عبارت دیگر، همان طور که حیات عثمان عامل کسب مناصب حساس برای بنی امیه شد، مرگ وی هم مورد استفاده کامل آنان قرار گرفت و بیک پله دیگر آنان را به قدرت نزدیک کرد. در این باره نامه شبث بن ربعی به معاویه جای تأمل دارد: «تو برای گمراه کردن مردم و جلب آرا و تمایل آنان و برای این که آنان را به زیر فرمان خود درآوری،

ص: ۴۰۵

هیچ وسیله ای نداری جز این که گفتی پیشوای شما به ناحق و مظلومانه کشته شد و ما به خون خواهی او برخاسته ایم. در نتیجه فرومایگان و افراد نادان بر گرد تو فراهم آمده اند... دلت می خواست او کشته شود تا به اینجا برسی...»^(۱)

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به زیباترین شیوه استفاده دو منظوره از عثمان را توسط معاویه در نامه ای به او یادآور می شوند:

آنک انما نصرت عثمان حينما كان النصر لك وخذلته حينما كان النصر له؛^(۲)

وقتی پشتیبانی از عثمان به نفع تو بود، به یاری اش شتافتی و آن گاه که به نفع او بود، او را خوار گذاشتی.

از همین دوره، زمان تعارض بین حاکمیت حق علوی و حاکمیت باطل اموی آغاز شد و تمام دوران حکومت امیرمؤمنان و دوره کوتاه حکومت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به خود مشغول ساخت و سرانجام در سال ۴۱ قمری به دلایل متعدد داخلی و خارجی، این تعارض به نفع جریان اموی پایان یافت و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ناچار به صلح کرد. بنابراین باید دقت نمود که تلاش های بنی امیه از ۸ تا ۴۱ هجری (۳۳ سال) برای دست یابی به حاکمیت، در این دوره به مرحله نهایی و ثمردهی می رسد و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با چنین جریان ریشه داری روبه رو می گردند، ناچار به پذیرش صلح می شود.^(۳)

امام خود به برخی از دلایل صلح با معاویه بارها اشاره کردند. شیخ طوسی به سند معتبر از امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کند:

وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای صلح با معاویه راهی شد و با او ملاقات کرد، معاویه بر فراز منبر رفت و گفت: «ای مردم! حسن فرزند علی بن ابی طالب

ص: ۴۰۶

۱- (۱). وقعه صفین، ص ۱۸۷؛ تاریخ طبری؛ ج ۳، ص ۵۷۰؛ الغدير، ج ۹، ص ۱۵۱.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۱۱؛ الغدير، ج ۹، ص ۱۵۰.

۳- (۳). برای آگاهی از وقایع مربوط به صلح و تحلیل آن نک: محمدعلی انصاری، اسرار صلح امام حسن؛ سیدهاشم رسولی محلاتی، زندگانی امام حسن مجتبی؛ رجبعلی مظلومی، صلح امام حسن؛ شیخ راضی آل یاسین، «صلح امام حسن، پرشکوه ترین نرمش قهرمانه تاریخ»، ماهنامه مبلغان، ش ۱، ص ۱۲.

و فاطمه زهرا (س) مرا اهل خلافت دانست و خود را اهل خلافت ندانست و اینک به رغبت و شوق آمده است تا با من بیعت کند. برخیز یا حسن! سپس حضرت برخاست و فرمود: «... ای جماعت! سخن می گویم؛ بشنوید و گوش و دل خود را با من همراه سازید و سخنانم را ثبت کنید... اگر سال ها بایستم و فضیلت ها و کرامت هایی را که خدا ما را به آن مخصوص کرده، بشمارم، تمام نخواهد شد. منم فرزند پیغمبر بشیر و نذیر و سراج منیر که حق تعالی او را رحمت عالمیان گردانیده و پدرم علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ولی مؤمنان و شیهه هارون است. معاویه پسر صخر ادعا می کند من او را اهل خلافت دانسته ام و خود را اهل آن ندانسته ام! دروغ می گوید. به خدا سوگند که من در کتاب خدا و سنت خدا برتر از مردم به خلافت هستم. ولی ما اهل بیت (علیهم السلام) از روزی که حضرت رسالت (ص) از دنیا رفته تا حال، همیشه مظلوم و مقهور بوده ایم. پس خدا حکم کند میان ما و آن ها که بر ما ظلم کردند و حق ما را غصب نمودند و بر گردن ما سوار شدند؛ مردم را بر ما مسلط کردند و حق ما را که در کتاب خدا برای ما مقرر شده است، از خمس و غنایم، منع کردند و کسی که منع کرد از مادر ما فاطمه، میراث او را از پدرش....

امت مرا واگذاشتند، یاری نکردند و با تو بیعت کردند. ای پسر حرب! اگر یاران مخلص می یافتم که با من در مقام فریب نبودند، هرگز با تو بیعت نمی کردم؛ چنان که حق تعالی هارون را معذور داشت، زمانی که قومش او را تضعیف کردند و با او دشمنی نمودند هم چنین من و پدرم وقتی که امت دست از ما برداشتند و پیروی غیر ما کردند و یآوری نیافتیم، نزد خداوند معذور هستیم. احوال این امت با امت های گذشته مثل هم است... معاویه گفت: «به خدا سوگند که حسن از منبر فرود نیامد تا زمین بر من تیره شد؛ خواستم به او ضرر برسانم، ولی فهمیدم فروخوردن خشمم به عافیت نزدیک تر است.»

(۱)

ص: ۴۰۷

۱- (۱). شیخ طوسی، امالی، ص ۵۶۱، برخی دلایل دیگر صلح در کلام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبارت اند از: - خیانت بزرگان: «امروز شنیده ام که اشراف شما با معاویه بیعت کرده اند. شما بودید که در جنگ صفین پذیرفتن حکمیت را بر پدرم تحمیل کردید.» (بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۴۷). - بی نتیجه بودن جنگ و پایان ذلت بار: «والله لو قاتلت معاویه لآخذوا بعنقی حتی یدفعونی الیه مسلماً.» (همان). - رویکرد عمومی به صلح: «انی رایت هوی اعظم الناس فی الصلح و کرهوا الحرب...» (اخبار الطوال، دینوری، ص ۲۲۰). - نداشتن یاور: «لو وجدت انصارا لقاتلته لیلی و نهاری...» (بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱). - ریشه کن شدن شیعه: «لولا ما اتیت ترک من شیعتنا علی وجه الارض احدا الا قتل.» (همان) - قطع فتنه: «ان معاویه نازعنی حقا هو لی دونه فنظرت لصلاح الامه و قطع الفتنه.» (همان، ص ۶۶)

امام در این خطبه تکان دهنده، به نکات بسیار حساسی اشاره فرمودند و با کالبدشکافی اوضاع حاکم، سرنخ های آن را در دوران گذشته نشان می دادند و آن چیزی نبود جز خروج حاکمیت دینی از مسیر اصلی خود، امری که موجب تمام انحرافات بعدی و مظلومیت اهل بیت (علیهم السلام) شد. علاوه بر این، امام به عوامل دیگر مانند همراهی نکردن مردم، نیرنگ بازی آنان، نداشتن همراهان مخلص، تضعیف موقعیت توسط مردم و دشمنی آنان با امام اشاره فرمودند و در پایان، جواز صلح در موقعیت این چنینی را یادآور گردیدند.

در هر صورت دوران دست یابی به حاکمیت برای اموی ها فرارسید و معاویه با فراخوانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شام و اخذ بیعت، کوشید این پیروزی را به طور رسمی اعلام کند. فضیل غلام محمد بن راشد نقل کرده که امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

معاویه به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نامه نوشت و او و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یاران علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به شام فراخواند. همه از جمله قیس بن سعد بن عباد بن انصاری به شام آمدند. معاویه به آنان اذن ورود داد. آن گاه گفت: «ای حسن برخیز و بیعت کن.» او برخاست و چنین کرد. سپس گفت: «ای قیس تو نیز برخیز و چنین کن. او هم برخاست و متوجه امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شد تا او چه فرمان دهد. حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «ای قیس او (امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) امام من است.»

(۱)

ص: ۴۰۸

چند روز بعد از امضای قرارداد صلح، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با مردم کوفه وداع کردند و رهسپار مدینه شدند.^(۱) معاویه نیز به طور کامل بر سرنوشت مسلمانان حاکم گردید و حکومت تمام عیار اموی را به پیش برد. اما طبیعی بود که ماهیت ضد دینی حکومت او، اجازه نمی داد مصالحه با امام به همان حالت باقی بماند. به عبارت دیگر، هر چند صلح در ظاهر به وقوع پیوسته بود، در حقیقت ماهیت متضاد این دو جریان، اجازه مصالحه واقعی به آنان نمی داد و علی رغم زدوده شدن تضادهای ظاهری که موجب حفظ جان شیعیان شد، تضادهای واقعی هم چنان باقی بود و جبهه حق و باطل هرگز قابل تفاهم و مصالح نبودند.

شهید مطهری در مورد جدایی بنی امیه از اسلام و مابین بودن جبهه آنان با جبهه حقیقی دین، می نویسد:

مبارزه شدید امویان که در رأس آن ها ابوسفیان بود، با اسلام و قرآن... دو علت داشت: یکی رقابت نژادی که در سه نسل متوالی متراکم شده بود. دوم تباین قوانین اسلامی با نظام زندگی اجتماعی رؤسای قریش مخصوصاً اموی ها که اسلام برهم زنده آن زندگانی بود.... گذشته از این ها، مزاج و طینت آن ها، طینتی منفعت پرست و مادی بود و در این گونه مزاج های روحی، تعلیمات الهی و ربانی اثر ندارد و این ربطی به باهوش یا بی هوشی آن ها ندارد. کسی به تعلیمات الهی اذعان پیدا می کند که در وجود خودش پرتوی از شرافت و علو نفس و بزرگواری باشد. این مطلب خود یک اصل بزرگی است. داستان ابوسفیان و عباس و گفتن «لقد صار ملک ابن اخیک عظیماً...» قصه «الله غلبتک یا اباسفیان» ایضاً قصه «تلقفونها تلقف الکره» همگی دلیل کوری باطنی ابوسفیان است.

(۲)

ص: ۴۰۹

۱- (۱). الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۴۰۷.

۲- (۲). حماسه حسینی، ج ۳، ص ۱۹-۲۰.

بر پایه همین تفسیر است که به طور متوالی، بروز تضادهای درونی به صورت توطئه های متعدد معاویه برای قتل امام را شاهد هستیم (استفاده از هر وسیله ممکن) و در مقابل، امام را نیز می بینیم که (تنها با وسایل مشروع) درصدد تضعیف حکومت معاویه هستند. البته معاویه بارها می کوشید بر تضادهای حقیقی جبهه حق و باطل سرپوش گذارد و حداقل در منظر عمومی، منازعات خود و امام را امری در نهایت حزبی، قبیله ای و طایفه ای جلوه دهد. در مقابل امام با درایت کامل، شکل گیری چنین تصویری را اجازه نمی دادند. معاویه جبهه حق را در سایه صلح ظاهری در خود هضم کند. برعکس، امام می کوشیدند در سایه صلح ظاهری، بیش ترین منافع متصور را نصیب خود و شیعیان کنند و در عوض تضادهای درونی را در هر فرصت ممکن بروز دهند. نمونه ای تاریخی را در این باره می خوانیم:

معاویه برای مروان نامه نوشت و از او خواست دختر عبدالله بن جعفر، برادرزاده امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، را برای پسرش یزید خواستگاری کند و افزود: «مهریه اش هر قدر باشد، می پذیرم و هر قدر قرض داشته باشد، می دهم. به علاوه این وصلت موجب صلح بین بنی امیه و بنی هاشم خواهد شد.»

مروان بلافاصله بعد از دریافت نامه با عبدالله بن جعفر ملاقات و موضوع خواستگاری را مطرح کرد. او گفت: «اختیار این امور با حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. از او خواستگاری کن.» مروان به ناچار نزد امام رفت و دختر عبدالله را خواستگاری کرد. امام به او فرمود: «هر کسی را که می خواهی دعوت کن تا گرد هم آیند.» وقتی بزرگان دو طایفه جمع شدند، مروان بلند شد و بعد از خطبه و حمد الهی

گفت: «امیرالمؤمنین معاویه به من فرمان داده تا زینب دختر عبدالله بن جعفر(ع)»

را برای یزید خواستگاری کنم، به این ترتیب که هر قدر پدرش خواست مهر تعیین کند و هر قدر پدرش مقروض بود، می دهم. این وصلت موجب صلح بین دو طایفه بنی امیه و بنی هاشم می شود. یزید پسر معاویه نظیر ندارد. به جانم سوگند حسرت و افتخار شما به یزید بیش تر از حسرت و افتخار او به شماست. به برکت چهره اش از ابرها طلب باران می شود.» در پی این سخنان، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پا خاستند و فرمودند:

«... اما ما ذکرت من حکم ایبها فی الصداق فانا لم نکن لندعب عن سنه رسول الله فی اهله و بناته... و اما الصلح الحیین فانا عادینا لله و فی الله فلا نصالحکم للدنیا...»

۱. در مورد مهریه، ما از سنت پیامبر (ص) (۸۴۰ درهم) تجاوز نمی کنیم.

۲. در مورد قرض ها، چه وقت زنان ما قرض پدرانشان را داده اند؟

۳. در مورد صلح بین دو طایفه، دشمنی ما با شما برای خدا و در راه خداست. بنابراین با دنیای شما صلح نمی کنیم.

۴. در مورد افتخار ما به وجود یزید... اگر مقام خلافت بالاتر از مقام نبوت است، ما باید به یزید افتخار کنیم و اگر مقام نبوت بالاتر است، او باید به ما افتخار کند.

ص: ۴۱۱

۱- (۱). طبق برخی روایات نام دختر ام کلثوم و نام امام، حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ذکر شده است. (بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۰۷ و ۲۰۸)، با این وصف روایات دیگری نیز وجود دارد که به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) استناد شده مانند روایت معاویه بن خدیج که معاویه او را برای خواستگاری از یکی از دختران یا خواهرهایش برای یزید فرستاد که در تمام موارد امام درایت کامل به خرج دادند و مانع چنین وصلت هایی شدند (مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۱۲۴؛ هبشی، مجمع الزوائد، ج ۴، ص ۲۷۸).

۵. در مورد طلب باران به برکت چهره یزید... تنها از محمد و آل محمد طلب باران می شود. نظر ما این است که دختر عبدالله را به ازدواج پسرعمویش قاسم بن محمد بن جعفر در آوریم... (۱)

در ضمن همین رویداد به ظاهر خانوادگی، امام در جمع بزرگان هر دو گروه، مبنای دشمنی آنان را یادآور می شوند و نقشه معاویه را که در صدد بود ابتدا سطح منازعات را به دعوای حزبی و قبیله ای تقلیل دهد و بعد خود را منادی صلح معرفی کند، نقش بر آب می فرماید همین نکته کلیدی باعث می شود علی رغم مصالحه ظاهری، تعارضات هم چنان ادامه یابد و با به اوج رسیدن آن در زمان امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آتش جنگ شعله ور شده، لایه های پنهان منازعات بار دیگر چهره خود را بنمایاند و نشان دهد که حق و باطل هرگز آشتی پذیر نیستند و صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تنها یک حرکت تاکتیکی برای بقای اقلیت شیعه بوده است.

(۲)

ص: ۴۱۲

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۱۹-۱۲۰.

۲- (۲). متأسفانه برخی از پژوهش گران، متأثر از سیاست معاویه، کوشیده اند تحلیل قبیله ای برای رویداد منجر به صلح ارائه کنند. به این صورت که سه جریان بنی هاشم، بنی امیه و گروه های میانی (بنی تمیم و عدی...) در پی رسیدن به حکومت بودند. اما بنی هاشم بعد از پیامبر (ص) نتوانستند به حکومت برسند. بنی امیه نیز هم چنان صفات نفاق و طلقا را یدک می کشیدند. لذا بنی امیه گروه های میانی (ابوبکر و عمر) را بر سرکار آوردند و سرانجام بعد از آن دو، کوشیدند مانع رسیدن بنی هاشم به حکومت شوند؛ یعنی در مرحله اول، با گروه های میانی کنار آمدند و بعد به تعارض با گروه بنی هاشم پرداختند و سرانجام در زمان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به هدف خود رسیدند. در نقد این دیدگاه باید گفت: معاویه نیز بسیار کوشید جنگ بین آنان از زاویه حزبی و طایفه ای دیده شود، اما امام هرگز اجازه چنین برداشتی ندادند و در ماجرای خواستگاری دختر عبدا... در بین بزرگان هر دو قبیله، بر اعتقادی و دینی بودن تعارضات و جنگ تأکید کردند. بنابراین اگر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با گروه بنی امیه یا گروه های میانی رودررو می شوند، از خاستگاه قبیله ای نیست بلکه از اعتقاد دینی است و این جنگ طایفه ای برای دست یابی به قدرت نیست. هرچند رقابت بین گروه های میانی و بنی امیه را می توان از چنین مقوله ای دانست و یا از دیدگاه آنان رقابت با بنی هاشم را از باب قبیله ای دانست، بی شک از دیدگاه امام علی و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تلاش برای دست یابی به حکومت به عنوان نزاع طایفه ای نبود و شایسته نیست اقدامات آنان را چنین بی محابا تحت این گونه برداشت ها ارزیابی کرد.

با این دیدگاه، برای یافتن دلایل شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باید به تعارض جبهه حق و باطل توجه کرد نه تعارضات قبیله ای و غیره:

الف) تکامل با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

۱. پیمان شکنی

معاویه حتی نتوانست یا نخواست برای ایامی چند، هدف اصلی خود از جنگ با امام را برملا نسازد و به این ترتیب، پرده از هدفی برداشت که آشکارترین دلیل بر سازش ناپذیری دو جبهه بود. علامه مجلسی در این باره می نویسد:

چون صلح منعقد شد، معاویه متوجه کوفه گردید تا آن که روز جمعه به نخيله فرود آمد. در آن جا نماز کرد و خطبه خواند. در آخر خطبه اش گفت: «من با شما نجاتم برای آن که نماز کنید یا روزه بگیرید یا زکات بدهید ولیکن با شما قتال کردم که امارت بر شما را به هم رسانم. خدا به من داد، هر چند شما نمی خواستید. شرطی چند با حسن کرده ام که همه در زیر پای من است. به هیچ یک از آن ها وفا نخواهم کرد.» پس داخل کوفه شد. بعد از چند روز که در کوفه ماند، به مسجد در آمد. حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر منبر فرستاد و گفت: «بگو برای مردم که خلافت حق من است.»^(۱)

۲. تلاش برای جذب امام

معاویه بسیار می کوشید که امام را به سوی خود جذب کند تا مرزهای روشن جدایی حقیقی بین دو جبهه را بپوشاند. امام نیز با شیوه های مختلف هم چنان بر جدا بودن دو جبهه تأکید می کردند. یکی از شیوه ها، تلاش برای برقراری ارتباطهای سببی و خانوادگی و ائتلاف قبیله ای بود که نمونه ای از آن را خواندیم. یکی دیگر از شیوه های معاویه فرستادن هدایا و جوایز و در مجموع تحرکات

ص: ۴۱۳

۱- (۱). جلاء العیون، ص ۴۳۵.

عاطفی بود که البته امام نیز آن‌ها را دریافت می‌کردند و به مصارف لازم می‌رساند(۱).

، اما اجازه نمی‌دادند از این کارها، به عنوان نزدیکی وی به معاویه تعبیر شود.

امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

قد كان الحسن والحسين يتقبلان جوائز المتغلبين مثل معاوية لانهما كانا اهلا لما يصل اليهما من ذلك وما في يد المتغلبين عليهم حرام وهو للناس واسع اذا وصل اليهم في خير واخذوه من حقه؛

حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عطایای زورمندانی مثل معاویه را می‌پذیرفتند؛ زیرا حق آنان بود و آن چه در اختیار زورمداران ستم گراست، برای خود آنان حرام است ولی اگر در راه (اطاعت) و خیر به مردم برسد، برای آنان حلال است و به حق دریافت کرده اند.

و نیز می‌فرماید:

وجوائزهم لمن يخدمهم في معصية الله حرام عليهم وسحت؛

و عطایای آنان برای کسانی که در نافرمانی خدا به آنان خدمت می‌کنند، حرام و نارواست.

۳. توهین به امام

توهین به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله رفتارهای دستگاه بنی امیه در برابر حضرت بود که در شکل‌های مختلفی اجرا می‌شد و صفحات تاریخ، پوشیده از این نوع رفتارهاست.

در یک مورد امام به معاویه چنین فرمود:

این گروه به من ناسزا نگفتند بلکه تو به من ناسزا گفتی؛ زیرا تو با زشتی، انس گرفته‌ای و اخلاق ناپسند در جانت ریشه دوانده. با محمد و خاندان او دشمنی می‌ورزی. سوگند به خدا ای معاویه! اگر من و این جماعت در

ص: ۴۱۴

۱- (۱). خراج، ج ۷۱ ص ۲۳۸؛ ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۴، ص ۲۲.

مسجد پیامبر (ص) درگیر می شدیم و مهاجرین و انصار اطراف ما بودند، جرأت چنین جسارت هایی به ما نداشتند...»(۱)

در جای دیگر عمروعاص به معاویه می گوید: «مردم به دنبالش راه افتاده اند. فرمان داد، اطاعت کردند، سخن گفت، تصدیق کردند. این دو، کار را به جاهای باریک تری خواهند کشاند. چه خوب بود که کسی را دنبالش می فرستادی تا او و پدرش را لعن می کردیم و دشنام می دادیم و ارزش هر دو را در پیش دیگران پایین می آوردیم.»(۲) در همان مجلس معاویه، اطرافیان او اهانت هایی به امام کردند و کوشیدند مقام و منزلت وی را کم کنند از جمله این که: «تو ای حسن! ادعا کرده ای خلافت به تو می رسد؛ تو توان آن را نداری... ما تو را به این جا دعوت کرده ایم که تو را دشنام دهیم. اما خدا به تنهایی سزای پدرت را داد... شما مدعیان چیزهایی بوده اید که حقیقت ندارد...»(۳)

۴. تهمت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

در این زمینه نیز معاویه و اموی ها نهایت تلاش خود را به خرج دادند تا از منزلت امام بکاهند. از جمله به امام می گفتند: «تو و پدرت در قتل خلفای قبلی شرکت داشتید؛ با ابوبکر درست بیعت نکردید؛ در حکومت عمر کارشکنی کردید و عثمان را کشتید و...»(۴)

۵. توهین و تهمت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

معاویه برای درهم کوبیدن جبهه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توهین می کرد و به او تهمت می زد و دیگران را هم به این کار تشویق می کرد. این توهین ها گاه در مورد شخص حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و گاه در مورد زمام داری و امامت ایشان

ص: ۴۱۵

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، صص ۷۰ تا ۸۶، ح ۱۱.

۲- (۲). علامه جعفر مرتضی عاملی، تحلیلی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه محمد سپهری، ص ۱۸۹.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۷۱-۷۳.

۴- (۴). همان.

که در نوع دوم، هدف ختنی سازی جایگاه امامت در اذهان مردم بود. در همان مجلس که معاویه یارانش را برای تحقیر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گرد آورد، به آنان این گونه رهنمود داد: «شما سعی کنید کشته شدن عثمان را به پدرش علی نسبت دهید و این مطلب را جا بیندازید که وی از سه خلیفه قبل ناخشنود بود». در پی آن، سیل حملات علیه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرازیر شد مانند: پدرت علی به خاطر دوستی دنیا و سلطنت، بر عثمان عیب جویی کرد و سپس در قتل او مشارکت جست؛ پدرت ابوبکر را مسموم کرد؛ در توطئه قتل عمر دست داشت؛ پدرت با رسول خدا (ص) دشمن بود؛ او شمشیری بلند و زبانی گویا داشت؛ زنده ها را می کشت؛ مردگان را متهم می ساخت و... (۱) معاویه بعد از شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به کارگزارانش نوشت: «هرگز اهانت به علی بن ابی طالب را فراموش نکنید!»

گاهی معاویه در حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ایشان اهانت می کرد از جمله:

معاویه در سفری که به مدینه داشت، بالای منبر رفت و با ناسزاگویی، به مقام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توهین کرد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در همان مجلس برخاست و فرمود: «... ای مردم! خداوند هیچ پیامبری را نفرستاد مگر این که مجرمان را دشمن او قرار داد؛ چنان که قرآن می فرماید: (وَكذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ) من پسر علی هستم و تو پسر صخر، مادر تو هند است و مادر من فاطمه؛ مادر بزرگ تو نثیله و مادر بزرگ من خدیجه است. (۲)

در مجلسی دیگر که به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هتاکی زیادی کرد، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

ای پسر جگر خواره! آیا به امیر مؤمنان ناسزا می گویی؟ باینکه پیامبر فرمود: «هر کس به علی ناسزا بگوید، به من ناسزا گفته و هر کس به من ناسزا بگوید، به

ص: ۴۱۶

۱- (۱). همان.

۲- (۲). کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۵۰.

خدا ناسزا گفته و کسی که به خدا ناسزا گوید، خداوند او را برای همیشه به دوزخ وارد می کند.» آن گاه به عنوان اعتراض مجلس را ترک کرد.^(۱)

۶. برکناری یاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

معاویه بعد از اعلام نقض پیمان صلح، دستورالعملی صادر کرد که بر اساس آن تمام یاران و محبان اهل بیت (علیهم السلام) باید از کارهای حساس و غیر حساس کشور اسلامی شامل حجاز، عراق، ایران و شامات برکنار می شدند:

انظروا الی من اقامت علیه البیته. انه یحب علیا واهل بیته فامحوه من الدیوان واسقطوا عطاءه ورزقه و من اتهمتموه بموالاه هؤلاء القوم فنکلوا به و اهدموا داره...^(۲)

درباره هر کس دلیلی اقامه شد که علی و اهل بیت او را دوست دارد، نامش را از دیوان ها محو کنید و حقوق و مزایایش را نپردازید و هر کس را که به دوست داری اهل بیت (علیهم السلام) متهم کردید، کار را بر او سخت بگیرید و خانه اش را خراب کنید.

۷. کشتن شخصیت های شیعی

معاویه می کوشید از این طریق نیز جبهه حق را تضعیف کند و اجازه نفس کشیدن به آنان ندهد. لذا گاه به طور مستقیم، بر دار کشیدن آنان را نظارت می کرد و در مواردی خود فرمان قتل می داد. اشخاصی مانند حجر بن عدی و فرزندانش در مرج عذرا، رشید هجری، کمیل بن زیاد، میثم تمار، محمد بن اکثم، خالد بن مسعود، جویری، عمر بن حمق، قنبر، مزوع و... قربانی این شیوه شدند و پیش بینی های امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تحقق یافت:

عمت خطتها وخصت بلیت ها^(۳) واصاب البلاء من ابصر فی ها واطا البلاء من عمی عنها؛

(۴)

ص: ۴۱۷

۱- (۱) . شیخ طبرسی، احتجاج، ج ۱، ص ۱۴۵.

۲- (۲) . ابن ابی الحدید، نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۶.

۳- (۳) . فیض الاسلام، نهج البلاغه، خ ۹۲، ص ۲۷۴.

۴- (۴) . همان.

این بلیه ای است که همه جا را می گیرد ولی گرفتاری اش به طبقه ای معین اختصاص دارد و فتنه کور و تاریکی است که دامنه آن فراگیر و همگانی و گرفتاری آن ویژه افراد خاص (شیعیان) است. بلای آن به کسی می رسد که بینا باشد و به هر کور و بی اعتنا راه نمی یابد.

ب) تقابل با ارزش ها

اشاره

نشانه های تعارض را می توان در رویکرد جبهه اموی نسبت به ارزش ها نیز جست و جو کرد. این جبهه همواره در تقابل و جنگ با ارزش های ناب اسلامی بودند که از جمله می توان به این موارد اشاره کرد:

۱- رویکرد به بدعت ها

حکومت معاویه سرتاسر آکنده از انواع خلاف ها و ظلم ها در ابعاد مختلف آن بود از جمله:

۱- ۱- در ایام خلافت خود، چهل روز در نماز جمعه صلوات بر رسول خدا (ص) را ترک کرد. وقتی علت را پرسیدند: گفت: «نام پیامبر بر زبان جاری نمی کنم تا اهل بیت او بزرگ نشوند.»^(۱)

۲- ۱- معاملات ربوی را تجویز کرد، به طوری که ابودردا در برابریش ایستاد و گفت: «از رسول خدا (ص) شنیدم که مردم را از معاملات ربوی نهی کرد، مگر آن که وزن دو جنس با یک دیگر برابر باشد.» معاویه بی اعتنایی کرد و ابودردا با اینکه قاضی دمشق بود - از کار دست کشید و به مدینه رفت.

(۲)

ص: ۴۱۸

۱- (۱). النصائح الکافیة، ص ۹۷؛ حقایق پنهان، ص ۲۵۸.

۲- (۲). همان، ص ۹۴.

۳- ۱- برخی از احکام حج را عملاً تغییر داد. او در هنگام احرام بر خود عطر زد. (۱)

۴- ۱- نسبت به شعائر هر طور می خواست عمل می کرد. مثلاً در نماز عید فطر و قربان اذان و اقامه اضافه کرد، با این که پیامبر (ص) فرموده بود: «لیس فی العیدین الاذان و الاقامه». (۲)

۵- ۱- خطبه نماز عید را قبل از نماز خواند... (۳)

۶- ۱- آب را در ظرف طلا نوشید و غذا در آن خورد. (۴)

۷- ۱- لباس حریر پوشید. (۵)

۲. علنی کردن منکرات

ماهیت ضددینی حکومت بنی امیه چنان مبتذل بود که منکرات آنان به صورت علنی درآمد. معاویه طی نامه ای زیاد بن عبید (ایه) را به پدر خود، ابوسفیان، نسبت داد:

«من امیر المؤمنین معاویه بن ابی سفیان الی زیاد بن ابی سفیان...».

این کار معاویه موجب شد گروه های زیادی مانند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) و حسین (عَلَيْهِ السَّلَام)، یونس بن عبید، عبدالرحمان بن حکم، ابوعریان و ابوبکره و حسن بصری، به این رفتار اعتراض کنند. آنان نوشتند که رسول خدا (ص) فرمود:

«الولد للفراش وللعاهر الحجر»؛ (۶)

«فرزند مال مادر است و زناکار باید سنگسار شود.»

ص: ۴۱۹

۱- (۱) . شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۶۴.

۲- (۲) . همان، ج ۳، ص ۴۷۰؛ کشف الغمه، ج ۱، ص ۱۲۳.

۳- (۳) . همان، ج ۳، ص ۴۷۰.

۴- (۴) . همان، ج ۱، ص ۴۶۳.

۵- (۵) . همان، ج ۳، ص ۴۷۰.

۶- (۶) . بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۳۵۰، ح ۱۳ و نامه های امام حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَام)؛ الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۴۴۳؛ رجال کشی، ص ۳۳؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۱۳.

پس باید او را زیاد بن سمیه نامید نه زیاد بن ابی سفیان؛ زیرا به شهادت ابی مریم سلولی، ابوسفیان از جمله کسانی بود که با سمیه روابط نامشروع داشت و این انتساب معاویه، خلاف صریح فرمایش رسول خدا (ص) بود.

۳. مبارزه با مشروعیت حکومت علوی

در کنار تمام خلاف های یادشده، هدف اصلی معاویه ساقط کردن حکومت علوی و فرزندان وی از مشروعیت بود. وی می کوشید برای تثبیت حکومت خود، جبهه مقابل را از مشروعیت بیندازد و برای این کار شیوه های عجیبی نیز به کار برد از جمله:

۳ - ۱ - مشروعیت بخشی به خلافت خلفای سه گانه

معاویه برای این هدف، از شخصیت های دینی و روحانی وابسته استفاده کرد تا به خیال خود زمینه کم رنگ شدن احادیث نبوی در مورد امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را فراهم سازد. لذا او بارها از کارگزاران خود می خواست:

۳ - ۱ - ۱ - «با کمال دقت، روایانی را که طرف دار عثمان هستند و در فضایل او سخن می گویند، شناسایی کنید و در مجامع شرکت دهید و بزرگ بدارید و نام آنان را به همراه روایات و احادیث آن ها درباره عثمان و پدرش برای من بفرستید.» (۱)

به این ترتیب در مدت زمانی اندک احادیث متنوعی در مورد عثمان خلق شد.

۳ - ۱ - ۲ - «چون روایات درباره عثمان زیاد شده، از این پس به گویندگان و نویسندگان بگویید درباره ابوبکر و عمر و دیگر صحابه حدیث بسازند. هر حدیثی را که درباره ابو تراب شنیدید، آن را رها نکنید، مگر این که حدیثی از

ص: ۴۲۰

۱ - (۱). «انظروا من قبلکم من شیعه عثمان و محبیه و اهل ولایت و الذین یرون فضائله و مناقبه فادنوا مجالسهم و قربوهم و اکرموهم و اکتبوا لی بکل ما یروی کل رجل منهم و اسمہ و اسم ابیه و عشیرته.» نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۳، ص ۱۵-۱۶.

صحابه در رد آن برای من نقل کنید. چنین روایاتی چشم مرا روشن و ادله و حجت مربوط به ابوتراب را کم رنگ تر می کند و حجتشان را باطل می سازد.»(۱)

این سیاست چنان پیش رفت که هر کس حدیثی از پیامبر (ص) نقل می کرد، دیگر به حدیث او با تردید نگاه می کردند. امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مجلسی برای آگاهی مردم از این گونه احادیث بیش از صد مورد را خواندند و فرمودند:

مردم گمان می کنند این گونه احادیث درست است. هی والله کل ها کذب و زور؛(۲)

به خدا قسم، همه این ها دروغ و بهتان است!

ابان بن تغلب می گوید:

خدمت امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کردم: بعضی از آن احادیث را بیان فرمایید. امام فرمود:

«رووا ان سیدی کهول اهل الجنة ابوبکر و عمر و ان عمر محدث و ان الملك یلقنه و ان السکینه تنطلق علی لسانه و ان عثمان الملائکه تستحیی منه...»(۳)

روایت می کنند که ابوبکر و عمر دو آقای پیران اهل بهشت هستند و می گویند عمر از ملائکه خبر می گرفت و ملائکه مطالب را به وی تلقین می کردند و آرامش و وقار بر زبانش جاری می شد و می گویند عثمان کسی است که ملائکه از او حیا می کنند... سپس امام فرمود: «به خدا قسم همه این ها دروغ است.»

۳- ۲- قداست زدایی از سیمای امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۴۲۱

۱- (۱). «ان الحدیث فی عثمان قد کثر و فشا فی کل مصر و فی کل وجه و ناحیه فاذا جاء کم کتابی هذا فادعوا الناس الی الروایه فی فضائل الصحابه و الخلفا الاولین و لا تترکوا خیرا یرویه احد من المسلمین فی ابی تراب الا و اتونی بمناقض له فی الصحابه معتله فان هذا احب الی و اقر لعینی و ادحض لحجه ابی تراب و شیعه». همان، ج ۳، ص ۱۶.

۲- (۲). سلیم بن قیس، ص ۶۸-۶۹.

۳- (۳). اسدالغایه، ج ۳، ص ۲۱۵؛ منتخب کنز العمال با حاشیه منه احمد بن حنبل، ج ۵، ص ۲.

اقدام دیگر معاویه این بود که از سیمای امام قداست زدایی کند و با این ترفند، جایگاه او را از دل ها بزدايد.

شهيد مطهري مي نويسد:

علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دنيا رفت و معاويه خليفه شد. بر خلاف انتظار معاويه، علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به صورت نيرويي باقي ماند و معاويه آن طوري که اعمال بيرون از تعادل و متانتش نشان مي دهد، از اين موضوع خيلي ناراحت بود؛ لهذا تجهيز ستون تبليغاتي عليه علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کرد.^(۱)

بخشي از تلاش های معاويه در اين عرصه چنين است:

۳- ۲- ۱- دستور داد دبر منابر رسماً امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را سب کنند و آن را در خطبه های نماز رواج داد و با تهديد مردم را به اين کار وادار مي کرد.

از احنف بن قيس خواست که به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لعن کند و او چون با اصرار معاويه روبه رو شد، بر منبر رفت و گفت:

معاويه مرا به لعن علی امر کرده است؛ معاويه و علی اختلاف داشتند؛ به هر کدام ظلم شده است، او را دعا مي کنم. لعنت خدا و ملائکه و خلق تو ای خدا بر کسی باد که ظلم کرده است و لعنت تو بر فته باغيه از اين ها باد! مردم هم گفتند: آمين.

۳- ۲- ۳- صحابه منافق را به جعل حديث عليه امام وادار کرد. از جمله سمره بن جندب را با چهارصد هزار درهم وادار کرد بگويد آيه (مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ ...) ۲

که درباره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ليله المييت بود، درباره ابن ملجم نازل شده است. در اين زمينه کار به جايي رسيد که دست به بدعت در احكام هم زدند. مثلاً چون در خطبه های نماز عيد، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را سب مي کردند

ص: ۴۲۲

۱- (۱). حماسه حسيني، ج ۳، ص ۲۶.

و مردم برای این که نشنوند، از محل نماز خارج می شدند، خطبه ها را مقدم بر نماز کردند.^(۱)

امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مورد این اقدام بنی امیه فرمودند:

ويروون عن علي (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشياء قبيحه و علي الحسن و الحسين عليهما السلام ما يعلم الله انهم قد رووا في ذلك الباطل و الكذب و الزور؛^(۲)

مطالب زشتی را درباره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کردند که خدا می داند همه اش باطل و دروغ و بهتان بود.

۴. تلاش برای تشکیل حکومت موروثی

هدف اصلی معاویه که تمام اقداماتش بر محور آن دور می زد، قبضه کردن حکومت و تثبیت آن در دست بنی امیه بود؛ همان هدف پنهانی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن آگاه بودند و برای اتمام حجت در شرایط صلح، آن را گنجانده بودند:

هذا ما صالح عليه الحسن بن علي بن ابي طالب معاويه بن ابي سفيان: صالحه عليان يسلم اليه ولايه امر المسلمين عليان يعمل فيهم بكتاب الله و سنه رسوله (ص) و سيره الخلفاء الصالحين و ليس لمعاويه بن ابي سفيان ان يعهد الي احد من بعده عهدا بل يكون الامر من بعده شوري بين المسلمين...^(۳)

این قرارداد صلحی است بین حسن بن علی بن ابی طالب و معاویه بن ابی سفیان: با او مصالحه کرد به این که ولایت امر مسلمانان را به او واگذارد، به این شرط که بین مسلمانان بر اساس کتاب خدا و شیوه پیامبر (ص) و سیره خلفای صالح عمل کند. معاویه حق ندارد پس از خود کسی را به جانشینی انتخاب کند و تعیین خلیفه بر اساس شورای بین مسلمانان باشد.

ص: ۴۲۳

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۵۲.

۲- (۲). سلیم بن قیس، ص ۶۹.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۶۵؛ الصواعق المحرقة، ص ۸۱؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۷۰.

و یا به این صورت:

«الماده الثانية ان يكون الامر للحسن من بعده فان حدث به حدث فلاخيه الحسين و ليس لمعاوية ان يعهد به الى احد.»^(۱)

معاویه در جهت همان هدف اصلی خود، بعد از پانزده سال که موانع سر راه خود را برداشت، تصمیم گرفت یک همه پرسی به راه اندازد و برای فرزندش یزید از عموم مردم مکه، مدینه، شامات، عراق و... بیعت بگیرد. برای این کار به تمام مراکز حکومتی بخش نامه کرد و مخالفان را با شدت تمام سرکوب نمود. اما مدتی بعد از طرح گرفتن بیعت عمومی، متوجه شد که گروه های خواص هم چنان مخالف او هستند و بالاترین خطرها نیز به دو دلیل از جانب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) است:

اولاً: بسیاری از مخالفان منتظرند ببینند سلاله رسول خدا (ص) چه می کند زیرا در صلح نامه شرط کرده بود برای معاویه جانشینی تعیین نشود.

ثانياً: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در میان مسلمانان از پایگاه بسیار قوی برخوردار بودند و شایستگی عظمت و لیاقت او برای تصدی خلافت زبانزد بود.

از طرفی معاویه می دانست که اگر موضوع ولایت عهدی را به مردم واگذارند، هیچ کس کم ترین توجهی به یزید نخواهد کرد. از این رو، به فکر افتاد نظر مخالفان را به سوی خود جلب کند و نامه هایی به حسین بن علی، عبدالله بن عباس، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن جعفر و... نوشت. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) در پاسخ نامه نوشت:

اتق الله يا معاوية! و اعلم ان الله لا يغادر صغيره و لا كبيره الا احصاها، واعلم ان الله ليس بناس لك قتلک بالظنه و اخذك بالتهمة و امارتك صيبا يشرب الشراب و يلعب بالكلاب ما اراك الا و قد او بقت نفسك و اهلك و اضع الرعيه والسلام؛

(۲)

ص: ۴۲۴

۱- (۱). الاصابه في تمييز الصحابه، ج ۱، ص ۳۳۰، الامامه و السياسه، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲- (۲). الامامه و السياسه، ج ۱، ص ۲۰۳.

ای معاویه! در مورد جانشینی فرزندت یزید و اصرار بر آن از خدا بترس. بدان که برای خداوند منان صحیفه ای است که تمام اعمال ریز و درشت را ثبت می کند و هیچ عملی از آن مخفی نخواهد ماند. معاویه! بدان خداوند همانند مردم نیست که بخشی از آنان را با کم ترین سوءظنی بکشی و عده ای دیگر را متهم نمایی و دستگیر کنی. فرزندت یزید که آرمان توست، شراب می آشامد و به سگ بازی مشغول است. معاویه! می بینم که تنها با این کار، خودت را متزلزل می سازی و دین خود را نابود می کنی و مردم را از بین میبری!

نشانه های تعارض از سوی جبهه امام حسن (علیه السلام)

اشاره

تمام اقدامات امام در طول دوره بعد از صلح، رودرروی اقدامات معاویه قرار داشت. عمده کوشش های امام مجتبی (علیه السلام) به دو بخش تقسیم می شود:

الف) فعالیت های دینی و نشر فرهنگ اسلام

پس از حضور امام در مدینه، محدثان و دانشمندان گرد وجود حضرت حلقه زدند. این افراد یا از صحابه پیامبر (ص)، و یاران با سابقه امام علی (علیه السلام) بودند، یا تابعین و دیگر گروه ها. از گروه اول می توان به احنف بن قیس، اصبح بن نباته، جابر بن عبدالله انصاری، جعید همدانی، حبه بن جوین عرفی، حبیب بن مظاهر، حجر بن عدی، رشید هجری، رفاعه بن شداد، زید بن ارقم، سلیمان بن سرد خزاعی، سلیم بن قیس هلالی، عامر بن وائله بن اسقع، عبایه بن عمر و بن رهبی، قیس بن عباد، کمیل بن زیاد، حارث بن اعور بن بنان، مسیب بن نجبه فزاری و میثم بن یحیی تمار اشاره کرد و از گروه دوم ابوالاسود دؤلی، ابواسحاق بن کلیب سبعی، ابومخنف، جابر بن خلد، جارود بن منذر، حبابه بنت جعفر والیه، سوید بن غفله، مسلم بن عقیل و... را می توان نام برد.

ص: ۴۲۵

این ها از شهرهای مختلف گرد آمدند و به واسطه تربیت علمی و معنوی، به عنوان سدهای محکم در مقابل تحریکات معاویه ایستادند. (۱)

عمق فعالیت های علمی و تربیتی امام چنان بود که وقتی معاویه، از شخصی که از مدینه به شام آمده بود، درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید او پاسخ داد:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نماز صبح را در مسجد جدش برگزار می کند و تا طلوع آفتاب می نشیند و سپس تا نزدیک ظهر به بیان احکام و تعلیم مردان مشغول است، سپس نماز می خواند و به همین گونه زنان از احادیث و روایات او بعد از ظهر استفاده می کنند. این برنامه هر روز اوست. (۲)

ابن صباغ مالکی هم می نویسد:

وكان اذا صلى الغداة في مسجد رسول الله (ص) جلس في مجلسه يذكر الله حتى ترتفع الشمس و يجلس اليه من يجلس من سادات الناس يحدثهم... و يجتمع الناس حوله فيتكلم بما يشفي غليل السائلين و يقطع حجج المجادلين...: (۳)

نماز صبح را در مسجدالنبی برگزار می نماید و تا طلوع آفتاب می نشیند و به ذکر خدا مشغول می شود. روزها مردم گرداگردش حلقه می زنند و او برایشان معارف و احکام الهی را بازگو می کند... مردم اطراف او گرد می آیند تا سخنانش را بشنوند که دل های شنوندگان را شفا می بخشد و تشنگان معارف را سیراب می کند. بیانش حجت قاطع است، به طوری که جای احتجاج و مجادله باقی نمی ماند.

ص: ۴۲۶

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۴۲، ص ۱۱۰ تا ۱۱۲؛ ناسخ التواریخ، ج ۵، ص ۲۴۵ تا ۲۴۷ مراجعه شود.

۲- (۲) . ابن عساکر، الامام الحسن، ج ۲۳۱، ص ۱۳۹.

۳- (۳) . الفصول المهمه، ص ۱۵۹.

البته آن حضرت برای فعالیت های این چنینی، به سلاح علم مجهز بودند؛ آن هم علمی که از پدرش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جدش رسول خدا (ص) به ارث برده بودند. لذا امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمود:

وقتی حضرت حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه صلح کرد، روزی در نخيله نشسته بودند. معاویه گفت: «شنیده ام که حضرت رسول خرما را در درخت تخمین می زد و درست می آمد. آیا تو آن علم را داری ؟ شیعیان ادعا می کنند علم هیچ چیز از شما پنهان نیست.» حضرت فرمود: «رسول اکرم (ص) عدد پیمانه های آن را بیان می فرمودند؛ من عدد دانه هایش را برای تو می گویم. چهار هزار و چهار دانه است.» معاویه دستور داد خرماها را چیدند و چهار هزار و سه دانه شد. امام فرمود: «یک دانه را پنهان کرده اند و آن را در دست عبدالله بن عامر یافتند. در این لحظه امام به معاویه فرمود: «به خدا سوگند ای معاویه! اگر نبود این که تو کافر می شوی و ایمان نمی آوری، به تو از آن چه خواهی کرد، خبر می دادم. پیامبر در زمانی زندگی کرد که او را تصدیق می کردند و تو می گویی که کسی این را از جدش شنید و او کودک بود. به خدا سوگند که زیاد را به پدر خود ملحق خواهی کرد و حجر بن عدی را خواهی کشت و سرهای شیعیان را برای تو خواهد آورد.»^(۱)

علاوه بر این، امام در مجالس خود گاه از کراماتی نیز استفاده می کردند که موجب تعمیق اعتقاد مردم می شد. مانند حکایت جوانی از بنی امیه که به ایشان در مجلس سخن رانی توهین کرد و به اعجاز امام زن شد و در همان دم موهای ریشش ریخت و...^(۲)

(ب) اقدامات متقابل امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

بخش دیگر از کارهای امام که پرده از وجود تباین بین دو جبهه برداشت،

ص: ۴۲۷

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۲۹؛ نمونه های دیگر در خراج، ج ۲، ص ۵۷۳؛ العدد القویه، ص ۴۲.

۲- (۲). خراج، ج ۱، ص ۲۳۶.

مربوط به کارهایی بود که امام در برابر اقدامات معاویه انجام می دادند و به عنوان مدافعی سرسخت و مقتدر در مقابل انحرافات او می ایستادند و سکوت نمی کردند. البته نفس حضور امام، خود مانع بسیاری از انحرافات بود و ابهت حضور ایشان، قدرت از خیلی خلاف ها سلب کرده بود. لذا بعد از شهادت امام، فشار عجیبی بر شیعیان وارد شد و آنان را تا مرز نابودی پیش برد. در هر صورت این اقدامات امام، دقیقاً در برابر اقدامات ضد دینی معاویه قرار داشت که به برخی اشاره می گردد.

۱. حمایت از شیعیان

در مورد این نوع تقابل ها، کافی است به حمایت های امام از دوستان خود در برابر فشار دستگاه معاویه اشاره شود. در این موارد، امام یگانه پناهگاه این اشخاص بودند و با جرأت تمام در مقابل ظلم معاویه و کارگزاران وی می ایستادند.

آیا در این زمان زیاد استاندار کوفه بود؟

سعید بن ابی سرح کوفی، از دوستان امام، مورد خشم استاندار کوفه (زیاد بن ابیه) قرار گرفت و توسط زیاد جلب شد. او نیز فرار کرد و خود را به مدینه رساند و به امام پناهنده شد. در مقابل، حاکم کوفه، خانواده سعید را زندانی، اموالش را مصادره و خانه اش را ویران کرد. وقتی خبر این اقدامات به گوش حضرت رسید نامه ای خطاب به زیاد نوشت:

اما بعد فانك عمدت الی رجل من المسلمین له ما لهم و علیه ما علیهم فهدمت داره و اخذت ماله و حبست اهله و عیاله فان اتاك كتابی هذا فابن له داره و اردد علیه ماله

(۱)

ص: ۴۲۸

۱- (۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۴، ص ۷۲.

اما بعد تو به یکی از مسلمانان غضب کرده ای با این که سود و زیان او سود و زیان مسلمانان است. خانه اش را ویران ساخته، مالش را گرفته و خانواده اش را زندانی کرده ای. تا نامه من به تو رسید، خانه اش را بساز و مالش را برگردان...

زیاد در مقابل نوشت:

از زیاد ابن ابی سفیان به حسن بن فاطمه! اما بعد، نامه ات به من رسید. چرا نام خود را قبل از نام من نوشته بودی باینکه تو نیازمندی و من قدرتمند؟ تو که از مردم عادی هستی، چگونه مثل فرمان روای قدرتمند دستور می دهی و از فرد بداندیشی که به تو پناه آورده و تو هم با کمال رضایت پناهش داده ای حمایت می کنی؟ به خدا سوگند اگر او را بین پوست و گوشت خود پنهان کنی، نمی توانی از او نگهداری کنی و من اگر به تو دست رسی بیایم هیچ مراعات نخواهم کرد و لذیذترین گوشت را برای خوردن، گوشت تو می دانم. سعید را به دیگری واگذار. اگر او را بخشیدم، به خاطر وساطت تو نیست و اگر کشتم، به جرم محبت او با پدر توست. والسلام.

در پی این عبارت، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نامه ای به معاویه نوشت و نامه فرماندار را هم به آن ضمیمه کرد و برایش فرستاد. معاویه نیز بنابر ملاحظات مختلف، نامه ای به این صورت برای زیاد نوشت:

... نامه ای برای حسن نوشته ای و در آن به پدرش دشنام داده ای و فاسق نامیده ای، در صورتی که به جان خودم سوگند تو خود به فسق سزاوارتری.... به مجرد این که نامه ام به دستت رسید، خاندان سعید بن ابی سرح را آزاد کن؛ خانه اش را بساز؛ اموالش را برگردان؛ دیگر مزاحم او نباش و... (۱)

۲. دفاع از ارزش ها

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اصلی ترین ارزش ها یعنی ولایت و امامت دفاع می کردند که

ص: ۴۲۹

۱- (۱). نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۴، ص ۷۳.

معاویه به صورت های مختلف سعی در مخدوش ساختن آن داشت تا به هدف خود یعنی، استقرار حاکمیت در خاندان خود توفیق یابد. امام در برابر این مسأله مهم، موضع گیری زیادی داشتند که به برخی اشاره می کنیم:

۲- ۱- تبیین چهره پاک و مقدس امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

زمانی که معاویه به جهت وسوسه اطرافیان، مجلسی در کوفه تشکیل داد و اطرافیان معاویه به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امیرمؤمنان توهین هایی کردند، ایشان در مقام دفاع از مشروعیت امامت و حاکمیت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خاندان او فرموده اند:

شما را به خدا سوگند! نمی دانید و به یاد نمی آورید مطالبی را که پیامبر در حجه الوداع خطاب به مردم فرمود:

«ایها الناس انی قد ترکت فیکم مالم تضلوا بعده کتاب الله فاحلوا حلاله و حرموا حرامه و اعلموا بمحکمه و آمنوا بمتشابهه و قولوا آمنا بما انزل الله من الکتاب و احبوا اهل بیتی و عترتی و والوا من والاهم و انصروهم علی من عاداهم و انهما لم یزالا فیکم حتی یردا علی الحوض یوم القیامه ثم دعا و هو علی المنبر علیا فاجتذبه بیده فقال: اللهم و آل من والاه و عاد من عاداه. اللهم من عادی علیا فلا تجعل له فی الارض مقصدا و لا فی السماء مصعدا واجعله فی اسفل درک من النار انت الذانذ عن حوض یوم القیامه تذود عنه کما ینذود. احدکم الغریبه من وسط ابله... انما مثل اهل بیتی فیکم کسفینه نوح من دخل فیها نجی و من تخلف عنها غرق...»^(۱)

۲- ۲- تقیح حکومت ناشایستگان

روش دیگر امام این بود که بی لیاقتی و ناشایستگی معاویه را بیان می فرمود. لذا در نامه ای به معاویه نوشت:

سوگند به خدا! اگر بعد از رحلت پیامبر (ص) مردم با پدر من بیعت می کردند، آسمان باران خود را بر آن ها می بارید و زمین برکاتش را به آن ها می بخشید و تو ای معاویه! در خلافت طمع نمی کردی؛ اما چون خلافت از سرچشمه

ص: ۴۳۰

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۷۰-۸۶.

اصلی اش منحرف شد، قریش در آن نزاع کردند تا آنجا که طلقاً و فرزندانش به آن طمع نمودند. با این که پیامبر (ص) فرموده بودند: «هیچ امتی حکومت خویش را به افراد ناشایست واگذار نکرد با این که دانشمندتر از آن ها بود، مگر این که کارشان به تباهی کشید...»(۱)

هم چنین به خود معاویه ناشایسته بودنش را یادآوری کرده، فرمودند:

اما الخلیفه فمن سار بسیره رسول الله (ص) و عمل بطاعة الله عز وجل و لیس الخلیفه سار بالجور و عطل السنن و اتخذ الدنيا اما و ابا و عباد الله خولا و ماله دولا و لکن ذلک امر ملک اصاب ملکاً فتمنع منه قليلا و کان قد انقطع عنه...»(۲)

خلیفه کسی است که به روش پیامبر (ص) سیر کند و به طاعت خدا عمل نماید. خلیفه کسی نیست که با مردم به جور رفتار کند. و سنت را تعطیل نماید و دنیا را پدر و مادر خود قرار دهد و بندگان خدا را برده و مال او را دولت خود بدانند، زیرا چنین کسی پادشاهی است که به سلطنت رسیده و مدت کمی از آن بهره مند و سپس لذت آن منقطع شده است...

۲-۳- اعلام بیزاری از حکومت ناپاکان

امام بارها مشروعیت حکومت ناپاکان را زیر سؤال می بردند و از کارگزاران آن ها اعلام بیزاری می نمودند.

حضرت روزی در مسجدالحرام طواف می کردند که حبیب بن مسلمه فهری(۳)

را دیدند و به او فرمودند: «ای حبیب، راهی که برگزیده ای راه غیر

ص: ۴۳۱

۱- (۱). همان، ج ۴۴، ص ۶۳.

۲- (۲). شیخ طبرسی، احتجاج، ج ۱، ص ۴۱۹؛ الخرائج و الجرائح، ص ۲۱۸.

۳- (۳). از یاران معاویه، که عمر او را به فرمانداری آذربایجان و ارمنستان گمارد. معاویه نیز دوباره او را والی ارمنستان کرد. (اسدالغایه، ج ۱، ص ۳۷۴)

خداست.» او در پاسخ از روی تمسخر گفت: «روزی که راه پدرت را می رفتم در مسیر اطاعت خدا بودم!»

فرمودند:

بلی والله لکنک اطعت معاویه علی دنیا قلیله زائله فلئن قام بک فی دنیاک لقد قعد بک فی آخر تک ولو کنت اذ فعلت قلبت خیرا کان ذلک كما قال الله تعالی: (و آخرون اعترفوا بذنوبهم خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً) ولکنک كما قال الله سبحانه (کلاً بل ران علی قلوبهم ما کانوا یکسبون)؛

آری، سوگند به خدا که تو برای دنیای ناچیز و نابود شدنی از معاویه اطاعت کردی. اگر معاویه زندگی دنیایی تو را تأمین کرده، به جایش آخرت را از تو گرفته است و چنان چه تو کاری به گمان خود نیک انجام دهی، مصداق این آیه شده ای که فرمود: «و گروهی دیگر به گناهان خود اعتراف نموده و اعمال زشت و زیبا را با هم مخلوط کرده اند» ولی خداوند می فرماید: «نه چنین است! دل های آنان بر اثر گناه و تبهکاری سیاه شده و خود را تیره بخت کرده اند.» آن گاه از حبیب روی برگرداندند و به راه خود ادامه دادند.^(۱)

۲- ۴- تبیین مشروع بودن حکومت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تأکید بسیاری بر نشان دادن مشروعیت حکومت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشتند تا از این طریق، به تهاجمات معاویه علیه بر حق بودن ولایت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پاسخ بدهند. لذا به سخنان پیامبر (ص) در مورد امامت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) استناد می کردند مانند نصب حضرت در غدیر خم.^(۲)

۲- ۵- بیان بر حق بودن خود برای حکومت

امام علاوه بر بیان مشروعیت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به مشروعیت خود نیز اشاره می کردند. این در مقابل ادعاهای معاویه بود که ایشان را شایسته خلافت

ص: ۴۳۲

۱- (۱). احمد بن علی رازی، احکام القرآن، ج ۴، ص ۳۵۵؛ نورالثقلین، ج ۵، ص ۵۳۲.

۲- (۲). جلاء العیون، ص ۴۴۲؛ بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۸۶، ۷۰.

نمی دانست. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر فراز منبر در حضور معاویه به معرفی خود پرداختند و فرمودند:

ای مردم، هر کس مرا می شناسد که می شناسد، هر کس مرا نمی شناسد من حسن بن علی بن ابی طالب و فرزند بهترین زنان، فاطمه دختر محمد رسول خدا هستم... من کسی هستم که مرا از حق خود (ولایت) محروم کرده اند.^(۱)

و نیز آن گاه که معاویه از ایشان خواست بر فراز منبر بگوید که خلافت را به او واگذاردم، فرمودند:

به خدا سوگند که من سزاوارتر از مردم هستم به خلافت مردم در کتاب خدا و سنت پیامبر (ص)^(۲).

۲ - ۶ - آمادگی برای نبرد مجدد

طبیعی است که معاویه شرایط صلح و مواد آن را بارها نقض کرده بود، بنابراین می توان گفت: در صورت فراهم آمدن امکانات، امام برای نبرد مجدد با معاویه آمادگی داشتند لذا برخی عقیده دارند که دلیل مسموم کردن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز همین آمادگی حضرت برای رفتن به شام و مبارزه با معاویه بود.^(۳)

آن چه گذشت، تنها بخشی از تعارض های دو جبهه حق و باطل بود که بروز می یافت و بر سازش ناپذیری آنان تأکید می کرد. همین واقعیت و اقدام های قاطع و مؤثر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جای شک برای معاویه باقی نگذاشت که ایشان یگانه خطر برای او و اموی ها هستند و هر لحظه احتمال خطر از سوی امام آن ها را تهدید می کند. بنابراین، در صدد برآمد تا به هر وسیله ممکن، امام را از سر راه بردارد. او برای این کار، بارها اقدام به توطئه و مسموم کردن امام کرد. حاکم نیشابوری با سند قوی از ام بکر بنت مسور نقل می کند:

ص: ۴۳۳

۱- (۱). شیخ صدوق، امالی، ص ۱۵۰.

۲- (۲). جلاء العیون، ص ۴۴۲.

۳- (۳). الغدیر، ج ۱۱، ص ۸، به نقل از طبقات ابن سعد.

كان الحسن بن علي سم مرارا كل ذلك يغلب حتى كانت مره الاخيره آلتى مات فى ها كان يختلف كبده فلم يلبث بعد ذلك الا ثلاثا حتى توفى؛(۱)

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بارها مسموم کردند، ولی اثر چندانی نمی گذاشت، اما در آخرین مرتبه، زهر جگرش را پاره پاره کرد و بعد از آن سه روز بیش تر زنده نماند.

در این باره، ابن ابی الحدید دلیل اصلی اقدام معاویه را این گونه بیان می کند:

چون معاویه می خواست برای پسرش یزید بیعت بگیرد، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مسموم ساخت؛ زیرا برای گرفتن بیعت به نفع پسرش و موروثی کردن حکومت، مانعی بزرگ تر و قوی تر از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نمی دید. (۲)

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز فرمودند:

جعده لعنه الله عليها - زهر را گرفت و به منزل آورد. آن روزها امام روزه داشتند و روزهای بسیار گرمی بود. به هنگام افطار خواست مقداری شیر بنوشد، آن ملعون زهر را در میان آن شیر ریخته بود. وقتی شیر را آشامیدند، لحظاتی بعد فریاد برآوردند: عدوه الله! قتلنتی، قتلک الله والله لاتصیین منی خلفا و لقد غرک و سخر منک والله یخزیک و یخزیه؛

ای دشمن خدا! تو مرا کشتی. خدا تو را نابود کند! سوگند به خدا بعد از من بهره ای برای تو نخواهد بود. تو را گول زدند و رایگان به کار گرفتند. سوگند به خدا تو را بدبخت نمود و خود را خوار کرد.

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ادامه فرمود:

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد از این که جعده او را مسموم کرد، دو روز بیش تر زنده نماندند و معاویه نیز به آنچه وعده کرده بود، عمل نکرد.

(۳)

ص: ۴۳۴

۱- (۱). المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۷۳.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۴۹.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۵۴.

صلح مایه آرامش و حیات انسان است و مرحله گذار برای رسیدن به هدف مطلوب به شمار می آید. پیامبر (ص) در پیمان هایی که برای دادخواهی مظلوم بود، شرکت داشتند و خود با عقد پیمان نامه هایی، زمینه تقویت حاکمیت اسلام را فراهم کردند و سرانجام در صلح حدیبیه، به فتح بزرگی دست یافتند. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) همانند ایشان، به پیمان نامه ها وفادار بودند، گرچه بر ایشان تحمیل شد. فرزند ایشان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) گرفتار همان افرادی بود که پدرشان با آنان درگیر بودند و مجبور شدند به سبب مصالحی، با معاویه صلح نامه امضاء کنند، صلح نامه ای بر اساس قرآن و سنت پیامبر (ص). اما سپاه ناهمگون ایشان از درک سیاسی و فهم آن غافل بودند و برای امام فتنه آفریدند و امام حاضر به لغو آن نبودند گرچه معاویه پیمان نامه را نقض کرد، امام حجت خود را بر همگان آشکار ساختند و چهره معاویه ظاهرالصلاح را نمایان کردند.

این مقاله، به بررسی دو پیمان نامه پرداخته و به اجمال، نقاط افتراق و اشتراک را یادآور شده، شاید راه کاری برای نظام اسلامی و مردم در برابر

پیمان نامه هایی که نوشته می شود باشد تا نظام اسلامی بتواند به اهداف عالی خود برسد و بر دشمن پیروز گردد.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پیامبر (ص)، صلح، حدیبیه، مسکن، مواد صلح نامه، نقض پیمان.

مقدمه

صلح از واژه های بسیار مطلوب، زیبا و دل نشین به شمار می آید که خداوند آن را در درون مایه هر انسانی قرار داده است تا با آرامش و امنیت، به تکالیف جامعه پردازد. صلحی که بر اساس معیارهای قرآنی و سنت نبوی و علوی باشد، ماندگار و مایه حیات جامعه بشری است. ارسال پیامبران برای بندگی خدا، تربیت و تزکیه نفس است که آرامش دل ها را به همراه دارد. رسول اکرم (ص) در مواجهه با جامعه جاهلی آن روز، با اصول الهی و انسانی، تمام تلاش خود را به کار بستند تا راه درست را به آنان نشان دهند، ولی آنان به مقابله با ایشان و آیین اسلام پرداختند و مشکلاتی را برای مسلمانان و حکومت اسلامی ایجاد کردند. اما آن حضرت با ابتکاری نو، دشمن را به زانو درآوردند و امنیت را به مسلمانان هدیه کردند و برای مدتی از دست مشرکان آسوده گشتند. ایشان از این فرصت به وجود آمده، برای تبلیغ اسلام نهایت بهره برداری را کردند. امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در زمان حاکمیت خویش در نامه ای به مالک اشتر، صلح را مایه آرامش و امنیت دانستند که در پناه آن، می شود به آبادانی شهرها پرداخت. گاهی وقت ها اوضاع زمانی، مکانی و مردم تغییر می یابند و اصول ثابت قرآنی و سنت نبوی به فراموشی سپرده می شود یا آن را ندیده می پندارند و سبب فتنه دیگر می گردد. همین وضعیت برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم ایجاد شد. آن حضرت به ابی سعید عقیصا فرمودند: «صلح من با معاویه

حکمتی دارد که بر مردم پوشیده است؛ مانند کاری که حضرت خضر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام می داد و حکمت آن از حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پوشیده بود.»

در حقیقت صلح یک مرحله گذار است تا بتوان به اهداف مورد نظر رسید. پیامبر (ص) تا زمانی که در مکه بودند و قدرت سیاسی - اجتماعی نداشتند، در پیمان هایی شرکت می کردند که برای یاری ستمدیدگان بسته می شد. اما وقتی به مدینه مهاجرت کردند و حاکمیت سیاسی در آن جا تأسیس نمودند، قریشیان حاکمیت سیاسی خود را در خطر دیدند و درگیرهای میان آنان به وقوع پیوست؛ ولی با صلحی که میان آنان برقرار شد، توان و تعداد مسلمانان افزایش یافت و ایشان به اهداف خود رسیدند که فتح بزرگ به ایشان بشارت داده شد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند پدرش امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تمام تلاش خود را در ابتدای حاکمیت خویش به کار بردند تا مردم را علیه معاویه بسیج کنند، اما سستی در سپاه ایشان، تطمیع برخی از فرماندهان به قدرت و ثروت توسط معاویه، اطاعت نکردن از امام و عوامل دیگر، دست به دست هم داد تا حضرت از معاویه صلح تحمیلی را بپذیرند، زیرا صلح نامه می توانست مایه آرامش، حافظ امنیت شیعیان و دوست داران امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشد. معاویه نیز به شروط صلح نامه متعهد شد، گرچه امام می دانستند که وی به آن عمل نخواهد کرد. فتنه گران (خوارج) از امام خواستند صلح نامه را برهم بزنند، ولی امام نپذیرفتند، زیرا همین افراد سست عنصر و فریفته دنیا و خواهان بقا، سبب شدند تا پیمان نامه مسکن بسته شود.

این مقاله، به بررسی صلح حدیبیه و صلح نامه مسکن سابط پرداخته، سپس اجمالاً به وجوه اشتراک و افتراق آن اشاره کرده است.

صلح در فارسی یعنی آشتی و سازش، (۱) صلح واژه ای عربی است که واژه های هم ردیف دیگری مانند مسالمة، مودعه و مهاده دارد (۲) که مفهوم همه آن ها، برداشتن نزاع میان افراد، مسالمت و سازش را در بردارد. نیز در لغت به معنای «سلم و دوستی» در برابر حرب (جنگ) و دشمنی است؛ چنان که توافق گروهی با یک دیگر را صلح گویند. (۳) برخی صلح را برای برطرف کردن نفرت و دشمنی میان مردم دانسته اند. و خداوند در قرآن، (۴) در مورد درگیری میان زن و شوهر، آن دو را به آشتی فرا خوانده و در ادامه فرموده که آشتی بهتر از قهر و دشمنی و نزاع است. (۵) در عین حال، معنای اصطلاحی نیز همان معنای لغوی را در بردارد. فقها و محدثان، در کتاب های خود، بابت باعنوان «کتاب الصلح» دارند که با استناد به آیات و روایات، به تبیین آن پرداخته اند. (۶) در فرهنگ سیاسی، صلح را به معنای حالت آرامش در روابط عادی با کشورهای دیگر و فقدان جنگ و نیز فقدان نظام

ص: ۴۳۸

۱- (۱) . علی اکبر، دهخدا، لغت نامه دهخدا؛ حسن عمید، فرهنگ لغت عمید؛ محمد معین، فرهنگ فارسی معین، واژه صلح.

۲- (۲) . مانند آن که «وادع بنی فلان ای صالحهم و سالمهم علی ترک الحرب و الاذی، و حقیقه المودعه: المتارکه، ای یدعکل واحدمنها ما هو فیه». (ابن اثیر، النهایه فی الحدیث، ج ۵، ص ۱۶۷). «المهاده: المعاهده علی ترک الحرب مده معلومه بغیر عوض، الهدنه: الصلح بین المسلمین و الکفار و بین کل متحاربین». (طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۴۱۳)؛ «السلم: المسالمة و الصلح ضد الحرب و المحاربه». (ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۳).

۳- (۳) . ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۵۱۶ ماده صلح.

۴- (۴) . سوره نساء، آیه ۱۲۸، واژه های مترادف صلح در آیات قرآن وجود دارد.

۵- (۵) . راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، ص ۲۸۴.

۶- (۶) . به عنوان نمونه نک: صحیح بخاری، ج ۳، ص ۱۶۵؛ بیهقی، السنن الکبری، ج ۶، ص ۶۳؛ شهید اول، اللمعه الدمشقیه، ص ۱۲۷ و

این معنای اصطلاحی در کلام امیرمؤمنان

علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نامه به مالک اشتر وجود دارد که صلح، مایه آرامش سپاه و امنیت جامعه است. (۲)

پیشینه پژوهش

کتاب های سیره و تاریخ، در لابه لای حوادث به صلح حدیبیه پرداخته اند و تک نگارهایی در این موضوع وجود دارد. صلح های پیامبر (ص)، کتابی است که حامد منتظری مقدم در مورد پیشینه صلح در بستر تاریخ اسلام نگاشته است. هم چنین درباره صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در تواریخ عمومی و تواریخ ائمه اطهار (علیهم السلام)، کتاب های مناقب، به صلح ایشان پرداخته اند؛ از جمله می توان به کتاب های حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام) تألیف استاد جعفریان، سیره الائمه اثنا عشر از هاشم معروف حسنی، سیری در سیره ائمه الاطهار (علیهم السلام) از شهید مطهری نام برد. هم چنین تک نگاری های بسیاری درباره این امام همام به عربی و فارسی نوشته شده؛ از جمله: کتاب صلح الحسن از راضی آل یاسین ترجمه آیت الله خامنه ای با عنوان پرشکوه ترین نرمش قهرمانانه تاریخ و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سیدمحسن امین، ترجمه حسن طارمی. درعین حال، مقالاتی در این دو موضوع نوشته شده است.

پیشینه پیمان نامه صلح در سرزمین حجاز

واژه صلح از دیرباز، میان مردم و حاکمان جهان در مقابل واژه جنگ به کار برده می شده و در حقیقت نوعی تلاش برای بازگرداندن آرامش به جامعه است.

ص: ۴۳۹

۱- (۱). عباسعلی عمید زنجانی، دانشنامه فقه سیاسی، ج ۲، ص ۲۲۳.

۲- (۲). نهج البلاغه، نامه به مالک اشتر «ولا تدفعن صلحا دعاك الیه عدوك لله فيه رضی، فان فی الصلح دعه لجنودك و راحه من همومك و امننا لبلادك...».

شبه جزیره حجاز نیز از این امر مستثنا نبود؛ زیرا به سبب نداشتن حکومت مرکزی و قانون، همیشه جنگ و کشمکش میان قبیله ها وجود داشت؛ به همین جهت، برخی از قبایل برای ادامه حیات، با قبایل دیگر پیمان می بستند تا در صورت هجوم به دفاع از هم پردازند. گاهی نزاع ها چندین سال میان آنان طول می کشید که با بستن پیمان، درگیری ها متوقف می شد مانند پیمان صلح میان قبیله قُصی بن کلاب و قبیله خزاعه. در این پیمان، توافق شد که زمام امور مکه به قصی واگذار شود؛^(۱) یا پیمان «مُطَبِّین» و «أَحلاف» میان بنی عبد مناف و بنی عبدالدار که بر اساس آن دشمنی ها برطرف شد؛^(۲) یا پیمان حلف الفضول که به سبب دادخواهی مظلومی که نمی توانست حق خود را از فردی بستاند. میان قبایل بسته شد تا از مظلوم دفاع کنند.^(۳) پیامبر (ص) نیز در آن پیمان حضور داشتند. با این حال، آنان حرمت ماه های حرام (رجب، ذی قعدة، ذی حجه و محرم) را نگه می داشتند و سلاح های خود را کنار می گذاشتند و از جنگ پرهیز می کردند.^(۴) این سنت پس از ظهور اسلام هم چنان طبق سیره عملی در میان عرب محترم شمرده می شد. قرآن کریم نیز بر این سنت ابراهیمی صحنه گذاشت و حرمت ماه های حرام را امضا کرد. خداوند می فرماید: (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ)؛^(۵) «شمار ماه ها نزد

ص: ۴۴۰

۱- (۱). ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۲۴؛ ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۱ ص ۶۹ و ۷۰؛ تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۳۸.

۲- (۲). سیره النبویه، ج ۱، ص؛ ۱۳۲؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۶۵.

۳- (۳). محمد بن حبيب بغدادی، المنمق فی اخبار قریش، ص ۵۳. در این کتاب به پیمان های دوران جاهلی اشاره شده است.

۴- (۴). تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۷۱.

خداوند، در کتاب الهی از روزی که آسمان ها و زمین را آفرید، دوازده ماه است که چهار ماه از آن حرام است. دین درست این است. پس در آن (چهارماه) بر خویشان ستم نکنید و با مشرکان به هنگام نبرد دسته جمعی پیکار کنید، همان گونه که آن ها دسته جمعی با شما پیکار می کنند! و بدانید خدا با پرهیزگاران است.»

با ورود پیامبر (ص) به مدینه، حاکمیت سیاسی اسلام شکل گرفت. وجود مبارک آن حضرت در این حاکمیت، محور بود و برای یک پارچگی میان قبایلی مانند تیره و طوایفی از اوس و خزرج، مهاجران و قبایل و تیره های یهود ساکن در مدینه منشور مدینه را نوشتند که همه در برابر هجوم دشمن از شهر دفاع نمایند.^(۱) ایشان در این پیمان نامه، خود را حکم میان یهودیان و تیره های آنان قراردادند تا در صورت اختلاف یا درگیری میان آنان و دیگران، ایشان داوری نمایند با آنکه آنان دین دیگری داشتند. پیامبر (ص) بر اساس این معاهده، دشمنی ها را به دوستی تبدیل فرمودند. هم چنین میان انصار و مهاجران پیمان برادری بستند.^(۲)

تا محبت و الفت، جایگزین دشمنی و کینه های دوران جاهلیت گردد. پیامبر خدا (ص) با این پیمان، میان تمام قبایل پیوستگی ایجاد کردند و آنان را در برابر دشمن متحد نمودند تا در صورت تجاوز، از مدینه دفاع شود. این تدبیر و مدیریت حضرت نشان داد که دشمن درصدد نابودی آیین جدید یعنی اسلام بود و در جنگ هایی که میان مسلمانان و مشرکان قریش به وقوع پیوست، به پیروزی مسلمانان انجامید. نبرد احزاب، سرنوشت جنگ را تغییر داد و مشرکان با خواری به سوی مکه رفتند.

ص: ۴۴۱

۱- (۱). السیره النبویه، ج ۱، ص ۵۰۱ تا ۵۰۴.

۲- (۲). محمد بن حبيب بغدادی، همان، ص ۷۰ و ۷۱. هم چنین بغدادی گوید که پیامبر (ص) پیمان برادری در مکه نیز میان بعضی از اصحاب خود قبل از هجرت به مدینه بسته بودند.

مسلمانان در سال پنجم هجری، بر دشمن دیرینه خود غلبه یافتند. قرآن سوره ای به نام احزاب دارد که یادآور بسیج نیروهای دشمن در برابر مسلمانان است. پیامبر (ص) خوابی دیدند که وارد کعبه شده، سرشان را تراشیدند و کلید کعبه را به دستشان گرفتند. (۲) قرآن به این خواب اشاره می کند. (۳) به همین جهت، حضرت خواب خود را برای یاران نقل کردند مسلمانان به فرمان آن حضرت، به قصد انجام دادن عمره در ذی الحلیفه مُحرم شدند و قربانی ها را نشانه گذاری کردند تا این که مردم در امان باشند و اعلام کنند زائر خانه خداوند و آن را بزرگ می شمارند. (۴) پس از آن، روی به سوی مکه کردند.

وقتی قریشیان متوجه آمدن پیامبر (ص) و یارانش به سوی مکه شدند، سواره نظامانی را برای رویارویی فرستادند و جلو کاروان عمره را گرفتند. کاروان مسلمانان تغییر جهت داد و در منطقه «حدیبیه» متوقف شد. رسول اکرم (ص) از جنگ پرهیز می کردند، لذا افرادی به عنوان میانجی گری فرستادند تا سبب شعله ور شدن آتش جنگ نشوند. قریشیان بر جلوگیری از ورود مسلمانان به مکه، در تصمیم خود استوار بودند و نمایندگان را فرستادند تا با آن حضرت سخن

ص: ۴۴۲

۱- (۱) . حدیبیه که اهل حجاز آن را به تشدید بای و عراقیان به تخفیف بای می خوانند، نام قریه ای در یک منزلی مکه و نه منزلی مدینه است (یاقوت حموی، معجم البلدان). نام آن برگرفته از اسم چاه حدیبیه یا درختی به نام حدباء است که در آن ناحیه داشت. یکی از مواقیع ادنی الحل به مکه است.

۲- (۲) . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۵۴.

۳- (۳) . (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَشْجِدَ الْحَرَامَ إِنِ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسِكُمْ مُمْضِرِينَ لَا تَحْفَظُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَغْلَمُوا فَيَجْعَلْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا) به تحقیق خداوند رؤیای پیامبر خود را تحقق بخشید شما بی شک به خواست خدا در حالی که سر تراشیده و موی کوتاه کرده اید، با خاطری آسوده در مسجدالحرام درخواهید آمد. خدا آنچه را که نمی دانستید دانست و غیر از این پیروزی نزدیکی [برای شما] قرار داد؛ (سوره فتح، آیه ۲۷).

۴- (۴) . السیره النبویه، ج ۲، ص ۳۰۸.

بگویند. پیامبر (ص) به نمایندگان فرمودند: «ما برای عمره آمده ایم و قصد جنگ نداریم» (۱). موضع پیامبر (ص) در برابر آنان از منطق و استحکام برخوردار بود. ایشان فرمودند: «با هر کس که ما را از این کار بازدارد، خواهیم جنگید» (۲). هم چنین فرمودند: «که اگر امروز قریش از من چیزی بخواهد که باعث تحکیم روابط خویشاوندی شود، من آن را خواهم داد و راه مسالمت را در پیش خواهم گرفت». این سخن به اطلاع سران قریش رسید و تصمیم گرفتند با اعزام نمایندگان با پیامبر (ص) مذاکره نمایند و هم چنین پیامبر (ص) نیز نمایندگان برای مذاکره به مکه اعزام فرمود.

نمایندگان پیامبر (ص) از جمله عثمان نزد قریشیان رفتند و گفتند: «ما برای عمره آمده ایم نه جنگ» (۳). سپس عثمان سه روز در مکه ماند و همین ماندن او، سبب شد که در حدیبیه شایعه گردد که عثمان کشته شده است. لذا مسلمانان در زیر درخت سمره تا پای جان با آن حضرت بیعت کردند (۴). قرآن به این موضوع اشاره دارد (۵).

قریشیان در عمل، رفتاری خصمانه در پیش داشتند، پیامبر (ص) موضعی قاطع در برابر آنان گرفتند.

وقتی عثمان بازگشت، گفت که قریش سوگند یاد کرده اند که از ورود مسلمانان به مکه جلوگیری کنند و نماینده قریش در پیدا کردن راه حل، با شما مذاکره خواهد کرد. مشرکان قریش، وقتی صلابت مسلمانان را دیدند و از طرفی یقین پیدا کردند که آنان برای زیارت آمده اند، پیشنهاد صلح دادند و گفتند:

ص: ۴۴۳

۱- (۱). همان، ج ۲، ص ۳۱۱ تا ۳۱۳؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۶۲۰.

۲- (۲). واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۵۳۹.

۳- (۳). واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۱۰۱.

۴- (۴). همان، ج ۲، ص ۶۰۳؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۶۳۲.

۵- (۵). (لقد رضی الله عن المومنین اذ بیاعونک تحت الشجره فعلم ما فی قلوبهم فأنزل السکینه علیهم وأثابهم فتحا قریبا»، سوره فتح، آیه ۱۸.

پیامبر (ص) با رفتاری آمیخته از مدارا و قاطعیت، هدف خود را پیش بردند و به آنان اعلام کردند که «خانه کعبه مورد احترام ماست.» و تبلیغات دشمن را خنثی کردند. بر این اساس، می توان در ماجرای حدیبیه، موضع پیامبر (ص) را واجد دو ویژگی دانست: یکی برخورد فعال، و دیگری مدارا و قاطعیت ایشان.

در این میان، بیعت رضوان در برابر اقدامات خصمانه قریش، نشانه تجدید وفاداری مسلمانان به پیامبر (ص) را نشان داد و سبب گشت تا قریش در مورد پایداری مسلمانان بیمناک شوند. قریشیان نگران اختلاف میان خود بودند، به همین جهت در یک چرخش آشکار، پیشنهاد صلح دادند. پس از برقراری صلح پیامبر (ص) فرمودند: «قربانی کنید و از احرام خارج شوید!» شخص پیامبر (ص) نیز قربانی کردند و سرشان را تراشیدند. برخی از صحابه به عمل آن حضرت اعتراض کردند که «شما گفتید وارد مکه می شویم اما نشدید.» آن حضرت فرمودند: «نگفتم در این سفرتان، بلکه گفتم به زودی وارد مسجدالحرام می شوید.»

نوشتن صلح نامه

پس از گفت و گو میان پیامبر (ص) و سهیل بن عمرو، آن حضرت دستور دادند قلم و نوشت افزاری بیاورند تا صلح نامه نوشته شود. پیامبر اکرم (ص) به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دستور دادند: بنویسد: بسم الله الرحمن الرحيم، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نوشتند. سهیل اعتراض کرد که «رحمان را نمی شناسم و آنچه می گویم بنویسید!» گفت: «بسمک اللهم.» آن حضرت پذیرفتند. سپس پیامبر (ص) به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: «ای علی، اگرچه امروز از محو کردن نام من به درخواست آن ها امتناع

ص: ۴۴۴

۱- (۱). واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۰۵؛ ابن سعد طبقات الکبری، ج ۲، ص ۷۸؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۵۴.

ورزیدی، اما قسم به آن که مرا به حق به رسالت برگزیده است، تو به اجبار، درخواست فرزندان آن ها را در چنین امری خواهی پذیرفت.»^(۱)

سپس حضرت فرمودند: «بنویس این صلح نامه ای است میان رسول خدا.» باز سهیل اعتراض کرد که «من اگر شما را رسول خدا می دانستم، از شما پیروی می کردم و مخالفت نمی کردم. چرا اسم خود و پدرت را نمی گویی؟» آن حضرت پذیرفتند و مواد صلح نامه نوشته شد. این مواد عبارت است از: ترک جنگ به مدت ده سال؛ تأمین امنیت جانی و مالی مسلمانان؛ آزادی قبایل در بستن پیمان با قبایل دیگر؛ انجام دادن مناسک سال بعد؛ برگرداندن افرادی از قریش که بدون اجازه ولی خود به مسلمانان ملحق شوند، اما اگر مسلمانی به مشرکان پیوست، او را برنگردانند.»^(۲) هنوز پیمان نامه امضا نشده بود که فرزند سهیل بن عمرو که مسلمان شده و در خانه حبس بود، گریخت و خود را در میان مسلمانان قرار داد و از آنان کمک خواست. سهیل درخواست کرد او را برگردانند. آن حضرت فرمودند: «صبور باش که پیروز می شوی» و او را برگردانند. باز عده ای به این عمل پیامبر (ص) اعتراض کردند.^(۳)

پیامبر (ص) آینده صلح را برای مسلمانان درخشان و آغاز آن را فتح بزرگ می دانستند، زیرا مواردی در پیمان نامه آمده بود که از نظر ایشان بسیار اهمیت داشت و مسلمانان از آن خبردار نبودند. این عمل، مدیریت راهبردی آن حضرت را جلوه گر می سازد.

ص: ۴۴۵

۱- (۱). منقری، وقعه صفین، ص ۵۰۸-۵۰۹؛ شیخ مفید، الارشاد فی حجج الله علی العباد، ج ۱، ص ۱۲۱.

۲- (۲). السیره النبویه، ج ۲، ص ۳۱۷-۳۱۸؛ المغاری، ج ۲، ص ۶۱۱ و ۶۱۲؛ طبقات الکبری، ج ۲، ص ۷۴ و ۷۵؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۵۴؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۶۳۴-۶۳۵.

۳- (۳). بیهقی، دلائل النبوه، ج ۴، ص ۱۰۵-۱۰۶.

با پذیرش صلح، مشرکان قریش حاکمیت مسلمانان را به رسمیت شناختند. هم چنین مردم به وسیله سخن گفتن با پیامبر (ص)، فرصت یافتند تا با اسلام آشنا گردند و برشمار مسلمانان افزوده شد. (۱) دیگر آن که تبلیغات دشمن علیه مسلمانان درباره کعبه و احترام آن نزد مسلمانان خنثی گردید. هم چنین با استفاده از این فرصت بزرگ، سفیرانی همراه با نامه به سران ممالک فرستادند و آنان را به اسلام دعوت کردند. از طرفی، فرصت توطئه را از یهودیان خیانت کار و جنگ افروز گرفتند. درعین حال، اتفاقاتی برای لغو برخی از مواد صلح نامه پیش آمد. مسلمانانی که در بند مشرکان قریش بودند، گریختند و در منطقه ععیص ساحل دریا که مسیر تجارتي کاروان قریش بود، پناه گرفتند و راه کاروان قریش را ناامن کردند و عده ای را می کشند و اموال آن را تصرف می کردند.

به همین جهت، قریش کسی را نزد پیامبر (ص) فرستادند و لغو این ماده از صلح نامه را درخواست کردند. آن حضرت درخواست آنان را پذیرفتند و مسلمانان به مدینه آمدند. لذا این آیه نازل شد: (وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ) ۲ (حتی بلغ حمیه الجاهلیه)، (۲) حمیت جاهلیت آنان این بود که اقرار به نبوت پیامبر (ص) نکردند، و نیز بسم الله الرحمن الرحیم را نپذیرفتند و مانع زیارت خانه خدا شدند. (۳)

هم چنین در سال بعد، مسلمانان طبق پیمان نامه وارد مکه شدند و «عمره القضاء» به جا آوردند. دیگر آن که قریشیان با نقض یکی از مواد صلح نامه، در شبیخونی بر ضد هم پیمانان پیامبر (ص) یعنی قبیله خزاعه،

ص: ۴۴۶

۱- (۱) واقدی، همان، ج ۲، ص ۶۲۴

۲- (۳) . همان، آیه ۲۶.

۳- (۴) . دلائل النبوه، ج ۴، ص ۱۰۸.

مشارکت کردند و قبیله بنی بکر، هم پیمان خود را به حمله بر قبیله خزاعه تشویق نمودند و اموال آنان را غارت کردند و خساراتی بر آنان وارد ساختند. قبیله خزاعه از پیامبر (ص) کمک خواستند و آن حضرت پاسخ مثبت دادند این سبب شد تا مسلمانان به فرمان پیامبر (ص)، مکه را فتح نمایند و به حاکمیت مشرکان در آن شهر پایان بخشند.

پیمان نامه مسکن سابط

(۱)

همواره تلاش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حاکمیت قرآن و احیای سیره پیامبر (ص) و پدرش حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود و عمل به قرآن و سیره آن دو را در نظر داشتند. امام در همان ابتدای خلافت که مردم را علیه معاویه بسیج کردند، سپاهی ناهماهنگ داشتند که هر یک از آنان دارای اهداف خاص خود بودند و از ایشان فرمان نمی بردند. سپاه ایشان فاقد انسجام و یک پارچگی بود و قدرت مقابله با سپاه معاویه را نداشت. در سپاهی که عده ای پیمان شکن، خائن، خوارج و متردد در حق و فرصت طلب وجود دارند، نمی توان به آن متکی بود و صلح از نظر امام، حیات شیعیان و دوست داران پدرش را در پی داشت. در حقیقت امام با دشواری هایی در همان ابتدای خلافت مواجه بودند. جامعه ای که با اوضاع دوران خلفای نخست خوی گرفته و در مقابل حاکمیت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تاب اجرای عدالت اقتصادی، رفع تبعیض نژادی، برداشتن بدعت ها و موارد دیگر را ندارد، چگونه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کمک آن ها، به مقابله با معاویه و سپاهش بپردازند؟ دیگر آن که

ص: ۴۴۷

۱- (۱). «مسکن» بالفتح، ثم السكون، و كسر الكاف، و نون، أصله موضع السكنى، قال: و هو موضع من أوانا على نهر دجيل عند دير الجاثليق)، مراد الاطلاع على الاسماء الامكنه و البقاع، (صفي الدين، عبدالمومن عبدالحق، ج ۳، ص ۱۲۷۱).

با این صلح، چهره واقعی معاویه به مردم نشان داده شد، حتی گواهان شاهد او،^(۱) نقض پیمان او را دیدند.

پیمان نامه مسکن سبابط

معاویه که در فریب دادن کوفیان دست قوی داشت، توانست با قرآن به نیره کردن، از شکست در جنگ صفین بگریزد و میان سپاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختلاف بیندازد. پس از آن، حوادث ناگواری در سپاه امام اتفاق افتاد و فتنه ای دیگر ایجاد شد تا آن که امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسیدند و خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آغاز شد و مردم با ایشان بیعت کردند. وقتی معاویه خبر شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شنید، اظهار خوش حالی کرد، زیرا در مقابلش دیگر مخالفی نمی دید. از طرفی قدرت دوچندانی یافته بود و بهتر و آسان تر می توانست با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مخالفت و مقابله پردازد.

از طرفی، در جریان بیعت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عده ای اصرار داشتند که بیعت می کنند بر کتاب خدا، سنت پیامبر و جنگ با منحرفان یعنی معاویه. ولی آن حضرت فرمود: «همه شرطها در کتاب و سنت است؛ بیعت می کند با هر کس که جنگید، بچنگد و با هر کس که با مسالمت برخورد کرد با مسالمت برخورد کنند.»^(۲)

این سخن، نشان می دهد که امام هر طور مصلحت بدانند، عمل خواهد کرد، درحالی که آن عده، امام را برای امامت جامعه نمی خواستند، بلکه برای فرماندهی نبرد با معاویه می خواستند. امام با چنین افرادی و مانند آنان مواجهه بودند گرچه در سپاه امام، افرادی معتقد به امامت ایشان وجود داشتند، با این

ص: ۴۴۸

۱- (۱). دینوری، اخبار الطوال، ۲۱۸.

۲- (۲). تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۵۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۹؛ ابن قتیبه دینوری، الامامه والسیاسه، ج ۱، ص ۱۸۳-۱۸۴.

نیروی اندک، نمی شد با سپاه معاویه مبارزه کرد. امام سپاه را به طرف مداین حرکت دادند تا جلو سپاه معاویه را بگیرند، اما آنان سستی کردند. امام فرمودند: «بدانید وحدت بهتر از تفرقه است. می بینم که بیش تر شماها از جنگ خودداری می کنید. دوست ندارم چیزی را بر شما تحمیل نمایم.» آنان به هم دیگر نگاه کردند و عده ای که در سپاه امام به نام خوارج بودند، گفتند که او هم مانند پدرش کافر شده! و بر ایشان حمله کرده، آن حضرت را مجروح ساختند.^(۱) در چنین وضعیتی، امام فرمودند: که معاویه مرا به امری خوانده که هیچ عزتی در آن نیست. اگر برای جنگ آماده اید، من در کنار شما هستم و اگر زنده ماندن را دوست دارید، بگویید تا صلح را بپذیریم.^(۲)

ناهمگون بودن سپاه و عوامل دیگر، موجب شد که حضرت صلح را بپذیرند صلحی که به مصلحت امت پیامبر (ص) و حفظ خون مسلمانان بود.

عوامل شکل گیری پیمان نامه

۱. واگرایی مردم

نقش مردم در فعالیت های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، در جامعه نمود بارزی دارد. جامعه ای که شناخت از رهبری خود نداشته باشد، در مسیر دیگری قرار می گیرد که به نفع دشمن خواهد بود. یکی از عوامل اصلی شکل گیری پیمان نامه، سستی و واگرایی اکثریت کوفیان بود که از نافرمانی آنان در برابر تصمیم قاطع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در مقابله با معاویه حکایت می کرد. آن حضرت در خطبه ای، مردم را به جهاد با معاویه فراخواندند، اما آنان زندگی بر

ص: ۴۴۹

۱- (۱). احبار الطوال، ص ۲۱۷.

۲- (۲). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۸، سبط بن جوزی، تذکره الخواص، ۱۷۹.

مرگ باعزت را ترجیح دادند و شعار «البقیه البقیه» (۱) یا «البقیه والقیه» (۲) سر دادند. گرچه همین شعار «البقیه البقیه»، در جنگ صفین که غلبه حق بر باطل نزدیک بود، در سپاه امام شنیده شد و سبب توقف پیروزی گردید. اکنون همین افراد، در سپاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) همان خواسته را تکرار کردند و امام فرمودند: «به خدا سوگند! اگر با معاویه می جنگیدم، اینان مرا گرفته، به معاویه تحویل می دادند.» (۳) در جای دیگر می فرماید: «کار را به او واگذار کردم، چون یآوری نداشتم. اگر یآوری داشتم، با او شب و روز می جنگیدم تا خداوند میان ما حکم کند!» (۴) نیز فرمودند: «دیدیم بیش تر شماها از نبرد روی گردان هستید و از جنگ کردن سست شده اید! من شما را بر چیزی که ناخوش دارید مجبور نمی کنم.» (۵) در جای دیگر فرمودند: «من خواسته بیش تر مردم را در صلح دیدیم. آنان از جنگ کردن کراهت داشتند.» (۶)

چنین سخنانی، حاکی از ناهمراهی سپاه و نداشتن یاور است. لذا امام مصلحت دیدند صلح تحمیلی را بپذیرند.

۲. خیانت برخی از فرماندهان و خوارج

معاویه توانست با شایعه سازی و نامه پراکنی درباره صلح امام با او، سپاه ایشان را دچار تفرقه سازد و با فرستادن نامه های دروغین، برخی از فرماندهان و مردم را بفریبد.

ص: ۴۵۰

۱- (۱) . قاضی عبدالجبار، تثبیت دلائل النبوه، ج ۲، ص ۵۴۲؛ تذکره الخواص، ص ۱۸۱؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۶۸.

۲- (۲) . بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۲۱-۲۲ به نقل از اعلام الدین دیلمی.

۳- (۳) . طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۰.

۴- (۴) . (لو قاتله لیلی و نهاری حتی یحکم الله بیننا و بینه). (همان، ص ۱۲).

۵- (۵) . (در خطبه ای در ساباط فرمودند: «... و آری اکثرکم قد نکل عن الحرب، و فشل عن القتال، و لست آریان احمکم علی ما تکرهون»). (اخبار الطوال، ص ۲۱۷).

۶- (۶) . «فقال له (حجر بن عدی) انی رایت هوی عظم الناس فی الصلح، و کرهوا الحرب». (همان، ص ۲۲۰).

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمانده ای از قبیله کنده به نام «حکم» را با چهار هزار نفر به سوی معاویه فرستادند و فرمودند: «در انبار توقف کنید تا فرمانم برسد.» وقتی وی به آن جا رسید و معاویه خبردار شد، پیکی را نزد او روانه کرد که «اگر به ما بیوندی و از حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دست برداری، یکی از ولایت شامات را به تو می دهم» و پانصد هزار درهم نیز برایش فرستاد. او به امام خیانت کرد و با دویست نفر از یارانش به معاویه پیوست. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از آگاهی از این خیانت، فرمودند «آن مرد به من و شما خیانت کرد. شما وفا ندارید؛ بنده دنیا هستید. مردی از بنی مراد را با چهار هزار نفر می فرستم که او هم خیانت خواهد کرد!» وی قسم یاد کرد که چنین نخواهد کرد؛ اما حضرت فرمودند که او به این قسم ها عمل نمی کند. وقتی به انبار رسید، معاویه او را با تطمیع (پول و واگذاری بخشی از ولایت شام و جزیره) خرید. (۱) سپس معاویه به امام نامه نوشت: «قطع رحم نکن! آنان به تو و پدرت خیانت کرده اند!»

تمام تلاش معاویه بر آن بود تا با شایعه سازی و نامه پراکنی دروغین با این موضوع که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح کرده، میان سپاه و امام تفرقه بیندازد. امام دوازده هزار نفر را به فرماندهی عبيدالله بن عباس به جنگ با معاویه فرستادند و فرمودند: «فرمانده سپاه، عبيدالله بن عباس است. اگر حادثه ای برایش اتفاق افتاد، فرمانده قیس بن سعد، و اگر برای قیس هم حادثه ای به وقوع پیوست، پسرش سعید فرمانده است.» اما معاویه با تطمیع پول و قدرت و فرستادن نامه دروغین صلح امام به او، (۲)

موفق شد تا با جدایی عبيدالله، ترلرلی در سپاه امام ایجاد کند؛ درحالی که انتخاب امام فرصت مناسبی برای عبيدالله بود تا از او انتقام بگیرد.

ص: ۴۵۱

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۴۴-۴۵؛ راضی آل یاسین، صلح الحسن، تصدیر شرف الدین، ص ۱۱۵.

۲- (۲). مقاتل الطالبیین، ص ۷۲-۷۳.

خیانت های هریک از فرماندهان، آشکارتر می شد و همین سبب گردید فرماندهان دیگر که ثابت قدم بودند، نتوانند کاری از پیش ببرند.

از طرفی معاویه با شایعه سازی کار خود را پیش برد. این بار با شایعه، توانست خوارج را که علیه او بودند بر ضد امام بشورانند. او با خدعه ای حساب شده، مغیره بن شعبه، عبدالله بن عامر بن کرز و عبدالرحمان بن ام حکم را نزد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستاد. هنگامی که آنان از خیمه امام بیرون آمدند، زیر لب سخن می گفتند تا مردم بشنوند. آنان می گفتند: «به خدا پسر پیامبر خدا خون ها را حفظ کرد و فتنه را آرام ساخت. او پیشنهاد صلح را پذیرفت.» این شایعه کارساز شد و خوارج با شعار این که «او هم مانند پدرش کافر شده است!» بر امام حمله نموده، ایشان را جروح کردند. امام پس از آن خطبه ای خواندند و فرمودند

ای مردم! خدا شما را به اول ما هدایت نمود، و خون های شما را به آخر ما حفظ کرد. اکنون با معاویه سازش نمودم. شاید آزمایشی برای شما باشد و بهره ای تا زمانی. (۱)

۳. عمل به وظیفه

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر اساس تکلیف خود عمل کردند تا حجت را بر دیگران تمام کنند برای نمونه، شیخ صدوق به سند خود از ابی سعید عقیصا روایت کرده که گفت

وقتی نزد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رفتم و به آن حضرت عرض کردم: «ای فرزند رسول خدا چرا با این که می دانستید حق با شماست، با معاویه گمراه و ستم گر صلح کردید؟» امام فرمود: «ای ابوسعید! آیا من حجت خدا بر خلق او و امام آن ها پس از پدرم نیستم؟» گفتم: «چرا!» فرمود: «پس من اکنون امام و رهبرم، چه قیام کنم و چه نکنم.» ای ابوسعید! علت مصالحه من با معاویه، همان علت مصالحه ای است که پیامبر (ص) با بنی ضمیره و مردم مکه کرد؛

ص: ۴۵۲

۱- (۱). «ایها الناس» ان الله هداکم باولنا و حقن دمانکم بآخرنا و قد سالمت معاویه و ان أدری لعله فتنه، و متاع الی حین». (تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۴-۲۱۵).

آنان به تنزیل (ظاهر آیات قرآن) کافر بودند و معاویه و اصحاب او به تأویل (باطن آیات قرآن) کافرند. ای ابوسعید! وقتی من از جانب خدای تعالی امام هستم، نمی توان مرا در کاری که کرده ام، چه جنگ و چه صلح، سرزنش کرد؛ اگر چه سزای کاری را که کرده ام، برای دیگران روشن نباشد. آیا حضرت خضر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ندیدی که وقتی کشتی را سوراخ کرد و آن پسر را کشت و آن دیوار را برپا داشت، حضرت موسی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کار او اعتراض کرد؟ زیرا سزای آن را نمی دانست؛ اما وقتی علت آن را فهمید، راضی شد. کار من همین گونه است؛ چون شما سزای آن را نمی دانید، به من اعتراض می کنید... (۱)

۴. بقای دین

تمام پیامبران، بر اساس وظیفه خود، به امر دین می پرداختند تا توحید در جامعه باقی بماند. از این روی، امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای حفظ اسلام، با خلفای پس از پیامبر (ص) کنار آمدند. با آن که حضرت به کارهای خلافشان اعتراض داشتند، در عین حال به آنان مشورت می دادند، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز با توجه به فضای موجود جامعه آن روز، در پی اعتراض برخی از شیعیانش می فرماید: «أني خشيت أن يجتث المسلمون عن وجه الأرض فاردت أن يكون للدين ناعي» (۲)

ایشان هدف را بقای دین می دانند و برای بقای دین و مسلمانان، مصلحت بالاتری را در نظر داشتند، گرچه اعلام کردند که معاویه برحق نیست و ستمگر و متجاوز است.

۵. رعایت مصلحت امت و شیعیان

رهبران جامعه به طور کلی مصالح عمومی جامعه را در نظر می گیرند و بر آن اساس، هدف خود را پیش می برند. مصلحت امت را در نظر گرفتن بهترین استراتژی است، که رهبری حکیم، بصیر و دانا اتخاذ می کند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز

ص: ۴۵۳

۱- (۱) علل الشرائع، شیخ صدوق، ج ۱، ص ۲۱۱؛ طبرسی، اعلام الوری، ج ۲، ص ۲۳۰.

۲- (۲). تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۸۰.

برای جلوگیری از خون ریزی و رعایت مصالح مسلمانان، به صلح تحمیلی تن دادند؛ چنان که آن حضرت فرمودند:

... لصلاح الامه و قطع الفتنه.... و قد رايتان حق دماء المسلمين خير من سفكها ولم اراد بذلك الا صلاحكم و بقائكم؛(۱)

معاویه در حقی که برای من بود، به نزاع برخاست و من صلاح امت و قطع فتنه را در نظر گرفتم و شما هم با من بیعت کردید تا با کسی که در مسالمت هستم، مسالمت کنید و با هر کس جنگیدم بجنگید. من دیدم جلوگیری از خون ریزی، بهتر است و از این کار جز صلاح شما چیزی اراده نکرده ام.

امام پس از آن که مجروح شدند، در پاسخ مردم سرگردان، به زید بن وهب فرمودند

أَرَى وَاللَّهِ مُعَاوِيَةَ خَيْرًا لِي مِنْ هَؤُلَاءِ - يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ لِي شَيْعَةٌ ابْتِغَاءَ قَتْلِي، وَ انْتَهَبُوا ثَقْلِي وَ أَخَذُوا مَالِي، وَ اللَّهُ لَأَنْ أَخَذَ مِنْ مُعَاوِيَةَ عَهْدًا أَخْفَى بِه دَمِي، وَ آمَنْ بِه فِي أَهْلِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَقْتُلُونِي فَتَضِيعَ أَهْلُ بَيْتِي وَ أَهْلِي، وَ اللَّهُ لَوْ قَاتَلْتُ مُعَاوِيَةَ لَأَخَذُوا بِعُقْبِي - حَتَّى يَدْفَعُونِي إِلَيْهِ سِلْمًا، فَوَاللَّهِ لَأَنْ أُسَالِمَهُ وَ أَنَا عَزِيزٌ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَقْتُلُونِي، وَ أَنَا أَسِيرُهُ أَوْ يَمُنَّ عَلَيَّ، فَتَكُونَ سُبَّةً عَلَيَّ يَبِي هَاشِمٍ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ، وَ مُعَاوِيَةَ لَا يَزَالُ يَمُنُّ بِهَا وَ عَقَبُهُ عَلَى الْحَيِّ مِنَّا وَ الْمَيِّتِ؛(۲)

به خدا قسم! معاویه بهتر است برای من از اینان که گمان می کنند شیعه من هستند در حالی که قتل مرا می خواهند، اموال مرا غارت کرده و مالم را گرفته اند. به خدا قسم! اگر از معاویه پیمان بگیرم که خونم را حفظ کنم و در خانواده ام در امان باشم، بهتر است از این که اینان مرا بکشند و خانواده و خاندانم را از بین ببرند. و به خدا قسم اگر با معاویه بجنگم، اینان مرا گرفته، به معاویه تحویل می دهند. به خدا قسم! اگر با او مسالمت نمایم، عزیز هستم و بهتر از آن است که مرا بکشند، درحالی که اسیر او باشم و بر من منت

ص: ۴۵۴

۱- (۱). ابن صباغ، الفصول المهمه، ج ۲، ص ۷۲۲؛ شافعی، مطالب السنول، ص ۳۵۸؛ اربلی، كشف الغمه، ج ۲، ص ۱۹۴-۱۹۵.

۲- (۲). الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۰؛ بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۲۰.

بگذارد و تا روز قیامت ننگی برای بنی هاشم باشم و همیشه معاویه بر زنده و مرده ما منت بگذارد.

امام به ابوسعید عقیصا در این باره فرمودند:

«... و لولا ما اتيت لنا ترك من شيعتنا على وجه الارض احد الا قتل»^(۱) «اگر این کار را نمی کردم هیچ یک از شیعیانم بر روی زمین باقی نمی ماند.» در جای دیگر، در برابر اعتراض حجر بن عدی، به او فرمود:

«ما كل احد يحب ما تحب و لا رایه کرایک، و انما فعلت ما فعلت ابقاء علیکم»^(۲) «همه افراد چیزی را دوست دارند این طور نیست که تو آن را دوست داشته باشی یا نظر آن ها مثل نظر تو باشد. کاری که انجام دادم، به سبب بقای شماست.» در پاسخ به سلیمان بن صرد نیز می فرمایند:

«... ولکنی آری غیر ما رایتم، و ما اردت بما فعلت الا حقن الدماء فارضوا بقضاء الله و سلموا لامره، و الزموا بیوتکم و امسکوا»^(۳)

«نظر من جلوگیری از خون ریزی بود؛ به قضای الهی راضی شوید!»

حال اگر امام صلح نمی کردند، با توجه به بی وفایی کوفیان، شامیان پیروز میدان بودند و معاویه با بهانه کردن جنگ، حتی یک نفر از شیعیان را باقی نمی گذاشت. گرچه او عهدشکنی کرد و برخی از شیعیان مانند حجر بن عدی، عمرو بن حتم و بسیاری دیگر را شهید کرد یا آزار رساند و به زندان انداخت و حقوق بسیاری را قطع کرد، با این صلح تحمیلی، جان عده ای از شیعیان را نجات دادند و چهره متظاهر به اسلام معاویه را برای آیندگان ترسیم کردند.

ص: ۴۵۵

۱- (۱) . علل الشرایع، ص ۲۰۰.

۲- (۲) . بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۵؛ ابن اعثم، الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۶.

۳- (۳) . انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۹.

فضای سیاسی - اجتماعی تحمیل شده بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سبب شد برای مصلحت امت اسلام و حفظ خون مسلمانان و شیعیان، صلح نامه ای را بپذیرند که هرگز به امضای آن راضی نبودند و می دانستند که معاویه به پیمان نامه عمل نخواهد کرد برای آن که حجت را بر همگان تمام نمایند، آن را بپذیرفتند. حتی گفته اند که معاویه، کاغذ سفیدی را مهر و امضا کرد و برای امام فرستاد و نوشت: «هر چه می خواهی در آن بنویس که من خواهم بپذیرم»^(۱) آنچه از منابع مختلف به دست آمده، از چندین ماده بیش تر تجاوز نمی کند. برخی از مواد پیمان نامه چنین است:^(۲)

۱. واگذاری حکومت معاویه به شرط عمل به کتاب خدا و سنت پیغمبر (ص) و سیره خلفا؛

۲. معاویه حق انتخاب جانشین پس از خود را ندارد و هیچ کس را به عنوان ولی عهد انتخاب نکند و به شورای مسلمانان واگذار نماید.

۳. معاویه ناسزا به امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و لعنت بر او در نمازها را ترک کند و به نیکی از آن حضرت یاد نماید.

۴. تأمین امنیت برای شیعیان و یاران امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دوست داران ایشان در هر کجا که هستند. هم چنین از تعقیب شدن به دور باشند.

۵. مردم را به سبب خطاهای گذشته مؤاخذه نکند.

۶. حق هر حق داری را ادا کند و هر آنچه در دست اصحاب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است از آنان گرفته نشود.

ص: ۴۵۶

۱- (۱). تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۶۲.

۲- (۲). اخبار الطوال، ص ۲۱۸؛ الامامه و السیاسة، ج ۱، ص ۱۸۴؛ الفتح، ج ۴، ص ۲۹۰-۲۹۱؛ الارشاد، ج ۲ ص ۱۴.

پذیرفتن صلح نامه، به جهت آن بود که مردم با امام خویش به جز افرادی معدود همراه نبودند و معاویه باطن خود را پس از صلح نامه نشان داد. او وقتی وارد کوفه شد، به مردم گفت:

سوگند به خدا من با شما نمی جنگم که نماز بخوانید و روزه بگیرید و حج بروید و زکات مال بپردازید؛ زیرا همه این کارها را انجام می دهید؛ بلکه با شما جنگیدم تا بر شما خلافت کنم و خدا هم آن را با آن که شما نمی خواستید به من داد. بدانید همه آن شروط در صلح نامه را زیر پا گذاشته، به آن ها عمل نخواهم کرد!^(۱)

معاویه پیشنهاد صلح داد و هر شرطی را پذیرفت، زیرا می خواست به قدرت برسد و از تمام ابزارها بهره جوید و خلافت را به دست آورد. لذا صلح می توانست به او مشروعیت ببخشد. بر اساس منابع، پس از آن که معاویه وارد کوفه شد و قدرت را به دست گرفت. به کوفیان گفت: «بدانید هر شرطی را که با حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کردم، آن را زیر پای خود گذاشتم و به آن، عمل نخواهم کرد». وی در عمل، مواد توافقنامه صلح را لغو کرد و بر شیعیان و مجابان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخت گرفت؛ به طوری که عده ای در مدینه خدمت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسیدند و از وی خواستند که او نیز پیمان نامه را لغو کند، اما حضرت نپذیرفتند و فرمودند «تا معاویه زنده است در خانه هاتان باشید».

وجه مشترک دو صلح نامه

وجه اختلاف اساسی در صلح نامه حدیبیه و صلح نامه مسکن، در این است که مخالفان اصلی پیامبر (ص) مشرکان بودند اما مخالفان در صلح نامه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)،

ص: ۴۵۷

۱- (۱). شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۴.

مسلمانان بودند؛ هم چنان که حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نامه به معاویه، به عبارت پیامبر (ص) اشاره کردند: «تقاتل یا علی، علی تأویل القرآن کما قاتلت علی تنزیله»^(۱).

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز گرفتار آنان بود. صلح حدیبیه، برای حفظ اسلام و گسترش آن بود و صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، برای حفظ جان شیعیان. خود حضرت فرمودند: «اندیشه کردم تا برای مدتی جنگ را به عقب بیندازم.»

در حقیقت پیامبر (ص) در حدیبیه، و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسکن به این دلیل صلح کردند که می دیدند دستاورد بیش تری نصیب آنان خواهد شد. صلح حدیبیه، چهره مشرکان را آشکار ساخت و آنان نقض پیمان کردند. و صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز چهره معاویه را ظاهر کرد و مانند اسلافش، پیمان نامه را زیر پا گذاشت. در صلح حدیبیه، برخی از یاران نزدیک پیامبر (ص) اعتراض کردند و در ساباط، یاران نزدیک آن حضرت همین رفتار را با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشتند. تحرکات معاویه برای تزلزل در سپاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شباهت زیادی به تحرکات مشرکان در جلوگیری از انجام دادن مناسک مسلمانان داشت. در صلح حدیبیه، قصد پیامبر (ص) این بود که از طرف دشمن برای مدتی، امنیت برای مسلمانان ایجاد شود و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای اصلاح امت و حفظ جان شیعیان و محبان پدرش صلح تحمیلی را پذیرفتند تا امنیت برای آنان حاصل شود. پیامبر (ص) و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فریش و بنی امیه را می شناختند. پیامبر (ص) پس از فتح مکه، آنان را بخشیدند و آزاد کردند. معاویه پس از صلح، به آن حضرت گفت که شما با خوارج بجنگید، اما امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند: «اگر بنای جنگ داشتیم، تو شایسته ترین فردی بودی که با او می جنگیدم.»

ص: ۴۵۸

۱- (۱). شیخ مفید، جمل، ص ۳۵؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۲، ص ۴۵۱.

تفاوت عمده صلح حدیبیه با صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این است که با تزلزل و خیانت خواص و مردم، خلافت به دست معاویه افتاد، ولی در حدیبیه، یاران پیامبر (ص) با آن حضرت بیعت دوباره کردند که به «بیعت رضوان» مشهور شد. دیگر آن که پیامبر (ص) در صلح نامه با قریش، امتیازاتی به آنان دادند و امتیازاتی از آن ها گرفتند و قریش حکومت مدینه را به رسمیت شناختند. پس پیامبر (ص) نشان دادند حالا که شما اجازه نمی دهید اعمال عمره انجام دهیم، امسال برمی گردیم و سال آینده دوباره به مکه می آییم و اعمال عمره را انجام می دهیم. پیامبر (ص) حق پناهندگی به افراد مسلمان قریشی و مردم مسلمان مکه به مدینه را ندادند و باید آنان را بر می گرداندند، ولی به قریشیان حق پناهندگی به مسلمان کافری که به مکه رفته داده شد. و چنین صلحی در میدان مذاکره سرانجام پیروزی اسلام را در برداشت. ولی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دیدند که اگر وارد جنگ شوند، ظرف مدت کوتاهی سپاه ایشان فرو می باشد و خودشان اسیر و شیعیان کشته می گردند و از اسلام دیگری خبری نخواهد بود. لذا برای حفظ اسلام صلح کردند. وقتی یکی از اصحاب به حضرت اعتراض کرد که «چرا صلح را پذیرفتید؟» امام فرمودند: «همه مردم مثل تو نیستند؛ همه آن چیزی که تو دوست داری، دوست ندارند؛ من برای این که شیعه باقی بماند، صلح کردم». پس اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن زمان می جنگیدند، اسلام از بین می رفت. حضرت با صلح خود، بقای اسلام را ضمانت کردند.

حوادث قبل از صلح نامه

مشرکان قریش در پنج سال حاکمیت پیامبر (ص) در مدینه، چندین جنگ را بر حضرت تحمیل کردند تا ایشان و مسلمانان را به تسلیم وادار کنند. شکست مفتضحانه قریش در جنگ احزاب، فرصتی را برای مسلمانان پیش آورد تا برای

انجام دادن مناسک به مکه بروند. پیامبر (ص) به همراه مسلمانان، به قصد انجام دادن مناسک از مدینه بیرون آمدند و هیچ گونه سلاح جنگی به همراه نیاوردند و قربانی های خود را با علامت مشخص کردند پیامبر (ص) برای رساندن قصد خود و برای روش شدن اذهان قریشیان، نمایندگانی به سوی آنان روانه ساختند. گرچه نمایندگانی از قریشیان نزد او آمدند و آن حضرت هدف خود را بیان داشتند، درعین حال، آن حضرت خراش بن امیه خزاعی را نزد قریشیان فرستادند تا از قصد خود آنان را خبردار کند. وقتی خراش سوار بر شتر نزد آنان رسید، شتر او را کشتند و می خواستند خود او را نیز بکشند که عده ای مانع این کار شدند و گفتند: «او فرستاده و سفیر است و جانش در امان است.» خراش نزد آن حضرت بازگشت و حضرت را از این ماجرا خبردار کرد. باین حال، حضرت این بار عثمان را نزد آنان فرستادند تا ولی بازگشت او با تأخیر بود و شایعه شد او را کشته اند. مسلمانان در زیر درختی با پیامبر (ص) بیعت کردند. این خبر به گوش قریشیان رسید و از استقامت مسلمانان بیمناک شدند و در یک چرخش آشکار سیاسی، تمایل خود را به صلح نشان دادند.

همین مشابهت در قبل از صلح نامه مسکن برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وقوع پیوست تا حجت بر همگان آشکار گردد. گرچه معاویه در جنگ صفین نزدیک بود شکست بخورد و با فریب دادن مردم، پیروزی سپاه امیرمؤمنان را متوقف کرد، اکنون امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه ای رویه رو بودند که تسلیم نامه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای بیعت را نپذیرفت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نامه ای به معاویه نوشتند:

تو فرزند حزبی از احزاب هستی که در جنگ احزاب به نبرد با پیامبر (ص) پرداختی و پسر دشمن ترین قریش نسبت به پیامبر خدا (ص) هستی، از این روی به تو پیشنهاد می کنم که در ماندن در باطل، بیش از این درنگ نکنی و

مانند سایر مردم بیعت نمایی. خون مسلمانان را به این وسیله حفظ کن و آتش جنگ و اختلاف را شعله ور نکن. (۱)

حتی امام در این نامه، به مسأله قریش استناد کردند که خود را سزاوار خلافت می دانستند، اما معاویه با فرستادن جاسوس می خواست وضعیت جامعه را به دست آورد. امام در نامه ای می فرماید: «در پنهانی، جاسوسانی را روانه کرده ای! گویا خواهان جنگ هستی که تردیدی در آن نیست.» (۲)

معاویه مردم شام را باشعار خون خواهی عثمان بر ضد امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) تشویق و بسیج کرد و با شایعه پراکنی صلح و فرستادن افراد، برخی از سپاهیان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) را فریفت و از ایشان جدا کرد. سخنان یاران امام در نبرد با معاویه کارساز نبود.

امام برای آخرین بار به مردم فرمودند:

معاویه به هیچ یک از شما به آنچه ضمانت کرده بود عمل نمی کند. اگر دست در دست او بگذارم و مسالمت کنم، چنان نیست که مرا به حال خود گذارد. من از آینده شما بیمناکم. (۳)

یا در جای دیگر می فرماید:

خواری و کمی افراد، ما را از جنگ با مردم شام باز نداشت. در گذشته دینتان مقدم بر دنیایان بود ولی امروز دنیایان مقدم بر دینتان است و شما دشمن ما شده اید.

(۴)

ص: ۴۶۱

-
- ۱- (۱) . «... انت ابن حزب من الاحزاب، و ابن اعدی قریش لرسول الله (ص)... و ادخل فیما دخل فیہ الناس من بیعتی... و احقن دماء المسلمین...، لیطفی الله النائرة بذلک»؛ (مقاتل الطالبین، ص ۳۵-۳۶).
 - ۲- (۲) . «... کانک تجب اللقاء، ما اشک فی ذلک» (مقاتل الطالبین، ص ۳۴).
 - ۳- (۳) . صدوق، علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۲۱؛ بحارالانوار، ج ۴۹، ص ۲۱۲.
 - ۴- (۴) . حرانی، تحف العقول، ۲۳۴.

امام در مجموع، دیدند مقابله با معاویه با وجود چنین مردمانی، دستاوردی نخواهد داشت لذا پیشنهاد صلح معاویه را با همه تلخ کامی پذیرفتند و نتایج این صلح بر آیندگان نمودار گشت.

حوادث بعد از پیمان

وقتی صلح نامه در حدیبیه نوشته شد و امضا گردید، عده ای از جمله عمر به آن اعتراض کردند. در پیمان نامه حکمین نیز عده ای از سپاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ایشان اعتراض کردند که ما اشتباه کردیم و شما هم آن را نقض کن، اما حضرت نپذیرفتند. و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم گرفتار چنین صلحی شدند و چون از ایشان خواستند که آن را نقض کند، ایشان نپذیرفتند و خوارج گفتند: «او هم مانند پدرش کافر شده است!»

در صلح نامه حدیبیه نقض پیمان از طرف قریشیان بود؛ حتی بعدها از پیامبر (ص) خواستند که ماده ای از مواد صلح نامه لغو شود و ایشان پذیرفتند. اما در پیمان نامه صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخی از سپاه آن حضرت، خواستار لغو آن بودند که آن حضرت نپذیرفتند. در صلح حدیبیه، مکه بدون خون ریزی فتح شد و اسلام گسترش یافت و رسول خدا (ص) قریشیان را آزاد کردند، ولی در صلح نامه مسکن، معاویه بدون خون ریزی کوفه، مرکز خلافت را فتح کرد و تسلط خود را گسترش بخشید و پیمان نامه را به طور آشکار ملغی اعلام کرد و شیعیان را آزار داد.

نتیجه

صلح از واژه های بسیار زیباست که در جامعه بشری کاربرد دارد، ولی باید ماهیت و اهداف آن بررسی گردد. صلحی که مایه آرامش و امنیت جامعه باشد؛

در آن انسان می تواند نیازهای معنوی و مادی خود را بر آورده سازد و سیر هدایت و تقرب به خداوند را ببیند.

پیامبر (ص) صلح را برای پیشبرد اهداف الهی خود می خواستند و آن را به کار می بستند و با استفاده از زمینه به وجود آمده، به تبیین و معرفی اسلام می پرداختند. حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در تمام ابعاد زندگی پیرو آن حضرت بودند، همانند پیامبر (ص) عمل کردند و فرزندش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همان سیره پدر را دنبال نمودند. ایشان پس از آن که سستی و بی میلی سپاه در نبرد با سپاه معاویه را دیدند، به ناچار صلح تحمیلی از جانب معاویه را پذیرفتند. تلاش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن بود تا حجت را بر دشمنانش تمام کند حتی به تبیین صلح خود به افراد معترض و دوستان خود پرداختند و آنان را آگاه کردند. معاویه با حيله و شایعه پراکنی و تطمیع برخی از سپاهیان امام و نیز با ایجاد تفرقه در بین سپاه امام و تزلزل در روحیه آنان، سبب شد تا امام صلح را نیز بپذیرند. وقتی افراد ظاهربین باشند و امام خود را نشانند، خدعه دشمن کارساز می شود. درعین حال ایشان مانند پیامبر (ص)، به پیمانی که منعقد شد، پای بند بودند و حاضر نشدند آن را نقض کنند.

به هر حال، صلح نامه ها می تواند راه کاری برای مجریان و متولیان جامعه اسلامی باشد تا آن را در جهت پیشبرد اهداف عالی نظام مقدس اسلامی به کار گیرند.

١. ابن ابى شيبه، عبدالله بن محمد (م ٢٣٥ ق)، المصنف فى الاحاديث و الآثار، تحقيق سعيد اللحام، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٩ ق.
٢. ابن اثير، مبارك بن محمد، ابوالسعادات (م. ٦٠٦ ق)، النهايه فى غريب الحديث، تحقيق طاهرأحمد الزاوى، محمود محمد الطناحى، چاپ چهارم، قم: مؤسسه إسماعيليان، ١٣٦٤ ش.
٣. ابن اعثم، ابومحمد احمد (م. ٣١٤ ق)، الفتوح، تحقيق على شيرى، چاپ اول، بيروت: دارالأضواء، ١٤١١ ق.
٤. ابن جوزى (م. ٦٥٤ ق)، تذكرة الخواص، قم: منشورات شريف رضى، ١٤١٨ ق.
٥. ابن سعد، محمد (م ٢٣٠ ق) طبقات الكبرى، تحقيق محمد عبدالقادر عطا، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٠ ق.
٦. ابن صباغ، على بن محمد بن أحمد مالکى مکی (م ٨٥٥ ق)، الفصول المهمه فى معرفه الأئمه، تحقيق سامى الغريزى، قم: دار الحديث، ستاره، ١٤٢٢ ق.
٧. ابن عساکر، ابوالقاسم، على بن الحسين (م. ٥٧١ ق)، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق على شيرى، بيروت: دارالفکر، ١٤١٥ ق.
٨. ابن منظور (م ٧١١ ق)، لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه، ١٤٠٥ ق.
٩. ابن قتيبه دينورى (م ٢٧٦ ق)، الامامه و السياسه، بی جا: ناشر مؤسسه الحلبي و شرکاه.

١٠. - الإمامه و السياسه المعروف بتاريخ الخلفاء، تحقيق على شيرى، چاپ اول، بيروت: دارالأضواء، ١٤١٠ ق.
١١. ابن هشام، عبدالملك بن هشام (م ٢١٨ ق)، السيرہ النبويه، تحقيق مصطفى السقا و ابراهيم الأبيارى و عبدالحفيظ شلى، بيروت: دارالمعرفه، بى تا.
١٢. اربلى، على بن عيسى بن أبى الفتح (م ٦٩٣ ق)، كشف الغمه فى معرفه الاثمه، بيروت: دار الأضواء، بى تا.
١٣. بخارى، محمد بن اسماعيل، ابو عبدالله (م ٢٥٦ ق)، صحيح بخارى، دارالفكر، ١٤٠١ ق.
١٤. بغدادى، محمد بن حبيب ابوجعفر (م ٢٤٥ ق)، المحبر، تحقيق ايلزه ليخت نشتى تر، بيروت: دارالافاق الجديده، بى تا.
١٥. - المنمق فى اخبار قريش، تحقيق خورشيد احمد فاروق، چاپ اول، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٥ ق.
١٦. بلاذرى، أحمد بن يحيى بن جابر (م ٢٧٩ ق)، انساب الاشراف (كتاب جمل من انساب الأشراف)، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلى، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤١٧ ق.
١٧. - انساب الاشراف، پژوهش و تعليق محمدباقر محمودى، بيروت: ناشر مؤسسه الأعلمی للمطبوعات چاپ اول، ١٣٩٤-١٩٧٤ م.
١٨. بيهقى، ابوبكر احمد بن الحسين (م ٤٥٨ ق)، دلائل النبوه و معرفه أحوال صاحب الشريعه، تحقيق عبدالله معطى قلعجى، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٩٨٥/١٤٠٥.
١٩. - السنن الكبرى، بى جا، دارالفكر، بى تا.

۲۰. تقفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد کوفی (م ۲۸۳ ق)، الغارات، پژوهش جلال الدین حسینی ارموی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳ ش.
۲۱. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، تحقیق تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۳۶۳/۱۴۰۴ ش.
۲۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، مؤسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۳.
۲۳. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (م ۲۸۲ ق)، اخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر مراجعه جمال الدین شیال، قم: منشورات رضی، ۱۳۶۸ ش.
۲۴. راضی، آل یاسین، صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، با تصدیق عبدالحسین شرف الدین، بیروت: مؤسسه النعمان، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۱ م.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد ابوالقاسم (م. ۵۰۲ ق)، مفردات غریب القرآن، چاپ دوم، بی جا: دفتر نشر الكتاب، ۱۴۰۴ ق.
۲۶. شافعی، محمد بن طلحه (م ۶۵۲ ق)، مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول (علیهم السلام)، تحقیق ماجد ابن احمد العطیه، بی جا، بی نا، بی تا.
۲۷. شهید اول، محمد بن جمال الدین مکی (م. ۷۸۶ ق)، اللمعه دمشقیه، چاپ اول، قم: منشورات دارالفکر، چاپخانه قدس، ۱۴۱۱ ق.
۲۸. شیخ مفید، محمد بن نعمان (م. ۴۱۳ ق)، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، چاپ دوم، بیروت: دارالمفید، ۱۴۱۴-۱۹۹۳ م.
۲۹. -، الجمل، قم: مکتبه الداوری، بی تا.

۳۰. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، علل الشرائع، تحقیق سیدمحمدصادق بحرالعلوم، نجف اشرف: منشورات المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۵-۱۹۶۶ م.

۳۱. طبری (م ۵۴۸ ق)، الاحتجاج، تحقیق تعلیق و ملاحظات سیدمحمدباقر خراسان، نجف: دارالنعمان، ۱۳۸۶-۱۹۶۶ م.

۳۲. طبری، أبو جعفر محمدبن جریر (م ۳۱۰ ق)، تاریخ طبری (تاریخ الأمم و الملوك)، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دارالتراث، ۱۹۶۷/۱۳۸۷.

۳۳. طریحی، فخرالدین بن محمد (م ۱۰۸۵)، مجمع البحرین و مطلع النیرین، تحقیق سیداحمد حسینی، چاپ دوم، بی جا: مکتب النشر الثقافه الإسلامیه، ۱۴۰۸-۱۳۶۷ ش.

۳۴. طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (م ۴۶۰ ق)، الخلاف، تحقیق سیدعلی خراسانی، سیدجواد شهرستانی، شیخ مهدی طه نجف، با اشراف: شیخ مجتبی عراقی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین، مطبعه مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۱ ق.

۳۵. عمید، حسن، فرهنگ لغت عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۹.

۳۶. عمیدرنجانی، عباسعلی، دانشنامه فقه سیاسی (مشمول برواژگان فقهی و حقوق عمومی)، تدوین و تنظیم، ابراهیم موسی زاده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.

۳۷. قاضی عبدالجبار (م ۴۱۵ ق)، تئیت دلائل النبوه، قاهره: دارالمصطفی، بی تا.

۳۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران؛ امیرکبیر، ۱۳۷۱.

۳۹. منقری، نصر بن مزاحم (م. ۲۱۲ ق)، وقعه صفین، پژوهش و شرح: عبدالسلام محمد هارون، چاپ دوم، مصر: ناشر المؤسسة العربیه الحدیثه، چاپخانه: المدنی، ۱۳۸۲.
۴۰. -، پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، چاپ دوم، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰ ش.
۴۱. نسائی، ابو عبدالرحمان احمد بن شعیب (م ۳۰۳ ق)، خصائص أمير المؤمنين (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: مکتبه نبوی الحدیثه، پژوهش و تصحیح اسانید محمد هادی امینی.
۴۲. واقدی، محمد بن عمر (م ۲۰۷ ق)، المغازی، تحقیق مارسدن جونز، چاپ سوم، بیروت: ناشر اعلمی، ۱۴۰۹ ق.
۴۳. هاشم معروف حسنی (م ۱۴۰۴ ق)، زندگانی دوازده امام (علیهم السلام)، مترجم محمد مقدس، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲ ش.
۴۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (م ۲۹۲ ق)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.

نگاه بدوی با ارزش های اساسی تمدن اسلامی

اسلام در محیط بدوی مکه ظهور کرد. علت ارسال این دین از طرف خداوند که همراه با تصحیح ادیان تحریف شده قبلی بود، ایجاد آیین و تمدنی جدید در مرکز سکونت گاه های بشری یعنی حجاز بود. به همین دلیل، دین در مقابل جریانات بدوی و تمایلات آن و به منظور حاکم کردن تمایلات، مبارزه ای بی امان از خود نشان داد.

ارزش های تشکیل دهنده نگاه بدوی با ارزش های اساسی تمدن اسلامی، کاملاً متفاوت و متضاد بود؛ زیرا:

۱. نگاه بدوی «قبیله گرایی» را در مرکز دیدگاه خود قرار داده بود؛ در حالی که مدنیت اسلامی «امت گرایی» را برگزید که درست نقطه مقابل آن بود. هدف اسلام از این موضوع، ابتدا گذار از مرزهای قبیله ای، سپس ایجاد امتی بالاتر از محدودیت های قبیله و بعد از آن هم حرکت به سوی تمامی بشریت بود. فکر قبیله ای و خود قبایل هم که واقعیت موجود جامعه بودند. با قدرت یابی شعور امت سازانه، در داخل آن هضم و نابود می شدند.

۲. نگاه بدوی، «قدرت» را در مرکز دیدگاه خود قرار داده بود؛ درحالی که مدنیت اسلامی به جای قدرت، "عدالت" را محور اساسی خود برگزید. بدین

ترتیب، در زندگی اجتماعی نه قدرت و قدرتمند، بلکه حق و صاحبان حق بایست حرف اول را می زدند.

۳. اساس رهبری و مدیریت در نگاه بدوی، تصمیم بر پایه «سلیقه» و بدون سازوکار بود. اما مدیریتی که تمدن اسلام به ارمغان آورده، بر پایه «حقوق» بود. در حالی که در بدویت، «حقوق برترها» مطرح بود، اسلام به «برتری حقوق» تأکید داشت که این ها در معنای واقعی کلمه مقابل هم بودند.

۴. بدویت خود را بر پایه «دشمنی خونی» شکل داده بود اما پس از آمدن مدنیت اسلامی، مسئولیت امت و قانون جای آن را گرفت. به عبارتی دیگر، آن را از دشمنی خونی به جزای حقوقی تغییر داد و با قرار دادن حکم قصاص نیز سعی در تسکین آلام ها نمود.

۵. در نگاه بدوی، عقیده «قبیله برتر» وجود داشت که اینان تقریباً برای قبایل دیگر، حتی حق حیاتی نیز قائل نبودند. اما با ظهور فرهنگ اسلامی، تمامی شکاف های طبقاتی بین انسان ها رد شد و تنها تقوا به عنوان معیار برتری مطرح گردید. این نیز یکی از موضوعات مؤثر برای توسعه اجتماعی در اسلام بود.

۶. در نگاه بدوی، جنگ تنها به منظور قبیله، چراگاه و آب بود و غیر از چهار ماهی که جنگ حرام بود، مردم همواره در جنگ و خون ریزی بودند و به جان و مال هم دیگر تعرض می کردند. ولی اسلام جنگ را فقط به منظور محافظت از دین، دفاع از امت و انسان های مظلوم جایز شمرد.

۷. نگاه بدوی موجودیتش را بر اساس مفهوم «غصب» ادامه می داد. آن که نیرومندتر بود، می توانست مال، جان، اولاد و ناموس ضعیف تر را غصب کند و زندگی اش را از این طریق تأمین سازد. اما مدنیت اسلامی، «کار و تلاش» را به جای غصب قرار داد. آموزه دین بر این بود که همه انسان ها در نزد خداوند

برابرند و هرکس حق زندگی، سود، ذخیره اموال، گردش آزادانه و عقیده و اقدام آزاد را داراست.

۸. قدرت اقتصادی در بدویت، تنها در انحصار طبقه ای خاص بود و استثمار حرف اول را می زد. طبقه تهی دست که بیش تر جمعیت را تشکیل می دادند، برای سیر کردن شکم خود برده قدرتمندان بودند و بعضی ها هم به دلیل سختی معاش، فرزندانشان را می فروختند و نوزادان دختر را زنده به گور می کردند. حتی برای گذران زندگی، گوشت سوسمار و حیوانات مردار را می خوردند. در این بین ظهور اسلام، باعث کم تر شدن مشکلات مادی و اختلاف طبقاتی در حوزه اقتصادی گردید و نابودی استثمار از اهداف آن شمرده شد. دین اسلام در این مورد، ربا را که منبع درآمد نامتوازن و استثمار اجتماعی بود، قدغن اعلام کرد و دستور به پرداخت زکات داد که به سود فقرا بود. اسلام بر دادن صدقه و انفاق اصرار کرد، کار را محترم دانست و عرق جبین را مقدس شمرد. هم چنین ذخیره طلا و نقره را که باعث انحصار اقتصادی و ایجاد طبقه ثروتمند می شد، ممنوع کرد و گردش منابع در دست عده ای معدود را تقبیح کرد.

۹. در نگاه بدوی «زورگویی» تنها شاخص معتبر به شمار می آمد و معیار فضیلت انسانی، جایش را به خصایل حیوانی داده بود. حال این که اسلام «اخلاق» را به عنوان شاخص مدنیت و انسانیت ارتقا داد. اخلاق برای رسول خدا (ص) اساس دور شدن از جاهلیت و ستون اصلاحاتش بود.

۱۰. برای نابودی همه این ارزش های ضد بشری که در مرکز نگاه بدوی قرار داشت، گام های تدریجی و اصل مرحله به مرحله ضرورت داشت. پس یکی از مهم ترین روش های مدنیت اسلامی، تأکید بر این ضرورت برای نبل به تغییر و تشریح بود.

مدنیت اسلامی با ده مورد از اصولی که برشمردیم، گسترش یافت، اما نیت کسانی که داخل اسلام می شدند، متفاوت بود. برخی ها حقیقتاً با هدایت و ایمان وارد شدند؛ برخی ها برای بهره برداری از قدرت و امتیازات ویژه اسلام و برخی نیز به سبب ترس از قدرت دولتی و تشکیلاتی اسلام، دعوت را پذیرفتند. در کنار این، برای درک واقعی دعوت، نیاز به زمان نیز بود. در عین حال، قیل از تضعیف و نابودی تفکر بدوی، مقابله این تفکر با مدنیت اسلامی و تأثیرات این تقابل در زندگی عمومی، ناگزیر بود. این تقابل بین قدیم و جدید، از مهم ترین عوامل رشد تاریخی اسلام در دوران اولیه بود و ریشه موضوع این نوشتار - یعنی بحران بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه - نیز همین است. قدیم در این جا با سنت های قبیله ای و با اسم معاویه خودنمایی می کند و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز تمثیل گر جدید (مدنیت اسلامی) هستند. حتی می توان گفت که این تقابل از زمان حیات پیامبر (ص) شروع شده بود. به بیانی دیگر، حضرت محمد (ص) هر چه قدر هم که این نگاه بدوی را زیربنای توحید مدفون ساختند، نتوانستند آن را نابود کنند و در زمانی نزدیک به رحلت ایشان، بدویت دوباره به میان آمد و سپس تمام درگیری ها و اختلافات بر اساس این دو جریان (مدنیت و بدویت) ادامه یافت. درحالی که رهبری جریان مدنی بر عهده حضرت محمد (ص)، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود، ابوسفیان، معاویه و یزید در صف اول جریان بدوی قرار داشتند. لذا مهم ترین حوادثی که در دوران اولیه تاریخ اسلام به وقوع پیوست، در ارتباط با این دو جریان بود.

محتوای تمامی اصول طریق مدنیت که پیامبر (ص) به ارمغان آورده بودند، برای امحای بحران های اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و اقتصادی و برای نیل به آرزوی ایجاد ثبات بود. تنها ادامه باثبات اصول اساسی نظام برای رسول کبریا مهم بود.

در خطبه الوداع نیز که مصادف با لحظات پایانی عمر آن حضرت بود و در اصولی که از آن ها نام برد بودند، تمرکز بر جلب توجه امت به این ثبات برای دوران بعد از خود بود. این هشدار که «بعد از من به دوران جاهلیت برنگردید و سر هم دیگر را نبرید»، به عنوان خبری از بحران احتمالی آینده بود؛ یعنی پیامبر اکرم (ص) می خواستند بگویند: اگر این نظام باثباتی که ایجاد کرده ام تضعیف گردد، به جایش در تمامی این حوزه ها بحران به وجود خواهد آمد.

طریق مدنیت که با رسول خدا (ص) شروع شده بود، در دوران چهار خلیفه اول اگر به ظاهر هم باشد ادامه یافت. فقط با روی کار آمدن معاویه و با قدرت یابی بدویت، این حوزه های ثبات هر کدام به محیطی برای بحران تبدیل شدند. با بحران کربلا نیز سر مدنیتی که پیامبر (ص) با خود آورده بود، همراه با سر امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بریده شد. از آن روز به بعد نیز تمامی این حوزه های ثبات به مثابه بحرانی لاینحل برای امت باقی ماند.

زمینه های تاریخی - سیاسی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه

همان طور که گفته شد، مدنیت اسلامی که در دوران اولیه اسلام بر جامعه مسلمانان حاکم بود، تا زمان خلافت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به همراه برخی نواقص توانست ادامه یابد. اما مدنیت مورد بحث ما با به دست گرفتن خلافت توسط معاویه، روندی نزولی به خود گرفت. به عبارتی، فرهنگ بدوی که پیامبر (ص) سعی در نابودی آن داشتند، دوباره و به دست معاویه شروع به احیا گردید. یکی از نمودهای بارز این مسأله تعیین پسرش یزید به ولی عهدی طبق نگاه بدوی و قبیله گرایانه بود.

آشکارا است که معاویه و پدرش ابوسفیان، مدنیت اسلامی را که پیامبر اکرم (ص) آغازگرش بودند، نمی توانستند هضم نمایند. هر چه قدر هم که ابوسفیان

با همراهی مشرکان مکه سعی کرد پیامبر (ص) و مدنیت ایشان را از میان بردارد، در این راه موفقیتی به دست نیاورد. وی با شکست در جنگ های بدر، احد و احزاب که مقابل پیامبر اسلام به راه انداخته بود و نیز با فتح مکه که مرکز شرک محسوب می شد، اسلام را با کراهت پذیرفت. حتی این دشمنی ابوسفیان با حضرت محمد (ص)، ریشه آبا و اجدادی داشت و به زمان های خیلی دور بازمی گشت. زیرا اینان از جد چهارمشان (قصی) خویشاوند هم بودند. عبدمناف پسر قصی که جد پیامبر (ص) بود، با عبدالشمس جد ابوسفیان برادر بودند. از این دو برادر، اجداد پیامبر (ص) یعنی عبدمناف، هاشم و عبدالمطلب در طول زندگانی شان همواره نماینده معنویات، اخلاق، جوانمردی و در حقیقت راه انبیای الهی بودند، در حالی که اجداد ابوسفیان یعنی عبدالشمس، امیه، و حرب نماینده زورگویی، ظلم، استبداد و تعصب و به دیگر سخن، نماینده راه بدویت بودند. جنگ هایی که قبل از اسلام بین فرزندان این دو برادر جریان داشت، پس از اسلام نیز حتی به نام اسلام ادامه یافت. طبق شواهد تاریخی، درحالی که بنی هاشم همواره تابع دین حنیف حضرت ابراهیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند و مطابق آموزه های آن در مسیر حق، عدالت، معنویت، اخلاق و باری مظلومان حرکت می کردند، اجداد ابوسفیان درست برعکس این، در مسیر استعمار، احتکار، قبیله گرایی، کینه، نفرت، قدرت و منافع زودگذر بودند.

پس از ظهور مدنیت اسلامی نیز ابوسفیان که بزرگ خاندان اموی بود، در مقابل پیامبر (ص) جنگ های متعددی به راه انداخت و باعث شهادت بسیاری از صحابه و در رأس آنان حضرت حمزه عموی پیامبر (ص) شد. معاویه پسر وی نیز در مقابل خلیفه پیامبر (ص) و برادر و وصی او یعنی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جنگید و شهادت هزاران تن از صحابه و تابعین و از جمله عمار یاسر را رقم زد. ابوسفیان به اسم شرک با

پیامبر اکرم (ص) می جنگید و پسرش معاویه به بهانه خون خواهی عثمان وارد نبرد با حضرت علی شده بود. هم چنین در شرایطی که جنگ نسل دوم امویان این گونه و به دست معاویه ادامه یافته بود، یزید به عنوان نسل سوم امویان بیرق جنگ را به دست گرفت و او نیز در مقابل نوه پیامبر (ص) و سرور جوانان بهشت یعنی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قدم علم کرد و با به شهادت رساندن ۷۲ تن از یاران و جوانان خانواده او و سپس اسیر کردن همسر، دختر و خواهرانش، با آنان رفتاری به مانند اسرای غیرمسلمان کرد. پس بدون در نظر گرفتن این زمینه های تاریخی، درک صلح بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه و رسیدن به فرجامی درست ممکن نیست.

در نتیجه، در جنگ های اسلام و شرک که بین پیامبر (ص) و ابوسفیان به وقوع پیوسته بود، با این که با فتح مکه پیروزی از آن رسول خدا (ص) شد، باز بنی امیه پس از این شکست ها دشمنی دیرین خود با بنی هاشم را در درون نگه داشتند و منتظر فرصتی مناسب برای اجرای طرح هایشان بودند. بدین ترتیب، آنان در ظاهر وارد دایره اسلام شدند و در زمان به خلافت رسیدن عثمان که یکی از اعضای خاندانشان بود، در اطراف وی گردآمدند و در طول خلافت دوازده ساله وی نیز به صورت فوق العاده ای بر نیروی سیاسی، اقتصادی و موقعیت قدرت خود افزودند.

امویان پس از تصاحب چنین قدرتی و متعاقب قتل عثمان و به خلافت رسیدن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیعت با آن حضرت را ضروری ندانستند و حتی بدتر از آن، برای مقابله با خلیفه، مشروعیت وی را زیر سؤال بردند و جرم قتل عثمان را به گردن امام انداختند و این موضوع را دلیل عصبان خود اعلام کردند. بدین گونه نسل دوم جنگ های هاشمی - اموی را از این جا شروع نمودند.

در این جنگ نسل دوم بین امویان و هاشمیان (صفین)، بدویت و مدنیت دوباره در مقابل هم قرار گرفتند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که در این نبرد کاملاً بر اساس

حقوق مدنی جنگ ها و احترام به قوانین الهی می جنگید، در مقابلش معاویه ای بود که با نکیه بر عادات بدوی قدیم و حيله، دسيسه، زور گویی و ظلم می جنگید. با دقت در خطبه های امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز می توان دریافت که ایشان جنگ های معاویه را در ذات خود، اختلاف بین اسلام - جاهلیت و مدنی - بدوی دانسته اند و تقاضاهای دیگر وی را تنها پوششی بر این مسأله ذکر کرده اند. امام حتی در برخی سخنانش، این اختلاف را اختلاف حق و باطل، عدالت و ظلم، و اخلاق و منفعت وصف فرموده اند.

سخن ذیل از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) سند مهمی است که دیدگاه های حضرت را در مورد بنی امیه و معاویه و نیز زمینه ها و اهداف جنگ صفین روشن می کند. امام می فرماید:

از فتنه هایی که پیش روی شماست، بیش ترین ترسم از فتنه بنی امیه است؛ زیرا این فتنه، مانند شخص کوری است که چیزی را نمی بیند و مانند تاریکی ای است که چیزی را نشان نمی دهد. خداوند را قسم که پس از من بنی امیه، بدترین صاحبان امری خواهند بود که بر شما مسلط می شوند و کسی را در میانان راحت می گذرانند که به آنان سودی برساند. هنگامی که تمامی چیزهای ترسناک دوران جاهلی باز گردد، آن موقع نه علامت و نشانه ای از هدایت است و نه خبری انذار دهنده موجود است. (۱)

حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَام) خوب می دانستند که امویان بالاتر از یک قبیله، چارچوبی فکری هستند که ذهنیت بدوی را نمایندگی می کنند و این موضوع با سنت مدنی پیامبر (ص) به تمامی متفاوت و ضد آن است. به ویژه بر این عقیده بودند که امویان سنت، فرهنگ و اصول جاهلی - بدوی شان را در لباس اسلام ادامه خواهند داد.

ص: ۴۷۶

آن حضرت در این زمینه، نماینده جاهلی - بدوی زمانه خویش یعنی معاویه را هم در این چارچوب ارزیابی کردند و فرمودند:

کسانی که خون خواهی عثمان را از من می کنند مانند این است که از مادری که شیرش قطع شده طلب شیر می کنند و بدعتی مرده (عادت جاهلی) را می خواهند زنده کنند. (۱)

«یا باید با او (معاویه) بجنگم یا به انکار چیزی برخیزم که بر محمد نازل شده است.» (۲)

تاکتیک معاویه برای حاکم کردن بدویت بر مدنیت

در مدنیت اسلامی که پیامبر (ص) به ارمغان آورده بود، رهبری اسلامی به عناوین دینی و سیاسی از هم دیگر جدا نبود و علاوه بر موضوع رهبری، وحدت دین و سیاست در تمامی حوزه های زندگی حفظ می شد. پیامبر (ص) هم در مورد مسائل مربوط به دنیای بیرونی افراد راهنمایی می کردند و هم به تنظیم دنیای درونی و آخرت آنان مشغول بودند. آن حضرت همان گونه که در مسجد پیشوای نمازگزاران بودند، در جبهه ها نیز رهبری جنگ را بر عهده داشتند. غیر از حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سه خلیفه اول نیز به رغم برخی نواقص، همین راه را ادامه دادند. اما حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن راه را به همان صورت و از جایی که پیامبر (ص) تمام کرده بودند، ادامه داد. برای مثال، از خاندان اموی که پیامبر (ص) هیچ جایگاهی در اداره جامعه بدان ها نمی دادند، در دوران خلیفه اول، یزید پسر بزرگ ابوسفیان و در دوران خلیفه دوم برادر او یعنی معاویه به عنوان والی شام منصوب شدند؛ اما با خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ایشان دوباره رهنمود رسول اکرم (ص) را عملی ساختند و

ص: ۴۷۷

۱- (۱). نهج البلاغه، ص ۵۷.

۲- (۲). نهج البلاغه، ص ۸۰.

امویان را از هسته اداره جامعه دور نگه داشتند؛ زیرا می دانستند که ماندن آنان بر سر قدرت، به احیای دوباره بدویت و گشایش راه سلطنت ختم می شود و رهبری اسلامی نیز دوباره می گردد. به همین دلیل، تمامی راه های منتهی به سلطنت را بستند و هیچ فرصتی را برای کسانی که خواهان باز کردن آن بودند، ندادند. اما موفقیت در این راه به راحتی میسر نبود؛ زیرا امویان در دوران هر سه خلیفه اول، موقعیت خود را به شدت تحکیم بخشیده و دورتر از مرکز خلافت، یعنی در شام، برای خود پایگاهی تقریباً مستحکم و خلل ناپذیر ایجاد کرده بودند.

سلسله مراتب دولتی، به این صورت است که هنگام تغییر رئیس دولت و یا خلیفه، مقامات بالا و والی ها نیز تغییر می یابند و یا طی چند سال، به مناطق مختلفی فرستاده می شوند. به ویژه در آن زمان که خبری از تکنولوژی نبود، ماندن درازمدت بگ والی بر سر قدرت و در جایی دورتر از مرکز، هر لحظه این احتمال را به وجود می آورد که وی به ایجاد قدرتی جدید دست زند و دولتی تازه به وجود آورد. این موضوع برای جامعه اسلامی آن دوره نیز مطرح بود. هر سه خلیفه به غیر از معاویه، تمامی والی ها را دو سال یک بار تغییر می دادند و یا در مناطق گوناگون به کار می گرفتند. اما چه حکمتی بود که برای معاویه این کار انجام نمی شد. حتی خلیفه دوم که نسبت به این موضوعات حساسیت ویژه ای داشت، وقتی شکایت از اشتباهات و اقدامات غیراسلامی معاویه را نزد وی بردند، این گونه پاسخ داد: «کاری با معاویه نداشته باشید. او در حکم کسری برای این امت است!» بنابراین عمر ایرادی در تشبیه کردن معاویه به کسرای ملحد یا قیصر لائیک نمی دید. طرفه این که خلیفه دوم که تمامی والیان و مأموران بلندمرتبه در برابرش ابا داشتند، این گونه به حمایت از معاویه برمی خیزد، معاویه نیز جسارت یافت و برای پی ریزی سلطنت آینده خود ترسی به دل راه نداد. پس از به خلافت

رساندن خلیفه سوم نیز که از خون خودشان بود، معاویه و امویان دیگر تمامی مراکز قدرت را به دست گرفتند و از دولت به عنوان ملک خود استفاده کردند.

بنابراین امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از رسیدن به خلافت، باید ابتدا این ذهنیت را می زدودند که در طول سالیان دراز ۲۵ ساله بر سر قدرت بود و می خواست با تمام نیرو به جای مدنیت اسلامی، فرهنگ قبیله ای و جاهلی خود را بنشانند. بنی امیه و طرف دارانشان که از این قصد امام خیر داشتند، از همان روزهای اول خلافت شروع به سنگ اندازی نمودند. از یک طرف، ناکثین جنگ جمل را به راه انداختند و از سوی دیگر، با بهانه کردن خون عثمان، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را قاتل او معرفی نمودند و مردم را علیه ایشان تحریک کردند. گروه های صاحب نفوذ نیز که نتوانستند به انتظارات خود توسط آن حضرت جامه عمل بپوشانند، جبهه دیگری علیه ایشان ایجاد کردند. خلاصه قیامتی هرچند کوچک بر سر امام به راه انداختند.

حل مشکل کسانی که از بیعت روی گرداندند و به جمعی ها مشهور شدند، برای امام سخت نبود. کار سخت این بود که به مبارزه با امویان و معاویه برخیزد که می خواستند با لباس دین، بین دین و دنیا فاصله اندازند و لائیسزم ابتدایی (نگاه قبیله ای بدوی) را احیا نمایند. اینان وقتی می خواستند خلافت را با نام خلافت به دست گیرند، به هیچ وجه نمی خواستند آن خلافتی را که مردم از سه خلیفه اول در ذهن داشتند، ادامه دهند. خلافتی که اینان به دنبالش بودند و تنها امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و تنی چند از مسلمانان از آن آگاه بودند، خلافتی از نوع سلطنت بود. خلافتی که امویان در فکرشان بود و آن را پنهان نگه می داشتند، با آن تصویری که مسلمانان آن زمان از خلافت داشتند، به کلی متفاوت و ضد هم بود. برخی از این تفاوت ها عبارت اند از:

۱. تصور مسلمانان آن زمان از خلافت، خلافت نبوی بود؛ یعنی خلافتی که تمثیل گر پیامبر (ص) باشد. این نوع خلافت، دشمن ظلم و ستمگران بود؛ درحالی که خلافت مورد نظر امویان، سلطنتی بود که با ظلم پرورش یافته و نیرویش را از آن می گرفت.
 ۲. خلافتی که اکثریت مسلمانان قائل بدان بودند (اگر فرض بر تعیین خلافت بر اساس انتخاب باشد)، خلافتی بر اساس شورا و انتخاب بود، ولی خلافت مورد تأکید امویان، با تکیه بر استبداد، حيله و رشوه خواری بود.
 ۳. در نگاه مسلمانان آن دوره به خلافت (حتی در نگاه رؤسا)، حقوق، بالاتر از هر چیزی قرار داشت. فقط در خلافت مورد نظر امویان، خلیفه در جایگاهی بالاتر از حقوق و قانون قرار می گرفت. تفاوت بین این دو این بود که یکی دولت قانون و حقوق و دیگری دولت امتیاز بود.
 ۴. خلافت در دید مسلمانان آن زمان، وسیله ای برای تأمین سعادت دینی و دنیوی انسان ها بود؛ در صورتی که خلافت از نگاه بنی امیه، چیزی به دین و دنیای مردم اضافه نمی کرد و خلافتی بود که تنها با مسائل خودشان و اطرافیانشان سروکار داشت.
 ۵. در نگاه مسلمانان آن دوره به خلافت، دولت وسیله ای بود که دین بر آن سوار می شد. برعکس در تصور امویان، دین وسیله ای برای سوار شدن دولت بود. در اولی دین، دولت را به کار می گرفت ولی در دومی دولت دین را.
- بنابراین در دید مردمان آن دوره، به یکی «خلافت نبوی» و به دیگری «خلافت سلطانی» گفته می شد و مسلمانان هر چه کشیدند نیز از این دو بود و هر چند در خیلی از مسائل با یک دیگر متفاوت بودند، در برابر «امامت و ولایت» موضعشان یکی شد. دشمنی یکی از درون و دشمنی آن دیگری هم از درون و

هم از بیرون بود؛ دشمنی یکی پنهانی و دیگری آشکارا بود؛ به مانند دو سر قیچی بودند که اگر یکی نبود، دیگری قادر به اجرای کار کرد خود نبود. پس، این دو در کنار هم قرار گرفتند و خواستند که «ولایت» را از بین ببرند.

پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فرزندش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مدت شش ماه خلافت کردند. آن حضرت نیز مانند امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جدش پیامبر (ص) با تمام قوا، بر واحد بودن رهبری اسلامی تأکید داشتند و هیچ فرصتی برای تبدیل آن به سلطنت قائل نبود. اما حيله و دسيسه های امویان و نیز عافیت طلبی مسلمانان، تمام تلاش های امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نقش بر آب کرد. آن ها ابتدا اطرافیان امام را جذب کردند و سپس حضرت را به صلح وادار نمودند. شاید اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صلح را نمی پذیرفتند، علاوه بر آن حضرت، معدود مسلمانان آگاه را نیز به نابودی می کشاندند و از اسلام به غیر از نامش دیگر چیزی باقی نمی ماند. به همین علت، امام با امضای آتش بس موقت، به شرط این که بعد از مرگ معاویه خلافت به خودش و در صورت فوت امام، خلافت به برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) واگذار شود، از مقام خلافت کنار رفتند و قدرت را به معاویه سپردند.

امویان که به سرکردگی معاویه خلافت را به دست گرفته بودند، به منظور وسیله کردن دین برای سلطنت، ابتدا سیاست را از دیانت جدا کردند. بعد نیز سیاستی که بی دین مانده بود، دین را تسلیمش کردند. حال، تفکر لائیک روزگار ما نیز از آن روز به بعد، به عنوان بزرگ ترین تکیه گاه «سلطه» به میان آمد و اولین مخترعان آن در تاریخ اسلام هم امویان و معاویه بودند.

نتیجه

دین متعالی اسلام به دو صورت در اختیار انسان ها قرار گرفت: یکی «اسلام مدنی» و به دست حضرت محمد (ص)، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

و دیگری هم «اسلام بدوی» و به دست ابوسفیان، معاویه و یزید. از آن روز به بعد، تمامی مسلمانان این دو مسیر را پیموده اند؛ امتحانشان را در این دو مسیر داده و جایگاهشان را هم از این دو مسیر مشخص نموده اند. کسانی که از مسیر سوم می گویند خود را فریفته اند زیرا، قرآن کریم نیز در همه جا صحبت از این دو مسیر می کند: اسلام و کفر، حق و باطل، زیبا و زشت، راست و کج. طبیعت نیز از دو مسیر به سیر خود ادامه می دهد: شب و روز، گرم و سرد، تلخ و شیرین، شادی و حزن و... به همین ترتیب، گروه ها و گروه بندی ها نیز به همین گونه است: آنانی که در کنار اهل بیت (علیهم السلام) هستند و آنانی که در مقابلشان ایستاده اند، آنانی که تابع ولایت و امامت اند و آنانی که به مقابله با آن پرداخته اند. برای اینان (کسانی که مقابل اهل بیت (علیهم السلام) ایستاده اند) خواه مسیر و خط خلافت نامیده شود و خواه خط سلطنت، هیچ فرقی ندارد، هر دو این ها مسیر و خطی هستند که مقابل اهل بیت (علیهم السلام) قرار دارند.

«ولایت و امامت» نیز لازم بود که از سه طریق با اینان به مبارزه پردازد: عقل، شمشیر و صلح. عقل و شمشیر را امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شمشیر را امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، و دیگر امامان و در رأس آن ها امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز صلح را برگزیدند. «صلح» سلامت را، «عقل» غلبه را و «شمشیر» عزت را به ارمغان آورد و باختی در میان نبود. اما میراثی که از جبهه دیگر به جا ماند، «دعوا»، «مغلوبیت» و «ذلت» بود. اساساً فرق ایمان و کفر نیز به غیر از این نبود. پس سلام بر کسانی که عقلشان را با ولایت نیرو می دهند، با شمشیر، عزت را به ذلت ترجیح می دهند و با صلح، سلامت را به اسلام و امت هدیه می دهند و آنانی که با آن خورشید، روشنی می یابند!

مناسبات اهل بیت (علیهم السلام) با ایرانیان، بنابه دلایل و موانعی، چندان گسترده نبود و وضعیت زمانی خاص، داشتن روابطی نزدیک را ایجاب نمی کرد. بدین سبب و با وجود این که اصل رابطه مسلم است، در منابع، اطلاعات زیادی از مناسبات امامان نخستین با ایرانیان منعکس نشده است. از مباحث اساسی در تاریخ ایران دوره اسلامی، فرایند و چگونگی مناسبات هر یک از اهل بیت (علیهم السلام) با ایرانیان است. در این میان، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز دست کم برای مدت کوتاهی، به عنوان خلیفه مسلمانان با ایرانیان نیز ارتباط داشته است که چگونگی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. مطالب و چارچوب این مقال که پس از کاوش بسیار در منابع مختلف فراهم شد، در چند محور: مناسبات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ایرانیان تا پیش از خلافت، مناسبات با ایرانیان در عصر خلافت، مسأله خراج فسا و دارابگرد و عکس العمل ایرانیان در برابر سب امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تنظیم شده است. در این پژوهش، سعی شده تا تصویری در حد بضاعت، از مناسبات یکی از اهل بیت (علیهم السلام) با ایرانیان ارائه شود و علی رغم کاستی هایش، دریچه ای را برای ورود به بحث ها و پژوهش های جدید باز کند. پرسش فراروی این است که مناسبات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ایرانیان چگونه بود؟ فرضیه مقاله آن است که مناسبات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ایرانیان محدود بوده است.

مقدمه

ابومحمد حسن بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملقب به مجتبی، در روز پنجشنبه پانزدهم ماه مبارک رمضان سال سوم هجری در مدینه منوره از حضرت زهرا (س) متولد شدند. مدت عمر آن حضرت ۴۷ سال بود که هفت سال آن با جدش رسول الله (ص)، سی سال با پدر بزرگوارش و ده سال نیز دوران امامت آن حضرت بود. مدت خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حدود هفت ماه بود. سرانجام آن حضرت در ۲۷ روز چهارشنبه در ۲۸ صفر سال ۵۰ هجری بر اثر مسمومیت به دست همسرش جُعه که به تحریک معاویه صورت گرفت، به شهادت رسیدند و در بقیع به خاک سپرده شدند.^(۱)

معرفی ایرانیان

اشاره

مقصود از ایرانیان در این مقاله، کسانی هستند که در محدوده قلمرو ساسانیان در آستانه ظهور اسلام ساکن بودند.^(۲)

حسین مونس در کتاب اطلس تاریخ اسلام، محدوده جغرافیایی قلمرو ساسانی را هنگام ظهور اسلام چنین شناسانده است:

ص: ۴۸۴

۱- (۱). نک: کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۱؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۸۲-۴۶۲؛ یدالله مقدسی، بازپژوهشی تاریخ ولادت و شهادت معصومان، ص ۲۴۶-۲۸۷.
۲- (۲). اطلس تاریخی ایران، زیر نظر سیدحسین نصر، احمد مستوفی، عباس زریاب، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۰، نقشه شماره ۸؛ از زمان شاپور دوم ساسانی تمام کرانه های غربی خلیج فارس به اطاعت ایران در آمده بود قبایل ساکن بحرین و دسته ای از قبیله بکر بن وائل زیر نفوذ مستقیم ایران بودند. حکومت بحرین بزرگ نیز زیر نظر مستقیم ایران اداره می شد. (تاریخ ایران کمبریج، ج ۴، ص ۱۲۹؛ تاریخ مردم ایران، ج ۲، ص ۱۷-۲۰؛ تمدن ایران ساسانی، ص ۳۷۹؛ ایران در زمان ساسانیان، ص ۶۵۰-۶۵۵.

در آسیای شرق هنگام ظهور اسلام، ایرانیان ساسانی بر فلات ایران تا رود مرغاب در (شمال) شرق تسلط داشتند و مرکز امپراتوری ایشان سرزمین عراق و پایتختشان شهر «مداین»، یا «تیسفون» واقع بر کرانه دجله بود.^(۱)

یاقوت حموی در گزارشی، سرزمین عراق را دل ایران‌شهر یعنی قلب سرزمین های مملکت فرس دانسته و نوشته است:

سرزمین فارس در قدیم و قبل از اسلام، مابین نهر بلخ تا آذربایجان و ارمنستان تا فرات تا عمان و مکران تا کابل و طخارستان بوده است.^(۲)

البته برخی ایرانیان بنابه دلایلی، در شهرهای تازه تأسیس عراق مانند کوفه و بصره ساکن شدند و با اهل بیت (علیهم السلام) در ارتباط بودند که به آنان نیز در این مقاله اشاره می شود.

باید یادآوری کرد که بی تردید امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ایرانیان ارتباط داشته اند؛ زیرا آن حضرت افزون بر حضور در عراق (به مدت بیش از پنج سال) که ایرانیان بسیاری در آن ساکن بودند، در مدت خلافت کوتاه مدتشان نیز با ایرانیان ارتباط داشتند. در این نوشتار، نخست از روابط امام با ایرانیان تا دوران خلافت سخن گفته خواهد شد و پس از آن چگونگی ارتباط در عصر خلافت و در نهایت نیز درباره روابط آن حضرت تا شهادت مطالبی آورده می شود.

الف) مناسبات تا پیش از خلافت

۱. سفر امام به ایران

یکی از مطالبی که درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ایران در برخی منابع انعکاس یافته و پژوهش گران شیعی به شدت به آن تردید دارند، سفر آن حضرت به منطقه

ص: ۴۸۵

۱- (۱). حسین مونس، اطلس تاریخ اسلام، ص ۵۲.

۲- (۲). ابو عبد الله یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۱، ۲۸۹، ج ۴، ص ۲۲۷.

طبرستان در شمال ایران است. مطابق گزارشی، امام حسن و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در فتح برخی از نقاط ایران شرکت داشته اند. در این باره، برخی تاریخ نگاران آورده اند:

عثمان بن عفان، سعید بن عاص اموی را در سال ۲۹ هجری والی کوفه کرد. مرزبان توس به وی و به عبدالله بن عامر گریز که والی بصره بود، نامه نوشت و آن دو را به خراسان فراخواند. پس سعید به جنگ طبرستان رفت. گویند که حسن و حسین فرزندان علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز با وی بودند. (۱)

ابونعیم اصفهانی نیز در این باره می نویسد:

حسن به عنوان رزمنده وارد اصفهان شد و از آنجا به عزم ملحق شدن به مبارزان جرجان (نزدیک گرگان امروزی) عبور کرد. (۲)

سهمی نیز چنین گزارشی را آورده است. (۳) باید گفت: در این گزارش، به حرکت این دو امام از مدینه به کوفه اشاره نشده است. بلاذری (م ۲۷۹ ق) بدون ذکر سند، با تعبیر «فیما یقال» به این سفر اشاره کرده، می نویسد:

... پس سعید بن عاص به جنگ طبرستان رفت. گویند که حسن و حسین فرزندان علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز با وی بودند. (۴)

طبری (م ۳۱۰ ق) نیز می نویسد:

در سال سی، سعید بن عاص با تنی چند از صحابه هم چون حسن و حسین، حذیفه بن یمان، مالک اشتر و... به همراه سپاهی از کوفه به قصد خراسان راه افتادند....

(۵)

ص: ۴۸۶

- ۱- (۱) . احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، فتوح البلدان، ص ۹۲؛ تاریخ طبری، ج ۳، ص ۳۳۳ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۱۰۹۶.
- ۲- (۲) . ابونعیم اصفهانی، ذکر اخبار اصفهان، ج ۱، ص ۴۴، ۴۷.
- ۳- (۳) . تاریخ جرجان، ص ۴۶.
- ۴- (۴) . احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، فتوح البلدان، ص ۳۳۰.
- ۵- (۵) . محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۳، ص ۳۲۳.

گزارش طبری را تاریخ نگاران بعدی چون ابن اثیر، ابن کثیر و ابن خلدون با اندک تفاوت در عبارات نقل کرده اند. در این گزارش، حنش بن مالک فردی مجهول و علی بن مجاهد نیز کذاب و جاعل حدیث و علی بن محمد مدائنی نیز با عنوان شخصی معرفی شده است که در نقل حدیث قوی نیست. (۱) گزارش سهمی نیز تردیدآمیز است. وی می نویسد: «از اصحاب پیامبر (ص) که به جرجان آمده اند، حسین بن علی، عبدالله بن عمر و حدیفه بن یمان هستند و گفته شده حسن بن علی نیز آمده». (۲) ضمن آن که سخن سهمی مستند نیست و زمان حضور آنان نیز مشخص نشده است.

درباره سفر حسنین (علیهما السلام) به ایران، اولیاء الله آملی و به تأسی از وی، مرعشی در صحت این اخبار تردید و آن ها را رد کرده اند. آملی با اشاره به شاخ و برگگی که به این خبر در افواه عمومی و باورهای اهالی مازندران داده شده، می نویسد:

حضور حسنین در سپاه سعید از دو جهت مردود است: نخست آن که در سال شماری زندگانی این دو معصوم، اشاره ای به سفر آنان به طبرستان نشده است. دیگر آن که حضور ایشان به همراه مالک اشتر نخعی که به دشمنی با خلیفه سوم مشهور بود در سپاه والی وی صحیح نیست. (۳)

ضمن آن که هیچ ارتباطی از اهالی مازندران با این دو امام و احیاناً اظهار ارادت به آن ها در این دوران ثبت نشده است و در شمار یاران حسنین (علیهما السلام) نامی از طبری ها نیست. از این گذشته، صرف این که محمد بن جریر طبری در شرح لشکرکشی های سعید به خراسان، از حضور آنان یاد کرده، به معنای همراهی نیست. علامه سیدجعفر

ص: ۴۸۷

-
- ۱- (۱). رازی، کتاب الجرح و التعديل، ج ۶، ص ۱۱۶؛ تهذيب الكمال، ج ۲۱، ص ۱۱۸-۱۱۹؛ نک: مواضع امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر فتوحات خلفا، محسن رنجبر، ص ۵۳ به بعد (مجله تاریخ در آینه پژوهش، ج ۲).
 - ۲- (۲). تاریخ جرجان، ص ۷.
 - ۳- (۳). تاریخ رویان و مازندران، ص ۳۵.

مرتضی عاملی از پژوهش گران معاصر، پذیرش این گونه گزارش ها درباره سفر حسنین (علیهما السلام) به ایران برای شرکت در فتوحات را رد کرده است.^(۱) به نظر می رسد نقل چنین اخباری برای مشروعیت بخشیدن به اقدامات خلفا، ساخته شده باشد. جز این مطلب یاد شده، از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ایرانیان تا دوران خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حضور آن حضرت در عراق، اطلاعی در دست نیست.

۲. اقامت در عراق

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از شروع خلافت پدر بزرگوارش، همراه آن حضرت و پس از دفع غائله ناکثین (اصحاب جمل)، در کوفه مستقر شدند. در این شهر تازه تأسیس، ایرانیان بسیاری ساکن بودند. بنابه گزارشی، تعداد موالی در کوفه بالغ بر بیست هزار نفر بود و آنان بازار شهر را در اختیار داشتند. اینان به عنوان بخشی از مسلمانان، در تحولات سیاسی - اجتماعی عصر خلافت امیرمؤمنان نقش داشتند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقایسه با خلفای پیشین، ارتباط نزدیک و بسیار محبت آمیزی با موالی و ایرانیان برقرار کردند.^(۲)

آن حضرت با اصلاحات اجتماعی و مساوات نژادی، بذری دوستی اهل بیت (علیهم السلام) را در دل آنان افکند؛ چنان که برخی همانند میثم تمار که آزاد کرده آن حضرت بود، به مقام مصاحبت با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دست یافت. نمونه دیگر آن رشید هجری از یاران نزدیک و بلندمرتبه حضرت بود. او در دین داری به جایی رسید که از برگزیدگان شیعه گردید. وی جان خود را در راه دفاع

ص: ۴۸۸

۱- (۱). الحیاه السیاسیه للامام الحسن، ص ۱۱۷.

۲- (۲). ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، الغارات، ج ۲ ص ۴۹۹؛ وقعه صفین، ص ۱۴.

و حمایت از اهل بیت (علیهم السلام) گذاشت و به دستور زیاد بن ابیه در کوفه مُثله گردید و به دار کشیده شد.^(۱)

حضور موالی (ایرانیان) در کوفه، در زمان فتوحات مسلمانان و پس از آن، روند سریعی یافت؛ به گونه ای که در زمان حکومت معاویه (۴۰-۶۰ ق) جمعیت آنان بالغ بر بیست هزار نفر گردید.^(۲) گویند هنگامی که معاویه از فزونی آنان آگاهی یافت، وحشت زده شد و قصد کشتن آنان را داشت اما با مشورت احنف بن قیس از بزرگان قبیله بنی تمیم از این تصمیم منصرف شد.^(۳)

موالی در کوفه کنار منبر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) می نشستند. و افرادی از بزرگان عرب، مانند اشعث بن قیس کندی که تعصب خاص عربی گری داشتند، به حضور موالی و حمرا (ایرانیان) در اطراف امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) اعتراض می کردند. و از این که موقعیت اشراف قبایل با آنان برابر شده، خشمگین بودند.^(۴)

اشعث می گفت:

ای امیرالمؤمنین، این سرخ رویان (ایرانیان) جلو روی تو بر ما غلبه کرده اند و تو جلو این ها را نمی گیری.

سپس خشمگینانه گفت:

«امروز نشان خواهم داد که عرب چه کاره است!»

علی (عَلَيْهِ السَّلَام) فرمود:

این شکم گنده ها خودشان روزها در بستر نرم استراحت می کنند و آن ها (موالی و ایرانیان) روزهای گرم به خاطر خدا فعالیت می نمایند و آن گاه از من می خواهند که آن ها را طرد کنم تا از ستمکاران باشم. قسم به خدا که دانه را شکافت و آدمی را آفرید، از رسول خدا (ص) شنیدم فرمود: «به خدا

ص: ۴۸۹

۱- (۱). همان، ص ۳۲۷.

۲- (۲). الحیاه الاجتماعیه و الاقتصادیه فی الکوفه، ص ۸۷.

۳- (۳). ابن عبد ربه، العقد الفرید، ج ۳، ص ۳۶۱.

۴- (۴). نک: مردم شناسی کوفه، مجله مشکواه، ش ۵۳.

هم چنان که در ابتدا شما، ایرانیان را به خاطر اسلام با شمشیر خواهید زد، در آینده ایرانیان به خاطر اسلام شما را با شمشیر خواهند زد» (۱).

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در کنار پدر بزرگوارش با ایرانیان ساکن در کوفه ارتباط داشتند، نیز در مسیر صفین در مناطق ایرانی نشین همانند مداین و شهر انبار، توقف کردند و با ایرانیان دیدار نمودند. گزارش هایی نیز از هدایای دهقانان به امام رسیده است. بنابه نقل هبثم بن عدی از عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، وی درباره نیازهای برخی دهقانان (۲) ایرانی در عراق با امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) صحبت کرد. آن حضرت پس از حل مشکل دهقانان ایرانی، از پذیرش چهل هزار درهم به عنوان قردادانی خودداری کرد و فرمود:

انا قوم لاناخذ علی معروف ثمناً؛

ما خاندان به خاطر نیکی که انجام می دهیم، بها و پولی دریافت نمی کنیم. (۳)

امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام)، در ضمن تماس با مردم عراق، با گروهی از دهقانان اهل سواد (۴)

روبه رو شدند که قبل از فتح این سرزمین زیر سلطه خاندان کسرا بودند. اینان پس از استقرار آن حضرت در کوفه که در پی نبرد جمل صورت گرفت، برای تهتیت نزد آن حضرت آمده بودند و چون تعداد ایشان زیاد بود، به دستور امام، نماینده و سخن گوئی به نام «نرسا» تعیین کردند. طی گفت گوهایی که آنان با امیرمؤمنان داشتند، امام پرسیدند که چند نفر از خاندان کسرا، بر ایشان حکومت

ص: ۴۹۰

۱- (۱). ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، الغارات، ص ۳۴۱، نک: مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱۴، ص ۱۲۹.

۲- (۲). دهاقین جمع دهقان که معرب دهگان است و معنای آن کدخدا است نه کشاورز عادی، رئیس روستا، بازرگان، بزرگ ده را نیز دقان گویند. (فرهنگ ابجدی، عربی، ص ۴۰۰).

۳- (۳). احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، انساب الاشراف، تحقیق محمودی، ج ۲ ص ۵۳.

۴- (۴). نک: وقعه صفین، ص ۱۲-۱۴؛ احمد بن داود دینوری، الاخبار الطوال، ص ۱۵۴؛ رجل من عظماء دهاقین العراق یسمی نرسی؛ نک: فروغ ولایت، ص ۴۷۵-۴۷۶.

داشته اند. پاسخ دادند: ۳۲ پادشاه. آن حضرت از سیرت و روش حکومتی آنان پرسیدند. نرسا گفت: «روش آن ها در کارهای بزرگ یکسان بود تا این که خسرو پسر هرمز (خسرو پرویز) به پادشاهی رسید و به جمع مال و ثروت پرداخت و بر خلاف پیشینیان ما رفتار کرد. آنچه مال مردم بود ویران نمود و آنچه را مال خود بود آباد کرد و چندان مردم را خوار نمود و ایرانیان را زیر فشار گذاشت که بر وی شوریدند و به قتلش رساندند...» امام پس از شنیدن پاسخ آنان، خطاب به این دسته از ایرانی ها فرمودند:

خدا به حق انسان ها را آفرید و از هر انسانی جز عمل به حق راضی نیست. در سلطنت الهی، مایه تذکری است از آنچه خداوند عطا کرده و آن این که مملکت بدون تدبیر قوام ندارد و حتماً باید حکومتی برپا باشد و کارها در صورتی وحدت می پذیرد که متأخران به گذشتگان بد نگویند. پس هرگاه افراد متأخر به گذشتگان بد گفتند و با روش نیکوی آنان مخالفت ورزیدند، هم خود را نابود کردند و هم دیگران را.

آن گاه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بزرگ آنان «نرسا» را بر خودشان امیر کرد.^(۱) این دیدار نشانه توجه ایرانیان به خیرخواهی خلیفه مسلمانان بود.

به نقل ابن اعثم، هنگامی که امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ساباط مداین رسیدند، طایفه ای از دهقانان نزد آن حضرت آمدند و حاجات خویش را عرضه داشتند. پس امیرمؤمنان ارباب حاجات را بناخت و از آن جا حرکت کرده، به موضعی فرود آمدند که آن جا کوشک ها و سراهای کسرا بود.^(۲)

بنابه گزارش یعقوبی، امام در مسیر صفین به مداین وارد شدند:

«فلقیه الدهاقین بالهدایا»؛ دهقانان هدایایی نزد آن حضرت آوردند

. «فردها و قال نحن أغنی منکم بحق أحق بأن نفیض علیکم»؛

ص: ۴۹۱

۱- (۱). نهج السعاده، ج ۱، ص ۴۶۷ ش ۱۳۴؛ محمد تقی مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۲، ص ۳۵۸.

۲- (۲). احمد بن اعثم کوفی، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی، ص ۵۰۱.

آن حضرت پذیرفتند و چون از علت امتناع پرسیده شد فرمودند: ما سزاوارتر به دادن هدیه بر شما هستیم و بی نیاز از شما. (۱)

امام در مداین (پایتخت ساسانیان) به مشاهده تاق کسرا پرداختند و نماز خواندند. آن گاه به یکی از فرماندهانش به نام حارث همدانی فرمان دادند تا مردم مداین را برای شرکت در نبرد با معاویه فرا بخواند. او با صدای رسا اعلام کرد: «هرکس برای رفتن به جنگ آماده است در نماز عصر امیرمؤمنان حاضر شود.» با اعلام آمادگی اهل مداین، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خود شهر را ترک کردند، اما عدی بن حاتم طایی را برای بسیج نیرو نگاه داشتند و او طی سه روز با هشتصد نفر به امام پیوست. پسرش یزید بن عدی نیز پس از او با چهارصد نفر از اهل مداین به آن حضرت پیوست. (۲)

استقبال مردم انبار از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از دیگر مواردی است که می توان در عصر خلافت آن حضرت بدان اشاره کرد. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال ۳۶ هجری، هنگام عزیمت به جنگ صفین، دو روز در انبار اقامت فرمود. (۳) در آن جا دهقانان ایرانی «بنوخوش نوشک» (شربت پاک) (۴)

از ایشان استقبال کردند و از مرکب هایشان پیاده شدند و در رکابش شروع به دویدن کردند. امیرمؤمنان به آن ها فرمود: «این چهارپایان را که آورده اید برای چیست و از این کار که می کنید پیاده شده اید و می دوید (چه قصدی دارید؟» گفتند: «رسم و عادت ما این است که بدین وسیله فرمان روایان خود را بزرگ می داریم و آن ها را احترام می کنیم. اما

ص: ۴۹۲

۱- (۱) . احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، تاریخ یعقوبی: ج ۲، ص ۱۳۰.

۲- (۲) . شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۰۲.

۳- (۳) . وقعه صفین، ص ۱۴۳-۱۴۴؛ احمد بن داود دینوری، الاخبار الطوال، ۱۶۷.

۴- (۴) . و كان في مدينة الأنبار دهاقين من الفرس يدعون بنو «خوش نوشك» أي الشراب الطيب، فاستقبلوه ببراذينهم (بغالهم) موسوعه التاريخ الاسلامي، ج ۵، ص ۹۲.

این چارپایان پیشکش برای شماس است. برای شما و مسلمانان غذا آماده کرده و برای چارپایان هم علوفه بسیار فراهم آورده ایم.» آن حضرت فرمود: «این که می گوید رسم شماس است که فرمان روایان را این گونه احترام کنید؛ به خدا سوگند دویدن شما برای فرمان روایان سودی ندارد، فقط شما خود را به زحمت می اندازید. دیگر این گونه برخورد نکنید! اما اگر دوست دارید چارپایان را از شما بگیریم، ما آن ها را به حساب خراجتان از شما می پذیریم. خوراکی هم که برای ما تهیه کرده اید، خوش نداریم که چیزی از مال شما را جز با پرداخت بهای آن بخوریم.» گفتند: «ای امیرمؤمنان، ما آن را ارزیابی می کنیم و سپس بهایش را خواهیم گرفت.» فرمود: «اگر بهایش را معلوم نکنید ما به همان آذوقه ای که خود داریم اکتفا می کنیم.» گفتند: «ای امیرمؤمنان، ما مولایان، صاحب اختیاران و خواجهگانی نام دار از اعراب داریم؛ آیا ما را از این که به ایشان پیشکش دهیم و آنان را از این که چیزی از ما بپذیرند نیز منع می کنید؟» فرمود: «همه اعراب دوست داران شما هستند، اما به هیچ یک از مسلمانان روا نیست که پیشکش شما را بپذیرند و اگر کسی چیزی از شما به زور غصب کند، به ما خیر دهید.» آن گاه به راه خود ادامه دادند. (۱)

در گزارش دیگر آمده است:

با ورود امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهر انبار، اهل آن استقبال گرمی از آن حضرت به عمل آورده، هدایا نزول و علوفه آوردند و اسباب نیکو پیش کشیدند. امیرمؤمنان پرسید: «این اسباب و اطعمه را چرا آورده اید؟» گفتند: «ما را عادت چنین رفته است که امیران و بزرگان را از این جنس خدمت کاری ها می کنیم و طعام ها و هدیه ها نثار می سازیم، این است که پیش

ص: ۴۹۳

امیرمؤمنان آورده ایم.» حضرت فرمود: «اسباب قبول می کنم، به شرط آن که بهای آن از اخراج شما محسوب داریم و طعام ها را بها بدهیم.» گفتند: «نیکو نباشد که ما بهای طعام بستانیم؛ اگر امیرالمؤمنین به وجه نزل قبول نمی فرماید، ما را در لشکر امیرمؤمنان آشنایان و دوستان است، دستور فرماید تا این طعام ها نزدیک ایشان فرستیم.» فرمود: «چنان کنید؛ چه شما را از آن که دوستان خویشان را به طعام مراعات کنید، منعی نیست لیکن اگر کسی که از خدمت کاران من از شما چیزی خواهد اندک و بسیار، مرا اعلام دهید.» (۱) امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو روز در انبار توقف کردند و پس از آن به سمت صفین حرکت نمودند. (۲)

ابوالهیاج عبدالله بن ابی سفیان گزارش کرده است:

دهقانی از دهقانان سواد، بردی (لباس) به من داد و مانند آن را به یکی از حسنین (علیهما السلام) اهدا کرد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روز جمعه برای ایراد خطبه در مداین ایستاد. در این هنگام دو برد را بر تن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشاهده کرد. مرا نزد آن دو فرستاد و گفت: «این برد چیست؟» حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «دهقانی از دهقان های سواد عراق آن را به ما هدیه داده است.» امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن را گرفته، در بیت المال قرار داد. (۳)

چون بر این باور بودند که مسلمانان نیازمندتر به این بردها هستند و نیاز عمومی بر نیاز فرزندانش مقدم است.

ص: ۴۹۴

-
- ۱- (۱). احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، فتوح البلدان، ص ۵۱۰.
 - ۲- (۲). ابوعبد الله یاقوت حموی، معجم البلدان، ۱، ص ۲۵۷؛ وقعه صفین، ص ۱۴۳-۱۴۴؛ شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۰۳؛ احمد بن اعثم کوفی، الفتح، ج ۲، ص ۵۵۵؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۴۷۸؛ المعیار و الموازنه، ۱۳۳. انبار در ده فرسنگی بغداد شهری است که فارسیان آن را فیروز شاپور اول نام نهاده بودند. گویا از این رو به انبار شهرت یافت که انبارهای جو و گندم در آن قرار داشتند. برخی نیز عقیده دارند که چون بخت النصر (پادشاه بابل)، اسرای عرب را در آن جمع آوری (انبار) انبار کرده بود بدین نام معروف گردید.
 - ۳- (۳). تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۲، ص ۴۷۸.

این گونه گزارش ها، حاکی از شناخت برخی ایرانیان از اهل بیت (علیهم السلام) و مناسبات با ایشان است.

بنابه نوشته ابن شهر آشوب، مجوس (زردشتیان) و غیرمسلمانان عراق، روز نوروز جام های طلایی که در آن شکر بود، به حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هدیه دادند. حضرت شکرها را در میان یاران خود تقسیم کردند و آن ها را جزو جزیه ایشان حساب نمودند دهقانی جامه ای که از طلا بافته شده بود برای حضرت فرستاد. عمرو بن حرث آن را از وی به چهار هزار درهم خرید تا پول آن را زمان دریافت عطا بپردازد. (۱) گفتنی است که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با پدر بزرگوارشان در این سفرها همراه بودند.

ب) مناسبات در عصر خلافت:

اشاره

عصر خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار کوتاه مدت و حدود شش یا هفت ماه بیش تر (۲۱ رمضان سال ۴۰ ربیع الاول ۴۱ ق) به طول نینجامید. (۲) در واقع این دوره، امتداد زمان خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است؛ زیرا در نحوه اداره جامعه اسلامی، تغییر عمده ای حاصل نشد و همان کارگزاران پیشین آن حضرت بر سر کار بودند و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) والیان پدر بزرگوارش را ابقا کردند. (۳)

برخی از این کارگزاران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تا پس از تثبیت قدرت معاویه، بر سر کار بودند و معاویه آنان را برکنار کرد. اینان بودند که از مردم برای امام بیعت گرفتند؛ چنان که مردم فارس به وسیله استاندارش، زیاد بن عبیدالله ثقفی با آن

ص: ۴۹۵

۱- (۱) مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۱۱۱.

۲- (۲) ابن عبد ربه این مدت را هفت ماه و هفت و روز دانسته است. (العقد الفرید، ج ۵، ص ۱۱۰).

۳- (۳) شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۹، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۶۷؛ محمد تقی مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۵۴؛ قرشی، حیات الحسن، ج ۲، ص ۳۸.

حضرت بیعت کردند. بصره و مداین و سرتاسر عراق نیز با کوفه در بیعت آن حضرت هماهنگ گشتند. حجاز و یمن نیز به دست فرمانده بزرگ امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جاریه بن قدامه تمیمی بیعت کردند. افزون بر این ها، هر کس از زیدگان و برگزیدگان مهاجرین و انصار که در این مناطق می زیست بیعت او را پذیرفت. (۱) آخرین کارگزار امام بر بصره، ابوالأسود دونه‌لی بود. وی از یاران و شیعیان برجسته آن حضرت به شمار می آمد و قبلاً نیز مسئولیت هایی را بر عهده داشت. (۲) وی از بصریان برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیعت گرفت. برخی ابوالأسود را ایرانی دانسته اند اما دلایل قانع کننده ای در این باره وجود ندارد. گفتنی است بخش اعظمی از ایران در آن زمان از طریق بصره اداره می شد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این دوره با توجه به گرفتاری هایی که معاویه برای آن حضرت به وجود آورده بود، همانند پدر بزرگوارش نتوانست توجه خود را به خارج از عراق از جمله ایران معطوف سازد. مهم ترین دل مشغولی امام در این دوره، دفع توطئه معاویه بود. جریان تجهیز نیرو برای مقابله با شامیان و جریان صلح آن حضرت با معاویه، دیگر مسائل را تحت الشعاع قرار داده بود. از این رو در منابع، از مناسبات آن حضرت با ایرانیان در زمان خلافتش، گزارش چندانی وجود ندارد جز این که برخی آورده اند: «حمرا (ایرانیان) در جریان فراخوانی نیرو برای مقابله با معاویه، از آن حضرت، حمایت کردند.» (۳)

بی شک موالی و ایرانیان تازه مسلمان ساکن کوفه و دیگر شهرهای عراق، در تحولات سیاسی - نظامی،

ص: ۴۹۶

۱- (۱). آل یاسین، صلح امام حسن، ص ۸۵.

۲- (۲). ابو الفرج اصفهانی، الاغانی، ج ۲۲، ص ۳۰۱؛ که او کاتب ابن عباس بود.

۳- (۳). همان، ص ۷۳

همانند دیگر مسلمانان نقش داشته اند و شرکت آنان در نبردها به همراه اربابان عرب خود پذیرفتی است.

آن حضرت در ماجرای صلح، در مسیر حرکت برای رویارویی با معاویه، در مداین، پایتخت اشکانیان و ساسانیان، حضور یافتند.^(۱) زیرا آن حضرت در سبابط توسط فردی خارجی به نام جراح بن سنان اسدی مجروح گردیدند؛ لذا برای بهبود نزد کارگزارش در مداین، سعد بن مسعود ثقفی رفتند.^(۲) ایرانیان این بخش از قلمرو اسلامی - چه در این سفر و چه در دوران اقامت حسنین (علیهما السلام) در دوران خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) در کوفه، آن حضرات را از نزدیک دیده و بی تردید، در تمایل و ابراز محبت آنان به اهل بیت (علیهم السلام) مؤثر بوده است.

خراج فسا و دارابگرد

خراج دو شهر فسا و دارابگرد در استان فارس از دیگر نکاتی است که می توان آن را به ایران و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) مرتبط دانست. مطابق برخی گزارش های تاریخی، یکی از شروط صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) با معاویه، گنجاندن خراج فسا و دارابگرد بود؛^(۳) این در حالی که مطابق برخی منابع، این شرط را همانند برخی شروط دیگر صلح نامه، نماینده امام عبیدالله بن نوفل افزوده و معاویه آن را پذیرفته.^(۴)

به نقل بلا ذری، معاویه برای قبولاندن صلح به امام، چنین مطرح کرد که حاضر است سالانه

ص: ۴۹۷

-
- ۱- (۱). ابو مخنف، مقتل الحسين، ص ۲۶۸؛ شریف مرتضی، تنزیه الانبیاء، ص ۲۲۲؛ اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۶۲. خطیب بغدادی، شرح حال هفت نفر از امامان شیعه را که گذارشان به مداین یا بغداد افتاده را آورده است. (نک: تاریخ بغداد)
 - ۲- (۲). احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۵۰.
 - ۳- (۳). احمد بن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۰؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۴۰۵؛ ابن خلدون، العبر، ج ۲، ص ۶۴۸.
 - ۴- (۴). احمد بن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۰-۲۹۲.

علاوه بر یک میلیون درهم، خراج فسا و دارابگرد را نیز در اختیار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) قرار دهد. (۱). بعدها تاریخ نگاران مغرض یا ناآگاه، آن را به عنوان یکی از مواد صلح نامه نقل کردند. (۲). زهری از وابستگان دربار هشام بن عبدالملک، از مصادر اصلی تحریف مواد صلح نامه است که اساس آن را تنها شرایط مالی و گرفتن خراج اهواز و دارابگرد ذکر کرده است. شاهد دیگر بطلان پیشنهاد خراج دارابگرد، (۳). این است که پس از صلح، سلیمان بن سرد خزاعی در اعتراض به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) گفت که چرا سهمی برای خود در عطا قرار نداده است. (۴).

ج) مناسبات پس از خلافت تا شهادت

ارتباط امام با ایرانیان در این زمان، مستلزم آگاهی از وضعیت شیعه (۵). از سال ۴۱ تا ۴۹ هجری است. با سیطره معاویه بر جهان اسلام، او حکومتی پادشاهی بر اساس امپراتوری روم و ایران و به دور از سنت های اسلامی (و بازگشت به آداب و رسوم جاهلی) به وجود آورد. معاویه با ظاهری دین مدارانه، آن را به صورت ابزاری برای سلطه و سرکوب اجتماعی و استثمار و وحشت نظامی به کار برد.

(۶)

ص: ۴۹۸

- ۱- (۱). احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۱-۴۲.
- ۲- (۲). نک: احمد بن اعثم کوفی، الفتح، ج ۴، ص ۱۵۸؛ جعفریان رسول، حیات فکری سیاسی، ص ۹۹-۱۰۰؛ عطاردی عزیز الله، مسند المجتبی، ص ۲۷۸؛ مادلونگ، جانشینی محمد، ص ۴۴۸.
- ۳- (۳). اکنون در ورودی شهر داراب تابلویی با عنوان "به شهر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) خوش آمدید" نصب شده است!!!.
- ۴- (۴). احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۶؛ محمدتقی مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۹؛ جعفریان رسول، حیات فکری سیاسی، ص ۱۶۳.
- ۵- (۵). همان، ص ۱۶۷.
- ۶- (۶). مادلونگ، جانشینی محمد، ص ۴۴۷.

در این دوره، شیعیان در رنج و بلائی شدیدی گرفتار آمدند؛ زیرا معاویه در بخش نامه ای به حاکمان خود نوشت: «هرکس از دوستان علی و اهل بیت (علیهم السلام) بود، نام او را از دفاتر کارمندان دولتی حذف و حقوق و مزایای آنان را قطع کنید؛ خانه اش را خراب نمایند و آنان را عقوبت کرده، ذلیل و ناتوان سازید.»^(۱) در پی چنین سیاستی، برخی شیعیان از کوفه تبعید شدند و گروهی از شامیان جانشین آنان گردیدند.

در این دوره، هرچند احساسات و عواطف شیعیان از مرحله مبارزات پنهان که از آن به آتش زیر خاکستر تعبیر می شود فراتر می رفت، از نگاه امام، نهضت تشیع هنوز برای فعالیت آشکار آماده نبود؛ زیرا معاویه از عواطف قوی شیعیان در بخش هایی از حجاز و عراق به ویژه مردم کوفه کاملاً آگاه بود؛ از این رو، به اقداماتی پیش گیرانه دست زد؛ چنان که برخلاف صلح نامه و برای جلوگیری از هرگونه قیامی، از روش های گوناگونی استفاده کرد، مانند جابه جایی جمعیت و تبعید هواداران اهل بیت (علیهم السلام).^(۲) شدت عمل معاویه در برخورد با شیعیان و هواداران امام در این دوره، موجب گردید تا آن حضرت، به طور پنهانی، هدایت شیعیان را از مدینه بر عهده گیرد.

امام در مدتی که در مدینه بودند، گاهی با شیعیان و هوادارانش که از کوفه برای انجام دادن حج می آمدند، دیدار می کردند. طبیعی است که آن ها حضرت را به عنوان امام خود پذیرفته، در کار دین داری خود از ایشان بهره می بردند.

(۳)

ص: ۴۹۹

۱- (۱). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵-۱۶؛ مقدسی، البدأ و التاریخ، ج ۶، ص ۵؛ اصغر منتظر القائم، تاریخ امامت، ص ۱۰۶.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۴

۳- (۳). جعفریان رسول، حیات فکری سیاسی، ص ۱۶۷

در گزارشی آمده است: برخی بزرگان هوادار اهل بیت (علیهم السلام)، در کوفه جلسات مخفی داشتند و با مدینه در ارتباط بودند.^(۱) در این دوره، از ارتباط ایرانیان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اخباری در دست نداریم؛ جز آن که برخی از ایرانیان واکنش‌هایی بر ضد امویان و در حمایت از اهل بیت (علیهم السلام) انجام دادند که بدان‌ها اشاره می‌شود.

عکس‌العمل ایرانیان در برابر سب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

سب و لعن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اقدامات ناشایست و بدعت‌های معاویه در دوران خلافتش، بود. او و دیگر امویان، برای رسیدن به اهداف خود، تمام راه‌های ممکن را طی کرده، از تمام امکانات خود بهره‌می‌گرفتند. بعد فرهنگی، از راه‌های ممکن مؤثر برای این کار بود؛ از این رو، آنان از کانال فرهنگی وارد شدند و ضمن تلاش برای انتشار فضایل عثمان و دیگر خلفا، به سب و لعن امیرمؤمنان و تحمیل آن بر تمام جهان اسلام پرداختند.

معاویه جمله «خداوندا ابوتراب از دین تو منحرف شده و راه تو را بسته و مسدود کرده است پس او را سخت لعن کن و به عذابی دردناک گرفتار ساز را بر تمام عالم اسلامی نوشت و کارگزارانش تا دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز (حک: ۹۹-۱۰۱ ق) به این بخشنامه استناد می‌کردند.^(۲) بنا به نوشته مسعودی، معاویه می‌خواست این رسم را به صورت یک سنت درآورد؛ سنتی که همه چیز و همه جا را بیوشاند و مردمان با آن زندگی کنند و جزئی از عقیده و دین ایشان باشد و با آن پیر شوند سپس با آن از دنیا بروند.^(۳)

از این رو، در تمام مدت نزدیک

ص: ۵۰۰

۱- (۱). محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۴۴.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۵۶-۵۷.

۳- (۳). ابو الحسن علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۳.

یک قرن حکومت آنان، در اقصی نقاط امپراتوری اسلامی به عنوان یک دستورالعمل حکومتی بود و در اجتماعات مسلمانان به ویژه در نماز جمعه به سب آن حضرت اقدام می کردند.

سیاست بنی امیه، سلطه بر مسلمانان بود. آنان برای رسیدن به مقاصد خود، سعی می کردند چهره شاخص اهل بیت (علیهم السلام) را مخدوش جلوه دهند و فضایل وارد شده در سخنان رسول خدا (ص) را بپوشانند تا راحت تر بر مقدرات امت اسلامی چیره شوند. غالب مردم نیز که شناخت درستی از اهل بیت (علیهم السلام) نداشتند، تحت تأثیر تبلیغات زهر آگین امویان و کارگزاران ایشان و ترس از آن ها قرار گرفتند و سب امام را برای مدتی طولانی نهادینه کردند.

گویند گروهی از بنی امیه به معاویه گفتند: «تو به آرزویت رسیدی؛ چه بهتر که دیگر دست از لعن علی برداری!» معاویه پاسخ داد: «نه به خدا سوگند دست بر نمی دارم تا بر آن کودکان بزرگ شوند و بزرگان پیر گردند و سرانجام هیچ گوینده ای فضیلتی را از او یاد نکند!»^(۱)

بنابه گزارش برخی تاریخ نگاران، چون عمر بن عبدالعزیز (حك: ۹۹-۱۰۱ ق)، لعن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر منابر منع کرد، برخی شهرها در ایران مقاومت کردند؛ زیرا آنان به تسنن افراطی یا ناصبی گری شهرت داشتند.^(۲)

یاقوت حموی در مورد گستره عمل سب و لعن بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، می نویسد:

علی بن ابی طالب بر منابر در شرق و غرب لعن می شد و تنها یک شهر از این عمل سر باز زد. سیستان تنها شهری بود که جز یک بار بر منابر آن امیر مؤمنان لعن نشد. مردمان آن دیار در عهدنامه خودشان با مأموران دولتی

ص: ۵۰۱

۱- (۱). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۵۷

۲- (۲). نک: رسول جعفریان، مقالات تاریخی، دفتر دوم، ص ۳۰۴ به بعد که در آن به مواردی از افراطگرایی و ناصبی گری مردم اصفهان در سده های نخستین هجری اشاره کرده است.

اموی، عهد بستند که کسی در سرزمین آنان مورد لعن قرار نگیرد... کدام شرافتی از این برتر و بزرگ تر که آنان از لعن برادر رسول خدا (ص) خودداری کردند با این که بر منابر حرمین یعنی مکه و مدینه این کار صورت می گرفت. (۱)

سب امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در پاره ای از نقاط ایران اعتراض هایی را برانگیخت. در منابع، گزارش هایی از خودداری برخی شهرها از این کار ناشایست وجود دارد که بدان ها اشاره می شود:

از شهرهای ایران که زیر بار سب امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نرفتند می توان از غور، قزوین و خوارزم یاد کرد. گویند اهل غور هرگز به دستور معاویه و دیگر امویان دایر بر سب و لعن امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گردن ننهادند. در گزارشی آمده در زمان بنی امیه در تمام سرزمی های اسلامی بر سر منبر، اهل خاندان رسالت را لعنت کردند مگر غور که والیان بنی امیه بدان ولایت راه نیافتند. (۲)

در قزوین یکی از عمال اموی (از کارگزاران خالد بن عبدالله قسری، حاکم عراق) بر منبر، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را لعن کرد. در پی آن فردی به نام حبیب بن عبدالله برخاست و شمشیر کشید و عامل را بر منبر کشت. به دنبال آن لعن آن حضرت در آن شهر قطع شد. (۳) اهل قزوین تا رسمیت یافتن تشیع در ایران عهد صفویه (ح ۹۰۷-۱۱۳۵ ق) از شهرهای مشهور سنی نشین محسوب می شدند.

خوارزم نیز از جمله ولایاتی بود که مردم آن ننگ سب امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را برنافتند. بنا به خبری، «جمله جهان عوام، کالانعام متقلد این بدعت گشته بودند؛ مگر در خوارزم که تحمل اهانت نکردند و این عار بر خود برنگرفتند». (۴)

البته

ص: ۵۰۲

۱- (۱) . ابو عبدالله، یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۹۰.

۲- (۲) . روضات الجنات، ص ۲۵۸.

۳- (۳) . مختصر کتاب البلدان، ص ۲۸۴؛ رافعی، التدوین، ص ۵۳؛ تاریخ سیاسی شیعیان، ص ۵۶.

۴- (۴) . تاریخ رویان، ص ۵۲.

دوری خوارزم و غور از مرکز خلافت اموی و عدم دست رسی آسان حاکمان بنی امیه به مخالفان خلفا، عامل مهمی در حرکات جسورانه هوادار اهل بیت در آن مناطق بود، در حالی که تبلیغات منفی معاویه و جانشینانش بر ضد اهل بیت آن چنان ریشه دوانیده بود که جزو باور مردم شده بود.

شاید نخستین اعتراض به این عمل زشت در کوفه صورت گرفت که در فاصله اندکی از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کارگزاران معاویه چون مغیره بن شعبه و پس از او زیاد بن ابیه به سب و لعن امام می پرداختند. برخی از شیعیان و شیفتگان آن حضرت که تحمل ناسزاگویی به آن حضرت را بر نمی تافتند، در برابر آن موضع می گرفتند که تاوان سنگین آن را نیز پرداختند. شهادت حجر بن عدی یک نمونه از آن هاست.^(۱)

نتیجه

۱. در عصر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، در ایران هنوز کانون های شیعه پدید نیامده بود و اغلب شیعیان در عراق به ویژه در کوفه متمرکز بودند و با امام ارتباط داشتند.
۲. تنها گزارشی که در قبل از خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توان آن را با ایران مرتبط دانست، سفر آن حضرت به ایران است که نه تنها مشهور نیست بلکه خدشه پذیر نیز هست.
۳. کارگزاران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر ایرانیان همان کارگزاران پدرش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند.
۴. معاویه پس از تثبیت قدرت خود، فشار زیادی را بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یارانش وارد می ساخت. از این رو روابط امام با پیروانش در تنگنای شدیدی قرار گرفت.

ص: ۵۰۳

۱- (۱). احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ۱۶۰-۱۶۱.

١. ابن ابي الحديد، شرح نهج البلاغه، به كوشش اعلمى، بيروت: ١٤١٥ ق.
٢. ابن ابي حاتم، عبدالرحمان، الجرح و التعديل، دائره المعارف العثمانيه، بيروت: دارالفكر، ١٣٧٢.
٣. ابن اثير، الكامل فى التاريخ، به كوشش عبدالله قاضى، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٠٧ ق.
٤. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (م ٨٠٨)، تاريخ ابن خلدون، تحقيق خليل شحاده، بيروت: دارالفكر، چاپ دوم، ١٤٠٨ ق.
٥. احمد بن ابي يعقوب (م ٢٨٤ ق) تاريخ يعقوبى، قم: اهل بيت (عليهم السلام).
٦. احمد بن عبد ربه، العقد الفريد، به كوشش ابراهيم الايبارى و عمر تدمرى، بيروت: دارالكتاب العربى، بى تا.
٧. اصفهاني، ابوالفرج، مقاتل الطالبين، بيروت: دارالمعرفه، بى تا.
٨. امين عاملى، سيد محسن، أعيان الشيعة، ناشر: بيروت: دارالتعارف، ١٤٠٣ ق.
٩. بغدادى، ياقوت حموى، معجم البلدان، بيروت: دارصادر، ١٩٩٥ م.
١٠. بلاذرى، أبوالحسن أحمد بن يحيى، فتوح البلدان، بيروت: دار و مكتبه الهلال، ١٩٨٨ م.
١١. بلاذرى، أحمد بن يحيى بن جابر (م ٢٧٩)، انساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلى، بيروت: دارالفكر، چاپ اول، ١٤١٧ ق.
١٢. تاريخ جرجان، سهمى، به اهتمام محمد عبد المعين خان، بيروت، عالم الكتب، ١٤٠٧.
١٣. تاريخ رويان، تصحيح منوچهر ستوده، تهران: انتشارات بنياد فرهنگ ايران، ١٣٤٨

۱۴. ترکمن آذری، پروین، شیعیان تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، تهران: مؤسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۳.
۱۵. تقفی، ابراهیم بن محمد، الغارات، قم: دارالکتاب، ۱۴۱۰ ق.
۱۶. جعفریان، رسول، حیات فکری سیاسی امام شیعه، چاپ دوم، قم: انصاریان، ۱۳۷۷.
۱۷. حسین مونس، اطلس تاریخ اسلام، ترجمه آذرتاش آذرنوش، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۵ ش.
۱۸. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۹. رافعی، تصحیح عزیزالله عطاردی، التدوین فی اخبار قزوین، بیروت: دارالکتب العلمیه
۲۰. رنجیر، محسن، مواضع امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برابر فتوحات خلفا، مجله تاریخ در آیینه پژوهش.
۲۱. زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳ ش.
۲۲. شریف قرشی، باقر، حیاة الإمام الحسن بن علی، بیروت: دارالبلاغه، ۱۴۱۳ ق.
۲۳. شیخ کلینی، کافی، تهران، اسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
۲۴. شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۲۵. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر (م ۳۱۰)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۲۶. عطاردی، عزیزالله، مسند الإمام المجتبی، تهران: عطارد، بی تا.
۲۷. علامه مجلسی، بحار الانوارالجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، ناشر اسلامیه، تهران: ۱۳۶۳ ش.

۲۸. کشف الغمه فی معرفه الأئمه، قم: نشر رضی، ۱۴۲۱ ق.

۲۹. مادلونگ، ویلفرد، جانشینی محمد، ترجمه نمائی و همکاران، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ ش.

۳۰. مجموعه آثار استاد شهید مطهری

۳۱. مردم شناسی کوفه

۳۲. مزى، جمال الدين، تهذيب الكمال، به كوشش بشار عواد، بيروت: الرساله، ۱۴۱۵ ق.

۳۳. مستوفی، احمد و عباس زریاب، اطلس تاریخی ایران، زیر نظر سیدحسین نصر، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۰.

۳۴. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب، چاپ دوم، قم: دارالهجره، ۱۴۰۹ ق.

۳۵. مقدسی، یدالله، باز پژوهشی تاریخ ولادت و شهادت معصومان (علیهم السلام)، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

۳۶. منتظرالقائم، اصغر، تاریخ امامت، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۴.

۳۷. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ق.

ص: ۵۰۶

سرشناسه: همایش بین المللی سبط النبی؛ امام حسن مجتبی علیه السلام (۱۳۹۳) : تهران)

عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) [کتاب] / گردآورنده دبیرخانه کمیته علمی همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی؛ به کوشش عباس جعفری و حسین رسولیان.

مشخصات نشر: قم: مجمع جهانی اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳ ج.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۲۹-۸۰۸-۹؛ دوره ۲-۸۰۷-۵۲۹-۹۶۴-۹۷۸:

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد سوم، ۱۳۹۳.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام دوم، ۳-۵۰ ق -- سرگذشتنامه

موضوع: اسلام -- تاریخ -- مقاله ها و خطابه ها

شناسه افزوده: جعفری، عباس، ۱۳۳۲-، ویراستار

شناسه افزوده: رسولیان، حسین، ویراستار

رده بندی کنگره: BP۴۰ / م۸۵ ۱۳۹۳

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۲

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۹۴۸۹۳

ص: ۱

اشاره

«کار اساسی شما [مجمع جهانی اهل بیت:]... معرفی مکتب اهل بیت: است به دنیای اسلام. بلکه به سراسر عالم. چون امروز همه دنیا تشنه معنویت اند و این معنویت در اسلام هست و در اسلامی که در مکتب اهل بیت: معرفی می کند به نحو جامع و کاملی وجود دارد.»

(از بیانات مقام معظم رهبری، «مد ظله العالی»، ۱۳۸۶/۵/۲۸)

مکتب اهل بیت: که تبلور اسلام ناب محمدی (ص) و متکی بر منبع و حیاتی است، معارف ژرف و عمیقی دارد که از اتقان، استدلال و منطق قوی برخوردار می باشد و مطابق با فطرت سلیم انسان هاست؛ بر همین اساس است که حضرت امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

«فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا» [شیخ صدوق (ره)، عیون اخبار الرضا، ج ۲: ۲۷۵]. این مکتب غنی و نورانی در پرتو عنایات الهی و هدایت ائمه اطهار: و نیز مجاهدت هزاران عالم و فقیه، در طی قرون گذشته، بسط و گسترش یافته است.

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (قدس سزه) و تأسیس نظام اسلامی با تکیه بر قوانین اسلامی و با محوریت ولایت فقیه، افق های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جدیدی را برای انسان های آزاده به ویژه مسلمانان و پیروان و محبان اهل بیت: گشود و توجه بسیاری از نخبگان و مستضعفان جهان را به خود معطوف کرد.

مجمع جهانی اهل بیت:، مولود این دگرگونی مبارک است که به ابتکار مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی) در سال ۱۳۶۹ شمسی / ۱۹۹۰ میلادی تأسیس شد و تاکنون خدمات شایانی را در تبلیغ معارف قرآن و اهل بیت: و حمایت از پیروان اهل بیت: در سراسر جهان انجام داده است.

معاونت امور فرهنگی مجمع جهانی اهل بیت: در راستای رسالت خود جهت ارتقای شناخت و آگاهی پیروان اهل بیت: در موضوعات، سطوح، مخاطبان و عرصه های مختلف، در حوزه های تولید کتاب و مجلات به زبان های متعدد و سائر محصولات فرهنگی به فعالیت پرداخته است.

این اثر به مناسبت برگزاری همایش بین المللی سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که با همت مجمع جهانی اهل بیت: و همکاری و مشارکت برخی از مؤسسات فرهنگی داخلی برگزار می شود، حاصل تلاش علمی و پژوهشی نویسندگان ارجمندی می باشد که پیرو فراخوان مقاله از داخل و خارج کشور به دبیرخانه علمی همایش ارسال شده و دارای ارزش علمی قابل قبول بوده اند.

بر خود لازم می دانم، از دبیرکل محترم مجمع جهانی اهل بیت: حجت الاسلام والمسلمین حاج آقای اختر (دام عزه)، معاون محترم امور بین الملل، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمد سالار، معاون محترم امور اجرایی جناب آقای محمدرضا نظام دوست، ستاد برگزاری همایش به ویژه، اعضای محترم کمیته علمی همایش، حضرات آیات و حجج الاسلام والمسلمین آقایان: محمدهادی یوسفی غروی، سیدمنذر حکیم، حمیدرضا مطهری، رمضان محمدی، محمدرضا جباری، محسن الویری، نعمت الله صفری فروشانی، سیدمحمدرضا آل ایوب، عباس جعفری و دبیر گروه مطالعات بنیادی تشکر نمایم. همچنین از نویسندگان و همکاران عزیزی که در پی گیری امور همایش، نگارش، ویرایش، تایپ، مقابله، تصحیح، آماده سازی، نشر و چاپ مجموعه آثار همایش تلاش کرده اند، تشکر می کنم و توفیق همگان را از خداوند متعال مسئلت می کنم.

همچنین از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - دبیرخانه عالی کانون های فرهنگی هنری مساجد، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ستاد نماز جمعه تهران، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، موسسه فرهنگی مذهبی حضرت قاسم بن الحسن (علیه السلام)، سازمان صدا و سیما، سازمان اوقاف و امور خیریه، شهرداری تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز رسیدگی به امور مساجد، موسسه اطلاعات و تحقیقات اسلامی، انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم که مجمع را در این حرکت عظیم همراهی کرده اند و نیز حجج الاسلام والمسلمین آقایان: سیدمحمدباقر علم الهدی، سیددالله شیرمردی، سیدعلی رضا حسینی عارف و برادران گرامی آقایان: عبدالرضا راشد، حسن خاک رند، حسین مهدوی منش، عبدالکریم کرمانی، محمدجواد خرسندی، هادی خوش آمدی، محمد عابدینی، حسین صالحی، قاسم بغدادی، مختار شمس الدینی مطلق، مرتضی قدیری، حسین صمدی و سایر همکارانی که در برپایی هر چه با شکوه تر این همایش نقش داشته اند، تشکر و قدردانی می نمایم.

معاونت امور فرهنگی مجمع در راستای تعمیق و پویایی آثار منتشره در حوزه ی معارف اهل بیت: در سراسر جهان، از دیدگاه ها و پیشنهادهای اساتید، فرهیختگان، صاحب نظران و پژوهش گران ارجمند استقبال می کند تا زمینه های بسط و گسترش هرچه بیشتر معارف اهل بیت: فراهم گردد.

به امید تعجیل در ظهور و فرج منجی عالم بشریت حضرت مهدی «عجل الله تعالی فرجه الشریف».

نجف لک زایی

معاون امور فرهنگی و دبیر کمیته علمی همایش

اشاره

سیدمناذر حکیم

بیش تر تاریخ نگاران به مسأله صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار عنایت داشته اند، اما به مرحله بعد از صلح و تحولات و آثار آن کم تر توجه نموده اند. در مقاله حاضر، به این مرحله حساس و تحول آفرین توجه شده و روش حکیمانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در متزلزل نمودن کاخ ظلم اموی و برافراشته نمودن اسلام محمدی (ص) به بحث گذاشته شده است.

دوران طلایی مرجعیت علمی؛ اجتماعی و سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

پس از امضای قرارداد صلح میان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه برای گرد آمدن در یک مکان، با یک دیگر به توافق رسیدند تا این دیدار، اجرای عملی صلح به شمار آید و هر یک در مقابل جمعی از مردم، به یک دیگر تعهد دادند تا به مفاد قرارداد پای بند باشند. مردم به سمت مسجد جامع کوفه

فراخوانده شدند تا به سخنان دو تن از خطیبان امضا کننده قرارداد صلح، گوش فرا دهند. بدیهی بود که معاویه بر

ص: ۲۷

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیشی گیرد و بر منبر رود. (۱) او نیز خطابه ای طولانی بیان کرد که منابع تاریخی تنها به بخشی از آن پرداخته اند. او گفت:

اما بعد، مردم! پیروان هر پیامبری که پس از او به اختلاف افتادند، سرانجام، باطل گرایان بر اهل حقشان چیره گشتند.

معاویه پس از این سخن، پی برد که به زبان خویش سخن گفته، از این رو، بی درنگ گفت:

مگر این امت که اهل حق آن بر باطل گرایانش پیروز شدند مردم کوفه! آیا می پندارید با شما بر سر نماز و زکات و حج می جنگم. من به خوبی می دانم شما اهل نماز و زکات و حج هستید؛ بلکه برای دست یابی به حاکمیت و تسلط بر شما به جنگتان آمدم و اکنون باینکه شما ناخرسندید، خداوند این موهبت را به من عطا کرده است! به هوش باشید! هر خونی که در این آشوب ریخته شود، به هدر رفته است و هرگونه شرطی را به [امام] حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متعهد شده ام، زیرا پا می نهم. (۲)

ابوالفرج اصفهانی از حیب بن ابی ثابت روایت کرده که گفت: «معاویه در این خطابه، از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ناسزا یاد کرد و سپس به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اسائه ادب نمود.» (۳)

آن گاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پاخواستند و در این موقعیت حساس، خطابه ای غزا و طولانی ایراد فرمودند که یکی از پستندیده ترین اسناد وضعیت موجود میان مردم و اهل بیت:، به شمار می آید. ایشان در این خطابه، به اندرز مسلمانان پرداختند و در ابتدای سخن، آن ها را به دوستی و کسب رضای خدا و یک

پارچگی دعوت کردند در اواسط خطابه، موقعیت خاندان خویش بلکه موقعیت پیامبران خدا را

ص: ۲۸

۱- (۱). جابر بن سمره می گوید: «هیچ گاه ندیدم رسول خدا (ص) غیر ایستاده سخنی بگوید. هر کس به تو گفت پیامبر (ص) نشسته سخن می گفته، به آن حضرت دروغ بسته است». این روایت را جزایری در آیات الأحکام، ص ۷۵ نقل کرده که، ظاهراً معاویه، نخستین کسی بود که نشسته خطبه خواند.»

۲- (۲). مدائنی، صلح امام حسن، ص ۲۸۵.

۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۶.

یادآور شدند. و در پایان، بدون ناسزاگویی آشکار به معاویه، با شیوه ای بلیغ، بدترین دشنام ها را نثار وی ساختند. از جمله فرمودند: (۱)

ایها الذاکر علیاً! انا الحسن وأبی علی، وأنت معاویه و ابوک صخر، وأمی فاطمه وأمک هند، وجدی رسول الله وجدک عتبه بن ربیعہ، وجدتی خدیجہ و جدتک فُتیلہ، فلعن الله أحملاً ذکراً والأماً حسباً وشرناً قديماً وحديثاً، وأقدمنا کفراً ونفاقاً؛

ای کسی که پدرم علی را دشنام می دهی! من حسنم و پدرم علی است؛ تو معاویه هستی و پدرت صخر است؛ مادر من فاطمه (س) و مادر تو هند است؛ جد من پیامبر (ص) و جد تو عتبه بن ربیعہ است؛ جده من خدیجہ (س) و جده تو فُتیلہ است. لعنت خدا بر آن کس که شهرتش از ما کم تر، دودمانش از ما پست تر، تبهکاری اش در گذشته و حال افزون تر و کفر و نفاقش ریشه دارتر است!

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از چند روز اقامت در کوفه، تصمیم گرفتند عراق را به قصد مدینه ترک گویند و یارانش را از تصمیم و قصد خود آگاه ساختند. وقتی این خبر همه جا پیچید، مسیب بن نجبه فزاری و ظبیان بن عماره تمیمی برای خداحافظی حضور آن بزرگوار شرفیاب شدند. امام رو به آنان کرد و فرمود:

سپاس خدایی را که فرمانش چیره است! اگر همه مردم بخواهند قضای او را دگرگون سازند، بر این کار قادر نخواهند بود... به خدا سوگند! با تمام توان می کوشند تا دوستی ما را به خود جلب کنند.

مسیب و ظبیان از ایشان درخواست کردند در کوفه بماند. حضرت درخواست آنان را نپذیرفتند و فرمودند: «راهی برای این کار وجود ندارد.»

(۲)

ص: ۲۹

۱- (۱). متن کامل این خطبه را شیخ راضی آل یاسین در کتاب «صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» ص ۲۸۶-۲۸۹ آورده است.

۲- (۲). حیاة الامام الحسن، ج ۲۰، ص ۲۸۵-۲۸۶.

آن گاه به اتفاق خانواده، رهسپار مدینه شدند. همه قشرهای مردم، گروهی گریه کنان و دسته ای با تأسف، در مراسم تودیع و خداحافظی آن بزرگوار حضور یافتند. (۱)

کاروان امام به حرکت درآمد، ولی هنوز از کوفه فاصله نگرفته بود که فرستاده معاویه به آن حضرت رسید تا او را به کوفه بازگرداند و با گروهی از خوارج که بر او شوریده بودند بجنگند. آن حضرت از بازگشت امتناع ورزیدند و به معاویه نوشتند:

اگر ترجیح می دادم با مسلمانی بستیزم، از تو شروع می کردم! این که می بینی دست از تو برداشته ام، به جهت مصلحت مسلمانان و جلوگیری از ریختن خون آنان است. (۲)

کاروان امام به مدینه رسید. وقتی مردم از تشریف فرمایی ایشان آگاه شدند، به استقبال آن حضرت شتافتند و بدین وسیله خیر و برکاتی که از هنگام شهادت جان سوز امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آنان قطع شده بود، بار دیگر به آنان بازگشت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همراه با برادران و خانواده خویش، وارد مدینه شدند و ده سال در آن شهر اقامت گزیدند و آن دیار را از الطاف و محبت خود سرشار ساختند. به برخی از آن امور به طور گذرا اشاره می شود:

۱. مرجعیت علمی و دینی

اشاره

مرجعیت علمی و دینی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تربیت جمع زیادی از دانشوران تجسم یافت و با انحرافات دینی که آیین الهی را دست خوش دگرگونی ساخته بود، به مخالفت برخاستند و از توطئه خطرناک تحریف سنت شریف نبوی که

ص: ۳۰

۱- (۱). فاخوری، تحفه الأنام، ص ۶۷.

۲- (۲). حیاة الامام الحسن، ج ۲، ص ۲۸۷.

معاویه و قریش با جعل روایات و ممانعت از تدوین احادیث پیامبر (ص) برای آن برنامه ریخته بودند، جلوگیری کردند.

مکتب علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه، برای ترویج مکتب بزرگ اهل بیت: و نشر فرهنگ و معارف اسلام فوق العاده کوشیدند. بسیاری از دانشمندان بزرگ، محدثان و راویان برجسته، به این مکتب گرایش یافتند و امام آنان را برای انجام دادن رسالت اصلاح گرانه جاوید خود که خرد جامعه را تبلور می بخشید و از غفلت بیدار می نمود، بهترین یاوران را به وجود آوردند؛ از جمله:

۱. فرزندش حسن مثنی؛
۲. مسیب بن نجبه؛
۳. سوید بن غفله؛
۴. علان بن عبدالرحمان؛
۵. شعبی؛
۶. مبره بن برمک؛
۷. اصبع بن نباته؛
۸. جابر بن خلد؛
۹. ابوالجوزاء؛
۱۰. عیسی بن مأمون بن زراره،
۱۱. نفال بن مأموم؛
۱۲. ابویحیی عمیر بن سعید نخعی؛
۱۳. ابومریم قیس ثقفی؛
۱۴. طحرب عجلی؛
۱۵. اسحاق بن یسار پدر محمد بن اسحاق؛

۱۶. عبدالرحمان بن عوف؛

۱۷. سفین بن لیل؛

۱۸. عمرو بن قیس. (۱)

گفتنی است اینان همه اهل کوفه بودند.

مدینه به فروغ وجود این اختران دانش و راویان می درخشید و در علم و ادب و فرهنگ و معارف، بارورترین شهرهای اسلام به شمار می آمد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همان گونه که مسئولیت نشر دانش را به عهده داشتند، مردم را به فضایل اخلاقی و انجام دادن کارهای نیک و آراسته شدن به سنت پیامبر (ص) فرا می خواندند.

این امام همام، مشعل فروزان اخلاق پسندیده ای را پر فروغ نگه داشتند که پیامبر (ص) برای اصلاح و تهذیب جامعه به ارمغان آورده بودند، فضایل بلند اخلاقی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به گونه ای بود که حتی به دشمنان و مخالفان خویش نیز نیکی روا می داشتند. وقتی اطلاع یافتند ولید بن عقبه به بیماری مبتلا شده، با این که وی به کینه توزی و بغض اهل بیت: معروف بود، امام به عیادت وی رفتند. وقتی امام در جای خود قرار گرفتند، ولید در مقابل ایشان به پا خاست و گفت:

من از اموری که بین خود و تمام مردم وجود داشته به پیشگاه خدا توبه می کنم جز آن چه بین من و پدرت بوده که از آن توبه نخواهم کرد. (۲)

امام از وی رو گرداندند و با وی معامله به مثل نکردند، بلکه هدایایی نیز برای او فرستادند. (۳)

۲. مرجعیت اجتماعی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

مرجعیت اجتماعی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در الگوهای زیبایی از مهربانی و احسان به

ص: ۳۲

۱- (۱). تاریخ ابن عساکر، ج ۱۲، نسخه کپی در کتابخانه امام امیرالمؤمنین ۷.

۲- (۲). شرح ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۳۶۴.

۳- (۳). حیاة الامام الحسن، ج ۲، ص ۲۸۸-۲۸۹.

مستمندان و پناه دادن به پناه جویان، برای رهایی از چنگال ستم و آزار امویان، تجلی یافت. برخی از این الگوها عبارتند از:

الف) بخشندگی و مهربانی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به تمام مردم به ویژه تهی دستان، احسان فوق العاده می نمودند و آن چه داشتند، به آنان می بخشیدند و با نیکی خویش، دلشان را سرشار از شادی می کردند. در مورد بخشش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده که نیازمندی به ایشان مراجعه کرد. حضرت به او فرمودند: «نیاز خود را در نامه ای بنویس و به ما بده.» آن شخص چنین کرد. حضرت دستور دادند دو برابر

آن چه را خواسته بود، به او بدهند. یکی از حاضران عرضه داشت: «ای پسر پیامبر! این نامه برای این فرد چه برکاتی به دنبال داشت؟» حضرت به او پاسخ دادند:

برکت این نامه برای ما بیش تر است؛ زیرا او ما را شایسته انجام دادن کار نیک دانست. آیا نمی دانی کار نیک باید پیش از درخواست شخص انجام پذیرد؛ زیرا اگر پس از اعلام نیاز، بدو احسان نمایی، در حقیقت به بهای آبرویش تمام شده و شاید این فرد نیازمند، شب را میان امیدواری و نومییدی با اضطراب به سربرده و نداند چگونه نیازش برآورده می شود؛ با دل شکستگی به خواسته اش می رسد یا با سرور و کامیابی؟ آن گاه که نزد تو می آید، اندامش می لرزد و دلش ترسان است؛ اگر نیازش را در قبال آبرویش برآورده ساختی، این آبروریزی از احسانی که دریافت کرده، برایش گران تر تمام می شود.

ب) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پناهگاه پناهندگان

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه، برای پناه جویان به آن حضرت، دژی استوار و پناهگاهی شکست ناپذیر تلقی می شدند.

سعید بن ابی سرح که زبایدن ابیه به او ستم کرده بود، به حضرت پناه آورد و امام او را پناه دادند. سعید به محبت اهل بیت: معروف بود، به همین دلیل، زیاد او را تحت پیگرد قرار داد و او برای پناه جستن به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مدینه گریخت. زیاد با اطلاع یافتن از ماجرا، به سراغ برادر و فرزندان و همسر سعید رفت و آن ها را زندانی و خانه شان را ویران و اموالشان را مصادره کرد. وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از موضوع آگاه شدند، این کار فوق العاده بر ایشان گران آمد و طی نامه ای به زیاد، به او دستور دادند تا سعید را امان دهد و زن و فرزندانش را آزاد و خانه اش را بنا کند و اموالش را به وی بازگرداند.

(۱)

۳. مرجعیت سیاسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از موضع قدرت با معاویه از در صلح درآمدند، چنان که در متن قرارداد صلح، به صراحت آمده که خلافت پس از معاویه به ایشان می رسد و نباید درباره امام حادثه ناگواری به بار آورد و حيله به کار ببرد. بنابراین، بسیار طبیعی بود که امام، محور مخالفت با بنی امیه و کانون قدرتی به شمار آیند که حکومت معاویه را در کامشان تلخ و زندگی آن ها را تیره و تار سازد. به همین دلیل، در دعاها و دیدارهای امام با حاکمان و اطرافیان آن ها و در نامه ها و خطابه های آن حضرت، تلاش سیاسی روشنی می بینیم که در امور ذیل تبلور یافت:

الف) حضرت بر اوضاع و رخدادها مراقبت کامل داشته، آن ها را پی می گرفتند و رفتار حاکمان و کارگزاران آنان را زیر نظر داشتند؛ آن ها را

امربه معروف و نهی از منکر می نمودند؛ چنان که در نامه به زیاد از او خواستند

ص: ۳۴

دست از تعقیب سعید بن ابی سرح بردارد و هنگام طواف، حبیب بن مسلمه را در مورد فرمان برداری اش از معاویه نکوهش کردند.^(۱)

ب) امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از فعالیت های سیاسی منظم و حساب شده ای برخوردار بودند که در استقبال از هیأت های نمایندگی مخالفان و توجیه و راهنمایی آنان و دعوت آن ها به بردباری و تصمیم گیری و انتظار صدور فرمان امام در وقت مناسب، تجسم می یافت. ایشان همواره بر نقش رهبری اهل بیت: و شایستگی خلافت و پیشوایی آنان نیز تأکید داشتند.

دکتر طه حسین بر این باور است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدت اقامت خویش در مدینه، به تشکیل حزب سیاسی دست زدند و شخصاً ریاست آن را بر عهده داشتند و به تناسب وضعیت آن زمان، آن را جهت دادند.

ج) با این که نظام حاکم، سعی در جلب رضایت امام و یا سرپوش نهادن بر فعالیت های ایشان و یا محکوم ساختن آن ها داشت، حضرت هیچ گاه به ارکان آن نظام تمایل نشان ندادند. این بخش از موضع گیری امام، زمانی تبلور یافت که حضرت به خویشاوندی سببی امویان تن در ندادند و نقشه های آن ها را فاش ساختند و واقعیت انحرافی آنان و بی لیاقتی معاویه را به خلافت، آشکارا بیان داشتند این حقیقت، به روشنی در مناظرات حضرت با معاویه و اطرافیان در مدینه و دمشق به طور یکسان جلوه گر شد که در بیان مواضع آن بزرگوار، به اشاره ای بسنده می کنیم:

رد قاطعانه خویشاوندی سببی با امویان

معاویه می خواست با برقراری خویشاوندی سببی با بنی هاشم، به سربلندی

ص: ۳۵

۱- (۱). همان، ص ۲۹۳.

دست یابد. از این رو، به مروان فرمان روای مدینه نوشت که زینب دختر عبدالله بن جعفر را با هر مهریه ای که پدرش تعیین نمود و پرداختن بدهی وی به هر اندازه که باشد و ایجاد صلح میان بنی هاشم و بنی امیه، برای یزید خواستگاری کند. مروان شخصی را در پی عبدالله فرستاد. وقتی او نزد مروان آمد، در مورد خواستگاری با عبدالله به گفت و گو پرداخت. عبدالله در پاسخ گفت: «امور مربوط به زنان ما در دست مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است؛ از او خواستگاری نما!» مروان برای خواستگاری نزد امام شرفیاب شد. حضرت فرمود: «برای این کار هر کس را دوست داری جمع کن.» مروان بیرون شتافت و بنی هاشم و بنی امیه را به یک اندازه گرد آورد و در جمع آنان سخن گفت و موضوعی را که معاویه مطرح کرده بود برای حضرت تبیین کرد. امام بعد از حمد الهی بدو چنین پاسخ دادند:

آن چه را در مورد تعیین مهریه دختر عبدالله توسط پدرش عنوان کردی، (این را بدان) که ما از سنت پیامبر (ص) در مورد مهریه خانواده و دخترانش (۱) روگردان نیستیم. در مورد پرداخت بدهی پدرش، سخن گفتی. بگو ببینم از کی تاکنون زنان ما بدهی پدرانشان را پرداخته اند؟ درباره آشتی میان دو گروه، (باید بدانی که) ما برای خدا و در راه رضای او با شما دشمنی داریم و برای دنیا هیچ گاه با شما از در صلح در نخواهیم آمد... نظر ما بر این قرار گرفت که زینب را به ازدواج پسرعمویش قاسم فرزند محمد بن جعفر در آوریم و من او را به عقد وی در آورده، مزرعه ای را که در مدینه دارم و معاویه حاضر شد در قبال آن ده هزار دینار بپردازد، مهریه وی قراردادام.

مروان طی نامه ای به معاویه، وی را از جریان باخیر ساخت. وقتی نامه به معاویه رسید گفت: «ما از آنان خواستگاری کردیم، دست رد بر سینه ما نهادند ولی اگر آن ها از ما خواستگاری کرده بودند، آن ها را پذیرا می شدیم.» (۲)

ص: ۳۶

۱- (۱). سنت رسول اکرم در مورد مهریه همسران و دخترانش چهارصد درهم بوده است.

۲- (۲). مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۱۲۴.

الف) مناظره با معاویه در مدینه

به نقل از خوارزمی، معاویه در مدینه با مشاهده احترام و پذیرایی مردم از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نگران شده؛ این موضوع برایش ناخوشایند آمد. از این رو، ابوالأسود دوتلی و ضحاک بن قیس فهری را خواست و با آنان در مورد چگونگی عیب جویی از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مشورت پرداخت تا بدین وسیله به جایگاه حضرت اهانت روا دارد و در برابر دیدگان انبوه مردم، از منزلت آن بزرگوار بکاهد. که ابوالأسود وی را از انجام این کار برحذر داشت و بدو گفت:

البته تصمیم امیرالمؤمنین برتر است؛ ولی من چنین کاری را به صلاح شما نمی دانم؛ زیرا امیرالمؤمنین درباره او هر چه بگویند، مردم آن را به حساب حسادت شما می گذارند و برای او احترام و عظمتی بیش تر قائل می شوند. ای امیرالمؤمنین! (امام) حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جوانی راست گو و

حاضر جواب است و پاسخ گفتارت را به استواری می دهد و استخوان پایت را در هم می کوبد و ناروایی هایت را آشکار می سازد. در این صورت، سخنان تو به سود او تمام می شود و برایت زیان فراوانی همراه خواهد داشت، مگر این که در ادب او عیبی بیابی و یا در نژادش انحرافی پیدا کنی؛ اما او از چنین نقص هایی مبرا است و به درست اندیشی و صراحت و رسایی سخن، میان عرب مشهور است. تباری بزرگ و والا دارد و از عنصری پاک بر خوردار است. بنابراین، بهتر است امیرالمؤمنین دست به چنین کاری نزنند.

ضحاک بن قیس نظریه ای بر عکس ابوالأسود داشت و او را در ناسزاگویی به امام و فخرفروشی بر ایشان، تحریک کرد و به او گفت:

ای امیرالمؤمنین! با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همان گونه که تصمیم گرفته ای عمل کن و حمله ات را از او بازمدار؛ زیرا اگر او را آماج تیرهای گفته ات قراردهی و به استواری بدو پاسخ گویی، چونان شتر پیر و فرتوت خوار گشته، تسلیم تو خواهد شد!

معاویه نظر ضحاک را پسندید. با فرارسیدن روز جمعه، بر فراز منبر رفت و پس از حمد خدا و صلوات بر پیامبر (ص)، امیر مؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به ناسزا یاد کرد و به عیب جویی او پرداخت. در ادامه گفت:

مردم! گروهی از قریش کودکانه می اندیشند؛ نابخرد و نادان اند؛ زندگانی تیره و تاری دارند و تنگنای روزگار آزارشان می دهد؛ شیطان بر سرهایشان نشسته و زبان هایشان را به کار گرفته است. شیطان در سینه هایشان لانه کرده و تخم گذارده است و گلوگاهشان را گرفته، آن ها را به خطاکاری واداشته و کارهای زشت را در برابرشان زینت داده و در مسیر هدایت، کورشان ساخته و به تجاوز و گناه و دشمنی و دروغ و بهتان راهنمایی کرده است. آن ها با شیطان شریک و رفیقند (و کسی که با شیطان همراه باشد، رفیق پلیدی برای خود برگزیده است). شیطان برای تربیت آن ها بس است و خداوند بهترین یار و یاور است.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با شنیدن این سخنان، بسان سیلی خروشان جهیدند و به افتراها و یاوه گویی های او پاسخ داده و فرمودند:

ایها الناس! من عرفنی فقد عرفنی، و من لم یعرفنی فأنا الحسن بن علی بن ابی طالب، أنابن نبی الله، أنابن من جعلت له الأرض مسجداً و طهوراً، أنابن السراج المنیر، أنابن البشیرالنذیر، أنابن خاتم النبیین و سیدالمرسلین، و امام المّتّقین، و رسول ربّ العالمین، أنابن من بعث الی الجن والانس، أنا بن من بعث رحمه للعالمین؛

مردم! آن کس که مرا می شناسد، به خوبی می داند من کیستم و آن که نشناخته، خود را به او معرفی می کنم. من حسن بن علی بن ابی طالب، فرزند پیامبر (ص) هستم؛ فرزند کسی که زمین برایش سجده گاه و پاکیزه قرار داده شد. من فرزند مشعل فروزان الهی ام؛ من فرزند پیامبر (ص) مژده دهنده و بیم رسانم، من فرزند خاتم پیامبران، سرور مسلمانان و پیشوای پروا پیشگان و فرستاده پروردگار جهانیانم؛ من فرزند پیامبری هستم که به سوی جنیان و انسان ها برانگیخته شد؛ من فرزند کسی ام که رحمت، برای جهانیان است.

سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر معاویه دشوار آمد و درصدد قطع سخن امام برآمد و گفت: «حسن! درباره خرما نیز سخن بگو».

ایشان در حین ایراد سخن فرمودند:

معاویه! به کوری چشمت! باد، خرما را بارور می سازد؛ به وسیله حرارت خورشید می یزد و شب آن را تازه و خوش بو می کند.

آنگاه سخنانش را در معرفی خود پی گرفتند و فرمودند:

أنا بن مستجاب الدعوة، أنا بن الشفیع المطاع، أنا بن أول من ینفض رأسه من التراب و یقرع باب الجنة وأنا بن من قاتلت الملائکه معه و لم تقاتل مع نبی قبله، أنا بن من نصر علی الأحزاب، أنا بن من ذلت له قریش رغماً؛

من فرزند کسی ام که دعایش به درگاه خدا پذیرفته است؛ من فرزند کسی ام که شفاعتش پذیرفته شده است؛ من فرزند نخستین کسی هستم که در قیامت سر از قبر برون می آورد و درب بهشت را می کوبد؛ من فرزند کسی هستم که فرشتگان در رکابش جنگیدند، در صورتی که همراه هیچ پیامبری پیش از او نجنگیده بودند؛ من فرزند کسی ام که بر تمام گروه های مخالف و دشمن پیروز گشت؛ من فرزند کسی هستم که قریش، ناگزیر به آیین او تن دادند.

معاویه از این سخنان به خشم آمد و برجست و فریاد زد: «تو خود را برای دست یابی به خلافت می ستایی!».

امام با بیان ویژگی فرد شایسته خلافت، بدو پاسخ دادند:

خلافت شایسته کسی است که به کتاب خدا و روش پیامبر (ص) رفتار کند، نه آن کس که به مخالفت با کتاب خدا برخیزد و سنت پیامبر (ص) را به تعطیلی بکشاند؛ زیرا چنین فردی به کسی می ماند که به زور ملکی را به چنگ آورد و از آن بهره بگیرد و سپس از دستش برود و سنگینی جرمش به دوش وی باقی بماند.

در این جا غرور معاویه درهم شکست و با توسل به فریب کاری گفت: «حتی یک تن میان قریش نیست که از نعمت ها و بخشندگی ما بهره مند نباشد؟»

امام پاسخ دادند:

آری، کسی که پس از خواری به وسیله او عزت یافتی و ناچیز بودن را به فراوانی رساندی.

معاویه پرسید: «منظورت از افرادی که می گویی کیان اند؟»

حضرت فرمود: «کسانی که نمی خواهی آن ها را بشناسی.»

آن گاه در معرفی خود به جامعه، سخنانش را ادامه داده، فرمودند:

أنا بن من ساد فريشاً شاباً وكهلاً، أنا بن من ساد الوری كرمًا ونبلاً، أنا بن من ساد أهل الدنيا بالجد الصادق، والفرع الباسق، والفضل السابق، أنا ن من رضاه رضی الله و سخطه سخطه، فهل لك أن تساميه
یا معاویه؟

من فرزند کسی ام که بر پیر و جوان فریش پیشوا بود و در کرامت بر همه مردم برتری داشت؛ آن کس که در راستی و بخشندگی سرآمد جهانان بود؛ شاخه ای بارور به شمار می آمد و در برتری ها بر دیگران پیشی داشت؛ من پسر آن کسی هستم که خشنودی اش، خشنودی خدا و خشمش، خشم خداست. ای معاویه! آیا تو خود را برتر از او می دانی؟

معاویه گفت: «سخت درست است؛ خیر، من به این پایه نمی رسم!»

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

حق روشن است و باطل تاریک، آن کس که به حق گراید، پشیمان نگشت و باطل گرا به زیان افتاد و حقیقت را درست اندیشان می شناسند.

معاویه طبق عادت حيله گری اش گفت: «روز خوش نبیند آن کس که به تو ناسزاگوید!»^(۱)

ص: ۴۰

۱- (۱). حياه الامام الحسن، ج ۲، ص ۲۹۷. به نقل از خوارزمی.

تاریخ نگاران در بیان این که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دمشق بر معاویه وارد شده، هم داستانند، ولی اختلافشان در این است که آیا حضور ایشان در آن سامان، یک بار اتفاق افتاده یا بیش تر. البته سودی در بحث و بررسی این مسأله مترتب نیست؛ مهم بررسی راز سفر آن حضرت به آن دیار است. از چشم انداز ما، هدف امام از این سفر، جز نشر مکتب اهل بیت: و پرده برداشتن از واقعیت امر امویان در برابر جامعه ای که معاویه آن را به گمراهی کشانده و از راه راست بیرون برده بود، چیز دیگری نمی توانست باشد. دلیل بر این معنا از موضع گیری های امام و مناظراتی که با معاویه داشتند، پیداست؛ زیرا حضرت بدین وسیله وی را رسوا ساختند.

ولی برخی که بر این باورند سفر امام برای گرفتن هدایای معاویه انجام شده، از دیدگاه ما، به یکی از روایات جعلی استناد جسته اند که به هیچ وجه نمی توان به آن استناد کرد؛ زیرا امام به عزت نفس و جوانمردی و عظمت معروف بودند و از سویی، آن بزرگوار با دارا بودن زمین های حاصل خیزی در مدینه که درآمد کلانی برای حضرت داشت، افزون بر آن، حقوقی که از ناحیه مسلمانان شایسته و نکوکار به آن حضرت می رسید، از هدایای معاویه بی نیاز بودند. به فرض اگر اموالی از طرف معاویه به آن حضرت می رسید،

امام آن را برای خود و خانواده اش هزینه نمی کردند. در روایت آمده که آن حضرت از آن اموال، حتی به

مقدار ارزش علفی که چهارپایان به دهان می گیرند، بر نمی داشتند.^(۱) امام موسی بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هیچ گاه جایزه های اهدایی معاویه پسر ابوسفیان را نمی پذیرفتند.^(۲)

ص: ۴۱

۱- (۱). جامع الأسرار، نسخه خطی در کتابخانه عمومی کاشف الغطاء.

۲- (۲). حیاة الامام الحسن، ج ۲، ص ۳۰۳-۳۰۴.

معاویه که در مدت اقامت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دمشق، شاهد رو آوردن مردم به آن حضرت و پذیرایی از آن بزرگوار بود، به تشکیل مجالس مملو از عناصر مخالف و دشمنان اهل بیت: نظیر عمرو عاص، مغیره بن شعبه، مروان حکم، ولید بن عقبه، زیاد بن ابیه و عبدالله بن زبیر، دست زد و آنان را به ناسزاگویی و اهانت به گل خوش بوی رسول خدا (ص) تحریک کرد تا ایشان را از چشم مردم بیندازد و دردی را که از فرزند فاتح و قهرمان درهم شکننده بت های قریش به دل داشت، بدین وسیله تسکین دهد. این اراذل و اوپاش فرومایه، با سخنان تلخ و ناروا به ساحت مقدس امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهانت روا می داشتند. ولی امام با منطقی کوبنده و بیانی رسا، به آنان پاسخ دندان شکن داد، آن ها را به سکوت و ا می داشتند. آن حضرت در همه مناظرات پیروز می گشتند و دشمنان ناتوانش، با خواری و شکست مواجه می شدند.

نخستین مناظره

روزی معاویه رو به امام کرد و گفت: «حسن من از تو بهترم!» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «پسر هند، تو به چه دلیل از من بهتری؟» معاویه گفت: «چون مردم اطراف من گرد آمده اند و اطراف تو کسی نیست.

امام به او فرمود

هیئات! ای پسر هند جگر خوار! از راه بسیار ناپسندی برای خود امتیاز تراشیدی. کسانی که اطراف تو گرد آمده اند یا با علاقه به سویت آمده اند یا با بی میلی. آنان که مطیع تو اند، نافرمان خدا هستند و کسانی که مجبورند، به دستور کتاب خدا معذورند. من هرگز نمی گویم من از تو بهترم؛ چون در تو اصلاً خیری نیست که من از تو فراتر باشم؛ زیرا خداوند همان گونه که مرا از پلیدی ها پیراسته، تو را نیز از فضیلت ها محروم کرده است. (۱)

ص: ۴۲

۱- (۱). همان، ص ۳۰۶، به نقل از روضه الواعظین نیشابوری.

در محفلی دیگر، میان امام و معاویه مناظره ای صورت گرفت و شاید از هیجان انگیزترین گردهمایی های امام به شمار آید، در این مجلس، چهار تن از ارکان نظام معاویه و ترویج گران جاهلیت وی نظیر عمروعاص، ولیدبن عقبه بن ابی معیط، عتبه بن ابی سفیان، مغیره بن شعبه، گردآمده، از معاویه خواستند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را احضار کند تا به ایشان ناسزا گویند؛ زیرا گردآمدن مردم پیرامون امام و بهره گیری از دانش و احکام دین از آن حضرت، برای آنان ناخوشایند بود.

معاویه حاضر نشد کسی را در پی امام بفرستد و به دوستانش گفت: «دست به این کار نزنید؛ به خدا سوگند! هرگاه نزد من آمده، از مقام و جایگاه او، و از رسوایی ام به دست وی بیمناک شده ام. (امام) حسن، از همه بنی هاشم زبان آورتر است». ولی سرانجام او را واداشتند تا در پی امام بفرستد.

معاویه گفت: «اگر در پی او بفرستم، درباره او و شما به انصاف رفتار خواهم کرد.»

عمرو عاص گفت: «آیا بیم داری باطل او بر حق ما چیره شود؟»

معاویه گفت: «من در پی او فرستادم تا به او بگویم همه سخنانش را ابراز بدارد، ولی بدانید آنان اهل بیت رسول خدایند و کسی نمی تواند از آنان عیب جوئی کند و ننگ و عار به آنان نمی چسبد. ولی به او را سخن خودش

هجوم آورید و به وی بگویید: پدرت عثمان را کشت و از خلافت خلفای پیش از خود، خرسند نبود.»

آنگاه معاویه کسی را محضر امام فرستاد و ایشان را نزد خود فراخواند. وقتی امام حضور یافتند، معاویه ایشان را ارج و احترام نهاد و عرضه داشت:

من نمی خواستم شما را به این مجلس فراخوانم، ولی این جمع حاضر مرا بدین کار واداشتند و اکنون من میان تو و آن ها به انصاف رفتار خواهم کرد. ما شما را به این مجلس فراخواندیم تا ثابت نماییم که عثمان مظلومانه کشته

شده و قاتل او پدر توست؛ بدانان پاسخ بده. از این که در این محل تنها هستی نگران مباش، می توانی همه سخنان را ابراز نمایی.

در آغاز عمروعاص شروع به سخن کرد و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شدیداً به باد ناسزا گرفت و سپس به ناسزاگویی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخت و تا می توانست به وی اهانت رواداشت؛ از جمله گفت:

حسن! تو می پنداری خلافت به تو می رسد. تو که از عقل و اندیشه برخوردار نیستی! ما تو را به این جا فراخواندیم تا تو و پدرت را به باد ناسزا بگیریم...!

سپس ولیدبن عقبه به زشتی سخن گفت و از ریشه و تبار خود پرده برداشت و بنی هاشم را به ناسزا گرفت.

آن گاه عبته بن ابی سفیان به سخن درآمد و کینه توزی و فرومایگی اش را آشکار ساخت و گفت:

حسن! پدرت در قریش، بدترین مردم بود! خونشان را به زمین ریخت؛ رشته خویشاوندی آن ها را بُرید؛ شمشیر و زبانش بلند بود؛ زندگان را می کشت و از مردگان نیز دست بر نمی داشت. اما در مورد خلافتی که به آن دل بسته ای، نه حق انتقاد از آن را داری و نه در میراث بردن از آن بر دیگران برتری داری.

سپس مغیره سخن گفت و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دشنام داد و گفت:

به خدا سوگند! من علی را نه در برابر خیانتی عیب جویی می کنم و نه در داوری از کسی طرف داری کرده، ولی او عثمان را کشته است.

آن گاه سکوت کردند و امام لب به سخن گشودند و فرمودند:

معاویه! اینان مرا دشنام ندادند، بلکه این تویی که مرا به باد ناسزاگرفتی؛ زیرا به فحش خو کرده ای و بداندیش بوده ای و هم چنان بر اخلاق ناپسندت باقی هستی. ستمی که بر ما روا می داری، به جهت خصومتی است که با رسول خدا و خاندانش داری. معاویه! اکنون پاسخت را بشنو و اطرافیان نیز

بشنوند. البته بدانید، من کم تر از آن چه در حق شما باید بگویم، سخن خواهم گفت.

آن گاه به مقایسه جایگاه پدر بزرگوارش و موقعیت معاویه و پدر او پرداختند و فرمودند:

ای گروه! شما را به خدا سوگند می‌دهم! آیا پدرم نخستین کسی نبود که ایمان آورد و تو ای معاویه! و پدرت از کسانی نبودید که پیامبر (ص) به خاطر تألیف قلوب رهاپتان ساخت؟ در دل، کفر خود را نهان می‌داشتید و به اسلام تظاهر می‌کردید و مجذوب مال و منال بودید.

آیا پدرم نبود که در جنگ بدر پرچم رسول خدا (ص) را بر دوش داشت و پرچم کفر در آن روز به دست معاویه و پدرش بود؟ آن گاه که پدرم در جنگ احد و احزاب با شما پنجه درافکند، پرچم پیامبر خدا را با خود داشت و پرچم شرک و کفر در دست تو و پدرت بود. خداوند در همه این نبردها، پدرم را بر خصم زبون پیروز ساخت و حجتش را آشکار نمود و دین و آئینش را یاری داد و سخن او را به تصدیق آورد و در همه این عرصه‌ها از حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راضی و خرسند، و از تو و پدرت خشمگین بود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فضایل برجسته پدرش را برشمردند و به بیان احادیثی که پیامبر (ص) درباره آن حضرت فرموده بود، پرداختند و از عرصه‌های کارزاری که پدر ارجمندهش دین را در آن‌ها یاری و دشمنان را به خاک ذلت نشانده، یاد کردند و سپس فرمودند:

معاویه! به یاد داری روزی که پدرت در جنگ احزاب بر شتر سرخ مویی سوار بود و مردم را بر ضد پیامبر (ص) تحریک می‌کرد و تو آن شتر را می‌رانیدی و برادرت عتبه که در این جا حاضر است مهار آن را می‌کشید و پیامبر (ص) با مشاهده شما فرمود: «خدا یا! شخص سواره و سوق دهنده و مهارگیرنده را لعنت کن!»

معاویه! به یاد داری زمانی که پیامبر (ص) تصمیم گرفتند نامه‌ای به بنی خزیمه بفرستند. در پی تو فرستادند و تو نیامدی و پیامبر (ص) نفرینت نمودند تا

قیامت گرسنه بمانی و عرضه داشتند: «خدایا! هیچ گاه شکم او را سیر نگردان!»

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) پس از آن به بیان برخی رفتار ابوسفیان با پیامبر (ص) و موارد هفت گانه ای پرداختند که پیامبر (ص) ابوسفیان را لعنت کرده بودند، پس از پایان سخنان در مورد معاویه، رو به عمروعاص کردند و بدو فرمودند:

اما تو ای پسر نابغه،^(۱)

نَسَب تو بین پنج تن مشترک است و همه آن ها ادعای پدری تو را داشته اند و سرانجام عاص، پست ترین و فرومایه ترین فردشان به پدری تو برگزیده شد و همین پدر تو بود که گفت: «من دشمن محمد بی دودمانم!» و خداوند این آیه را درباره اش نازل فرمود: (إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ) فرزند عاص! تو در همه معرکه ها با جدم پیامبر (ص) جنگیدی و او را در مکه به تمسخر گرفتی و آزار رساندی و در حقش نیرنگ نمودی و از همه مردم بیش تر به تکذیبش پرداختی و با او دشمنی ورزیدی. سپس به قصد دیدار با نجاشی، به حبشه رفتی تا جعفر بن ابی طالب و یارانش را از او بازستانده، به مشرکان مکه تحویل دهی، ولی در این سفر، که تیرت به سنگ خورد و خداوند تو را مأیوسانه بازگرداند و دروغت را آشکار کرد و حدی را که قرار بود بر تو جاری شود، به گردن رفیقت عماره بن ولید انداختی و از او نزد نجاشی بدگویی کردی ولی خداوند تو و رفیقت را رسوا کرد. تو از همان دوران جاهلیت و نیز ظهور اسلام با بنی هاشم دشمنی می ورزیدی. تو

در عیب جویی از پیامبر (ص)، هفتاد بیت شعر اهانت آمیز گفتی و پیامبر (ص) فرمود: «خدایا! من شعر نمی دانم و پیشه شاعری، شایسته من نیست. خدایا! در برابر هر حرفی از اشعارش، هزار بار او را لعنت کن!»

ولی آن چه درباره عثمان گفتی، (بدان!) این تو بودی که در همه جا آتش فتنه را بر ضد او برافروختی، آن گاه به فلسطین گریختی و چون خبر مرگش به تو رسید، گفتی: «من ابو عبدالله هستم و هر جراحتی را با سرانگشتم می شکافم». سپس خود را به دامان معاویه افکندی و دین خود را به دنیای او فروختی؛ ما

ص: ۴۶

۱- (۱). زن بدکاره معروف عرب.

نه تو را درباره دشمنی ات نکوهش و نه در مورد دوستی ات مؤاخذه می کنیم. به خدا سوگند! تو نه عثمان را در زنده بودنش یاری کردی و نه از مرگش خشمگین شدی...

آن گاه رو به ولید کرد و فرمود:

به خدا سوگند! تو را به دشمنی با علی سرزنش نمی کنم؛ زیرا او پدرت را در برابر دیدگان پیامبر (ص) به هلاکت رساند و تو را به جرم شراب خوری ات که در حالت مستی با مردم نماز گزاردی، هشتاد تازیانه زد. تو کسی هستی که خداوند در قرآن فاسقت نامید و حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مؤمن به شمار آورد. آن گاه بر علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فخر فروختی...

سپس متوجه عتبه شدند و فرمودند:

و تو ای عتبه! به خدا سوگند! نه خردی داری که به تو پاسخ گویم و نه فهمی داری که با تو گفت و گو نمایم؛ نه خیری در توست که به آن امیدی باشد و نه شری داری که از آن باید پرهیز کرد. عقل تو و عقل کنیزت به یک اندازه است. اگر علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در برابر همگان دشنام دهی، زبانی به او نمی رسد و این که مرا تهدید به قتل کردی، اگر از چنین قدرتی برخوردار بودی، چرا آن مرد لحيانی را که در بستر همسرت خوابیده بود، نکشتی؟ چگونه تو را به دشمنی و کینه توزی با علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نکوهش کنم که دایی ات ولید را در جنگ بدر به هلاکت رساند و در کشتن جدت عتبه با حمزه هم کاری کرد و تو را از برادرت حنظله جدا ساخت و آن ها را یک جا از پای درآورد؟

آن گاه رو به مُغیره کرد و فرمود:

ولی تو ای مغیره! شایستگی حضور و سخن گفتن در این جا و نظیر آن را نداری! به خدا سوگند! ناسزاگویی ات برای ما ارزشی ندارد؛ زیرا حد زناکاری هنوز بر تو باقی است و عمر بر تو اجرای حد نکرد و خداوند او را بازخواست خواهد نمود. این تو بودی که از پیامبر (ص) پرسیدی: «آیا مرد به زنی که می خواهد با او ازدواج کند می تواند نگاه کند؟» حضرت فرمود: «اگر

قصه زنا نداشته باشد، مانعی ندارد.» بیان این شرط از ناحیه پیامبر (ص) به این دلیل بود که به خوبی می دانست تو زناکاری.

در این که به افتخار رسیدن به حکومت بر ما فخر می فروشی (توجه داشته باش) که خدای تعالی فرمود: «هرگاه بخواهیم مردم سرزمینی را نابود سازیم، تبه کاران را بر آن می گماریم و آن ها با فسق و فجور خود شایسته عذاب می شوند و آن گاه سرنگونشان می سازیم.»

پس از آن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخاستند و عبایشان را برگرفتند تا از آن جا بیرون روند، عمروعاص دامان حضرت را گرفت و به معاویه گفت: «ای امیرالمؤمنین! تو شاهد بودی که حسن چه نسبتی به من داد! از تو می خواهم بر او حد قذف جاری کنی.» معاویه بدو گفت: «رهايش کن! خدا جزای خیرت ندهد!» و عمرو دست از امام برداشت.

معاویه رو به اطرافیانش کرد و گفت:

به شما نگفتم توان بحث و مناقشه با او را ندارید و شما را از دشنام به او بازداشتم ولی سختم را نپذیرفتید به خدا سوگند! خانه ام را بر من تیره و تار نمودید! از پیشم پرورید! خداوند به سبب بداندیشی شما و پذیرفته نشدن نظر خیراندیشانه من، رسوایتان ساخت.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این گفت و گو، با تزریق قدرت جدیدی در نیروهای مخالف حکومت، تأثیر بسزایی در آن ها ایجاد نمودند و از واقعیت مرارت باری که با تسلط حاکمانی از این قبیل، حکومت اسلامی را فراگرفته بود، پرده برداشتند،

حکامی که از ریشه، دارای انحراف بودند و تحت تأثیر رسومات جاهلی خویش قرار داشتند و اسلام از دیدگاه آنان، وسیله تسلط بر مردم و جبران کمبودهای شخصیتی تلقی می شد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با این کار، ثابت کردند که همواره بر موضع استوار خویش، یعنی مبارزه با جاهلیت اموی باقی هستند. هرچند اوضاع دشوار و رنج آور، ایشان

را واداشت تا شمشیر در نیام کنند و مرحله جنگ را پشت سر بنهند، زیرا امکان نداشت فریاد حق طلبانه ای که گوش باطل گرایان را کر ساخته بود، میان انبوهی از یاوه گویی های انحراف آمیز دشمنان به وادی نابودی سپرد.

بدین ترتیب، امام در مسیر پیشبرد آیین الهی گام برداشتند و حراست از مبانی رسالت الهی را به خوبی انجام دادند تا نام و یاد خدا در سراسر گیتی طنین افکن شود.

نمونه ای از میراث گران سنگ علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مانند پدر ارجمند و جد بزرگوارش، رهبری الهی به شمار می آمدند که مسئولیت های ایشان را می توان در جمله ای کوتاه و پرمعنا و دارای ابعاد گوناگون «ارشاد و هدایت به فرمان خدای متعالی» عنوان کرد که برخاسته از این آیه است:

(وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ)؛

و آنان را پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما مردم را هدایت می کردند و انجام دادن کارهای نیک و برپاداشتن نماز و ادای زکات را به آن ها وحی کردیم و تنها ما را عبادت می کردند.

هدایتی که به فرمان خدای سبحان انجام می پذیرد، در تبیین دین الهی و عرضه کردن جزئیات احکام کلی و یا مطلق آن که در قرآن و بیان رسول معظم

اسلام (ص) بدان تصریح شده و نیز در تفسیر قرآن کریم و تشریح اهداف پیامبر (ص)، جلوه گر است.

هدایت در عملی ساختن احکام خدای متعالی میان مسلمانان و حراست دین و احکام الهی از هرگونه تحریف متجلی است.

انقلابی که اسلام بزرگ به وجود آورد، پیش از آن که اجتماعی یا اقتصادی باشد، انقلابی فرهنگی تلقی می‌شد. بنابراین، اگر اهل بیت: خود را وقف تربیت و تهذیب مسلمانان بر اساس معارف و ارزش های رسالت الهی کردند، جای شگفتی نیست. این بزرگواران با عنایت به بیان صریح قرآن، در تشریح اهداف رسالت، خود را ادامه دهنده راه پیامبر (ص) و حامی و سرپرست رسالت امت و دولتی می‌دانند که نتایج تلاش ها و زحمات آن پیامبر گرامی است. آنان نخستین وظیفه و مسئولیت خویش را تربیت و تهذیب مسلمانان

می‌دانند. خدای متعالی با بیان اهداف رسالت و مسئولیت پیامبر (ص) می‌فرماید:

(يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ) ۱

اگر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به علل و اسبابی دینی و مکتبی، چشم از خلافت پوشیدند، اما صحنه را تهی نگذاشتند و به جاهلیت گرایان، اجازه ندادند میراث پیامبر (ص) را به یغما برند؛ بلکه به تربیت پایگاهی همت گماردند که زیربنای دولت بود و احکام دین بر مبنای آن به اجرا و عمل درمی‌آمد.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طی سخنان گهربار خود برای مسلمانان در قالب خطابه، سفارش، مناظره و نامه، میراث فکری و علمی پر باری را به یادگار گذاشتند.

این سخنان حاکی از توجهات همه جانبه ایشان و گستردگی دامنه دانش و احاطه و آگاهی آن بزرگوار به نیازهای مسلمانان در دوران پر آشوبی است که

مسلمانان با آن دست به گریبان بودند و اندک افرادی که مورد توجه و حمایت الهی قرار داشتند، کسی از حقیقت این مرحله و نیازمندیهای آن آگاهی نداشت.

اکنون ضمن ارائه‌ی نمایی از توجهات علمی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، گلچینی از مفاهیم و ارزش‌های والایی را برمی‌گیریم که آن بزرگوار با سخنان بلیغ خویش بدان اشاره فرمودند:

۱. اصول تحول علمی و روش دانش اندوزی و خردورزی

۱-۱- امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تشویق به کسب دانش و چگونگی آن و شیوه‌ی بالنده ساختنش فرمودند:

تعلّموا العلم فإنکم صغار فی القوم وکبارهم غداً ومن لم یحفظ منکم فلیکتب

(۱) در پی کسب دانش برآید که شما امروز در جمع مردم، کودک هستید ولی فردا از بزرگان آنان به شمار خواهید آمد. هر یک از شما نمی‌تواند مطالبی را حفظ کند، آن را یادداشت نماید.

۱- «حَسَنُ السُّؤَالِ نِصْفُ الْعِلْمِ» (۲) "پرسش مناسب، نیمی از دانش است."

۱- «عَلِمَ النَّاسُ وَتَعَلَّمَ عِلْمٌ غَيْرُكَ فَتَكُونُ قَدْ أَتَمَّنْتَ عِلْمَكَ وَعِلْمَتَ مَالِكَ تَعْلَمُ» (۳) "به مردم دانش بیاموز و از دانش دیگران بهره بگیر! با این کار، پایه‌های دانش خود را تحکیم نموده، آن چه را نیز نمی‌دانی فراگرفته‌ای."

۱- «فَطَعِ الْعِلْمَ عِذْرَ الْمُتَعَلِّمِينَ» "دانش، عذر دانش‌پژوهان را از میان برداشته است."

۱- «الْيَقِينُ مَعَاذَ السَّلَامَةِ» "یقین، پناه سلامت است."

ص: ۵۱

۱- (۱). ابن صباغ مالکی، الفصول المهمه، ص ۱۴۲.

۲- (۲). نورالابصار، ص ۱۱۰.

۳- (۳). الأئمه الاثنا عشر، ص ۳۷.

۱- «أوصيكم بتقوى الله وإدامه التفكير، فإنّ التفكير أبو كل خير وأمه»؛^(۱) شما را به پیروی از خدا و اندیشه مستمر سفارش می‌کنم؛ زیرا اندیشه، ریشه هر کار نیک و پسندیده به شمار می‌آید. "

عقل و خرد پایه دانش است. از همین ره گذر، امام با بیان لوازم و آثار علمی آن و درجه اهمیت و نقش خرد در کمال آدمی، آن را به تصویر کشیده، می‌فرماید:

الف) «العقل حفظ القلب كلّ ما استرعيته»؛^(۲)

"خرد نگاهبان رازهای دل است."

ب) «لا أدب لمن لا عقل له، ولا موده لمن لا همة له، ولا حياء لمن لا دين له، و رأس العقل معاشره الناس بالجميل، وبالعقل تدرک سعادة الدارين، و من حرم العقل حرمهما جميعاً»؛ "آن کس که از خرد برخوردار نیست، فاقد ادب و فرهنگ است و کسی که همت و اراده ندارد، از ارزش دوستی و محبت برخوردار نیست؛ کسی که شرم و حیا ندارد، دین ندارد. برترین درجه

خردمندی، رفتار نیک با مردم است. به وسیله خرد، خوش بختی دنیا و آخرت به دست می‌آید. آن کس که از خرد محروم باشد، از خوش بختی دنیا و آخرت نیز محروم خواهد بود."

ج) «لا يغش العقل من استنصحه»؛ «هر کس از خرد پند گیرد، فریب نمی‌خورد.»

۲- در عرصه تفسیر و علوم قرآن کریم

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بیان حقیقت قرآن و رسالت و اهداف و فضیلت آن و نحوه سیراب شدن از سرچشمه زلال بی‌کراتش می‌فرماید:

ص: ۵۲

۱- (۱). حياه الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۳-۳۴۶.

۲- (۲). همان، ۳۵۷.

۱ - «ان هذا القرآن فيه مصابيح النور وشفاء الصدور، فليجل جال بضوته وليلجم الصفه قلبه، فإنّ التفكير حياه قلب البصير، كما يمشى المستنير في الظلمات بالنور»؛^(۱) در این قرآن، چراغ های هدایت می درخشند و دل ها به راهنمایی اش بهبود می یابد. بنابراین، باید دل را به فروغ تابناکش روشن و به دستورهایش استوار کرد. دل ها به وسیله اندیشه درست، روشن می ماند و راه می یابد هم چنان که رهروان، در پرتو نور از تاریکی ها می گذرند. "

۲ - «ما بقى من هذه الدنيا بقيه غير هذا القرآن فاتخذوه اماماً، وإنّ أحق الناس بالقرآن من عمل به وإن لم يحفظه، وأبعدهم عنه من لم يعمل به وإن كان يقرؤه»؛^(۲)

"از این دنیا اثری غیر از قرآن باقی نمانده، آن را پیشوای خود گردانید. سزاوارترین مردم به قرآن، کسی است که بدان عمل کند، هر چند حافظ آن نباشد و آن که از همه دورتر به قرآن است، کسی است که به قرآن عمل نکند هر چند آن را قرائت نماید. "

۲ - «.. واعلموا علماً يقيناً أنّكم لن تعرفوا التقى حتى تعرفوا صفه الهدى، ولن تمسكوا بميثاق الكتاب حتى تعرفوا الذى نبذه، ولن تتلوا الكتاب حقّ تلاوته حتى تعرفوا الذى حزفه، فإذا عرفتم ذلك، عرفتم البدع والتكلف ورأيتم

الفريه على الله ورأيتم كيف يهوى من يهوى، ولا يجهلنكم الذين لا يعلمون، والتمسوا ذلك عند أهله فإنهم خاصه نور يستضاء بهم وأئمه يقتدى بهم، بهم عيش العلم وموت الجهل»؛^(۳)

"به یقین بدانید که شما تا وصف هدایت را نفهمید، تقوا را نخواهید شناخت و تا قرآنی را که کنار نهاده اید نشناسید، هرگز به پیمان قرآن تمسک نخواهید جست و تا کسانی که قرآن را تحریف کردند برایتان شناخته

ص: ۵۳

۱- (۱). همان، ص ۳۴۶ ۳۴۷. به نقل از کشف الغمه و ارشادالقلوب.

۲- (۲). حياه الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۶-۳۴۷.

۳- (۳). همان، ص ۳۶۰ به نقل از تحف العقول.

شده نباشند، آن را آن گونه که باید تلاوت نخواهید کرد. هر گاه به همه امور یاد شده آگاه شدید، بدعت و زورگویی را شناخته اید و به دروغ بستن بر خدا و تحریف، پی برده اید و می دانید آن کس که به ورطه سقوط افتاده، چگونه سقوط کرده است. افراد نادان، شما را به نادانی نکشانند، آن را نزد اهلش جستجو کنید: کسانی که مخصوصاً به نورافشانی اند و از آنان کسب نور می شود، پیشوایانی که باید از آن ها پیروی کرد. به واسطه وجود آن ها دانش جاودان و جهل به نابودی کشیده می شود.»

۴

- ۲ - «... کتاب الله فيه تفصیل کلّ شیء، لا یأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه، والمعول علیه فی کل شیء، لا یخطئنا تأویلہ، بل نتیقن حقائقه، فأطیعونا فإطاعتنا مفروضه إذا كانت بطاعه الله والرسول وأولی الأمر مقرونه..» «در کتاب الهی (قرآن) شرح و تفصیل هر چیزی آمده است و در آن هیچ گونه باطلی راه ندارد. هر چیزی استناد به قرآن دارد. ما در تأویلش دچار اشتباه نمی شویم و به حقایق آن یقین داریم. بنابراین، از ما اطاعت کنید؛ زیرا اطاعت ما چون به اطاعت خدا و رسول و اولی الامر مقرون است، بر همگان واجب است.»

تاریخ نگاران نمونه هایی از تفسیر قرآن امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) را یادآور شده اند؛ از جمله:

مردی وارد مسجد پیامبر (ص) شد تا تفسیر آیه شریف (و شاهد و مشهود) را از کسی بپرسد. آن جا سه تن را دید که پیرامون هر یک، گروهی از مردم

حلقه زده اند و درباره شنیده هایش از پیامبر (ص) با آنان سخن می گوید. معنای شاهد و مشهود را از یکی از آن ها پرسید. پاسخ داد: «شاهد، یعنی روز جمعه و مشهود، یعنی روز عرفه.»

همین معنا را از دیگری پرسید. به وی پاسخ داد: «شاهد، یعنی روز جمعه و مشهود یعنی روز عید قربان.»

ص: ۵۴

از نفر سوم پرسید؛ فرمود: «شاهد پیامبر (ص) و مشهود روز قیامت است؛ به دلیل این که خدا فرموده ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ إِنَّا أَنْزَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ و در مورد قیامت فرمود: ﴿ذَلِكَ يَوْمَ مَشْهُودٍ﴾.

مرد پرسید: «این سه تن کیان اند؟»

به او گفته شد: «نفر اول: عبدالله بن عباس؛ دوم: عبدالله بن عمر و سوم، حسن بن علی بن ابی طالب است.» (۱)

کسانی که به دقت خطابه ها و اندرزهای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بررسی می کنند، استدلال و استناد دقیق امام به آیات قرآن حکیم، به خوبی ملموس و حاکی از احاطه و آگاهی آن بزرگوار به مراد و راز و رمز این آیات است.

۳. در عرصه سیره نبوی و سبک زندگی پیامبر (ص)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به گسترش احادیث و سیره و فضایل اخلاقی پیامبر (ص) عنایت ویژه ای داشتند، گزیده ای از احادیثی که آن امام والامقام از پیامبر (ص) روایت کرده اند، عبارتند از:

۳- ۱ - «وارد کردن شادمانی در دل برادر مسلمان، از جمله اموری است که سبب بخشش گناهان می شود.»

۳- ۲ - «مسلمان! سه چیز را برایم تضمین کن، بهشت را برایت ضمانت خواهم کرد: اگر به دستورهایی که در قرآن بر تو واجب شده عمل نمایی، انسانی پرستنده به شمار رفته ای و اگر به آن چه خداوند به تو روزی داده،

قناعت کنی، بی نیازترین فرد هستی و اگر از محرمات الهی دوری کنی، پروا پیشه ترین شخص تلقی خواهی شد.»

ص: ۵۵

۳-۳- «آن کس که پس از ادای نماز صبح تا طلوع آفتاب بر سجاده خود بنشیند، خداوند بدنش را از آتش دوزخ نگاه می دارد».

۳-۴- «هر کجا حضور دارید، بر من درود بفرستید که درودتان به من می رسد».

۳-۵- «زنی به اتفاق دو کودکش خدمت پیامبر (ص) رسید و از حضرت درخواست کمک کرد. ایشان سه دانه خرما به او دادند، آن زن هر یک از دانه های خرما را به یکی از فرزندان داد. کودکان پس از خوردن خرما به دست مادر نگاه کردند. مادرشان دانه باقیمانده خرما را نیز دونیمه ساخت و نصف آن را به هر یک داد. پیامبر (ص) فرمود: با ترحمی که این زن به فرزندان خویش کرد، خداوند رحمت خویش را شامل او نمود».

۳-۶- این دعا از آن حضرت نقل شده:

اللهم أفلني عثرتي، وآمن روعتي، واكفني من بغي علي، وانصربي علي من ظلمني وأرني ثأري منه...»؛

خدایا! از لغزش هایم در گذر و وحشتم را به امنیت تبدیل گردان! آنان را که با من به ستیز برخاستند، به کیفر برسان و بر کسانی که به من ستم روا داشتند، پیروزم گردان و انتقام مرا از آنان بگیر!

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در گسترش سیره و فضایل اخلاقی پیامبر (ص) توجه فراوان مبذول می داشتند و گاهی این فضایل را به نقل از دایی اش - هندبن ابی هاله تمیمی، پسرخوانده رسول خدا و برادر ناتنی حضرت زهرا (س) - بیان می فرمودند که صفات پسندیده و فضایل اخلاقی پیامبر (ص) را دقیقاً وصف می کرد. هند، شخصیت پیامبر (ص) و سیره زندگی ایشان را چنین وصف می کند:

پیامبر (ص) همواره اندوهناک به نظر می رسیدند و پیوسته در اندیشه بودند. هیچ گونه راحتی نداشتند؛ جز در موارد لازم سخن نمی گفتند؛ سکوتی طولانی

داشتند؛ هرگاه لب به سخن می گشودند، به آرامی سخن می گفتند؛ سخنانشان

کوتاه و پر معنا بود، به گونه ای که مقصود را بیان کرده، سخن زاید در آن وجود نداشت؛ از اخلاقی نکو و پسندیده برخوردار بودند و خشونت و درشتی نداشتند. از نعمت های الهی هر چند اندک، به عظمت یاد می فرمودند و آن ها را ناچیز نمی شمردند؛ هیچ کس را سرزنش یا نکوهش نمی نمودند؛ دنیا و امور مربوط به آن، ایشان را خشمگین نمی ساخت؛ دریاری حق از هیچ چیز پروا نداشتند؛ هر گاه با دست اشاره می کردند، با تمام کف دست اشاره می نمودند و هر زمان شگفت زده می شدند، دست ها را پشت و رو می کردند و هر گاه سخن می گفتند، آن ها را به هم متصل می کردند و انگشت ابهام دست چپ را به کف دست راست می زدند؛ هنگام خشم، رو برمی گرداندند و زمان شادمانی، چشمانشان را بر هم می نهادند. بیش تر خنده شان حالت تبسم داشت و دندان هایشان نظیر دانه های تگرگ نمایان می شد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به این سیره و شیوه مبارک، فوق العاده توجه و اهتمام داشتند. روزی از پدر ارجمندش که در تحمل بار سنگین مسئولیت های رسالت الهی، هم دوش پیامبر اکرم (ص) و قبل از بعثت تا زمان رحلت، یار و همدمشان بود، خواستند سیره و رفتار پیامبر (ص) را برایش وصف فرماید. امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پاسخ فرمودند:

پیامبر گرامی اسلام هر گاه به منزل خود می آمدند، اوقات خویش را به سه بخش تقسیم می کردند: بخشی برای راز و نیاز با پروردگار جل جلاله؛ قسمتی برای امور خانواده و بخشی را به خود اختصاص می دادند؛ قسمتی را که مربوط به شخص ایشان بود برای اداره امور مردم به کار می بردند و به خواص باران دستورهایی برای رسیدگی به کارهای عمومی دیگران می دادند و این اوقات را صرف کارهای دیگر نمی کردند. شیوه ایشان این بود در آن جا که به امور امت می پرداختند، اهل فضل و دانش را برتری می دادند و اوقات را به تناسب آگاهی بیش تر

آن ها در امور دینی، تقسیم می کردند. برخی یک نیاز، بعضی دو خواسته و عده ای خواسته های متعددی داشتند و

حضرت به رسیدگی امور آنان مشغول می شدند و آن ها را به اصلاح

کمبودهای امورشان سرگرم می ساختند و آن چه را به مصلحت آنان بود، برایشان بیان کرده، می فرمودند: «حاضران به غایبان برسانند. نیاز کسانی را که به من دست رسی ندارند، به من اطلاع دهید، زیرا هر کس نیاز افراد ناتوان را نزد صاحب قدرتی ببرد که به او دست رسی ندارد، خداوند در روز قیامت او را ثابت قدم نگاه می دارد.» در حضور آن بزرگوار، غیرازاین گونه سخنان، چیزی ابراز نمی گردید. و از کسی غیر او پذیرفته نمی شد. کسانی که برای کسب علم و فضیلت حضور ایشان تشریف می یافتند، جز با چشیدن شیرینی بیان آن حضرت، از آنجا بیرون نمی رفتند و خود، دیگران را رهنمون می گشتند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «از پدر بزرگوارم پرسیدم پیامبر (ص) در سخن گفتن چگونه بودند؟» پدرم فرمود:

پیامبر (ص) زبان خود را از سخن بیهوده و غیرضرور بازمی داشتند؛ به مردم مهربانی می کردند و آن ها را از خود دور نمی ساختند؛ برای بزرگ هر فامیلی احترام قائل می شدند و او را بر فامیلش حاکم می گرداندند؛ همواره مردم را بر حذر می داشتند و بی آن که با آن ها ترش رویی کند، مراقب خویشتن بودند، از یاران خود دیدار می کردند و از وضعیت مردم و آن چه بر آن ها می گذشت، پرسش می کردند، کار پسندیده را تحسین و تقویت می نمودند و کار ناپسند را نکوهش کرده بی اعتبار می دانستند؛ در کارها میانه رو بودند؛ از احوال مردم غافل نمی شدند، مبدا که آن ها غفلت کنند و یا به سوی باطل کشیده شوند؛ در ابراز حق کوتاهی نمی کردند و از آن تجاوز نیز نمی نمودند؛ خیرخواه ترین مردم را به کارها می گماردند؛ بزرگ ترین آن ها از دیدگاه ایشان، کسانی بودند که بیش از دیگران موعظه می پذیرفتند و برجسته ترین آنان، افرادی به شمار

می آمدند که در مورد دیگران خیرخواهی و حمایت بیش تری مبذول می داشتند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «در نشستن چگونه بودند؟» امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

پیامبر (ص) در هر مجلسی با یاد و نام خدا نشست و برخاست داشتند و در مجالس، برای خویش جای ویژه ای در نظر نمی گرفتند و دیگران را نیز از چنین کاری نهی می فرمودند؛ هر گاه وارد مجلس جمعی می شدند، در آخر مجلس که جای خالی بود می نشستند و به دیگران نیز دستور می دادند چنین رفتار کنند؛ به تمام اهل مجلس احترام و توجه می نمودند به گونه ای که هر یک از حاضران، با خود می پنداشت گرامی ترین فرد نزد آن حضرت است. هر کس از ایشان خواسته ای داشت، با حاجت روا شده از نزدش خارج می گشت و یا به بیان خوش و شیرین آن حضرت راضی می شد. اخلاق نکویش به اندازه ای ملایم بود که همگان او را چونان پدری مهربان می دانستند. از نظر حق همه در نزدش مساوی بودند.

مجلس ایشان همراه با بردباری، حیا، صداقت و امانت بود. در حضور ایشان صداها بلند نمی شد و از کسی هتک حرمتی به عمل نمی آمد. اگر از کسی لغزشی سر می زد، در جای دیگری بازگو نمی شد. اهل مجلس با یک دیگر به عدالت و انصاف و احسان رفتار می کردند و به پرهیزکاری سفارش می نمودند؛ در برابر یک دیگر فروتنی داشتند و پیران را احترام و با کوچک ترها مهربانی می نمودند؛ نیازمندان را بر خود مقدم شمرده، غریبان را نگه داری می کردند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «رفتار پیامبر (ص) با هم نشینانش چگونه بود؟» امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

پیامبر (ص) گشاده رو و از اخلاقی خوش برخوردار و از درشت خویی و داد و فریاد برکنار بودند. دیگران را زیاد ستایش نمی کردند و اگر چیزی مطابق میل آن بزرگوار نبود، از آن تغافل می نمودند، به گونه ای که مردم

از او مأیوس می شدند. از سه چیز دوری می کردند مجادله، پرگویی و سخنان بی فایده و درباره مردم از سه چیز پرهیز می فرمودند: هیچ گاه کسی را سرزنش نمی کردند؛ از لغزش کسی جست و جو نمی نمودند و عیب کسی را آشکار نمی کردند؛ جز در جایی که امید ثواب می رفت، سخن نمی گفتند و هر گاه لب به سخن می گشودند، حاضران سربه زیر افکنده، به سخنش گوش

فرا می دادند. آن چنان ساکت بودند، گویی پرنده بر سرشان نشسته بود و هر گاه ساکت می شدند، دیگران آغاز سخن می کردند. در حضورش بر سر هر موضوعی بحث وجدل نمی کردند. اگر فردی از اهل مجلس سخن می گفت، همه سکوت می کردند تا سخن او به پایان می رسید و هر کس سخنی داشت، به نوبت سخن می گفت. اگر مطلبی سبب خنده اهل مجلس می شد، ایشان نیز می خندیدند و اگر از چیزی شگفت زده می شدند، ایشان نیز شگفت زده می گردیدند. بر گفتار اشخاص غریب و تازه واردی که بی ادبانه با آن حضرت سخن می گفتند، بردباری نشان می دادند تا جایی که یارانش آنان را جذب می کردند. هرگز ستایش کسی را در حق خودپذیرا نبودند، مگر این که ثنای او به عنوان تشکر از آن حضرت تلقی می شد. سخن کسی را قطع نمی کردند مگر این که از حد معمول تجاوز می نمود که در این صورت یا با نهدی کردن و یا برخاستن از مجلس، سخنش را قطع می کردند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «سکوت حضرت چگونه بود؟» امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

سکوت پیامبر (ص) در چهار وجه متبلور بود:

بر حلم و بردباری، بر حذر، بر تقدیر، بر تفکر و اندیشه. سکوت در تقدیر به گونه ای بود که همه مردم را به یک چشم می نگریستند و گفتار همه را به یک نحو گوش می دادند و سکوتشان در تفکر چنان بود که درباره چیزهای باقی ماندنی و امور فناپذیر می اندیشیدند. سکوت حضرت در حذر به چهار گونه صورت می پذیرفت:

کار نیک را انجام دهند تا دیگران از ایشان پیروی کنند؛ امور زشت و ناپسند را ترک نمایند تا مردم نیز از انجام دادن آن خودداری کنند؛ در اموری که مصلحت مسلمانان در آن بود بکوشند؛ کارهایی انجام دهند که خیر دنیا و آخرت مردم را در پی داشته باشد. (۱)

ص: ۶۰

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دستور دادند در مسجد کوفه برای مردم سخن بگویند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر فراز منبر رفتند و فرمودند:

الحمد لله الواحد بغیر تشبیه، والدائم بغیر تکوین، القائم بغیر کلفه، الخالق بغیر منصبه، والموصوف بغیر غایه، المعروف بغیر محدود، العزیز، لم یزل قدیماً فی القدم، ردعت القلوب لهیبتیه، وذهلت العقول لعزته، وخضعت الرقاب لقدرته، فلیس یخطر علی قلب بشر مبلغ جبروته، ولا یتلغ الناس کنه جلاله، ولا یفصح الواصفون منهم لکنه عظمته، ولا تبلغه العلماء بألیابها ولا أهل التفکر بتدابیر امورها، أعلم خلقه به الذی بالحد لا یصفه، یدرک الأبصار وهو اللطیف الخبیر؛(۱)

ستایش خدای یکتایی را که شبیهی ندارد؛ خدای ابدی بدون خلقت و آفریده شدن؛ آن که بدون تکلف و رنجی موجود است؛ آفریدگاری که آفریده هایش را بی هیچ رنجی آفریده و موصوف بی نهایت؛ آن که حد و مرزی برای نیکی هایش نمی توان تصور کرد؛ توانا و ابدی؛ آن که دل ها از هراسش لرزان است و خردها در برابر عزتش حیران، همه در برابر قدرتش خاضع گشته حد و اندازه توانش بر قلب هیچ بشری خطور نمی کند؛ هیچ انسانی به حقیقت جلالش نمی رسد؛ توصیف گران، ژرفای عظمتش را نمی توانند به وصف کشند. دانشمندان با خرد خود بدو نرسند و اندیشه وران با تدبیر کارهایشان، بدو راه نیابند؛ آگاه ترین آفریده اش کسی است که خدا را به حدود مرزی توصیف نکند؛ او همه چشم ها را می بیند و مهربان و آگاه است.

مردی حضور امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرضه داشت: «ای فرزند پیامبر (ص)، خداوند را به گونه ای برایم وصف نما که گویی او را می بینم!» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لحظاتی سر مبارک را به زیر افکندند و سپس آن را بالا گرفتند و فرمودند:

ص: ۶۱

الحمد لله الذي لم يكن له أول معلوم ولا آخر متناه، ولا قبل مدرك ولا بعد محدود ولا أمر بحتى، ولا شخص فيتجزأ، ولا اختلاف صفة فيتناهى، فلا تدرك العقول واوهامها، ولا الفكر وخطراتها، ولا الألباب وأذهانها، صفة فيقول: متى، ولا بدئ ممّا، ولا ظاهر على ما، ولا باطن فيما، ولا تارك فهلاً، خلق الخلق فكان بديناً بديعاً، ابتداءً ما ابتدع، وابتدع ما ابتداءً، وفعل ما أراد، وأراد ما استزاد، ذلك الله رب العالمين؛(١)

ستایش خدایی را می سزد که آغاز و پایانی ندارد و برای آن نمی توان قبل و بعدی تصور نمود و حدودی را معین کرد؛ تشخیصی ندارد تا تجزیه پذیر باشد؛ اختلاف صفاتی ندارد که حدود هر یک، دیگری را محدود و متناهی کند. بنابراین، خردها و تخیلات آن ها و اندیشه ها و تراوش های فکری و نیز عقل های نورانی و تصورات آن ها از درک صفات خداوندی عاجزند. نمی توان گفت: در چه زمانی و از چه چیز آغاز گردید و بر چه چیزی ظهور یافت و در چه چیزی نمایان گردید (باطن چیزی قرار نگرفته است)؛ او هرگز وانهاده نشده تا از وجودش پرسش شود؛ وی آفریده ها و پدیده های تازه و اشیاء نوپیدا و موجوداتی را که نبوده اند، به وجود آورد؛ آن چه را خود اراده کرده بود، انجام داد و آن چه را خواست، فزونی بخشید؛ اوست خداوندی که آفریدگار من و آفریدگار جهانیان است.

۴ - ۲ - در زمینه ابطال جبر و تفویض

گروهی از مردم بصره در نامه ای از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواستند تا نظر مبارک خویش را در مورد جبر اعلام نماید. ایشان در پاسخ فرمودند:

کسی که به خدا و قَدَرش ایمان نیاورد، کافر است و آن کس که گناه خود را بر عهده خدا بدانند، فاجر است. هیچ کس خدا را از سر جبر اطاعت نمی کند و کسی به قهر و غلبه، خدا را نافرمانی نمی نماید؛ زیرا خداوند مالک

ص: ۶۲

۱- (۱). حیاة الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۰ ۳۳۵، به نقل از توحید صدوق.

همه چیزهایی است که به مردم داده و به نیروهایی که بدان ها بخشیده تواناست؛ بنابراین، اگر از او فرمان بردند، مانع آن ها نیست و اگر از فرمانش سرپیچند، آن ها را مجبور نمی سازد، زیرا اگر خداوند مردم را به اطاعت خود مجبور نماید، پاداش ندارند و اگر به گناه مجبورشان کند، نباید آن ها را عذاب نماید و اگر آنان را به حال خود وانهد، قدرتش به ناتوانی می گراید؛ بلکه درباره بندگان خود مشیتهی نهان دارد. از این رو، اگر از او اطاعت کردند، بر آن ها منت دارد و اگر نافرمانی اش نمودند، حجت خدا بر آن ها تمام است.^(۱)

۴-۳- در تبیین صفات الهی

شخصی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید: «معنای جواد چیست؟» حضرت پاسخ دادند: «اگر منظورت آفریدگار جهان است، خدا جواد و بخشنده است - چه به بندگانش عطا فرماید چه از آن ها دریغ کند - زیرا اگر به بنده ای چیزی عطا کند، آن چیز از آن بنده نبوده و اگر منع فرماید، چیزی را که از آن بنده نیست، از او دریغ کرده است.»^(۲)

۵. در عرصه ولایت الهی اهل بیت:

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تبیین حقیقت تَقْلِين و جایگاه و موقعیت هر یک نسبت به دیگری فرمودند:

واعلموا علماً یقیناً أنکم لن تعرفوا التقی حتی تعرفوا صفه الهدی، و لن تمسکوا بمیناق الکتاب حتی تعرفوا الذی نبذه، و لن تتلوا الکتاب حق تلاوته حتی تعرفوا الذی حَرفه، فاذا عرفتم ذلك، عرفتم البدع و التکلف، و رأیتم الفریه علی الله، و رأیتم کیف یهوی من یهوی، و لا یجهلکم الذین لا

ص: ۶۳

۱- (۱). رسائل جمهره العرب، ج ۲، ص ۲۵.

۲- (۲). مجمع البحرین «ماده جواد».

يعلمون و التمسوا ذلك عند اهلہ فإِنَّہم خاضہ نور يستضاء بہم و أئمہ یقتدی بہم عیش العلم و موت الجهل، و ہم الذین أخبرکم حلہم عن علمہم، و حکم منطقہم عن صمتہم، و ظاہرہم عن باطنہم، لا یخالفون الحق و لا یختلفون فیہ، و قد خلت لہم من اللہ لسابقہ، و مضی فیہم من اللہ حکم: (إِنَّ فی ذلک لذکرى للذاکرین)؛(۱)

بی شک بدانید کہ شما تا وصف ہدایت را نفہمید، تقوا را نخواہید شناخت؛ و تا قرآنی را کہ کنار نہادہ اید نشناسید، ہرگز بہ پیمان قرآن تمسک نخواہید جست؛ و تا کسانی کہ قرآن را تحریف کردہ اند برایتان شناختہ شدہ نباشند، آن گونه کہ باید، آن را تلاوت نخواہید کرد. ہر گاہ بہ ہمہ موارد یاد شدہ آگاہ گشتید، بدعت و زور گویی را شناختہ اید و بہ دروغ بستن بر خدا و تحریف قرآن پی بردہ اید و می دانید آن کس کہ بہ ورطہ سقوط افتادہ، چگونہ سقوط کردہ است. افراد نادان، شما را بہ نادانی نکشانند؛ آن را نزد اہلش جست و جو کنید؛ یعنی کسانی کہ مخصوصان بہ نورافشانی اند و از آنان کسب نور می شود؛ پیشوایانی اند کہ باید از آن ہا پیروی کرد، جاودان ماندن علم و دانش و نابودی جہل بہ واسطہ وجود آن ہاست، حلمشان شما را بہ پایہ دانش آنان آگاہ می سازد و خموشی آن ہا، دلیل گفتارشان است و ظاہرشان از باطنشان سخن می گوید. با حق مخالف نیستند و در آن اختلاف ندارند و از خداوند

دربارہ آن ہا روشی مقرر شدہ و حکم الہی دربارہ آنان امضاء گردیدہ است: «بہ راستی این مطلب برای یادآوران، یادآوری خواہد بود».

در جای دیگر فرمودند:

علم و موقیت را از پروردگار خود بیاموزید! خدای عزوجل آدم و نوح و خاندان ابراہیم و خاندان عمران را بر جہانیان برگزید؛ برخی از دودمان یک دیگرند. بنابراین، ما دودمان آدم، خاندان نوح و برگزیدگان ابراہیم و سلالہ پاک اسماعیل و خاندان محمدیم و میان شما مانند آسمان برافراشتہ و زمین گسترده و خورشید تابان می مانیم. نظیر درخت زیتون نہ شرقی و نہ غربی

ص: ۶۴

۱- (۱). حیاہ الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۶۰ بہ نقل از تحف العقول.

که روغنش برکت یافت. پیامبر (ص)، اصل آن درخت و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شاخه آن و به خدا سوگند! ما میوه آن درختیم؛ هر

کس به شاخه ای از آن چنگک زند، رهایی یافته و آن کس که نافرمانی کند، به آتش دوزخ سقوط کرده است. (۱)

در جایی دیگر، با ایراد خطابه ای پس از حمد و ثنای الهی فرمودند:

به راستی خدای سبحان هر پیامبری را مبعوث نمود، برایش جانشین و یاوران و خاندانی برگزید. سوگند به آن کس که محمد را به پیامبری برگزید! هر کس در حق ما اهل بیت کوتاهی کند، خداوند به همان مقدار، اعمالش را ناقص خواهد گذاشت و هر چند دولتی بر ضد ما حاکمیت یابد، فرجامش از آن ما خواهد بود (و دیری نباید که خیر آن را قطعاً دریافت کنید). (۲)

و نیز فرمودند:

نحن حزب الله المفلحون، و عتره رسول الله الأقرّبون، و أهل بيته الطاهرون الطيبون و أحد الثقلين الذين خَلَفَهُمَا رسول الله و الثاني كتاب الله... فأطيعونا فإطاعتنا مفروضة، إذ كانت بطاعه الله و الرسول وأولى الأمر مقرونه؛ (۳)

ما حزب الله رستگاریم؛ عترت و نزدیکان پیامبر (ص) و اهل بیت پاک و پیراسته او و یکی از دو امانت گران سنگی هستیم که پیامبر (ص) آن ها را به ودیعه نهادند و همتای قرآنیم. بنابراین، از ما فرمان ببرد؛ زیرا اطاعت ما چون به اطاعت از خدا و رسول و اولی الامر، مقرون است، بر همگان واجب است.

۶. در عرصه فلسفه فقه و تشریح ولایت

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طی خطابه ای، به بیان فلسفه تشریح احکام و ارتباط آن با ولایت اهل بیت: پرداخته می فرماید:

ص: ۶۵

۱- (۱). جلاء العیون، ج ۱، ص ۳۲۸.

۲- (۲). مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۰۶.

۳- (۳). حیاة الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۶۳.

اگر حضرت محمد (ص) و جانشینان وی نبودند، شما سرگردان بوده، به هیچ یک از واجبات الهی آگاهی نداشتید. آیا می توانید به خانه ای غیر از آن وارد شوید؟

آن حضرت پس از استدلال بر کمال دین و تمام نعمت الهی و اشاره به حقوق اولیاء خدا و نقش ادای این حقوق در سلامت و رشد زندگی و بیان این که بخیل واقعی کسی است که نسبت به دوستی پیامبر (ص) بخل بورزد، فرمودند:

از جد بزرگوارم شنیدم که می فرمود: «من از نور الهی آفریده شدم و اهل بیتم از نور من خلق شدند و دوستانشان از نور آنان به عرصه آفرینش آمدند و سایر مردم از نور آنان آفریده شدند.»^(۱)

۷. آینده نگر و مزده برجیده شدن ستم با ظهور حضرت مهدی (عج)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از صلح با معاویه که مردم حضور وی رسیدند و زبان به نکوهش آن بزرگوار گشودند، فرمود:

آیا نمی دانید که هر یک از ما اهل بیت زیر سلطه و حاکمیت ستم پیشگان دوراننش زندگی می کند، جز (حضرت) قائم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که عیسی روح الله پشت سرش نماز می گزارد. خداوند ولادت آن بزرگوار را نمان ساخت و وجود مقدسش را در پرده غیب قرار داد تا به هنگام ظهور، بیعتی را از کسی برگردن نداشته باشد. وی نهمین فرزند برادرم حسین و فرزند برجسته ترین کنیزان است. خدای متعالی عمر او را در دوران غیبتش طولانی می گرداند و سپس به قدرت خود وی را در چهره مردی کم تر از چهل سال ظاهر می سازد.^(۲)

در جای دیگر، با نقل روایتی از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از حکم رانی معاویه و بدعت گذاری آنان و ستیز با دشمنانشان خبر داده، فرمودند:

ص: ۶۶

۱- (۱). همان، ص ۳۶۵، به نقل از تبايع الموده، ج ۳، ص ۱۵۱.

۲- (۲). معجم احاديث الامام المهدي، ج ۳، ص ۱۶۵.

تا این که خداوند در آخرالزمان و دوران سخت و دشواری و در حال بی خبری از مردم، شخصی را برمی انگیزد و او را با فرشتگانش حمایت می کند. یارانش را حافظ است و وی را با معجزات خود پیروز می فرماید

و بر ساکنان زمین سیطره می بخشد. ناگزیر همه سر به فرمان او می نهند؛ زمین را پر از عدل و نور و برهان می نماید؛ سراسر گیتی به اطاعت او در می آیند؛ هر کافری بدو ایمان می آورد و هر انسان تبه کاری درست کار می شود و در سایه حکومتش، درندگان به یک دیگر آزاری نمی رسانند؛ زمین گیاهانش را می رویاند و آسمان برکاتش را فرو می ریزد؛ گنج های زمین برایش آشکار می گردند؛ بر شرق و غرب جهان چهل سال حکم رانی خواهد کرد. سعادتمند کسی است که دورانش را درک کرده، به سخنانش گوش فرا دهد! (۱)

۸. در عرصه اخلاق و تربیت الهی

جابر از قول امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنین می گوید:

مکارم الأخلاق عشره: صدق اللسان، و صدق البأس، و اعطاء السائل، و حسن الخلق، و المكافأه بالصنائع، و صلح الرحم، و التذم علی الجار، و معرفه الحق للصاحب، و قرى الضيف، و رأسهن الحياء (۲). فضایل اخلاقی ده گونه است: راست گویی، درست کاری، بخشندگی، نیک خویی، پاداش نیک در ازای کار شایسته، پیوند با خویشاوندان، حمایت از همسایگان، حق شناسی، مهمان نوازی و سرآمد همه این امور، شرم و حیا.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پاسخ به پرسش های امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به بیان مجموعه ای از فضائل اخلاقی پرداخته که گزیده ای از آن ها را یادآور می شویم:

۱. سداد چیست ؟ دفع زشتی با نیکویی.

۲. شرافت چیست ؟ خدمت به همسایگان و برداشتن سختی از آنان. (۳)

ص: ۶۷

۱- (۱). همان، ص ۱۶۷.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۶.

۳- (۳). حیا الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۳.

۳. جوانمرد کیست؟ آن که دارای پاک دامنی است و از اموالش به نحو شایسته استفاده کند (به امور دینی خود رسیدن، استفاده مناسب از اموال، بلند سلام کردن و دوستی و محبت با مردم).

۴(۱). سخاوت چیست؟ بخشندگی در ناداری و دارایی.

۵. برادری چیست؟ همراهی در سختی و خوشی.

۶. غنیمت چیست؟ توجه به پارسایی در دنیا.

۷. شکیبایی چیست؟ فروبردن خشم و زمام نفس را در دست داشتن.

۸. بی نیازی چیست؟ خشنود بودن به آن چه خدا می خواهد هر چند اندک؛ زیرا بی نیازی، غنای نفس است.

۹. نیرومندی چیست؟ سخت کوشی و مبارزه با نیرومندان.

۱۰. سکوت چیست؟ پوشاندن عیب دیگران و زیبا جلوه دادن آن ها. انسان ساکت، همواره آسوده و همدمش در آرامش است. (۲)

۱۱. بزرگواری در چیست؟ در غرامت، عطا کنی و از جرم در گذری.

۱۲. خرد چیست؟ نگاه داری رازهای دل، یا نگاه داری نمان های آن. (۳)

۱۳. ستایش چیست؟ ترک زشتی ها و انجام دادن کار نیک.

۱۴. استواری چیست؟ آرامش همیشگی و نرم خوئی با بزرگان و برکناری از بدگمانی مردم.

۱۵. کرم چیست؟ بخشش قبل از خواهش، داوطلب بودن در انجام دادن کارهای نیک و اطعام در قحطی. (۴)

ص: ۶۸

۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ص ۲۰۲.

۲- (۲). امام مجتبی، ص ۲۴۵، به نقل از مطالب السؤل.

۳- (۳). حیاة الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۳.

۴- (۴). همان، ص ۳۴۴-۳۴۵.

۱۶. همراهی چیست؟ حمایت از همسایه و هم کاری در پیشامدها و شکیبایی در سختی‌ها. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کمال روانی و بدون زحمت، به مجموعه دیگری از پرسش‌های پدر ارجمندهش در مورد رذایل اخلاقی پاسخ دادند که گزیده‌ای از آن را می‌آوریم:

۱. فرومایگی چیست؟ اندک بخشیدن و گفتار ناهنجار.

۲. ناکسی چیست؟ آن که شکر نعمت نکردن.

۳. بخل چیست؟ آن چه در کف داری، شرف بدانی و آن چه انفاق کنی تلف شماری.

۴. ترس چیست؟ دلیری بر دوست و گریز از دشمن.

۵. فقر چیست؟ آزمندی بر هر چیز.

۶. دلیری چیست؟ هماوردی با نیرومندان.

۷. دشواری در چیست؟ در سخنی که به تو مربوط نمی‌شود.

۸. کج خویی چیست؟ درافتادن با رهبر و در برابرش بلند سخن گفتن.

۹. نادانی چیست؟ پیروی از پست فطرتان و هم نشینی با گمراهان.

۱۰. غفلت چیست؟ به مسجد رفتن و پیروی از تبه کاران.

۱۱. بی بهره‌گی چیست؟ از کف دادن بهره‌ای که به تو می‌دهند. (۲)

۱۲. بدترین مردم کیست؟ آن کس که دیگران در خوشی‌هایش شریک نیستند. (۳)

آن حضرت، با بیان اصل و ریشه کارهای خلاف اخلاق و اعمال ناپسند، می‌فرماید:

ص: ۶۹

۱- (۱). همان، ص ۳۴۱.

۲- (۲). همان، ص ۳۴۱-۳۴۴ به نقل از تاریخ ابن کثیر ج ۸، ص ۳۹.

۳- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۲.

هلاکت مردم در سه چیز است: تکبر، حرص و حسد:

تکبر، موجب تباهی دین است و شیطان به دلیل تکبرش لعنت شد؛

حرص، دشمن جان آدمی است و موجب رانده شدن حضرت آدم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از بهشت شد؛

حسد، آدمی را به زشتی‌ها می‌کشاند و هابیل در اثر حسد، قایل را کشت. (۱)

۹. بندهای حکیمانه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مسائل اساسی زندگی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تعریف تقوا و تشویق مردم به آن فرمودند:

خداوند شما را بیهوده نیافریده و به بازیچه نگرفته است. لحظات مرگ شما را در کتاب مشیت خود نگاشت و روزی شما را تقسیم کرد تا هر کس مقام و منزلت خویش را بشناسد. آن چه را خداوند تقدیر کرده، به فرد خواهد رسید و هر چه را از آن بازداشته بدان دست نخواهد یافت. توشه دنیای شما

را مهیا ساخته و برای عبادت خویش به شما فرصت داده است؛ به سپاس خود ترغیب کرده و یاد خود را بر شما واجب گردانده و به پارسایی سفارش فرموده است. تقوا را آخرین وسیله خشنودی خویش ساخته و آن را دروازه توبه و سرآمد حکمت و ارزش هر عمل، قرار داد. پروا پیشگان به وسیله تقوا به سعادت دست می‌یابند. خداوند در قرآن فرموده است: «سعادت و رهایی از آن پرهیزکاران است» و فرموده: «پرهیزکاران، به نعمت تقوای خویش رهایی می‌یابند و هرگز بدی به آن‌ها نمی‌رسد و اندوهگین نمی‌شوند»؛ بنابراین، ای بندگان خدا! از نافرمانی خداوند بپرهیزید و بدانید هر کس تقوا پیشه کند، خدا او را از فتنه‌ها رهایی دهد، در کارهایش از او حمایت می‌کند و وسیله رشد و کمالش را فراهم می‌آورد و حجت او را پیروز و چهره اش را درخشان می‌گرداند و خواسته اش را برآورده می‌سازد و

ص: ۷۰

۱- (۱). حیاة الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۴۵ به نقل از نور الأبصار.

با پیامبران و راست گویان و شهدا و شایستگیانی که بدان ها نعمت ارزانی داشته و همراهانی نیکو خصالند، محشور می گرداند. (۱)

ثروتمندی خدمت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شرفیاب شد و عرضه داشت: «ای فرزند پیامبر (ص)! من از مرگ، بیم دارم.» حضرت به او فرمودند:

بیم تو از مرگ بدین جهت است که دارایی ات را پشت سر نهاده و از آن بهره نگرفتی؛ اگر آن را پیش می فرستادی، از پیوستن به آن شادمان بودی. (۲)

هم چنین در زمینه کسب روزی و درآمدزایی اقتصادی فرمودند:

لا تجاهد الطلب جهاد الغالب، و لا تشكل على القدر اشكال المستسلم، فإن ابتغاء الفضل من السنة، و الإجمال في الطلب من العفة، ولي است العفة بدفعه رزقاً، و لا الحرص بجالب فضلاً، فإن الرزق مقسوم، و استعمال الحرص

استعمال المآثم (۳)

در کسب روزی، با چیره دستی مکوش و به اتکای تقدیر تسلیم مشو و از کار باز نایست که جست و جوی روزی، سنت خداست و کم خواهی از پاک دامنی است. پاک دامنی هرگز روزی انسان را نابود نمی کند و حرص هرگز بر مقدار روزی تقسیم شده نمی افزاید و آزمندی، موجب گناه کاری است.

ایشان در مورد تشویق مردم به پابندی رفتن به مسجد، فرمودند:

کسی که همواره به مسجد برود، به یکی از این هشت امتیاز نایل شود: از آیات محکم پروردگار بهره گیرد؛ دوستی بیابد که به او سود رساند؛ دانش تازه فراگیرد؛ از جانب خدا رحمتی نصیبش گردد؛ سخنی هدایت آموز بشنود؛ کلامی بیاموزد که او را از هلاکت برهاند، و از بیم خدا و شرم از مردم مرتکب گناه نشود. (۴)

ص: ۷۱

۱- (۱). تحف العقول، ص ۵۵.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۲.

۳- (۳). تحف العقول، ص ۵۵.

۴- (۴). ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۳، ص ۳.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با تعیین دقیق و جامع حدود سیاست و حقوق خدا و مردم می فرماید:

سیاست این است که حقوق خدا و زندگان و مردگان، در آن رعایت شود. حق خدا آن است: فرایضی که خواسته انجام شود و از گناهایی که نهی کرده دوری گردد.

حق مردم، در این است که وظایف خود را نسبت به برادران دینی خود انجام دهی و از خدمت به مردم بازمانی و هم چنان که زمام دار با تو به درستی رفتار می کند، تو نیز به درستی و خالصانه برایش عمل کنی و هرگاه از راه راست منحرف شد، در برابر او ایستادگی کنی و بر سرش فریاد برآوری.

حق مردگان، این است که از خوبی های آنان سخن بگویی و از کارهای بدشان چشم پوشی؛ زیرا آن ها نیز پروردگاری دارند که به حسابشان رسیدگی خواهد فرمود. (۱)

پندهای پر بار و گران بهای ایشان در سایر ابعاد زندگی عبارتند از:

- «آن کس که در پی عبادت است برای آن پاک و پیراسته گردد.»

- «مصیبت ها، کلید پاداشند.»

- «نعمت، از جهتی گنج و از سوی دیگر بدبختی است؛ اگر آن را سپاس گفتی، گنج است و اگر کفران نعمت کردی، بلای جان خواهد بود.»

- «بدخویی، بدتر از مصیبت است.»

- «آن کس که سفر دور آخرت را به یاد آورد، خود را آماده می کند.»

- «پذیرش ننگ و عار، از آتش آسان تر است.»

- «بهترین دارایی آن است که آبروی انسان را حفظ کند.»

- «فرصت، زود می گذرد و دیر باز می گردد.»

ص: ۷۲

- «انسان تا وعده نداده، آزاد است و اگر وعده داد، در گرو آن است تا بدان وفا کند.»

- «مرگ، دنیا را رسوا کرد. آن چه را در دنیا در پی اش بودی و به آن دست نیافتی، به منزله کاری قرار ده که در ذهنت نگذشته است.»

- «نیازمندی بهتر است از این که دست نیاز نزد ناکسان ببری.»

- «نمونه هایی از فقه احکام رفتار در میراث فقهی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»

عاصم بن ضمره می گوید:

عصر یکی از روزها که روزه دار بودیم با حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ساحل فرات قدم می زدیم و آب فرات روی شن های ریز روان بود. آب زلال موج می زد و ما نیز تشنه بودیم. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «اگر لنگی می داشتیم آب تنی می کردم.» عرض کردم: «من لنگم را به شما تقدیم می کنم.» حضرت فرمود: «خودت چه می پوشی؟» عرض داشتم: «عربان آب تنی می کنم.» امام فرمود: «این همان چیزی است که خوشایند من نیست؛ زیرا از پیامبر (ص) شنیدم می فرمود: "در آب نیز مانند بناکنندگان خانه ها، سازندگانانی از فرشته وجود

دارند. از آن ها شرم کنید و بدان ها ارج بنهید و احترام قائل شوید و هر گاه خواستید وارد آب شوید، بدون لنگ وارد نشوید."»^(۱)

نیز فرمودند:

پیامبر (ص) به ما فرمان داده تا در عید فطر و قربان، زیباترین لباس را بپوشیم و با بهترین عطر، خود را خوشبو سازیم و فربه ترین گوسفند را قربانی کنیم، به گونه ای که گاو قربانی، هفت ساله و گوسفند ده ساله باشد و بلند تکبیر بگوییم و باوقار و سکینه باشیم.^(۲)

در جای دیگر فرمودند:

ص: ۷۳

۱- (۱). رجال اصبهان، ج ۱، ص ۳۳۱.

۲- (۲). مستدرک حاکم، ج ۴، ص ۳۳۰.

عَلَّمَنِي رَسُولُ اللَّهِ قَنُوتَ الْوَتْرِ: رَبِّ اِهْدِنِي فِيمَنْ هَدَيْتَ، وَ عَافِنِي فِيمَنْ عَافَيْتَ، وَ تَوَلَّنِي فِيمَنْ تَوَلَّيْتَ، وَ بَارِكْ لِي فِيمَا أَعْطَيْتَ، وَ قِنِي شَرَّ مَا قَضَيْتَ، إِنَّكَ تَقْضِي وَ لَا يَقْضِي عَلَيْكَ، إِنَّهُ لَا يَنْدُلُ مِنْ وَ الْيَتِ (تبارکت) رَبَّنَا وَ تَعَالَيْتَ؛(۱)

پیامبر (ص) به من آموختند که در قنوت نماز وتر این دعا را بخوانم: پروردگارا! مرا به راه کسانی هدایت کن که خود، آنان را هدایت فرمودی و آن گونه که به آن ها عافیت دادی، مرا نیز عافیت عنایت فرما و مرا دوست بدار به همان نحو که آن ها را دوست داشتی و در آن چه به من ارزانی داشتی، برکت عنایت کن و مرا از شر و آسیب هر آن چه برایم مقدر کرده ای نگاه دار؛ به راستی تو حاکم بر همه اشیا هستی و هیچ چیز بر تو غالب نخواهد بود. پروردگارا! کسی که تو او را دوست بداری، ذلیل نمی شود و تو منزّه و بلندمرتبه ای.

هم چنین فرمودند:

اِذَا اضْرَبْتَ النَّوَافِلَ بِالْفَرِيضَةِ فَاتْرُكْهَا؛(۲)

اگر نمازهای مستحبی به نمازهای واجب لطمه می زنند، آن ها را ترک کن.

و نیز فرمودند:

«لَا طَلَّاقَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ نِكَاحٍ»؛(۳)

«طلاق، تنها پس از ازدواج انجام پذیرفتنی است.»

۱۱. دعاها و مناجات امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دعاهاى گوناگون و حالات مختلفی از زاری به پیشگاه خدا داشتند که بر ارتباط قوی آن حضرت با ذات مقدس باری تعالی دلالت دارد؛ از

ص: ۷۴

۱- (۱). ابن عساکر، تهذیب، ج ۴، ص ۱۹۹.

۲- (۲). حیاة الامام الحسن، ج ۱، ص ۳۶۸.

۳- (۳). سنن بیهقی، ج ۷، ص ۳۲۰.

جمله: با حالتی از خضوع و خشوع در پیشگاه خداوند، در قنوت نمازش این دعا را می خوانند:

يا من بسلطانه ينتصر المظلوم، و بعونه يعتصم المكولم، سبقت مشيئتك، و تمت كلمتك، و أنت على كل شيء قدير، و بما تمضيه خبير. يا حاضر كل غيب و عالم كل سرّ و ملجأ كل مضطرّ، ضلّت فيك الفهوم، و تقطعت دونك العلوم. أنت الله الحي القيوم، الدائم الديوم، قد ترى ما أنت به على ام، و فيه حكيم، و عنه حلیم. و أنت القادر على كشفه، و العون على كفه غير ضائق. و إليك مرجع كل أمر، كما عن مشيئتك مصدره، و قد ابنت عن عقود كل قوم، و أخفيت سرائر آخرين، و أمضيت ما قضيت، و أخرت ما لا فوت عليك فيه، و حملت العقول ما تحملت في غيبك، ليهلك من هلك عن بينه و يحيى من حى عن بينه. و إنك أنت الله السميع العليم، الأحد البصير، و أنت المستعان، و عليك التوكل. و أنت ولي من توكّيت، لك الأمر كله، تشهد الأنفعال، و تعلم الاختلال، و ترى تخاذل أهل الخبال، و جنوحهم الى ما جنحوا اليه من عاجل فان، و حطام عقباه حميم آن، و قعود من قعد، و ارتداد من ارتد... و خلوى من النصار و انفرادى عن الظهار، و

بك أعتصم، و بحبلك استمسك، و عليك أتوكل. اللهم فقد تعلم أنّي ما ذخرتُ جهدي، و لا منعتُ و جدى، حتى انفلّ حدى، و بقيتُ و حدى، فاتبعت طريق من تقدّمنى فى كفّ العاديه و تسكين الطاغيه عن دماء أهل المشايعه، و حرستُ ما حرسه اوليائي من أمر آخرتى و دنياى، فكنت ككظمهم أكظم، و بنظامهم انتظم، و لطريقتهم أتسنّم، و بميسهم أتسم حتى يأتى نصرك، و أنت ناصر الحق و عونته، و إنّ بعد المدى عن المرتاد، و نأى الوقت عن افناء الأضداد. اللهم صلّ على محمّد و آل محمّد، و امزجهم مع النصاب فى سرمد العذاب، و أعم عن الرشد أبصارهم، و سكعهم فى غمرات لذاتهم حتى تأخذهم البغته و هم غافلون، و سحره و هم نائمون، بالحق الذى تظهره، و اليد (آلتى)

تبطش بها، و العلم الذى تبديه، إنك كريم على ام...»(1)

ص: ٧٥

ای خدایی که به سلطنتش ستمدیده به پیروزی می رسد و شخص دردمند به یاری او چنگ می زند؛ اراده و مشیت تو بر همه چیز سبقت دارد و فرمانت تمام گشته است و تو بر انجام دادن هر کاری توانا و به آن چه انجام دهی آگاهی.

ای حاضر هر غیب و دانای هر پوشیده و پناهگاه هر درمانده. فهم و درک ها در شناخت تو حیران است و علم ها در برابرت ناقص و نارساست. تو آن خدای زنده ای که آغازی ندارد و همیشگی و ازلی هستی؛ تو خود آن چه را می دانی، به خوبی می دانی و بدان دانا و نسبت به آن بردباری. بی آن که در تنگنا قرارگیری، از توان کشف آن و در جهت جلوگیری از آن، برخورداری. بازگشت هر چیز به سوی توست، چنان که آغازش از مشیت تو سرچشمه گرفته و تویی که از اهداف قلبی هر گروه و جمعیتی پرده برداشته و راز دل گروهی دیگر را پنهان داشته ای و هر چه را فرمان داده ای، اجرا کرده و هر چه را از میان رفتنی نبوده، به تأخیر انداخته ای و آن چه را در غیب خویش

داشته ای، بر خردها بار نموده ای تا نابودشدنی ها از روی دلیل نابود گردند و هر که زنده شود، با دلیل زنده گردد. به راستی که تو شنوا و دانا و یکتا و بینایی. تویی آن خدایی که همه از تو کمک جویند و بر تو توکل نمایند. تو سرپرست هرکسی هستی که او را سرپرستی کنی؛ همه کارها از توست؛ هر انفعالی را تو گواهی، و به هر اختلافی آگاهی و یاری ندادن نادانان و تمایل آنان را به دنیای زودگذر فانی و نعمت های اندکی که پیامدش آب جوشان است، خود شاهدی. تو خود می بینی که یاران دست از یاریم برداشته و عده ای از دین بیرون رفتند و بی یار و یاور ماندم و در تنهایی ام از پشتیبان و یاور؛ به تو پناه می جویم و به ریسمان حمایت چنگ می زنم و بر تو توکل می کنم.

خدایا! تو خود به خوبی آگاهی که من از کوشش خود دریغ نورزیده و از آن خودداری نکردم تا این که بی یار و تنها ماندم. از این رو، در جلوگیری

از دشمن و درهم شکستن طغیان این طاغی از ریختن خون شیعیان، از نیای خود پیروی کردم. در امور دنیا و آخرتم همان گونه که اولیای من حراست

کردند، مراقبت نمودم و همانند فروخوردن خشمشان، خشم خود را فرو بردم و به نظام آن ها کارهایم را سروسامان بخشیدم و به راه آنان رفتم؛ از رهنمودهای آن ها استفاده کردم تا آن گاه که یاری تو فرارسد که تویی یاور حق و کمک کار آن، هر چند زمان طول کشد و ناپود کردن دشمنان به تأخیر افتد.

خدایا! بر محمد و دودمانش درود فرست و دشمنانم را با ناصبان در عذاب همیشگی، قرین و ممزوج گردان! چشمانشان را از رشد و هدایت کور نما و در دریاهاى متراکم لذت ها و خوشی ها سرگردانشان کن تا وقتی که ناگهان جانشان را بستانی و خودشان در بی خبری و فریب خورده و در خواب باشند، به حقی که آن را پیروز گردانی و دست قدرتی که بدان برگیری و دانشی که آشکارش سازی که تو بزرگواری و دانایی!

در آخرین فقرات این دعا، آثار رنج و گرفتاری که آن حضرت از حاکمان بنی امیه دیده، به خوبی ملموس است. ایشان از خدا مسئلت کردند که بنی امیه را

در ازای حرمت شکنی از آن حضرت و از پیامبر (ص) به کیفر عمل خویش برساند.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دعای ذیل، ستم پیشگان و تجاوزکاران را نفرین می کند و از خدا می خواهد با به هلاکت رساندن آن ها، خود بر آنان مسلط شود:

اللَّهُمَّ يَا مَنْ جَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزاً وَ بَرْزَخاً، وَ حَجراً مَحْجوراً. يَا ذَا الْقُوَّةِ وَ السُّلْطَانِ، يَا عَلِيَّ الْمَكَانِ، كَيْفَ أَخَافُ وَ أَنْتَ أَمَلِي، وَ كَيْفَ أَضَامُ وَ عَلِيكَ مَتَكَلِي. فَغَطَّنِي مِنْ أَعْدَانِكَ بَسْتَرِكَ، وَ أَظْهَرْنِي عَلِيَّ أَعْدَائِي بِأَمْرِكَ، وَ أَيْدِي بِنَصْرِكَ إِلَيْكَ أَلْجأً وَ نَحْوِكَ الْمَلْتَجأً. فَاجْعَلْ لِي مِنْ أَمْرِي فَرْجاً وَ مَخْرَجاً، يَا كَافِي أَهْلِ الْحَرَمِ مِنْ أَصْحَابِ الْفِيلِ، وَ الْمُرْبِئِلِ عَلَيْهِمْ طَيْراً أَبَابِيلَ، تَرْمِيهِمْ بِحِجَارِهِ مِنْ سَجِّيلِ، إِرْمِ مِنْ عَادَانِي بِالتَّنْكِيلِ. اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الشِّفَاءَ مِنْ كُلِّ دَاءٍ، وَ النَّصْرَ عَلَى الْأَعْدَاءِ، وَ التَّوْفِيقَ لِمَا تُحِبُّ وَ تَرْضَى. يَا إِلَهَ السَّمَاءِ وَ

علیک أتوکل (فیسکفیکهم الله و هو السميع العليم)؛(۱)

ای خدایی که میان دو دریا حائل و مانع نفوذناپذیر قرار دادی؛ ای خدای صاحب قدرت و سلطنت؛ ای آن که جایگاهت بس والا و باعظمت است. چگونه بیم داشته باشم که امیدم تویی؟ چگونه ستم دیده باشم که تکیه گاهم تو هستی؟ پس مرا به وسیله پوشش خود از دشمنانت نهان دار و به فرمانت بر دشمنان، پیروزم گردان و به یاری خود مرا کمک نما که به تو پناه می جویم و پناهگاه تنها تویی. در کارم گشایش مقرر فرما! ای آن که اهل حرم (کعبه) را از حمله اصحاب فیل رهایی دادی و پرندگان ابابیل را با سنگ هایی از سجیل بر سرشان فرو فرستادی. با کیفر خویش، دشمنانم را هلاک نما! خدایا! شفا می دهی هر دردی را از تو درخواست می کنم و پیروزی بر دشمنان و توفیق انجام دادن آن چه را تو دوست داری و از آن خشنود می شوی، از تو

مسئلت دارم. آن چه در آسمان و زمین و میان آن ها و زیرزمین است، معبودش تویی؛ به نام و یاد تو و کمک تو شفا می جویم و به یاریت عافیت می خواهم و بر تو توکل می کنم؛ «به راستی خداوند، آنان را کفایت خواهد نمود و او شنوا و داناست.»

هنر خطابه و ادبیات امام مجتبی (علیه السلام)

حسن بصری، یکی از برجسته ترین شخصیت های معاصر امام، طی نامه ای به آن حضرت، به معرفی جنبه های ادبی و فرهنگی آن بزرگوار پرداخته، می گوید:

اما بعد، به راستی شما بنی هاشم کشتی های نجات امت در دریا های متلاطم و مشعل های فروزان پر آوازه اید؛ یا به کشتی نوح می مانید که ایمان آورندگان در آن نشستند و مسلمانان در آن نجات یافتند. ای فرزند رسول خدا! اکنون این نامه را بدین جهت حضورتان تقدیم می دارم که در معنا و مفهوم قدر اختلاف داریم و در موضوع استطاعت سرگردانیم؛ از شما خواستاریم دیدگاه

ص: ۷۸

خویش و پدران بزرگوارتان را برای ما بیان فرمایید؛ زیرا دانش شما از علم الهی گرفته شده و شما حجت مردمید و خداوند حجت بر شماست (ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِن بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)؛ «و از دودمانی هستید که از یک دیگرید و خدا شنوا و داناست.»^(۱)

آن روز که معاویه به پیشنهاد عمروعاص، کوشید برای آشکار ساختن ناتوانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سخن گفتن، خطابه حضرت را قطع کند تا مردم شیفته بلاغت آن بزرگوار نشوند، توانایی در هنر و بلاغتِ امام بر همگان متجلی گشت.^(۲)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ایراد خطابه های نظامی در دوران حکومت پدر ارجمندش و بعد از آن، سهم بسزایی داشتند و در سخنان آن حضرت، دقت ساختار عبارات و پیوستگی عناصر آهنگ و بیان، آشکارا دیده می شود.

نامه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با عباراتی کوتاه و پرمعنا از امتیاز خاصی برخوردار بود که نمونه ای از آن را در دو نامه حضرت، یکی به معاویه و دیگری به زیادبن ابیه می توان یافت که هر یک بیش از دو سطر نبودند. امام در پاسخ نخستین فرد که دو تن جاسوس بر حضرت گماشته بود، مرقوم فرمودند:

اما بعد، (معاویه!) تو دست به اعزام جاسوس زده ای، گویی دوست داری خود را در گیر نبرد سازی. من در این موضوع تردیدی ندارم! به خواست خدا در انتظار آن باش؛ خبر یافته ام که چون نابخردان به شماتت پرداخته ای.^(۳)

ایشان طی نامه دیگری به زیادبن ابیه که یکی از افراد باایمان را آزار کرده و تحت پیگرد قرار داده بود، از او درخواست نمودند دست از او بردارد. زیاد در پاسخ، نامه ای به این مضمون به آن حضرت نوشت:

ص: ۷۹

۱- (۱). تحف العقول، ص ۲۳۱.

۲- (۲). حياه الامام الحسن، ج ۲، ص ۳۹۸-۳۰۰.

۳- (۳). شيخ مفيد، ارشاد، ص ۱۸۹.

از زیادبن ابی سفیان به حسن بن فاطمه؛ اما بعد، نامه ات به دستم رسید. در آن نامه قبل از من خود را ستوده بودی، در صورتی که من حاکم و فرمان روا هستم و تو دست نیاز به سمت من آورده ای (۱).

پرواضح است که مضمون این نامه، حاکی از احساس بیمارگونه عقده حقارت و کمبود شخصیت زیاد بوده است. او خود را به ابوسفیان و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به فاطمه زهرا (س) نسبت می دهد. ولی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دو سطر به گونه ای به وی پاسخ می دهد که به کلی شخصیت او متلاشی می شود. حضرت بدو مرقوم فرمودند:

من الحسن بن فاطمه الی زیاد بن سمیه، اما بعد، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: الْوَلَدُ لِلْفَرَّاشِ وَلِلْعَاهِرِ الْحَجْرُ؛ (۲).

از حسن پسر فاطمه به زیاد پسر سمیه! اما بعد، پیامبر (ص) فرمود: «فرزند، از آن صاحب پسر (شوهر) است و زناکار باید سنگسار شود.»

نمونه هایی از شعر نذر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

۱. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره یادآوری مرگ فرمود:

قَلِّ لِلْمَقِيمِ بَغِيرِ دَارِ إِقَامِهِ إِنَّ الَّذِينَ لَقِيْتَهُمْ وَصَحْبَتَهُمْ

حَانَ الرَّحِيلِ فَوَدَّعَ الْأَحْبَةَ صَارُوا جَمِيعاً فِي الْقُبُورِ تَرَبَةً

«به آنان که در این سرای ناپایدار اقامت گزیده اند بگو: زمان کوچ فرارسیده، دوستان را وداع نما! اجساد همه کسانی را که دیدی و همراهشان بودی، اکنون در دل قبرها به خاک تبدیل شده اند.»

۲. ایشان در مورد بی رغبتی به دنیا فرمودند:

لِكَسْرِهِ مِنْ خَسْبِيسِ الْخَبْزِ تَشْبَعْنِي وَشْرِبِهِ مِنْ قِرَاحِ الْمَاءِ تَكْفِينِي

ص: ۸۰

۱- (۱). جمهره الرسائل، ج ۲، ص ۳.

۲- (۲). همان، ص ۳۷.

«پاره نان خشک و خشتی مرا سیر می کند و جرعه ای از آب گوارا سیرابم می سازد؛ تا زنده ام لباسی ساده و بی پیرایه، بدنم را می پوشاند و آن گاه که از دنیا رفتم، همان لباس برای کفنم کافی است.»

۳. آن حضرت در مورد سخاوت می فرماید:

إِنَّ السَّخَاءَ عَلَى الْعِبَادِ فَرِيضَةٌ وَعَدَ الْعِبَادُ الْأَسْخِيَاءَ جَنَانَهُ

من كان لا تندي يدها بنائل الله يقرأ في كتاب محكم

وأعدّ للبخلاء نار جهنم للراغبين فليس ذاك بمسلم

(۱)

«بخشندگی بر بندگان، فریضه ای الهی است و در قرآن حکیم از آن یاد شده است. خداوند بندگان بخشنده و سخاوتمندش را وعده بهشت داده و آتش جهنم را برای بخیلان مهیا کرده است. آن کس که دست بخشندگی به سوی نیازمندان دراز نکند، او را مسلمان نمی توان خواند.»

۴. آن گاه که به ایشان خبر رسید، عمروعاص در مجلس معاویه آن حضرت را ناسزا گفته، فرمودند:

أأمر يا معاوي عبد سهم إذا أخذت مجالسها قریش

أأنت تظّل تشتمني سفاهاً فهل لك من أب كأبي تسامی

ولا جدّ كجدّي يابن حرب ولا أم كأمي في قریش

فما مثلي تهكم يابن حرب فمهلاً لا نهيج بنا اموراً

بشتمی والملاّ منّا شهود؟ فقد علمت قریش ماتريد

لضغن ما يزول وما يبید؟ به من قد تسامی أو تكید؟

رسول الله إن ذكر الجدود إذا ما حصل الحسب التليد

ولا مثلي ينهنه الوعيد يشيب لهولها الطفل الوليد

(۲)

ص: ۸۱

۱- (۱). بحار الأنوار، ج ۱۰، ص ۹۵.

۲- (۲). حياه الامام الحسن، ج ۲، ص ۲۶۰.

«ای معاویه! آیا عید سهم را فرمان می دهی که مرا در حضور مردم ناسزا بگویی، هنگامی که قریش مجالس فراهم می آورند و تو می دانی که آن ها چه منظوری دارند؟ تو از روی نادانی به من ناسزا می گویی، با کینه ای که همیشه از ما به دل داری! آیا تو مانند من پدری داری که به او افتخار کنی یا نیرنگ می بازی؟ ای پسر حرب! اگر اجداد معرفی شوند تو جدی مانند جد من نداری که فرستاده خداست و مانند مادر من، مادری در قریش نیست که

فرزندان شرافتمندی از او متولد شود. ای پسر حرب! نه کسی نظیر مرا می توانی سرزنش کنی و نه کسی

چون من از تهدید بیم دارد. خاموش باش و دست به کاری مزن که از بیم آن کودکان پیر شوند!»

۵. آن حضرت در بی نیازی از مردم فرمودند:

اغْنَ عَنِ الْمَخْلُوقِ بِالْخَالِقِ وَاسْتَرْزَقِ الرَّحْمَنَ مِنْ فَضْلِهِ

مَنْ ظَنَّ أَنَّ النَّاسَ يَغْتَوْنَهُ مِنْ ظَنِّ أَنْ الرَّزْقَ مِنْ كَسْبِهِ

تَغْنَّ عَنِ الْكَاذِبِ وَالصَّادِقِ فَلَيْسَ غَيْرَ اللَّهِ بِالرَّازِقِ

فَلَيْسَ بِالرَّحْمَنِ بِالْوَأْتِ زَلَّتْ بِهِ الْعُلَانُ مِنْ حَالِقِ

(۱)

«با وجود آفریدگار توانا، از آفریده ها بی نیاز شو! تا از هر دروغ گو و راست گویی بی نیاز باشی. تنها از فضل و عنایت خدای مهربان درخواست روزی کن که غیر از خدا، کسی روزی رسان نیست. آن کس که گمان برد مردم او را بی نیاز خواهند ساخت، به خدا بی اعتماد است. کسی که تصوّر کند روزی را تنها از راه کسب و کار به دست می آورد، از اوج بلندی لغزیده است.»

ص: ۸۲

چکیده

در عرصه قرآن پژوهی، دست یابی به شیوه درست تفسیر قرآن، یکی از مهم ترین مباحثی است که از دیرزمان تاکنون به آن توجه داشته اند، زیرا این مسأله، زیربنایی ترین بحث در رسیدن به مراد حقیقی خداوند است، بحثی که مشروعیت گونه های تفسیری را نیز در پی خواهد داشت، به ویژه برای کسانی که تفسیر قرآن را بر اساس آموزه های مکتب اهل بیت: دنبال می کنند. این نوشته بر آن است تا در روایات رسیده از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عرصه تفسیر قرآن به روش و منش این امام همام در تبیین آیات قرآن کاوش کند؛ و به این وسیله، به اثبات برساند که هرچند جو حاکم بر زمان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کاملاً سیاسی و دچار درگیری های نفاق گونه داخلی بوده است مسئولیت خطیر امام در برابر هدایت مردم و نشان دادن خط درست تفسیر قرآن، از دیدگان آن حضرت دور نماند و تفسیر آیاتی از قرآن کریم را در گونه های مختلف تفسیری بیان فرمودند.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تفسیر، تفسیر قرآن، روایات تفسیری، گونه های تفسیر.

دوران ده ساله امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) یکی از حساس ترین مقاطع تاریخ اسلام به ویژه تاریخ تشیع است. دورانی که همراه با خلافت ادعایی سرسلسله امویان به سرکردگی معاویه و ضعف و سستی موجود در اردوگاه سپاه مقابل بود. عصری که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) را ناچار کرد تا علی رغم میل باطنی، برای مصالح مسلمانان، به صلح تحمیلی روی آورد. به نظر می رسد در این گذرگاه تاریخ، بسیاری از مسائل ریز و درشت وجود دارد که دانشمندان اسلامی با

گرایش های مختلف سیاسی، تاریخی، کلامی و غیره به آن توجه کرده اند. اما از بُعد علمی و تفسیری آن غفلت شده است. گرچه زمانه به گونه ای رخ نمایی کرد که مجاللی برای فعالیت های تفسیری و قرآنی امام باقی نگذاشت؛ به نظر می رسد که بنابه فراخور زمان و هرچند اندک، این بعد نیز در کارنامه علمی امام مجتبی وجود دارد، زیرا وظیفه الهی امام بود که در مقام مرجعیت علمی، به تبیین معنا و مقصود قرآن پردازد.

این مقاله متشکل از دو نوشتار است: نوشتار نخست به برخی مباحث تمهیدی و زمینه ساز با عنوان شناخت نامه می پردازد. نوشتار دوم به نقش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در تفسیر قرآن با دو عنوان گونه هایی از روایات تفسیری و گونه های تفسیر مجتبوی اشاره می کند.

نوشتار نخست: شناخت نامه

۱. مفهوم شناسی تفسیر

تفسیر را در لغت به بیان و ایضاح معنا کرده اند.^(۱) در تعریف اصطلاحی،

ص: ۸۴

۱- (۱). اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح، تاج الغه، تحقیق احمد عبدالعزیز عطار، چاپ چهارم، بیروت: دارالعلم لمالین، ۱۴۰۷ ق؛ ابن فارس، معجم مقاییس اللغه، تحقیق عبدالسلام محمدهارون، چاپ دوم، بیروت: دارالجیل، ۱۴۲۰ ق.

امین الاسلام طبرسی معتقد است: «تفسیر یعنی کشف مراد از لفظ مشکل» (۱). آیت الله خوئی عقیده دارد تفسیر عبارت است از: «روشن نمودن مراد خدای از قرآن کریم» (۲).

علامه طباطبایی نیز با قبول اصل تعریف خوئی با اندک تفاوتی می نویسد: «تفسیر یعنی بیان معانی آیات قرآن و کشف مقاصد و

مدلول های آن» (۳). برخی از دانشمندان اهل تسنن نیز در تعریف تفسیر گفته اند: «تفسیر علمی است که با آن می توان قرآن را شناخت و به معانی آن دست یافت و احکام و حکمش را استخراج نمود» (۴). این تعاریف با همه اختلاف الفاظی که دارند، همگی در عنصر بیان مراد خدا، با هم مشترک اند و با این قید، هدف تفسیر را به خوبی روشن کرده اند که همان رسیدن به مراد الهی از الفاظ قرآن است.

۲. مفهوم گونه های تفسیری

به طور کلی، عواملی وجود دارد که موجب تنوع تفسیر قرآن می شود (۵). این بدان جهت است که گونه ها و روش های تفسیری معنای عامی دارد که هرآنچه را

در ظهور تفاسیر مختلف مؤثر است دربرمی گیرد. ولی در این میان، سه عامل شاخص تر و بیشترین نقش را در تنوع تفسیر دارد:

۲-۱ - منهج تفسیری

معمولاً برای منهج، تعریف دقیق و مشخصی مصطلح نشده است. از این رو،

ص: ۸۵

۱- (۱). شیخ طبرسی، مجمع البیان، تحقیق محمدجواد بلاغی، ج ۱، ص ۱۳، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.

۲- (۲). سیدابوالقاسم خوئی، البیان فی تفسیر القرآن، ص ۴۲۲، چاپ چهارم، بیروت: دارالزهراء، ۱۳۹۵ ق.

۳- (۳). علامه طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۴، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.

۴- (۴). محمد زرکشی، البرهان، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۱، ص ۱۳، بیروت: دارالمعرفه، ۱۳۹۱ ق.

۵- (۵). در این زمینه می توان از مکاتب تفسیری، مذاهب تفسیری، مناهج تفسیری، مدارس تفسیری، اتجاهات تفسیری و الوان تفسیر نام برد. (نک: بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۱۳-۲۰).

برخی از مفسران، منهج تفسیری را ضوابط کلی دانسته اند که مفسر در پرتو آن حرکت می کند و از آن منحرف نمی شود. (۱) برخی دیگر، منهج تفسیری را شیوه تفسیری خاصی می دانند که مفسر بر اساس افکار و عقاید و تخصص علمی یا مکتب تفسیری خود در تفسیر قرآن به کار می گیرد.

(۲) تعریف نخست بیش تر به قواعد تفسیر شبیه است و تعریف دوم بیش تر گرایش فکری مفسر را در نظر دارد. بنابراین، در تعریف جامع تری برای منهج این گونه می گوئیم: منهج یعنی پیمایش در گستره مصادری که توانایی و جواز تفسیر کردن قرآن را دارد و مفسر با سیر در آن، و بهره گیری از آن به تفسیر قرآن می پردازد. تفسیر از این جهت، به تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به روایت و تفسیر قرآن به عقل تقسیم می شود.

۲-۲-۲ - اتجاه تفسیری

به باور برخی از قرآن پژوهان، اتجاه تفسیری همان موضع گیری مفسر به لحاظ عقیدتی و مذهبی و نیز بهره مندی مفسر از نقل و عقل در تفسیر است. (۳) بعضی دیگر، اتجاه تفسیری را به گرایش های پیشین مفسر تعریف کرده اند که در تفسیر وی منعکس شده و جهت گیری خاصی به آن داده است. (۴)

تعریف دوم از تعریف اول مناسب تر است، چون خلط بین مناهج تفسیری و مکاتب تفسیری در آن صورت نگرفته در بیانی دیگر می توان گفت که اتجاه عبارت است از: گرایش فکری مفسر که بر تفسیر وی سایه افکنده، تفسیر را به الوان مختلف علمی و

ص: ۸۶

۱- (۱) . محمدجواد مغنیه، تفسیر الکاشف، ج ۱، ص ۱۳، چاپ چهارم، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۹۰ م.

۲- (۲) . علی اکبر بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۱۸، چاپ دوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان سمت، ۱۳۸۱ ش.

۳- (۳) . سیدمحمدعلی ایازی، المفسرون، حیاتهم و منهجهم، ص ۳۱، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۴ ق.

۴- (۴) . جاسم محمد ابوطبره، المنهج الاثری فی تفسیر القرآن، ص ۲۳، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲ ش.

تخصصی درمی آورد. تفسیر قرآن از این لحاظ، به تفسیر کلامی، تفسیر عرفانی، تفسیر اجتماعی، تفسیر ادبی، تفسیر فقهی و تفسیر علمی تقسیم می شود.

۲-۳- اسلوب تفسیری

مقصود از اسلوب تفسیری، شیوه و قالب ارائه تفسیر است. در پرتو اسلوب تفسیری، تفسیر قرآن به تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی و به تعبیر شهید صدر، اتجاء تجزیه ای و اتجاء توحیدی تقسیم می شود.^(۱)

۳. عناصر تفسیر

همان گونه که هر پدیده دارای علل موجهه است، تفسیر قرآن که تلاشی علمی به شمار می آید، ارکانی دارد که بدون آن محقق نمی شود. این ارکان عبارت است از:

الف) فاعل

یعنی مفسر که به تفسیر قرآن اقدام می کند و سعی دارد تا معنای آیات را در مرحله نخست بفهمد و در مرحله بعد آن را به دیگران منتقل کند.

ب) ابزار

منظور از ابزار، عوامل تفسیرکننده قرآن مثل خود قرآن، حدیث و دلیل عقلی است که بدان مصادر و منابع نیز گفته می شود.

ج) ماده و موضوع

ماده تفسیر همان موضوع علم تفسیر، یعنی متن و الفاظ قرآن کریم است که مفسر به بحث از عوارض ذاتیه آن می پردازد.

ص: ۸۷

۱- (۱). سیدمحمدباقر صدر، المدرسه القرآنیه، ج ۲، ص ۶۱۲، چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۳ ق.

یعنی معنا و مراد نهفته در الفاظ و عبارات قرآن. طبق تعریفی که برای تفسیر آورده شد، گفتیم که هدف از تفسیر، رسیدن به مراد الهی است و مفسر به عنوان شارح و توضیح دهنده قرآن در پی آن معنا و مراد است.

تفاسیر قرآن تنها در رکن سوم یکسان اند. اما در بقیه عناصر به نسبت مفسر، ابزار به کار گرفته و هدف، از یک دیگر متمایزند؛ یعنی مفسر در تفسیر مجتبی، امام معصوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است و ابزاری که در این تفسیر به

کار گرفته می شود، وحی بیانی است که خدا به او عطا کرده است. امام هادی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

«خَزَنَةُ لِعَلْمِهِ وَ مُسْتَوْدَعًا لِحِكْمَتِهِ وَ تَرَاجِمَهُ لِتَوْحِيهِ»^(۱) تفاسیر به لحاظ هدف نیز گونه گونه است؛ زیرا تفاسیر گرچه به لحاظ نظری واحدند و همگان در پی رسیدن به مراد الهی و کشف مقصود خدا هستند، در عمل مختلفند.

۴. تفسیر قرآن در عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

عصر امامت امام مجتبی (۴۰-۵۰ ق) دوره پرفرازونشیبی برای جهان جوان اسلامی بود؛ زمانی که هنوز چند صباحی از جنگ های داخلی با امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نگذشته بود و درگیری های ناکثین، قاسطین و مارقین، اوضاع جامعه نوپای اسلامی را از دورن متلاشی کرده بود. امام مجتبی ابتدا به عنوان خلیفه برگزیده شدند، سپس به دلیل بی وفایی اصحاب، به صلح مجبور گردیدند. گرچه منصب امامت آن حضرت تا سال پنجاه ادامه داشت خلافت ظاهری آن حضرت در کم تر

از یک سال به انتها رسید و زمام سیاسی جامعه رسماً به دست معاویه افتاد. مردم با روی گردانی همه جانبه از اهل بیت، عملاً همه امور را به دیگران سپردند.

ص: ۸۸

۱- (۱). شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۲، چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۳ ق.

در این عصر، مفسرانی وجود داشتند که برخی از آنان به نوعی تأثیرگذار در عرصه تفسیر قرآن بودند؛ از جمله:

۱. میثم بن یحیی معروف به میثم تمار (۶۰ قمری)

وی از اصحاب امام امیرمؤمنان، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود که در سال ۶۰ قمری به دستور ابن زیاد به شهادت رسید. نقل روایات تفسیری از وی و نیز وجود کتابی با عنوان تفسیر میثم التمار نشانه مفسر بودن اوست. (۱)

علامه امین عاملی از وی به عنوان خطیب شیعه و متکلم یاد کرده که به ابن عباس گفت هر چه می خواهی از تفسیر قرآن از من بپرس! زیرا من

تنزیل [الفاظ] قرآن را بر علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرائت کردم و آن حضرت تأویل آن را به من تعلیم فرمود. (۲)

۲. مسروق بن اجدع

وی متولد سال اول هجرت و متوفای سال ۶۳ قمری است. ذهبی از وی به عنوان امام در تفسیر و عالم آگاه به معانی قرآن یاد کرده، می نویسد: «او در مکتب تفسیر ابن مسعود تلمذ کرده است.» (۳) آیت الله معرفت نیز وی را یکی از مفسران عصر تابعین می داند و با تعبیر فقیه عابد و کسی که از علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علم آموخته و در جنگ ها همواره کنار حضرت بوده اند یاد می کند. (۴)

۳. علقمه بن قیس

وی در سال ۶۲ قمری و در نود سالگی چشم از جهان فرو بسته است. (۵) وی

ص: ۸۹

- ۱- (۱). شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۴، ص ۳۱۷، بیروت، دارالاضواء، بی تا.
- ۲- (۲). سیدمحسن امین عاملی، اعیان الشیعه، تحقیق حسن امیت، ج ۱۰، ص ۱۹۸، سازمان اوقاف، بی تا
- ۳- (۳). محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۱، ص ۸۹، چاپ پنجم، قاهره، مکتبه وهبه، ۱۴۲۱ ق.
- ۴- (۴). محمدهادی معرفت، التمهید، ج ۹، ص ۳۳۳، چاپ اول، قم: مؤسسه التمهید، ۱۳۸۶ ش.
- ۵- (۵). ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۲۴۴، چاپ اول، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۴ ق.

از اصحاب امام امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَام) (۱) و از شاگردان ابن مسعود بوده است. (۲)

۴. عبدالله بن عباس

وی متولد سه سال پیش از هجرت و متوفای سال ۶۸ قمری است. از وی به عنوان «فارس القرآن» تعبیر کرده اند چنان که پیامبر (ص) فرمودند:

«لِكُلِّ شَيْءٍ فَارِسٌ وَ فَارِسُ الْقُرْآنِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ» (۳) عبدالله بن مسعود که خود از صحابیان مفسر است، به ابن عباس لقب «ترجمان القرآن» داده و گفته است: «نعم ترجمان القرآن ابن عباس» (۴) به ادعای برخی از ارباب رجال، اگر گفته شود وی بعد از پیامبر (ص)، معصومان: حمزه و جعفر، برترین مردان اسلام به شمار می آید به جاست. (۵)

۵. عبدالله بن عمر (متوفای ۷۴ ق)

وی بنا به گزارش ابن خلکان، وی ۸۴ سال عمر کرده است. (۶) بنابراین باید سال های اول بعثت به دنیا آمده باشد. وی در تمامی دوران امامت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَام)، بنا به تعبیر اهل سنت، به عنوان فقیه و مفسر مطرح بوده است. ادنروی از وی این گونه تعبیر می کند: «كان عالما و زاهدا و متورعا و كاملا في معاني القرآن» (۷)

۶. مروه بن سراحیل (متوفای ۷۶ ق)

ذهبی وی را در ردیف تابعیان مفسر از مدرسه عراق به زعامت ابن مسعود به

ص: ۹۰

۱- (۱). ذهبی، همان، ج ۱، ص ۸۹.

۲- (۲). معرفت، همان، ج ۹، ص ۳۲۸؛ ذهبی، همان، ج ۱، ص ۸۹.

۳- (۳). فتال نیشابوری، روضه الواعظین، ج ۲، ص ۲۸۶، چاپ اول، ایران: انتشارات رضی، ۱۳۷۵ ش.

۴- (۴). ابن حجر عسقلانی، همان، ج ۶، ص ۴۱۸-۴۹۳.

۵- (۵). تستری، همان، ج ۵، ص ۲۴۳.

۶- (۶). ابن خلکان، وفيات الاعیان، تحقیق احسن عباس، ج ۳، ص ۷۵، بیروت: دارصادر، ۱۹۰۰ م.

۷- (۷). احمد ادنروی، طبقات المفسرین، تحقیق سلیمان بن صالح، الخزی، ج ۱، ص ۷، چاپ اول، مدینه: مکتبه العلوم والحکم، ۱۹۹۷ م.

شمار آورد. و از عبادت، ورع و صلاح وی یاد کرده است.^(۱)

۷. جابر بن عبدالله انصاری (متوفای سال ۷۸ ق)

وی هفت معصوم را درک کرده که عبارت اند از: پیامبر (ص)، امام علی، فاطمه، امام حسن، امام حسین، امام سجاد و امام باقر. در روایات تفسیری شیعه و اهل سنت، نام وی در ردیف راویان تفسیری و مفسران آمده است. علامه امین از وی با تعبیر «کان من اجلاء المفسرین»^(۲) و ادزروی نیز از وی با تعبیر «و کثیر الروایه من القرآن و معانیه و أحكامه» یاد کرده اند.^(۳)

۸. زفیع بن مهران معروف به ابوالعالیه (متوفای ۹۰ ق)

ذهبی و معرفت وی را در شمار مفسران تابعی و بلکه از مشهوران به تفسیر و از شاگردان مکتب تفسیری ابی بن کعب دانسته اند.^(۴) معرفت در جای دیگر، از وی به امام در قرآن و تفسیر تعبیر کرده است.^(۵)

۹. سعید بن مسیب مدنی (۱۵-۹۵ ق) ملقب به سیدالتابعین.

^(۶)آیت الله معرفت وی را در ردیف مفسران تابعی آورده، درباره وی می نویسد: «وی به وصیت جدش حَزَن در مکتب و منزل علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) [و در کنار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)] تربیت شده^(۷) و تمام دوران امامت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را درک کرده است.»

ص: ۹۱

۱- (۱). ذهبی، همان، ج ۱، ص ۹۲.

۲- (۲). امین عاملی، همان، ج ۴، ص ۴۶.

۳- (۳). ادزروی، همان، ج ۱، ص ۷.

۴- (۴). معرفت، همان، ج ۹، ص ۳۳۵، ذهبی، همان، ج ۱، ص ۸۶.

۵- (۵). معرفت، همان، ج ۲، ص ۱۷۶.

۶- (۶). ابن خلکان، همان، ج ۲، ص ۱۷۶.

۷- (۷). معرفت، همان، ج ۹، ص ۲۸۰.

وی متولد سال ششم از خلافت عمر و حدود سال بیستم قمری و متوفای ۱۰۹ از ممدوحان نزد اهل سنت است که بیش از پانصد نفر از صحابه را درک کرد. (۱) وی قاری و مفسری بود که تمام دوره امامت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را درک کرد..

به خوبی ملاحظه می شود که در این عصر، بازار تفسیر قرآن بر اساس مکتب اهل بیت: رونق لازم نداشته است، زیرا افراد نیک صفت فرصت و مجال ارائه نداشتند و برخی از افراد مسأله دار نیز یا سکوت کردند و یا بر با اغراض خاصی فعالیت داشتند.

ضمناً در این زمان با توحید مصاحفی که عثمان انجام داد، تا حدی از تعدد و تشنّت قرائات قرآن کاسته شد، اما قاریانی بودند که ضمن نقش در نشر فرهنگ و معارف قرآن، با تخصص و تدریس قرائت خود، منشأ اختلافات بعدی شدند؛ از جمله:

۱. عبدالله بن عیاش مخزومی (متوفای ۶۴ ق) از شاگردان ابی بن کعب و استاد یزید بن قعقاع مدنی - از قراء عشره - (۲) وی منشأ قرآن ابن قعقاع است.

۲. عبید بن فضیله خزاعی (متوفای ۷۴ ق) قاری کوفه از شاگردان ابن مسعود و علقمه و استاد حمران بن اعین و یحیی بن وثاب از قراء کوفه در طبقه سوم.

۳. (۳) عبدالله بن حبیب سلمی (متوفای ۷۴ ق) قاری کوفه و از شاگردان ابن مسعود و استاد عاصم بن ابی النجود. وی قرائت را بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرضه کرد. (۴) وی سرچشمه قرائت عاصم بود.

ص: ۹۲

۱- (۱) . ابن حجر عسقلانی، همان، ج ۵، ص ۵۷.

۲- (۲) . معرفت، همان، ج ۲، ص ۱۷۶.

۳- (۳) . همان، ص ۱۷۷.

۴- (۴) . همان، ص ۱۷۶.

۴. زرّین حُبیبش (متوفای ۸۳ ق.) می نویسد وی از بزرگان تابعیان و عالم به قرآن بوده است. قرائت را از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ابن مسعود فرا گرفت و به عاصم تعلیم کرد. (۱)

۵. شخصیت قرآنی امام مجتبی

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با عنوان سبط اکبر پیامبر (ص)، از جایگاه والایی برخوردار بودند این حقیقتی است که محدثان، مورخان، سیره نویسان، مفسران و دیگر دانشمندان جهان اسلام بدان اذعان و اعتراف دارند. (۲) ایشان به عنوان پنجمین خلیفه پیامبر (ص) در میان اهل تسنن (۳) و دومین امام معصوم همه شیعیان هستند.

درباره شخصیت قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باید گفت آن حضرت به عنوان مصداق عترت

«كِتَابَ اللَّهِ وَعَتْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي فَإِنَّ اللَّطِيفَ الْخَبِيرَ قَدْ عَهَدَ إِلَيَّ أَنْهُمَا لَتَيْتَرَفَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحُضْرَ» (۴) قرین جداناپذیر قرآن و مفسر واقعی قرآن بودند. افزون بر این، در بسیاری از آیات قرآن کریم، حضور تفسیری، تأویلی و مصداقی دارند که مهم ترین آن ها عبارت اند از آیه کلمات: (وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ) (۵)

آیه مباحله: (فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنفُسَنَا وَ أَنفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ

فَنَجْعَلُ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ) (۶) آیه تطهیر:

ص: ۹۳

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) . برای آگاهی از این حقیقت نک: فضائل الخمسه من الصحاح الستة، تألیف سیدمرتضی حسینی فیروزآبادی، جلد ۱-۳، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶.

۳- (۳) . ابن اثیر، الکامل، ج ۲، ص ۱۰۶، بی جا، بی تا، مسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۳۴۶، بی جا، بی تا.

۴- (۴) . شیخ کلینی، کافی، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۲، ص ۴۱۴، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.

۵- (۵) . سوره بقره، آیه ۱۲۴.

۶- (۶) . سوره آل عمران، آیه ۶۱.

(إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً)، (١) آیه مودت: (قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ)، (٢) آیه ابرار و هل أتى: (إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا، عَيْنًا يُشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا، يُوفُونَ بِالْإِذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا، وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مَشْكُونًا وَ تَيْمَامًا وَ أُسِيرًا، إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكْرًا، إِنَّا نَخَافُ مِن رَّبِّنَا يَوْمًا غَيُّوسًا قَطَطِرًا) (٣) و بسیاری دیگر از آیات.

آن چه در این جا مناسب است بدان اشاره شود، صلح حسنی از وجهه قرآن و تفسیر آن است. محمد بن مسلم از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت می کند که ذیل آیه شریفه (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزُّكَاةَ) فرمود:

وَ اللَّهُ الَّذِي صَنَعَهُ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كَانَ خَيْرًا لِهَذِهِ الْأُمَّةِ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ، وَ اللَّهُ لَفِيهِ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ، وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزُّكَاةَ) إِنَّمَا هِيَ طَاعَةُ الْإِمَامِ؛

به خدا سوگند آنچه حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای این امت انجام داد، بهتر است از آن چه خورشید بر آن می تابد. به خدا سوگند این آیه درباره وی نازل شده است: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ...)

مهم در این جا تنها پیروی از امام است. (٥)

در روایتی دیگر، حسن بن زیاد عطار روایت می کند که درباره این آیه (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ...) از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدم، حضرت فرمود:

ص: ٩٤

١- (١) .سوره احزاب، آیه ٣٣.

٢- (٢) .سوره شوری، آیه ٢٣.

٣- (٣) .سوره انسان، آیه ٥-١٠.

٤- (٤) .سوره نساء، آیه ٧٧.

٥- (٥) .تفسیر عیاشی، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، ج ٢، ص ٢٣٥، چاپ اول، تهران: بی جا، ١٣٨٠ ق؛ کلینی، همان، ج ١٥، ص ٧٣٣.

نَزَلَتْ فِي الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) أَمْرَهُ اللَّهُ بِالْكَفِّ ؛

درباره حسن بن علی نازل شده که خدا وی را امر کرد تا دست [از جنگ] بکشد. (۱)

محدث حویزی نیز از ادريس مولى عبدالله بن جعفر نیز از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همین معنا را روایت کرده است. (۲) این آیه از یک سو که به اقتضای اوضاع زمانی، مکانی و نیرو، دستور دست کشیدن از جنگ را به مؤمنان داده است، در عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تحقق عینی یافت و حضرت به عنوان عامل به قرآن بدان عمل کردند. از سوی دیگر، اگرچه ظاهر و تنزیل آیه عصر پیامبر (ص) و خطاب آن به مؤمنان عصر نبوی است، تأویل و باطن آن امام به حق و اصحاب آن در زمان دیگر است که در عصر مجتبی محقق شد. این احتمال نیز وجود دارد که با توجه به تعبیر روایت امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که فرمود:

«نَزَلَتْ فِي الْحَسَنِ ...» واقعاً مورد نزول امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند.

در روایت دیگری که علی بن ابراهیم نقل کرده که حسین بن زیاد می گوید: از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شنیدم که درباره آیه شریفه (وَ أَنَا لَا نَدْرِي أَسْرُّ أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرْادُ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا) (۳) فرمود:

لَا بَلَّ وَاللَّهِ شَرُّ أُرِيدَ بِهِمْ - جِئِنَ بَايَعُوا مُعَاوِيَةَ وَ تَرَكَوا الْحَسَنَ بِنَّ عَلِيٍّ. (۴)

ص: ۹۵

۱- (۱) . عده ای از علماء، اصول الستة عشر، ص ۱۲۲، چاپ اول، قم: دارالشیبتری، ۱۳۶۳ ش.

۲- (۲) . عروسی حویزی، تفسیر نورالثقلین، ج ۱، ص ۵۱۹، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.

۳- (۳) . سوره جن، آیه ۱۰.

۴- (۴) . تفسیر قمی، تحقیق و تصحیح طیب موسوی جزایری، ج ۲، ص ۳۹۱، چاپ سوم، دارالکتاب، ۱۴۰۴ ق؛ عروسی حویزی، همان، ج ۵، ص ۴۳۸.

ابن عجبیه (۱۲۲۴-۱۱۶۰ ق) از مفسران اهل تسنن نیز در تفسیر آیه شریفه (فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ) (۱) این آیه را اشارت به صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دانسته و می گوید:

حسن بن علی با صلح با معاویه و گذشت از حق خود، امور مسلمانان را اصلاح و از خون ریزی جلوگیری کرد. (۲)

نوشتار دوم: نقش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تفسیر قرآن

اشاره

روی گردانی مردم از خاندان عصمت و طهارت و رویکرد آنان به سلطنت اموی، رخداد ناگوار و تلخی بود که در عصر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وقوع

پیوست. در این زمان، گرچه خلافت ظاهری از دست امام ربوده شد امامت و ولایت معنوی آن حضرت که به اراده الهی در وی قرار داده شده باقی بود و امام هم چنان نسبت به احوال پیرامونی خود به ایفای نقش می پرداختند و رسالت هدایتی را که در لوای امامت بر عهده داشتند به انجام می رساندند که تبیین و تفسیر کلام الهی یکی از آن هاست. با مرور در روایات تاریخی و تفسیری، به نقش امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تفسیر قرآن می توان پی برد. پس از این اشاره خواهد شد که امام

مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با زیر نظر داشتن مسیر حرکت تفسیر قرآن، به تصحیح خطاهای آن پرداختند.

توجه به دو نکته در این جا ضروری است: اول این که درباره روایات تفسیری و از جمله روایات مجتوبیه دو اصطلاح وجود دارد: یکی گونه های روایات تفسیری؛ دوم گونه های تفسیری روایی که بر همین اساس، به نمونه هایی اشاره می شود. نکته دوم این که نقل روایات تفسیری در این مقاله لزوماً به معنای قبول روایت نیست؛ زیرا در

ص: ۹۶

۱- (۱). سوره شوری، آیه ۴۰.

۲- (۲). ابن عجبیه، البحر المدید، تحقیق احمد عبدالله قرشی، ج ۵، ص ۲۲۵، چاپ اول، قاهره، ۱۴۱۹ ق.

این جا صرف نقل حدیث مطرح است و بعد از پذیرش مبنایی اعتبار خبر واحد در تفسیر، و بررسی شرایط آن می توان قضاوت درست داشت.

گونه های روایات تفسیری

مراد از گونه های روایات تفسیری، این است که روایات رسیده از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عرصه قرآن و تفسیر گوناگون است: برخی در خصوص تفسیر قرآن، برخی در تأویل و یا بطن آیات، برخی تطبیق مصادیق، برخی قرائت قرآن، بعضی معرف قرآن، برخی بیان گر شأن و سبب نزول و برخی بیان گر فضایل قرآن و جز آن است.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و قرائت قرآن

مسأله تعدد قرائت، از موضوعات زیرساختی در تفسیر قرآن کریم است، زیرا تا کلمات و شکل و اعراب آن مشخص نباشد، معلوم نیست مفسر دنبال تفسیر چه متنی است. از این رو، در میان کسانی که اختلاف قرائت و تعدد آن را پذیرفته اند، جایگاه مهمی دارد. به هر صورت، با فرض تعدد پذیرش قرائت، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان یکی از قُرَاء بودند امین الاسلام طبرسی در فن اول از مقدمه مجمع یادکرد از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عنوان قاری مدنی را نقل کرده است. معجم القراءات نیز نام ایشان را در شمار قاریان همراه با بیان موارد اختلاف آورده است. مفسران اهل تسنن نیز هر جا به قرائت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دست یافتند، به آن توجه کردند و در تفسیر خود بدان استناد نمودند.

باید توجه داشت که موارد نقل شده در اختلاف قرائت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با قراء مشهور بسیار اندک است و از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی کند. از جمله این

آیه شریفه که می فرماید: (ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ) (۱) که کلمه «إِنَّكَ» در قرائت مشهور به کسر همزه است. (۲) البته طبرسی تنها کسانی را از مشهور استثنا کرده اما در قرائت منسوب به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده که آن حضرت «أَنَّكَ» و به فتح خوانده اند. (۳)

البته مواردی هم وجود دارد که مفسران به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت داده اند. مثل اختلاف در آیه: (الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى) (۴) که برخی چون آبیاری بر این باورند که قرائت جمهور «یتزکی» به عنوان فعل مضارع «تزکی» است. اما حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن را ادغام «تاء» در «زاء» یَزَكِّي قرائت فرموده اند. (۵) در حالی که این یک خطای رجالی است، زیرا قاری این قرائت حسن بن علی بن حسن بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است.

(۶) از این بحث می توان چنین نتیجه گرفت که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قرائت مشهور میان مسلمانان را پذیرفته و آن را تأیید کرده بودند.

سبب نزول

امام عسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره آیه شریفه: (قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً

ص: ۹۸

- ۱- (۱) . سوره دخان، آیه ۴۹.
- ۲- (۲) . شیخ طبرسی، همان، ج ۹، ص ۱۰۲.
- ۳- (۳) . سید محمود آلوسی، روح المعانی، تحقیق علی عبدالیاری، ج ۱۳، ص ۱۳۲، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵؛ ابوحیان اندلسی، بحرال محیط، تحقیق صدقی محمد جمیل، ج ۹، ص ۴۰۸، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ ق؛ ابراهیم آبیاری، المسوعه القرانیه، ج ۶، ص ۲۴۴، مؤسسه سجل العرب، بی جا، ۱۴۰۵ ق.
- ۴- (۴) . سوره لیل، آیه ۱۸.
- ۵- (۵) . آبیاری، همان، ج ۶، ص ۳۸۷.
- ۶- (۶) . ابوحیان اندلسی، همان، ج ۱۰، ص ۴۹۸.

مِنْ دُونَ النَّاسِ فَتَمَنُّوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱) از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) نقل می کند که آن حضرت فرموده اند:

خدا یهود را به وسیله پیامبرش [به خاطر نپذیرفتن حق] سرزنش کرد، با دلیل و برهان قاطع راه عذرشان را بست، و به آن ها ثابت کرد که محمد (ص) «سَيِّدُ النَّبِيِّينَ وَ خَيْرُ الْخَلْقِ أَجْمَعِينَ...» است. یهود برای مکابره پیش پیامبر رفته و گفتند:

«لِمَا نَذَرِي مَا تَقُولُ؟ وَ لَكِنَّا نَقُولُ: إِنَّ الْجَنَّةَ خَالِصَةٌ لَنَا مِنْ دُونِكَ يَا مُحَمَّدُ وَ دُونَ عَلِيٍّ وَ دُونَ أَهْلِ دِينِكَ وَ أُمَّتِكَ وَ إِنَّا بِكُمْ مُتَبَلِّغُونَ [وَ] مُتَمَتِّحُونَ، وَ نَحْنُ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ الْمُخْلِصُونَ وَ عِبَادُهُ الْخَيْرُونَ، وَ مُشِيَّتِجَابُ دُعَاؤُنَا، غَيْرُ مَزْدُودٍ عَلَيْنَا بِشَيْءٍ مِنْ سُؤْلِئِنَا رَبَّنَا». هنگامی که چنین سخن گفتند، خدا به پیامبرش فرمود که به آن ها بگویند

: (إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ... وَ لَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ) (۲).

جریان قرآن از عصر نزول به همه زمان ها

بی تردید قرآن در بازه زمانی خاص و در طول بیست و چند سال و به مناسبت های ویژه نازل شده است. اما نمی تواند محدود و منحصر به آن زمان باشد، بلکه در هر عصر و زمان که مصداق یابد باید جاری و ساری باشد. امام

مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) در برخورد با یکی اصحاب، به صورت عینی این حقیقت را روشن کردند. خدای سبحان در قرآن کریم می فرماید: (وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) «۳ این آیه، به وضع گروهی از مسلمانان گناهکار اشاره دارد که اقدام به توبه و جبران اعمال سوء خود کردند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) با استشهاد به این آیه، خطاب به حبيب بن

ص: ۹۹

۱- (۱) . سوره بقره، آیه ۹۴.

۲- (۲) . تفسیر منسوب به امام حسن عسکری، تصحیح مدرسه امام مهدی (عج)، ص ۴۴۳، چاپ اول، قم: مدرسه امام مهدی، ۱۴۰۹ ق.

«یا حَبِيبُ رَبِّ مَسِيرِ لَكَ فِي غَيْرِ طَاعَةِ اللَّهِ تَعَالَى»؛ ای حبيب! گاهی مسیر تو در غير طاعت از خدا است». وی گفت: «راه من، همان راه پدريت است و آيا مسير طاعت خدا نيست؟» امام فرمود:

«بلى و لكنك اطعت معاوية على دنيا قلبه زائده قلين قام بك في دنياك فلقد فعد بك في دينك»؛ آرى، در مسير خداست، ولى تو به خاطر دنياى اندك از معاويه پيروي كردى؛ اگر بر دنيايت بيفزاييد از دينت مى كاهد. حضرت سپس فرمود:

«وَلَوْ كُنْتَ إِذْ فَعَلْتَ شَرًّا فَعَلْتَ خَيْرًا كَانَ ذَلِكَ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» ۱ و لكنك كما قال الله تعالى: كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ۲ تو اگر بدى و خوبى را با هم انجام دهى! مانند كسانى هستى كه عمل صالح و ناصالح را به هم درآميختند، اما مانند اين است كه [خدا فرمود]: اعمال سوء آن ها هم چون زنگارى بر دلشان نشسته، و از درك حقيقت و امانده اند. (۱) اين سخن امام نشان مى دهد اگر چه نزول اين آيه درباره ابولبابه و هم فكرانش در جنگ تبوك است، (۲).

اما به آن ها منحصر نيست، بلكه در

هر زمان كه مصداق يابد، منطبق خواهد شد. در حقيقت، روشن گر اين است كه نزول آيه تخصيص نمى زند، بلكه تمام افرادى را شامل مى شود كه اعمال نيك و بد را به هم آميخته اند و از كارهاى بد خویش پشيمانند .

بيان بطن آيه

برخی از آیات قرآن، ممکن است دارای لایه های مختلف معانی باشند. لایه

ص: ۱۰۰

۱- (۳) . آلوسی، همان، ج ۶، ص ۱۴.

۲- (۴) . شيخ طبرسى، همان، ج ۵، ص ۱۰۱.

اول همان است که به اذهان عموم تبادر می کند که همان معنای لغوی و یا ترجمه است. لایه دوم، با ابزار لغوی قابل دریافت نیست و باید با تعمق بیش تر به آن رسید که همان تفسیر است. در ورای این معنا لایه هایی در سطح ژرف تری وجود دارد که نه تنها با لغت شناسی ممکن نیست بلکه حتی با ادوات و علوم تفسیری نیز قابل دریافت نباشد بلکه به ابزاری فراتر از امور عادی نیاز دارد که به تعبیری در بطن و باطن الفاظ قرار دارد. مراد از بطن این مرتبه از معناست که از آن به معنای دوم برای کلام تعبیر شده، در مقابل معنای اول برای کلام که از آن به ظُهر تعبیر می شود. (۱) در روایات تفسیری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مواردی از این نوع برمی خوریم. درباره آیه «وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا» ظاهر آیه این است که گروه های انسانی با پذیرش دین الهی بدان وارد می شوند. اما امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پاسخ به پرسش از معنای ناس می فرماید:

«نَحْنُ النَّاسُ، وَ أَشْيَاعُنَا أَشْبَاهُ النَّاسِ، وَ أَعْدَاؤُنَا النَّسَنَاسُ». در ادامه روایت آمده که امیرمؤمنان بین دو چشم فرزندش را بوسیدند و فرمودند: «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ». (۲)

تفسیر به مصداق

یکی از انواع کشف مراد از آیات قرآن، تطبیق و یا تفسیر به مصداق است که خود گونه هایی دارد:

ص: ۱۰۱

۱- (۱). معرفت، همان، ج ۳، ص ۲۶.

۲- (۳). ابوالفتح رازی، روض الجنان، تحقیق محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، ج ۳۲، ص ۳۴۰، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی استان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صبح آن شبی که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شهادت رسید، در خطابه ای فرمودند:

«أَنَا مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ الَّذِينَ افْتَرَضَ اللَّهُ مَوَدَّتَهُمْ وَوَلَايَتَهُمْ، فَقَالَ فِيمَا أَنْزَلَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ (ص): «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً ۖ» ۱

وَاقْتِرَافُ الْحَسَنَةِ : مَوَدَّتُنَا؛ اقتراف حسنه، مودت ما اهل بیت است. (۱)

اقتراف یعنی اکتساب، و اقتراف حسنه به معنای به دست آوردن حسنه است. (۲) قسمت نخست سخن امام که فرمود:

«أَنَا مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ الَّذِينَ...» بیان مصداق منحصر است چون از قرابتی جز اهل بیت مراد نیست؛ زیرا آیه فرمود: «... إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ». اما قسمت دوم سخن امام که فرمود

: «اقْتِرَافُ الْحَسَنَةِ : مَوَدَّتُنَا» مصداق بارز را نشانه کرد چون اقتراف حسنه عام است و شامل هر حسنه ای می شود ولی امام این حسنه را به مودت اهل بیت: تفسیر کردند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره مصداق مؤمن در آیه «أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ» ۴، خطاب به ولید بن عبدالملک که زبان به شماتت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گشوده بود، فرمود:

کیف تشتم علیا و قد سماه الله مؤمنا فی عشر آیات، و سماک فاسقا؟

چگونه به خود اجازه می دهی علی را که خدای در ده آیه از قرآن او را مؤمن خوانده است شتم کنی و در حالی که تورا فاسق خوانده است. (۳)

ص: ۱۰۲

۱- (۲). شیخ طوسی، امالی، تصحیح مؤسسه بعثت، ص ۲۷۰، چاپ اول، قم: دارالتحقیق، ۱۴۱۴ ق؛ شیخ طبرسی، همان، ج ۹، ص ۴۵.

۲- (۳). جوهری، همان، کلمه قرف.

۳- (۵). محمود زمخشری، کشف، ج ۳، ص ۵۱۵، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.

بدیهی است نه مؤمن منحصر به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است و نه فاسق منحصر به ولید بلکه حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ارزش ایمان، مصدق بارز و ولید در ضدارزش، مصداق بارز است.

ب) بیان مصداق انحصاری

قرآن در آیه شریفه تطهیر فرمود: **﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾** (۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

... لَمَّا نَزَلَتْ آيَةُ التَّطْهِيرِ جَمَعْنَا رَسُولَ اللَّهِ (ص) فِي كِسَاءٍ لَأُمَّ سَلَمَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا) خَيْرِي، ثُمَّ قَالَ: «اللَّهُمَّ هَؤُلَاءِ أَهْلُ بَيْتِي وَ عَثْرَتِي فَأَذْهِبْ عَنْهُمْ الرِّجْسَ وَ طَهِّرْهُمْ تَطْهِيراً» (۲).

سپس می افزاید:

«فَلَمْ يَكُنْ أَحَدٌ فِي الْكِسَاءِ غَيْرِي وَ أَخِي وَ أَبِي وَ أُمِّي»؛ غیر از من و برادرم و پدر و مادرم کسی زیر کساء نبود. به خوبی روشن است که امام با جمله اخیر اهل بیت را به اعضای خانه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) منحصر کردند.

ج) بیان مصداق بهیان

ابن ابی حاتم از مقسم (۳) نقل می کند که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تفسیر آیه شریفه: **﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾** (۴) را پرسید. آن حضرت فرمود:

«الرَّجُلُ الْمُؤْمِنُ يَعْمَلُ عَمَلًا صَالِحًا فَيُخَيَّرُ بِهِ أَهْلَ بَيْتِهِ»؛ هرگاه مرد مؤمن عمل صالحی را انجام دهد آن را به اهل بیت خود گزارش دهد. (۵).

نیز روایت می کند که آن حضرت در تفسیر این آیه

ص: ۱۰۳

۱- (۱) .سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- (۲) . شیخ طوسی، همان، ص ۵۵۹؛ شیخ طبرسی، همان، ج ۸، آیه ۵۶۰.

۳- (۳) . مقسم به کسر میم و فتح سین مشترک بین چند نفر است از جمله: مقسم بن بجره، مقسم بن عبیدالله، مقسم بن سعد، و مقسم بن ضبی کوفی. به نظر می رسد مراد از مقسم در این جا نفر اول باشد.

۴- (۴) .سوره ضحی، آیه ۱۱.

۵- (۵) . ابن ابی حاتم، تفسیرالقرآن العظیم، تحقیق اسعد محمدالطیب، ج ۱۰، ص ۳۴۴۵؛ آلوسی، همان، ج ۱۵، ص ۳۸۴.

«إذا أصبت خيرا فحدث إخوانك»؛ هر گاه کار خیری انجام دادی آن را برای برادرانت بازگو کن. (ابن اُبی حاتم، همان). طبق این روایت، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نعمت را به انجام دادن کار خیر و عمل صالح، و گزارش آن را به تحدیث تفسیر فرموده اند. واژه نَعَمَت به فتح نون، اسم مصدر از مصدر إنعام، و واژه نَعَمَت به کسر نون اسم مصدر از مصدر تَنَعَّم به معنای عیش و رفاه است. (۱) این کلمه بر اساس آموزه های قرآن که فرمود: (وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً) ۲ هم شامل نعمت های ظاهری می شود و هم نعمت های باطنی را در بر می گیرد. برخی از مفسران می نویسند: بنا بر این که خطاب به کفار باشد، مراد از نعمت های ظاهری گوش، چشم، دیگر جوارح، سلامت، عافیت و رزق طیب است و مقصود از نعمت باطنی (غایب از حس) شعور، عقل و اراده است و بنا بر این که خطاب به همگان باشد نعمت ظاهری گفته شده به اضافه دین که تنظیم کننده امور دنیا و آخرت است و منظور از نعمت باطنی، امور گفته شده به اضافه مقامات معنوی است که به اخلاص در عمل منتهی می شود. (۲) مفسران در مجموع، اموری چون

اسلام، پیامبر (ص)، قرآن، حسن صورت، تسویه اعضاء، رزق، جوارح، اقرار به زبان، تخفیف شرائع، پیروزی بر دشمن، را نعمت ظاهری دانسته اند. و اموری چون گناهان بدون عقوبت، معرفت، جوانح (قلب)، اعتقاد به قلب، حسن خلق، شفاعت، امداد فرشتگان و محبت را نعمت باطنی معرفی کرده اند.

بدیهی است همه این نعمت ها و از جمله نعمت های باطنی، مصداق آشکار است. اما امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نعمت توفیق الهی بر انجام دادن کار خیر اشاره می کند که مردم و از جمله مفسران توجهی بدان ندارند و به اصطلاح مصداق پنهان است

ص: ۱۰۴

۱- (۱). احمد فیومی، مصباح المنیر، کلمه نعم، چاپ دوم، قم: دارالهیجره، ۱۴۱۴.

۲- (۳). المیزان، ج ۱۶، ص ۲۳۰.

و این را تنها در مکتب اهل بیت: می توان دید، چنان که امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«مَا أَنْعَمَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى الْعَبْدِ بِبَيْتٍ مَا أَنْعَمَ بِهِ مِنَ التَّوْفِيقِ» (۱).

بیان مراد جدی از آیه

خدای سبحان می فرماید: (و شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) ۲.

معلوم است که مشاوره،

گرفتن رأی و نظر برای بهتر شدن امور است. در این آیه شریفه، هر چند مطلق است و به نظر می رسد همه امور را دربرمی گیرد. به طور قطع می دانیم امر دین و تشریح را شامل نمی شود؛ چون آن ها از طریق وحی به پیامبر (ص) ابلاغ می گردید. اما این پرسش رخ می نماید که آیا پیامبر (ص) در امور دنیا از جمله سیاست و اداره جامعه، تبلیغ احکام، سیاست خارجی و... به شور و مشورت نیاز داشتند. شاید بگویند آیه دست کم این موارد را در نظر دارد! اما امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره می فرماید:

قَدْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّهُ مَا بِهِ إِلَهُمْ حَاجَةٌ وَ لَكِنْ أَرَادَ أَنْ يَسْتَشِرَّ بِهِ مِنْ بَعْدِهِ؛ خدا می دانست که پیامبر (ص) نیاز به مشورت ندارد، ولی خدا اراده فرمود تا به عنوان سنت بعد از پیامبر (ص) باقی باشد. (۲) بنابراین، مراد جدی خداوند از این آیه، مشورت کردن پیامبر (ص) نیست، بلکه تعلیم سنتی برای بعد از آن حضرت است.

تصحیح برداشت غلط

در روایات مجتوبه، به احادیثی برمی خوریم که آن حضرت برداشت غلط از

ص: ۱۰۵

۱- (۱). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، تصحیح جمعی از محققان، ج ۷۱، ص ۲۸۲، چاپ دوم، بیروت: داراحیا التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

۲- (۳). سید عبدالاعلی موسوی سبزواری، مواهب الرحمن، ج ۷، ص ۹، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه اهل البیت، ۱۴۰۹ ق.

قرآن را تصحیح کرده اند. از جمله در آیه شریفه: (لَتَسْتَوُوا عَلَىٰ طُهْرِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَ تَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ) ۱ که ظهور در تسبیح، تنزیه و ذکر نعم الهی دارد. در برخی از روایات چنین آمده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردی سوار بر مرکب را دیدند که آیه (سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا) را می خواند. امام پرسید:

«أبهذا أمرتم؟» آیا به این کار مأمور شده اند. راکب پرسید: «پس به چه چیز مأموریم؟» حضرت فرمود:

«إِنْ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ؛ باید نعمت پروردگار را یادآور شد.» (۱)

در سیره دیگران نیز همین است. در روایتی چنین آمده است

: «رَكِبَ عَلَيَّ بُنُّ»

أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فَلَمَّا وَضَعَ رِجْلَهُ فِي الرِّكَابِ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ، فَلَمَّا اسْتَوَى عَلَى الدَّابَّةِ قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَكْرَمَنَا وَ حَمَلَنَا فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقَنَا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقَ تَفَضُّلاً (۲)

سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَ مَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ، ثُمَّ سَبَّحَ اللَّهُ ثَلَاثًا وَ حَمِدَ

اللَّهُ ثَلَاثًا ثُمَّ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي فَإِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ، ثُمَّ قَالَ كَذَا فَعَلَّ رَسُولُ اللَّهِ (ص) وَ أَنَا رَدِيغُهُ (۳)

گونه های تفسیر روایی

منظور از گونه های تفسیر روایی، این است که امام با این روایات، گاهی تفسیر قرآن به قرآن داشته است، گاهی تفسیر قرآن به روایت معصوم پیش از خود، گاهی قرآن را به دلیل عقلی و امثال آن تفسیر کرده در مواردی تفسیر

ص: ۱۰۶

۱- (۲). زمخشری، همان، ج ۴، ص ۲۳۹؛ المیزان، ج ۱۸، ص ۸۸.

۲- (۳). سوره اسراء، آیه ۷۰.

۳- (۴). شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، تصحیح مؤسسه آل البیت، ج ۱۱، ص ۳۹۱، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۹ ق.

کلامی، در مواردی تفسیر فقهی، در مواردی تفسیر تاریخی و... انجام گرفته است. از سوی دیگر، تفسیر روایی و مأثور از مصعومان: و از جمله امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به دو گونه مستقیم و غیرمستقیم تجلی کرده است؛ یعنی گاهی امام بدواً و یا در پاسخ راوی می فرماید: تفسیر آیه چنین و چنان است. گاهی امام مطلبی را در قالب یکی از معارف الهی بیان داشته باشند، اما مقصود بعضی از آیات را روشن کرده است. در تفسیر مجتبی هر دو قسم وجود دارد. در این نوشتار، تنها نمونه هایی از این گونه های تفسیری خواهد آمد و با توجه به منابع مختلف تفسیری و روایی شیعی و سنی نقل خواهد شد.

تفسیر قرآن به قرآن

طبرسی روایت می کند که شخصی وارد مسجد پیامبر (ص) شد و دید مردی از پیامبر (ص) حدیث نقل می کند. از وی از تفسیر (وَ شَاهِدٌ وَ مَشْهُودٌ) (۱) پرسید، گفت: «مقصود از شاهد روز جمعه و مراد از مشهود روز عرفه است.» سراغ مرد

دیگری رفتم که او نیز از پیامبر (ص) حدیث می کرد. او نیز گفت: «مراد از شاهد روز جمعه و مقصود از مشهود روز عید قربان است.» سراغ شخص سوم که جوانی خوش سیما بود رفتم که او نیز از پیامبر (ص) حدیث نقل می کرد. او نیز گفت:

«أَمَا الشَّاهِدُ فَمُحَمَّدٌ (ص) وَ أَمَا الْمَشْهُودُ فَيَوْمُ الْقِيَامَةِ». سپس افزود: (أَمَا سَمِعْتَهُ سَبْحَانَهُ يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا). (۲) و قال (ذَلِكَ يَوْمَ مَجْمُوعٍ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ

ص: ۱۰۷

۱- (۱) . سوره بروج، آیه ۳.

۲- (۲) . سوره احزاب آیه ۴۵.

يَوْمَ مَشْهُودٌ). (۱) راوی می گوید پرسیدم: «این ها کیان اند؟» گفتند: «نفر اول، ابن عباس، نفر دوم ابن عمر و نفر سوم حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است.» (۲) علامه طباطبایی می نویسد:

این حدیث به طرق مختلف و الفاظ نزدیک به هم روایت شده است و تفسیر امام مجتبی با سیاق آیه سازگارتر از دیگر تفاسیر است. (۳)

طبق این روایت، حضرت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تفسیر قرآن، از خود قرآن استمداد کرده و به اصطلاح تفسیر قرآن به قرآن صورت داده است.

ضمناً از این روایت، به این نکته می رسیم که آن حضرت اگر امکان می یافتند و فرصت و مخاطب داشتند، به تفسیر قرآن می پرداختند و خطای دیگران را تصحیح می کردند.

تفسیر قرآن به روایت

قرآن کریم می فرماید: (الَّذِينَ يُثِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) (۴)

احسان یعنی انعام به دیگری و

کارهای نیک که معنای متبادر به ذهن نیز همین است. با دقت در انتهای آیه و این که جمله (وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) پس از انفاق، کظم غیظ و عفو آمده، به این نکته می توان پی برد که مراد از احسان در این آیه، همان انفاق در غم و شادی یا عسر و یسر، و فرو بردن خشم و پرهیز از انتقام، و گذشت از حق شخصی است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با نقل روایتی از پیامبر (ص) نقل می کند که فرمود:

(إِنَّ أَحْسَنَ الْحَسَنِ الْخُلُقِ الْحَسَنُ)؛ نیکوترین نیکی ها، اخلاق نیکو است. (۵) این تفسیر ضمن این که مصداق پنهان

ص: ۱۰۸

۱- (۱) .سوره هود، آیه ۱۰۳.

۲- (۲) . شیخ طبرسی، همان، ج ۱۰، ص ۷۰۸.

۳- (۳) . المیزان، ج ۲۰، ص ۲۵۵.

۴- (۴) . سوره آل عمران، آیه ۱۳۴.

۵- (۵) . شیخ صدوق، خصال، تصحیح علی اکبر غفاری، ج ۱، ص ۲۹، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه ۱۴۱۷ ق؛ جلال الدین سیوطی، دارالمنشور، ج ۲، ص ۷۶، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.

احسان را آشکار می کند، تفسیر خود امام مجتبی (ص) نیست، بلکه تفسیری است که آن حضرت از جدش روایت می کند؛ چنان که آن حضرت از جدش پیامبر (ص) نقل می کند که فرمود:

(حُبُّ اهلِ بیتی وَ دُریتی استکمالُ الدینِ وَ تلا رسول الله (ص) هذه الآية: «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا» (۱). (۲) پیامبر (ص) در این روایت، محبت اهل بیت و ذریه اش را وسیله کامل شدن دین معرفی می فرماید.

تحدیث تفسیر

روایت شده که شخصی از امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست تا «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» را تفسیر کند! حضرت فرمود:

«حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَخِيهِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِيهِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): أَنَّ رَجُلًا قَامَ إِلَيْهِ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنِي عَنْ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مَا مَعْنَاهُ فَقَالَ: إِنَّ قَوْلَكَ اللّٰهُ أَكْبَرُ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ اللّٰهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ هُوَ الْأَسْمُ الَّذِي لَا يُتَّبَعِي أَنْ يُسَمَّى بِهِ غَيْرُ اللّٰهِ وَ لَمْ يَتَّسَمَّ بِهِ مَخْلُوقٌ فَقَالَ الرَّجُلُ فَمَا تَفْسِيرُ قَوْلِهِ «اللّٰهُ» قَالَ هُوَ الَّذِي يَتَأَلَّهُ إِلَيْهِ عِنْدَ الْحَوَائِجِ وَ الشَّدَائِدِ كُلُّ مَخْلُوقٍ

عِنْدَ انْقِطَاعِ الرَّجَاءِ مِنْ جَمِيعٍ مَنْ هُوَ دُونَهُ وَ تَقَطُّعِ الْأَشْتَابِ مِنْ كُلِّ مَنْ سِوَاهُ...» (۳).

این روایت که تفسیر آیه بسمله و به ویژه تفسیر کلمه «الله» را

دربردارد و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان فرموده اند، به وسیله امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت شده و آن حضرت برای امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت فرموده اند.

ص: ۱۰۹

۱- (۱). سوره مائده، آیه ۳.

۲- (۲). شیخ صدوق، امالی، ص ۱۹۲، چاپ ششم، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ ش.

۳- (۳). شیخ صدوق، توحید، تصحیح هاشم حسینی، ص ۲۳۱، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق؛ عروسی حویزی، همان، ج ۱، ص ۷۱۸.

تفسیر تاریخی قرآن و نیز تفسیر قرآن به تاریخ یکی از اتجاهات و گرایش های تفسیری است. در روایات مجتویه، به مواردی برمی خوریم که می توان با قرار دادن تاریخ در کنار آیه قرآن، از مراد آیه پرده برداری کرد. در تاریخ است که امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در شب بیست و یکم رمضان به شهادت رسیدند. (۱) حاکم نیشابوری نیز از حرث بن مخشی روایت می کند که گفته است علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) صبح بیست و یکم رمضان به قتل رسید. (۲) در ادامه همین روایت که به گفته حاکم صحیح الإسناد است، آمده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خطبه ای در همان روز فرمودند:

«قتل [علی] ليله أنزل القرآن». (۳) نتیجه چیش دو مطلب شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در بیست و یکم رمضان، و شب نزول قرآن این است که مراد از (شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَ الْفُرْقَانِ...) ۴ و ليله مبارکه

در آیه (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ) (۴) و شب قدر در آیه (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ) (۵) بیست و یکم رمضان است.

هم چنین از یک سو خدای سبحان در قرآن می فرماید: (وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّمَيِّزِ الْجَمْعَانِ) (۶) و از سوی دیگر عبدالله بن حبيب سلمی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت می کند که فرمود: «

كانت ليلة الفرقان يوم التقي الجمعان لسبع عشره

ص: ۱۱۰

-
- ۱- (۱). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۱۹؛ کافی، ج ۱، ص ۴۵۲؛ شیخ مفید، ارشاد، ص ۹؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۲۷۷؛ دیلمی، ارشادالقلوب، ج ۲، ص ۱۱.
 - ۲- (۲). مستدرک حاکم، ج ۱۰، ص ۴۹۳.
 - ۳- (۳). سیوطی، همان، ج ۲، ص ۳۷.
 - ۴- (۴). سوره دخان، آیه ۳.
 - ۵- (۵). سوره قدر، آیه ۱.
 - ۶- (۶). سوره انفال، آیه ۴۱.

امام به این نکته تصریح دارد که هفده رمضان زمان جنگ بدر بوده که قرآن از آن به «یوم الفرقان» تعبیر کرده است.

تفسیر فقهی و تأسیس قاعده فقهی

خدای سبحان در قرآن در داستان حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الظَّالِمِينَ) (۲). از سوی دیگر، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طبق روایتی [در نزاعی] قضاوت فرمود که اصل در هر لقیطی این است که وی آزاد است (۳) و به این آیه استناد فرمودند. وجه استناد بسا به این است که جمله «وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الظَّالِمِينَ» یا از برادران یوسف است که می دانستند وی آزاد است و لذا برای رهایی از وی، او را به قیمت ناچیز فروختند یا از کاروانیان است که یوسف را آزاد یافتند و رغبتی به نگهداری وی نداشتند، چون انسان آزاد نه تنها ارزش کاری، مالی و ملکیت ندارد، بلکه موجب هزینه نیز هست. اما این که

وی را خریدند، به دلیل این است بعداً مالک پیدا کرد و حکم بندگی بر وی مترتب شد.

تفسیر عملی قرآنی

درباره آیه شریفه (الَّذِينَ يُتَّفِقُونَ فِي الشَّرَاءِ وَالْبَيْعِ وَالصَّوَامِ وَالْكَاطِبِينَ الْعُقُوطِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) (۴)

روایت شده که کنیز امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حالی که با آفتابه آب بر دست حضرت می ریخت، به خاطر خواب آلودگی آفتابه از دستش افتاد و به سر مبارک حضرت خورد و زخم شد. کنیزک که ترسیده بود آیه فوق

ص: ۱۱۱

۱- (۱). طبری، جامع البیان، ج ۱۰، ص ۸، چاپ اول، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.

۲- (۲). سوره یوسف، آیه ۲۰.

۳- (۳). ابن العربی، احکام القرآن، ج ۳، ص ۱۰۷۸، بی جا، بی تا.

۴- (۴). سوره آل عمران، آیه ۱۳۴.

را فخره فقره برای امام خواند، هنگامی که گفت: «الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ» امام فرمود: «كَطَمْنَا غَيْظَنَا؛ غِيظُمان را فرو نشانندیم»، گفت: «وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ»، امام فرمود: «عَفَوْنَا عَنْكَ؛ از تو گذشتیم» زمانی که گفت: «وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»، آن حضرت فرمود:

: «أنت حزه

لوجه الله تعالى؛ تو در راه خدا آزاد هستی». (۱) البته در برخی از تفاسیر، این اتفاق را به امام و هفتم نیز نسبت داده اند. (۲)

نیز درباره آیه شریفه «لَا حَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُرْتُوبُونَ وَمَا يُغْلَبُونَ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُشْكِرِينَ» (۳) روایت شده است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کنار مساکین می نشستند و می خواندند: «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُشْكِرِينَ» (۴).

تفسیر اجتماعی

خدای سبحان می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (۵) این آیه وضعیت یهود و اهل کتاب خلاف کار را ترسیم می کند که در دنیا پیمان شکنند و در آخرت با پنج امر روبه رو هستند:

۱. بهره ای در آخرت نخواهند داشت که فرمود: «أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ»؛

۲. خدا در قیامت با آن ها سخن نخواهد گفت که فرمود: «لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ»؛

۳. خدا نگاهی به آن ها نمی کند که فرمود: «وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»؛

ص: ۱۱۲

۱- (۱). شبیبانی، نهج البیان، تحقیق حسین درگاهی، ج ۲، ص ۷۱، چاپ اول، تهران: بنیاد دائره المعارف اسلامی، ۱۴۱۳ ق.

۲- (۲). روض الجنان، همان، ج ۵، ص ۷۴.

۳- (۳). سوره نحل، آیه ۲۳.

۴. خدا آنان را (از گناه) پاک نمی کند که فرمود: «وَلَا يُزَكِّيهِمْ»؛

۵. برای آن ها عذاب دردناکی است که فرمود: «وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ».

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) افراد جامعه را با توجه به ضرورت دارا بودن اخلاق و خلاق به چهار دسته تقسیم کرده اند. واژه خلاق از ریشه خلق به معنای بهره ای است که در پرتو اخلاق به دست می آید. (۱) واژه خُلُقُ به سجیت و

طبیعت برمی گردد و کاربرد آن در سجایای باطنی است. (۲) آن حضرت می فرماید:

«النَّاسُ أَرْبَعَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ لَهُ خُلُقٌ وَ لَا خَلْقٌ وَ لَا خُلُقٌ لَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَا خُلُقَ لَهُ وَ خَلْقٌ لَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَهُ خُلُقٌ وَ خَلْقٌ فَذَلِكَ خَيْرُ النَّاسِ» (۳).

بر اساس این تفسیر و تقسیم، هر کس فاقد اخلاق باشد، در نتیجه بی بهره از خلاق است؛ در دنیا زیان بارترین و در آخرت زیان کارترین فرد خواهد بود.

نتیجه

دوره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عصری نبود که بتوان در یک فضای باز علمی، به تبیین و نشر معارف قرآنی پرداخت، به ویژه این که مردم با روی گردانی از اهل بیت: عرصه سیاسی و فرهنگی را نیز بر امام تنگ کرده بودند، اما چند نکته اساسی شایسته توجه است:

به دلیل آشفتگی زمانه، امام فرصت و مجال تفسیر قرآن را نیافتند و بسا بتوان گفت این مهم همانند دوران پدر بزرگوارش بر دوش عبدالله ابن عباس گذارده شده بود.

ص: ۱۱۳

۱- (۱). راغب اصفهانی، مفردات، کلمه خلق.

۲- (۲). حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، کلمه خلق.

۳- (۳). شیخ صدوق، خصال، ج ۱، ص ۲۳۶.

با همه تزییقات موجود در عصر امام، آن حضرت در برابر مفسرانی که هر کدام اندیشه خاصی را نشر می دادند، به تناسب زمان اقدام به خطدهی تفسیر درست می کردند.

روایات تفسیری رسیده از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قالب مناہج تفسیری و اتجاهات تفسیری، و با فرض صحت روایات مأثوره، مشروعیت بخش انواع تفسیر قرآن است.

روایات نقل شده بیش تر جنبه تفسیر غیرمستقیم دارد؛ ضمن آن که صبغه تعلیمی در تفسیر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیش از گونه های دیگر چشم گیر است.

مفسران اهل سنت، با توجه به جایگاه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ویژه مقام خلافت چندماهه و صحابی بودنش، روایات زیادی را از حضرتش نقل کرده اند و بسا بتوان گفت میزان پذیرش این امام همام پس از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیش از امامان دیگر است. حتی می توان گفت بیش تر تفاسیر اهل سنت از جمله جامع البیان طبری، مفاتیح الغیب فخر رازی، کشف الاسرار میبیدی، کشف زمخشری، احکام القرآن ابن العربی، احکام القرآن جصاص، احکام القرآن طبری، الجامع لاحکام القرآن قرطبی، روح المعانی آلوسی، تفسیرالقرآن الکریم، ابن ابی حاتم، انوارالتنزیل بیضاوی و ده ها تفسیر دیگر از ایشان روایت نقل کرده اند.

برخی روایات مجتبی نقل شده در تفاسیر شیعه و سنی، در بدو نظر فاقد شرایط قبول است اما چون مفاد آن ها مورد تأیید روایات صحاح است، پذیرفته می شود.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن محمد، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق اسعد محمد الطیب، چاپ سوم، عربستان سعودی:

مکتبه نزار مصطفی الباز، ۱۴۱۹ ق.

ص: ۱۱۴

٢. ابن اثير، علي بن محمد بن عبدالكريم، الكامل في التاريخ، بي جا، بي تا.
٣. ابن العربي، محمد بن عبدالله بن ابوبكر، احكام القرآن، بي جا، بي تا.
٤. ابن حجر عسقلاني، أحمد بن علي، تهذيب التهذيب، چاپ اول، دارالفكر، بيروت: ١٤٠٤ ق.
٥. ابن خلكان، أحمد بن محمد بن أبي بكر، وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق إحسان عباس، بيروت: دارصادر، ١٩٠٠ م.
٦. ابن شهر آشوب، محمد بن علي، مناقب آل ابى طالب، تصحيح گروهی از اساتيد، النجف الاشرف:
المطبعة الحيدريه، ١٣٧٦.
٧. ابن عجيبه، احمد بن محمد، البحر المديد في تفسير القرآن المجيد، تحقيق احمد عبدالله قرشي رسلان، چاپ اول، ناشر دكتور حسن عباس زكي، قاهره، ١٤١٩ ق.
٨. ابن فارس، احمد بن زكريا، معجم مقاييس اللغه، تحقيق عبدالسلام محمد هارون، چاپ دوم، دارالجيل، بيروت: لبنان، ١٤٢٠ ق.
٩. ابوحيان اندلسي، محمد بن يوسف، البحر المحيط في التفسير، تحقيق صدقي محمدجميل، بيروت: دارالفكر، ١٤٢٠ ق.
١٠. آبياري، ابراهيم، الموسوعه القرآنيه (دانشنامه قرآني)، موسسه سجل العرب، بي جا، ١٤٠٥ ق.
١١. ادنروي، أحمد بن محمد، طبقات المفسرين، تحقيق، چاپ اول،
مكتبه العلوم والحكم، تحقيق سليمان بن صالح الخزي، مدينه منوره، ١٩٩٧ م.

١٢. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق علی عبدالباری عطیه، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت: ١٤١٥ ق.
١٣. امین عاملی، سید محسن، اعیان الشیعہ، تحقیق حسن امیت، (سازمان اوقاف)، بی تا.
١٤. ایازی، سید محمد علی، المفسرون، حیاتهم و منهجهم، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ١٤١٤ ق.
١٥. بابائی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، چاپ دوم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سازمان سمت، ١٣٨١.
١٦. تهرانی، آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف الشیعہ، بیروت: دارالاضواء، بی تا.
١٧. جاسم محمد ابوطبره، هدی، المنهج الاثری فی تفسیر القرآن، چاپ اول، دفتر تبلیغات اسلامی، ١٣٧٢.
١٨. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تاج اللغه و صحاح العربیه، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم للملایین، بیروت: چاپ چهارم، ١٤٠٧ ق.
١٩. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعہ، مصحح مؤسسه آل البیت: چاپ اول، قم:
- مؤسسه آل البیت: ١٤٠٩ ق.
٢٠. حسن بن علی، (امام یازدهم)، التفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مصحح مدرسه امام مهدی (عج)، چاپ اول، قم: مدرسه الإمام المهدی (عج)، ١٤٠٩.
٢١. خویی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، چاپ چهارم، بیروت: دارالزهراء، ١٣٩٥ ق.

۲۲. ديلمى، حسن بن أبى الحسن، ارشاد القلوب، تحقيق سيدهاشم ميلانى، مركز الأبحاث

العقائديه، بي جا، بي تا.

۲۳. ذهبى، محمد حسين، التفسير و المفسرون، چاپ پنجم، قاهره: مكتبه وهبه، ۱۴۲۱ ق.

۲۴. رازى (ابوالفتح)، حسين بن على، روضه الجنان و روح الجنان فى تفسير القرآن، تحقيق، دكتور محمد جعفر ياحقى و دكتور محمد مهدى ناصح، مشهد: بنياد پژوهش هاى اسلامى آستان قدس رضوى، ۱۴۰۸ ق.

۲۵. رازى (فخرالدين) محمد بن عمر، مفاتيح الغيب، چاپ سوم، بيروت: دار احياء التراث العربى، ۱۴۲۰ ق.

۲۶. راغب اصفهانى، حسين بن محمد، المفردات فى غريب القرآن، بيروت: دار العلم، الدار

الشاميه، ۱۴۱۲ ق.

۲۷. زرکشى، محمد بن بهادر، البرهان فى علوم القرآن، تحقيق، محمد أبو الفضل ابراهيم، بيروت: دار المعرفه، ۱۳۹۱ ق.

۲۸. زمخشرى، محمود، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، چاپ سوم، بيروت: دار الكتاب العربى، ۱۴۰۷ ق.

۲۹. سيوطى، جلال الدين، الدر المنثور فى تفسير المأثور، قم: كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۴ ق.

۳۰. شيبانى، محمد بن حسن، نهج البيان عن كشف معانى القرآن، تحقيق حسين درگاهى، چاپ اول، تهران: بنياد دايره المعارف اسلامى، ۱۴۱۳ ق.

ص: ۱۱۷

۳۱. شیخ مفید (محمد بن محمد)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

۳۲. صدر، سیدمحمدباقر،

المدرسه القرآنیه، چاپ اول، مرکز الابحاث والدراسات

التخصصیه للشهید الصدر، ۱۴۲۱ ق.

۳۳. صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی، الامالی، چاپ ششم، کتابچی، تهران: ۱۳۷۶.

۳۴. - التوحید، مصحح هاشم حسینی، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.

۳۵. - محمد بن علی، خصال، مصحح، علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، بی تا.

۳۶. - من لایحضره الفقیه، چاپ دوم، قم:

مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۳ ق.

۳۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه ۱۴۱۷ ق.

۳۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲.

۳۹. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت:

دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.

۴۰. طوسی، محمد بن الحسن، أمالی، مصحح مؤسسه بعثت، چاپ اول، قم: دار

الثقافه، ۱۴۱۴ ق.

ص: ۱۱۸

۴۱. عده ای از علماء [زید الزرّاد الکوفی و عاصم بن حمید الحنّاط و...] الأصول

السته عشر، چاپ اول، قم: دارالشّیسترى للمطبوعات، ۱۳۶۳.

۴۲. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.

۴۳. عبّاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العبّاشی، محقق و مصحح سیدهاشم رسولی محلاتی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰ ق.

۴۴. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، چاپ اول، ایران: انتشارات رضی، ۱۳۷۵.

۴۵. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، چاپ دوم، دارالهجره، قم: ۱۴۱۴ ق.

۴۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، محقق و مصحح طیب موسوی جزائری، چاپ سوم، دارالکتاب، ۱۴۰۴ ق.

۴۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی

(الإسلامیه)، محقق و مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب

الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۴۸. -، کافی، محقق و مصحح دارالحدیث، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق.

۴۹. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، مصحح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

۵۰. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، بی جا، بی تا.

٥١. مصطفى، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر كتاب، ١٣٦٠.
٥٢. معرفت، محمدهادي، التمهيد في علوم القرآن (التفسير و المفسرون) چاپ اول، قم: مؤسسه التمهيد، ١٣٨٦.
٥٣. مغنيه، محمدجواد، تفسير الكاشف، دارالعلم للملايين، بيروت: چاپ چهارم، ١٩٩٠.
٥٤. موسوى سبزواري، سيدعبدالاعلى، مواهب الرحمان في تفسير القرآن، چاپ دوم، بيروت: مؤسسه اهل بيت، ١٤٠٩ ق.
٥٥. يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب، تاريخ يعقوبى، تحقيق عبدالامير منها، بيروت: مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، ١٩٩٣.

امامت پیشوایان معصوم ما در نظام جهان معنا و نیز برای ادامه حیات اسلام و مسلمانان، درست به آفتاب و نور و گرمای آن می‌ماند. آن بزرگواران در اوضاع ویژه هر زمان و در ابعاد مختلف ضرورت‌ها و ایجاب‌های هر دوره، به درخشش، رهنمایی و پرورش پیروان ادامه می‌دادند و هر یک در رهگذر ویژگی‌های عصر خود، به گونه‌ای تجلی داشتند. برخی در میدان رزم حماسه می‌آفریدند و پیام خون خویش به جهان می‌رساندند، برخی بر منبر درس به گسترش علوم و معارف همت

می‌گماشتند و برخی با تحمل قید و زندان، با طاغوت به مبارزه برمی‌خاستند. اما در هر حال، آفتاب جامعه بودند و به بیدارسازی و پرورش مسلمانان واقعی اشتغال داشتند و اگر به رعایت ضرورت‌ها در عمل آنان تفاوت‌هایی دیده می‌شود، بی‌تردید بر اهل بصیرت پوشیده نیست که در هدف یکسان بودند و هدف خدا بود.

این مقاله که با عنوان مبانی هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق از دیدگاه امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تهیه شده است، با نگاهی به اهمیت بررسی این رابطه و تعریف مفهوم اخلاق و هم‌چنین مفهوم دین آغاز می‌شود. بر این اساس، می‌توان رابطه دین و اخلاق را در چهار نظریه جست‌وجو نمود که در این نوشتار به تفصیل بررسی می‌شود: تباین، اتحاد، تعامل و رابطه ارگانیک.

تشریح مفهوم تربیت و تربیت دینی، به ما کمک خواهد کرد تا با توجه به دیدگاه‌های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مبنای هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق، بررسی شوند.

واژگان کلیدی: اخلاق، دین، تربیت، تربیت دینی، تربیت اخلاقی، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

مقدمه

اخلاق در لغت عرب، جمع خُلُق و به معنای سرشت و سجیه، اعم از سرشت نیکو و پسندیده (مانند جوانمردی) یا سرشت ناپسند و زشت (مانند فرومایگی) است. اخلاق جمع خُلُق و خُلُق است! (۱)

به گفته راغب در مفردات، این دو واژه در اصل به یک ریشه بازمی‌گردد. خُلُق به معنای هیأت و

صورتی است که انسان با چشم می‌بیند و خُلُق به معنای قوا، سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می‌شود. بنابراین اخلاق، مجموعه صفات روحی و باطنی انسان است و به گفته بعضی از دانشمندان، گاه به اعمال و رفتاری نیز اخلاق گفته می‌شود که از خلقیات درونی ناشی می‌شود. (۲)

اگر از دیدگاه اخلاق به دین نگریسته شود، تمام دین اخلاق است. اعتقادات که در آغاز، شهادت زبانی است و با مجموعه‌ای از اعمال تأیید می‌شود، در نهایت به ملکاتی در نفس انسان بدل می‌گردد و ایمان به عنوان زمینه سایر فضایل اخلاقی و مهم‌ترین عامل دفع و رفع رذایل اخلاقی در روح انسان پدید می‌آید. هم‌چنین اعمال عبادی و مناسک ظاهری که در برنامه تکالیف شرعی تعریف شده، برای حصول یک ملکه اخلاقی در نفس به نام عبودیت است و عبودیت با سایر اوصاف و ملکات نیک و

ناپسند نسبتی دارد؛ دین این‌ها را بیان کرده و راه رشد و کمال معنوی را به انسان

ص: ۱۲۲

۱- (۱). محمد معین، فرهنگ فارسی، ص ۸۹، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.

۲- (۲). ناصر مکارم شیرازی، زندگی در پرتو اخلاق، ص ۲۳-۲۴، قم: نسل جوان، ۱۳۷۷.

نمایانده است. ملکات اخلاقی، شاکله انسان و صورت باطنی او را می سازد. بعثت پیامبر (ص) برای این بود که به مردم پیاموزد چگونه صورت باطنی خود را که در قیامت ظاهر و آشکار می گردد، به صورت و زینت حقیقی انسان آراسته سازند؛ لذا فرمودند:

«انما بعثت لاتمم مکارم الاخلاق»^(۱)

در بررسی مفهوم دین نیز امروزه به سبب تأثر فرهنگ ما از فرهنگ غرب و با وارد شدن مفاهیمی مانند سکولاریسم و لیبرالیسم، بحث گستره دین و دامنه وظیفه انبیا به شدت زیر سؤال رفته است؛ برخی می گویند: درست است که انبیا از جانب خداوند و با مأموریتی آسمانی برای هدایت انسان ها آمده اند، ولی آیا هدایت آنان شامل تمام ابعاد زندگی انسان است یا تنها شامل بخش هایی می شود که انسان در مورد آن ها قدرت استدلال ندارد و نمی تواند

بر داشته های عقلانی، علمی و تجربی خود تکیه کند؟ بنابراین، بحث بر سر گستره دین است؛ آیا ما در تعریف دین، حداقلی هستیم یا حداکثری و تمامیت گرا؟

از آیه شریفه (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي)^(۲) استفاده می شود که دین کامل و تمام است. تمام است یعنی برای تمام جنبه های حیات انسان برنامه دارد؛ بنابراین، از روند سکولاریسم و فردی سازی جدا می شود، کامل است یعنی هر کدام از این زیرمجموعه ها به بهترین شکل تبیین و به بشر ابلاغ شده اند. بشر هر چه تلاش کند، نمی تواند به یافته هایی کامل تر از معارف و حیانی دست یابد.^(۳)

به هر حال، در زمینه تربیت دینی، این سؤال مطرح است که دین اسلام درصدد

شکوفاسازی کدام بعد از ابعاد شخصیت انسانی است؟ مریان دینی چه وظیفه ای در برابر انسان دارند؟ اگر گستره دین به گستره زندگی انسان باشد، در این

ص: ۱۲۳

۱- (۱). مهدی شمس الدین، اخلاق اسلامی در برخورد های اجتماعی، ص ۳۳-۳۴، قم: انتشارات شفق، ۱۳۷۲.

۲- (۲). سوره مائده، آیه ۳.

۳- (۳). مرتضی مطهری، فلسفه اخلاق، ص ۵۶، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۶.

صورت، تمام شاخه های علوم، مثل جامعه شناسی، روان شناسی، حقوق، اقتصاد، مدیریت و حتی برخی از شاخه های علوم طبیعی هم وارد دین خواهند شد؛ چون در زمینه هموارسازی زندگی بشر است.^(۱)

با مراجعه به متون دینی، می توان گفت که دین عبارت است از: «مجموعه ای از باور داشت ها و طرز تلقی ها، یک نظام ارزشی و دامنه ای از احکام رفتاری» یعنی مجموعه ای از باورداشت ها که همان بحث جهان بینی و تلقی ما از کلیت هستی و چگونگی آن است و یک نظام ارزشی از بایدها و نبایدهای اخلاقی که ناظر به رفتار است و فقط جنبه نظری و تئوریک صرف

ندارد امروزه برخی دین شناسان، معتقدند که دین باید چهار نوع رابطه و رفتار را در انسان تنظیم نماید:

۱. رفتارهایی که در روابط انسان با خودش مطرح می شود؛

۲. رفتارهای مربوط به ارتباط انسان با خدا؛

۳. رفتارهای ناشی از انسان با هم نوعانش در سطح جامعه؛

۴. رفتارهای ناشی از روابط ارتباط با طبیعت و منابع طبیعی.^(۲)

رابطه دین و اخلاق، از پرسابقه ترین بحث های اندیشه دینی است. فیلسوفان دین و عالمان علم اخلاق در زمینه رابطه دین و اخلاق، اصالت دین یا اخلاق، ضمانت اجرایی اخلاق به وسیله دین، سرچشمگی دین از اخلاق یا اخلاق از دین و سایر وابستگی ها و نیازمندی های دین و اخلاق، سخن گفته اند. در این نوشتار، ابتدا به بررسی اجمالی و بیان نظریه های گوناگون در هم گرایی دین و اخلاق،

پرداخته می شود. سپس با استفاده از کلام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تأثیر این هم گرایی بر تربیت بررسی می گردد.

ص: ۱۲۴

۱- (۱). مصطفی دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی، ص ۷۴، تهران: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۷۶.

۲- (۲). محمدتقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ص ۱۱۵، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶.

نقطه آغازین ترابط دین و اخلاق، در گزارش افلاطون از گفت و گوی سقراط با اثیرون نمایان است. سقراط از او می پرسد: «آیا چون خدا به چیزی امر کرده، آن چیز صواب است یا چون آن چیز صواب است، خدا به آن امر کرده است؟»

این گفت و گو، حکیمان و متکلمان را برانگیخت تا در زمینه اخلاق دینی یا استقلال اخلاق از دین حکم رانند. متفکران اسلامی اعم از متکلمان، فقیهان و عالمان اخلاق در بحث از حسن و قبح شرعی یا عقلی، از ترابط دین و اخلاق

سخن گفته اند. فرقه اشاعره از حسن و قبح شرعی - در مقام ثبوت و اثبات؛ یعنی واقعیت و شناخت - دفاع می کنند و بر این باورند که افعال و اعمال ذاتاً حسن و قبح ندارند و با امر و نهی تشریحی، حسن و قبح پیدا می کنند و با امر و نهی شرعی نیز حسن و قبح شرعی افعال، کشف می گردد. با چنین رویکردی، پیوند دین و اخلاق، ناگسستگی است و اخلاق در تاروپود دین حضور می یابد.

فرقه های دیگر اسلامی مانند معتزله و شیعه، به حسن و قبح ذاتی و عقلی افعال معتقدند؛ یعنی افعال و اعمال، ذاتاً حسن و قبح بردارند و کلیات آن ها مانند حسن عدالت و قبح ظلم به وسیله عقل بشر درک می گردند؛ پس نقش دین تنها در کشف ارزش های جزئی ظاهر می شود.

لذا دانشمندان مسلمان به مسأله ارتباط دین و اخلاق در جهان نیز توجه داشته اند. حتی عمل اخلاقی، انجام دادن احکام و فرایض شرعی و ترک رذایل و محرمات، شرط ایمان و دین داری است. در میان فرقه های اسلامی، تنها فرقه

مرجئه اعتقادات دینی را شرط ایمان دانسته و معصیت و اباحی گری در اخلاق و عمل را با دین داری و ایمان مردم منافعی ندانسته اند. این عقیده افراطی، واکنشی در برابر عقیده افراطی خوارج بود که مرتکب گناهان کبیره را کافر و محروم از ایمان می پنداشتند. روایات ائمه اطهار: مبنی بر ترکیبی بودن ایمان از معرفت

در این زمینه، می توان به چهار دیدگاه کلی تباین، اتحاد، تعامل و رابطه ارگانیک دین و اخلاق اشاره نمود:

الف) تباین بین دین و اخلاق

دین و اخلاق در این نگرش، دو عنصر متباین و نامرتبط با یک دیگر تلقی می شوند؛ چنان که قلمرو هر یک جدای از دیگری است؛ به گونه ای که هیچ ارتباط منطقی با یک دیگر ندارند و گاهی به صورت اتفاقی مانند دو مسافر با هم ملاقات می کنند. این دیدگاه را علاوه بر ملحدان و مخالفان دین، مؤمنان مسیحی مانند «کی یرکگور» فیلسوف آگزیستانس نیز مطرح کرده اند. به زعم وی، اگر کسی در حوزه اخلاق بماند، نمی تواند به مرحله ایمان پا بگذارد. به همین سبب، حضرت ابراهیم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اجرای حکم قتل فرزندش از اخلاق پیروی نکرد و حکم دین را مقدم داشت. پس هیچ ارتباط منطقی میان دین و اخلاق وجود ندارد و اگر مسائل دینی با مسائل اخلاقی تلاقی پیدا می کنند، یک تلاقی عرضی و اتفاقی - نه یک رابطه منطقی - است، مانند دو مسافر که به صورت جداگانه از یک مبدأ به سوی مقصدی حرکت کرده اند و در بین راه و در یک نقطه مشترک به صورت اتفاقی، هم دیگر را

ملاقات می کنند، بدون این که آن دو مسافر با یک دیگر رابطه ای داشته باشند. (۲)

مدعیان نظریه تباین، برای اثبات ادعای خود، به دلایلی تمسک جسته اند، از جمله این که میان دین و اخلاق، تفاوت های موضوعی وجود دارد. دین به رابطه انسان با خدا و اخلاق به روابط آدمیان با یک دیگر منحصر می شود. توسعه و تعریف دین به مجموعه حقایقی که بیان گر رابطه انسان با خدا، خود و دیگران

ص: ۱۲۶

۱- (۱) . عبدالحسین خسروپناه، «ترباط دین و اخلاق»، تهران: فصلنامه کتاب نقد، بهار ۱۳۸۴، ش ۳۰، ص ۲۶.

۲- (۲) . محمد اخوان، مقایسه اخلاق کانت و اخلاق اسلامی، ص ۴۴، چاپ اول، قم: انتشارات اشراق، ۱۳۷۳.

است، می تواند دلیل نخست را غیرمستدل نشان دهد. استدلال دیگر این است که دین و اخلاق از جهت هدف، فاقد وجه اشتراک هستند؛ هدف دین، خداگونه کردن آدمیان و تعالی بخشیدن به روح آن هاست؛ ولی هدف اخلاق، دادن دستورالعمل هایی برای اصلاح روابط اجتماعی انسان هاست. این دلیل نیز مخدوش است؛ زیرا خداگونه کردن آدمیان و تعالی بخشیدن به آن ها،

از راه های گوناگونی از جمله اصلاح روابط اجتماعی انسان ها به دست می آید، پس هدف اخلاق، به عنوان هدف متوسط دین تلقی می گردد. برخی از نویسندگان غربی معتقدند که وابستگی اخلاق به دین، به نحو اخلاق می انجامد؛ زیرا با فرو ریختن باورهای دینی، اخلاق نیز فرو می پاشد.

به تعبیر دیگر، فرو ریختن ایمان به خدا، راه را برای پرورش کامل نیروهای آفریننده انسان می گشاید. مخدوش بودن این ادعا با نفی تلازم پیش گفته آشکار می گردد؛ زیرا چه بسا ممکن است گروهی به رغم نفی گزاره های اعتقادی دین، به گزاره های اخلاقی دین باور داشته باشند و به دستورهای ارزشی دین پای بند بمانند؛ هرچند در مقام عمل، اعتقاد به خدا و معاد، ضمانت اجرایی احکام اخلاقی را فراهم می آورد.^(۱)

(ب) اتحاد دین و اخلاق

این نگرش، دومین دیدگاه در حوزه ترابط میان دین و اخلاق است. بر این اساس، رابطه ارگانیک و جزء و کل میان دین و اخلاق برقرار می گردد؛ زیرا دین از نگاه متفکران اسلامی، عبارت است از: مجموعه ای از عقاید، اخلاق و احکام که خداوند به منظور هدایت مردمان و تأمین سعادت دنیایی و آخرتی آن ها به پیامبران وحی کرده است؛ بر اساس این تلقی، نه تنها قلمرو اخلاق از

ص: ۱۲۷

قلمرو دین جدا نیست؛ بلکه اخلاق جزئی از گستره دین به شمار می آید؛ چنان که نسبت دین و اخلاق، عموم و خصوص مطلق است. از باب تشبیه، می توان دین را به درختی مقایسه کرد که عقاید، ریشه ها، اخلاق، تنه و احکام، شاخه و برگ و میوه آن هستند. (۱)

ج) تعامل دین و اخلاق

براساس این رویکرد، دین و اخلاق دارای هویتی مستقل هستند؛ ولی

درعین حال باهم در تعامل قرار دارند؛ یعنی اخلاق و دین، از زوایای گوناگون به یک دیگر محتاج هستند. پذیرش پاره ای از گزاره های دینی، بر برخی از قضایای اخلاقی مبتنی است و تصدیق دسته ای از گزاره های اخلاقی، بر پاره ای از قضایای دینی متوقف است؛ پس دین و اخلاق نه به کلی متباین هستند و نه ارتباط منطقی و ارگانیک بین آن ها برقرار است، بلکه رابطه علیت و معلولیت، تأثیر و تأثر و به طور کلی تعامل بین آن ها وجود دارد. (۲)

در زمینه وابستگی و نیازمندی های دین و اخلاق نسبت به یک دیگر به نمونه های ذیل می توان اشاره کرد:

۱. نیازمندی های دین به اخلاق

اشاره

نیاز دین به اخلاق تنها در مقام اثبات است. شارع مقدس مبادی تصویری و تصدیقی دین را بیان کرده و روشن ساخته است. در مقام اثبات، نیاز دین به اخلاق به لحاظ کارآمدی، ترویج و توسعه دین است. دین برای آنکه حضوری مستقیم، پرننگ و پرجاذبه در صحنه زندگی انسان و جامعه بشری داشته باشد و توانایی خود را در تغییر و اصلاح و پیشرفت نشان دهد و به صورت امری

ص: ۱۲۸

۱- (۱). همان، ص ۲۸.

۲- (۲). همان، ص ۲۹.

انتزاعی و بیگانه از حیات عادی و دنیایی درنیاید، نیازمند اخلاق است. آنچه بیش از هر چیز و سریع تر از همه در نگاه، اندیشه و قلب انسان جای می گیرد، رفتارها و گفتارهای ظاهری است که می تواند از عمق و باطن و ملکوت او خبر دهد.

البته برخی تصور کرده اند دین در مبادی تصدیقی خود نیازمند اخلاق است. برای مثال، تصور شده که اثبات وجود خدا، حیات پس از مرگ و نبوت، یعنی مبدأ، معاد و نبوت، بر اخلاق متوقف است. دلیل این افراد عمدتاً مسأله حسن و قبح است. بیان مطلب از این قرار است که درباره نبوت،

برخی با توجه به مسأله اختیار، گفته اند: دین نیازمند اخلاق است؛ زیرا دلیل اثبات نبوت آن است که خداوند ما را برای رسیدن به کمال آفریده؛ و این کمال از راه انجام دادن افعال اختیاری حاصل می شود و فعل اختیاری، به آگاهی نیاز دارد و چون آگاهی انسان کامل نیست، پس به وحی نیاز است. اما به چه دلیل هدف از خلقت انسان کمال است؟ زیرا کمال خوب است. پس پیش فرض استدلال نبوت، پذیرش حسن کمال و اختیار است و اگر این پیش فرض نباشد، نبوت اثبات نمی شود.

معاد نیز بر اصل حسن و قبح متوقف است، زیرا پاداش بسیاری از نیکوکاران و کیفر بسیاری از گناه کاران در دنیای مادی و محدود ممکن نیست. از سویی،

پاداش ندادن فرد شایسته پاداش و به کیفر رساندن فرد شایسته کیفر، قبیح است. به بیان دیگر، پاداش دادن شایسته پاداش، و به کیفر رساندن شایسته کیفر کاری نیکوست. از این رو، لازم است پس از مرگ، جهانی دیگر باشد که این امور در آن محقق شوند. اگر آخرت نباشد، خدا مرتکب امری قبیح شده است. پس اثبات معاد، بر حسن و قبح متوقف است. (۱)

درباره اثبات خدا نیز چنین گفته اند که اگر اعتقاد به حسن و قبح نباشد،

ص: ۱۲۹

نمی توان وجود خدا را اثبات کرد؛ زیرا با صرف نظر از ادله ای که برای اثبات وجود خدا به کار می رود (عقلی، نقلی، شهودی، تجربی و...) تا تصدیق ملازمه میان مقدمات درست و نتیجه یک استدلال درست را نیکو ندانیم، دلیلی برای پذیرش نتیجه نخواهیم داشت. از این رو، همه استدلال هایی که برای اثبات وجود خدا صورت می گیرند، نیازمند پذیرش حسن و قبح اند.

پاسخ اجمالی این مطالب، آن است که میان حسن و قبح وجودشناختی، حسن و قبح زیباشناختی و حسن و قبح اخلاقی تفاوت وجود دارد. اثبات وجود خدا یا صفات او، اثبات معاد و نبوت بر حسن و قبح وجودشناختی متوقف است نه حسن و قبح اخلاقی.

وقتی گفته می شود هوا خوب است، این ساختمان یا دستگاه خوب یا آلودگی هوا و آب بد است و نظایر آن، مراد کمال و نقص وجود، جنس ساختار و کارآمدی است. به بیان ساده، حسن و قبح وجودشناختی یعنی کمال و نقص. اما آن گاه که می گوئیم گل، درخت، دریا و... خوب است، این خوبی زیباشناختی است که بنا به نظر برخی، از کیفیت یا صفتی واقعی و خارجی حکایت می کند و به نظر برخی دیگر، صرفاً از پسند و ناپسند و میل و تنفر درونی انسان خبر

می دهد. ولی خوب و بد اخلاقی، تنها در جایی است که صفت فعل اختیاری یا منش انسان واقع شود. با این بیان، روشن می گردد که ملازمه میان مقدمات و نتایج، اصلاً پذیرای خوب و بد اخلاقی نیست؛ بلکه تنها صدق و کذب پذیر است. تصدیق یا پذیرش ملازمه میان مقدمات و نتیجه نیز امری وابسته به درک و شناخت است. در صورت وجود درک و شناخت ملازمه، تصدیق یا تکذیب، خواه ناخواه صورت می گیرد و حسن و قبح اخلاقی نمی پذیرد. روشن است که عناد و لجاج یا تظاهر به پذیرش، فعلی اختیاری است که می تواند به حسن و قبح

متصف شود. خلاصه آن که میان شناخت و تصدیق چیزی و عمل و التزام به آن، ملازمه منطقی وجود ندارد. بنابراین، اگر گفته می شود خدا خوب یا خوب مطلق است، این خوبی ضرورتاً به معنای خوبی اخلاقی نیست، بلکه خوبی وجودشناختی است؛ یعنی خدا کمال مطلق است. اگر گفته می شود قبیح بر خدا راه ندارد، این قبیح ضرورتاً قبیح اخلاقی نیست؛ بلکه قبیح وجودشناختی است؛ یعنی نقص بر خدا راه ندارد. لذا «جهان پس از مرگ باید باشد»، به این معناست که حکمت، عدالت، خیرخواهی و قدرت خداوند کامل است و اگر قیامت نباشد، خلقت جهان که فعل خداوند است، ناقص خواهد شد، درحالی که نقص (قبیح) بر خدا راه ندارد.

(۱) حسن و قبح وجودشناختی به معنای کمال و نقص، امری است که عقل، فطرت یا وجدان آن را درک می کند. حتی حسن و قبح اخلاقی نیز به این درک نیازمند است. خوبی راست گویی و پاک دامنی که خوبی اخلاقی محسوب می گردد، از این روست که عقل یا وجدان یا فطرت، کمال بودن یا در جهت کمال بودن آن را درک می کند. با این بیان، پاسخ توقف اثبات نبوت بر حسن

اختیار و کمال روشن می شود؛ یعنی این حسن، حسن وجودشناختی است نه حسن اخلاقی. (۲)

پیراستن نفس از پلیدی ها و پلشتی ها و آراستن آن به فضایل و پاکی ها، ایجاد روابط سالم اجتماعی، عدالت، امنیت، رفاه و آرامش و زندگی سعادت مند برای انسان از اهداف اخلاق است. این اهداف در دین نیز وجود دارد، اما علاوه بر آن، رشد استعداد های بی نهایت انسان از طریق عبادت در شکل های گوناگون فردی،

ص: ۱۳۱

۱- (۱). شکرالله جهان میهن، تربیت و اخلاق، ص ۱۱۱-۱۱۴، تهران: مؤسسه انتشارات هادی، ۱۳۸۵.

۲- (۲). محمدتقی رهبر و محمدحسن رحیمیان، اخلاق و تربیت اسلامی، ص ۸۹-۸۶ چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸.

اجتماعی، سیاسی و اقتصادی با توجه به حیات پس از مرگ و جنبه جاودانگی و بقای روح از اهداف دین است. از این رو، می توان گفت: همه غایات اخلاق در دین وجود دارد، اما برخی غایات دین در اخلاق به چشم نمی خورد، زیرا حتی نظام های اخلاقی سعادت گرا هم چون نظام سقراطی، افلاطونی و ارسطویی نیز تفسیری از سعادت نشان می دهند که با سعادت موجود در ادیان الهی فاصله بسیار دارد. (۱) به هر حال، نیاز دین به اخلاق از جنبه های زیر قابل بررسی است: (۲)

۱-۱- نیاز خداشناسی به اخلاق

و جوب شکر منعم در کتاب های کلامی، به عنوان یکی از دلایل ضرورت خداشناسی ذکر گردیده؛ یعنی حکم اخلاقی سپاس گذاری انسان از ولی نعمت، مقدمه ضرورت شناخت خدا بیان شده است. «کانت»، فیلسوف مشهور آلمانی، پس از نقد براهین عقلی، به براهین اخلاقی و عقل عملی تمسک می جوید و لازمه قوانین اخلاقی را اذعان به وجود خدا و جاودانگی نفس می داند. عده ای دیگر از طریق امر و نهی اخلاقی به وجود امر و

نهی کننده، یعنی خداوند متعالی پی برده اند. (۳)

۱-۲- نیاز هدف دین به اخلاق

نمونه دیگر نیازمندی دین به اخلاق، نیاز هدف دین به اخلاق است. اداره زندگی فردی و اجتماعی انسان از اهداف دین به شمار می آید و این هدف در پرتو مجموعه ای از دستورهای اخلاقی ممکن است؛ پس دین بدون اخلاق، نمی تواند به اهداف خود دست یازد.

ص: ۱۳۲

۱- (۱). اخوان، همان، ص ۳۰.

۲- (۲). خسروپناه، همان، ص ۳۰.

۳- (۳). اخوان، همان، ص ۱۴۴.

کاراثرین شیوه ترویج دین، رفتارهای اخلاقی و ارزشی دین داران و متولیان دین است. خداوند سبحان نیز نرم خویی پیامبر (ص) را رحمت الهی دانسته، تصریح می کند که اگر خشن و سنگ دل بود، همه از اطراف او پراکنده می شدند. (۱)

۲. وابستگی اخلاق به دین

اشاره

بحث نیازمندی اخلاق به دین، در مقابل اخلاق سکولار قرار دارد. اخلاق سکولار، به نفی نیازمندی اخلاق به دین و استقلال قلمرو اخلاق از قلمرو دین حکم رانده است. طرف داران نظریه امر الهی، معتقد هستند که اخلاق در مقام ثبوت اوامر و نواهی اخلاقی و اثبات و تصدیق باورهای اخلاقی به دین نیاز دارد، افزون بر این که دین و اعتقادات دینی، پشتوانه ای لازم برای اجرای احکام اخلاقی است.

یکی از کارکردهای دین، این است که ارزش ها، خوبی و بدی های اخلاقی را تبیین و تعیین می کند؛ یعنی به کمک آموزه های دینی و الهی، ارزش های رفتاری و حدود افعال آدمی مشخص می گردد. جزئیات اعمال اختیاری انسان، به گونه ای است که عقل آدمی به تنهایی نمی تواند زشتی و زیبایی آن ها را درک کند و تعیین ارزش آن ها به وسیله دین و گزاره های دینی میسر است. بنابراین، گرچه کلیات ارزش های اخلاقی که قلمرو حداقلی اخلاقی را تشکیل می دهد، بدون گزاره های دینی تشخیص پذیر است، بسیاری از مصادیق و جزئیات احکام اخلاقی به دین و آموزه های دینی نیاز دارد.

دین، علاوه بر شناسایی افعال خوب و بد، ضمانت اجرایی ارزش های اخلاقی

ص: ۱۳۳

۱- (۱). محمدباقر حجتی، اسلام و تعلیم و تربیت، ص ۴۴، تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.

را به عهده دارد. براساس روان شناسی انسان نیز می توان گفت که بسیاری از انسان ها با تشویق یا تنبیه، به انجام دادن کارهای خوب و ترک کارهای بد رغبت می یابند. آموزه های دینی و اعتقاد به عدالت الهی و حساب رسی به اعمال بندگان در معاد، اصول و ارزش های اخلاقی را الزام آور می کند. فواید دنیایی و آخرتی افعال اخلاقی، آدمیان را به سمت عمل به ارزش های اخلاقی سوق می دهد و دین در شناسایی فواید دنیایی و آخرتی آن ها مؤثر است. علاوه بر این که افعال و ارزش های اخلاقی به هدف نهایی نیازمند است، دین در تعیین هدف والای اخلاقی نیز نقش تعیین کننده دارد.^(۱)

به هر حال اخلاق، هم در مقام ثبوت و هم در مقام اثبات نیازمند دین است.

نیاز اخلاق به دین در مقام ثبوت **الف) مبادی تصویری یا ایضاح مفهومی**

مفاهیم اخلاقی مانند خوب، بد، باید و نباید و نظایر آن، علی رغم وضوح ابتدایی، ابهامات بسیاری دارند و دین، رافع این ابهامات است. باید توجه داشت مراد این نیست که عقل، حس و وجدان انسان به طور مستقل نمی تواند تا حدودی معنای خوب و بد و فضیلت و رذیلت را درک کند، بلکه منظور آن است که درک دقیق، این مفاهیم در برخی موارد، نیازمند منبعی حکیم، قادر، ثابت و سرمد، بی طرف و مهربان است تا این مفاهیم را روشن سازد. از این رو، تلاش کسانی همچون آقای اوئینگ - فیلسوف تحلیل زبانی مشهور انگلیسی - در انکار نیاز اخلاق به دین و در ایضاح مفاهیم و مبادی تصویری اخلاق، با شکست مواجه شد. زیرا استدلال ایشان در رد این ادعاست که همه مفاهیم اخلاقی

ص: ۱۳۴

۱- (۱). خسروپناه، همان، ص ۳۱.

نیازمند ایضاح مفهومی از سوی دین اند. حال آنکه ادعا این است که برخی مفاهیم اخلاقی برای دست یافتن به وضوح و دقت کامل و ثابت نیازمند دین هستند.^(۱)

(ب) مبادی تصدیقی

اولاً- همان گونه که در مبادی تصویری بیان شد، دست کم، روشنی کامل و پایدار برخی مفاهیم اخلاقی، نیازمند دین است. از آن جا که تصدیق (واقعی و حقیقی) بدون تصور ممکن نیست، می توان گفت: دست کم، برخی از مبادی تصدیقی اخلاق نیز نیازمند دین است. ثانیاً صدق گزاره های اخلاقی نظیر «راست گویی خوب است» یا «باید راست گفت»، «دروغ گویی بد است» یا «نباید دروغ گفت» نیازمند تبیین و دلیل اند. دین در این ناحیه نیز پشتوانه و ممد اخلاق و تبیین گر صدق این گزاره هاست.

^(۲) برخلاف نظر اشاعره، مقصود دین این نیست که چون خدا فرموده «راست گویی خوب است» یا «باید راست گفت»، پس راست گویی خوب است،

بلکه مراد آن است که دین با نشان دادن کمال مطلوب و بالذات (در اسلام خداوند) معیار و ملاک خوب و بد و باید و نباید را در اختیار می گذارد. هر کاری که انسان را به کمال مطلوب و بالذات نزدیک کند، خوب و بایسته است، و هر چه او را از این کمال دور سازد، ناشایست می شود. با این بیان، کوشش کسانی نظیر آقای بارتلی برای رد وابستگی اخلاق به دین در ناحیه مبادی تصدیقی ناکام می ماند. زیرا استدلال های کسانی مانند او برای رد این ادعاست که: «دین علت خوبی، بدی، بایستگی و نبایستگی کارها را بیان می کند.» حال آن که پرسش

ص: ۱۳۵

۱- (۱). سیدمهدی حائری، کاوش های عقلی عملی، ص ۱۵۸، تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۱.

۲- (۲). همان، ص ۱۶۰.

اساسی و نهایی آقای بارتلی این است: به چه دلیل آنچه خدا فرموده خوب است، خوب است؟ یا به چه دلیل پیروی از اوامر و نواهی الهی خوب است؟ خوب بودن پیروی از اوامر و نواهی الهی را دیگر نمی توان با گزاره ای دینی تبیین کرد؛ زیرا مستلزم دور است. یعنی نمی توان گفت چون خدا فرموده: پیروی از اوامر و نواهی الهی خوب است، پس پیروی از اوامر و نواهی الهی خوب است. مصادره ای بودن این استدلال روشن است. پس باید ملاک و منبع دیگری غیر از اوامر و نواهی الهی برای تبیین خوبی و بدی و باید و نباید وجود داشته باشد که همان عقل یا احساس یا وجدان است. از این رو، اخلاق در تبیین مبادی تصدیقی اش به دین نیاز ندارد و از آن مستقل است.^(۱)

اما براساس دلیل مذکور، در پاسخ باید گفت: نیاز اخلاق به دین از آن روست که هیچ فعل اختیاری و آگاهانه انسان بدون غایت نیست و نمی تواند باشد. کارهای اخلاقی نیز از این قاعده مستثنا نیستند. از سوی دیگر، ارزش اخلاقی کارها به ارزش غایات آن ها وابسته است. هرچه این

غایات ارزشمندتر باشند، ارزش اخلاقی آن ها بیش تر خواهد بود. در میان غایات نیز آن غایتی که مطلوب

بالذات حقیقی و پایدار باشد ارزشمندترین غایات است و سایر غایات ارزش خود را وام دار آن هستند. بنابراین لذت، قدرت، علم، ثروت و نظایر آن، هیچ یک نمی توانند غایت و کمال مطلوب بالذات، پایدار و حقیقی باشند. بلکه غایاتی متوسط هستند که هر یک ارزش مناسب خود را دارند. کمال مطلوب و بالذات حقیقی و پایدار، همان است که دین به انسان عرضه می کند؛ یعنی خداوند باری تعالی. از این رو، دلیل آن که پاک دامنی، عدالت، وفای به عهد و نظایر آن خوب است و باید عقیف و عادل بود و به عهد خود وفا نمود، این است که انسان را به

ص: ۱۳۶

۱- (۱). سیداحمد احمدی، اصول و روش های تربیت در اسلام، ص ۴۶-۵۰، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۲.

کمال مطلوب بالذات نزدیک می کند و دلیل آن که آلوده دامنی، ظلم و نقض عهد، بد است و نباید دارای این صفات بود، این است که این امور انسان را از کمال مطلوب بالذات خود دور می سازد. (۱)

نیاز اخلاق به دین در مقام اثبات یکم. ضمانت اجرا و پاداش و کیفر

روشن است که اخلاق برای عمل کردن است و تا مورد عمل قرار نگیرد، تأثیری در زندگی فردی و اجتماعی نخواهد داشت. برخلاف نظر سقراط، شناخت صواب و خطا، خوب و بد، باید و نباید، برای وادار ساختن انسان به عمل، کافی نیست. افلاطون و ارسطو به حق در این باره با سقراط مخالف بودند و یکی از وجوه ضعف نظام اخلاقی سقراط را همین امر می دانستند، زیرا سقراط به وجود امیال گوناگون در وجود انسان توجه نکرده بود.

انسان، خصوصاً در ابتدای راه، نیازمند آن است که با ابزار گوناگون تشویق یا

تحدیر شود؛ درست مانند کودکی که در ابتدا برای آنکه خوب درس بخواند، به او وعده جایزه می دهند. اما بعدها به تدریج خود به فایده علم و درس پی برده، به این گونه تشویق ها و یا تنبیه ها نیازی ندارد. اخلاق نیز همین گونه است و انسان برای انجام دادن کارهای اخلاقی و اجتناب از کارهای ضد اخلاقی، نیازمند تشویق و یا تنبیه است و دین بهترین وعده ها و بدترین وعیدها را به انسان عرضه می دارد. علاوه بر این، برخی از کارهای اخلاقی بسیار بزرگ (مثبت یا منفی) از انسان ها سر می زند که در دنیا نمی توان پاداش یا کیفر مناسب آن ها را تعیین کرد.

ص: ۱۳۷

۱- (۱). محمدعلی حاجی ده آبادی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، ص ۸۰، چاپ اول، قم: دفتر تحقیقات و تدوین کتب درسی، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۷۷.

کسی که از همه چیز خود در دنیا گذشته و حتی جان خود را نثار کرده، بی شک مصداق برترین کارهای اخلاقی است. از سوی دیگر ظلم و تجاوز و... برخی انسان ها نیز حتماً از مصادیق بارز کارهای ضداخلاقی است. اما نه تعیین پاداش عمل نخست در دنیا ممکن است و نه کیفر عمل دوم. دین با نشان دادن آخرت و قیامت که امکان چنین پاداش و کیفری را فراهم می سازد، انگیزه عمل اخلاقی در این سطح را پدید می آورد و انگیزه عمل ضداخلاقی در این حد را از میان می برد یا کاهش می دهد.

ذکر دو نکته در این جا لازم است:

بسیاری از کارهای اخلاقی، به ضمانت اجرایی دینی نیاز ندارد، بلکه ستایش و سرزنش اجتماعی و دنیایی برای آن ها کافی است. اما این نباید سبب شود که کسانی گمان کنند همه کارهای اخلاقی چنین هستند و به ضمانت اجرایی دینی نیازی نیست.

برخی تصور می کنند که چنین رویکردی به اخلاق، سبب می شود تا روح اخلاق که همان فداکاری و عمل خالصانه است، از دست برود و اخلاق به امری کاسب کارانه و مصلحت اندیشانه تبدیل شود.

در پاسخ به این ادعا باید گفت: اولاً همه کارها چنین نیستند. ثانیاً توجه تمام

به ثواب و عقاب برای مراحل ابتدایی و متوسط کمال اخلاقی است. انسان با ممارست و مداومت بر کار اخلاقی، به تدریج به جایی می رسد که می تواند بدون در نظر گرفتن نتیجه، عمل کند.

دوم. اخلاق برای آن که با روح و باطراوت باشد، نه خشک و بی نشاط و مکانیکی، نیازمند منبع و منشأ و نگرشی متعالی و فوق طبیعی است. صرف انجام دادن کار اخلاقی، از آن جهت که اخلاقی است، برای رشد و کمال کافی نیست.

کار حق را باید با انگیزه و نیت حق انجام داد. انگیزه متعالی و حق در سایه دین حاصل می‌گردد. دین در اینجا یعنی توجه به ماورای طبیعت و جهان مادی و روابط آن. البته برترین و والاترین شکل چنین توجهی، در قالب ادیان الهی و برترین آن ادیان، یعنی اسلام متحقق است.^(۱)

سوم. رابطه ارتکاب دین و اخلاق

نظریه‌های بیان شده (تباین، تداخل و تعامل)، برگرفته از تلقی خاص از دین و اخلاق است؛ یعنی تعریف خاصی از دین و اخلاق، می‌تواند به تمایز قلمرو دین و اخلاق یا تداخل و تعامل آن دو بینجامد. اگر دین به رابطه انسان با خدا منحصر گردد و اخلاق تولید روابط انسان‌ها با یک‌دیگر را به دست گیرد، اخلاق سکولار و جداانگاری دین از اخلاق استنتاج می‌شود. اشکال اساتید نظریه تباین دین و اخلاق، به تلقی نادرست طرف داران این دیدگاه از دین بازمی‌گردد؛ زیرا قلمرو اخلاق به روابط اجتماعی انسان‌ها انحصار ندارد؛ بلکه صفات، ملکات نفسانی و رفتارهای انسانی را نیز شامل می‌شود. بنابراین، تمام رفتارهای آدمیان که مدح و ذم‌پذیر باشند، در حوزه اخلاق مطرح هستند خواه مربوط به رابطه

انسان‌ها با یک‌دیگر بوده یا به رابطه انسان با خدا یا انسان با خودش یا انسان با طبیعت اشاره داشته باشد.

از طرف دیگر، دین در متون اسلامی، حوزه‌های گوناگون فردی،

اجتماعی، سیاسی، بین‌المللی و غیره را شامل می‌شود. دین اسلام، همه شئون زندگی انسان را دربرمی‌گیرد و به رابطه انسان با خدا اختصاص ندارد؛ زیرا همه این امور در زندگی انسان نقش و با تکامل آدمی ارتباط دارد؛ به عبارت دیگر، هر پدیده‌ای در این عالم از نظر دینی، دارای حکم و ارزشی خواهد بود.

ص: ۱۳۹

۱- (۱). مرتضی مطهری، همان، ص ۱۱۴-۱۱۷.

دیدگاه منطقی و مستدل این است که اخلاق، جزئی از دین به شمار می آید؛ یعنی رابطه دین و اخلاق، رابطه ای ارگانیکی مانند رابطه تنه درخت با کل درخت است. دین به مثابه درختی است که عقاید ریشه آن، اخلاق تنه اش و احکام شاخ و برگش هستند.

نکته مهم این است که بر اساس تحلیلی که از مفاهیم و گزاره های اخلاقی داریم؛ یعنی آن ها را حاکی از روابط واقعی میان افعال اختیاری انسان و کمال نهایی آدمی می دانیم، اخلاق بر دین توفقی ندارد؛ یعنی هر کس می تواند بدون پای بندی به اعتقادات یا دستورهای دینی، این نظریه را بپذیرد؛ ولی شناخت کمال نهایی انسان و کشف رابطه میان افعال اختیاری با کمال نهایی، به شدت به دین نیازمند است، پس اخلاق نیز به اصول و اعتقادات دینی و محتوای نبوت روحی نیاز دارد؛ زیرا هر شخصی ممکن است از کمال نهایی انسان تحلیلی عرضه نماید.

عده ای کمال آدمی را در اعتدال قوای سه گانه غضبیه، شهویه و عاقله می دانند و دسته ای در سازگاری انسان با محیط و برخی در لذت طلبی و غیره دانسته اند. اگر تقرب به خداوند کمال نهایی انسان باشد، بی شک شناخت تقرب به خدا بدون دانستن اعتقادات دینی از جمله: اعتقاد به خدا، جاودانگی نفس و سایر

احکام دینی میسر نیست؛ زیرا بین کمالات مادی و ابدی و ظاهر و باطن اعمال، رابطه تکوینی وجود دارد که درک آن در کمال آدمی میسر است و آن مطلب بدون دین شناسی تحصیل نمی شود.

عقل انسان به تنهایی در شناخت مفاهیم کلی مانند حسن عدالت و قبح ظلم، کارایی دارد؛ ولی در تعیین مصادیق دستورهای اخلاقی ناتوان است؛ ولی این پرسش که کدام رفتار اختیاری در تقرب به خدا مؤثر است و کدام یک مانع از کمال آدمی، از احاطه عقل بشر دور است.

بنابراین، اخلاق هم به اعتقادات دینی و هم به دستورهای دینی نیاز دارد؛ در نتیجه، در تعیین مصداق هدف نهایی اخلاق و ملاک ارزش گذاری نیز در مقام تشخیص افعال ارزشمند، به شدت به اعتقادات و دستورهای دینی نیازمندیم.

با مراجعه به قرآن و سنت، معلوم می شود که دین اسلام دربردارنده اعتقادات، اخلاقیات و احکام است و در همه شئون زندگی انسان دخالت می کند و به رابطه انسان با خدا اختصاص ندارد. البته این سخن بدان معنا نیست که برای نمونه، قواعد حساب، هندسه، فیزیک و شیمی را نیز جزو دین به شمار آوریم. صرف روابطی که میان پدیده ها وجود دارد یا روابط علّی و معلولی میان ترکیبات فیزیکی و شیمیایی یا فعل و انفعالات فیزیکی و مانند این ها در حیطه دین قرار نمی گیرد؛ ولی از آن جهت که این امور در زندگی انسان نقش دارند و همه این ها به نحوی با تکامل آدمی در ارتباط هستند، از بعد ارزشی خود در قلمرو دین قرار می گیرند.^(۱)

مفهوم تربیت و تربیت دینی

تعریف های گوناگونی برای واژه تربیت آورده اند که هر یک متأثر از مکتب یا رویکرد فلسفی تربیتی و حال و هوای فرهنگی حاکم بر نظریه پردازی است که درصدد توصیف این مفهوم برآمده است. برای تبیین و توضیح معنا و مفهوم تربیت اسلامی، ابتدا باید به معنای تربیت توجه کنیم.

از نظرگاه واژه شناختی زبان عربی، تربیت از باب تفعیل و بیان گر تأثیری

یک جانبه در فراگیر است؛ یعنی متربی، یک ایده، منش و رفتاری را از مربی فرامی گیرد و می پذیرد. فرایندی که طی آن، مربی، با توجه به نگرش ها، بینش ها و

ص: ۱۴۱

جنبه های خاص تربیتی خود، می کوشد مرتبی را به سمتی سوق دهد. به رغم این معنای واژه شناختی که با توجه به ویژگی باب تفعیل به ذهن می آید، امروزه این مفهوم، در دین و علم جایگاهی ندارد. تربیت هرچند از باب تفعیل است، واژه ای است که یک معنای تعاملی و دوسویه تضمین می کند. (۱). فرایندی است که بخشی از عناصر و متغیرهای آن از ناحیه مربی و برخی دیگر از جانب مرتبی عرضه می شود و اگر این گونه نباشد، از دیدگاه تربیتی معادل واژه تلقین یا القاست.

با توجه به این دید تعاملی، می توان گفت که تربیت عبارت است از: «کمک رسانی به مرتبی برای شکوفاسازی قابلیت ها و توانش های درونی اش». معمولاً امروزه، مربیان و فیلسوفان تعلیم و تربیت می گویند که «کمک کردن» باید در سه شاخه انجام شود: شاخه بینش ها، شاخه گرایش ها و انگیزش ها، و شاخه رفتارها. ما با ارائه یک بینش خاص، با تقویت بُعد انگیزشی مشخص و سرانجام با تصحیح و جهت دهی یک رفتار به سمت خاص، به مرتبی کمک می کنیم تا استعدادها و قابلیت هایش شکوفا شود. طبیعتاً این قابلیت های فطری، همان طوری

که قرآن کریم نیز می فرماید: (وَنَفْسٍ وَّ مَا سَوَّاهَا، فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا) (۲)

دو گونه اند. این الهام یا درون مایه، می تواند شناختی و یا گرایشی باشد؛ یعنی تمایل و گرایش انسان ها به فُجور و تقوا، ممکن است یک گرایش

شناختی باشد؛ به این معنا که یک علم حضوری ناآگاهانه یا نیمه آگاهانه، یا یک بینه شناختی بالقوه و فطری باشد که بعدها به صورت علم تفصیلی از حالت اجمال به تفصیل درمی آید؛ و یا یک گرایش خفته باشد که باید با مکانیزم های تقویت و خاموش سازی، شکوفا یا راکد شود. بحث در تربیت، بحث امداد و فراهم آوری زمینه های فطری برای

ص: ۱۴۲

۱- (۱). احمدی، همان، ص ۱۳.

۲- (۲). سوره شمس، آیه ۷ و ۸.

متربی است، نه ایجاد یک امر بدون زمینه که در واقع نوعی تحمیل باشد. (۱)

مفهوم امداد که شاخص اصلی فرایند تربیت است، در لابه لای کلمات پیامبر (ص) و معصومان: هم به طور ضمنی وجود دارد. حدیث نبوی معروف

«بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»، به روشنی نشان می دهد که کار انبیا ایجاد مکارم اخلاق نیست؛ مکارم اخلاق، به صورت فطری، در قالب دست مایه های بینشی یا زمینه های گرایشی در انسان ها وجود دارد و از روایت استفاده می شود که کار پیامبر (ص)، تکمیل یا همان شکوفاسازی این دست مایه هاست. (۲)

با وجود اوصاف و ویژگی های بسیار کارآمد و سازنده ای که تربیت دینی داراست و هر کسی را قانع می سازد که این الگوی تربیتی، بسیار مفید و گره گشاست، باز هم عده زیادی از مردم و حتی گروهی از پیروان دین، آن را ناستوار و ناکارآمد تلقی می کنند و درباره آن تصورات اشتباهی دارند که با همه ویژگی های این الگوی تربیتی، متناقض است. به علاوه، نشان می دهند که این

نظام تربیتی، شایستگی دادن دستورالعمل های تربیتی و اداره حوزه های مربوط به تربیت را ندارد. بعضی از این تصورات، به صورت اجمالی عبارت اند از:

۱. تربیت دینی، الزاماً به معنای تربیت کارگزاران دینی یا متولیان مراسم مذهبی است.

۲. تربیت دینی به معنای کنار گذاشتن خواسته ها و گرایش های دنیوی است و در نهایت به ریاضت کشی و آخرت گرایی می انجامد.

۳. ثمره تربیت دینی، بار آوردن افراد به گونه ای است که در نهایت شعائر دینی را مطابق بعضی از مکتوبات یا دستورهای شرعی انجام دهند.

۴. تربیت دینی بیش از واقع گرایی، خیال اندیشانه و ایده آلیستی است؛ این در

ص: ۱۴۳

۱- (۱). حجتی، همان، ص ۷۸.

۲- (۲). ابراهیم امینی، آیین تربیت، ص ۴۴، چاپ اول، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۹.

حالی که واقعیت های نظام تربیتی دینی و به ویژه تجربه عملی بسیاری از تربیت یافتگان این نظام تربیتی، غیر از این است و با آن که هیچ یک از موارد فوق ذاتاً و حتماً ناروا و نابه جا نیستند، حقیقت آن است که هیچ یک از قواعد مسلم دینی و حتی وصایای اهل دین به دنبال این موارد نبوده و با تأکید صریح یا اشاره ضمنی، هرگز نخواستند و وجه خاصی را به عنوان سیمای صادق این تربیت معرفی کنند و مثلاً نشان دهند که این پست و شغل خاص و مشخص، ثمره نهایی تربیت دینی است.

منظور از تربیت دینی، این نیست که فرد تربیت شده به نام دین، همواره تسبیح به دست و لب به ذکر باشد. به علاوه، منظور آن نیست که فرد تربیت شده در بستر نظام تربیت دینی، کم رو، خجول، و همواره سر به زیر و گوش به فرمان باشد. البته ذکر و زمزمه و حیا و محجوب بودن، نه تنها هیچ مشکلی ندارد، بلکه در حد مشروع و معتدل خود، بخشی از هنجارهای دینی به شمار می رود، اما این که آن ها را به تنهایی یا روی هم رفته معادل نظام تربیت دینی به حساب آورد، خطای فاحش است. از این گذشته، دنیاگریزی و آخرت گرایی افراطی که منطقی

به سکولاریسم می انجامد و با مسلمات تردیدناپذیر دین مخالف است، چگونه می تواند هدف تربیت دینی معرفی شود؟

از سوی دیگر، ماحصل تربیت دینی، صرفاً پرورش افراد مذهبی نیست؛

یعنی افرادی را پرورش دهد که به صورتی غیرعادی به اعمال ظاهری و صوری دین تمسک می جویند و به گزاردن آداب و مناسک پرستشی و نیایشی مشغولند و از هیچ امر و بار دیگری سررشته ندارند. این تصور نیز نادرست است و با ویژگی های اصولی این نظام تربیتی تناقض آشکار دارد.^(۱)

ص: ۱۴۴

تربیت عبارت است از: شکوفاسازی استعدادها و جهت دهی آن به سوی کمال مطلوب. تربیت ضروری ترین نیاز انسان در زندگی است. انسان بدون تربیت درست ره به جایی نمی برد؛ نه از باغ زندگی خویش میوه شیرین می چیند و نه کام انسان های دیگر را از میوه های درخت وجود خود شیرین می کند؛ بالاتر آن که نه به درک معنای انسانیت نائل می آید و نه به فتح قله های رفیع انسانیت دست می یازد. بدین جهت، تربیت عالی ترین هدف پیامبران و اساسی ترین پیام کتب و اولین و ضروری ترین وظیفه والدین است. ضرورت و اهمیت تربیت، والدین را بر آن می دارد که به این مسئولیت بزرگ ارجی دوچندان نهند؛ خود را برای ایفای درست آن، به صلاح و آگاهی از روش و فنون تربیت مجهز بسازند و با الگو گرفتن از مربیان موفق، در انجام دادن این وظیفه مهم بکوشند.

بی شک معصومان: موفق ترین مربیان و سیره قولی و عملی آن ها مطمئن ترین الگو برای والدین در امر ظریف و پرپیچ و خم تربیت است.^(۱)

با توجه به آنچه در اهمیت رابطه دین و اخلاق ذکر شد، برای بررسی این هم گرایی بر تربیت، این مقاله بر آن است تا نکاتی از مبانی و اصول هم گرایی تربیتی دین و اخلاق بر اساس آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را

یادآوری کند و گامی هر چند ناچیز، در ترویج معارف اهل بیت: بردارد.

مبانی هم گرایی تربیتی دین و اخلاق از دیدگاه امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اشاره

مبانی عبارت از یک سری ویژگی ها و صفات (منفی و مثبت) انسانی است که

ص: ۱۴۵

۱- (۱). سیدمحمدتقی مدرس، امامان شیعه و جنبش های مکتبی، ترجمه حمیدرضا آذری، ص ۶۷-۶۵، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵.

در همه انسان ها وجود دارند و اصول تربیتی بر آن ها مبتنی اند. (۱)

با مروری بر گفتار تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نکاتی برمی خوریم که به روشنی ویژگی انسان را تبیین نموده، مبنای اصول تربیتی، را نشان می دهد. با پی جویی این گفتار، به کشف و بررسی مهم ترین مبانی هم گرایی تربیتی دین و اخلاق از دیدگاه آن حضرت، به شرح ذیل می پردازیم:

۱. خداخواهی و خداجویی

این ویژگی در فطرت همه انسان ها نهفته است؛ حتی کسانی که در پیدا کردن مصداق حقیقی خداوند به اشتباه رفته اند، همیشه به سراغ خدا و پرستش اویند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیانی دارد که به فطرت خداجوی انسان اشاره می کند:

ای که از شدت ظهور، پنهان و در ناپیدایی، آشکاری؛ ای ناپیدایی که هیچ چیز بر تو مخفی نیست؛ ای آشکاری که دیده نمی شود، ای توصیف شده ای که هیچ توصیف شده ای به ذات تو پی نبرده و تو را تحدید به مقداری ننماید. ای غایی که هرگز گم نشده ای، و ای شاهدهی که مشاهده نمی شوی، اگر جست و جو شوی، پیدا نشده و آسمان ها و زمین و آنچه در

آن هاست، لحظه ای از تو خالی نیست، با کیفیتی درک نشده و با مکان تعیین نمی گردد، نورانیت نور از توست و پروردگار هر پرورش دهنده ای و به تمام کارها احاطه داری. پاک و منزّه است آن که چیزی همانند او نیست و او شنوا و بیناست! پاک و منزّه است آن که چنین

است و همانندی ندارد!

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دعاهای بسیار دیگر، به خداخواهی و خداجویی انسان به هنگام اضطراب و تنگناها اشاره می کنند. ایشان به خداوند عرضه می دارند:

پروردگارا! تو بعد از تمامی مخلوقات، باقی مانده، و هیچ موجودی بعد از تو وجود نخواهد داشت؛ پروردگارا! کار نیک هر کس از تو منشأ گرفته و

ص: ۱۴۶

۱- (۱). خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۴۴، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۹.

کارهای زشت هر فرد از اشتباه خود اوست پس نیکوکار از یاری و عنایت تو بی نیاز نیست و آنچه کار زشت انجام داد، غیر تو فرد دیگری را پیدا نکرده و از تحت قدرت و حکومت تو خارج نشده است. بارالها! عنایت تو را شناخته، به وسیله تو به سوی دینت، هدایت شدم و اگر یاریت نبود، تو را نمی شناختم، پس ای کسی که این گونه است و کسی چون او نیست، بر محمد و خاندانش درود فرست و اخلاص در عمل و وسعت در روزی به من عطا فرما. خدایا بهترین ساعات عمرم را آخرین ساعات زندگی ام قرار ده و بهترین اعمالم را آخرین کارهایم مقدر فرما و بهترین لحظاتم را زمانی قرار ده که تو را ملاقات می کنم.

خدایا! بر من منت نهادی تا در محبوب ترین چیزها نزد تو، یعنی ایمان به تو و شهادت به رسالت پیامبرت، تو را فرمان برداری بنمایم، و در مبعوض ترین چیزها نزد تو، یعنی شرک و دو گانه پرستی و تکذیب پیامبرت، تو را معصیت نکنم، پس آنچه را در میان این دو است، بر من ببخشای، ای بهترین رحم کنندگان!

هدف ایشان از طرح مفهوم خداخواهی، که از مبانی تربیتی در اسلام به حساب می آید، توجه دادن انسان ها به فطرت خداجوییشان است. این گرایش، از طریق توجه دادن انسان به خدا، در اصلاح رفتارهای وی تأثیر گذار است. انسان خداجو، به سبب فطرت خداخواهی اش، همیشه خدا را در نظر دارد و در اثر

همین توجه، آلوده به گناه و معصیت خدا نمی شود و رفتارهایش با نیت خالص و در جهت تقرب به خدا انجام می پذیرد.

(۱)

۲. خوددوستی (حب ذات)

بر اساس این ویژگی مهم، انسان قبل از هر چیز و هر کس، بیش تر به خود علاقه مند و فطرتاً عاشق خود است و تمام محبت ها و عشق و علاقه هایش به

ص: ۱۴۷

۱- (۱). سید رسول هاشمی محلاتی، زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۸۹-۸۷، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳.

دیگران، از محبت به خودش سرچشمه می گیرد. حتی گرایش و محبتی که به خدا دارد، از خود دوستی مایه می گیرد. حب ذات اگر کنترل نگردد و در جهت درستی هدایت نشود، انسان را به نابودی می کشاند.

عنوان دقیق «حب ذات» یا خوددوستی مستقیماً در سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیامده است، ولی جلوه هایی از آن به صورت های مختلف در بعضی از دعاها و احادیث ایشان مشاهده می شود. (۱)

از جمله، حضرت هنگام کار دشوار و دل آزار یا پیشامدهای سخت یا هنگام اندوه، آن را چنین می خواند:

پروردگارا! به من نعمت ارزانی داشتی ولی سپاس گزارم نیافتی، و مرا به ناراحتی دچار ساختی، ولی شکیبایم ندیدی! پس نعمت را به سبب ترک شکر سلب نکرده، و ناراحتی را به سبب ترک شکیبایی استمرار نمی بخشی؛ پروردگارا از بزرگوار جز بزرگواری انتظار نمی رود.

هم چنین دعاهایی که امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن درخواست رفع تنگ دستی و در مواردی درخواست هایی در مورد سعادت، کمال، قدرت، نعمت و... از خداوند دارد، همه از خوددوستی ناشی می شود و این که انسان همیشه به دنبال خوبی هاست و از ناراحتی ها و سختی ها گریزان است، پس این ویژگی، امری فطری است و به

خودی خود، مطلوب.

بنابراین، خوددوستی یکی از مهم ترین ویژگی های انسان است که منشأ بروز رفتارهای انسان می شود. خوددوستی غریزه ای است که اگر به آن توجه گردد و در مسیر درستی قرار داده شود، منشأ عزت خواهی، کمال خواهی و

سعادت می شود. اما اگر غریزه خوددوستی به انحراف کشانده شود، روح استکبار و سرکشی بر انسان چیره می گردد و منشأ رفتارهای ناپسندی از قبیل خودپرستی، عجب، غرور و حرص می شود. (۲)

ص: ۱۴۸

۱- (۱). مهدی پیشوائی، سیره پیشوایان، ص ۷۸-۷۷، قم: نشر کمال، ۱۳۸۴.

۲- (۲). احمد زمانی، حقایق پنهان از زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۸۱، تهران: نشر غدیر، ۱۳۸۰.

۳. دنیادوستی

دنیادوستی یکی دیگر از ویژگی های انسان است. علت این که انسان زندگی دنیا را دوست دارد، علاقه به جاودانگی و علت دیگر، نقد بودن و مشهود بودن کارایی های دنیا در گستره زندگی و برآوردن نیازهای اوست. آنچه از برخی از عبارات صحیفه به دست می آید، این است که دنیا و مادیات نباید به صورت ایده آل و کمال مطلوب درآید. این گونه محبت مذموم است. امام مجتبی (علیه السلام)، سخنان فراوانی در مورد نگرش به دنیا دارند که از مجموع آن ها دو نوع نگرش به دست می آید:

نخست، مذمت دنیادوستی به سبب زیان های آن، نظیر گفتار زیر:

هرکس خدا را بشناسد، (در عمل و گفتار) او را دوست دارد و کسی که دنیا را بشناسد، آن را رها خواهد کرد.

در این کلام به یکی از مهم ترین زیان های دنیادوستی اشاره شده که همان جلوگیری از تقرب به خداست. از این جهت دنیادوستی را مذمت می فرماید.

نگرش دوم، درخواست دنیا برای بندگی خدا مانند دعای زیر:

پروردگارا! از تو می خواهم در مقابل هر کار که توان رویارویی با آن را

ندارم، توانی به من ارزانی داری که امید آن را نداشته و فکرم بدان خطور نکرده و بر زبانم جاری نشده باشد، و یقینی به من عطا فرمایی که مرا از حاجت خواستن از غیر تو بازدارد، به درستی که تو بر هر کار توانایی.

۴. غفلت

غفلت یکی دیگر از خصلت هایی است که دامن گیر انسان می شود. انسان ذاتاً به گونه ای است که در اثر توجه بیش از حد به اموری، از دیگر امور و شئون باز می ماند و غافل می شود. این خصلت اگرچه در مواردی شاید تا حدی به نفع او باشد، متأسفانه در بسیاری موارد در انسان موجب انحرافات و از دست دادن

فرصت ها و هلاکت او می شود. تا حدی که انسان خدا و خویشتن و اهداف عالیهِ خویش را فراموش می کند. (۱).

برای این که دنیا و زیبایی های فریبنده آن، او را مدهوش می کند و قدرت تشخیص را از او می گیرد. برای نجات انسان از دام غفلت، در نظام تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) تدابیری اندیشیده شده است.

ایشان در دعاهای فراوان و با بیان های مختلف، به این ویژگی انسان پرداخته، با بیان موارد و مصادیق غفلت، انسان های غافل را بیدار می کند. موارد غفلت عبارتند از: غفلت از خود، غفلت از انجام دادن وظایف و واجبات الهی، غفلت از عالم پس از مرگ، غفلت از وعید، غفلت از نعمت ها و از همه مهم تر غفلت از خدا. در این زمینه به خداوند عرض می کند:

ای کسی که فرارکنندگان به سوی او می گریزند، و کسانی که در هراسند، به او الفت گرفته، دلگرم می شوند، بر محمد و خاندانش درود فرست و دلگرمی ام را به خودت قرار ده که شهرهایت برایم تنگ شده است و توکل و

اعتماد را بر خودت مقدر فرما. که دشمنانت به سوی من چشم دوخته اند. پروردگارا بر محمد و خاندانش درود فرست و مرا آن گونه قرار ده که به سوی تو توجه کرده و با یاری ات، تلاش کنم و بر تو توکل کرده، به سوی تو زاری نمایم.

خداوند! هر صفتی که تو را با آن ستودم و هر دعایی که تو را بدان خواندم و رضایت و محبت و خشنودی تو را دربرداشت، مرا بر آن ها زنده بدار و بمیران، و آنچه را که از آن ناخشنود بودی، مرا از آن به سوی آن چه موجبات خشنودی تو را فراهم می سازد، متوجه ساز.

از گناهانم، به سوی تو روی آورده و از خطایم، استغفار می کنم و نیرویی جز با قدرت تو میسر نیست، معبودی جز تو نبوده، و او بردبار و بزرگوار است.

ص: ۱۵۰

و بر محمد و خاندانش درود فرست و کارهای مهم ما را در دنیا و آخرت، در سلامت و عافیت، کفایت فرما.

با توجه به آنچه گفته شد، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از ویژگی‌ها و صفات مذموم انسان را غفلت معرفی می‌کند. از آن جا که غفلت منشأ امور ناپسندی نظیر خودفراموشی و خدافراموشی می‌شود، لذا به پرهیز از غفلت، به عنوان یکی از مبانی تربیت در نظام تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تأکید و درباره آن بحث شده است. (۱)

(ب) اصول هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق در اندیشه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

اصول، مجموعه قواعدی است که با نظر به قانون مندی‌های مربوط به ویژگی‌های عمومی انسان (مبانی تربیت) اعتبار شده و به عنوان راهنمای عمل، تدابیر تربیتی را هدایت می‌کنند. بنابراین، در این نگاه، اصول مبتنی بر مبانی هستند. (۲)

با بررسی گفتار امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به برخی از مهم‌ترین اصول هم‌گرایی تربیتی دین و اخلاق می‌رسیم که حضرت از آن‌ها برای اصلاح و تربیت انسان‌ها بهره

می‌برند. شرح برخی از این اصول عبارت‌اند از:

۱- اصل کنترل و هدایت

این اصل، بر مبانی چندی از جمله: خداجویی، خوددوستی و جاودان‌خواهی مبتنی است. با استفاده از این اصل، انسان باید بر اساس مبنای خداجویی، به سوی یکتاپرستی هدایت گردد و بر اساس مبنای خوددوستی، محب و مطیع خدا شود و بستری برای رسیدن به کمال و قرب به خدا برایش فراهم گردد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با آوردن نمونه‌ای از خوددوستی، در مورد کنترل آن می‌فرماید:

پروردگارا! از تو می‌خواهم در مقابل هر کار که توان رویارویی با آن را

ص: ۱۵۱

۱- (۱). پیشوائی، همان، ص ۸۹.

۲- (۲). باقری، همان، ص ۶۵.

ندارم، توانی به من ارزانی داری که امید آن را نداشته و فکرم بدان خطور نکرده و بر زبانم، جاری نشده باشد و یقینی به من عطا فرمایی که مرا از حاجت خواستن از غیر تو بازدارد. به درستی که تو بر هر کار توانایی!

آن حضرت در این دعا، به نمونه هایی از خوددوستی و روش کنترل آن اشاره می کنند. اگر این مصادیق خوددوستی کنترل نشوند، سبب بروز خصلت های زشت خودخواهی، خودپسندی و خودمحوری می گردند. بر اساس مبنای جاودان خواهی، انسان باید دنیا را پایان زندگی نپندارد، بلکه آن را مقدمه برای حیات جاودان به حساب آورد. بینشی که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن اشاره فرموده، این است که انسان بیش از حد لازم، دل به دنیا نمی بندد و آن جا که لازم باشد، از دنیا دل می کند. ایشان به خداوند عرض می کند:

از تو می خواهم به علم های نهانی ات از رازهای باطن - که بر محمد و خاندانش درود فرستی؛ درودی که با آن از تلاش گران گذشته پیشی گرفته و از تلاش گران آینده سبقت گیریم، و بین ما و خودت رابطه ای برقرار کنی، که برای کسانی که آنان را برای خودساخته ای برقرار کرده ای؛ که گمان های باطل و آشوب گران ویران گر آن را ناپود نسازند، تا این که در دنیا فرمان بردار

تو و در آخرت، در جوار تو جاودانه باشیم.

در این دعا، نگرش حضرت به بقا در دنیا، به روشنی بیان شده است. حضرت بقا را در جهت خداخواهی و آن را به عنوان وسیله ای برای رسیدن به مقصد می خواهند که همان مقام قرب الهی است، می خواهد. (۱)

۲. اصل تقوا

این اصل بیش تر بر مبنای خوف و بیم در انسان مبتنی است تا ترس ها و نگرانی های فطری انسان، کنترل شده، امری مثبت و مطلوب باشد؛ یعنی اگر

ص: ۱۵۲

قرار است انسان از اموری نگران باشد، باید این فقط ترس از خدا باشد؛ زیرا ترس های دیگر کاذب و بیهوده است. ترس از خدا یا تقوا و در نتیجه پرهیز از گناه، از مهم ترین اصول هم گرای تریبیتی دین و اخلاق در اندیشه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است.^(۱)

ایشان در موارد مختلف، به این اصل مهم اشاره می کنند و از خدای بزرگ درخواست می کنند:

هر کس تقوای الهی پیشه سازد، خداوند راه رهایی از فتنه ها را برای او گشوده، در کارها او را تأیید می نماید و راه هدایت را برای او آماده ساخته، حجت دلیلش را غالب می گرداند و چهره اش را نورانی کرده، آرزویش را برمی آورد. با کسانی که خداوند بر آنان نعمت خود را ارزانی داشته - با پیامبران و راست گویان و شهیدان و صالحان - و اینان دوستان نیکویی هستند.

تأکیدات مکرر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این روایات و موارد دیگر مبنی بر توفیق و الهام تقوا، نشان دهنده اهمیت این اصل در نظام تریبیتی ایشان است. تقوا آثار

تریبیتی فراوانی دارد. که مهم ترین آن ها نگهداری انسان از گناه، خطاهاست.

۳. اصل بازگشت و تغییر رفتار

از اصل بازگشت یا تغییر رفتار، مبنای «خداجویی» استخراج می گردد. در اسلام از بازگشت و تغییر رفتار به انابه تعبیر می شود. بازگشت و تغییر رفتار در متربی، با مکانیسم توبه امکان پذیر است. در معنای انابه آمده:

^(۲) انابه بازگشت به سوی خداوند به وسیله توبه است. یا «انابه به معنای بازگشت به طاعت است.» که معنای تغییر رفتار - تغییر از معصیت به طاعت - در آن لحاظ شده باشد.

ص: ۱۵۳

۱- (۱). زمانی، همان، ص ۹۹.

۲- (۲). جوادی آملی، همان، ص ۱۱۴.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این زمینه به خداوند عرض می کند:

پروردگارا! به تو نزدیکی می جویم، با جود و بخشش و با بنده و فرستاده ات محمد، - که درود تو بر او و خاندانش باد - و با فرشتگان مقرب و پیامبران، تا این که بر محمد بنده و فرستاده ات و بر خاندان او درود فرستی و از لغزشم درگذری و گناهانم را پوشانده، آن ها را بیامیزی و حاجاتم را برآورده کنی و به سبب کارهای زشتم مرا عذاب نکنی، به درستی که بخشش تو مرا شامل می شود و تو بر هر کار توانایی.

بازگشت مرتبی و عطف توجه او به این موضوع اساسی، با کمک اصل دیگری از اصول بنیادین تربیت، یعنی «اصل تذکر» امکان پذیر خواهد بود. گاهی مرتبی در حین تعلیم و تربیت، نعمت ها و نیکی های مربی را به فراموشی می سپارد، لذا به عصیان دست می زند و از مسیر تربیت خارج می گردد. اینجا بر عهده مربی است که به یادش آورد، بازش گرداند و در آغوش خویش نیکش پیروانند.

۴. اصل تذکر

اصل تذکر بر مبنای تربیتی غفلت مبتنی است. بنابراین اصل، باید انسان را از خواب غفلت بیدار نمود و آنچه را که دانستنش برای او لازم است، به او فهماند و در موارد مختلف به او تذکر داد و یادآوری کرد تا از عواقب شوم غفلت رهایی یابد. بنابراین، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ادعیه و روایات خود که سراسر ذکر و یاد خداست، با دعاهای گوناگونی نظیر دعا هنگام صبح و شام، دعا هنگام بیماری، دعا هنگام دفع بلاها و سختی ها و... انسان را همراه

متوجه خدا می کنند و بدین وسیله، غفلت را از وی می زدایند.^(۱)

هم چنین در دعای «پناه بردن به خدا»، دعای «اقرار به گناه» و دعای «طلب

ص: ۱۵۴

۱- (۱). پیشوائی، همان، ص ۱۱۸.

عفو، ضمن اشاره به ویژگی غفلت در انسان، راه غفلت زدایی را یاد خدا بیان نموده، به خدا عرض می کند:

پروردگارا! مرا در زمره کسانی قرار ده که ایشان را هدایت کرده ای؛ و سلامت دار، به همراه کسانی که به آنان سلامت عطا فرموده ای و مرا سرپرستی کن، در میان افرادی که ایشان را سرپرستی نموده ای و در آنچه به من عطا کرده ای، برکت عطا نما و بدی آنچه را مقدر کرده ای، از من دور دار! تو حاکم هستی و کسی بر تو حکم نمی کند. به درستی که تو هر کس را سرپرستی کنی، ذلیل نمی گردد.

۵. اصل زهد

این اصل بر مبنای دنیادوستی مبتنی است. بنابراین اصل، در نظام تربیتی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، باید این نوع محبت به دنیا از دل انسان رخت بر بسته، زهد و گریز از دنیا آن هم در حد معقول و پسندیده جای آن را بگیرد؛ به صورتی که دنیا را صرفاً وسیله و ابزاری بیش نداند. برای جلوگیری از ابتلا به گرایش افراطی در

دنیادوستی، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیشنهاد می دهد که انسان ها زهد پیشه کنند و حضرت همان را از خدای خود درخواست می کند: (۱)

در طلب روزی مانند افراد بسیار تلاش گر کوشش نکن و بر قضا و قدر الهی همانند افراد ناتوان متکی نباش! به دنبال روزی رفتن از سنت های الهی و اجمال در طلب آن، از عفت است. عفت هرگز از روزی نشده و حرص و طمع جلب کننده روزی نیست. روزی تقسیم شده و حریص بودن موجب گناه است.

حضرت در این عبارت، آسایش و راحتی را در زهد و دوری از دنیا بیان می فرماید و به انسان ها پیشنهاد زهد می کند. خلاصه آن که نقطه شروع تمام

ص: ۱۵۵

بدبختی‌ها در انسان از همین حب دنیا است. اصل تربیتی زهد که در اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار به آن تکیه شده، به معنای دوری از تعلقات دنیا و اسیر آن نبودن و آزادی از هر چیزی است که بخواهد در انسان چنان تعلق خاطری ایجاد کند که او را از خدا و یاد آخرت جدا و غافل سازد.

۶. اصل عزت

بر مبنای خوددوستی به منزله ویژگی عمومی انسان، می‌توان ششمین اصل تربیتی را «عزت» نامید. طبق این اصل، مربی باید عزت نفس متربی را فراهم آورد. اگر متربی با توجه به غریزه خوددوستی، در خود عزتی قرین به عزت نفس واقعی بیابد؛ خودشیفتگی، خودمحوری، خودخواهی، خودپسندی و آزمندی مذموم در او پدید نخواهد آمد. بر عکس، به توانایی‌های خودآگاه شده، راه کمال و نیک بختی را در پیش خواهد گرفت. متربی چون ذاتاً شیفته خویش است، «اصل عزت» می‌تواند او را هدایت بخشد و به سعادت رهنمون سازد. عزت بخشی به متربی، با به وجود آوردن

احساس عزت در او متفاوت است. احساس عزت می‌تواند وهمی و پنداری باشد و با ذلت قابل جمع است؛ اما عزت واقعی درونی، با ذلت ناهماهنگ است. هرگاه کسی بتواند بر اساس غریزه خوددوستی، با قدرت، علم، جمال و... دیگران را به اعجاب درآورد، احساس عزت در او پدیدار می‌شود؛ چنین فردی ممکن است فریفته ویژگی‌های خویش گردد که در این صورت فاقد عزت واقعی است. این جاست که مربی باید احساس عزت واقعی را در متربی ایجاد کند؛ زیرا احساس عزت در برخی موارد جز حقارت نفس و خوددوستی‌های انحرافی و وهمی چیزی نیست. (۱)

به همین دلیل، حضرت در دعا، عزت و بزرگی نزد خلق را توأم با خواری و

ص: ۱۵۶

کم ارزش کردن مقام دنیایی و ارجمندی ظاهری نزد خود می خواهند

و بدین سان احساس عزت و بزرگی را کنترل می کنند و خود را به خدا می سپارند:

پروردگارا! تو بعد از تمامی مخلوقات، باقی مانده و هیچ موجودی بعد از تو وجود نخواهد داشت. پروردگارا! کار نیک هر کس از تو نشأت گرفته و کارهای زشت هر فرد، از خطا و اشتباه خود اوست، پس نیکوکار از یاری و عنایت تو بی نیاز نیست و آنچه کار زشت انجام داد، غیر تو فرد دیگری را پیدا نکرده و از تحت قدرت و حکومت تو خارج نشده است.

بارالها! عنایت تو را شناخته و به وسیله تو به سوی دینت، هدایت شدم و اگر یاریت نبود، تو را نمی شناختم، پس ای کسی که است و کسی که چون او نیست، بر محمد و خاندانش درود فرست و اخلاص در عمل و وسعت در روزی به من عطا فرما! خدا یا بهترین ساعات عمرم را آخرین ساعات زندگی ام قرار ده و بهترین اعمالم را آخرین کارهایم مقدر فرما و بهترین لحظاتم را زمانی قرار ده که تو را ملاقات می کنم. (۱)

برای از بین رفتن احساس ذلت در مرتبی، ایجاد احساس عزت برای رسیدن به

عزت پایدار و واقعی مطلوب است. از این جهت احساس عزت، تنها نقش زمینه سازی را ایفا می کند. عزت واقعی نیز تنها در پرتو عبودیت و تذلل به درگاه الهی امکان پذیر خواهد بود.

بدین ترتیب در سایه عبودیت، با دست یازیدن به عزت پروردگار و تکیه بر ذات عزیز و قدرتمند او، دست از مردم کوتاه می کند و در پرتو عزت الهی، به بی نیازی از خلق می رسد.

به نظر می رسد «اصل عزت» از مهم ترین و زیربنایی ترین اصول تعلیم و تربیت اسلامی است؛ زیرا اگر مرتبی در درون خود، خویشتن را عزتمند بیابد، هرگز خود را

ص: ۱۵۷

به عصیان و گناه، آلوده نمی سازد و یا دست کم گرایش

بسیار کم تری به پستی های نفسانی و اخلاقی از خود نشان می دهد.

نتیجه

هدف والای دین، آن است که انسان را از سطح مادی اش برتر برد تا به سطح الهی برساند. این سطح الهی در ادیان مختلف تعابیر متفاوتی می یابد.

هریک از ادیان، به تناسب آموزه های عقیدتی خود، از این واقعیت غایی تعبیری خاص دارند، اما در این جهت با یک دیگر مشترک اند که واقعیت غایی خود را اصل حقیقت هستی می دانند. بنابراین می توان غایت همه ادیان را در یک جمله خلاصه کرد که ادیان آمده اند تا انسان ها را از خودمحموری به حق محوری برسانند.

از سوی دیگر، «تربیت اخلاقی» واژه ای مرکب از تربیت و اخلاق است. از این رو، سروکار با دو علم تربیت و اخلاق دارد. بدین بیان که برای تحقق تربیت اخلاقی، دو دانش مذکور به مدد هم می آید، البته سهم این دو دانش

یکسان نیست و می توان گفت که اخلاق نقش اصلی را بازی می کند و تربیت در خدمت آن و ابزاری مهم برای تحقق بخشیدن به محتوای اخلاق است.

تربیت اخلاقی، فرآیند زمینه سازی و به کارگیری شیوه هایی برای شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیراخلاقی در خود انسان یا دیگری است.

از منظر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بعد اخلاقی تربیت دارای سه باب و شامل صلاح و اصلاح، پیرایش صفات مذموم اخلاقی و کسب صفات حسنه اخلاقی است.

این مورد به طور خلاصه در جدول ذیل نشان داده شده است:

بعد تربیت ابواب زمینه ها

تربیت اخلاقی صلاح و اصلاح دوری از معاصی، اطاعت امر خدا، توبه و انابه،

اصرار نکردن به گناه، شرکت در مجالس صالحان

پیرایش صفات مذموم اخلاقی پرهیز از صفاتی چون حسد، حرص، خشم، ناشکیبایی، طمع

کسب صفات حسنه اخلاقی کسب صفات حسنه اخلاقی مثل صبر و بردباری و تواضع

هیچ جامعه ای نمی تواند مستقل از ملاحظات اخلاقی و ارزشی، به سامان بخشی امور اجتماعی و فرهنگی خود اقدام نماید؛ به این علت که مسأله اخلاق و ارزش ها، مقوله هایی هستند که بر تمامی مناسبات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و رفتاری اثر می گذارد علاوه بر تأکید بر ضرورت توجه به اخلاقیات و ارزش ها، توجه به روش ها و رویکردهای درست آموزش اخلاقی و ارزشی نیز مهم است. بسیاری از تردیدها و ابهاماتی که در مورد اخلاق و ارزش ها وجود دارد، نه لزوماً به سبب تردید در ضرورت، بلکه به علت تردید به روش های آموزش و تربیت اخلاقی در مدارس و دیگر نهادهای مربوط است. این تردید نیز خود از فقدان مدل خاص و روشن تربیت اخلاقی و ارزشی ناشی می شود. بنابراین، تبیین و ارزیابی روش ها و رویکردهای مؤثر تربیت اخلاقی و

ارزشی، می تواند گام مؤثری در جهت حل معضلات مربوط به تربیت اخلاقی و ارزشی به حساب آید. بر همین اساس:

- به مراکز آموزشی و متولیان آموزش و پرورش توصیه می شود بدون شتاب زدگی و با جذب نیروهای متخصص و فرهیخته و حتی تربیت نیرو، مجموعه ای از پژوهش های منظم و منطقی را برای تبیین و شناخت تربیت دینی و رابطه آن با نظام ارزشی و اخلاقی، ساماندهی کنند و از اقدامات بدون پشتوانه نظری قوی اجتناب ورزند. به علاوه از نقد، اصلاح و تکمیل فرضیه هایی که صورت عملی به خود می گیرد، غفلت نورزند.

- به پژوهش گران تربیت اسلامی، پیشنهاد می شود با توجه به دشواری های پژوهش در زمینه تربیت دینی و رسالت بزرگ آن ها در هدایت آموزش و پرورش جامعه اسلامی، از کارهای پراکنده و سطحی پرهیزند و با تشکیل انجمن های علمی و هم کاری نزدیک با مجریان آموزش و پرورش، ادعاهای

خود را عنایت بخشند و آموزش و پرورش را ارائه کنند که دو کارکرد (تأمین نیازهای معنوی و مادی و تمدنی) را توأمان دارا باشد، موارد زیر به ویژه با استفاده از قرآن و نیز سنت پیامبر (ص) و معصومان: در این زمینه شایسته توجه هستند:

- تبیین جایگاه رویکرد اخلاقی در تربیت دینی در مدارس نظام آموزش و پرورش ایران؛

- بررسی تطبیقی رویکرد اخلاقی و دیگر رویکردها در تربیت دینی در نظام آموزش دینی در ایران؛

- بررسی راه کارهای بهبود عملکرد رویکرد اخلاقی در تربیت دینی؛

- نگاه آسیب شناسانه به رویکرد اخلاقی به تربیت دینی در ایران؛

- بررسی تناسب رویکرد اخلاقی به تربیت دینی با محتوای برنامه های درسی آموزش دین در مدارس ایران.

۱. احمدی، سیداحمد، اصول و روش های تربیت در اسلام، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۲.
۲. اخوان، محمد، مقایسه اخلاق کانت و اخلاق اسلامی، چاپ اول، قم: انتشارات اشراق، ۱۳۷۳.
۳. امینی، ابراهیم، آیین تربیت، چاپ اول، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۵۹.
۴. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلام، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۹.
۵. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، قم: نشر کمال، ۱۳۸۴.
۶. جوادی آملی، عبدالله، مراحل اخلاق در قرآن، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۷.
۷. جهان میهن، شکرالله، تربیت و اخلاق، تهران: مؤسسه انتشارات هاد، ۱۳۸۵.
۸. حاجی ده آبادی، محمدعلی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، چاپ اول، قم: دفتر تحقیقات و تدوین کتب درسی مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۷۷.
۹. حائری، سیدمهدی، کاوش های عقل عملی، تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۱.
- ۱۰.
۱۱. حجتی، محمدباقر، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.
۱۲. حسن منفرد، حسن، اخلاق و تربیت اسلامی، چاپ اول، تهران: کتاب طوبی، ۱۳۷۰.
۱۳. خسرویناه، عبدالحسین، ترابط دین و اخلاق، تهران: فصلنامه کتاب نقد، شماره ۳۰، بهار ۱۳۸۴.
۱۴. دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، تهران: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۷۶.
۱۵. رهبر، محمدتقی و محمدحسن رحیمیان، اخلاق و تربیت اسلامی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸.

۱۶. زمانی، احمد، حقایق پنهان از زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: نشر

۱۷. غدیر، ۱۳۸۰.

۱۸. شمس الدین، مهدی، اخلاق اسلامی در برخوردهای اجتماعی، قم: انتشارات شفق، ۱۳۷۲.

۱۹. مدرسی، سیدمحمدتقی، امامان شیعه و جنبش های مکتبی، ترجمه حمیدرضا آذیر، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵.

۲۰. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶.

۲۱. مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۶.

۲۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.

۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، زندگی در پرتو اخلاق، قم: نسل جوان، ۱۳۷۷.

۲۴. هاشمی محلاتی، سیدرسول، زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳.

ص: ۱۶۲

تبلیغ دین، بیان احکام و تفسیر قرآن، یکی از رسالت های مهم امامان معصوم است. میراث قرآنی باقی مانده از وجود مبارک امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز یکی از نمونه های اعلی و عظیم ذخایر تفسیری اهل بیت: به شمار می رود که متأسفانه هنوز به طور شایسته شناخته نشده و مورد بهره برداری نگردیده است.

پژوهش حاضر درصدد است تا به روش توصیفی - تحلیلی، بر اساس گفتارهای قرآنی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به استخراج گونه های مختلف کلام ایشان درباره آیات وحی بپردازد. به همین دلیل، پس از معرفی اجمالی این آموزگار الهی، گفتارهای ایشان بررسی و دسته بندی شده است. یافته های پژوهش نشان می دهد گفتارهای قرآنی این امام همام، در پنج گونه یعنی روایات تفسیری، بطنی، تطبیقی، استشهادی و علوم قرآنی تقسیم پذیر است که هر یک نیز خود به موارد مختلفی تجزیه می شوند. از این رو، می توان گفت که ایشان همواره به آیات الهی توجه داشته و در ضمن گفتار و اعمال

خویش، در صحنه های مختلف به ویژه اوضاع خاص زمانه (حکومت معاویه

و وجود انواع فرق اسلامی)، به صورت صریح یا ضمنی، از آیات روح بخش الهی بهره برده اند. بدیهی است آشنایی با هریک

از این گونه ها، تأثیر به سزایی در شناخت درست آیات قرآن داشته و تنها در پرتو ایمان به همتایی ایشان با قرآن، می توان راه کمال را پیمود.

واژگان کلیدی: گونه شناسی، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قرآن، تفسیر، تطبیق، استشهاد.

مقدمه

از نظر دانشمندان علوم اسلامی، یکی از منابع اصلی مفسر و قرآن پژوه برای آگاهی و شناخت معارف قرآن، بهره مندی از احادیث معصومان: است که در قرآن کریم به فضیلت اذهاب رجس و کرامت تطهیر معرفی شده اند.^(۱) بنابراین می توان گفت بهره گیری از گفتارهای معصومان: برای تفسیر قرآن کریم، امری ضروری است. از دیگر سو، پژوهندگان معارف قرآنی به گونه ها و روش شناسی انواع روایات تا پیش از دهه های اخیر، به صورت جدی توجه نمی کردند. با این که پیشینیان خود در جمع آوری و تنظیم روایات تفسیری، تلاش تحسین برانگیزی از خود نشان داده اند؛ چندان اشاره ای به گوناگونی روایات نکرده اند. گو این که آنان به کشف این نکته نایل نشده بودند؛ اما در دهه های اخیر، شماری از پژوهندگان معارف قرآنی به بررسی، استقرا و نام گذاری این گونه ها اقدام کرده اند. بی تردید شناخت نظم یافته این انواع، به بهره مندی آسان تر از این روایات خواهد انجامید و زمینه پاسخ گویی به شبهه کسانی را فراهم می کند که شیعه را به گرایش افراطی درباره تفسیر باطنی متهم می کنند.^(۲)

هم چنین واکاوی و

ص: ۱۶۴

۱- (۱). سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- (۲). ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۳، ص ۷۶-۷۷، قاهره: دارالکتب الحدیثه، ۱۳۹۶ ق.

دسته بندی گفتارها و سخنان معصومان: در پیچه ای برای راه یابی به تفسیر درست قرآن و از آن جا بهره مندی عمیق تر از آموزه های متن هدایت الهی است.

پژوهش حاضر، درصدد است به فراخور بضاعت و گنجایش خویش، با تفحص در زندگی و گفتارهای امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به استخراج گونه های مختلف گفتارهای قرآنی این امام همام بپردازد. روایاتی که در این نوشتار تحلیل و روش شناسی شده، غالباً از منابع متقدم امامیه و بعضاً منابع متأخر استخراج شده اند. البته نقد و بررسی سندی این روایات نیز اهمیت دارد، اما به دلیل جلوگیری از اطاله کلام، به آن پرداخته نمی شود. هم چنین این نوشتار تنها به روایاتی استناد کرده که علاوه بر عقلانی بودن، در تضاد با قرآن و مخالف آموزه های وحیانی نباشند. امید است پژوهش حاضر راه را برای سایر تحقیقات در این حوزه بگشاید.

۱. گذری بر زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

نخستین مولود امامت در نیمه ماه رمضان سال سوم هجری در مدینه چشم به جهان گشودند. کنیه ایشان «ابومحمد» و مشهورترین القابش مجتبی، سبط و سید است که به بخشندگی وی اشاره دارد. حدود هفت سال از زندگی ایشان با پیامبر (ص) سپری شد و بعد از رحلت ایشان، حدود سی سال از عمر شریف خود را در محضر پدر بزرگوارشان گذراند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در ۲۱ رمضان سال چهارم هجری، با بیعت عمومی و اختیاری مردم به ویژه بزرگان و زبندگان مهاجر و انصار، بر کرسی خلافت الهی تکیه زدند و عهده دار امامت مسلمین گردیدند.^(۱)

مهم ترین حادثه در زندگی ایشان جریان صلح معاویه با آن حضرت است که

ص: ۱۶۵

۱- (۱). سیدهاشم رسولی محلاتی، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۲۰-۱۲۷، قم: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.

تحلیل آن، خارج از هدف این پژوهش است. تلاش موفق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای به کرسی نشاندن اهداف صلح، باعث شد که معاویه طرح قتل حضرت را پی گیری نماید تا بتواند به خواسته دیرین خود یعنی تبدیل خلافت اسلامی

به سلطنت موروثی، جامه عمل بپوشاند. به این ترتیب، سومی مهلک تهیه کرد و آن را توسط همسر آن حضرت به او خوراند. حضرت پس از مدتی درد و رنج، در روز ۲۸ ماه صفر سال ۵۰ هجری به لقاء الله پیوستند. برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، جنازه ایشان را پس از تغسیل و نماز برای دفن به سوی مسجد و روضه پیامبر (ص) برد ولی سرانجام بر اثر جلوگیری بنی امیه در بقیع به خاک سپرده شدند.

۲. اهمیت قرآن در کلام امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اهمیت شناخت قرآن مجید و توصیف آن فرموده اند:

ان هذا القرآن فيه مصابيح النور و شفاء الصدور، فليجل جال بضوئه و ليلجم الصفه قلبه، فان التفكير حياه القلب البصير، كما يمشی المستير في الظلمات بالنور. (۱)

در این قرآن، چراغ های درخشنده هدایت و شفای دل هاست؛ پس باید دل ها را با فروغ تابناکش روشن ساخت و با گوش دادن به فرامینش، قلب را که مرکز فرماندهی بدن است در اختیارش گذاشت؛ زیرا قلب به وسیله اندیشیدن، زندگی روشن خود را می یابد، همان طور که رهروان در پرتو نور، از تاریکی ها می گذرند و می رهند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این کلام خود، جامعه را به قرآن ترغیب می کند و آن را کتابی حیات بخش برای فرد و جامعه می داند. هر جزیی از آن را نور می شمارد و

مرض ها را توسط آن مداوا می کند و برای رهروی که تاریکی ها را در پیش دارد، قرآن را تنها وسیله رهایی و رسیدن به سعادت ابدی می داند.

ص: ۱۶۶

۱- (۱). علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۱۲، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.

هم چنین در مقایسه ای اجمالی بین کتب آسمانی، درباره ضرورت پیروی از قرآن مجید می فرمایند:

ما بقى فى الدنيا بقیه غیر هذا القرآن، فاتخذوه اماما یدلکم علی هداکم و ان

أحق الناس بالقرآن من عمل به و ان لم یحفظه، و أبعدهم منه من لم یعمل به و ان کان یقرأه. و قال: من قال فى القرآن برأیه فأصاب فقد أخطأ. و قال: ان هذا القرآن یجىء یوم القیامه قائدا و سائقا. یقود قوما الی الجنة، أحلوا حلاله و حرموا حرامه و آمنوا بمتشابهه، و یسوق قوما الی النار، ضیعوا حدوده و أحكامه و استحلوا محارمه؛(۱)

از کتاب های آسمانی جز قرآن، بقیه تحریف شده و از میان رفته اند؛ پس آن را راهبر خود قرار دهید و تنها قرآن شما را به راه درست می برد. بهترین مردم کسی است که به احکام آن عمل کند، اگرچه آیاتش را حفظ ننماید و بدترین مردم کسی است که به قرآن عمل نکند، اگرچه آیاتش را تلاوت کند. هر کس آن را با نظر و رأی خود تفسیر نماید و بعد معلوم شود که درست گفته، خطایی بزرگ مرتکب گشته؛ زیرا قرآن در روز قیامت حاضر می شود و کسانی را که حلالش را حلال و حرامش را حرام دانسته و به متشابهش ایمان داشته اند، به بهشت می برد و کسانی را که حدودش را تباه نموده و حرامش را حلال و حلالش را حرام دانسته اند، به دوزخ می برد.

بنابراین از نظر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای خوش بختی، باید از قالب ظواهر خارج شد و با عمل به مفاهیم و تعالیم روح بخش آن، موجبات بهره مندی از نعم اخروی را برای خویش فراهم نمود. ایشان در این باره می فرمایند:

ان هذا القرآن یجىء یوم القیامه قائدا و سائقا یقود قوما الی الجنة أحلوا حلاله

و حرموا حرامه و آمنوا بمتشابهه و یسوق قوما الی النار ضیعوا حدوده و أحكامه و استحلوا حرامه.(۲)

ص: ۱۶۷

۱- (۱). حسن دلیلی، ارشادالقلوب، تحقیق عبدالحسین رضایی، ص ۱۰۲، تهران: اسلامیه، ۱۳۷۷.

۲- (۲). همان، ص ۱۰۳.

در صحنه قیامت به صورت رهبر و امام ظهور می یابد و مردم را به دو دسته تقسیم می کند: الف) کسانی به قرآن عمل کردند، حلال و حرام آن را همان گونه که هست به جا آوردند و متشابه آن را با قلب پذیرا شدند، قرآن آنان را به سوی بهشت جاویدان هدایت می نماید. ب) آنان که حدود و قوانین قرآن را ضایع نمودند و بر محرّمات آن تعدی کردند و حلال شمردند، قرآن آنان را به سوی آتش (جهنم) روانه می سازد.

۳. گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام مجتبی (علیه السلام)

اشاره

احادیثی را تفسیری گویند که به شأنی از شئون قرآن کریم مربوط باشد؛ نزول آن، قرائت آن، معنای ظاهری، معنای باطنی و تنزیل یا تأویل (۱). اما از آن جا که تفسیر به معنای بیان معانی آیات قرآن و کشف مقاصد و مدالیل آن هاست (۲). از این رو روایات تفسیری، تنها بخشی از سخنان ائمه درباره قرآن است و بیش تر احادیث در تفاسیر روایی، از نوع تفسیر نبوده بلکه در برخی موارد جری و تطبیق، در برخی بیان مصداق (۳). در برخی دیگر نیز از قبیل بطن است (۴).

هم چنین در تفاسیر روایی علاوه بر موارد فوق، مواردی از قبیل استشهاد، خواص و فضایل سوره ها و سبب نزول نیز وجود دارد. به همین دلیل نوشتار حاضر، به منظور پرهیز از خلط احادیث تفسیری با سایر موارد و نیز افزایش دقت پژوهش و

جامعیت آن، عنوان گفتارهای قرآنی را به جای روایات تفسیری برگزیده و آن را روایاتی دانسته که به شأنی از شئون قرآن کریم اعم از روایات تفسیری می پردازد.

ص: ۱۶۸

۱- (۱). احسانی فر، ص ۴۶۵، ۱۳۸۵.

۲- (۲). علامه طباطبائی، المیزان، ج ۱، ص ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق؛ عبدالله جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۱۶۸، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.

۳- (۳). المیزان، ج ۱، ص ۴۱ و ۳۹۲؛ ج ۲، ص ۵۹؛ ج ۷، ص ۲۴۰ و ۳۵۰.

۴- (۴). المیزان، ج ۱۹، ص ۳۰۲؛ ج ۱۶، ص ۲۹۳.

اما برخی مفسران گونه شناسی این گفتارهای قرآنی ائمه را که از طریق منابع روایی نیز قابل پی گیری است، به طرق مختلف انجام داده و تاکنون تعاریف متعددی برای آن آورده اند. ترسیم فضای نزول، ایضاح لفظی، ایضاح مفهومی، بیان مصداق، بیان لایه های معنایی، بیان حکمت و علت حکم، استناد به قرآن، بیان اختلاف قرائت، پاسخ گویی با قرآن و تعلیم تفسیر، از

کامل ترین انواع این گونه ها به شمار می آید. (۱) برخی نیز موارد دیگری آورده اند که برای جلوگیری از اطاله کلام، تنها به ذکر آدرس آن اکتفا می گردد. (۲)

در این پژوهش، گفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با توجه به کارکردها، به انواع روایات تفسیری، روایات تأویلی، روایات تطبیقی، استشهادات و روایات مربوط به علوم قرآنی تقسیم شده که در ادامه، شرح هر یک بیان می گردد:

۳-۱- روایات تفسیری

تبیین معنای ظاهری آیات، از گونه های تفسیری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که از آن به روایات تفسیری تعبیر می شود. این تعبیر معمولاً به تمام گفتارهای قرآنی معصوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اطلاق می گردد؛ اما بر اساس تقسیم بندی این پژوهش که در ادامه می آید، روایات تفسیری، بخشی از گفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نظر گرفته شده که به اختصار بررسی می گردد:

الف) تبیین واژگان قرآن

دست یابی به فهم واژگان در زمان نزول، برای تفسیر قرآن اهمیت بسزایی دارد. از منابع مهم برای برخوردار شدن از این فهم، روایات پیامبر (ص) است.

ص: ۱۶۹

۱- (۱). مهدی مهریزی، «روایات تفسیری شیعه، گونه شناسی و حجیت، مجله علوم حدیث، سال پانزدهم، ۱۳۸۹.

۲- (۲). محمدی ری شهری، درآمدی بر تفسیر جامع روایی، ۱۳۳-۱۱۳، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۰.

برخی از روایات تفسیری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به تبیین واژه های قرآن پرداخته از جمله عبدالله بن موسی بن عبدالله بن حسن از طرق خویش از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده که از ایشان در مورد معنای «قَدْر» در آیه (إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) (۱) پرسیدند. ایشان فرمودند:

خدای عزوجل فرموده که ما هر چه برای اهل دوزخ آفریده ایم، به اندازه اعمال خود آن هاست

(۲) سیاق آیه فوق، درباره داستان امت های هلاک شده است که به دلیل طغیان گری، عذاب الهی به ایشان رسید و در آخرت نیز همواره در آتش دوزخ به سر می برند و راه نجاتی برای ایشان نیست. بنابراین کلام امام که به اهل دوزخ اشاره دارد، برگرفته از سیاق آیه و حاصل اعمال و رفتارهای کافران در دنیا است. (۳)

هم چنین در روایت دیگری، واژه «اولوالالباب» را صاحبان عقل خوانده اند که انسان باید هنگام پیشامد، تنها از ایشان درخواست حاجت نماید تا بدین ترتیب، عزت انسان حفظ شود:

إذا طلبتم الحوائج فاطلبوها من أهلها. قيل: يا بن رسول الله و من أهلها؟ قال: الذين قصص اليه في كتابه و ذكرهم، فقال: (انما يتذكر أولوا الألباب) قال: هم أولوا العقول. (۴)

هر وقت درخواست حاجت کردید، از اهلبش بخواهید. گفتند: «ای پسر رسول خدا اهل آن کیست؟» فرمود: «آن ها که خداوند در کتاب خود بازگو کرده و یادشان نموده و فرموده: "همانا که خردمندان، تذکر می پذیرند." فرمود: «آن ها اندیشه ورنند.»

ص: ۱۷۰

۱- (۱) . سوره قمر، آیه ۴۹.

۲- (۲) . شیخ صدوق، علل الشرایع، ص ۳۸۳، تهران: مهر، ۱۴۱۶ ق.

۳- (۳) . المیزان، ج ۱۹، ص ۸۲

۴- (۴) . عزیرالله عطاردی، مسندالامام المجتبی، مترجم: محمدرضا عطایی، ص ۷۲۷، تهران: عطارد، ۱۳۸۶.

هم چنین امام حسن (علیه السلام) در تبیین واژه «کرسی» در آیه (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) فرموده اند:

«الكرسى هو العرش»؛ (۱) «کرسی همان عرش است.» ایشان هم چنین در ذیل (وَ أَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى) ۲ دربارۀ واژه "تقوا" فرمودند:

لااله الاالله همان حقیقت تقواست که به واسطه آن کفه اعمال در روز قیامت سنگین می شود.

(۲)

(ب) شرح آیات

برخی از روایات تفسیری امام حسن (علیه السلام) در ذیل آیات قرآن به منظور توضیح و رفع ابهام از آیات است. آن حضرت در تفسیر آیه کریمه (فِي بُيُوتٍ أُذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اشِيمُهُ) ۴ فرمودند:

ما أمر الله أن ترفع بالبناء و لكن بالتعظيم (و يذكر في ها اسمها) أوفق له و هو عام في كل ذكره؛ (۳)

خداوند دستور نداده است که یاد او با ساختمان [مثلاً مسجد] بزرگ گردد، ولی با تعظیم [اگر یاد شود] «و نام وی در آن [خانه ها] یاد شود» مناسب تر است و این موضوع در تمام ذکرهای خداوند جاری است.

هم چنین در توضیح عذاب قوم عاد ذیل آیه سوره احقاف که خداوند می فرماید: (تَدْمُرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ)؛ ۶ [تندباد عذاب] همه چیز را به فرمان پروردگارش درهم می کوبد و نابود می کند. آری

ص: ۱۷۱

۱- (۱). البليخ، البدء والتاريخ، ج ۱، ص ۹۰، بيروت: دارصادر، ۱۸۹۹ م.

۲- (۳). فيض كاشاني، الاصفى في تفسير القرآن، ج ۲، ص ۱۲۰۹، قم: بوستان كتاب، ۱۳۸۷.

۳- (۵). محمود زمخشري، الكشاف، ج ۳، ص ۶۸، بيروت: دارالكتاب العربي، ۱۳۱۸ ق.

آن‌ها شب را به صبح رساندند، درحالی که چیزی جز خانه‌هایشان به چشم نمی‌خورد» فرمودند:

لا تری بقایا و لا اشیاء منهم؛(۱)

از آنان نه بازمانده‌ای می‌بینی و نه اشیایی.

ج) تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر قرآن به قرآن، از روش‌های مفسران و قرآن‌پژوهان از صدر اسلام تاکنون بوده و برخی آن را اولین روش در تفسیر به شمار می‌آورند؛ زیرا در تفسیر قرآن، پیش از هر چیز دیگر باید از خود قرآن، تفسیر آن را بخواهیم.

(۲) این روش که از عصر معصومان: مورد استفاده و استناد بوده، کارآمدترین شیوه تفسیری است. تفسیر قرآن به قرآن یعنی استفاده حداکثری از آیات دیگر قرآن برای تبیین مراد آیه‌ای دیگر که موضوع و محتوای آن‌ها یکسان یا نزدیک به هم هستند. (۳) در این روش، دست‌یابی به مراد واقعی خدای تعالی، با توجه به آیات دیگر قرآن کامل می‌گردد. (۴) پیامبر اکرم (ص) که به تصریح قرآن، مبین قرآن بودند، درباره شیوه بیانی قرآن می‌فرماید:

آیه‌های قرآن یکدیگر را تأیید و تصدیق می‌کنند، پس میان آن‌ها ناسازگاری و ناهم‌گونی نیفتد! (۵)

تفسیر و تصدیق‌کننده بودن بعضی آیات قرآن برای بعضی دیگر، به این معناست که آن‌ها ناظر به یکدیگر تفسیر می‌شوند. آن حضرت در قالب سیره

ص: ۱۷۲

۱- (۱). الکشاف، ج ۳، ص ۵۲۴.

۲- (۲). ابن تیمیه، مقدمه فی اصول التفسیر، ص ۳۹، بیروت: منشورات دارمکتبه الحیاه، ۱۹۸۰ م؛ ذهبی، همان، ج ۱، ص ۳۷-۳۸؛ عبدالفتاح خالدی، تعریف الدراسین، ص ۱۵۰، دمشق: دارالقلم، ۱۴۲۳.

۳- (۳). عمید زنجانی، ص ۳۶۱، ۱۳۷۹.

۴- (۴). تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۶۱.

۵- (۵). متقی هندی، کنز العمال، ج ۱، ص ۶۹۱، بیروت: دارالرساله، ۱۳۹۹.

عملی خود نیز این شیوه را به یاران خویش می آموختند. سیره معصومان: نیز در تفسیر آیات قرآن، استفاده از خود قرآن بود که این امر بیان گر سابقه طولانی تفسیر قرآن به قرآن است. (۱). امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز آیات قرآن را گواه، گویای یک دیگر و تصدیق گر هم خوانده اند. (۲).

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز یکی از شیوه های تفسیری شان استناد آیات به آیات بود که در تبیین مراد و دلالت های قرآنی از آن استفاده می شود. برای نمونه، روزی مردی از ایشان پرسید: «مراد از شاهد و مشهود در سوره بروج چیست؟» (۳) فرمود:

نعم اما الشاهد فمحمد (ص) و اما المشهود فيوم القيامة، اما سمعته عزوجل يقول: (إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا) ۴ و قال الله تعالى: (ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ)

(۴) بله، اما شاهد محمد (ص) است و مشهود، روز قیامت. آیا نشنیده ای که خدای بزرگ می فرماید: «ما تو را شاهد و مبشر و بیم دهنده فرستاده ایم» و فرمود: «و این روزی است که مردم برای آن گرد آیند و آن روز، مشهود باشد».

(د) تفسیر قرآن به سنت

تفسیر قرآن به سنت معصومان: یکی از بهترین و ضروری ترین راه های شناخت قرآن است در واقع سنت معصومان: یکی از منابع علم تفسیر و اصول بررسی و تحقیق برای دست یابی به معارف قرآنی است. عترت طاهرین: بر اساس حدیث متواتر نقلین، همتای قرآن هستند که تمسک به یکی از آن دو، بدون دیگری، مساوی با ترک هر دو نقل است. از این رو، برای دست یابی به دین کامل،

ص: ۱۷۳

۱- (۱). المیزان، ج ۱، ص ۱۲.

۲- (۲). سیدرضی، حقایق التأویل، ترجمه محمود فاضل، ص ۲۲۷، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶.

۳- (۳). علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۴۳، تبریز: مکتبه هاشمی، ۱۳۸۱ ق.

۴- (۴). سوره هود، آیه ۱۰۳.

اعتصام به هر کدام باید همراه با تمسک به دیگری باشد. (۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز گاهی علاوه بر بیان مطالب تفسیری خویش، از برخی روایات پدر و جد خویش بهره برده اند. برای نمونه، در روایتی، ذیل آیه

(وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ) (۲) از قول پیامبر (ص) فرمودند:

بنده هیچ قدمی بر نمی دارد مگر این که در مورد چهار چیز از او سؤال می شود: ۱. جوانیش که در چه راهی گذرانده؛ ۲. عمرش را که چگونه طی کرده؛ ۳. مالش را که از کجا آورده و در چه راهی خرج نموده؛ ۴. محبت اهل بیت: (۳)

(تفسیر موضوعی قرآن)

روش تفسیر موضوعی یکی از روش های کارآمد و جدی در عرصه قرآن پژوهی است. با کمک این تفسیر، می توان معارف قرآن را به شیوه ای سامان مند و سازگار با نیازها و موضوعات بی شمار هر عصری ارائه نمود

و پاسخ ها و راه کارهای عملی از قرآن دریافت کرد. توانمندی های ذاتی تفسیر موضوعی، موجب شده تا پژوهش گران به رویکردهای جدیدی از تفسیر موضوعی

بیندیشند. اقبال به تفسیر موضوعی قرآن در سده اخیر، به دلیل کاستی های تفسیر ترتیبی و کارآمدی و توانایی تفسیر موضوعی است. این روش در سیره معصومان: در ذیل موضوعات مختلف توسط آیات قرآن به چشم می خورد. در برخی احادیث امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز ایشان درباره یک موضوع قرآنی، جملات

ص: ۱۷۴

۱- (۱). تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۱۳۲.

۲- (۲). سوره صافات، آیه ۲۴.

۳- (۳). فیض کاشانی، همان، ج ۲، ص ۱۴۰۷؛ شیخ صدوق، همان، ج ۱، ص ۲۱۷.

متعددی فرموده و بدین ترتیب به تفسیر موضوعی قرآن پرداخته اند. برای نمونه، درباره موضوع تقوا می فرمایند:

إن الله... أوصاكم بالتقوى و جعل التقوى منتهى رضاه، و التقوى باب كل توبه و رأس كل حكمه و شرف كل عمل بالتقوى، فاز من فاز من المتقين، قال الله تبارك و تعالی: (إن للمتقين مفازا) و قال: (و ینجى الله الذین اتقوا بمفازتهم لا- یمسهم السوء و لا- هم یحزنون) فاتقوا عباد الله و اعلموا أن من یتق الله یجعل له مخرجاً من الفتن و یسده فی أمره و یهیا له رشده، و یفلحه بحجه و بیض وجهه و یعطیه رغبته مع الذین أنعم الله علیهم من النبیین و الصدیقین و الشهداء و الصالحین و حسن اولئک رقیقاً(۱).

به راستی که خدا... شما را به پرهیزکاری سفارش کرده و تقوا را آخرین سرحد خوشنودی خود قرار داده؛ تقوا در پیچه هر توبه و سرآغاز هر حکمت و فرزاندگی است و شرافت هر عملی به پرهیزکاری است. به رستگاری واقعی رسیدند آن پرهیزکارانی که به وسیله تقوا رستگار شدند که خدای تعالی فرمود: «به راستی که پرهیزکاران را وسیله و جایگاه رستگاری است» و نیز فرموده: «و خداوند کسانی را که پرهیزکار شدند به جایگاه کامیابی شان بالا می برد که بدی به ایشان نرسد و غمگین نشوند». پس ای بندگان خدا، تقوا داشته باشید و بدانید که هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند برای او گشایشی از فتنه ها فراهم سازد و کارش را محکم کند و وسایل رشد و درک او را فراهم سازد و به کمک دلیل روشن خود، او را رستگاری کند و رویش

را سفید گرداند و آنچه را بدان میل دارد، به او عطا فرماید، به همراه آنان که خدا بر آن ها انعام کرده، از پیغمبران و صدیقان و شهیدان و شایستگان، که اینان خوب رقیقانی هستند.

۳-۲- روایات بطنی (تأویلی)

اگر در روایتی، معنایی باطنی برای آیه بیان شود و یا معنایی گسترده و عام

ص: ۱۷۵

۱- (۱). ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ترجمه صادق حسن زاده، ص ۵۶، قم: انتشارات آل علی، ۱۳۸۲ ش.

از آیه استخراج و مطرح گردد و یا آیه به حقیقتی متعالی فرای الفاظ و عبارات برگردانده شود و یا حتی مصادیق پنهان و دور از ذهن بشر یا لوازم بین مخفی و غیربین آیه معرفی گردد، روایت را تأویلی می‌نامیم. بخش عمده‌ای از تفاسیر معصومان از نوع تفسیر لایه‌های باطنی و معانی پنهانی آیات است. اشمال قرآن به ظهر و بطن و گستره معنایی باطنی، حقیقتی است که ابتدا از زبان گویای پیامبر اکرم (ص) شنیده شده است. پس از آن حضرت، همواره ائمه اطهار: این نکته را گوشزد می‌نمودند و خود نیز در سطح گسترده‌ای به بیان معانی باطنی آیات قرآن مبادرت می‌ورزیدند. ویژگی مراتب معنایی در قرآن و چندلایگی آن، از امتیازات زبانی قرآن به شمار می‌آید و بیان گر جاودانگی و پایداری قرآن است. بی‌شک کشف هر یک از مراتب معنایی، می‌تواند پاسخ‌گوی بخش‌هایی از نیازهای هدایتی بشر در گستره تاریخ باشد. پیداست که لایه‌های باطنی قرآن، فراتر از دلالت‌های سیاقی و نزولی، و آزادتر از قیدو بندهای لفظی و قواعد و معیارهای زبانی حاکم بر آن‌هاست؛ به همین جهت، با تجرید و جداسازی از ویژگی‌های نزولی همراه است. البته تجرید آیه، از ویژگی‌های نزولی و دلالتی، با حفظ ملاک‌ها و اصول کلی، در جهت همان معانی ظاهری است و بیگانه از آن نیست، لذا از امتیازات تفسیر باطنی، هم‌سویی آن با تفسیر ظاهری است؛ یعنی معانی باطنی آیات، در طول معانی ظاهری آن، هم‌زمان اراده شده‌اند. در روایتی

از جابر - یکی از اصحاب بزرگوار امام باقر و امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) -

می‌خوانیم که دو بار تفسیر آیه‌ای را از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسید، ولی هر بار جوابی شنید که با مرتبه دیگر فرق داشت. با شگفتی از امام پرسید: «این تفاوت در گفتار ناشی از چیست؟» امام فرمود:

ان للقرآن بطناً و للبطن بطناً و له ظهراً و للظهر ظهر...؛

قرآن دارای بطن است و هر بطنی باز بطنی دارد و نیز دارای ظهر است و برای هر ظاهری باز ظاهری دیگر... (۱)

در واقع امام با این پاسخ، به این نکته دقیق اشاره کردند که این تفاوت‌ها و بعضاً اختلاف ظاهری روایات، بدان جهت است که قرآن دارای ساختار چندمعنایی است و هر یک از این روایات تفسیری، ممکن است در بیان مرتبه‌ای از آن مراتب معنایی باشد.

نمونه‌ای از روایات تأویلی در گفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، روایتی است از ایشان در تفسیر آیه (أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ كُلُّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ) (۲) فضل می‌گوید:

از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدم: «کفار چه کسانی هستند؟» فرمود:

«الکافر بجدی رسول الله»، قلت: «و من العنيد؟» قال: «الجاحد حق علي بن ابي طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» (۳)

کافر آن کسی است که جدم رسول الله (ص) را انکار نماید. گفتم: «پس عناد کننده، کیست؟» فرمود: «آن کس که حق علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را انکار کند».

۳-۳- روایات جری و تطبیق

شمار زیادی از روایات تفسیری اهل بیت، از باب «جری و تطبیق» است. این اصطلاح را که برگرفته از روایاتی چون «ان القرآن یجری کما تجری الشمس و القمر» (۴) است، نخستین بار علامه طباطبایی مطرح کرد.

(۵) «جری و تطبیق»، عبارت است از: جاری شدن و سرایت کردن مفاهیم به دست آمده از آیات به موارد مشابه. بر این اساس، گرچه منطوق آیات، در ظاهر

ص: ۱۷۷

۱- (۱). برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۲۰۰، قم: المجمع العالمی لاهل البیت، ۱۴۱۳.

۲- (۲). سوره ق، آیه ۲۴.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۶۶، ص ۳۵۸.

۴- (۴). تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۱؛ بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۹۴.

۵- (۵). المیزان، ج ۱، ص ۴۱.

ناظر به امت های گذشته یا اتفاقات عصر نزول است؛ روح و حقیقت آن در حصار هیچ زمانی نیست، بلکه به تعبیر دیگر، «فرا زمانی» است و در آیندگان همانند گذشتگان جاری و ساری است. فرق «جری و تطبیق» با «بطون آیات»، به این نکته برمی گردد که دست یابی به هر دو، با تجرید و جداسازی آیه، از ویژگی های نزولی همراه است؛ ولی «جری و تطبیق» انطباق همان مفاهیم به دست آمده (اعم از معانی ظاهری و باطنی) بر مصادیق مشابه خارجی است. حجم زیاد روایات تفسیری که با روش جری و تطبیق وارد شده اند، نشان می دهد که اهل بیت: در سطح وسیعی از این روش استفاده کرده اند؛ به گونه ای که علامه طباطبایی این را از سلیقه های معصومان: برشمرده است:

وهذه سلیقه ائمه اهل البیت فانهم یطبقون الآیه من القرآن علی ما یقبل ان ینطبق علیه من الموارد و ان کان خارجا عن موارد النزول؛

جری و تطبیق، روش و سلیقه اهل بیت: است؛ زیرا آنان آیات قرآن را در مواردی که قابل انطباق با موارد مشابه مورد نزول بود، تطبیق می کردند. (۱)

علامه در بیان آمار تقریبی این گونه روایات، گفته که این روایات به صدها مورد می رسد. (۲)

رویشگاه اصلی تفسیر جری و تطبیق در روایات تفسیری اهل بیت: است. علامه مجلسی می نویسد:

قد عرفنا الآیه اذا انزلت فی قوم تجری فی امثالهم الی یوم القیامه؛

مکرراً دانستی هر گاه آیه ای درباره قومی نازل شد، درباره همسانان آنان تا روز قیامت نیز جاری است.

(۳)

ص: ۱۷۸

۱- (۱). همان، ص ۴۲.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). بحارالانوار، ج ۲۴، ص ۳۴۵.

در شماری از روایات تفسیری، به جای رازگشایی از مفاهیم عام آیات، از یک مصداق یا چند مصداق خارجی محدود سخن به میان آمده است. روایات تطبیقی بر انواع ذیل قابل تفکیک هستند:

الف) مصداق انحصاری

منظور از مصداق انحصاری، آیاتی است که تنها در مورد یک واقعه یا جریان یا افراد خاص نازل شده اند، به طوری که قابل انطباق بر سایر افراد یا وقایع نیستند و نمی توان مصداق دیگری بر آیه برشمرد؛ همانند آیه تطهیر که طبق روایات متعدد منقول از امامان، تنها شامل اهل بیت: است. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایات ذیل نیز به این مهم توجه نموده و انحصار این آیه را در اهل بیت: قرار داده اند. حسکانی از زاذان نقل کرده، می گوید:

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «چون آیه تطهیر نازل شد، (۱) رسول خدا (ص) ما را با خود به زیر عبایی که متعلق به ام سلمه و ساخت خیبر بود، جمع نمود. سپس عرض کردند: «پروردگارا! این ها اهل بیت من و عترت من اند. خداوند! گناه و پلیدی را ایشان دور کن و اینان را پاک و پاکیزه بگردان» (۲).

هم چنین حسکانی از ابوجمیل نقل کرده، می گوید: (۳)

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیرون آمد و در کوفه درحالی که با مردم نماز می خواند، مردی با خنجر ران آن حضرت را هدف گرفت و دو ماه مریض شد. سپس به منبر درآمد و پس از حمد الهی فرمود: «ای مردم عراق! از خدا درباره ما بپرهیزید که ما فرمان روایان و مهمانان شما و اهل بیتی هستیم که خداوند در

ص: ۱۷۹

۱- (۱). سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- (۲). حسکانی، شواهد التنزیل، ترجمه یعقوب جعفری، ج ۲، ص ۱۷، قم: اسوه، ۱۳۸۱ ش.

۳- (۳). شواهد التنزیل، ج ۲، ص ۱۷؛ عطاردی، همان، ص ۷۵۲.

کتاب خود نام برده، می فرماید: (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً)

(۱) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حدیث دیگری فرمودند: «شب فرقان و جدایی (يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَى الْجَمْعَانِ) ۲ هفدهم رمضان است» (۲) از نظر مفسران، منظور از «يَوْمَ الْفُرْقَانِ» در آیه مذکور، روز جنگ بدر است، زیرا در ادامه آیه آمده: «يَوْمَ التَّقَى الْجَمْعَانِ». در حقیقت آن روزی که خداوند حق و باطل را روبه روی هم قرار داد و آن دو را از هم جدا کرد و به تصرف خود، حق را احقاق و با یاری نکردنش از باطل، آن را ابطال نمود، همان روز بدر بود که ۱۷ رمضان به وقوع پیوست. (۳)

(ب) مصداق اکمل

برخی آیات دارای مصادیق مختلف با مراتب متعدد هستند، لذا کامل ترین و عالی ترین مصداق آن آیه، مصداق اکمل محسوب می شود. (۴) حسکانی در روایتی از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده که آن حضرت پس از حمد الهی فرمود:

وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۶

همان طور که پیشینیان را بر کسانی که پس از ایشان آمده اند، فضل و برتری است، هم چنین برای پدرم علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سبب سبقتش بر سابقین بر همه آن ها فضل و برتری است. (۵)

ص: ۱۸۰

۱- (۱) .سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- (۳) . محمدبن جریر طبری، جامع البیان، ج ۲، ص ۴۲۰، بیروت: دارالمعرفه طبرسی، ۱۴۱۲ ق.

۳- (۴) . المیزان، ج ۹، ص ۹۲.

۴- (۵) . بی بی سادات رضی بهابادی و معصومه علی بخشی، «گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، دو فصل نامه پژوهشی، حدیث پژوهی، سال سوم، شماره ششم..

۵- (۷) . شواهدالتنزیل، ج ۱، ص ۲۵۵.

هم چنین ابوموسی نقل کرده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

آیه (وَ نَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَيَّ سُرْرًا مُتَقَابِلِينَ) ۱) درباره ما اهل بیت نازل شده است.

(۱)

ج) مصداق عام

در برخی مواقع، برخی آیات گرچه نزول خاص داشتند و درباره یک مورد مخصوص نازل می شدند، قابل اطلاق بر سایرین نیز بودند و مضمون آن، خطاب به سایر افراد نیز می شد. برای نمونه، طبری امامی (شیعی) به نقل از شعبی می گوید:

از حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره آیه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ) ۳) پرسیدند: «آیا ویژه گروه خاصی است یا عمومیت دارد؟» فرمود: «این آیه درباره قوم خاصی نازل شد ولی بعد شامل همگان گردید.» (۲)

۳ - ۴ - روایات استشهدی

روایات استشهدی به آن دسته از روایات اطلاق می شود که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای تبیین دیدگاه های خود به آیات و مفاهیم قرآن استدلال و احتجاج نموده اند. بیش تر این نوع روایات، بیان گر وضعیت دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هستند. پس از شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امامت به فرزند ایشان انتقال یافت. در این زمان معاویه که حکومت شام را در دست داشت، با دروغ و فریب، به نام دین بر مردم حکومت می کرد و مردم آنچه را می گفت جزء دین دانسته، پیروی می نمودند تا

ص: ۱۸۱

۱- (۲). بحارالانوار، ج ۲۴، ص ۲۶۴.

۲- (۴). عطاردی، همان، ج ۲، ص ۷۳۷.

آن جا که او نماز جمعه را در روز چهارشنبه خواند و کسی به او اعتراض نکرد.^(۱)

از اقدامات امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) استشهد به آیات قرآن در جهت مبارزه با این انحرافات بود. روایات استشهدی ایشان به سه بخش تقسیم می شود:

الف) استشهد به نص آیات به طور صریح

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایات متعددی به نص آیه یا آیاتی برای بیان مقصود خود استشهد و استدلال کرده اند. این روایات اغلب به مسائل اعتقادی و فقهی اختصاص دارد:

۱. استشهد اعتقادی

جایگاه و ارزش والای امامت

ولایت و امامت، جایگاه خاصی در اسلام دارد. ولی متأسفانه امت اسلامی به آن اهمیت لازم را نداده اند و امروز تمام مشکلات جهان اسلام به واسطه همین امر است. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حدیثی شبیه به حدیث دعائم الاسلام، با توجه به آیات قرآن، به اهمیت و لزوم این امر برای جامعه اشاره نموده و در سخنان خویش، از

آیات قرآن درباره امور اعتقادی یا کلامی به عنوان شاهد و مؤکد کلام خویش بهره برده اند. برای نمونه، ایشان با توجه به آیات قرآن، درباره اهمیت و جایگاه ولایت و امامت در زندگی انسان می فرمایند:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ بَمَنْه وَرَحْمَتِهِ، لَمَّا فَرَضَ عَلَيْكُمْ الْفَرَائِضَ، لَمْ يَفْرَضْ ذَلِكَ عَلَيْكُمْ لِحَاجَةِ مَنْه إِلَيْهِ، بَلْ رَحِمَهُ مَنْه لِأَنَّ الْإِلَهَ الْوَالِيَّ لِمَنْزِلَةِ الْخِيْثِ مِنَ الطَّيِّبِ وَ لِيَتَلَى مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيَمْحَصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ، وَ لِيَتَسَابِقُوا إِلَيَّ رَحْمَتِهِ، وَ لِيَتَفَاضَلَ مَنْزِلُكُمْ فِي جَنَّتِهِ، فَفَرَضَ عَلَيْكُمْ الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ الصَّوْمَ وَ الْوَلَايَةَ، وَ جَعَلَ لَكُمْ بَابًا لِيَتَفَتَحُوا بِهِ أَبْوَابَ الْفَرَائِضِ مَفْتَاخًا إِلَيَّ

ص: ۱۸۲

۱- (۱). علامه امینی، الغدير، ترجمه محمدتقی واحدی، ج ۱۰، ص ۱۹۵، تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی، ۱۳۴۰ ش.

سبله، و لولا محمد (ص) و الأوصياء من ولده (عَلَيْهِ السَّلَامُ) كنتم حيارى كالبهائم، لا تعرفون فرض من الفرائض، و هل تدخل قريه الا من باب ها، فلما من عليكم باقامه الأولياء بعد نبيتكم (ص) قال: (اليوم اكملت لكم دينكم و أتممت عليكم نعمتي و رضيت لكم الاسلام دينا).^(١) و فرض عليكم لأولياته حقوقا، و أمركم بأدائها اليهم، ليحل لكم ما وراء ظهوركم من أزواجكم و أموالكم و ماكلكم و مشاربكم، و يعرفكم بذلك البركه و النماء و الثروه ليعلم من يطيعه منكم بالغيب، ثم قال عزوجل: (قل لا أسئلكم اجرا الا الموده فى القربى).^(٢)

فاعلموا

أن من يبخل فانما يبخل عن نفسه ان الله هو الغنى و أنتم الفقراء اليه، فاعلموا من بعد ما شتتم فسيرى الله عملكم و رسوله و المؤمنون ثم تردون الى عالم الغيب و الشهاده فينبئكم بما كنتم تعملون، (و العاقبه للمتقين) و لا عدوان الى على الظالمين. سمعت جدى رسول الله (ص) يقول: خلقت من نور الله عزوجل، و خلق أهل بيتى من نورى، و خلق محبوبهم من نورهم و ساير الخلق فى النار.^(٣)

دعا

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راجع به ارزش دعاهاى پنهانى و آگاهى خداوند از آن فرموده اند:

ان الله يعلم القلب التقى و الدعاء الخفى، ان كان الرجل لقد جمع القرآن و ما يشعر به جاره و ان كان الرجل لقد فقه الفقه الكثير و لا يشعر الناس به، و ان كان الرجل ليصلى الصلاه الطويله و عنده الزوار و ما يشعرون به، و لقد أدركنا أقواما ما كان على الأرض من عمل يقدرون على أن يعملوه فى السر فيكون علانيه أبدا، و لقد كان المسلمون يجتهدون فى الدعاء، و ما يسمع لهم صوتان كان الا همسا بينهم و بين ربهم و ذلك أن الله تعالى يقول «ادعوا

ص: ١٨٣

١- (١) . سورة مائده، آيه ٣.

٢- (٢) . سورة شورى، آيه ٢٤.

٣- (٣) . شيخ طوسى، الامالى، ص ٦٥٥، چاپ اول، قم: دارالثقافه، ١٤١٤ ق.

ربکم تضرعا و خفيه» (۱). و قد أثنى على زكريا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فقال: (اذ نادى ربه نداء خفيا) (۲). و بين دعوه السر و دعوه العلانيه سبعون ضعفا. (۳).

خداوند از دل پرهیزگار و دعای پنهان آگاه است، چه بسا کسی قرآن را جمع کرده و حفظ نموده است و همسایه اش از وی خبر ندارد؛ و چه بسا کسی فقه بسیاری دانسته است و مردم بدان آگاهی ندارند؛ و چه بسا شخصی نمازهای طولانی می گزارد و حتی نزد او دیدارکننده هم هست و آن ها بدان آگاهی ندارند و در مقابل، به دسته هایی برمی خویم که اگر در عملی امکان سری انجام دادن آن باشد، آن ها آن را مخفیانه انجام نمی دهند و همیشه آن عمل را آشکارا انجام می دهند. آن عمل افشا نخواهد شد.

مسلمانان در دعا کردن بسیار می کوشیدند و بین آن ها و پروردگارشان جز صدای نجواگونه ای به گوش نمی رسید، زیرا خدای بزرگ می فرماید: «خدای را از سر زاری و

پنهانی بخوانید» و خداوند، زکریا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ستایش کرده به این که: «هنگامی که پروردگارش را به صدایی آهسته فراخواند» و میان دعوت پنهان و دعوت آشکار هفتاد برابر فرق است.

مبارزه با فرقه های انحرافی

دوران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مقارن با حضور جریانات و مکاتب سیاسی مختلفی بود، از جمله جبرگرایی، مرجئه و غلات. اهل حدیث در سایه حکومت بنی امیه، به ترویج جبرگرایی می پرداختند و مرجئه بر خلاف خوارج، ایمان را از عمل جدا دانسته، حتی قتل فرزندان پیغمبر را موجب خروج از اسلام نمی دانستند، لذا دستگاه حاکم آنان را تأیید می کرد. غلات نیز که در جهت عکس اقدامات خلفا مبنی بر منزوی نمودن اهل بیت: و تنقیص جلال و شأن آن ها، به غلو در

ص: ۱۸۴

۱- (۱). سوره اعراف، آیه ۵۵.

۲- (۲). سوره مریم، آیه ۳.

۳- (۳). زمخشری، همان، ج ۲، ص ۸۳.

مورد اهل بیت: پرداختند و جایگاهی خداگونه برای ایشان قائل شدند. از این رو امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به مقابله با این مکاتب و جریانات سیاسی پرداختند که مختصراً به هریک این جریانات و نحله ها اشاره می گردد:

یکم. جبرگرایان

ابن مرتضی نویسنده کتاب طبقات المعتزله می گوید:

مذهب جبرگرایان، در حکومت معاویه و پادشاهان بنی مروان پدید آمده است. بنابراین استناد به کسانی دارد که روش آن ها مرضی خداوند نیست.

پیش از وی قاضی عبدالجبار نیز در چند مورد به این معنا تصریح کرده، می گوید:

جبر در دولت بنی امیه و حاکمان آنان پدید آمد و در میان اهل شام منتشر شد و پس از آن، این عقیده در میان مردم باقی ماند و در این زمینه فتنه بالا گرفت. (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زدودن آثار ویران گر این عقیده، تلاش فراوانی نمودند و در نفی جبرگرایی به آیات قرآن استناد کردند، از جمله در تفسیر

(وقفوهم انهم مسئولون) (۲) از قول پیامبر (ص) می فرمایند:

بنده، هیچ قدمی بر نمی دارد مگر این که چهار چیز از او سؤال شود: ۱. از جوانی که در چه راهی صرف کرده؛ ۲. از عمرش که در چه راهی صرف نموده؛ ۳. از مالش که از کجا آورده و در کجا خرج کرده؛ ۴. و از محبت اهل بیت. (۳)

ص: ۱۸۵

۱- (۱). عبدالجبار قاضی، فضل الاعتزال، ص ۱۲۲، تونس: الدار التونسیه، ۱۴۰۶.

۲- (۲). سوره صافات، آیه ۲۴.

۳- (۳). فیض کاشانی، همان، ج ۲، ص ۱۴۰۷.

ایشان به این وسیله، بنی امیه را در مشروعیت بخشیدن به حکومت ظالمانه به واسطه عقیده به جبر و راضی بودن مردم به این حکومت زیر سؤال می برند و ارشاد می نمایند.

دوم. مرجئه

برای کلمه «ارجاء» دو معنا برشمرده اند: یکی به معنای تأخیر انداختن و دیگر به معنای امید بخشیدن. بنابر معنای دوم، معصیت به ایمان ضرر نمی رساند و به بخشایش گناهکاران در قیامت امید هست. (۱)

در پس رویدادهای سیاسی در جامعه اسلامی و روی کار آمدن بنی امیه و در جریان اختلاف میان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

و معاویه، کسانی ادعا کردند که حقیقت بر ایشان مشتبه شده است. پس در خانه نشستند و درباره امور جامعه قضاوت نکردند. اینان می گفتند: ما از عقیده باطنی کسی خیر نداریم و نمی دانیم چه کسی در دل، مسلمان و مؤمن

است و چه کسی کافر و فاسق؛ زیرا همگی به ظاهر، مسلمانند. پس سزاوار است ثواب و عقاب آنان را تا قیامت به تأخیر اندازیم تا خدا درباره آنان داوری کند. بدین سان، مرجئه، در این دنیا به ثواب یا گناه مسلمانان حکم نمی کنند و تنها ایمان را برای مسلمانان کافی می دانند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به مقابله با این عقیده برخاستند. برای نمونه، ایشان در تفسیر آیه شریفه (وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ) فرمودند:

مراد عمل صالح است که انسان انجام می دهد و سپس با برادرانش درباره آن صحبت می کند تا آنان نیز مثل آن انجام دهند. (۲)

ص: ۱۸۶

۱- (۱). حسن بن موسی نوینی، فرق الشیعه، ترجمه محمدجواد مشکور، ص ۱۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶.

۲- (۲). مجاهد، ج ۲، ص ۷۶۶، ۱۴۲۶.

در حقیقت محور ثواب و عقاب را عمل معرفی می فرمایند و هیچ کس را بدون عمل و طاعت، ایمن از عذاب الهی نمی دانند.

سوم. غلات

غالیان، کسانی هستند که در حق ائمه: غلو نموده، به الوهیت آنان اعتقاد دارند.^(۱) عبدالله امین یکی از اهداف غالیان را رسیدن به حکومت و خرابی در عقاید مسلمانان بیان می کند.^(۲) لذا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مقابله با این گروه پرداخته، می فرماید:

وای بر شما! ما را در راه خدادوست داشته باشید، پس اگر اطاعت خدا را نمودیم، ما را دوست بدارید و اگر معصیت خدا را نمودیم، ما را مبعوض بدارید.^(۳)

۲. استشهاد فقهی

گاهی امام در پاسخ به سؤالات افراد یا اجرای حدود شرعی، از آیات بهره برده اند؛ برای نمونه، در زمان عمر مردی را نزد حضرت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

آوردند که کاردی خون آلود در دست او بود و او را بالای سر کشته ای، یافته بودند. آن مرد می گفت: «به خدا سوگند من او را نکشته ام و نه او را می شناسم. من با این کارد به دنبال گوسفندی که از دستم فرار کرده بود می رفتم که به این کشته برخوردم!» عمر دستور قتل آن مرد را صادر کرد. در این وقت مرد دیگری که قاتل واقعی آن کشته بود گفت: «انا لله و انا الیه راجعون! قاتل منم و دیگری را به جای من

ص: ۱۸۷

۱- (۱). شهرستانی، همان، ج ۱، ص ۱۵۴.

۲- (۲). امین، همان، ص ۹۱.

۳- (۳). سیدنورالله مرعشی، شرح احقاق الحق، ج ۱۸، ص ۵۵۳، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، بی تا.

می خواهند بکشند! امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فتوای این قضاوت را از فرزندش حسن جویا شدند و ایشان در پاسخ گفتند: «هر دوی این ها باید آزاد شوند و خون بهای مقتول هم از بیت المال پرداخت شود!» علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند: «چرا؟» عرض کرد: «چون خدای تعالی فرموده: (مَنْ أَخْلَاهَا فَكَأَنَّهَا أَخِي النَّاسِ جَمِيعًا) بنابراین آن دو را آزاد کنید و دیه مقتول را از بیت المال پرداخت نمایید. (۱)»
در روایت دیگری نیز نقل شده:

ان الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اذا قام الى الصلوة لبس اجود ثيابه، فقيل له يابن رسول الله تلبس اجود ثيابك فقال ان الله جميل يحب الجمال فاتجمل لربي و هو
يوقل (خذوا زينتكم عند كل مسجد) (۲)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام نماز، زیباترین لباس های خود را می پوشید. شخصی پرسید: «ای پسر رسول خدا! چرا زیباترین لباس خود را در نماز می پوشی؟» امام در پاسخ فرمودند: «خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد و در قرآن می فرماید: "زینت خود را هنگام رفتن به مسجد بگیرید!" از این رو، دوست دارم تا زیباترین لباسم را هنگام نماز بپوشم.»
امام در این حدیث، به آیه شریفه استشهاد و استدلال می کنند که هنگام برپا کردن نماز، لازم است بهترین لباس های فاخر و زینتی خود را بپوشید؛ زیرا انسان خود را در محضر خدا می بیند و با او سخن می گوید.

(ب) استشهاد به مضمون

در برخی روایات، اشاره صریح به آیات نشده است بلکه امام در بیان خویش، به مفاهیم آیه بدون ذکر متن آیه، استناد و استشهاد کرده اند. در حقیقت این گونه
ص: ۱۸۸

۱- (۱). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۱، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۹.

۲- (۲). فیض کاشانی، تفسیر صافی، ترجمه سبحانی و محمدباقر ساعدی خراسانی، ج ۱، ص ۵۷۲، تهران: نشر صفاء، ۱۴۰۵.

روایات، در بردانده مفهوم و مضمون یک یا چند آیه است؛ برای نمونه، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حضور معاویه و عمرو عاص، جایگاه خود را این طور بیان کردند:

من عرفنی فقد عرفنی و من لم یعرفنی فأنا الحسن بن علی و ابن سیده النساء فاطمه بنت رسول الله (ص)، انابن رسول الله، انابن نبی الله، انابن السراج المنیر، انابن البشیر النذیر، انابن من بعث رحمه للعالمین، انابن من بعث إلى الجن و الانس، انابن خیر خلق الله بعد رسول الله، انابن صاحب الفضائل انابن صاحب المعجزات و الدلائل، انابن أمير المومنین، أنا المدفوع عن حقی أنا واحد سیدی شباب أهل الجنة، انابن الرکن و المقام، انابن مکه و منی أنا ابن المشعر و عرفات. (۱)

منم فرزند برترین زنان عالمیان فاطمه دختر رسول خدا (ص)، منم فرزند پیامبری که رحمت برای جهانیان است! منم فرزند کسی که بر جن و انس مبعوث گردید! منم پسر بهترین خلق خدا پس از پیامبر (علی) صاحب فضائل (بسیار) و دارای معجزات و دلایل روشن! منم فرزند امیرالمؤمنین! منم یکی از دو آقای جوانان اهل بهشت.

همان گونه که ملاحظه می گردد، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این سخن پرمحتوای خود، به آیه تطهیر (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً) اشاره نموده اند که علاوه بر اثبات عصمت برای اهل بیت: دلالت روشنی نیز بر صداقت و حقانیت امامت و خلافت آنان دارد؛ زیرا این آیه به اتفاق علمای شیعه و سنی، درباره پنج تن آل عبا نازل گردیده است. (۲)

ص: ۱۸۹

۱- (۱). ابن شعبه حرانی، همان، ص ۲۳۶.

۲- (۳). ابن حنبل، مسند، ج ۳، ص ۲۵۸، چاپ سوم، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق؛ سلیمان طبرانی، معجم الکبیر، ص ۱۳۴، چاپ دوم، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۴؛ طبری، همان، ج

۲۲، ص ۶، ابن اثیر، همان، ج ۵، ص ۵۲۱.

گاهی در میان برخی سخنان امام - چه در قالب دعا و چه در قالب سخنرانی یا نامه - کلمات یا عباراتی از آیات قرآن دیده می شود که به طور ضمنی به برخی آیات اشاره دارند یا از آیات بهره برده اند. برای مثال در برخی موارد به طور ضمنی، برخی آیات را برای تسدید کلام و غنای آن، آورده اند. پس از ضربت زدن جراح بن اسد به ران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مداین، امام فرمودند:

قتلتم أبا الأُمس و وثبتم علی الیوم تریدون قتلی زهدا فی العادلین و رغبه فی القاسطین، و الله لتعلمن نبأه بعد حین(۱)

دیروز پدرم را کشتید و امروزه بر من هجوم می آورید تا از داد گران (اهل بیت: دوری کنید و به ستم گران (قاسطین لقب معاویه و یاران او در جنگ صفین) روی خوش نشان دهید. به خدا قسم پس از مدتی اثر آن را خواهید دید!

قسمت آخر کلام امام در این عبارت، برگرفته از آیه (وَلْتَعْلَمَنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ)(۲)

است که امام به طور تلویحی و ضمنی بدان اشاره نموده اند.

امام در جای دیگری، در نكوهش از اهل عراق یا کوفیان، به طور تلویحی از آیه (مَنْ الذِّینَ فَزَعُوا دِیْنَهُمْ وَ كَانُوا شَرِيعًا كُلُّ جُزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ)(۳) استفاده نموده اند: سفیان بن ابی لیلی بعد از صلح به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «ای سیاه کننده چهره مؤمنان!» امام در پاسخ به او فرمود:

ویحکک أیها الخارجی لا تعفنی فان الذی أحوجنی الی ما فعلت قتلکم أبا و طعنکم ای ای و انتها بکم متاعی و انکم لما سرتم الی صفین کان دینکم امام دنیاکم و قد اصبحتم الیوم و دنیاکم امام دینکم. ویحکمک أیها الخارجی انی

ص: ۱۹۰

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۱۴.

۲- (۲). سوره ص، آیه ۸۸.

۳- (۳). سوره روم، آیه ۳۲.

رأيت اهل الكوفة قوما لا يوثق بهم و ما اغتر بهم الا من ذل ليس احد منهم يوافق رأى الآخر و لقد لقي أبى منهم أمورا صعبه و شدايد مره و هى أسرع البلاد خرابا و أهلها (هم الذين فرقوا دينهم و كانوا شيعا) (۱)

هم چنین معاویه به عمرو بن حرث، اشعث بن قیس، حجر بن حارث و شیب بن ربیع پیغام داد که «اگر امام حسن (علیه السلام) را بکشید دویست هزار درهم پول، یکی از لشکرهای شام و یکی از دختران خود را به شما می دهم.» امام مجتبی (علیه السلام) وقتی از این موضوع خبردار شدند، زره پوشیدند و آنان موفق نشدند، ولی جراح بن اسد در ساباط مداین به آن حضرت با خنجر حمله کرد و ران او را زخمی نمود... حضرت خطاب به آنان فرمود:

ویلکم والله ان معاویه لا یفی لأحد منکم بما ضمنه فی قتلی و أنى أظن انی ان وضعت یدی فی یده فأسالمه لم یترکنی ادین لدین جدی (ص) و انی أقدر أن أعبد الله وحدی، و لکنی کأنی أنظر الی أبنائکم واقفین علی أبواب آبائهم، یتسقونهم و یتستعمونهم، بما جعله الله لهم فلا یسقون و لا یطعمون فبعدا و سحقا لما کسبته أیدیکم (و سیعلم الذین ظلموا أی منقلب ینقلبون)، فجعلوا یعتذرون بما لا عذر لهم فیہ

(۲) همان گونه که ملاحظه می شود آخر کلام امام، به آیه «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ ذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَ انْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ» (۳) اشاره دارد.

۳- ۵- روایات مربوط به علوم قرآنی

علوم قرآنی، اصطلاحی است درباره مسائلی مرتبط با شناخت قرآن و شئون

ص: ۱۹۱

۱- (۱). ابن جوزی، تذکره الخواص، ص ۱۸۱، بیروت: مؤسسه اهل البیت، ۱۴۰۱ ق.

۲- (۲). عطاردی، همان، ص ۲۹۵.

۳- (۳). سوره شعرا، آیه ۲۲۷.

مختلف آن (۱) و هدفش شناخت همه شئون مربوط به قرآن، اعم از تاریخ، تفسیر، صورت، محتوا و نهایتاً استفاده بهتر بردن از قرآن در حوزه علوم شرعی و معارف دینی است. در روایات امام حسن (علیه السلام)، مباحث علوم قرآنی مطرح شده است؛ از جمله:

الف) بیان سبب نزول

اسباب نزول، عبارت است از: اموری که یک یا چند آیه و یا سوره ای در پی آن ها و به سبب آن ها نازل شده و این امور در زمان نبوت پیامبر (ص) روی داده باشد. (۲)

طبری امامی (شیعی) به نقل از شعبی می گوید: از حسن بن علی (علیه السلام) درباره آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

پرسیدند که آیا ویژه گروه خاصی است یا عمومیت دارد؟ فرمود:

این آیه درباره قوم خاصی نازل شد ولی بعد شامل همگان گردید. سپس تخفیف رسید که فرمود: به قدری که توان دارید و می توانید از خدا بهره‌ی‌زید.

عرض کردند: ای پسر رسول خدا آیه ﴿قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا﴾ (۳) درباره چه کسی نازل شد؟ پس لحظه ای سربه زیر افکندند. سپس چشم خود را بالا گرفتند آن گاه سر به پایین آوردند. سپس بلند کردند و فرمودند:

چون آیه شوری نازل شد، برخی گفتند: خداوند این آیه را نازل نکرده بلکه محمد می خواهد مقام پسرعموی خویش را بالا برد! این حرف را از روی

ص: ۱۹۲

۱- (۱). محمد هادی معرفت، علوم قرآنی، ص ۷، اصفهان: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت، ۱۳۸۵.

۲- (۲). سید محمد باقر حجتی، اسباب النزول، ص ۲۰، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶؛ علی اکبر بابایی و دیگران، روش شناسی تفسیر قرآن، به کوشش محمود رجیبی، ص ۱۲۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۳- (۳). سوره شوری، آیه ۲۴.

کینه و حسد نسبت به اهل بیت: گفتند. از این رو آیه (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشِئِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ وَ يَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَ يُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ) ۱ نازل شد [که به پیامبر می فرمود:] نباید به این گفتار اعتنا کنی و آنچه پیش خود گفتند نباید بر تو گران آید؛ زیرا خداوند باطل را نابود می سازد و حق را به وسیله خویش اثبات می کند چه آن که او بر آنچه در دل هاست، آگاه است. چون آن حرفی که قبلاً زده بودند بر

رسول خدا گران آمد و غمگین شد و دانست که ایشان دست از حسد و کینه برنداشته اند، از این رو آیه (فَدَنْعَلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزَنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَ لَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ) ۲ نازل شد.....(۱)

(ب) بیان خواص و فضایل سوره ها

در میان گفتارهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به روایاتی وجود دارد که به بیان فضایل و خواص آیات و سوره ها می پردازد؛ زیرا هر یک از سوره ها و آیات قرآن علاوه بر هدایت گری، فواید و ره آوردهای ارزش مندی برای تلاوت کنندگان دارند. برای نمونه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره فضیلت و تلاوت سوره هود فرموده اند:

من قرأ سورة هود في كل جمعه، بعنه الله عزوجل يوم القيامة في زمرة

النبيين و لم يعرف له خطيئه عملها يوم القيامة(۲)

هر کس در هر روز جمعه سوره هود را قرائت کند، خدای بزرگ او را در روز قیامت، در سلک پیام آوران مبعوث می سازد و روز قیامت گناهی که انجام داده، دیده نمی شود.

ص: ۱۹۳

۱- (۳) . عطاردی، همان، ج ۲، ص ۷۳۸-۷۳۷.

۲- (۴) . محمد مشهدی قمی، کنزالدقائق، ج ۶، ص ۱۱۹، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ ق.

در روایتی دیگر نیز ابونعیم از حجاج بن فرافصه نقل می کند که حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

من ضامن آن کسی هستم که این بیست آیه را صبح و شام بخواند و هیچ دزد تجاوزگر و درنده زیان بخش و پادشاه ستم گر و آب طغیان گر به او آسیبی نرساند. آن آیات عبارت اند از: آیه الکرسی، سه آیه از سوره اعراف یعنی (إِنَّ رَبُّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَجِّدَاتٌ بَآخِرِهِ ۗ لَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْآخِرُ ۗ بِبَارِكِ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا

يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ * وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا ۚ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ) ۱ و ده آیه اول سوره صافات و سه آیه آخر سوره حشر و آیات (يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ * فَيَأْتِي آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ) ۲

هم چنین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

روی کاغذ بنویس: (قُلْ يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) ۳ و آن را بر شخص تب دار بیاویزند و چون تب ادامه یافت این آیه را در کاغذی بنویسید و بر بازوی مریض ببندید: (قُلْ اللَّهُ أَذُنٌ لَّكُمْ أَمْ عَلَىٰ اللَّهِ تُفْتَرُونَ) ۴ و بگویید: به نام خداوند، تب فلانی را بستم و آن را به ساق دست چپش ببندید.

(۱)

ص: ۱۹۴

پژوهش حاضر برای تبیین سخنان و آموزه های اهل بیت: که در قرآن کریم به فضیلت اذهاب رجس، و کرامت تطهیر معرفی شده اند،^(۱)

به گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخت. یافته های پژوهش، حاکی از آن است که سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قالب گونه های مختلف روایات تفسیری، بطنی، تطبیقی، استشهادی و علوم قرآنی قابل دسته بندی است. روایات تفسیری ایشان را می توان

در قالب تبیین مفردات، شرح و توضیح آیات، تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت و تفسیر موضوعی قرآن دسته بندی کرد. هم چنین روایات منقول از ایشان درباره جری و تطبیق آیات، در قالب سه دسته مصداق انحصاری، مصداق اکمل و مصداق عام تجزیه پذیر است. در برخی روایات نیز امام به آیات قرآن استشهاد نموده اند که این امر یا شکارا به نص آیه (همانند آیات اعتقادی یا فقهی) اشاره کرده یا به مفهوم آن پرداخته است. البته در برخی موارد نیز به طور ضمنی و در لابه لای کلام خویش از آیات بهره برده اند که به برخی از آن ها اشاره شد. روایات مربوط به علوم قرآنی نیز در دودسته بیان سبب نزول و بیان خواص و فضایل سوره ها تقسیم پذیرند.

بدیهی است آشنایی با هر یک از این گونه ها، خصوصاً با در نظر گرفتن اوضاع زمانی خاص حضرت (رویارویی ایشان با فرقه ها و جریانات فکری و سیاسی) تأثیر بسزایی در شناخت درست آیات دارد و تنها از این طریق می توان به تفسیر درست قرآن و لزوم همراهی عترت با قرآن دست یافت.

ص: ۱۹۵

١. امينى، علامه شيخ عبدالحسين، الغدير، مترجم، محمد تقى واحدى، تهران: كتابخانه بزرگ اسلامى، ١٣٤٠ ش.
٢. صدوق، ابوجعفر محمد بن على بن بابويه، التوحيد، قم: موسسه النشرالاسلامى، ١٤١٦ ق.
٣. -، علل الشرايع، تهران: مهر، ١٤١٦ ق.
٤. ابن تيميه، احمد،
مقدمه فى اصول التفسير، بيروت: منشورات
دارمكتبه الحياه، ١٩٨٠ م.
٥. ابن شعبه حرانى، حسن بن على، تحف العقول، ترجمه صادق حسن زاده، قم: انتشارات آل على، ١٣٨٢ ش.
٦. -، التوحيد، قم: انتشارات جامعه مدرسين، ١٣٩٨ ق.
٧. ابن جوزى، شمس الدين سبط الحافظ، تذكره الخواص، بيروت: مؤسسه اهل البيت، ١٤٠١ ق.
٨. ابن حنبل، احمد، المسند، چاپ سوم، بيروت: داراحياء التراث عربى، ١٤١٥ ق.
٩. اربلى، على بن عيسى بن ابى فتح، كشف الغمه فى معرفه الائمة، تبريز: مكتبه بنى هاشمى، ١٣٨١ ق.
١٠. امين، عبدالله، دراسات فى الفرق و المذاهب القديمه المعاصر، بيروت: دارالحقيقه، ١٩٩١ م.
١١. باباى، على اكبر و ديگران، روش شناسى تفسير قرآن، به كوشش محمود رجبى، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ١٣٨٧.
١٢. برقى، محمد بن خالد، المحاسن، قم: المجمع العالمى لاهل البيت، ١٤١٣.
١٣. البلخى، ابى زيد احمد بن سهل، البدء و التاريخ، بيروت: دار صادر، ١٨٩٩ م.

۱۴. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۹، تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۵. حجتی، سیدمحمدباقر، اسباب النزول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۱۶. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۱۷. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الایات النازلہ فی اهل البیت، مترجم یعقوب جعفری، قم: اسوه، ۱۳۸۱ ش.
۱۸. حویزی، عبدعلی بن الجمعه العروسی، تفسیر نورالثقلین، به کوشش سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۱۹. خالدی، عبدالفتاح، ۱۴۲۳، تعریف الدارسین بمنهج المفسرین، دمشق: دارالقلم.
۲۰. دشتی، محمد، ۱۳۸۹، فرهنگ سخنان امام مجتبی، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
۲۱. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، محقق، عبدالحسین رضایی، تهران: اسلامیه ۱۳۷۷.
۲۲. ذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، قاهره:
دارالکتب الحدیثه، ۱۳۹۶.
۲۳. رسولی محلاتی، هاشم، زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.
۲۴. رضی بهابادی، بی بی سادات و معصومه علی بخشی، «گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، دو فصلنامه پژوهشی حدیث پژوهی، سال سوم، شماره ششم، ۱۳۹۰.
۲۵. رضی، شریف، حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، ترجمه محمود فاضل، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶.

٢٦. زمخشرى، محمود بن عمر، الكشاف عن حقايق غوامض التنزيل و عيون الاقاويل فى وجوه التاويل، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٣١٨ ق.
٢٧. طباطبائى، محمدحسين، الميزان فى تفسيرالقرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامى، ١٤١٧ ق.
٢٨. طبرانى، سليمان بن احمد، المعجم الكبير، چاپ دوم، بيروت: داراحياء التراث العربى، ١٤٠٤ ق.
٢٩. طبرسى، حسن بن فضل، مكارم الاخلاق، قم: شريف رضى، ١٣٧٠.
٣٠. طبرى، ابوجعفر محمد بن جرير، جامع البيان عن تأويل آيات القران، بيروت: دارالمعرفه طبرسى، ١٤١٢ ق.
٣١. طوسى، محمد بن حسن، امالى، چاپ اول، قم: دارالتقافه، ١٤١٤ ق.
٣٢. عطاردى، شيخ عزيزالله، مسندالامام المجتبى، مترجم محمدرضا عطايى، تهران: عطارد، ١٣٨٦.
٣٣. فيض كاشانى، محمدمحسن، الاصفى فى تفسيرالقرآن، قم: بوستان كتاب، ١٣٨٧.
٣٤. -، تفسير صافى، مترجم سبحانى و محمدباقر ساعدى خراسانى، تهران: نشر صفا. ١٤٠٥ ق.
٣٥. قاضى، عبدالجبار، فضل الاعتزال، تحقيق فؤاد سيدتونس، تونس: الدارالتونسيه، ١٤٠٦ ق.
٣٦. مازندراني، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابى طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، سيدهاشم رسولى محلاتى، قم: انتشارات علامه، ١٣٧٩ ق.
٣٧. متقى هندی، حسام الدين، كنزالعمال فى سنن الاقوال والافعال، بيروت: دارالرسال، ١٣٩٩ ق.

۳۸. مسعودی، عبدالهادی، وضع و نقد حدیث، تهران و قم: سمت و دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۸.
۳۹. محمدی ری شهری، محمد، درآمدی بر تفسیر جامع روایی، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۰.
۴۰. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الاطهار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۴۱. مرعشی، سیدنورالله، شرح احقاق حق، قم: مکتبه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، بی تا.
۴۲. معرفت، محمدهادی، علوم قرآنی، اصفهان: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت، ۱۳۸۵.
۴۳. مشهدی قمی، محمد بن محمدرضا، کنز الدقائق و بحر الغرائب، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۷ ق.
۴۴. مهریزی، مهدی، «روایات تفسیری شیعه، گونه شناسی و حجیت»، مجله علوم حدیث، دانشکده علوم حدیث، سال پانزدهم، شماره اول، ص ۳۶-۳، ۱۳۸۹.
۴۵. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، مترجم، محمدجواد مشکور، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶.

اشاره

بهرام جبارلوی شبستری (۱)

نازیلا نوزاد دیزجی (۲)

چکیده

انسان‌ها برای اصلاح رابطه خود با خداوند متعالی و در نتیجه اصلاح رابطه خود با دیگران انسان‌ها و حتی با طبیعت، باید به یک سری ضابطه‌ها و معیارهای متقن، باور داشته و در عمل پای بند باشند. در این میان، بخشی از این ضابطه‌ها و به عبارتی دیگر بایدها و نبایدها، بر ارتباطات انسانی در حوزه‌های ارتباطی فرد با دیگران ناظر است؛ به طوری که با بررسی توصیفی - تحلیلی بخشی از سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با استفاده از روش مطالعه اسنادی، می‌توان به طور نمونه به ضابطه‌های اخلاقی - ارتباطی با رویکرد ایجابی، مانند خوش

رفتاری، هم‌دلی، دوستی با مردم، یاری دیگران، فروتنی کردن، صبر و روحیه سپاس‌گزاری داشتن و هم‌چنین ضابطه‌های اخلاقی - ارتباطی با رویکرد اجتنابی، مانند پرهیز از بخل، غرور و تکبر، حسد، حرص و طمع، تمنای منجر به پستی، پیمان‌شکنی و شوخی زیاد و بی‌جا،

ص: ۲۰۰

۱- (۱). دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم ارتباطات اجتماعی دانشکده صدا و سیما و مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی.

۲- (۲). دانش‌آموخته کارشناسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی تبریز.

اشاره کرد که آن حضرت برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران به آن‌ها تأکید داشتند. رهنمودها و آموزه‌های الهی که همگان برای ارتباط مؤثر و معاشرت مطلوب با دیگران باید در حد وسع و توان از آن‌ها پند و درس گیرند و به منظور سعادت دنیا و آخرت، در عمل نیز به آن‌ها پای بند باشند.

واژگان کلیدی: امام حسن مجتبی (علیه السلام)، ارتباطات انسانی، اخلاق اجتماعی، هنجارهای اخلاقی - ارتباطی.

مقدمه

انسان‌ها برای این که خود را بهتر بشناسند، دیگران را بشناسند، جهان پیرامون خود را بشناسند، دنیا را با دیگران تقسیم کنند، دیگران را متقاعد کرده، تحت تأثیر قرار دهند، تفریح کنند و لذت ببرند و غیره با استفاده از انواع شیوه‌ها و ابزارها برای برقراری ارتباطات (۱) تلاش می‌کنند. (۱) لذا انسان موجودی مدنی الطبع به شمار می‌رود که از تنهایی گریزان است و به سوی جمع و جامعه گرایش دارد؛ به عبارتی دیگر، انسان‌ها در ارتباط و تعامل با یکدیگر قادرند به نیازهای گسترده، متنوع و پیچیده خود پاسخ دهند.

(۲) انسان موجودی ادراکی است و کارهای خود را با اختیار و اراده انجام می‌دهد، لذا تا آن جا که می‌فهمد، باید کارهایش را بر اساس «بایدها» و «نبایدها» تنظیم کند؛ بدین سبب در قرآن کریم و سنت معصومان، بایدها و نبایدها و هم چنین «بود» و «نبود»، کاملاً محسوس است. به طوری که آنان هم از راه بود و نبود، هشدار

ص: ۲۰۱

۱- (۱). گیل ای مایزر و میشل تی مایزر، پویایی ارتباطات انسانی، ترجمه حوا صابر آملی، ص ۲۵-۲۸، تهران: انتشارات دانشکده صدا و سیما جمهوری اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۲- (۲). محمدرضا شرفی، مهارت‌های زندگی در سیره رضوی، ص ۶۵-۶۷، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ هفتم، ۱۳۸۹.

تلویحی داده و تهدید ضمنی کرده و گفته اند: «انجام دادن این کار، پایانش هلاکت و شقاوت» و «آن کار، پایانش حیات و سعادت است»؛ و هم به طور مستقیم دستور تحریم و یا ایجاب (باید و نباید) داده اند. هم چنین این اصول و قواعد برای شخص معینی نیست؛ بلکه برای انسان است. یعنی برای فطرت آدمی است این فطرت (۳) در همگان وجود دارد. (۱)

حال با توجه به این که همه ما در «دنیای ارتباطات» (۵) زندگی می کنیم. (۲) برای دست یابی به ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران، همواره نیازمند شناخت و رعایت عملی یک سری ضابطه ها و معیارهای متقن هستیم. زیرا در قلمرو ارتباطهای میان فردی و محورهای زیرمجموعه آن، وجود معیارهای مشخص و قطعی، به آدمی اطمینان و آرامش خاطر می بخشد و استحکام، تداوم و تعمیق آن رفتار را موجب می شود و از بروز و یا تأثیر عواملی که به ارتباطات انسانی آسیب می رساند، جلوگیری می کند. (۳)

حال به سبب این که بایدها و نبایدها و به عبارتی ضابطه های متجلی و مؤکد در قرآن کریم و سیره و سخنان پیامبر اعظم (ص) و اهل بیت مطهرش: در حیطه های گوناگون زندگی انسان ها، به ویژه در حیطه ارتباط انسان ها با

دیگران بخش اعظمی از تعالیم و آموزه های اسلام را تشکیل می دهند. سؤالی که این نوشته سعی دارد به آن پاسخ ارائه دهد، این است که بر مبنای سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه رهنمودها و به عبارت دیگر، چه ضابطه هایی وجود دارد که برای

ص: ۲۰۲

۱- (۱). عبدالله جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱۰، ص ۲۵-۲۶، ۲۹ و ۳۷، قم: نشر اسراء، چاپ هشتم، ۱۳۹۰.

۲- (۲). مایرز، همان، ص ۲۵.

۳- (۳). شرفی، همان، ص ۵۶-۵۸.

برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران، باید به این هنجارهای (۶) اخلاقی - ارتباطی توجه کنیم و در عمل نیز به آن ها پای بند باشیم ؟

مواد و روش ها

برای بررسی توصیفی - تحلیلی رهنمودهای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حیطه ضابطه های ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران، از روش تحقیق اسنادی استفاده شده است؛ به طوری که در چارچوب فرآیند آن، ابتدا اطلاعات مورد نیاز پس از مراجعه به محتوای منابع و مآخذ مرتبط با موضوع تحقیق که در قالب کتاب، پایان نامه دوره های تحصیلات تکمیلی، مقاله علمی - پژوهشی و بانک احادیث (۷)، انتشار یافته و به نوعی در دست رس بوده اند، به شیوه فیش برداری گردآوری شده و سپس در چارچوب بحث و بررسی های مدنظر، از آن ها استفاده شده است.

نتایج بحث

اشاره

مباحث و آموزه های اخلاقی (۸) در آیات قرآن کریم، سیره پیامبر اعظم (ص) و معصومان، اهمیت و محوریت خاصی دارد و حتی اخلاق نیکو را می توان واژه کلیدی روش شناسی سیره (۹) رسول خدا (ص) و اهل بیت: به شمار آورد؛

(۱) چنان که حضرت محمد (ص) می فرماید: «من برانگیخته شده ام تا مکارم اخلاق را کامل

کنم» (۲) و یا حضرت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «ای مردم! چون خدای تبارک و

ص: ۲۰۳

-
- ۱- (۱) . حسین کاجی، فلسفه اخلاق، همشهری آنلاین، ص ۱، سه شنبه ۷ خرداد ۱۳۸۷؛ مهرناز حاجی ترخانی، قرآن و هنجارهای اجتماعی - اخلاقی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۶؛ غلامرضا رحمدل، «اخلاق اجتماعی در مثنوی معنوی» فصلنامه پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۳، بهار ۱۳۸۱، ص ۳۰۴.
- ۲- (۲) . حسین بن محمد نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۱، ص ۱۸۷، قم: مؤسسه آل البیت، چاپ اول ۱۳۷۳.

تعالی خلقش را آفرید، خواست که آنان بر آداب بلند و اخلاق شریف باشند؛ دانست که آنان چنین نمی شوند، مگر خود آنچه را به سود و زیان آنان است، به آنان بشناسد؛ و تعریف و شناساندن خوبی ها و بدی ها، جز با امر و نهی به وسیله پیامبران ممکن نیست (۱) و یا امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «نیکوترین نیکو، خلق نیکو است» (۲) و یا امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: «از بد اخلاقی بپرهیزید، زیرا بد اخلاق بی تردید در آتش است» (۳).

بنابراین همان طور که در مقدمه بیان شد، با توجه به این که همه در دنیای ارتباطات زندگی می کنیم؛ برای دست یابی به ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران، همواره نیازمند شناخت و رعایت عملی یک سری ضابطه ها هستیم؛ و معیارهای متقن. باید و نیایدی که در وهله اول مشخص و قطعی باشند و مهم تر این که توجه و پای بندی به آن ها در عمل، به آدمی اطمینان و آرامش خاطر بخشیده، از بروز و یا تأثیر عواملی جلوگیری کنند. که به ارتباطهای میان فردی و اجتماعی آسیب می رساند.

بنابراین بررسی توصیفی - تحلیلی سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان گر وجود یک سری رهنمودهای ایجابی و اجتنابی (تحریمی)، برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران است که در ادامه چهارده مورد از آن ها ارائه می شوند:

ص: ۲۰۴

۱- (۱). محمدرضا جواهری، بعثت پیامبر اسلام ۹ برای اتمام و اکمال مکارم اخلاق، ص ۲، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۹.

۲- (۲). محمدباقر کمره ای، خصال شیخ صدوق، ص ۲۹، تهران: المکتبه الاسلامیه، چاپ پنجم، ۱۳۶۶.

۳- (۳). ابن بابویه، عیون اخبارالرضا ۷، ترجمه عبدالحسن رضایی و محمدباقر ساعدی، ج ۱، ص ۳۴، تهران: المکتبه الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۷۷.

«خوش رفتاری»، یکی از ضابطه‌ها و معیارهای متقن مورد تأکید امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران به شمار می‌رود. آن حضرت (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طی رهنمودی در تبیین این باید اخلاقی - ارتباطی، می‌فرماید: «خوش رفتاری با مردم، رأس خرد است.» (۱)

هم چنین برای دست یابی به این صفت پسندیده اخلاقی و در چارچوب یک آموزه کاربردی، می‌فرماید: «چنان با مردم رفتار نما که دوست داری با تو رفتار کنند.» (۲)

۲. هم دلی کردن

آن حضرت طی رهنمودی در تبیین این باید اخلاقی - ارتباطی، می‌فرماید: «بهترین دوست نزدیک به انسان، کسی است که در تمام حالات، دل سوز و بامحبت باشد، گرچه خویشاوندی نزدیکی هم نداشته باشد؛ و بیگانه‌ترین افراد کسی است که از محبت و دلسوزی بیگانه باشد، گرچه از نزدیک‌ترین خویشاوندان باشد.»

(۳) هم چنین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم دلی را نشانه‌ای راهنما، برای سنجش وفاداری انسان‌ها به یک دیگر قلمداد نموده، تأکید دارند: «وفاداری در سختی و آسایش، نشانه برادری است.» (۴)

ص: ۲۰۵

۱- (۱). محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۷، ص ۵۴۷، قم: دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۷۴.

۲- (۲). محمدعلی کوشا، از هر معصوم چهل حدیث، ص ۱۱۴، قم: منطق (سینا)، چاپ اول، ۱۳۷۳.

۳- (۳). محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۰۶، تهران: المکتبه الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۷۱؛ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۲۳۴، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۴- (۴). مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۱۱۴.

۳. دوستی یا مردم

آن حضرت در تبیین این باید اخلاقی - ارتباطی، می فرماید: «با کسی دوستی و برادری برقرار نکن، مگر آن که او را از هر جهت بشناسی و مورد اطمینان باشد؛ پس هنگامی که چنین فردی را یافتی، در همه امور با او باش.»^(۱)

۴. یاری کردن دیگران

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره می فرماید: «گرامی ترین و باشخصیت ترین افراد، کسی است که به نیازمندان پیش از اظهار نیازشان، کمک نماید.»^(۲)

۵. تواضع و فروتنی

آن حضرت به افرادی که به این هنجار پسندیده اخلاقی توجه نداشته، در ارتباط و معاشرت با دیگران نیز به آن پای بند نیستند، هشدار داده می فرماید: «کسی که دوستان و برادرانش را سبک شمارد و نسبت به آن ها بی اعتنا باشد،

مروت و جوان مردی اش فاسد گشته است.»^(۳) و یا «هر کس احسان های خود را برشمرد، بخشنده گی خود را تباه کرده است.»^(۴)

۶. صبر داشتن

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره می فرماید: «صبر و شکیبایی زینت شخص و عجله

ص: ۲۰۶

۱- (۱). ابن شعبه حرانی، همان، ص ۱۶۴؛ مجلسی، همان، ص ۱۰۵.

۲- (۲). میرزا موسی حائری اسکویی، احقاق الحق، ترجمه محمد عیدی خسروشاهی، ج ۱۱، ص ۲۰، تهران: انتشارات یزد، چاپ دوم، ۱۳۸۷.

۳- (۳). سید حسن شیرازی، کلمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه علی رضا میرزا محمد، ص ۲۰۹، تهران: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی نور، چاپ اول، ۱۳۵۸.

۴- (۴). مجلسی، همان، ج ۷۴، ص ۴۱۷.

و شتاب زدگی [در کارها بدون اندیشه] دلیل بی خردی است،^(۱) و یا «آن خوبی که شر و آفتی در آن نباشد، صبر و شکیبایی در برابر سختی هاست.»^(۲)

۷. داشتن روحیه سپاس‌گزاری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طی رهنمودی در تبیین این باید اخلاقی - ارتباطی، می‌فرماید: «آن خوبی که شر و آفتی در آن نباشد، شکر در مقابل نعمت هاست.»^(۳)

هم چنین به افرادی که به این هنجار پسندیده اخلاقی توجه نداشته، در ارتباط و معاشرت با دیگران نیز به آن پای بند نیستند، هشدار داده می‌فرمایند «از علایم پستی شخص، شکر نکردن از ولی نعمت است.»^(۴)

ب) رهنمودهایی با رویکرد اجتنابی برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران

۱. پرهیز از بخل

«پرهیز از بخل»، یکی از ضابطه‌ها و معیارهای متقن مورد تأکید امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران به شمار می‌رود. آن حضرت طی رهنمودی در تبیین این باید اخلاقی - ارتباطی، می‌فرماید: «بخل آن است که انسان آنچه را انفاق و خرج می‌کند، از دست

رفته و بیهوده بیندارد و آنچه را که نگه می‌دارد، مایه شرف و بزرگی بداند.»^(۵)

۲. پرهیز از غرور و تکبر

آن حضرت به افرادی که به این هنجار پسندیده اخلاقی توجه نداشته، در

ص: ۲۰۷

۱- (۱). شیرازی، همان، ص ۱۹۸.

۲- (۲). مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۱۰۵.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). شیرازی، همان، ص ۱۳۹؛ مجلسی، همان.

۵- (۵). همان، ص ۱۱۳.

ارتباط و معاشرت با دیگران نیز به آن پای بند نیستند، هشدار داده می‌فرماید: «تکبر سبب نابودی دین و ایمان شخص است و شیطان [با آن همه عبادت] به واسطه تکبر ملعون گردید.»^(۱) و هم چنین می‌فرماید: «هیچ وحشتی بدتر از خودپسندی نیست.»^(۲)

۳. پرهیز از حسد

آن حضرت در این باره می‌فرماید: «حسد سبب همه خلاف‌ها و زشتی‌هاست و به همان جهت، قایل برادر خود هابیل را به قتل رساند.»^(۳)

۴. پرهیز از حرص و طمع

«حرص و طمع، دشمن شخصیت انسان است، همان طوری که حضرت آدم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به واسطه آن از بهشت خارج شد.»^(۴) و هم چنین «نه پاک دامنی، روزی را از انسان دور می‌کند و نه حرص، روزی زیاد می‌آورد؛ چون روزی قسمت شده است و حرص زدن، باعث مبتلا شدن به گناهان می‌شود.»^(۵)

۵. پرهیز از تمنای منجر به پستی

«پرهیز از تمنای منجر به پستی»^(۱۳)، یکی از ضابطه‌ها و معیارهای متقن مورد تأکید امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای برقراری ارتباطات انسانی مطلوب با دیگران به شمار می‌رود. آن حضرت (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طی رهنمودی در تبیین این باید

اخلاقی - ارتباطی،

ص: ۲۰۸

۱- (۱). سید محسن امین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۷۷، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۲۰ ق؛ مجلسی، همان، ص ۱۱۱.

۲- (۲). کوشا، همان، ص ۱۱۶.

۳- (۳). سید محسن امین، همان؛ مجلسی، همان.

۴- (۴). همان.

۵- (۵). ابن شعبه حرانی، همان، ص ۲۳۴.

می فرماید: «درخواست کردن روا نیست، مگر در یکی از این سه جا: خون بهای سنگین، یا بدهکاری توان فرسا و یا فقر کشنده»^(۱).

۶. پرهیز از پیمان شکنی

ایشان درباره وفای به عهد، می فرماید: «وفای به عهد علامت جوانمردی... است»^(۲) و هم چنین «انسان تا وعده نداده، آزاد است. اما وقتی وعده می دهد زیر بار مسئولیت می رود و تا به وعده اش عمل نکند، رها نخواهد شد»^(۳).

۷. پرهیز از شوخی زیاد و بی جا

امام حسن در این باره می فرماید «مزاح و شوخی [های زیاد و بی جا] شخصیت و وقار انسان را از بین می برد؛ و چه بسا افراد ساکت، دارای شخصیت و وقار عظیمی هستند»^(۴).

نتیجه

انسان ها برای اصلاح رابطه خود با خداوند متعالی و در نتیجه اصلاح رابطه خود با دیگران و حتی با طبیعت، به یک سری ضابطه ها و معیارهای متقن باور داشته و در عمل پای بند باشند که از جمله مباحث اساسی و الگویی سیره و سخنان انبیای عظیم الشأن الهی و معصومان: به شمار می روند.

در این میان، بخشی از این ضابطه ها و به عبارتی دیگر بایدها و نبایدها، بر ارتباطات انسانی در حوزه های ارتباطی «فرد با دیگری و یا دیگران»

ناظر است؛ به طوری که با بررسی توصیفی - تحلیلی بخشی از سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)،

ص: ۲۰۹

۱- (۱). مجلسی، همان، ج ۹۶، ص ۱۵۲؛ ری شهری، همان، ص ۲۶۲.

۲- (۲). شیرازی، همان، ص ۱۹۸.

۳- (۳). مجلسی، همان، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

۴- (۴). شیرازی، همان، ص ۱۳۹؛ مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۱۱۳.

در زمینه ارتباط و معاشرت با دیگران، می توان دستورها و سرمشق هایی را در خصوص توجه و آگاهی از ضابطه هایی مانند خوش رفتاری، هم دلی کردن، دوستی با مردم، یاری دیگران، فروتنی کردن، صبر داشتن و روحیه سپاس گذاری داشتن از یک سو و هم چنین دستور تحریم و پرهیز از خصلت های ناپسندی مانند بخل، غرور و تکبر، حسد، حرص و طمع، تمنای منجر به پستی، پیمان شکنی و شوخی زیاد و بی جا را از سوی دیگر، مشاهده کرد. باشد تا انسان هایی که از درگاه خداوند متعالی سعادت دنیا و آخرتشان را مسئلت دارند، به ویژه آنانی که به پیامبر اعظم حضرت محمد (ص) و سایر معصومان: اظهار ارادت می نمایند؛ از پیام ها و آموزه های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پند و درس گرفته، پای بندی خود را نیز در عمل نشان دهند.

۱. برای واژه ارتباط (Communication)، تاکنون تعاریف زیادی شده است. ادوین امری (Edwin Emery) در کتاب مقدمه ای بر ارتباطات جمعی، برای ارتباط این تعریف را می آورد: «ارتباط عبارت از فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر است.» چارلز کولی (Charles H. Cooley) در کتاب سازمان اجتماعی، ارتباط را چنین تعریف

کرده است: «ارتباط مکانیسمی است که روابط انسانی براساس و به وسیله آن به وجود می آید و تمام مظاهر فکری و وسایل انتقال و حفظ آن ها در مکان و زمان، بر پایه آن توسعه پیدا می کند. ارتباط حالت چهره، رفتارها، حرکات، طنین صدا، کلمات، نوشته ها و... را در بر می گیرد» (معتد نژاد، ۱۳۷۱: ج ۱، ۳۵ و ۳۸ و محسنیان راد، ۱۳۷۸: ۳۹).

۲. Gail E. Myers and Michelle T. Myers.

۳. (فطرت الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله) (سوره روم: ۳۰).

۴. برای مطالعه بیش تر نکت: مبادی اخلاق در قرآن (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ج ۱۰، ۲۵-۵۵)؛ و مقاله «بررسی دیدگاه ارزش شناسی علامه طباطبایی و دلالت های آن در تربیت اخلاقی» (حسینی، ۱۹۹: ۱۳۸۳-۲۲۴).

۵. ارتباطات انسانی (Human communication) فرآیندی است که به سه دسته اساسی تقسیم شده است: ۱. ارتباط با خود (ارتباط درون فردی Intrapersonal communication) ؛ ۲. ارتباط با دیگری یا دیگران (ارتباط میان فردی Interpersonal communication) و ۳. ارتباط عمومی یا جمعی (Mass Public communication) (فرهنگ، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۲-۱۶).

۶. هنجارها (Norms) و به عبارتی دیگر، بایدها و نبایدها در امور اجتماعی، یک سلسله قضایای انشایی، دستوری و قاعده ای به شمار می روند که طی زمان در جامعه نشو، نما و تکوین یافته و الزام آن ها در درون آدمی، به عنوان عضو جامعه شکل گرفته، کارکرد داشته و اثر می نهند. در این میان، هنجارهای اخلاقی عمدتاً منشأ دینی و مذهبی دارند که از سوی مراجع دینی و مذهبی پی گیری و نظارت می شوند (آراسته خو، ۱۳۷۰: ۵۵۳ و آشنا و رضی، ۱۳۷۶: ۲۱۰). برای نمونه بررسی های جان کی. سیمونز (John K. Simmons)، نشان می دهد که بین ارزش های مذهبی با هنجارهای اخلاقی همیشه رابطه نزدیکی وجود دارد؛ به عبارتی باورهای مذهبی رفتارهای انسانی را شکل و ساخت می دهند. زیرا

براساس قاعده عوامل تعیین کننده رفتار انسانی (Behavior = Beliefs + Believers)، بروز هر رفتاری، از تجمع باورها و افرادی که با آن باورها، ایمان و اعتقاد عملی دارند، شکل و ساخت می یابد (Diener, ۱۹۹۷, p).

۷. احادیثی که در این نوشته از امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن ها استناد شده؛ به طور مستقیم با استفاده از آثار علمی انتشار یافته از سوی پایگاه حوزه (۱۳۸۶)،

اطلاع رسانی تبیان (۱۳۸۹) تنظیم شده، اما در قسمت منابع و هم چنین ارجاع های درون متنی، به منابع اولیه اشاره گردیده است.

۸. اخلاق، واژه ای عربی است که از حُلُق مشتق شده و معنای آن را سرشت و سجیه دانسته اند؛ چه این رفتار و سجیه، پسندیده و نکو باشد و چه ناپسند و رذیلانه. هم چنین واژه اخلاق در زبان فارسی در مقابل دو اصطلاح **Ethics** (علمی که در مورد ارزش ها و هنجارهای اخلاقی سخن می گوید و یا فلسفه ای که علم اخلاق را موضوع پژوهش خود قرار می دهد) و **Morality** (ارزش ها و هنجارهای اخلاقی) به کار می رود. البته واژه **Ethics** به معنای اخلاق از واژه یونانی **Ethiko** به معنای شخص گرفته شده و با واژه **Ethos** به معنای حُلُق و منش مرتبط و هم معناست و گاه به معنای عرف (Custom) یا عادت (Usage) نیز ترجمه و استعمال می شود. اما واژه **Morality** از واژه لاتین **Moralize** گرفته شده و با افعالی که بدون لحاظ ویژگی ها و شخصیت فردی درست یا نادرستند، مرتبط است (حسینی، ۱۳۸۹:۱ و کاجی، ۱۳۸۷:۱).

۹. سیره در لغت به معنای روش، طریقه، شیوه، نوع و سبک رفتار است و در اصطلاح، به گفتار (قول)، کردار (فعل) و تقریر پیامبر (ص) و معصومان: گفته می شود (مطهری، ۱۳۷۶:۶۵ و حسینی، ۱۳۷۶:۱).

۱۰. به توانایی افراد برای درک احساسات دیگران و مشارکت در آن، هم دلی (Empathy) گفته می شود. از سوی دیگر، ارتباط میان فردی هم چون اشکال دیگر رفتار انسان ها، می تواند در دو حد غایی بسیار اثربخش و بسیار غیر اثربخش مطرح شود. از این رو هم دلی، یکی از ویژگی هایی است که به طور معناداری بر

اثربخشی ارتباط میان فردی تاثیر دارد (فرهنگی، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۱۲ و Kumar, ۱۹۹۸: p. ۱۶۶).

۱۱. انسان موجودی مدنی الطبع است. لذا از تنهایی گریزان است و به سوی جمع و جامعه گرایش دارد. به عبارتی انسان ها در تعامل با یک دیگر، قادرند به نیازهای گسترده، متنوع و پیچیده خود پاسخ دهند (شرفی، ۱۳۸۹: ۶۷-۶۸).

۱۲. مفهوم تواضع، این است که انسان خود را پایین تر از آنچه موقعیت اجتماعی اوست قرار دهد. بر عکس غرور و تکبر، سبب می شود انسان، خود را برتر از دیگران بدانند، مردم را به چشم حقارت بنگرد و در نتیجه خود را دانای کل پندارد. (پایگاه حوزه، ۱۳۸۹: ۱-۲).

۱۳. زمانی که درخواست های آدمی از دیگران فزونی یابد روابط انسانی در معرض تهدید قرار می گیرد و چه بسا دیگران به چنین فردی با نگاهی حقارت آمیز بنگرند (شرفی، ۱۳۸۹: ۵۸).

منابع

قرآن کریم

۱. آراسته خو، محمد، نقد و نگرشی بر فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران: نشر گستره، چاپ دوم، ۱۳۷۰.

۲. آشنا، حسام الدین و حسین رضی، بازنگری نظریه های هنجاری رسانه ها و ارائه دیدگاهی اسلامی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شماره ۴، ص ۲۰۷-۲۴۶، تابستان ۱۳۷۶.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه عبدالحسین رضایی و محمدباقر ساعدی، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: المکتبه اسلامیة، چاپ دوم، ۱۳۷۷.

ص: ۲۱۳

۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه پرویز اتابکی، انتخاب احادیث محسن موسوی، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۵. امین، محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۲۰ ق.

۶. پایگاه حوزه، چهل حدیث از امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پایگاه حوزه نت، ۱۳۸۶ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.hawzah.net/FA/articleview.html?ArticleID=54980

۷. پایگاه حوزه، تعریف تواضع، پایگاه اطلاع رسانی حوزه نت، ۱۳۸۹ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.hawzah.net/Hawzah/Articles/Articles.aspx?LanguageID=1&id=91856

۸. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم (جلد ۱۰ - مبادی اخلاق در قرآن)، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ هشتم، ۱۳۹۰.

۹. جواهری، محمدرضا، بعثت پیامبر اسلام (ص) برای اتمام و اکمال مکارم اخلاقی، پایگاه مقالات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۹ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

profdoc.um.ac.ir/articles/a/1014498.doc

۱۰. حاجی ترخانی، مهرناز، قرآن و هنجارهای اجتماعی اخلاقی، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته الهیات و معارف اسلامی - گرایش علوم قرآن و حدیث، به راهنمایی قاسم فائز، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.

۱۱. حائری اسکوثی، میرزا موسی، احقاق الحق، ترجمه محمد عیدی خسروشاهی، تهران: انتشارات یزد، چاپ دوم، ۱۳۸۷.

۱۲. حسینی، علی اکبر، سیری کوتاه در بازشناسی منابع تاریخی و حدیثی اسلام (۱)، پایگاه اطلاع رسانی حوزه نت به نقل از مکتب اسلام، شماره ۱، ۱۳۷۶ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.hawzah.net/per/magazine/mi/7601/MI00110.ASP

ص: ۲۱۴

۱۳. حسینی، محمد، «بررسی دیدگاه ارزش‌شناسی علامه طباطبایی و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی»، مجله علمی - پژوهشی روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، سال سی و چهارم، شماره ۲، ص ۱۹۹-۲۲۴، ۱۳۸۳.

۱۴. حسینی، سیدمحمد، فلسفه اخلاق، پژوهشکده باقرالعلوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۱۳۸۹ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.pajooh.com/fa/index.php?Page=definition&UID=۲۷۳۴۴

۱۵. رحمدل، غلام‌رضا، اخلاق اجتماعی در مثنوی معنوی، فصلنامه پژوهش‌نامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۳، ص ۳۰۳-۳۲۲، بهار ۱۳۸۱.

۱۶. سازمان اوقاف و امور خیریه کشور، احادیث امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پرتال راسخون، ۱۳۸۹ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.rasekhoon.net/hadis/category-۲۴۴۶-۱.aspx

www.rasekhoon.net/hadis/category-۲۴۴۶-۷.aspx

۱۷. شرفی، محمدرضا، مهارت‌های زندگی در سیره رضوی، مشهد: انتشارت قدس رضوی، چاپ هفتم، ۱۳۸۹.

۱۸. شیرازی، سیدحسن، کلمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ترجمه علی‌رضا میرزا محمد، تهران: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی نور، چاپ اول، ۱۳۵۸.

۱۹. فرهنگ، علی‌اکبر، ارتباطات انسانی (جلد اول)، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ شانزدهم، ۱۳۸۹.

۲۰. کاجی، حسین، فلسفه اخلاق، همشهری آنلاین، سه‌شنبه ۷ خرداد ۱۳۸۷ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

www.hamshahri online.ir/news-۵۳۲۳۲.aspx

۲۱. کوشا، محمدعلی، از هر معصوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چهل حدیث، قم: منطلق (سینا)، چاپ اول، ۱۳۷۳.

۲۲. کمره‌ای، محمدباقر، خصال شیخ صدوق، تهران: المکتبه اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۶۶.

۲۳. مایرز، گیل ای. و میشله تی. مایرز، پویایی ارتباطات انسانی، ترجمه حوا صابر آملی، تهران: انتشارات دانشکده صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۲۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: المکتبه اسلامیة، چاپ سوم: ۱۳۷۱.

۲۵. محمدی ری شهری، محمد، منتخب میزان الحکمه، تلخیص حمید حسینی، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث، چاپ هفتم، ۱۳۸۷.

۲۶. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۷۴.

۳۱.

۲۷. محسنیان راد، مهدی، ارتباط شناسی، تهران: انتشارات سروش، چاپ سوم، ۱۳۷۸.

۲۸. مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، قم: صدرا، چاپ هفدهم، ۱۳۷۶.

۲۹. معتمدزاد، کاظم، وسائل ارتباط جمعی (جلد اول)، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، چاپ اول، ۱۳۷۱.

۳۰. مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، احادیث منتخب امام حسن مجتبی (علیه السلام)، کتابخانه الکترونیکی تبیان، ۱۳۸۹ (تاریخ مشاهده: ۱۳۹۱).

۳۱. www.tebyan.net/index.aspx?pid=۱۹۶۶۷&BookID=۸۳۳۹۷ Language ۱

۳۲. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل، قم: موسسه آل البيت: لاهیاء التراث، چاپ اول، ۱۳۷۳.

۳۳. Diener, Paul W., Religion and morality: an introduction, Kentucky: Westminster John Knox Press, First Edition, ۱۹۹۷.

۳۴. Kumar, Arvind, Encyclopedia of Human Rights, Violence and Non-violence, New Delhi: Anmol Publications PVT. LTD, First Edition, ۱۹۹۸.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر خلاف تصور برخی که گمان دارند پس از مصالحه با معاویه و پذیرش آتش بس و نرزش قهرمانانه، به طور کلی منزوی شدند و از فعالیت های سیاسی - اجتماعی دست برداشتند و خانه نشین شدند، همواره در صحنه های اجتماعی، تبلیغی و سیاسی مختلف فعال بود و به جنگ سرد بر ضد معاویه می پرداختند و از هر موقعیت و پیشامد مناسبی علیه او استفاده می کردند. ایشان تهدیدها را همواره به فرصت تبدیل نموده، دشمنان را محکوم و ذلیل می کردند و اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را محبوب و عزیز قرار می دادند. گذشته از تبلیغات و بیان مطاعن معاویه، با ایشان با مناظرات پیروزمندانه، کمر معاویه و یارانش را خیم کرده، به شکست منتهی می ساختند. اما درباریان معاویه که از سویی مست قدرت و غرور، بودند و از جانب دیگر، محبوبیت مردمی آن حضرت را می دیدند که روز به روز بر شخصیت و نفوذ معنوی و علمی امام علویان افزوده می شود، یک پارچه در آتش حسد و کینه نسبت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اولادش می سوختند. از سوی دیگر، احساس حقارت می کردند؛ زیرا معاویه را در افکار عمومی شکست خورده می دیدند. او چون صلح نامه را در نخيله پاره کرده بود و مردم به وی بدبین شده بودند. از این رو،

برای بازسازی آبروی رئیس، پیوسته از معاویه می خواستند جلسات مناظره را برقرار کنند تا هر یک از آن ها عقده و کینه های خود را بیرون بریزند و در جلسه به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یورش آورده، اهانت کنند و ایشان را در بن بست قرار دهند تا مگر در بین مردم بی آبرو شود. اما هر بار که محفلی تشکیل می شد، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یک تنه به مصاف آن ها می رفتند و هر کدام را در جای خود می نشانیدند و با مجادله و معامله به مثل، آن ها را محکوم می ساختند. البته آن ها به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تهمت می زدند ولی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) معایب واقعی آن ها را صادقانه مطرح می کردند و رسوایی های گذشته آن ها را بر ملا ساخته، خیانت های آنان را بازگو می نمودند. شیوه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ما می آموزد اگر مظلومی را درجایی مجبور سازند تا با دشمن واقعی به جدال بپردازد، به حکم آیه ۱۹۴ سوره بقره (فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَیْكُمْ) می تواند پاسخ مناسبی به هتاک های آنان بدهد. غرض آن ها محکوم کردن و بدگویی بر اساس کینه توزی بود، نه مناظره برای کشف حقیقت و الزام آن ها بر تصدیق آن؛ ازاین رو، در این مواقع، قواعد مناظره مطلوب به کار برده نمی شود، بلکه از مجادله همسان باید استفاده کرد تا دشمنان خدا و اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را محکوم ساخت و به خاک مذلت نشانند. البته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مجبور بودند در این جلسات حضور یابند و به لاطانات و سخنان ناهنجار درباریان معاویه گوش فرا دهند و جواب دندان شکن و رسواکننده ای به آن ها بدهند، چنانکه برادرش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شمر ذی الجوشن دستور داد تا لباسش را از سینه اش کنار بزند. سپس فرمود: «جدم راست گفت که قاتل تو مثل سگ، هفت پستان دارد». گرچه شمر غضبناک شد و از قفا سر ایشان را جدا کرد، این حقیقت تاریخی ثبت گردید. یا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گاهی با برخی از عناصر لجوج برخورد تندی

می کردند مثلاً به اشعث بن قیس فرمودند: «تو چه می دانی چه چیزی به ضرر و چه چیزی به نفع من است؟ لعنت خدا و لعنت تمام لعنت کنندگان بر تو باد!» (۱)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز سخنان مغرضانه و کینه توزانه اصحاب معاویه را بی جواب نمی گذاشتند و سکوت را روا نمی دانستند؛ زیرا سکوت در برابر آن ها، به منزله محکومیت بنی هاشم و پیروزی بنی امیه بود. باینکه آنان از اولیای شیطان محسوب می شدند، آن حضرت با آن ها به حکم (فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا) به مجادله می پرداختند. معنای این آیه این است: «با اولیای شیطان بجنگید و بدانید مکر آنان در مقابل قدرت الهی ضعیف و محکوم به شکست است.» امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم به جنگ با آنان می پرداختند نه جدال ناروا، بلکه جدال نیکو و

مناسب با وضعیت هر جلسه و مصلحت اسلام، از جانب دیگر، آن ها درصدد به دست آوردن حقیقت و هدایت پذیر نبودند. قصدشان محکوم نمودن امام و پخش کردن صورت مجادله بود. غرض امام نیز این بود که پاسخ های درخور شأن و مطابق کلام آن ها بدهند تا در تاریخ اسلام برای نسل های مسلمانان و آزادگان باقی بماند و تبلیغات آنان را خنثی سازند. طبیعت اولیه این گونه مجادله ها شرعاً حرام بود، ولی برای مصالح سیاسی و عناوین ثانویه روا می شد. در حقیقت حضرت ناگزیر بودند جواب مناسب بدهند زیرا سکوت، پیامدهای ناروایی داشت. همه جا شایع می کردند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را محکوم ساختیم و آبروی خاندان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بردیم. و عمل امام، باعث می شد که مجادله در چنین مواقعی مجاز باشد.

ص: ۲۱۹

۱- (۱). خطبه ۱۶، در جواب اشعث بن قیس فرمود: «یا امیرالمؤمنین هذه عليك لا لك»؛ «این به زیان توست نه به سود تو.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همواره در مجادلات با آن‌ها پیروز می‌شدند. معاویه که شکست‌های پیاپی اصحابش را با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لمس می‌کرد و آنان را در برابر ضربات کوبنده منطوق حضرت، مغلوب و مفتضح می‌دید، به آن‌ها سفارش می‌کرد که از مجادله و گفت‌گو با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرهیز نمایند؛(۱)

اما درباریان مغرور و نادان، اصرار داشتند که جلسات پیوسته تشکیل شود تا مگر شکست‌های خود را جبران نمایند و برای مردم بازگو کنند.

این نوع مناظرات که تصویری از ادب مشاجره را در آن عصر ترسیم می‌نماید به صورت یک میراث اصیل فرهنگی به دست دوستداران منطوق و ادب رسید. شیرینی گفتار، حاضر جوابی، معامله به مثل، قدرت منطوق، هیبت،

حلم و عقل و درایت امام، باعث شد که دشمنانش نیز زبان به تصدیقش بگشایند.

معاویه می‌گفت:

درباره هیچ‌کس به قدر حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این احساس را نداشته‌ام که وقتی سخن می‌گوید، ادامه گفتار او را دوست بدارم.(۲)

مرحوم طبرسی می‌نویسد:

در اسلام روزی که قومی محفلی برپا ساخته باشند و در آن مجادله و مشاوره با امام معصوم بالاگرفته باشد و گفتار ستیزی در حد اعلا رخ دهد، حساس‌تر از مجلسی که در آن عده‌ای چون عمرو عاص، عمر بن عثمان بن عفان، عقبه بن ابی سفیان، ولید بن عقبه بن ابی معیط و مفرع بن ابی شعیبه با معاویه به توافق رسیده باشند، سراغ نداریم، تا زمینه مناظره‌ای با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فراهم گردید.

ص: ۲۲۰

۱- (۱). طبرسی، احتجاج، ج ۱، ص ۲۹-۴۳؛ الاعلام، ج ۲، ص ۲۱۵.

۲- (۲). تاریخ یعقوبی، ج ۲ ص ۲۰۲؛ البدایه و النهایه، ج ۸ ص ۳۹.

آنان بر تشکیل چنین مجلسی اصرار داشتند و از معاویه مطالبه کردند. معاویه گفت: «می ترسم او گردنبد ذلت و عاری بر گردن شما آویزد تا شما را داخل گورستان دفن نماید!» اما آنان بر اصرار و سماجت خود افزودند تا حضرت مجبور شدند به شام بیایند، چون حضرت نزد معاویه آمدند، او پس از احترام بسیار، گفت: «این افراد حاضر در جلسه، شما را احضار کردند. همان گونه که سخن می گویند، جواب آن ها را به همان گونه بده! هیبت و موقعیت من، مانع از جواب دادن شما نباشد.» حضرت اول به معاویه عتاب نمودند سپس جواب هتاکان را مناسب با شأن آن ها دادند.

زمانی که در حضور معاویه از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یاد می شد، می گفت: «این ها مردمی هستند که سخن گفتن به آنان الهام شده است».

(۱) معاویه مجالسی فراهم می ساخت و دوستان نزدیک خود را جمع می کرد تا با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مفاخره و مجادله کنند. در حقیقت این مجالس، صحنه پیکار دسته جمعی آنان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و هدف سیاسی آن ها راه اندازی جنگ اعصاب بر ضد امام و شیعیانش بود و نوعی جنگ سرد به شمار می رفت.

اما میزان بد رفتاری این گروه با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این گونه مجالس، صبر و تحمل عجیب و نجیبانه آن حضرت را در برابر گفتار خصومت بار معاویه و دربارانش و حلم و متانت، صراحت و شجاعت امام را آشکار می ساخت.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که به گفته عبدالله بن جعفر «صخره تسخیرناپذیر و دور از تیررس و برتر از ستیغ بود» (۲)، چندان از نظر اخلاقی پیراسته و مهذب بودند که ایشان را از سقوط اخلاقی و انحراف گفتاری در این نوع مشاجرات و

ص: ۲۲۱

۱- (۱). العقد الفريد، ج ۲، ص ۳۲۳

۲- (۲). المحاسن و المساوی، ج ۱، ص ۶۲.

ستیزه جویی ها بازمی داشت. ولی در عوض عیوب راستین طرف های مقابل را بر ملا می ساخت. آنان سعی می کردند درباره اهل بیت (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دروغ پردازی کنند، اما امام از پاسخ به آنان خودداری نمی کردند و می فرمودند: «به خدا سوگند اگر این نبود که بنی امیه مرا به ناتوانی در گفتار محکوم سازند، بی تردید از پاسخ دادن به آنان خودداری می کردم»^(۱)

«امام ناگزیر می شدند با منطق قوی و رسای خود که درهم کوبنده عناد روزافزون ایشان بود، پاسخ دهند و آنان را به تسلیم و سرافکنندگی وادار سازند.

در تمام این مجالس، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حریف پیروز و نیرومندی در برابر مردمی لثیم، ضعیف و مغلوب بودند، و بیش از همه رئیس آنان معاویه

احساس ضعف و شکست می کرد. شیوه امام این گونه بود که هر یک از حریفان را تنها و جداگانه پیش کشیده، بارزترین ویژگی های حسبی و نسبی او را مطرح می کردند که خود و دیگران بدان اعتراف داشتند و به مدعای آنان اعتراض و ایراد وارد می کردند. مهم ترین جلسه مناظره که بین امام و یاران معاویه در گرفت، بدین شرح است:

زبیر بن بکار در کتاب المفاخرات می گوید:

روزی عمرو عاص، مغیره بن شعبه، عمرو بن عثمان، عتبه بن ابی سفیان، ولید بن عقبه، مروان بن حکم، زیاد بن ابیه و عبدالله بن زبیر، پیش معاویه جمع شدند و از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدگویی کرده، گفتند: «ای امیر المومنین! حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نام و یاد پدرش را مجدداً زنده کرده است. در هر محفلی سخن می گوید، مردم او را تصدیق می کنند؛ هر فرمانی که می دهد، اطاعت می شود و برگرد او، کفش ها از

پای درآمده، اجتماعاتی فراهم می گردد. او سخنان خود را بر ضد تو و بنی امیه با

ص: ۲۲۲

۱- (۱). از آن جا که عمل امام حجت است. معلوم می شود معامله به مثل مانعی ندارد.

صراحت بیان می کند و از فضایل پدرش می گوید و ششوندگان می پذیرند. معاویه گفت: «از من چه می خواهید؟» گفتند: «پیام بده و احضارش کن تا او و پدرش را دشنام دهیم و وی را توبیخ و سرزنش کنیم!»

معاویه گفت: «من این کار را به مصلحت نمی بینم.» آن گروه با اصرار از معاویه خواستند که این کار را انجام دهد. تصور می کردند چون امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غریب و تنها هستند و یارانش حضور ندارند، می توانند ایشان را در جلسه تحقیر و مغلوب نمایند. به همین دلیل، معاویه مجلسی ترتیب داد و به دنبال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرستاد تا حتماً بیاید. امام به ناگزیر نزد معاویه آمدند. معاویه بسیار ایشان را تجلیل و احترام کرد و گفت: «ای ابامحمد، در واقع اینان به دنبال شما

فرستادند و فرمان مرا نبردند.» (۱) امام فرمود: «سبحان الله، خانه، خانه توست و اجازه آن در اختیار تو! به خدا قسم اگر سخن آن ها را پذیرفته ای و از نیت آنان آگاهی، ناسزاهای حساب تو گذاشته خواهد شد و اگر آن ها نظرشان را بر تو تحمیل کرده اند، در این صورت مرد ناتوانی هستی. نمی دانم کدامین را بپذیرم؟ اگر می دانستم که این گروه چنین قصدی دارند، حداقل من هم عده ای از بنی عبدالمطلب را با خودم می آوردم. ولی من هرگز از تو و آن ها باکی ندارم. محبوب من خداست و خدا دوست نیکوکاران است.» (۲)

معاویه خندید و گفت: «ای ابامحمد، در القای سخن آزاد باش. حرفشان این است که عثمان مظلومانه کشته شده و قاتلش هم پدرت است و آنان در پی قصاصند!» در این هنگام عمرو بن عثمان به سخن آمد و مناظره را این گونه آغاز کرد:

«هرگز انتظار نداشتم روزی را ببینم که پدرم امیرالمومنین عثمان، با آن وضع فجیع به قتل برسد و قاتلانش زنده بمانند. فرزندان عبدالمطلب عثمان را کشتند تا

ص: ۲۲۳

۱- (۱). جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۰۴-۳۰۵.

۲- (۲). همان، ص ۳۰۵.

شاید بر روی نعشش، عروس خلافت را در آغوش کشند.» آنگاه فریاد کرد: «شما رجال عرب! اشراف اسلام! به حرف من گوش دهید و قضاوت کنید و داد مرا بگیرید. آیا سزاوار است فرزندان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پسران عبدالمطلب زنده باشند و خون پدرم پایمال شود؟ تنها قتل عثمان مطرح نیست، بلکه پدر این مرد، نوزده تن از اشراف بنی امیه را در لب چاه بدر گردن زد. آیا بنی امیه حق قصاص ندارد؟ آیا نباید فرزندان کسی را که قاتل اشراف بنی امیه است. به جرم پدر گردن بزنند؟»

آن گاه خاموش شد و عمر و عاص شروع به سخن کرد:

«گوش کن ای حسن! ای پسر علی! ما تو را به این محفل کشانده ایم تا به یک سلسله از واقعیت ها صریحاً اعتراف کنی. ای پسر ابوتراب! اقرار کن که پدرت، ابوبکر صدیق را محرمانه مسموم ساخت و بعد با گروهی از آتش پرستان ایرانی، توطئه چید و عمر فاروق را در مسجد به قتل رسانید. سپس عثمان ذوالنورین را هم در نتیجه تحریکات سیاسی خود از میان برداشت و این کارها را در آرزوی خلافت انجام داد. ای حسن! تو و پدرت ابوتراب، هر دو از بدترین خلق شمرده می شوید و اگر اکنون تو را از دم شمشیر بگذرانیم، در پیشگاه خدا گناه کار نخواهیم بود و ملت اسلام هم بر این عمل ملامت نخواهند شد.»

سپس عتبه بن ابی سفیان برادر معاویه، سخنان او را ادامه داد و گفت: «ای حسن! پدرت دشمن قریش و قاتل آنان بود. او علاوه بر نوزده تن قریشی، عثمان را هم کشت و تو ای حسن، در ردیف قاتلان عثمان به شمار می آیی و قاتل به فرمان قرآن محکوم به قصاص است. ما اگر تو را از میان برداریم، به دستور قرآن

رفتار کرده ایم. تو ای حسن! در طلب خلافت بیهوده زحمت کشیدی، و باید می دانستی که مرد این کار نیستی.»

آن گاه ولید گفت:

«شما بنی هاشم همین که عثمان را بر سریر خلافت دیدید، بر وی حسد بردید و چون قدرت نداشتید با وی به جنگ برخیزید، این جا و آن جا نشستید و بنا را بر انتقاد و اعتراض گذاشتید. سستی ها و لغزش های کوچک او را بزرگ جلوه دادید و بر شمردید و مردم را بر ضد او برانگیختید و سرانجام به خاک و خون کشیدید. شما این کار را صرفاً در آرزوی حکومت و حب دنیا انجام داده اید. اکنون در جنگ اولیای خونش گرفتارید و سزاوار است که جزای کردار خود را دریابید.»

مغیره بن شعبه رو به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کرد و گفت:

«می خواهید بگویید که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کشنده عثمان نبود؟ قبول داریم، اما برای ما بگویید که چرا قاتلان او را به خدمت خود راه داد و از آنان حمایت کرد؟ اعتراف کنید که خون خلیفه مظلوم به ناحق بر خاک ریخته شد و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قاتل اوست. وی دشمن بی رحم قریش بود. با شمشیرش می کشت و با زبانش بد می گفت. مگر این طور نیست؟ امروز امیرالمومنین معاویه، ولی خون عثمان است و حق اوست که تو و برادرت را به قصاص عثمان به قتل برساند.»

مروان بن حکم سخنان مغیره را ادامه داد و خطاب به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت:

«ای کشنده عثمان و ای دشمن آل امیه! گمان کردی که می توانی روی مقابر قریش و بر خون های خشکیده عثمان، طرح سلطنت بریزی و سریر خلافت بگذاری؟ هیئات! محال است که آل امیه بگذارند شما به هدف خویش دست یابید. شما نه تنها شایسته خلافت و سلطنت نیستید، بلکه ما شایسته ایم شما را به

کیفر خون هایی که ریخته اید به قتل برسانیم.» سپس ساکت شد و سکوتی خشنمانگ مجلس را فرا گرفت. (۱)

ص: ۲۲۵

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای رعایت ادب و قواعد مناظره احسن، هم چنان ساکت نشستند و زشت گویی های اطرافیان معاویه را می شنیدند. هنگامی که گفتار آن ها تمام شد، سر بلند کردند و روی خویش را به جانب معاویه گردانیدند و فرمودند:

«من به فضل الهی، خداوندی را ستایش می کنم که شما همگان را به نور هدایت ما رهنمون کرد و بر رسول الله (ص) درود می فرستم که پرچم دار علم و تقوا بود. اکنون حاضران را به گواهی می گیرم.

ای پسر ابوسفیان! ابتدا با تو سخن می گویم. ای پسر آکل الاکیاد هند جگرخوار. (۱)

آن چه امروز از دهان این و آن شنیده ام، همه را تو به من گفته ای و این دشنام ها را به حساب تو می گذارم. باید بگویم که سخت به خطا رفته ای. این سیاسی کاری که به عقیده تو سیاستی زیرکانه و خردمندانه است، بسیار سخیف و پست و مستحق شکست است. اکنون درک خواهی کرد که با این همه توهین ها، مقام اقدس و عرشی مرا توانستی به پستی بنشانی و جز حقارت و ذلت خویش چیزی به دست نخواهی آورد. ای کاش اکنون در مسجد رسول خدا (ص) و در محضر مهاجران و انصار نشسته بودیم و رجال اسلام سخنان شما را می شنیدند. به خدا قسم در آن جا تو و اطرافیانت جرأت نمی کردید نسبت به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بن ابی طالب چنین ناهنجار سخن بگویید. اینک ای معاویه، مطالبی درباره تو و

آنان خواهم گفت که به مراتب کم تر از آن است که در شما نهفته و سرشته شده است. اکنون گوش کنید:

ص: ۲۲۶

۱- (۱) . هند با همسرش ابوسفیان در جنگ احد حضور داشت. او پس از شهادت حمزه، او را مثله کرد و پاره جگرش را به دندان کشید. (زرکلی، الاعلام، ج ۹، ص ۱۰۵؛ سیره ابن هشام، ج ۲، ص ۱۳۹؛ الفخری، ص ۹۱؛ البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۵۱؛ اسدالغابه، ج ۷، ص ۲۹۳؛ طبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۳۵).

«امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن هنگام که به پیروی و اقتدای رسول اکرم (ص) در برابر دو قبله نماز گذارد، تو ای معاویه در آن هنگام لات و عزی را می پرستیدی. آیا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن کسی نیست که دو بار با رسول اکرم (ص) بیعت کرد: یکی بیعت رضوان و دیگری بیعت فتح و تو ای معاویه، در بیعت نخستین کافر بودی و در بیعت دوم هم پس از بیعت، پیمان شکستی؟

آیا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نبود که در راه تبلیغ و آموختن کلمه حق و ترویج توحید و یکتاپرستی، در کنار چاه بدر جهاد کرد و شمشیر کشید، درحالی که پرچم

اسلام به دوشش بود و تو ای پسر هند جگرخوار در آن جا پرچم دار بت پرستان بودی؟

آیا به خاطر داری که در غزوه احزاب، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در پیش روی رسول الله (ص) پرچم اسلام را بر دوش داشت، درحالی که تو پرچم کفر و شرک و نفاق را بر دوش می کشیدی؟ خداوند در هر سه جنگ حجتش را آشکار ساخت و دین خود را یاری کرد و گفتار پیامبر (ص) ش را در مورد پیروزی لباس تحقق بخشید. پیامبر (ص) در تمام این جنگ ها از پدرم خشنود بود و از تو و پدرت خشمگین. (۱)

آیا این امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نبود که در واقعه خبیر به فرمان خدا، قلعه پولادین یهودیان را گشود، درحالی که رسول اکرم قبلاً در حق وی فرموده بود: "فردا

پرچم را به دست کسی می سپارم که خدا و رسولش را دوست می دارد و خدا و رسولش نیز او را دوست می دارند. (۲)"

ص: ۲۲۷

۱- (۱) . بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۷۴؛ نصر بن مزاحم، وقعه صفین، ص ۲۲۰؛ پیامبر ابوسفیان و معاویه را لعن فرمودند. (الصواعق المحرقة، قسمت دوم؛ الجنان و اللسان، ص ۳۰؛ تاریخ پیامبر اسلام، ص ۱۰۹؛ آیتی به نقل از طبقات، ج ۱، ص ۲۰۰.

۲- (۲) . برای اطلاع بیش تر نک: سیره النبویه، ج ۳، ص ۳۴۹؛ حلیه الاولیاء ابونعیم، ج ۱، ص ۶۲؛ ابن عساکر، ج ۱، ص ۲۰۵؛ حدیث ۲۶۹؛ سنن ترمذی، ج ۵، ص ۵۶۹؛ فرائد السمطين، ج ۱، ص ۲۵۹؛ مجمع الزوائد، ج ۶، ص ۱۵۱؛ ابن سعد، طبقات، ج ۲، ص ۱۱۰؛ سبط بن جوزی، تذکره، ص ۲۴؛ صحیح بخاری، ج ۵، ص ۲۲؛ تاریخ طبری، ج ۳، ص ۱۲. ایندحدیث یک دلالت مطابقی دارد و یک دلالت التزامی، با دلالت مطابقی حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به عرش می برد با دلالت التزامی دیگران را به فرش می زند.

آیا این امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیست که لقب کزار غیر فزار به وی داده شد؟

آیا این امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیست که پیامبر (ص) در موردش فرمود:

«انت منی بمنزله هارون من موسی الا أنه لا نبی بعدی» (۱)

آیا این امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیست که در خطاب غدیر، رسول اکرم (ص) وی را مولای مؤمنین و مؤمنات نامید؟

(۲) آیا این امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیست که شہوات و لذات دنیا را بر خود حرام کرده بود تا آن جا که این آیه شریفه در حق او فرود آمد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرَمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ». آن جا بود که پروردگار تعالی، وی را از این همه پارسایی منع فرمود. سپس رو کردند به حاضران و فرمودند:

«آیا این معاویه نیست که چندین بار مورد لعنت رسول الله (ص) قرار گرفت. زمانی که رسول خدا (ص) او را چند مرتبه احضار فرمود و چون نمی توانست دل از خوراک برکند، به او نفرین کرد و فرمود: خداوندا شکم او را سیر مفرمای!» (۳)

بار دیگر با پدرش ابوسفیان و برادرش یزید می آمدند، درحالی که پدرش بر شترسوار بود و یزید از جلو شتر و معاویه از عقب شتر حرکت می کردند و پیامبر (ص) بر هر سه تن لعنت فرستاد!

ص: ۲۲۸

۱- (۱). صحیح ترمذی، ج ۲، ص ۳۱۰ (چاپ بولاق مصر) ۱۲۹۳؛ المستدرک الصحیحین، ج ۲، ص ۳۳۷؛ مسند احمد حنبل ج پنجم، ص ۳۲۲.

۲- (۲). فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۱۲، ۴۹، سیدهاشم بحرانی، البرهان ج ۱، ۴۹۰؛ علامه امینی، الغدیر؛ ج ۱، ص ۲۱۴.

۳- (۴). صحیح مسلم ج ۵، ص ۹۶، معاویه می گفت: «از خوردن خسته شدم ولی سیر نشدم.» (نصر بن مزاحم، کتاب وقعه صفین، ص ۲۲۰).

ای معاویه! اکنون کار تو به جایی رسیده که مرا به حضور خویش دعوت می کنی و سگ های گزنده خود را به سوی من می دوانی؟ گمان کرده ای می توانی مقام مرا از علو و اعتبارش فرود آوری و به پستی بکشانی؟

تو نمی دانی مقام و مرتبه ای که با اراده و قدرت الهی بالا رفته باشد، با دست تو به پستی کشیده نخواهد شد و آن کس را که خدا عزیز و شریف خواسته، خلق خدا نمی توانند از عزت و شرافتش بکاهند!^(۱)

در این جا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مکث کوتاهی کردند و نفس عمیقی کشیدند و نگاهشان را از معاویه به سوی عمرو بن عثمان برگردانیدند و فرمودند:

«ای پسر عثمان! با آن نادانی که در ذات توست، قدرت فهم و کشف امور سیاسی را در تو نمی بینم. تو کجا و در محفل آدمی زادگان سخن گفتن کجا؟ گفتار تو شایسته جواب نیست. داستان تو مانند آن پشه ای است که وقتی بر درخت خرمایی نشست، هنگام برخاستن به آن نخل تنومند گفت: خود را نگاه بدار که می خواهم پرواز کنم. نخل خرما در جوابش خندید و گفت: من نشستن تو را احساس نکرده ام تا برای برخاستن تو خود را نگاه بدارم. تو در چشم من آن قدر حقیر هستی که نمی توانم به دوستی و دشمنی تو فکر کنم. بر من بسیار دشوار است که به موجود فرومایه ای چون تو پاسخ گویم. تو امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به گونه ناشایستی یاد کردی و او را سزاوار دشمنی دانستی. چرا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سزاوار سب است؟ آیا نقصی در نژاد او و یا سستی در دین او یافته ای؟ آیا نسبت و مراتب

امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از رسول اکرم دور است؟ آیا از دست امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دین اسلام زیانی رسیده؟ آیا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حکومت و قضاوت خود از عدالت سر پیچیده؟ آیا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردی دنیادوست بوده؟ اگر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به هر کدام از این نقایص

ص: ۲۲۹

۱- (۱). نک: جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۰۷-۳۱۰.

نسبت دهی، تنها خود را رسوا کرده ای؟ گفتی: امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نوزده تن از بت پرستان بنی امیه را در جنگ بدر کشته است. این افتخار بزرگی در زندگی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است؛ مگر نمی دانی که مشرکان قریش به دست خدا و رسول خدا (ص) به هلاکت رسیده اند.»(۱)

امام آن گاه به عمروعاص نگریستند و فرمودند:

مگر تو آن لعین ابتر نیستی که مادرت به فحشا و فجور معروف بود. تو همان کودک ناپاک و آلوده ای هستی که پنج نفر(۲) از مردان قریش ادعای پدری تو را اظهار داشته اند. و عاقبت مادرت، تو را به لئیم ترین و خبیث ترین رجال قریش نسبت داد و از آن روز پدرت به نام عاص بن وائل شناخته شد.(۳)

مگر پدرت با صراحت خود را دشمن پیامبر (ص) نمی نامید و نمی گفت: «محمد ابتر است و وقتی بمیرد نامش و دینش و سر و صدایش فراموش خواهد شد.» آن گاه سوره شریفه «کوثر» در پاسخ وی نازل شد و خدای عزوجل پدرت را ابتر نامید. تو خود نیز در تمام جنگ ها رویاروی پیامبر (ص) می جنگیدی. تو از سرسخت ترین دشمنان رسول الله (ص) بودی و به آرزوی

شکست اسلام می جنگیدی. تو همان بودی که با اصحاب کفر و شرک به کشتی نشستنی و به حبشه رفتی تا نجاشی را به قتل عمویم جعفر طیار و مهاجران

ص: ۲۳۰

۱- (۱). پیامبر بر سر چاه بدر ایستادند و کشتگان قریش را با اسم صدا زدند و گفتند: «اکنون وعده خدا را دیدید.» یا ابا جهل بن هشام یا عتبه ابن الربیع و یا شیبه بن ربیع و یا ولید بن عتبه هل وجدتم ما وعد ربکم حقاً فأنی قد وجدتم ما وعدنی ربی حقاً. "فقال عمر یا رسول الله أتکلم اجساداً لا ارواح فیها قال والذی بعثنی بالحق ما انتم باسمع لما أقول منهم." (احمد بن حنبل، مسند، حدیث ۱۵۹۲).

۲- (۲). این پنج تن عبارت اند بودند از: ابوسفیان، ولید بن مغیره، عثمان بن حارث، نصر بن حارث، و عاص بن وائل.

۳- (۳). سیره النبی، ج ۲، ص ۱۷؛ طبقات، ج ۱، ص ۲۰۱.

اسلام تشویق کنی. تو سعی بسیار به کار بردی تا شریعت اسلام را درهم شکنی، ولی خداوند قادر و قاهر، سعی تو را بیهوده گذاشت.

حال تو از عثمان یاد می کنی؟ تو خود بر ضد عثمان تبلیغ و توطئه و دسیسه داشتی. تو آن قدر مردم را بر ضد عثمان برآشفتی و بر وی شوراندی که یک باره شمشیرها را از غلاف کشیدند و به قصد جاننش برخاستند و در این هنگام که آتش ها افروخته شد، خود به فلسطین گریختی و خویشتن را از معرکه کنار کشیدی. پس از قتل عثمان، به معاویه پیوستی و فریاد واعثمانا سردادی!

(۱) من تو را به بغض و دشمنی آل رسول ملامت نمی کنم و از تو انتظار دوستی ندارم. تو همواره با آل هاشم در جاهلیت و در اسلام، دشمنی داشتی. تو رسول خدا (ص) را با شعر هفتاد بیتي هجو کردی و دل مقدسش را رنجاندی و او به درگاه خداوند عرضه داشت: «پروردگارا! من شاعر نیستم و سزاوار نیستم که شعر بگویم و پسر عاص را با شعر پاسخ گویم، ولی تو به عدد هر بیت از این قصیده، وی را لعنت فرمای!»

آیا تو شایسته هستی که با نو رسول خدا (ص) به حجت و منطق سخن گویی و درباره مردی چون امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به یاوه، دهان باز کنی و یاوه سرایی نمایی؟ (۲)

عمر و عاص پاسخی جز سرافکندگی نداشت. در این هنگام امام به ولید بن عقبه نگاهی افکند و فرمود: «توای ولید اگر با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دشمن نباشی چه کنی؟ تو را بر دشمنی پدرم امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملامت نمی کنم؛ زیرا پدرت با

دم شمشیر او کشته شد و تو را به جرم شراب خواری هشتاد تازیانه زد. ماجرای

ص: ۲۳۱

۱- (۱). نک: طه حسین، علی و فرزندان، ترجمه محمدعلی شیرازی، ص ۷۱.

۲- (۲). نک: جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۰۷-۳۱۰.

می گساری تو چنان شهرت یافت که حطیته، شاعر عرب، آن ماجرا را به شعر یاد کرد:

شهد الحطیته حین یلقى ربه نادى و قد تمت صلاتهم

للیزیدهم اخری ولو قبلوا ان الولید احق بالعدر

أأزیدکم سکرا و ما یدری للآتت صلاتهم علی العشر

(۱)

«بامدادان حطیته هنگام نماز صبح، ولید را دید که بعد از نماز در حالت مستی، عذرخواهی می کند و می گوید: نماز فجر را خواندم، آیا زیاده بخوانم برای شما؟ درحالی که نمی داند، چرا می خواهد نماز زیادت را بخواند و اگر مردم می پذیرفتند، نماز صبح او از ده رکعت تجاوز می کرد.»

تو چگونه با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دشمن نباشی که او را خدای تعالی در قرآن مؤمن نامید و به تو عنوان فاسق داد. آن جا که فرمود: (أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ) ۲ «آیا کسی که مؤمن است، مانند کسی است که فاسق است؟ هرگز آن ها برابر نیستند.» و نیز فرمود: (إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِرُّوا بِحُورٍ عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ) ۳ چنان چه فاسقی برای شما خبری نقل کرد، بررسی کنید؛ زیرا در صورت اعتماد به او از روی نادانی، با زیان روبه رو خواهید گشت و همگی بر این اعتماد، پشیمان خواهید شد.

این معنا تا آن جا شهرت یافت که حسان بن ثابت، شاعر نامی انصاری، درباره اش قصیده ای سرود و چنین گفت:

ص: ۲۳۲

أَنْزَلَ اللَّهُ ذَوَالْجَلَالِ عَلَيْنَا فَتَبَوُّوا الْوَلِيدَ مِنْزَلِ كَفَرٍ

لیس من کان مؤمناً یعبداً الله سوف یدعی الولید بعد

ففعلیجی هناک جنانا ففی علی و فی الولید قرآناً

و علی تَبَوُّوا الْاِیْمَانَ ککمن کان فاسقاً حَوَانَا

قلیل و علیالی الجزاء عیانا و هناک الولید یجزی هوانا

(۱)

«پروردگار ذوالجلال برای ما در حق امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و ولید قرآنی (آیاتی) فرستاد.

خداوند امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کف ایمان و ولید را در کف کفر قرار داد و فرمود: «هرگز مؤمنی که خدایش را عبادت کرده، مانند فاسق جنایت کار نیست».

دیری نخواهد گذشت که ولید و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هر دو در پیشگاه خدا خواهند ایستاد.

در آن روز ولید، کافر و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مؤمن شناخته خواهد شد.

و در آن جا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پادشاه بهشت جاویدان خواهد یافت و ولید به سزای کفر و فسق خویش خواهد رسید».

ای ولید! تو را با قریش چه کار؟ تو اصلاً قریشی نیستی تا سخن از قریش به زبان آوری، پدرت مردی بت پرست از مردم صفوریه (۲) به نام «ذکوران» بود. تو کوچک تر و پلیدتر از آن هستی که نام قریش را به زبان آوری!

تو ادعا داری که ما عثمان را به قتل رساندیم و بی خبری که طلحه و زبیر و عایشه نتوانستند این تهمت ناحق و ناشایست را به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بچسبانند، تا چه رسد به تو.

خوب است به خویشان بپرداز و سر ننگین خویش را به گریبان فرو بری! (۳)

ص: ۲۳۳

۱- (۱). تذکره الخواص، ص ۱۸۳؛ نیز نک: اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۷۵؛ مفید، امالی، ص ۷۴؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۹۲.

۲- (۲). صفوریه نام بخش و شهرکی از اردن و نزدیک طبریه شام است. (معجم البلدان، ج ۵، ص ۳۶۹).

۳- (۳). جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۱۱.

امام آن گاه روبه برادر معاویه، عتبه نمودند و فرمودند:

ای عتبه! تو نه مرد صاحب رأی و نظری که مستحق جواب باشی و نه از اهل خردی که بتوانم با تو خردمندانه گفت و گو کنم تا بتوانی حقایق را درک کنی. نه شخصیت سودمندی داری که کس به سود تو چشم طمع بدوزد و نه اقتدار و کفایتی داری که دیگران از تو بترسند. با وجود این، به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دشنام می دهی و شرم نمی کنی که مردم بدانند که غلام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از تو شریف تر و گرامی تر و گرانمایه تر است؟

تو که با غلام و برده امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توانایی برابری نداری، با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه گفت و گویی داری؟ من به تو پاسخ نخواهم گفت. اما باید بدانی که خداوند تعالی، تو و پدر و مادرت را به مجازات و سزایتان خواهد رسانید. تو از نسل قومی هستی که خداوند در قرآن کریم می فرماید: (عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ تَصَالِي تَارًا لِحَامِيَّةٍ تُشْفِقُ مِنْ عَيْنِ آيَةِ لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيحٍ لَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ) ۱.

" آن هایی که پیوسته عمل کرده اند - و شرارت را دنبال نموده اند - در آتش سوزان وارد می گردانند؛ از چشمه های بسیار داغ به آنان می نوشانند؛ غذایی جز ضریح خار خشک تلخ و بدبو ندارند؛ غذایی که نه آنان را فربه می کند و نه از گرسنگی نجات می دهد."

ای عتبه! تو مرا به قتل تهدید می کنی و می خواهی به بهانه خون عثمان از دم شمشیر بگذرانی؟ آیا شرم نمی کنی؟ اگر مرد شمشیر و جنگ بودی، چرا آن مرد را که در رختخواب همسرت یافتی، از دم شمشیر نگذرانیدی؟

ص: ۲۳۴

تو را بر سبّ امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرزنش نمی‌کنم؛ زیرا امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن کسی است که برادرت حنظله را در جنگ احد کشت و جدت عتبه را با مشارکت حمزه در

جنگ بدر از میان برداشت و عمویت را با فرمان رسول خدا (ص) از مدینه اخراج کرد.

اما این که گفتی من در طلب خلافتم، درحالی که لیاقت ندارم به خلافت فکر کنم، باید بدانی که به خدا قسم من از همه مردم به این مقام شایسته تر و لایق ترم! اما از همه پیش تر به خاطر امت محمد می توانم گذشت و فداکاری کنم. اما برادر تو معاویه خون انسان ها را از آب های دجله و فرات بی مقدارتر شمرد و متمردها از فرصت استفاده کرد و سریر سلطنت را غصب نمود. او مردی حيله باز است که نسبت به مردم نیرنگ ورزیده و بالاخره روزی هم به جزای فریبش خواهد رسید.

اما این که گفتی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای قریش شر است، همه می دانند که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حکومت خود عدالت داشت. انسانی را که سزاوار رحمت و مرحمت بود، تحقیر نمی کرد و ستمدیدگان را نمی کشت.»

امام رو به مغیره بن شعبه کردند و فرمودند: «با خدای تعالی دشمنی کردن و قرآن کریم را ناچیز شمردن و پیامبرش را به دروغ نسبت دادن و زنا کردن و از کیفر رجم گریختن. گمان مدارای پسر شعبه که از حیطة قدرت الهی می توان گریخت. تو کسی هستی که بر درب خانه فاطمه هجوم آوردی و مادرم را آزریدی. این کار تو اهانت به پیامبر (ص) خدا و مخالفت با او و شکستن حریم قدس و نبوتش بود. رسول اکرم مادرم را سیده زنان اهل بهشت نامید.»^(۱)

تو امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به قتل عثمان متهم ساختی، در عین این که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرهیزگارتر، شریف تر و پاک تر از این گونه تهمت ها و آلودگی هاست.

ص: ۲۳۵

۱- (۱). مستدرک الصحیحین، معروف به حاکم نیشابوری، ج ۳، ص ۱۵۱؛ مسند حنبل، ج ۵، ص ۳۹۱؛ حلیه الاولیاء، ج ۴، ص ۱۹۰.

تو که امروز به نام عثمان گریبان پاره می کنی، به من بگو در حق عثمان چه خدمتی کردی و به او چه کمکی نمودی؟ در طایف در منزل خویش خیانت و جنایت انجام دادی و به احیای مجدد قوانین جاهلیت پرداختی و برای نابودی اسلام و محو آن از هیچ توطئه ای کوتاهی نکردی.

از ابوبکر و عمر یاد کردی و مسرورانه به ذکر غلبه و قدرتشان پرداختی و ندانستی که این چیرگی ها و سلطنت ها، ملاک حق و حقیقت نیست. فرعون چهارصد سال بر مصر حکومت کرد و در آن وقت موسی و هارون، دو پیامبر بزرگ الهی، همواره در غم و اندوه و زحمت بودند. پس این دنیا در ملک مطلق الهی است. اوست که به مشیت خود، یکی را در دنیا کامیاب و دیگری را ناکام می گذارد. کامیابان نمی توانند خویشتن را به دلیل این کامیابی، به خدا نزدیک بشمارند و ناکام ها نیز به نام این که ناکام مانده اند، از رحمت و مرحمت ذات الهی دور نخواهند بود. گاهی مصیبت و ناکامی را به رسم امتحان به انسان های نیکوکار می دهند و گاهی زمام سلطنت و قدرت را در

مشت مردم فاجر و فاسق می گذارد: (و ان ادري لعله فتن لكم و متاع الی حین) (۱) و نمی دانم شاید این آزمایشی برای شماست و مای بهره گیری تا مدتی معین. "تو گمان مبر ای مغیره که شکست امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر شکست راه و حقیقت او گواه است. نه این طور نیست! آن مردم طاغی و عاصی که بر اقوام و ملل غلبه کرده و قدرت یافته اند، چندی کام رانده اند. اما این کامرانی به فنا و دمارشان خاتمه یافت و همین کامرانی برای آنان ناکامی ابدی و حرمان از رحمت الهی را به بار آورد." (۲).

ص: ۲۳۶

۱- (۱). سوره انبیاء، آیه ۱۱.

۲- (۲). (ولا تحسبن الذین كفروا انما نملی لهم خیر لانفسهم انما نملی لهم لیزداد و انما و له معذاب الیم). مطرف بن مغیره می گوید: «ما میهمان معاویه در شام بودیم. پدرم هرشب به میهمانی می رفت و آخر شب بر می گشت و معاویه را

امام آن گاه رو به مروان بن حکم نمودند و فرمودند:

«این تویی که خویشتن را شریف می خوانی؟ تو اگر عثمان را نفریفته بودی و مظالم خویش را به حساب او، بر ملت اسلام تحمیل نکرده بودی، روزگارش تباه نشده بود!

قاتل عثمان در حقیقت آن کس است که به خاطر او این فتنه ها برپا شد و تو آن وزیر نابخردی بودی که طغیان شهوات خویش را ابتدا با خون مردم و سپس با خون عثمان، تسکین بخشیده ای.

درست است که امروز زمام قدرت را به دست گرفته اید، ولی ذاتاً مردمی پست و دون صفت هستید که حشمت سلطنت بر چهره شما دیده نمی شود و عظمت ملوک از شما انتظار نمی رود.»

امام که از نظر روحی خسته به نظر می رسیدند از جایشان بلند شدند و درحالی که آیه کریمه (الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ) ۱ را تلاوت می فرمودند رو به معاویه کردند و فرمودند: «ای معاویه!

سوگند به خدا! شما که همگی از خبیثان هستید، با هم سنخیت دارید و تجمع می کنید؛ اما ما که از طیبین و طیبات هستیم، با شما قرین و دمساز نیستیم.»

سپس از مجلس خارج شدند، درحالی که رسوایی عجیبی برای آنان به بار آوردند و آنان در بهت و حیرت قرار داشتند. در این هنگام معاویه، به نکوهش

آنان پرداخت و گفت: «من اخطار کردم که شما توان معارضه با حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ندارید. هرگز مایل نبودم که چنین جریانی در حضورم اتفاق بیفتد. شما وادارم کردید تا موجبات سرشکستگی خود و خاندانم را فراهم سازم.»^(۱)

ص: ۲۳۸

۱- (۱). بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۷۰-۸۶؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۷۵؛ تذکره الخواص، ص ۱۸۲؛ الاحتجاج، ج ۱، ص ۴۱۰-۴۱۶؛ الحسن بن علی، درسه و تحلیل، ص ۱۵۳؛ نک: جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۰۴-۳۱۳. این روایت را ابومخنف، لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سلیم ازدی و یزید بن ابی حنیب (سویدازدی) نقل کرده است.

اشاره

قاسم خانجانی (۱)

چکیده

از آن جا که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبط اکبر پیامبر (ص) بوده است از دیدگاه اهل سنت نیز جایگاه برجسته و ممتازی دارند. به همین سبب در منابع اهل سنت به شکل گسترده ای به فضایل و مناقب ایشان پرداخته شده است. روایت متواتر سرور جوانان اهل بهشت بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، توجه و محبت بسیار پیامبر (ص) به آن حضرت، اهمیت دوست داشتن ایشان، ملاک قرار گرفتن دوستی و دشمنی با آن حضرت برای دوستی و دشمنی با پیامبر (ص) و خداوند متعالی و برخی فضایل اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همچون سخاوت، عبادت و شکیبایی، از جمله فضایل و مناقبی است که با نگاه اهل سنت در این نوشته بازگو می شود.

واژگان کلیدی: پیامبر (ص)، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فضایل، اهل سنت.

مقدمه

اشاره

موضوع فضایل و مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از مباحثی است که از دیرباز به آن توجه شده و درباره آن آثار بسیاری نگاشته اند. هم چنان که در این باره، سخنان

ص: ۲۴۱

فراوانی نیز مطرح شده است. با نگاهی سطحی و بدون بررسی، ممکن است به نظر آید این آثار تنها در میان شیعیان پدید آمده و اهل سنت با این مباحث میانه ای ندارند. اما با یک بررسی مختصر، به آسانی می توان دریافت که اتفاقاً نخستین آثاری که به این موضوع پرداخته اند، آثار روایی و منابع حدیثی اهل سنت است. مانند صحیح بخاری، مسند احمد بن حنبل، سنن ترمذی و مستدرک حاکم نیشابوری. البته باید توجه داشت که بخش مهمی از فضایل در سایر آثار اهل سنت مانند منابع تاریخی نیز منعکس شده که به تناسب موضوع این نوشتار، کم تر بدان پرداخته می شود.

یادآوری این نکته ضروری است که حوادث مربوط به ولادت و نام گذاری آن حضرت پس از تولد، عقیقه کردن برای ایشان، ویژگی های فردی، شمایل و ویژگی های جسمی، حوادث تاریخی و مواردی که حوادث عادی زندگی آن حضرت تلقی می شود و تنها حادثه ای تاریخی به شمار می رود، از مباحثی است که این نوشتار درصدد مطرح کردن آن ها نیست. هم چنین با آن که پیامبر (ص) از ابتدای تولد و حتی پیش از میلاد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ولادت آن حضرت بشارت دادند بود و پس از ولادت نیز در رشد و پرورش آن حضرت نظارت داشتند، این نوشتار تنها بر آن است تا به شکلی هرچند کوتاه و گذرا، به جایگاه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع روایی اهل سنت بپردازد. از این رو، چون بیان تمام فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این نوشته ممکن نیست و نیز آوردن همه منابع موجب اطاله نوشته خواهد شد، به ناچار به حداقل ارجاع به منابع بسنده کرده تنها به نقل گزیده ای از این فضایل در پاره ای از مهم ترین منابع روایی اهل سنت اکتفا می شود.

۱. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نگاه پیامبر (ص)

اشاره

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نظر پیامبر (ص)، از جایگاه ویژه و ممتازی برخوردار بودند تا

جایی که بر اساس منابع اهل سنت، فرمود: «آگاه باشید که به حسن بن علی آن قدر فضل و برتری عطا شده که به هیچ یک از فرزندان آدم به جز یوسف به مانند آن عطا نشده است.»^(۱) بخشی از اخبار مربوط به فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایاتی است که به تواتر (از طریق شیعه و اهل سنت) از پیامبر (ص) نقل شده است. البته بخشی از این اخبار، درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشترک اند که در این نوشتار، به بخش مربوط به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره می شود.

۱-۱ - توجه پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کودکی

بر پایه روایتی از ترمذی، روزی پیامبر (ص) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خردسال را روی دوش خود حمل می کردند. مردی به امام حسن گفت: «روی خوب مرکبی سوار شده ای ای پسر!» پیامبر (ص) فرمودند: «او خوب سواره ای است!»^(۲)

از روایات مشهور است که راوی گوید:

روزی پیامبر (ص) برای اقامه نماز ظهر یا عصر یا مغرب یا عشا تشریف آوردند درحالی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یا امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (تردید از راوی است) را در بغل داشتند و ایشان را روی زمین گذاشتند و شروع به نماز کردند. چون آن حضرت به سجده رفتند، سجده ایشان طول کشید. سرم را بلند کردم، دیدم آن کودک بر پشت آن حضرت سوار شده است. بلافاصله به سجده برگشتم و چون نماز تمام شد. مردم پرسیدند: «ای رسول خدا، گمان کردیم حادثه ای رخ داده یا وحی نازل شده که سجده شما طولانی شد.» آن حضرت فرمود: «هیچ کدام نبود، بلکه این پسر مرا رحل خود قرار داده بود

و من دوست نداشتم عجله کنم تا او کارش را تمام کند.»^(۳) روایتی دیگر به همین

ص: ۲۴۳

۱- (۱). ابونعیم اصفهانی، اخبار اصبهان، ج ۲، ص ۲۴۲.

۲- (۲). ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۳۲۷؛ مستدرک، ج ۳، ص ۱۷۰؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۱۷.

۳- (۳). احمد بن حنبل، مسند، ج ۳، ص ۴۹۴؛ ج ۶، ص ۴۶۷ و ۴۹۴؛ نسائی، سنن، ج ۲، ص ۲۳۰؛ حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۶ و ۶۲۷؛ بیهقی، سنن، ج ۲، ص ۲۶۳.

مضمون نقل شده که روزی پیامبر (ص) نماز می خواندند که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگامی که ایشان به سجده می رفت، روی پشت و گردن آن حضرت می پرید و پیامبر (ص) به آرامی برمی خاستند تا ایشان روی زمین نیفتد. این کار چند بار تکرار شد (و پیامبر (ص) با او مدارا کردند). چون نماز آن حضرت تمام شد، مردم به ایشان گفتند: «شما با حسن به گونه ای رفتار می کنید که با دیگران ندیده ایم» راوی گوید: آن حضرت از مطلبی یاد کردند (در روایت، مطلب نیامده است) یا بنا بر روایتی دیگر فرمودند: «او ریحانه من است از دنیا»، سپس فرمود: «این پسرم سرور است و خداوند به دست او میان دو گروه از مسلمانان صلح برقرار خواهد کرد»^(۱).

بر اساس روایتی دیگر، یکی از اصحاب پیامبر (ص) به نام زَرِّ بن حَبِيش گوید:

روزی پیامبر (ص) در حال اقامه نماز بودند که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خردسال آمدند و در حال سجده بر پشت آن حضرت سوار شدند. مردم که چنین دیدند، آن دو را از این کار نهی کردند، اما پیامبر (ص) فرمودند: «آن دو را رها کنید، پدر و مادرم به فدای آن دو! کسی که مرا دوست دارد باید آن دو را نیز دوست داشته باشد»^(۲).

۱-۲- امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ریحانه پیامبر (ص)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایات بسیاری ریحانه و گل خوش بوی پیامبر (ص) معرفی شده اند^(۳). در روایت گذشته، هنگامی که مردم از مدارا و رفتار پیامبر (ص) با

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرسیدند، آن حضرت وی را ریحانه ای از دنیا دانستند^(۴).

بر پایه روایتی دیگر، انس بن مالک گوید:

ص: ۲۴۴

۱- (۱). احمد بن حنبل، مسند، ج ۵، ص ۴۴ و ۵۱.

۲- (۲). بیهقی، سنن، ج ۲، ص ۲۶۳؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۰۲.

۳- (۳). بخاری، صحیح، ج ۴، ص ۲۱۷ و ج ۷، ص ۷۴؛ ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۳۲۲.

۴- (۴). احمد بن حنبل، مسند، ج ۵، ص ۴۴ و ۵۱.

بر پیامبر (ص) وارد شدم، دیدم که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روی شکم پیامبر (ص) بالا- و پایین می روند و آن حضرت می فرماید: «آن دو ریحانه های من از این دنیا هستند.»^(۱)

۱ - ۳ - امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرور جوانان اهل بهشت

از روایات مشهور، متواتر و بسیار مهمی که عظمت و جایگاه رفیع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بازگو می کند، روایتی است که پیامبر (ص) با عبارت های مختلف و در مکان و زمان های مختلف امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کنار برادر بزرگوارشان، از سروران جوانان اهل بهشت دانسته اند.^(۲) جالب است که بر اساس برخی روایات، پیامبر (ص) این خبر را تنها نظر خود ندانستند، بلکه آن را بشارتی الهی می دانستند که جریبل به آن حضرت ابلاغ کرده بود.^(۳)

۱ - ۴ - امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) محبوب پیامبر (ص)

پیامبر (ص) در روایات بسیاری، شدت محبت خود را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اعلام کرده، دیگران را نیز به دوست داشتن ایشان سفارش می فرمودند. حتی در برخی

از روایات، دوست داشتن و محبت به آن حضرت امری واجب دانسته شده و پیامبر (ص) نسبت به محبت به ایشان آشکارا دستور داده اند. ابوهریره می گوید:

هرگز حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ندیدم مگر آن که از چشمانم اشک جاری شد، به سبب آن که روزی پیامبر (ص) مرا در مسجد دید، دست مرا گرفت و باهم به بازار

ص: ۲۴۵

۱- (۱). نسائی، سنن، ج ۵، ص ۱۵۰.

۲- (۲) ۱۰. ابن ابی شیبیه، المصنف، ج ۷، ص ۵۱۲؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۳، ص ۳، ۶۲، ۶۴، ۸۲ و ج ۵، ص ۳۹۱، ۳۹۲؛ ابن ماجه، سنن، ج ۱، ص ۴۴؛ ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۳۲۱؛ ابویعلی موصلی، مسند، ج ۲، ص ۲۹۶؛ طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۳۶؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۶۷.

۳- (۳) ۱۱. ابن ابی شیبیه، المصنف، ج ۷، ص ۵۱۲؛ نسائی، فضایل الصحابه، ص ۲۰ و ۵۸؛ طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۳۸؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۳۸۱.

بنی قینقاع رفتیم. آن حضرت با من سخنی نگفت و در بازار دور زد. سپس باز گشت و وارد مسجد شدیم. آن حضرت نشست و فرمود:

کودک خردسال (امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بخوانید؛ چون حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ آمد و در دامان پیامبر (ص) قرار گرفت، دست خود را در محاسن پیامبر (ص) می برد و آن حضرت نیز دهان خود را در دهان او می گذاشت و می فرمود: «خداوندا من او را دوست دارم تو هم او را دوست بدار و هر کس که او را دوست دارد نیز دوست بدار» (۱).

هم چنین از «زهیر بن اقرم چنین نقل شده است:

پس از شهادت امام علی عَلَيْهِ السَّلَامُ، امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ خطبه می خواند که مردی از قبیله ازد برخاست و گفت: من دیدم که پیامبر (ص) درحالی که در جای خود (در مسجد) نشسته بود می فرمود: «هر کس مرا دوست دارد باید او (حسن) را هم دوست داشته باشد و باید این مطلب را حاضران به غایبان اطلاع دهند.» اگر این تصمیم پیامبر (ص) نبود، هرگز با شما در این باره سخن نمی گفتم» (۲).

هم چنین امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَامُ فرمودند: روزی پیامبر (ص) بر ما وارد شدند و پرسیدند: کودک خردسال (امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ) کجاست؟ پس حسن خدمت ایشان آمد، درحالی که دست خود را دراز کرده بود. پس پیامبر (ص) دست او را گرفت و به خود نزدیک کرد و فرمود: «پدر و مادرم فدای تو، هر کس مرا دوست دارد

باید وی را نیز دوست داشته باشد» (۳) در روایتی دیگر، براء بن عازب، از اصحاب پیامبر (ص)، می گوید:

پیامبر (ص) را دیدم که امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ را بر دوش خود گذاشته بودند و فرمودند: «هر کس مرا دوست دارد باید وی را نیز دوست داشته باشد» (۴).

ص: ۲۴۶

۱- (۱). ابن سعد، طبقات الکبری، ترجمه الامام الحسن، ص ۴۰؛ بخاری، ادب المفرد، ص ۲۵۲.

۲- (۲). ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۷، ص ۵۱۲؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۵، ص ۳۶۶؛ حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۳، ص ۱۷۴.

۳- (۳). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۱۹۵.

۴- (۴). طیالسی، مسند، ص ۹۹.

شدت علاقه و محبت پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به گونه ای بود که بعضی از اعضای بدن او را می بوسیدند و این کار چنان رایج بود و شهرت

داشت که در زمان های بعد، برخی از صحابه که این رفتار پیامبر (ص) را دیده بودند، آن را یادآوری و بیان می کردند. برای نمونه، روزی ابوهریره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دید و عرض کرد: «من دیدم که پیامبر (ص) شکم تو را بوسید پس جایی را که پیامبر (ص) بوسیده است بازکن تا من هم ببوسم». امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لباس خود را کنار زد و ابوهریره آن جا را بوسید. (۱)

۱ - ۵ - دوستی با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملاک دوستی با خدا و پیامبر (ص)

روایات بسیاری به تواتر نقل شده، که نشان می دهند هر کس امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دوست بدارد، پیامبر (ص) را دوست داشته و هر کس با آن حضرت دشمن باشد یا نسبت به ایشان کینه داشته باشد، دشمن پیامبر (ص) است. البته بیش تر این روایات، به صورت مشترک درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده اند.

ابوهریره می گوید:

روزی پیامبر (ص) از خانه خارج شدند درحالی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روی یک دوش و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روی دوش دیگرشان بود. آن حضرت یک بار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را و یک بار امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را می بوسیدند تا آن که نزد ما آمدند؛

مردی از ایشان پرسید: «ای پیامبر (ص) تو آنان را دوست داری؟» فرمود: «بله؛ هر کس آن دو را دوست بدارد، مرا دوست داشته و هر کس با آنان دشمن باشد، دشمن من است.» (۲)

ص: ۲۴۷

۱- (۱). حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۸.

۲- (۲). ابن سعد، طبقات الکبری، ترجمه الامام الحسن، ص ۵۱؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۲، ص ۴۴۰؛ حاکم نیشابوری، مستدرک، ج ۳، ص ۱۶۶.

نیز روایات بسیاری به این مضمون نقل شده که «هرکس امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دوست بدارد، مرا دوست داشته و هرکس با آن دو دشمن باشد دشمن من است.»^(۱)

از آن جا که ممکن است برخی در اسناد یا رجال

این گونه روایات ایجاد تردید نمایند، برخی منابع در مواضع متعدد بر درستی این روایات از نظر سند و رجال تأکید کرده اند.^(۲)

مکارم و فضایل اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ممکن است در نگاه نخست، به نظر آید برخی فضایل و مکارم اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تنها در آثار شیعیان منعکس شده، درحالی که بسیاری از این موارد به آسانی در منابع اهل سنت نیز یافت می شود. فضایی چون سخاوت و بخشندگی، زهد و عبادت، حلم و صبر، شجاعت و شهامت و مواردی از این دست، از ویژگی هایی است که بخش زیادی از آن، در منابع اهل سنت نیز آمده است. در این جا به نمونه هایی از این فضایل اشاره می شود:

۲-۱ - سخاوت و بخشندگی

اشاره

جود و سخاوت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنان بود که با اندک بهانه ای اموال بسیاری می بخشیدند. گفته اند مردی خدمت آن حضرت آمد و حاجتی داشت. امام فرمود: «برو حاجت خود را روی کاغذی بنویس و بیاور تا آن را برآورده کنیم! آن مرد حاجت خود را تقدیم امام کرد و آن حضرت بیش از آنچه خواسته بود عطا

ص: ۲۴۸

۱- (۱). نک: عبدالرزاق، المصنف، ج ۳، ص ۴۷۲؛ ابن راهویه، مسند، ج ۱، ص ۲۴۸؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۲، ص ۵۳۱؛ ابن ماجه، سنن، ج ۱، ص ۵۱؛ ابویعلی، مسند، ج ۱۱، ص ۷۹؛ نسائی، سنن، ج ۵، ص ۴۹؛ طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۴۸؛ بیهقی، سنن، ج ۴، ص ۲۹.

۲- (۲). ابن ماجه، سنن، ج ۱، ص ۵۱؛ حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۶ و ۱۷۱.

فرمود؛ همراهان امام اظهار تعجب کردند و امام دلیل کار خود را برای آنان بیان کرد. (۱) یکی از کنیزان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خدمت ایشان آمد و گلی به آن حضرت تقدیم کرد؛ آن حضرت فرمود: «تو در راه خدا آزادی!» به ایشان گفتند: «این کنیز یک گل برای شما آورد و شما او را آزاد کردید!» (۲) فرمود: «خداوند متعالی می فرماید: «هرگاه به شما تحیت گفتند شما به بهتر از آن تحیت بگویید.»

(۳) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روزی در یکی از باغ های مدینه می رفتند، غلامی را دیدند که در خوردن غذا با سگش مواسات می کند؛ آن حضرت از مولای او جويا شدند سپس نزد ارباب آن غلام رفته آن باغ و غلام را از اربابش خریدند سپس به غلام فرمودند: «من این باغ و تو را خریده ام؛ تو را در راه خدا آزاد می کنم و این باغ نیز هدیه من به تو باشد؛ غلام گفت: «من نیز باغ را هدیه کردم به کسی که تو مرا برای او آزاد کردی.» (۴)

بنابر روایات مشهور و متواتر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دو بار تمام اموال خود را در راه خدا بخشیدند و سه بار بخشی از آن را در راه خدا تقسیم کردند تا جایی که یک کفش را برای خود نگه می داشتند و کفش دیگر را می بخشیدند. (۵)

۲-۲- زهد و عبادت

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در عبادت چنان بودند که گفته اند: «وقتی نماز صبح را در مسجد پیامبر (ص) می خواندند، در جای نماز خود به ذکر گفتن می پرداختند تا

ص: ۲۴۹

۱- (۱). بیهقی، المحاسن، ص ۵۵.

۲- (۲). صفوری شافعی، نزه المجالس، ج ۲، ص ۲۰۸.

۳- (۳). سوره نساء، آیه ۸۶.

۴- (۴). خطیب بغدادی، ج ۶، ص ۳۳؛ ابن عساکر، ج ۱۳، ص ۲۴۶.

۵- (۵). ابن سعد، طبقات الکبری، ترجمه الامام الحسن، ص ۶۸؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۳.

آن که خورشید طلوع می کرد. (۱) درباره حج آن حضرت مشهور است که ایشان پانزده مرتبه (۲) و بنا بر نقلی بیست مرتبه (۳) یا بیست و پنج مرتبه (۴) با پای پیاده از مدینه به حج رفتند. آن حضرت برای این عبادت خود چنین استدلال می کردند و می فرمودند: «من از پروردگارم حیا می کنم که او را ملاقات کنم درحالی که با پای پیاده به خانه اش نرفته باشم.» (۵)

۲-۳- حلم و صبر

حلم و بردباری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چنان شهرت دارد که برخی از منابع اهل سنت، آن حضرت را در کنار ویژگی های ممتاز دیگر، به این خصیصه نیز معرفی کرده اند. سیوطی در این باره گوید:

(امام) حسن، سرور، بردبار، دارای آرامش، بزرگی و وقار بود هم چنان که بخشنده و مورد ستایش بود و از فتنه و شمشیر کراهت داشت. (۶)

بر پایه روایتی مشهور، روزی مردی از اهل شام به مدینه آمد و چون با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روبه رو شد و ایشان را شناخت، به سبب کینه ای که از امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشت به آن حضرت و پدر بزرگوارشان، انواع دشنام و سخنان ناشایست را نثار کرد. اما آن حضرت نه تنها شکیبایی نشان دادند بلکه به او فرمودند: «گمان

می کنم غریب هستی!» و به گرمی از او پذیرایی کردند تا جایی که آن مرد گفت:

ص: ۲۵۰

۱- (۱). زمخشری، الفائق، ج ۱، ص ۵۲۴.

۲- (۲). طبقات الکبری، ترجمه الامام الحسن، ص ۶۸.

۳- (۳). اخبار اصبهان، ج ۱، ص ۴۴.

۴- (۴). المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۹.

۵- (۵). اخبار اصبهان، ج ۱، ص ۴۴.

۶- (۶). سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۷۳.

«در حالی از نزد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بازگشتم که در روی زمین هیچ کس برایم از ایشان دوست داشتنی تر نبود.»^(۱)

نتیجه

فضایل و مناقب مطرح شده درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، منحصر در منابع شیعی نیست و بسیاری از منابع اهل سنت نیز این فضایل را بیان کرده اند که نشان از اهمیت این فضایل دارد. برخی فضایل که در این نوشته بیان شد، به آسانی می توانند ما را به این حقیقت رهنمون سازد که با وجود تمام دشمنی ها و با آن که از قرن های نخستین اسلامی و ابتدای نگارش تاریخ اسلام، عوامل متعددی به کار گرفته شد تا فضایل اهل بیت، به ویژه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انعکاس نیابد یا به شکلی تحریف گردد و نادرست بیان شود، کثرت این فضایل و شهرت بسیاری از آن ها، سبب شد تا این تلاش شوم به نتیجه نرسد و پس از

گذشت قرن ها از تدوین منابع روایی اهل سنت و باوجود تحریف های بسیار، این منابع هم چنان می توانند از مهم ترین و کهن ترین منابع مربوط به فضایل و مناقب اهل بیت و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باشند.

منابع

۱. ابن ابی شیبیه، عبدالله بن احمد (م ۲۳۵)، المصنف، تحقیق سعید محمد لحام، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹.
۲. ابن راهویه، اسحاق بن ابراهیم بن مخلد (م ۲۳۸)، مسند ابن راهویه، تحقیق عبدالغفور عبدالحق حسین برد بلوسی، مدینه: مکتب الایمان، ۱۴۱۲.

ص: ۲۵۱

۱- (۱). ابن عساکر، ترجمه الامام الحسن، ص ۱۴۹.

٣. ابن سعد، محمد (م ٢٣٠)، الطبقات الكبرى، ترجمه الامام الحسن، تحقيق سيدعبدالعزیز طباطبائی، قم: ١٤١٣.
٤. ابن عساکر، علی بن الحسن (م ٥٧١)، تاريخ مدین دمشق، تحقيق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ١٤١٥.
٥. ابن عساکر، علی بن الحسن (م ٥٧١)، ترجم الامام الحسن، تحقيق محمدباقر محمودی، بیروت: مؤسس المحمودی، ١٤٠٠.
٦. ابن ماجه، محمد بن یزید (م ٢٧٥)، سنن، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دارالفکر.
٧. ابوداود، سلیمان بن اشعث (م ٢٧٥)، سنن، تحقيق سعید محمد لحام، بیروت: دارالفکر، ١٤١٠.
٨. ابوداود طیالسی (م ٢٠٤)، مسند، بیروت: دارالمعرفه.
٩. ابونعیم اصفهانی (م ٤٣٠)، اخبار اصبهان، لیدن، ١٩٣١.
١٠. ابویعلی موصلی، احمد بن علی بن مثنی (م ٧٠٣)، مسند، تحقيق حسین سلیم اسد، دارالمأمون للتراث.
١١. احمد بن حنبل (م ٢٤١)، مسند احمد، بیروت: دارصادر.
١٢. بخاری، محمد بن اسماعیل (م ٢٥٦)، صحیح بخاری، بیروت: دارالفکر، ١٤١٢.
١٣. بخاری، محمد بن اسماعیل (م ٢٥٦)، الادب المفرد، تحقيق محمدفؤاد عبدالباقی، مؤسسه الکتب الثقافیه، ١٤٠٩.
١٤. بیهقی، احمد بن الحسین (م ٤٥٨)، السنن الکبری، بیروت: دارالفکر، ١٤٠٩.
١٥. بیهقی، احمد بن الحسین (م ٤٥٨)، محاسن، بیروت: ١٣٨٠.

١٦. ترمذى، محمد بن عيسى (م. ٢٧٩)، سنن، تحقيق عبدالوهاب عبد اللطيف، بيروت: دارالفكر ١٤٠٣.
١٧. حاكم، محمد بن عبدالله (م. ٤٠٥)، المستدرک على الصحيحين، تحقيق يوسف المرعشلى، بيروت: دارالمعرف، ١٤٠٦.
١٨. خطيب بغدادى، احمد بن على، (م ٤٦٢)، تاريخ بغداد، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٧.
١٩. زمخشري، محمود بن عمر (م ٥٣٨)، الفائق فى غريب الحديث، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٧.
٢٠. سيوطى، عبدالرحمان (م ٩١١)، تاريخ الخلفاء، مصر، ١٣٠٥.
٢١. صفورى شافعى، نزهه المجالس، مصر، ١٣٢٢.
٢٢. صنعانى، عبدالرزاق بن همام (م ٢١١)، المصنف، تحقيق حبيب الرحمان الاعظمى، المجلس العلمى.
٢٣. طبرانى، سليمان بن احمد (م. ٣٦٠)، المعجم الكبير، تحقيق حمدى عبدالمجيد السلفى، قاهره: مكتب ابن تيمى.
٢٤. نسائى، احمد بن شعيب (م ٣٠٣)، سنن، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٨.
٢٥. نسائى، احمد بن شعيب (م ٣٠٣)، فضائل الصحابه، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٩.

زندگی اهل بیت: اسوه حیات طیبه و برتر است و هر کدام به تنهایی در اسوه بودن، کاملند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در مقام اهل بیت دارای عصمت، بزرگی و عظمت والایی هستند و شخصیت ایشان در امامت و جانشینی پدر ترسیم می شود. روح بلند ایشان در زمان کودکی همانند آینه ای صاف، رفتار جدش پیامبر (ص) و پدرش علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مادرش فاطمه زهرا (س) را در خود منعکس می کرد و در بزرگسالی، آینه تمام نمای سیره آن بزرگوار بود. درباره فضایل و مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایات فراوانی از معصومان: در منابع شیعی موجود است. برخی از علمای سنی مذهب نیز فضایل و مناقب آن را در آثار خود آورده اند. هدف پژوهش حاضر، بررسی فضایل و مناقب امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت است. پژوهش به شیوه توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی انجام گردیده است، بدین ترتیب که همه اسناد و مدارک مربوط به موضوع، گردآوری شده و به شیوه کیفی، به ارائه یافته های پژوهش پرداخته شده است. در این پژوهش، فضایل و مناقب آن حضرت در ابعاد دینی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، علمی و فرهنگی بررسی گردیده و برای هر کدام از این ابعاد، شاخص هایی آورده شده است.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فضایل، مناقب، اهل سنت.

تعالی شخصیت معنوی انسان، از والاترین و مقدس ترین اهداف پیشوایان دین بوده است. آنان با تحمل مشقت های بسیار در این مسیر، تمامی هم خویش را بر آن گذاشتند تا اخلاق نیک را با شیوه های رفتاری و گفتاری خویش به مردم بیاموزند و آن ها را از زشتی ها به دور داشته، متوجه حقیقت والای انسانی و ارزش سترگشان کنند.

چهارده معصوم: همه از یک نور واحد خلق شده اند و از جهت وجودی و مقام ولایت یکسان هستند و امامت هر یک از امامان: به امر الهی بوده است. اگر امتیازی برای امامی نسبت به امام دیگر در احادیث یافت می شود، به این جهت بوده که هر کدام طبق اوضاع خاص زمانه، بهترین رفتار و روش را در معرض دید انسان ها قرار می دادند و جلوه ای از اسما و صفات الهی را به فعلیت می رساندند. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طبق شرایط خود مأمور به یک الگوی رفتاری ظهور جلوه خاص اسما و صفات الهی بودند و دیگر ائمه نیز همین طور (۱) در این میان نقش برجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار چشم گیر جلوه می نماید.

بیان مسأله

امامان معصوم، جلوه کاملی از صفات و اسمای الهی بوده اند. اوضاع خاص و ویژگی های زمانه، باعث می گردید که جنبه ای از شخصیت روحانی آن ها تجلی یابد و به فعلیت برسد و آنان مظهر یک اسم از اسمای الهی گردند و در هر زمان، یک بعد از ابعاد وجودی آنان بروز و جلوه خاصی داشته باشد. (۲)

ص: ۲۵۵

۱- (۱). قاسم ترخان، نگرشی عرفانی، فلسفی و کلامی به شخصیت و قیام امام حسین ۷، ص ۱۰۶-۱۳۲، قم: چاپ الهادی، ۱۳۸۸.

۲- (۲). ترخان، همان، ۱۰۶.

علمای اهل سنت درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) معتقدند که تلاش های بسیار برای ترور سبط اکبر پیامبر از نقش مثبت ایشان حکایت می کند و باید به سیره ایشان توجه بیش تری شود.

مسئله اصلی پژوهش، پاسخ به این سؤال است که فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت چیست؟ برای رسیدن به پاسخ، سعی شده تا آن جا که ممکن است بر اساس منابع و دیدگاه های علمای اهل سنت بدان پاسخ داده شود.

روش پژوهش

با عنایت به عنوان و مسئله اساسی، پژوهش حاضر به شیوه توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی انجام شده است. همه منابع و مطالعات مرتبط با مسئله اساسی پژوهش، با استفاده از فرم های فیش برداری، گردآوری شده و به شیوه کیفی، به ارائه یافته های پژوهش پرداخته شده است.

جامعه و نمونه و ابزار پژوهش

جامعه پژوهش شامل متون اسلامی (قرآن کریم و کتب روایی) و نظریات اهل تسنن است که در نشریات، پژوهش ها و پژوهشات مرتبط با موضوع پژوهش موجود است. نمونه گیری به شیوه هدفمند انجام شده و بر این اساس، ابتدا منابع دست اول انتخاب گردیده و سپس به سایر منابع مرتبط با موضوع، توجه و از آن ها استفاده شده است. ابزار مورد استفاده نیز در این پژوهش برای گردآوری داده ها، فیش برداری است.

سوالات پژوهش

اشاره

سوالاتی که در این پژوهش به دنبال پاسخ گویی به آن ها هستیم، عبارتند از:

ص: ۲۵۶

۱. شاخص های دینی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت کدامند؟

۲. شاخص های اخلاقی فضایل و مناقب آن حضرت از دیدگاه این علما چیست ؟

۳. شاخص های اجتماعی فضایل و مناقب امام از دیدگاه علمای اهل سنت کدامند؟

۴. شاخص های اقتصادی فضایل و مناقب ایشان از دیدگاه علمای فوق کدامند؟

۵.

۶. شاخص های سیاسی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه آنان چیست ؟

۷. شاخص های علمی - فرهنگی فضایل و مناقب حضرت از دیدگاه عالمان اهل سنت کدامند؟

الف) شاخص های دینی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت

۱. انتخاب اسم امام از سوی خداوند

جابر بن عبدالله می گوید:

هنگامی که حضرت زهرا (س) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به دنیا آوردند، به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفتند: «برایش نام انتخاب کن.» علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «من در نام گذاری این فرزند بر پیامبر (ص) پیشی نمی گیرم.» قداقه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را خدمت پیامبر (ص) آوردند و گفتند: «یا رسول الله، برایش نام انتخاب کن.»

پیامبر فرمود: «در این نام گذاری بر خدای متعالی سبقت نمی گیرم.» پس خدا به جبرئیل وحی فرستاد که «محمد (ص) صاحب فرزند شد، به جانب وی برو، تبریک گو، و به او بگو که علی نسبت به تو مثل هارون است نسبت به موسی، پس نام فرزند هارون را بر وی بگذار.» جبرئیل بر پیامبر (ص) فرود

ص: ۲۵۷

آمد و تولد فرزند را از جانب خداوند بر وی تبریک گفت و عرض کرد: خدای متعالی فرمود: «نام مولود فاطمه را به اسم پسر هارون بگذار.» پیامبر فرمود: «نام پسر هارون چیست؟» جبرئیل گفت: «شیر.» پیامبر (ص) فرمود: «زبان ما عربی است!» پس جبرئیل در جواب گفت: «او را حسن نام بگذار.» و پیامبر نام حسن را برایش برگزید. (۱)

۲. نزول آیات آسمانی در شأن امام حسن (علیه السلام)

از برجسته ترین فضایل امام مجتبی (علیه السلام) این است که او جزو اصحاب کسا و آل عبا و از اهل بیت: بودند؛ اهل بیته که آیات فراوانی در شأن ایشان نازل شده است، از جمله آیه تطهیر:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾، (۲)

خداوند اراده کرده است که از شما اهل بیت، پلیدی را بزدايد و پاکیزگی تان بخشد.

عمر بن ابی سلمه (پسر همسر رسول خدا (ص)) می گوید: «پیامبر در خانه ام سلمه حضور داشت که این آیه نازل شد. در این هنگام حضرت، دخترش فاطمه و پسرانش حسن و حسین را فراخواند و عبایی را بر سر آن ها افکند و در حالی که علی (علیه السلام) پشت سر او ایستاده بود، فرمود:

«اللَّهُمَّ هَؤُلَاءِ أَهْلُ بَيْتِي فَأَذْهِبْ عَنْهُمْ الرِّجْسَ وَطَهِّرْهُمْ تَطْهِيرًا»؛ پروردگار! اینان اهل بیت من هستند، پس پلیدی را از آنان دور فرما و آنان را پاکیزه گردان.

ام سلمه از آن حضرت پرسید: «آیا من نیز جزو آنان هستم؟» رسول خدا (ص) پاسخ دادند: «تو در جایگاه خودت هستی؛ جایگاه تو بسیار نیکو است.» (۳)

ص: ۲۵۸

۱- (۱). شیخ طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۲، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۳ ق.

۲- (۲). سوره احزاب، آیه ۱۳۳.

۳- (۳). مهدی اکبرنژاد، امام حسن و امام حسین ۷ در روایات اهل سنت، ص ۳۴-۳۵، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۰.

۳. محبوب پیامبر (ص)

روایات حکایت از آن دارد که رسول خدا (ص) علاقه وافری به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشتند و به طور علنی محبت خویش را به ایشان ابراز می کردند. (۱)

ابن کثیر از جابر بن عبدالله نقل کرده که رسول خدا (ص) فرمود:

هر کس دوست دارد تا به آقای جوانان اهل بهشت نظر کند، باید به حسن بن علی نظر نماید. (۲)

ابوهریره می گوید:

کسی نزد من محبوب تر از حسن بن علی نبود بعد از آن که رسول خدا (ص) در حق او فرمود:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَحِبُّهُ فَاحِبْهُ وَ احِبْ مِنْ يَحِبُّهُ» (۳) خدا یا! من او را دوست دارم پس تو نیز او را و هر کس که او را دوست دارد دوست بدار .

انس بن مالک می گوید:

رسول خدا (ص) درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به من فرمود:

ای انس! حسن فرزند و میوه دل من است: اگر کسی او را اذیت کند، مرا اذیت کرده و هر کس مرا بیازارد، خدا را اذیت کرده است.

(۴)

۴. شباهت به پیامبر

ابن علی رافعی از پدرش، از جده اش زینب دختر ابی رافع، نقل می کند:

حضرت فاطمه با دو پسرش حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خدمت پیامبر (ص) رسید... و ایشان فرمودند: «این دو پسرانت هستند، پس چیزی به ارث و یادگار آن دو را بیاموز.» پیامبر (ص) درباره آن ها فرمود: «حسن هیبت و ابهت مرا دارد و حسین دارای جود و بخشش و شجاعت من است».

ص: ۲۵۹

۱- (۱) . ابن سعد، ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) من كتاب الطبقات، تحقیق سیدعبدالعزیز طباطبایی، ص ۱۳۴، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲) . ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۸، ص ۳۵، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق.

۳- (۳) . ابن حنبل، مسند احمد، ج ۲، ص ۲۳۱، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۹ ق.

۴- (۴) . متقی هندی، کنز العمال، ص ۲۲۲، بیروت: الرساله، ۱۴۰۱ ق.

روایت محمد بن اسحاق، مؤید این روایت است. به گفته وی، «کسی در شرافت بعد از رسول خدا (ص) به حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نرسیده است.» وی می گوید: «در مسیر مکه خود شاهد بودم که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از مرکبش پایین آمد و پیاده می رفت. از همراهانش کسی نماند، مگر این که او نیز از مرکبش پیاده شد، حتی سعد بن ابی وقاص هم پیاده شد و در کنار حضرت راه می رفت.» (۱)

انس بن مالک می گوید: «حسن بن علی شبیه ترین مردم از حیث صورت به رسول خدا (ص) بود.» (۲)

۵. عبادت و خوف از خدا

امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از مصادیق کامل بندگان مقرب الهی بودند که در تمام حالات رو به سوی خدا داشتند، خود را در محضر او می دیدند و خوف عظمت الهی سراسر وجودشان را پر کرده، و تمام هستی شان را فرا گرفته بود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هرگاه وضو می گرفتند، بندهای بدنشان می لرزید و رنگ مبارکشان زرد می گشت. سبب این حال را از آن حضرت پرسیدند و ایشان فرمودند:

سزاوار است بر کسی که می خواهد نزد رب العرش به بندگی بایستد، رنگش زرد شود و بدنش بلرزد.

آن حضرت هنگام رفتن به مسجد، سرشان را بلند می کردند و رو به آسمان می گفتند:

الهی ضیفک ببابک، یا محسن قد أتیک المسی فتجاوز عن قبیح ما عندی بجمیل ما عندک یا کریم؛

ص: ۲۶۰

۱- (۱). ابن کثیر، همان، ج ۱، ص ۲۱۲.

۲- (۲). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ص ۵، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.

ای خدای من، این مهمان توست که به درگاه تو ایستاده. ای خداوند نیکوکار، به نزد تو آمده بنده تبه کار، پس در گذر از کارهای زشت و ناستوده من به نیکی های خودت ای کریم. (۱)

۶. زهد

در اثبات زهد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همین مقدار بس که برای حفظ خون مسلمانان، از زمام داری و حکومت که حق مسلم ایشان بود، چشم پوشی نموده، آن را واگذار کردند. نویسندگان و ارباب تراجم اجماع دارند که ایشان پس از رسول خدا (ص) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از همه مردم زاهدتر بودند. (۲)

نیز شخصی به نام مدرک بن زیاد می گوید:

وقتی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مهمانی دعوت شده بودند، از نان و نمک استفاده می کردند و غذای خوب را در اختیار غلامان قرار دادند و غذای ساده (نان و نمک) را بهتر دانستند. (۳)

۷. نماز

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با آمدن به مسجدالنبی و گرد آمدن افرادی در اطرافش، به تدریس و تربیت آنان می پرداختند. ابن عساکر نقل می کند:

روزی معاویه از افرادی که از مدینه به شام رفته بودند، پرسید: «حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه می کند؟» مردی از قریش که ساکن مدینه بود گفت: «نماز صبح را در مسجد جدش برگزار می کند و تا طلوع آفتاب می نشیند و سپس تا نزدیک ظهر، به بیان احکام الهی و تعلیم و آموزش افراد مشغول است. سپس

ص: ۲۶۱

۱- (۱). ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴، ۱۳۷۹ ق.

۲- (۲). باقر شریف قرشی، حیاة الامام الحسن بن علی، ج ۱ ص ۳۲۹-۳۳۰، نجف: مطبعة الآداب، ۱۳۸۵ ق.

۳- (۳). ابن عساکر، همان، ج ۴، ص ۲۱۲.

نماز می خواند و به همین گونه، زنان از احادیث و روایات و گفته هایش بعدازظهر استفاده می کنند و این برنامه کار هر روز اوست.»

(۱) در روایتی از آن حضرت آمده است:

مَنْ صَلَّى، فَجَلَسَ فِي مُصَلَّاهِ إِلَى طُلُوعِ الشَّمْسِ كَانَ لَهُ سِتْرًا مِنَ النَّارِ (۲)

هر که نماز صبح را بخواند و در جایگاه خود بنشیند تا خورشید طلوع کند، برایش پوششی از آتش خواهد بود.

۸. انس با قرآن

کتاب سیر اعلام النبلاء ذهبی از ام موسی روایت کرده که گفت:

رسم امام حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن بود که چون به بستر خواب می رفت، سوره کهف را می خواند و می خوابید (۳).

شیخ ابوالفتح می گوید:

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در هفت سالگی، در مجلس پیامبر (ص) حاضر می شد. وحی را می شنید و آن را حفظ می کرد. آن گاه به خانه برمی گشت و برای مادرش بازمی گفت. از این روی هر وقت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خانه برمی گشت، متوجه می شد که همسرش فاطمه (س) هم از آنچه نازل شده، مطلع است.

یک روز که در این باره پرسید، فاطمه (س) فرمود: «از فرزندت حسن شنیدم.» بعد از آن، روزی علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خانه پنهان شد و حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طبق معمول به خانه آمد و خواست آنچه را شنیده بود، باز گوید، اما زبانش بند آمد. حضرت فاطمه (س) شگفت زده شد و حسن گفت: «مادر جان! تعجب نکن؛ زیرا بزرگواری سخن مرا می شنود و شنیدن او مرا (از سخن گفتن) باز داشته است. (۴).

ص: ۲۶۲

۱- (۱). همان، ج ۸، ص ۱۳۹.

۲- (۲). حسین بن سید احمد وافی، تاریخ الکوفه، ج ۴، ص ۱۵۵۳، نجف: مکتب المرتضویه، ۱۳۵۶ ق.

۳- (۳). آیت الله مرعشی نجفی، ملحقات الحقائق الحق، ج ۱۱، ص ۱۱۴، ۱۴۰۹ ق.

۴- (۴). شیخ عباس قمی، انوار البهیة، ص ۷۶، قم: ناصر، ۱۳۷۲

ابن عبدالبرّ درباره تقوای امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می گوید: «وكان ورعاً فاضلاً» او مردی با ورع و فاضل بود.

۱۰. حضور همیشگی در مسجد

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره حضور در مسجد فرموده اند:

من أدام الاختلاف الى المسجد أصاب احدی ثمان: آیه محکمه، اخأ مستفاداً و علماً مستطرفاً و رحمه منتظره، و كلمه تدلّه علی الهدی، او ترکّه عن الردی، و ترک الذنوب حیاء او خشیه.

(۱) هر کس جایگاه [عبادات] خود را در مسجد قرار دهد، یکی از هشت فایده شاملش می شود: برهان و نشانه ای برای معرفت، دوست و برادری سودمند، دانش و اطلاعاتی جامع، رحمت و محبت عمومی، سخن و مطلبی که او را هدایت گر باشد [توفیق اجباری] در ترک گناه به جهت شرم از مردم یا به جهت ترس از عقاب.

۱۱. خدامحوری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که خود خدامحور و سراپا اخلاص بودند، از امت اسلامی و شیعیان خویش انتظار داشتند که رضایت الهی را محور فعالیت خویش قرار دهند. این توقع را گاه با بیان زیان مردم محوری و خارج شدن از محور رضایت الهی ابراز می داشتند؛ از جمله:

من طلب رضی الله بسخط الناس كفاء الله امور الناس و من طلب رضی الناس بسخط الله و كله الله الى الناس (۲)

ص: ۲۶۳

۱- (۱). میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۹، ح ۳۷۷۸، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

۲- (۲). محمدی ری شهری، همان، ج ۴، ص ۱۵۳.

هر کس رضایت خدا را بخواهد هرچند با خشم مردم همراه شود؛ خداوند او را از امور مردم کفایت می کند و هر کس که با به خشم آوردن خداوند، دنبال رضایت مردم باشد، خدا او را به مردم وامی گذارد.

۱۲. تهیه توشه برای آخرت

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید:

یا بن آدم! لم تزل فی هدم عمرک منذ سقطت من بطن امک فخذ مما فی یدیک لما بین یدیک، فأن المؤمن بتزود و الکافر یتمتع (۱)

؛

ای فرزند آدم، از موقعی که به دنیا آمده ای، در حال گذراندن عمرت هستی، پس از آنچه داری برای آینده ات [قبر و قیامت] ذخیره نما، همانا مؤمن در حال تهیه زاد و توشه است ولی کافر در فکر لذت و آسایش.

۱۳. زیارت خانه خدا با پای پیاده

حاکم نیشابوری، از دانشمندان اهل سنت، به سند خود از عبدالله بن عبید روایت کرده که می گوید:

لقد حج الحسن بن علی خمسا و عشرين حجه ماشیا و ان النجائب لتقاد معه، (۲)

براستی که حسن بن علی ۲۵ سفر پیاده به حج رفت و مرکب های راهوار او را بدون سوار همراهش می کشیدند.

و نظیر این روایت را بیهقی در سنن کبری و بیش از ده نفر دیگر از دانشمندان اهل سنت از عبدالله بن عبید روایت کرده اند. (۳)

ص: ۲۶۴

۱- (۱). ابن ابی فراس ورام و مایکل اشتری، مجموعه ورام (تنبیه الخواطر و نزه النواظ)، ص ۷۹، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۸.

۲- (۲). ابو عبیدالله نیشابوری، مستدرک علی الصحیحین، تحقیق یوسف عبدالرحمان مرعشلی، ج ۳، ص ۱۶۹، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ ق.

۳- (۳). مرعشلی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۱۲۳.

۱. اعتبار زیاد در نزد مردم

قدرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در برانگیختن مردم کوفه در جریان شورش ناکثین از اهمیت و اعتبار حضرت در نزد مردم آن شهر حکایت می کند. (۱)

مسلمانان با توجه به احادیث فراوانی که در منقبت و فضایل آمده، فرزندان حضرت زهرا (س) را فرزندان رسول خدا (ص) دانسته اند و علی رغم انکار بنی امیه و بعدها بنی عباس، کوچک ترین تردیدی برای مسلمانان به وجود نیامد. (۲)

۲. مهربانی با یتیمان

محبت و عطابخشی اهل بیت: به ویژه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، زبانزد عام و خاص گردیده بود. ایشان که قلبی پاک و پرمهر نسبت به دردمندان و تیره بختان جامعه داشتند، همانند پدر بزرگوارشان با خرابه نشینان دردمند، مستضعفان و کم درآمدها همراه و هم نشین می شدند، درد دل آنان را با جان و دل می شنیدند و به آن، ترتیب اثر می دادند و در این حرکت دوستانه جز خدا را نمی دیدند و اجرش را جز از او نمی طلبید حضرت بارزترین مصداق این آیه شریفه بودند:

﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (۳)

ص: ۲۶۵

۱- (۱). ابن سعد، همان، ص ۴۹.

۲- (۲). سیدجعفر مرتضی حسینی عاملی، الحياه السياسيه للامام الحسن في عهد الرسول والخلفاء الثلاثة بعده، ص ۲۷، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴.

۳- (۳). سوره بقره، آیه ۲۷۴.

آنانی که اموال خود را شب و روز، پنهانی و آشکارا انفاق می کنند، مزدشان در نزد پروردگارشان خواهد بود، نه ترسی بر دل آن ها راه پیدا خواهد کرد و نه غم و اندوهی.

۳. عفو و گذشت

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رفتاری برگرفته از آموزه های قرآنی داشتند و در عفو کردن دیگران نیز الگو بودند.

موفق بن احمد خوارزمی در کتاب مقتل الحسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایت کرده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جواب غلامش که پای گوسفند را به عمد شکسته بود، نه تنها از تقصیرش گذشتند بلکه او را آزاد کردند. (۱)

۴. ایتارگری

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ملجأ درماندگان، آرام بخش دل های دردمندان و امید تھی دستان بودند. هیچ گاه نشد که فقیری به حضور آن بزرگوار برسد و دست خالی برگردد. در همین مورد نقل کرده اند: مردی به حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و اظهار فقر و حاجت کرد. حضرت دستور دادند تا پنجاه هزار درهم، به اضافه پانصد دینار به او بدهند. مرد سائل حمالی را صدا زد که پول هایش را برایش ببرد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پوستین خود را هم به آن مرد دادند و فرمودند:

این را هم به جای کرایه به آن مرد بده (۲)

۵. وفای به عهد

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

ص: ۲۶۶

۱- (۱). قرشی، همان، ج ۱، ص ۳۱۴.

۲- (۲). ابن سعد، همان، ص ۱۸۲.

المسؤول حر حتى يعد، و مسترق المسؤول حتى ینجز؛

(۱) انسان تا وعده نداده، آزاد است، اما وقتی وعده می دهد، زیر بار مسئولیت می رود و تا به وعده هایش عمل نکند، رها نخواهد شد.

۶. بر آوردن حاجت مردم

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

لقضاء حاجه أخ لی فی الله أحب من اعتكاف شهر،^(۲)

بر آوردن حاجت و رفع مشکل دوست و برادرم، از یک ماه اعتکاف در مسجد، بهتر و محبوب تر است.

۷. اجتناب از شوخی بی جا

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

المزاح یا کل الهیبه، و قد اکثر من الهیبه الصّامت^(۳)

مزاح و شوخی های زیاد و بی جا، شخصیت و وقار انسان را از بین می برد و چه بسا افراد ساکت دارای شخصیت و وقار عظیمی هستند.

۸. مشورت

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ما تشاور قوم الا هدوا الی رشدهم^(۴)

هیچ گروهی در کارهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... با یک دیگر مشورت نکرده اند، مگر آنکه به رشد فکری و عملی و... رسیده اند.

۹. دقت در دوست یابی و گرامی داشتن دوستان

ص: ۲۶۷

۱- (۱) . مجلسی، همان، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

۲- (۲) . سیدحسین حسینی شیرزای، کلمه الامام الحسن، ص ۱۳۹، چاپ چهارم، بیروت، مؤسسه الوفاء.

۳- (۳) . حسینی شیرازی، همان، ص ۱۳۹.

۴- (۴) . سیدمحسن امین، همان، ج ۱، ص ۵۷۷.

پیشوایان معصوم ما ضمن بیان اثرهای مثبت و منفی رفاقت و هم نشینی، پیروان خود را به مصاحبت با افراد شایسته سوق داده اند. حضرت مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره به فرزندش می فرماید:

یا بنی لا تواخ احدا حتی تعرف موارد و مصادره فاذا استنبطت الخبره و رضیت العشره فآخه علی اقاله العشره و المواساه فی العسره(۱)

فرزندم! با هیچ کس دوستی نکن مگر این که از رفت و آمد (و خصوصیات روحی و اخلاقی) او آگاه گردی، هنگامی که دقیقاً بررسی

نمودی و معاشرت با او را برگزیدی، آن گاه با او براساس گذشت و چشم پوشی از لغزش ها و یاری کردن در سختی ها دوستی کن.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردم را به اجتناب از سبک شمردن دوستان سفارش می کردند. آن حضرت می فرماید:

من استخف باخوانه فسدت مروته(۲)

کسی که دوستان و برادرانش را سبک شمارد و نسبت به آن ها بی اعتنا باشد، مروت و جوان مردیش فاسد گشته است.

۱۰. شجاعت و شهامت

آن حضرت پیش از شروع جنگ جمل به دستور پدر، همراه عمار یاسر و تنی چند از یاران، وارد کوفه شدند و مردم کوفه را برای شرکت در این جهاد دعوت کردند(۳). ایشان وقتی وارد کوفه شدند که هنوز ابوموسی اشعری، یکی از مهره های حکومت عثمان بر سر کار بود و با حکومت عادلانه امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مخالفت نموده، از جنبش و حرکت مسلمانان در جهت پشتیبانی از مبارزه آن حضرت با

ص: ۲۶۸

۱- (۱). ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۳۳، تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۷۶.

۲- (۲). حسینی شیرازی، همان، ص ۱۳۹.

۳- (۳). ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۷۰، نجف: المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۴ ق.

پیمان شکنان جلوگیری می کرد. با این حال حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیش از نه هزار نفر را از شهر کوفه به میدان جنگ گسیل داشتند.^(۱)

آن حضرت در جنگ صفین نیز در بسیج عمومی نیروها و گسیل داشتن ارتش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای جنگ با معاویه، نقش مهمی به عهده داشتند و با سخنان پرشور و مهیج خویش، مردم کوفه را به جهاد در رکاب حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سرکوبی خائنان و دشمنان اسلام دعوت نمودند.^(۲)

ابونعیم اصفهانی می نویسد:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در فتوحات ایران شرکت داشت و در اصفهان و گرگان، کنار رزمندگان اسلام بود.

(۳)

۱۱. برهیز از سهل انگاری

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرمایند:

انَّ الله جعل شهر رمضان مضمراً لخلقه فيستبقون فيه بطاعته الى مرضاته، فسبق قوم ففازوا، و قصر آخرون فخابوا.^(۴)

خداوند متعالی ماه رمضان را برای بندگان خود میدان مسابقه قرار داد. پس عده ای در آن ماه با اطاعت و عبادت به سعادت و خشنودی الهی از یک دیگر سبقت خواهند گرفت و گروهی از روی بی توجهی و سهل انگاری خسارت و ضرر می بینند.

۱۲. آزاد کردن بردگان

زمخشری در کتاب ربيع الابرار از انس بن مالک روایت کرده که گوید:

ص: ۲۶۹

۱- (۱). ابن اثیر، الکامل، ج ۳، ص ۲۳۱، بیروت، دارصادر، ۱۳۸۵ ق.

۲- (۲). ابن مزاحم، واقعه صفین، ص ۱۱۳، قم: مکتبه بصیرتی، ۱۳۸۲ ق.

۳- (۳). علی لباف، حقایق پنهان، ص ۱۱۷، چاپ دوم، تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، ۱۳۸۵.

۴- (۴). شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۱۱، ح ۴۷۹، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.

من در خدمت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودم که کنیزکی آمد و شاخه گلی را به آن حضرت هدیه کرد. حسن بن علی به او گفت: «انت حر لوجه الله» تو در راه خدا آزادی! من که آن ماجرا را دیدم به آن حضرت عرض کردم: «کنیزکی شاخه گل بی ارزشی به شما هدیه کرد و شما او را آزاد کردید؟» در پاسخ فرمودند:

«هَكَذَا ادبنا الله تعالى (إِذَا حَيَّيْتُمْ بِتَحِيَّهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا)

وكان احسن منها اعتاقها؛(۱)

اینگونه خدای تعالی ما را ادب کرده که فرمود: «وقتی تحیتی به شما دادند، تحیتی بهتر دهید» و آزادی او بهتر از آن است.

۱۳. توجه به روح و روان

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زمینه ضرورت تربیت روحی و معنوی انسان و تغذیه روان او می فرماید:

عجبت لمن يتفكر في ما كوله كيف لا يتفكر في معقوله، فيجنب بطنه ما يؤذيه و يودع صدره ما يرديه؛

تعجب می کنم از فردی که در غذای جسمانی خود فکر می کند (که سالم و بهداشتی باشد) اما در غذای روح و جان خویش نمی اندیشد، در نتیجه شکم خود را از غذاهای زیان بخش حفظ می کند ولی سینه اش را در مقابل آنچه آن را پست می گرداند، رها می کند.

ج) شاخص های اخلاقی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت

اشاره

اخلاق از مسائل مهمی است که دانشمندان اسلامی و غیراسلامی درباره آن کتاب ها نوشته و قلم فرسایی ها کرده اند تا جایی که برخی از علمای علم الاجتماع آن را هدف خلقت و آخرین مرحله کمال انسانیت دانسته اند.

آنان درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز به فضایل اخلاقی ایشان اشاره کرده اند؛ از جمله:

ص: ۲۷۰

۱- (۱). مرعشی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۱۴۹.

سیوطی می نویسد:

حسن [ابن علی] دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان بود. او [شخصیتی] بزرگوار، بردبار، باوقار، متین، سخاوتمند، و مورد ستایش بود.^(۱)

ابن حجر هیثمی نیز در بیان فضایل و مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) می نویسد:

حسن رضی الله عنه آقایی کریم، بردبار، زاهد، دارای سکینه و وقار و حشمت، اهل جود و مورد ستایش بود.^(۲)

ذهبی یکی دیگر از علمای اهل سنت در این باره می نویسد:

حسن بن علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف، امام سید، دسته گل رسول خدا (ص) و سبط او، و بزرگ جوانان بهشت، ابومحمد، قرشی، هاشمی، مدنی، شهید بود. این امام، بزرگواری بود تنومند، اهل خیر، بسیار دین دار، با ورع، دارای حشمت و جاه، و شأنی بزرگ.^(۳)

در ادامه به اختصار برخی از شاخص های بعد اخلاقی فضایل و مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) را ذکر می کنیم:

۱. بردباری و منانت

امام، مالک نفس خود بودند و خشنودی و خشمش برای خدا بود و برای رضای خدا بر خشم درونی خود غلبه می کردند و با حوادث و ماجراها با کرامت برخورد می نمودند. در روایات آمده:

انه ستل عن الحلم، فقال: هو كظم الغيظ و ملكك النفس؛^(۴)

ص: ۲۷۱

۱- (۱) . جلال الدین سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۱۸۹، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.

۲- (۲) . ابوالعباس هیثمی، صواعق المحرقة، تحقیق عبدالرحمان ترکی و کامل محمد، ص ۱۸۹، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۹۹۷ م.

۳- (۳) . ابوعبدالله ذهبی، سیرالاعلام النبلاء، تحقیق شعیب ارناووط و محمد نعیم عرقسوسی، ج ۳، ص ۲۵۴، چاپ نهم، بیروت: مؤسسه رسالت، ۱۴۱۳ ق.

۴- (۴) . قرشی، همان، ج ۱، ص ۳۱۹.

از امام از معنای حلم پرسیدند، فرمود: بردباری، فرو بردن خشم است و حکومت بر نفس.

سیوطی گزارش کرده است:

پس از رحلت حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مروان در تشییع جنازه امام می گریست. [امام] حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به او فرمود: «آیا بر او می گویی؟ در حالی که دل او را

خون کردی و چه بسیار جرعه های غصه و اندوه به او چشاندی!» مروان گفت: «من این کارها را با کسی می کردم که از این کوه بردبارتر بود.» (۱)

۲. سخاوت

آن حضرت دوباره، تمامی دارایی خویش را در راه خدا دادند و سه بار، تمام اموال خود را با خدا تقسیم کردند و نصف اموال را به مستمندان بخشیدند. (۲)

ابن صباغ مالکی در این باره می نویسد:

«الكرم والجود عزيزه مغروسه فيه» (۳) کرم و جود غریزه ای بود که در آن حضرت کاشته شده بود .

ابن عساکر به سندش از عامر چنین نقل می کند:

أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ قَاسَمَ اللَّهَ تَعَالَى مَالَهُ مَرَّتَيْنِ حَتَّى تَصَدَّقَ بِفَرْدٍ نَعْلَهُ» (۴)

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با خدا اموالش را دو بار تقسیم نمود، حتی این که به یک عدد از نعلینش صدقه داد.

۳. پرهیز از بخل

از امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درباره بخل سؤال شد؟ در جواب فرمود:

«هُوَ ان يَرَى الرَّجُلَ مَا انْفَقَهُ تَلْفَافًا وَ مَا اَمْسَكَهُ شَرْفًا» (۵)

معنای آن چنین است که انسان آنچه را به

ص: ۲۷۲

۱- (۱) . عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۲۷۶، بیروت، دارالفکر، ۱۳۲۵ ق.

۲- (۲) . ابن واضح، همان، ج ۲، ص ۲۱۵.

۳- (۳) . ابن صباغ مالکی، الفصول المهمه، ص ۱۵۷، چاپ اول، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۸ ق.

۴- (۴) . ابن عساکر، همان، ص ۱۴۳.

۵- (۵) . سیدمحسن امین، همان، ج ۱ ص ۵۷۷.

دیگری کمک و انفاق کرد، تصور کند که از دست داده و تلف شده است و آنچه را ذخیره کرده و نگه داشته است، خیال کند برایش می ماند و موجب شخصیت و شرافت او خواهد بود.

۴. پرهیز از تکبر، حرص و حسد

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره فرمودند:

هلاک المرء فی ثلاث: الکبر و الحرص و الحسد؛ فالکبر هلاک الدین، و به لعن ابلیس. و الحرص عدو النفس، و به خرج آدم من الجنة. و الحسد رائد السوء، و منه قتل قاییل هابیل»^(۱)

نابودی دین و ایمان هر شخص در سه چیز است: تکبر، حرص و حسد. تکبر، سبب نابودی دین و ایمان شخص است و شیطان با آن همه عبادت به وسیله تکبر، ملعون شد. حرص و طمع، دشمن شخصیت انسان است، همان طوری که حضرت آدم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به وسیله آن از بهشت خارج شد. حسد سبب همه خلاف ها و زشتی هاست و به همین جهت، قاییل برادر خود هابیل را به قتل رساند.

۵. پرهیز از خشم

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

«لا يعرف الرأى الا عند الغضب»؛ قدرت اندیشه و خصلت های درونی انسان هنگام خشم، شناخته و آشکار می شود»^(۲)

از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سؤال کردند: «عظمت و بزرگی در چیست؟» فرمودند: «در هنگام خشم عطا کند و از جرم و خطا درگذرد»^(۳)

ص: ۲۷۳

۱- (۱). همان.

۲- (۲). محمد دشتی، فرهنگ سخنان امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۵، قم: مؤسسه امیرالمؤمنین ۷، ۱۳۸۲.

۳- (۳). حرانی، همان، ص ۲۲۵.

دلیل ظهور خصلت های درونی انسان هنگام خشم، این است که شخص در این حالت نمی داند چه می گوید و چه می کند و نیز در روایات آمده که خشم و غضب نوعی جنون است.

۶. محبت

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این باره فرمود:

ای فرزند آدم! نسبت به محرمات الهی عقیف و پاک دامن باش تا عابد و بنده خدا باشی. بر آنچه خداوند سبحان برایت تقسیم و مقدر نموده است

راضی باش، تا همیشه بی نیاز باشی. به همسایگان، دوستان و هم نشینان خود نیکی و احسان نما تا مسلمان محسوب شوی. با افراد [مختلف] آن چنان برخورد کن که انتظار داری دیگران همان گونه با تو برخورد کنند. (۱)

۷. هم نشینی با فقرا

سیوطی در کتاب تاریخ الخلفاء روایت کرده که هنگامی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مکانی نشسته بودند و چون خواستند از آن جا بروند، فقیری وارد شد. امام به آن مرد فقیر خوشامد گفته، با او ملاطفت کردند و سپس به او فرمودند:

انک جلست علی حین قیام منا افتاذن بالانصراف؟

ای مرد تو وقتی نشستی که ما برای رفتن برخاستیم، آیا اجازه رفتن به من می دهی؟ مرد فقیر عرض کرد: «نعم یا بن رسول الله» (۲) آری ای پسر رسول خدا.

۸. رفع حاجت نیازمندان

ابراهیم بیهقی، از دانشمندان اهل سنت، در کتاب المحاسن و المساوی روایت

ص: ۲۷۴

۱- (۱). ورام، همان، ص ۷۹، ح ۳۳.

۲- (۲). سیوطی، همان، ص ۷۳.

کرده که مردی نزد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمد و اظهار نیاز کرد. امام بدو فرمود:

«اذهب فاكتب حاجتك في رقعة و ارفعها الينا نقضها لك!»؛ برو و حاجت خود را در نامه ای بنویس و برای ما بفرست؛ ما حاجت را برمی آوریم!

آن مرد رفت و حاجت خود را در نامه ای نوشته، برای امام ارسال داشت و آن حضرت دو برابر آنچه را خواسته بود به او عنایت فرمود. شخصی که در آن جا نشسته بود عرض کرد:

«ما كان اعظم برکه الرقعة عليه يابن رسول الله!»؛ به راستی چه پر برکت بود این نامه برای این مرد ای پسر رسول خدا! امام فرمود:

برکتها علينا اعظم حين جعلنا للمعروف اهلا، اما علمت ان المعروف ما كان ابتداء من غير مسئلة، فاما من اعطيته بعد مسئلة فانما اعطيته بما بذل لك من وجهه؛

(۱) برکت او زیادت تر بود که ما را شایسته این کار خیر و بذل و بخشش قرار داد، مگر ندانسته ای که بخشش و خیر واقعی، آن است که بدون سؤال و درخواست باشد، و اما آنچه را پس از درخواست و مسئلت بدهی، آن را در برابر آبرویش پرداخته ای!

د) شاخص های اقتصادی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت

۱. پرهیز از اسراف

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

سمعت جدی (ص) يقول: من وجد لقمة ملقاه فمسحها او غسلها ثم اكلها اعتقه الله تعالى من النار (۲).

ص: ۲۷۵

۱- (۱). ابراهیم بیهقی، المحاسن، ص ۵۵، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۱۵۳.

۲- (۲). مرعشی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۱۵۲.

از جدم پیامبر (ص) شنیدم که فرمودند: «هر کس یک لقمه نان را که روی زمین افتاده [است]، بردارد و آن را پاک کند و یا بشوید و سپس آن را بخورد، خداوند تعالی او را از آتش جهنم نجات خواهد داد.»

۲. انفاق

انفاق و بخشش بی سابقه یکی دیگر از صفات برجسته امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. ابوهشام قنَاد می گوید:

من از بصره برای حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کالا می بردم. هنگام خرید با من چانه می زد و متاع را خریداری می کرد ولی گاه من هنوز نشسته بودم که تمام آن را در راه خدا می بخشید و می گفت: پدرم از رسول خدا (ص) نقل کرده است که فرمود:

«المغبون لا محمود ولا مأجور»^(۱) فریب خورده نه ستوده است و نه دارای اجر و پاداش .

انفاق به مادیات محدود نمی شود، بلکه هر چیزی را در بر می گیرد که بتواند برای دیگران سودمند باشد. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایتی به انفاق دانش تأکید می فرماید:

دانش خویش را به مردم بیاموز و علم دیگران را یاد بگیر؛ زیرا در این صورت، دانش خود را پایدار کرده ای و آن چه را نمی دانستی، فراگرفته ای.

(۲)

۳. برنامه ریزی

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

واعمل لدنیاک کأنک تعيش ابدأ و اعمل لآخرتك کأنک تموت غدأ^(۳)

در دنیا [از نظر اقتصاد و صرفه جویی و...] چنان برنامه ریزی کن، مثل آن که می خواهی همیشه با دوام باشی و نسبت به آخرت به نوعی حرکت و کار کن مثل این که فردا خواهی مرد.

ص: ۲۷۶

۱- (۱) . محمود شریفی و همکاران، فرهنگ جامع سخنان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۶۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۵.

۲- (۲) . مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۱۱۱.

۳- (۳) . مرعشی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۲۰.

در این جا تنها به یک مورد اشاره می کنیم که شاید بتوان آن را مهم ترین شاخص در زندگی آن حضرت بیان نمود:

صلح برای پاسداری از کرامت مؤمنان

صلح آن حضرت مهم ترین بعد سیاسی فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه، برای حراست از کرامت، عزت و حرمت خون مؤمنان بود نه تسلیم و سازش و زبون کردن آنان.

مورخان نوشته اند که روزی رسول خدا (ص) ضمن اظهار محبت به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

أَنْ هَذَا رِيحَانَتِي وَأَنْ ابْنِي هَذَا سَيْدٌ، سَيُصَلِّحُ اللَّهُ بَيْنَ فِتْنَتَيْنِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۱)

همانا حسن ریحانه من است و این فرزندم سید و بزرگ است و به زودی خداوند به دست او بین دو گروه مسلمان، صلح برقرار خواهد کرد.

این سخن، یک پیش گویی از رسول خدا (ص) بود که در آینده بین دو گروه از مسلمانان جنگ و خون ریزی خواهد شد و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بین آن دو، صلح و دوستی برقرار خواهد کرد.

علامه قندوزی در کتاب

ینابیع الموده آورده که آن حضرت درباره علت صلح با معاویه چنین فرمود:

ای مردم، به خوبی دانسته اید که خدای بزرگ شما را به وسیله جد من هدایت فرمود، و از گمراهی نجات داد، و از نادانی رهانید، و پس از

خواری عزیزتان کرد و بعد از کمی عددتان بسیار کرد. معاویه درباره حقی که

ص: ۲۷۷

مخصوص به من است، با من به منازعه برخاسته و من صلاح امت و قطع

فته را در نظر گرفتم و شما هم با من بیعت کردید تا با هر کس که من مسالمت کردم مسالمت کنید، و با هر کس جنگیدم بجنگید. و من چنان دیدم که با معاویه به مسالمت رفتار کنم و آتش بس برقرار سازم و با او مصالحه کنم، و چنان دیدم که جلوگیری از خون ریزی بهتر است، و منظوری از این کار جز خیرخواهی و بقای شما ندارم و اگر چه می دانم شاید برای شما آزمایش و بهره ای است تا مدتی معین. (۱)

شاخص های علمی و فرهنگی جنبه های فضایل و مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه علمای اهل سنت

۱. بلاغت

محبّ الدین طبری به سندش نقل کرده که معاویه به حضرت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عرض کرد: «بلند شو و برای مردم خطبه بخوان.» ابوسعید می گوید: امام در بین خطبه اش فرمود:

ای مردم! هر کس مرا شناخت که شناخته و هر کس مرا نشناخت، من حسن بن علی بن ابی طالب هستم؛ من فرزند رسول خدایم؛ من فرزند بشارت دهنده ام؛ من فرزند بیم دهنده ام؛ من فرزند چراغ نورافشانم؛ من فرزند زینت آسمانم؛ من فرزند کسی هستم که به عنوان رحمت عالمیان مبعوث شد؛ من پسر کسی هستم که به سوی جن و انس مبعوث گشت؛ من فرزند کسی هستم که زمین برای او محل سجده و طهارت قرار داده شد؛ من فرزند کسی هستم که خداوند پلیدی را از آنان دور کرده و کاملاً پاکشان نموده (۲).

۲. تفکر و اندیشه کردن

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ص: ۲۷۸

۱- (۱). قندوزی، ینابیع الموده، ص ۲۹۳، چاپ اول، قم: دار اسوه، ۱۴۱۶ ق.

۲- (۲). محب الدین طبری، ذخائرالعقبی، ص ۱۴۰، قاهره، مکتبه القدسی، ۱۳۵۶ ق.

اوصیکم بتقوی الله و ادامہ التفکر، فان التفکر ابوکل خیر و امه»

(۱) شما [شیعیانم] را به پروا پیشگی و اندیشیدن دایم سفارش می کنم؛ زیرا تفکر، پدر و مادر [و ریشه و اساس] تمام خوبی هاست.

در جای دیگری اظهار می دارد:

عجبت لمن یتفکر فی مأکوله کیف لا یتفکر فی معقوله فیجب بطنه ما یؤذیه و یودع صدره ما یردیه (۲)

در شگفتی از کسی که در [چگونگی استفاده از] خوراکی های خود اندیشه می کند، ولی درباره معقولات خویش اندیشه نمی کند. پس از آنچه معده اش را آزار می دهد، دوری می کند، در حالی که سینه [و روح] خود را از پست ترین چیز پر می کند.

۳. هم نشینی زیاد با علما

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

من اکثر مجالسه العلما اطلق عقلا لسانه، و فتق مراتق ذهنه، و سر ما وجد من الزیاده فی نفسه، و کانت له ولایه، لما یعلم، و افاده لما تعلم (۳)

هر کس با علما بسیار مجالست نماید، سخنش در بیان حقایق آزاد و روشن و ذهن و اندیشه اش باز خواهد شد، و توسعه می یابد و بر معلوماتش افزوده می گردد و به سادگی می تواند دیگران را هدایت نماید.

۴. هم نشینی با منتقدان جهت آگاه سازی

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید:

ان من خوفک حتی تبلغ الامن، خیر ممن یومنک حتی تلتقی الخوف (۴)

ص: ۲۷۹

۱- (۱). ورام، همان، ج ۱، ص ۵۳.

۲- (۲). مجلسی، همان، ج ۱، ص ۲۱۸.

۳- (۳). مرعشی نجفی، همان، ج ۱۱، ص ۲۳۸.

۴- (۴). همان، ص ۲۴۲.

همانا کسی که (تو را در برابر عیب ها و کمبودها) هشدار دهد تا آگاه و بیدار شوی، بهتر از آن کسی است که فقط تو را تعریف و تمجید کند تا بر عیب هایت افزوده گردد.

۵. فرامبری دانش

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) می فرماید

تعلّموا العلم فان لم تستطعوا حفظه فاكتبوه و ضعوه في بيوتكم

(۱) دانش را (از هر طریقی) فرا گیرید و چنان چه نتوانستید آن را در حافظه خود نگه دارید، ثبت کنید و بنویسید و در منازل خود در جای مطمئن قرار دهید.

۶. پرورداری از علم الهی

عثمان بن عفان درباره علم امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) خطاب به شخصی که در نزد او حاضر بود می گوید:

وَمَنْ لَكَ بِمِثْلِ هَؤُلَاءِ الْفُتَيِّهِ اَوْلَيْكَ فُطِمُوا الْعِلْمَ فُطِمَا وَحَارُوا الْحَيْرَ وَالْحِكْمَةَ (۲)

کجا می توانی مثل این جوان ها را پیدا کنی؟ آنان [از خاندانی هستند] که کانون علم و حکمت و سرچشمه نیکی و فضیلتند.

نتیجه

پیشوای دوم شیعیان، نه تنها از نظر علم، تقوا، زهد و عبادت، مقامی برگزیده و ممتاز داشتند، بلکه از لحاظ بذل و بخشش و دست گیری از بیچارگان و

درماندگان نیز در عصر خود زبانزد خاص و عام بودند. وجود گرامی آن حضرت، آرام بخش دل های دردمند، پناهگاه مستمندان و تهی دستان، و نقطه امید درماندگان

ص: ۲۸۰

۱- (۱). همان، ص ۲۳۵.

۲- (۲). مجلسی، همان، ج ۴۳، ص ۲۳۲-۳۳۳، روایت ۴.

بود. هیچ فقیری از در خانه آن حضرت دست خالی برنمی گشت. هیچ آزرده دلی شرح پریشانی خود را نزد آن بزرگوار بازگو نمی کرد، جز آن که مرهمی بر دل آزرده او نهاده می شد.

دامنه شخصیت بی مانند سبط اکبر پیامبر (ص) امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن قدر گسترده است که نشانه های آن در تمام کتاب های حدیث، تراجم، سیره، تاریخ و مناقب فراوان به چشم می خورد. فروتنی، خداترسی، روابط حسنه، احترام متقابل و کمک به بینوایان، از ابعاد برجسته زندگی آن سرور جوانان بهشتی است. آن بزرگوار بازویی علمی، قضایی و نیرویی بسیار کارآمد برای حکومت علوی و شخص امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند.

ابعاد مختلف مناقب و فضیلت های ایشان بر همگان روشن است و همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی بر آن صحه گذاشته اند. شاخص های ابعاد مختلفی که در این پژوهش آورده شد، بسیار زیاد است ولی در نوشتار حاضر به برخی از آن ها به اختصار اشاره شد.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن اثیر، عزالدین علی بن ابی الکریم، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۵ ق.

۲. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۹ ق.

ص: ۲۸۱

ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) من كتاب الطبقات، پژوهش سيدعبدالعزیز طباطبائی معروف به «محقق طباطبائی»، تراثنا. شماره ۱۱، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوعبدالله محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ). ج ۲، قم: مؤسسه علامه للنشر، ۱۳۷۹ ق.

۵. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.

۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البدایه و النهایه. بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق.

۷. ابن مزاحم، نصر، واقعه صفین، قم: مکتبه بصیرتی، ۱۳۸۲ ق.

۸. ابن واضح، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، نجف: المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۴ ق.

۹. اکبرنژاد، مهدی، امام حسن و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایات اهل سنت، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۰.

۱۰. امین، سیدمحسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.

۱۱. بیهقی، ابراهیم بن محمد، المحاسن و المساوی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.

۱۲. ترخان، قاسم، نگرشی عرفانی، فلسفی و کلامی به شخصیت و قیام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: چاپ الهادی. ۱۳۸۸.

۱۳. حرانی، حسن بن علی بن الحسن بن شعبه، تحف العقول، تهران: مکتب الصدوق، ۱۳۷۶ ق.

۱۴. حسینی شیرازی، شهید سیدحسن، کلمه الامام الحسن، چاپ چهارم، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ ق.

۱۵. حسینی عاملی، سیدجعفر مرتضی، الحیاه السیاسیه للامام الحسن فی عهد الرسول و الخلفاء الثلاثه بعده، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴.
۱۶. دشتی، محمد، فرهنگ سخنان امام حسن مجتبی (عَلَّیْهِ السَّلَامُ)، قم: مؤسسه امیرمومنان (عَلَّیْهِ السَّلَامُ)، ۱۳۸۲.
۱۷. ذهبی، ابی عبدالله محمد بن احمد بن عثمان، سیر اعلام النبلاء، پژوهش شعیب ارناووط و محمد نعیم عرقسوسی، چاپ نهم، بیروت: مؤسسه رسالت، ۱۴۱۳ ق.
۱۸. سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۳۸۳ ق.
۱۹. شریفی، محمود و همکاران، فرهنگ جامع سخنان امام حسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) [ترجمه کتاب موسوعه کلمات الامام الحسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ)]، مترجم: علی مویدی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۵.
۲۰. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لا یحضره الفقیه، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
۲۱. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، خصال، ترجمه محمدباقر کوه کمره ای، چاپ نهم. تهران: کتابچی، ۱۳۷۴.
۲۲. طبرسی، حسن بن فضل، اعلام الوری بالاعلام الهدی، قم: مؤسسه آل البيت: لاحیات التراث، ۱۴۱۳ ق.
- ۲۳..
۲۴. طبری، محب الدین، ذخائر العقبی، القاهره: مکتبه القدسی، ۱۳۵۶ ق.
۲۵. طوسی، محمد، تهذیب الاحکام، ج ۹، چاپ سوم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۵ ق.
۲۶. عسقلانی شافعی، احمد بن علی بن حجر أبو الفضل شهاب الدین، تهذیب التهذیب. بیروت: دارالفکر، ۱۳۲۵ ق.

٢٧. عسقلاني شافعي، احمد بن علي بن حجر ابوالفضل شهاب الدين، الاصابه في تمييز الصحابه، تحقيق: علي محمد البجاوي، بيروت: الطبعه الاولى، ١٤١٢ ق.
٢٨. قرشي، باقر شريف، حياه الامام الحسن بن علي، نجف: مطبعه الآداب، ١٣٨٥ ق.
٢٩. قمي، عباس، انوار البهيه في تواريخ الحجج الالهيه (نگاهي بر زندگي چهارده معصوم)، قم: ناصر، ١٣٧٢.
٣٠. قندوزي، سليمان بن ابراهيم حنفي، يتايغ الموده. چاپ اول. قم: داراسوه، ١٤١٦ ق.
٣١. لباف، علي، حقايق پنهان، چاپ دوم، تهران: مركز فرهنگي انتشاراتي منير، ١٣٨٥.
٣٢. مالكي، علي بن محمد بن احمد (معروف به ابن الصباغ)، الفصول المهمه في معرفه احوال الائمه، چاپ اول، بيروت: مؤسسه الاعلمي، ١٤٠٨ ق.
٣٣. متقي هندی، حسام الدين، كنز العمال، بيروت: الرساله، ١٤٠١ ق.
٣٤. مجلسي، محمدباقر، بحارالانوار، چاپ سوم، بيروت: داراحياء التراث العربي، ١٤٠٣ ق.
٣٥. محمدي ري شهري، محمد، ميزان الحكمه، قم: مكتب الاعلام الاسلامي، ١٣٦٢.
٣٦. مرعشي نجفي، شهاب الدين، ملحقات احقاق الحق، قم: مكتبه آيه الله المرعشي، ١٤٠٩ ق.
٣٧. نوري، ميرزا حسين (محدث)، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ١٤٠٨ ق.
٣٨. نيشابوري، ابو عبدالله محمد بن محمد، المستدرک علي الصحيحين، پژوهش يوسف عبدالرحمان مرعشي. بيروت: دارالمعرفه، ١٤٠٦ ق.

٣٩. هيثمي، ابي العباس احمد بن محمد بن محمد بن علي ابن حجر، الصواعق المحرقة على اهل الرفض والضلال والزندقه، الطبعه الاولى، تحقيق: عبدالرحمان بن عبدالله التركي وكامل محمد الخراط، بيروت: مؤسسه الرساله. ١٩٩٧ م.

٤٠. وافى، حسين بن السيد احمد، تاريخ الكوفه. نجف: المكتبه المرتضويه، ١٣٥٦ ق.

٤١. ورام، ابن ابي فراس و مايكل اشترى، مجموعه ورام (تنبيه الخواطر و نزاهه النواظ)، تهران: دارالكتب الاسلامي، ١٣٦٨.

ص: ٢٨٥

دکتر نعمت الله صفری فروشانی

سیده معصومه اخلاقی

چکیده

شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید به لحاظ مباحث تاریخی، از کتاب های تاریخی محسوب می شود که پژوهش گران تاریخ به آن توجه دارند. شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از موضوعاتی است که ابن ابی الحدید ذیل نامه ۳۱ نهج البلاغه به آن پرداخته است. این بخش دربردارنده موضوعات متنوعی از زندگی و شرح حال امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. ابن ابی الحدید در شرح خود، تلاش کرده دیدگاهی منصفانه نسبت به وقایع و شخصیت های تاریخی داشته باشد، با این حال از دیدگاه های کلامی و عقیدتی خود چشم پوشی نکرده و به نظر می رسد در انتخاب داده ها و قضاوت های خود، سعی کرده به معتقداتش آسیبی وارد نیاید. گزینش روایات با رعایت مسأله فوق و نیز تحلیل آن ها در بخش زندگانی امام حسن

(عَلَيْهِ السَّلَامُ) آشکارا به چشم می خورد، به گونه ای که گاه قضاوت را دشوار دیده و از آن دست برداشته است، از جمله واقعه صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ). با وجودی که این موضوع از بحث برانگیزترین بخش های زندگی امام به شمار می آید، مبهم و نارسا رها شده است.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید.

شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید معتزلی، یکی از منابع مهم تاریخ اسلام محسوب می گردد که اطلاعات مهمی درباره وقایع تاریخی در اختیار قرار می دهد. نویسنده سعی کرده با نگاهی عقل گرایانه با گزارش های تاریخی مواجه گردد، با این حال این اثر مانند هر منبع دیگر قابل نقد و کاوش است.

زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از جمله مباحثی است که در این اثر به آن توجه شده و نویسنده نسبتاً مفصلاً به آن پرداخته است. گزارش ها در موضوعات مختلف و متنوع بیان شده که به تبیین بخش هایی از زندگی امام کمک می کند؛ اما با وجود این، بررسی گزارش ها و پیراستن آن ها تا حد توان، راه را برای نشان دادن تاریخ واقعی هموارتر می کند. این نوشته، ضمن معرفی و تحلیل زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نهج البلاغه ابن ابی الحدید، در پی بررسی گزارش ها و نقد نمونه هایی از آن هاست

معرفی ابن ابی الحدید (۵۸۶-۶۵۶ ق)

عزالدین عبدالحمید بن داوود بن هبه الله بن محمد بن حسین بن عزالدین بن اثیر مدائنی معتزلی که از بزرگان قرن هفتم هجری و از سرشناسان است، به نقلی در

سال ۵۸۶ در مدائن به دنیا آمد و در همان جا رشد کرد.^(۱) به گفته یاقوت حموی، در مداین متولد و در کرخ بزرگ شد. مردم کرخ و مداین در این دوره شیعه امامیه بودند.^(۲) از کودکی و دوران تحصیل او چندان اطلاعی در دست نیست هرچند او خود در شرح

نهج البلاغه تصریح نموده که در مدارس نظامیه تحصیل کرده است.^(۳)

ص: ۲۸۷

۱- (۱). ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۱۳، ص ۱۸۱.

۲- (۲). حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۴۸ و ج ۵، ص ۷۵.

۳- (۳). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۴، ص ۲۸۰.

او در دستگاه حکومتی مستنصر بالله، خلیفه عباسی، به کتابت و دبیری اشتغال داشت. (۱) اشتغالات سیاسی دیگری نیز دارا بود. (۲) او را ادیب و از عالمان بزرگ عصر خویش (۳) توصیف کرده اند که اطلاعات وسیعی در زمینه تاریخ داشت. (۴) او شرح نهج البلاغه را برای کتاب خانه وزیر مؤیدالدین محمد بن علقمی نوشت. (۵)

درباره مذهب ابن ابی الحدید نظرهای مختلفی بیان شده است. برخی از اظهار نظر صریح درباره مذهب او خودداری کرده اند، اما معتقدند وی در راه مذهب غالب اهل مداین گام نهاد که در آن دوران تشیع و غلو بود و به مذهبشان شباهت یافت. هم چنین قصاید معروف به علوی ات سبع را به روش آنان به نظم درآورد و در آن غلو و زیاده روی نمود و در بسیاری از ابیات آن در بیان مذهب زیاده روی کرد. (۶) دیدگاه عالمان شیعه درباره او یکسان نیست؛ برخی چون نویسنده روضات الجنات او را قطعاً شیعه می دانند. (۷) وی تحت تأثیر نزدیکی برخی عقاید ابن ابی الحدید و دفاعیات او از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) (۸)

و به ویژه سرودن قصاید علوی ات سبع است.

اما باز بنابر آنچه در شرح نهج البلاغه آمده، با توجه به عقایدی چون انکار

نص بر امامت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) و پذیرفتن درستی خلافت ابوبکر و توجیه وصیت

ص: ۲۸۸

-
- ۱- (۱) . سیوطی، حسن، المحاضره فی تاریخ مصر و القاهره، ج ۲، ص ۲۰۷.
 - ۲- (۲) . ربیعی، العذیق، النضید بمصادر ابن ابی الحدید فی شرح نهج البلاغه، ص ۸۴ ۸۳.
 - ۳- (۳) . الیان سرکیس، معجم المطبوعات العربیه، ج ۱، ص ۲۹.
 - ۴- (۴) . زرکلی، الاعلام، ج ۳، ص ۲۸۹.
 - ۵- (۵) . ابن طقطقی، الفخری، ص ۳۲۱.
 - ۶- (۶) . ابن کنیر، البدایه و النهایه، ج ۱۳، ص ۱۵.
 - ۷- (۷) . نک: محمود دزفولی و محمد زارع، شرح ابن ابی الحدید بر نهج البلاغه (معرفی و نقد)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، پاییز ۱۳۸۶، شماره ۱۸۳.
 - ۸- (۸) . ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۸، ص ۳۰۱.

پیامبر (ص) و عدم ارتباط آن با وصایت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۱) و مجاز شمردن تقدم مفضول بر فاضل، (۲) در شیعه بودن ابن ابی الحدید تردید وجود دارد. او در سرتاسر کتابش به معتزلی بودن خود و اعتقاداتش و درستی خلافت خلفای سه گانه پیش از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اقرار می کند و بزرگان معتزله را شیوخ خود می خواند. (۳) وی در تحلیل برخی وقایع، آشکارا با دیدگاه های شیعه مخالفت کرده است. (۴) می توان گفت عقاید معتزلی او و هم نشینی با دانشمندان شیعه چون ابن علقمی و نیز به گفته برخی نقل مکان او به بغداد و آشنایی با دانشمندان آن جا که سبب تعدیل اعتقادات او شده، (۵) باعث گردید که مطالبی هم راستا با عقاید شیعه بنگارد.

شرح نهج البلاغه و جایگاه علمی آن

ابن ابی الحدید کتاب را به درخواست ابن علقمی اسدی وزیر شیعی آخرین خلیفه عباسی المستعصم بالله نوشت. وی را در مقدمه خود، ستوده است. (۶) به عقیده برخی، گویی در این نگارش چشمی به خلیفه شافعی و چشمی به وزیر شیعی او داشت. (۷)

شاید مسامحه های او در نقل وقایع و نیاوردن موضعی روشن در برخی

موارد نیز به این سبب بود تا موجبات رنجیدن خاطر هیچ کدام را فراهم نکند.

دخالت دادن عقل در تحلیل گزارش ها، از ویژگی های تاریخ نگاری ابن ابی

ص: ۲۸۹

۱- (۱). همان، ج ۱، ص ۷؛ ج ۲، ص ۲۹۶.

۲- (۲). همان، ج ۱، ص ۳.

۳- (۳). همان، ج ۱، ص ۱۰؛ ج ۴، ص ۶۳؛ ج ۱، ص ۱۸۶.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۱ و ص ۶۰؛ هم چنین نک: محمود مهدوی دامغانی، نکته هایی درباره ابن ابی الحدید و شرح نهج البلاغه، مجله میراث جاویدان، سال هفتم، شماره ۱ و ۲.

۵- (۵). آل. ویکا واکلیری، ابن ابی الحدید، تاریخ اسلام، سال ۱۳۸۴، شماره ۲۲.

۶- (۶). مقدمه شرح نهج البلاغه، تصحیح ابوالفضل ابراهیم، ص ۴.

۷- (۷). واسعی، جانشینان پیامبر (ص) در پرتو نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ص ۷۴.

الحدید است. وی با استفاده از عقل، برخی وقایع را تحلیل می‌کند. برای مثال، وی در شرح خطبه ۹۲ امام، (۱) نظر غالیان مبنی بر علم غیب امام را رد می‌کند و آگاه بودن فردی را تمام امور غیبیه ناممکن می‌داند. (۲)

نگاه نسبتاً منصفانه ابن ابی الحدید به تاریخ نیز از ویژگی‌های این اثر است. او کوشیده تا منصفانه به تاریخ بنگرد و آن را تحلیل کند. وی در موارد زیادی نظرها و گزارش‌های منابع شیعی را آورده (۳) و گاه با آن همراه شده است. اما با این حال، در بسیاری موارد، نتوانسته اعتقادات کلامی خود را نادیده بگیرد. این حقیقت در جایی که خواسته است درباره عمر و ابوبکر و عایشه به قضاوت بنشیند و یا سخنان امام را درباره ایشان تحلیل کند، کاملاً مشهود است. (۴) ابن ابی الحدید کوشیده خطبه شششقیه امام را نیز توجیه کند که در تقبیح عمل ابوبکر و غضب خلافت بیان شده است. او سخنان امام را گله‌ای می‌داند که از ابوبکر برای ترک اولاد داشت. در واقع سعی کرده سخنان امام را به گونه‌ای تعبیر و تفسیر کند تا نه به اعتقادات کلامی وی آسیبی رسد و نه شبهه‌ای در ارادت او به امام وارد آید. (۵)

یکی از نکات جالب توجه در شرح نهج البلاغه منابع آن است. این کتاب به لحاظ گستردگی و اعتبار منابع مورد استفاده و نیز تقدم این منابع اهمیت فراوان دارد. نویسنده به دلیل دست‌رسی به کتابخانه‌های عظیم آن دوره، از منابع بسیاری

بهره برده است که برخی از آن‌ها در حملات مغولان از بین رفت و این کتاب تنها با یکی از معدود واسطه‌های انتقال مطالب آن‌ها به ادوار بعدی است. به

ص: ۲۹۰

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۴۴.

۲- (۲). محمود، حیدری آقایی، روش‌شناسی تاریخی ابن ابی الحدید، پژوهش و حوزه، ش ۱۳، ص ۶۶.

۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۹، ص ۲۵۱؛ ج ۱، ص ۲۱۹.

۴- (۴). همان، ج ۱، ص ۱۸۳، ج ۲، ص ۶۰؛ ج ۱۲، ص ۳-۴.

۵- (۵). همان، ج ۲، ص ۵۱.

کتابخانه های بغداد بوده و کتابخانه ده هزارجلدی ابن علقمی را در اختیار داشته، به کتاب های فراوانی مراجعه کرده که بیش تر آن ها پیش از تاریخ طبری نگاشته شده اند.

این کتاب به دلیل مطالب ارزشمند سیره ای و تاریخی اش، به عنوان یکی از منابع مطالعاتی این رشته به شمار می آید. ابن ابی الحدید درباره حوادث تاریخ صدر اسلام اطلاعات مفصل و مفیدی نقل می کند. حجم بالای اطلاعات موجود در این کتاب، در کنار منابع معتبری که از آن ها اخذ شده، آن را در زمره منابع تاریخی مهم قرار داده است.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید

ابن ابی الحدید ذیل نامه ۳۱ امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که آن را در بازگشت از صفین برای فرزندش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نگاشت، شرحی نسبتاً مفصل درباره زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده است. ۷۲ روایت این بخش از راویان مختلف نقل شده که بر اساس تعداد روایات می توان آن ها را به این ترتیب آورد: مدائنی (م ۲۲۸)،^(۱) ابوالفرج اصفهانی (م ۲۵۶)،^(۲) محمد بن حیب (م ۲۴۵)،^(۳) زبیر بن بکار (م ۲۵۶)،

(۴) ابواسحاق سبئی

ص: ۲۹۱

- ۱- (۱) . علی بن محمد مدائنی از تاریخ نگاران مشهور قرون دو و سه هجری و اهل بصره بود. برخی وی را در حدیث چندان قوی ندانسته اند. (ذهبی، میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۳) اما برخی دیگر او را ثقه خوانده اند. وی در اخبار، مغازی و انساب عالم بود. (ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱۶، ص ۲۹۱)
- ۲- (۲) . ابوالفرج علی بن حسین از نوادگان مروان حکم و زیدی مذهب بود. نسب مروانی و مذهب شیعی و باعث تعجب برخی شده است. نزد بویهیان و عباسیان به خصوص وزیر مهلبی ارج و قرب زیادی داشت و مدتی در دستگاه حکومتی به کتابت اشتغال داشت. (نک: ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۱۴ (مقدمه).
- ۳- (۳) . ابوجعفر محمد بن حیب مورخ، لغوی، نحوی و عالم به علم تاریخ بود. وی را عالم به اخبار و انساب و ثقه خوانده اند. (ذهبی، تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۲۷۶) مذهب او معلوم نیست. اما برخی به استناد این که وی عایشه، ابوبکر و عمر را با عبارت رحمه الله و نام خدیجه و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را با رضی الله عنه همراه می کند و گاه خطاهایی را به عمر نسبت داده است، وی را شیعه می شمارند. (دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۱۹۹).
- ۴- (۴) . از اولاد عبدالله بن زبیر و از اعیان علما و نسب شناس بود. (حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۷۹).

روایات دیگری نیز به شکل پراکنده در لابه لای مطالب کتاب درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) وجود دارد.

موضوعاتی که در شرح نامه ۳۱ جای گرفته، به ترتیب تعداد روایاتی که به هر کدام اختصاص یافته است عبارت اند از: وقایع جنگ و صلح و پس از آن (۲۲ روایت)، درگذشت امام در اثر سم و جریان به خاک سپاری ایشان (۱۹ روایت)، جهت گیری های سیاسی امام پس از صلح (۸ روایت)، مناقب امام (۸ روایت)، ازدواج ها و طلاق های امام (۷ روایت). موضوعات دیگر که کم تر به آن ها پرداخته عبارتند از: تولد و نام گذاری امام، فتنه انگیزی معاویه و عدم وفاداری نسبت به شروط قرار داد. مباحث پراکنده ای که در ذیل شرح دیگر وقایع می توان یافت نیز گاه مطالب مهمی را شامل می گردد؛ مباحثی چون دفاع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از عثمان، مناظرات امام با مخالفان و رابطه امام و معاویه پس از صلح. در هر حال، در نگاهی کلی، می توان دریافت که آنچه بخش اعظم این شرح را تشکیل می دهد، روایات درباره جنگ و صلح امام با معاویه است. این روایات علاوه بر این که طولانی ترین روایات را تشکیل می دهند، از دو راوی مدائنی و ابوالفرج اصفهانی نقل شده اند.

تولد و نام گذاری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام)

ابن ابی الحدید سه روایت درباره تولد و نام گذاری ایشان آورده که هر سه از

کتاب انساب قریش زبیر بن بکار نقل شده است: «حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَام) در نیمه رمضان سال سوم هجری متولد شد و پیامبر (ص) او را حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نام نهاد.» در روایت دیگر آمده است: «پیامبر (ص) حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) را - که خداوند از ایشان

ص: ۲۹۲

خشنود باد - به روز هفتم تولدشان نام نهاد و نام حسین مشتق از حسن است. « سپس روایتی درباره تراشیده شدن موهای سرشان و این که حضرت فاطمه (س) به وزن آن نقره صدقه دادند، آورده است. (۱) درباره نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) روایات فراوانی وجود دارد که وی تنها بر این تعداد محدود تکیه نموده و به دیگر روایات اشاره ای نکرده است. این روایات را می توان به چند دسته تقسیم کرد:

۱. روایاتی که در آن ها امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حرب گذاشته بودند که پیامبر (ص) آن را به حسن تغییر دادند. (۲)

۲. روایاتی که در آن ها گفته شده امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حمزه و نام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را جعفر نهاد، اما پیامبر (ص) آن ها را به حسن و حسین تغییر دادند. (۳)

۳. در برخی گزارش ها آمده که امام در نام گذاری فرزندان خود بر پیامبر (ص) پیشی نگرفتند و پیامبر (ص) نام آن ها را حسن و حسین نهادند. (۴)

۴. گزارش هایی که چون دسته سوم تنها به نام گذاری آن ها توسط پیامبر (ص) اشاره کرده اند: اما تفاوت این دسته با گزارش های پیشین در این است که در آن ها به این نکته اشاره نشده که حسن و حسین معرب شبر و شبیر فرزندان هارون بوده اند.

اما در سه دسته پیشین گفته شده که پیامبر (ص) نام آنان را از شبر و شبیر گرفتند.

(۵)

ص: ۲۹۳

۱- (۱). ابن ابی الحدید، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ص ۳.

۲- (۲). بلاذری، انساب الأشراف، ج ۱، ص ۴۰۴؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۱۶۹؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ج ۲، ص ۶۹۰.

۳- (۳). ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۹۷؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۴۸۸؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ج ۲، ص ۶۹۰.

۴- (۴). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۱۶۹؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ج ۲، ص ۶۹۰.

۵- (۵). روایات مربوط به نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متنوع و متناقض است که به بررسی و نقد نیاز دارد.

ابن ابی الحدید در هشت روایت، مناقب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در یک جا و چند روایت دیگر از مناقب امام را به شکل پراکنده در لابه لای دیگر بخش های کتاب گنجانده است. او در این مورد، روایاتی از محمد بن حبیب، مدائنی و زبیر بن بکار نقل کرده است. شارح در روایتی از زبیر بن بکار، از زینب بنت ابورافع آورده است:

فاطمه (س) در بیماری پیامبر (ص) که در آن رحلت فرمود، دو پسرش را به حضور آن حضرت آورد و عرض کرد: یا رسول الله، این دو پسران تو هستند چیزی به آن ها ارزانی فرمای! پیامبر (ص) فرمود: «هیبت و سروریم از آن حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جرأت و بخشندگی ام از آن حسین خواهد بود.»^(۱)

در این قسمت هم چنین روایاتی درباره تقوا و سخاوت و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وجود دارد.^(۲)

مدائنی درباره سخاوت امام به نقل از محمد بن حبیب در امالی می گوید:

امام پانزده بار پیاده حج گزاردند، در حالی که اسب های یدک همراه ایشان برده می شد. دوبار همه مال خود را بخشیدند و سه بار دیگر مال خود را با خدای تعالی قسمت فرمودند و چنان بود که کفش خود را هم یک لنگه را

می بخشیدند و یکی را نگاه می داشتند.^(۳)

ص: ۲۹۴

۱- (۱). این روایت در برخی منابع اهل سنت هم چون ابن ابی عاصم، الأحاد و المثانی، ج ۵، ص ۳۷۰؛ طبرانی، المعجم الاوسط، ج ۶، ص ۲۲۲ (در منبع اخیر از ابی رافع نقل شده مه ظاهراً اشتباه شده است) هبثی، مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۱۸۵ و برخی منابع شیعه مثل صدوق، الخصال، ص ۷۷؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۶۵ فتال نیشابوری، روضه الواعظین، ص ۱۵۶؛ روایت شده است. که از زینب بنت ابی رافع نقل شده است.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۰.

۳- (۳). همان، ج ۱۶، ص ۱۰. شاید عبارت آخر کنایه از شدت سخاوت و بخشندگی امام باشد.

ازدواج های امام از جمله موضوعاتی است که ابن ابی الحدید به آن توجه خاصی مبذول داشته و در این باره پنج روایت از مدائینی و دو روایت از محمد بن حبيب آورده که در میان آن ها پنج روایت، امام را به مزواج و مطلاق بودن متهم کرده است.^(۱) دو روایت از ازدواج امام با هند دختر سهیل بن عمرو^(۲) و حفصه دختر عبدالرحمان بن ابوبکر^(۳) آورده است. او به نقل از محمد بن حبيب می گوید: علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند «حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چندان ازدواج کرده و طلاق داده است که می ترسم دشمنی برانگیزد» و باز به نقل از وی گفته شده است: هرگاه حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می خواست یکی از زنانش را طلاق دهد، کنار او می نشست و می فرمود: «آیا اگر چنین و چنان چیزی به تو بدهم خشنود می شوی؟» آن زن می گفت: «چیزی نمی خواهم.» یا می گفت: «آری» و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می گفت: «آن برایت فراهم است.» و چون از کنار او برمی خاست و می رفت آن چه را که نام برده بود، همراه طلاق نامه برای او می فرستاد.

در روایتی دیگر، به گفته مدائینی آمده: «امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بسیار ازدواج کرد». سپس همسران او را نام برده که البته تنها ده نفر را آورده است، درحالی که چند سطر پایین تر به نقل از وی گفته شده: «زنان حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شمردم، هفتاد

زن بود. در روایتی دیگر از مدائینی آمده که: «امام دختر مردی را خواستگاری کرد. آن مرد گفت: "با آن که می دانم تنگدست و بسیار طلاق دهنده زن ها و سخت گیر و دل تنگ هستی، به تو دختر می دهم که از همه مردم والاگهر تری و

ص: ۲۹۵

۱- (۱). همان، ج ۱۶، ص ۱۲-۱۳ و ۲۰.

۲- (۲). همان، ص ۱۲.

۳- (۳). همان، ص ۱۳.

پدر و نی ای تو از همگان برترند." (۱)

ابن ابی الحدید این روایت را نقد کرده، البته گویا روایات دیگر در این

مورد را پذیرفته است. در هر حال نقد او نیز چندان جامع و کامل نمی نماید. وی می گوید:

سخن آن مرد در مورد تنگ دستی و بسیار طلاق دادن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) درست است ولی در مورد سخت گیری و دل تنگی درست نیست؛ زیرا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از همه مردم خوش خوی تر و سینه گشاده تر بودند. (۲)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و دفاع از عثمان

از مباحثی که ابن ابی الحدید به آن پرداخته، جریان محاصره خانه عثمان و شرکت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دفاع از اوست. در این روایات که عمدتاً از ابوجعفر طبری نقل شده، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حضور فعالی در دفاع از عثمان ایفا کرده اند. گفته شده وقتی عثمان از افرادی که برای دفاع از در خانه اش گرد آمده بودند، خواست بازگردند، ایشان بازگشتند جز چند نفر که از جمله ایشان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، محمد

بن طلحه و عبدالله بن زبیر بود. (۳) طبری در ادامه گزارش محاصره خانه عثمان، به هجوم محاصره کنندگان به سوی خانه و جلوگیری از ورود آن ها توسط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و تعدادی دیگر می پردازد. عثمان از آن ها خواست که دست از یاری او بردارند و بازگردند اما ایشان به دفاع از او ادامه دادند. عثمان خطاب به امام

ص: ۲۹۶

۱- (۱). همان، ص ۲۰.

۲- (۲). برای مطالعه نقد روایات تعدد زوجات امام حسن نک: وسام برهان البلداوی، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن، ویلفرد مادلونگ، جانشینی حضرت محمد (ص). فضل الله کمپانی، حسن کیست، ص ۲۸۹-۲۹۷؛ پژوهشی پیرامون فرزندان و همسران امام حسن، حسین ایمانی، مجله کوثر، ش ۵۵، ۱۳۸۲، ص ۱۰۶-۱۱۹؛ نعمت الله صفری و معصومه اخلاقی، نقد و بررسی زندگی امام حسن از دیدگاه دونالدسن، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹، ص ۳۱-۳۳.

۳- (۳). شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۳.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «اکنون پدرت از بابت تو نگران است؛ برو نزد او.» اما امام از این کار خودداری کردند.^(۱)

دفاع امام حسن و نیز امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از عثمان در جریان محاصره خانه او در منابع تاریخی زیادی گفته شده است. برخی منابع اشاره کرده اند که پس از قتل عثمان، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نشانه تأثر و اعتراض به کوتاهی

حسین (علیهما السلام) در دفاع از عثمان آنان را سرزنش کرد و حتی ضربه ای به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وارد ساخت.^(۲) منابع هم چنین به فداکاری امام و مبارزه مسلحانه با کسانی پرداخته اند که قصد کشتن عثمان را داشتند.^(۳) تا جایی که امام در این مبارزات زخمی شدند.^(۴)

در ادامه این جریان، به دفن عثمان در املاک خودش به نام «حش کوب» پرداخته که حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز در مراسم خاک سپاری شرکت داشتند.^(۵) برخی از دیگر نیز منابع به آن اشاره کرده اند.^(۶)

دفاع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از عثمان پس از مرگ او نیز ادامه داشت. ابن ابی الحدید گزارشی را نقل کرده که روزی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عمار بر سر عثمان به نزاع

پرداختند. عمار معتقد بود که عثمان در حالی از دنیا رفت که کافر بود و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اعتقاد داشت عثمان در حال ایمان به قتل رسید. منازعه ادامه داشت تا این که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با تأیید امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن پایان دادند.^(۷)

ص: ۲۹۷

۱- (۱). همان، ص ۱۵۵-۱۵۶.

۲- (۲). نک: دینوری، الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۵۶-۶۴.

۳- (۳). الفخری، همان، ۱۰۲-۱۰۴.

۴- (۴). الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۵۶-۶۴.

۵- (۵). شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۵۸.

۶- (۶). ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۱۸۰.

۷- (۷). شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۸.

از جمله گزارش هایی که ابن ابی الحدید آورده مربوط به قصاص ابن ملجم است. این گزارش در ضمن گزارش ابوالعباس میرد از جنگ نهروان آمده است. وی بیان کرده است امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از شهادت پدر، ابن ملجم را قصاص کرد. او ابتدا دست ها و پاهای وی را قطع کرد و چون ابن ملجم ذکر خدا را می گفت، زبان او را نیز قطع کرد.^(۱)

صلح امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ابن ابی الحدید مفصل ترین بخش شرح خود را به موضوع جنگ و صلح امام با معاویه به نقل از دو منبع مدائنی و ابوالفرج اصفهانی تخصیص داده است. وی ابتدا روایات مربوطه را از مدائنی نقل کرده که بسیار پراکنده مطرح شده و تقدم و تأخر وقایع در نظر گرفته نشده است. مدائنی پس از آوردن گزارش هایی از خلافت، صلح، درگذشت امام و غیره، نامه ابن عباس به امام و پس از آن نامه نگاری امام و معاویه را آورده است.

در این گزارش، امام تنها یک نامه به معاویه فرستاده و معاویه در پاسخ، نامه ای برای امام ارسال کرده است. وی ادامه می دهد: معاویه با شصت هزار

سپاهی عازم عراق شد و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم چنان در کوفه مقیم بود و از آن جا بیرون نیامد تا هنگامی که به او خبر رسید معاویه از پل منبج^(۲) گذشته است. در این هنگام حجر بن عدی را گسیل فرمود تا کارگزاران را به پاسداری وادارد و مردم را فراخواند که شتابان جمع شدند. از این عبارات، به روشنی تلاش او برای

ص: ۲۹۸

۱- (۱). همان، ج ۵، ص ۹۶.

۲- (۲). منبج شهر بزرگی در شام بود. (قزوینی، آثار العباد و اخبار العباد) که آن را از توابع حلب دانسته اند. (مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۱۵۴).

محکوم کردن امام به سستی و اهمال هویداست..

مدائینی به سرعت پس از این که از حرکت سپاه دوازده هزار نفری به مسکن و رسیدن امام به مدائن سخن گفته، خطبه امام را آورده است که به آشوب در سپاه انجامید. امام در این خطبه از مردم خواسته تا فرمان روایی معاویه را ناخوش ندارند و از او اطاعت کنند.^(۱) مدائینی تنها فردی است که خواسته امام از مردم مبنی بر فرمان بری از معاویه را نقل کرده است.

وی درباره شورش در سپاه امام می گوید: «گروهی طرفدار [امام] بودند و گروهی بیش تری بر ضد او بودند.»^(۲)

درحالی که به نظر می رسد برپاکنندگان این شورش خوارجی بودند که در سپاه امام حضور داشتند. بقیه سپاه اگر به طرف داری از امام برنخاستند، دست کم علیه او نیز نبودند. شیخ مفید سپاه امام را در چند گروه جای داده است: شیعیان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)،

خوارج، شکاکان و کسانی که به طمع غنائم همراه امام شده بودند.^(۳)

مدائینی پس از این دوباره به پراکنده گویی روی کرده تا این که دوباره به موضوع صلح بازگشته و خطبه امام را آورده که بعد از انعقاد قرارداد ایراد فرمودند.

ابن ابی الحدید پیش از بیان گزارش صلح از مدائینی، به تسلیم شدن عبیدالله بن عباس به معاویه و دیگر بزرگان سپاه وی اشاره می کند که برای رعایت ترتیب زمانی وقایع در آخر بیان می شود. به گفته مدائینی، وقتی این خبر به امام رسید، طی خطبه ای تصمیم خود مبنی بر پذیرش صلح را اعلام کردند.^(۴)

گزارش بعدی از ابوالفرج است که با چینش منطقی تری روایات را آورده

ص: ۲۹۹

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۶؛ این روایت در منابع شیعه یافت نشد.

۲- (۲). همان، ص ۲۶.

۳- (۳). شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۰.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۲.

است. وی با بیان به دام افتادن جاسوسان معاویه در بصره و کوفه، وارد قضایای جنگ معاویه با امام شده و اندکی بعد تصریح کرده که امام در آغاز، حقوق جنگ جویان را دو برابر کردند.^(۱)

او به شکل مفصل تری نامه های امام و معاویه را نقل کرده است. هم چنین متن نامه ای را آورده که معاویه پیش از جنگ برای امام ارسال و امام را به کشته شدن تهدید کرده و از ایشان خواسته تا با او بیعت کند.^(۲)

این نامه را ظاهراً تنها ابوالفرج نقل کرده که علاوه بر این که به آغاز فعالیت های مخفیانه معاویه برای ترور قبل از شروع جنگ اشاره دارد، آشکارا معاویه را آغازگر صلح و دادن وعده هایی چون واگذاری خلافت پس از خود به امام، معرفی می کند. شاید بتوان به گونه ای مغشوش بودن مفاد صلح نامه را به این دلیل دانست که تعدادی راویان، برخی پیشنهادهای معاویه را با این تصور آورده اند که پیشنهادهای امام بوده و یا مورد پذیرش ایشان واقع شده است.

ابوالفرج سپس نامه امام را آورده که در آن پیشنهادهای معاویه را رد نموده و او را به پیروی از حق فراخوانده اند.^(۳)

ابوالفرج در ادامه، خطبه امام را آورده است که در آن مردم را برای جنگ با معاویه دعوت فرمودند و آن را جهادی دشوار دانستند که برای رسیدن به خیر باید با شکیبایی انجام گیرد. اما کوفیان اشتیاقی نشان ندادند. امام نیز با بیان این عبارت که «به لشکرگاه خود بروید تا چاره اندیشی کنیم و شما هم چاره اندیشی کنید» تردید خود را از همراهی مردم ابراز داشتند و تصمیم خود را به آینده موکول کردند. مردم تنها زمانی به امام پیوستند که بزرگان ایشان چون عدی بن

ص: ۳۰۰

۱- (۱). همان، ص ۲۷.

۲- (۲). همان، ج ۱۶، ص ۳۶.

۳- (۳). همان، ص ۳۶.

حاتم، قیس بن سعد و تنی دیگر، زبان به سرزنش آنها گشودند و مردم را به همراهی با امام فراخواندند و خود نیز به امام پیوستند.^(۱)

ابوالفرج نیز چون مدائنی، به سرعت و بدون مقدمه به سراغ خطبه امام رفته است که به شورش سپاه انجامید. البته آن گونه که مدائنی ادعا کرده در این خطبه هیچ اشاره مستقیمی به صلح با معاویه و یا حتی صلح نشده بلکه امام تنها مردم را به اتحاد فراخوانده و خود را خیرخواه ترین فرد به مردم و مصالح ایشان معرفی فرموده اند اما برخی این سخنان را دلیلی بر تمایل امام به صلح دانستند و به ایشان حمله ور شدند. ابوالفرج جزئیات چگونگی صلح امام را بیان نکرده است. اما از گزارش او چنین برمی آید که پیش از صلح، بسر بن اوطاه، شایعه صلح امام را در سپاه قیس بن سعد، منتشر کرد.^(۲)

ابوالفرج شرایط صلح نامه را بدین قرار ذکر کرده است: «هیچ کس برای کارهای گذشته تعقیب نشود و علیه هیچ کدام از شیعیان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عمل ناخوشایندی انجام نگیرد. از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جز به نیکی یاد نشود.» سپس می افزاید: به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رساندند که معاویه دیگر شرطهای او را پذیرفته

است و امام پیشنهاد صلح را پذیرفتند. اما اشاره نکرده است که منظور از دیگر شرطها کدام است. در ادامه واکنش اعتراض گونه برخی شیعیان نسبت به صلح آمده است.^(۳)

او خطبه ای از معاویه را آورده که پس از انعقاد صلح ایراد کرد که در آن معاویه آشکارا ادعا کرده که تمام شرایط صلح را زیر پا گذاشته است. نیز به خطبه معاویه اشاره کرده که در آن گفته برای برپایی نماز و روزه جنگ

ص: ۳۰۱

۱- (۱) . همان، ص ۳۸.

۲- (۲) . همان، ص ۴۲.

۳- (۳) . همان، ص ۳۴.

نکرده بلکه برای به دست آوردن فرمان روایی جنگ کرده است.^(۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و سیاست پس از صلح

ابن ابی الحدید روایاتی مربوط به موضع گیری های امام پس از صلح با معاویه از ابوالفرج، مدائنی و محمدبن حیب آورده است. اگر آن را بر اساس تقدم و تأخر زمانی مرتب نماییم و نه مکان قرار گرفتن آن در کتاب، باید از خطبه امام درست پس از انعقاد صلح آغاز کرد. این روایت را ابوالفرج در ادامه جریان صلح نقل کرده که معاویه از امام خواست سخن رانی کند، چون می پنداشت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قادر به انجام دادن آن نخواهد بود. امام در این خطبه، خلیفه را کسی دانستند که مجری احکام خدا و سنت پیامبر (ص) باشد؛ در غیر این صورت وی را پادشاهی دانستند که اندکی بهره مند خواهد شد و سپس لذت آن قطع می شود.^(۲)

مدائنی موضع گیری امام در مقابل درخواست معاویه مبنی بر جنگ با خوارج را نقل کرده است. او می گوید:

پس از صلح، گروهی از خوارج بر معاویه خروج کردند. معاویه به امام پیام

فرستاد و تقاضا کرد که به جنگ خوارج برود. امام با این بیان که «سبحان الله» من جنگ با تو را که برای من حلال است، برای صلاح

حال امت و الفت میان ایشان رها کرده ام، اینک می پنداری که حاضریم با تو و برای خاطر تو با کسی جنگ کنم؟^(۳)

ابن ابی الحدید در گزارشی آورده که معاویه، هاشمی را به سخاوت، اموی را به حلم، عوامی را به شجاعت و مخزومی را به کبر توصیف کرده بود. وقتی این سخن به گوش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رسید، فرمودند:

ص: ۳۰۲

۱- (۱). همان، ص ۴۶.

۲- (۲). همان، ص ۴۹.

۳- (۳). همان، ج ۵، ص ۹۸؛ ج ۱۶، ص ۱۴؛ نک: بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۶.

معاویه می خواهد بنی هاشم با بخشش اموال خود به دیگران، بی چیز و محتاج گردند؛ بنی عوام با شجاعت ورزی خود را به هلاکت اندازند؛ بنی مخزوم با کبر، گردنشان را بشکنند و بنی امیه با حلم و بردباری خود، در میان مردم محبوب شوند.^(۱)

پاسخ های امام به شیعیان معترض به صلح را نیز می توان در این بخش جای داد. امام در پاسخ این افراد، نه تنها مشروعیت حکومت معاویه را تأیید نکردند بلکه با بیان معذوریت های خویش و دلایلی که برای اتخاذ این سیاست داشتند، خود را در موضع مخالف حزب اموی نشان دادند. برای مثال، پاسخ امام به مسیب بن نجبه را می توان بیان کرد. به گفته مدائنی، امام خطاب به وی فرمودند:

ای مسیب، من این کار را برای دنیا نکردم. معاویه به هنگام جنگ و رویارویی پایداتر و شکیاتر از من نیست، بلکه مصلحت شما را اراده کردم. اینک از ریختن خون یک دیگر دست بردارید.

و یا پاسخی که به حجر دادند و در آن انگیزه خود از پذیرش صلح را باقی ماندن شیعیان مخلصی چون خود وی دانستند.^(۲)

در روایتی از مدائنی، امام روزی معاویه بن خدیج^(۳)

را دیدند و به او فرمودند:

تو هستی که پیش پسر [هند] جگرخواره، علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را دشنام می دهی؟ به خدا سوگند اگر کنار حوض کوثر بررسی که نخواهی رسید، علی [خ] را خواهی دید که دامن بر کمر زده و آستین هایش را بالا زده و منافقان را از کنار

ص: ۳۰۳

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۳۵۴.

۲- (۲). همان، ج ۱۶، ص ۹.

۳- (۳). معاویه بن خدیج یا خدیج بن جفنه بن قنبر، ابونعیم کندی سکونی (م ۵۳ ق). معاویه بن خدیج نخستین کسی بود که در اسلام شمشیر کشید و به خون خواهی عثمان تظاهر کرد و باعث خون ریزی میان مسلمانان گردید (ابن اثیر، الکامل فی تاریخ، ج ۴، ص ۳۶۴) او از رهبران و طرف داران تفکر عثمانی و خواهان خون خواهی عثمان از امام علی بود. در مصر نیز با امیرمؤمنان بیعت نکرد و با دستورات والی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، محمد بن ابی بکر، در مصر مخالفت می کرد. (ابن کثیر، البدایه و النهایه، بیروت: ج ۷، ص ۳۱۳). وی در دوره حکومت امویان از فرماندهان فتوحات مسلمین بود. (عسقلانی، الاصابه، ج ۸، ص ۸۷)

مدائینی نقل کرده که سلیمان بن ایوب از اسود بن قیس عبیدی برای ما نقل کرد که امام روزی حیب بن مسلمه (۲) را دید و فرمود:

ای حیب، چه راه های بسیاری که در غیر اطاعت خدا پیموده ای. حیب گفت: «ولی راهی را که به سوی پدرت بود پیموده ام، این چنین نبود؟» فرمود: آری به خدا سوگند ولی تو برای نعمت اندک و نابود شونده این جهانی، از معاویه پیروی کردی و هرچند او کارهای این جهانی تو را برپای داشت، تو را از جهان دیگر فرونشاند. بفرض که کار بد انجام می دهی، اگر سخن نیکو بگویی، شاید در زمره آنان باشی که خداوند فرموده: «کاری پسندیده و کاری ناپسند را در هم آمیختند.» (۳) ولی تو چنانی که خداوند فرموده است: «نه چنان است، بلکه آن چه کسب کردند، چرک گرفته و بر دل های آن ها غالب شده

است. (۴)

در گزارشی از ابوعثمان جاحظ آورده است:

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر معاویه وارد شد درحالی که عبدالله بن زبیر در مجلس بود. معاویه از امام پرسید: «علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مسن تر بود یا زبیر؟ ایشان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مسن تر دانستند و به دنبال نام امام «رحم الله علیا» را آوردند. عبدالله بن زبیر نیز بلافاصله گفت: «رحم الله زبیرا». ابوسعید بن عقبیل

در مجلس حاضر بود،

ص: ۳۰۴

۱- (۱) . شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۸. این روایت از داوود بن ابی عوف با کمی تفاوت نقل شده است (الغارات، ج ۱، ص ۲۸۵؛ ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۳۳؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۰؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۳، ص ۵۶۲).

۲- (۲) . وی در شام در خدمت معاویه بود. پس از مرگ عثمان در جبهه مخالف علی ایفای نقش نمود. مؤلف الغارات وی را از کارگزاران و مشاوران معاویه معرفی کرده است که معاویه هرگاه می خواست کار بزرگی انجام دهد، او را هم دعوت می کرد تا در مجلس مشاوره شرکت کند. (تقی، الغارات، ج ۱، ص ۲۷۲).

۳- (۳) . خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً. سوره توبه، آیه ۱۰۲.

۴- (۴) . کلاً بل ران علی قلوبهم ما كانوا یکسبون سوره مطففین، آیه ۱۴؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۸ و نیز نک: ابن عبدآلبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۲۱؛ ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۹۹؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۳۲.

از علت هیجان زده شدن عبدالله پرسید و پدر او و پدر حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در یک مرتبه ندانست و احتجاجاتی در برتری امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر زبیر بیان کرد. (۱)

ابن ابی الحدید از شرقی بن قظامی نقل می کند:

امام در اعتراض به آزار زیاد بن ابیه نسبت به برخی از شیعیان، به او نامه نوشت و خواستار توقف آن شد. زیاد در جواب، پاسخ گستاخانه ای به امام داد. امام نیز در نامه ای به معاویه، جریان را بازگو کردند و نامه زیاد را برای او فرستادند. معاویه ضمن سرزنش زیاد، برتری امام و خاندانش را به او یادآور شد و دستور داد اموال و خانواده سعید بن سرح را که مورد آزار قرار گرفته بود، به او بازگرداند و خواسته امام را عملی کند. (۲)

باز در روایتی از مدائنی آمده است:

عمرو عاص امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در طواف دید و با سخنان درشتی امام را به قتل عثمان متهم نمود. امام در پاسخ، ستیز با دوستان خدا را از نشانه های دوزخیان دانستند و به این شکل او را با کنایه اهل دوزخ شمردند و ضمن بیان فضایل خود و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وی را حرام زاده و ناپاک خواندند. (۳)

از دیگر مناظرات بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مخالفان او که ابن ابی الحدید از آن یاد کرده، ذیل خطبه ۸۳ است. این خطبه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سرزنش عمرو عاص بیان شده و ابن ابی الحدید نیز ذیل شرح حال عمرو عاص، بابتی را با عنوان «مفاخره بین حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و رجالات من قریش» آورده است. (۴)

ص: ۳۰۵

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۱۹-۲۰؛ در جستجویی که انجام شد این گزارش در منابع دیگر یافت نشد و دیگران عمدتاً از ابن ابی الحدید نقل کرده اند.

۲- (۲). همان، ج ۱۶، ص ۱۹۵.

۳- (۳). همان، ص ۲۷. این گزارش در منابع دیگر یافت نشد.

۴- (۴). همان، ج ۶، ص ۲۹۰-۲۹۴؛ فخرالدین رازی این گزارش را به شکل مختصر در، المحصول، ج ۴، ص ۳۴۰ آورده است.

در نقد و بررسی کتاب ابن ابی الحدید، به نکاتی باید توجه کرد و آن‌ها را

در نظر داشت؛ از جمله:

۱. استفاده از منابع محدود

ابن ابی الحدید در تصویر قضایای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معاویه، از منابع محدودی استفاده کرده، درحالی که به علت دست رسی او به کتابخانه ده هزار جلدی ابن علقمی و سایر کتابخانه های بغداد، منابع فراوانی در اختیار داشته است. در شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به مدائنی تکیه زیادی شده و پس از او عمده مطالب از مقاتل الطالبيين، تاریخ طبری، الامالی ابن حبیب و کتاب الشوری و اقدی استفاده شده است؛ درحالی که کتاب طبقات الکبری ابن سعد، انساب الاشراف بلاذری، ارشاد شیخ مفید، الفتوح ابن اعثم و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر مطالب مفید و مفصلی درباره زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده اند که می توانست در روشن شدن وقایع به ویژه صلح امام از آن‌ها کمک گیرد.

۲. قضاوت های ارزشی

ابن ابی الحدید ظاهراً تنها در جاهایی دست به تحلیل زده که به مبانی ایدئولوژیک و کلامی او خدشه وارد نسازد و یا در جهت دفاع از آن باشد. در انتخاب داده ها نیز ظاهراً همین موضع را رعایت کرده است. وی هنگام ذکر مناقب امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به نظر می رسد موضعی جانب دارانه گرفته، اما زمانی که از جنگ و صلح امام سخن می گوید، سعی کرده خود را بی طرف نشان دهد. او با آوردن دو گزارش، یکی به نقل از راوی سنی (ابوالحسن مدائنی) و یکی به نقل از راوی شیعی (ابوالفرج اصفهانی) خود را از موضع قضاوت کنار کشیده است.

ابن ابی الحدید دو گزارش از صلح امام آورده، در حالی که همسو نیستند و پی گیری هر یک از این گزارش ها، خواننده را به دو جهت تقریباً مخالف رهنمون می شود. وی بدون آن که نظر خود را بیاورد و یکی را بر دیگری

ترجیح دهد، تنها به نقل آن ها اکتفا کرده است.

در جریان صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علی رغم شباهت های گزارش ابوالفرج و مدائنی از صلح، اختلافات اساسی در آن ها می توان یافت.

مدائنی از همان ابتدا، قصد دارد امام را به اهمال کاری متهم کند، نه سپاه امام را؛ زیرا وی عبارت «ایشان شتابان جمع شدند» را آورده، سپس بعد از چند جمله، بدون آن که به جریان جنگ اشاره کند، سراغ خطبه امام در مدائنی می رود که طی آن امام خود را به صلاح مردم آگاه تر و مخالف ناامنی، کینه توزی و تفرقه دانستند.^(۱)

مدائنی نامه نگاری های امام با معاویه را به شکل کامل نیاورده است تا به این شکل تلاش های امام و معاویه و پافشاری هر کدام بر موضع خود روشن شود.

گزارش مدائنی به گونه ای از ابتدا امام را به مسالمت جویی و تصمیم بر صلح متهم کرده و به روشنی فعالیت های امام و کارشکنی های همراهان او را بیان نکرده است.

گزارش دوم از ابوالفرج اصفهانی^(۲) است. وی با ضبط کامل نامه نگاری های امام و معاویه و نکاتی که هر یک از طرفین در آن نامه ها بیان کرده اند و نیز پافشاری امام در جنگ با معاویه، تا حدودی امام را از افتراء «صلح طلبی با معاویه» و سستی در جنگ دور می کند.^(۳)

ابن ابی الحدید این دو گزارش را آورده، بدون این که در آخر نتیجه بگیرد

ص: ۳۰۷

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۳۹.

۲- (۲). برای اطلاع بیش تر در مورد مذهب ابوالفرج نک: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۱۶.

۳- (۳). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۴۵.

کدام یک را به حقیقت نزدیک تر می داند. وی مهم ترین و بحث برانگیزترین مرحله زندگی تاریخی امام را به این شکل مبهم و متناقض رها کرده است.

گویا موضع مذبذبی درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشته و قضاوت قاطعانه ای نکرده است.

ابن ابی الحدید در جریان خاک سپاری امام در گزارش ابوالفرج از زبیر بن بکار روایتی را آورده که در آن گفته شده عایشه با دفن امام در کنار قبر پیامبر (ص) موافق بود ولی بنی امیه از این کار جلوگیری کردند. در ادامه روایتی دیگر از ابوالفرج به نقل از یحیی بن حسن (م ۲۷۷ ق) نویسنده کتاب النسب آورده است که در آن روز عایشه سوار بر استری شد و بنی امیه، مروان بن حکم و دیگر وابستگان خود را برای جنگ فراخواند. (۱). ابن ابی الحدید سپس در مقام دفاع از عایشه برآمده، جلوگیری او از خاک سپاری امام را برای آرام شدن فتنه خوانده و آن را از مناقب عایشه دانسته است. (۲).

۳. نقد نکردن روایات

می توان در درستی برخی از گزارش های کتاب تردید کرد، اما ابن ابی الحدید بدون نقد، آن ها را آورده و گاه نیز نظر خود را مبنی بر درستی آن ها بیان کرده است. وی گزارشی را از طارق بن شهاب آورده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به برخی اعمال پدرش اعتراض کرده است. ایشان از این که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جریان قتل عثمان در مدینه ماندند و با خروج از مدینه خود را از اتهام قتل عثمان مبرا نساختند و نیز

ص: ۳۰۸

۱- (۱). در برخی منابع دیگر نیز به اجازه اولیه عایشه برای دفن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کنار پیامبر (ص) گزارش شده است (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ۶۰؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۹۲؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۸، ۴۴؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۸۲).

۲- (۲). برای اطلاع بیش تر نک: یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵؛ مستوفی، تاریخ گزیده، ص ۱۹۴؛ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۰۲-۳۰۳؛ خصیبی، الهدایه الکبری، ص ۱۸۶.

خلافت پس از عثمان را پذیرفتند، درحالی که هنوز همه بر خلافت حضرت توافقی نکرده بودند، بر ایشان خرده گرفته است. امام در پاسخ رضایت مکه و مدینه را برای بیعت کافی دانستند و به پیروی دیگر مناطق، پس از بیعت اشاره کردند. و این که در هنگام محاصره عثمان، امکان خارج شدن از مدینه برای امام فراهم نبود. سپس افزودند ای پسر من از

اعتراض در مواردی که به آن از تو داناتر خودداری کن. (۱) این گزارش در دیگر منابع هم از عکرمه از ابن عباس آمده است. (۲)

همان گونه که در پاسخ امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده، بیعت با خلفا در حجاز انجام می شد و دیگر مناطق به تبعیت آن درمی آمدند. در مورد خلفای پیشین نیز چنین بود. و حتی در مقایسه با خلفای پیشین، بیعت با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پشتوانه مردمی محکم تری داشت. بیعت با ابوبکر در سقیفه انجام شد و تعداد زیادی از صحابه برجسته پیامبر (ص) حضور نداشتند. عمر تنها به اعتبار وصیت ابوبکر خلیفه شد

و البته برخی بر این تصمیم ابوبکر نیز اعتراض کردند. (۳) حتی طبق گفته ابن ابی الحدید، ابوبکر هنگام وصیت به اغما رفت و عمر نام خود را به عنوان خلیفه جانشین نگاشت. (۴) عثمان نیز در شورای شش نفره به خلافت رسید؛ شورایی که رأی نهایی را عبدالرحمان به عوف در اختیار داشت. حال آنکه بیعت با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به شکل خودجوش از سوی مردم انجام شد. به گفته امام، با وجودی که ایشان بی رغبتی خود را ابراز داشتند، مردم به سوی ایشان هجوم آوردند و با حضرت بیعت کردند. (۵)

ص: ۳۰۹

۱- (۱). شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۲۶.

۲- (۲). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۱۷.

۳- (۳). همان، ج ۱، ص ۸۹.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۶۳.

۵- (۵). همان، ج ۲، ص ۵۱.

منابع نیز در نقش مهم امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دفاع از عثمان و تلاش برای حفظ جان او تصریح کرده اند. عثمان هنگام شورش، خود از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست از مدینه خارج شود تا شورش‌یانی که به طرف داری امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شعار می دهند ساکت شوند. امام نیز به ینیع رفت، اما باز عثمان از امام خواست برای وساطت میان او و شورشیان به مدینه بازگردد. امام در طول مدت محاصره عثمان، کوشیدند تا از قتل وی و بالا گرفتن شورش جلوگیری کنند. اما عثمان دوباره این عباس را نزد امام فرستاد و از امام خواست از مدینه خارج شود. امام ناراحت شده، فرمودند:

عثمان جز این نمی خواهد که مرا چون شتر آب کش سرگردان نگاه دارد؛

گاهی بروم و گاهی برگردم. یک بار پیغام فرستاد از مدینه خارج شوم، دوباره خبر داد که بازگردم، هم اکنون تو را فرستاده که از شهر خارج شوم؛ به خدا سوگند! آن قدر از او دفاع کردم که ترسیدم گناهکار باشم^(۱).

در وضعیتی که امام ماندن یا خارج شدنش از مدینه تحت اختیار خودشان

نبود و سعی داشتند با اطاعت از عثمان خود را از شرکت در شورش مبرا سازند، نمی توان انتساب این سخن را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پذیرفت. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خود در متن حوادث بودند و از اتفاقات و رویدادها نبودند تا چنین سخنانی را بگویند. ضمن این که کشته شدن عثمان، اتفاقی غیرمنتظره بود و به سادگی نمی شد قتل او را به دست شورشیان پیش بینی کرد.

ابن ابی الحدید از حضور امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مجلس معاویه و بخشش ها و هدایای هنگفتی که معاویه برای امام قرار می داد، سخن گفته است. در یکی از روایات آمده که او مبالغ زیادی را به امام داد تا قرض خود را بردازند و نفقه خانواده شان را تأمین کنند.^(۲)

ظاهراً این گونه روایات، ساخته ذهن کسانی ست که

ص: ۳۱۰

۱- (۱). همان، ص ۲۳۳.

۲- (۲). همان، ج ۱۶، ص ۱۲.

خواسته اند به نوعی به تحقیر شخصیت امام در مقابل معاویه بپردازند؛ خصوصاً این که در ادامه روایت آمده که در طول تاریخ به ویژه در زمان امویان و عباسیان، امام در معرض هجمه تهمت های ایشان بودند و همواره سعی شده تا کناره گیری امام از حکومت به نوعی برای آسایش طلبی و به طمع مال و ثروت معرفی شود. از این روی، روایاتی که از آن تخریب چهره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در مقابل بالا بردن مقام معاویه به دست می آید، پذیرفتنی نیست.

پس از صلح و بازگشت امام به مدینه، در هیچ منبع تاریخی از سفر امام به عراق و شام سخنی گفته نشده است. امام پس از بازگشت به مدینه تا آخر

عمر در همان جا سکونت داشتند. ضمن این که گزارشی در دست نیست که فقیر بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تأیید کند؛ زیرا اموال امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و املاک و زمین های کشاورزی ایشان در یتبع (۱) بود که حضرت آن را جزو صدقات قرار دادند. (۲) به

گفته خود امام، درآمد موقوفاتشان بالغ بر چهار هزار و به روایتی چهل هزار دینار (در سال) می شد. (۳) نیز آن چه امام در اذینه، فقیرین و بدعه (برعه) داشتند، جزو اموال صدقه قرار دادند. (۴) منابع، صدقات دیگری نیز برای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برشمرده اند. (۵) که امور مربوط به آن را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و پس از او به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) واگذار نمودند. (۶) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از صلح، برخی از این اموال را به

ص: ۳۱۱

۱- (۱). منطلقه ای بین مکه و مدینه، که دارای نخلستان، زراعت و چشمه آب بوده و بیش تر موقوفات امام علی در آن قرار داشته است. (یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۴۵۰؛ ابن شبه، نمیری، تاریخ مدینه، ج ۱، ص ۲۲۱).

۲- (۲). المصنف، ص ۲۲۱.

۳- (۳). ابن اثیر، أسد الغابه ج ۳، ص ۵۹۹.

۴- (۴). شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۶.

۵- (۵). ابن شبه، همان، ص ۲۲۴-۲۲۵؛ احمد زمانی، حقایق پنهان، ص ۱۳۴-۱۳۵.

۶- (۶). طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۵-۱۴۸.

شیعیان صدقه می دادند. (۱) امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در وادی القری، املاکی داشتند که به فرزندان حضرت زهرا (س) هبه کردند. (۲)

در روایتی، از محمد بن حبيب از قول مسیب بن نجبه نقل کرده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را اهل بخشش معرفی کردند که در جنگ ها و کاری از پیش نمی برد و در ادامه فرمود: «اما من و حسین از شما ایم و شما از ما هستید». (۳)

با وجود دشمنی های اموی و عباسی، بسیار محتمل است که آنان سعی کرده اند به انحاء مختلف صلح با معاویه را خواست قلبی امام معرفی کنند و دلیل آن را به تن آسایی و روی گردان بودن ایشان از جنگ نسبت بدهند؛

درحالی که با پی گیری گزارش های تاریخی به جای مانده از خلافت و صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشخص می شود که امام تمام نیروی خود را برای شکست دادن معاویه به کار

گرفتند. (۴)

روایاتی که درباره ازدواج ها و طلاق های مکرر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این بخش آمده نیز درخور توجه است. همان گونه که گفته شد، در این باره پنج روایت از مدائنی و دو روایت از محمد بن حبيب آورده که در میان آن ها پنج روایت، امام را به مزواج و مطلاق بودن متهم کرده است. ابوالحسن مدائنی که به هفتصد همسر برای امام معتقد بوده، درحالی که از نسب شناسان مشهور دانسته شده (۵)، تنها توانسته یازده نفر را به عنوان همسر امام نام ببرد. (۶)

ص: ۳۱۲

۱- (۱). اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۱۴۷.

۲- (۲). طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۴۸ ۱۴۵؛ کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۴۹.

۳- (۳). این روایت در طبقات الکبری ج ۵، ص ۲۵ نیز به نقل از مسیب بن نجبه آمده است مصحح در باورقی نقدهایی بر آن وارد کرده است.

۴- (۴). نک: «نقد و بررسی زندگی امام حسن از دیدگاه دونالدسن»، مجله طلوع، همان.

۵- (۵). ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۰۰-۴۰۱.

۶- (۶). بلدای، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن، ص ۲۸۰-۲۸۸.

اگر ازدواج های خارج از چارچوب آن عصر، برای امام وجود داشت، آیا از چشمان تیزبین معاویه و امثال او پنهان می ماند و در دست و پا زدن هایشان برای کسب قدرت و برای اثبات بی کفایتی امام به آن ها تمسک نمی کردند. در تمام روایات تاریخی که از گفت گوها و نامه های متقابل امام و معاویه باقی مانده، هیچ سخنی از بی کفایتی امام در خلافت مسلمانان وجود ندارد بلکه حضرت را ستوده است. (۱) نهایت ادعای معاویه در شایسته تر بودن خود، مسن تر و با تجربه تر بودن در حکومت بود؛ در حالی که طلاق در سخن و سیره پیامبر (ص) مذمت گردیده و زشت ترین حلال ها معرفی شده است. (۲) و مطلق بودن امام، مخالفت آشکار با سیره پیامبر (ص) بود. ابن ابی الحدید نه تنها این روایات را رد نکرده، بلکه آن را تأیید کرده و مطلق بودن امام را پذیرفته است.

(۳) ابن ابی الحدید در روایتی از حارث آورده که پیش از وقوع جنگ با معاویه،

هنگامی که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با سپاهشان به مداین رسیدند، طی سخنانی آنان را به اتحاد فراخواندند. که سپاه امام از این سخنان، چنین برداشت کردند که امام قصد صلح با معاویه را دارد. (۴) ابن ابی الحدید در نقل جریان صلح امام، این خطبه را از مدائنی آورده که امام مردم را به فرمان برداری معاویه فراخوانده. (۵) دیگر منابع این سخن را از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیآورده اند. (۶) اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خود و دیگران را واجب اطاعه معاویه می دانستند، خود نیز می بایست با درخواست معاویه پس از

ص: ۳۱۳

۱- (۱). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۵۳.

۲- (۲). سجستانی، سنن ابی داود، ج ۱، ص ۶۵۰؛ ابن طقطقی، سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۸۴.

۳- (۳). واسعی، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ص ۱۵.

۴- (۴). این خطبه امام، چگونگی آن و نیز زمان ایراد آن در منابع مختلف متفاوت بیان شده است. که ابهامات آن نیاز به بررسی و روشن شدن دارد.

۵- (۵). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۶.

۶- (۶). ابن اعثم، الفتوح، ج ۴، ص ۲۸۷؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۳۴؛ اربلی، کشف الغمه، ص ۱۶۳.

صلح مبنی بر جنگ با خوارج پاسخ مثبت می دادند. ایشان در خطبه ای پس از صلح فرمودند: «إن معاوی نازعنی حقا هو لی فترکته لصلاح الأم و حقن دمانها» (۱). امام در این خطبه، معاویه را غاصب معرفی فرمودند و او را به خشم آورده، سرافکنده کردند. ضمناً در صورت پذیرش این سخن از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مخالفت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با ولایت عهدی و خلافت یزید به گونه ای نافرمانی از معاویه و بر خلاف خواست امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) محسوب می شد. برخی منابع این سخن را به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) منسوب کرده اند هنگامی که از جنگ صفین باز می گشتند. (۲) برخی دیگر گفته اند هنگام بازگشت از جنگ نهروان، در خطبه ای چنین ابراز داشتند.

(۳) ابن ابی الحدید درباره قصاص ابن ملجم توسط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش کرده که ایشان اعضای بدن او را قطع کردند و چون او ذکر خدا می گفت، زبان او را نیز قطع کردند. (۴) گزارش مثله شدن ابن ملجم توسط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع دیگری نیز ذکر شده است. (۵) اما این گزارش در مقابل گزارشی قرار دارد که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روزهای پایانی عمر خویش توصیه کردند تا با ابن ملجم با مدارا رفتار شود و

ص: ۳۱۴

۱- (۱). انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۳.

۲- (۲). ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۵۹، ص ۱۵۲؛ ذهبی، سیر اعلام النبلا، ج ۳، ص ۱۴۴؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۱۴۰؛ ابن ابی شیبه، المصنف، ج ۸، ص ۷۲۴.

۳- (۳). دینوری، الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۱۲۹. پذیرش درستی انتساب این سخنان به امام علی مشکل به نظر می رسد. اگر امام علی مردم را به فرمان برداری معاویه فرا می خواند و از آنان می خواست تا از آن کراهت نداشته باشند در حالی که امام علی تا آخرین روزهای عمر خویش مردم کوفه را برای جنگ با معاویه فرامی خواند و آنان را به سبب کوتاهی شان در جهاد با معاویه سرزنش می کرد. (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۸۹) پس از حکمیت نیز آن را نپذیرفت و هم چنان مردم را به جهاد با معاویه فرامی خواند. (دینوری، الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۱۲۹؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۰۴).

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۹۶.

۵- (۵). ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۳، ص ۲۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۵۰۴؛ دینوری، الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۱۸۱؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۳۳۰.

از مثله کردن وی پرهیز کنند.^(۱) حتی آنان را به بخشش او تشویق کردند.^(۲) در منابع آمده که امام طبرقی وصیت پدر، ابن ملجم را با ضربتی به قتل رساندند.^(۳) ابن ابی الحدید در جای دیگر آورده است که ایشان پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دستور دادند ابن ملجم را گردن بزنند.^(۴)

نتیجه

ابن ابی الحدید معتزلی به دستور ابن علقمی، وزیر شیعی عباسیان، به شرح نهج البلاغه پرداخت و یکی از مهم ترین منابع نگاری تاریخ اسلام را پدید آورد. این کتاب به سبب گزارش های تاریخی که ضمن شرح سخنان امام آورده، یک منبع تاریخی ارزشمند محسوب می گردد.

ابن ابی الحدید شرح حال امام را ذیل نامه سی و یک نهج البلاغه آورده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن را خطاب به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نگاشتند. گزارش ها وقایع مختلفی چون تولد و نام گذاری، ازدواج ها و طلاق های امام، مناظرات امام با مخالفان، جنگ و صلح امام با معاویه و غیره را دربر گرفته است. شارح با

دیدگی که عقل را حاکم بر تحلیل وقایع تاریخی قرار داده، به بررسی گزارش ها پرداخته است. وی سعی کرده تا جایی که بر اعتقادات کلامی اش خدشه وارد نشود، از قضاوت های ارزشی پرهیزد. با این حال، در مواردی دچار این گونه داوری ها شده است.

نقدنکردن برخی گزارش هایی که درستی آن ها مشکوک است، از مواردی است که در این شرح به چشم می خورد. از جمله مطلق بودن امام. شارح گاه

ص: ۳۱۵

۱- (۱). ابن طقطقی، الفخری، ص ۱۰۶؛ طبری، تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱۴۳.

۲- (۲). مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۲۴۲.

۳- (۳). طبری، تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۴.

۴- (۴). شرح نهج البلاغه، ج ۶، ص ۱۲۵.

نتوانسته از گزارش‌ها نتیجه مناسبی بگیرد؛ چنان‌که در صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش‌های متناقضی از ابوالفرج و مدائنی آورده است که گاه پذیرش یکی، مستلزم رد دیگری است، اما ابن ابی الحدید نظری درباره آن‌ها ابراز نمی‌کند. نویسنده در پرداختن به بعد شخصیتی امام، جسارت بیش‌تری داشته و سخاوتمندانه به بیان فضایل حضرت و خاندانش پرداخته اما در بیان بعد سیاسی زندگی امام، خود را به آرامی از قضاوت در این باره کنار کشیده است.

۱. ابن ابی الحدید معتزلی، عبد الحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، تصحیح محمد ابراهیم ابوالفضل، چاپ اول، بی جا: دار احیاء الکتب العربی، ۱۳۷۸ ق.
۲. -، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشرنی، ۱۳۷۵.
۳. ابن ابی شیبہ کوفی، المصنف، تحقیق سعید اللحام، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.
۴. ابن ابی عاصم، الآحاد و المثانی، تحقیق دکتر فیصل احمد الجوابراه، ریاض: دارالدرایه للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۴۱۱ ق.
۵. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.
۶. ابن اعثم کوفی، أبو محمد أحمد، کتاب الفتوح، تحقیق علی شیری، چاپ اول، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۱۱.
۷. ابن الطقطقی، محمد بن علی بن طباطبا، الفخری فی الآداب السلطانی و الدول الاسلامی، تحقیق عبدالقادر محمد مایو، بیروت: دارالقلم العربی، ۱۴۱۸.
۸. ابن شاذان، فضل، الايضاح، تحقیق جلال الدین ارموی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۵۱.
۹. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل أبی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (لابن شهر آشوب)، چاپ: اول، قم: علامه، ۱۳۷۹ ق.
۱۰. ابن صباغ مالکی، علی بن محمد، الفصول المهمه فی معرفه ائمه، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ ق.
۱۱. ابن طقطقی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، تصحیح محمدفؤاد عبدالباقي، بیروت: دارالفکر، بی تا.

١٢. ابن عبدآلبر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد، الاستيعاب في معرف الأصباح، تحقيق علي محمد البجاوي، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢.
١٣. ابن عساكر، علي بن حسن، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق علي شيري، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٩ ق.
١٤. ابن كثير دمشقي، اسماعيل، البدايه و النهايه، تصحيح علي شيري، بيروت: داراحياء تراث العربي.
١٥. ابن مسكويه رازي، ابوعلی، تجارب الامم، تحقيق ابوالقاسم امامی، چاپ دوم، تهران: سروش، ١٣٧٩.
١٦. ابن اثير، عزالدين ابوالحسن علي بن محمد، الكامل في التاريخ، بيروت: دارالصادر، ١٣٨٥.
١٧. ابن الجوزي، أبو الفرج عبدالرحمان بن علي بن محمد، المنتظم في تاريخ الأمم و الملوك، تحقيق محمدعبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلمی، ١٤١٢.
١٨. ابن سعد، محمد بن سعد هاشمي بصري، الطبقات الكبرى، تحقيق محمدعبدالقادر عطا، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلمی، ١٤١٠ قمری.
١٩. ابوحنيفه احمد بن داود، الأخبار الطوال، دينوري، تحقيق عبدالمنعم عامر مراجعه جمال الدين شيال، قم: منشورات الرضى، ١٣٦٨.
٢٠. اربلي، علي بن عيسى، كشف الغمه، تبريز: چاپ مکتبه بنی هاشمی، ١٣٨١ ق.
٢١. الاصابه، بيروت: داركتب العلميه، چاپ اول، ١٩٩٥.
٢٢. اصفهاني، ابوالفرج علي بن حسين، مقاتل الطالبين، تحقيق كاظم المظفر، نجف: منشورات المکتبه الحيدريه، ١٣٨٥.
٢٣. ايماني، حسين، «پژوهشی درباره فرزندان و همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، مجله

٢٤. برهان البلداوى، وسام، القول الحسن فى عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، كربلا: عتبه الحسينيه المقدسه، ٢٠٠٨ م.
٢٥. بسوى، أبويوسف يعقوب بن سفيان، كتاب المعرف و التاريخ، تحقيق اكرم ضياء العمرى، چاپ دوم، بيروت: مؤسس الرسال، ١٤٠١.
٢٦. بلاذرى، احمد بن يحيى، انساب الأشراف، تحقيق محمد حميدالله، مصر: دارالمعارف، ١٩٥٩.
٢٧. تميمي رازى، عبدالرحمان بن ابى حاتم، الجرح و التعديل، بيروت: داراحياء التراث العربى، ١٣٧١ ق.
٢٨. ثقفى كوفى، ابواسحاق ابراهيم بن محمد، الغارات، تحقيق جلال الدين حسيني، بي جا، بي نا، بي تا.
٢٩. جعفرى، سيدحسينى، تشيع در مسير تاريخ، ترجمه سيدمحمدتقى آيت الله، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى، ١٣٥٩.
٣٠. حاجى خليفه، كشف الظنون، تصحيح محمد شرف الدين ياللقايا و رفعت بيلگه الكيسى، بيروت: داراحياء التراث العربى، بي تا.
٣١. حافظ العجلى، احمد بن عبدالله، معرف الثقاق، مدينه: مكتب الدار، ١٤٠٥ ق.
٣٢. حموى (م ٦٢٦)، شهاب الدين ابوعبدالله ياقوت بن عبدالله، معجم البلدان، چاپ دوم، بيروت: دارصادر، ١٩٩٥.
٣٣. حيدرى آقاى، محمود، «روش شناسى تاريخى ابن ابى الحديد»، پژوهش و حوزه، ش ١٣.
٣٤. خصيبى، حسين بن حمدان، الهداى الكبرى، بيروت: البلاغ، ١٤١٩ ق.
٣٥. خطيب بغدادى، ابوبكر احمد بن على، تاريخ بغداد، چاپ اول، بيروت:

۳۶. ذرفولی، محمود و محمد زارع، شرح ابن ابی الحدید بر نهج البلاغه (معرفی و نقد)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۸۳، پاییز ۱۳۸۶.
۳۷. دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم ابن قتیبه، الامامه و السیاسه، تحقیق طه محمد زین، بی جا، مؤسسه الحلیمی و شرکا، بی تا.
۳۸. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، تاریخ الاسلام، تصحیح عمر عبدالسلام التدمری، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷.
۳۹. - سیر اعلام النبلاء، تحقیق شعیب ارنؤوط، حسین اسد، چاپ نهم، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ ق.
۴۰. - میزان الاعتدال، تحقیق محمد البجاوی، بیروت: دارالمعرفه، ۱۳۸۲ ق.
۴۱. رازی، فخرالدین، المحصول فی علم اصول فقه، تحقیق طه جابر فیاض العلوانی، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۲ ق.
۴۲. الربیعی، احمد، العذیق الضئید بمصادر ابن ابی الحدید فی شرح نهج البلاغه، بغداد: مطبعه العانی، ۱۴۰۷.
۴۳. زرکلی، خیر الدین، الاعلام، چاپ پنجم، بیروت: دارالملائینف، ۱۹۸۰.
۴۴. زمانی، احمد، حقایق پنهان، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۴۵. سجستانی، سلیمان بن احمد، سنن ابی داوود، تصحیح سعید محمد اللحام، بیروت: دارالفکر.
۴۶. سرکیس، البان، معجم المطبوعات العربیه، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق.
۴۷. سیوطی، جلال الدین، حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره، ۵۴. بیروت:

۴۸. صدوق، محمد بن علی بن حسین، الخصال، قم: انتشارات جامعه مدرسین ۱۴۰۳ ق.
۴۹. صفری، نعمت الله و معصومه اخلاقی، «نقد و بررسی زندگی اما حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه دونالدسن»، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹.
۵۰. طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الاوسط، بی جا، دارالحرمین للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۴۲۵.
۵۱. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، بیروت: موسسه الاعلمی، ۱۴۰۳ ق.
۵۲. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
۵۳. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، الاصابه فی تمییز الصحابه، چاپ اول، بیروت: دارکتب العلمیه، ۱۹۹۵.
۵۴. الغارات و شرح حال اعلام آن، ترجمه عزیز الله عطاردی، انتشارات عطارد، ۱۳۷۳.
۵۵. فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روض الواعظین، قم: انتشارات رضی، بی تا.
۵۶. قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود، آثار البلا و اخبار العباد، چاپ اول، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳.
۵۷. قزوینی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالفکر.

۵۸. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.

۵۹. کمپانی، فضل الله، حسن کیست، بی جا، فراهانی، ۱۳۵۴.

۶۰. مادلونگ، ویلفرد، جانشینی حضرت محمد (ص)، ترجمه احمد نمایی، جواد قاسمی، محمدجواد مهدوی، حمیدرضا ضابط، آستان قدس رضوی: ۱۳۸۵.

۶۱. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، مرآ العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ ق.

۶۲. مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر بن احمد، تاریخ گزیده، تحقیق عبدالحسین نوایی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.

۶۳. مسعودی، حسن بن علی، مروج الذهب و معادن الجواهر، جلد ۳، چاپ دوم، تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجر، ۱۴۰۹.

۶۴. مفتخری، حسین و فاطمه سرخیل، «تاریخ نگاری ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه»، مجله شیعه شناسی، شماره ۲.

۶۵. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرف حجج الله علی العباد، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

۶۶. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، بور سعید، مکتب الثقاف الدینی، بی تا.

۶۷. منقری، نصر بن مزاحم، وقع صفین، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، القاهر: المؤسس العربی الحدیث، چاپ دوم، قم: منشورات مکتب المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.

۶۸. مهدوی دامغانی، محمود، «نکته هایی درباره ابن ابی الحدید و شرح نهج البلاغه»، مجله میراث جاویدان، سال هفتم، شماره ۱.

۶۹. نمیری، ابن شبه، تاریخ مدینه، قم: دارالفکر، ۱۳۶۸.
۷۰. نویسندگان، دایرالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴.
۷۱. نویسندگان، فلسفه تاریخ، تدوین و ترجمه حسینعلی نوذری، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹.
۷۲. نیلی احمد ابادی، احمد، «نگاهی به تفسیرهای کلامی ابن ابی احدید»، مجله نهج البلاغه، ۱۳۸۰، شماره ۱.
۷۳. واسعی، علی رضا، جانشینان پیامبر (ص) در شرح نهج البلاغه ابن ابی احدید، قم: نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۷۴. واگلیری، آل. ویکا، «ابن ابی الحدید»، تاریخ اسلام، سال ۱۳۸۴، شماره ۲۲.
۷۵. هینمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق.
۷۶. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.

اشاره

دکتر نعمت الله صفری فروشانی

سیده معصومه اخلاقی

چکیده

کتاب طبقات الکبری نوشته محمد بن سعد از منابع مهم تاریخی محسوب می گردد. بخشی از آن، دربردارنده موضوعات متنوعی از زندگی و شرح حال امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. به جهت قرار گرفتن آن حضرت در میان صحابه پیامبر (ص)، ایشان در طبقه ای از اصحاب جای داده شده اند و به شرح حال امام ذیل طبقه پنجم پرداخته شده است نویسنده در ۱۸۶ روایت، شرح حال مفصلی از زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده که می توان به شکل

کلی آن ها را در سه دسته جای داد: ۱. امام پیش از خلافت؛ ۲. امام در دوران خلافت؛ ۳. امام پس از صلح معاویه با ایشان.

توجه به حیات اجتماعی امام، از نکات مثبتی است که ابن سعد توجه زیادی به آن دارد. غلبه گزارش های مناقبی، از ویژگی های شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این کتاب است. اما نقدهایی نیز بر کتاب وارد است که می توان از جمله آن ها انتخاب ارزش مدارانه گزارش ها، وجود روایات متناقض و توجه ناکافی به واقعه جنگ و صلح معاویه با امام دانست.

واژگان کلیدی: امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، طبقات الکبری، ابن سعد.

تبیین زندگانی امامان شیعه، یکی از نیازهای جامعه علمی خصوصاً جوامع شیعی است؛ زیرا لازمه قرار دادن امامان به عنوان الگو، آشنایی با سیره و سنت آنان است. گام اول در انجام دادن پژوهش علمی، بررسی و شناخت منابعی است که اطلاعات و آگاهی‌هایی درست در زمینه موضوع مورد بررسی ارائه می‌کند. طبقات الکبری نوشته ابن سعد کاتب واقفی، از جمله منابع مهم تاریخی محسوب می‌گردد که زندگی صحابه پیامبر (ص) و تابعین را تا عصر نویسنده بررسی کرده است. قدمت کتاب، روش تاریخ‌نگاری نویسنده و حجم زیاد اطلاعات، از مواردی است که کتاب را در جایگاه علمی مناسبی قرار می‌دهد. زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) حجم زیادی از این اثر را به خود اختصاص داده است. زندگی امام در طبقه پنجم صحابه قرار دارد؛ کسانی که در دوران پیامبر (ص) خردسال بودند.

مطالعه این بخش، علاوه بر آن که اطلاعات فراوانی از زندگی و سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) در اختیار قرار می‌دهد، بررسی و نقد آن به روشن شدن دیدگاه نویسنده و افزایش بینش پژوهش‌گران در پذیرش یا نپذیرفتن برخی

گزارش‌های تاریخی و پیراستن گزارش‌های موجود یاری می‌رساند.

معرفی محمد بن سعد (۱۶۸-۲۳۰ ق)

ابوعبدالله محمد بن سعد بن منیع زهری بصری، مشهور به کاتب واقفی، تاریخ‌نگار و سیره‌نویس مشهور بغداد بود. وی در بصره متولد شد و از این روی وی را بصری لقب داده‌اند. وی را از موالی حسین بن عبدالله نواده عباس عموی

پیامبر (ص) خوانده‌اند.^(۱) او از اولین سیره‌نویسانی بود که در خارج از مدینه نشأت

ص: ۳۲۵

۱- (۱). ذهبی، سیره اعلام النبلا، ج ۱۰، ص ۶۶۶.

یافت. غالب سیره نویسان پیش از او چون ابن اسحاق و واقدی مدنی بودند.

ابن سعد در عراق متولد شد اما پیش از سال ۲۰۰ قمری به حجاز سفر کرد. به گفته خودش، در سال ۱۸۹ قمری در مدینه بوده و استادانی را در آن جا ملاقات کرد و پیش از سال ۲۱۰ قمری به عراق بازگشته است.^(۱)

وی در بغداد، در زمره شاگردان واقدی در آمد و از آن جایی که کتاب های وی را کتابت می کرد، به کاتب واقدی مشهور شد. وی جزو چهار نفری بود که کتاب های واقدی را در اختیار داشت.^(۲) او در مسافرت های خود به مدینه و کوفه، به دیدار شیوخ و محدثان می رفت و به کتابت حدیث و جمع آوری کتب و روایت از آن ها می پرداخت و در نگارش کتب خود نیز از آن ها بهره می برد.

برخی وی را به کذب متهم کرده اند، اما تاریخ نگاران در ثقه دانستن او اتفاق دارند،^(۳)

زیرا وی روایات مختلف را جمع آوری می نمود و قبل از آوردن

روایات، آن ها را بررسی می کرد.^(۴) وی را عالم، دارای روایات و تصانیف فراوان خوانده اند^(۵) اما در منابع، به جز طبقات الکبری تنها به سه اثر دیگر او با نام های طبقات الصغیر که از طبقات الکبری استخراج شده، اخبارالنبی و الحیل اشاره کرده اند.^(۶) به گفته برخی، وی آثاری در فقه و حدیث هم داشته است.^(۷) ابن سعد را در علم

نسب شناسی نیز توانا خوانده اند.^(۸) او گاهی سلسله نسب شخصی را تا ده ها نسل

ص: ۳۲۶

- ۱- (۱). ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۷، ق ۲، ص ۹۹.
- ۲- (۲). ذهبی، تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۶۹.
- ۳- (۳). ذهبی، میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۵۶۰.
- ۴- (۴). ذهبی، تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۷۹.
- ۵- (۵). ذهبی، سیر اعلام النبلا، ج ۱۰، ص ۶۶۴؛ تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۷۰.
- ۶- (۶). ابن ندیم، فهرست، ص ۱۱۱-۱۱۲.
- ۷- (۷). خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۷۰.
- ۸- (۸). جلالی، فهرس التراث، ج ۱، ص ۲۳۴.

دنبال کرده است. از این روی برخی این کتاب را اثری مهم در نسب شناسی هم به شمار می آورند. (۱)

برخی رجالیان شیعه، با استناد به برخی مطالب طبقات، ابن سعد را شدیداً ناصبی دانسته اند. از جمله این که وی مدعی شده است پیامبر (ص) تمام درها را به سوی مسجدالنبی سد کرد؛ (۲) مگر درب خانه ابوبکر درحالی که وی درب خانه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به درب خانه ابوبکر تغییر داده است. (۳)

هنگامی که مأمون در سال ۲۱۸ قمری خواست هفت نفر از سرشناسان و فقههای مشهور در دربار او حاضر شوند و به خلق قرآن شهادت دهند، ابن سعد یکی از آنان بود. (۴) این را می توان دلیلی بر شهرت علمی و فقهی وی در میان علمای زمانش دانست. او در سال ۲۳۰ قمری در ۶۳ سالگی در بغداد درگذشت.

(۵)

کتاب طبقات الکبری و جایگاه علمی آن

همان گونه که پیش تر اشاره شد، تاریخ نگاران توانایی وی را تأیید کرده و با صفاتی چون عالم، ثقة و امام الحبر توصیف کرده اند. (۶)

ابن ابی الدنیا (م ۲۸۱ ق)، احمد بن یحیی بلاذری (م ۲۷۹ ق) نویسنده انساب الاشراف، حارث بن ابی اسامه و حسین بن فهم را می توان از شاگردان به

نام او دانست. (۷) کتاب طبقات الکبری را ابن ابی الدنیا، حارث بن ابی اسامه و

ص: ۳۲۷

۱- (۱). نویسندگان، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۴۲۸.

۲- (۲). ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۲، ص ۲۲۷.

۳- (۳). تستری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۸۵.

۴- (۴). طبری، تاریخ الطبری، ج ۷، ص ۱۹۷.

۵- (۵). تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۷۰.

۶- (۶). ابن جوزی، المنتظم، ج ۱۱، ص ۱۶۲؛ یافعی، مرآة الجنان، ج ۲، ص ۷۶؛ کتبی، الوافی بالوفیات، ج ۳، ص ۷۵.

۷- (۷). عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۹، ص ۱۶۰.

این کتاب با سیره پیامبر (ص) آغاز می شود و با شرح احوال صحابه، عالمان مدینه، مکه، طائف، یمن، یمامه، بحرین، کوفه، بصره، جزیره، اندلس، واسط، مداین، بغداد، خراسان، ری، همدان، قم و انبار ادامه می یابد. جلد پایانی آن به زنان اختصاص دارد. (۲) ابن سعد شرح حال افراد را مفصل و تقریباً کامل آورده است که این نکته و نیز اتصال مصادر روایات، از مزایای کتاب محسوب می گردد.

ابن ندیم کتاب های واقعی (م ۲۰۷ ق)، هشام کلبی (م ۲۰۴ ق)، هیثم بن عدی (م ۲۰۷ ق) و مدائنی (م ۲۳۵ ق) منابع مورد استفاده ابن سعد در این اثر را دانسته است. (۳)

در هر حال، او بیش از همه از واقعی استفاده کرده است. آثار موسی بن عقبه، ابو معشر عبد الرحمان بن نجیح (م ۱۷۰ ق)، ولید بن مسلم اموی (م ۱۹۵ ق) و فضل بن دکین از دیگر آثار مکتوبی که وی از آن ها بهره برده است.

این کتاب در میان آثاری که بعدها نگاشته شد، از جایگاه ارزشمندی برخوردار است که تاریخ نگاران اسلامی به ویژه رجالیان به آن مراجعه می

کردند؛ گسترده ترین نقل روایات ابن سعد را شاگردش بلاذری (م ۲۷۹ ق) انجام داده باشد. وی در کتاب انساب الاشراف بیش از هفتصد بار عبارات «حدثنی، قال، حدثنا یا اخیرنا محمد بن سعد» را به کار برده است و ظاهراً پس از او ابن کثیر در البدایه و النهایه، طبری در تاریخ خود، ابن عبدالبر (م ۴۶۳ ق) در استیعاب (مقدمه) و سمعانی (م ۵۶۲) در الانساب از او روایت نقل کرده اند. نیز المنتظم، الغارات،

تاریخ اسلام ذهبی، سیر اعلام النبلا، الاصابه، تهذیب التهذیب، تاریخ دمشق، النجوم الزاهره و امتاع الاسماع، از جمله دیگر منابعی هستند که از طبقات استفاده

ص: ۳۲۸

۱- (۱) . همان.

۲- (۲) . ابن ندیم، فهرست، ص ۱۱۱-۱۱۲.

۳- (۳) . همان.

کرده. از ابن سعد در کتاب های روایی سنی مانند المجموع محیی الدین النووی (م ۶۷۶ ق)، سنن الکبری بیهقی، الجوهرة النقی ماردینی و حتی کتاب های روایی شیعه مثل کفایه الاثر خراز قمی، مناقب آل ابی طالب ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) و الغدیر علامه امینی (م ۱۳۹۰ ق) روایاتی را آورده اند.

این کتاب در سال ۱۹۰۴-۱۹۱۸ میلادی به کوشش ادوارد زاخانوف و شرق شناسان دیگر در هشت جلد در لیدن به چاپ رسید اما نسبت به نسخ موجود از آن در کتابخانه استانبول، افتادگی هایی در طبقات صحابه و تابعین اهل مدینه داشت. بخش مربوط به زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن جمله بود که عبدالعزیز طباطبایی در سال ۱۴۰۸ قمری در شماره های ده و یازده مجله تراثنا آن را منتشر کرد.

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طبقات ابن سعد

اشاره

به جهت قرار گرفتن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در میان صحابه پیامبر (ص)، ابن سعد شرح حال ایشان را ذیل طبقه پنجم آورده است. وی در این طبقه، کسانی را ذکر کرده که در زمان رحلت پیامبر (ص) خردسال بودند و در هیچ یک از غزوات شرکت نداشتند. شرح زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جزء هشتم کتاب قرار

دارد.

ابن سعد در ۱۸۶ روایت، شرح حال مفصلی را از زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده است. عنوان بندی آن عبارتند از: ذکر اذان در گوش حسنین (علیهما السلام) (دو روایت)؛ عقیقه امام (چهار روایت)؛ تراشیدن موی سر حسنین (علیهما السلام) (چهارده روایت)؛ نام گذاری حسنین (علیهما السلام)

(ده روایت)؛ شباهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیامبر (ص) (شش روایت)؛ مهرورزی پیامبر (ص) نسبت به امام و سخنان آن حضرت درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۲۶ روایت در این بخش و چهار روایت در ضمن دیگر بخش های کتاب)؛ دعاهایی که پیامبر (ص) به امام آموختند (پنج

ص: ۳۲۹

روایت) و انگشتر و خضاب امام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (هفت روایت). بقیه مطالب بدون عنوان بندی به شکل پراکنده آمده است. عموماً گزارش ها حول یک موضوع در کنار هم بیان شده که می توان آن ها را ذیل این عناوین به عنوان های مذکور افزود: شرکت امام در جنگ های دوره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (پنج روایت)؛ رابطه امام با معاویه و امویان پس از صلح (شش روایت)؛ حیات اقتصادی امام (پنج روایت)؛ بیعت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (چهار روایت)؛ جنگ معاویه با امام از آغاز تا برقراری صلح (هجده روایت)؛ ازدواج های امام (سیزده روایت)؛ علت درگذشت امام و وصیت و مراسم دفن (سی و هفت روایت)؛ امام در مدینه (پنج روایت) و روایاتی در موضوعات متفرقه.

وی این بخش را با ده روایت، درباره فرزندان امام و مادران ایشان آغاز کرده است. فرزندی که از یک مادر بوده اند به صورت جدا به همراه نام مادرشان آورده که به این ترتیب زنانی که از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرزند داشته اند، مشخص شده اند. این ده روایت بر خلاف روش معمول ابن سعد، بدون سند آمده است. بنابراین گزارش ها، تعداد همسران و کنیزان صاحب فرزند امام شامل ده تن و فرزندان امام ۲۵ تن، هفده نفر از زنان آزاد و هشت نفر از

کنیزان بوده اند.^(۱) جالب است در صفحات بعد، هنگامی که خواسته گزارش های مربوط به ازدواج های امام را ذکر کند، روایات مبنی بر مطلق و مزواج بودن امام را جمع آوری و بیان

کرده است.^(۲)

برخی از موضوعات کتاب درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عبارتند از:

۱. نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ابن سعد ده گزارش درباره نام گذاری امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده است. سندر روایت

ص: ۳۳۰

۱- (۱). طبقات الکبری، الخامسة ۱، ص ۲۲۵-۲۲۶.

۲- (۲). در ادامه خواهد آمد.

از میان آن به شیعه و روایت دیگر به غیر شیعیان می رسد. این گزارش ها را در چند دسته می توان قرار داد:

۱. سه روایت از میان این روایات با طرق مختلف از زبان امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از پدرش امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده که نام حسنین (علیهما السلام) توسط پیامبر (ص) گذارده شد و نام حسین از حسن مشتق گشت. (۱) این گزارش ها به نام گذاری حسنین توسط امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره نکرده اند.

۲. روایتی دیگر از عبدالله بن محمد بن عقیل نقل شده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از تولد حسنین (علیهما السلام) نام امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حمزه و نام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را جعفر نهاد اما با دستور پیامبر (ص) آن ها را به حسن و حسین تغییر داد.

(۲) دو روایت دیگر که هر دو به طرق مختلف به ابی اسحاق می رسد که در ادامه،

سند یکی از آن ها به هانی بن هانی سپس به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پایان یافته، این مضمون را بیان کرده اند که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حرب نهاد بود، اما پیامبر (ص) آن را به حسن تغییر داد. سپس این اتفاق در نام گذاری امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز تکرار شد. (۳)

۴. روایتی دیگر نیز که از ابن ابی الجعد به نقل از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان شده،

ص: ۳۳۱

۱- (۱). این روایت با سند کامل تر در منابع معتبر شیعی نیز ذکر شده است. شیخ صدوق این گزارش را از حسن بن محمد بن یحیی علوی از جد شیخ صدوق از داوود بن قاسم از عیسی از یوسف بن یعقوب از ابن عیینه از عمرو بن دینار از عکرمه نقل کرده است: «لما ولدت فاطمه (س) الحسن جاءت به إلى النبي فسماه حسنا فلما ولدت الحسين جاءت به إليه فقالت يا رسول الله هذا أحسن من هذا فسماه حسينا». روایت با تفاوت اندک و با اشتراک سه راوی اول با منابع سنی مشترک است. (صدوق، علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۳۹؛ صدوق، معانی الاخبار، ص ۵۸.

۲- (۲). این گزارش در منابع شیعی هم آمده است. ابن شهر آشوب و علامه مجلسی روایت را از مسند ابن حنبل و ابی یعلی ذکر کرده اند. (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۹۷؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۵۱) اربلی نیز این گزارش را بدون سند از جنابذی نقل کرده است. (اربلی، کشف الغم، ج ۱، ص ۴۸۸) اما در منابع معتبر شیعه این گزارش یافت نشد.

۳- (۳). این گزارش از اسرائیل از ابی اسحاق از هانی در برخی منابع شیعی نیز وارد شده است. (نک: مناقب امام امیرالمؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۱).

اظهار می دارد که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دوست داشت نام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را حرب بگذارد که با مخالفت پیامبر (ص) روبه رو شد و ایشان نام حسنین و نیز محسن را برگزیدند. در این گزارش ها آمده، پیامبر (ص) می خواستند که فرزندان هم نام فرزندان هارون (شیر و شبیر و مشیر) باشد. (۱).

۵. روایتی نیز نقل شده که نام حسنین (علیهما السلام) پیش از این و در زمان جاهلیت وجود نداشت. (۲).

چهار دسته اول، بیان گر چگونگی نام گذاری حسنین (علیهما السلام) است. گزارش های نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع، به اشکال مختلف آمده که ابن سعد این گزارش ها را تقریباً کامل بیان کرده است.

روایتی در منابع شیعه وجود دارد که نام گذاری حسنین (علیهما السلام) توسط امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حتی تمایل امام به نامی خاص را بیان نکرده و گفته است

زمانی که پیامبر نام نوزاد را سؤال کردند، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده که در این زمینه از

پیامبر (ص) پیشی نگرفته و نام نهادن فرزندان را به عهده ایشان گذاشته است. (۳).

۲. شباهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به پیامبر (ص)

موضوع بعدی ابن سعد، ذکر گزارش هایی است که شباهت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به

ص: ۳۳۲

۱- (۱). گزارش دوست داشتن نام حرب از سوی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع روایی شیعی نیز آمده است. شیخ صدوق از امام رضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام موسی بن جعفر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اسماء بنت عمیس از فاطمه زهرا (س) چنین روایتی را آورده است (صدوق، عیون الاخبار الرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۲۵) فتال نیشابوری نیز این روایت را بدون ذکر سند از اسماء بنت عمیس آورده است. (نیشابوری، روضه الواعظین، ج ۱، ص ۳۵۲) ابن شهر آشوب این گزارش را از هانی بن هانی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و نیز از امام سجاد (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اسماء بنت عمیس نقل کرده است. (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۹)؛ اما این گزارش خالی از نقد نیست و مردود است.

۲- (۲). طبقات الکبری، الخامسه ۱، ص ۲۴۳.

۳- (۳). شیخ صدوق، الامالی، ص ۱۹۷؛ صدوق، معانی الاخبار، ص ۵۷.

پیامبر (ص) با اسناد مختلف بیان کرده اند. در میان شش روایت، یک روایت از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از سینه تا سر و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از آن به پایین شبیه پیامبر (ص) بودند. گویا کتاب مسند احمد بن حنبل، اولین سند مدون از این روایت است که از ابی اسحاق از هانی بن هانی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل کرده (۱) و سپس دیگر نویسندگان سنی مثل ترمذی (۲) و ابن عبدالبر (۳) آن را آورده اند و البته از جمله روایات ضعیف شمرده شده است. (۴) گرچه این روایت در منابع مناقبی و دلایل نگاری شیعه نفوذ نموده، (۵) در منابع معتبر شیعه یافت نشد و منابع معتبر تنها به شباهت امام به پیامبر (ص) اشاره کرده اند. (۶)

دیگر گزارش های این بخش سند شیعی نداشته و در برخی منابع شیعی با همین اسناد روایت شده است. (۷)

۳. محبت پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

عنوان بعدی ابن سعد، سخنان پیامبر (ص) درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیان مهرورزی حضرت رسول (ص) نسبت به ایشان است. ابن سعد ۲۷ روایت در این قسمت آورده است. دوازده روایتی را که درباره سخنان پیامبر (ص) است، می توان به سه دسته تقسیم کرد: پنج روایت درباره این سخن پیامبر (ص) است که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و

ص: ۳۳۳

-
- ۱- (۱) . احمد بن حنبل، مسند، ج ۱، ص ۹۹.
 - ۲- (۲) . سنن ترمذی، ج ۵، ص ۳۲۵.
 - ۳- (۳) . ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۴.
 - ۴- (۴) . البانی، ضعیف سنن ترمذی، ص ۵۰۸.
 - ۵- (۵) . نک: کوفی، مناقب الامام الامیرالمومنین، ص ۲۵۵؛ مغربی، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۹۷؛ طبری، دلائل الامامه، ص ۱۵۹؛ بحرانی، مدینه المعاجز، ج ۳، ص ۲۲۸.
 - ۶- (۶) . مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۵.
 - ۷- (۷) . اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۵۰.

امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را سید جوانان بهشت خوانده اند. دسته ای دیگر که گزارش داده اند: روزی طبقی از خرماى زکات نزد پیامبر (ص) آوردند و اما حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که کودک بود از میان آن خرما برداشت و در دهان گذاشت. در این هنگام پیامبر (ص) خرما را از دهان امام خارج ساختند و فرمودند: «زکات بر آل محمد (ص) حرام است»^(۱).

دسته دیگر پنج روایت است که پیامبر (ص) درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده اند:

«ان ابني سيد و ان الله سيصلح به بين فئتین من المسلمین»^(۲). این گزارش که با تفاوت های اندک در منابع معتبر اهل سنت وارد شده،^(۳)

با اسناد مختلف در طبقات الکبری آمده است. همه سلسله اسناد به پیامبر (ص) ختم شده اما درباره موضع و مکان هایی که پیامبر (ص) این سخن را فرمودند، اتحاد ندارند و به نظر می رسد پیامبر (ص) بارها در مکان های مختلف این سخن را تکرار کرده اند. گویا ابن سعد کوشیده این حدیث را به هر شکلی که نقل شده جمع آوری کند. اما با رجوع به منابع معتبر شیعه، در می یابیم چنین حدیثی نقل نشده و تنها در منابع نامعتبر و مناقبی شیعه با سلسله سند غیر شیعی نقل شده است. به نظر می رسد

برخی منابع برای آن که به زعم خود برای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجیه قابل قبولی بیاورند و آن را موجب خرسندی خدا و رسولش نشان دهند، این

روایت را از منابع سنی گرفته اند؛^(۴) درحالی که به نظر می رسد این روایت، ساخته امویان باشد تا به نوعی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تقدیر الهی و عملی مورد رضای پیامبر (ص) نشان

ص: ۳۳۴

۱- (۱). طبقات الکبری، الخامسة، ۱، ص ۳۶۸.

۲- (۲). همان، ص ۲۵۶؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۴؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۶، ص ۲۱۹؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱، ص ۳۹۵.

۳- (۳). صحیح بخاری، ج ۳، ص ۱۶۹ و ج ۴، ص ۱۸۴؛ مسند احمد، ج ۵، ص ۳۸؛ ابن ابی شیبه، المصنف، ص ۵۱۶؛ الاستیعاب، ص ۳۸۶.

۴- (۴). مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۴۰ و ج ۴، ص ۲۰؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۵، ص ۵۱۹، ۵۲۰ و ۵۲۸؛ مجلسی، مرآة العقول، ج ۱۲، ص ۲۴۳؛ طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۱۲؛ صالحی شامی، سبل الهدی، ج ۱۱، ص ۶۷.

دهند به ویژه این که در این گزارش، پیامبر (ص) را از این موضوع با رضایت یاد کرده اند و با پذیرش آن، معاویه و همراهان او، گروهی از مسلمانان و هم ردیف امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یارانش محسوب می گردند، نه گروهی که به شکل نامشروع خلافت را از فرزند پیامبر (ص) گرفتند. در برخی منابع تاریخی نیز این موضوع آمده که معاویه پس از صلح با شادمانی این سخن را نقل کرد و آن را به پیامبر (ص) منتسب ساخت. (۱)

پانزده روایت درباره مهرورزی و شدت محبت پیامبر (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. این روایات از ابوهریره، براء بن عازب، ابوسعید خدری، زهیر بن اقرم، عمیر بن اسحاق، ابوسلمه بن عبدالرحمان، ابن عباس، علی بن یزید و زید بن ارقم نقل شده است. برخی از این روایات، با همان اسناد در منابع شیعه موجود است (۲) و در برخی موارد، علاوه بر سند، در محتوا نیز با گزارش های ابن سعد اختلافاتی دارد. (۳)

۴. ازدواج های امام

ابن سعد زندگی امام را با ده روایت درباره فرزندان امام و مادران ایشان آغاز کرده است. بنابراین گزارش ها، تعداد فرزندان امام ۲۵ تن و همسران و کنیزان صاحب فرزند امام شامل ده تن بوده اند. (۴)

ص: ۳۳۵

۱- (۱). الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۶؛ ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۱، ص ۴۹۱؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۳۰.

۲- (۲). برای نمونه نک: طوسی، امالی، ص ۲۴۹؛ کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۲۰ و ۵۴۹.

۳- (۳). برای نمونه، یکی از احادیث این بخش درباره کشتی گرفتن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نزد پیامبر (ص) است که ایشان حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تشویق می کردند. در این هنگام عایشه از ایشان پرسید: «چرا کودک بزرگ تر را در مقابل کودک خردسال تر تشویق می کنید.» پیامبر (ص) در جواب فرمود: «حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را جبرئیل تشویق می کند.» در برخی منابع شیعه این گزارش با تفاوت در سند از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده و در آن به جای عایشه از حضرت فاطمه (س) نام برده شده است. (ابن طاووس، الطرائف، ج ۲، ص ۴۱۴؛ حمیری، قرب الاسناد، ص ۱۰۱).

۴- (۴). الطبقات الكبرى، الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵.

ازدواج های امام است. (۱) حجم این روایات، نشان می دهد این موضوع، از جمله موضوعاتی بوده که نویسندگان برای جمع آوری روایات آن تلاش زیادی انجام داده است. او در هشت روایت، امام را تلویحاً یا آشکارا مطلق دانسته و روایات دیگر نیز مربوط به ازدواج های امام است. از این میان، سند شش روایت شیعی و بقیه غیر شیعی است. از جمله روایتی منسوب به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که از ازدواج ها و طلاق های پی در پی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ابراز نگرانی کرده که مبادا قبایل را با او دشمن کند. (۲) در روایتی دیگر از امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل شده امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردم را از این که زنان را به عقد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آورند منع فرمودند و او را مطلق خواندند. (۳)

۵. صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ابن سعد ذیل عنوان «مبايعه اهل العراق للحسن و مايشترط عليهم» و عنوان بعدی «تنازل الحسن و الصلح بين المسلمين» به وقایع سیاسی این دوره و صلح امام با معاویه پرداخته است. به نظر می رسد ابن اسعد با انتخاب این دو عنوان، بر نکاتی تأکید داشته است. او در عنوان اول در کنار عبارت «بیعت اهل عراق با

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» عبارت «و آن چه با آن ها شرط کرد»، خواسته در همان ابتدا توجه را به شرط امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مبنی بر «جنگ آن ها با کسی که امام با او در جنگ باشد و صلح با کسی که امام با او صلح کند» معطوف سازد و

تصمیم امام بر صلح را از همان ابتدا یادآور شود. ضمن این که ظاهراً با قید بیعت اهل عراق، خواسته بیعت با امام را به عراق محدود نماید. در عنوان دوم «کناره گیری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و صلح بین مسلمانان»، معاویه و شامیان و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کنار یکدیگر قرار

ص: ۳۳۶

۱- (۱). همان، ص ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۲، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴ و ۳۳۴.

۲- (۲). همان، ص ۳۰۱؛ این گزارش در منابع روایی شیعه یافت نشد.

۳- (۳). همان، ص ۳۰۲؛ کلینی، کافی، ج ۶، ص ۵۶.

می دهد و به شکلی حسن رضایت خود را از کناره گیری امام نمایان می سازد.

او با روایتی از خطبه های امام پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیعت او با مردم آغاز کرده است.

در روایتی از قول ریاح بن حارث می گوید: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از درگذشت پدر، خطبه ای خواندند که در آن فرمان خدا را آمدنی دانستند گرچه مردم از آن ناخشنود باشند. سپس عدم تمایل خود را با ریخته شدن خون مسلمانان برای رسیدن به حکومت ابراز کردند. وی از همان ابتدا، خواسته بی میلی امام به جنگ را نشان دهد، درحالی که طبق گفته منابع دیگر، امام این خطبه را پس از درگیر شدن با معاویه و دلسرد شدن از سپاه خود بیان کردند و تعدادی از سپاه امام و خوارج موجود در سپاه، این سخنان را حمل بر تصمیم امام بر صلح دانستند و شورش کردند.^(۱)

سپس اشاره کرده که مردم و کسانی که با امام بیعت کرده بودند، از ایشان خواستند تا به جنگ معاویه برود و امام را به این کار تحریک کردند. به نظر می رسد ابن سعد مایل بوده امام را خواهان صلح با معاویه معرفی کند، نه به

سبب سستی سپاهیان و همراهان ایشان. پس از این به شورش سپاه امام می پردازند که به سبب شایعه پراکنی دشمن و پراکندن خبر مرگ قیس ایجاد شده بود. او سپس به زخمی شدن امام و رفتن حضرت به کاخ مداین پرداخته است. امام طی خطبه ای ناراحتی خود را از سپاه خویش و کوفیان ابراز داشتند و عمر بن سلمه ارحیبی را فراخواندند و او را همراه نامه ای پیش

معاویه فرستادند و از او تقاضای صلح کردند که با سه شرط حکومت را به او واگذارند.

تمام شرح او از جنگ امام همین است، اما روایات زیادی درباره حواشی این

ص: ۳۳۷

۱- (۱). دینوری، اخبار الطوال، ص ۲۱۷؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۳۴؛ جلوه تاریخ در نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ص ۳۸.

اتفاق آورده است. سپس روایات نسبتاً طولی درباره وقایع پس از صلح مانند اعتراض شیعیان به صلح، خطبه های امام پس از صلح و مفاد صلح نامه بیان کرده است. او قرار گرفتن بیت المال کوفه در اختیار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تعلق خراج دارابگرد و فسا به امام و ترک لعن امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حضور ایشان را به عنوان مفاد معاهده ذکر کرده است. ابن سعد به جز دادن خراج دارابگرد و فسا به امام، روایاتی در انجام شدن دیگر تعهدات توسط معاویه آورده (۱) که البته برخی منابع معتقدند معاویه به هیچ یک از تعهدات خود عمل نکرد (۲).

۶. درگذشت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ابن سعد حجم زیاد ۳۵ صفحه ای از این بخش را به روایات مربوط به وفات امام اختصاص داده که می توان آن ها را به دو دسته تقسیم نمود: گزارش های مربوط به چگونگی و علت درگذشت امام و گزارش های مربوط به مراسم تدفین و کم و کیف آن.

ابن سعد هفت گزارش درباره مسمومیت امام آورده و علت درگذشت امام را مسموم شدن ایشان می داند؛ اما درباره این که چه کسی امام را مسموم ساخت، در روایتی آن را به جعهده نسبت داده است (۳). درجایی دیگر با تردید می گوید: «شنیدم برخی می گویند معاویه دستور داد تا به او سم بخوراند» (۴).

نویسنده موضوع تدفین امام و جلوگیری امویان از دفن ایشان در کنار قبر

ص: ۳۳۸

۱- (۱). طبقات کبری، ج الخامسة ۱، ص ۳۲۲.

۲- (۲). تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۲۴؛ جلوه تاریخ در نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ص ۸.

۳- (۳). طبقات الکبری، الخامسة ۱، ص ۳۳۴.

۴- (۴). همان، ص ۳۳۵؛ برخی منابع دیگر آشکارا به دستور معاویه در مسموم ساختن امام پرداخته اند. (برای نمونه نك: ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۶۰؛ مقدسی، البدء و التاریخ، ج ۶، ص ۱۵).

پیامبر (ص) را مفصل در چند روایت طولانی بیان کرده است. در این بخش درگیری های لفظی میان بنی هاشم و بنی امیه که نزدیک بود به درگیری نظامی بینجامد با جزئیات بیان شده است. منابع دیگر معمولاً این بخش را در این حد مفصل بیان نکرده اند. بر اساس این گزارش ها مروان کسی بود که نقش اصلی در جلوگیری از دفن امام در کنار قبر پیامبر (ص) را داشت. او بنی امیه را به این کار تحریک کرد. این سعد نقش عایشه را با عباراتی کوتاه بیان کرده و تنها این نکته را آورده که او گفته بود این کار عملی نخواهد شد و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و خانواده اش نزد او پسندیده نیستند. (۱) سپس سخنانی در تأیید کار مروان آورده است. او می گوید: «مردم کار مروان را تأیید کردند و این که کس دیگری در کنار پیامبر (ص) و خلیفه اول دفن شود، خطایی بزرگ می دانستند و به مروان می گفتند: "کار

خوبی کردی، نباید هرگز نفر چهارمی با آنان باشد" (۲).

او با این سخنان، به ذهن خواننده این مطلب را متبادر می کند که برای تأیید کار مروان و عایشه تلاش کرده است.

بررسی و نقد

اشاره

در بررسی حیات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کتاب الطبقات الکبری به نکاتی توجه کرد که به اختصار به آن ها اشاره می شود:

الف) توجه به حیات اجتماعی امام

اهمیت کتاب طبقات الکبری در شناخت وقایع زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

خصوصاً

ص: ۳۳۹

۱- (۱) . طبقات الکبری، ص ۳۵۶؛ یعقوبی در تاریخ خود به جلوگیری امویان و نقش عایشه در جلوگیری از دفن امام در کنار پیامبر (ص) پرداخته، می گوید: «عایشه سوار بر شتری بود و می گفت اجازه دفن در کنار پیامبر (ص) را نخواهم داد». قاسم بن محمد بن ابی بکر نزد او آمد و ماجرای جنگ جمل و این که آنان هنوز از بابت آن شرمسار هستند را به عمه اش یادآور شد و از این روی، عایشه بازگشت. (تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۵؛ مستوفی، تاریخ گزیده، ص ۱۹۴).

۲- (۲) . همان، ص ۳۵۶.

زندگی اجتماعی امام انکارشدنی نیست. روایات ابن سعد در این زمینه با حجم نسبتاً زیاد جمع آوری شده است که یکی از مزایای کتاب محسوب می گردد. وی به نکاتی از زندگی امام اشاره کرده که در دیگر منابع تاریخی کم تر می توان به آن ها دست یافت. از جمله گزارش های او درباره عقیده امام، نام گذاری، تراشیدن سر ایشان، رفتار پیامبر (ص) با امام و سخنان ایشان درباره او، دعاهایی که پیامبر (ص) به امام آموخته بودند، انگشتر امام و نقش نگین آن و ازدواج های امام. ورود ابن سعد که با گزارش فرزندان امام و مادرانشان است، به شکلی از نگاه اجتماعی ابن سعد به تاریخ گواهی می دهد.

برای نمونه، ابن سعد ده گزارش درباره نام گذاری امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده است. سند برخی به روایان شیعه و برخی به غیرشیعیان می رسد. این ده گزارش تقریباً تمام گزارش هایی را شامل می شود که در این موضوع وجود دارد و می توان گفت جامع و کامل بیان شده است.

ب) غلبه گزارش های مناقبی

مناقب امام بخش عمده ای از شرح حال امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در طبقات الکبری را تشکیل می دهد. ابن سعد فضایل امام را در دو بعد دیده است: فضایی که به سبب قرابت امام با پیامبر (ص) در ایشان موجودیت یافته و فضایی که مستقلاً در امام وجود داشته است. البته در بعد اول، بسیار برجسته تر به آن ها نگریسته شده و گزارش های مربوط به این فضایل با دقت بسیار جمع آوری گردیده. به گونه ای که کتاب در ابتدا، مناقب نگاری به نظر می رسد.

مواردی چون نام گذاری امام و عقیده ایشان توسط پیامبر (ص)، ذکر شباهت امام به پیامبر (ص)، مهرورزی پیامبر (ص) نسبت به امام و سخنانی که در این مورد فرموده و آن چه به او آموخته اند، از جمله مناقبی است که

ابن سعد برای امام در سایه قرابت او با پیامبر (ص) آورده است. مواردی چون زهد و سخاوت امام که به شکل

پراکنده در شرح زندگی امام وجود دارد و بخش محدودی از روایات را در بر گرفته، فضایی است که ابن سعد برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان یک انسان عادی قائل است.

ج) انتخاب ارزش مدارانه گزارش ها

به نظر می رسد ابن سعد گاه در گزینش روایات، در برخی موضوعات دچار انتخاب های ارزشی شده است. برای مثال، در ابتدای شرح زندگانی امام به تفصیل، فرزندان امام را همراه مادرانشان یاد کرده و از ۲۵ فرزند و ده همسر اعم از زنان آزاد و کنیزان امام نام برده است. سپس در لابه لای شرح زندگانی امام، دوازده گزارش درباره ازدواج های امام جمع آوری و بیان کرده که از میان این تعداد، هشت روایت به صراحت و یا تلویحاً امام را به مزواج و مطلق بودن متهم نموده به

تناقض گزارش های ابتدای بخش اعتنا نکرده است. نامعلوم بودن نسب و قبیله همسران امام و زنان مطلقه ایشان و نام برده نشدن آن ها در منابع تاریخی، درستی این روایات را زیر سؤال می برد. ابوالحسن مدائنی که قائل به هفتصد همسر برای امام بوده، درحالی که از نسب شناسان مشهور دانسته شده،^(۱) توانسته تنها یازده نفر را به عنوان همسر امام نام ببرد^(۲). تعداد همسران امام در این گزارش ها از پنجاه نفر تا نهصد نفر در نوسان است. وجود چنین اختلافی در تعداد، طبیعی به نظر نمی رسد. تعداد فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بین هفت نفر^(۳) تا ۲۵ نفر گفته شده^(۴).

و مادران آن ها هم با نام و نسب، ام ولد بودن یا آزاد بودن

آن ها ثبت شده است. در این میان نیز خبری

ص: ۳۴۱

۱- (۱). ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۰۰-۴۰۱.

۲- (۲). البلداوی، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۲۸۰-۲۸۸.

۳- (۳). مقدسی، آفرینش و تاریخ، ج ۲، ص ۷۷۴.

۴- (۴). طبقات الکبری، الطبقة الخامسة، الجزء الاول، ص ۲۲۵-۲۲۶.

از زنان دیگری که برای امام ادعا شده نیست. تعداد فرزندان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شاهی بر تعداد اندک همسران ایشان است. (۱)

نمونه دیگر، وی در میان روایاتی که سخنان پیامبر (ص) را درباره امام آورده، ذینج روایت را جمع آوری کرده که ایشان درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده اند: «ان ابی هذا سید و ان الله سیصلح به بین فتنین من المسلمین». (۲) این گزارش که با تفاوت های اندک در منابع معتبر اهل سنت وارد شده، (۳) با اسناد مختلف در

طبقات الکبری آمده است. همه سلسله اسناد به پیامبر (ص) ختم شده اما درباره موضع و مکانی که پیامبر (ص) این سخن را فرموده، اتفاق ندارند و گویا پیامبر (ص) بارها در مکان هایی مختلف این سخن را تکرار فرموده اند و یا ابن سعد کوشیده این حدیث را به هر شکلی که نقل شده جمع کند. این حدیث در منابع معتبر شیعه نقل نشده است و تنها در منابع نامعتبر و مناقبی شیعه با سلسله سند غیر شیعی آمده (۴)

که به نظر می رسد این منابع، برای آن که به زعم خود برای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توجیه قابل قبولی بیاورند و آن را موجب خرسندی خدا و رسولش نشان دهند، این روایت را از منابع سنی گرفته اند. درحالی که به نظر می رسد این روایت ساخته امویان است تا به نوعی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تقدیر الهی و عملی مورد رضای پیامبر (ص) نشان دهند به ویژه این که در این گزارش، پیامبر (ص) از این

ص: ۳۴۲

۱- (۱). برای اطلاع بیش تر از نقدهایی که بر اتهام ازدواج های مکرر امام وارد شده است نک: بسطام البلداوی، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)؛ نعمت الله صفری، و معصومه اخلاقی، «نقد و بررسی زندگی اما حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه دونالدسن»، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹؛ احمد زمانی، حقایق پنهان، ص ۳۴۰-۳۵۴؛ فضل الله کمپانی، حسن کیست، ص ۲۸۹-۲۹۶.

۲- (۲). طبقات الکبری، الخامسة ۱، ص ۲۵۶؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۴؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۶، ص ۲۱۹؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱، ص ۳۹۵.

۳- (۳). صحیح بخاری، ج ۳، ص ۱۶۹ و ج ۴، ص ۱۸۴؛ ابن حنبل، مسند احمد، ج ۵، ص ۳۸؛ ابن ابی شیبه، المصنف، ص ۵۱۶؛ الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۶.

۴- (۴). مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۴۰ و ج ۴، ص ۲۰؛ کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۱۹، ۵۲۰ و ۵۲۸؛ مجلسی، مرآه العقول، ج ۱۲، ص ۲۴۳؛ طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۱۲؛ صالحی شامی، سبیل الهدی، ج ۱۱، ص ۶۷.

جریان با رضایت یاد کرده و با پذیرش آن، معاویه و همراهان او گروهی از مسلمانان و هم ردیف امام

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یارانش محسوب می گردد نه گروهی که به شکل نامشروع خلافت را غصب کردند: این مطلب نیز در برخی منابع تاریخی ذکر شده است که معاویه پس از صلح، با شادمانی این سخن را نقل کرد و آن را به پیامبر (ص) منتسب ساخت.^(۱)

نگاه ارزشی ابن سعد و موضع گیری جانب دارانه او درباره جریان جنگ امام با معاویه و صلح نیز جالب توجه است که پیش از این گفته شد.

(د) روایات متناقض

از جمله اشکالاتی که بر ابن سعد می توان وارد دانست، آوردن روایات متناقض است. گویا وی گاهی در انتخاب روایات و گزارش ها، منفعلانه برخورد کرده و هیچ موضعی نداشته است. از جمله روایتی که در آن به مشاجره امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره می کند. طبق این روایت، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در راه رفتن به سوی لشکر جمل، با لحنی سرزنش آمیز به پدر یادآوری کرد که پیش از این نیز او را از جنگ جمل بازداشته بود و اکنون نیز از او می خواهد تا بازگردد. امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز او را ناسزا گفت و سرزنش کرد.^(۲) ابن سعد در حالی این گزارش را آورده که خود از تلاش امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای بسیج مردم کوفه برای شرکت در جنگ جمل خبر می دهد.^(۳) نیز روایتی آورده است که می گوید: روزی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خواست تا سخن رانی کند اما امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از این که در حضور پدر سخن بگوید خودداری کرد تا این که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) خود را از دید فرزند مخفی نمود. در ادامه آورده که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از اتمام سخنان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، وارد مجلس شدند و با

ص: ۳۴۳

۱- (۱). مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۳۰؛ الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۶؛ ابن اثیر، اسد الغابه، ج ۱، ص ۴۹۱.

۲- (۲). طبقات الکبری، الخامسه، ص ۲۷۴.

۳- (۳). همان، ص ۲۷۵.

روایتی دیگر، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جهت حلم و ادب ستوده شده (۳) پس چگونه چنین جسارتی بر پدر روا دارد که او را جانشین پیامبر (ص) (۴) می داند.

وی چند روایت مبنی بر سخن دانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده و به ستایش حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از امام مجتبی اشاره کرده، بااین حال روایاتی آورده است که در آن از سخن گفتن امام به نیکی یاد نشده و گفته امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخن گفتن او را مانند آرد کردن به وسیله شتری تشبیه کرد که این کار را نیاموخته و او را حجاب اهل بیت دانست. (۵)

ه) بی توجهی به وقایع مهم زندگی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

درحالی که به نظر می رسد روش ابن سعد گردآوری تمام گزارش های موجود در بک موضوع بوده، نه گزینش برخی از آن ها، به بعضی وقایع اساسی دوران امام بسیار گذرا و ناقص پرداخته است. درحالی که ۲۷ روایت درباره مهرورزی پیامبر (ص) نسبت به امام، و دوازده روایت درباره ازدواج های ایشان، چهارده روایت درباره تراشیدن موی سر ایشان و یازده روایت درباره درگذشت امام آورده، تمام گزارش های مربوط به جنگ امام با معاویه و وقایع صلح به نه روایت محدود می شود که اگر روایاتی را که ارتباط مستقیم با واقعه نداشته و بیش تر خطبه های امام و وقایع پس از صلح را شامل می شود، نادیده بگیریم، تنها یک روایت باقی می ماند که به اتفاقات جنگ و جریان صلح می پردازد و به هیچ وجه تصویر گویایی به دست نمی دهد. ابن سعد به این موضوع و به مقطعی که امام خلافت را در دست داشتند، به شکل شایسته نپرداخته است.

ص: ۳۴۴

۱- (۱). «فرزندانی که برخی از برخی اند و خدای شنوای داناست» (سوره آل عمران، ص ۳۴).

۲- (۲). طبقات الکبری، الخامسة ۱، ص ۲۷۶-۲۷۸.

۳- (۳). همان، ص ۲۸۰ و ۳۵۴.

۴- (۴). ابن اعثم، الفتح، ج ۴، ص ۲۸۴-۲۸۵.

۵- (۵). همان، ص ۲۷۷-۲۷۸.

طبقات الکبری نوشته ابن سعد مشهور به کاتب واقعی تاریخ نگار و سیره نویس مشهور بغداد است. به جهت قرار گرفتن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در میان

صحابه پیامبر (ص)، ابن سعد ایشان را در طبقه پنجم از اصحاب جای داده و به شرح حال ایشان پرداخته است. او در این طبقه، کسانی را ذکر کرده که در زمان رحلت پیامبر (ص) خردسال بودند و در هیچ یک از غزوات شرکت نداشتند.

ابن سعد در ۱۸۶ روایت، شرح حال مفصلی را از زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ارائه کرده و به موضوعات متنوعی از زندگی امام پرداخته است. در مجموع، مطالب گنجانده شده در این بخش را می توان در سه دسته جای داد: ۱. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پیش از خلافت؛ ۲. امام در دوران خلافت؛ ۳. امام پس از صلح با معاویه.

دسته اول بیشترین حجم روایات را دربر دارد و بیشترین شامل گزارش هایی از دوران کودکی امام و تعداد محدودی نیز درباره رابطه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است.

دسته دوم، کمترین حجم را دارد. این قسمت از زندگی امام بسیار کم رنگ و به شکل گذرا بیان شده است اشاره می کند. تعداد اندکی از روایات به بیعت مردم با امام و جنگ معاویه با امام اشاره می کند.

دسته سوم نیز گزارش صلح معاویه با امام، خطبه های امام، خرده گیری شیعیان امام بر ایشان به دلیل پذیرش صلح، رابطه ایشان با امویان و مخالفان و درگذشت امام را شامل می گردد.

توجه به حیات اجتماعی امام از نکات مثبتی است که ابن سعد توجه زیادی به آن نموده است. غلبه گزارش های مناقبی درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مشهود است. نقدهایی نیز بر کتاب وارد است که می توان از جمله آن ها انتخاب ارزش مدارانه گزارش ها، وجود روایات متناقض و توجه ناکافی به واقعه جنگ معاویه و صلح او با امام دانست.

١. ابن ابي الحديد معتزلى، شرح نهج البلاغه، تصحيح محمد ابراهيم ابوالفضل، چاپ اول، بی جا: دار احیاء الکتب العربی، ١٣٧٨ ق.
٢. ابن ابي شيبه کوفی، المصنف، تحقیق سعید اللحام، بیروت: دارالفکر، ١٤٠٩ ق.
٣. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر، ١٤٠٩ ق.
٤. -، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارالصادر، ١٣٨٥ ش.
٥. ابن اعثم کوفی، ابومحمد أحمد، کتاب الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالاضواء، چاپ اول، ١٤١١ ق.
٦. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی بن محمد، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه، ١٤١٢ ق.
٧. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، چاپ اول، قم: کتاب فروشی داورى، ١٣٨٥ ش.
٨. ابن بطریق، یحیی بن حسن، عمدہ عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ١٤٠٧ ق.
٩. ابن حنبل، احمد، مسند، بیروت، دار صادر، بی تا.
١٠. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، شرح الأخبار فی فضائل الأئمه الأطهار:، چاپ اول، قم، جامعه مدرسین، ١٤٠٩ ق.
١١. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل أبی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چاپ اول، قم: علامه، ١٣٧٩ ق.

١٢. ابن طاووس، على بن موسى، الطوائف في معرفة مذاهب الطوائف، چاپ اول، قم: خيام، ١٤٠٠ ق.
١٣. ابن عبدالبر، ابوعمريوسف بن عبدالله بن محمد، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، تحقيق على محمد البجاوي، چاپ اول، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ ق.
١٤. ابن نديم، محمد بن اسحاق، فهرست ابن النديم، بی جا، بی نا، بی تا.
١٥. ابن سعد، محمد بن سعد هاشمی بصری، الطبقات الكبرى، تحقيق محمد عبد القادر عطا، چاپ اول، بيروت: دارالکتب العلميه، ١٤١٠ ق.
١٦. ابن عساکر، علی بن حسن، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق علی شيری، بيروت: دارالفکر، ١٤٠٩ ق.
١٧. ابن کثير دمشقی، اسماعيل، البدايه و النهايه، تصحيح علی شيری، بيروت: داراحياء تراث العربی.
١٨. اربلي، علی بن عيسى، كشف الغمه، تبريز: چاپ مکتبه بنی هاشمی، ١٣٨١ ق.
١٩. الاصابه، بيروت: دارکتب العلميه، چاپ اول، ١٩٩٥ م.
٢٠. اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسين، مقاتل الطالبين، تحقيق كاظم المظفر، نجف: منشورات المکتبه الحيدريه، ١٣٨٥.
٢١. الالباني، محمد ناصر، سنن ترمذی، زیر نظر زهير الشاويش، بيروت: المکتب الاسلامی، بی تا.
٢٢. ایمانی، حسین، «پژوهشی پیرامون فرزندان و همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، مجله کوثر، شماره ٥٥، ١٣٨٢.
٢٣. بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان، مدينه معاجز الأئمه الإثني عشر، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الاسلاميه، ١٤١٣ ق.
٢٤. بخاری، محمد بن اسماعيل، صحيح بخاری، بيروت: دارالفکر، ١٤٠١ ق.

٢٥. برهان البلداوى، وسام، القول الحسن فى عدد زوجات الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، كربلا: عتبه الحسينيه المقدسه، ٢٠٠٨ م.
٢٦. بسوى، ابويوسف يعقوب بن سفيان، كتاب المعرفه و التاريخ، تحقيق اكرم ضياء العمرى، بيروت: مؤسسه الرساله، ١٤٠١ ق.
٢٧. ترمذى، محمد بن عيسى، سنن ترمذى، تحقيق عبدالوهاب عبداللطيف، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٣ ق.
٢٨. تسترى، محمدتقى، قاموس الرجال، قم: مؤسسه النشر الاسلامى التابعه لجماعه المدرسين، ١٤١٩ ق.
٢٩. جلالى، محمدحسين الحسينى، فهرس التراث، قم: دليل ما، ١٣٨٠ ش.
٣٠. حسن بن على مسعودى، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ٣، تحقيق اسعد داغر، چاپ دوم، قم: دارالهجره، ١٤٠٩.
٣١. حميرى، عبدالله بن جعفر، قرب الإسناد، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ١٤١٣ ق.
٣٢. خطيب بغدادى، ابوبكر احمد بن على، تاريخ بغداد، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه العلميه، ١٤١٧ ق.
٣٣. دينورى، ابومحمد عبدالله بن مسلم ابن قتيبه، الامامه و السياسه، تحقيق طه محمد زين، بى جا، مؤسسه الحلبي و شركاه، بى تا.
٣٤. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، تاريخ الاسلام، تصحيح عمر عبدالسلام التدمرى، چاپ اول، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٤٠٧.
٣٥. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، سير اعلام النبلاء، تحقيق شعيب ارنؤوط، حسين اسد، بيروت: مؤسسه الرساله، چاپ نهم، ١٤١٣ ق.
٣٦. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، ميزان الاعتدال، تحقيق محمدالبجاوى،

۳۷. رازی، ابوعلی مسکویه، تجارب الامم، تحقیق ابوالقاسم امامی، چاپ دوم، تهران: سروش، ۱۳۷۹ ق.
۳۸. زرکلی، خیرالدین، الاعلام، چاپ پنجم، بیروت: دارالملايينف ۱۹۸۰ م.
۳۹. زمانی، احمد، حقایق پنهان، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۴۰. صالحی شامی، سبیل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، محمد بن یوسف، تحقیق عادل احمد عبدال موجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
۴۱. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، معانی الأخبار، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۰۳ ق.
۴۲. -، عیون أخبارالرضا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تهران، نشر جهان، چاپ اول، ۱۳۷۸ ق.
۴۳. -، الأُمالی، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۴۴. صفدی، خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، تحقیق احمد الارناووط و ترکی مصطفی، بیروت: داراحیاء التراث، ۱۴۲۰ ق.
۴۵. صفری، نعمت الله و معصومه اخلاقی، «نقد و بررسی زندگی اما حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دیدگاه دونالدسن»، مجله طلوع، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، بهار ۹۱، ش ۳۹.
۴۶. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم: مؤسسه آل البيت: لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ ق.
۴۷. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، دلایل الإمامه، چاپ اول، قم: بعثت، ۱۴۱۳ ق.

٤٨. طبري، ابو جعفر محمد بن جرير، تاريخ الامم و الملوك (تاريخ طبري)، بيروت: مؤسسه الاعلمي، ١٤٠٣ ق.
٤٩. طوسي، محمد بن حسن، الأمل، چاپ اول، قم: دارالثقافه، ١٤١٤ ق.
٥٠. - تهذيب الاحكام، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ١٣٦٥ ش.
٥١. عسقلاني، احمد بن علي بن حجر، الاصابه في تمييز الصحابه، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و علي محمد معوض، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥ ق.
٥٢. فتال نيشابوري، محمد بن حسن، روضه الواعظين، قم: انتشارات رضی، بی تا.
٥٣. كليني، محمد بن يعقوب بن اسحاق، كافي، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ١٣٦٥ ش.
٥٤. كمپاني، فضل الله، حسن كيست، بی جا: فراهاني، ١٣٥٤ ش.
٥٥. كوفي، محمد بن سليمان، مناقب امام اميرالمؤمنين، تحقيق محمدباقر محمودي، قم: مجمع احياء الثقافه الاسلاميه.
٥٦. مجلسي، محمدباقر بن محمدتقي، مرآه العقول في شرح أخبار آل الرسول، چاپ دوم، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ١٤٠٤ ق.
٥٧. محمدباقر بن محمدتقي، بحار الأنوار، چاپ دوم، بيروت: داراحياء التراث العربي، ١٤٠٣ ق.
٥٨. مفيد، محمد بن محمد، الإرشاد في معرفه حجج الله على العباد، چاپ اول، قم: كنگره شيخ مفيد، ١٤١٣ ق.
٥٩. مقدسي، مطهر بن طاهر، البدء و التاريخ، بورسعيد، مكتبه الثقافه الدينيه، بی تا.

۶۰. نویسندگان، دایره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش.

۶۱. یافعی، عبدالله بن اسعد، مرآه الجنان و عبره الیقظان، تحقیق خلیل منصور، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق.

۶۲. یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب، تاریخ الیعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.

در میان امامان بزرگوار: بیشترین انتقادهای و تهاجم از جانب شرق شناسان متوجه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شده است. نوشتار حاضر، به بررسی سیره اخلاقی - اجتماعی امام از دیدگاه شرق شناسان با رویکردی توصیفی تحلیلی می پردازد و ضمن ارزیابی دیدگاه ایشان، آراء نادرست را نقد می کند. شرق شناسان پس از بعد سیاسی، به بعد اجتماعی زندگی ایشان بیشترین توجه داشته اند. با بررسی دیدگاه های شرق شناسان، مشخص شد که در بعد

اجتماعی، تعداد زیادی از آن ها، با بهره گیری از منابع اهل سنت و بدون بررسی مستندات آن، به مذمت آن حضرت پرداخته و امام را شخصیتی منزوی، شهوت ران! و مطلق معرفی نموده اند؛ درحالی که منشأ بسیاری از این اتهامات مغرضانه و فاقد اتقان لازم است. اما با وجود این، برخی از شرق شناسان نیز با دقت در منابع و تحلیل جامع، چنین مسأله ای را مردود دانسته اند. در بعد اخلاقی نیز تعداد زیادی از ایشان، با نگاهی واقع گرایانه، فضایل اخلاقی امام را تبیین نموده اند.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شرق شناسان، فضائل اخلاقی، رفتار اجتماعی، ازدواج، طلاق، خوش گذرانی.

اهل بیت: دارای فضایل و ویژگی های برجسته ای هستند که توجه بسیاری را به خود جلب نموده اند. در میان ایشان، سبط اکبر رسول خدا (ص) مظهر کمالات و فضایل اخلاقی بودند، و برتری آشکاری بر همه مردم داشتند. فضایی همچون زهد، تقوا، بندگی، وقار، فروتنی، فصاحت کلام، پایداری پارسایی، بخشندگی، ادب و اخلاق، زیبایی صورت و سیرت و... آن حضرت با توجه به نامشان واقعاً حسن بودند.

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن بزرگوار را این گونه توصیف می فرماید:

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین مردم زمان خود و زاهدترین و برترین آن ها بود؛ چنان که وقتی حج به جای می آورد، پیاده به حج می رفت و گاهی نیز پای برهنه راه می رفت... از همه مردم راست گوتر، و در نطق و بیان از همه کس فصیح تر بود.

(۱) از آن جا که مکتب اهل بیت: به سرعت در حال گسترش است، بسیاری از متفکران، شرق شناسان و حتی استعمارگران را بر آن داشته تا به بررسی بیش تر هویت تشیع و عوامل جذابیت و کام یابی آن پردازند و پژوهش های اسلام شناسی و شیعه شناسی را افزایش دهند. در میان عوامل گوناگون تأثیرگذار در درخشندگی تشیع، موضوع شخصیت عالی امامان، برجستگی بیش تری دارد، و اهتمام بیش تری در بررسی زندگی و ویژگی های حیات آنان و نیز تحریف و نقد و اشکال در زندگی نامه آنان یافت می شود.

در این نوشتار، سعی شده ضمن بررسی دیدگاه های شرق شناسان، سیره اخلاقی و اجتماعی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با بهره گیری از متون معتبر تبیین گردد. تاکنون آثار شرق شناسان مورد با امامان و جایگاه ایشان کم تر نقد و بررسی شده است.

ص: ۳۵۳

تنها منبع بارزشی که به شکلی خاص، به موضوع امامان از دیدگاه شرق شناسان و

به تبع آن به موضوع امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته کتاب تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام است که مؤسسه شیعه شناسی آن را ترجمه و نقد و بررسی کرده است. مقاله ای نیز با عنوان «بررسی دیدگاه دونالدسون درباره زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» توسط آقای نعمت الله صفری و خانم معصومه اخلاقی نگاشته شده که بخشی از دیدگاه های دونالدسون در مورد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را واکاوی و نقد می کند. این نوشتار، ضمن آوردن دیدگاه های همسوی شرق شناسان، شبهات و اتهامات وارده را به طور مستند و مستدل پاسخ می دهد.

دیدگاه همسوی شرق شناسان

اشاره

نه تنها بسیاری از پژوهش گران اهل سنت به ویژگی های ممتاز اخلاقی امام

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره کرده اند، بلکه دانشمندان غیرمسلمان و از جمله شرق شناسان نیز بدین ویژگی ها عنایت داشته اند.

برخی از موضوعاتی که به آن پرداخته اند عبارتند از:

۱. توجه ویژه پیامبر (ص) به نوادگان

هالیستر^(۱) به توجه خاص پیامبر (ص) به نواده گرامی اش اشاره کرده می نویسد:

حسن و برادرش، بسیار مورد محبت جد خود پیامبر (ص) بودند و آن حضرت که پسری نداشت، در وجود نوه های خود تسلی فراوان می یافت. می گویند: حسن به پیامبر (ص) شباهت داشت. حدیثی که بسیار مورد توجه شیعیان است آمده که پیامبر (ص) پسران علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر زانوهای خویش نشانده و فرمود: «بارالها، به راستی من آن ها را بسیار دوست می دارم؛ پس تو نیز دوست بدار،

ص: ۳۵۴

هر کس که آن‌ها را دوست می‌دارد! روزی پیامبر (ص)

حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر دوش گرفته، با او بازی می‌کرد. مردی رسید و گفت: «ای پسر بر مرکبی عالی نشسته‌ای!» و پیامبر (ص) فرمود: «او نیز سواری بسیار نیکوست.» (۱)

۲. سجایای والای اخلاقی

پطروشفسکی (۲) (۱۸۹۸-۱۹۷۷)، ویژگی‌های اخلاقی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را این‌گونه وصف می‌نماید:

حسن مردی سلیم النفس بود. وی موافقت نامه‌ای با معاویه منعقد کرد و از حقوق خویش استنکاف نمود... (۳)

وی هم چنین می‌نویسد:

روایت شده که [امام] حسن از جمله سجایای پدر خود، پرهیزکاری و رأفت را به ارث برده بود. چون امام حسین را از مسمومیت برادرش مطلع ساختند، او از [امام] حسن خواست تا نام قاتل خود را فاش سازد و [امام] حسن در دم مرگ چنین پاسخ داد: «ای برادر، زندگی دنیا شب‌هایی است که از نظر (روشنایی) نیست و ناپدید می‌گردد. کشته‌ها مرا به حال خود بگذارید تا هر دو در برابر کرسی داوری خداوند به یک‌دیگر برسیم که آن‌جا محکمه عدالت است.» [امام] حسن مکارم بسیار داشت: امیری لطیف و باوقار و خوددار و بسیار بخشنده و ستوده بود؛ اهل نزاع و جدال نبود. به مردی صد هزار درهم عطا بخشید... ۲۵ بار پیاده درحالی که اسب او را در کنارش راه می‌بردند، به زیارت کعبه رفت... ادله و معجزات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به اندازه معجزات سایر امامان نیست، ولی دومین امام شیعیان این حجت مهم امامت را فاقد نبوده است. (۴)

ص: ۳۵۵

۱- (۱). تشیع در هند، ص ۶۴.

۲- (۲). I. P. Petrushevsky.

۳- (۳). اسلام در ایران، ص ۵۴.

۴- (۴). همان، ص ۶۸ و ۶۷.

فیلیپ حتی (۱) (۱۸۸۶-۱۹۷۸) می نویسد:

... [امام] حسن که بیش تر اهتمام در حل مسائل دینی مردم داشت، همتش صرف اموری غیر از اداره امپراتوری می شد و زمان چندانی نگذشت که خلافت را به رقیب نیرومندش وا گذاشت و به مدینه بازگشت تا در آن جا مسلمین را ارشاد کند. معاویه پیشنهاد کرده بود که مال فراوانی یک جا به مبلغ پنج میلیون درهم از خزانه کوفه یک باره پرداخت شود و نیز مقرری معتبری که درآمد یکی از ولایات فارس بود نیز در همه مدت عمر مخصوص ایشان باشد؛ ولی امام حسن از قبول آن ها خودداری فرمود. (۲)

واگلیری (۳) (۱۹۸۹/۱۸۹۳) نیز می نویسد:

می گویند او حاکمی نرم خو بود که هرگز آرامش و متانت خویش را از دست نمی داد (حلیم بود)؛ شخصی سخاوتمند و باتقوا بود (به سبب همین تقوا، بارها با پای پیاده به زیارت مکه رفت).

(۴)

دیدگاه غیرهمسوی شرق شناسان

اشاره

همان طور که اشاره شد، دیدگاه غیرهمسوی شرق شناسان نسبت به امامان بزرگوار، ناشی از ناآشنایی با جایگاه واقعی آنان و نگاه مادی گرایانه به مسائل اعتقادی مسلمانان و به ویژه شیعیان و هم چنین بهره گیری از منابع غیرشیعی در معرفی امامان شیعه است. در مورد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز شرق شناسان بر اساس همین دو دلیل، به تبیین جایگاه اجتماعی و ویژگی های اخلاقی ایشان پرداخته و تصویری نادرست و غیرمتصفانه از آن بزرگوار نشان داده اند؛ از جمله:

ص: ۳۵۶

۱- (۱) Philip Khuri Hitti.

۲- (۲) تاریخ عرب، ص ۲۴۶.

۳- (۳) Laura Veccia Vaglieri.

۴- (۴) دایره المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۳۸۱۰ و ۳۸۱۱؛ تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، ص ۱۰۶.

اشاره

یکی از شدیدترین اتهامات و اشکالی که شرق شناسان بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وارد کرده اند، اتهام توجه زیاد امام به زنان و دارا بودن تعداد بسیار همسر و طلاق های بیش از حد است. فیلیپ حتی در این باره می نویسد:

حسن بن علی بیش از آن که در منصب و کار حکومت باشد، در خانه و در میان زنان بود! (۱)

لامنس (۲)

(۱۹۳۷-۱۸۶۲) نیز ضمن اهانت و اتهام زنی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

حسن دارای صفات جوهری میل به شهوت و احتیاج به نشاط و پرخوری بوده است... او بهترین دوران جوانی اش را در ازدواج، و طلاق بسیار گذراند؛ به طوری که در حدود یکصد ازدواج برای او شمرده اند. این اخلاق آزاد او و عدم تعهدش در ازدواج باعث گردید که به «مطلق» متصف گردد و با پدرش خصومت های شدیدی پیدا نماید. او اثبات کرد که بسیار اسراف کننده است، به نحوی که برای

هریک از زنانش خانه ای همراه با خدم و حشم اختصاص داده بود و در روزگار خلافت پدرش که فقر همه جا را فرا گرفته بود، ثروت زیادی در این راه خرج می کرد. (۳)

هاینز هالم (۴) (معاصر) نیز این گونه می نویسد:

وی تا زمان وفاتش، همچون مالکی بزرگ و ثروتمند مشهور، در مدینه زندگی کرد و بیش از همه به دلیل ازدواج های متعددش که او را به مطلق

ملقب کرد، به کثرت فرزندان شهرت یافت. (۵)

ص: ۳۵۷

۱- (۱). تاریخ عرب، ص ۲۴۶

۲- (۲). Hanri Lammens.

۳- (۳). دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۴۰۰-۴۰۱.

۴- (۴). Heinz halm.

۵- (۵). تشیع، ص ۳۹.

هم چنین پطروشفسکی می نویسد:

امام حسن از عهد جوانی دائماً با زنان ازدواج می کرد و پس از آن طلاقشان می داد به طوری که بر روی هم ۷۵ زن گرفت. (۱)

واگلیری نیز می نویسد:

حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) پس از استقرار در مدینه - حداقل در ظاهر - در آرامش زیست و در سیاست دخالت نکرد. او هم چون گذشته، بارها همسران خویش را طلاق داد و مجدداً ازدواج کرد؛ به گونه ای که لقب مطلق یعنی طلاق دهنده به خود گرفت. وی شصت، هفتاد، یا نود زن و نیز سیصد یا چهارصد متعه داشت. اما این زندگی توأم با لذایذ شهوی، ظاهراً سرزنش چندانی را در پی نداشت. (۲)

دونالدسون (۳) (۱۸۸۴-۱۹۷۶) نیز می نویسد:

شیعه به ذات خود اعتراف دارند که امام مجتبی شصت زن داشته.... بیش تر زنان را طلاق داد و به همین خاطر مطلق نام گرفت.

(۴)

علل نادرستی این اتهام

داستان تعدد بیش از حد همسران و طلاق های متعدد، افسانه ای بیش نیست که افرادی مغرض و یا غافل مطرح ساخته اند. چگونه می توان این داستان سرایی را با حضور امام در جنگ ها و توجه او به عبادت، دعا، مسجد، تعلیم و تدریس و مسافرت های مکرر ایشان، مطابقت داد؟ ناسازگاری این سخن، با اخلاق، تعهد، تعبد و تهجد امام کاملاً آشکار است.

شرق شناسان چنین افسانه ای را از امثال مداینی نقل کرده اند که این اخبار را برای جلب رضایت قدرت های حاکم می نوشتند نه برای تاریخ. شرق شناسان در

ص: ۳۵۸

۱- (۱). اسلام در ایران، ص ۹۳.

۲- (۲). دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۳۸۰۹ و ۳۸۱۰؛ تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، ص ۱۰۵.

۳- (۳). Dwight Martin.Donaldson.

۴- (۴). عقیده الشیعه، ص ۹۰.

بحث های تاریخی خود بیش تر از گفته های همین تاریخ نگاران استفاده کرده اند.

روایاتی که هفتاد و نود... زن را برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ذکر می کنند و هم چنین روایاتی که او را زن باره! وصف کرده اند و این که پدر بزرگوارش می فرمود: به فرزندم حسن زن ندهید که او بسیار طلاق دهنده است! آن گونه که از اسناد این روایات برمی آید، منبعی جز مدائنی و امثال او ندارند.

مادلونگ (۱)

(معاصر) که خود یک شرق شناس است و نسبتاً منصفانه حوادث آن دوران را تحلیل نموده، در این باره می نویسد:

آمادگی او (امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) برای طلاق گفتن، نشانه میل شدید و غیرعادی او برای کام جویی از زنان نیست... به رغم این روایت های نسبتاً صحیح، گروهی از راویان دیگر چهره کاملاً متفاوتی از سبط پیامبر ارائه می دهند. بیش ترین بخشهای این وصف ها و روایت ها مبهم است و نام راویان یا جزییات عینی و واقعی حذف شده است. آنان شهرت [امام] حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به «مطلق» را به غلط تعبیر کرده و با سوء نیتی

افترآمیز او را به صورتی چشم گیر معتاد به طلاق معرفی کرده اند. بیش تر این روایات از مدائنی نقل شده است. (۲)

مدائنی منبع سند اغلب این روایات است که در سال ۲۵۵ هجری از دنیا رفته و روایات او سند درستی نداشته (۳) و نوشته هایش به ضعف سند متهم است. هم چنین نوشته اند او در گذشته غلام عبدالرحمان بن سمره اموی بوده است. وی اخبار خود را از عوانه بن حکم (م. ۱۵۸ ق) گرفته که عثمانی بود و اخباری به سود

بنی امیه جعل نمود. (۴)

ص: ۳۵۹

۱- (۱) Wilferd Madelung.

۲- (۲) . جانشینی محمد، ص ۵۱۲.

۳- (۳) . لسان المیزان، ج ۴، ص ۲۵۳.

۴- (۴) . همان، ج ۴، ص ۳۸۶؛ معجم الادباء، ج ۲، ص ۹.

هم چنین مسلم بن حجاج نویسنده صحیح مسلم، از نقل مطالب و روایات مدائنی خودداری کرده. و ابن عدی در مورد نقل حدیث از وی گفته است:

احادیث مدائنی از قوت و اعتبار برخوردار نیست و کم تر روایتی را ذکر می کند که مستند باشد. (۱)

برخی از اسناد این روایات ساختگی، به ابوطالب مکی می رسد که درباره او نیز گفته اند: فردی داستان سرا و سخن یاف بوده است. در شرح حالش نوشته اند که دچار اختلال روانی بوده و وقتی به بغداد رفت، اهل بغداد در سخنانش هذیان و عدم تعادل روانی را مشاهده کردند. (۲)

خطیب بغدادی در مورد وی می نویسد:

در کتاب قوت القلوب او مطالب شیعی و زشتی وجود دارد و از هذیان های اوست که گفته: «لیس علی المخلوقین اضر من الخالق»؛ «برای مخلوقین کسی زیان بارتر از خالق نیست». (۳)

مدائنی و برخی تاریخ نگاران پیشین، تاریخ را در سایه حکومت هایی

نوشته اند که با اهل بیت دشمنی داشتند و از هر وسیله ای برای خدشه دار کردن واقعیت های آن ها و ضربه زدن به ایشان فروگذار نمی کردند. حاکمان دولت عباسی نیز در تعصب و دشمنی، دست کمی از حکام اموی نداشتند؛ به ویژه نسبت به حسنی ها کینه خاصی می ورزیدند؛ چون بیش تر آن هایی که علیه ستم بنی عباس سر به شورش برمی داشتند، از فرزندان و نوادگان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) بودند.

وقتی عبدالله بن حسن علیه بنی عباس قیام کرد، او را دستگیر کردند. منصور

دوانیقی در برابر انبوه بسیاری از جمعیت به سخن رانی پرداخت و به علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَام)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) و همه فرزندان ابوطالب دشنام داد؛ و از جمله

ص: ۳۶۰

۱- (۱). الکامل، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲- (۲). تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۸۹؛ لسان المیزان، ج ۵، ص ۳۰۰؛ الکنی والألقاب، ج ۱، ص ۱۱۱.

۳- (۳). تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۳۰۳.

گفت: «به خدایی که جز او نیست، فرزندان ابی طالب را در خلافت تنها گذاشتیم و هیچ کاری به کارشان نداشتیم؛ در آغاز علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بدان پرداخت و موفق نگردید و به داوری حکمین رضایت داد و امت در این مورد اختلاف پیدا کردند و پراکنده گردیدند. آن گاه شیعیان و یاران و افراد مورد اعتمادش، بر وی یورش آوردند و او را کشتند. پس از وی حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برخاست. به خدا که او مرد نبود! وقتی اموال به او عرضه شد آن ها را پذیرفت. معاویه با نیرنگ به او وعده داد تا ولی عهدش کند و بدین ترتیب او را برکنار ساخت و همه چیز وی را گرفت و (امام حسن) همه کارها را به وی واگذارد و به زنان روی آورد. او امروز با یکی ازدواج می کرد و فردا دیگری را طلاق می داد و هم چنان بدین کار مشغول بود تا این که در بسترش مرد. (۱)

این مسأله تا قبل از روی کار آمدن منصور عباسی مطرح نبود؛ حتی معاویه با آن دشمنی سرسختانه خود، هرگز برای تضعیف و تحقیر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از چنین حربه ای استفاده نکرد. اگر چنین مسأله ای وجود داشت، بی تردید

معاویه و عمروعاص و دیگر جیره خواران آنان نخستین کسانی بودند که از این وسیله بهره می بردند.

یکی از پژوهش گران برجسته معاصر، ضمن ذکر اسامی همسران امام می نویسد:

همسران او (امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) عبارت اند از: «ام الحق» دختر طلحه بن عبیدالله؛ «حفصه» دختر عبد الرحمان بن ابی بکر؛ «هند» دختر سهیل بن عمرو و «جعد» دختر اشعث بن قیس... و این آخرین، همان است که به اغوای معاویه او را

مسموم و شهید کرد. به یاد نداریم که تعداد همسران او در طول زندگی اش، از هشت یا ده - به اختلاف دو روایت - تجاوز کرده باشد؛ با این توجه که

ص: ۳۶۱

۱- (۱). تاریخ الامم والملوک، ج ۸، ص ۹۲؛ مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۰۰.

«ام ولد» هایش هم داخل در همین عددند. مردم به او ازدواج های زیادی نسبت داده و در تعیین عدد آن به میل خود راه مبالغه پیموده اند... بر ایشان پوشیده مانده که ازدواج های زیادی که با این اعداد بدان اشاره کرده اند و بعضی ها هم آن را وسیله عیب جویی قرار داده اند، اگر هم بوده، به معنای ازدواج برای شرکت در زندگی نبوده، بلکه حادثی بوده که اوضاع و احوال قانونی و شرعی آن را ایجاب می کرده و قهراً در این موارد ازدواج و طلاق از هم جدا نیست و این خود دلیل وضع و موقعیت مخصوص این ازدواج هاست. یقیناً ازدواج زیاد، در صورتی که شرایط و اوضاع قانونی و شرعی آن را ایجاب کند، درخور ملامت نخواهد بود... ولی عیب جوان شتاب زده، نه حقیقت را دانسته اند و نه نادانی خود را و اگر پاسخ امام حسن (ع) را به «عبدالله بن عامر بن کریز» که آن حضرت با زن قبلی او ازدواج کرده بود، می شنیدند زبان انتقاد، در کام می بردند.

(۲) هم چنین نکته مهمی که می تواند نادرستی این اتهام را تأیید کند، بررسی مناظرات و مجادلاتی است که امام با مخالفان و دشمنان خود داشتند. و از آن جا که آن ها با تمام توان می کوشیدند تا در زندگی خصوصی امام جست و جو کنند و نقطه ضعفی برای حضرتش پیدا کنند و امام را در آن مناظرات بکوبند، هرگز نتوانستند عیب و نقصی برای امام بیابند. (۳)

مادلونگ نیز اتهام شهوت رانی و خوش گذرانی نسبت امام را رد نموده،

می نویسد:

روایات مغرضانه ای نیز از حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چهره ای شهوت ران ساخت که تمام

ص: ۳۶۲

۱- (۱). «وقتی عبدالله بن عامر پس از طلاق همسرش به مدینه آمد و به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گفت: «مرا پیش هند امانتی است» امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) او را همراه خود به خانه برد. هند آمد و مقابل عبدالله نشست. عبدالله بن عامر به حال خود و جدایی از هند سخت متأثر شد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «اگر می خواهی از او برای تو جدا شوم که خیال نمی کنم برای خودتان محلی بهتر از من بیابید!» (تذکره الخواص، ص ۱۹۰؛ شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۲).

۲- (۲). صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۳۹ و ۳۸.

۳- (۳). برای آگاهی بیش تر نک: حیاه الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۴۴۹.

ثروت و عمر خود را صرف ازدواج و طلاق زنانی بی شمار و تشکیل حرم سرایی وسیع کرد. روایات افسانه ای و خصمانه ای که این انگاره را تأیید می کند، هیچ یک اعتبار چندانی ندارد. تعداد زنان او که روایات معتبر آن را تأیید می کند، از تعداد زنان عثمان اموی کم تر بود... علاقه او به زنان نیز بیش تر از هم ردیفان خود و کم تر از اغلب مردم عادی نبود. (۱)

وی هم چنین دلیل مخدوش بودن گزارش مدائنی را این گونه توضیح می دهد:

شایسته است بپذیریم که مدائنی نتوانست حتی نام یک زن بیش از همان یازده زنی را که اسم برده است، بیاورد و آن تعدادی را هم که نام برده است، ازدواج پنج تن از آنان با حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نامعلوم یا کاملاً مشکوک است. (۲)

اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) «مطلق» بودند و همسران خود را با وجودی که آن ها به امام علاقه مند بودند، طلاق می دادند چرا جعه را طلاق نداد؟ درحالی که دونالدسون معترف است که امام از او آزارهای زیادی دیدند؛ به گونه ای که

مجبور شدند برای آسوده شدن از او به بصره سفر کنند. (۳) این مسأله نشان می دهد که امام نه تنها مطلق نبودند، بلکه حتی در سخت ترین وضعیت حاضر نبودند همسرشان را طلاق دهند؛ در غیر این صورت، شایسته بود امام جعه را پیش از هرکس طلاق دهد. (۴)

باید توجه داشت که تاریخ نگاران و محدثان تعداد فرزندان آن حضرت را بین ۱۱ تا

۲۳ نفر ذکر کرده اند. (۵) بنابراین ازدواج های ادعایی با این تعداد فرزندان هم خوانی ندارد.

ص: ۳۶۳

۱- (۱) . جانشینی محمد، ص ۴۵۲.

۲- (۲) . همان، ص ۵۱۵.

۳- (۳) . عقیده الشیعه، ص ۳۰۲.

۴- (۴) ۲۵. برای آگاهی بیش تر نک: «نقد و بررسی دیدگاه دونالدسون درباره زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، طلوع، شماره ۳۹، ص ۲۷-۵۶.

۵- (۵) . الفصول المهمه، ج ۲، ص ۷۴۴؛ ذخائرالعقبی، ص ۱۴۳؛ تذکره الخواص، ص ۱۹۴؛ الإرشاد، ج ۲، ص ۲۰؛ إعلام الوری، ج ۱، ص ۴۱۶.

اشاره

لامنس در ادامه اتهام زنی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

حسن دارای صفات جوهری میل به شهوت و احتیاج به نشاط و پرخوری بوده است... (وی پس از برقراری صلح) به مدینه رفت و تا آخر عمر به لهو و لعب و لذت جویی مشغول شد.^(۱)

سایکس^(۲) (۱۸۶۷-۱۹۴۵) نیز به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اتهام خوش گذرانی وارد نموده و می نویسد:

این خلیفه جدید، به جای زحمت اداره امور لشکری و یا مخاطره میدان جنگ، بیش تر در حرم به فراغت می گذراند و تنها به ارسال دوازده هزار تن به عنوان پیش قراولان لشکرش، بسنده کرد و بقیه را پشت سر در مداین نگاه داشت و خود در همان جا توقف کرد و اوقات فراغتش را در باغ ها می گذراند.

(۳)

زهد و عبادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در زهد و دوری گزینی از زخارف دنیا، سرآمد عصر خویش بودند و در هیچ کجای زندگی ایشان، آثاری از رفاه طلبی و خوش گذرانی دیده نمی شود.

امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین و زاهدترین و برترین مردم زمان خود بود.^(۴)

در شعری منسوب به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پارسایی و زهد خود را این گونه وصف می فرماید:

ص: ۳۶۴

۱- (۱). دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۴۰۱ و ۴۰۰.

۲- (۲). Percy Molesworth Sykes.

۳- (۳). اسلام در ایران، ص ۷۴۷.

۴- (۴). «ان الحسن بن علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کان اعبد الناس فی زمانه ازهدهم و افضلهم» (الامالی، ص ۱۷۸).

تکه نانی خشک مرا سیر می کند؛ با جرعه آبی تشنگی ام را فرومی نشانم و قطعه پارچه ای کم بها مرا می پوشاند. اگر زنده باشم، آن پارچه لباس من است و اگر بمیرم، آن کفن من است. (۱)

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز زهد ایشان را این گونه وصف می فرماید:

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عابدترین مردم زمان خود و زاهدترین و برترین آن ها بود. وقتی یاد مرگ می کرد، می گریست، و چون یاد قبر می نمود، می گریست و چون از قیامت و بعث و نشور یاد می کرد، می گریست و چون متذکر عبور و گذشت از صراط می شد می گریست و هر گاه به یاد توقف در پیشگاه خدای تعالی در محشر می افتاد، فریادی می زد و روی زمین می افتاد. و چون به نماز می ایستاد، بندهای بدنش می لرزید. (۲)

ابن شهر آشوب از امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل می کند که فرمود:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ۲۵ مرتبه پیاده به حج رفت و بنا به خبری، سه مرتبه مال

خود را با خدا قسمت کرد نصف آن را خودش برداشت و نصف دیگر را به فقرا داد. (۳) و بنا به خبری دیگر، آن حضرت دو بار تمامی دارایی خویش را در راه خدا دادند و نصف اموال را به مستمندان بخشیدند. (۴)

راوی می گوید:

آن حضرت را در راه مکه پیاده دیدم و هیچ یک از خلق خدا نبود که او را

مشاهده کند جز آن که از مرکب پیاده می شد و پیاده می رفت تا آنجا که سعد بن ابی وقاص را دیدم که [به احترام آن حضرت] پیاده می رفت. (۵)

این خود نشانه ای است بر رفتار زاهدانه امام که با رفاه طلبی و تجمل گرایی و

ص: ۳۶۵

۱- (۱). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۵.

۲- (۲). الامالی، ص ۱۷۸ و ۱۷۸؛ بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۱.

۳- (۳). تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۳؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴.

۴- (۴). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۶؛ البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۳۷؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴؛ بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۹.

۵- (۵). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۷؛ بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۸.

خوش گذرانی سازگار نیست. آن حضرت ۲۵ بار پیاده حج گزاردند. درحالی که شترانش از پیش روی آن حضرت حرکت می کردند. (۱) هرگاه گروهی از مردم از کنار آن حضرت عبور می کردند، برای احترام به ایشان از مرکب های خود فرود می آمدند تا آن جا که امام مجبور شدند، مسیر خود را از جاده اصلی تغییر دهند و از بی راهه بروند تا در مقابل خداوند کاملاً فروتنی پیشه کنند. (۲) مسعودی می نویسد:

یکی از سال ها که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جانب مکه حرکت نمود، پای مبارکش ورم کرد. یکی از غلام های آن حضرت عرض کرد: «اگر سوار شوید ورم پای شما تسکین پیدا می کند.» (۳)

ارباب تراجم اجماع دارند که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از جدش رسول خدا (ص) و پدرش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از همه مردم زاهدتر بوده اند.

(۴) در حالات عبادی آن حضرت نوشته اند:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همواره وقتی از نماز صبح فارغ می شدند، بر سجاده خویش می نشستند و عبادت می کردند و با هیچ کس (در آن حال) سخن نمی گفتند تا آن گاه که خورشید طلوع می کرد. (۵)

حال با توجه به این شواهد، چگونه می توان مدعی شد امام اهل خوش گذرانی

بودند و تن به لذت های دنیوی می دادند!

ص: ۳۶۶

۱- (۱). المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۹؛ قرب الاسناد، ص ۱۷۰.

۲- (۲). الارشاد، ج ۲، ص ۱۲۸ و ۱۲۹.

۳- (۳). اثبات الوصیه، ص ۱۵۰ و ۱۶۰؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۷.

۴- (۴). حیاة الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۱، ص ۳۰۷.

۵- (۵). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴؛ بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۳۳۹.

واگلیری در مقاله ای که در ذیل مدخل «امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» نوشته درباره فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

نمونه ای دیگر که برای شیعیان اهمیت بیش تری دارد - چراکه از آن استنباطهایی می کنند - تعابیر خاصی است که به پیامبر (ص) نسبت داده اند؛ مثلاً این که «آنان (حسن و حسین [علیهما السَّلَام]) سرور جوانان اهل بهشت خواهند بود»؛ حدیثی که مروان بن حکم درستی آن را زیر سؤال برد و مهم تر از همه این که پیامبر (ص)، آن دو را همراه پدر و مادرشان زیر عبای خود قرار دادند و اعلام کردند که آنان اهل بیت هستند و از هرگونه پلیدی مبرأیند. (۱)

لامنس نیز می نویسد:

آنچه از سیره جدش و روایات موجود برمی آید، این است که حسن در نزد جدش مقام بس والایی داشته است. اما به نظر می رسد بسیاری از

روایات موجود در این باره مشکوک هستند. (۲)

فضایل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

فضایل و مناقب ایشان آن قدر زیاد است که در این پژوهش محدود گنجانده نمی شود، اما برای روشن شدن مطلب و آشکار شدن نادرستی و غرض ورزی برخی از شرق شناسان، به چند روایت اشاره می کنیم که در منابع روایی و به ویژه

در کتب مهم اهل سنت آمده است:

احمد بن حنبل از ابوبکره چنین روایت می کند:

پیغمبر اکرم (ص) با مردم نماز (جماعت) می خواندند. موقعی که آن حضرت به سجده می رفتند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چند مرتبه بالای دوش آن بزرگوار می رفت.

ص: ۳۶۷

۱- (۱). دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۳۸۰۴؛ تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، ص ۹۸.

۲- (۲). دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۷، ص ۴۰۰.

مردم گفتند: «یا رسول! این عملی را که تو با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) انجام می دهی ما ندیدیم که با کسی انجام دهی؟!» رسول اکرم (ص) در جواب فرمود: «این پسر من سید و بزرگ است و طولی نمی کشد که خدا به وسیله این فرزندم، بین دو طایفه از مسلمانان اصلاح خواهد کرد.» (۱)

ابوهریره می گفت:

از رسول معظم اسلام شنیدم که درباره حسنین (علیهما السلام) می فرمود: «کسی که حسن و حسین را دوست داشته باشد، مرا دوست داشته و کسی که بغض ایشان را داشته باشد، مرا مبعوض داشته است.» (۲)

ابوبریده می گوید:

در یکی از روزها که پیغمبر اکرم (ص) برای ما سخن رانی می کردند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در حالی آمدند که هر کدام پیراهن قرمزی

پوشیده بودند و دامن آن ها به پایهای آنان می پیچید و به زمین می خوردند. پیامبر معظم اسلام از منبر به زیر آمدند، حسنین (علیهما السلام) را برداشتند و در جلو خود نشانند، آن گاه فرمودند: «خداوند راست می گوید که می فرماید: (أَتْلُوا أَمْوَالَكُمْ وَأَوْلَادَكُمْ فِتْنَةً). همین که من به این دو کودک نظر کردم و دیدم راه می روند و زمین می خورند، نتوانستم صبر کنم تا این که سخن خود را قطع کردم و ایشان را برداشتم.» (۳)

پیامبر (ص) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را روی شانه راست و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را روی شانه چپ خود سوار کردند و فرمودند: «مرکب حسنین خوب مرکبی است و ایشان هم خوب سوارانی هستند و پدر حسنین از خود آنان بهتر است.» با همان حال

ص: ۳۶۸

۱- (۱). مسند احمد، ج ۵، ص ۴۴.

۲- (۲). طبقات الكبرى، ج ۱۰، ص ۲۶۶؛ شرح الأخبار، ج ۳، ص ۵۳۱؛ سبل الهدی و الرشاد، ج ۱۱، ص ۵۷؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۴، ص ۱۵۲؛ تاریخ الإسلام و وفیات الاعیان و المشاهیر و الأعلام، ج ۵، ص ۹۵.

۳- (۴). مطالب السؤل، ص ۲۲۹؛ سبل الهدی و الرشاد، ج ۸، ص ۲۱۸؛ الجوهره فی نسب الإمام علی و آله، ص ۲۵؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۱۵؛ البدايه و النهايه، ج ۸، ص ۳۵.

وارد مسجد شدند و خطاب به مردم فرمودند: «ای گروه مسلمانان! آیا خبر ندهم شما را از کسی که جد و جده او از همه مردم بهترند؟» گفتند: «چرا یا رسول الله؟» فرمود: «حسن و حسین؛ زیرا جد ایشان پیامبر اسلام، خاتم پیغمبران است؛ جده ایشان خدیجه بنت خویلد بزرگ زنان بهشت است؛ عمو و عمه آن دو بهترین مردم هستند؛ زیرا عموی ایشان جعفر بن ابی طالب و عمه ایشان ام هانی دختر ابی طالب است؛ و دایی و خاله ایشان بهترین مردمند؛ زیرا دایی ایشان قاسم پسر رسول خدا و خاله ایشان زینب دختر پیغمبر اسلام است.» آن گاه فرمود: «بار خدایا! تو می دانی که عمو و عمه حسین اهل بهشتند و کسی که حسین را دوست داشته باشد اهل بهشت و کسی که بغض ایشان را داشته باشد اهل جهنم خواهد بود.» (۱)

پیامبر اکرم (ص) به انس بن مالک فرمود: «وای بر تو! ای انس فرزند و میوه دل مرا رها کن! زیرا کسی که این (حسن را) اذیت کند، مرا اذیت کرده

و کسی که مرا اذیت کند، خدا را اذیت نموده است!» (۲)

پیامبر اکرم (ص) مشغول نماز بودند که حسین (علیهما السلام) آمدند و بر پشت آن حضرت سوار شدند. چون سر از سجده برداشتند، با مدارا آن دو را بر زمین گذاشتند. چون باز به سجده رفتند، دیگر بار ایشان سوار شدند؛ چون از نماز فارغ

گردیدند، هر کدام را بر یکی از ران های خود نشانیدند و فرمودند: «هر کس مرا دوست بدارد باید که این دو فرزند مرا دوست بدارد.» (۳)

پیامبر اسلام (ص) به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سخت علاقه داشتند و این علاقه و دوستی را

ص: ۳۶۹

۱- (۱). المناقب، ص ۲۸۸؛ مناقب ابن المغازلی، ص ۲۱۶؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۲۷. فضائل الثقلین، ص ۲۳۸؛ روضه الواعظین، ج ۱، ص ۲۸۲؛ تسلیه المجالس، ج ۱، ص ۳۶۸ و ۳۶۷.

۲- (۲). المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۴۳؛ مجمع الزوائد، ج ۱، ص ۲۸۴؛ الغدیر، ج ۷، ص ۱۲۵.

۳- (۳). الإرشاد، ج ۲، ص ۲۹؛ فضائل الصحابه، ص ۲۰.

در گفتار و کردار خویش ابراز می فرمودند: ابابکره می گوید: «پیامبر اکرم (ص) بر فراز منبر بودند، و حسن بن علی هم با او بود. ایشان گاهی به مردم رو می کردند و گاهی به حسن و می فرمودند: «این فرزند من آقاست»^(۱).

معاویه نیز علی رغم دشمنی با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اقرار نمود که: «حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) کسی نیست که بتوان او را دست کم گرفت»^(۲).

ابن ابی الحدید به نقل از مدائنی می نویسد:

حسن بن علی بزرگ ترین فرزند علی بن ابی طالب بود. او سرور سخاوتمندان، حلیم و بردبار و گوینده ای توانا بود. پیامبر اکرم (ص) بسیار دوستش می داشت.^(۳)

ابن عبدالبر درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حلیم، پرهیزکار و فاضل بود. فضل و پرهیزکاری او را به رها نمودن حکومت، ترک دنیا و روی آوردن به [عبودیت] پروردگار واداشت.

^(۴)بوالفدا حافظین کثیر حدیثی از براء بن عازب، بدین مضمون نقل می کند:

پیامبر (ص) را دیدم که حسن بن علی را بر شانه خود قرار داده بود و می فرمود: «خدایا من او را دوست دارم پس او را دوست بدار». آن گاه چند

صفحه را به نقل اخبار در فضیلت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص داده است.^(۵)

سیوطی می نویسد:

حسن بن علی دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان بود. او [شخصیتی] بزرگوار، بردبار، باوقار، متین، سخاوتمند، و ستوده بود.^(۶)

ص: ۳۷۰

۱- (۱). صحیح بخاری، ج ۳، ص ۳۱؛ السنن الکبری، ج ۶، ص ۷۱.

۲- (۲). شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۹۵.

۳- (۳). همان، ج ۱۶، ص ۲۶.

۴- (۴). الاستیعاب فی معرفه الأصحاب، ج ۱، ص ۳۸۴.

۵- (۵). البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۳۴.

۶- (۶). «كان الحسن رضي الله عنه له مناقب كثيرة، سيدا حلیمًا، ذا سكينه و وقار و حشمه، جوادًا، ممدوحًا» (تاریخ الخلفاء، ص ۹۵)

ابن شهر آشوب درباره شخصیت والای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می نویسد:

احدی پس از رسول خدا (ص) در شرافت مقام، به حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نرسید. رسم چنان بود که برای آن حضرت بر در خانه اش فرش می گستراندند و چون امام می آمد و روی فرش می نشست، راه بسته می شد؛ زیرا کسی از آن جا نمی گذشت جز آن که به خاطر جلالت مقام آن حضرت می ایستاد و جلو نمی رفت. و هنگامی که امام از ماجرا مطلع می شد، برمی خاست و داخل خانه می شد و مردم هم می رفتند و راه باز می شد. آن حضرت را در راه مکه پیاده دیدم و هیچ یک از خلق خدا نبود که او را ببیند مگر پیاده می شد تا آن جا که سعد بن ابی وقاص را دیدم [به احترام آن حضرت] پیاده می رفت. (۱)

ابن کثیر می نویسد:

امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرزند خود امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بسیار احترام و تعظیم می کردند در حین طواف، مردم برای اظهار ارادت به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن چنان به یک دیگر فشار می آوردند که گاه ممکن بود به زبردست و پا بروند.

(۲) مهربانی با بندگان خدا از ویژگی های بارز امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود. داستان مشهوری درباره گذشت امام از بی ادبی مردی شامی است که با دیدن آن همه گذشت و مهربانی، از کرده خود پشیمان شد، و از بهترین دوست داران آن خاندان

گردید. (۳)

حال با توجه به این روایات و دیدگاه ها در مورد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، با کدام توجیه در مورد برخی روایات تشکیک شده است؟

ص: ۳۷۱

۱- (۱). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۷.

۲- (۲). البدایه و النهایه، ج ۸ ص ۳۷.

۳- (۳). مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۹.

دیدگاه شرق شناسان درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متفاوت و برگرفته از اهداف و منابع مطالعاتی ایشان است. عده ای بانگیزه آشنایی و شناخت درست از جایگاه و فعالیت های این بزرگوار و بدون غرض ورزی و پیش داوری، به تحقیق و بررسی جایگاه ایشان پرداخته و با مراجعه به منابع معتبر، فعالیت های ایشان را تحلیل و بررسی کرده و تحقیقات قابل قبولی عرضه نموده اند. و عده ای از شرق شناسان، در تبیین بعد اجتماعی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ایشان را به شهوت رانی متهم نموده اند که این اتهامات، متأثر از رویکرد مخالفان و دشمنان خاندان حسنی است که بر امام وارد کرده اند و این تأثیرپذیری به دلیل بهره گیری این عده از شرق شناسان از منابع اهل سنت و عدم بررسی مستندات آن و تحلیل درست وقایع است. باوجوداین برخی از شرق شناسان با دقت در منابع و تحلیلی جامع، چنین مسأله ای را مردود دانسته و در بعد اخلاقی، تعداد زیادی از ایشان، با دیدگاهی همسو و واقع گرایانه، امام را شناسانده اند.

۱. امینی، عبدالحسین، الغدير في الكتاب و السنه و الأدب، قم: مركز الغدير للدراسات الاسلاميه، ۱۴۱۶ ق.
۲. آل یاسین، شیخ راضی صلح الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۱۲ ق.
۳. آل یاسین، شیخ راضی، صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مترجم سیدعلی خامنه ای، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۸.
۵. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، داراحیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۰۸ ق.
۶. ابن جوزی، سبط، تذکره الخواص، قم: منشورات الشریف رضی، ۱۴۱۸ ق.

٧. ابن حجر هيثمي، أبو العباس أحمد بن محمد بن علي، بيروت: مجمع الزوائد، دارالكتب العلمية، ١٤٠٨ ق.
٨. ابن شبة، عمر، تاريخ المدينة المنورة، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٧ ق.
٩. ابن شهر آشوب، أبو جعفر محمد بن علي، مناقب آل أبي طالب، قم: انتشارات علامه، ١٣٧٩ ق.
١٠. ابن عبد البر، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ ق.
١١. ابن معاذ، أبو الحسن علي بن محمد، مناقب ابن معاذ، ترجمه سيدجواد مرعشي نجفي، قم: مكتبة آيت الله مرعشي نجفي، ١٣٥٦ ش.
١٢. ابن حجر عسقلاني، لسان الميزان، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤٠٦ ق.
١٣. ابن سعد، محمد، طبقات الكبرى، بيروت: دارالكتب العلمية، بي تا.
١٤. ابن صياغ مالكي، الفصول المهمة في معرفة الأئمة، قم: دارالحدیث، ١٤٢٢ ق.
١٥. ابن عساکر، تاريخ مدينة دمشق، بيروت: دارالفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤١٥ ق.
١٦. ابن كثير دمشقي، البدايه والنهايه، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٧ ق.
١٧. احمد بن حنبل، مسند احمد، دارصادر، بيروت: بي تا.
١٨. بخاري، محمد بن اسماعيل، صحيح بخاري، بيروت: داراحياء التراث العربي، بي تا.
١٩. بطروشفسكي، ايلياپاولويچ، اسلام در ايران، مترجم كريم كشاورز، تهران: پیام، ١٣٥٤.
٢٠. تقي زاده داوري، محمود، تصوير امامان شيعه در دائره المعارف اسلام، قم: مؤسسه شيعه شناسي، ١٣٨٥.

٢١. تلمساني، محمد بن ابي بكر، الجوهره في نسب الإمام علي و آله، قم: انصاريان، بي تا.
٢٢. حاكم نيشابوري، ابي عبدالله، المستدرک، بيروت: دارالمعرفه، بي تا.
٢٣. حميرى قمى، قرب الاسناد، قم: مؤسسه آل البيت: لإحياء التراث، ١٤١٣ ق.
٢٤. خطيب بغدادى، أحمد بن علي، تاريخ بغداد، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٧ ق.
٢٥. خوارزمى، موفق بن احمد، المناقب، قم: انتشارات جامعه مدرسين، ١٤١١ ق.
٢٦. دونالدسون، دوايت، عقيدته الشيعه، بيروت: مؤسسه المفيد، ١٤١٠ ق.
٢٧. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الأعلام، بيروت: دارالكتاب العربى، ١٣٦٤.
٢٨. سيوطى، عبدالرحمان بن ابي بكر، تاريخ الخلفاء، بيروت: دارصادر، بي تا.
٢٩. شافعى إيجى، احمد بن جلال الدين، فضائل الثقلين من كتاب توضيح الدلائل على ترجيح الفضائل، تهران: المجمع العالمى للتقريب بين المذاهب الإسلاميه، ١٤٢٨ ق.
٣٠. شافعى، محمد بن طلحه، مطالب السؤل فى مناقب آل الرسول، بيروت: البلاغ، ١٤١٩ ق.
٣١. شريف قرشى، باقر، حياه الإمام الحسن بن علي (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بيروت: دارالبلاغه، ١٤١٣ ق.
٣٢. شعيب نسايبى، ابو عبدالرحمان احمد، السنن الكبرى، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١١ ق.
٣٣. شيخ صدوق، محمد بن علي ابن بابويه، الامالى، تهران: كتابچى، ١٣٧٦.
٣٤. شيخ مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، الإرشاد، بيروت: دارالمفيد للطباعه والنشر والتوزيع، بي تا.

٣٥. شيخ عباس قمي، الكنى والألقاب، تهران: مكتبة الصدر، بي تا.
٣٦. صالحى دمشقى، محمد بن يوسف، سبل الهدى و الرشاد فى سيره خيرالعباد، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٤ ق.
٣٧. طبرى، احمد بن على، الإحتجاج على أهل اللجاج، مشهد: نشر مرتضى، ١٤٠٣ ق.
٣٨. طبرى، محب الدين، ذخائرالعقبى فى مناقب ذوى القربى (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قم: مؤسسه دارالكتاب الإسلامى، بي تا.
٣٩. طبرى، محمد بن جرير، تاريخ الأمم و الملوك، بيروت: دارالتراث، ١٣٨٧.
٤٠. عبدالله ابن عدى، الكامل، بيروت: دارالفكر للطباعه والنشر والتوزيع، ١٤٠٩ ق.
٤١. فتال نيشابورى، روضه الواعظين و بصيره المتعظمين، قم: دليل، ١٤٢٣ ق.
٤٢. فيليب حتى، تاريخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاينده، تهران: انتشارات آگاه، ١٣٦٣.
٤٣. كركى حائرى، سيدمحمد، تسليه المجالس و زينه المجالس، قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، ١٤١٨ ق.
٤٤. مادلونك، ويلفرد، جانشينى محمد، مترجم قاسمى، مشهد: آستان قدس رضوى، ١٣٨١.
٤٥. مجلسى، محمدباقر، بحارالأنوار، بيروت: دارإحياء التراث العربى، ١٤٠٣ ق.
٤٦. مسعودى، على بن حسين، مروج الذهب و معادن الجواهر، قم: دارالهجره، ١٤٠٩ ق.
٤٧. مغربى، نعمان بن محمد بن حيون، شرح الأخبار فى فضائل الأئمه الأطهار: قم: انتشارات اسلامى، ١٤٠٩ ق.
٤٨. نسائى، ابو عبدالرحمان احمد بن شعيب، فضائل الصحابه، بيروت: دارالكتب العلميه، بي تا.

۴۹. ولهاوزن، یولیوس، تاریخ سیاسی صدر اسلام، مترجم محمودرضا افتخارزاده، قم: نشر معارف اسلامی، ۱۳۷۵.

۵۰. هالم، هاینس، تشیع، مترجم محمدتقی اکبری، قم: نشر ادیان، ۱۳۸۵.

۵۱. هالیستر، جان نورمن، تشیع در هند، مترجم آرمیدخت مشایخ فریدنی، تهران: مرکز نشر فرهنگ دانشگاهی، ۱۳۷۴.

۵۲. یاقوت الحموی، معجم الادباء، مترجم عبدالمحمد آیتی، تهران: سروش، ۱۴۲۳ ق.

۵۳. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.

THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, PREPAED BY NUBER OF LEDING ORINTALSTS, LEIDEN E.I. BRILL, ۱۹۸۶.۱ ۵۴

Vagliery. "HASAN. B. Ali ", Encyclopedia of Islam, v.۳ ۵۵

ص: ۳۷۶

اشاره

سیدقاسم رزاقی موسوی (۱)

چکیده

با وجود آن که مطالعات شیعی در غرب پیشینه چندانی ندارد، گسترش این مطالعات در دهه های اخیر شایسته توجه و بررسی است. امام پژوهی غربیان در مقایسه با سایر حوزه های مطالعات شیعی، پیشرفت چشم گیر نداشته، اما اهمیت این مطالعات و آشنایی با نظرگاه خاورشناسان درباره امامان، نگارنده را بر آن داشت که به بررسی آن بپردازد. مطالعات خاورشناسان درباره امامان شیعه را باید در مقالات دائرة المعارف ها یا در لابه لای

کتاب های مربوط به تاریخ و عقاید شیعه یافت. این نوشتار، جایگاه اجتماعی - سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در دائرة المعارف اسلام (EL۲) و دائرة المعارف امریکانا و کتاب مستقل مذهب شیعه از دونالدسون کاوش کرده تا دیدگاه سه خاورشناس در این باره را بررسی نماید.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شیعه، خاورشناسان، خلافت، رهبری.

مقدمه

اشاره

اهمیت جایگاه خاورشناسان در مراکز علمی - فرهنگی، مرجعیت علمی و تأثیر گذاری آنان در فضاهاى علمى و فرهنگى، امرى است که بررسی آثار آنان را

ص: ۳۷۷

ضروری می‌سازد. مطالعات خاورشناسان درباره شیعه و امامان شیعه، پیشینه‌چندانی ندارد، اما در دهه‌های اخیر از رشد چشم‌گیری برخوردار بوده است. آثار علمی خاورشناسان درباره ائمه برای شیعیان به ویژه شیعه امامیه، اهمیت خاصی دارد تا ضمن آشنایی با نظرگاه آنان، به نقد و بررسی آن‌ها همت گمارند. این نوشتار، به بررسی سه اثر درباره جایگاه اجتماعی - سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌پردازد که عبارت‌اند از: عقیده شیعه دونالدسون، مدخل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دائرة المعارف اسلام (EL۲) از لورا اچ والبری و مدخل حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دائرة المعارف امریکانا از مونتگمری وات.

الف) عقیده شیعه دونالدسون

۱. روی کار آمدن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

بررسی دیدگاه دونالدسون درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کتاب مذهب شیعه را با عنوان انتخابی وی آغاز می‌کنیم. عنوانی که وی آورده: «Hasan the caliph who Abdicated»^(۱) به معنای «حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، خلیفه‌ای که خلافت را واگذار کرد» است. این که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اولین جمله این گونه عنوان داده شود، پیشاپیش ذهنیت نویسنده به خوانندگان منتقل شده و به نوعی گویای ابعادی از شخصیت اجتماعی - سیاسی امام است. وی در ابتدا به نقل از مسعودی، بیعت مردم با امام را بیان نموده که دو روز بعد از شهادت پدرش در ماه رمضان سال چهارم هجری در کوفه صورت گرفت. امام در ابتدا عبدالرحمان بن ملجم (قاتل امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) را به قتل رساند. وی خطبه امام در ابتدای خلافتش را به نقل از احمد بن حنبل آورده است که

ص: ۳۷۸

۱- (۱). Dwight M. Donaldson, The Shii Religion; A History of Islam in Persia And Iran; London: ۱۹۳۳.

امام در آن بیش تر به توصیف امیرمؤمنان و حق الهی خلافت پرداختند؛ آن جا که فرمود: «در این شب مردی از دنیا رفت که نه قبل از این زمان کسی در عمل مانند او بود و نه در آینده کسی توان درک او را خواهد داشت. کسی که پیامبر (ص) او را [به جانشینی خود] نصب کرده بود»^(۱) نویسنده در تبیین و توضیح بیش تر، به مناقشه این بخش از خطبه امام برآمده و با طرح عادت عربی بر تعیین خلیفه توسط مردم بدون انتخاب از سوی خلیفه پیشین، درصدد ایجاد مناقشه در حق الهی خلافت برآمده است. البته وی در ادامه، به روایت انتخاب امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توسط امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به جانشینی اشاره می کند.^(۲)

اشاره به محتوای خطبه امام و انتخاب او توسط امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از سوی دونالدسون را می توان غیرمستقیم نشان از اهمیت شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و جایگاه اجتماعی ایشان دانست. جایگاهی که حضرت را در حد خلافت و رهبری حکومت جامعه اسلامی قرار می دهد. و این مسأله صرفاً یک اعتقاد شیعی نیست، بلکه حتی منابع اهل سنت نیز آن گونه که دونالدسون و دیگران به آن اشاره کرده اند، بیعت همه مسلمانان با آن حضرت به عنوان خلیفه را مطرح ساختند. این ها جایگاه بالای اجتماعی - سیاسی آن حضرت را

نشان می دهد، حتی اگر دونالدسون و دیگر خاورشناسان به آن تصریح نکرده باشند.

دفن شبانه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مخفی بودن قبر آن حضرت نیز از نکاتی است که دونالدسون آن را آورده ولی هیچ اشاره ای به علت مخفی بودن و دیدگاه شیعه در این زمینه نکرده است. با وجود آن که وی بخش کوتاهی از خطبه آن حضرت در توصیف امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را آورده^(۳)

هیچ تحلیل و بررسی درباره محتوا و گوینده

ص: ۳۷۹

۱- (۱). مسند احمد بن حنبل، ج ۱ ص ۱۹۹.

۲- (۲). Dwight M. Donaldson, ۱۹۹۳: ۶۷.

۳- (۳). Dwight M. Donaldson, ۱۹۹۳: ۶۸.

خطبه در آن وضعیت ندارد، درحالی که انتظار می رفت این مسأله، بی طرفانه پژوهش می شد.

۲. اقدامات متقابل امام و معاویه

نویسنده سپس به اقدامات معاویه پس از شنیدن خبر شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره می کند که عبیدالله بن عامر بن کریر را همراه لشکری به «عین التمر» با هدف تصرف منطقه انبار فرستاد. وقتی این خبر به امام رسید، به همراه لشکری به سوی مداین آمدند و در آن جا وقتی امام با اختلافات در لشکر خود مواجه می شوند، در منطقه ساباط توقف نموده، خطبه می خوانند. بیان مطلب به این شکل بدون بررسی و پرداختن به چرایی گسست در لشکر امام، اگر نگوییم جهت دار بودن نظر نویسنده را نشان می دهد، می توان گفت از تحلیل جامع علمی به دور است. وی بدون اشاره به نقش جاسوسان معاویه و طراحی پیشین از سوی وی و هم راهی برخی از لشکریان امام با معاویه، فقط به گسستگی در لشکر امام اشاره می کند. جالب تر آن که بخش هایی از خطبه امام پس از رویارویی با این موقعیت را انتخاب و نقل کرده تا خواننده را در تأیید پیش داوری خود درباره شخصیت امام همراه سازد. وی این قسمت از خطبه امام را آورده که خطاب به مردم فرمودند: «نظر شما را مانند نظر

خود می دانم و کراهت دارم از این که نظری که جماعت طالب آن نیستند، برای آنان در نظر بگیرم و گمان می کنم بیش تر شما از جنگ در این میدان گریزانید و دوست ندارم آن را بر شما تحمیل کنم.»^(۱) سپس به عکس العمل خوارج اشاره می کند که بعد از ایراد خطبه، علیه امام سخن گفتند و ایشان را کافر شمردند؛ همان گونه که امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بعد از صلح با معاویه

ص: ۳۸۰

در صفین کافر دانستند. خوارج به مخالفت خود ادامه داده، با حمله به امام و مضروب ساختن وی، از لشکر امام جدا شدند و امام در مداین استقرار یافت. لشکر اعزامی معاویه به فرماندهی عبیدالله بن عامر به پیش روی خود ادامه دادند تا به لشکر امام در انبار رسیدند و مسأله صلح را مطرح ساختند و امام شرایطی برای صلح طرح نمود.^(۱)

۳. شرایط صلح امام

شرایط امام برای صلح، آن گونه که دونالدسون مطرح نموده، با آن چه در منابع شیعی آمده متفاوت به نظر می رسد. وی بدون اشاره به منبعی خاص، به برخی شروط امام اشاره می کند؛ از جمله:

۱. بر مردم عراق سخت گیری نکند؛

۲. همه مردم در امنیت باشند؛

۳. خراج اهواز را به امام واگذار کند؛

۴. برای برادرش حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز یک میلیون درهم در نظر بگیرد؛

۵. بنی هاشم را در عطا و پرداخت صله بر بنی عبدالشمس مقدم بدارد.

این شرایط با آن چه در منابع شیعی یافت می شود هم گون نیست و نشان از تعمد نویسنده در انتخاب موارد و نکاتی دارد که او را در هدف و

پیش داوری اش از شخصیت امام و جایگاه اجتماعی - سیاسی ایشان کمک کند و گرنه انصاف علمی و پژوهش منصفانه، می طلبد که وی به شروط مطرح شده در منابع مختلف اشاره می کرد. واکاوی این شروط با این مقدمه دونالدسون، از امام شخصی صلح طلب و جنگ گریز تصور می کند که منافع مالی و شخصی را در این مواقع،

ص: ۳۸۱

بر دیگر موارد ترجیح می دهد. همان نظری که بسیاری از علمای اهل سنت و به تبع آنان خاورشناسان مطرح نمودند، بدون این که اشاره ای به دیدگاه شیعه و تحلیل علمای شیعه داشته باشند. (۱)

وی با اشاره به نامه امام به قیس بن سعد مبنی بر پذیرش صلح و تسلیم خلافت به معاویه و بازگشت به مداین، به عکس العمل قیس می پردازد که مردم را بین جنگ با معاویه بدون امام و تسلیم معاویه شدن، مخیر می سازد که مردم دومی را اختیار نموده، به مداین بازگشتند و امام نیز در کوفه در ملاقاتی با معاویه بر شروط خود تأکید نمودند و به مدینه برگشتند. (۲) البته دونالدسون در پایان این بخش، برای اطمینان بخشی به خواننده، به روایت یعقوبی از این واقعه و مشابهت آن با روایت دینوری اشاره می کند، درحالی که تاریخ یعقوبی نتیجه دیگری را نشان می دهد. یعقوبی به دسیسه های معاویه در لشکر امام تصریح دارد: «و کان معاویه یدس إلی عسکر الحسن من يتحدث أن قیس بن سعد قد صالح معاویه و صار معه، و یوجه إلی عسکر قیس من يتحدث أن الحسن قد صالح معاویه، و أجاهبه». (۳)

حال آن که دونالدسون هیچ اشاره ای به این دسیسه ها نمی کند. اما با توجه به اثربخشی دسیسه های معاویه و ایجاد سستی در لشکر،

صلح را می پذیرند نه آن گونه که دونالدسون و دیگر خاورشناسان تصور نموده و درصدد القاء این نکته اند که امام با توجه به ویژگی ها و صفات شخصیتی، از ابتدا طالب صلح بودند.

دونالدسون در ادامه بر پایه گزارشی از سیوطی، اشاره می کند که امام در نامه ای به معاویه، اعلام کردند که حاضرند خلافت را به معاویه واگذارند به این

ص: ۳۸۲

۱- (۱). برای آشنایی با دیدگاه شیعه نک: ابوعلی مسکویه رازی، تجارب الامم، ج ۲، ص ۵۷۲؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲ ص ۲۱۴؛ مروج الذهب، ج ۲ ص ۴۳۱؛ مقاتل الطالبیین، ص ۸۴-۶۱.

۲- (۲). همان، ص ۸۱

۳- (۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲ ص ۲۱۴.

شرط که بعد از او خلافت به امام منتقل شود. وی برای تردید در این امر، از قول مترجم کتاب نقل می کند که این خبر را به جز در کتاب سیوطی، در جای دیگری ندیده است.^(۱)

از نکات قابل تأمل در کتاب دونالدسون، معرفی دو کتاب جنات الخلود و روضه الشهداء به عنوان مهم ترین کتاب ها درباره زندگانی ائمه: در ایران است که به تفصیل درباره زندگانی امامان بحث می کنند. اگرچه وی این مسأله را با عبارت «شاید» و در زمان تألیف کتاب بیان نموده، به نحو کلی نمی توان این مطلب را پذیرفت. شاید علمای ایران، در برهه ای از زمان به این کتاب ها توجه داشته اند، اما نمی توان آن ها را مهم ترین کتاب درباره زندگانی ائمه در ایران دانست.

۴. مدت خلافت امام

دونالدسون به نقل از مسعودی، مدت خلافت امام را شش ماه و سه روز دانسته و گفته که امام اولین خلیفه ای است که خود را از خلافت عزل کرد و آن را به دیگری واگذار نمود.^(۲)

وی در ادامه، آورده که شیعیان مدت خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را ده سال و شش ماه می دانند که چهارده ماه آن را خود خلافت نمود و نه سال و چهار ماه را با هدف حفظ اموال، آبرو و جان شیعیان از

تعرض معاویه، به وی واگذار کرد.^(۳)

اثبات حقانیت خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مطابقت مدت زمان آن با روایات، توسط سیوطی بنابه نقل خیری از مسعودی، از نکات جالب توجه است که دونالدسون به آن اشاره می کند. در این روایت، مسعودی بیان می دارد که از منابع

ص: ۳۸۳

۱- (۱). دونالدسون، عقیده الشیعه، ص ۸۷.

۲- (۲). همو، مذهب الشیعه، ص ۸۷.

۳- (۳). همان، ص ۸۸.

متعدد از پیامبر (ص) نقل شده که فرمودند:

«الخلافة من بعدی ثلاثین سنه»^(۱) سیوطی نتیجه گرفته که چون سال رحلت پیامبر اکرم (ص) در یازده هجری و سال شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چهل هجری بود، بر این اساس، خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوره زمانی پیش بینی پیامبر (ص) قرار دارد. بخاری نیز با توجه به این حدیث، به صحت نبوت پیامبر (ص) و احقیقت خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تصریح نموده است.^(۲)

وی هم چنین از نکات قابل توجه در فضایل ائمه: را احادیث مربوط به ولادت آنان می داند. برای مثال، به ولادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کعبه و ولادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در خانه امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فاطمه (س) - تنها خانه ای که جبرئیل از طرف خداوند درب آن را به سوی مسجد باز گذاشت - اشاره می کند.^(۳)

دونالدسون در نگاهی به ظاهر ستایش گرانه به محبت سرشار پیامبر (ص) به حسنین (علیهما السلام) اشاره می فرماید ولی روایتی از پیامبر (ص) می آورد که نویسنده را در ارائه تصویر مورد نظر وی در شخصیت اجتماعی - سیاسی امام باری می کند. او از میان همه روایت های موجود از پیامبر (ص) درباره محبت حسنین (علیهما السلام)، این روایت را نقل می کند: «آیا سیادت و سروری فرزندانم را انکار می کنید؟ کسی که به وسیله او خداوند بین دو طایفه

از مسلمانان صلح برقرار می کند»^(۴)

۵. لامنس و جایگاه اجتماعی امام

دونالدسون در بخش های پایانی مطلب درباره امام، حرف اصلی خود را با

استناد به مقاله لامنس در دایره المعارف اسلام (EL۱) بیان می کند و به برخی

ص: ۳۸۴

۱- (۱). مسعودی، مروج الذهب، ج ۵ ص ۷.

۲- (۲). جلال الدین سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۱۹۱.

۳- (۳). Donaldson, ۱۹۳۳: ۷۳.

۴- (۴). دونالدسون، همان، ۸۹ نقل از سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۱۹۱؛ صحیح بخاری، ج ۹، ص ۵۳.

ویژگی های فردی، اجتماعی و سیاسی امام می پردازد که با دیدگاه های شیعه هم سویی ندارد. وی امام را شخصی ضعیف النفس، باایمان و شجاعتی اندک می داند که صلاحیت لازم برای رهبری جامعه شیعه را نداشت. دو صفت مهم امام به نقل از مقاله لامنس، «تبعیت از هوای نفس (شهوت ران بودن) و نداشتن نشاط و زکاوت عقلی» است که بعد از شهادت مادرش، چندان رابطه خوبی با پدر و برادرش نداشت و جوانی اش را در شهوت رانی و ازدواج و طلاق زنان سپری نمود تا این که به واسطه بیماری سل درگذشت!!!^(۱)

بیان مطالبی این چنینی بدون مراجعه و استناد به منابع، خود گویای بطلان مطلب و آشکار ساختن نیت و اهداف پیدا و نهان نویسنده است. البته باید توجه داشت که این اثر در سال ۱۹۳۳ میلادی منتشر شده و در آن دوره مطالعه علمی و آکادمیک درباره شیعه به ویژه ائمه شیعه در ابتدای راه خود بود و خاورشناسان شیعه پژوه، آشنایی چندانی با منابع شیعی نداشتند؛ موضوعی که در نسخه دوم دایره المعارف اسلام (EL۲)، تا حدودی اصلاح شد. از این رو، تغییراتی در آثار بعدی غربیان به ویژه در دهه های اخیر دیده می شود که تصویری مناسب تر از ائمه را نشان داده اند. در این زمینه می توان به کتاب های جانشینی حضرت محمد (ص) از ویلفرد مادلونگ، امر به معروف و نهی از منکر از مایکل کوک و نخستین اندیشه های شیعی، تعالیم

امام محمدباقر (عَلَيْهِ السَّلَام) اثر ارزینا لالانی اشاره کرد. دونالدسون در بخش پایانی، با اشاره به کم بودن کرامات امام نسبت به سایر ائمه، به چند کرامت امام پرداخته و مقاله خود را با نقل مطالبی در چگونگی رحلت امام و مسموم ساختن های متعدد آن حضرت در گزارش های متعدد به پایان می برد.

ص: ۳۸۵

نویسنده با طرح مطالبی در ظاهر مستند به منابع اصلی و حتی منابع شیعی، به برخی جریان های مرتبط با دوران خلافت امام، اوضاع اجتماعی - سیاسی را آشفته و آن حضرت را ناتوان در دست یابی به اهدافش نشان داده و به صورت غیرمستقیم، شخصیت اجتماعی - سیاسی آن حضرت را ناتوان و نامناسب برای خلافت تصویر می کند؛ به ویژه با اشاره به مقاله لامنس، از قول وی نتیجه می گیرد که امام شخصی ضعیف النفس، ضعیف الایمان و به لحاظ جایگاه اجتماعی - سیاسی نامناسب برای خلافت و رهبری شیعیان بودند. در این باره می توان گفت: این گونه تصویرگری و بررسی شخصیت امام با بهره مندی از دیدگاه مخالفان، بدون در نظر گرفتن دیدگاه شیعه و منابع شیعی در این زمینه، هم به لحاظ روشی و هم به لحاظ محتوایی، غیرعلمی و ناقص است. مراجعه به همه منابع و دیدگاه های مخالف و موافق، حداقل شرایط لازم برای بررسی عالمانه و منصفانه، به شمار می آید که این اثر فاقد آن است.

ب) دایره المعارف اسلام (۲)

اشاره

لورا اچ والیری (۱)

(۱۹۸۹-۱۸۹۳ م) خاورشناس و اسلام شناس ایتالیایی مقاله «حسن بن علی بن ابی طالب» در دایره المعارف اسلام (EL۲) را به نگارش درآورد. تحصیلات و تخصص وی در زمینه ادبیات عرب و فلسفه بود و تحقیقات گسترده ای در موضوعات مختلف تاریخ اسلام، تاریخ تمدن اسلامی، شخصیت ها و وقایع تاریخی دارد. سی سال تدریس و حضور علمی او در دانشگاه ناپل و نگارش مقالات مختلف و شرکت در سمینارهای پرشمار داخلی و بین المللی،

سبب شد نام وی به منزله یکی از نویسندگان پرکار ایتالیایی در کنار ناموران

ص: ۳۸۶

عرصه اسلام شناسی در دایره المعارف اسلام ثبت گردد. آشنایی وی به چند زبان زنده دنیا، به آثار قلمی و ترجمه هایش تنوع فراوان بخشید. تسلط والیری به زبان عربی و اطلاع کافی او از منابع اسلامی به ویژه کتب شیعه و هم چنین روش علمی وی در تحقیقات تاریخی، موجب شد نگارش نزدیک به چهل مدخل از جلد‌های مختلف دایره المعارف اسلام را به او بسپارند.^(۱) آن چه بر اهمیت جایگاه اسلام شناسی او افزود، نگارش سه مقاله اصلی مربوط به سه امام نخست شیعه در دایره المعارف اسلام بود.^(۲)

آغازین جمله والیری در مقایسه با دونالدسون، به ظاهر متفاوت است اما در باطن، همراه با نشانه هایی از پیش داوری نمود می یابد. وی امام را فرزند امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و مدعی خلافت معرفی می کند که به نفع معاویه از ادعای خود صرف نظر کرد. هم چنین او را از نظر شیعیان امام دوم می داند.^(۳) وی در معرفی اولیه امام، با ذکر سال ولادت و اختلاف در ماه ولادت، به نام آن حضرت اشاره می کند که پیامبر (ص) وی را حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نامیدند درحالی که پدرش می خواست او را حرب بنامد.^(۴)

حال آن که بنا بر روایات صحیح،

امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام نام گذاری امام فرمودند: «من در این کار از رسول خدا (ص) پیشی نمی گیرم.»

۱. جایگاه امام نزد پیامبر (ص)

نویسنده در بیان جایگاه آن حضرت نزد پیامبر (ص)، به نقل برخی گزارش ها از

ص: ۳۸۷

-
- ۱- (۱). فاطمه جان احمدی، تصویر پیامبر (ص) و حضرت زهرا (س) در دائرة المعارف اسلام (ترجمه و نقد)، ص ۲۴۵، قم: مؤسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۸.
- ۲- (۲). (AL) Husayn p.۶۰۷. (۳). (AL) Hasan B. Ali B. Abi Talib, vol ۳, p.۲۴۰. (۴). The Encyclopedia of Islam: Ali B. Abi Talib, vol ۲, p.۳۸۱.
- ۳- (۳). The Encyclopedia of Islam: (AL) Hasan B. Ali B. Abi Talib, vol ۳, p.۲۴۰.
- ۴- (۴). همان.

محبت خاص پیامبر (ص) به ایشان پرداخته است؛ از جمله پیامبر (ص) در جریان یکی از خطبه هایش، از منبر پایین آمدند تا حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را که پایش به لبه لباسش گیر کرده و روی زمین افتاده بود، از روی زمین بلند کنند. یا این که پیامبر (ص) در حال نماز، اجازه می دادند نوه هایش بر پشت ایشان سوار شوند و نمازشان را به همین دلیل طولانی می کردند. (۱) وی در ادامه، به گزارش ها و روایاتی دیگر از زندگی آن حضرت می پردازد که برای شیعه اهمیت بیش تری دارد. او با نقل حدیث «حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سرور جوانان اهل بهشت هستند»، با زیرکی، با استناد به سخن ابن ابی الحدید، می گوید که مروان بن حکم، درستی این حدیث را زیر سؤال برد. (۲) یا به حدیث شریف کسا اشاره داشته و آورده: «مهم تر آن که پیامبر (ص) آن دو (امام حسن و امام حسین) را همراه پدر و مادرشان زیر عباي خود قرار داد و اعلام کرد که آنان از اهل بیت بوده، از هر گونه پلیدی مبرأیند.» (۳)

۲. امام در دوران خلفا

والیری پس از بیان این ویژگی ها، جایگاه اجتماعی امام در دوران خلفا را این چنین ترسیم نموده که امام به همراه بردارش، هیچ نقش در وقایع مهم خلافت ابوبکر، عمر و عثمان ایفا نکردند و با استناد به منابع (البته مبهم و

بدون ذکر منبع) امام را مطیع پدرش و تحرکات آنان را کاملاً منفعلانه دانسته است. وی علت این امر را جوان بودن آنان می داند. (۴) البته این نکته تا پایان خلافت خلیفه

دوم درست است، اما در زمان خلیفه سوم، بنابر برخی روایات مورخان اهل سنت مانند طبری، ابوالشیخ انصاری و ابن خلدون، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همانند فرزندان دیگر

ص: ۳۸۸

۱- (۱) . EL۲; vol ۳, p.۲۴۰

۲- (۲) . ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴ ص ۵.

۳- (۳) . EL۲; vol ۳, p.۲۴۰

۴- (۴) . EL۲; vol ۳, p.۲۴۰

صحابه، در فتح افریقا و خراسان شرکت داشتند.^(۱)

وی سپس به نقش امام در واقعه محاصره خانه عثمان پرداخته، بر اساس احادیث متعدد، حمایت آنان از خانه عثمان را به دستور امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می داند تا برای خلیفه آب برند و در صورت شدت یافتن حمله از او دفاع کنند. در ادامه با زیرکی، به صورت ضمنی، به نقش محمد بن ابی بکر در قتل عثمان اشاره می کند وی با استناد به طبقات ابن سعد،^(۲) می نویسد: که امام شاهد بود که محمد بن ابی بکر در قتل عثمان دست داشته و به همین دلیل از آن پس او را فاسق خطاب می کرد.^(۳) موضوعی که با بررسی بیش تر نتایج دیگری دارد و منابع، عاملان مستقیم قتل عثمان را افرادی دیگر مانند عمرو بن بدیل و سنان بن عیاض معرفی کرده اند.^(۴)

به نظر می رسد نتیجه گیری سریع والیری چندان منطقی به نظر نمی رسد. بهتر بود وی این موضوع را به ابهام آن واگذار می کرد، نه اینکه تحت تأثیر برخی منابع، این احتمال را ترجیح دهد که به جهت انتساب محمد بن ابی بکر به امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به نوعی تخریب

چهره اهل بیت را پی گیرد.^(۵) ضمن این که ظاهراً

نویسنده بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و حسن بصری (م ۱۱۰) خلط نموده است. در روایت ابن سعد، ابوالشهب این مطلب را از او نقل کرده است.^(۶)

ص: ۳۸۹

-
- ۱- (۱) . تقی زاده داوری، تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، ص ۱۳۹، ۱۳۸۵؛ ابوالشیخ انصاری، طبقات المحدثین باصبهان، ج ۱، ص ۱۹۱؛ محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۲۶۹؛ ابونعیم اصفهانی، ذکر اخبار اصبهان، ج ۱، ص ۴۳؛ ابن خلدون، دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و.. معروف به تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۵۷۳.
 - ۲- (۲) . طبقات ابن سعد، ج ۳، ص ۵۸.
 - ۳- (۳) . EL۲; vol ۳, p. ۲۴۰.
 - ۴- (۴) . البدء و التاریخ، ج ۵، ص ۲۰۷.
 - ۵- (۵) . برای مطالعه بیش تر نک: الامامه و السیاسه، ج ۱، ص ۵۳؛ البدء و التاریخ، ج ۵، ص ۱۹۹؛ تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۶۰۱؛ الفتح، ج ۲، ص ۴۲۶.
 - ۶- (۶) . تقی زاده داوری، همان، ص ۹۹؛ محمدرضا هدایت پناه، «نقد مقاله امام حسن»

۳. امام در دوران خلافت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

والیری در ادامه، به نقش و جایگاه آن حضرت در دوران خلافت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته و به صورت مختصر، تنها به جمع آوری نیروهای کوفی پس از شورش طلحه، زبیر و عایشه اشاره نموده تا اهالی آن دیار را ترغیب کند که جانب پدرش را بگیرند و برای او نیروی کمکی بفرستند. البته وی به مشارکت امام در جنگ صفین نیز اشاره می کند. همین میزان اظهارنظر، نشان از جایگاه اجتماعی - سیاسی امام دارد که برای جمع آوری نیروهای یک شهر می رود، اما منحصر ساختن نقش امام تنها در همین عبارت و یا مشارکت وی در جنگ صفین بدون اشاره به نقش و جایگاه امام در این جنگ ها، شاید نشان از کم توجهی یا تعمد وی در کم رنگ ساختن نقش امام باشد.

۴. خلافت امام

والیری، به خلافت رسیدن امام پس از شهادت پدرش را حاصل تلاش عبیدالله بن عباس می داند که مردم را دعوت کرد تا امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به خلافت برگزینند. وی در جمله ای کوتاه درباره امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیان می کند که حضرت جرأت نکردند درباره جانشین خود توصیه ای بنمایند. (۱)

در این زمینه تذکر دو نکته لازم است: اولاً بنا بر گزارش مشهور، کسی که مردم را برای بیعت با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به خلافت تشویق می کرد، عبدالله بن

عباس

بود نه عبیدالله بن عباس. (۲) به نظر می رسد روایاتی که عبیدالله بن عباس را نقل کرده اند، در پی آنند که به این نکته دامن بزنند که ابن عباس پس از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اموال بصره را برداشت و از امام جدا شد و در زمان خلافت امام

ص: ۳۹۰

۱- (۱). EL۲, ۱۳۸۶, P۲۴۱.

۲- (۲). مقاتل الطالبیین، ص ۳۳؛ الارشاد، ج ۲، ص ۸؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۵۶.

حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) حضور نداشت. (۱) ثانیاً بنا بر گزارش های برخی منابع تاریخی، جانشینی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) برای مردم به ویژه شیعیان آن حضرت تا حدودی معلوم بود. (۲)

۵. صلح امام

والیری در تحلیل شخصیت اجتماعی - سیاسی امام، پیش داورانه تمایل امام به صلح را از همان ابتدای بیعت بیان می کند. وی قیس بن سعد بن عباده انصاری را اولین بیعت کننده با امام را می داند که می کوشید تا شروطی را مطرح سازد مبنی بر این که بیعت باید «مبتنی بر کتاب خدا، سنت پیامبر و جنگ (قتال) علیه کسانی باشد که حرام خدا را حلال کرده اند (محلون). البته وی یادآور می شود که امام موفق شدند که از این تعهد احتراز کنند و بگویند که شرط آخر در همان مورد اول گنجانده شده است. (۳)

نویسنده بلافاصله از بلاذری نقل می کند که حاضران سوگند خوردند با کسانی که در مقابل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) به جنگ بايستند، بجنگند و با کسانی که با او سازش کنند، از در آشتی درآیند؛ اما در ادامه برای فضا سازی بحث و انتقال ذهنیت خود به مخاطب سؤالی در قالب استفهام مطرح می کند مبنی بر

این که این

عبارت امام (که شرط آخر در اولی وجود دارد)، جماعت را متعجب ساخت. اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) از آشتی سخن می گفت، آیا به این علت بود که می خواست با معاویه صلح کند؟ این سؤال در تصویرگری جایگاه اجتماعی - سیاسی امام مؤثر است. وی به این مقدار بسنده نکرده، در ادامه هراس از انتقام جویی معاویه در

ص: ۳۹۱

۱- (۱). تقی زاده داوری، همان، ص ۱۴۰؛ محمدرضا هدایت پناه، همان.

۲- (۲). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۷۲.

۳- (۳). i. al-Tabari, ii, 1. (but al-Hasan succeeded in avoiding this commitment by saying that the last condition was included in the first)

لشکر را عامل دیگری برای تمایل به صلح از سوی امام می داند؛ زیرا با وجود آن که امام می توانست بر چهل هزار طرف دار سابق امام علی (عَلَيْهِ السَّلَام) تکیه کند، به دلیل این هراس، به صلح متمایل بود؛ به ویژه آن که معاویه بلافاصله مخالفت خود با انتخاب امام به خلافت را در سخنرانی ها و نامه ها به امام اعلام کرد و به سرعت آماده نبرد شد و فرماندهان خود از شام، فلسطین و اردن را فراخواند. (۱)

والیری چگونگی رویارویی دو لشکر و جریان صلح را با بررسی اجمالی نامه های میان امام و معاویه و عبیدالله بن عباس (یا عبدالله بن عباس) و معاویه و سخنرانی ها آغاز می نماید و سپس مطرح می کند، زمانی که مقاصد جنگ طلبانه معاویه روشن تر شد (او تا موصل پیش رفته بود)، امام مجبور گردید خود را برای نبرد آماده کند. وی اشاره کرده که ابتدا نیروهای امام به تقاضای او پاسخی ندادند، اما بعد از اصرار عدی بن حاتم برای این کار اقدام کردند. بیان این نکته که امام مجبور به نبرد شد و نیروهایش ابتدا پاسخ ندادند و... در ایجاد نگرش منفی نسبت به امام در ذهنیت مخاطب بر ناتوانی سیاسی امام بی تأثیر نیست. درحالی که بررسی کامل تر، نشان از عزم جدی امام بر مبارزه با معاویه است. امام برای جلوگیری از پیشروی معاویه، گروهی از طلایه داران سپاه خود مشتمل بر دوازده هزار نفر را به فرماندهی عبیدالله بن عباس به سوی معاویه فرستاد و به عبیدالله دستور داد که از «قیس

بن سعد» و «سعد بن قیس همدانی» به منزله

مشاور استفاده کند. از دو احتمال موجود درباره اعزام قیس همراه عبیدالله، والیری به جنبه هم سو با نگرش خود یعنی آسان شدن زمینه های اجرای خواسته امام بر صلح توجه می کند. وی در این زمینه آورده که قیس نماینده گروهی بود که تا پای جان آماده جنگیدن بودند، از این رو، امام خواست او را از مواضع خود دور

ص: ۳۹۲

سازد؛ زیرا آن حضرت از پیش تصمیم گرفته بود که با دشمن مذاکره کند.^(۱) احتمال دیگری که قیس از آن غافل بود یا خود را به تغافل زد این که با توجه به ویژگی جنگ جویی قیس که والیری به آن اشاره می کند، تحلیل مناسب تر این است که امام وی را برای جلوگیری از هرگونه سستی در نبرد با معاویه و قطعیت موفقیت در جنگ همراه عییدالله فرستادند نه آن گونه که والیری گمان برده است. وی سپس در تبیین زمینه های مذاکرات، بیان می کند که امام در سابط مداین توقف کرد و سخنانی گفت که موجب ناراحتی یاران شد. امام بیان داشت که هیچ گونه احساس کینه و عداوتی درباره مسلمانی به دل ندارد و سازشی که یارانش از آن امتناع می ورزند، بهتر از دودستگی و انشعابی است که خواستار آن هستند.^(۲)

والیری با خروج از جاده انصاف، مطابق با قضاوت پیش داورانه خود درباره امام، به نقل بریده اخبار الطوال پرداخته تا تمایل درونی امام به صلح و چهره ای عافیت طلب از امام نشان دهد؛ حال آن که با مراجعه به متن گزارش دینوری، تصویری دیگر از اقدام امام آشکارا می گردد. دینوری گزارش کرده که امام پس از مواجهه با اقدامات معاویه، به قصد جنگ به سابط آمدند. وقتی در آن جا با سستی و بی میلی نیروهای خود

مواجه شدند، بیان داشتند که چیزی

برخلاف خواسته جمع بر آن ها تحمیل نمی کنند.^(۳)

«و بلغ ذلك الحسن بن علي، و هو بالكوفة، فسار نحو المدائن لمحاربه عبدالله بن عامر بن كريز، فلما انتهى الى سابط رأى من اصحابه فشلا و توأكلا عن الحرب، فتزل سابط، و قام فيهم خطيبا، ثم قال: ايها الناس، اني قد اصبحت غير محتمل على مسلم ضعيفه، و اني

ص: ۳۹۳

۱- (۱) . His aim may have been to remove from his side this I . already intending to negotiate with his adversary

۲- (۲) . دینوری، اخبار الطوال، ص ۲۱۷.

۳- (۳) . همان، ص ۲۱۷.

ناظر لکم کنظری لِنفسی، و آری رایا فلا تردوا علی رأیی، ان الذی تکرهون من الجماعه افضل مما تحبون من الفرقة و آری اکثرکم قد نکل عن الحرب، و فشل عن القتال، و لست آریان احمکم علی ما تکرهون». وی سپس به عکس العمل سپاهیان و تندروی خوارج حاضر در سپاه امام اشاره می کند که چگونه شخصی به نام جراح بن سنان اسدی درحالی که فریاد می زد: «تو مانند پدرت کافر شده ای»، با فرو کردن خنجر در پای امام او را مجروح ساخت. در ادامه با پیش روی نیروهای معاویه به نزدیکی مداین و سستی و تفرقه در لشکر امام، مذاکرات در حالی به نتیجه رسید که لشکریان امام حسن (عَلَّیْهِ السَّلَامُ) تمایلی به جنگ نداشتند و هر روزشمار فزاینده ای از اهل عراق به معاویه می پیوستند. (۱)

۶. شرایط توافقنامه

والبری در ادامه، پس از زمینه چینی های لازم و ارائه تصویری خودساخته از شخصیت اجتماعی - سیاسی امام، به شرایط توافقنامه اشاره می کند و با بیان ناسازگاری گزارش های مربوطه در منابع، به نقل گزارش ها و شرایط متناسب با ذهنیت و برداشت های خود می پردازد. وی ابتدا به اعطای اختیار تام از سوی معاویه به امام اشاره می کند (بدون اشاره به این که این اختیار تام در چه زمینه ای است). سپس به تأسف امام اشاره می نماید که چرا

حق المصالحه بیش تری

درخواست نکرده بود. این حق المصالحه عبارت بود از: یک میلیون درهم (مستمری سالانه) علاوه بر مبلغ پنج میلیون که باید از خزانه کوفه برداشت می شد؟ [و نیز درآمد حاصل از ناحیه ای در ایران (دارابجرد)؟ [فسا]؟ [اهواز]؟]. وی خود اذعان می کند که جمع آوری چنین وجوهاتی، به دلیل دشمنی هایی که

ص: ۳۹۴

اهل بصره با امام داشتند، ممکن نبود. (۱) سپس به شرایط دیگر نیز اشاره می کند که به گمان وی بعدها برای کاهش انتقادات بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در آن گنجانده شده است. این شرایط عبارت بودند:

۱. پس از مرگ معاویه، قدرت به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بازگردد. وی به صورت ضمنی در رد این بند آورده که ایده از پیش تعیین کردن جانشین هنوز بروز نیافته بود و معاویه بعدها برای اعمال آن با مشکلات فراوانی مواجه شد. درحالی که پیش از این خلیفه اول، عمر را به عنوان جانشین خود معین کرده بود و خلیفه دوم انتخاب جانشین خود را به شورای شش نفره سپرد و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به جانشینی خود انتخاب نمودند. بنابراین مشکل معاویه، جا انداختن این اندیشه نبود بلکه مشکل او شخصیت یزید و نالایقی او برای تصدی این مقام بود. (۲)

۲. معاویه متعهد شد که برای خود جانشینی تعیین نکند و انتخاب جانشینی را به شورا واگذارد.

۳. معاویه هم چنین متعهد شد از کتاب خدا، سنت پیامبر (ص) و سیره خلفای عادل و صالح پیروی کند. وی در رد این بند نیز آن را منافات با اعتقادات شیعیان و مستلزم محکومیت سیره عثمان دانست که بعید بود معاویه آن را بپذیرد و می دانیم که معاویه نه تنها این بند که هیچ کدام از این شروط را نپذیرفت.

۴. عفو عمومی داده شود.

۵. دو میلیون درهم به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخت شود.

۶. درباره پرداخت مستمری ها (عطا) و پاداش ها، بنی هاشم (علویان و عباسیان) بر بنی عبدالشمس (امویان) حق تقدم داشته باشند که با استبعاد والیری مواجه می شود.

ص: ۳۹۵

۱- (۱) . EL۲, ۱۳۸۶, P۲۴۱.

۲- (۲) . برای مطالعه بیش تر نک: جمعی از نویسندگان، تصویر امامان شیعه در دایره المعارف اسلام، ص ۱۲۶؛ محمدرضا هدایت پناه، همان.

والیری اتفاقات پس از صلح را با واکنش های برخی از اصحاب پی گیری می کند؛ برای مثال، حجرین عدی خطاب به امام گفت که ترجیح می داد که پیش از آن روز خیر مرگش را شنیده بود. همو یا یکی دیگر از یاران، امام را متهم کرد که مسلمانان را خوار ساخته است.^(۱) یا به اجتماع اعتراض آمیز یاران امام اشاره می کند که ناخشنودی خود را از این که امام تقاضای ضمانت کافی نکرده، ابراز داشته اند.^(۲)

به نظر می رسد بیان این نکته از سوی والیری در ادامه تقلیل جایگاه اجتماعی - سیاسی امام، تصمیمات نادرست و ناتوانی امام در اداره امور و هدایت شیعیانش باشد که این گونه با اقدامات تحقیرآمیز یارانش مواجه می شود. حال آن که اولاً باید حساب یاران واقعی و راستین امام با خوارج و کسانی را که در لشکر امام حضور داشته اما هیچ هم سویی اعتقادی با امام نداشتند از هم جدا نمود. ثانیاً شرایطی را که امام با آن مواجه بودند و دسیسه هایی را که معاویه چید تا این شرایط را بر امام تحمیل سازد، در نظر گرفت و با وجود این شرایط نتیجه ای را که اقدام امام داشت و تلاشی را که در آینده برای هدایت شیعیان داشتند باهم سنجدید، آن گاه شاید نتیجه دیگری غیر از آن چه والیری و دیگر خاورشناسان نظیر او درصدد ارائه آن هستند حاصل شود.

وی پس از بیان اقدامات معاویه پس از صلح، به عوامل و انگیزه های صلح از سوی امام می پردازد. او عوامل را در پنج مورد برمی شمرد:

۱. علاقه به صلح و آرامش؛

۲. بی میلی به سیاست و منازعات مربوط به آن؛

ص: ۳۹۶

۱- (۱). اخبار الطوال، ص ۲۱۹؛ الامامه و السياسه، ج ۱، ص ۱۸۵؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۵.

۲- (۲). ELY, ۱۳۸۶, P۲۴۲.

۳. تمایل به اجتناب از خونریزی گسترده؛

۴. کمبود بودجه مالی و تلاش برای جبران آن که به گمان نویسنده، به سیره امیرمؤمنان علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برمی گردد که عادت داشتند هر هفته خزانه دولتی را خالی نمایند و موجودی آن را تقسیم کنند؛ در نتیجه قاعدتاً امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باید با کمبود بودجه مواجه بوده باشد؛

۵. امام نمی توانستند به سربازانی تکیه کنند که تمایل چندانی به جنگیدن نداشتند.^(۱)

پذیرفتن این انگیزه های خودساخته که تنها بر اساس ذهنیت نویسنده مطرح شده، تا زمانی که مستند به منابع یا قرآینی نشود، منطقی به نظر نمی رسد. نویسنده مانند خاورشناسان پیشین، با کنار هم گذاشتن برخی گزارش ها و مطالب و حتی احادیثی از پیامبر (ص) درباره ویژگی های شخصیتی امام - که در برخی موارد هم درستی گزارش ها و ترتیب تاریخی آن ها خدشه ناپذیر است - درصدد ارائه تصویری عافیت طلب و گریزان از سیاست از امام است تا جایگاه اجتماعی - سیاسی ایشان را نامطلوب نشان دهد و خدشه بر آن وارد سازد؛ حال آن که با مراجعه به منابع بیش تر و بررسی جامع تر گزارش های تاریخی، تصویر دیگری از امام ظاهر می گردد که پس از مواجهه با شرایطی دشوار و دسیسه های معاویه، سستی لشکر و پراکندگی افراد، برای حفظ اندک شیعیان راستین و ایجاد زمینه و بستر مناسب تر برای هدایت آن ها در آینده، با تصمیمی آگاهانه و سیاست مدارانه،

صلح را پذیرفتند.

۸. پس از کناره گیری

والیری در ادامه به زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از کناره گیری از خلافت پرداخته

ص: ۳۹۷

و عرصه دیگری از خیال پردازی و منفی بافی از زندگی امام را نمایان ساخته و به اتهام معروف مطلق بودن امام اشاره کرده است. وی ابتدا به نامه ای از معاویه به امام اشاره می کند که امام می خواست در جنگ با یکی از خوارج به نام «ابن خسناء طایی» شرکت نماید. امام در جواب معاویه نوشتند: «من جنگ با تو را ترک کرده ام تا آرامش را به مردم بازگردانم و در کنار تو نخواهم جنگید.» (۱) (البته این مسأله که نویسنده از کنار آن به سادگی گذشت، خود نشان از جرأت، شجاعت و جایگاه اجتماعی - سیاسی امام دارد. هم تقاضای معاویه از امام می تواند جایگاه حضرت را نشان دهد و هم نوع پاسخ امام، از جرأت سیاسی حکایت می کند که مورد توجه و بزرگ نمایی نویسنده در نیامد. سپس با اشاره به نوع زندگی امام در مدینه، برخی ویژگی های ناهم سو با دیدگاه های شیعه را بدون استناد به منبعی معتبر مطرح می کند. ویژگی هایی مانند زندگی در آسایش و آرامش، دخالت نکردن در امور سیاسی و ازدواج و طلاق دادن بی شمار زن ها، به گونه ای که لقب مطلق را به او داده اند. بنابراین طبری و مسعودی، نخستین بار منصور عباسی برای تحقیر سادات حسنی، این تهمت را در میان مردم شایع ساخت. (۲))

والیری بدون استناد به منبعی، تعداد همسران آن حضرت را شصت، هفتاد یا نود زن و نیز سیصد یا چهارصد متعه برمی شمارد. وی بدون بررسی درستی یا

نادرستی مطالب، با پذیرش ضمنی این دیدگاه ها، در تفسیری به ظاهر مشفقانه ولی کنایه آمیز، بیان می کند که این زندگی توأم با لذایذ شهوی، ظاهراً سرزنش

ص: ۳۹۸

Al-Hasan replied that he had given up fighting against him in order to bring peace to the people, and that he would not fight at his . (۱) -۱
side

۲- (۲) . تاریخ طبری، ج ۶، ص ۳۳۴؛ مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۰۰.

چندانی را در پی نداشت.^(۱) این بیان در واقع در تخریب شخصیت امام و کاستن جایگاه اجتماعی ایشان صورت می گیرد. این پردازش والیری و تصویری که از شخصیت فردی، اجتماعی و سیاسی امام عرضه نموده، غیرمستقیم چه نتیجه ای به مخاطب منتقل می سازد؟ تصویری را که والیری مانند دیگر خاورشناسان از امام نشان می دهد، می توان به صورت خلاصه این گونه بیان نمود: امامی ناموفق در مدیریت اجتماعی - سیاسی، ناتوان در مبارزه نظامی و عافیت طلب و خوش گذران که زندگی در آسایش و عافیت طلبی را بر جنگ ترجیح داده است. شاید این نتیجه گیری، اندکی تند به نظر برسد، اما بررسی بیش تر منابع تاریخی درباره زندگی امام، حتی منابع اهل سنت نتیجه دیگری در پی دارد.

ج) دایره المعارف امریکانا

اشاره

دائرة المعارف امریکانا که قدیمی ترین دایره المعارف انگلیسی زبان جهان به شمار می رود و به لحاظ قدمت، از اعتبار و اشتهار ویژه ای در میان دائرة المعارف های عمومی جهان برخوردار است، یک آلمانی تبعیدشده به ایالت بوستون امریکا به نام فرانسیسی لیبر در سال ۱۸۲۹ پایه گذاری کرد.^(۲)

حجم مقالات شیعی این دایره المعارف بسیار کم بوده، تنها ۹۳ مقاله از ۴۵۰۰۰ مقاله آن، به طور مستقیم یا غیرمستقیم، حاوی مباحثی در زمینه آموزه ها، آیین ها، اشخاص، حوادث، سلسله ها، سرزمین های شیعیان، گروه ها و فرقه های شیعی است. مقاله «حسن و

حسین»^(۳) علیهماالسلام [که ویلیام مونتگمری وات^(۲) تدوین کرد، بسیار مختصر به

ص: ۳۹۹

۱- (۱) . This life of sensual pleasures does not appear, however, to have aroused much censure .

۲- (۲) . تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، ص ۱۳.

۳- (۳) . W. Montgomery Watt .

زندگی این دو امام می پردازد. وات متولد اسکاتلند، خاورشناس معاصر و استاد مطالعات عربی و اسلامی دانشگاه ادینبورگ^(۱) بود. تحصیلات خود را در دانشگاه های ادینبورگ، جنا، کالج بالیول^(۲) و آکسفورد گذراند و به عنوان مربی ارشد در فلسفه اخلاق در ادینبورگ (۱۹۳۳-۱۹۳۸ م)، مربی فلسفه باستان (۱۹۴۶-۱۹۴۷ م)، مربی موفق و ارشد و دانشیار مطالعات عربی (۱۹۴۷ تا ۱۹۶۴) بود. در سال ۱۹۶۴، سمت ریاست را پذیرفت و در سال ۱۹۷۹ میلادی بازنشسته شد.^(۳) وات از شرق شناسان برجسته ای بود که مقالات متعددی در دایره المعارف دارد. از جمله مقالات وی، مقاله «حسن و حسین» در دایره المعارف امریکانا است.

۱. معرفی اجمالی امام

وات در این مقاله، امام را فرزند حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فاطمه (س) و نوه پیامبر معرفی نموده که شیعیان ایشان را به عنوان امام دوم و حاکم برحق همه مسلمانان می دانند. توجه داشتن به این نکته که شیعیان ایشان را امام برحق همه مسلمانان می دانند، نشان از درک اعتقاد شیعیان دارد. وی دوره جوانی امام را آرام توصیف نموده و تنها احتمال داده که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پدرش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در دوره خلافتش (۶۵۶-۶۶۱ ق) یاری رسانده باشد.^(۴)

۲. خلافت امام

وی سپس به خلافت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اشاره و ادعا کرده که ایشان از همه پیروان آن حضرت بیعت گرفت. نکته قابل توجه این که وی

ص: ۴۰۰

۱- (۱) . Edinburgh University

۲- (۲) . Balliol

۳- (۳) . مصطفی حسینی طباطبایی، نقد آثار خاورشناسان.

۴- (۴) . تصویر امامان شیعه در دایره المعارف اسلام، ص ۲۰۹.

بدون هیچ مدرکی و بدون بررسی گزارش‌ها و چگونگی رخدادهای مربوط به آن دوره، ادعا کرده که امام به طور آشکارا قادر نبودند از عهده مشکلاتی که با آن مواجه بودند برآیند، با رقیب [حضرت علی (علیه السلام)]، معاویه، پیمان بستند و از خلافت کناره‌گیری کرد.^(۱) این گونه ادعا نمودن بدون بررسی گزارش منابع، نه تنها پژوهش را به لحاظ روشی فاقد اعتبار علمی می‌نماید، بلکه به لحاظ محتوایی نیز متقن و مستند نیست و زمینه پذیرش و باور به آن را از بین می‌برد. شایسته بود وات، با بررسی گزارش‌ها از منابع شیعه و سنی، زمینه‌ها و عوامل کناره‌گیری امام و تحولات آن را بررسی می‌کرد، آن‌گاه ناتوانی امام در حل مشکلات را ادعا می‌نمود. پیش‌داوری وات و ادعاهای بی‌سند وی به این جا ختم نشده، در ادامه ادعا نموده است که امام مبلغ زیادی پول دریافت کردند و برای یک زندگی فارغ‌البال در مدینه عزت‌گزیدند و سرانجام بین سال‌های ۶۶۸ و ۶۷۹ در گذشتند.^(۲)

تصویرگری جایگاه اجتماعی - سیاسی امام بدین گونه، با پیش‌داوری الهام‌گرفته از پژوهش‌های خاورشناسان پیشین و منابع اهل سنت، بدون بهره‌مندی از منابع شیعی و تحلیل آن‌ها، پذیرش مطالب مقاله را با مشکل مواجه می‌سازد. آن چه مایه تأسف بیش‌تر است، بی‌توجهی و نوعی بی‌رغبتی وات به آوردن مطالبی علمی و مستند است تا آن‌جا که تاریخ وفات امام را که در منابع اولیه آمده و اختلاف‌چندانی در آن نیست در یک فاصله زمانی یازده ساله ذکر می‌کند. البته ناگفته‌نماند دیگر آثار وات با رعایت مسائل روشی و بهره‌مندی از منابع اولیه و مستند، از ارزش و اعتبار بالایی

برخوردار است. به نظر می‌رسد این

مقاله در سال‌های دورتر نگاشته شده که هنوز آشنایی چندانی با منابع و شخصیت‌های شیعی در غرب حاصل نشده بود و یا نشان از نوعی تعمد و جهت‌دار بودن مقاله

ص: ۴۰۱

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

باشد که دلیل چندانی بر آن نیست. به هر حال این نوشته، هم به لحاظ روشی غیرعلمی است و هم به لحاظ محتوایی پیش داورانه و غیرمستند. گزارش های وی بدون تحلیل گزارش های مربوطه در منابع و به دلیل فقدان بررسی دیدگاه های شیعه، غیرجامع بوده، ادعاهای آن پذیرفتنی نیست.

نتیجه

تصویری که خاورشناسان از امامان شیعه نشان دادند، حداقل باید از سه منظر روش شناسی، بررسی محتوایی و اعتبار سندی، بررسی گردد. این نوشتار به بررسی محتوایی آثار برخی خاورشناسان درباره جایگاه اجتماعی - سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخت. در نگاه اولیه، قلم والیری در دایره المعارف اسلام، نسبت به دیگر خاورشناسان متقدم، اندکی ملایم تر به نظر می رسد. برخلاف مقاله لامنس که سراسر اهانت های آشکار و نقل مطالب نادرست و غیرمستند است، والیری درصدد است با استناد به منابع و ارائه شواهد و گزارش های تاریخی، مطالب را مستند نمایان سازد، اما بررسی محتوای مقالات نشان می دهد که خط فکری حاکم بر اندیشه های خاورشناسان درباره ائمه شیعه، به گونه ای متمایز از اعتقادات شیعه است. کم رنگ ساختن فضایل و جایگاه علمی آنان، برجسته سازی برخی نکات به ظاهر منفی، عادی نشان دادن ائمه همانند سایر مردم و در نهایت پایین نمایاندن جایگاه اجتماعی - سیاسی آن ها در دیدگاه ها و روش های مختلف در نوشته های آنان مشهود است. بررسی نظر سه خاورشناس یعنی کتاب مذهب شیعه دونالدسون، «مدخل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» در دایره المعارف اسلام» از لورا اچ والیری و «مدخل حسن و حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» در دایره المعارف امریکانا از مونتگمری وات، نشان از وجوه اشتراک فراوان و اختلاف اندک در آن ها دارد. صرف نظر از مقاله وات که بسیار کوتاه است و ابعاد کم تری از زندگی امام را پوشش می دهد، درعین حال در بحث

جایگاه اجتماعی - سیاسی امام، مانند دو خاورشناس دیگر، امام را ناموفق و ناتوان در اداره امور معرفی می کند. برای رسیدن به این نتیجه، با انتخاب گزارش های تاریخی

هم سو با هدفی که مدنظرشان است، امام را شخصیتی ذاتاً عافیت طلب، صلح دوست و گریزان از جنگ و درگیری معرفی نموده اند. برای دست یابی به این نتیجه، ابتدا با بررسی شخصیت امام و جایگاه وی در دوران خلفا و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، وی را فردی کم اثر معرفی می کنند که نقش چندانی در وقایع ندارد. پس از شهادت پدر و رسیدن به مقام خلافت، پس از مواجهه با مخالفت معاویه و اقدامات جدی وی در جنگ، از آن جا که امام از ابتدا به صلح متمایل بود، مقدمات لازم برای دست یابی به صلح را فراهم نمودند، و قیس را همراه عیبدالله به میدان فرستادند تا تحقق صلح با مانعی مواجه نشود؛ در شروط صلح رعایت حال خود و شیعیان را نمودند و شروطی را مطرح ساختند تا آینده مالی و رفاهی وی و برادرش را فراهم سازد. پس از صلح، با وجود اعتراض ها و اهانت هایی که برخی اصحاب به آن حضرت کردند، زندگی توأم با آسایش و عافیت را در مدینه در پیش گرفتند تا بر اثر بیماری یا مسمومیت از دنیا رفتند.

این نتیجه، حاصل تصویرگری خاورشناسان از جایگاه اجتماعی - سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که همانند پدر بزرگوارشان با مظلومیت، استخوان در گلو و خار در چشم، عمر خود را در میان یارانی بی وفا و سست عقیده سپری نمودند تا معاویه با دسیسه و نیزنگ، به هرآن چه خواست دست یافت و آن ها با کوتاهی و سستی، زمینه انواع تهمت ها به امام خود را موجب شدند. امام پس از مواجهه با اوضاع نامناسب، به ویژه سستی یاران و پراکندگی لشکر، چاره را در صلح با معاویه دیدند تا با امید به آینده و تغییر اوضاع، زمینه هدایت بهتر شیعیان را فراهم ساخته، آنان را از پراکندگی به وحدت و انسجام فراخوانند، امری که با سیاست ها و اقدامات ائمه بعدی پی گیری و حاصل شد.

منابع

۱. ابن قتیبه دینوری، أبو محمد عبدالله بن مسلم (۲۷۶)، الإمامه و السیاسه المعروف

ص: ۴۰۳

بتاريخ الخلفاء، تحقيق علي شيري، بيروت: دارالأضواء، ١٤١٠ ق.

٢. اربلي، ابوالحسن علي بن عيسى، كشف الغمه في معرفه الائمه، قم: شريف رضى، ١٤٢١ ق.

٣. اصفهاني، ابوالفرج علي بن الحسين (م ٣٥٦)، مقاتل الطالبين، تحقيق سيداحمد صقر، بيروت: دار المعرفه، بي تا.

٤. بلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر (م ٢٧٩)، كتاب جمل من انساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلي، بيروت: دارالفكر، ١٤١٧ ق.

٥. جان احمدى، فاطمه، تصوير پیامبر (ص) و حضرت زهرا (س) در دائره المعارف اسلام، ترجمه و نقد، با اهتمام مؤسسه شيعه شناسى، قم: مؤسسه شيعه شناسى، ١٣٨٨.

٦. جمعى از نويسندگان زیر نظر محمود تقى زاده داورى، تصوير امامان شيعه در دائره المعارف اسلام (EL٢)، قم: انتشارات مؤسسه شيعه شناسى، ١٣٨٥.

٧. دينورى، ابوحنيفه احمد بن داود، اخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر مراجعه جمال الدين شيال، قم: منشورات الرضى، ١٣٦٨.

٨. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد (م ٧٤٨)، تاريخ الاسلام و وفى ات المشاهير و الأعلام، تحقيق عمر عبدالسلام تدمرى، بيروت: دارالكتاب العربى، دوم ١٤١٣ ق.

٩. طبرى، ابوجعفر محمد بن جرير (م ٣١٠)، تاريخ الأمم و الملوك، تحقيق محمدأبوالفضل ابراهيم، چاپ دوم، بيروت: دارالتراث، ١٣٨٧.

١٠. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فى معرفه الله على حجج العباد، قم: مؤسسه آل البيت: لاحياء التراث، ١٤١٣ ق.

١١. Dwight M. Donaldson, The Shii Religion; A History of Islam in Persia And Iran; London: ١٩٣٣.

The Encyclopedia of Islam(EL٢), vol٣; Edited By B. Lewis, V. L. M nage, CH. Pellat And J. Schacht; LEIDEN LONDON E. J. BRILL ١٩٨٦ LUZAC .١٢
.CO

ص: ٤٠٤

مخالفان و دشمنان اهل بیت، برای دور نگه داشتن مردم از امامان و محروم نمودن مسلمانان از افکار و اعتقادات آنان، به حیل‌های مختلفی دست می‌زنند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه در دوران گذشته و چه در عصر حاضر، از دسیسه‌های دشمنان در امان نبوده و شبهاتی درباره ایشان منتشر کرده‌اند. از جمله، حضرت را به زیادی ازدواج و طلاق زنان متهم نموده و برای اثبات افتراءات خویش، به برخی از روایات مرسل و فاقد اسناد درست، متمسک شده‌اند. سرمنشأ تمام این افتراءات، منصور دوانقی (دومین خلیفه عباسی) است که برای خاموش نمودن قیام‌های بنی‌الحسن و پراکندن مردم از گرد اولاد و احفاد امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اقدام به توطئه‌های مختلف، از جمله شبهه مرموزانه «مطلق بودن» آن حضرت کرد، در حالی که آن حضرت مورد ستایش قرآن کریم، پیامبر خدا (ص) و سایر ائمه اطهار: قرار داشته، شخصیت ایشان عاری از چنین اتهاماتی است. علاوه بر آن، امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) چه در دوران پدر و چه در دوران امامت خویش، کارهای مهم دینی، سیاسی و اجتماعی بر عهده داشتند و فرصت برای چنین کارهایی نبود. شواهد و قرائن تاریخی نیز صحت چنین افتراءاتی را نفی می‌کنند. امروزه

تکفیری‌ها، وهابیان، بهایی‌ها و سایر دشمنان اهل بیت، این افتراءات را با هدف جلوگیری از شیعه‌گرایی مسلمانان گسترش می‌دهند.

واژگان کلیدی: امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شبهه، ازدواج، طلاق، مطلق، کثیر الترویج، کثیرالطلاق، دشمنان اهل بیت.

یکی از نسبت های ناروایی که به ساحت قدسی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داده می شود، مطلق بودن، یعنی کثیرالطلاق بودن آن حضرت است. البته ریشه چنین شبهه ای در شبهه دیگری نهفته و آن این است که آن حضرت ازدواج های زیادی کردند و چون بیش از چهار زن نمی توانست پیش خود نگه دارند، ناچار زنان قبلی را طلاق می دادند و با زنان جدیدی ازدواج می کرد.

در عصر حاضر دشمنان اهل بیت؛ از جمله تکفیری ها، بهایی ها و صهیونیست ها به این شبهه دامن می زنند و با عبارات مختلف و در محمل ها و قالب های متنوع، در بین مردم پخش می کنند، تا از این شیوه برای توقف اسلام گرایی غیرمسلمانان، ایجاد موانع برای رشد روزافزون شیعه گرایی و سرپوش گذاشتن بر ضعف های ایدئولوژی خویش استفاده نمایند. این شبهه متأسفانه ریشه تاریخی نیز دارد. در سال های دور، دشمنان اهل بیت؛ از جمله ناصبی ها، خوارج، جیره خواران بنی امیه و هواداران بنی عباس نیز چنین شبهه ای می افکدند، تا از این طریق چهره تابناک امام را مشوه جلوه دهند و خللی در ارکان اعتقادی پیروان مکتب اهل بیت؛ به وجود آورند. آنان ازدواج ها و طلاق های خیالی زیادی به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت دادند. برخی از آنان راه افراط در پیش گرفته، برای آن حضرت ده ها و بلکه صدها ازدواج ذکر کرده اند، به گونه ای که شنونده تصور می کند آن حضرت، هیچ هم و غمی در زندگی خویش نداشته و تمام کار و زندگی اش بر محور ازدواج با زنان و سپس طلاق آنان و جایگزین کردن زنان دیگر، بوده است.

متأسفانه برخی از محبان و شیعیان اهل بیت؛ نیز ناآگاهانه چنین مطالبی را مزیت و فضیلتی برای آن امام همام تصور کرده و آن را با آب و تاب نقل نموده اند. غافل از این که تهمت های این چنینی، دامی برای آسیب رساندن به

اعتقادات دینی و مذهبی مردم و دور نگاه داشتن آنان از محضر اهل بیت: است؛ در حالی که چنین افترايي از اساس باطل است و ساحت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از چنین وصله های سخیفی مبرا است.

ریشه یابی تاریخی شبهه

اشاره

هنگامی که از جهت تاریخی این شبهه را بررسی می کنیم، متوجه خواهیم شد که سه منبع و مصدر برای آن وجود دارد که بقیه نوشته ها و گفته ها به آن سه برمی گردد و آن ها عبارتند از:

۱. احادیث معصومان:

اشاره

احادیث چندی درباره ازدواج و طلاق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع روایی و تاریخی فریقین (شیعه و اهل سنت) نقل شده که به سخنی از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، بر می گردد که مردم کوفه را از ازدواج دختران و خواهرانشان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر حذر داشته بودند. این دسته از احادیث - چه در منابع شیعه و چه در منابع اهل سنت - با اشکالات سندی چندی مواجه است، که آن ها را از اعتبار و حجیت می اندازند؛ لذا در بسیاری از منابع مهم و اصلی روایی شیعه و اهل سنت نقل نشده است.

برای بررسی این احادیث، بهتر است هر یک از منابع شیعه و اهل سنت را جداگانه و دقیق، موشکافی کنیم:

یکم. منابع روایی شیعه

در منابع روایی شیعه، دو حدیث را تق الاسلام کلینی در کتاب کافی نقل کرده

که تعدادی از محدثان، مانند مجلسی اول، (۱) مجلسی دوم، (۲) شیخ حر عاملی، (۳) فیض

ص: ۴۰۹

۱- (۱) . روضه المتقین، ج ۹، ص ۵.

۲- (۲) . مرآة العقول، ج ۲۱، ص ۹۶.

۳- (۳) . وسائل الشیعه، ج ۲۲، ص ۹.

کاشانی (۱) و محدث نوری (۲) از وی نقل قول نموده اند. هم چنین یک حدیث مشابه از ابوحنیفه تمیمی مغربی و یک حدیث از احمد بن ابی عبدالله برقی روایت شده که در ادامه هر چهار مورد بررسی قرار می‌گردد:

۱. حَمِيدُ بْنُ زَيْدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَيْسَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَيَّانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: إِنَّ عَلِيًّا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ وَهُوَ عَلَى الْمَيْمِ: لَا تَزُوجُوا الْحَسَنَ فَإِنَّهُ رَجُلٌ مِطْلَاقٌ. فَقَامَ رَجُلٌ مِنْ هَمْدَانَ فَقَالَ بَلَى وَاللَّهِ لَتَزُوجَهُ وَهُوَ ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ ابْنُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فَإِنْ شَاءَ أَمْسَكَكَ وَإِنْ شَاءَ طَلَّقَ (۳)؛

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: روزی امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر فراز منبر، مردم کوفه را مخاطب قرار داده، فرمود: «به حسن زن ندهید؛ زیرا او مردی است طلاق دهنده.» در آن هنگام مردی از طایفه همدان برخاست و گفت: «آری، به خدا سوگند، دخترانمان را به ازدواج او در می‌آوریم؛ زیرا او فرزند رسول خدا (ص) و امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است. پس اگر خواست، نگه دارد و اگر نخواست، طلاقشان دهد.

بررسی سندی حدیث

در سلسله راویان این حدیث، حمید بن زیاد و حسن بن محمد بن سماعه وجود دارند که هر دو از پیروان فرقه انحرافی «واقفیه» بلکه از سران این فرقه

بوده‌اند. نجاشی در رجال خود، درباره حمید بن زیاد فرمود: کان ثقه واقفا وجها

ص: ۴۱۰

۱- (۱). الوافی، ج ۲۳، ص ۹۹۸.

۲- (۲). مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۲۸۰.

۳- (۳). الکافی، ج ۶، ص ۵۶؛ کتاب الطلاق، باب تطلیق المرأه غیر الموافقه، حدیث ۴.

فیهم(۱)؛ «وی ثقہ و واقفی مذهب و دارای جایگاهی بین آنان بوده است.» هم چنین درباره ابن سماعه فرمود: من شیوخ الواقف، کثیر الحدیث، فقیه ثق و کان یعانَد فی الوقف و یتعصب(۲)

؛ «وی از شیوخ واقفیان، کثیر الحدیث و فقیه مورد ثقہ بود و در وقف گرای تعصب داشت و (با مخالفان) دشمنی می نمود.»

نمود.»

علامه حلی نیز درباره ابن سماعه فرمود: و کان من شیوخ الواقفی یعانَد و یتعصب(۳) «وی از سران واقفیه بود که در وقف گرای تعصب می ورزید و (با مخالفان خود) دشمنی می نمود.»

ایراد دیگر سندی آن، این است که معلوم نیست مراد از محمد بن زیاد بن عیسی، کیست؟ اگر محمد بن ابی عمیر باشد، خیرش درست خواهد بود و اگر غیر از وی باشد، همان گونه که آیت الله خویی در معجم رجال فرموده که وی محمد بن زیاد بیاع سابی است،(۴) موثق نبوده و خیرش نیز معتبر نخواهد بود. در نتیجه وی مجهول بوده، خیرش قابل اعتماد نیست.

۲. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ بَرِيعٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بَشِيرٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي الْعَلَاءِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: إِنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طَلَّقَ خَمْسِينَ امْرَأَةً فَتَقَامُ عَلَيَّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بِالْكُوفَةِ فَقَالَ: يَا مَعْاشِرَ أَهْلِ الْكُوفَةِ لَمَا تَنْكِحُوا الْحَسَنَ فَإِنَّهُ رَجُلٌ مُطْلَقٌ. فَتَقَامُ إِلَيْهِ رَجُلٌ فَقَالَ بَلَى وَاللَّهِ لَنْتَكِحَنَّهُ فَإِنَّهُ ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ ابْنُ فَاطِمَةَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فَإِنَّ أُعْجِبْتُهُ أَسْكَكَ وَإِنْ كَرِهَ طَلَّقَ؛(۵)

امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پنجاه زن را طلاق داد، پس امام

ص: ۴۱۱

۱- (۱). رجال النجاشی، ص ۱۳۲.

۲- (۲). همان، ص ۴۰.

۳- (۳). الخلاصه، ص ۲۱۲.

۴- (۴). معجم رجال الحدیث، ج ۱۶، ص ۹۴.

۵- (۵). الکافی، ج ۶، ص ۵۶؛ کتاب الطلاق، باب تطليق المرأة غير الموافقة، حدیث ۵.

علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در کوفه برخاست و فرمود: «ای مردم کوفه، حسن را زن ندهید، زیرا او مردی است طلاق دهنده.» در آن هنگام مردی به جانب آن حضرت برخاست و گفت: «آری، به خدا سوگند، دخترانمان را به ازدواج او در می آوریم؛ زیرا او فرزند رسول خدا (ص) و فاطمه زهرا (س) است، پس اگر خوشش آمد، نگه دارد و اگر خوشش نیامد، طلاقشان دهد.»

پروسی سندی حدیث

در این حدیث یحیی بن ابی العلاء مجهول است و معلوم نیست کدام یحیی بن ابی العلاء بوده (۱).

لذا موثق نیست. علامه مجلسی به همین علت آن را

مجهول دانست. (۲)

یادآوری می شود که این دو حدیث را ثقی الاسلام کلینی و کسانی آورده اند که به مانند وی محدث بوده و ذائقه حدیثی داشته اند، اما مرحوم شیخ صدوق در من لایحضره الفقیه و هم چنین شیخ طوسی در دو کتاب روایی خویش (استبصار و تهذیب) آن دو را نقل نکرده و از آن ها اعراض نموده اند؛ زیرا آنان علاوه بر مهارت در نقل حدیث، علم درایت حدیث نیز داشتند و هر خبری را منتشر نمی کردند.

مناسب است به این نکته اشاره کنم که محدثان پرتلاش، تمام همشان بر این مطلب استوار بوده که اخبار منقول از معصومان را گردآوری و در اختیار آیندگان قرار دهند و چیزی را از قلم نیندازند. و به همین جهت، به صحت و ضعف آن ها

کاری نداشته اند، ولیکن فقها و علمای حدیث شناس، در بین روایات موجود، گلچین کرده، اخباری را ذکر می کردند که به صحت و وثاقت آن ها

ص: ۴۱۲

۱- (۱). معجم رجال الحدیث، ج ۲۰، ص ۲۵.

۲- (۲). مرآة العقول، ج ۲۱، ص ۹۶.

اطمینان داشته باشند. آنان هر خبری را ذکر نمی کنند و به فرموده معصومان: مبنی بر «رعایت درایت در روایت» عمل می کنند. همان گونه که امام جعفر صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود:

خَيْرٌ تَدْرِيهِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ تَزْوِيهِ؛^(۱) خبری که با درایت بیان شود، بهتر است از هزار خبری که روایت گردد.» در جای دیگر فرمود:

عَلَيْكُمْ بِالذَّرَائِبِ لَا بِالزَّوَابِتِ؛^(۲) بر شما باد به درایت ها، نه صرف روایات! هم چنین در جای دیگر فرمود:

رُؤَاةُ الْكِتَابِ كَثِيرٌ وَرِعَاةُهُ قَلِيلٌ؛^(۳)

«روایت کنندگان کتاب فراوانند، ولی رعایت کنندگان آن اندکند!»

درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز اگر محدثان شیعه در روایت را مراعات می کردند، بی تردید اخباری مثل این دو خبر و دو روایت بعدی نقل نمی گردید.

به هر روی، بیش تر علما و فقهای شیعه از این دو حدیث اعراض کرده اند

و به صرف نقل در کتاب شریف کافی نمی توانند معتبر شوند.

۳. ابوحنیفه تمیمی مغربی، نویسنده دعائم الاسلام نیز در این باره می گوید

: وَ كَانَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ يَتَزَوَّجُ النِّسَاءَ كَثِيرًا وَ يُطَلِّقُهُنَّ إِذَا رَغِبَ فِي وَاحِدَةٍ وَ كُنَّ عِنْدَهُ أَرْبَعًا طَلَّقَ وَاحِدَةً مِنْهُنَّ وَ تَزَوَّجَ الَّتِي رَغِبَ فِيهَا فَأَخْصَنَ كَثِيرًا مِنَ النِّسَاءِ عَلَيَّ مِثْلَ هَذَا قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): قَالَ عَلِيٌّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لِأَهْلِ الْكُوفَةِ: لَا تَزَوَّجُوا حَسَنًا فَإِنَّهُ رَجُلٌ مَطْلُوقٌ؛^(۴)

حسن بن علی با زنان بسیاری ازدواج می کرد و هر گاه به زنی رغبت می نمود و

چهار زن در عقد او بودند، یکی را طلاق می داد و با این یکی ازدواج می کرد. او از این راه زنان زیادی جمع کرده بود. امام محمد باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به

ص: ۴۱۳

۱- (۱). السرائر، ج ۳، ص ۶۴۰.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۲۵۷، شماره مسلسل حدیث: ۹۸۰، کتاب الطلاق، فصل ۱.

مردم کوفه فرمودند: «به حسن زن ندهید، زیرا او مردی است طلاق دهنده».

بررسی سندی حدیث

بخش اول این روایت، نظر خود ابوحنیفه مغربی است که ظاهراً تحت تأثیر اقوال مورخان مغرض قرار گرفته و پیش خود تصور نموده که ازدواج و طلاق زیاد مزیت و نشانه بزرگی شخص است و بدین لحاظ، بدون هیچ پرده پوشی و آشکارا آن را به آن امام همام نسبت داده. اما بخشی بعدی کلام وی که حدیث امام باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است، اولاً مرسل بوده و ارزش سندی ندارد و ثانیاً در هیچ یک از کتب روایی اصلی شیعه نیامده و بزرگان اصحاب مانند شیخ کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی از آن اعراض کرده و در کتب خود نیاورده اند.

۴. احمد بن ابی عبدالله برقی نیز روایت نمود:

عَنِ ابْنِ مَجْزُوبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَيِّدَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قَالَ: أَتَى رَجُلٌ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيًّا (عليه السلام)، فَقَالَ لَهُ: جِئْتُكَ مُسْتَشِيرًا أَنْ الْحَسَنَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وَالْحُسَيْنَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ (ره) حَطَبُوا إِلَيَّ، فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): الْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ، أَمَا الْحَسَنُ فَإِنَّهُ مَطْلُوقٌ لِلنِّسَاءِ وَ لَكِنْ زَوْجُهَا الْحُسَيْنُ فَإِنَّهُ خَيْرٌ لَابْنَيْكَ؛

(۱) امام صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: مردی به محضر امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شرفیاب شد و گفت: «خدمت رسیدم که با تو مشورت کنم. حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و عبدالله بن جعفر از دخترم خواستگاری نموده اند.» (من مانده ام به کدامشان پاسخ مثبت دهم). امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: «کسی که طرف مشورت قرار می گیرد، امین است. بدان که

حسن، زنان را بسیار طلاق می دهد. دختری را به حسن تزویج کن که وی برای دختری بهتر است.»

ص: ۴۱۴

در سلسله راویان این حدیث، ایراد و اشکالی وارد نیست، ولی تنها در کتاب محاسن برقی (متوفای ۲۷۴ ق) نقل شده و کتاب وی با این که در نزد شیخ کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی بوده، با این حال روایت وی را نقل نکرده و از آن اعراض نموده اند. اصولاً کتاب محاسن از کتب درجه اول شیعه نبوده و خود برقی نیز از محدثان طراز اول محسوب نمی گردد. روایتی از وی پذیرفته می شود که در دیگر کتب معتبر روایی آمده باشد. بدین جهت نجاشی در وصف وی فرمود: و

كان ثقة في نفسه، يروى عن الضعفاء واعتمد المراسيل؛^(۱)

«او در نفس خویش ثقة بوده، (ولی در روایاتش) از ضعفا روایت نموده و به احادیث مرسل اعتماد کرده است.»

بنابراین هیچ یک از احادیث یادشده از جهت سند، مطمئن نیستند و هر کدام به نحوی با اشکال و ایراد روبه رو بوده، نمی توانند دلیل و حجت قرار گیرند. علاوه بر این، اگر حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) واقعاً در کوفه چنین مطالبی فرموده بودند، بی تردید منصور دوانقی (که حافظه قوی داشت)، از آن ها آگاه بود و در سخن خود، در طعن بر امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به آن اشاره می کرد؛ در حالی که در کلام منصور اشاره ای به سخن امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشده است.

بررسی دلالی احادیث

بر فرض که از جهت سند، احادیث یادشده مشکلی نداشته باشند، از جهت دلالت، تنقیصی بر مقام شامخ امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیستند؛ زیرا فرمایش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

نه به خاطر اعتراض بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یا ناراحتی از کثرت ازدواج و طلاق آن حضرت بوده، بلکه سخن وی از روی شفقت و دل سوزی و به جهت در امان

ص: ۴۱۵

نگه داشتن فرزند معصوم خویش از خواسته های نامعقول اهالی کوفه بوده است؛ زیرا امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هم از جهت جمال، هم از جهت کمال و هم از جهت نَسَب در بین جوانان عرب بی همتا بودند و به همین جهات، بسیاری از مردم علاقه داشتند که دختر خود را حتی اگر به مدت کوتاهی باشد به ازدواج ایشان درآورند، و از این طریق کسب شرافت و فضیلت نموده، بگویند که آن حضرت داماد آنان است. البته عده ای هم دنبال منصب و حکومت بودند و می خواستند دخترانشان را وجه المصالح خویش نموده، از طریق وصلت با خاندان امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به آرزوی های دنیوی خویش برسند.

امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به این مطلب فطانت داشته، از اهالی کوفه درخواست نمودند که برای ازدواج دخترانشان به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فشار نیاورند؛ زیرا آن حضرت نمی تواند بیش از چهار زن داشته باشد و اگر بخواهد زن دیگری هم بگیرد، ناچار باید یکی از آنان را طلاق دهد.

اگر مفهوم احادیث یادشده غیر از این باشد، باید پرسید که نهی امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آیا با تذکر قبلی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و اصولاً با مقدمه بوده و یا بدون تذکر قبلی و بدون مقدمه؟ اگر با تذکر قبلی بوده که به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده باشد که دیگر زن نگیرد، ولی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زیر بار نرفته باشد، پاسخ داده می شود معاذالله که سبط رسول خدا (ص) فرمان پدر و امام مسلمانان را نادیده بگیرد و مجدداً به ازدواج و طلاق اقدام کند. این، با روح قدسی و عصمت آن حضرت سازگار نیست و اگر چنین گفته شود، تهمتی است به معصوم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که از گناهان کبیره است. اما اگر بدون مقدمه و بدون تذکر قبلی به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرموده باشد، بی

شک چنین سخنی از امام معصوم و خلیفه بادرابتی چون حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) امکان پذیر نیست که بدون یادآوری قبلی، فرزند ارشد خویش را که بناست ردای امامت و خلافت

را بر تن کند، در میان مردم سبک نموده، آبرویش را بریزد. بدین جهت، ممکن نیست سخن امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جهت اعتراض و یا

نقد بر رفتار و کردار امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بوده باشد، بلکه اگر چنین موضوعی (بر فرض محال) صحت داشته باشد، بی تردید مشفقانه و به جهت دور کردن مزاحمت های مردم از آن حضرت بوده است.

دوم. منابع روایی اهل سنت

در منابع روایی عامه، از جمله صحاح سنّه و سنن معروف اهل سنت، حدیثی درباره کثرت ازدواج و طلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل نشده. تنها در کتب رجالی و تاریخی آنان، حدیثی به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت داده شده که مردم کوفه را از ازدواج دخترانشان با امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) منع کرده و یا احادیثی بدون ذکر سلسله اسناد به امام زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام محمدباقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت داده اند. به برخی از این موارد اشاره می کنیم:

۱. ابن کنبر دمشقی:

وَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ: قَالَ عَلِيُّ: يَا أَهْلَ الْكُوفَةِ لَا تَزُوجُوا الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ فَإِنَّهُ مُطْلَقٌ. فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ هَمْدَانَ: وَاللَّهِ لَتَزُوجَنَّهُ، فَمَا رَضِيَ أَمْسَكَكَ وَمَا كَرِهَ طَلَّقَ. (۱)

وی این حدیث را در چند جای دیگر کتاب خود ذکر کرده است.

۲. ابن عساکر:

قال و أنا محمد بن عمر حدثني حاتم بن إسماعيل عن جعفر بن محمد عن أبيه قال: قال علي: يا أهل الكوفة لا تزوجوا الحسن بن علي فإنه رجل مطلق.

ص: ۴۱۷

فقال رجل من همدان: والله لتزوجنه فما رضى أمسك وما كره طلق. (۱)

۳. جلال الدين سيوطي:

وأخرج ابن سعد عن علي بن الحسين: قال: كان الحسن مطلقاً للنساء، وكان لا يفارق امرأة إلا وهي تحبه، وأحصن تسعين امرأة. وأخرج ابن سعد عن جعفر بن محمد عن أبيه، قال: كان الحسن يتزوج ويطلق، حتى خشيت أن يورثنا عداوه في القبائل. وأخرج ابن سعد عن جعفر بن محمد عن أبيه، قال:

قال علي: يا أهل الكوفة، لا تزوجوا الحسن فإنه رجل مطلق، فقال رجل من همدان والله لتزوجنه، فما رضى أمسك وما كره طلق. وأخرج ابن سعد عن عبد الله بن حسن، قال: كان الحسن رجلاً كثير نكاح النساء، وكن قلما يحظين عنده، وكان قل امرأة تزوجها إلا تحبه وصبت إليه. (۲)

نقد و نظر

با توجه به این که روایت کثرت ازدواج و طلاق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در منابع روایی اهل سنت، از جمله صحیح بخاری و صحیح مسلم نیامده، نقل چنین روایاتی در کتب تاریخی و رجالی نه تنها برای شیعیان، بلکه برای اهل سنت نیز ارزش سندی ندارند. علاوه بر این که همه آن ها مرسل هستند و سلسله اسناد به درستی ذکر نشده است. به همین جهت، صلاحی یکی از دانشمندان معاصر اهل

سنت در شمال آفریقا، درباره حدیث یادشده و احادیث مشابه می گوید:

وهذا الأثر مرسل ضعيف. إن الروايات التاريخية التي تشير إلى الأعداد الخيالية في زواج الحسن بن علي رضي الله عنه لا تثبت من حيث الإسناد وبالتالي لا تصلح للإعتماد عليها نظراً

ص: ۴۱۸

۱- (۱). تاریخ دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۹.

۲- (۲). تاریخ الخلفاء، ج ۱، ص ۱۴۶.

به هر روی، اخبار و احادیثی که سند صحیح نداشته و یا فاقد اسناد باشند، در نزد جمیع امت (اعم از شیعه و اهل سنت) اعتباری نداشته، هیچ مطلبی را نمی توانند ثابت نمایند.

۲. اظهار نظر منصور دوانقی

اشاره

منصور دوانقی، دومین حاکم عباسی، نخستین کسی بود که بحث کثرت ازدواج و طلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را مطرح و بر سر زبان ها انداخت و از آن تاریخ به بعد، افسانه ازدواج های فراوان امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و به تبع آن، کثرت طلاق آن حضرت دستمایه مورخان و افسانه نویسان شد و به تدریج، به یک باور تاریخی و مذهبی تبدیل گردید.

اما آیا منصور واقعاً چنین مطلبی را ابراز کرده یا این که دروغ بوده و به وی نسبت داده اند؟ اگر ابراز نموده، به چه علتی بوده و آیا کلامش صحت

داشت یا نه؟ این ها مطالبی است که باید مورد بررسی قرار گیرند.

صحت انتساب شبهه به منصور

بسیاری از مورخان به این مطلب اشاره کرده اند که منصور دوانقی در هاشمیه، در گردهمایی خراسانیانی که بنی عباس را به خلافت رسانده و از حامیان این

طایفه بودند، ضمن خطبه ای به مقام شامخ امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اهانت نمود و گفت:

... ثم قام بعده الحسن بن علي... و اقبل على النساء، يتزوج اليوم واحدة و يطلق غدا اخرى، فلم يزل حتى مات علي فراشه (۲)؛

بعد از او (امام علی)، حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عهده دار خلافت شد... [وی پس از

ص: ۴۱۹

۱- (۱). امیرالمؤمنین الحسن بن علی بن ابی طالب، شخصیت و عصره، ص ۳۰.

۲- (۲). مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۱۱؛ حیا الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ج ۲، ص ۴۶۰.

کناره گیری از خلافت و بازگشت به مدینه] به زنان روی آورد، به طوری که با یکی از آنان در یک روز ازدواج می کرد و دیگری را فردای آن روز طلاق می داد. این کار را ادامه داد تا این که در بستر خویش [نه در میدان جنگ] وفات یافت. (۱).

منصور دوانقی در نامه ای به محمد بن عبدالله بن الحسن، به مقام امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جسارت و اهانت کرد و چنین نوشت:

... و أفضى امر جدك - یعنی امیرالمؤمنین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) - الى الحسن فباعها الى معاوية بخرق و دراهم، ولحق بالحجاز، و أسلم شيعته بيد معاوية و دفع الامر الى غير أهله، و أخذ مالا من غير ولاته، و لا حله، فان كان لكم فيها شيء فقد بعتموه، و أخذتم ثمنه (۲).

؛

... کار خلافت جد تو، امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به حسن رسید و او نیز آن را در برابر چند تکه پارچه و چند درهم به معاویه فروخت! و به حجاز رفت، و شیعیان خود را تسلیم معاویه کرد و کار را به نااهل واگذار نمود و مالی را از راه نامشروع گرفت! و اگر شما در خلافت حقی داشتید، آن را فروختید و پولش را هم گرفتید.

بنا براین، انتساب این شبهه به منصور صحت دارد. وی برای اغراض خاص سیاسی چنین تهمتی را متوجه امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نموده است.

علت اظهار نظر منصور

علت رفتار خصمانه وی با اهل بیت:، بدان جهت بود که بنی هاشم (اعم از

ص: ۴۲۰

۱- (۱) . متن سخنان وی بدین شرح است: إن ولد آل أبي طالب تركناهم و الذي لا إله إلا هو و الخلافه، فلم نعرض لهم لا بقليل و لا بكثير، فقام فيها علي بن أبي طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فما أفلح و حكم الحكمين، فاختلفت عليه الأمه، و افترت الكلمه، ثم وثب عليه شيعته و انصاره و ثقاته، فقتلوه، ثم قام بعده الحسن بن علي فوالله ما كان برجل، عرضت عليه الأموال فقبلها، و دس اليه معاوية أني أجعلك ولي عهدی، فخلعه، و انسلخ له مما كان فيه و سلمه اليه، و أقبل على النساء يتزوج اليوم واحده، و يطلق غدا أخرى، فلم يزل كذلك حتى مات علي فراشه.
۲- (۲) . صبح الاعشى، ج ۱، ص ۲۳۳.

بنی عباس و بنی الحسن) با شعار «الرضا من آل محمد (ص)»، قیام بزرگ و وسیعی بر ضد بنی امیه به راه انداختند و پس از چند سال مقاومت و مبارزه، سرانجام این طایفه ظالم را شکست دادند و آنان را از صفحه روزگار محو کردند. بعد از پیروزی، بنی عباس پیش دستی کرده، حکومت را از آن خود نمودند و بنی الحسن را کنار زدند. مردم در آغاز، تصور می کردند بنی عباس نیز از آل محمد (ص) هستند، بدین لحاظ روی خوش به آنان نشان داده، در تقویت حکومتشان سنگ تمام گذاشتند. اما هنگامی که بنی الحسن بر ضد منصور قیام کردند و او را مانند بنی امیه غاصب حقوق اهل بیت: دانستند و خواهان تحویل حکومت به خاندان پیامبر (ص) شدند، وضعیت عالم اسلام دگرگون شد. محمد (نفس زکیه) و ابراهیم (باخمیری) فرزندان عبدالله بن حسن مثنی فرزند امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مدینه و بصره و برخی از نقاط مهم عالم اسلام به قیام دست زدند و از حمایت های گسترده مردم برخوردار شدند و تا نزدیکی سقوط حکومت منصور پیش رفتند. وحشت و سردرگمی، منصور را فراگرفت و برای خاموش کردن قیام های متوالی بنی الحسن، به هر کاری دست زد و چون نتیجه ای نمی گرفت و مردم را هم چنان پشتیبان بنی الحسن می دید، به توطئه شیطانی دیگری دست زد و آن عبارت بود از «ترور شخصیتی» رهبران قیام و نیاکانشان. وی نه تنها فرزندان عبدالله بن حسن مثنی را در بین مردم قدرت طلب، خون ریز و فتنه گر معرفی می نمود، ساحت مقدس جدشان امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نیز تخریب می کرد و وی را شخصی رفاه

طلب، مال دوست و متمایل به زنان و غیره معرفی می نمود تا از این

طریق، مردم را نسبت به رهبران قیام و جد بزرگوارشان بی اعتماد و بی اعتبار سازد و باورهای دینی و مذهبی آنان را سست نماید.

اختلاف سیاسی و عقیدتی بنی الحسن و بنی عباس که خسارت های زیادی بر

عالم اسلام، به ویژه بر خاندان عصمت و طهارت: را موجب گردید، واقعیتی است انکارناپذیر که افتراء به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از این خسارت های بزرگ است. هارون (پنجمین خلیفه عباسی)، یکی از شخصیت های مطرح عالم است که به این اختلاف ها و نزاع ها تصریح کرد و آن ها را موجب بغض و کینه بین طرفین برشمرده است. ابوالفتح اربلی به نقل از کمال الدین محمد بن طلحه شافعی نوشت:

اسحاق بن سلیمان الهاشمی عن ابيه قال: كُنَّا عِنْدَ اميرِ الْمُؤْمِنينِ هَارُونَ الرَّشيدِ، فَتَذَاكَرُوا عَلِيَّ بْنَ ابيِ طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، فَقَالَ اميرُ الْمُؤْمِنينِ هَارُونَ: تَزَعَمُ الْعَوَامُ اَنِّي اِبْغَضْتُ عَلِيًّا وَوَلَدَهُ حَسَنًا وَحُسَيْنًا، وَلا وَاللّٰهِ مَا ذَلِكُمْ كَمَا يَظُنُّونَ، وَ لَكِنْ وُلْدَهُ هَؤُلَاءِ طَالِبْنَا بَدَمِ الْحُسَيْنِ مَعَهُمْ فِي السَّهْلِ وَالْجَبَلِ حَتَّى قَتَلْنَا قَتْلَتَهُ، ثُمَّ اَفْضَى الْبِنَا هَذَا الْاَمْرَ فَاخَالَطْنَاهُمْ، فَحَسَدُونَا وَخَرَجُوا عَلَيْنَا فَحَلَّوْا قَطِيعَتَهُمْ؛(۱)

اسحاق بن سلیمان هاشمی از پدرش روایت کرد: ما نزد هارون الرشید بودیم. در آن مجلس صفات امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به میان آمد. هارون گفت: «مردم گمان می کنند که من علی بن ابی طالب و فرزندان حسن و حسین را دوست ندارم. به خدا سوگند این چنین نیست که آنان گمان می برند! ولی فرزندان ما را برای بازخواست خون حسین، به معاونت خود طلبیدند و ما (اجابت نموده) با آنان در دشت و کوه بودیم تا این که قاتلان وی را در هر جایی یافتیم به سزای اعمالشان رساندیم. پس از آن، چون امر خلافت و حکومت به ما روی آورد، آنان را با خود همراه نمودیم، ولی آنان بر ما حسد ورزیده، بر ضد ما خروج کردند و از آن پس، بریده شدنشان را روا داشتند!

این گفتار هارون، اعتراف رسمی بنی عباس مبنی بر علت اختلاف آنان با بنی الحسن است و نشان می دهد که از هم گسستن آنان از یک دیگر، مسائل سیاسی و حکومتی بوده و همین مسائل موجب شد تا متولیان خلافت عباسی، دامن امام معصوم و مظلومی چون امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به شبهاتی آلوده نمایند و

ص: ۴۲۲

سپس قلم به دستان و جیره خواران آنان بین مردم نشر نمایند.

البته احتمال دیگری برای علت گفتار منصور می توان حدس زد و آن این است که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با یکی از عموزادگان خود به نام ام کلثوم که از اولاد عباس بن عبدالمطلب بود، ازدواج نمودند و بعد از مدتی وی را طلاق دادند. و همین مسأله موجب کدورت خانوادگی شد و منصور بعد از هشتاد و اندی سال، تصمیم به عقده گشایی و متهم نمودن آن حضرت به کثرت ازدواج و طلاق گرفت، تا از این طریق گناه طلاق را بر عهده آن حضرت بیندازد و از عمه خود رفع اتهام نماید.

باطل بودن سخن منصور

بی تردید سخن منصور دروغ و تهمتیه بیش نبوده است؛ زیرا قبل از وی کسی چنین مطلبی را ابراز نکرده و سخن وی نیز مستند به چیزی نبوده است. بنی عباس در سال ۱۳۲ قمری با انقلابی بزرگ، بنی امیه را ساقط کردند و ابوالعباس سفاح نخستین حاکم عباسی بود ولی حکومت وی بیش از چهار سال ادامه نیافت و در سال ۱۳۶ هجری وفات نمود. بعد از او، برادرش منصور به خلافت رسید. اما شهادت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سال ۵۰ هجری واقع گردید. در زمان حیات امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بنی امیه حاکم بودند و بعد از شهادت ایشان نیز تا ۸۲ سال، امویان و مروانیان و مدتی زبیریان بر جایگاه خلافت اسلامی تکیه زدند. در

این مدت، هیچ خبری از کثرت ازدواج و طلاق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) گزارش نشده بود و برای نخستین بار از زبان منصور، بعد از نزدیک به نود سال چنین مطلبی منتشر گردید و دستاویز دیگران قرار گرفت. در حالی که امویان و مروانیان، به ویژه مروان بن حکم و فرزندان وی که بیش ترین دشمنی با اهل بیت: را داشته اند، چنین مطلبی را بیان نکرده اند. هم چنین عبدالله بن زبیر و برادران وی که مدتی در

حجاز، عراق و یمن حکومت داشته اند و با این که رفتار نامطلوبی با وابستگان به اهل بیت: و شیعیان و مجبان آنان داشته اند، چون بنی الحسن را در برابر خود نمی دیدند، این نوع افتراات را ابراز

نکردند. در حالی که اگر چنین موضوعی واقعیت داشت، بی تردید امویان، مروانیان و زبیریان که پیش از عباسیان بر جهان اسلام سیطره داشتند، ابراز می نمودند. به علاوه، منصور سخن خود را به هیچ کسی مستند نکرده و همین طور از پیش خود گفته که حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این چنین و آن چنان بوده است و بی تردید این کلام ارزش و اعتباری ندارد.

ج) گفتار مورخان

در دوران خلافت عباسیان، تحولی در جوامع اسلامی پدید آمد که یکی از ماندگارترین آن ها پدیده تاریخ نگاری و تألیف و تصنیف کتب تاریخی بود. تعدادی از دانشمندان مسلمان دست به قلم شده، تاریخ اسلام و مسلمانان را به رشته تحریر درآوردند. برخی نویسندگان زندگی نامه و تاریخ خلفای اسلامی و پیشوایان مذهبی، درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) راه انصاف در پیش گرفته، مطالبی درباره واقعیت های زندگی و شخصیت آن امام همام نگاشتند. آن هایی که راه افراط و یا تفریط در پیش گرفته بودند، شخصیت ایشان را دگرگون جلوه دادند، در نتیجه درباره ازدواج و طلاق آن حضرت راه اشتباه پیمودند. تعدادی از این تاریخ نگاران

از روی دشمنی و تعدادی از روی ساده لوحی و خوش باوری، بحث کثرت ازدواج و مطلق بودن آن حضرت را مطرح و منتشر نمودند. افرادی مانند ابوعبدالله واقفی (متوفای ۲۰۷ ق)، ابوالحسن مدائنی (متوفای ۲۲۵ ق)، احمد بن یحیی بلاذری (متوفای ۲۷۹ ق) و ابوطالب مکی (متوفای ۳۸۰ ق)، از مورخان عصر بنی عباس از آن جمله بودند که چنین مطالب سخنی را به این امام همام نسبت دادند و مورخان بعدی، از گفتار آنان برداشت کردند و از کاه، کوه ساختند. بدین

ص: ۴۲۴

جهت، افتراء کثرت ازدواج و طلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، به تدریج در کتب مورخان (اعم از اهل سنت و شیعه) راه یافت و هر یک از مورخان به حسب حال خویش، نسبت هایی به این امام مظلوم دادند. برخی همسران ایشان را هفتاد، برخی ۲۵۰، برخی سیصد و برخی بیش تر از این تعداد ذکر کرده اند، بدون این که دلیل و سندی برای گفتار خویش نقل نمایند.

در ادامه، به سخنان برخی از مورخان معروف اشاره می کنیم:

ابوعبدالله محمد بن عمر واقدی، از نخستین مورخان دستگاه خلافت

عباسی بود که کثرت ازدواج و طلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر سر زبان ها انداخت. درباره وی می گویند:

وقال الواقدي حدثني علي بن عمر عن أبيه عن علي بن الحسين قال كان الحسن بن علي مطلقا للنساء. (۱)

واقدی از جمله مورخان و محدثانی است، که نه تنها علمای شیعه، بلکه بسیاری از رجال شناسان اهل سنت وی را توثیق نکرده و جزء ضعفا در نقل حدیث ذکر کرده اند، بدین جهت اعتبار و اعتنایی به نقل روایاتش نیست. به سخنان برخی از این رجال شناسان به شرح ذیل اشاره می گردد:

۱. ابونعیم اصفهانی: مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْوَاقِدِيُّ قَاضِي بَغْدَادَ عَنْ مَالِكٍ وَمَعْمَرٍ، مَثْرُوكَ الْحَدِيثِ. قَالَ الْبُخَارِيُّ. (۲)

۲. دارقطنی: محمد بن عمر الواقدي مختلف فيه. فيه ضعف بين في حديثه. (۳)

۳. ابن شاهین بغدادی: محمد بن عمر الواقدي. لا يكتب حديثه. وقال مره

ص: ۴۲۵

۱- (۱). البدايه و النهايه، ج ۸ ص ۴۳.

۲- (۲). الضعفاء، ص ۱۴۶.

۳- (۳). الضعفاء الضعفاء و المتركون، ج ۳، ص ۱۳۰.

گفتنی است که وی دوران حکومت خلفای نخستین عباسی تا عبدالله مأمون را درک کرد. وی از اهالی مدینه بود و در این شهر زندگی می کرد، ولی سختی معیشت او را وادار کرد که به دربار هارون در بغداد کشیده شود و از علم و نبوغ علمی خویش بهره مند گردد. ابن سعد، شاگرد واقدی در مقدمه کتاب الرد، درباره سختی زندگی وی در مدینه و هجرت به عراق و برخورداری از عطایای دستگاه خلافت عباسی می گوید:

ویروی ابن سعد أن سبب هذه الرحلة هو الدین الذي ركبهُ وضيق ذات اليد، فيقول على لسان الواقدي: (ثم إن الدهر أعصنا، فقالت لي أم عبدالله: يا أبا عبدالله ما تعودك، وهذا وزير أمير المؤمنين قد عرفك وسألك أن تسير إليه حيث استقرت به الدار، فرحلت من المدینه)، وحين وصل إلى بغداد وجد أن الخليفة والحاشية قد ذهبوا إلى الرقه بالشام، فتوجه نحو الشام ولحق بهم هناك، وحين لقي يحيى البرمكي أكرمه وأغدق عليه عطايه، كما أغدق

الرشيد عليه عطايه أيضا، وعن ذلك يقول الواقدي: صار إلى من السلطان ستمائه ألف درهم، ما وجبت على فيها الزكاه، ثم يعود إلى بغداد وكانت مكانه الواقدي لدى الخليفة هارون الرشيد طيبه عاليه مرموقه، لذلك فقد ولّاه القضاء بشرقي بغداد كما يذكر ياقوت الحموي. وفي عهد المأمون ترتفع مكانه الواقدي، فحين يعود المأمون من خراسان يعينه قاضيا لعسكرالمهدى

في الجانب الشرقي من بغداد؛ (۲)

ابن سعد (نویسنده طبقات الكبرى) روایت کرد که سبب هجرت واقدی به عراق، بدهکاری زیاد و تنگ دستی وی بوده و از زبان واقدی چنین نقل کرد: «روزگار بر ما سخت گرفت و همسر ام عبدالله به من گفت: ای اباعبدالله چرا در مدینه زمین گیر شده ای؟ این وزیر امیرالمؤمنین هارون (یحیی بن خالد

ص: ۴۲۶

۱- (۱). تاریخ اسماء الضعفاء و الکذابين، ص ۱۶۷.

۲- (۲). الردّه مع نبذه من فتوح العراق، ص ۱۱؛ مقدمه کتاب المغازی، ج ۱، ص ۷.

برمکی) است که تو را شناخت و از تو خواست هنگامی که به بغداد برگشت و بر امور استقرار یافت، تو نیز به عراق بروی. "از آن پس مدینه را ترک کردم و عازم عراق شدم." هنگامی که وی به بغداد رسید، متوجه شد که خلیفه و اعوان و انصار وی به رقه شام رفته اند. پس او نیز عازم رقه شد و به آنان ملحق گردید. یحیی برمکی وی را اکرام کرد و عطایای زیادی بخشید، کما این که هارون نیز عطایای فراوانی به وی ارزانی داشت، به گونه ای که خود واقدی در این باره گفت: «از جانب سلطان مبلغ ششصد هزار درهم به من رسید، به گونه ای که زکاتش بر من واجب شد.» وی سپس به بغداد برگشت و مقام وی در نزد هارون بسیاری عالی و دلپسند بود و به همین جهت، هارون وی را قاضی قسمت شرقی بغداد نمود. آن گونه که یاقوت حموی (نویسنده معجم الادباء ذکر کرد)، در عصر مأمون نیز موقعیت وی بسیار مستحکم بود و چون مأمون از خراسان به بغداد برگشت، وی را قاضی سپاهیان خود در قسمت شرقی بغداد نمود.

این سخنان، اعتراف خود واقدی و شاگردش محمد بن سعد زهری و دیگر کسانی است که کتاب های وی را ملاک قرار داده اند، و بر وابستگی وی به دربار عباسی صحه گذاشته اند. از چنین عالمی بعید نیست که به درخواست شاهانی که از مواهب آنان بهره مند بوده، دست به قلم شده، نسبت های ناروایی به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) دهد که نوادگان وی، رقبای سیاسی بنی عباس بوده اند.

ابوالحسن علی بن محمد مدائنی نیز درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) گفت:

كان الحسن كثير التزويج... و قال احصى زوجات الحسن فكن سبعين امرأه؛^(۱)

حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) ازدواج زیادی نموده بود...

او گفت: «همسران حسن (عَلَيْهِ السَّلَام) را شمردند، تعدادشان هفتاد نفر بود!»

در کلام مورخان دوره عباسی اگر واقدی گفت: «امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَام)، زنان را طلاق می داد و هیچ گونه عددی را تعیین نکرد؛ ولی زمانی که نوبت به مدائنی رسید،

ص: ۴۲۷

تعداد طلاق ها را به هفتاد بار ارتقا داد و وقتی نوبت به ابن عساکر رسید، آن را به نود بار رسانید. همین طور ادامه دادند تا به سیصد و بالاتر نیز برشمردند.

ابن عساکر، نویسنده کتاب

ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) این قصه را از علی بن محمد مدائنی به این نحو نقل کرد:

قال علی بن محمد: و قال قوم:... و كان الحسن أحسن تسعين إمراً؛(۱)

علی بن محمد (مدائنی) گفت: گروهی گفتند:... حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نود زن را برای خویش گرد آورده بود!

وی علاوه بر نقل حدیث امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در نهی اهالی کوفه از ازدواج دختران و خواهرانشان با امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، پا را فراتر گذاشته، قصه دیگری را به این امام مظلوم نسبت داد. وی به نقل از محمد بن سیرین گفت:

تزوج الحسن بن علی إمراً، فبعث إليها بمأه جاریه مع کلّ جاریه ألف درهم؛(۲)

حسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) زنی را به عقد ازدواج خود درآورد و برای او صد کنیز و با هر کنیزی یک هزار درهم ارسال نمود!

سیوطی نیز همین سخنان را از ابن عساکر نقل کرده و در یکی از این نقل ها (ظاهراً به نقل روایت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)) گفته:

كان الحسن يتزوج و يطلق، حتى خشيت أن يورثنا عداوه في القبائل؛

(۳) حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ازدواج می کرد و طلاق می داد، به حدی که ترسیدم دشمنی قبایل را در پی داشته باشد.

ابن کثیر دمشقی نیز بدون این که گوینده ای را معین نماید، همین تهمت را به آن حضرت نسبت داد و گفت:

قالوا: و كان كثير التزوّج، و كان لا يفارقه اربع حرائر، و كان مطلقاً مصداقاً،

ص: ۴۲۸

۱- (۱). ترجمه الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۵۲.

۲- (۲). تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۹.

۳- (۳). تاریخ الخلفاء، ج ۱، ص ۱۴۶.

گفته اند وی زیاد ازدواج می نمود و هیچ گاه از چهار زن آزاد (غیرمملوکه) جدا نبود. او طلاق زیاد و صدق زیاد می داد. گفته شده که وی هفتاد زن را برای خود گرد آورده بود!

وی بعد از آن، حدیث منتسب به امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را چنین نقل می کند:

وَقَدْ كَانَ عَلِيٌّ يَقُولُ لِأَهْلِ الْكُوفَةِ: لَا تَزُوجُوهُ فَإِنَّهُ مَطْلُوقٌ، فَيَقُولُونَ وَاللَّهِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لَوْ حَظَبَ إِلَيْنَا كُلَّ يَوْمٍ لَزُوجْنَاَهُ مِنَّا مَنْ شَاءَ ابْتِغَاءً فِي صَهْرِ رَسُولِ اللَّهِ (ص). (۲)

گفتار همه این ها به مدائنی برمی گردد. مدائنی نیز اخبار و احادیث خویش را از افرادی چون ابی جعد، عوان بن حکم و سمر بن حبیب نقل می کند. ابی جعد ضعیف و کذاب بود. وی یزید بن عیاض بن جعد، مکنی به ابوحکم مدنی است که ساکن بصره بوده و مورد توثیق علمای اهل سنت نمی باشد. به عنوان نمونه بخاری درباره وی گفت:

یزید بن عیاض بن یزید بن جعدبه الليثی حجازی هو أخو أنس بن عیاض منکر الحدیث.

(۳) ابن حجر عسقلانی درباره وی گفت:

فقرأت فی کتاب أخبار المدینة له بسندٍ له عن یزید بن عیاض بن جعد أحد الضعفاء. (۴)

ابن عدی نظریات علمای مهم اهل سنت درباره ابن جعد را بدین شرح بیان نمود:

یزید بن عیاض بن یزید بن جعدبه الليثی یکنی أبا الحکم مدنی سکن البصره

ومات بها سمعت احمد بن علی بن المثنی يقول سألت یحیی بن معین عن یزید

ص: ۴۲۹

۱- (۱) . البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۴۲.

۲- (۲) . همان، ج ۸، ص ۴۲.

۳- (۳) . التاريخ الكبير، ج ۸، ص ۳۵۱.

۴- (۴) . الاصابه، ج ۴، ص ۱۰۲.

بن عیاض فقال لیس بشیء حدثنا علی بن احمد بن سلیمان ثنا احمد بن سعد بن اُبی مریم قال سمعت یحیی بن معین یقول یزید بن عیاض بن جعدہ لیس بشیء ولا یکتب حدیثه حدثنا محمد بن علی ثنا عثمان بن سعید سألت یحیی بن معین عن یزید بن عیاض بن جعدہ فقال لیس بشیء حدثنا بن حماد ثنا معاویہ عن یحیی قال یزید بن عیاض بن جعدہ لیس بثقه حدثنا بن اُبی بکر وابن حماد قالا حدثنا عباس عن یحیی قال یزید بن جعدہ لیس بشیء ضعیف حدثنا بن حماد قال حدثنی عمر بن عبد اللہ أبو حفص بن مقلاص حدثنی اُبی عن اُبی زید عن عبدالرحمن بن القاسم قال سألت مالک بن انس عن بن سمعان فقال کذاب فقلت فیزید بن عیاض قال اکذب واکذب حدثنا الجنیدی قال ثنا البخاری قال یزید بن عیاض بن جعدہ اللیثی حجازی وقال بعضهم یزید بن جعدہ سمع منه یحیی بن واضح وابن وهب منکر الحدیث. (۱)

اما عوان بن حکم (متوفای ۱۵۸ ق)، از هواداران عثمان و از دشمنان اهل بیت: بود و برای حاکمان بنی امیه حدیث می ساخت.

سمره بن حبیب نیز مولای مدائنی و از والیان عثمان بن عفان (۲)

و از دشمنان

اهل بیت: بود. صفدی درباره وابستگی مدائنی به وی گفت:

علی بن محمد بن عبدالله بن اُبی سیف المدائنی، أبو الحسن، مولی سمره بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف. (۳)

یاقوت حموی نیز درباره وابستگی وی به سمر بن حبیب گفت:

علی بن محمد بن عبد الله بن اُبی سیف المدائنی أبو الحسن مولی سمره بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف بصری سكن المدائن ثم انتقل عنها إلى

ص: ۴۳۰

۱- (۱) . الکامل فی ضعفاء الرجال، ج ۷، ص ۲۶۳.

۲- (۲) . اسد الغابه، ج ۱، ص ۴۷۹.

۳- (۳) . الوافی بالوفیات، ج ۷، ص ۱۸.

بغداد فلم یزل بها إلى حين وفاته. (۱).

ابن کثیر دمشقی، در روایت مدائنی تردید می کند. برای مثال، درباره شورای شش نفره عمر بن خطاب برای تعیین خلیفه مسلمین، روایتی از مدائنی نقل می کند و بعد می گوید

: زَوَاهُ الْمَدَائِنِيُّ عَنْ مَشَائِخِهِ ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِصِحَّتِهِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي سَيْفِ الْمَدَائِنِيِّ ، أَبُو الْحَسَنِ ، مَوْلَى

سَمُرَةَ بْنِ حَبِيبِ بْنِ عَبْدِ شَمْسِ بْنِ عَبْدِ مَنْفٍ (۲).

علی بن محمد بن عبد الله بن ابی سیف المدائنی ابو الحسن مولی سمره بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف بصری سکن المدائن ثم انتقل عنها إلى بغداد فلم یزل بها إلى حين وفاته. (۳).

زَوَاهُ الْمَدَائِنِيُّ عَنْ مَشَائِخِهِ ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِصِحَّتِهِ

(۴).

علی بن محمد صلابی درباره وی می گوید:

فعلی بن محمد هو المدائنی فیہ ضعف وشيخه لوط بن يحيى، وإیه بمره. قال عنه يحيى بن معين: ليس بثقه، وقال أبو حاتم: متروك الحديث، وقال الدار قطنی: أخباری ضعيف و وصفه فی الميزان: أخباری تالف لا يوثق به، وعامه روايته عن الضعفاء والهلكى والمجاهيل. (۵).

بدین جهت وی نه تنها مورد تأیید علما و رجال شناسان شیعه نیست، بلکه علمای اهل سنت نیز بر وی خدشه وارد کرده، گفتارش را معتبر نمی دانند.

احمد بن یحیی بلاذری، مورخ و نسابه دیگری است که افتراء کثرت ازدواج و طلاق امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در کتاب انساب الاشراف نقل می کند. وی در این باره می نویسد:

أَبَانَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍ ، أَبَانَا عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَسَنِ قَالَ: كَانَ

الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ رَجُلًا كَثِيرَ النِّكَاحِ لِلنِّسَاءِ ، وَكَانَ قَلَّ مَا يَحْظِنُ عِنْدَهُ وَكَانَ قَلَّ أَمْرُهُ يَتَزَوَّجُهَا إِلَّا أَحْبَبْتَهُ وَضِنْتُ بِهِ (۶).

ابوطالب مکی نیز این افتراء را به امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت داده و در کتاب قوت القلوب به آن تصریح نموده و مورخان بعدی اعم از مخالف و موافق، از وی نقل قول کرده اند. برای نمونه، در مناقب آل ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آمده:

ص: ۴۳۱

۱- (۱) . معجم الادباء، ج ۴، ص ۲۲۰.

۲- (۲) . الوافی بالوفیات، ج ۷، ص ۱۸.

۳- (۳) . معجم الادباء، ج ۴، ص ۲۲۰.

۴- (۴) . البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۱۴۶.

۵- (۵) . الدوله الامويه عوامل الازدهار و تداعیات الانهيار، ج ۱، ص ۲۰۵.

۶- (۶) . انساب الاشراف، ج ۳، ص ۵۵.

عَنْ أَبِي طَالِبٍ فِي قُوتِ الْقُلُوبِ : أَنَّهُ يَعْنِي الْحَسَنَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تَزَوَّجَ بِمَاتَتَيْنِ وَحَمِيَّتَيْنِ امْرَأَةً وَقَدْ قِيلَ ثَلَاثَ مِائَةٍ وَكَانَ عَلِيٌّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَضْجُرُ مِنْ ذَلِكَ فَكَانَ يَقُولُ فِي خُطْبَتِهِ إِنَّ الْحَسَنَ وَمَطْلَقًا فَلَا تُنْكِحُوهُ؛(۱)

ابوطالب در قوت القلوب گفت: وی، یعنی حسن (علیه السلام) با ۲۵۰ زن ازدواج

کرده و گاهی گفته شده که با سیصد زن ازدواج نموده است، به گونه ای که علی (علیه السلام) وی را بازمی داشت و در خطبه خود می فرمود: "حسن زیاد طلاق می دهد، با او وصلت نکنید!"

به تدریج مورخان راه افراط در پیش گرفتند. و هر کس می خواست از قافله عقب نماند و مطلب تازه تری را برای خوانندگان خویش ارائه دهد، بر تعداد همسران آن حضرت می افزود؛ از جمله:

۱. ذهبی در تاریخ الاسلام می نویسد:

تَزَوَّجَ سَبْعِينَ امْرَأَةً وَيُطَلِّقُهُنَّ ، وَقَلَّمَا كَانَ يُفَارِقُهُ أَرْبَعِ ضَرَائِرٍ . وَعَنْ جَعْفَرِ الصَّادِقِ قَالَ : قَالَ عَلِيٌّ : يَا أَهْلَ الْكُوفَةِ لَا تَزَوَّجُوا الْحَسَنَ فَإِنَّهُ رَجُلٌ مَطْلُوقٌ ، فَقَالَ رَجُلٌ : وَاللَّهِ لَنَزَوَّجَنَّهُ ، فَمَا رَضِيَ أَمْسَكَ ، وَمَا كَرِهَ طَلَّقَ . وَقَالَ ابْنُ سِيرِينَ : تَزَوَّجَ الْحَسَنُ بِنِ امْرَأَةٍ فَبَعَثَ إِلَيْهَا بِمِائَةِ جَارِيَةٍ ، مَعَ كُلِّ جَارِيَةٍ أَلْفَ دِرْهَمٍ .(۲)

۲. بزی تلمسانی در الجوهره می نویسد:

وكان الحسن رضي الله عنه مُحباً في النساء، كثير النكاح، كثير الطلاق. وكان علي يستحي من أصحاب الحسن، فخطب الناس وقال: إن الحسن مطلق فلا تنكحوه. فقام إليه رجل من همدان، فقال: يا أمير المؤمنين: والله لئنكحته فيمسك من شاء ويطلق من شاء. فقال علي، وقد سُرَّ بقول الهمداني:

لهمدان أخلاقٌ ودينٌ يزيئهم فلو كنتُ بواباً على باب جنِّه

وبأس إذا لاقوا وحسنٌ كلامٍ لقلتُ لهمدان: ادخلوا بسلام

(۳)

ص: ۴۳۲

۱- (۱) . مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۹۲.

۲- (۲) . تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۱۷.

۳- (۳) . الجوهره فی نسب النبی و اصحابه العشره، ج ۲، ص ۲۰۴.

ومما يُحكى أن أمير المؤمنين علياً رضي الله عنه صعد المنبر، فقال: ألا لا يزوجن أحد منكم الحسن بن علي فإنه مطلق. فنهض رجل من همدان، فقال: والله لتزوجنه، ثم لتزوجنه، إن أمهر أمهر كنيفاً، وإن أولد أولد شريفاً. فقال علي رضي الله عنه عند ذلك: ولو كنتُ بواباً على باب جنة... لقلتُ لهمدان ادخلي بسلام. (۱)

بدین گونه، مورخان بی تدبیر و یا بی انصاف، گزافه گویی و زیاده روی را در پیش گرفتند و از یک قول مغرضانه، یک پدیده تاریخی خلق کردند. متأسفانه همین مطلب بی پایه و دروغ، امروزه در کتب، مجلات و فضای

مجازی توسط معاندان و بدخواهان اهل بیت: در ضدیت با شیعیان نشخوار و در اختیار افراد ناآگاه و ناپخته قرار داده می شود.

پاسخ به شبهه

تمام نسبت هایی که به امام مجتبی (علیه السلام) درباره کثرت ازدواج و طلاق داده اند، تهمتی بیش نیست و ساحت آن حضرت از چنین رفتار و کردار نابخردانه میراست؛ زیرا آن حضرت مانند مردان آن روزگار و به طور معمول و معروف با

چند تن از بانوان ازدواج کردند و ازدواج سه نفر از آنان، به جدایی انجامید. علت طلاق دو نفر از آن ها (عائشه خنعمیه و زنی از طایفه بنی شیبان) به سبب انحرافات فکری و عقیدتی و یک نفر از آن ها که از عموزادگانش به نام ام کلثوم عباسیه بود، سائل اخلاقی و خانوادگی بوده است و این کار حضرت، امری طبیعی در آن دوران محسوب می شود و هیچ گونه عکس العمل ویژه ای در پی نداشته است. (۲)

ص: ۴۳۳

۱- (۱). قلاندالجمان فی التعریف بقبائل عرب الزمان، ص ۹۹.

۲- (۲). پیشوای صالحان، ص ۳۴۴.

چون پیش از ایشان، پیامبر اکرم (ص) نیز چند تن از همسران خویش را طلاق داده بودند.^(۱) هم چنین نقل شده که ابوبکر از بین پنج همسر خویش، دو نفر^(۲) و عمر از بین هفت همسر خویش، سه نفر را^(۳)

طلاق داده بودند.

پس از صلح امام حسن (علیه السلام)، دشمنی های امویان با فرمان معاویه و بعد از وی به فرماندهی خلفای بنی امیه نسبت به اهل بیت: شدت یافت و حتی بعد از روی کار آمدن عباسیان نیز به نحو دیگری چنین دشمنی هایی ادامه یافت و در هر دو عصر، دشمنان به آن حضرت ستم کردند.

به هر روی، ادله فراوانی وجود دارد که شبهه کثرت ازدواج و طلاق ایشان را باطل می گرداند؛ از جمله:

۱. طلاق از نظر شرع مقدس اسلام، مجاز شمرده شده و در مواردی که سازش بین مرد و زن امکان پذیر نباشد، راه گریزی برای آنان گذاشته شده تا

زندگی دلخواه خود را برگزینند، ولی طلاق، عملی ناپسند و در شرع مقدس اسلام مبعوض ترین عمل حلال است. اگر طلاق زن بی جهت و از روی هوا و هوس باشد، مبعوضیت آن شدت می یابد. در این باره احادیث فراوانی وجود دارد؛ از

جمله:

۱ - عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: مَرَّ رَسُولُ اللَّهِ (ص) بِرَجُلٍ، فَقَالَ: مَا فَعَلْتَ امْرَأَتَكَ؟ قَالَ: طَلَّقْتُهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ؟ قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ. ثُمَّ قَالَ: إِنَّ الرَّجُلَ تَزَوَّجَ فَمَرَّ بِهِ النَّبِيُّ (ص) فَقَالَ: تَزَوَّجْتَ؟ قَالَ: نَعَمْ. ثُمَّ قَالَ لَهُ بَعِيدَ ذَلِكَ: مَا فَعَلْتَ امْرَأَتَكَ؟ قَالَ: طَلَّقْتُهَا. قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ؟ قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ! ثُمَّ إِنَّ الرَّجُلَ تَزَوَّجَ فَمَرَّ بِهِ النَّبِيُّ (ص) فَقَالَ: تَزَوَّجْتَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ. ثُمَّ قَالَ لَهُ بَعْدَ ذَلِكَ: مَا فَعَلْتَ امْرَأَتَكَ؟

ص: ۴۳۴

۱- (۱). البدايه و النهايه، ج ۵، ص ۳۱۲.

۲- (۲). المنتظم في تاريخ الملوك و الامم، ج ۴، ص ۵۶.

۳- (۳). البدايه و النهايه، ج ۱۰، ص ۱۹۴.

قَالَ: طَلَّقْتُهَا. قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ؟ قَالَ: مِنْ غَيْرِ سُوءٍ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُبْعِضُ أَوْ يُلْعَنُ كُلَّ ذَوَاقٍ مِنَ الرِّجَالِ وَكُلَّ ذَوَاقَةٍ مِنَ النِّسَاءِ: (١)

امام محمد باقر (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: پیامبر خدا (ص) بر مردی گذشتند و از او پرسیدند: «زنت را چه کردی؟» گفت: «طلاقش دادم.» پرسیدند: «بدون هیچ عیبی؟» گفت: «بدون هیچ عیبی!» پس از مدتی آن مرد با زن دیگری ازدواج کرد. روزی پیامبر خدا (ص) بر او گذشت و به او فرمودند: «چه کردی؟» گفت: «ازدواج کردم.» چندی بعد رسول خدا (ص) به او برخوردند و پرسیدند: «زنت را چه کردی؟» گفت: «طلاقش دادم!» پرسیدند: «بدون هیچ عیبی؟» پاسخ داد: «بدون هیچ عیبی!» بعد از آن، مرد بار دیگر ازدواج کرد و رسول خدا (ص) روزی او را دیدند و پرسیدند: «آیا ازدواج کردی؟» گفت: «آری.» بعد از مدتی رسول خدا (ص) او را دیدند و پرسیدند: «با این زنت چه کردی؟» گفت: «او را نیز طلاق دادم.» پرسیدند: «بدون هیچ عیب و علتی؟» گفت: «بی هیچ عیب و علتی!» پیامبر اکرم (ص) فرمود: «خداوند متعال دشمن می دارد، یا لعنت می کند مردی را که زنان را بسیار می چشد و زنی را که مردان را بسیار می چشد.»

از این حدیث نبوی، به روشنی به دست می آید که طلاق زن نمی تواند بی

جهت باشد و زن ابزاری نیست که هر گاه مرد بخواهد آن را تعویض کند.

٢ - عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: مَا مِنْ شَيْءٍ مِمَّا أَحَلَّهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْبَعُضَ إِلَيْهِ مِنَ الطَّلَاقِ وَإِنَّ اللَّهَ يُبْعِضُ الْمُطَلَّاقَ الذَّوَاقَ: (٢)

امام جعفر صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: از آنچه خدای تعالی حلال نموده، هیچ چیزی در نزد وی مبغوض تر از طلاق نیست و خداوند دشمن می دارد کسی را که زیاد

ص: ۴۳۵

١- (١). الكافي، ج ٦، ص ٥٤، كتاب الطلاق.

٢- (٢). همان.

۳- عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحِبُّ الْبَيْتَ الَّذِي فِيهِ الْعُرْسُ وَيُبْغِضُ الْبَيْتَ الَّذِي فِيهِ الطَّلَاقُ وَمَا مِنْ شَيْءٍ أَبْغَضَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنَ الطَّلَاقِ؛ (۱)

امام جعفر صادق (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمود: به راستی که خدای تعالی دوست دارد خانه ای را که در آن عروسی باشد و دشمن دارد خانه ای را که در آن طلاق باشد و هیچ چیزی در پیشگاه خدا مبعوض تر از طلاق نیست.

حال که وضع طلاق در شرع مقدس اسلام این چنین است، آیا می توان پذیرفت که امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) که پیشوای مسلمانان و امام امت و از شخصیت های بارز عالم اسلام هستند، مرتکب زیادی طلاق گردند، به گونه ای که پدرش امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مردم را از ازدواج خواهران و دخترانشان با آن حضرت بر حذر دارند؟ آیا - العیاذ بالله - آن حضرت نمی دانستند که خدا دشمن می دارد کسی را که زیاد طلاق می دهد و با این حال، اقدام به طلاق زیاد می نمود؟ این گونه تهمت ها از یک انسان عادی بعید است، چه رسد به امام معصومی چون حضرت امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ).

۲. چهره ای که قرآن کریم و پیامبر خدا (ص) از امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ترسیم کرده اند، با این افتراات ناجوانمردانه منافات دارد؛ برای مثال قرآن کریم درباره شخصیت پنج تن آل عبا (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، از جمله امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می فرماید: (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا). ۲ یا در آیه مودت که مردم را به دوستی اهل بیت، دعوت نموده، می فرماید: (قُلْ لَا أَشْتَكُمُ عَلَيْكُمْ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي

الْفَرْزَبِيُّ ۱۰ و آیات دیگری که درباره اهل بیت: نازل شده اند، از آنان چهره ای ایده آل و الگو ترسیم کرده که جامع کمالات و فضایل اخلاقی و انسانی است و از آلودگی هایی چون زن بارگی و دل بستگی به مظاهر دنیوی، میزا هستند.

هم چنین تعبیری که رسول خدا (ص) درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به کار برده اند، ایشان را انسانی برجسته و نمونه، بلکه سید جوانان اهل بهشت و میوه قلب خود معرفی فرموده اند؛ برای نمونه فرمودند:

من سرّه أن ينظر الی سید شباب اهل الجنة، فلينظر الی الحسن. (۱)

هم چنین انس بن مالک روایت کرد:

دخل الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) علی النبی (ص)، فاردت ان امیطه عنه، فقال: ويحك يا انس! دَع ابني و ثمره فؤادی، فانّ من آذى فقد آذانی، و من آذانی فقد آذى الله. (۲)

در حدیث دیگر، درباره شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فرمودند:

وأما الحسن فانه ابني، و ولدی، و بضعه منی، و قره عینی، و ضیاء قلبی، و ثمره فؤادی، و هو سید شباب أهل الجنة، و حجه الله علی الامّه، أمره أمری، و قوله قولی، من تبعه فهو منی، و من عصاه فليس منی، و انی لما نظرت إليه تذكّرت ما

يجرى عليه من الذل بعدی، فلا يزال الأمر به حتى يُقتل بالسم ظلما وعدوانا، فعند ذلك تبكى الملائكة السبع الشداد لموته و يبكيه كل شئ حتى الطير في جو السماء، و الحيتان في جوف الماء، فمن بكى له لم يعم عينه يوم تعمى العيون، و من حزن عليه لم يحزن قلبه يوم تحزن القلوب، و من زاره في بقیعه ثبتت قدمه علی الصراط يوم تزل فيه الأقدام. (۳)

ص: ۴۳۷

۱- (۲). البدايه و النهايه، ج ۸ ص ۳۹.

۲- (۳). فضائل الخمسه، ج ۳، ص ۲۸۵.

۳- (۴). بشاره المصطفى، ص ۳۰۸.

چگونه از چنین امام معصومی که خدا و پیامبرش او را ستوده اند، رفتار و کردار انسان های سرمست و بی تعهد بر می آید؟ آیا چنین تهمت هایی مصداق

اذیت خدا و رسول خدا (ص) نیست که در روایت گذشته به آن اشاره شده است ؟

۳. کثرت ازدواج و طلاق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در تمام گفته ها و نوشته های مغرضان و مورخان، به گونه ای مبهم و کلی مطرح شده و اسامی همسران آن حضرت ذکر نگردیده است. اگر کثرت ازدواج حقیقت داشته، چرا اسامی آنان و یا نیمی و یا حداقل یک سوم آنان در تاریخ ثبت نشده است ؟ مگر نه آن است که ادعا شده مردم برای قرب به پیامبر خدا (ص) و حضرت فاطمه زهرا (س) چنین اصراری داشته اند؟ بی تردید اگر چنین چیزی واقعیت داشت و آن حضرت با زنی از یک قبیله ازدواج می کرد، آن قبیله چنین مسأله ای را از افتخارات خود می دانستند و آن را به گوش آیندگان می رسانیدند؛ در حالی که تعداد همسران آن حضرت در کتب تاریخ معین و اسامی آنان نیز مشخص است.

۴. در آن زمان، کثرت فرزند، به ویژه زیادی پسران، از محبتات خانواده و طایفه بود و آنان را از هجوم بیگانگان و خطرهای احتمالی دشمنان بیمه می نمود. اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با زنان زیادی ازدواج کرده بودند، به تبع آن باید فرزندان

زیادی می داشتند. برای مثال اگر چهار همسر انتخاب کرده بودند و برای هر همسری سه فرزند در نظر بگیریم، باید ۱۲۰ فرزند می داشتند و اگر با هفتاد زن ازدواج می کردند، باید ۲۱۰ فرزند و اگر با سیصد زن ازدواج می کردند، باید نهصد فرزند به جای می گذاشتند؛ در حالی که رجال نویسان و مورخان، تنها یازده و حداکثر پانزده فرزند برای آن حضرت ثبت کرده اند. (۱) شیخ مفید نیز پانزده فرزند را برگزیده و نام های آنان را بدین شرح بیان نموده: زید، حسن، عمرو، قاسم،

ص: ۴۳۸

عبدالله، عبدالرحمان، حسین، طلحه، ام الحسن، ام الحسین، فاطمه کبرا، فاطمه صغرا، ام عبدالله، ام سلمه و رقیه. (۱)

علاوه بر این، آن حضرت در سنین جوانی به شهادت رسیدند و عمر ایشان در هنگام شهادت تنها ۴۷ سال بود. اگر حضرت از هفده سالگی

ازدواج کرده بودند، آیا معقول است که در طول سی سال باقی مانده، با چهارصد، یا سیصد و یا حتی با هفتاد زن ازدواج کرده باشند؟

۵. یکی از مواردی که درباره شخصیت های معروف، در تاریخ ثبت و درج می گشت، اسامی دامادهای آنان بوده است. اگر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تعداد زیادی زن گرفته بودند، به تبع آن باید فرزند زیادی داشته و به سبب ازدواج دخترانش باید دامادهای زیادی می داشتند. در حالی که برای آن حضرت تنها چهار داماد ذکر شده و آنان عبارتند از:

۵- ۱- امام علی بن الحسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، معروف به سجاده؛

۵- ۲- عُمر بن زین العابدین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، معروف به عمر اشرف؛

۵- ۳- عبدالله بن زبیر؛

۵- ۴- عمرو بن زبیر.

آیا پذیرفتنی است کسی از مشاهیر عرب و از رهبران مسلمین، تعداد هفتاد، نود، ۲۵۰، سیصد و یا بالاتر همسر داشته باشد، ولی تنها چهار داماد برای وی وجود داشته باشد؟

۶. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سبب بهره مندی از ویژگی های شخصیتی و خانوادگی، بعد از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، مشاغل مذهبی و اجتماعی فراوانی بر عهده داشتند و حتی بعد از صلح با معاویه و بازگشت به مدینه منوره، فعالیت های فراوان

ص: ۴۳۹

مذهبی، اجتماعی، عمرانی و کشاورزی می کردند و فرصتی برای ازدواج زیاد با زنان و درگیر شدن با طلاق آنان نداشتند.

هم چنین آن حضرت، زمان زیادی را به نماز، دعا و قرائت قرآن و آموزش احکام و معارف دینی به مسلمانان و پاسخ به مشکلات و پرسش های شرعی آنان، اختصاص داده بودند. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بیست بار پیاده از مدینه به مکه رفته و خانه خدا را زیارت کرده بودند، دو بار تمام مال و سه بار نیمی از اموال خویش را در راه خدا صدقه دادند،^(۱)

غیر از صدقاتی که به صورت موردی پرداخت می کردند. و ایشان بعد از شهادت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) متولی نخلستان ها و موقوفات آن حضرت بودند و به شایستگی مدیریت می کردند و

درآمدهای آن ها را طبق وصیت امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هزینه می نمودند. هم چنین تأمین مالی خانواده های شهدا و ایثارگران جنگ های زمان امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را بر عهده داشتند و در حد امکان، نمی گذاشت آنان پس از شهادت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) احساس تنهایی و یا حقارت نمایند.

از چنین شخصیتی که حالات این چنینی و مشاغل آن چنانی دارد، امکان پذیر نیست که به سراغ هوس رانی و شهوت رانی رود و خود را سرگرم کارهایی نماید

که غیر از مهانت و حقارت نفس، چیز دیگری عاید نمی گردد. علاوه بر این، آن حضرت رقبای شخصیتی مهمی چون عایشه، عبدالله بن عمر، عبدالله بن زبیر و مروان بن حکم، از طوایف مختلف در مدینه داشتند که همیشه مترصد نقطه ضعف آن حضرت بودند، تا ایشان را تحقیر کنند. اگر آنان مسائلی چون ازدواج و طلاق زیاد حضرت را می دیدند، بی تردید بر امام اعتراض و بر ضدش فرافکنی می کردند و این ها در تاریخ اسلام درج می گردید. در حالی که هیچ گزارشی از آنان در این زمینه وجود ندارد.

ص: ۴۴۰

۱- (۱). کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۲۹.

موضوع کثرت ازدواج و طلاق های امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از شبهه‌هایی است که در طول تاریخ مطرح شده و دیدگاه‌هایی در این زمینه وجود دارد. پس از طرح برخی از آن‌ها معلوم گردید که نه شخصیت دینی و اجتماعی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اقتضای ازدواج و طلاق‌های زیادی را داشت و نه برای آن حضرت، فرصتی برای پرداختن به چنین کارهایی بود. آنچه در برخی از روایات و احادیث به امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یا سایر ائمه اطهار: درباره کثرت نکاح و طلاق آن حضرت نسبت داده شده، به سبب ضعف سند، قابل اعتبار و اعتناء نیست. سخنان مورخان مغرض و یا خوش‌باور درباره ازدواج و طلاق امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، چون بر همین روایات دروغین و بی پایه مبتنی است، ارزش و اعتباری ندارد. اما نقل سخن منصور دوانقی و فرافکنی‌های وی، درباره امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و فرزندان و نوادگان ایشان واقعیتی انکارناپذیر است و از آن طاغی ستم‌گر چنین سخن‌هایی صادر شده ولی همه آن‌ها افترا و تهمت بوده و بدین جهت باطل است؛ زیرا سخن‌های وی از روی کینه به اهل بیت: و برای

بیرون نمودن رقبای سیاسی از گردونه عالم سیاست و حکومت بوده، نه مبتنی بر واقعیت‌های زندگانی آن حضرت.

واقعیت زندگانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن گونه که در غالب منابع روایی، تاریخی و رجالی آمده، آن است که ایشان مانند شخصیت‌های معروف عصر خویش، با چند تن از بانوان ازدواج کردند و ازدواج سه تن از آنان، به سبب مسائل فکری و اعتقادی و یا رفتاری، به طلاق انجامیده و از امیرمؤمنان (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و یا از امامان معصوم دیگر، سخنی درباره کثرت ازدواج و طلاق آن حضرت وارد نشده است.

آنچه امروزه در محمل‌های مختلف و با سخن‌های گزنده درباره آن امام همام (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پخش می‌گردد، جملگی باطل و بی اساس است و همه آن‌ها از جانب تکفیری‌ها، وهابیان، بهایی‌ها و سایر دشمنان اهل بیت: نشخوار می‌گردند و

علمای ما از سابق تا لاحق پاسخ آنان را داده اند. متأسفانه از محبان اهل بیت: و یا از شیعیان و ولایت مداران ساده لوح و خوش باور نیز گاهی چنین گفتاری شنیده می شود، که آن را مزیتی برای آن حضرت دانسته اند و این نظر، گویای دیدگاه مردسالارانه آنان است که برای تخفیف و تحقیر زنان، به چنین نقل قول های متمسک شده اند.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن ادریس حلی، محمد بن منصور، السرائر، ۳ جلد، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.
۲. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، ۱۹ جلد، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمی، ۱۴۱۲ ق.
۳. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الاصاب فی تمییز الصحاب، تحقیق عادل أحمد عبد الموجود و علی محمد معوض، ۸ جلد، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمی، ۱۴۲۵ ق.
۴. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع بصری زهری، ترجم الامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۸ جلد، چاپ اول، بیروت: دارصادر ۱۹۶۸ م.
۵. ابن شاهین، عمر بن احمد بغدادی، تاریخ اسماء الضعفاء و الکذابین، تحقیق: عبدالرحیم محمد احمد قشقری، یک جلد، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۶. ابن شهر آشوب سروی مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، ۳ جلد، قم: علامه، بی تا.
۷. ابن عدی، عبدالله بن عدی جرجانی، الکامل فی ضعف الرجال، تحقیق: یحیی

مختار غزاوي، ٧ جلد، بيروت: دارالفكر، چاپ دوم، ١٤٠٩ ق.

٨. ابن عساكر، علي بن حسين، تاريخ مدين دمشق، تحقيق: عمر بن غرام، ٧٠ جلد، بيروت: دارالفكر، ١٩٩٥ م.
٩. ابن كثير، علي بن محمد بن عبدالكريم جزري، اسدالغاب في معرف الصحاب، بيروت: داراحياء التراث العربي، ١٣٧٧ ق.
١٠. ابن كثير دمشقي، اسماعيل بن عمر، البداي و النهاي، تحقيق: علي شيري، چاپ اول، داراحياء التراث العربي، ١٥ جلد، ١٤٠٨ ق.
١١. ابونعيم اصفهاني، احمد بن عبدالله، الضعفاء، تحقيق: فاروق حماد، ١ جلد، چاپ اول، دارالثقاف، دارالبيضاء، ١٤٠٥ ق.
١٢. اربلي، علي بن عيسى، كشف الغم في معرف الأئم، تصحيح: سيدابراهيم ميانجي، ٣ جلد، چاپ دوم: قم: نشر ادب الحوز، ١٣٦٢ ش.
١٣. بخاري، محمد بن ابراهيم بن اسماعيل، التاريخ الكبير، تحقيق: سيدهاشم ندوي، ٨ جلد، بيروت: دارالفكر، (نرم افزار الشامل)
١٤. برقي، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، ٢ جلد، دارالكتب الإسلامی، قم: چاپ دوم، ١٣٧١ ق.
١٥. بزّي تلمساني، محمد ابن ابی بكر، الجوهر فی نسب النبی و اصحابه العشر، تعليق: محمد تونجي، ٢ جلد، دارالرفاعي، رياض، چاپ اول، ١٤٠٣ ق.
١٦. بلاذري، احمد بن يحيى، جمل من انساب الاشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض الزركلي، ١٣ جلد، بيروت: دارالفكر، چاپ اول، ١٤١٧ ق.
١٧. تميمي مغربي، ابوحنيفه نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، ٢ جلد، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت، ١٣٨٥ ق.
١٨. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيع، ٢٩ جلد، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ١٤٠٩ ق.

١٩. حسيني فيروزآبادي، سيدمرتضى، فضائل الخمس، ٣ جلد، قم: مركز الطبع و النشر للمجمع العالمي لاهل البيت، چاپ اول، ١٤٢٢ ق.
٢٠. خويي، سيد ابو القاسم موسوي، معجم رجال الحديث، ٢٤ جلد، (نرم افزار جامع فقه اهل بيت ٢)
٢١. دارقطني، علي بن عمر بغدادي، الضعفاء الضعفاء و المتروكون، تحقيق: عبدالرحيم محمد احمد قشقرى، ٣ جلد، مدينه منوره: مجل الجامع الاسلامي، ق
٢٢. ذهبي، شمس الدين محمد بن احمد، تاريخ الاسلام، مكتب توفيقى، ٣٧ جلد، نرم افزار المكتب الشامل.
٢٣. سيوطى، جلال الدين عبدالرحمان بن ابى بكر، تاريخ الخلفاء، تحقيق: حمدى دمرداش، ١ جلد، نشر نزار مصطفى الباز، چاپ اول، ١٤٢٥ ق.
٢٤. صفدى، خليل بن أيبك بن عبدالله، الوافى بالوفيات، تحقيق: أحمد أرناؤوط و تركى مصطفى، ٢٩ جلد، بيروت: دارإحياء التراث، ١٤٢٠ ق.
٢٥. صلابى، على بن محمد، اميرالمؤمنين الحسن بن على بن ابى طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) - شخصيته و عصره -، يك جلد، مصر: دارالتوزيع و النشر الاسلامي، چاپ اول، ١٤٢٥ ق.
٢٦. - الدول الاموى عوامل الازدهار و تداعيات الانهيار، ٢ جلد، چاپ دوم، بيروت: دارالمعرف، ١٤٢٩ ق.
٢٧. طبرى، عمادالدين محمد بن ابى القاسم، بشار المصطفى (ص) لشيع المرتضى (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، تحقيق: جواد قيومى اصفهانى، ١ جلد، قم: النشر الاسلامي، چاپ اول، ١٤٢٠ ق.
٢٨. علامه حلى، حسن بن يوسف بن مطهر اسدى، رجال العلام (خلاص الأقوال - الخلاص -)، ١ جلد، چاپ دوم، نجف اشرف: المطبع الحيدرى، ١٣٨١ ق.

۲۹. علامه مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالأنوار، ۲۶ جلد، چاپ اول، بیروت: مؤسس الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق.
۳۰. -، مرآ العقول، ۲۶ جلد، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۴ ق.
۳۱. فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، الوافی، ۲۶ جلد، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اصفهان: چاپ اول، ۱۴۰۶ ق.
۳۲. قرشی، باقرشریف، حیا الامام الحسن بن علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ۲ جلد، چاپ اول، نجف: مطبع الادب، ۱۳۹۵ ق.
۳۳. قلقشندی، احمد بن علی، صحیح الاعشی، تحقیق: یوسف علی طویل، ۱۴ جلد، چاپ اول، دمشق: دارالفکر، ۱۹۸۷ م.
۳۴. -، فلاند الجمان، تحقیق: ابراهیم ایبیری، ۱ جلد، بیروت: دارالکتاب، چاپ دوم، ۱۴۰۲ ق.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۸ جلد، تهران: دارالکتب الإسلامی، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۳۶. مجلسی اول، محمدتقی، روض المتقین، ۱۳ جلد، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، چاپ دوم، ۱۴۰۶ ق.
۳۷. مسعودی بغدادی، علی بن حسین، مروج الذهب، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، ۲ جلد، بیروت: دارالمعرف، ۱۴۰۳ ق.
۳۸. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد، ترجمه و شرح: محمدباقر ساعدی خراسانی، ۱ جلد، تهران: اسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۷۶ ش.
۳۹. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی (فهرست أسماء مصنفی الشیع)، ۱ جلد، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ ق.
۴۰. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، ۱۸ جلد، بیروت: مؤسسه آل البيت:، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.

۴۱. واردی، سید تقی، پیشوای صالحان، ۱ جلد، قم: دارالکتب، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.

۴۲. واقدی، محمد بن عمر، الردّ مع نبذ من فتوح العراق، تحقیق: یحییٰ جبور، یک جلد، بیروت: دارالغرب الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.

۴۳. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق: مارسدن جونز، ۲ جلد، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۴ ق.

۴۴. یاقوت حموی، معجم الادباء، ۲۰ جلد (نرم افزار المکتب الشامل).

روح الله توحیدی نیا

تأیید و تقویت روایان عثمانی، مذهب توسط امویان، سبب جعل برخی روایات و تحریف گزارش ها شد. این اقدام، علاوه بر ترویج مذهب عثمانی، تأثیر به سزایی در ترسیم شخصیت اهل بیت: به دنبال داشت. در مقاله حاضر، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، ابتدا شاخصه های مذهب عثمانی تبیین می شود و سپس برخی از گزارش های پر تکرار ایشان در سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بررسی قرار می گردد. نتیجه حاصله آن که این اخبار بر اساس حوادث و رخداد های بعدی زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ساخته شده که مهم ترین موضوع آن صلح بوده، تا تأکید نماید که پذیرش صلح، هماهنگ با دیگر رفتار های ایشان بوده است. هم چنین نظریه سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همچون خلیفه دوم ترسیم می شود که معتقد بود خلافت و نبوت در یک خاندان جمع نمی شود. نمونه تأثیر روایات عثمانی را در تاریخ نگاری شرق شناسان می توان دید.

واژگان کلیدی: سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، شاخصه های مذهب عثمانی، روایان عثمانی مذهب.

در دهه چهارم قمری و به دنبال مواضع امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در مقابل طرف داران عثمان، دو شاخه علوی و عثمانی پدید آمد. تلاش معاویه در جذب زبیریان، سبب شد تا وی رهبر بلامنازع عثمانی مذهبان گردد.^(۱) مسلمانان در این دوره توجه ویژه ای به نظر اقوال صحابه و تابعین داشتند. از این رو، جعل و تحریف از مهم ترین ابزار گسترش و نهادینه کردن یک اندیشه در جامعه بود. اولین جریان فعال در این حوزه را می توان جریان مذهبی - سیاسی راویان عثمانی مذهب دانست که در جهت اندیشه امویان، به جعل اخبار مبادرت ورزیدند.^(۲) حضور گسترده آنان در مراکز علمی جامعه اسلامی^(۳)

و برخورداری از مقبولیت اجتماعی،

ص: ۴۴۸

۱- (۱). ابراهیم بن محمد ثقفی، الغارات، ج ۲، ص ۴۴۶؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۵۰۷.

۲- (۲). معاویه دستور داد فضایی را برای صحابه و خودش، در مقابل امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) جعل نمایند (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۴۵) تا بدین وسیله مردم را از ایشان روی گردان نماید (ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۳۸۹؛ مزی، تهذیب الکمال، ج ۲۰، ص ۳۹۴) یا در جهت تخریب علویان، چهارصد هزار درهم به مغیره بن شعبه داد تا از پیامبر روایت کند که آیه (ومن الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضاه الله) درباره ابن ملجم نازل شده است. (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۷۳).

۳- (۳). برخی از مهم ترین راویان و گزارش گران عثمانی مذهب حاضر در مراکز علمی جامعه اسلامی (نک: رضایی اصفهانی، دروغ پردازان در حوزه حدیث اهل سنت، ص ۹۵ به بعد؛ هدایت پناه، زبیریان و تدوین سیره نبوی، ص ۲۰-۷۵) عبارت اند از: الف) حوزه مدینه، در بین صحابه: از عایشه (م ۵۸)، ابوهریره (م ۵۹)، عبدالله بن عمر (م ۷۳) و در میان تابعین: سعید بن مسیب (م ۹۴)، عروه بن زبیر (م ۹۵)، عبیدالله بن عبدالله بن عقبه (م ۹۹)، خارجه بن زید بن ثابت (م ۱۰۰)، قاسم بن محمد بن ابی بکر (م ۱۰۶)، سالم بن عبدالله بن عمر (م ۱۰۶)، سلیمان بن یسار (م ۱۰۷) و محمد بن مسلم شهاب زهری (م ۱۲۴). ب) در حوزه بصره، در بین صحابه: انس بن مالک (م ۹۳) و شاگردان او از جمله: محمد بن سیرین (م ۱۱۰)، مکحول شامی (م ۱۱۴)، قتاده بصری (م ۱۱۷) و از میان تابعین: مطرف بن عبدالله (م ۹۵)، مسلم بن یسار (م ۱۰۱) و حسن بصری (م ۱۱۰). ج) در حوزه کوفه: مسروق بن اجدع (م ۶۳)، شقیق بن سلمه (م ۸۲)، قیس بن ابی حازم (م ۹۸)، شعبی (م ۱۰۴) و ابومسلمه مخزومی (م ۱۳۲). د) در حوزه شام: رجاء بن حیاه (م ۱۱۲) و اسحاق بن راهویه (م ۲۳۸).

موفقیت آن‌ها را به دنبال داشت.

مطالعه تاریخ‌نگاری جریان عثمانی مذهب درباره اهل بیت؛ نشان می‌دهد که ایشان رویکرد متفاوتی به زندگانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و به خصوص سیره سیاسی ایشان داشتند. آنچه پژوهش را در بررسی نقش جریان عثمانی در تدوین سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مهم می‌نماید، آن است، که بسیاری از اخبار شفاهی و گزارش‌های مکتوب در مورد آن حضرت، در قرون نخستین و توسط این جریان تدوین یافته است. علاوه بر این که بعدها بخش وسیعی از تاریخ‌نگاری‌ها در مواجهه با این اخبار، آن‌ها را پذیرفته و حتی مشهور شمرده‌اند.

نگارنده با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر شواهد، نخست شاخصه‌های مذهب عثمانی را برشمرده، سپس با بررسی برخی روایات پرتکرار راویان عثمانی مذهب، حضور چشم‌گیر این شاخصه‌ها را در ترسیم سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تبیین می‌نماید.

شاخصه‌های فکری مذهب عثمانی

اشاره

«عثمانیه» همچون بسیاری از فرقه‌های اسلامی که در سده‌های نخست شکل گرفته‌اند، اصول مشخص و سازمان‌دهی منظمی ندارند. از این رو، معرفی ایشان در یک تعریف مفهومی نمی‌گنجد. علاوه بر آن که وجود شدت و ضعف در اندیشه سران و هواداران آن‌ها بر این امر تأکید می‌نماید. ایشان در کم‌ترین صورت، خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نمی‌پذیرفتند و گونه‌های افراطی با عنوان ناصبی، تا توهین به اهل بیت: پیش می‌رفتند.

(۱) به نظر می‌رسد شناخت عثمانیه در گرو

ص: ۴۴۹

۱. مظلومیت عثمان و لزوم قصاص قاتلان وی

عایشه، بلافاصله پس از شنیدن خبر بیعت مردم با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، اعلام نمود که عثمان مظلومانه کشته شد؛^(۱) تا آغازگر یک جریان تبلیغاتی و هوادارانه با محوریت عثمان باشد. بعدها معاویه نیز در جنگ صفین، همین روش را پیش گرفت.^(۲) سروده ایمن بن خریم اسدی، حاکی از آن است که هشتاد هزار نفر در صفین با همین تفکر به یاری معاویه شتافتند.^(۳) از این رو، شعار عمومی در نبرد جمل و صفین «یالثارات عثمان» بوده است.^(۴) در این عصر، عثمان نزد مسلمانان جایگاه ویژه ای یافت تا آن جا که مردم برخی شهرها، به وی منتسب می شدند و یا بسیاری افراد خود را از هواداران او معرفی می کردند.^(۵) باورها بر آن بود که عثمان، خلیفه بر حق مسلمانان بود و عده ای از شورشیان به او هجوم آوردند. و^(۶)

قاتلان خلیفه باید مجازات شوند.

(۷)

ص: ۴۵۰

۱- (۱). مفید، الجمل، ص ۱۲۱.

۲- (۲). وی در نامه ای به امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بر این مطلب تأکید می کند (ابن شبه نمیری، تاریخ المدینه، ص ۱۲۵۵؛ ابراهیم بن محمد الثقفی، الغارات، ص ۲۰۲).

۳- (۳). «ثمانین الفا دین عثمان دینهم؛ کتاب فیها جبرئیل یقودها» (نصر بن مزاحم، وقعه صفین، ص ۵۵۵؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۲۸ ص ۲۶۲؛ ذهبی، تاریخ اسلام، ج ۶ ص ۱۰۹).

۴- (۴). نصر بن مزاحم، وقعه صفین، ص ۳۳۲؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲ ص ۲۳۱.

۵- (۵). برای نمونه یونس بن خباب به اهل بصره می گوید: «شما همان کسانی هستید که عثمان را دوست می دارید.» (عقیلی، الضعفاء الکبیر، ج ۴ ص ۴۵۸).

۶- (۶). طبری، تاریخ طبری، ج ۳ ص ۴۶۹.

۷- (۷). انساب الاشراف، ج ۲ ص ۲۷۷ و ۲۸۹ و ۳۰۲.

۲. نقش مؤثر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در قتل عثمان

به عقیده عثمانی مذهبیان، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در این شورش نقش داشته اند؛ یعنی آن حضرت با شورشیان هم کاری کرده و یا مخفیانه ایشان را رهبری نموده است. (۱) این عقیده به سبب حضور امام در مدینه، برای بسیاری پذیرفتنی بود. تبلیغات وسیعی نیز برای القای این باور در عموم مسلمانان به کار گرفته شد؛ از جمله سروده های حسان بن ثابت، که به آن تأکید می کردند. (۲) هم چنین راویان عثمانی مذهب، به مناسبت های گوناگون از گزارش هایی بهره می بردند که پیش از آن نقل نشده بود. (۳) البته حضور برخی سران مخالف عثمان، در جمع بیعت کنندگان با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، دستاویز مناسبی برای گفتمان عثمانیه و رواج این باور محسوب می شد. (۴)

۳. نامشروع بودن خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

از دیگر باورهای عثمانیه، آن است که خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارای مشروعیت نیست؛ زیرا به نظر مسلمانان شام و بصره، صحابه دیگر پیامبر (ص) چون معاویه شایسته خلافت هستند و حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نباید با بیعت عده ای از مسلمانان،

خود را خلیفه بداند. (۵)

بررسی گفتار عثمانی مذهبیان از عمومی بودن این باور خبر می دهد. رواج این

ص: ۴۵۱

۱- (۱). دست کم این عقیده وجود دارد که امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با سکوت و کناره گیری خود، اسباب شورش را پدید آورده است! (نک: عدنان محمد ملحم، المورخون العرب و الفتنة الكبرى، ص ۱۳۰-۱۴۷).

۲- (۲). طبری، تاریخ طبری، ج ۳ ص ۴۴۹؛ مفید، الجمل، ص ۲۱۰-۲۱۱ و ۲۱۸.

۳- (۳). مفید، الجمل، ص ۲۰۷-۲۲۲.

۴- (۴). جاحظ در این باره توضیحاتی داده که توسط شیخ مفید پاسخ داده می شود (نک: الجمل ۲۰۴-۲۰۶).

۵- (۵). افرادی چون زید بن ثابت و قیس بن ابی حازم، (بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۱ ص ۴۶۷).

باور، سبب شد تا هیچ گاه نام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به عنوان خلیفه ذکر

نکنند.^(۱) از طرفی، برخی از صحابه که از اولین بیعت کنندگان با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بودند، ادعا نمودند که بیعت ایشان از روی اکراه و اجبار صورت گرفته است.^(۲) در مجموع، نظر عثمانیه در زمان خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آن بود که وی باید خود را خلع کند تا خلیفه از طریق شورا انتخاب شود.^(۳) بعدها نیز ایشان بر موضع خود تأکید کردند و اندیشه علویان را مبنی بر این که آن حضرت از طرف پیامبر (ص) انتخاب شده، انکار نموده، اعلام کردند که پیامبر (ص) کسی را انتخاب نکرده که فاقد شرایط لازم را برای خلافت باشد.^(۴)

۴. افضلیت ابوبکر و عمر در بین صحابه

پس از دوره کوتاهی که پیکره نخستین مذهب عثمانی شکل گرفت، گفت‌وگو عثمانیه بر افضلیت ابوبکر و عمر تمرکز نمود و دامن زدن به موضوعات اختلافی میان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و شیخین، از قبیل آن که امام خلافت آن دو را به رسمیت

نشناخت، از مهم ترین اقدامات ایشان بود. مهم ترین شاهد این تقابل را می توان در کتاب العثمانیه نوشته جاحظ (م ۲۵۵) مشاهده کرد. این کتاب، نشان دهنده

ص: ۴۵۲

۱- (۱). برای نمونه: معمر بن راشد و هشام بن حسان که می گفتند ابوبکر، عمر و عثمان و سپس ساکت می شدند. (ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۸، ص ۳۶۳). عده ای نیز تنها نام سه نفر را می آوردند و به گفتار عبدالله بن عمر استناد می کردند که می گفت: «ما در زمان عمر تفضیل را چنین می دانستیم. ابوبکر، عمر، عثمان و سپس ساکت می شدیم.» (بخاری، صحیح بخاری، ج ۴ ص ۲۹۱ و ۲۰۳؛ ابی داوود سجستانی، سنن ابی داوود، ج ۲، ص ۳۹۷)، زهری نیز نقل می کند: «ما تنها از سه نفر یاد می کردیم.» (دارقطنی، العلل، ج ۶ ص ۲۲۶؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۶ ص ۳۰۶).

۲- (۲). جاحظ، العثمانیه، ص ۴۲.

۳- (۳). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲ ص ۲۶۶.

۴- (۴). جاحظ، العثمانیه، ص ۸.

صف بندی فضای عمومی جامعه اسلامی در برابر علویان است.

نکته مهم آن که عمده مباحث جاحظ در العثمانیه، به اثبات افضل بودن ابوبکر بر حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) اختصاص یافته (۱) و به ندرت نامی از عثمان برده می شود. محوریت بحث های او را می توان در عبارت «فلیس لعلی موقف الا و لابی بکر افضل منه» (۲) خلاصه نمود.

۵. مقدم بودن عثمان بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

عثمانی مذهببان در هنگام شمارش صحابه، هیچ گاه از برتری عثمان بر امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عدول نمی کردند و این را از جمله نقاط تمایز خود در مقابل علویان می دانستند. (۳) برای نمونه در گزارشی، فردی در حضور محمد بن عبید طنافسی که فردی عثمانی مذهب (م ۲۰۴) نام امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در شمار خلفا و پیش از عثمان ذکر می کند. محمد خشمگین شده، گفتار او را مساوی با توهین به پیامبر خدا (ص) می شمارد. (۴)

۶. حقانیت سران جمل

علاوه بر دیدگاه حاکم بر جامعه اسلامی مبنی بر میرا بودن صحابه از هر گونه خطا و اشتباه، حضور عایشه به عنوان ام المؤمنین در کنار صحابه ای چون طلحه و زبیر، سبب شد تا عثمانیه حمایت از ایشان را به عنوان یکی از باورهای خود

قبول نمایند و در مقابل علویان که مخالفان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را در جمل خارجی از دین می دانستند، موضعی شفاف از خود نشان دهند. از این رو،

تأکید می کردند که

ص: ۴۵۳

۱- (۱). برای نمونه نک: جاحظ، العثمانیه، ص ۳، ۸، ۴۱، ۴۹، ۷۳، ۱۴۳، ۲۰۲، ۲۲۲ و ۲۴۹.

۲- (۲). همان، ص ۴۲.

۳- (۳). ابن حبان، الثقات، ج ۱ ص ۱۰۸؛ ابن حجر، فتح الباری، ج ۶ ص ۱۳۲ و ج ۱۲ ص ۲۷۱.

۴- (۴). سمعانی، الانساب، ص ۴ ص ۷۴.

حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) حق نداشتند با اصحاب جمل بچنگند؛ زیرا عایشه، طلحه و زبیر، تنها به دنبال دستگیری و مجازات قاتلان خلیفه مظلوم بوده اند.^(۱)

۷. موضع گیری مثبت نسبت به حکومت اموی

امویان، مذهب عثمانی را مناسب ترین اندیشه برای اشراف بر فضای موجود و ثبات خود می دیدند. از این رو علاوه بر جهت دهی فکری به راویان عثمانی مذهب، از فعالیت های ایشان به هر صورت قدردانی و حمایت می کردند. در جهت همین تعامل، اخبار و اشعار بسیاری در مدح حکومت ترویج شد و تبلیغات در دفاع از حکومت و لزوم فرمان برداری از سران و والیان حکومت، باوری عمومی را پدید آورد.

۸. معرفی دوران حکومت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به دوران فتنه

بسیاری از سران عثمانیه - چه در دوره خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و چه بعدها که به مناظره و ردیه نویسی علیه علویان روی آوردند - اعلام می نمودند که دوران حکومت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) (۳۵-۴۰ ق)، دوران فتنه است.^(۲) و مسلمانان نایست با حمایت از ایشان دست به خون صحابه می بردند و سبب قتل عام مسلمانان می شدند. از این رو، درباره اهل حدیث قرن سوم این گونه روایت شده است که: «یزعمون ان ولایته کانت فتنه».

(۳)

روایات همسوبا شاخصه های عثمانی

اشاره

جعل و تحریف راویان عثمانی مذهب را می توان در دو محور دانست:

ص: ۴۵۴

۱- (۱). جاحظ، العثمانیه، ص ۱۱.

۲- (۲). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۹؛ مفید، الجمل، ص ۹۵ و ۲۵۲.

۳- (۳). ناشی اکبر، مسائل الامامه، ص ۶۵.

می پردازد.

محور دوم شامل مواردی است که به صورت غیرمستقیم بوده، با هدف هماهنگ نمودن رفتار صحابه و نزدیکان پیامبر (ص) با تفکرات مذهب عثمانی، ساخته شده است.

جعل روایات درباره سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) غالباً در دسته دوم قرار می گیرد. لذا به این اخبار، به دلیل کوشش جاعلان بر هم زیستی روایاتشان با گزارش های هم زمان، بیش تر توجه شده و در منابع تاریخی و حدیثی گسترش یافته؛ تا آن جا که بسیاری از منابع شیعی نیز بدون توجه به رویکرد راویان، احادیث ایشان را

نقل می کردند و توجه می نمودند. ارزیابی عملکرد راویان عثمانی مذهب در ترسیم سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نشان می دهد که آن ها تنها مواردی را نقل و تبیین

ص: ۴۵۵

۱- (۱). چنان که در مدح عثمان از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نقل نمودند که ایشان فرمود: «هرکس از عثمان بیزار می شود، از ایمان بیزار می شود». (ابن جوزی، الموضوعات، ج ۱، ص ۲۴۸) یا از رسول اکرم (ص) نقل نمودند: «خدا فرموده است که افراد مورد اطمینان در نزد من سه نفرند: من، جبرئیل و معاویه». (ابن حبان، کتاب المجروحین، ج ۱، ص ۱۴۵)

۲- (۲). از جمله: پیامبر (ص) فرمود: «علی و عباس به دین من نخواهند مرد و یا اگر می خواهی به دوزخیان بنگری به ایشان بنگر». (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۶۳) یا به ایشان تهمت حسدورزی به خلفا می زدند (نصر بن مزاحم، وقعه صفین، ص ۸۷).

۳- (۳). برای نمونه نک: روایات مقابله که فضایل مشهور امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای خلفا به کار گرفته می شد. هم چون: «ابوبکر و عمر نسبت به من مانند هارون به موسی هستند». (بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۳۸۳؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۳۰، ص ۶۰) در حالی که فضیلتی مشهور برای امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است (بخاری، صحیح بخاری، ج ۴، ص ۲۰۸؛ مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۷، ص ۱۲۰؛ محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۳؛ ترمذی، سنن ترمذی، ج ۵، ص ۳۰۲؛ احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۱، ص ۱۷۰) یا از رسول خدا نقل نمودند که «برای هر امتی دوستی از امتش است و دوست من عثمان است». (بخاری، صحیح بخاری، ج ۱، ص ۱۲۰؛ احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۱۷۰)، در حالی که ابن ابی الحدید (شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۴۹) و ذهبی (میزان الاعتدال، ج ۱ ص ۲۰۱) آن را به دلیل ساخته شدن در برابر حدیث برادری حضرت رسول (ص) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) باطل می دانند.

نموده اند که با باورهائشان همسو باشد و ضربه ای به عقایدشان وارد نسازد. از این رو، بسیاری از مواد تاریخی مشهور در سیره نگاری امام حسن

(عَلَيْهِ السَّلَامُ) را انکار کرده و یا در تاریخ نگاری مسکوت گذاشته اند. در ادامه، به تعدادی از روایات همسو با شاخصه های مذهب عثمانی با موضوع سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پرداخته می شود:

۱. پیش بینی صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) توسط پیامبر (ص)

در رویکرد عثمانی مذهبیان به صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ایشان گریزی از صلح نداشته و بلافاصله پس از بیعت مردم، قصد برقراری صلح با معاویه را نموده اند. معروف ترین حدیث نقل شده درباره صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، روایتی از پیامبر اکرم (ص) است که می فرمایند:

ابنِ هَذَا سَيِّدٍ وَلَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَصْلِحَ عَلِيَّ يَدِيهِ بَيْنَ فِئَتَيْنِ عَظِيمَتَيْنِ مِنَ الْمُسْلِمَانِ؛^(۱)

این فرزندم سید است و خداوند به وسیله او، بین دو گروه بزرگ از مسلمانان آشتی برقرار می سازد.

این حدیث، پیش گویی پیامبر (ص) از صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) است که در بیش تر منابع حدیثی اهل سنت از جمله در چهار کتاب از مجموعه صحاح سته آمده است.^(۲)

بررسی اسناد روایت، نشان می دهد که یکی از طرق آن، یعنی طریق

حسن بصری از ابوبکر، بسیار پرتکرار و پر دامنه بوده و در بیش تر منابع روایت به

ص: ۴۵۶

۱- (۱). احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۵، ص ۴۹.

۲- (۲). احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۵، ص ۳۷ و ۴۴ و ۴۹؛ بخاری، صحیح بخاری، ج ۳ ص ۱۸۴ و ج ۴ ص ۱۸۴ و ج ۸ ص ۹۹؛ ترمذی، سنن ترمذی، ج ۵، ص ۳۲۳؛ نسائی، سنن نسائی، ج ۳ ص ۱۰۷.

اما صورت های دیگر حدیث که از جابر بن عبدالله، کثیر بن سلمه و ابن عباس نقل گردیده، سندی غریب، نامطلوب و یا مرسل دارد.(۲) هم چنین نقل های اخیر به صورت محدود در منابع ذکر شده است. نقل کننده این روایت، ابی بکره (م ۵۳)، از کسانی است که در جنگ های امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) شرکت نکرد و دوران خلافت امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را فتنه نامید.(۳)

هم چنین حسن بصری (م ۱۱۰) که ناقل خیر در تمامی منابع از ابی بکره است، علاوه بر آن که رویکرد عثمانی دارد، از جمله کسانی است که قیام علیه حکومت را مخالفت با اسلام می داند.

این روایت دارای سه بخش اساسی و جدا از هم است: بخش اول، به فرزندی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای پیامبر (ص) و سیادت وی اشاره می کند و به نظر می رسد بخش اصلی و اصیل روایت باشد؛ زیرا این بخش در روایتی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز نقل

ص: ۴۵۷

- ۱- (۱) . گسترده گی احادیث همسو با شاخصه های عثمانی مذهبان بسیار وسیع است. برای نمونه، فهرستی از نویسندگان و منابع این حدیث تا ابتدای قرن پنجم درج می گردد: سلیمان بن داوود، مسند ابی داوود طیالسی (م ۲۰۴)؛ عبدالرزاق صنعانی، المصنف (م ۲۱۱)؛ عبدالله بن زبیر حمیدی، مسند حمیدی (م ۲۱۹)؛ علی بن جعد، مسند ابن الجعد (م ۲۳۰)؛ ابن ابی شیبه، المصنف (م ۲۳۵)؛ اسحاق بن راهویه، مسند ابن راهویه (م ۲۳۸)؛ احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل (م ۲۴۱) به پنج طریق فرعی؛ بخاری، صحیح بخاری (م ۲۵۶) به پنج طریق فرعی؛ عجلی، معرفه الثقات (م ۲۶۱)؛ ابن اشعث سجستانی، سنن ابی داود سجستانی (م ۲۷۵) به دو طریق فرعی؛ ترمذی، سنن الترمذی (م ۲۷۹)؛ نسائی، سنن نسائی (م ۳۰۳) به چهار طریق فرعی؛ محمد بن احمد دولابی، الذریه الطاهره (م ۳۱۰)؛ ابن حبان، صحیح ابن حبان (م ۳۵۴)؛ طبرانی، المعجم الکبیر (م ۳۶۰) به ده طریق فرعی؛ ابن عدی، الکامل (م ۳۶۵)؛ حاکم نیشابوری، مستدرک (م ۴۰۵) به دو طریق فرعی.
- ۲- (۲) . حدیث جابر (م ۷۸) نسبت به حدیث ابوبکره، سندی غریب و نامطلوب دارد (نک: طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۳۵) و محدثانی چون بزار اعتنایی به آن نکرده اند. حدیث کثیر بن سلمه (م ۸۳) و عبدالله بن عباس (م ۶۸) نیز از طریق مرسل روایت می شود (نک: محمد بن جریر طبری، دلائل الامامه، ص ۱۶۵ و ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب ج ۳، ص ۱۸۵).
- ۳- (۳) . مفید، الجمل، ص ۲۷۹؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۵ ص ۳۴۱.

. علاوه بر آن که بسیاری از منابع تنها همین بخش را

ذکر آورده اند (۲).

بررسی ها نشان می دهد بخش های دیگر که شامل پیش گویی صلح و ترسیم جایگاه دو سپاه است، از موارد افزوده و الحاقی است که بیش تر برای بهره برداری سپاه معاویه شکل گرفته، زیرا در آن صورت صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عنوان یک فضیلت برای ایشان خواهد بود. هم چنین معاویه و طرف داران وی، بخش بزرگی از مسلمانان را تشکیل داده و جامعه، صلح را امری گریزناپذیر برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تلقی می کردند.

از طرفی اگر چنین حدیثی با این مضامین مشهور بوده، امام باید خود پیشگام صلح می شدند، و حال آن که بر اساس گزارش های تاریخی، معاویه به هر ترفندی درصدد برقراری صلح بود. ضمن آن که امام نباید برای برقراری صلح با معاویه از سوی حامیان خود دچار مشکل می شدند؛ زیرا اگر پیامبر چنین پیش گویی فرموده بودند، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می توانستند به استناد همین سخن رسول خدا (ص)، اقدام خویش را مشروع نشان دهند. اما در سخنان امام در حوادث مربوط به صلح، به چنین حدیثی استناد نشده و حال آن که امام از طرف باران نزدیک خود در فشار بودند.

۲. پیش قدم بودن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در اقدام به صلح

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هدف خود را از صلح، مصالح امت اسلامی اعلام فرمودند، لذا تفاوتی ندارد که پیشنهاد صلح از سوی چه کسی طرح گردد؛ اما گزارش هایی

ص: ۴۵۸

-
- ۱- (۱). محمد بن ابراهیم نعمانی، کتاب الغیبه، ص ۲۲۲؛ طوسی، الغیبه، ص ۱۹۰؛ ابن بطریق، العمده، ص ۴۳۷؛ سید بن طاووس، الطرائف فی معرفه مذاهب الطوائف، ص ۱۷۷، ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۱، ص ۳۱۳.
- ۲- (۲). عقیلی، الضعفاء ج ۳، ص ۲۲۵؛ عبدالله بن حبان، طبقات المحدثین باصبهان، ج ۱، ص ۴۱۹؛ حافظ اصفهانی، ذکر اخبار اصبهان، ج ۱، ص ۲۹۱؛ بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۱ ص ۳۶۳؛ طبرسی، تفسیر جوامع الجامع ج ۳، ص ۸۵۷.

قصد دارند تا با دامن زدن به این امر، سیره متفاوتی را برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به نمایش گذارند. ابن قتیبه (م ۲۷۶) در گزارش خود، پس از

اشاره به بیعت عمومی با امام، تصریح می کند که ایشان نامه ای به معاویه نوشته، خود را از خلافت خلع نمودند و آن را به وی واگذار کردند.^(۱) هم چنین طبری (م ۳۱۰) می گوید که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هرگز اندیشه نبرد در برابر معاویه را نداشتند و از این رو تلاش کردند تا هرچه می خواهند، از معاویه برای خود دریافت کنند و با او در یک جماعت وارد شوند.^(۲)

این گزارش از محمد بن شهاب زهري، عثمانی مذهب (م ۱۲۴)، نقل شده است. ضمن این که گزارش او کاملاً با نظر بسیاری از تاریخ نگاران معارض است. از طرفی پذیرش خبر فوق، این پیامد مهم را به دنبال خواهد داشت که کنار آمدن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه درحالی که امکان نبرد با وی وجود داشت، مساوی با تخطئه روش امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در جنگ با شامیان است. هدفی که عثمانیه در زوایای پنهان احادیث صلح به دنبال آن بودند.

۳. وجود اختلافات فکری بین امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از پدرشان به عنوان پیشوای بر حق مسلمانان یاد می کردند و

^(۳) خلافت را پس از ایشان، حق خود می دانستند.^(۴) هم چنین دستورهای پدر را در نبردها اطاعت می کردند و مخالفان امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را نهی می نمودند.^(۵)

این ها و

ص: ۴۵۹

۱- (۱). ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲- (۲). طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۵۸.

۳- (۳). مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۳۲؛ مفید، امالی، ص ۳۴۹؛ طوسی، امالی، ج ۱، ص ۱۲۱.

۴- (۴). ابن اعثم، الفتح، ج ۴ ص ۱۵۱؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۳۲؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۵۵؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب ج ۴ ص ۳۱.

۵- (۵). فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، ص ۸۰؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۹۸.

بسیاری اخبار دیگر، از جمله مواردی است که راویان عثمانی به آن اشاره نکرده اند، و در مقابل، اخباری را مبنی بر اختلافات ایشان و امام علی

(عَلِيهِ السَّلَامُ) آورده اند. از مشهورترین این اخبار، گزارش طارق بن شهاب (م ۸۳) است. مطابق با این خبر، امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ)، لزوم خروج پدرش از مدینه، پیش از قتل عثمان را به امام علی (عَلِيهِ السَّلَامُ) یادآوری و او را به نوعی بازخواست و توبیخ می نماید. (۱)

هم چنین نقل شده که امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) پیش از نبرد جمل، اقدام پدرش را بیهوده خواند و نگرانی خود را نسبت به کشته شدن وی در این نبرد بی فایده اعلام نمود. (۲) مورد سوم، گزارش مدائنی (م ۲۲۵) است. طبق گزارش او، امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) مستقیماً پدرش را به دلیل موضع نادرست وی و نبرد با اصحاب جمل توبیخ نموده، (۳) کشته شدن مسلمانان را به وی گوش زد می کند. به عقیده عثمانیه، امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) هیچ گاه با رضایت قلبی در جنگ ها همراه پدر حاضر نمی شدند؛ ازاین رو، وی در کشتار مسلمانان نقشی نداشته است. (۴)

۴. وجود اختلاف ظاهری در امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلِيهِ السَّلَامُ)

راویان عثمانی مذهب، تأکید فراوانی بر شباهت ظاهری امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) با پیامبر (ص) دارند و عمده روایات درباره این موضوع را ایشان مطرح کرده اند. بیش تر منابع شیعی و سنی نیز بدون در نظر گرفتن دلیل وضع آن، به ذکر این اخبار مبادرت ورزیده اند. عثمانیه برآنند که امام حسن (عَلِيهِ السَّلَامُ) شباهتی با پیامبر (ص) داشت که امام حسین (عَلِيهِ السَّلَامُ) نداشت. از جمله این روایات، خبر خالد بن معدان (م

ص: ۴۶۰

۱- (۱). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۱۷. هم چنین طبری نقل مشابه دارد (تاریخ طبری ج ۴، ص ۴۵۸).

۲- (۲). بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۳۶.

۳- (۳). «و قال علی لابنه الحسن - و رآه يتوضأ: أسبغ الوضوء. فقال: قد قتلتم أمس رجلا كان يسبغ الوضوء. فقال علی: لقد أطل الله حزنك علی عثمان» (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۱).

۴- (۴). عبدالوهاب عبدالسلام، الامام الحسن و عام الجماعه، ص ۴۵-۶۴.

مطابق این

خبر، پیامبر (ص) امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از خود می‌داند و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به پدرش منسوب می‌کند. (۲) مطابق اولین نقل در مسند احمد بن حنبل (م ۲۴۱)، این روایت در حضور معاویه طرح گردیده؛ اما منابع بعدی تنها عبارت «هذا منی و حسین من علی» را آورده‌اند. (۳)

در حدیثی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آورده‌اند: «حسن در بالانته و حسین در پایین تنه شبیه پیامبر (ص) هستند!» (۴) در گزارشی دیگر، ابوبکر در حضور امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شبیه به پیامبر (ص) می‌داند و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را به پدرش منتسب می‌نماید. (۵) همین بیان، در حدیثی دیگر از حضرت فاطمه (س) نقل می‌شود. (۶)

محتوای احادیث با نقل افراد متعدد شهرت یافت و جامعه آن را پذیرفت؛ اما در حقیقت این شائبه را ایجاد کرد که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فردی متفاوت و نزدیک تر به پیامبر (ص) است.

از همین موارد، گزارشی است که مطابق با آن، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) پس از متولد شدن امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قصد داشتند وی را «حرب» بنامند؛ اما پیامبر (ص) مخالفت نمود، او را «حسن» نامید؛ (۷)

درحالی که بنا بر روایات صحیح، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) هنگام

ص: ۴۶۱

-
- ۱- (۱). ابن حجر، تهذیب التهذیب، ج ۳ ص ۱۰۲.
 - ۲- (۲). احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۴ ص ۱۳۲.
 - ۳- (۳). برای نمونه نک: ابن اشعث سجستانی، سنن ابی داوود، ج ۲، ص ۲۷۵؛ طبرانی، تاریخ الصغیر، ج ۱ ص ۱۳۷؛ طبرانی، معجم الکبیر، ج ۳ ص ۴۳، ج ۲ ص ۲۰، ص ۲۶۹؛ طبرانی، مسند شامین، ج ۲ ص ۱۷۰، ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۵۸.
 - ۴- (۴). احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۱۰۸.
 - ۵- (۵). ابویعلی موصلی، مسند ابی یعلی، ج ۱، ص ۴۱.
 - ۶- (۶). با صورت های مختلف نقل گردیده است؛ برای نمونه: «کانت فاطمه تنقر الحسن بن علی وتقول: بأبی شبه النبی لیس شیءا بعلی» (احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۶، ص ۲۸۳؛ طبرانی، ترجمه الامام الحسن، ص ۲۲، هبشی، مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۱۷۶).
 - ۷- (۷). طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۹۶؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۴؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۳ ص ۲۴۷؛ ابن حجر، الاصابه، ج ۶، ص ۱۹۱.

۵. تفاوت اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

پی گیری این اختلافات، از چهره ظاهری، به سیره و سیاست ایشان در مقابل حکومت سرایت نمود و بر اندیشه متفاوت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با برادرش تأکید شد. در روایتی که تلاش می کند از درون و شخصیت این دو امام خبر دهد، پیامبر (ص) هیبت و سیادت خود را برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و در مقابل جرأت و شجاعت خود را نزد امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به ارث گذاشتند. (۱) محتوای این خبر، کاملاً با عملکرد سیاسی ایشان منطبق است. آنچه این روایت را بیش تر اهمیت می دهد، توسعه آن با صورت های متعدد است. (۲)

به نظر می رسد که هر یک از راویان با تغییر واژگان حدیث، از آن بهره برداری کرده اند.

درباره اختلاف این دو امام با یک دیگر، گزارش هایی موجود است، از جمله

حسن بصری (م ۱۱۰) می نویسد:

مردم پس از بیعت با حسن بن علی، او را بیش از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دوست می داشتند و اطاعت می نمودند. از این رو، به دستور وی برای مقابله با معاویه حرکت نمودند؛ اما امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قصد داشت صلح کند. از این رو تصمیم خود را با برادرش در میان گذاشت. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به مخالفت با وی پرداخته، و به وی

ص: ۴۶۲

۱- (۱). ضحاک، الاحاد و المثنائی، ج ۱، ص ۲۹۹.

۲- (۲). این روایت علاوه بر آن که در بسیاری از کتب اهل سنت راه یافته (از جمله: ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۳۰ ۲۲۹؛ ابن اثیر، أسد الغابه، ج ۵، ص ۴۶۷؛ مزی، تهذیب الکمال، ج ۶، ص ۴۰۰؛ ترجمه الإمام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۱۲۳ ۱۲۲)، با محتوای متفاوتی نیز ذکر گردیده است. برای نمونه: «أما الحسن فله هيبتي أشمس وأما حسين فله جرأتی وجودی» (طبرانی، المعجم الكبير، ج ۲۲، ص ۴۲۳). هم چنین این خبر در منابع شیعه با محتوایی متفاوت نقل می شود. برای نمونه: «أما الحسن فأنحله الهيبه والحلم، وأما الحسين فأنحله الجود والرحمه» (صندوق، الخصال، ص ۷۸)؛ «فكان الحسن مهيباً حليماً. والحسين (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نجداً جواداً». (قاضی نعمان مغربی، شرح الأخبار ج ۳، ص ۱۰۰-۱۰۱).

اهانت کرد. امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز ایشان را به حبس تهدید نمود.

(۱) مورد دیگر این که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از اندیشه برادرش درباره قیام ابراز ناراحتی نمود. (۲) از این رو، به او توصیه می کرد که تغییر روش دهد و از اعتماد به مردم کوفه و قیام با ایشان پرهیز نماید. (۳)

۶. ائتلاف و نزدیکی اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با امویان

در بین احادیث، مواردی به طرح نوعی ائتلاف و هم زیستی بین بنی امیه و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می پردازند. برای نمونه، حسنین (علیهمالسلام) به دستور امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) برای دفاع از خانه عثمان فرستاده شدند؛ اما روایات عثمانی مذهببان روی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تمرکز می کند و بر مقاومت و دفاع ایشان از عثمان تا پای جان و مجروحیت ایشان در این حادثه، تأکید می نماید. (۴)

درحالی که گزارش های متعدد، حاکی از آن است که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به فرمان پدر نزد عثمان حاضر شدند؛ اما

عثمان به یاری ایشان بی رغبت بود و حضرت را از خود طرد نمود. (۵)

در همین راستا، یاری رسانی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عثمان به عنوان یک فضیلت برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) طرح شده و در منابع توسعه یافته است. ابن عبدالبر (م ۴۶۳) در گزارشی، حوادث کشته شدن عثمان را

ص: ۴۶۳

۱- (۱). بلاذری، انساب الاشراف ج ۳ ص ۵۱.

۲- (۲). طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۶۹.

۳- (۳). برای نمونه، در گزارشی وی را از مردمان کوفه بر حذر می دارد: «فلا أعرفن ما استخفك سفهاء أهل الكوفة فأخرجوك (نک: ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۹۱)

۴- (۴). مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۴۵؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۱۸۸.

۵- (۵). برای نمونه: ۱. «قال له عثمان: انصرف فلست أريد قتالا ولا أمر به.» (بلاذری، انساب الاشراف ج ۵، ص ۵۶۹). ۲. «فقال له عثمان: ارجع يا بن أخي، اجلس في بيتك حتى يأتي الله بأمره» (ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، ج ۱، ص ۵۸). ۳. «فقال عثمان: لا ما أريد ذلك، لأني قد رأيت رسول الله (ص) في منامي فقال: يا عثمان، إن قاتلتهم نصرت عليهم، وإن لم تقاتلهم فإنك مفطر عندي، وإني قد أحببت الإفطار عند رسول الله (ص)، فسكت الحسن وانصرف إلى أبيه» (ابن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۲، ص ۴۲۳).

ذکر نموده و عملکرد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را با عبارت «كان من المبادرين إلى نصره عثمان و الذابين

عنه»^(۱)، تحسین برانگیز می شمارد.

از جمله موارد دیگر آن است که گزارش ها، سعی در تبرئه معاویه و نقش وی در شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دارند.^(۲) عثمانیه مسأله شهادت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با حمایت معاویه را انکار نموده، آن را اتهامی از طرف علویان می دانند؛^(۳) درحالی که توسط بسیاری از تاریخ نگاران نقش او را در این ماجرا تأیید کرده اند.^(۴) آن ها هم چنین از سفر امام به شام برای تأیید حکومت معاویه، استفاده و تأکید می کنند که این سفر بارها و با جواز معاویه انجام شده است.^(۵)

۷. شخصیت دنیاطلب و بی اعتنای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نسبت به حکومت

شخصیت فردی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در سخن عثمانی مذهبیان، فردی باتقوا، منزوی

و به دنبال برقراری آرامش و آسایش در بین مسلمانان نشان داده شده است. از این رو، برادرش را به جای قیام، به گام برداشتن در امور اخروی سفارش می فرماید.^(۶)

البته در مواردی نیز سعی شده تا با ترسیم شخصیتی دنیاطلب و لذت جو، حضرت را بی اعتنا به حکومت معرفی نمایند. برای نمونه، در گزارشی از امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را صاحب سفره و بزم

معرفی می کند.^(۷) یا در خبری

ص: ۴۶۴

۱- (۱). ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۵۸.

۲- (۲). همان، ص ۳۸۹.

۳- (۳). ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۸، ص ۴۲.

۴- (۴). از جمله: بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۴۰۴ و ج ۳ ص ۵۵؛ ابن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۴، ص ۳۱۸؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۴۲۷.

۵- (۵). عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۸۸؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۵.

۶- (۶). صالحی شامی، سبل الهدی و الرشاد، ج ۱۱، ص ۷۰.

۷- (۷). بلاذری، انساب الاشراف ج ۳، ص ۶؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۹۸.

دیگر، وی را فردی ناآگاه به امور نظامی معرفی می نماید.^(۱) هم چنین بعدها با رواج اخباری مبنی بر تعداد بالای همسران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و معروف بودن وی به مطلق، تلاش می کنند تا چهره ای دنیازده از امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نشان دهند. مدائنی از جمله راویان این خبر است که در بصره رشد یافت و گرایش عثمانی داشت. وی شمار همسران امام را هفتاد زن دانسته است.^(۲)

نقش روایات عثمانی در سیره نگاری شرق شناسان

تکرار اخبار و گزارش های عثمانی مذهبیان، تأثیر به سزایی در دیدگاه برخی تاریخ نگاران شرق شناس درباره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) داشته است. روایت ایشان از سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، نمونه ای است تا تأثیر اخبار عثمانی بر تاریخ نگاری اسلامی و منابع سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آشکار گردد. وچیا والیری، نویسنده «مدخل امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)» در دایره المعارف اسلام، می نویسد:

پیامبر (ص)، امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را از این که او را حرب بنامد، بازداشتند.

او تأکید می کند که امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در دوران خلفا، نقشی منفعل و غیرفعال

داشتند.^(۳) لامنس در کتاب فاطمه و دختران محمد (ص) می نویسد:

پافشاری یاران امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) سبب برانگیختگی وی شد که فردی عافیت طلب بود. وی پس از پدرش جز به تفاهم با معاویه نمی اندیشید و از همان ابتدا، به دنبال دست یابی به توافقی جامع بود.^(۴)

بروکلمان می نویسد:

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مرد رزم نبود؛ زیرا از این که با لشکریانش به دشمن حمله

ص: ۴۶۵

۱- (۱). ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۱، ص ۲۹۸.

۲- (۲). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶ ص ۲۲.

۳- (۳). محمود تقی زاده داوری، تصویر امامان شیعه، ص ۹۷-۱۰۸.

۴- (۴). هاشم معروف حسینی، الاثمه الاثنی عشر، ج ۱، ص ۵۴۲.

کند، خودداری ورزید. (۱)

ساکیس اندیشه امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را تنها در هوس رانی ایشان می دید؛ از این رو می نویسد:

سزاوار نیست تا وی را فرزند علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بخوانیم.

در نوشته دیگر، فیلپ حتی، با تأکید بر ناتوانی رهبری برای امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، معتقد است وی بیش تر از آن که برای حکومت و اداره کشور تلاش کند، به خوش گذرانی و عیاشی تمایل داشت. وی با تکیه بر شواهدی که برخی از آن ها ذکر گردید، چهره ای را برای دومین امام شیعیان ترسیم نموده که نه تنها مخالف با اخبار صحیح است، بلکه با عملکرد امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در یاری نمودن پدرش، گفتار ایشان با یارانش و محتوای نامه های ارسال شده حضرت به سوی معاویه هم خوانی ندارد.

نتیجه

سیره و عملکرد امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در روایت عثمانی مذهب، منطبق بر شاخصه های ایشان است. وجود گرایش عثمانی به معنای طرف داری از عثمان و حمایت از امویان و مقابله با اندیشه علویان، در بسیاری از راویان و تاریخ نگاران قرن های نخستین، سبب شد تا از ماجرای صلح امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بهره برداری ویژه ای صورت پذیرد. در تاریخ نگاری عثمانی، علاوه بر آن که مواضع سیاسی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به عثمان، نزدیک ترسیم شده، گویی بر نظریه عمر در جمع نشدن نبوت و خلافت در یک خاندان، تأکید می شود. هم چنین خط تفاوت شخصیت امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دوران کودکی به چشم می آید و در مراحل بعدی زندگانی ایشان در مواجهه با امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

خود را نشان می دهد. اخبار عثمانی مذهب، همگی بر اساس حوادث و رخدادهای زندگی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)

ص: ۴۶۶

ساخته شده که مهم ترین موضوع آن صلح بود تا تأکید نمایند که پذیرش صلح، هماهنگ با دیگر رفتارهای امام بوده است. رویکرد شرق شناسان در تدوین سیره امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) نیز حاکی از نقش مؤثر جریان عثمانی در این باره است.

منابع

۱. ابن ابی عاصم، عمرو (م ۲۸۷)، الآحاد و المثانی، تحقیق باسم فیصل احمد جوایره، دارالدرایه، ۱۴۱۱.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد (م ۶۳۰)، اسدالغابه، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵.
۳. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (م ۸۰۸)، تاریخ، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۴. ابن شبه نمیری، عمر (م ۲۶۲)، تاریخ المدینه المنوره، تحقیق حبیب محمود احمد، قم: دارالفکر، ۱۴۱۰.
۵. ابن ابی الحدید، عبدالحمید (م ۶۵۶)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸.
۶. ابن ابی شیبہ، عبدالله بن احمد (م ۲۳۵)، المصنف، تحقیق سعید محمد لحام، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹.
۷. ابن اثیر، عزالدین علی (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر، ۱۳۸۵.
۸. ابن اعثم، احمد (م ۳۱۴)، الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۱.
۹. ابن بطریق، یحیی بن حسن (م ۶۰۰)، العمده، قم: جماعه المدرسین، ۱۴۰۷.
۱۰. ابن جوزی، عبدالرحمان (م ۵۹۷)، الموضوعات، تحقیق عبدالرحمان محمد عثمان، مدینه: المکتبه السلفیه، ۱۳۸۶.
۱۱. ابن حبان، محمد (م ۳۵۴)، المجروحین، تحقیق محمود ابراهیم زاید، مکه:

١٢. - صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، تحقيق شعيب الارنؤوط، بيروت: مؤسسه الرساله، ١٤١٤
١٣. - كتاب الثقات، هند: حيدرآباد، مؤسسه الكتب الثقافه، ١٣٩٣.
١٤. ابن حجر، احمد بن على (م ٨٥٢)، فتح البارى شرح صحيح البخارى، بيروت: دارالمعرفه.
١٥. - الاصابه فى تمييز الصحابه، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و ديكران، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥.
١٦. - تهذيب التهذيب، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٤.
١٧. ابن راهويه، اسحاق (م ٢٣٨)، مسند، تحقيق عبدالغفور هبه الحق حسين برد البلوشى، مدينه: مكتبه الايمان، ١٤١٢.
١٨. ابن سعد، محمد (م ٢٣٠)، الطبقات الكبرى، تحقيق محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٠.
١٩. ابن شهر آشوب، محمد بن على (م ٥٨٨)، مناقب آل أبى طالب، تحقيق لجنة من اساتذه النجف الاشرف، نجف: مكتبه الحيدريه، ١٣٧٦.
٢٠. ابن طاووس، على بن موسى (م ٦٦٤)، الطرائف فى معرفه الطوائف، قم: خيام، ١٣٩٩.
٢١. ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله (م ٤٦٣)، الاستيعاب، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و ديكران، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥.
٢٢. ابن عبدربه، احمد بن محمد (م ٣٢٨)، العقد الفريد، تحقيق عبدالمجيد الترحينى، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٠٧.
٢٣. ابن عساكر، على بن الحسن (م ٥٧١)، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق على شيرى، بيروت: دارالفكر، ١٤١٥.

٢٤. ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم (م ٢٧٦)، الامامه و السياسه، تحقيق على شيرى، قم: شريف رضى، ١٤١٣.
٢٥. -، عيون الأخبار، تحقيق محمد الاسكندراني، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤.
٢٦. ابن كثير، ابوالفداء اسماعيل (م ٧٧٤)، البدايه والنهائيه، تحقيق على شيرى، بيروت: داراحياء التراث العربي، ١٤٠٨.
٢٧. ابو داوود، سليمان بن اشعث (م ٢٧٥)، سنن، تحقيق سعيد محمد لحام، بيروت: دارالفكر، ١٤١٠.
٢٨. ابونعيم، احمد بن عبدالله (م ٤٣٠)، ذكر اخبار اصبهان، ليدن، مكتبه بريل، ١٩٣٤.
٢٩. احمد بن حنبل (م ٢٤١)، مسند احمد، بيروت: دارصادر، بي نا، بي جا، بي تا.
٣٠. اربلي، على بن عيسى (م ٦٩٣)، كشف الغمه، تبريز: مكتبه بنى هاشمي، ١٣٨١.
٣١. اسكافي، ابوجعفر، (٢٢٠)، المعيار والموازنه، تحقيق شيخ محمد باقر محمودي، ١٤٠٢.
٣٢. بخارى، محمد بن اسماعيل (م ٢٥٦)، صحيح البخارى، بيروت: دارالفكر، ١٤٠١.
٣٣. بلاذري، احمد بن يحيى (م ٢٧٩)، أنساب الاشراف، تحقيق سهيل زكار، بيروت: دارالفكر، ١٤١٧.
٣٤. ترمذى، محمد بن عيسى (م ٢٧٩)، سنن، تحقيق عبدالوهاب عبداللطيف، بيروت: دارالفكر ١٤٠٣.
٣٥. تقى زاده داورى، محمود، تصوير امامان شيعه، قم: انتشارات شيعه شناسي، ١٣٨٥.
٣٦. النقفى، ابراهيم بن محمد (٢٨٣)، الغارات، تحقيق سيدجلال الدين حسيني،

۳۷. حمیدی، عبدالله بن زبیر (م ۲۱۹)، المسند، تحقیق حبیب الرحمان الاعظمی، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۰۹.
۳۸. خطیب بغدادی، احمد بن علی (م ۴۶۲)، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۷.
۳۹. دارقطنی، علی بن عمر (م ۳۸۵)، سنن، تحقیق مجدی بن منصور، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۰۷.
۴۰. دولابی، محمد بن احمد (م ۳۱۰)، الکنی و الاسماء، تحقیق زکریا عمیرات، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۲۰.
۴۱. - الذریہ الطاهرہ النبویہ، تحقیق سعدالمبارک الحسن، کویت: الدار السلفیہ، ۱۴۰۷.
۴۲. ذہبی، محمد بن احمد (م ۷۴۸)، سیر اعلام النبلاء، تحقیق شعب الارنوؤط و حسین الاسد، مؤسسہ الرسالہ، ۱۴۱۳.
۴۳. - میزان الاعتدال فی نقد الرجال، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالمعرفہ، ۱۳۸۲.
۴۴. سمعانی، عبدالکریم بن محمد، (م ۵۶۲)، الانساب، تحقیق عبداللہ عمر البارودی، بیروت: دارالجنان، ۱۴۰۸.
۴۵. شامی، محمد بن یوسف (م ۹۴۲)، سبل الہدی و الرشاد فی سیرہ خیر العباد، تحقیق عادل احمد عبدال موجود و علی محمد معوض، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۴.
۴۶. صدوق، محمد بن علی (م ۳۸۱)، الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: جماعہ المدرسین.
۴۷. طبرانی، سلیمان بن احمد (م ۳۶۰)، المعجم الکبیر، تحقیق حمدی عبدالمجید السلفی، قاہرہ: مکتبہ ابن تیمیہ.

٤٨. - مسند الشاميين، تحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، بيروت: مؤسسه الرساله، ١٤١٧.
٤٩. طبري، محمد بن جرير، دلائل الامامه، قم: مؤسسه البعته، ١٤١٣.
٥٠. - تاريخ الأمم و الملوك، تحقيق محمدأبوالفضل ابراهيم، بيروت: روائع التراث العربى
٥١. طوسى، محمد بن حسن (م ٤٦٠)، الامالى، تحقيق مؤسسه البعته، قم: دار الثقافه، ١٤١٤.
٥٢. طيالسى، ابوداود (م ٢٠٤)، مسند، بيروت: دار المعرفه، بى تا.
٥٣. عاملى، جعفر مرتضى، الحياه السياسيه للامام الحسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قم: مؤسسه نشرالاسلامى.
٥٤. عبدالرزاق صنعاني، ابن همام (م ٢١١)، المصنف، تحقيق حبيب الرحمان الاعظمى، المجلس العلمى.
٥٥. عبدالوهاب عبدالسلام، الحسن بن على و عام الجماعه، القاهره، دارالسلام، ١٤٣٠.
٥٦. عجلى، احمد بن صالح (م ٢٦١)، معرفه الثقافات، تحقيق عبدالعليم عبدالعظيم البستوى، مدينه: مكتبه الدار، ١٤٠٥.
٥٧. عقيلى، محمد بن عمرو (م ٣٢٢)، الضعفاء الكبير، تحقيق عبدالمعطى امين قلعجى، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٨.
٥٨. قاضى نعمان، نعمان بن محمد (م ٣٦٣)، شرح الأخبار، تحقيق سيدمحمد حسينى جلالى، قم: جماعه المدرسين.
٥٩. مزى، ابو الحجاج يوسف (م ٧٤٢)، تهذيب الكمال فى أسماء الرجال، تحقيق سهيل زكار، دارالفكر، بيروت، ١٤١٤.
٦٠. مسعودى، على بن الحسين (م ٣٤٦)، مروج الذهب، قم: مؤسسه دارالهجره، ١٤٠٩.

۶۱. مسلم بن حجاج نیشابوری (م ۲۶۱)، صحیح مسلم، بیروت، دارالفکر.
۶۲. مصعب زبیری، (م ۲۳۶)، نسب قریش، تحقیق ا. لیفی بروفنسال، قاهره: دارالمعارف، ۱۹۵۳ م.
۶۳. مفید، محمد بن محمد (م ۴۱۳)، الامالی، تحقیق علی اکبر غفاری وحسین استاد ولی، قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳.
۶۴. -، الجمل، تحقیق سیدعلی میرشریفی، قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳.
۶۵. هدایت پناه، محمدرضا، زبیریان و تدوین سیره نبوی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
۶۶. یعقوبی، احمد بن واضح (م ۲۸۴)، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارصادر.

اشاره

زهرا حکمت

چکیده

نخستین میوه پیوند فرخنده امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با دخت گرامی پیامبر (ص) در نیمه ماه مبارک رمضان سال سوم هجرت در شهر مدینه دیده به جهان گشود. پیامبر (ص) مراسم نام گذاری و سایر آداب اسلامی مربوط به نوزاد را انجام دادند و نام حسن را که گویا تا آن موقع در میان اقوام عرب مشهور نبود، برای او برگزیدند.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دوران پر عظمت جد بزرگوار خود چند سالی را بیش تر درک نکردند و تقریباً هفت ساله بودند که پیامبر (ص) بدرود حیات گفتند و به فاصله کوتاهی، مادر گرامی شان حضرت زهرا (س) نیز دیده از جهان فرو بستند. یگانه عامل تسلی امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) آغوش گرم و پرمهر پدرش حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بود.

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از دوران جوانی، از لحاظ دانش، چهره

درخشان و متمیزی به شمار می رفتند و به مشکلات مردم پاسخ می گفتند ایشان دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوانی بودند. آن حضرت شخصی بزرگوار، باوقار، بردبار، متین، بخشنده و ستوده مردم بودند. با وجود این فضایل و کرامات نفسانی، مخالفان اسلام با جعل و نشر اخبار دروغ، قصد دارند افکار عمومی را نسبت به آن حضرت بدبین سازند. برای مثال گفته اند امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) همسران زیادی گرفته و طلاق داده و او را مطلق (کثیرالطلاق) نامیده و او را فردی خوش گذران معرفی کرده اند.

مسأله دیگر در مورد متارکه جنگ امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) با معاویه است که به نام صلح مشهور شده و امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) را شخص عاجز و راحت طلبی

پنداشته اند که صلح با معاویه را بر جنگ ترجیح داده است. در این

پژوهش، پس از بیان مختصری از زندگانی و بیان ویژگی ها و فضایل اخلاقی آن حضرت، به این شبهات پاسخ داده ایم.

واژگان کلیدی: امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، عصمت، فضایل اخلاقی، شبهات، ازدواج و طلاق، صلح.

مقدمه

در سال سوم هجرت، چهارمین عضو از خاندان عصمت در گستره گیتی رخ نمود و جهان را از فیض حضورش برخوردار کرد. او در برترین خانواده هستی رشد یافت و در محضر بزرگ آموزگاران بشر دانش آموخت. همواره او را در آغوش پیامبر (ص) می یافتند که به وی مهر می ورزد و محبت او را به دیگران سفارش می کند. هفت بهار بیش تر ندیده بود که دو سوگ بزرگ دل مبارکش را فرسود: ماتم پیامبر (ص) و سوگ مادر. پس از این دو رویداد مهم، دوران خانه نشینی پدر آغاز شد. او در این مدت و در دوره

خلافت پدر، نزدیک ترین دستیار و مددکار ایشان بود. در جنگ ها حضور فعال داشت، قضاوت می کرد و از سوی امام علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) به سخن رانی می پرداخت و نیز بسیاری از فعالیت های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را هدایت می کرد. با شهادت حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، امامت به او رسید و روزگار جان فرسا و دوران سخت زندگانی او آغاز شد. معاویه دشمن سرسخت او و خاندانش، تلاش گسترده ای را علیه حضرت آغاز کرد و برای رسیدن به قدرت، از هیچ کوششی فروگذار نکرد. از این رو، میان معاویه و امام جنگ درگرفت ولی او با ترفندی مکارانه و در وضعیتی سخت و پیچیده، صلح را بر امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) تحمیل کرد. امام با بردباری، برای جلوگیری از ریخته

شدن خون مسلمانان، با معاویه صلح کردند و خلافت را به وی واگذار

نمودند. (۱)

امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) از لحاظ صورت، سیرت، اخلاق و بزرگواری، شبیه پیغمبر اکرم (ص) بودند به طوری که نوشته اند، دارای صورت سفید کمی گلگون، چشمانی سیاه و گونه های نرم و شفاف، محاسنی انبوه، گیسوانی مُجَعَّد، گردنی نقره فام، شانه ای پهن و اندامی متناسب بودند و در ملاحظت و زیبایی چهره، کسی مانند ایشان نبود. (۲)

در شرافت و بزرگی حسب و نسب حضرت نیازی به توضیح نیست؛ زیرا در روی زمین و زیر آسمان کسی چنین نسبی ندارد. جدش اولین فرد تکامل یافته بشریت و «رحمت للعالمین» و ممدوح و حبیب خداوند سبحان بودند، پدرش علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مجسمه تقوا و منبع فضیلت و مادرش حضرت فاطمه (س) کانون عصمت و طهارت به شمار می آمدند. امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) در چنین خانواده پاک و شریفی به وجود آمدند و از پستان عصمت شیر خوردند و در مهد ولایت پرورش یافتند؛

خانواده ای که طهارت و قدس آن مورد تأیید و تصدیق قرآن است که می فرماید:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾^۳

«خداوند اراده کرده است که ناپاکی را از خانواده شما دور سازد و از گناه پاک و پاکیزه گرداند.»

امام حسن (عَلَيْهِ السَّلَامُ) یکی از افراد همین خانواده است، زیرا مراد از اهل بیت، پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، حضرت فاطمه (س) و حسین (علیهما السلام) هستند.

(۳) از این رو، دشمنان و مخالفان آن حضرت نیز در موقع مفاخر، به شرافت و

ص: ۴۷۵

۱- (۱). ابوالفضل هادی منش، آفتاب حسن؛ رویکردی تحلیلی به زندگانی امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، ص ۳، چاپ دوم، قم: نشر دفتر عقل، ۱۳۸۷.

۲- (۲). فضل الله کمپانی، حسن کیست؟، ص ۱۹، چاپ اول، تهران: نشر فراهانی، ۱۳۸۹.

۳- (۴). کمپانی، همان، ص ۲۰.

نجابت و اصالت خاندان ایشان اقرار کرده، در برابرش سر تسلیم فرود می آورند. روزی معاویه در حضور سران قریش و اشراف قوم گفت: «برترین مردم را از جهت پدر، مادر، عمو، عمه، دایی، خاله، جد و جده به من معرفی کنید.» مالک بن عجلان به پاخواست و به امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) اشاره کرد و گفت: «این همان شخصی است که می گویی؛ پدرش علی بن ابی طالب (عَلَيْهِ السَّلَام)، مادرش فاطمه (س)، عمویش جعفر طیار، عمه اش ام هانی و دایی اش قاسم پسر رسول خدا (ص) و خاله اش زینب دختر آن حضرت و جدش پیغمبر خدا و جده اش خدیجه دختر خویند است.» حاضران همه سکوت کردند و عمروعاص رو به مالک کرد و گفت: «دوستی بنی هاشم تو را وادار نمود که به دروغ سخن بگویی.» مالک گفت: «من جز به راست سخن نگفتمم و هر آن کس که خشنودی مخلوق را از راه ناخشنودی خالق بجوید، در دنیا به آرزوی خود نمی رسد و در آخرت جز بدبختی نصیبی نخواهد داشت. بنی هاشم از همه پاک گوهرتر و بخشنده ترند. آیا چنین نیست ای معاویه؟» معاویه پاسخ داد: «چرا»

چنین است. (۱)

شگفتی نی چنین زادی ز نسل حیدر و زهرا چنان بحرین گوهر را چنین بایست مرجانش

بیان مسأله و ضرورت

حوادث و رویدادهای تاریخی که در مسیر طولانی زمان و در میان ملل و اجتماعات مختلف بشری بروز می کنند، غالباً پیچیده هستند؛ زیرا هر یک از آن ها در زمان و مکان معین و محدودی وقوع یافته و هرگز با تمام جزئیات خود تکرارپذیر نیستند. بنابراین، برای بررسی وقایع تاریخی، نباید تنها به نقل حوادث اکتفا نمود، بلکه لازم است به علل و موجبات آن نیز توجه کرد. از طرفی،

رویدادهای تاریخی، مربوط به زمان های گذشته است و بعد از وقوع

ص: ۴۷۶

برای پژوهش گران مشهود نیست؛ لذا فقط از راه بررسی و پژوهش در آثار باقی مانده گذشتگان، تا حدی به حقیقت امر می توان پی برد. نکته ای که برای پژوهش گر اهمیت دارد، این است که چه بسا عقاید شخصی تاریخ نگاران در نگارش حوادث تاریخی مؤثر است و کیفیات آن به میل و دلخواه آنان تجزیه و تحلیل می گردد. از این جهت، یک واقعه تاریخی، به شکل های مختلف ثبت و نگارش می گردد و درک حقیقت را برای اهل پژوهش مشکل می سازد. هم چنین آزادی فکر و عقیده تاریخ نگار یا مقید بودن او به اوضاع و احوال محیط، در این زمینه بی اثر نخواهد بود. تعصبات نژادی و دینی و حمیت قبیله ای و قومی نیز مزید بر علت است و مهم تر از همه سلطه و نفوذ صاحبان قدرت را هم که معمولاً به وجود آورنده حوادث تاریخی اند. در این مورد نباید بی تأثیر دانست. بنابراین، پژوهش گری که رویداد تاریخی را بررسی می کند، باید تمام اوضاع و احوال ممکن را از نظر زمان و مکان و

وضعیت محیط و هم چنین حدود امکانات و مقدرات حادثه سازان را بررسی و تحلیل کند تا بتواند واقعات را از مجعولات تشخیص دهد و به صورت حقیقی منعکس نماید.

یکی از این وقایع تاریخی که به ایجاد شبهه در مورد پیشوای دوم شیعیان انجامیده، شبهه تعدد همسران ایشان ماست تا جایی که حضرت را به عنوان فردی خوش گذران معرفی کرده اند که زنان متعدد می گرفته و طلاق می داده اند. شبهه دیگر این که ایشان را شخصی عاجز و راحت طلب معرفی کرده اند که صلح با معاویه را بر جنگ ترجیح داده اند. بنابراین اهمیت و ضرورت پژوهش، در این است که با مطالعه و بررسی زندگانی امام مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَامُ) و بیان حوادث آن دوران و در نظر گرفتن اوضاع و احوال آن زمان، به این شبهات پاسخ دهیم.

FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۸۱E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۳۹۲E۶۶۹۹۹۲۲۲C۲۲۵۳۶F۶C۲۲۴۲۶F۶F۶B۵.۶۱۶۷۵۴۹۶۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFFVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFFVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFFVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۳.۲E۶۶۹۹۹۲۲۲C۲۲۵۳۶F۶C۲۲۴۲۶F۶F۶B۵.۶۱۶۷۵۴۹۶۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۲۱E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۲۲E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۳۳۳E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۶F9C۲۲۴۲۶F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۶۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۲۲E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۵۲E۶۷۹۹۹۲۲۲C۲۲۵۳۶F۶C۲۲۴۲۶F۶F۶B۵.۶۱۶۷۵۴۹۶۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۶۹۲E۶۶۹۹۹۲۲۲C۲۲۵۳۶F۶C۲۲۴۲۶F۶F۶B۵.۶۱۶۷۵۴۹۶۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tFt9tFfVt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۷۱E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۲FfYfBttt9tff9tffvt.۳.۳۳۳۱۵.۳۳۳۱۷۱۲E9v999۲۲۲C۲۲۵۳۹F9C۲۲۴۲۹F9F9B۵.۶۱۶۷۵۴۹۹۲۲۳A۳.۷D

:ص

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آبادیه ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹



مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW



برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

